

7-151593

1-10.

N

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D. DOMJANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXI. ÉVF. 1-3. SZÁM. 1927. JANUÁR-MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1927.

EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST
FOLYÓIRATOK
1927/371/63

Felhívás!

Társulatunk igazgatóválasztmánya 1927. évi január hó 1-től a **rendes tagsági díjat évi 10 (tíz) pengőben** állapította meg. Felkérjük ennél fogva tagjainkat, hogy ezen összeg befizetésével tagsági kötelezettségüknek tegyenek mielőbb eleget. Azok, akik 1927-re a korábbi 90.000 kor. tagdíjat már befizették, szíveskedjenek pótlólag még 2 pengő 80 fillért beküldeni. Az alapítvány legkisebb összege az alapszabályok 7. §-a értelmében az évi tagdíj húszszorosa. Előfizetők a Századokat 16 pengőért rendelhetik meg. Alapítvány, tagdíj és előfizetés mindenkor **1099.** számú postatakarékpénztári csekkszámánkra fizetendő. Ha a befizetés postautalványon történik, az utalvány szelvényén meg kell jegyezni, hogy az összeg az 1099. számú csekkszámára telepítendő.

Tartalom.

	Lap
<i>Fehér Géza</i> : A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban.....	1
<i>Hajnal István</i> : Metternich és Esterházy.....	21
<i>Tóth Zoltán</i> : Bonfini 1490 utáni adatai a fekete seregről.....	45
Történeti irodalom.	
<i>Dékány István</i> : A történettudomány módszertana. <i>Ism. Mályusz Elemér</i>	59
<i>Hennyey Vilmos</i> : A magyar posta története. <i>Ism. Szekfű Gyula</i>	62
<i>Bálint Alajos</i> : Makó város települési és emberföldrajzi vázlata. <i>Ism. Pleidell Ambrus</i>	65
<i>Szírbit Miklós</i> : Makó városának közönséges és az abban levő reformata ekklesiának különös leírása. <i>Ism. Pleidell Ambrus</i>	65
<i>Málnási Ödön</i> : Gróf Csáky Imre bibornok. <i>Ism. Pleidell Ambrus</i> ..	70
<i>József főherceg</i> : A világháború, amilyenek én láttam. <i>Ism. Doberdói Breit József</i>	71
<i>Jaloviczky Tibor</i> : Hőseink emlékezete. <i>Ism. — nb. —</i>	80
<i>Szádeczky K. Lajos</i> : A békerevizió kérdése. <i>Ism. N. M.</i>	80
<i>Szádeczky K. Lajos</i> : A „tündér” Erdély. <i>Ism. N. M.</i>	81
<i>H. W. van Loon</i> : Az emberiség története az ősembertől napjainkig. <i>Ism. Török Pál</i>	82
<i>Ernst, Viktor</i> : Die Entstehung des deutschen Grundeigentums. <i>Ism. Váczy Péter</i>	84
<i>Monti, Gennaro Maria</i> : Dal duecento al settecento. <i>Ism. Miskolczy István</i>	88
<i>Cutolo, Alessandro</i> : Antonio Genovese. <i>Ism. Miskolczy István</i>	88
<i>Srbik, Heinrich Ritter von</i> : Metternich. <i>Ism. Horváth Jenő</i>	90
<i>Folyóiratszemle</i>	94
Tárca.	
<i>Dr. gróf Klebelsberg Kuno ünneplése</i> társulati elnökségének tizedik évfordulója alkalmából.....	104
<i>Husztai József</i> : Janus Pannonius és Mantegna.....	110

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓI, SZERKESZTI

DR. DOMANOVSKY SÁNDOR

MÁSODALELNÖK

LXI—LXII. ÉVFOLYAM

1927—1928.

BUDAPESTEN, 1928.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

TARTALOM.

	Lap
CSANKI DEZSŐ: <i>Szilágyi Sándor emlékezete</i>	337
ECKHARDT SÁNDOR: <i>A pannoniai hún történet kelet- kezése</i>	465, 605
FEHER GÉZA: <i>A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban</i>	1
FRIEDREICH ENDRE: <i>Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai</i>	113
HAJNAL ISTVÁN: <i>Melternich és Eszterházy</i>	21
HORVÁTH JENŐ: <i>Amerika és a magyar szabadság- harc</i>	231
HUSZTI JOZSEF: <i>Magyar humanista mint török tudós F. Miklós pápa udvarában</i>	344
KISS ISTVÁN, R.: <i>Trónbetöltés és ducatus az Árpád- korban</i>	733, 849
GRÖF KLEBELSBERG KUNO: <i>Elnöki megnyitó</i>	593
KMOSKÓ MIHÁLY: <i>Gardizi a törökökről</i>	149
LEDERER EMMA: <i>A legrégibb magyar iparosostály kialakulása</i>	493, 633
LUKINICH IMRE: <i>Kossuth Lajos és a Magyar Tör- ténelmi Társulat</i>	225
LUKINICH IMRE: <i>Dürer Albert származása</i>	721
MISKÓLCSY ISTVÁN: <i>András herceg tragédiája és a nápolyi udvar</i>	766, 869
TÓTH LÁSZLÓ: <i>A jubileumi búcsú kihirdetése Magyar országban 1746-ban</i>	529, 646
TÓTH ZOLTÁN: <i>Bouffoi 1490 utáni adatai a fekete seregről</i>	45
VACZY PETER: <i>A királyi serbiensek és a patrimoniá- lis királyság</i>	243, 351

Történeti irodalom.

<i>Albertoni, Aldo: Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia. Ism.: Moravcsik Gyula</i> ..	314
<i>Albási Barthos Indár és Kurucz György: Történelmi atlasz. Ism.: ritéz Málnágy Ödön</i>	308, 901

	Lap
<i>Aldásy Antal</i> : Zsigmond király és Spanyolország. Ism.: <i>Pátek Ferenc</i>	836
<i>Angyal Dávid</i> : Falk Miksa és Kecskenpéthy Aurél elkobzott levelezése. Ism.: <i>Hajnal István</i>	425
<i>Assenmacher, Johannes</i> : Die Geschichte des Individualisationsprinzips in der alten Scholastik. Ism.: <i>György Asztalos Miklós</i> : Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Ism.: <i>Hajnal István</i>	898
<i>Baas, Kurt</i> : Gesundheitspflege im mittelalterlichen Basel. Ism.: <i>György Bacile, G. di Castiglione</i> : Castelli Pugliesi. Ism.: <i>Wolf Rózsi</i>	580 915
<i>Balanyi György</i> : Assisi Szent Ferenc. Ism.: <i>Pátek Ferenc</i>	311
<i>Ballui Károly</i> : Magyar keresetűk és fogadók a XIII-XVIII. században. Ism.: <i>Varga Endre</i>	417
<i>Bálint Atajos</i> : Makó város települési és emberföldrajzi vázlata. Ism.: <i>Pleidell Ámbros</i>	65
<i>Balogh József</i> : Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum”. Ism. <i>P. A.</i>	174
<i>Barnes, Hurry Elmer</i> : The genesis of the World War. Ism.: <i>Török Pál</i>	693
<i>Barthas Indár</i> , lásd <i>Albisi</i> .	
<i>Below, G. von</i> : Der deutsche Staat des Mittelalters. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	184
<i>Berzeviczy Albert</i> : Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. Ism.: <i>Nagy Miklós</i>	175
<i>Braunbach, Max</i> : Max Franz von Österreich. Ism.: <i>Tóth László</i>	838
<i>Castiglione, Jásd Bacile, G. di</i> —	
<i>Castiglioni, Arturo</i> : Il volto di Ippocrate. Ism.: <i>György Constantinesco, Mitita</i> : L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie. Ism.: <i>b. m.</i>	580 806
<i>Curti Merle Eugen</i> : Austria and the united States 1848—1852. Ism.: <i>Horváth Jenő</i>	194
<i>Cutolo, Alessandro</i> : Lineamenti di una storia di re Ladislao d'Angiò-Durazzo. Ism. <i>Miskolczy István</i>	88
— „Antonio Genovese. Ism. <i>Miskolczy István</i>	88
<i>Degering, Hermann</i> : Teuerdank. Ism. <i>Lám Frigyes</i> ..	920
<i>Dessau, Hermann</i> : Geschichte der römischen Kaiserzeit. Ism. <i>Szűcs—Szomor Lajos</i>	439
<i>Dékány István</i> : A történettudomány módszertana. Ism. <i>Mályusz Elemér</i>	59
<i>Dengel, Ignaz Philipp</i> : Der Aufenthalt Kaiser Josephs II. in Rom im Jahre 1769. Ism. <i>Tóth László</i>	316
<i>Diváld Kornél</i> : Magyarország művészeti emlékei. Ism. <i>P.</i>	801
<i>Divéky A.</i> : Węgrzy a Polscy w XIX. stuleciu. Ism.: <i>Tomcsányi János</i>	296

	Lpva
— — Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w roku 1770. Ism. <i>Tomesányi János</i>	296
— — Bem a Petőfi. Ism. <i>Tomesányi János</i>	297
... Z zagadnień historycznych stosunków polsko-węgierskich. Ism. <i>Tomesányi János</i>	297
<i>Dopsch, Alfons</i> : Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Ism. <i>Eckhardt Ferenc</i>	828
<i>Ernst, Viktor</i> : Die Entstehung des deutschen Grundeigentums. Ism. <i>Váczy Péter</i>	84
<i>Esztergom-Ekklajai III. 1. 2.</i> Ism. <i>Idányi Béla</i>	607
<i>Fekete Lajos</i> : Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Ism. <i>Németh Gyula</i>	428
<i>Fotino, Georges</i> : Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier Roumain. Ism. <i>Szekely János</i>	907
<i>Gál, Alexander</i> : Die Summa legum brevis et utilis des sogenannten Doctoy Raymundus von Wiener-Neutadt. Ism. <i>Holub József</i>	685
<i>Gárdonyi Albert</i> : A történelmi segédtudományok története. Ism. <i>Mátyusz Elemér</i>	306
<i>Godlee, Sir Richmann John Baronet</i> : Lord Lister. Ism. <i>Györy</i>	821
<i>Gragger, Robert</i> : Alt-Ungarische Erzählungen. Ism. <i>Vargu Endre</i>	557
<i>Gréb, Julius</i> : Geschichte der Gemeinde Grasslornnitz. Ism. <i>Lám Frigyes</i>	306
<i>Groos, Karl</i> : Fürst Metternich. Ism. <i>Hajnal István</i>	190
<i>György Lajos</i> , lásd <i>Márki emlékkönyve</i> .	
<i>Gyurócsik József Mihály</i> : Tanulságok és igazságok a közelmúltból. Ism. <i>Grexa Gyula</i>	305
<i>Halphen, Louis</i> : Les barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XI. siècle. Ism. <i>Domanovszky Sándor</i>	826
<i>Hárlich János</i> : A veszprémi-völgyi apáca-kolostor birtokainak története. Ism. <i>Pleidell Ambrus</i>	822
<i>Hennzey Vilmos</i> : A magyar posta története. Ism.: <i>Szekfü Gyula</i>	62
<i>Histoire et historiens depuis cinquante ans.</i> Ism. <i>Arday Pál</i>	934
<i>Hofbauer, Silvester</i> : Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften im Reiche der Merowinger. Ism. <i>Váczy Péter</i>	682
<i>Hofer, Johann</i> : Die Wiener Predigten des hl. Johannes Kapistran im Jahre 1451. Ism. <i>Tóth László</i>	918
<i>Horváth, Eugène</i> : Le prince Metternich et Lord Palmerstone. Les débuts de la rivalité anglo-russe dans l'Europe Centrale. Ism. <i>Niklay Péter</i>	437

	Lap
<i>Hudita, J.</i> : Répertoire des Documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie. Ism. <i>Angyal Dávid</i>	673
— — Histoire des Relations Diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVII. siècle (1635—1683). Ism. <i>Angyal Dávid</i>	673
<i>Hberg, Johannes</i> : Vorläufiges zu Caelius Aurelianus. Ism. <i>György</i>	183
<i>Iványi Béla</i> : Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Ism. <i>Hulab József</i>	671
<i>Jakabffy Elemér</i> : Adatok Krassó vármegye múltjából. Ism. <i>Nagy Miklós</i>	423
<i>Julsociakzy Tibor</i> : Hőseink emlékezete. Ism. — <i>uh.</i> — ..	80
<i>Jászay Mihály</i> , lásd <i>Gyurócsik</i> .	
<i>József főherceg</i> : A világháború, amilyenek én láttam. Ism. <i>Dobertót Breit József</i>	71
<i>Juhász Kálmán</i> : Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Ism. <i>Kardosonyi János</i>	300
— — A csanádi püspökség. Ism. <i>P. F.</i>	669
<i>Kardos Lajos</i> : lásd <i>Szádeczky Kardos Lajos</i> .	
<i>Károly Zsigmond</i> : A magyar mezőgazdaság története a honfoglalás előtti időktől az újabb korig. Ism. <i>Pleidell Ambrus</i>	666
<i>Kelemen György</i> : Magyar fül-, orv-, gégészeti bibliografia 1801—1924. Ism. <i>György</i>	183
<i>Kiss Lajos</i> , lásd <i>Majarlaki</i> .	
<i>Kollmann, Ignatius</i> : Acta Sacrae Congregationis de Propaganda fide res gestas Bohemicas illustrantia. Ism. <i>Galla Ferenc</i>	921
<i>Krämerle, Franz</i> : Friedrich Wilh. Sertürner, der Entdecker des Morphiums. Ism. <i>György</i>	581
<i>Kulischer, Josef</i> : Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Ism. <i>Váczy Péter</i>	832
<i>Kurucz György</i> : lásd <i>Albisi Barthos Imre</i> .	
<i>Lemmens, P. Leonardus O. F. M.</i> : Hierarchia Latina Orientis 1622—1922. Ism. <i>Tóth László</i>	933
<i>Lhéritier, Michel</i> : Pour une mise au point générale de l'histoire du XVIII. siècle. Ism. <i>D. S.</i>	837
<i>Loon, H. W. van</i> : Az emberiség története az ősembertől napjainkig. Ism. <i>Török Pál</i> ..	82
<i>Lotz, Walter</i> : Die deutsche Staatsfinanzwirtschaft im Kriege. Ism. <i>Domanarszky Akos</i>	450
<i>Lugosi Döme</i> : Kelemen László és az első magyar játszó színi társaság ¹⁾ . Ism. <i>Gálos Rezső</i> ..	559
<i>Lukasics Pál</i> : Az esztergomi főkapitány a mohácsi vész idején. Ism. <i>Pleidell Ambrus</i>	820
<i>Lukinich Imre</i> : A Bethleni gróf Bethlen-család története. Ism. <i>Vorjű Elemér</i>	809
<i>Lutz, Hermann</i> : Lord Grey und der Weltkrieg. Ism. <i>Török Pál</i>	567

	Lap
<i>Magyarország tükre. Ism. Morvay Győző</i>	804
<i>Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Ism. Varga Endre</i>	820
<i>Majortaki Kiss Lajos: Adatok a tapolcai apátság történetéhez. Ism. P. A.</i>	175
<i>Málnásy Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok. Ism. Pleidell A.</i>	70
<i>Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Ism. Pouligny Oszkár</i>	889
<i>Márki emlékkönyv. Szerk. György Lajos. Ism. Iványi Béla</i>	415
<i>Mitrović Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. Ism. Szelényi Ödön</i>	900
<i>Monti, Gennaro Maria: Dal ducento al settecento. Ism. Miskolczy István.</i>	88
<i>Much, Hans: Hippocrates der Grosse. Ism. György</i>	455
<i>Μουράτῳ Φραεδρῖκού: Ὁ Οὐνοῶδης καὶ ἡ πτό Μουσικῆ Β τοῦ πορθητοῦ πολιορκία τοῦ Βελιγραδίου τῷ 1450. Ism. Darkó Jenő.</i>	416
<i>Napkelet lexikona. Ism. —r.</i>	582
<i>Neumann Jenő: Szarvas nagyközség története. Ism. Szégythy Lajos</i>	564
<i>Novak, Karl Friedrich: Versailles. Ism. D. A.</i>	695
<i>Opočenska, Marie: Slovenkia uherských listin v domácím dvorním a státním archivu ve Vídni (1243—1490). Ism. Váczy Péter</i>	670
<i>Picány, Eugen: Hungarian—American historical connections. Ism. Fest Sándor</i>	424
<i>Pollak, Oskar: Die Kunsttätigkeit unter Urban VIII. Ism. Wolf Rózsi</i>	691
<i>Révész Imre élete. 1826—1881. Ism. Varga Endre</i>	181
<i>Révész—Kovács—Rovasz: Hungarian Protestantism. Ism. Török Pál</i>	888
<i>Saile Pteodor Antal: Körösy József hatása a statisztika fejlődésére. Ism. Morvay Győző</i>	420
<i>Schacht, Hjalmar: Die Stabilisierung der Mark. Ism. Domanovszky Akos</i>	575
<i>Scheffler János: Hám János szatmári püspök és kinevezett prinás emlékiratai 1848—49-ből. Ism. Theurewicz—Putlaghy Áttila</i>	897
<i>Schipa, Michelangelo: Un principe napoletano amico di Dante. Ism. Miskolczy István</i>	188
<i>Schlözer, Kurd von: Letzte römische Briefe 1882—1894. Ism. Tóth László</i>	195
<i>Siklóssy László: A magyar sport ezer éve. I. köt. Ism. Pleidell Ámbros</i>	291
<i>Šimrak, Johannes: De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. Ism. Galla Ferenc</i>	921

	Lap
<i>Sorbelli, Albano</i> : Una raccolta poco nota d'antiche vite de Santi e Religiosi Domenicani. Ism. <i>Tóth László</i>	186
<i>Srbik, Heinrich Ritter von</i> : Metternich. Ism. <i>Horváth Jenő</i>	90
<i>Starohrentska Prosvjeta</i> . Ism. <i>Miskolczy Gyula</i>	172
<i>Sternberg, Maximilian</i> : Die Bedeutung der scholastischen Philosophie für das heutige medizinische Denken. Ism. <i>Györy</i>	697
<i>Stieve, Friedrich</i> : Deutschland und Europa 1890—1914. Ism. <i>Török Pál</i>	319
<i>Stieve, Friedrich</i> : Iswolski und der Weltkrieg. Ism. <i>Török Pál</i>	445
<i>Studi di storia Napoletana in onore di Michelangelo Schipa</i> . Ism. <i>Miskolczy István</i>	434
<i>Stutz, Ulrich</i> : Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII. Ism. <i>Tóth László</i>	439
<i>Szabó István</i> : Debrecen 1848—49-ben. Ism. <i>Fekete Nagy Antal</i>	822
<i>Szádeczky K. Lajos</i> : A „tündör“ Erdély. Ism. <i>N. M.</i>	81
— — — A békerovizió kérdése. Ism. <i>N. M.</i>	80
— — — A székely nemzet története és alkotmánya. Ism. <i>Arday Pál</i>	553
<i>Szalai Béla</i> : A lumei vasút keletkezése. Ism. <i>Varga Endre</i>	824
<i>Székelty János</i> : La réforme agraire en Transylvanie et l'histoire. Ism. <i>b. m.</i>	406
<i>Szekfü Gyula</i> : Iratok a magyar általanyelv történetéhez 1790—1848. Ism. <i>Miskolczy Gyula</i>	301
<i>Szigethy Lajos</i> : Luther lelke. Ism. <i>Szelényi Ödön</i>	419
<i>Szürbik Miklós</i> : Makó városának közönséges és az abban levő reformata ekleziának különös leírása. Ism. <i>Pleidell Ambrus</i>	65
<i>The historians history of the world</i> . Ism. <i>Török Pál</i> ..	198
<i>Tilea Virgil Virgil</i> : Románia diplomáciai működése 1919 novemberétől 1920 márciusig. Ism. <i>Nagy Miklós</i>	570
<i>Treicher Arnold</i> : Die staatlche Pestprophylaxe im alten Zürich und dieshezügliche Vereinbarungen mit anderen Schweizer Städten und mit dem Ausland. Ism. <i>Györy</i>	455
<i>Vanyó Aladár Tihamér</i> : A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon. Ism. <i>T. L.</i>	681
<i>Waas, Adolf</i> : Vogtei und Bede in der deutschen Kaiserzeit I—II. Ism. <i>Ilu Bálint</i>	903
<i>Waltz, Angelus</i> : Delinatio vitae S. Thomae de Aquino. Ism. <i>Tóth László</i>	565

		Lap
<i>Folyóiratszeme</i>	94, 201, 322, 456, 582, 698, 841,	939
Budapesti Hírlap	94,	456
Budapesti Szemle		322
Current History		322
Hadtörténelmi Közlemények		582
Historische Zeitschrift		939
L'Illustration		201
Katholikus Szemle		941
Magyar Hírlap	95,	456
Magyarország	95,	456
Magyar Újság		95
Napkelet	698,	843
Nemzeti Újság	95,	457
Népszava		457
Nyugat		202
Postor Lloyd	95,	457
Pesti Hírlap	96,	457
Pesti Napló		96
Preussische Jahrbücher	96,	208
Protestáns Szemle	205,	700
Revue de Hongrie		457
Revue des Deux Mondes	210,	323
Revue des Études hongroises et finno-ougriennes	98,	843
The Contemporary Review		459
Turul		324
Uj Nemzedék	103,	459
Ungarische Jahrbücher	326,	703,
		842

Tárca.

<i>Aldósy Antal</i> : Okolicsányi Kristóf levele szüleihez, kivégeztetése előtt	331	
<i>Balanyi György</i> : Ballagi Aladár †	845	
<i>Deér József</i> : Észrevételek Fehér Géza „A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban” című cikkére	333	
<i>Horváth Tibor Antal</i> : Melyik rendhez tartozott a szentkeresztii apátság Szerémszékben?	466	
<i>Husztai József</i> : Janus Pannonius és Mantegna	116	
<i>Karácsonyi János</i> : A megvakított Álmos herceg krónikása	588	
<i>R. Kiss István</i> : Maghi János közjegyző írta a Nyirkállói Tamásnak tulajdonított formulás könyvet	946	
<i>Gróf Klebelsberg Kuno</i> önéletrajza társulati elnökségének tizedik évfordulója alkalmából	104	
<i>Lukáts Imre</i> : Főttkéri jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1926. évi működéséről	212	
— — — — — Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1927. évi működéséről	705	
<i>Váczy Péter</i> : Helyreigazítás	847	
— — — — — Szendrey János †	335	
<i>Hivatalos Értesítő</i>	215, 462, 709,	
		951

A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban.

A bolgár őstörténet legfontosabb forrása a magyar nyelv. Hiszen míg a veszedelmes szomszédtól rettegő Bizanc írói alapján a tudományos közfelfogás is nomád barbároknek tartja a bolgár-törököket, — rabló-lovasoknak, akik hadjárataikkal örökösen pusztulással fenyegették a bizánci kultúra értékeit, a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiból egész más és pedig teljesen megbízható képet kapunk a bolgárok öséről. E jövevényszavakból megtanuljuk, hogy a bolgár-törökök nem voltak nomádok, sőt már messze keleti hazájukban foglalkoztak földműveléssel és fejlett fokú állattenyésztéssel s ennek megfelelően szellemi kultúrájuk is fejlett volt. E forrásból, különösen, hogy adatait ma már archeológiai leletekkel is megerősíthetjük — megértjük azt, miért tudtak a bolgár-törökök erős, maig is fennálló államot alkotni a népek átjáróján, ott, ahol erre más nép nem volt képes. Megtanuljuk azt, mi tette őket képessé arra, hogy államba szervezzenek soha nem egyesített szláv tömegeket: az, hogy magasabb szellemi és materiális kultúrával rendelkeztek, mint azok a népek, amelyeket Moesiában találtak.

Hatásuk óriási a Balkán-félsziget fejlődésére, mert avval, hogy Kelet-Balkánon állandó államot alkottak, nemcsak hogy megállították Északnak és Keletnek a Balkánt folyton felverő rohamát, de rákényszerítették a Balkán többi részét is a szervezkedésre. Sőt a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiból megtanuljuk azt is, hogy a bolgárság már messze keleti, kaukázusi őshazájában nagy hatással volt más népek fejlődésére is: a magyarság általa ismerkedett meg a földműveléssel, állattenyésztéssel s a fejlettebb politikai és társadalmi élet elemeivel.

A magyar nyelv jövevényszavainak egy másik csoportja, a *szláv jövevényszavak*, szintén elsősorban a bol-

gárság kulturális hatásáról tanuskodnak. T. i. itt is a bolgár réteg a legérdekesebb, azt mutatja, hogy a bolgároktól, a már nyelvben szlávvá lett bolgároktól tanult a magyarság egy sereg kultúrfogalmat, így a keresztyénséggel is elsősorban bolgár révén ismerkedett meg először.¹

Ebből a tényből pedig, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a két nép folytonosan szomszédságban élt egymással, természetesen azt kellett volna következtetni, hogy a bolgár egyháznak volt szerepe a magyarság megtérítésében. Sőt fel kellett volna vetni, mint következtetést, a jövevényszavak tanúsága alapján azt a kérdést is, vajjon nem a bolgár egyház igyekezett-e először megtéríteni a magyarságot.

De ez a gondolat, a bolgár térítésről szóló történelmi adatok híján, nem kapott védelmezőt. Sőt valójában fel se vetődött komoly formában, mert félretolta egy másik kérdés: „mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez?”² A felelet erre a kérdésre, miután „görög egyház”-on a bizánci patriarchátust értették, természetesen tagadó volt. Bizánc a X. században távol esett Magyarországtól s így közvetlen hatása nem lehetett. Legfeljebb néhány Bizáncban megforduló magyar diplomatát térítettek meg³ s küldtek egy püspököt, hogy próbálkozzék Magyarországon, de komoly eredményeket nem értek el.

Annál természetesebb a bolgár egyház hatása, mint aminek összes feltételei megvoltak. Elsősorban is a honfoglalás korában egész Kelet Magyarország s a Szerémség is bolgár kézen volt, e területeken tehát biztosan voltak bolgár püspökségek, monostorok, amelyek természetesen nem mentek veszendőbe azáltal, hogy a bolgárság itt a politikai hatalmat elvesztette. Hiszen a régi lakosság ottmaradt, sőt egyes területeken a magyarság csak később szállt meg, akkor, amikor már éppen fogták a lakosságot, sőt hívták idegenből is. Másodsorban pedig a magyar állam szomszédságban volt Bulgáriával és pedig annak vidini, branicsevói, belgrádi és szerémi püspökségeivel.

¹ *Melich J.*: Szláv jövevényszavaink. Budapest. 1903. 5. I., 2. 429. l.; A magyar nyelv szláv jövevényei. Budapest. 1910. 9. l.

² *Karácsonyi J.* Kath. Szemle. 1900. 306. l. *Pauler*, Századok, XXXIV. (1900), 363—4. ll.

³ *Cedr.* ed. Bonn. II., p. 328. Száz. XXX. (1896) 200—201. ll.

Igy azután a történelmi adatok éppúgy, mint a nyelvek kényszerítenek bennünket a kérdés felvetésére, hogy Magyarország mely részein állapítható meg s milyen eredménnyel járt a bolgár térítés.

I.

Felcletünk az, hogy a bolgár egyháznak a régi bolgár lakosság útján való hatása kimutatható Magyarországon és pedig három ponton.

1. Magyarország területén a legtovább tartotta magát a bolgár egyház a Szerémségben.

Tudjuk, hogy a Szerémség 827-ben a bolgárok kezében volt¹ s mint bolgár birtok került 1019-ben II. Vasilios császár uralma alá.² Így azután természetes, hogy a bolgár egyház szervezése idejében püspökséget alapítottak Sirmium—Srém-ben is,³ abban a városban, amely már az első századokban nagy szerepet játszott a keresztyénség életében. Megmaradt itt a bolgár püspökség még azután is, hogy ez a terület 1019-ben görög uralom alá került, t. i. megtalálhatjuk a szerémi bolgár püspökséget az oehridai patriarchátus többi püspökségei között II. Vasilios első chrysovuljában Θράκιος⁴ (olv. Stram, Strém) néven. Ez a név megtalálható a XI—XII. sz. bolgár püspökségek listájában is⁵ Στρίμιον = Strém = Srém formában, sőt ugyane formában megvan az újabbkori görög egyházi időknel is.⁶

Ez a bolgár püspökség hatással volt a szomszédos magyar lakosságra akkor is, amikor még nem jutottak a magyarok Szerém birtokába, különösen azért, mert magyar területek vették körül keleten, északon s nyugaton is. Természetesen még erősebb lett ez a hatás azután, hogy 1057-ben Szerémséget a magyarok elvették Bizánctól. Az Árpádok nagyszerű balkáni politikája lehetővé tette, hogy a bolgár egyház itt fennmaradjon. Ez a politika körülbástyázta Magyarországot a melléktartomá-

¹ Einh. Ann. ann. 827. Pertz Mon. Germ. I. p. 359.

² Cedr. ed. Bonn. II. p. 476.

³ *Jireček*, Sitzungsber. Akad. Wien CXXXVI. (1897). XI. 94. l.

⁴ *Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichn. Byz. Z. II. (1893), 43. l.

⁵ Byz. Z. I. (1892), 257. l.

⁶ (Δοσιθέου) Ιστορία περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχικαίων, 1715, 816: τὸ Στρέμι; Χρυσόβου τοῦ μακαριωτάτου πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων Συνταγματικόν, 1715: Στρεμίον.

nyokkal, amelyeknek népét vallási téren nem háborgatta, sőt nem egyszer e területek kormányzását is olyanokra bízta, akiket a vallás és nyelv kötött e terület lakóihoz.

A bolgár püspökség központja Sirmium-Srém városában Szent Demeter temploma volt, amelyről az Acta Sanctorumban azt olvassuk, hogy nagyon régi s benne őrizték a szent véres ruháit.¹ S hogy ez az egyház a magyar korban is a mitropolia központja volt, Kinnamostól tudjuk, aki arról értesít, hogy a magyarok, amikor 1072-ben elfoglalták a bolgár Nist, Prokopios vértanu kezét átvitték onnan a sirmiumi Szent Demeter kolostor hasonlónevű templomába.²

Ebben a korban Szerém város már elvesztette régi stratégiai jelentőségét s csak mint egyházi központ játszott fontos szerepet. Így érthetjük meg azt, hogy régi (Sirmium-Srém) nevét is elvesztette s ehelyett ősi bolgár Szent Demeter templomáról nevezik. A magyar oklevelekben Száva Szent Demeter a neve³ s ugyancsak a bolgár Szent Demeter templom és monostor nevét őrzi e város mai Mitrovica nevében is.

S hogy milyen fontos egyházi központ volt ez a bolgár Szent Demeter monostor, bizonyítja az is, hogy megmaradt még akkor is, amikor a bolgárok s bizánciak már nem is gondolhattak arra, hogy Szent Demeter-Srém újra a kezükbe kerülhet. Sőt fennmaradt még akkor is, amikor e terület többi bolgár monostorai már katolikus szerzeteseket fogadtak falaik közé.

Végül is a görögösítés áldozata lett ez az ősrégi s igen fontos monostor, mint a bolgár kultúra annyi más tűzhelye is. Bizánc XII. századi politikai sikerei kulturális téren is mutatkoztak: a Szent Demeter monostor is a konstantinápolyi pátriárcha fősége alá került s így elvesztette kapcsolatát a szomszédos bolgár nemzeti egyházzal. Távol esvén a centrumtól, annyira elhanyagolódott, hogy IV. Kelemen pápának 1344-ben kiadott oklevele szerint a konstantinápolyi pátriárcha teljes 10 esztendő óta nem nevezett ki igumint, s így katolikus szerzeteseket telepítettek oda.⁴

¹ Acta Sanctorum 8. oct. Boll. Tom. IV. p. 94–95.

² Ed. Bonn. p. 227.

³ Csánky, Magyarország történeti földrajza. II. Budapest, 1897, 238. l.

⁴ Theiner, Monum. Hung. I. p. 667–68.

2. Sokkal érdekesebb magyar szempontból a bolgár egyház *bánati* szerepe.

Bánát a legrégibb idő óta állandóan szoros kapcsolatban volt Bulgáriával, vándoroltak ide bolgárok minden időben, amint hogy magyarok is telepedtek innen különösen Észak-Bulgáriába. Tehát a bolgár egyház térhódításának kedvezett itt az, hogy állandó volt az összeköttetés.

Még inkább elősegítette a bolgár egyház lehetőségeit az, hogy a Bánát honfoglaláskori lakossága is bolgár volt. Legkiválóbb bizonyítéka ennek az, hogy, mint Melich János megállapította, a Timiş folyónév bolgár-török formában jutott a magyarba, a *Krassó* folyónév pedig egyenesen bolgár-török.¹

Így tehát a bolgárság már hatalmas telepekkel s bizonyára monostorokkal is rendelkezett itt akkor, amikor a magyarság itt megjelent s — bizonyára — csak felszaporította a régi lakosságot a magyar elemmel, de nem pusztította ki a bolgár népeiséget és kultúrát.

A század végén meg éppen a bolgár egyház javára alakultak a politikai viszonyok: a XI. század első éveiből biztos adataink vannak arra, hogy itt bolgár papok hirdették a keresztyén tanokat. Szent Gellért legendájában ugyanis azt olvassuk, hogy Ajtony, az Alduna és Körös közének ura, Vidimben keresztelkedett meg s az onnan hozott szerzetesek számára felépíttette Keresztelő Szent János monostorát. S a bolgár szerzetesek e monostorát maga Szent István is meghagyta akkor, mikor Ajtony hatalmát összetörte s birtokaira bevezette a latin egyház uralmát.²

3. De a legerősebb kulturális hatása *Erdélyben* volt a bolgár egyháznak.

S ez természetes is, ha tudjuk, hogy a IX. században ez volt a bolgár állam legértékesebb része s így bizonyára lakossága is sűrű volt. Tudjuk ugyanis, hogy a IX. század első negyedében Omurtag bolgár khán éppen e terület kedvéért tért le a bolgár politika régi útjáról, a dél felé való terjeszkedésről, 30 éves békét kötött Bizánccal s minden gondja az volt, hogy biztosítsa uralmát Kelet-Magyarország fölött. A bolgár politika ez új irányát

¹ Melich J., A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925. 15. l.

² G. Fehér, Bulgarisch-Ungarische Beziehungen. Budapest, 1922. 145—6. II. és III. Est. Apx. Buct. 114. (1925). 56—57. II.

megértjük, ha tudjuk, hogy e terület meghódításánál a kifogyhatatlan marosi sóbányák birtokába jutottak a bolgárok, amely sóbányák különösen ebben az időben, amikor Közép-Európa legtöbb sóbányája még nem volt feltárva, óriási jelentőségűek voltak. E fontos, a római kor óta elhanyagolt sóbányákat adataink szerint a bolgár-törökök tárták fel újra, miáltal világkereskedelmi szempontból fontos centrummá tették Bulgáriát s kényszerítették Nyugatot, Frankiát és Moraviát —, hogy velük kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatba lépjenek. Kétségtelen dolog, hogy a só már Omurtag korában fontos kiviteli cikk volt, amint az volt a század végén, sőt diplomáciai eszközüül szolgált a bolgárok kezében, t. i. azt olvassuk, hogy Arnulf kellemetlenséget akarva szerezni ellenségeinek, kérte Laodomar bolgár királyt, hogy ne engedje meg, hogy a morvák ellássák magukat sóval.²

E terület bolgár lakosságáról néhány földrajzi név tanuskodik. Így a *Torda* név nem egyéb, mint az oszmánli *Tuz-la* bolgár-török megfelelője, jelentése tehát „só-hely”,³ Ugyane területen talált Melich János egy másik bolgár-török földrajzi nevet is, *Küküllö* **Kükeley*, melynek jelentése „kókény”, az oláhoknál meg a szó délszláv fordítása *Tárnava* „kókényes”.⁴

Tehát a földrajzi nevek tanúsága szerint bolgár-török és bolgár-szláv telepek laktak itt a magyar honfoglalás előtt, az előbbiekre vall a *Torda* s *Küküllö*, az utóbbiakra a *Tárnava*.

Természetesen, amikor a bolgárság keresztyén hitre tért, egyháza erősen megvetette lábát ezen a gazdag és sűrűn lakott területen. A bolgár egyház helyzete itt nagyon kedvező volt és pedig nemcsak azért, mert a terület lakossága tehetősebb volt, hanem azért is, mert a magyarság a honfoglalás után valószínűleg egy teljes századig nem foglalta el Erdélyt s így az egyház megerősödhetett, a bolgár elem s egyház uralma tovább megmaradhatott, mint egyebütt. Így érthető, hogy az odateleplő magyarságon aztán nyomot hagyott a bolgár egyház és kultúra.

A magyarság itt megszálló török eredetű első csoportja, a székelyek valószínűleg a X. század végén telepedtek az Alföldről Erdélybe s egy szervezett bolgár egyházat találtak itt. Az újabb jövevények meg, az oláhok,

¹ F. Фехер, Ист. Болг. Арх. Изв. III. 44 s. kb. II.; 73 s. kb. II.

² *Vámbéry*, A magyarság bölesőjénél. Budapest, 1916.

³ *Melich J.*, A honfoglalás kori Magyarország. 30. s. kb. II.

akik a balkáni tartományokból, különösen a XII. századtól kezdve húzódtak jelentősebb tömegekben északra, kultúra, különösen pedig egyház és írás szempontjából egészen bolgár karaktert mutatnak a legújabb időkig.

S valóban itt érdekes nyomai vannak a bolgár egyház kulturális tevékenységének. T. i. a székely rovásírásban a kök török feliratok betűihez közelálló 13 régi rovásjegy mellett 2 glagol¹ és 3 „kirill“ betűt találunk, ami azt jelenti, hogy a székelyek az erdélyi bolgár egyház betűivel egészítették ki betűsorukat és pedig az egyház régiebb, glagolita írásából kettőt, az újabb, kirill írásából három betűt vettek át.²

II.

Az említett három ponton tehát a bolgár egyház hatása egészen természetes úton történt: a honfoglalás előtt megtelepedett bolgár lakosság és infézményei, meg aztán a két állam szomszédsága révén. De természetesen a közvetlen hatás mellett a két állam *diplomáciai* kapcsolatai is megtermik gyümölesüket. Hogy ezt megérthessük, néhány szót kell szólnunk Sámuel bolgár cárról.

Szép munkája lesz annak, aki a ránk maradt adatok alapján meg fogja rajzolni Sámuel cár markáns alakját, az elsőt a keresztvén bolgár cárok közül, aki teljesen tisztában volt azzal, hogy a bolgárság elpusztul, ha nem kezd aktív Bizánc-ellenes politikát, aki tudatosan volt annak, hogy minden, amit Bulgária kaphat Bizánc-tól — kultúra, egyházi formák, címek stb. — a bolgárság sírját ássa meg. Sámuel érezte mindezt s megértette, hogy a bizantophil-politika odajuttatta a bolgár államot, ahonnan csak a legszölsőbb reakció mentheti ki.

De ne gondoljuk, hogy Sámuel cár munkássága ebben az erős reakcióban, amelyet a bolgár állam megmentése érdekében szükségesnek tartott, diplomáciai és kulturális téren teljes negatívumban merült ki. Sámuel alkotógyéniség volt! Diplomáciai s kulturális tevékenységével nem kevésbé erős és változatos harcot folytatott, mint dicső hadseregeivel.

Legalább is északi szomszédait, a magyarokat diplomáciai s kulturális fegyverekkel igyekezett érdekkörébe

¹ *Németh Gyula: A régi magyar írás eredete.* Nyk. XIV. (1917). 21—44. ll.

² *Г. Феврел, Изв. Евр. Акад. Наук, III, 53. l.*

vonni s kihasználni Bizánc elleni harcában. Ugyanis Skylitzes munkájának Kedrenos közölte átírásában ezt olvassuk: Τούτῳ τῷ ἔτι καὶ ἀποστασία γέγονε Βουλγαρίας μετὰ εἰκοστὸν πρῶτον ἔτος τῆς αἰτιῶν καταδουλείσεως καὶ ἰσποταρῆς τούτου τὸν τρόπον. Πέτρος τις Βούλγαρος, Ὀδελείανος τὴν προσηγορίαν, δοῦλος Βυζαντίου τινὸς ἀνδρὸς, ἀποδράς ἐκ τῆς πόλεως ἐπλανήτο ἐν Βουλγαρίᾳ, καὶ κατήνησεν ἄχρι Μωράβου καὶ Βελεγράδων. (φρούρια δὲ ταῦτα τῆς Παννονίας κατὰ τὴν περσῖαν τοῦ Ἰστροῦ διακείμενα καὶ γειτονοῦντα τῷ κράτῳ Τουρκίας) καὶ οἶδὼν ἑαυτὸν ἐφημίζε Ροδομηροῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαμουήλ.¹

Ezután Mihály Déval püspökének lécsi kéziratában (1118. év)² a következő rótlást találjuk: τεχθέντα αὐτῷ ἀπὸ τῆς θυνατρὸς τοῦ κράτῳ Οὐγγρίας, ἣν ἔτι ζῶντος τοῦ Σαμουήλ υἱήσεως ἐδίωξε καὶ ἠγάγετο τὴν πανωρυαίαν Εἰρήνην τὴν Λαρισσαίαν.³

Eszerint Delján Péter, aki a görög iga alatt szenvedő Bulgáriában 1040-ben kitérte a szabadság zászlaját s akit a bolgárok Belgrádtól Szalonikiig mint szabadító cárijukat ismertek el, a Sámuel-fi Gavril-Radomir fia volt, annak első feleségétől, „Magyarország királya leányától“.

Ez a magyar királyleány csak Géza fejedelem leánya, Szent István testvére lehet. Szóval Sámuel bolgár cár fia, Gavril-Román trónörökös elvette Géza magyar fejedelem leányát, ami bizonyára egy, a két fejedelem közötti barátsági szerződés megpecsételése volt.

Mi haszna lehetett a magyar fejedelemnek ebből a szerződésből?

Géza fejedelemről tudjuk, hogy átlátta, hogy népe elpusztul, ha nem alkalmazkodik az új viszonyokhoz s minden erejével azon volt, hogy Magyarországot európai állammá tegye. E cél érdekében maga keresztényen lett s a hívására jött papok országában is megkezdették a térítő munkát. De igyekezett diplomáciai eszközökkel — elsősorban házasságokkal — is erősíteni a magyar állam helyzetét s megvalósítani dinasztikus terveit. Jó viszonyban akart lenni összes szomszédaival, és pedig elsősorban házasságok útján. Így fiát s trónja örökösét egy bajor

¹ Cedr. ed. Bonn. II. p. 527.

² C. de Boor, Zu Johannes Skylitzes. Byz. Z. XIII. 366—69. II.

³ B. Prokič, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes. Cod. Vindob. hist. gr. LXXIV. München, 1906. 35-36. II.

hercegnővel házassította össze, de rokoni kapcsolatai voltak Velencével (sőt úgy látszik a besenyőkkel) is. Így valóban úgy hagyhatta birodalmát fiára, hogy mindentelék voltak kapcsolatai.

Ha már most tudjuk, hogy Géza fejedelem számolt szomszédaival, bizonyos, hogy számot kellett vetnie Déllal is, a szomszéd bolgár állammal. S hogy valóban számolt, és pedig itt is házassági kapcsolat útján igyekezett szomszédai barátságát megnyerni, bizonyítja az idézett adat, amelyből azt tanuljuk, hogy a bolgár trónörököshez adta leányát. Tehát Sámuel és Géza a bolgár-magyar baráti viszonyt gyermekeik házasságával pecsételték meg.

A bolgár szövetség biztosította Magyarországot dél felől, tehát Géza politikája teljesen érthető.

De mi szüksége volt Sámuel cárnak erre a szövetségre?

A bolgár politika a magyarokkal szemben már Péter cár idejében reális útra tért. Kezdetben ugyanis a bolgárok igyekeztek a magyarok Bizánc felé törő csapatainak útját állni. De hamar meg kellett érteniük, hogy Bizánc nem érdeklődik, hogy Bulgária szenvedjen érte a magyaroktól, mert sohase segíti a bolgárokat a magyarok ellen, sőt ajándékokkal igyekszik őket rávenni, hogy támadják meg Bulgáriát. Úgy látszik, a bolgárok meg is egyeztek a magyarokkal, hogy szabad átvonulást engednek nekik bolgár területen.¹

De most, amikor a magyar kalandozó hadjáratok már megszűntek, miért kereste mégis Sámuel cár a magyarok barátságát? Ennek a bolgár cárnak, akinek minden gondolata a Bizánc elleni harc sikere volt, ezzel a szövetséggel nem lehetett egyedül az a célja, hogy hátát biztosítsa, különösen, hogy már a magyar állam a nyugodtabb élet útjára tért: ő bizonyára azt remélte, hogy új szövetségcsétől támogatást kaphat Bizánc elleni küzdelmében.

De Sámuel reményei nem teljesedtek be! Gézát s még inkább fiát, Istvánt, annyira lekötötte újonnan keresztényénné lett államuk átszervezése, hogy nem nyújthattak semmiféle segítséget Sámuelnek. A keresztényenség s a megfelelő új állami berendezkedés biztosítására össze kellett törniük sok régi kapcsolatot s intézményt, rom-

¹ Cedr. ed. Bonn. II. p. 372, Zonarus ed. Dindorf, IV. p. 87. G. Fehér, BUB 140. l.

bolniok és építeniök kellett, ami annyi munkát adott a magyar uralkodónak, hogy minden erejét itthon kellett felhasználnia.

A fáradhatatlan bolgár cár, Sámuel, akit egész tevékenysége olyan embernek mutat, akit nem hoztak zavarba új helyzetek, mihelyt megértette ezt, azonnal megváltoztatta politikáját. Keresett magának hasznosabb szövetségest és meg is találta azt Ajtonynak, Bánát urának személyében, aki a fiatal magyar király ellensége volt és teljes önállóságra törekedett.

E szövetség létrejöttét sok körülmény támogatta. Elsősorban az, hogy Ajtony birodalma üsdőkktől fogva folytonos kapcsolatban volt Bulgáriával, sőt e terület honfoglaláselőtti lakói egyenesen bolgárok, s természetesen magyar uralom alatt is a bolgár nemzeti egyház hívei voltak. De leginkább közrejátszott a szövetség létrejöttén az, hogy Ajtony, önállóságra törekedvén István királlyal szemben, nem találhatott megfelelőbb támaszt, mint a szomszédos, bolgár birodalom urát, Sámuel cárt, aminthogy Sámuelnek se kínálkozott egyébült szövetség, mint itt.

Új szövetségesét Sámuel cár a bolgár egyház, a bolgár nemzeti kultúra legfőbb őrzője által igyekezett szorosabban magához kapcsolni. Valóban azt találjuk, hogy a szomszédos vidini bolgár püspökség által egyházi propagandát kezdett ezen a területen. Maga Ajtony, aki a Gellért-legenda szerint a Körös folyótól az erdélyi részekig s Vidinig és Szörényig uralkodott. Vidin városában keresztelkedett meg — szóval egy bolgár püspöki székhelyen — s Maros városában, székhelyén Keresztelő Szent János tiszteletére monostort építtetett „görög“ = bolgár barátok számára.

Ajtony tehát teljesen Sámuel érdekkörébe került. Ez pedig igen nagy értéket jelentett Sámuel számára, mert forrásunk szerint Ajtonynak több katonája volt, mint magának István királynak, akinek nem akarta alávetni magát, sőt vámot vetett a királynak a Maroson lefelé szállított sójára is.

István királynak, aki nem tűrhette Ajtony politikai s egyházi különállását, szövetségest kellett keresnie Sámuel cár és a bánati fejedelem szövetsége ellen s a szövetséges természetesen nem lehetett senki más, mint Sámuel nagy ellensége, II. Vasilios bizánci császár. Így értjük azután meg, miért járt István király Vasilios

császár szövetségében Bulgáriában, egészen Szkopjéig. A Fundatio Sancti Albani Namucensisenben n. i. azt olvassuk, hogy Szent István király a konstantinápolyi császár szövetségében elfoglalta Cesarie városát. Ez azt jelenti, hogy miután a dunai rész már az együtt operáló Vasilios és István kezébe került és pedig Istvánéba Ajtony országa, Vasilioséba Moesia városai, végül Vidin is, a két sereg egyesült s a Morava-völgyi várak elpusztítása után Cesarie—Szkopjét is elfoglalta.¹

Abban a pillanatban, amikor Sámuel szövetségre lépett István király legnagyobb ellenségével, a magyar király meg válaszol II. Vasiliossal, Sámuelre nézve fiának a magyar király testvérével való házasságra elvezette jelentőségét. És Sámuel, aki csak Bulgária felszabadításának gondolatában élt, tüstént elszakította a már haszontalan, sőt „gyűlöletes“ kapesot. Így érthetők a Skylitzes-pótlás idézett szavai: ő (Gavril-Rómán) a magyar király leányát „még Sámuel életében meggyűlölte és elűzte“. Ez bizonyára 1001 és 1005 között történt.

Ez a magyar hercegnő, Géza fejedelem leánya s Szent István testvére volt a bolgár szabadságharc hősné, Delján Péternek az anyja.

A magyar hercegnő természetesen testvéréhez, István királyhoz menekült. De mint aki évekig idegen országban élt, férjhez adva mint diplomáciai eszköz, majd meg félredobva miut már fölösleges, hogy érezhette magát itthon? Ott, Bulgáriában már egy teljesen más élethez szokva, más világban élve s tiszteltetve mint trónörökösne, itt, testvére udvarában (különösen, hogy a magyar udvarban egészen nyugati, német szellem volt, amely az Árpád-családból való rokonoknak is idegen s gyűlöletes volt) egy neki teljesen szokatlan új körben, elüzetve férjétől, nem találhatta meg a megfelelő helyet Sámuel cár kitaszított menyje. Ilyen helyzetben alig találhatott ebben a korban más megoldást, minthogy kolostorba vonuljon.

Valóban, találunk is nálunk egy apácakolostort, a veszprémvölgyit, amelynek alapítólevele olyan különösségeket mutat, amelyek alapján feltehetjük, hogy Szent István ezt a kolostort testvére, Delján Péter anyja részére alapította s így talán magyarázatát adhatjuk annak a találynak, miért görög nyelvű ez az alapítólevél.

¹ G. Fehér, BUB 141-156. ll.

Ez az oklevél csak egy 1109-ben készült renovációban maradt meg, amely a görög eredeti másolatát s latin fordítását adja.¹

Az oklevél nyelve vulgaris, ami arra tanít bennünket, hogy írója „alacsonyabb műveltségű” ember,² semmikép se lehet Bizáncban tanult görög pap. A másik fontos tény az, hogy e monostor és a királyi család között benső kapcsolat volt: Gizella királyné gyakran jött ide és itt készítette el az apácákkal a legszebb egyházi ruhákat.³ Előbb pedig azt kell következtetni, hogy a monostort olyan valaki számára készítették, aki a királyi családhoz közel állott.⁴

Ha pedig az alapító levél írójáról tudjuk, hogy nem lehet Bizáncban tanult görög pap, nem kell-e itt a fentiek alapján bolgár egyházi eredetre gondolnunk? (L. a függelékben az oklevélről mondottakat.)

Én a következő magyarázatot ajánlom:

Szent István testvére, a Bolgár trónörökös felesége, a XI. században elűzetett Bulgáriából. Már hosszú ideig élvén idegen államban, idegen viszonyok s szokások között, idegen vallásban, most Szent István udvarában, ahol nyugati szokások és kultúra uralkodott, — egészen német élet, nem találhatta meg a helyét. Ezért azután testvére, István király apácakolostort alapított számára. Így valóban azt találjuk, ami a kolostor és a királyi család közötti intim viszonyból is következtethető volt, hogy a királyi család rokona élt e kolostor falai között.

De ez még nem magyarázza meg, miért görög nyelvű az alapítólevél, mert Szent István testvére, bár bolgár vallásban élt, különösen meg, hogy otthonról még akkor került el, amikor még nem vitézelt mély vallásosságot magával, a bolgár udvar szelleme pedig vallásos volt, mégis magyar nő, akinek kedvéért, ha egyedül jön ide elűzve, nem készítenek a keleti egyházra jellemző oklevelet. Más, nagyobb okának kell lenni, amire a következőkben kell magyarázatot kapnunk:

¹ *Czebe Gyula*. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Budapest, 1916. 15—19. ll.

² *Darkó Jenő*. A veszprémi apácamonostor alapítólevelének 1109-i másolatáról. EPhK XLII. (1917). 345. l. *Hóman Bálint*. Szent István görög oklevele, Századok, LI. (1917). 108. s. kk. ll.

³ *Czebe*, i. m. 108. l.

⁴ *Czebe*, i. m. III. l.

a hercegnővel egy politikai szempontból is fontos személy is élt e monostor falai között, akinek bolgár szokásokban s vallásban való megtartása, tehát bolgár nevelése, igenis érthetővé teszi e monostor keleti szellemét, ami még alapító levele nyelvében is megnyilvánul.

Mit is tudunk e magyar hercegnő fiáról, mielőtt feltűnt a bolgár történelem színpadán?

A bizánciak azt írják róla, hogy kalandor, aki, hogy a bolgár trónra juthasson, azt híresztelte magáról, hogy cári családból származik, Sámuel cár unokája, Gavril-Roman (Radomir) cár fia, — valóságban azonban egy bizánci ember szolgája. Ezt az állítást azonban minden valószínűség szerint István—Vladiszláv fia, Alusztian költötte, aki magát akarta kijátszani törvényes trónörökösnek. Az ő szavait írja le bizalmas ismerőse, Psellos Mihály is.¹ A valóságot azután Mihálynak, Dévői püspökének a kéziratából tudjuk meg: Delján Péter Gavril-Roman Radomirnak és a magyar hercegnőnek a fia volt.

Kizárva a költött állítás lehetőségét, hogy Delján Péter közönséges bizánci szolga volt, föl kell vetnünk a fontos kérdést, egyáltalán volt-e Delján Péter cári bizánci fogságban, mint a bolgár cári nemzetség többi tagjai s onnan tért-e 1040-ben Bulgáriába? Semmit se tudunk arról, hogy Delján Péter Bizáncban élt volna, sőt van egy teljesen megbízható forrásunk, amelyből megtudjuk, hol is kell a bolgár trón várományosát keresnünk. Mihály, Dévői püspöke u. i. egy másik helyen (Cedr. ad Bonn. II. p. 4595: ἀπελευθέρωτο szó után) a következőket írja „είχε δὲ γυναῖκα ὃ Ραδομῆρος τὴν θυγατέρα τοῦ κράτη Οὐγγρίας, οὗκ οἶδ' οἴσῃσι λόγοις ἐμίσησε ταύτην καὶ ἀπεδίωξεν ἐγκύμονα ἤδη ἐξ αὐτοῦ γενομένην, ἠγάγετο δὲ Εἰρήνην πανρωμαίαν τὴν αἰχμαλωτισθεῖσα ἐν Λαρισσῇ”.² „Radomir felesége Magyarország királyának a leánya volt, akit, nem tudni, mi okból, meggyűlölt és elkergetett, amikor az már teherben volt tőle és feleségül vette a gyönyörű szép Irénét, aki Larissában esett fogságba.”

Ez a pótlás kiegészíti a fentebb idézettet és azt jelenti, hogy Delján Péter nem lehetett bizánci fogság-

¹ Ed. Sathas, London 1899, p. 69. vö. B. H. Ζαταρτζι, Ηαρ. Βλττ. Αρχ. Ηαερ. I. (1991—92) 91.

² Prokić, I. m. 31. l.

ban, mert csak anyja elüzetése után született, természetesen Magyarországon.

Ha tehát Mihály püspök állítása igaz, — ő pedig, mint összes pótlásából kitűnik, helyesen pótolta és javította egy Skylitzes-kéziratnak a nyugati bolgár cárságra vonatkozó adatait —, Delján Péter Magyarországon született.

Bizonyos, hogy amikor ő, a bolgár trón jogos örököse, Sámuel cár unokája, megszületett, István király gondolt azzal, hogy unokaöccse megfelelő nevelést kapjon, sőt, mint jó politikus, gondolt arra is, hogy a gyermek esetleg Bulgária leendő uralkodója s így neki bolgár nevelést adhatott. Ezt annál is könnyebben megtehetette, mert ha nem is jöttek volna az elkergetett hercegnővel, volt Magyarországon elég bolgár, sőt bolgár egyházi intézmény is, így, mint láttuk, bizonyosan voltak bolgár papok Keresztelő Szent János monostorában.

A gyermek trónörökösnek tehát bizonyára bolgár nevelést adtak s bolgár körből gondoskodtak számára s anyja, a félig bolgár magyar hercegnő számára. Ha már most az anyának a veszprémvölgyi kolostort alapították, amelybe bolgár apácákat gyűjtöttek össze (bizonyára közöttük voltak a trónörökösnével jött bolgár nők is), természetesen nem tudtak az apácák latinul, nem tudott bizonyára az igumin-hercegnő sem. Hogy meg ne jnyelven, bolgáruul, vagy magyarul állítsanak ki egyházi okmányt, abban az időben lehetetlenségnek tartották egy újkeresztény országban, amilyen Magyarország volt. Tehát a „szent“ nyelvek közül ki kellett választani azt, amelyet a bolgárok, legalább is az egyháziak — mint általában a bolgár művelt emberek — értettek, ez pedig csak a görög nyelv volt. Nagyon valószínű, hogy a görög alapítólevelet valamelyik bolgár pap írta, talán azok közül az egyik, akik Delján Péter nevelését irányították. Mint láttuk, elég bolgár pap volt Magyarországon, tehát volt, aki megírjon egy görög oklevelet. S az oklevél nyelvének vulgaris volta is megérthető a szerző bolgár voltából.¹

¹ Az oklevélben találunk egy szót, amelyről beszélnünk kell. István király a többi között ajándékozott a monostornak: „εις τῆς τοῦ Πολοσίνου τοῦ ἀπὸ Ἀρκελονεροῦ εἰς“ (a latin fordítás szerint „in villa Polosinic habet abbatissima unum vinetorem cum vinea sua“).

A τῶν ἀπὸ régi magyarázata orosz mir „faluközösség,

Szóval a veszprémvölgyi apácakolostor első iguminja a hercegnő volt, de politikai szempontból fontosabb személy is élt itt, fia, a bolgár trón várományosa, akinek

feldőzösség". *Czebe Gyula* i. m. 42 s. k. II. szerint „Többet lehet várni, talán az egész megfejtést is, egy modern görög szótól. Egy *o upác* ill. *upác*, Thrákiában ma járatos szónak az *alakja* (declinatioja) teljesen egyezik az itt föltettel, jelentése szintén használható volna, mivel gazdasági vonatkozású, t. i. *(bérrel) földet, szántót, legelőt, vagy szőlőt jelent.*” Ez ellen azonban már *Czebe* felhossa, hogy a görög *upác* származása nincs tisztázva, lehet török eredetű is, amely esetben nem lehet köze a mi *upá*-nkhoz. Így azután, a görög *upác* szóra gondol. „Felvételére ... írja *Czebe* — az indított, hogy *P. Miklosich*, ... *mírzu*, azon az egész Balkánon elterjedt szónál, amelyre kezdetben a thrákiai *upác*-t illetőleg is gyanakodni lehetett volna, ... besoroz a rokonságba egy új-görög *upacov*-t is. O nyilván az egész balkáni rokonság kiindulópontjául tekintli e szót.”

Czebének eme kérdésszerű megjegyzéseire az alábbiakban adjuk meg a választ: 1. Mind a két szó, a *upác* és a *mírzu* is megvan a bolgárban, a görögben azonban egyik sincs meg; 2. sem a *upá* sem a *upacov*-nak nincs semmi köze az említett szavakhoz:

1. Bolg. *upá* „legelő”. Ez a szó nem görög, nincs is meg a görögségben, kivéve ott, ahol a lakosság vegyes, tehát ahol a görögök az idegen helyt lakosságtól vették át. Az a kérdés, hogy ez a szó bolgár (vagy egyáltalán szláv) eredetű-e, ez esetben értékes lenne a mi okleveleinkre, vagy a bolgárban is jövevényszó. A válasz nem nehéz: a *mera* jövevényszó a bolgárban, t. i. ugyanabban a formában és jelentésben megtalálható nemcsak az oszmánliban, de az arabban is. A szó eredete arab *mera* „legelő”, az araboktól vették át az oszmáni törökök s ezektől a bolgárok. Hogy Thrákiában a görögök is használják ezt a szót, az nem jelent egyebet, minthogy az ottani lakosok a törököktől vették át. Mindebből az következik, hogy az oklevél *upá* *upá*-jának nincs semmi köze a *Merá*-hoz.

2. A *upác* szó megvan a bolgár és a szerb nyelvekben. A bolgárban *upáca*, *upáca* „örökség”. Ennek a szónak természetesen nincs semmi köze a *upáca-upác*-hoz, de nincs egy görög *upacov*-hoz sem. Története azonos a *mera*-éval. A bolgárok és szerbek a törököktől vették át, hiszen megtalálható nemcsak a törökben, de ugyanazon formában és jelentésben az arabban is: *miras* „örökség”.

Szintúgy elfogadhatatlan az a feltevés is, hogy talán a *upáca*-ból származott *upacov*-al van dolgunk, mert az alapítólevél írása idejében a *upáca* fő semmilyen *alakja* se lehet *upá* t. i. ebben a korban ont s ut általában nem írták *o*-nek, és pedig azért, mert kiejtése nem t. hanem *ü* volt. Ez alapon a görög *upáca*-nak végképen békét kell hagyjunk. Csak akkor lehetne felvenni *upáca* helyett a *NI* sz. első éveiben *upá*-t, ha feltennénk, hogy itt hiba van (vannak ilyen esetek), ilyen feltevés azonban nem szolgálhat komoly magyarázat alapjául.

a számára bolgár kör s bolgár neveltetés biztosítását a politikai okosság követelte. Már pedig, ha anyja csak kolostorban találta meg a helyét, a csecesenő számára is ez volt a legjobb hely s így ez a kolostor legalább egyelőre bolgár központ lett s így végső okon Delján Péter miatt készítették a keleti szellemnek megfelelően görög nyelven az oklevelet.¹

Itt élt a gyermek trónörökös anyjával, majd István király udvarába kerülhetett az ifjú, ahol élt unokatestvére is, a másik Péter, az előzőtt velencei doge, Orseolo Ottó s István király másik testvérének a fia.

S hogy e föltevés helyes, hogy Delján Péter, mint rokon herceg, trónörökös, élt a magyar udvarban, bizonyítja egy feliratos emlék is, amelyen Deljánnak speciálisan magyar címe van. E felirat az aboba-pliszkuai cári bazilika egy kövén olvasható: Иав. Ручек. Арх. Иает К/4 X (1905) 107, 238, 252, 285. II. és Табл. XCVII, 1:

ДЕЛАНЪ
БАНЪ

Tehát Deljánul *bánnak* nevezi a felirat.

Ez a szó, mint más helyen bizonyítom, a bolgár-törökből kimutatható **bayan* szó-cím és név átvétele s nincs semmi köze az avar, s a horvátországi avaroknál is használt *Bajan*, боѣвоц olv. *bajan* név-, illetőleg címhez.

A fentebb közölt adat, ДЕЛАНЪ БАНЪ, fontos formai szempontból is, mert azt mutatja, hogy már a XI. sz. közepén *bán*-ná fejlődött az ősi **bayan*, de fontos a szó jelentésének megállapítása szempontjából is. T. i. a MÉSz 267.l. már abból, hogy a *bán* szó gyakran használt személynév s ebből helynév, fölveszi, hogy a szó első jelentése, „dominus, Herr”, már most a ДЕЛАНЪ БАНЪ, amelyben e szóra a legrégebb adatot kapjuk, világosan mutatja, hogy ez a szó tényleg csak rangot jelöl, nincs semmi köze Horvátország kormányzójának tisztjéhez.

Szóval a *bán* szó magyar hangfejlődés eredménye, a magyar nyelvből került a horvátba, szerbbe, oláhba stb. s eredeti jelentése „úr”.

¹ A latin fordítás szerint „Vetus autem privilegium iuxta auctoris monasterii graece scriptum”. Tehát 1109-ben már magyaroztatást akarták adni annak a különösségnek, hogy az oklevél görög nyelvű s nem gondolhattak másra, minthogy az auctor volt görög nyelvű, a monostor szorvezője.

Igy azután az a tény, hogy Delján Péter a *bán* címet viseli az idéztem feliratban, azt jelenti, hogy magyar címe volt, amiből meg bizonyos az, amit fentebb a forrásadatok alapján is állítottunk, hogy ő Bulgáriába való jövetele előtt Magyarországon élt, nagybátyjánál, Szent István királynál, 1038-tól kezdve meg hasonlóevű onokatestvérénél, a velencei doge fiánál s mint cárfi, uralkodó-családbeli herceg a magyar *bán* = úr címet viselte.

Valóban tudjuk, hogy a magyar trónörökös (!) címe tényleg nem volt más, mint *úr*, t. i. Kinnamos szerint a trónörököst „Ουροου“ = Úrannak nevezték, ami azonos jelentésű a *bán* szóval.

Igy tehát adataink alapján kimondhatjuk, hogy a bolgár nemzet nagy szabadsághóse, akinek megjelenésére tüstént felkelt az egész bolgárság Belgrádtól Szalonikiig, Delján Péter, a magyar hercegnő fia, Magyarországon élt, innen indult el bolgár hazája felszabadítására.

Püggelék.

A veszprémvölgyi alapítólevél másolata bizonyára híven adja a XI. század legelső éveiben készült eredetit.¹ Sajnos, nem mutat olyan sajátsgot, amiből az oklevél szerzőjének nemzetiségére következtethetnénk. Nincs az oklevélben egyetlen egy hangtani különösség sem,² nyelve irodalmi és népies alakok keveréke, vulgarizmusai oly közönségesek, hogy megtalálhatók az egész görög nyelvterületen.³

Az egész kérdésben a következő szempontokat tartom fontosnak:

1. Hónan értékes adatokkal utal a Balkánra, történeti kapcsolatainkra a balkáni népekkel s arra, hogy a görög nyelv az oklevél szerzetelése korában ismert volt a balkáni népek előkelőbb rétegeiben.⁴

Valóban a XI. század elején dolgozó szerző csak bizánci, vagy bolgár ember lehetett. Bizánci lehetett, mert a XI. század elején Szent István király szövetséges viszonyban volt II. Vasilios császárral. De bolgár is lehetett, mert Bulgária szomszédos volt Magyarországgal s tudjuk, hogy bolgár papok szerzetesek éltek Magyarországon, már pedig bolgár előkelők s egyháziak tudtak görögül. Tudjuk ugyanis, hogy Bulgáriában már a pogány korban is értékes feliratos emlékei vannak a görög népp nyelvnek, majd meg Bizánc papjai

¹ *Hóman* i. m. 103. l.

² L. erre vonatkozólag *Darkó* i. m. 258-62. ll.

³ *Darkó* i. m. 268. l. s. egyebütt.

⁴ *Hóman* i. m. 108-109. ll.

vetették meg itt a lábukat. Maga Simon cár „semigraceus“ volt, fia, Péter meg benső barátságban volt a bizánciakkal. Igaz, hogy a bolgár egyház nyelve a szláv bolgár nyelv Bulgáriában, de a X. században még nem dőlt el a küzdelem; amint *Csernorizca Hrabar* Apológiájában látjuk, neki még küzdeni kellett ama tétel ellen, hogy a liturgiát csak a szent nyelveken lehet végezni. Sőt, hogy Sámuel cár korában is, birodalma központjában mennyire egyházi nyelv volt még a bolgár-szláv mellett a görög, bizonyítja az, hogy a Sámuel alapította preszpai Szent Antal székesegyház feliratai görögök.¹

Egyszóval a magyarsággal a XI. század első éveiben két olyan nép volt kapcsolatban, amelynek papjai görög oklevelet megírhattak, a görög, helyesebben a bizánci és a bolgár.

2. Azt is tudjuk, hogy a szerző² pap volt. Már Darkó rámutatott arra, hogy az oklevélben van egy bibliai frázis. Ehhez most hozzá kell adnunk Krajnyák legújabb cikkének adatait.³ És pedig:

Oklevelünkben ez olvasható:

της ἐνδόξου θεοποιῆς ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, τῶν ἐνδόξων ἀποστόλων καὶ πάντων τῶν ἁγίων καὶ ἀπ' αἰῶς τοῦ ἀναρτυλοῦ.

Aki nem ismerte a görög liturgiát, nem írhatta ezt, mert a liturgiában ugyanígy található stereotype:

... της ἐνδόξου θεοποιῆς ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, μετὰ πάντων τῶν ἁγίων⁴, majd „τῶν ... ἐνδόξων ... Ἀποστόλων“ s „ἡμῶν τῶν ἀναρτυλῶν“.

Ez azt jelenti, hogy az oklevél írója, miután, mint tudjuk, oklevélírásban nem jártas ember, a keleti szertartás szerint szolgáló pap volt, aki betéve tudta szertartáskönyvét s így egyes részek szóról-szóra belekerültek oklevelébe.

3. Már most, ha tudjuk, hogy az író „alacsony műveltségű“ ember volt,⁴ semmikép se lehetett Bizáncban tanult görög pap, fentebb meg láttuk, hogy vagy görög, vagy bolgár s hogy pap volt, csakis bolgár pap lehetett.

Valóban oklevelünkben semmi sínes, ami kancelláriai gyakorlatra mutatna, inkább egy bolgár papra kell gondolnunk, aki beszélte a görög népnyelvet s ismerte egyházi könyveit, helyesebben, tudta a liturgiát s az egyházi életben járatos irodalmi kifejezéseket. Csebetől, Hómantól és Darkótól néhány jó példát kapunk arra, hogy az oklevél frázisai

¹ Hsz. Pyerk. *Apx Ист.* IV. 46 s. kk. 11. Mijatoff barátom figyelemzetelel erre az adatra.

² Darkó i. m. 343. l.

³ Szent István veszprémvölgyi donációjának görög egyházi vonatkozásai. Századok LX. (1926) 500–502. 11.

⁴ Darkó i. m. 368, 345. 11.

egészen közönségesek balkáni s magyar oklevelekben, különösen magánokiratokban.¹

Valóban a balkáni oklevelek poenája egyező a miénkkel. Pl. az Athos-hegyi Zographos bolgár monostornak a miénkkel esaknem egykorú oklevele (kelt 980 aug. 18-án) egy óbolgár aláírású, görög nyelvű adásvételi szerződés poenája is. Eszerint ha valaki az eladók közül szentet vetno valamire, abból, amiről a szerződésben szó van, ne hallgassa őt meg semmiféle polgári vagy egyházi bíróság, „Ha nem ízessek ki a mi Szent hegyünk szent őregeitől” ... „bárki is legyen az és érje a 318 szent atya átka”, majd a határleírás után ezt olvassuk: bárki megváltoztatja a monostor (határát), legyen átkozott.²

vászprémiavölgyi:

zographosi:

εί δε τις φρασθή έε σάτων, ώνπερ
δέδικα εις την μόνην, άποκόψαι
είε.

ίνα έχων τό άνάθεμα
τών τριακασίων δέκα και όκτώ
πατέρων

ίνα διαχθήτω εκ του τόπου

ίνα όστις άναβάλη περί της
τοιαύτης μονής

ίνα έχη τό άνάθεμα
τών 11 και όκτώ άγιών πατέ-
ρων

ίνα ... έκδιώκεται παρά των
άγιών γερόντων

Szóval itt is, mint a mi oklevelünkben, szó van arról, hogy aki az oklevél szerzőjének intézkedései ellen vét, legyen átkozott, a 318 egyházatyja átka szálljon rá s hogy kergessék ki.

S hogy ez a poena milyen általános s mennyire megőrződött egyháziak írásaiban, bizonyítja az, hogy köfeliraton is található,³ sőt nagyon sok példa van rá a régi szláv kézíratos könyvekben is. A kéziratok végén ugyanis azt olvassuk, hogy aki kárt tesz a kéziratban, fogja meg Jézus Krisztus szepőlten anyja s a 318 egyházatyja s az összes szentek átka.⁴ Tehát itt már épp úgy, mint a mi oklevelünkben, Szűz Máriáról, a 318 egyházatyjáról s az összes szentekről van szó, a jelzők is a miénkkel egyezők. Szóval itt a keleti egyháziaknál nemcsak oklevelekben, de általánosan használt átokkal van dolgunk. Így, hogy még csak egy példát említsek, egy XVI. századi athosi kézirat szerint vonatkozik az átok egyháziakra s világiakra és pedig a 318 egyházatyja s az összes

¹ Czebe i. m. 65. l., Hóman i. m. 119. s kk. II., Darkó i. m. 340. s kk. II.

² Киѣвѣ Н. Ивановъ, Болгарска старина въ Македония. Софиа. 1908, 10—20. II.

³ Bolgár Nemzeti Múzeum 555. sz.

⁴ Цолевъ, Опись на рукописитѣ и старопечатанитѣ книги на народната Библиотека въ Софиа. Софиа 1910. 8. l.

szentek s nekünk a legkisebbeknek átka.¹ Ez azért érdekes, mert itt is szerepel az oklevél kiállíttatójának az atka is.

Mind ezekből azt látjuk, hogy az oklevelekben való jártasság so kellett a mi oklevelünk megírásához, csak az, hogy az illető keleti egyházi szolgálatot végzett legyen. A kifejezések egy részét készen kapta a liturgiából, megtalálhatta könyvek végén is. Sőt az egyházi nyelv sok frázisát láthatja a templomi feliratokon is. Így ha csak a makedon templomi feliratok gyűjteményét nyitjuk fel, megtaláljuk a *ζωων ψυχής σωτηρίας*² kifejezés mellett azt is, hogy magát *διάρτολος*³-nak nevezi a készítettő s hogy Θεοτόκος jelzője *ἡσπεραγία*⁴ sth.

Szóval egy bolgár pap, aki ismerte az egyházi nyelv legközönségesebb elemeit, templomi feliratait, betéve tudta a liturgiát s tudott görög népnyelven, megírhatta minden, az oklevelekben való jártasság nélkül a mi oklevelünket. Így érthetjük meg azt, hogy a kész egyházi frázisok irodalmiak, minden egyéb köznyelvi.

Fehér Géza.

¹ Εἰ δέ τις ἀντιτίμων καὶ ἀπειθῶν ἐπὶ τοῦτο φανήσεται, ὁποῖος δ' ἂν μοίρας εἴη, ἰερωμένους ἢ λαϊκούς ἔσσι τὰς ἀρας τῶν τῆ καὶ ἡ θεοφάρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ συναθροισθέντων, καὶ πάντων τῶν ἁγίων καὶ ἡμῶν τῶν ἁγιωστῶν etc. *Duchesne et Bayet, Mémoires sur une mission au Mont Athos, Paris 1876, 236. l.*

² Рус. Русск. Арх. Ист. въ Константинополѣ. IV, 78, 82.

³ U. o. 62. l.

⁴ U. o. 54, 62, 79. ll.

Metternich és Esterházy.

Srbik nemrégiben megjelent hatalmas műve¹ nem tisztázza, csak nagyszerűbbé teszi a Metternich-problémát. Hatalmas boltozatot emel az államférfi pályájával és egyéniségével összefüggő kérdések fölé, amikor következetesen kimitatja a magasabb szempontokat, amelyek őt egész életén át vezették. A monumentális épület azonban nem szilárd anyagból való. Nem rengeteg erők tartják azt, nem mélyről feltörő elemi meggyőződés. A fág boltozat finomult erők játékát határozza, azok fölött lebeg.

A valódi meggyőződést Metternichtől többé már elvitatni nem lehet. Kicsiny szempontok nem elegendők letteinek magyarázatára. A feladat éppen ezért vált bonyolultabbá; át kell fogni egész skáláját mindannak, ami a közélet emberét pályáján vezetheti, az alacsonytól a legmagasabbig. Nincs egyetlen szenvedély, mely gerincét adhatná egész lelki szerkezetének, mint Bismarckban, Széchenyiben, Kossuthban. De nagy vonalakat ki tud mutatni Metternichben is új életrajzírója: van már milhez viszonyítani a részleteket, van már, ami egységes végső célja lehet a vizsgálatoknak.

A konzervatív eszme képviselője a politikában, világfelfogás alapján. A világkép, mint magának alkotott, saját hite szerint abszolút igaz. Büszke volt arra, hogy felfogása független saját egyéniségétől. És mi mégis úgy hisszük, hogy kevés államférfi szellemi öltözeke idomult annyira életviszonyaihoz, mint Metterniché. Bizonyos, hogy kevesen óvakodtak oly finom hajlékonysággal önmaguk lényé ellenére tenni, mint ő: az igazi nagyságok szinte romboltak önmagukban, mielőtt építeni kezdtek.

Metternich megítélése ezért kívánja a mérhetlen részletek finom kidolgozását. A legtárgyilagosabb állam-

¹ Heinrich Ritter v. Srbik: Metternich. Der Staatsmann und der Mensch. München, 1925.

férfinak tartotta magát és mégis aligha jutunk határozott képhez, ha lélektanilag sokkal erőteljesebb és egy-ségesebb magyarázatát nem tudjuk valamilyen adni, mint amit Srbik ez idő szerint még számunkra nyújthatott.

Ez a szempont teszi jogosulttá a további részlet-kutatásokat, amelyek minden oldalról megforgatbatják előttünk az államférfiút. Esterházy Pál herceghez való viszonya azért is érdekes, mert a főúri diplomata az ő tanítványa és híve volt évtizedekig. Sajnos, egyelőre csak igen töredékes az, amit kettőjük összeköttetéséről és szétválásáról mondhatunk. De, úgy hisszük, jellemző vonást találunk benne arra nézve, hogy mint viselkedett Metternich az akkor feltörő és az ő világképében csak halvány jogosultsággal szereplő eszmék egyikével, a nemzeti eszmével szemben, amely, természetes erejével, lassankint az ő régi támaszait is mind erősebben áthatotta.

Esterházy huszonnégy éves korában, 1808 ban, mint kezdő diplomata, került Metternich vezetése alá, aki akkor osztrák követ volt Napoleon udvaránál. Ettől kezdve együtt dolgoztak a napoleoni idők nehéz diplomáciai feladatain. Esterházy részt vett, főnökével együtt, az 1809. évi szerencsétlen háborút követő hosszú, kínos béketárgyalásokban, majd Mária Lujza házaságának előkészítésében, ami egyik fogása volt Metternich vára-kozva, biztosítva leszámolásra készülő politikájának Napoleonnal szemben. A következő három esztendőben Drezdában képviselte a birodalmat Esterházy és egy időre sikerült is eltérítenie a szász udvart megrögzött franciabarátságától, míg Napoleon újabb, átmeneti győ-zelmei újra vissza nem sodorták azt a régi útra. Ezután, az 1813. évi Napoleon-ellenes európai szövetség létre-hozásánál, majd a nagy felszabadító háborúban állandóan Metternich oldalán látjuk Esterházyt, a szövetségeselek politikai főhadiszállásán, egészen a párizsi bevonulásig. Részt vesz a bécsi kongresszuson is, melynek befejeztével, huszonkilenc éves korában, tehát szokatlanul fiatalon, londoni nagykövetté nevezték ki. Huszon-hét évig képviselte itt szakadatlanul a monarchiát és Metternich politikáját. Neve fogalomná vált Angliában. Felesége révén rokonságban állott az angol királyi családdal, fia házassága révén a magas angol arisztokráciával. Vonzó egyénisége kedvelté tette az angol társadalmi és politikai világ ellentétes köreiből is.

A napoleoni idők emléke mély nyomokat hagyott úgy Metternich, mint Esterházy életében. Évtizedes világfelfordulás, szégyen, megalázkodás - és utána váratlan, diadalmas felszabadulás. Ezt az emléket föltétlenül oda kell sorolnunk a következő évtizedek konzervatív világfelfogásának teremtő okai közé. Napoleon az emberiség beteges állapotának fantasztikus teremtőménye; hideg türelemmel, alkalmazkodással gyógyító kéz bábutott csak el vele. Új katasztrófától is csak a meglevőnek általános áttekintése és óvatos ápolása ki-mélheti meg az emberiséget. Metternich univerzális szellem meghódította a fiatal Esterházyt is; az egyéni és az állami külön érdekek fölött összefoglaló emberi érdekeket tudott az a logyivatarosabb időkben is a szem elé varázsolni. Mestere egyéni gyöngeségeit — mint bizalmas iratai mutatják — már akkoriban is észrevette, de a végső diadal mindent szentesített.

Esterházy alakja sok helyütt mint a gondtalan, pazarló életet élő főúrak példája szerepel. Naplói azonban arra mutatnak, hogy a komoly elmélyedés, a magasabb tettvágy nem hiányzott belőle. Gyakran találunk azokban Széchenyi önmaga fölött való föprengéseivel rokon gondolatokat. Bármennyire is tudott élni mindazzal, mit születése és roppant gazdagsága nyújthatott neki, az Esterházy-vagyon megrendülésének nem ő volt oka. A napoleoni idők gazdasági válságainak és nem kevésbé apja szertelen műpártoló szenvedélyének volt az kései következménye. Széchenyi például egy ízben egyenesen úgy beszél Esterházy Pálról, mint túlzóan takarékos magyar főúrról.

Az angol közéletben nem is érvényesülhetett volna tisztán külsőségekkel. Szeretetreméltó egyéniségének igazi súlyt mélyebb értékek adhattak.

Angliában élénkebben megtarthatta lelki mozgékonyt magát, érzékét a haladás gondolata iránt, mint sikerítől öntelt mestere és főnöke Bécsben. Hiszen maga Metternich is, mégpedig már késő öregkorában, amikor bukása után egy időre Angliába vetődött, bizonyos felfedezésszerű változást mutat gondolkozásmódjában az angol világ láttára. De azért 1825-ben még egészen Metternich tanítványa volt Esterházy. Széchenyi feljegyzi róla, hogy bizonyos magaslatról szereti nézni a dolgokat, mely felmentí, hogy a küzdő felek bármelyikéhez álljon. Szerinte minden szenvedélynek megvan a maga

ideje: Hólitás, vallásháborúk, új alkotmányok, reformok, szépművészetek sorban foglalkoztatták az embereket; a mai kor az anyagi érdekekért lelkesedik.¹ Tehát, akárcsak Metternich, ezek fölött a meglevő igaz és örök értékek örének tartja magát, ebben látja a politikus hivatását.

Azonban a magyar főúr lelkülete merőben különbözött Metternichétől. Ifjúkori naplójából kitérnik, hogy inkább az úgynevezett „megváltó” természetek közé tartozott — azok közé, kikben gyakran ébred fel valami nehezen kifejezhető sóvárgás nagyszerű és holdog változások után. Metternich ifjúkora korán végeztetett benne ezzel a hajlammal; a forradalmi idők rajnamel léki hazájából idegen földre vetették őt, az ész emberének vallotta magát, érzelmi életét szabadon eresztett élvezetvágya előgítette ki. Esterházy már a napoleoni idők alkalmazkodásai között is gyakran lázadózott főnöke minden kockázatát, nagy elhatározásokat kerülő politikája ellen. Pályáján egyéni ambíciók nem nagy mértékben vezethették; nem kellett új existenciát teremtenie magának, mint Metternichnek. És ő sohasem felejtette el magyar voltát, ha annak jelentőségét nem is érezhette át mindig egészen kinn a nagyvilágban. Igaz, hogy anyja osztrák hercegnő volt, ki magyarul nem tudott, de apja nevelése egészen magyar volt. Családi székhelyük Magyarország német szélein feküdt; Pál herceg anyanyelve tehát inkább a német volt, mint a magyar, később pedig bizalmas érintkezésük nyelve jobbra a francia, de azért a herceg gyermekkorában jól tudott magyarul és még évtizedes külföldi tartózkodása után is érthetően tudott fogalmazni magyar nyelven. Gyermekait pedig odakinn is taníttatta arra. Maradandó hatással lehetett rá e tekintetben kitérő nevelőjének, Görög Demeternek működése. A herceg felnőtt korában is rajongással emlékezett vissza ez ideális lelkületű magyar tudósra, akinek munkás hazafisága és mély erkölcsi meggyőződése voltaképpen egészen ellentétben irányban indította meg a herceg életútját, mint amely irányban azt később Metternich napoleoni politikája vezette.

A magyar nemzeti ébredés idején Esterházy érdeklődése láthatólag szintén felújult az otthoni nagy problémák iránt. Az összekötő kapocs elsősorban a Széche-

¹ Zichy A.: Széchenyi István Naplói. 145. l.

nyivel való ismeretsége, majd barátsága lehetett. A nagy magyar reformer külföldi útjain gyakran volt együtt Esterházyval. Már 1825-ben Franciaországban is sokat beszélgettek együtt a reformokról, amelyeket Magyarország anyagi emelésén kell kezdeni. Széchenyi a következő évben hivatkozik is arra, hogy a herceg már akkor magáévá tette a lötenyészítés jelentőségéről előadott gondolatait.¹ Ekkor már a részletekről tárgyal Széchenyi vele: Esterházy szerezné be Angliában a fajlovakat. Levelei lelkes és bizalmas hangúak. Közli a herceggel, hogy megvált a katonapályától, szabad és független már, dolgozhat a szép pillanatért, amelyben egykor elmondhatja magáról, hogy honfitársai boldogításához ő is hozzájárult valamivel. „Ragyogó ez a kilátás, csak hogy minden, ami ahhoz vezet, valóban nem ragyogó. Az ember több ellenséget szerez magának, mint barátot; mert Magyarország nagy és régi! és egyáltalán nincs divatban! — Ha azonban az ember hazánk minden előítéletét átgondolja, minden hibásat és rosszat, ami elnyomja az oly sok nemeset és szépet hazánkfiaiban, — akkor alig lehet megállani, hogy az ember saját maga ne hasson, ne cselekedjék. Biztos lehet ön, hogy én nem ábrándozom, semmit sem követelek és óhajtok, ami a költészet birodalmába tartoznék. Hiszem azonban, hogy tetteink szokott frivolitása és életünk mindennapi nonchalance-a, másrészt pedig a rajongó között, ki fejében utópiákat hordozgat, — hogy e két végtetnek éppen közepén a férfi áll, aki sok polgári erénnyel díszítve, nem szavakkal, hanem tettekkel bizonyítja, hogy ismeri kötelességeit királyával, hazájával és honfitársaival szemben!” Esterházy minden szépre és nemesre fogékony lelkét dicséri Széchenyi, hálásan emlékeztetve meg a sok jóindulatról, amit eddig is tapasztalt nála. Mert éppen a felső osztálynál vannak eddig legszomorúbb tapasztalatai. Erős szavakkal beszél a herceg előtt a legelső magyar családok elfajulásáról, sajnálatraméltó nyomorult szerepükről. Öregasszonyokká süllyedtek sokan, velő nélkül esontjaikkban, erő nélkül elméjükben, mint valami műmiák. Reméli, hogy Esterházy nem fogja egész éle-

¹ Széchenyi Esterházyhoz, Czenk, 1826 aug. 7. és Pozsony, 1826 aug. 19. Az Esterházy hercegi levéltárban, E levéltár anyagát Dr. Esterházy Pál herceg úr nagylelkű engedélye folytán használhattuk.

tét külföldön tölteni, — az ő tapasztalataival és szívével milliók boldogságát alapíthatná meg egykoron!

A következő években Széchenyi talán sok óvatosságot tapasztalt diplomata barátja részéről, de végül maga is észrevette, hogy eszméi alapjában véve helyeslésével találkozhatnak. Viszonyukat jól kifejezi Széchenyinek 1836-ban Esterházyhoz intézett levele: „Hiszem, sőt tökéletesen meg vagyok győződve: Esterházy Pál, kinek elődei oly gyakran és oly dicsően vértették a hazáért, nemzeti hűséget, hűséget a szent Anyaföldre, nem tud ábrándozásnak tartani s ama szent érzelmet a vak hiúság gyáva viszketegeivel, vagy az elpártolás gyűlöletes maszlagai-val soha egybe nem keveri. — Legyen is azért vélangyala földjeinek, a becsületes, hű Magyarok, bennem pedig lúzzók!”¹ E sorok valódi bizalmat mutatnak Esterházy magyar érzésében, mutatván egyúttal az aggodalmat is, mellyel a diplomata főúr a magyar reformulásokhoz hivatalos állásánál fogva csak igen óvatosan mert közeledni.

Úgy látszik, ez időben Londonban lassanként mind ismertebbé vált, hogy Ausztria nagykövete magyar herceg. Magyar utazók Angliában és angol utazók Magyarországon — a reformkorban egyre növekvő számmal, — az ő támogatását óvezték. Más téren is nyilvánult közvetítő szerepe. Jellemző például csak azt emlíjtük, hogy Browning neki ajánlotta 1830-ban megjelent magyar anthológiáját,² „mint aki családjának neve korszakokon át oly kiváló módon kapcsolódott a magyarok történetéhez”. Feltűnő, hogy a mű előfizetői között mily nagy számmal szerepel az angol magas arisztokrácia. A fény, mit Esterházy herceg adandó alkalmakkor odakinn kifejtett, a magyar nevet sugározta körül és bizonyos illúziót keltett a távoli nemzet iránt Angliában. Valószínűleg Esterházy szerepe figyelmeztette Thackerayt a magyar nábob alakjára, melyet a „Hiúság Vására”-ban megrajzolt.³ Egy magyar tárgyú angol színmű írója meg is jegyzi, hogy aki a magyar főurak kincseinek mérhetlen voltáról meg akar győződni, az nézze meg Esterházy herceget, a nagykövetet, amikor ünnepélyes alkalmakkor, teljes magyar díszben jelenik meg.⁴

¹ Majláth B.: Gr. Széchenyi István levelei. II. 241. l.

² J. Bowring: Poetty of the Magyars.

³ Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban. (Ért. a nyelv- és szépt. köréből. XXIII. 7.)

⁴ J. A. Blackwell: Rudolf of Városhay. London, 1841.

Mettermennek meg kellett elégedve lennie a nagykövettel, aki, mint angol feljegyzések mondják, kedvelté tudta tenni magát mindkét nagy angol politikai pártnál. Igaz, hogy 1831-ben elkéseredett szemrehányásokkal illette őt, amiért Belgium megalakításánál túlságos előzékenységgel írta alá a szigorú konzervatív felfogással nem egészen egyező szerződést, de azután mintegy tíz esztendőig zavartalan volt Esterházy működése.

Utolsó feladata a török kérdés miatt 1841-ben támadt európai viharban való helytállás volt. A következő évben, meglehetősen váratlanul, leköszönt nagyköveti állásáról és a magánéletbe vonult vissza.

Távozásának oka nem áll egészen tisztán előttünk. A hivatalos ok betegsége volt és a szükség, hogy birtokainak vezetésére állandóan otthon tartózkodjék. Felmentését kérő levele is ezekre hivatkozik. Igaz, hogy ezt a levelet Metternich fogalmazta meg számára: „Igy látszik ez méltónak előttem” írja Esterházynek, - - „mert nem is mond mást az irat, csak ami igaz”.¹

Volt tehát valami a dologban, ami „nem volt igaz”, de azért mégis csak ott volt a háttérben.

A herceg csakugyan beteg volt akkoriban; ez a család levelezésekből kétségtelenül megállapítható.² Bizonyára csak hasznos lehetett birtokaira nézve az is, ha negyedszázados távollét után saját kezébe veheti azok igazgatását. Másrészt azonban bizonyos, hogy ő maga nem akart megválni állásától. Viktória angol királynő akkoriban a következőket írta róla Lipót belga királynak: „Ép most vettem búcsút szegény Esterházytól, aki benmutatta visszahívó levelét. Lesújtottnak látszott és Aberdeen lord beszélt nekem, hogy esupán kényszerből távozik. Igen szerencsétlen, hogy így kell lennie, de a nagy úr Johannisberger³ barátságatlanul megtagadta minden kérését, hogy maradhasson; ami valóban különös, mert hisz azt sem tudják, kit küldjenek helyére. Igazán szomorkodom, hogy elveszíttem őt. Oly szeretetreméltó és kellemes ember ő és én ismerem mindig, amióta csak emlékezetemet bírom. Amellett *egyformán kedvelt volt és egyformán jó viszonyban állott mindkét párttal*, amely körülmény a legnagyobb fontosságú volt. Megin-

¹ 1842 márc. 9. Az Esterházy hercegi levéltárban.

² U. o.

³ Metternich.

dító volt látni őt ily leverten, szomorúan és önmagából kivetköztetve”.¹

Esterházy az 1842. év elején otthon járt. Úgy lát-
szik, már ekkor folytak meghosszabbításokról, hogy ott-
hagyja állását. Nem lehetetlen az sem, hogy ő maga
kezdte emlegetni a dolgot, kényelmetlenül érezvén ma-
gát Metternich kezei alatt. Birtokai miatt gyakran kel-
lett hazalátogatnia és ez nem tetszett a kancellárnak;
nemtetszését érezte is vele. Az 1841-es év főlig-med-
dig már próbaidőnek volt szánva; Esterházy azután
határozott volna, hogy megmarad-e állásában. Most,
tavasszal, már komolyan beszéltek a kérdésről; megállá-
podtak, hogy a nagykövet évenként három hónapnál nem
fog többet távol tölteni állomáshelyétől. Ez a megállá-
podás már arra mutat, hogy nem szívesen mondott volna
le; Metternich szabott már feltételeket. Esterházy útnak
indult Londonba, de Regensburgban erőt vett rajta be-
tegsége, vissza kellett térnie. Ekkor írta meg vele Met-
ternich a folyamodványt felmentéséért.²

A császár előtt előggé rokonszenves hangon tette
meg előterjesztését az ügyről, bár itt említi, hogy Ester-
házy csak többszöri tárgyalás után határozta el magát
a lépésre. A lemondás elfogultatott és Esterházy kézhez
kapta az angol királynőhöz szóló visszahívó levelet.
Betegsége idejére egyelőre Neumann bárót, egy polgári
sorshól felemelkedett diplomata-hivatalnokot, aki ősz
óta már amúgy is Londonban volt valami bizalmas kül-
deléssel, bízták meg az ügyek vitelével. Szeptemberben,
egészségét kissé rendbehozván, Esterházy is elutazott
oda, azzal a „szigorú kikötéssel”, hogy csak visszahívó
levelének átadásáig marad ott. A kancellár gondos utá-
sítást küldött Neumannnak; Esterházy csak reprezentál,
míg hícsút nem vesz az angol udvartól, az ügyek érdemi
intézése továbbra is Neumann feladata. Hogy a gyors
hazatérés minél bizonyosabb legyen, Esterházy októ-
berre összehívta Sopron megye tisztújító gyűlését, me-
lyen, mint örökös főispán, maga is jelen akart lenni.

Neumann igen bizalmasan ír Metternichnek Ester-
házy e rövid londoni tartózkodásáról. Megérkezve meg-
szokott helyére, hol élete legnagyobb részét töltötte, újult

¹ The Letters of Queen Victoria, I. 544. 1842 okt. 18-án.

² Bécsi Staatsarchiv: Aeltere Personalia 1830-49. F. 6. Esterházy, Fürst Paul, Botschafter. — U. o. London, Weisun-
gen: Metternich Neumannhoz, 1842 szept. 2. és okt. 23-ról.

erővel támadt fel a hercegekben a bánat a közeli válás miatt. A királynő, de különösen férje, Albert herceg, valamint az angol kormány is, szinte nem akarta binni távozását. A herceg hűségkihallgatást akart kérni, hogy hamar túlessék a dolgon; azt tervezték, hogy a kihallgatást valami üdögyvel halasztani fogják. Esterházy erre elutazik, visszahívó levelét a követségen hagyja és azt csak akkor adják át a királynőnek, amikor bizonyossá válik, hogy Bécsben nem lehet már változtatni a dolgon. A herceg e halasztásról valóban tett is mentegetődző hangú jelentést Bécsbe. Azonban mégis Londonban maradt és ott várta meg a bécsi elhatározást.¹

Neumann szerint Esterházy a legnagyobb izgalomban töltötte e napokat Londonban. Idegrohamokkal küzdött; magatartása mutatja, hogy szilárd elhatározásra nem képes többé. Nem is lehetne már a jövőben rábízni a követség vezetését. Rég elintézhetne volna már az audiencia dolgát, ha határozottan kéri azt. De annyira kimutatta fájdalmát, hogy a királynő meggyőződhetett arról, hogy itt szeretne maradni. Esterházy az osztrák udvarra akarja ezzel háritani visszahívása ódlumát; komédia, köpönyegforgatás. Aberdeen, a külügyminiszter, nem akarja túlságba vinni a dolgot, de Albert herceg egyenesen utasította, lépjen fel Esterházy megtartásáért Bécsben. Esterházy egyszer kérte Aberdeent, ne tegye, máskor meg kimutatta, hogy szeretné, ha megtenné. „Különösen azért akarják megtartani őt, mert úgy hallották, hogy Coleridge lenne kiszemelve utódjául” — írja Neumann, az érdemes diplomata, aki bizonyára arra számított, hogy ő marad majd véglegesen Londonban. A herceg családtagjai máris erősen pauuszkodnak elbizakodottsága, udvariatlansága miatt; mindenbe beleavatkozik, amiről csak hiszi, hogy kellenetlenséget okozhat nekik. A követség tagjai is nyögik uralmát. Az angol hivatalos körök pedig nevetik háta mögött fontoskodó önteltségét.

Nem tudjuk, mily formában történt az angol fellépés Bécsben: Neumann azt írja, sikerült rábeszélnie Aberdeent, hogy ne adjon hivatalos formát annak. Metternich sietve válaszolt; Aberdeennek csak röviden annyit, hogy az ügy kínos reá nézve, ki évtizedek óta meg-

¹ Staatsarchiv: London, Berichte 1842. Neumann októberi magánjelentése Metternichhez.

szokta, hogy Esterházyt mint saját fiát tekintse. Nem az osztrák kormányon, és nem is őrajta múlik a dolog, hanem egyedül magán Esterházyn. Különbözik pedig utal a levélre, amelyet egyidejűleg Neumannhoz intézett és amelyben részletesen kifejti Esterházy távozásának okait.

E Neumannhoz intézett és Aberdeen előtt való felmutatásra szánt irat a Metternichnél gyakori lapos és terjedős logikával bizonyítja, hogy Esterházy lemondásának csak az saját maga az oka; nem tudja birtokait kezelni anélkül, hogy állomáshelyétől huzamosabb ideig távol ne legyen.¹

Ezzel a válasszal befejeztetett az ügy; Esterházy hírszót vett a királynőtől és haza utazott.

Részletesen tárgyaltuk a visszahívás történetét, éppen azért, hogy Metternich eljárását ez ügyben pontosan szemmel kísérhessük. Látjuk, hogy hivatalosan valóban igaza volt. Fegyelem kérdése volt az egész dolog.

Kérdés azonban, alkalmas volt-e a dolog, hogy tisztán e szempontból fogja fel azt Ausztria külügyminisztere?

Neumann végül is bevallja, hogy az angol udvar és kormány őszintén ragaszkodik Esterházyhoz. Metternich egy titkos levélben maga is aggódalmasan ír az esetről Neumannnak. Rossz játékra lesz ürügy Angliában Esterházy ügye; fel fogják használni ő ellene, azt fogják mondani, ő nem akarta már többé ott tartani a nagykövetet. Dolgozzék Neumann e vélemény ellen Londonban.

Az angol udvar és valamennyi politikai párt ez években már erősen Metternich ellen volt hangolva. Erre való tekintettel sem volt hasznos dolog a közkedvelt diplomata visszahívása. Metternich legújabb történetírója, Schlik is egyik okát látja ebben annak, hogy az angol királynő később mind ellenszenvesebben ítélte meg Metternich politikáját.

De Esterházy személyét illetőleg is különösen volt megválasztva az időpont a fegyelmi kérdés felvetésére. Esterházy láthatólag komolyan meg akart felelni főnöke feltételeinek. Betegen indult el hazáról Londonba; he-

¹ Staatsarchiv. Weisungen, London. 1842 okt.

tegsége miatt nem tudta folytatni útját. Metternich ezt az alkalmat használta fel, hogy szaván fogja és rávegye a lemondásra.

Régi baráttal, kipróbált munkatárssal nem így kellett volna cselekednie. Ő maga is látta, mennyire szenved morálisan Esterházy; Neumann nem is betegségét hangsúlyozza, hanem inkább lelki vívódásáról beszél. S ötvenhat éves korában utóvégre nem lehet befejezettnek tekinteni egy férfi közpályáját; Esterházy anyai volt akkor és még egy negyedszázadot élt ezután, teljes birtokában elhatározókétségének. Metternich pedig ekkor éppen hetvenedik életéve előtt állott.

Bizonyára nem történt volna így mindez, ha a kancellár és a nagykövet már előbb is el nem lett volna kedvetlenedve egymással szemben. És úgy látszik, mintha Metternichnek nem annyira az esett volna rosszul, hogy Esterházy sokat van távol Londontól, hanem talán inkább az, hogy sokat forgolódik Magyarországon.

Hiszen a herceg lassankint csaknem oly mértékben képviselte odakinn Magyarországot, mint Ausztria érdekeit. A magyar reform vezetői pedig elsősorban Anglia felé irányították tekintetüket.

Esterházy önmagában láthatólag igazat adott Széchenyi törekvéseinek. Idővel odakinn hasznos szolgálókat is igyekezett tenni azoknak. Az angol közvéleményt nem kellett sokat buzdítani arra, hogy rokonszenvvel nézze a magyarországi fejleményeket. Még a konzervatív arisztokrácia is kárhoztatta Metternich politikáját, mely Széchenyi lojális reformjait is elgáncsolni igyekezett. 1841-ben a whig kormányt Melbourne konzervatív minisztériuma váltotta fel: külügyminisztere annak pedig éppen Aberdeen lett, Metternich régi tisztelője. Ha eddig szükséges is volt az, hogy oly nagykövet legyen Londonban, aki a liberális kormánnyal is meg tudja értetni magát, most elérkezettnek látszott az idő a magyar herceg eltávolítására, kényelmetlenné vált szerepéből.

1839-ben mozgalom indult meg a magyar reformkörökben az angol-magyar gazdasági kapcsolatok felélnéklítésére. Kereskedelmi összeköttelésekről volt szó csupán, de a terv nem hatott kellőmódon Bécsben. Egyike volt azon gondolatoknak, amelyek Magyarországnak Ausztriától való anyagi függetlenségét akarták képviselni.

A terv egyik mozgatója egy angol ember volt, Blackwell, az angol kormány későbbi féléhivatalos ügynöke Magyarországon. 1840 nyarán a pesti kaszinó tagjainak egy memorandumot adott át a kérdésről, főként egy önálló magyar kereskedelmi ügynökség felállítását ajánlva Londonban. Annak lenne hivatása az angol kereskedelmi körök figyelmét felhívni a magyar terményekre, biztos értesítésekkel látni el azokat, esetleg a sajtóban is népszerűsíteni a kérdést.¹

A következő év elején a kaszinó több mágnástagja valóban pénzt is adott az ügynökség felállításának költségeire. Az aláírást Esterházy Pál herceg nyitotta meg, fiával, Miklóssal együtt. Követték őket Odeschalchi Ágost herceg, Zichy-Ferraris Emánuel, Esterházy József, Zichy József, Szápáry Antal, Széchenyi Pál és Viczay Károly grófok. Jobbára a főrendi kormányellenzék vezető tagjai.

Az akkori hírlapok több közleményben foglalkoztak az ügyvel, de Blackwell személyéről és az aláírásokról hallgattak; az utóbbi, úgy látszik, egyelőre titokban akarták tartani.² Az itthoni agitáció különben is inkább az irányban folyt, hogy angol társaságok Magyarországon létesítsenek ügynökséget, míg Blackwell a londoni magyar ügynökség felállítását sürgette inkább. 1841-ben valóban több angol kereskedőház küldötte jelent meg nálunk. Kirk, Gifford, Baker és Cowell nevű angolokról tudunk, akik valamennyien állandó képviselést akartak felállítani Magyarországon.

Esterházy Pál herceg szerepét a tervben csaknem kezdeményezőnek lehet tekinteni. Ő Blackwellel régóta összeköttetésben állott. Úgy látszik, Mayer nevű titkára hozta az angolt, régi barátját, már évekket előbb hozzá. Blackwell már 1836-tól kezdve foglalkozott magyar ügyekkel; röpiratokban és folyóiratokban hívta fel azokra az angol közönség figyelmét.³ 1841-ben írta a fentebb

¹ Blackwell egy összefoglaló jelentése az aláírókhoz. London, 1842 júl. 25. az Esterházy hercegi levéltárban. — A tervről ír Paget is „Hungary and Transylvania” c. művében, II. 264. Ő is összeköttetésben állott Esterházyval.

² Pesti Hírlap 1841 máj. 5., 8., 12.; jún. 26., 30.

³ Blackwell iratai a Magyar Tud. Akadémia könyvtárában. „Copies of and Extracts from Letters and Despatches adressed to Official Personages. 1843—51.” VI. rész. Palmerstonhoz intézett visszatekintő memorandum, London, 1850 július 14. „Rudolf of Varosnay”, jegyzet a 130. lapon.

említett színművet, amelyben a régi Magyarország társadalmi igazságtalanságait tárgyalja, kiemelve a reformtörekvéseknek máris érvényesülő áldásait. 1841-ben Esterházy ajánlotta őt Gordonnak, a bécsi angol nagykövetnek, akivel Blackwell ezután állandó összeköttetésben is maradt és aki idővel félhivatalos megbízást is szerzett számára. E minőségben Blackwell igen sokat használt a magyar ügynek a forradalom idejében is; Gordon utódának, Ponsonbrynak magyargyűlölő jelentéseit az ő információi ellensúlyozták Londonban. Alapjában véve Széchenyi követője volt Blackwell; a szabadságharc idején is a mérsékelték kiegyezésének közvetítésére igyekezett rábírnai az angol kormányt.

Nem tudni, értesült-e pontosan Metternich Esterházy szerepéről az angol-magyar kereskedelmi terv dolgában, de valószínű nem maradt az titok előtte. Az angol kereskedők sorjában megjelentek Bécsben is, hogy az osztrák kormány felfogását megismerjék az ügyről. A magyar mozgalom hiába hangsúlyozta, hogy Béccsel egyetértve, sőt annak támogatását várva szeretné megvalósítani a tervet. Az angol kereskedők csakhamar észrevették a bécsi körök kedvetlenségét. Számukra üzlet volt a dolog; megbízhatóságukat azzal akarták ott mutatni, hogy ők is versenyt szídták a magyar viszonyokat. Giffordról látható buzgalommal jegyzik fel a bécsi államkancelláriában, hogy pesti tapasztalatai a legnagyobb fokban „diszgzusztálták”; kezdetlegesség, megbízhatatlanság pénzügyekben, vesztegethetőség, őszinteség hiány; a magánéletben immoralitás. Mihelyt látták a magyarok, hogy Giffordot nem lehet becsapni, a társaságban és sajtóban rögtön hangok emelkedtek az angol kapzsiság ellen. Gifford jegyzi meg a jelentés fogalmazója — helyesen viselkedett Magyarországon, minden politikai célzat nélkül. Tudja, hogy a külföldön utazó magyar liberálisok hazudoznak, valaminek azok angol barátai is. Ő hálás a császári kormány jókarakteréért; ottlon, úgy kormányánál, mint a kereskedelmi körökben majd feltárja a valódi helyzetet.

Igy beszél tehát Gifford Bécsben; a különös csak az, hogy mégis állandó képviselőt létesített nálunk és erősen agitált egyik angol társa ellen, aki hasonló szándékkal járt Pesten. Magyarelles beszéde Bécsben pedig végül is arra a javaslatra lyukadt ki, hogy az angol kereskedelmi érdekek védelmére angol konzulátust

kellene felállítani Pesten. Ez volt az a pont, amelytől leginkább idegenkedtek Bécsben: rögtön el is vügták szavát: a konzulátusról szó sem lehet. Angliában megbíznák ugyan a kormány, de akkor Franciaország is követné példáját, francia konzulátus pedig veszélyes lehetne Magyarországon.¹

Esterházy 1841 elején egyenesen Metternichnek is ajánlotta a Baker és Cowell cég küldöttöit. Minthogy ez angolok londoni hivatalos ajánlatokkal is jöttek, Metternich hivatalos utasítással felelt Esterháznak. Szintén megemlíti, hogy az eddigi eredményekkel igen elégedetlenül jöttek el az angolok Pestről. Bécsben kérdőpontokat terjesztettek elő az osztrák kormány pártfogását illetőleg, többek között vámkedvezményt is kérve. Esterházy tudja, hogy a magyar kereskedelem érdekeit mindig szívében viselte a kormány, de semmi kivételt sem tehet, mert az sértené a birodalom egységét. Közölje mindezt az angol kormánnyal, amelynek jó véleményére Bécsben mindig nagy súlyt helyeznek.²

Az itthoni mozgalom láthatólag már is bizonyosra vette az angol kormány támogatását. „És általa az osztrák kormányét is” — írja az egyik közlemény. Valóban olyan színt vett a dolog, hogy Londonból szorítják már Bécsset a terv pártolására. Metternich említett utasításából is ilyesforma érzik ki. Ezt a kellemetlenséget mindenestre Esterháznak tulajdoníthatta Metternich. A dolog végtére is az angol konzulátus tervében csúcsosodott ki; 1842-ben Blackwell már ezért mozgolódott. Ez év áprilisában Gordon határozott előterjesztést is tett már ezirányban Londonban, Blackwellt ajánlván pesti konzulnak. Amikor pedig az ügy húzódott, 1843-ban, Metternich nagy meglepetésére, az angol nagykövet saját maga jelent meg Pozsonyban, a diéta tartama alatt és kijelentette, hogy ezután gyakran fog Magyarországra látogatni. Blackwellt egyelőre csak félhivatalosan alkalmazhatta, de az bemutatkozhatott hivatalos köroröknek, köztük a nádornak is. 1843-ban Gordon ismét javaslatot tett Londonban a pesti konzulátus létesítésére. A következő évben Aberdeen bele is egyezett; mégis újra hosszú ideig húzódott a dolog, míg végre 1846-ban Metternich, a francia követéstől való félelem

¹ Staatsarchiv. London. Berichte, A Kübeckhez 1841 aug. 14-én intézett külügyminisztériumi jegyzék melléklete.

² U. o. London. Weisungen, 1841 máj. 26.

ürügyével, határozottan vissza nem utasította azt. Ez években Esterházy már itthon volt és a terv dolgában állandó érintkezésben állott Gordonnal és Blackwellel.¹

Arra mutat mindez, hogy Esterházy már nagy-követsége idején hivatva érezte magát a szorosabb angol-magyar összeköttetések megszervezésére. A kereskedelmi összeköttetésnek Angliában sikerült is híveket szereznie, de Bécs idegenkedése elcségyesítette a dolgot. 1842 nyarán Blackwell már erősen panaszkodik, hogy küldetésének megszervezői elfelejtkeznek róla. Ez év májusában a „Morning Post“ egy közleménye nyíltan rámutat az okokra: A bécsi kereskedelmi köröket fészélyezi a terv, az angol tőkéseket pedig a félelem tartja vissza, hogy az osztrák kormány nem jó szemmel nézi azt. Pedig a terv aláíróinak magas állása, sőt egyiküknek Metternichkel való közeli rokonsága megnyugtathatná a kormányt a vállalat céljairól. Angol részről pedig minden elő van már készítve, az angol kormány hajlandó privilégiumot is adni már a megalakulandó társaságnak.²

A terv eredeti megindítói azonban ekkor már láthatólag elvesztették kedvüket és a radikálisabb magyar körök vették kezükbe a dolgot. Így alakult meg a következő években a magyar kereskedelmi társaság, melynek egyik vezetője Kossuth lett és amely rövid idő alatt fel is virágzott, míg az ügyvezető igazgatónak, Szabó Pálnak sikkasztása halálos csapást mért a vállalkozásra.³

Esterházy állásának megrendülése pontos párhuzamban haladt a terv fejleményeivel. 1841 elején nyitja meg az aláírást; ez évben már fegyverezni akarja őt Metternich. 1842 elején be kell adnia lemondását, bár még reméli, hogy sikerül maradhnia; a tervet ekkor ejtik el annak nagyúri pártfogói.

Írásos bizonyítékokat alig lehet valaha is szerezni arról, hogy Metternich ezen és ezzel rokon dolgok miatt távolította el Londonból Esterházyt. Talán őrizkedett is attól, hogy mindezeket élesebb szemrehányás formájában előtte szövé tegye. De nem láthatta ezek után benne feltétlenül megbízható támaszát. A fegyverkezés kérdését azért vette valóban komolyan, mert már különben

¹ Blackwell, idézett visszatekintés Palmerstonhoz.

² 1842 máj. 25.

³ Horváth M.: Huszonöt év Magyarország történetéből. III. 140. l.

is elégedetlen volt vele. Neumannal is bizonyára ilyen szellemben beszélt Esterházyról, mielőtt Londonba küldte; máskülönben nem mert volna az oly gyűlöletes hangon írni a főúri nagykövet, Metternich régi barátja viselkedéséről annak utolsó londoni tartózkodása alatt.

Mégis „atyai gondoskodásról“ beszél Metternich, amellyel Pál herceg sorsát kíséri. Alig lehet ezt pusztá képmutatásnak tartani. Metternich annyira meg volt győződve politikai és világfelfogása igaz voltáról, hogy úgy a köznek, mint régi barátjának hasznos dolgot vélt művelni a visszahívás által. A mód, amellyel azt véghezvitte, szokott árnyalatait mutatja az ő politikai módszerének nagy és kicsiny dolgokban is; egyenesen nem igen tudott szembeszállani soha nagyobb háttérű kérdésekkel.

Esterházyt láthatólag megrendítette az, ami vele történt. Még nem érezte magát érettnek arra, hogy közéleti pályáját befejezze. Sejtette, hogy miért történt mindez és tépelődését valószínűleg éppen ez növelte. Hosszú és hűsöges működése után keserű lehetett számára a gondolat, hogy mély elvi kérdések miatt szakítsa azt meg, körülbelül úgy, mint akit megbízhatatlan egyéniségnek tekintenek már. Másrészt pedig jogosnak tartotta tevékenységét a magyar érdekekben. Hiszen távol állott tőle minden gondolat, amely az általa képviselt hirodalomhoz való hűséggel nem fért volna össze. Most jutott annak tudatára, hogy amikor Bécsset képviseli, nem képviselheti egyúttal Magyarországot is.

Betegén jött haza; családjá is inkább az erkölcsi depresszió miatt aggódik. Irják, hogy meggyéje vezetésében akarja megtalálni a jövőben ambíciója kielégítését. Tehát a magyar ügyeknek akarja szánni magát. Így is történt; de azért távol állott tőle a hosszú gondolata. Mindig óvatos maradt és lojális; tartózkodott minden szélsőségtől. Széchenyi 1846-ban a bulatoni hajózás tervéhez kérvén támogatását, a következőképen ír neki: „Magyarországon sok mindennek kell történnie még és sok minden történhetik is. Ez a vállalkozás nem Kossuth úr és társainak szerencsétlen kezdeményezéseiből ered, amelyekből már nem egy pompázatos, de mégis holt gyermek merült elő. A terv első megindítói a haladás emberei ugyan, de olyanok, kik nem tartják hivatásuknak a korucinnal való ujjathúzást.“¹

¹ Majláth i. m. III. 458. l.

Mintha régi nevelőjének, Görög Demeternek szel-
leme ébredt volna fel Esterházyban; az anyagi haladás
támogatására fordítja figyelmét elsősorban. Természet-
és orvostudományi, földtani, gazdasági munkák sora je-
lent meg pártfogásával a következő években, valamint
újabb lérképfelvételek az ország nyugati vidékeiről.
1845-ben — ismét Blackwell közreműködésével — vas-
utak terveivel foglalkozik és mágnástársai között alá-
írást is nyit e célból. A belső politikai mozgalmakban
nem vesz tevékeny részt, de angol összeköttetéseit hasz-
nálja továbbra is a magyar ügyek érdekében; Gordon-
nál gyakorta fordul meg, Széchenyivel és Blackwellel
együtt, egyre elégedetlenebbül Metternich mindent meg-
állító rendszerével.¹ Kétségtelen, hogy 1848-ban tisztá
meggyőződéssel vállalt miniszteri tárcát; aggodalmait
nemcsak barátai rábeszélése győzte le, hanem saját hir-
telen reménye is, a remény a boldog jövőben, amely rö-
vid időre még Széchenyit is áthatotta. Ha a magyar
politika akkori vezetői időt tudtak volna nyerni ma-
guknak, valamivel több megalkuvással, hidegebb szání-
tással és kényszerű ravaszsággal is, Esterházy neve a
külföldön sokat tehetett volna az új rend állandósítá-
sára. Hiszen Angliában e hónapokban Esterházy nevé-
vel voltak tele a hivatalos körök, amikor a magyar ese-
ményekkel foglalkoztak.²

Metternichkel való viszonyáról hazatérte után ke-
veset tudunk. Tény az, hogy míg 1842-ig számos levelet
találni a hercegi levéltárban Metternichtől és a forrada-
lom után ismét egész sorát azoknak, 1842-től 1849-ig csak
egy-két futólag írt levelet.

De az is kétségtelen, hogy Esterházynak, az ő
multja után, szakítania kellett az új iránnyal, mihelyt
az a forradalomhoz közeledett. A esalódás annál mé-
lyebb lehetett, minél őszintébb volt előbb a csatlakozás
ahhoz. Valamikor, a napoleoni időkben, Metternich volt
az az államférfiú, aki a nyugodt és erőiben egyensúlyo-
zott világ képét tudta szeméi elé varázsolni, a legszebb
képet, amit akkor az egy ember féltelenségétől szen-
vedő emberiség maga előtt láthatott. A magyar szabad-
ságharc teljes erővel felújíthatta az ifjúkori emlékeket;
Esterházy a harcban egészen a törvényesnek vélt oszt-

¹ Blackwell idézett memoranduma Palmerstonhoz.

² Angyal Dávid egyetemi tanár úr szíves közlése, lon-
doni levéltári kutatásainak alapján.

rák hatalom mellé állott. A tragédia befejeztével pedig ismét érintkezést keresett az Angliában tartózkodó Metternichkel. Angol összeköttetései révén bizonyára értesülve volt Metternich felfogásáról a nagy eseményekkel szemben. Megint ráismert a fölényes, lát szempontokra, melyek mesterét, minden hibája mellett is, jellemezték. Metternich a szerencsétlenségben sem vesztette el ezt a hideg, de széles látókört és ez vonzott. Első levelére meleg választ kapott Esterházy: „Vannak lehetetlenségek a világon“ — írja Metternich — „és én ezek közé sorolom elfelejtését azon viszonynak, mit az idő állandósított közöttünk. Negyvenkét esztendő s belső összeköttetésnek kitörülhetlen nyomokat kellett hagynia bennünk, miket nem győzhet le semmi erő, még a leghalálabb valamennyi között, a szociális elfordulás ereje sem.“¹ A két agg államférfiú levelezése ezután állandóvá lett. Amikor Metternich, három és félévi számkivetés után, ismét visszatérhetett Bécsbe, Esterházy a hajóállomáson várta őt és zokogva borult karjaiba.²

Érdekes körülmény az, hogy Esterházy Metternichet csak egy évre azután kereste fel levelével, miután a magyar ügytől maga is elfordult. És mégis még oly időpontban, amikor a hatalmon levő bécsi körök még ellenszenvvel gondoltak a volt kancellárra és méltánytalanul bántak vele. De Esterházy, éppen mint magyar ember, csak vigasztalót találhatott ekkor felújult barátságukban. Schik műve, jórészt Szekfü megállapításai alapján, kimutatja, hogy Metternich nem állott oly ellenségesen szemben a magyar alkotmányos étellel, mint azt általában himni szokás. A birodalom keretei közé illeszkedő ősi alkotmányt az adott tények közé sorozta, amelyekből az örök rend felépült s amelyekkel mindig számolni kell. Angliai tartózkodása csak megerősíthette ezt a felfogását. Forradalmi szellemet látott most tehát a magyar nemzeti létet megsemmisítő, mindent egységesítő osztrák kormánypolitikában. Elítélte a bosszúálló kivégzéseket is. Hazatérte után valóságos ellenzékévé vált Schwarzenberg erőszakos kormányzatának. A magyar ókonzervatívok, az ősi alkotmány helyreállítására irányuló törekvéseikben, körülbelül egy

¹ 1849 okt. Metternichnek a következőkben idézett levelei az Esterházy hercegi levéltárban.

² Metternich's Nachlass. III. 110. 2.

uton jártak vele és Schwarzenberg féltékenyen figyelte Metternich ily irányú összeköttetéseit.

Különös dolog, hogy épp abban a pontban találkozott ismét Metternich és Esterházy, amely egy évtized előtt elválasztotta őket. Jellemző Metternich egyéniségére. Esterházy akkor oly irány szolgálatába akart állani, amely új erőket akart életre hozni; Metternich azonban éppen a régi erők örök egyensúlyának, harmóniájának fenntartásában látta saját hivatását. Nem tisztelte a régit, de gyönyörködött rendbetartásában annak, ami már megvan és betegségnek tartotta azt, amit, lényegében újat, mások akarnak teremteni.

A levelek, melyeket az ezután következő években, egész röviddel a halála előtti időkig írt Metternich Esterházynak, megerősítik azt a képet, amelyet Srbik rajzolt az államférfiú aggkoráról. A közszerepléstől elvonult öregkor megfigyelése némely tekintetben biztosabb következtetéseket enged az egyéniség megítélésére, mint a tevékenység életkorszakai. Az egyéniségben rejlő transcendentális elemek kifejezettebben mutatkoznak. Életére visszatekintve, összefoglaló értelmél keresi annak az ember. Önkénytelenül is hangsúlyozza azt, amiben mult pályája magasabb rendeltetését látja. Csatlakoznunk kell ahhoz a kegyeletes jellemzéshez, amit Srbik az agg Metternichről nyújt élénk, de úgy érezzük, hogy Srbik nem mindig tudta fenntartani az egyes jellemvonások kapcsolatát az egyéniség egészével. Művének elolvasása után méltányoljuk és jobban megértjük ugyan hőseit, de a rokonszenv melegsége távol marad tőlünk.

Metternich tekintélye Bécsben egyre növekedett a következő években, valamint Esterházy külföldi tekintélyét is ismételten igénybe vette újra az osztrák kormány a nehéz időkben, a keleti kérdés és az olaszországi háború bonyodalmai között. Vezető szerephez azonban többé egyikük sem juthatott. Esterházy továbbra is pártfogó figyelemmel kísérte az anyagi megerősödéssre irányuló magyar törekvéseket; Metternich talán inkább politikus maradt. Úgy ír magáról, mint aki most már csak hőkén szeretne gyönyörködni a mérhetetlenben, mit a világ szemlélete nyújt eléje; a „múchetlenben, mit nem élvezetelért, hanem önmagáért szeretek“. A végtelenség gondolatának valami eleme esendül ki szavaiból még akkor is, amikor kedvenc lakóhelyéről, virágairól, a nap-sugárról beszél.

Nyugalma azonban nem olyan kiegyenlített és érdektelen, mint az ő maga is hiszi. Egész sorozatát lehet összeállítani Esterházyhoz írt leveleiből a kifakadásoknak, amelyekkel a világ alakulását kíséri. Siralmas konfúzió mindenütt. Világot fenyegető veszély, világot elborító sötétség. Államok vezetői, kik oly dolgokkal számolnak, amelyeknek előbb létezniök kellene; fantaszták, utópisták, kik egy bolond ábrándjainak legmagasabb régióiban járnak. Van miért hogy elveszítse az ember az eszét! Hová jut az emberiség a butaságok özönében, mellyel elárasztották! Isten legyen irgalmas e világ iránt és a bolondok iránt, kik azt lakják!

E kifejezéseket talán nem lehet csupán megszokott szólásmódoknak tekinteni. A végtelenséget uézi, de mintha a maga helyét is keresné abban. Nem viselheti, hogy a világ sorsa nélküle folyjék. Nem személyes szerepet akar, hanem szellemi. Bár láthatólag nem irtóznék egészen a személyes szereptől sem; már száműzetéséből is ismételt kísérleteket tett, visszautasítások után is, hogy itthon meghallgassák szavát.

Mert kétség sem támad benne saját igaza iránt. Politikai és világielfogása egyenlő az abszolút igazsággal. Igazság, mely régi, mint a világ s amelyet csak akkor ismernek fel, ha a baj már beteljesedett. A történelem ítélőszékétől biztosra várja igazolását. Az újabb irodalomban máris élénken figyeli annak jeleit. Nem zavarják a vádak. Marmont ellene támadó emlékiratainak elközbzását nem engedi; tények is vannak azokban a gyűlölködő vádak mellett és a tények mellette fognak szólni. Sőt — teszi hozzá némi túlzással —, ő maga fogja elsősorban terjesztetni Marmont memoirjait.

Kiváltságos lénynek szereti érezni magát. Tanító-mestere mindenkinek. A hetvenéves Esterházyt még mindig növendékének látja és nem egészen tréfa az, amikor kadétjának nevezi azt, vagy professzorának saját magát. Amikor Esterházy valamit helyesen fejteget előtte, megdicséri, de mindjárt hozzáteszi, hogy semmi újat nem mondott neki, esupán támogatta saját, már kész véleményét.

Őszintén hisz tehát magában; ez a hit felemeli. És mégis egyre vár még valamit a földi élettől. Nagy fordulatot, melynek ő lenne a szent embere. Ezért háborog a zürzavar ellen, ezért szeretne még valami szerepet.

Felfogásának utolsó diadalára, eszméinek végső uralomrajutására vágyott.

Alig lehet két különbözőbb embert elképzelni, mint Metternich és Kossuth volt. A világfelfogás, temperamentum és mólszer két teljes ellentéte. Szinte hihetetlen, hogy mégis mennyi rokonhangot lehet találni beszédükben politikai bukásuk után. Mindkettő végtelen arányok közé helyezi saját alakját. Sóvárgó vágy az örökkévalóság öntudata után. A világ, a történelem, az Istenre való hivatkozás egyenlő fogyverci frazeológiájuknak. Mindkettő fölényes, egészen a hiúság színezetéig, mindkettő mindenki fölött szeretné érezni magát. És mindkettőt türelmetlen várakozásban látjuk a diadalmas igazolás után. Kossuth a világ egészen új rendjének újjongana; Metternich minden lényegesen újat elítélve, a régi, öröknek ismert rend harmóniáját szeretné elővarázsolni. Még amit Kossuth egészen egyéni, sokszor különösen ható tulajdonságának lehetne tartani, hitét jósló tehetségében, még annak párhuzamát is megtaláljuk Metternichben. Az ész embere hiú volt arra, hogy mások fölött a jövőbe tudott látni. Nem oly pátoszszal ugyan, mint Kossuthnak, de mégis állandó szokásává lett a jóvendülés; mindenki észrevette ezt, ki vele többször beszélt. Egy lendülete a törekvésnek mindenekfölött álló életszerep után.

Vágy a légies, de mindent eltöltő hatalomra. Már nem is hatalonivágy; inkább vallásosnak nevezhető sóvárgás. A határok közé szorított emberi lét kívánja részét az örökkévalóságból.

Szinte megrendítő ez a találkozás, amelyhez oly ellentétes szellemi világokon át jutottak ők ketten. Éppen ezek a jelek mutatják mindkettőjük őszinte meggyőződését a maguk igazában; aki hiánytalan boldogságot akar érezni, az bizonyára nem napi sikerre tört előbb, hanem hitt rendeltetésében.

Metternich világképe tiszta volt és felemelő, de kérdés, miként jutott el ő ahhoz? Az ő konzervativizmusa nem a régi formákhoz való megrögzött ragaszkodás volt. Kevés volt azok közül, mit Metternich őszintén tisztelt. Multja, különösen a napoleoni időkben, eléggé bizonyítja, hogy sok hajlékonyság volt benne. Nem a régi formákhoz ragaszkodott ő, önmagukért, hanem a régi erőkhöz. Újak jogosultságát nem tudta elképzelni. Betegségnek tűnt fel előtte az, ha az új, például a nem-

zeti érzés, a szociális erők, átalakító szerepre nőttek fel. A régi erők felett uralkodhatott a hideg ész; az újak használatára önkénti magának is újra kellett volna születnie. Kiszámíthatatlan, irreális, fékezhetlen elemeket látott azokban, végső veszélyt a civilizációra. Mint egyik Esterházyhoz írt levelében mondja: „Van valami a levegőben, miről nem számításból tudok s mit nem is sejtelen érzetel velem, hanem normális szenzációként várom.“ Egész lényével ellenkezett az, amire az új időkben várnia kellett.

Belülről sugárzott ki tehát nála a konzervatív világnézet; tulajdonság, jellem volt az nála. Haladást az emberiségre csak a tudománytól várt, az ész eszközeitől. A politikának társadalmat és egyént átalakító hivatását nem ismerte el. Épp azt, ami például Széchenyi egész működésének alappondolata volt.

Bizonyos telítettség érzik ki szelleméből. Belsőjét ő valóban öntudatosan kettéosztotta; a közélet emberének csak az ész rendfenntartó szerepét juttatta. Míg a magánélet embere pedig teljes szabadsággal elégitette ki minden vágyát, ifjú korában gyakran egész a kiespongaságig. Új eszmét a két ént elválasztó határon ily módon át nem hozhatott. Ámde ifjú korától kezdve volt benne valami szikra, ami csakugyan az övé volt és ami kiemelte őt társai közül. Inkább készség, mint nagyszerű lelki erő. Hajlan a tények átfogó szemléletére, a készen álló tények áttekintésében való gyönyörűség. Univerzális szellemmel rendbentartani, kormányozni azokat.

Ezt a készséget a körülmények segítettek nagyra növelelni. Rajnavidéki ember volt, majd Belgium, s később Ausztria lett hazája, hogy aztán, mint diplomata, sorban éljen különböző európai fővárosokban. Bécsset sokáig nem is szenvedhette. Nem volt hát semmi oka arra, hogy ifjú korában egy nép, egy vidék lelkiületével azonosítsa magát. A sokféle elemből összetett monarchia vezetése is univerzális szellemet kívánt. A napoleoni veszély legyőzésének kulcsa pedig éppen e szellemben rejlett. Ezek az idők valósággal gondviselészerű emberré tették Metternichet. A vékony erecskét folyammá dagasztották az események; majd tengernyi arányokat látott abban Metternich. A világrend megmentőjének, fenntartójának érezte magát. Míg Széchenyi, Kossuth hatalmas átalakító célokban keresték végső kielégülésüket, addig ő abban a gyönyörűségben,

hogy a meglévőt egész végtelenségében átérti és egyensúlyozza.

Nagy arányok között élt tehát Metternich, de nem volt az, amit igazi nagyságnak szoktunk nevezni. Széchenyi és Kossuth egész egyéniségüket áldozták céljuknak, Metternich csak kincseket őrző értelmét. Azok minden időben megtalálták volna a maguk nagyszerű életfeladatát, Metternichet az ő előkelő, nagy vonalakat adó diszpozíciója csak az ő idejében fehetette nagygyá.

Élete végén mind erősebb szükségét érezte annak, hogy átérezze, higgye eszmevilága örökérvényű voltát. Kedvteléssel nevezi magát megtestesült prózának, ellentétben a politika költői lelkeivel. Gondolatainak pedáns forgatgatása sokszor célnélküli, lapos szószaporításnak tűnik fel. Nem tehetség hiánya volt ennek oka. Ezzel is önkénytelenül hangsúlyozza azt a képet, mit a világról és önmagáról alkotott: a mérhetlent tartó erők tengerének józan hajója ő.

Kevés államférfi volt, kit saját kora oly hosszú és nagyjelentőségű uralom után oly hirtelen a régmúlt emberének tartott volna, mint Metternichet. Eszmevilága fölött azonban nem teljes joggal rohant el ily gyors feledéssel az emberiség. Az újért való lelkesedés sokkal mélyebb és reálisabb, ha nem a réginek gyűlöletén, hanem annak teljes értékelésén alapszik. Ami van, az utóvégre is mindig mérhetlenül több és erősebb, mint ami újat egy emberöltő lelkesedése teremteni tud.

Széchenyi mindig átérezte ennek igazságát; a meglévőre akarta fokként az újat építeni. A forradalom után, döblingi visszavonultságában, ismét érintkezésbe kerül Esterházyval. Az akkori osztrák kormány ellenzéke ő is, most már együtt Metternichkel. Esterházy újonnan megjelent politikai műveket küldözget Széchenyinek; leveleik azokat beszélik meg.¹ „Igen, őnt az újabb időkben sokat rágalmazták“ — írja Széchenyi a hercegnek — „és neve Magyarországon igen népszerűtlen lett, míg engem, érdemtelenül, oly magasra helyeznek. Valóban igaztalanul mindkettőnkkel szemben!“ Hálásan köszöni a herceg vigasztaló, lelkesítő szavait — de halálosan sebezett kedéllyel régen erkölcsi halottnak érzi ő már magát. Mindaz a szép kép, mit oly világosan látott vala-

¹ Széchenyi Esterházyhoz, Döbling, 1858 ápr. 24. és ápr. 26. Az Esterházy hercegi levéltárban.

mikor maga előtt — megtört, megsemmisült! Az ő pályájának örökre vége már.

De azért hazáját illetőleg reményei ismét ébredzenek. A régi bizalmassággal ír erről Esterházyinak, erős kifakadásokkal az akkor uralkodó kormányrendszer ellen: Magyarországot — írja — és a mi nemes, elpusztíthatatlan fajunkat illetőleg egy ideje új reménysugarak törnek elő lelke sötétjében. „Leben Sie wohl“ — fejezi be bensőséges hangú, németül írt levelét Esterházyhoz — „és az Isten áldja meg!“

Hajnal István.

Bonfini 1490 utáni adatai a fekete seregről.

Czimer Károly dr., a szegedi Dugonics-Társaság tagja, egy felháborodott hangú füzetet jelentetett meg nemrég (*Kitől eredt Mátyás király fekete seregének elnevezése?* Szeged és Halas szerepe a fekete sereg feloszlásában. Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt. Szeged, 1926.), mely abban a kitüntetésben részesít, hogy egészében Mátyás király zsoldosseregéről írott könyvemmel foglalkozik. Hevesen támadja a névkérdésben formált véleményemet s megvédelmezni (!) iparkodik velom szemben Bonfini hitelességét. Harminc kis nyolcadrétű oldalt tesz ki a szöveg mindössze, hamarosan végig lehet futni rajta, remélem tehát, hogy számos olvasója akad s ily módon erősen hozzá fog járulni a zsoldosseregrel illető észrevételeim elfogadtatásához és meggyökeresztetéséhez. A Czimer Károly-féle kritikai eljárás t. i. már önmagában a legjobb ajálólévéll számomra s ha hihető volna, hogy az ő olvasói az én jóval kevésbbé mulattató és jóval hosszabb munkámat is által tanulmányozzák, egészen felesleges és szükségtelen volna jelen felszólalásom. Am mert tudom, hogy ez hiú várakozás, kifogásaira mégis néhány megjegyzést kell tennem. Így kívánja ezt a dolgozat egészen újszerű metódusa s ilyen módon alkalmas nyílik némely újabbkeletű tárgyi mondani-
valóm előadására is.

Kutató munkámat annak idején azzal az elhatározással kezdtem meg, hogy megírom Mátyás király fekete seregének a történetét, amint ezt az utóbb kitűzött akadémiai pályatétel is követelte. A külföldi analógiák és az egész korszak hadtörténelmi milien-jének nagy vonásokban történi tisztázása után végigbúvároltam tehát, és pedig a tölem telhető leg-szélesebb keretek között a Mátyás király korára vonatkozó *egykorú* forrásanyagot. Elhíheti nekem Czimer Károly és mindenki más, aki munkámat képrombolásnak kívánja miű-síteni, hogy formaszertű megdöbbenést éreztem, mikor eljutva a nagy király haláláig, meg kellett állapítanom, hogy sem a hagyomány és a régibb írók fekete seregével, azzal a bizonyos janicsár-utánzó, csatadöntő gyalogsággal, sem pedig a fekete jelzővel nem találkoztam. Utóbbival semmiféle formában vagy kapcsolatban sem. Ha az 1490 április 6-i tragikus dátum határkő jellegéhez ragaszkodom, akár le is tehettem volna a tollat.

Feltűnt ellenben a fekete név az 1490 után forrásokban. Eleinte gyéren, s idegen földön, majd mind gyakrabban s idehaza is. Későbbi krónikaszerzők szövegében pedig egyenesen általánossá vált. Erre azután frontot változtattam, s elkezdtem visszafelé nyomozni a Mátyás halála után fekete seregnak nevezett zsoldosköltelekek történetét. Egyszeriben áttekinthetővé és világossá vált a munkám. Zökkenés nélkül jutottam el egészen Giskráéig.

A hagyományt elvetve, illetve módosítva, két tételt kellett ilyenformán, és pedig kategorikus világossággal ki- mondanom:

1. Mátyás király zsoldosserege gerincében a huszita harc- módból kiemelkedett *nehéz lovasság* volt, mindinkább esőke- vényesedő szekérvár kíséretében.

2. A zsoldossereget a király életében *nem* hívták fekete seregnak.

Az első pontot szabatosan beszélő egykorú források számaival bizonyítom, ehhez tehát lege arctis csak úgy lehet nyúlni, ha vagy az adataim hamis voltát bizonyítják reám, vagy kiderül, hogy nem azokra a csapatokra vonatkoznak, melyeket utóbb fekete sereg névvel illettek. Czimer Károly egy-két elejtett szava azt sejteti, hogy ez a megállapítás semmiképen sincsen ingyére, de miután forraszerű cáfoló kísérletét nem tesz, erről a részről nincs okom bővebben nyilatkozni.

A második tisztán formális jellegű, tehát jóval kevésbbé fontos, de mindaddig vitathatatlan, míg 1490 előtti hiteles kútfőben a fekete jelző fel nem tűnik. S ez eseten is egészen új szintézisre volna szükség, mert az előttem ismeretes források, nagyon jellemzően, nemcsak fekete seregről nem tudnak, hanem a zsoldossereget, ha illetik, egyéb nevekkal illetik (*Fratres, Exercitus de fraternitate nuncupatus, Exercitus Boemicus* etc.). A fekete jelző Mátyás-kori existálását tehát egyenesen kizárják, az erről beszélő egykorú forrás már eleve rendkívül gyanús volna. De azért nagyon szeretném, ha Czimer Károly *csak egyre is* fel tudná hívni a figyelmemet.

Mikor keletkezett s honnan ered hát akkor a sereg fekete elnevezése? Az előbbieik után erre a kérdésre feltétlenül kötelességem volt választ keresni. S csak természetes, hogy Bonfini egy már Ulászló korára vonatkozó, tehát kétségkívül Mátyás halála után fogalmazott mondatának¹ üres tapogatózását, a valóban egykorú források egyöntetű hallgatásával szemben nem fogadhattam el magyarázatul, annál ke-

¹ *Exercitus hic, idcirco niger appellatus, quia Matthiae iussu sub di(v)o hybernare ac aestivare solebant aestu et algere juxta obdurati, ut nihil esset ita arduum ac difficile, quod expugnare non auderent.* (1568-ki kiadása.) 685. lap.

vésőbbé, mert maga Bonfini is a Mátyás király korát tárgyaló, tehát egykorúaknak egyedül minősíthető fejezeteiben mindig esch seregről beszél, esetleg általában zsoldosokról, de fekete seregről soha. Fent idézett néhány homályos sora, melynek tartalmát soha komolyan senki sem vette (még Czimer Károly sem¹), tehát pusztán annyit jelent, hogy Mátyás halála után azt hallotta a Biskupitzi Haugwitz János vezetése alatt álló egykori királyi zsoldosereg zöméről, hogy azt fekete seregnak hívják. De a jelzöre nézve akkori környezetétől nem tudott valamirevaló felvilágosítást kapni, azért meg kellett elégednie az állandó táborozás okozta edzetséggel s a mindenoldali harcrai használhatóság bangsúlyozásával, mi azonban a fekete jelzöt nem magyarázza; a csak Mátyás halála utáni felbukkanását pedig éppenséggel nem. Olyan krónikás, ki a zsoldosok haditetteiről műve korábbi fejezeteiben nem egyszer írt már, miért veszi ezt a fekete harciasságot csak 1490 után észre? Csak ekkor „szaladt ki a pennájából”, véli nemes egyszerűséggel Czimer Károly.

En a hiszékenységet nem mertem ilyen tökélyre vinni, annál inkább nem, mert a főbb zsoldostisztek életpályájauk részletesen kidomozott története azt a bizonyosságot eredményezte, hogy az északon hadakozó seregzőm utolsó parancsnokát, a fentemlített Haugwitz Jánost (így különböztetvén őt meg testvérétől, a fehér Haugwitz Henriktől) már jóval Mátyás halála előtt fekete Haugwitznak hívták. S a király hirtelen halála és a legitim örökös hiánya a királyválasztási

¹ A hagyomány a fekete nevet az állítólag viselt fekete páncéloktól származtatta (Czimer „meggyőződése” szerint ezeket egyenesen Mátyás király találta fel), tehát nem Bonfinire támaszkodik. A korban Bonfinihoz legközelebb álló, de már XVI. századbeli névmagyarázó forrás, Fugger t. i. (Ehronspiegel, 1073. lap) még mindig nem tud fekete fegyverzetről s a jelzöt a zsoldosok napbarnított arczinéből eredeteti. A XVI. század német, ú. n. fekete lovasai azonban már fekete verteket viseltek a ettől fogva „fekete” csapatot nem lehetett elképzelni fekete fegyverzet nélkül. Ez a mellérendeltség a mi zsoldoseregünket is feketebe öltöztető (hamis) hagyomány eredete, holott a XV. század még nem ismerte a fekete páncélokat. Erre nézve könyvemben részletes bizonyítékokat hoztam. Az akkor mondottakat most csak annyiban egészíthetem ki, hogy a Giovanni da Medici alapította ú. n. „bande nere” körében, tehát már a XVI. század első felében általánosnak állítom a fekete páncél használatát, amit előbb csak valószínűnek tartottam. Mert, ha Tizian Giovanni ábrázoló híres képe a firenzei Uffiziumban nem természet, hanem a vezér Giulio Romano készítette halotti maszkja után készült is és csak húsz évvel Giovanni halála után, 1546-ban (Crowe-Cavalcaselle, Tizian, Leben und Werke, Leipzig, 1877, II. 478—479. lap), a rujtalevő, feltűnő hűséggel ábrázolt fekete páncél annyit legalább is jelent, hogy a bande nere akkor még élő maradványai ugyanilyet viseltek. Sőt az is meglehet, hogy a művész igaz hagyományt örökölt meg s Giovanni már életében ilyen hordott. Tehát a franciák német fekete lovasai (reitres) a bande nere francia zsoldba lépett utolsó tagjaitól már csak átvették ezt a szokást.

zavarokkal kapcsolatban az addig vak engedelmességre szorított zsoldoskapitányt egyszerre önálló tényezővé tette. Egy csapásra ő lett a pártviszályokba merült ország első katonai hatalmassága s ettől fogva egyre-másra szulad ki az egykorú forrásírók pennájából — Bonfiniótól kezdve egész sorukra hivatkozom — a fekete sereg név. Szembetűnő együttjelentkezés: fekete sereg a fekete Haugwitz kezében! Azt hiszen egészen érthető ilyenképen, hogy a párluzamos változások módszerének vitathatatlanul jogos, sőt ebben az esetben, mikor a jelző eredetét közvetlenül leleplező kútfőre nem tudtam akadni, egyedül lehetséges alkalmazása után, Haugwitzban láttam a sereg eponymosát.¹ Am ha valaki jobbat tud, készséggel meghajlok az érvei előtt, s nem állítom, nem is állítottam, hogy ezzel a magyarázattal az előbbi két tételemlő stabilitási fokozatát elérnem sikerült. De érveket kérek, nem pedig olyan logikai monstrumokat, minőket Czimer Károly hoz fel. Háborzongató izelítőül idézem a legjellemzőbbet.

„A szerző olyanfelét állít — írja —, mintha például a magyar könnyű lovasságot, amelyet már Mátyás király életében huszároknak hívtak, csak a XVI. században élt vitéz kapitányuk, berenhidai Huszár Péter után nevezték volna el: vagy mintha másik könnyű lovasságunkat, a kurucokat, a dicsőségre szárnyára emelkedett vezelőiknek, héri Balogh Adám, Ocskai László és Hezerédi Inre halála után tették volna meg kurucoknak stb.“

En a magam egyszerű elméjével még formai hasonlatot is csak az első mondatnál tudok találni, de az meg annyira sántít, hogy írni-olvasni tudó felnőtt ember részéről inkább rosszhiszeműségnek minősíthető, értetlenségnek és tudatlanságnak már aligha. Ha a huszár szó a XV. században ismeretlen volna s a könnyű lovasságot ugyanakkor más nevekkel illetnék, fellépne ellenben a XVI. században éppen Huszár

¹ Legújabbban dr. Paulinyi Oszkár orsz. allevéltárnok úr haráti érdeklődése egy igen jellegzetes adatra hívta fel a figyelmemet: Petri Fodor László egy 1491. szept. 8-án kelt a Pataki Péter lovasi nótáriushoz intézett levelére, melyet a M. Nemzeti Múzeum törzelevéltára őriz. A szöveg kusza labansággal fogalmazott, de olgégé érdekes adatokat tartalmaz Szapolyai István felvonulásáról, Miksa hadivállalatának soráról, a közeljövő várt lehetőségeiről, stb. Végül Sztrapkó megvételéről a következőket mondja: Nomina illorum, qui Stroppko expugnaverunt Sigismundus Stoos et Johannes deus niger sunt (?) usque octuaginta equitum et pedatum qui in locis dominorum nostrorum plura incendia comiserunt. Haugwitz tehát már ekkor nemcsak fekete Haugwitz, hanem egyenesen a fekete vezér. A fekete sereg parancsnokának méltósága ettől csak egy hajvány árnvalatban különbözik. S ime 1492. január 28-ról való az első pontosan keltezett adat, mely fekete seregről beszél, és pedig a jelent, tehát az újszerűséget kiemelő hangsúllyal. Des gemeltn Kunigs Söldner aus der Sioey, so man nun das swarez heer haist. Quellen zur Geschichte der Stadt Wien, II. 3. 543li. szám.

Péter lovasainak a megnevezéseképpen, akkor bizony joggal mondhatnám a huszárság monográfiájában, hogy nevüket a páncsesztrókuktól nyerték.¹ Ez volna a párbuzama az én Haugwitz-konkluziómnak, nem pedig a fentidézett, vagy pedig olyanféle adomák, mint a fehér Haugwitz belekeverése, aki nem névadó, tekintettel arra, hogy a fekete az. Czimer Károly t. i. néhány észrevételtem szövegszerűi idézése után sommásan összefoglalja a névkérdést illető eredményemet, és pedig a következő gyermekesen kiforgatott formában: „Mivel nem a fehér Haugwitz Henrik, hanem testvére a fekete Haugwitz totto stb.“ Én ilyesmit sohasem írtam; nem *miért* az egyik Haugwitz és nem a másik, hanem ama koordinált jelenségek miatt, melyeket fentebb röviden vázoltam.

Kritikátlan értetlensége mellett bírálómnak van azonban, azt el kell ismernem, némi méntsége, és pedig egy ferde és külsőséges hazafias érzés. Szerinte „mult dicsőségünknek egyik legnagyobb és legdrágább ékkövét, a világhírű fekete sereget“, ki akarom törni „fejünk koronájából“. Egészen zavartan állok ezzel az ítélettel szemben, de végül is meg kell barátkoznom a gondolattal, hogy az én talán kevésbé színes hazafias érzésem még mindig jóval többet tart fejünk koronájáról, mint Czimer Károly. Mert a fekete jelzőt én bizony nem vagyok hajlandó egyik legnagyobb és legdrágább ékkövrünknek tekinteni. A zsoldossereg, a későbbi fekete sereg, fennállásának és dicsőségének tényét, ezt a csakugyan komoly értékinkezt pedig, ha jól emlékszem, egy-ujjal sem érintetem. Vajjon miről írtam könyvem húsz s egy-néhány ívét? De hát ez úgy látszik nem is fontos. Fontos, hogy a jelző ne kerüljön, mint bírálóm udvariasan írja, „ebek harmadcsájára“. Abba a megoldásba, hogy „eseh zsoldos seregünket mégis csak a fekete Haugwitz *szercolta* el“ — hiába — ő nem tud belenyugodni s „erős a meggyőződése“, hogy „a fekete sereg elnevezés még Mátyás király életében a magyar néptől származott“. Erre azután csakugyan nem lehet semmiféle megjegyzésem vagy ellenvetésem. Magamfajta prózai ember az ítéletét a hiteles adatok útmutatása szerint hármikor kész elejteni vagy módosítani, a forrásoktól tökéletesen emancipált állásfoglalást pedig egyszerűen tudomásul veszi. Legyen azonban elnézéssel irántam tudós bírálóm, ha az ő „meggyőződés“-ét még nem vagyok képes tudományos ártnak tekinteni. Közben a füzetnek egy látszólag adatokon alapuló része is következik, de már felületes átolvasás beláttatja, hogy ez csak az igazi diadala a Czimer-féle történetírói meu-

¹ Nb. Az ilyenféle elkeresztelés éppen nem rendkívüli. A könyvemben felhozott példákon kívül joggal hivatkozhatnám pl. az urmagyarokra, vagy a mi hadi történetünk t. u. czimener-ére. V. 6. Meyert, Das Kriegswesen der Ungarn, 180. lap.

talításnak. Az objektív köntösbe bújtatott mondataiból t. i. ismét az előbbi meggyőződéses hozzáértés gomolyog elő. Gondolatmenete röviden a következő:

Szememre veti, hogy le akarom rombolni Bonfini soha kétségbe nem vont hitelességét, mert a sereg katasztrófájára vonatkozó tudósítását a megszokottól eltérően iparkodom magyarázni. Hosszasan bizonyítgatja, hogy a fekete sereg utolsó csataterét rossz helyütt keresem, amennyiben pedig ez a tévedésem kideríthető — és ő természetesen kideríti —, szerinte a névkérdésben nyert eredményem is tarthatatlan, mert hogyan is merészel olyan szerző, ki egy topografiai hibát elkövetni képes, a fekete páncélokról kialakult jóval későbbi hagyományt Mátyás korára nézve perdöntőnek el nem fogadni!

Az ókságnak ez a fogalmazása olyan döntő újítás a történelmi módszer terén, hogy egyenesen bűn volna közhírré nem tenni s tulajdonképen ennek a reformnak az értékelése az, ami írásra kényszerített; ez mindennél világosabban mutat rá a Czimer-féle kritika komolyságára s folyóiratunk olvasói azt hiszem már tisztában vannak büntetelom nagyságával, s a nekem jutott rendreutasítás értékével. Ezek után szinte mellékes, vajjon tévedtem-e a topografiában. Legnagyobb sajnálatomra azonban képtelen vagyok kimondani, hogy aligha.

A fekete sereg pusztulásának három elbeszélő főforrása van: Bonfini, Tubero,¹ s egy a seregben szolgált, a végső csatában is résztvevő katona memoárszerű műve, melynek szövegét Tettau adta ki 1869-ben Erfurtban.² Az előbbi kettő régen és sokszorosan kiaknázott, az utóbbit, miután Marcellus Eucheridionja felhívta rá a figyelmemet, részletesen először én használtam volt ki. A három szöveg egyszeri átolvasása bárkit meggyőzhet a felől, hogy közülök a Névtelenlét illeti az elsőség, ő az egyetlen szemtanú s a végső harcról adott tragikusán átértett leírása a két hallomásból merítő szerzőt közvetlenségben és értékben sokszorosan felülmúlja. Magától értetődik, hogy ez a megállapítás éppenséggel nem arra való, hogy akár Bonfini, akár Tubero jóhiszeműségét kétségbevonja, mindössze az értesültségük hasonlófokú lehetőségét

¹ Hármuk közül, jellehet történetírói eleslétsá Bonfinit, a Névtelenlét nem is beszélve, mosezo maga mögött hagyja, Tubero leírása a legkevésbé becse. Adatái több kézen keresztül jutottak hozzá. Amit a csata szimbolyéü említ, az „ager Colucensis“, nagyon tágyértelmü s az érsékség egész birtoktestéte vonatkozhatik. Az pedig, mint pl. Baricsból, egészen a Szávaig léért. V. o. Csinski, Magyarország történelmi földrajza. II, 231.

² Erlebnisse eines deutschen Landsknechts (1484—1493.) von ihm selbst beschrieben. (Besonderer Abdruck aus dem vierten Hefte der Mittheilungen des Vereins für die Geschichte und Alterthumskunde von Erfurt.)

vitatja el. Mert világos, hogy sem Raguzában, de Budán sem lehetett olyan adatokat szerezni, mint a esatateren magán, s ezen mitsem változtat az a bizonyosság, hogy egyrészt Bonfini is szemtanúktól szerezte a tudomását, másrészt a Névtelen beszámolójának reánkmaradt alakja későbbi, mint Bonfini idevágó szövege. Azonban kétségtől egykorú feljegyzéseken alapszik (sok napi dátum) s nemcsak azt írja, hogy a harc a Száva környékén folyt le — ez lehetne talán felelőtlenség műve —, hanem azt is, hogy ha átkeltek volna ezen a bizonyos folyón, a Rethko vagy Reeko várnál ölalkodó főrüktől kapták volna meg ugyanazt a keserű fizetséget, mely, innen maradvá, a magyar uraktól jutott osztályrészükül.¹ Ha kiállhat lélektani bizonyosság egy feljegyzésből, úgy ez az életért való remegésben fogamzott megfigyelés valóban kiált, itt nem lehet emlékeztetőkkel érvelni, ezt el kell fogadni, úgy amint van. Ezért ejtettem el a hagyományos kiskunbalsai esatahelyet, ezért próbáltam Bonfini „Villa Piscina”-ját a Száva mentén kutatni fel. Ezzel szemben Czimer Károly visszatérni igyekszik a régi megoldáshoz, mely annak idején menthető volt, hiszen a Névtelen szövegének ismerete híján keletkezett, s azt állítja, hogy mikor Halas és a Villa Piscina azonosságát tagadom, Bonfini tekintélyvel szállok szembe.²

„Ennélfogva — írja az egyedül hivatott és illetékes hűró hangján — nézzünk utána magunk is, hogy voltaképen Bonfininak vagy Tóth Zoltánnak van-e igaza?” En azt találok s talán sikerül az alábbiakban belbizonyítanom, hogy Bonfininak is, nekem is, csak éppen Czimer Károlynak nincsen.

Bonfini a Villa Piscina fekvésének pontos meghatározását, sajnos, nem tartotta szükségesnek, s ha a zsoldosok elszállásolását nem Szegeddel kapcsolatban említené, bizonyos, hogy Halas feltételezése senkinek sem jutott volna az eszébe. Alkalmassint még Czimer Károlynak sem, pedig az ő értesülései jóval határozottabbak, mint a humanista historikuséi, sőt esodátatosképpen sokkal részletesebbek is. Míg Bonfini csak Szegedről tud, Czimer Károly Csongrádon, Halason és Reszke faluban is letelepíti a déli határ biztosítására rendelt zsoldoshadat, majd a vérső esata előtt Kinizsi csapatait Pétervárad, Szabadka, Zombor és Kulcsa felől annak rendje és módja szerint koncentrikusan felvonultatja, Reszke közelében kisebb lovasságát vivat s a fekete sereg osztagait Csongrádról, Szegedről és Reszkeről Halas irányában összpontosítja. Valóban mozgalmas és lendületes kép, kár, hogy

¹ Vund hetten sie vas vber das Wasser bracht, so waren wir doch von den Turcken erschlagen worden vund bezalt. Erlebnisse, 16. lap.

² Megjegyzendő, hogy az egész munkámnak ez az egyetlen helye, hol Bonfinit nem ugyan elvetem, hanem értelmezni kívánom.

a részletei egészen újak, s egyetlen forrásuk Czimer Károly „meggyőződése”.

Bonfini textusa ezzel szemben mindössze két helynevet ismer. Az egyik Szeged, a másik a Villa Piscina. Szeged a táborozás, a másik pedig a végső esak színhelye lévén, valamennyi feldolgozó előtt mindig világos volt, amint nem is lehet máskép, hogy a kettőt egymás közelében kell keresni. Miután pedig a kövülírás nélkül előforduló Szeged név csakugyan bajosan vonatkozhatná másra, mint a tiszpartú Szegedre, a Halast illető gyanú felmerülése egészen természetes volt, hiszen a humanista Piscinája csakugyan Halast is jelenthet. A hazai szóhasználatban járatos megfigyelőknek feltűnhetett ugyan, hogy a XV. században már városi szerkezettel bíró Halas a történetíró szövegében haluvá degradálódott,⁴ de a deák helynév kétségtelenül fordítás lévén, fel lehetett tenni, hogy ennek a műveletnek kapcsán a csak halomról merítő idegen szerző ilyen különbségeket nem latolgatott. A történetírás megállapodott Szeged miatt, Halas mellett, azzal az anomáliával sem förödvé, hogy az elsősorban Nándorfehérvár s általában a déli végék védelmére irányított zsoldosereg a luda—belgrádi útnak ilyenformán már körülbelül a harmadrészen megállott volna, jóllehet ugyanakkor körülbelül ezer főnyi csapata az őrség erősítésére — s ezt ugyanez a Bonfini írja — mégis bevomult Nándorfehérvárba. Bonfini úgy tudja, hogy csak a táborhatszállítás után tört ki a soraik között az elégtelenség, tehát ez a hirtelen megállapodás egyenesen érthetetlen. Lehet azonban, hogy tévedek, mert a korai forrásoknak az engedelmesség már útközben történt megtagadásának s Kinizsi a tiszpartú Szeged táján kiadott kényyszerű táboroztató rendelkezésének kései, de félreérthetetlen biztonsággal nyilat-

⁴ Miután a francia nyelv a „la ville” szó: a latin villa-ból képezte, francia eredetű latin szövegekben a villa rendszerint várost jelent, a falut (village) pedig ugyanakkor villa-szal fordítják. Így nevezhette VI. Károly király Páris 1386-ban „villa nostra”-nak. Czimer büszkén idézi ezt az oklevélrészletet, valamint Rutilius Numatianus szavait Du Congo-ból. Nunc villa ingentes, oppida parva prins; de itt természetesen pontot tesz, mivel a folytatás már világosan olleso szólna. Ubi villa sensu Latino usurpatum pro vicie, Gall. vilage. Loquitur Rutilius de Pyrgis et Alsio olim oppidis Etruriae, nunc excisis. (Leopold Favre-féle kiadás, VIII. 329. lap.) A vicus-ra név: Castella et pagi sunt, qui nulla dignitate civitatis honorantur, sed vulgari hominum costu incoluntur et pro parvitate sui civitatibus attribuntur etc. Scriptoibus ante annos 1200 idem quod villa, U. o. 322. lap. Körülbelül 1200 óta t. i. a villa Franciaországban várost jelent. A hazai gyakorlat szerint elebben, ma névze Csánki történelmi földrajzának a városokkal foglalkozó fejezetei számtalan bizonyítékot hoznak, az árpádkori possessiók vagy villák — szóval a falvak — amennyiben városokká fejlődnek, a XIV. XV. századra szabályszerűen Civitas vagy oppidum nevet öltenek.

közö forrása is akad. Czimer Károly t. i. Ez az elmélet azonban — mert nem szabad elfeledni, hogy Szeged pusztja említésén sarkallik az egész — csakis addig volt tartható, míg a kritikai mérlegelésben a Névtelen előadásának nem jutott szerep. Miután ő világosan megmondja, hogy a Szávához küldötték őket¹ s a végső esata idején a török a Tolyó túlsó partján leskelődött, a katasztrófa színhelyét feltétlenül a déli határra kellene helyeznünk, még abban az esetben is, ha Bonfinival formászerű ellenkezésbe jönnénk, azaz ha bizonyosak lehetnénk a felől, hogy az ő tudósítása kétségtelenül tiszaparti Szegedünkre vonatkozik. Tehát Czimer Károly vádját abban a formában, hogy kész volnék Bonfinival a Névtelen miatt ellentétbe kerülni, szívesen vállalom. De — miután Bonfini erre az időszakra nézve általában elsőrangúan értesült forrásnak ismerjük — örömmel kellett a multban s kell most még inkább megjegyezni, hogy erre nincsen szükség. Mert a reánkmaradt Bonfini-szövegek helyesírásában való kételkedés — egyikük sem készülvén az eredeti kézirat alapján — még nem érinti az író hitelességét. Pedig mindössze ezt eslekedtem a könyvemben s azóta reájöttem, hogy ez is felesleges fáradság volt, mert az ortográfia megromlása, bár jogosan feltehető, nem küszöböli ki a Szeged név okozta nehézségeket.² A legrégibb, ezt a részt is tartalmazó kiadásban idevonatkozóan Sigidinum-ot olvashatunk s a szó csak 1771-ben Bél Károly Andrásnál öltötte az egészen világosan beszélt Szegedinum alakot. Ezért annak idején a Sambucus-kiadás Sigidinumát helytelenül — Sigidinumum elferdítésének véltem, mi igen jól vágott a nándorfelhérvári őrség létszámának a zsoldossereg állományából történt megszorításával. Viszont problémául hagyta Szegednek a Névtelen szövegében is előforduló felbukkanását, mit ilyenformán meglehetősen erőszakosan kellett magyaráznom, egy Szegeden történt korábbi átvonulást³ s a későbbi írásbefoglalás okozta memorialesuszamlást tételezve föl. A Névtelen t. i. Szegedet a Száva mellé teszi, a sereg meneteélja és táborhelye szerint: „Segethyn an der Sauw“.

Czimer Károly támadása most jó alkalmat szolgáltat nekem, hogy az általa lebecsült és Bonfinival szemben alá-

¹ Az eligazítást illetőleg Bonfini is azt állítja, hogy „essent ad tutandos inferioris Hungariae fines et Turcarum incursiones reprinendas meseae. 722. lap.

² Bonfini t. i., mint egy korábbi helyéből kiderül, Nándorfelhérvár latin nevét nem Sigidinumnak tudja, mint várnök és helyes volna, hanem Taurinumnak; ... in primisque Alban, Graecum, Taurinum prius dictum et ad Danubii Savique confluenta sitam obsedit. 452. lap. — A régi térképek Sigidinumot rendszerint Szendrővel azonosítják.

³ Ezt az irányváltást némileg támogatói látszott Szeged és Kiszéi akkori viszonylata, t. i. a város jövedelmeit Kiszéi kezelte.

rendelt jelentőségűnek tartott Névtelennek teljes igazságot szolgáltatassak, a csata helyét — ha egyáltalában lehetséges — még ridegebben a Száva környékére tegyem, s egyúttal megállapítsam, hogy csak ilyenmódon sikerül Bonfini jelentéséből is az igazi tartalmat kihivelyeznünk. Röviden: a Névtelen és Bonfini előadását ma már teljesen egybevágónak találom; egyeztetésre, magyarázkodásra semmi szükség.

Kritikusom esodálkozni fog, ha megvallom, hogy ezt a megállapítást elsősorban az állítólag becsmértelt hitelű s ebben az esetben, amennyiben közöttük ellentét volna, a Névtelennel szemben valóban kevésbé döntő tanuságú Bonfininak köszönhetem. Az ő szövegének egy más, a könyvemben tárgyalt korszakot megelőző részlete költötte fel a kíváncsiságomat, miatta szántam reá magamat a Szávavidék történelmi földrajzának alaposabb útvizsgálására; magából Bonfini kronikájából kiviláglik t. i., hogy a táborhelyül említett Segedinum említésekor nem kell, sőt nem is szabad a tiszaparti Szegedre gondolnunk.

Leírva ugyanis az 1456-i nándorfehérvári ostromot, az író azt a szembeötlő megjegyzést teszi, hogy az akkori ágyúdörgés egészen Szegedig hallatszott.⁶ Honnan veszi ezt az adatot, ma már természetesen meg nem állapítható, de bajosan fér hozzá kétség. Az írónak saját bevallása szerint általában voltak Hunyadi kortársaitól vett egyes közvetlen értesülései.⁷ De ez ebben az esetben nem is lényeges. Elég, ha azt látjuk, hogy írásba mert foglalni egy olyan kijelentést, mely az időtől független tényezőre, a távolságra vonatkozóan, Mátyás korában éppen olyan hihetetlenül hangzott, mint egy emberöltővel korábban, vagy akár ma. Akármilyen erősek tartjuk is a XV. századbeli ágyúk töltését, a robbanás dőreje semmiképen sem lehetett kétszáz kilométernyire hallható. Már pedig a Belgrád és Szeged közötti távolság légvonásban körülbelül ennyi. Feltételezhetően tehát, hogy Bonfini Szegedje a mai Szegedet jelentse, az adat vagy hamis, vagy egy más, ma már ismeretlen helyre vonatkozik.

A Délvidék olyan korán került török kézre, hogy újkori térképeink, melyeknek részletesebb sora csak a XVI. század vége felé indul meg, az ottani középkori viszonyokról pontos adatokat már nem is tartalmazhatnak. Maguk a kartografusok a Száva környékére bajosan juthattak el, s ha ez mégis sikerült volna, semmiképen sem végezhettek részletes helyszíni megfigyeléseket. Éppen a XVI. század elején sok, a

⁶ Tormentorum crepitus aeneorum ad Segedinum usque exaudiebantur. 513. lap.

⁷ Ex his, qui prima sub eo stipendia fecerunt, audivimus, -- mondja a vaaskapni csatára vonatkozólag. 470. lap. Majd a hosszú badjárt leírásakor: Nec autem quemadmodum a quibusdam Corvini militibus acceptum. 473. lap.

középkorban virágzó helyünk tökéletesen el is pusztult, s ez a két körülmény együtt nagyon is elősegésen magyarázza, miért találunk ezeken a kései térképeken olyan kevés anyanyagot a bódoltsági területre nézve. A térképek elkészítésének oélja pedig csak elősegítette ezt a fogyatkozást. Ez t. i. gyakorlati volt s a háborús szempontokat szolgálta. Készeletesen igyekeztek vázolni a megszállott részek határterületeit, melyeken a közeljövő küzdelmeinek lejátszódását várták, a régi déli határra ellenben alig vetettek ügyet. Hogy a keresztény seregek a Száváig nyomulhassanak, ahhoz egyelőre úgy sem volt kilátás.

Szerencsénk, hogy már a század elején, mikorra Magyarország önvédelmi képtelensége lassanként világossá vált, a török veszedelemtől szintén rettegő külföld ideforduló figyelme nem egy térképet inspirált, és pedig olyant, mely ugyancsak gyakorlati célból ebben az esetben elsősorban a déli határok topográfiáját emelte ki. Készítői itt megfordult idegenek, esetleg a körülményekkel még inkább ismerős magyarok. 1523 januárjában a nürnbergi birodalmi gyűlés hadügyi albizottsága „aus der Hungerischen mappa“ akarta megokolni a Magyarországba küldendő német segédesapatok elhelyezésére vonatkozó javaslatát.¹ S az ugyancsak érdekelt olaszok, elsősorban valószínűleg Velence, szintén rendelkeztek egykorú, s mint a dolog természetéből folyik, kétségkívül lelkiismeretes gondnal összeállított térképekkel. Éme régi mappák javarésze elkallódott, vagy különhözó levéltárakban és gyűjteményekben tppang, de az a kettő, melyre hivatkozhatom, bőségesen elegendő a szegedi rejtély megoldására. Az első olasz eredetű s jelenleg a müncheni egyetemi könyvtár tulajdonában van,² a másikat eredetileg Lázár, Bakócz Tamás titkára készítette s Tanstetter György átdolgozásában néhai gróf Apponyi Sándor gazdag gyűjteménye őrizi.³ Az utóbbi részletesebb, az előbbi jellemzőbb és pontosabb alkatú. Jellemzőbb különösen a mi szempontunkból, mert jobban érzékelteti, hogy miért nevezhette Bonfini a szövegében szereplő Szegedet „amplum sane atque opulentum oppidum“nak. Ez a térkép t. i. a Duna—Száva-szigletben mindössze három helyet ábrázol, az első Belatic (Beletince), a

¹ Deutsche Reichstagsakten. (Jüngere Reihe.) III. 359. lap.

² Kiadva Oberhummer-Wieser, Die Karten des W. Lazius. (Innsbruck, 1906). 37. lap.

³ Tabula Hungariae ad quatuor latera per Lazarum, quondam Thomae Strigoniensis cardinalis secretarium, virum expertum, congesta a Georgio Tanstetter collimitio revisa auctiorque reddita atque iamprimum a Jo. Cuspiniano edita serenissimo Hungariae et Bohemiae Regi, Ferdinando principi et infanti Hispaniarum, Archiduci Austriae etc. sacra auspicio maiestatis suae ob reipublicae Christianae usum. opera Petri Apiani de Leyznigk, mathematici Ingotadiani invulgata. Anno Domini 1528. U. o. 39. lap.

második Sandumetr (Mitrovica) s a harmadik, mely közülök Nándorfehérvárhoz legközelebb fekszik: *Segedi(n)z*. Első pillantásra kétségtelen, hogy ez a Névtelen említett Segrethyn an der Saawa s egyúttal ez a Bonfini Szegedje is, honnan a nándorfehérvári ágyúöngést 1456-ban hallani lehetett. A Tanstetter-féle térképen ugyanazon helytt világosan kiírva, *Segednitz*-et olvashatunk, közvetlenül mellette keletnek (illetve a valóságban inkább délnek, mert a térképen a világítják elhelyezése megkétszerezhetően gyarló; a Iium Tiszaköze például északnyugat-délkeleti irányban húzódik) *Segednia*-t. Ez utóbbi szerint tehát két, Szegeddel rokonhangzású hely állott volna a Száva mentén. Segednia Szabácsul szemközt. Segednitz valamivel feljebb, körülbelül Racsá (a térképen Ratza) magasságában.

Az 1556-i Lazius-féle térképen,¹ mely az előbbi fogatkozásait kiküszöbölendő, ugyancsak kalousi célzattal készült, már mind ezeknek nyoma veszett. Elpusztultak közben? Ki tudja. A hódoltság távolabb fekvő területeinek kitöltésében Lazius már (jóllehet az egésze vonatkozóan hangsúlyozza, hogy járatos vezetők kalauzálása mellett bejárta az összes vármegyéket) inkább csak informátorainak szavára hallgatott. A Délvidék nagy helységszegénysége a Tanstetter-féle térképhez viszonyítva mindenestre gyanús. Bár lehetséges, hogy a pusztulás és elnéptelenedés tempója gyorsabb volt, mint azt általában fel szoktuk tetelezní. De ez bennünket ebben az esetben már kevésbé is érdekel. Fontos azt tudnunk, hogy a XVI. század elején a Száva torkolatvidékén még egy vagy két Szeged hangzású város állott. Ez a tény eltünteteli a Névtelen és Bonfini híradásának minden ellentétét s egyúttal elfújja a tiszameati metropolis és vele együtt Halas szereplésének legendáját. Ha azután Csánki történelmi földrajzát áttanulmányozza, talán még Czimer Károly is belátja, hogy Bonfini Villa Piscinájával ezen a vidéken csak az a bizonyos Halápfalva (Halászfalva) azonosítható, mely annyira szálla volt a szemében. Hogy a piscina szó elsősorban halastanyát jelent, én is tudom, de azt is, hogy némely piscinát vagy egyes részeit halápnak, illetve halápnoknak hívták.² Czimer idézi az Oklevélszótár megfelelő lapját, de ezt az összefüggést természetesen nem akarja meglátni. Idézi Csánkit, ki a Grk és Morovity vidékén fekvő Halápfalváról kimutatja, hogy Halászfalva néven is esik róla említés.³

¹ Szerző az ajánlásában Lázárt magyarának (gentis Hunnicaj) nevezi, de novo után itélve inkább délszláv származású lehetett, mi a száva menti feljegyzéseinek értékét természetesen csak növeli. U. o. Tafel 17.

² Lesque ad piscinam Halaph. — Pervenissent ad prefatum locum Hegeshalaph et Sorok appellatus (így!) dicta pisina Nagrad. Szamota, Magyar Oklevélszótár. 338. lap.

³ I. m. II. 314. lap.

mégis azt írja, hogy Halápfalva sohasem volt Halászfalva. Nem engedi a „meggyőződése”, hogy a déli határ védelmére vezényelt zsoldosereg a Száva vonalán helyezkedett el, mert szerinte a szekérvár nem írta volna az ottani vízenyős terület, s jogérzéke tiltakozik az ottani Maróti birtokokra történt beszállásolás feltételezése ellen. Idéz is néhány törvényparagrafust, mely az ilyesmit szigorúan tiltotta, én ötször annyit tudok idézni,¹ mi mégis arra vall, hogy ami felől ilyen sürűn kellett törvényesen intézkedni, azt újra meg újra elkövették minden különösebb ok nélkül is, hát még ha az ország déli kapujának a védelme kívánta. Hogy a szekérvár milyen tercpnehézségekkel tudott hozzáértő kézben megbirkózni, arra nézve Zizka 1423 i magyarországi hadjáratának a történetére hivatkozom,² ami pedig a Maróti javak meg szállását illeti, hát ez végre olyasvalanú, amit 1492-re nézve valóban én sem merek feltételezni, miután a Maróti-család már 1476-ban kihalt.³ A mi forrásaink hallgatnak 1492 i török betörés felől, s a török történelmével foglalkozó történetírók is úgy tudják, hogy az akkori felvonulás célja egyedül Nándorfelérvár megkísérlése volt, nére nézve Ujlakti árulására számítottak.⁴ Czimer Károly szerint ellenben a Névtelen említett Rethko vagy Recko vára (Räesa t. i.), melynél a török lesben állott, „bizonyos, hogy Reszka falu, mindélfogva a Névtelen is Szeged vidékére vezet bennünket”. O tehát bizonyosan tudja, hogy a török előnyomulás 1492-ben elérte Szeged vonalát, szóval előntötte az ország egész alsó harmadrészét. Részletesebb adatokat ugyan erre nézve nem talál fel, de az előbbiek után kétségtelennek tarthatjuk, hogy „meggyőződése” mélységeiben ezek is bőségesen rendelkezésre állanak. Erre a témára nézve talán egy újabb füzetet, esetleg kötetet kellene kiadni, miután ez az első — gondolom — busásan célt ért; minden olvasó látja, mit is jelent „Szeged és Halas szerepe a fekete sereg feloszlásában”.

A füzet utolsó lapján azután a szerző búcsúképpen egész töményített komolyságában még egyszer bemutatkozik. Megveregeti a vállamat, elismeri, hogy sokat dolgoztam, rengeteg anyagot gyűjtöttem össze, „úgy hogy annak segítségével *játszva* bebizonyíthattam volna, hogy a cseh zsoldos hadat már Mátyás király életében fekete seregnek hívták”. Lelkemre köti, hogy hajoljak meg az övéin kívül Breit József

¹ V. ö. az 1405., 1435., 1454., 1471., 1474., 1478., 1486., 1492., 1498., 1500., 1504. és 1518-i törvények idevágó rikkait.

² Palacky, Geschichte von Böhmen, III. 2. 340. lap. Szerémi-Ernsey, A Matthényiak és a Felvidék. I. 173—174. lap.

³ Csánki i. m. II. 266. lap.

⁴ V. ö. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reichs. I. 639., továbbá Zinkeisen, Gesch. des Osmanischen Reiches in Europa. I. 502—503. és Jorga, Gesch. des Osmanischen Reiches. II. 265. lap.

altábornagy „alapos” megjegyzései¹ előtt s akkor talán még vihetem is valamire. Én pedig szégyenkezve vallom be, hogy ilyen körülmények közt nagyon reménytelennek látom a jövőt. Ha eddig nem tanultam meg a „játsva” bizonyítást, ezután is bajosan fog az nekem sikerülni. S még ha bele is fognék, mennyi időbe kerülne, míg a Czimer Károly elére gyakorlatot elsajátítanám. Ehhez már igazán nincs módom. Bírálónak ellenben talán van annyi érkezése, hogy áttanulmányozhat egy történelmi módszertani kézikönyvet. Akkor talán másképpen fog vélekedni Bonfini hallgatásáról, a Névteleuról, a Tisza és Száváról s az egykorú és kései források elbírálásáról. Majd azután olvassa el még egyszer, ha úgy tetszik, a zsoldossereg történetét.

Tóth Zoltán.

¹ Brét altábornagy a Budapesti Hírlap 1925 június 7-i számában ábitathidányai és kegyeletértései, vádolt meg. A névkérdésben pedig roám idézte azokat a XVI-XVII. századbeli krónikákat, valamint Kyntsch 1493-ig terjedő s a döntő részben interpolált művét, melyeket magam hoztam volt fel annak a ténynek a bizonyítására, hogy a későbbi források ime fekete seregnak nevezik azokat a csapatokat, melyeket az egykorúak segítségül sem, vagy máskép hívnak, miből tehát világosan következik, hogy a jelző a király életében ismeretlen volt. Szerintem a kései írók, jóllehet egykorú háziak a névre nézve nincsen, Mátyás korát illetőleg igenis mérvadók a mérvadó vagyok rajtuk kívül én magam is (!), ki a munkámuak már a király életére vonatkozó fejezeteiben többzár használom (természetesen mindig csak könnyebb érthetőség okából) a fekete sereg kifejezést. Erre az ismerletére nem lehetett annak idején semmi szavam.

Történeti irodalom.

Dékány István: A történettudomány módszertana. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve. Szerk. Hóman Bálint. 1. kötet, 2. füzet.) Budapest, 1925. 8°, 74 l.

Szegény és kis nemzet vagyunk, kultúránk csak erőtleltársadalmi rétegre támaszkodik s így csekély az a munkaeredmény is, amellyel az európai művelődést gazdagíthatjuk. Sok tudományos könyvünk, amelyekre itthon büszkén tekintünk, szinte semmivé törpül, mihelyt valamelyik nyugati nyelvre lefordítva képzeljük s kutatjuk, hogy vajjon mennyivel jelenthet haladást az általános európai színvonalhoz képest felfogása mélysége és kutatóeszközei finomsága tekintetében. Történetirodalmunk helyzete pedig még kedvezőtlenebb, mert hiszen monografiáinknak még tárgyai is érdektelenek más nemzetek fiai előtt. A német tudományos élet bizonyára szívesen fogadja és értékesnek tartja azt a művet, amely a német tőke magyarországi térfoglalását adja elő, de csak azért, mert így egy embere felszabadult az első-sorban őt érdeklő probléma feldolgozásának gondja alól. Ezzel szemben magyar szempontból csak azok a könyveink jelenthetnek igazi értéket, amelyek az esetleg csak bennünket érintő probléma felfogásának módjával, a vizsgálatás finom pontosságával és az író lelkiéletének gazdag mélységéből napvilágra hozott eredetiséggel tűnnek ki; amelyek ebben a tekintetben is haladást mutatnak, mert csak ez a haladás bizonyíthatja szellemi életünknek a nyugatival való egyenjogúságát, teremtő és fejlődő képességét.

Ebbe a szélesebb távlatba kell behelyeznünk Dékány könyvét, hogy azt kellőleg értékelhessük. Történeti módszertannal minden nemzet tudománya foglalkozott már, Dékány könyvét azonban bármelyik is nyereségének tarthatná; mi pedig büszkék lehetünk rá, mert a könyv általános érdekű tárgya mellett is specifikusan magyar. Nem felszáz külföldi könyv alapján megírt kompláció, hanem egy rendkívül alapos filozófiai és történelmi iskolán átment írónak logikusan átgondolt, önálló, eredeti gondolatokban gazdag műve. Szerzője nem eredetiségkedő, ettől a hibától megóvja őt a külföldi irodalom alapos ismerete. Ami körültekintő megfontolás után elfogadható az eddigi kutatásokból, azt felhasználja Dékány, de mert pontosan látja azt is, hogy

meddig jutottak fel a nyugati történettudománynak oly kiváló reprezentánsai, mint Bernheim vagy Monod, a teljes ismeretanyag birtokában nem kerültek el figyelmet a tévedések sen. Nem valamelyik külföldi tekintély „rendszerét” fejlesztí tehát tovább, akklimatizálja a magyar talajhoz, hanem a nyugati tudomány segítségével eloszlatva a látszólagos s kiküszöbölve a lappangó ellenmondásokat, egyéni elgondolása szerint építi fel előadását.

Újszerű a munka szigorú, átgondolt logikával megteremtett konstrukciója s ebben a tekintetben messze felülmúlja W. Bauernek adatokban gazdag, de ziláltnan csoportosított nagyterjedelmű könyvét. Az összehasonlítás a mű alapfelfogásának illusztrálására sok tört követelne, noha legelső sorban éppen ez szolgálhatna az író filozófiai és történelmi műveltségének jellemzésére s így inkább csak azokat a részleteket akarjuk kiemelni, amelyekben Dékány a problémakör egyes csoportjait fejlesztí tovább tudatos vizsgálódásával, a figyelmet eddig kikerülő kérdésekről szólva. Egészen új pl. az általános forrástanról foglalkozó fejtegetése, amire az eddigi módszertani írók nem ügyeltek, mivel a kérdést a technika szemszögéből tekintették s így csak a speciális forrástanig juthattak el. Nagyon instruktív erejű Dékány előadása, amikor kiemeli itt, hogy az emberiség lelkiélete önkéntelen kifejezéseinek elvesztésével tulajdonképpen veszendőbe megy a történelmi élet előbb fele s ezzel a történettudomány szinte tragikus helyzetbe jut, mert a rekonstrukciót csak a kevés megmaradt forrás alapján kell elvégeznie. Instruktív ez az előadás, mert a történelíró figyelmzetteti munkája komolyságára, elébe tárva vállalkozásának, a történetírásnak egész embert, önfeláldozási kívánó óriási méreteit s így egyúttal kényszeríti őt, hogy a megmaradt forrásokban annál odaadóbban mélyedjen el. Rendkívül finom az a fejtegetése is, amelyben a „szellem-történelmi maradvány” fogalmát írja körül s egy egyszerű példával magyarázza meg, hogy egy Tinódi-féle ének hagyomány a leírt eseményre vonatkozólag, de egyszersmind maradvány is arra nézve, ahogyan az eseményt elmondja; a vitézi ének ugyanis visszatükrözteti magát az író is, annak felfogását, hangulatát, törekvéseit, mindazt, amit az író közlési szándék nélkül mond el önmagáról s ezzel önkéntelenül is új forrásanyagot ad a historikus kezébe.

A történelmi periódus bonyolult és sok vitával kísért fogalmáról szólva alkalmat nyer Dékány, hogy egy lapon tömör összefoglalásban körvonalozza a korszakok határvonalainak új megjelölésére vonatkozó gondolatait. Antik életnézet, transzcendens életnézet, világi átalakulás, monarchikus szerveződés korát különbözteti meg a XIX. századig, ezt a századot a technikai és tudományos kultúra vezetőszerepe által jellemzett korszak nevezi, az elkövetkező

századot pedig a világpolitika korának, mindenütt hosszabb-rövidebb átmeneti korszakokat iktatva be. Új, eredeti felosztás, szemléletesebb és a történeti fejlődésről sokkal többet kifejezősre juttató, mint az eddigi kísérletek, de bizonyára nem végleges még. Az már többé-kevésbé ismeretes, vagy legalább is foglalkoztak már vele, hogy mi az egyes korok szellemi és anyagi életének a lényege. De hogyan változik meg ez a lényeg, legfőbbképen pedig mi az, ami az átalakulást megindítja, mi az, ami először formálódik át s aminek változása oly nagyhatású, hogy megbontja az egész szilárd kollektíváját s új elemekkel eszeréli fel a részeket — ezakra a kérdésekre a feleletet ma még hiába keressük. Pedig csak a kielégítő válaszok elnyerése után térhetünk vissza kiindulási pontunkra s állapíthatjuk meg az egyes korok specifikumait, amelyek meghatározzák és más koroktól ismét el is határolják őket. Talán megoldódik ez a rejtély, ha majd egyszer az emberiség múltjával nem Welts-féle regényíró, hanem olyan szellem foglalkozik, aki született történetíró és filozófus egyaránt.

Sajnáljuk, hogy Dékánynak nem volt alkalma bővebben kifejteni gondolatait s kezét megkötötte a Kézikönyvnek előre megállapított terjedelme. A könyv sok más helyén is észrevesszük ezt a kényszert és érezzük, hogy az írónak még sok mondanivalója van. Nagy nyereségére lenne történet-irodalomunknak, ha Dékány legalább háromszor ekkora terjedelemben írta meg módszertanát. De még így, jelen szűkre szabott alakjában is rendkívül gazdag tartalmú az.

A könyv nemes didaktikai rendeltetésének tökéletesen megfelel, mert a kezdő történész mellé hosszú útmutatóul szegődik, de egyúttal alkalmas arra is, hogy a történetíró magasztos hivatásának hangsúlyozásával elrettentse a technikai munkában öncélokot kereső „profanum vulgus”-t a sokszor — sajnos — mesterséggé züllesztett, de valójában vates-i tisztaságot követelő művésztől. A kezdő historikus talán itt olvassa először azt a figyelmeztetést, hogy számára nem a szövegi és nyelvi tanulmányok az elsők, hanem a lelki gazdagodás, de még azok is, akiknek neve alatt már nagy könyvek jelentek meg, találnak elég megszívlelni valót, így pl. a szószarinti idézés helytelenységét bizonyító résznél. A módszertani elvek tudatos figyelembevételének és követésének szükségességéről pedig mindenki meggyőződhetik, ha elolvassa Dékánynak azokat a — sajnos — rövid példáit, amelyekben ő az említett elveket túlzó szerénységgel minden aláhúzás nélkül alkalmazza a középkori magyar társadalomtörténet terén. Ismeretes, hogy társadalomtörténetünknek ez a része egy nagy irodalmi vita folyamán annyira minden részletre kiterjedőleg vitatott meg, hogy látszólag már semmi mondanivaló sem maradhatott. A küzdő felek azonban a vitát elméleti megfontolások nélkül foly-

tatták s így nem esoda, hogy szinte a leglényegesebb jelenségek elkerültek figyelmüket. Ezeket a legjellegzetesebb társadalomtörténeti mozzanatókat, pl. a familiarisi viszony és a Hármaskönyv felfogása, a társadalom vertikális tagozódása stb. a módszertani ismeretek birtokában Dékány biztos szemmel látja meg s megszólaltatva a forrásoknak figyelembe sem vett beszédes adatait, a chaotikus zavart áttekinthető rendd^e változtatja. Meg vagyunk győződve, hogy Dékány társadalomtörténeti megállapításai közelebb járnak az igazsághoz, mint azoké a történetíróké, akik elvégezték ugyan exakt kutatásaikat, de elkövették azt a hibát, hogy társadalomtörténeti jelenségeket a politikai történelem szempontjából akartak megérteni és megmagyarázni.

A rendkívül világosan, könnyen érthető módon megírt könyv abszolút értéket jelent a legtágabb európai viszonylatban is és mint a Magyar Történettudomány Kézikönyvének egyik legértékesebb része, egyetemi ifjúságnak kezében, bizonyára hathatósan fogja előmozdítani egy új, telthetős történetíró-generáció felnövekedését. Mályusz Elemér.

Hennyey Vilmos: A magyar posta története. Budapest, 1926. VI—290 l.

Aki valaha diplomáciai adatok hitelességének kérdésével foglalkozott — tehát mindenki, aki az európai történet újabb századaát kutatta — az rögtön tisztában van a postatörténetének historiografiai fontosságával. Azóta, hogy Theodor Siekel számitásokat próbált csinálni, mennyi időbe telt és minő utakon ment végbe a pápai diplomáciai iratok, utasítások és jelentések küldözgetése, ezóta minden diplomáciai kiadvány bevezetésében megtaláljuk a postaviszonyoknak többé-kevésbbé részletes rajzát, de az ilyen előadás csak az illető kiadvány adataira támaszkodva nem tudja beállítani eredményeit azon fejlődési sorozatba, melyet csak a postatörténet, a hír, levél és személyszállítás formáinak története képes rekonstruálni.

Ezt az egyetlen szempontból való részletmunkát és az eredmények szerves összeállítását végezte el a magyar történetre Hennyey Vilmos, aki az utóbbi évtizedekben a hazai postatörténetnek nemcsak egyik nagytekintélyű vezetője és kitűnő szakembere, hanem ugyancsak évtizedek óta a postatörténetnek is lelkes kutatója. Jól esik a tárgyszűretetnek ezt a nálunk, sajnos, elég ritka példáját regisztrálnunk, amikor az állami adminisztrációnak egyik vezető embere nem elégszik meg azon kérdések elintézésével, melyek napról-napra fölmerülnek előtte, sürgős elintézetést követelve, hanem a szakmájában pillanatnyilag érvényesülő formáknak korábbi megjelenéseit is kutatja, századok homályán keresztül. Az ilyen érdeklődés manapság mintha egészen elveszett volna,

holott régebben pl. a magyar bányáügynek meg voltak a maga szakértő történetészei: Kachelmann és Péch műveiből, bármily egyoldalúak is azok, mégis többet tanulunk, mint Wenzel Gusztáv kísérletéből. Minő kiszámíthatatlan nyeresége lenne történetírásunknak, ha Hennyey példáját követnék más szakmák vezető egyéniségei, s tollukból elkészülne pl. a magyar érbányászat, sóbányászat, pénzverés, belső és külső vámok, továbbá a gyümölestermesztés, bortermelés, juh-tenyésztés stb. története. Hennyey műve mintának is kitűnő, érdemes volna követni!

Az új magyar postatörténet nem ad többé általános politika-történetet, melyben itt-ott találhatók csak a szaktörténet adatai, mint fősvény szakácsné kuglófjában a mazsolaszemnek, az előttünk fekvő kötet tisztán szaktörténetet ad, s bár fejezetei élén, apró betűkkel, röviden jellemzi is az illető kort, ezek a jellemzések elengedhetetlenek, mert a hír- és személyszolgálat formát mindenkor csak függvényei voltak a kor politikai és gazdasági állapotainak. Ezt a kapcsolatot Hennyey könyve szokatlan világossággal mutatja ki és ezáltal a postatörténet alapjában véve szűkkörű vonatkozásainak általános, politikai és kultúrtörténeti fontosságát ad. Az ő feldolgozásában a postatörténet a nemzeti élet történetének egyik igen jellegzetes oldalává lesz, ahol pontosan körülhatárolható területen ugyanazok a társadalmi, politikai és gazdasági erők érvényesülnek, mint a nemzeti történet többi részében.

Igy nyugodott a hírszolgálat legrégibb, magyar formája, a futárintézmény, a királyi udvarból kiinduló cursor-aival és azok descensus-jogával, az Árpádok patrimoniális királyságán és annak terménygazdasági szervezetén. A cursor-intézmény, a patrimoniális korszaktól kezdve a reudi századokon át egész az erdélyi fejedelemség bukásáig magában véve is igen értékes tanulságokat szolgáltat e korszakok általános történelmi ismeretéhez. Míg I. Ferdinánd a hír- és személyszállítás számára nyugateurópai formákat kezdett átültetni, melyek itt meggyökereszve postai szolgálat dolgában is Nyugat-Európához esutották Magyarországot, addig Erdélyben továbbra is fennmaradt a régi cursor-intézmény, a fejedelmi futárok továbbra is sanyargatták az olavult descensus-jog alapján az országlakókat, ezen sem Bethlen Gábor, sem I. Rákóczi György részletes postaszabályzatai nem tudtak változtatni: mindez egyetlen oldalról, a postaszolgálat szempontjából is bizonyítja, hogy az erdélyi fejedelemségben, a XVI. és XVII. században anachronisztikus viszonyok voltak, középkori alkotmányjogi és társadalmi formák éltek, melyekbe csak Bethlen és Rákóczi György államférfői géniusza tudott meglehetősen abszolutisztikus eszközökkel, ideig-óráig lelket önteni. Ezzel szemben a nyugati formák a nyugati országokban jelentkeznek először, a Habsburgok új

postaszervezete az, mely nem főbbé az úthoz és községek megterhelésével, hanem az államkincstárból tartja fenn magát, s itt jellemző jelenség, hogy mikor II. Rákóczi Ferenc 1705 elején új postai szervezettel állít föl, nem tartja fenn az erdélyi régi intézményt, hanem a Habsburgi-mintát átvéve, a postamestereknek rendes állami fizetést ad.

Mindezt csak példánul hoztam fel, mely tanulságok nyerhetők az általános történetre is Henney postatörténetéből, mely természetesen a postának mint intézménynek, akarja elsősorban történetét adni, s e célból nemcsak a kiterjedt szakirodalmat és aktagyűjteményeket tanulmányozta át, hanem a levéltárak, magyar és osztrák intézmények idevágó anyagából is figyelemreméltó adatokat hoz napvilágra. Munkája végén jegyzéket ad az itt tekintetbe jövő levéltári és egyéb kéziratos anyagról, ami a levéltári és kézirattári jegyzékek kiadása terén való elmaradottságunk miatt is érvedetes kezdemény. Ezen a széleskörű külföldi munkáján épül fel a postaintézmény története egész napjainkig, a futár-intézménytől a kocsi alkalmazásán át — emlíre Henney Bonfini, Heltai Gáspár és Esteri Hyppolit számadásainak összevetéséből értékes új eredményeket hoz elő, — a Paár-össelád szereplésén, a magyar és a bécsi udvari kamara befolyásán át egész az abszolútizmus postájáig, s onnan 1867, majd 1867 óta az önálló magyar királyi posta kifejlődéséig, a világháború utáni forradalmakban tönkremenetelig, s az utóbbi évek nagyszabású helyreállító munkájáig. Megtaláljuk itt a postával, hír-, személy-, csomag-, pénzszállítással összefüggő összes kérdések pontos magyarázatát, a kambiaturát csak úgy, mint a Magyarországon használatos postakocsik leírását, a diligencia különböző jelentéseit, a ma érvényes postai elveknek kifejlődését, minő pl. a levélszállítás költségeinek a feladó részéről fedezése, a levelezőlap alkalmazása (osztrák-magyar találmány!) stb. Rendkívül tanulságos a levélforgalom számbeli kifejlődése azon kezdetleges XVI. századi viszonyoktól kezdve, mikor még 1588-ban Paár János főpostamester nem tartja érdemesnek levéldíj behozását, mert szerinte polgárember csak nagyúrhoz, havonként egyszer ad fel levelet, s kötelező levéldíj esetén még ezt se bírná a postára, hanem magánúton küldené el. Ezzel szemben Buda és Pest városok forgalma 1800-1810 közt évenként 100-120.000 db levélpostai küldeményt tett, 1846-ban már ennek is ötszörösét, 633.000-et; az egységes levéldíj behozatala idején, 1866-ban a portóköteles levelek száma az egész országban 22.441.211 volt, szemben az 1852-i 6.280.000 darabbal! a fejlődő kapitalizmus és az általános oktatás éveiben rohamosan nő ez a szám: 1873-ban 51 millió, 1886-ban 144 milliónyi a levélforgalom, 1887-ben 190, 1913-ban pedig 786 millió levelet szállított a posta. Nem kevésbé tanulságos a pénzeslevél és pénzutasvány, valamint a hírlapok szállításának története is.

Hennycy Vilmos évtizedes munkájával olyan könyvet adott a magyar történettudománynak, melyből ez újabb évtizedeken át fog tanulni. Amidőn ezt itt megállapítjuk, legyen szabad, a szorosan vett szaktudomány körét elhagyva, azt az óhaját kifejezni, bár akadna olyan kiadó, aki e szakmunka eredményeit, a kitűnő szerző feldolgozásában, képekkel és térképekkel felszerelve, szélesebb körű közönség elé is vinné. A történeti érzék nagyfokú fejlődését szolgálná az a magyar postatörténet, mely tudományos eredményei mellett a kocsi, e magyar találmány különböző korbeli képeit, a nálunk használatban volt postakocsik rajzait, a királyi futárok alakjait, a futárcimereket formáit, futártársolyokat stb. hozná és így legalább ezen a téren próbálna meg művelődéstörténetünket egykorú képanyag segítségével ismertebbé tenni. Nem kevésbé tanulságosak volnának a különböző korszakok postájáraitának térképei is. Hennycy Vilmos nagy műve megérdemelné, hogy ne csak a háború utáni legrosszabb viszonyoktól megszabott köntösben — a mű nyomtatása még a háború alatt kezdődött, — hanem a modern kiadói technikától támogatva, képanyaggal illusztrálva, olyan formában jelenjék meg, amely méltó úgy a magyar postaügy nagy multjához, mint a szerző komoly tudományához és páratlan tárgy szeretetéhez.

Szekfü Gyula.

Bálint Alajos: Makó város települési és emberföldrajzi vázlatja. (Csanádvármegyei Könyvtár 1. szám.) Makó, 1926. 8°. 32. l.

Szárbc Miklós: Makó városának közönséges és az abban lévő reformata ekklésziának különös leírása. Sajtó alá rendezte dr. Eperjessy Kálmán. (Csanádvármegyei Könyvtár, 6. sz.) Makó, 1926. 8°. 104. l.

A legnagyobb örömmel vettük kézbe a helyi monografia írás egyik legújabb termékét, a Csanádvármegyei Könyvtár első füzetét. Ma, a magyar történetírás megújulásának korában, amikor történetkutatóink fáradságot nem ismerve, mesteri művekben tárják fel a magyar történelem ismeretlen részleteit, s amikor lépten-nyomon azt lehet tapasztalni, hogy a Történelmi Társulat hatalmas és nagybecsű kötetei a szorosán vett szakörökön kívül úgyszólván csak az egyetemi hallgatóknak és néhány érdeklődő történettannárnak készülnek, a művelt nagyközönség megelégszik újságjának egy-két hasábos ismertetésével, ma, amikor a magyar történettudomány — a magyarra hangsúlyozzuk, mert úgy látszik, a külföldi történeti munkáknak, ha még olyan féreművek is, hangzatos reklámozás következtében keletje van, — amikor a magyar történettudomány és a nagyközönség között a connexus teljesen megszűnt, a történettudomány új termékeiről alig vesznek már tudomást, még kevésbbé szereznek belőle kulturális és erkölcsi tőkét maguknak, — ma örömujjongva

kell üdvözlőlnünk minden kísérletet, ami ennek a szakadéknak a kitöltésére irányul. Ezt pedig -- már annyira jutottunk -- csak a helytörténeti kutatás és a helytörténeti kutatás eredményeinek publikálásától várjuk. Divalos jelszavak, eszmé- és politikai áramlatok bármennyire lejárattak és kigúnyoltak a lokálpatriotizmust, lelke mélyén mégis csak ott él az mindenkinék. Ha nemzetének történetére nem is, szűkebb patriájának viszontagságaira mégis csak kíváncsi mindenki s a helyi monografiáirás apró termékei, reméljük, lassacskán mégis csak fel fogják ébreszteni az olvasóban a nemzet multja iránt való érdeklődést is. Amellett a gyermekkorát élő magyar helyi monografiáirás eddigi termékel -- kevés kivétellel -- olyan primitívek, a magyar történetírás mai állásához képest annyira elmaradottak, hogy minden újabb kísérletnek a helytörténeti kutatás rohamos javulását és fejlődését kell jelentenie.

A legnagyobb örömmel vettük tehát kézbe *Bálint Alajosnak* a Csanádvármegyei Könyvtár első füzeteként megjelent *Makó város települési és emberföldrajzi vázlata* című kis munkáját. Örömmüket csak növelte a munkához csatolt prospektus a Csanádvármegyei Könyvtár készülő füzetéről, amely azt látszik bizonyítani, hogy Csanád vármegye multjának felderítése érdekében komoly munka folyik. Minden valószínűség szerint a Csanádvármegyei Könyvtár szerkesztőinek, Barna Jánosnak és Eperjessy Kálmánnak vezetése és ösztönzése mellett, akik bizonyára gondoskodtak kis vállalatuk anyagi bázisáról is, mert egyelőre 33 kötet kiadását vették programjukba, amelyek „időhöz nem kötötten, rövid időn belül sajtó alá kerülnek.” Olyan ígéret ez, amely elfarne- rést érdemel akkor is, ha nem fog egészen beteljesedni és ha a programot teljes egészében nem is helyeseljük.

Amikor azonban a sorozat első füzetét, Bálint Alajos munkáját lapozgatni kezdtük, örömmüket csakhamar csalódás, sőt hosszúság váltotta fel.

Már maga a cím tájékoztatlanul hagyott bennünket abban, hogy tulajdonképen mit keressünk a kis füzetben. Mert tudtukkal van településtörténet és van településföldrajz. A településtörténet azokat a történeti tényezőket vizsgálja, amelyek egy település létrejöttére és további fejlődésére befolyást gyakorolnak és természetesen számol a földrajzi adottságokkal is. Ezzel szemben a településföldrajz a település helyének a települést befolyásoló földrajzi tényezőivel foglalkozik, de figyelemmel kíséri a történelemnek -- nem ritkán döntő -- szerepét is. Bálint Alajos nem mondja meg, hogy *Makó város településtörténetét* vagy *településföldrajzát* akarta-e megírni, kénytelenek vagyunk azonban településtörténetnek tekinteni, minthogy az emberföldrajzi résztől eltekintve, a munka háromnegyed része Makó város településének történeti részét tárgyalja. Anélkül azonban, hogy

a felsorakoztatott adatokból Makó város települését, kialakulását, a mai Makó várossá való fejlődésének egyes fázisait kellőleg kimutatta és motiválta volna.

A történeti rész különben, a közbeékelte földrajzi résztől szétválasztva, két egyenlő részre oszlik. Ezek közül az első rész megírása teljesen felesleges volt. Nem azért, mintha az ott közölt adatok nem függének össze Makó város településtörténetével. De sőt, minden egyes ott említett esemény egy-egy tegla annak, aki Makó város településtörténetét fel akarja építeni. Az első rész megírása azért volt felesleges, mert az sokkal szebben és jobban megírva olvasható Reizner János: Makó város története című munkájában, amely 1882-ben jelent meg. Minthogy szerző Makó Árpád-kori történetét így kezdi: „A várost az 1256-i Árpád-házi oklevél Fel- és Al-völnek néven említi”, s minthogy később is, pl. „Az 1323-i csanádi káptalani oklevél”-ről beszél, anélkül, hogy ezen okleveleket közelebbről meghatározná — ami legalább is szokatlan —, vettük magunknak a fáradságot és Reizner János már említett munkájában kerestük ezen oklevelek közelebbi megjelölését. A két munkát így — kénytelenségből — párhuzamosan olvasva, meglepetve állapítottuk meg, hogy Bálint Alajos településtörténetének első része — eltekintve a 11 soros bevezetéstől és a 6 soros befejezéstől — Reizner könyve 6—73. oldalainak egyszerű kironata, úgy, amint az Reizner könyvének lapjai egymásután következnek, mindössze annyi változtatással, hogy Bálint Reizner könyve 6. lapjának tartalmát az 5. lap tartalma előtt, a 44. és 46. lapokét pedig a 41. lap tartalma előtt mondja el. Az igazság kedvéért meg kell még állapítanunk, hogy Reizner adatát egy helyen helyesbítette: nem fogadta el Reizner feltevését, hogy a „völnek” valami vízzel foglalkozó embert jelent, hanem a „völnek” jelentését „révésznek” állapította meg, mint ahogy azt Borovszky: Csanád vármegye I. kötetének 272. lapján találta.

Mind ezek dacára, a szerző eljárását nem minősíthetjük plagiumnak, mert a munka végén a „Forrásmunkák” között mindkét mű fel van sorolva. De különben is az, hogy Makó város településtörténetének ezt a részét kizárólag Reizner munkája alapján írta meg, nem is volna kifogásolható, hiszen nem egyszer írtak már könyvet, amelynek adatai alapján igen számos kis dolgozatot lehetne, sőt kellene összeállítani. Állhat ez többé kevésbé Reizner munkájára is. Már csak azért is, mert az immár negyvenöt éve került ki a sajtó alól, azóta a történettudomány nagyot haladt, éppen az Alföld és Délvidék településtörténetére vonatkozólag nagyértékű, új megállapítások egész tömegével rendelkezünk, új szempontok merültek fel, új módszerrel dolgozik maga a történettudomány is, miknek következtében Reizner munkája részben elavult. De meg Reizner Makó városnak nem településtörténetét, hanem a történetét írta meg, s adatai alapján még

lehetett volna nagyon szép településtörténeti munkát írni. Nagyobb baj az, hogy szerző Reizner munkája alapján nem településtörténetet írt, hanem, mint már mondtuk, azt egyszerűen, változtatás nélkül kivonatolta; forrásaai között Reizner és Borovszky művein kívül más történeti munkát nem említ, s meg vagyunk győződve, hogy — legalább tárgyával kapcsolatban — mást nem is olvasott.

Ez az oka annak, hogy nem mondhatjuk sikerültnek a munka településtörténetének második részét sem, amelyben Makó régi topográfiáját igyekeznek rekonstruálni. Nem mondhatjuk sikerültnek, annak dacára sem, hogy — úgy látszik — forrásul itt már egykorú térképeket és néhány összeírást is használt.

Pedig Makó város történetét — ha nem is Reizner munkája és a szerző által használt néhány térkép alapján, de azokat itt-ott kiegészítve — aránylag kis fáradsággal, de valamivel több történeti tájékozottsággal, nagyon szépen meg lehetett volna írni. Makó város egyike azoknak az alföldi városoknak, amelyeknek a határában a középkorban egész csomó virágzó falveska volt, amelyek a török-korban a török dúlás és adózás következtében úgyszólván nyomtalanul eltűntek. Hogy csak a legfontosabbakat említsük, Salamon Ferenc, Karácson Imre, Takáts Sándor munkássága és a meg lehetősen szépszájú okmánypublikáció következtében ma már körülbelül tisztán látjuk, milyen súlyosan nehezedett a török adórendszer a hódoltság alá került szegény lakosság vállaira, hogyan mentek tönkre virágzó községek, hogyan dúlták és égették fel a falvakat, mert nem tudták a kívánt adót beszedni, hogyan szűttek a nyomorult *ráják* saját falvaikból az adószedők elől a legközelebbi nagyobb helységbe, kincstári városba, vagy vertek sátorot és sátorozva legelőt tettek nyájaikat régi otthonuk romjai felett. Ma már ezeket, úgy-ahogy, tisztán látjuk, ismerjük eseteket, hogy így volt, ismerjük a rendszert, hogy ennek kellett a következményének lennie. Úgy látszik, ez történt Makó környékén is, habár Makó nem volt kincstári város a török uralom alatt. Ennek a kérdésnek a vizsgálata lett volna Bálint Alajosnak egyik főfeladata és igen értékes dolgozattal ajándékozta volna meg a magyar történetírást, ha Makó településtörténetében is kimutatja ezt a momentumot, ha módosulva is és annak dacára, hogy Makó a török korban nem volt a kincstár hírtoka.

Makó város kialakulásának másik igen fontos tényezője a Maros volt, a legrakoncátlanabb magyar folyóknak egyike. Sejtette ezt a szerző is, hiszen aránylag sokáig foglalkozik vele, anélkül azonban, hogy magára a településre gyakorolt hatását kifejtette volna. Pedig a Maros — úgy látszik — nagy szerepet játszott a makóiak életében. Rézsze van abban, hogy Makó határában a XVIII. században, XIX. század elején alig volt erdő, ami kevés fa volt, az is inkább puhafa volt, ellen

ben óriási nádasok borították környékét, a makóiak fa helyett nádvagásra voltak kötelezve földesurukkal szemben¹ s nádat kaptak tűzelő fejében a református iskolamesterek is. Valószínűleg része van a Marosnak abban is, hogy ma Makónak legfontosabb termelési ága a hagyma, s hogy a makói hagyma világhírű, nem is említve azt, hogy erősen befolyásolta a város topográfiai fejlődését is.

Anélkül, hogy a településtörténetet definiálni és hosszabbban tárgyalni óhajtanánk, úgy véljük, minden településtörténeti munkának arra kell választ adnia, *miért és hogyan* jött létre ez, vagy amaz a település, miért és hogyan fejlődött ez vagy amaz a város vagy község azzá, ami. Ezt pedig nem lehet elérni akkor, ha vázlatosan elmondjuk a kérdéses település történetét, s aztán egy-két térkép alapján a település topográfiai változásait. Talán egyetlen történelmi műfajnál sincsen szükség olyan éles szintézisre és oly fokozott genetikus módszerre, mint éppen a településtörténetnél, hiszen a településtörténetnek úgyszólván ez a lényege. Bálint Alajos munkájában sem a miértre, sem a hogyanra nem kaptunk feleletet.

Amikor a dolgozatot le tettük, az volt a meggyőződésünk, hogy nem fog az olvasóban túlságos érdeklődést kelteni a magyar történelem iránt. Sajnos, nem sokkal vitte előbbre a helytörténeti kutatást, sőt Makó történetét sem. És talán nem túlzunk akkor, amikor az a véleményünk, hogy a magyar történetírás mai állása mellett ilyen munkára kár volt a papírt pazarolni.

Ha a mostani súlyos gazdasági viszonyok mellett azt *talán* nem is lehet megkívánni egy kis helytörténeti munka szerzőjétől, hogy a legfontosabb iratok átnézésére felránduljon az Országos Levéltárba, azt mégis csak el lehet várni, hogy az illetékes vármegyei és városi levéltár anyagát átnézzék. De semmi körülmények között meg nem kocsátható, hogy valaki írjon olyan kérdéssről, amelynek az irodalmát még nagyjából sem ismeri. Nem jól tették a Csanádvármegyei Könyvtár szerkesztői, hogy jobb sorsra érdemes vállalatukat ennek a munkának a kiadásával indították meg.

Ellenben a Csanádvármegyei Könyvtár 6. füzeté, *Szibrik Miklós* prédikátornak 1835—36-ban írt és most a város áldozatkészsége folytán megjelent *Makó városának közönséges és az abban lévő reformata ekleziának különös leírása* e munkája a helytörténeti kutatás számára határozott nyereséget jelent.

Bár írója — elég éleslátással — Makó városnak és a makói református egyháznak történetét mondja el, s főleg

¹ Orsz. Lev. Helytt. o., tab. u-b. c. Csanád., poss. Makó.

az előbbire vonatkozólag nem egy oklevelét is közül, a munka természetesen mint történeti mű, ma már kritika tárgyát nem képezheti. Amellett azonban, hogy Makó város monografiájának állandó és nélkülözhetetlen forrása lesz, igen értékes adatokat tartalmaz Szirbik prédikátor könyve a magyar társadalom, közoktatás, de főleg gazdaságtörténet számára. Nem említve azt az évszázados küzdelemt, amelyet Makó város szabadsága érdekében földesuraival, a csanádi püspökkel vívott, — amit különben már Reiznortól ismerünk — azok az adatok, amelyeket a makói iskola és oktatásügy fejlődésére, az iskolamesterek, kántorok és papok dotációjára vonatkozólag a XVIII. század negyedik negyedétől koráig, ágyaszólván hiány nélkül felsorakoztat. mindíg husszonnal lesznek használhatók. Elég lett volna ugyan ezekből — a meglehetősen hosszúságú szöveg mellőzésével — pontos statisztikát készíteni, s talán felesleges volt az eredeti kéziratot teljes egészében, sőt az egykorú írásjelekkel, hiatusokkal stb. együtt kiadni, hiszen ez csak a nyomdai munkát nehezítette meg, anélkül, hogy a munka értékét emelte volna. Mindamellett érdemes munkát végzett Eperjessy Kálmán, aki a kéziratot sajtó alá rendezte és kis bevezetéssel látta el. Nem látjuk be azonban, miért kellett a bevezetésben Szirbik prédikátor most élő összes unokáit, dédunokáit és ünnökáit felsorolni.

Míg egyrésztől helyeseljük, hogy a kiadó, az olvasóközönségre való tekintettel, a szövegben előforduló régies és idegen szavakat függőlékiül jegyzékbe foglalta, azt hisszük, túlságosan naívnak képzelte Eperjessy olvasóit, amikor a jegyzékbe felvett ilyen szavakat is, mint *akadémia*, *akadémikus*, *collega*, *datum*, *fiscalis*, *franciscanus*, *Katedra*, *kurátor*, stb. stb. Ezeknek a szavaknak a magyarizata bátran elmaradhatott volna, mert nemcsak a szakember, hanem a tanult ember is mosolyogni fog rajta s bizonyára a makói köznép is tisztában van velük, annyira közismertek. Pleidell Ambrus.

Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bíbornok. (Különnyomat a Katholikus Figyelő 1926. évfolyamából.) Debrecen, 1926. 8°. 10 lap.

A magyar főpapság, különösen a mohácsi vész után, sokkal nagyobb szerepet játszott a magyar történelemben, mint ahogyan azt történelmi tankönyveink kidombrítják. Már állásuknál fogva is sokkal közelebb álltak az udvarhoz, mint a velük egy rangban levő mágnasesaládok, amellott a legtöbb világi politikus tevékenységének és idejének legnagyobb részét a hadakozás, hadvezetés foglalta le, míg a főpapok — természetesen — inkább a tanácsadó szerepét töltötték be: szavuk közelebről, tehát súlyosabban hangzott az udvarnál, mint a nádorok, országbírák szavai, akik sokszor csak toresszről, egy-egy feltejesztésben tudták szerény

véleményüket a király elé terjeszteni. De súlyos volt a szavak az udvarnál azért is, mert a magyar főpapok mindig, az ott a leghűbbek, voltak ott ismeretesek: ők képviselték rendületlenül az apostoli királyság gondolatát.

Sajnos, a legtöbb, politikailag is nagy szerepet játszó magyar főpapot a feledés homálya takarja meg. Csáky Imre váradi püspök, kalocsai érsek és bíbornokról is csupán Bunyitay Vince munkájából tudunk valamit, pedig nemcsak egyházi, hanem politikai működése is megérdemelte volna, hogy valószínűleg nagyobb figyelemre méltassa történetírásunk. Jelen kis dolgozat ennek a hiánynak pótlásához akar hozzájárulni, amikor vázlatosan ismerteti Csáky Imre bíbornok működését, egy nagy, a bíbornokhoz méltó életrajz előhírnökét.

Csáky a legmelleszebb időkben kezdte pályafutását. akkor, amikor már égett a Kárpátok alja, a rongyosok már gyülekeztek az erdőkben és nádasokban, és várták, hogy élükre álljon a vezér, akinek zászlaja alatt elindulnak majd keresni az elveszett szabadságot. Csáky az egész Rákóczi-szabadságharc alatt az udvar rendületlen híve maradt, anyagi érdekeinek ellenére is. Működésének súlypontja azonban a szatmári béke utáni időkre esik. Nagy szerepe volt a *pragmatica sanctio* létrejöttében, de nagy szerepe volt az udvarnál azután is, egész 1732-ben bekövetkezett haláláig. Nevéhez fűződik az Alföld egy részének betelepítése és a katolicizmusnak 168 évi száműzetés után való visszavezetése a „kálvinista Rómába”, Debrecenbe.

Megérdemli, hogy ennél a vázlatnál mielőbb nagyobb munka mutassa be működését. Nyereség lesz ez nemcsak az egyháztörténelem, hanem a magyar történetírás számára is.

Pleidell Ambrus.

József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam. Naplója és hivatalos akták alapján. Az aktaszerű anyagot összegyűjtötte és összeállította *Rubin Dezső* m. kir. nyug. altábornagy. I. kötet, nagyobb nyofradret, 708 oldal, 27 melléklettel. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1926. Az igen sikerült, tetszetős térképmelléletek Rubin altábornagy tervezése és útmutatásai szerint a m. kir. Állami Térképező Intézetben készültek.

A mind tartalom, mind kiállítás tekintetében valóban elsőrangú fenti munka csak első, az 1914. évi július 31-től 1915. május 25-ig terjedő világháborús eseményeket tárgyaló kötete annak a nagy műnek, amelyet az illusztris szerző a nagy világégszről saját élményei és tapasztalatai alapján pártatlan tudással és szakértelmével, a művelt nagyközönség által is könnyen élvezhető formában, eléggé nem múltányolható pártatlansággal, a hibákat és tévedéseket mindvégig

nyltan feltáró és ezért, ahol kell, senkit és semmit nem kímélő szókimondással írt meg. Azonkívül még egy kiváló tulajdonsága van ennek a nagyszabású műnek: a magyar katona, a magyar nemzet és a magyar államiesszme oly nagyfokú szeretete és megbecsülése csillámlik ki belőle, hogy azt mindezen tulajdonságainál fogva bizvást történelmi és hadtörténelmi munkáink legjelesebbjei közé sorolhatjuk. További nagy érdeme ennek a jeles munkának és fenséges szerzőjének, hogy a konkrét tényeken alapuló és mindenben helytálló kritikái megjegyzésekkel kísért megállapításai által egyúttal az evszázadokon át tündöklő magyar katonai erényeknek, a pártatlan magyar vitézségnek, hősiességnek és kitartásnak igazi apotheozisává is válik és már ez okból is föltte kívánatos volna, ha ez a munka minél előbb legalább német, angol és francia nyelven is kiadatnék.

Ez állításaim bizonyítására elegendőnek vélem a munka előszavából a következő mondatok szöszertini idézését: „... A sok emlékiratot és történelmi művet olvasva látom, hogy egyikben sem hiányzik bizonyos nemzeti önző tendencia, mely más nemzetek rovására állítja be a történelmet és a késő utódokra nem teljesen részrehajlatlanul megírott „Történelmet” hagy örökbe. Az egyedüli teljesen pártatlan munka Hindenburgé. A többi, amit eddig olvastam, mind bizonyos fokig elfogult mindaz iránt, ami magyar, és levelenként leszedegetik a magyarnak dicsőséges babérkoszorúját, melyet a háború font... Nálam csak tények fognak beszélni s ezek maguk fogják megmutatni, hogy mi volt a magyar a háborúban, hogy ha buj volt valahol, akkor mindenki magyar csapatokat követelt és a legveszélyesebb, legvéresebb helyekre, ha még volt, magyar csapatot vittek és senki sem akarta ideadni a magyar csapatokat, ha még úgy is ki voltak vérezve.”

Ezek mind oly tények, amelyek a világháború vége felé már annyira kialakultak és köztudomásúakká váltak, hogy maga Arz vezérezredes, a vezérkar főnöke is hasonlóan nyilatkozott előttem nem egy alkalommal.

Magának József főherceg öfenségének valódi magyar érzelmét a legjobban megvilágítják művének, illetve naplójának következő sorai: „Július 30-án lélekenelő ünnepen vettem részt. A 32-esek eskütételén, melyen lelkes beszédben üdvözöltem a velem harcbaninduló magyar testvéreimet. Mit fog Bécs ahhoz mondani, hogy magyarul mertem beszélni a kivonult esapatlhoz? Ha békében lett volna, úgy kitekerték volna a nyakamat.” (7. old.) A viszonyok nagy változását jelentette, hogy a háború vége felé már IV. Károly király is mindig magyar szóval tüntette ki az általa megszemlélt magyar csapatokat.

József főherceg mint a budapesti IV. hadtest kötelékében álló 31. hadosztály parancsnoka indult el a szerb hadszíntérre, ahol mindjárt kezdetben alkalma nyílt kiválóan

helyes hadászati és harcászati érzékéről tanúságot tenni. Így többek között alárendelt tisztikarát mindjárt az első ütközet után, 1914 augusztus 18-án ekképen oktatja ki: „Mindен fölösleges véráldozatot kerülni kell. Még fognak olyan percek jönni, melyekben mindnyájau, kivétel nélkül, tudatosan ki fogjuk tenni életünket a legnagyobb veszélynek. De az, hogy két ütközet után a legénység egyharmada és a tisztek fele olvérzett, az csak helytelen vezetésre mutat és türhetetlen állapot. Ritka sorokban előnyomulni, jól löni és a tüzéséggel a legszorosabb egyetértésben, közösen dolgozni, ez alapelvünk. A hathatós tüzet a kis távolságokra rendszeresen előrevinni és közvetlen közelből a megrendült ellenséget megroharni. Így kevés veszteséggel, biztosan kiverjük, azaz visszavetjük őt.” (39. old.)

Azonban épp e helyes elvek következetes alkalmazása folytán a Fenséges úr, sajnos, sokszor éles ellentétbe került közvetlen előljáróival, miről igen gyakran élénk, nem ritkán a legnagyobb felháborodás hangján írt bíráló megjegyzéseket, sőt elkeseredett kifakadásokat is találunk a műben. Ez ellentétes álláspontok és a Fenséges úr által helytel közel alkalmazott erős kritika jogosultságának kellő megérthetése céljából a következőket kell előrebocsátanunk: Az osztrák magyar monarchia hadseregében és tisztikarában főképp a harcvezetés tekintetében meglehetősen divergens felfogások és nézetek uralkodtak. E tekintetben ez a hadsereg úgyszólván évszázadokon át meglehetősen következetes maradt önmagához. Az 1859-i hadjáratig bezárólag a harcok eldöntésénél a vezetők és a csapatok halálmegevető bátorsága játszotta a főszerepet. A löfegyverek folytonos és rohamos tökéletesedése ezt a minden esetre szebb és férfiasabb harmodot lényegesen befolyásolta és hovatovább gyökeresen megváltoztatta. Legelső és igen tanulságos példát szolgáltatott erre nézve az 1866. évi német—osztrák—magyar háború, amelyben a németek már kiváló új puskájuk tüztaktikájával, az osztrák—magyar hadsereg ellenben alapjában véve még mindig a rohamharcászat, az úgynevezett „Stosstaktik” elveire támaszkodva, vívja meg a königgrätzi esatát megelőző ütközeteket és magát az utóbb említett esatát is. Hogy ezúttal a németek álláspontja volt a helyesebb, azt a hadjárat eredménye világosan megmutatta. E jelenségekből a németek nyomban levonták a konzekvenciákat és 1870—71-ben a franciák ellen már igen fejlett és sok tekintetben fölényes tüztaktika jegyében vették föl a küzdelmet. E háborúnak a tüzharc fontosságára és értékére vonatkozó tanulságait legjobban maguk a németek, sok tekintetben a franciák, de legjobban, szinte bámulatos ügyességgel a japánok aknázták ki, akik az oroszok elleni 1904. évi nagy háborújukban a tüztaktika terén igazi mestereknek bizonyultak. Oroszország ugyanis továbbra is Szuvorov híressé vált axiómája „a golyó

halga, csak a szarony a hős" mellett megmaradva, nemcsak a japánok elleni háborúját vívta végig nem a löfegyverekben rejltő pusztító hatásra, hanem a nyers erőre támaszkodva, rettenetesen sok véráldozatba került ázsiai harcait, hanem továbbra is megmaradt ősi felfogása mellett, amely a cél tudatos tüztaktikát csak mellékesen kultiválta¹ és inkább az élő erők tömeges lököerejével, amely a világháborúban az eléggé ismert, de esáfordáros kudarcot vallott ügynevezett gözheger-taktika alkalmazásához vezetett. Ausztria-Magyarország eleinte középuton haladt a két felfogás között, míg végre a brucki löiskola révén hadseregét elég gyorsan a tűz technika helyes alkalmazásának táborába terelte át. Csak az volt a nagy baj, hogy kivált az idősebb sergvezetők jórésze, de a fiatalabb generáció elég számos tagja is még mindig a rohamharcérszat híve maradt. Amikor aztán a világháborúban ily két ellentétes nézetet valló magasabb sergvezető került egymással szembe, ott napirenden voltak a surlódások. Ily kellemetlen helyzetbe került sokszor József főherceg is, aki teljes mértékben a legmodernebb hadászat és harcászat híve és embere volt. Ezért sokszor mond kemény ítéletet művében mindama magasabb parancsnokok intézkedései fölött, akik a drága emberrel nem törődve, vad hajszára ösztökélik alárendelt parancsnokaikat és csapatjaikat, aminek hamarosan az lett a következménye, hogy az osztrák magyar hadsereg tisztikarának és legénységének színe-java, elsősorban a volt lényeges hadsereg egyénei hamarosan ijesztő módon szaporították a halottak, sebesültek és foglyok létszámát, ami a hadseregre nézve pótolhatlan és többé jövő nem tehető veszteségeket jelentett. József főherceg ismételen emelt szót e helytelen hadvezetési mód, mint egyáltalában a csapatokkal szemben túlzott követelések ellen, de csak nagyritkán talált meghallgatásra és kellő megértésre s ezért sokszor elég kiméletlen kritikát is gyakorolt az illető magasabb parancsnokságok intézkedései fölött. Így többek között a 23. oldalon ezt írja a Fenséges úr: „Az általános helyzetről semmit sem tudok, mert nem adnak tudatunkra semmit. Vezérkari főnököm azt mondja: „Man ist der reinste Reisekoffer!“ A sabúci zürzavaros helyzettel kapcsolatban pedig ekképen ír: „Akkor, midőn ily sajnálatos dolgok történtek, mi az eseményekről tudomással nem bírtunk, fájékozottva úgyszólván semmiről sem lettünk; mi csak a kapkodást láttuk, egymásnak ellentmondó intézkedéseket kaptunk. Ez okozta azt, hogy a vezetők elkecsereődtek, a csapatokban pedig a bizalom megrendült. A lehető legkedvezőten lehely kilátással kezdtük meg a háborút, mert az egyenetlenség, gyanúsítás, féltékenység és bizalmatlanság igen magasra

¹ Lásd *Felozkoi* eleinte híressé, majd hírhedté vált elméletét a merev tűzkép alkalmazásáról.

nyúlt fel...“ Majd a 68. oldalon így folytatja: „Ott, ahol a hadvezérek között meghasonlás és egyenetlenség keletkezik, ott, ahol a magasabb parancsnokságok egymásnak ellentmondó intézkedései következtében a csapat fölösteges vérvesztéséget szenved, ott eredményes együttműködésre és sikerre alig lehet számítani. Ezt bizonyítja az első szerbiai vállalkozás kudarcu.“ Ehhez hasonló, sőt még ezt is sokszorosan fölülbúló, a mindenkori lények és szereplő egyéni ségek fölött tartózkodás nélkül gyakorolt éles, de igazságos kritikával gyakran találkozunk a Fenséges úr művében. Ezek az érdekesebbnél-érdekesebb részletek élénk tanúságot tesznek arról, hogy a sértett önérzetnek, jogos felháborodásnak és elkeseredésnek minő vihara tombolhatott József főherceg lelkében, amidőn mindezeket naplójában megörökítette! Sőt biztosak lehetünk, hogy a pillanatnyi benyomások hatása alatt megírt napló még sok mindeuféléről személyekről és eseményekről egyaránt — még a nyomtatásban megjelent részleteknél is jóval lesújtóbb ítéleteket tartalmaz, de egyelőre a Fenséges úr sem időszerűnek, sem opportunusnak nem találta, hogy naplójának és följegyzéseinek erre vonatkozó részletei már most nyilvánosságra kerüljenek.

Ennyit a munka általános katonai értékéről. Van azonban kívül a műnek még egy igen becses oldala: a katonai események kapcsán felszínre került különböző hangulatoknak és érzelmi momentumoknak megkapó, ahol kell, megrázó, de kivétel nélkül mesteri módon való leírása. Nyenkor a Fenséges úr magasszárnyalású, csapongó képzelete valóban költői régiókba ér fel és a szédületes magasságból válogatott szavakkal ad kifejezést mélyenjáró gondolatainak és érzéseinek. Mintaványul hadd álljanak itt a tekintetben a 31. hadosztály első Száva-n való átkelését mesteri tollal és a legérdekfeszítőbb regényhez méltó stílussal eszetelő következő részletek:

„Augusztus 12-én reggel 3 órakor — így szól a napló — a Száva partján állottam, várva a 41. ezredet. Eppen az első századok érkeztek és halkan beugráltak a készen lévő vas pontonokba. Néhány meleg szóval buzdítottam Somogy derék fiait, akik sarkájukkal integettek szótlannul felém. „Jós!“ — Halkan síklík a Száva vizén ek formában a pontonok sora. Túl a Szávan hozót és egyes nagyobb fák, mint kísérteties árnyak merednek ki feketén a vékony ködől. Az evezők csúresolása és tompa kopogása távolodik. Mintha fölöttük a esontvázak hada lebegne?... 3 óra 14 perc... Látom, mint közelednek a pontonok a tulsó parthoz. Térdenállva, kardomra támaszkodva nézem 600 vitézemet, kik tüstént elérik a partot. — Alig észrevehetően szürköl. Halálos esend! Szám-talan hulló csillag fut le az égen, mintha csak azzal, mely a Száva sötét tükreből feléje fut föl, találkozni akarna. Esendesen hullanak ezen elorult létek, akáresak könnyeseppék

peregnének alá az égről. Helyenként ködsávok húzódnak a folyó fölött lassan lefelé, mintha csak az argyalok akarnák 44 esejmet fátýollal elfüdni, hogy az ellenséges golyók célt tévesszenek... Most!... Két... három fényvillanás odatúl. Az első lövések durranak... Kigyullad az egész part a vízen túl, villog, pislog és ropog a szerbek gyorstüze. Látom, az első pontont felborulni. A legsűrűbb golyózápör hull miránk, piszeg, sivit fejünk körül s a földön kopogva csapódnak le a golyók. A tüzelés mind hevesebb lesz, az egész partot fényesen megvilágítja, még a vékony ködsávok is mint fényes pántok fekszenek a Száva villogó tükrén és nyári jégverés-ként pacskolnak körülöttünk a golyók. Törzsem mellettém térdel és szótlannul nézi a védetlen 44-esek lövetését. — Látom, hogy néhány ponton, anélkül, hogy kikötött volna, egész legénységével — mint később jelentettek, az utászparancsnok parancsára — visszafordult... Az én tüzéségem teljes erővel dolgozik, szerb gránátok bögve hullanak és fültépő recenésssel vágják jajgató szélánkjait a gomolygó rendetlenségbe. A Száva lángol, füst és köd sűrű sávokban húzódik rajta tovább. Mögöttem kezdenek ropogni a puskák...; visszafordulok és harsányan kiáltok: „44-esek! Nem szabad löni, saját testvéreiteket lövitek agyon!”... Az ébredező reggel félhomályában látom, hogy nem katonáim lönek, hanem Klenák néhány polgára közvetlen közelből, 15-20 lépés távolból tüzel rám és törzsemre revolverből. A 44-esek közül néhány fű stet segítségünkre és néhány komitácsit puskatussal agyonver. A többi orvltámadó a kukoricásban elmene-kült. Fölkelek, a Száva csatorna betonhidjára, a kis örhöz közelihe megyek, ez a legerősebben lött hely, ott akarok állani, mert egy 44-es zászlóalj fog rajta átjönni. Elrendelem, hogy csoportokban, szaladva jöjjenek át. Az egész zászlóalj a gyilkos tüzben lelkesen éljenezve halad el mellettém s én meghatva válaszolok: „Előre, szeretett fiacskáim! Én is veletek vagyok szívem utolsó dobbanásáig.” Mire újra kitör az eljenvihar! Velük megyek a visszatért pontonokhoz, melyek egyménelyikéből kiugrál az első csoportnak meghatrált része és az első földözékben húzódik meg. Egy százados elübök áll és rájuk kiált: „Előre újra, fiam, mint a magyarhoz illik!” Megállanak, s a pacsoló golyózápörben újra beszállanak a pontonokba és újra Szerbia felé indulnak. Nemsokára eléri a most már sokkal erősebb csoport a tulsó partot, 3 óra 45 perckor nagy „Hurrá!”-kiáltozás hallik s az ellenséges tűz megszünik. A szerb par! a mienk. Átmegyek tüzéségemhez Klenák déli kijáratához. A betonhíd előtt sok 44-es sebesült s néhány halott hever. Hamarost küldök segítséget, Felix tábornoknak, aki tüzéségemet vezényli, néhány parancsot adva, vissza, s a még idetúl levő két 44-es zászlóaljjal megint a Szávához, az azalatt visszatért hajókhoz megyek. Ezek már lövés nélkül érnek át a tulsó oldalra, hol sok halott

szereb fekszik, akikre a nap melegen süt, mintha csak fel akarná őket ébresztetni."

Délután 6 óra tájban eltemették a 31. hadosztály hősi halottait. Erről József főherceg a következő szavakkal emlékszik meg naplójában: „5 óra 50 perckor délután Dáni Balázs tábornok kifizűzi a feketesárga lobogót Sabác templomának tornyára... Ugyanekkor mögöttem lelketrúzó gyászindulót játszik a katonazene... ma elcsétt szeretett hőseimet temetik. Hány millió temetés lesz még e háborúban? És hány hirodalom fog porfellegek közepette a vércs fürgetegben összeomlani! — Elkísérem bajlársaimat utolsó csendes útjukon és sirjukba néhány marékka földet szórók, mely dobogva hull az egyszerű, gyalultatlan deszkakoporsókra. A 32-esek zokogva térdolnek le és mindegyik pár rögöt dob a sírokba, lent kopogás hallik, mintha csak a halottak mozultak volna meg. Soha temetés nem hatott rám mélyebben. Addig a nap is lehajtá fáradt fejét az égen úszó vérpíros felhők közé és hihoros pára telepedett a Száva ragyogó tükrére."

Augusztus 15-én a Száva-menti Klenák tájékán meg egy érdekes jelenet játszódott le, melyet a Fenséges úr következőleg ír le könyvében: „Mélyen gondolatokba merülve mentem, midőn egy éles ostorcsattanás hallatszik fejem fölött... Füleim vijjog tőle, nem is tudom, hogy honnét jött! Mi volt! Valami leütötte sapkámat a fejemről s az a földön elgurul. Ki akarom kapni Prommer-pisztolyomat börtökjából, de a csatfot sietségemben rosszul fogom meg, nem tudom kinyitni; ekkor — most már látom — a kukoricásban dördül el a második lövés, tőlem alig tíz lépésre feltűnően szép-képű fiatal férfi fekszik s újból céloz rám, hogy harmadszor is löjjön forgópisztolyával. Szeme és csőtorkolata néz rám, bizony Isten, ez jól és gondosan céloz. Odavágom kapásból lövésomat, hisz célzásra nincs időm, és a szép fej földrebukik, a kéz puhán, tehetetlenül leesik, a pisztoly kiesik belőle! Meghalt! Odasietek! Egész hátsó koponyáját kiszakította golyóm, az agyvelő széjjelbronsoltan lóg ki és csurog róla a vér. Szemeiben éppen kialszik az életnek utolsó fénye és utolsó lélekzete hörögve hagyja el ajkát. Keresztet vetek rá, megfogom balkezét és az út széléig húzom őt. Még egyszer bugyborékolva megmozdul melle, ujjai remegnek és a kéz lassan kinyílik, a kifordult szemek lassan helyükre térnek, de már kifejezéstelenek és kitágult pupillái üvegesek. Vége van, — meghalt. Sapkámat fölveszem, a golyó csak kissé horzsolta. Elfejtésontnyelű revolverét örök emlékül elteszem. Egy németajkú idegen altiszttel találkozom, kinek megmondom, hogy bantoltassa el a halottat. Délután bejelentem az esetet Tersztyánszkyknak. Másnap jó uramtól, Ó Pét-ségétől egy szép távirat jön, melyben örömét fejezi ki, hogy

a merényletet elhárítottam és az Isten megoltalmazott." (27-28. old.)

Közben megindult a 31. hadosztály támadása, de az ellenség tülerején és gyilkos tüzén hajótörést szenvedett. A hadosztály csapatai hamarosan annyira kimerültek, hogy hátrálni kénytelenek. A harc e fázisának egyik epizódját így írja le József főherceg: „Az ellenség erejének utolsó zömét dohta volt a harcra és ez ingatta meg pillanatnyira saját vonalaimat. Mikor előrelovagoltam, egy 32-es osztaggal találkoztam, mely felbomlottan futott visszafelé, közülük lovagoltam és megszólítottam őket: „Fiaim, egyedül hagytok menni az ellenséget megverni? Mert én megyek, ha ti elhagytok — akkor egyedül!... Előre, vitéz fiaim! Győzünk muszáj!” — Eljenzve gyűltek körém; a pacskoló, csiripelő golyózápor megszűnt s az ellenség megfutamodott és vígan mentünk előre. — Az ellenség megáll, új állásban van és gyilkos tüze megint vadul ropog. Hihetetlenül szívós és elkeseredett tűzharc folyik. — Egy 32-es szakaszvezető támozog felém, arca tele vérrel, mely sapkája alól folyik, zuhonya egészen véres, vállán egy gépfegyvert visz. Megszólítom: „Tedd azt le, fiaeskám és köttess be a fejedet, az Isten áldjon meg!” — „Mikor visszaszorított az ellenség, elástam a géppuskát, mert akkor lőtte át a fejemet, de most, hogy előremegyünk, idésiettem, mert csak én tudtam, hol van elásva. Viszem előre, most esata van, holnap is beköthethetem a fejemet!” Bámulattal néztem a szegény gyárimunkásra, ki esakis akkor ment a segélyhelyre, amikor ellentmondást nem tűró erővel parancsoltam rá, hogy adja át a gépfegyvert másnak s menjen sebét beköthetni.” (48. old.)

Nemde, gyönyörű példája ez a vitézségnek, rettentetlen bátorságnak és odaadó befeláldozásnak és mi büszkéek lehetünk, hogy megszámlálhatlan számban voltak ily rettentetlen hősök derék magyar csapatjaink sorai között.

Avagy nem meglehető az 54. oldalon foglalt eme kis epizód? „Közeledünk Sabáchoz! — írja a főherceg naplójában. — A hullák és dögtetemek még nincsenek eltemetve, iróztató hűz fojtogat, alig lehet kibírni. Egy 69-es kakukfüvet szed s egy esakroeskát ad nekem: „Tessék ezt szagolni, akkor nem érezni a dögszagot!” Aranyos magyar jellem!”

Úgy vélem, hogy már a közölt részletek is elegendők ahhoz, hogy azokból József főherceg egyéniségét, csapat- és seregvezetői képességét és azonfelül valóban istenadta irói talentumát is megfelelően értékelhessük. Még vagyok róla győződve, hogy aki e sorokat olvassa és még nem volt alkalma a Fenséges úr könyvét elolvasni, égni fog a vágytól, hogy azt minél előbb egész terjedelmében áttanulmányozhassa. mert annak egyszerű elolvasása nem elég ahhoz, hogy a benne rejlő kincszeámba menő sok értékes adatot és tanulmányt kellőleg a magunk javára fordíthassuk.

1914 augusztus végén a 2. hadsereget s annak keretén belül a IV. hadtestet József főherceg hadosztályával együtt az orosz harcra szállították. Hadosztályának itteni súlyos, de épp oly dicsőséges harcait József főherceg könyve II—VI. fejezetében írja meg. 1914 november 19-én a VII. hadtest parancsnokává kinevezetvén, búcsút vesz szeretett hadosztályától.

A végleg lerongyolt VII. hadtest csapataiba József főherceg hamarosan új lelket önt és az 1914—15-i tél folyamán azzal is szebbnél-szebb eredményeket ér el.

Ezeket az időszakokat épp oly tanulságosan s vonzóan rögzíti meg a Fenséges úr könyve. Kár, hogy e folyóirat szűkreszabott kerete nem engedi meg, hogy e helyütt ezekkel az érdekesítő fejezetekkel is behatóbban foglalkozzunk. De aki a világháborúból okulást akar meríteni és amellett ismereteit is tágítani akarja, annak a legmeglehetőbben ajánljuk, hogy József főherceg könyvét ne csak regény módjára olvassa el, hanem beható tanulmányozás tárgyává is tegye. Aki ezt megcselekszi, szinte lehetetlen, hogy végül kít sajnálatos ténykörülmeny megállapítása révén fájdó érzés ne venne rajta erőt. Az egyik a Fenséges úr, a másik a magyar nemzet tragikumja.

József főherceg tragikumja abban áll, hogy főképp idegen és külső körülmények és befolyások folytán hamar önállóvá vált hazája és nemzete sorsának intézésében nem játszhatja azt a szerepet, nem fejtheti ki azt a tevékenységet, amelyre kiváló szaktudása, bőséges tapasztalatai és lángoló fűj- és hazaszeretete által predestinálva volna, viszont a magyar nemzet tragikumja abban rejlik, hogy legalább tucatszámra vannak a politikai, katonai, közgazdasági és tudományos szakmában József királyi herceghez, gróf Bethlen Istvánhoz, gróf Klebelsberghez hasonló szaktudással, rátermettséggel és energiával rendelkező, valóban nagyretermett férfiai, akiket azonban részben külső, részben belső körülmények folytán vagy nem tud, vagy nem akar megnyomorított, megcsönkített országunk minél gyorsabb talpraállítására érdekében sorompóba állítani. Pedig ha e lánglelkű és lángeszű bajnokokat mind a kellő helyre állítanók, sebesszárnány sasként érne hozzánk és gyors tempóban öltene testet a most még csak messze távolban homályos ködfátyolkép gyanánt bizonytalanul ide-oda kóválygó ama legfőbb reményünk és vágyunk, ama legszentebb hitünk, hogy az egységes Kárpát-medence által alkotott Nagy-Magyarország, ez a mi hön szeretett, imádott és kisélt megszakításoktól eltekintve, ezer éven át esorbitalatlanul és esonkitalatlanul a mi hirtokunkban volt tündérország, nem csak álomkép formájában, hanem egész valójában és teljes kiterjedésében a Kárpátoktól az Adriáig megint a miénk lesz!

Deberdói Breit József.

Jalsoviczky Tibor: Hőseink emlékezete. Budapest, 1926. Stephaneum, 12 l.

A világháborúval kapcsolatos irodalom mind jobban szaporodó termékei közt különös figyelmet érdemelnek azok, melyek a magyar katonság háborús szereplését igyekeznek tisztázni, s ezzel adalékot szolgáltatnak a magyarságnak a monarchiában vitt szerepéhez. E munkálatok eredményességéhez szükséges katonáink harctéri szereplésének minden egyes részletét feldolgozni. Jalsoviczky százados füzete is e szempontból érdemel nagyobb figyelmet. A budapesti II. kerületi egyetemi kir. kath. reálgimnázium hősi halottainak emlékére tartott ünnepség alkalmával röviden összefoglalta az iskola elesett volt növendékeinek harctéri szereplésére vonatkozó adatokat. Egyenként ismertetve az eseményeket, melyeknek a vitéz magyar fiúk áldozatul estek, értékes adalékokat szolgáltatott a magyar katonák harctéri szerepléséhez. Kívánatos volna, hogy valamennyi iskola hősi halottainak emléke ily részletes és ügyes megemlékezés keretében dolgoztassék fel.

—nb—

Szádeczky K. Lajos: A békerrevizió kérdése. Budapest, 1926.

Ha nem is veszünk figyelembe egyebet, mint egyfelől a megesappant fogyasztás és termelés mellett az Európaszerte még mindig növekvő munkanélküliséget, a gazdasági javak cserejének és nemzetközi forgalmának folytonos zavaraival, a pénzek értékének állandó hullámzását s a tőzsdei árfolyamoknak káros kilengéseit, másfelől a Népszövetség rendszeres tanácskozásai mellett miniszterelnökök és külügyminiszterek újabb és újabb találkozásait, nyilvános és titkos szerződéseit, melyeket szinte alig lehet már nyilvántartani, már akkor is megállapíthatjuk, hogy több, mint hat évvel a békeszerződések megkötése után, Európa még mindig távol áll az igazi béke minden nemzetre kívánatos állapotától. Ma már közismert tény, hogy amint a középeurópai hatalmak elvesztették a háborút, éppúgy veszítették el a győztes államok a békét. Bebizonyult, hogy a legyőzöttek meghallgatása nélkül kikényszerített békediktátumok, a népek önrendelkezési jogával üzőtt rút szédelgés, a minden józau eszet megcsúfoló, természetellenesen megvonó határok, a 40 millió új kisbbség és egyik oldalról a teljes lefegyverzés, másiktól a győzők állig fegyverbe öltözése nemcsak a legyőzötteket nyomortították meg, hanem a győzteseket is a lejtőre sodorták. Az is köztudomású, hogy a Páris körüli békeparancsok közül legkegyetlenebb a trianoni, mely hazánk területének 2/3-át és a magyarság millióit juttatta népszavazás nélkül ellenségeink kénye-kedvére. És bevállatlan maradt a Millerand, akkori francia köztársasági elnök kísérőlevelében foglalt ígéret a határok kiigazítására, amint a Népszövetség sem törődik az

„utódállamok“ kisebbségeinek sorsával, bár ez egyik fontos feladata, sőt kötelessége volna.

Ilyen körülmények között, a gonosz békediktátumoknak megváltoztatása egyre parancsolóbb szükséggé válik. A megváltoztatás két módon képzelhető el: fegyverrel vagy békés úton, a szerződések revíziójával. Az elsőre azonban gondolni sem lehet. Ez a legyőzöttek öngyilkossága volna úgyszólván pusztá kézzel nekimentni a fegyverben álló győzteseknek, de lehet, hogy az emberiség, a magasabb politikai erkölcs szempontjából is kívánatosabb a békés módszer: a felvilágosítás, a propaganda fegyverével harcolni az igazságos, a tisztességes békéért. Marad tehát a revízió, melynek gondolatával, lehetőségeivel ma már világszerte foglalkoznak politikusok és publicisták, akik a kölesönös kiengesztelődésnek békéjét hirdelik, hogy Európa ismét talpraállhasson a háború és a jelenben érvényes békeszerződések pusztításából, nyomorúságából.

Éppen ezért igen becses munkát végzett Szádeczky Lajos, mikor a békeszerződések revízióját sürgető angol, amerikai, olasz, lengyel és francia műveket könnyen áttekinthető csoportosításban, bőséges kivonatban megismertette a magyar közönséggel. Annál hálásabbuk lehetünk a szerző iránt, mert a lobbanékony, de — ha első kitérése nem sikerül, a fatalisztikus megnyugvásra hajló népünk is megtudja a füzetből, hogy az igazság gondolata, a jobb belátás, még Franciaországban is elindult — reméljük, — egyre nagyobb tömegeket hódító útjára.

N. M.

Szádeczky K. Lajos: A „tündér“ Erdély. Budapest, 1926.

A nagyközönségnek szánt füzetben Erdély diesőségei multjának vizsgálása után részletesen ismerteti szerző azt a balkáni praktikát, mellyel az oláhok a székelyeket ki akarják forgatni magyar nyelvükből azzal az ürüggyel, hogy ők elmagyarosodott oláhok. Jorga, az oláhok legnevesebb történetírója volt az, aki 1920-ban a bukaresti parlamentben rokként üdvözölte a székelyföldi képviselőket, akiknek népükkel együtt sürgős kötelességük, hogy újra oláhok legyenek nyelvükben is. Mi csak mosolyognánk ezen a külföld becsapására, megleévesztésére szánt és még a dákoromán kontinuitás meséjénél is badarabb kitaláláson, ha nem talált volna visszhangra a külföldön is. (Gillard Marcel: La Roumanie nouvelle. Paris, 1922. c. művében igen plauzibilisnek véli Jorga föltevését, hogy sok székely nemzetiségüket elveszített oláhoknak a leszármazottja. 81. l.) Ezzel a Jorga-féle hazug elmélettel igazolják az oláh hivatalos körök azt a könyörtelen eloláhosító hadjáratot, melyet a székelyek ellen főleg az iskolák és a katonai szolgálat útján megindítottak, ahol még egymás között is a legszigorúbban tilos és kemény büntetés

alá csak a magyar szó. Szádeczky nemcsak a Jorga bárgyú és egyben gonosz teóriáját cáfolja meg, hanem hiteles adatokat közöl az erdélyi magyarság eloláhosítása végett fogantatosított intézkedésekről is. Nemzeti jövőnk függ attól, vajjon lesz-e erünk e kísérletek megbiúsítására, vagy pedig kénytelenek leszünk siket fülekkel és ölbetett kezekkel nézni erdélyi testvéreink magyar nyelvének elnémitását. N. M.

H. W. van Loon: Az emberiség története az ősembertől napjainkig. Ford. dr. Fülöp Zsigmond. II. kiad. Bp., 1927. Novák Rudolf és Társa.

Egy könyv, amelyre ógató szükségünk van régóta: világtörténelem a gyermekek és a nagyközönség számára. Tankönyv ennek a célnak meg nem felelhet: bizottság állapítja meg ott a könyv tervét, a bizottság gondolataiba nehezen éli bele magát a tankönyvíró, akinek vigyáznia kell, hogy ki ne hagyjon olyasmit, ami mások előtt fontosnak tűnhetik. Pedig nagyon helyesen mondja van Loon: a történelemnek rikító fényt kell vetnie a legjobb és legnagyobb dolgokra, a többit árnyékban kell hagynia, így adhat az elmúlt időkről éles képet, Rembrandt rézkarcait (ezek csak dr. Fülöp szerint „metszetek”) utánozva. Mesterien választja meg a világtörténelem legfontosabb eseményeit s elragadóan szép előadásban ír róluk: amelyik gyerek azt kézbe kapja, el is fogja olvasni. Bizonyos melankóliával gondolok arra, hogy ilyenforma történelmi olvasmányokról ábrándozgatunk mi, magyar történettanárok, amint az ifjúsági lapok eikkelből látható. Ilyen merész gondolata: világtörténelmi írása ebben a módorban, nem tudom, melyikünknek támadt volna, de úgy hiszem, sok mindent más szempontból írt volna meg akármelyikünk, mint van Loon. Lehajtott fővel olvassuk van Loon színórmértékét, amely miatt sok mindentől nem írt: „adott-e a szóbanforgó ország vagy személy olyan új eszmét, végzett-e olyan eredeti cselekedetet, amely nélkül az egész emberi faj története másképp alakult volna?” A szerbek szerint végeztek ilyent: „egy szerb diák, aki „tisztán hazafis motívumokból cselekedett”, megülte az osztrák trón örökösét.” Ebből az alkalomból megemlíti van Loon, hogy a szerbek száz éven át védték Nyugat-Európát a török invázió ellen, s fővárosuk, Tiszkuh, dr. Fülöp fordítása szerint „a civilizáció központja” volt akkoriban. Magyarországról van Loon könyve nem ismer hasonló tényeket, itt, úgy látszik, Petőfi-nek van igaza: „élt egy nép a Tisza táján Századokig lumhán, gyáván”.

Találunk a könyvben más fogyatkozásokat is. A népfelség eszméjének terjedését igen drasztikusan jellemzi I. Károly és XVI. Lajos lefejeztetésével, a francia forradalom előidézői szerinte az urak és főleg Mária Antónia szív

telensége, az angol munkásmozgalom 1848 előtt csak „a rossz vezetés miatt” nem idézett elő forradalmat. — Mi kétséghe-
 esnének az emberiség jövője fölött, ha nem tudnók, hogy mér-
 hetetlen forradalmak mentek végbe békés úton, mint pl. az
 angol jobbágyság megszűnése, hogy a magyar jobbágy
 földszabadításról ne is beszéljünk, hiszen az nem alakította át
 az emberiség történelmét... Krisztus korát két költött levél-
 ben jellemzi, ez a fejezet Wilde Salomejának drámái erejé-
 vel talán nem is akart versenyezni. Savonarolát egy vonás
 jellemzi: gyűlölt mindent, ami szép. Szerinte régebben a nem-
 zetiségi különbségnek alig volt fontossága. Ez általában
 elfogadott nézet, pedig a középkori ember nem is tartotta
 értelmes embernek, aki valamit nem tudott „magyarán”,
 „deutlich”, „franchement” stb. megmondani, föllázadt az
 idegen uralom ellen a hűség Angliában csakúgy, mint a forró
 szicíliai vespernyében... Mondom, van sok minden, amit
 mi másképp adnánk elő, — minket nagy szakadék választ el
 a szerzőtől... Viszont mi is legyőzhetetlen nehézségekre
 bukkantunk az újkor történelmében. Eszméket megértetni,
 külpolitikai bonyodalmakat, társadalmi küzdelmeket egy-két
 rembrandti vonással jellemezni végtelenül nehéz. Ebben az
 újkor részben van Loon könyvét élvezheti az, aki több ada-
 tot ismer az újkor történelméből, mint amennyit a szerző
 közöl, de az ifjúság, azt hiszem, itt fárasztónak fogja találni
 az olvasást. Lehetsé a szerzővel szemben fölhozható kifogá-
 sok számát szaporítani, meg is érdemelné, mert csak az ilyen
 nagyszerű könyvek érdemlik meg, hogy a kritika velük
 behatóan foglalkozzék, de fölösleges, aki meg tud békülni
 van Loon irányával, mely H. G. Wellsével csaknem közös,
 az túlteszi magát az árnyékban maradó apróságokon. A for-
 dítóval szemben is vannak kifogásaink. Általában könnyed
 stílusa van s az megfelel a műnek, de sok helyt fölöslegesen
 idegenszerű és pongyola; ennél is súlyosabb dolog, hogy
 nem ismeri a történelmet. Egyedül az ékiratok magyaráza-
 tánál vettem észre, hogy a könyvet „átültetni”, nem pedig
 egyszerűen lefordítani akarta, és még ott is angolosan
 sh-nak írja a magyar „s” hangot. A neveket általában magya-
 rosan írja, nem értem, miért írta V. Károly nénijét Mar-
 garétának, — nem értem, miért ír Danzing, Lyon, Geneva
 városról (Danzig, Lyon és Geneva helyett), csak a történe-
 lemben való tájékozatlanság magyarázza Montesquien
 perzsa leveleinek „perzsiai” levelekké változtatását, „Aragói”
 Ferdinánd, „Hajós” Henrik (Aragóniai és az általánosán el-
 fogadott Tengerész név helyett) nevének írását, valamint
 dr. Fülöp Leiter Jakabját: Prester (!) Jánost, aki nem más,
 mint a középiskola V. osztályában jól ismert János pap. Az
 átültetéshez tartozott volna néhány hasonlat megváltozta-
 tása. A boldog nyugati államokban, hiszem, mindenki beszél
 a kurburátorokról és sebességmérőkről, nálunk nem kell

falusiak lenni avégből, hogy ezekről annyit tudjunk, mint pl. Kansas eityről.

Sokat irtam erről a könyvről, de nem hiszem, hogy elgot írhattam volna: ez fölhívja figyelmünket arra, hogy nincs elég történeti olvasmányunk az ifjúság és a nagyközönség részére, pedig szükséges volna pl. a földrajzi ifjúsági irodalom terjedelmét megközelítenünk. **Török Pál.**

Viktor Ernst: Die Entstehung des deutschen Grundeigentums. Verlag von W. Kohlhammer in Stuttgart, 1926. 146 l. 8°. 6 M.

A germánok életéről, társadalmi és gazdasági viszonyairól Caesar, Strabon, Tacitus munkái nyújtják az első s egyben legbensőbb feljegyzéseket. A germánok nemzetségeiben éltek, s nem ismerik a magán földbirtoktulajdönt (privati ne separati agri apud eos nihil est). A Tacitust követő századból helyő szervezetükre vonatkozólag nincs számottevő adatunk. S midőn a középkori okleveles anyag a VIII. század közepe táján megindul, s egyre gazdagabban önlük, akkor már egész más kép áll előttünk: lakóhelyeiket nem cseréltetik többé, a földbirtok magánkézre kerül, s ott szerepel a parasztok fölött már — a földesúr.

Mikép kell értelmezni telót a rómaiak följegyzéseit? Hanssutól kezdve, H. Sybel, Maurer, Roscher, s az angol Henry Maine főképp analógiák útján kísérelték meg Caesar, Tacitus sokszor bizony homályos vagy szűkszavú kijelentéseit alátámasztani. Ez az irány Laveleye-Bücher „Ureigentum“-jában esücsosodik ki. A szakkutatás érintésétől azonban az analógiák egymásután omoltak össze, s természetes, hogy ezzel párhuzamosan az új felfogás, „das gewichtige Zeugnis Cäsars gewaltsam beiseite schiebt“ (Ernst, 6. l.). A nemzetség jelentősége mindinkább háttérbe szorult és Dopseh, ki szarót a különbségeket mindenben letomóítani, s az egyik kort a másikban felfedezni, már megtalálja a germánoknál a magán földbirtoktulajdönt éppigy, miként a földesuraságot.

Új, leginkább archaeológiai adatok alapján Ernst Mayer (Zeitschrift der Sav. E. R. Gesch., Germ. Abt. XXXVII. és XLIV. 30–113. l.; továbbá Vj. Sez. Wirtschafts-G. XVII. 340–44. l.) kezd megint a nemzetség rendkívüli fontosságát hangsúlyozni. Hasonló eredményekre, de egészen más úton, jut Viktor Ernst is. Nincs semmi okunk — mondja Ernst — Caesar, Tacitus határozott, bár sokszor merveinek látszó megállapításait félremagyarázni. Ha pedig Caesart hétéhíven kell követni, ha a nemzetség tényleg egyedüli birtokosa volt a megszállt földterületnek, akkor a szilárd telepedés folyamán az ősgermán lab nem lehet más, mint igaz örökös. fejleménye a régi nemzetség közös gazdaságkodásának. Ernst fölteszi most már, hogy ezek az ősi germán telepek az egész

középkoron át töhhé-kevésbé olyan vonásokat öriztek meg, melyek azzal az ősi maggal függnek össze, amiből a falu kiszökken, s ami nélkül nem fejlődhetett volna olyaná, amilyen. A középkor nagy forrásanyagából meglehelős részletességgel elénk táruló falu élő szervezete olyan végső elemekkel és azokkal a dinamikus törekvés-irányokkal ismeretel majd meg munket, melyek már kezdetben is fenn kellett, hogy álljanak, mert hiszen ezek már magában a nemzetségben eleve adva vannak. A középkor tehát támogatná vagy cáfolná Caesart, s viszont Caesar megfigyelései alapot szolgáltatnának a középkori viszonyok helyes megítéléséhez. Ez lenne Viktor Ernst új módszere.

A sváb vidéken, hosszú, mélyreható kutatásai közben hordta össze a kérdéshez az anyagot, szerezte meg a biztos tapasztalatot. Itt először is egy módszertani kérdést tisztáz: „Jede Urkunde ist nur aus dem Boden verständlich, aus dem sie erwachsen ist und... es geht nicht an, mit Urkunden oder anderen Beobachtungen aus späthiesigen Gegenden über Sippensiedlung zu streifen, wo eine solche überhaupt nicht in Frage kommt...“ (28. l.) Ezért, s mert a probléma felvetéséből is ez következik, Ernst erősen megszükkli a vizsgálódás körét: az általános kérdés megoldására egyedül a régi településsel foglalkozik (a feltett nemzetségi telepekkel). Mindenekelőtt ez az ősi települési terület abban különbözik az újabb telepektől, hogy „in Dorfmarkungen aufgeteilt ist. Eine Markung grenzt an die andere.“ (31. l.) Mindegyik falunak van egy pontosan körülhatárolt területe, melynek föbbnyire a középpontjában, és pedig a legjobb földek szomszéd-ságában fekszik a tulajdonképent falu. A falunak mintegy a középpontjában található az urasági birtok, a „terra salica“, mely egyetlen és a parasztbirtoktól elütő, alakatlan, zárt egység. Ha a források néhol több urasági birtokról tudósítanak, ezek Ernst szerint felosztás útján keletkeztek, melyekre később is sok példa van. Különben a „terra salicát“ az úr magánüzemében tartja, s ehhez a robot-munkát az egész falu végzi. Hogy tehát egyedüli a faluban, hogy paraszttól eltérő alakzatú, s hogy jogosultságát — mintha parasztbirtokokból későbbi fejtemény volna — a község soha kétségbe nem vonja, mindez arra vall, mondja Ernst, hogy a terra salica olyan ősi, mint maga a község, amelyben fekszik.

A falut körülölelő sövényen belül, a „Hofstatt“ alapja a parasztbirtoknak. A „Hofstatt“ hoz tartozó földek összessége a „Hufe, Lehen“. Meglehetősen szétszórvva, vékony, szabályos parcellák ezek az egyes tagokban („Gewände“), melyek — már külső formájuk miatt is — arra utalnak, hogy a község közös földterületéből, az „Allmende“-ből lettek időnként kihalítva. Ha „ein Stück der Markung wird gebaut, verbannt, in Bann gelegt“ (35. l.) még a késő középkorban is,

akkor a parasztek darabkái úgy állnak elő, hogy a „kiemelt” közös földterületből minden egyes jogigénylő számára magán haszonélvezetre egy egy „sors” lesz kiatolva. Az egyes paraszti joga pedig a közösség birtokjogában gyökeredzik: „das Recht des Einzelnen beruht auf seiner Zugehörigkeit zur Gemeinde” (58. l.). Így jut Ernst az általánosan uralkodó felfogással ellentétbe: „die Annahme, dass der deutsche Bauer seine Hufe zuerst frei und unabhängig besessen habe, stützt sich auf keine Quellenstelle” (95. l.). A paraszti birtok, az „Eigentum”, a közösségből vált ki, s mint másodlagos képződmény, éppen eredeténél fogva negative van meghatározva: ami nem „Allmende”, az az „Eigentum” [ha pl. az „Allmende” osztás alá esik, akkor „zu Eigentum gemacht wird” (65. l.)]. Innen van mindaz a homályosság, bizonytalanság, melyet ez a fogalom önmagába foglal. A parasztnak, mint a közösség tagjának, örökös joga van földjéhez (és nem mint a földesúr jobbágyának); de viszont ugyancsak ezért egész szabadon nem rendelkezhet vele, megköti birtokát a „vicini”-jog, megköti, hogy csak „während der Banne” használhatja saját céljaira és még sok egyéb.

A község belső életét, gazdasági tevékenységét pedig a „Zwing und Bann” szabályozza. „Die Zwing- und Banngewalt erscheint daher von Anfang an in engster Verbindung mit der ländlichen Gemeinde, deren wichtigsten Lebensdurf-nissen sie dient und deren eigentlichen Lebensnerv sie bildet. Zwing und Bann muss deshalb so alt sein wie die Gemeinde selber.” (43. l.) E fogalom tisztázásánál mutatkozik Ernst módszerének minden erőssége és minden finomsága. Neki sikerült első ízben a „Zwing und Bann”-t, ezt a sokat vitatott fogalmat, a község életével szerves összefüggésbe hozni. A könyv középpontjában áll ez, mint a község egy végső alapeleme és ez az a forrás, melynek sugárzásában a középkori falu minden zűrzavara, földesúrral folytatott ellenségeskedése, jogok ingadozó, homályos egybegomolyodása értelmet nyer és előttünk világossá válik. Mert hogy ki tulajdonkép a „Zwing und Bann” hordozója, a falu-e, a parasztek összesége, vagy a földesúr, ennek alkalmazottja, hűbérese — az mindig a körülményektől, az erőviszonyoktól függ. Ut maga a község, ott az urasági birtok tartozéka. A paraszti birtokot, az „Eigentum”-ot pedig éppen a „Zwing und Bann” emeli ki, teremt meg a közösségből: a kapott parcelláért adó jár a „Zwing und Bann” hordozója számára („die Gülten”) s így kerülnek a parasztek a „Zwing- und Bannherr” földesúri hatósága alá. Feltehető tehát, hogy „von Anfang an die Belastung der Bauerngüter mit unablösbigen Zinsen immer auf die gleiche Weise entstanden ist wie wir das für die spätere Zeit nachweisen können: die Belastung der in einem Dorf vorhandenen Bauerngüter ergibt sich als Folge ihrer Bindung durch Zwing und Bann” (86. l.). Innen már csak egy

lépés, hogy tulajdonjogát a „Zwing und Hano“ útján kiterjessze a földesúr akár az „Allmende“-re, akár magára a paraszthirtokra is. Ez állandó viszálykodást, pörösködést eredményezett, egy örökös oszeállást a falubeli „terra saltem“ urasági joga és a község joga között. S minél alsóbb rendből való az úr (Maier, Ritter), egy nagybirtokos hűtőrsége, annál rosszabb a helyzetük a parasztnak.

Mind ezek mögött egy kettéhasadás észlelhető a középkori falu életében, mely megnyilatkozik az urasági birtok különleges fekvésében éppúgy, mint az „Allmende“ kérdésében, avagy az egyes paraszthirtok jogállásában: a község és az uraság ellentétessége. „Dieser durch das Ganze hindurchgehende Riss muss zum Wesen der Gemeinde gehören...“ (117. l.) és föltesz egy intézményt, mely önmagában hordja ezt az ellentétet. Ez az ősi intézmény pedig nem lehet más, mint a „Sippe“, a nemzetség és ez az ellentét nem lehet más, mint a nemzetség lényegében rejlő ellentét: a nemzetségszű szembenállása a nemzetség tagjaival, mint ahogy azt Caesar számunkra leírta. Így éri el Ernst a végső konkluziót: „Das deutsche Grundeigentum ist aufgebaut auf der Zwing- und Banngewalt der Sippe“ (119. l.).

Az új módszer a gondolatok finom összejátéka közben eredményesnek mutatkozott. Hiszem, hogy könyve új utakat nyit meg a szakkutatás számára, amely a „Grundeigentum“ kérdésében immár megfelekleni látszott. Ernst példát nyújtott arra, mikép kell megközelíteni a történelmi folyamat egy olyan fázisát, amelyre közvetlenül nincs semmi adat. Könyvének legnagyobb érdeme, hogy a nemzetséget a kérdés fókuszába tette. A földesúr és az adózó paraszt viszonyának kialakulását a nemzetség kötelékéből levezetni, — pompás-eredeti gondolat, s van olyan jó, mint a „herrschende Lehre“ magyarázata, amely, úgy látszik, csak azért ad meg minden jogot, szabadságot, magán földbirtoktulajdonát a közszeadnak, hogy aztán ezeket a „Grundherrschaft“ szent oltárán feláldozza. De vajjon csak ezen az úton állt volna elő a „Grundherrschaft“? Ernst mintha hajolna erre a felfogásra; pedig a győzők által alávetett néprétegek természetes alapot nyújtanak a földesuraság kifejlődéséhez. A „servusokat“ nem lehet figyelmen kívül hagyni. De ha ez így van, akkor Dopseh fellelése, hogy t. i. Caesar indításával nem zárják ki a germánoknál a „Grundeigentum“ és a „Grundherrschaft“ létezését, fennállhat Ernst nézete mellett is. sőt azt kiegészíti. Vgyanesak kézzelfogható, hogy a paraszthirtok eredete nemcsak az „Allmende“-ben keresendő; a szolganepek helyzetének fokozatos javulása erre vezethető színtől. De akkor az sem állítható oly kiélezetten, hogy a nemzetség az, amiből kivált a német „Grundeigentum“. Az sem világos egészen, hogy minek tekintendő, s hogyan állt elő a nemzetségszű, a későbbi helybeli uraság birtoka. Ha ugyanis nem az „All-

menek"ből lett kihaló, hanem mint Ernst megállapítja, kezdettől fogva megvolt, akkor már Caesar idejében is volt „Grundeigentum”, egy primajr, pozitív tulajdon fogalom; mert mielőtt a „terra salica”, ha nem „Eigentum”, Ernst munkáját kétségtelenül a problémakör szűkítése befolyásolta. Ez az oka annak, hogy a régi, nemzeti tételek vizsgálatánál egészen megfelelőkezett az újabb, vagy éppen nem-nemzeti birtokviszonyok tekintetbevételéről. Hogyan hatott egymásra az ősi, nemzeti és az új, hűbéri szellem a község életében, mikép állt elő e kettő szintéziséből a középkori „Grundeigentum” — ennek a kölcsönhatásnak kidolgozását Ernst elmulasztotta. Pedig sok-sok finom megállapításra nyújtott volna ez is alkalmat. Váczy Péter.

Genaro Maria Monti: *Dal duecento al settecento. Studi storico-giuridici.* Biblioteca di Cultura Meridionale. I. Napoli. 1925.

Alessandro Cutolo: *Antonio Genovese.* Bibl. di Cultura Mer. II. Napoli. 1925.

1925-ben indult meg Alessandro Cutolo szerkesztésében és a nápolyi ITEA kiadásában a Biblioteca di Cultura Meridionale című vállalat, mely célul Dél-Itália történetének lehatóbb tanulmányozását és a politikai és tudományos élet kiválóságai működésének ismertetését tűzte ki. A vállalatban eddig négy kötet jelent meg — félévenként egy kötet s ezek közül jelen alkalommal az első kötetekről szándékozom beszámolni.

Genaro Maria Monti a fenti cím alatt hét tanulmányát foglalja össze, mely tanulmányaihoz az anyagot a nápolyi és a vatikáni levéltárak szolgáltatták. Az első cikk egészen helyi érdekű: a nápolyiaknál a hozományra vonatkozó középkori szerződések tárgyalja. Nápolyban a Platea Capuana és a Platea Nidi nemesi negyedekké fejlődtek, mintegy két nagy családot alkottak s közös szokásokkal különböztették meg magukat másoktól. A szerződések kettős célt szolgáltak: egyrészt a túlságos fényűzésnek akartak gátat vetni, másrészt a patrimonium familiare-t a családnak megőrizni.

A második cikk Raymondus Parthenopeusról, a híres jogászról szól, kit a németek a magukénak vallottak, pedig nápolyi születésű volt és ugyanott volt I. Károly idejében jogtanár.

A harmadik tanulmány a legértékesebb, mely a vatikáni levéltárban található Anjou-formulárét ismerteti. Míg a középkori formulárék nagyrészt iskolai használatra készültek, az Anjou-formuláre a kancellária használatára szolgált s a benne felhozott oklevelek nem költöztek, hanem autentikusak. Három részre oszlik: 1. konstitúciók, 2. a magasabb tisztviselők rendszabályai és 3. az Anjou-kancellária formulárja.

mely 114-ből 67 levelet foglal le. Monti megállapítja, hogy 1306-ban keletkezett. Maga a kodex is visszamegy a XIV. század elejére s oklevéltani szempontból módot nyújt az Anjoukancellária legfontosabb és leggyakrabban használt oklevél-típusainak vizsgálatára s történeti szempontból néhány értékes okmányt nyújt. Főleg a jogtörténetre ad gazdag anyagot. Megtaláljuk benne a hűbéri eskümintát is, mely II. Frigyes „Assecuracio Vassallorum facienda domino Regi“-jén alapul. Az assecuracio értelmében a vazallus hűséggel viseltetik a király és királyné tránt, nem közli másokkal a rábízott titkokat, veszély idején nem hagyja védtelenül fennudmát, közre működik az állam javán és engedelmessékedik a király hivatalnokainak. A báró a hozzáintézett kérdésekre feleli: ego devotio vester homo ligius, fidelitatem et legalitatem portabo vobis et vestris heredibus sicut domino nostro ligio contra omnem hominem, qui potest vivere et mori (doc. IV.).

Vannak azonkívül oklevelek a büntetőjog köréből, a törvénykezési eljárásra, fölleblezésre vonatkozólag stb.

A negyedik és a hetedik tanulmány a nápolyi inkvizícióról szól. II. Frigyes adott hatalmat az inkvizítoroknak, hogy a világi kúrhatalmat is igénybe vehetik. Rendszeren 4 dominikánus inkvizítor volt, kiket a hivatalnokok kötelesek voltak támogatni. Kíséretük száma 50-re mehetett. Az elkobzott javakat három részre osztották: egy rész az inkvizítoroké volt, a másik a curia regia-é, a harmadik is a curiára szállt, de vallási célokra használták fel. Az inkvizíció hatalma I. Johanna alatt kezd hanyatlani.

1542-ben III. Pál megalapítja a római inkvizítriát, melyet Nápolyban is meghonosítanak s szakadatlanul működik 1746-ig. A szerző beszámol az inkvizíció elé került esetekről és bepillantást enged az intézmény működésébe. A bíróság elé kerülő bűnesetek a legkülönbözőbbek (jóslás, mágia, tévhit, poligámia, formális herezis, a szent ostya ellopása, keresztsegísméltás, kiesapongás sth.).

A büntetések is változatosak: gályarabság - rendszeren 5 évre szóló - , börlőn, nyilvános megvesszőzés, száműzés, a hereditikus sárga rubájának, vagy az üdvös penitenciát tartók rubájának viselése (az üdvös penitencia rendszeren abban áll, hogy a vezető a misén kezében égő gyertyával jelenik meg, vagy imákat mond, vagy különleges bűjtöket tart). Néha büntetésként a kórházban kell a bűnösnek szolgálnia, gyakran a gyógyíthatlan betegek kórházában.

Rendszerint kötelezik a vádlottat, hogy előbbi tévelygését ünnepélyesen megtagadja (abiuratio de vehementi, vel de levi).

Az ötödik cikkben a nápolyi bíróságok céhének XV. századból származó szabályait mutatja be, míg a hatodik tanulmány a spanyol uralom alatt lévő Nápoly nyomdájára vonatkozó és világi törvényhozásról szól.

Az 1741-ben XIV. Benedek és Bourbon Károly közt kötött konkordátum VII. fejezete az idegenből behozott könyvekre és a nápolyi nyomdára kettős előzetes cenzurát ír elő: az ordináriusát és a királyi hatóságát. Az idegen könyv egy példánya a vámlázhól a püspök elé kerül, ki határoz a könyv sorsáról. Az egyházi és világi hatóság közt gyakran joghatósági összeütközés volt. A királyi helytartók igen szigorúan vetlék a cenzurát a pl. Ossena herceg (1586) 2 évi számkivetéssel sújtotta a nemest, ha a cenzurát kikerülte, míg hasonló esetben a nem nemes 2 évi galyarabsággal bünhődött.

Az ismertetésből mindenki meggyőződhetik, hogy a munka változatos tartalmú, de mindvégig érdekes. Az író mindig nagy szorgalommal összehordott levéltári anyagára támaszkodva tárgyalja le témáját és nagy hálaára kötelezi azokat, kik Nápoly történetével foglalkoznak.

Cutolo műve egy érdekes egyéniséget állít elénk, kinek hazájában kortársaira igen nagy hatása volt. Antonio Genovese 1713-ban született s tanulmányai végeztével a papi pályára lépett. Korán kifűnt mint erős filozófus elme, de mivel inkább Lock és a modern filozófusok érdekelték, mint a scholasztikusok, sok keserűségben és üldöztetésben volt része. Nápolyban éppen ebben az időben pénzügyi reformokról tárgyaltak és vitte rá, hogy gazdasági kérdésekkel foglalkozzék. Itáljában az ő számára állították fel az első közgazdasági tanszéket (1754). Igen nagy hallgatósága volt, mert egyszerűen olaszul adott elő, másrészt olyan eszméket hirdetett, melyek Olaszországban addig ismeretlenek voltak (a társadalmat nem az érdeknek, hanem a nemzeti géniusznek kell mozgatni, a népesség túlszaporodása ellen orvosser a háború, az elemi usapások és a *guarnatok*; ez utóbbiak fontosak, mint a nyerstermények lelő és az ipari termékek fölvevő helyei. Határtalan szabadságot követel a belkereskedelemben, igen korlátoltat a külsőben. A monopólium ellen törvényt követel és büntetni kívánja az árak visszatartóját). Mikor Nápolyban éhség dühöngött, követelte a gabona szabad forgalmát és a korlátozó törvények eltörlését.

Genovese 1769-ben halt meg. Nagy volt mint filozófus, mint didaktikus, de legnagyobb mint közgazdász.

Cutolo munkája rendszeres; mindenütt kiemeli az ember és tudós igazi értékeit, mellőzi a fölösleges apróságokat és stílusa mindvégig könnyed és világos, úgyhogy munkája nemcsak érdekes, hanem élvezetes olvasmány is.

Miskolczy István.

Srbik. Heinrich Ritter von: Metternich. Der Staatsmann und der Mensch. 2 kötet. München, év nélkül (1925). Verlag von F. Bruckmann A.-G. in München, XIV. és 787, IX. és 644 l.

A történelem nagy alakjai csak nehezen találják meg azt a történelíró, ki nevüket méltó és állandó értékű mun-

kában örökíti meg és kinek munkáját kezünkbe véve, mindig azt a történelmi nagyságot látjuk magunk előtt, aki élt és amilyennek őt a kortársak ismerték, amilyen valójában volt, minden alkotásával és tettével, hibáival és erőnyeivel együtt. Gondoljunk csak a hozzánk oly közel eső Széchenyire, kinek életével annyi önálló munka és értekezés foglalkozott, hogy azok címei maguk is egy egész kötetet adnának, de monumentális, hozzá méltó életrajza hiányzik. Azt hiánynak. Napoleon császár is megtalálta életiróját Fournier professzorban, kinél alaposabban és szebben a nagy korzikai életét senki sem írta meg. Fournier könyvében azonban a kontinentális politikus áll előttünk és ha világpolitikai érvényesülésének keretei érdekelnék, akkor angol írójához, Ross professzorhoz kell fordulnunk, ki egyedül ismerte fel és méltatta mesteri vonásokkal azt a világhatalomra törekvő, széles horizontú Napoleont, kinek alakja Fournier munkájából merőben hiányzik.

Ezek után kétszeres érdeklődéssel vehetjük kezünkbe azt a gyönyörű két kötetet, melyben Srhik Metternich herceg életét megírta, kinek élete Napoleon életéhez viszonyítva csukott könyv volt, annyira, hogy őt minden nemzet történelmírói másképp festik és jellemzik. Napoleon személyében egész Európa koncentrálódott, ez erőszakos koncentráció azonban lehetővé tette, hogy a mindenünne feléje irányuló figyelem egymásután fejtette le a sok fátvált, mely alakját eltakarta, Metternich herceget egy életirója sem ismerte igazán, mert egyénisége és működése sohasem állottak éles megvilágításban. Az ő életirójára vár a főltte nehez feladat, hogy alakját helyesen és teljesen megvilágítsa; oly feladat, melyre csak hosszú kutatás után lehetne vállalkozni.

Ezt tette szerző is, ki másfélezer oldalas életrajzához néhány ezer apró jegyzetet csatolt, hogy megmutassa nekünk azt a tiszteletreméltó komoly munkát, melyet elvégezni, a tárgy érdekében, kénytelen volt. Csupán egy csalódás fogja érni azt, ki a jegyzeteket végigfutja, nevezetesen az, hogy szerző minden valamirevaló kiadott munkát és értekezést ismer, ami Metternich személyével vonatkozásban volt, de csak itt-ott közül valamit abból a már világszerte páratlanul gazdagnak ismert forrásanyagból, melyet a hécsi állami levéltár kiadatlan aktái magukban rejtnek. Jól tudjuk azt, hogy azok feldolgozása tulajdonképen egy félszázadra nyúló európai történelmi megírását jelentené, de nem hallgathatjuk el azt, hogy azok nem egy kérdést mélyebben és alaposabban világítottak volna meg. Távollól sem mernénk azt mondani, hogy ennek meg nem történte a munka értékét csökkentí, csupán továbbra is kielégítetlenül hagyja meg azt az óhaját, hogy Metternich korát és életét Metternich kiadatlan aktáiból ismerjük meg. Még csak egy kritikai megjegyzést legyen szabad említenünk, mi a munka hasz-

nálhatóságát befolyásolja. Srbik a cím szerint nem csupán az államférfival, de az emberrel is foglalkozik, ami munkáját az egyszerű leírásoknál értékezebbé teszi. Mindeki nagy élvezettel fogja olvasni Metternich herceg személyi és családi viszonyainak elemzését, lelki és érzelmi világának ismertetését élete különböző szakáiban; a jellemrajzot tartalmazó fejezetek címei azonban elvont jelentéseikkel nem egy helyen túlságosan elméletiek (pl. az I. kötet III. könyvének elfejezetei).

Jelen ismertetésünkben csupán a magyar vonatkozásokat fogjuk kiemelni.

Magyarországról az I. kötet 465–471. oldalain (2. Kötet. Metternich und Ungarn) találunk vonatkozást, ahol szerző Magyarország helyzetének ismertetése után a magyar politika eseményeit 1835-ig összefoglalja. Szeksfű professzornak azon megállapításával vezeti be, hogy Metternich herceg a magyar ügyekben sokkal jobban elmélyedt, mint azt az osztrák központi kormányzat szervei tették. Ez teljesen igaz és esodálatos, hogy a hazai történetírás Metternich herceggel szemben még mindig azon régebbi történelmi iskola fegyvereivel harcol, mely a politikai életben szerepelve, a kortörténet tárgyalásakor az ellenzék politikai fegyvereit az objektív megállapítás szerény tollánál többre tartotta. Nem politikai álláspontok, hanem egyedül a források ismeretén nyugvó tényállás lehet irányadó és ezen az alapon Metternich hercegről alkotott véleményünket kétségkívül revízió alá kell vennünk. Metternich nem volt osztrák ember és sohasem volt osztrák centralista; amint a német kérdésben birodalmi német létére a birodalmi egység gondolatának ellensége maradt és ezzel a német egységnek útjában állott, úgy állott útjában az osztrák összbirodalom gondolatának is, melyet csak távozása után tudtak rövid időre megalkotni. Ami a német nemzeti fejlődésnek útjában volt, az a magyar nemzeti érdeknek kedvezett. Nagyon téved azonban Srbik, amidőn azt állítja, hogy Metternich Magyarországot az elaltatás módszerével az osztrák császárság részeként akarta megtartani, mert itt nem megtartásról, hanem megnyerésről lehetett szó, ami két különböző, egymással ellentétes dolog. Igen helyesen mondja ugyanis ezt megelőzően, hogy a kancellár a centralisták azon tervének, hogy Magyarországot katonai erővel hódítsák meg, ellene szegült, és igen helyesen folytatja később, hogy azt megnyerni törekedett; így a tényállást megállapítva, természetesen kerül ellentétbe azon centralista felfogással, mely szerint Magyarország történelmi léte is csak elszakadás, szeparáció és rebellio. Metternich, mint azt Srbik is elismeri, a megnyerés politikáját keresve hívta egybe az 1825-i országgyűlést, ezzel azonban azt a terhet is magára vette, hogy a fegyveres erőszak helyett parlamenti többségben keresse a kormány

támazását. Az 1843-i erdélyi diétán a bécsi kormány ismét visszatért az erőszakhoz, de nem „a vad Wesselényi” volt az, ki ezt provokálta, hanem amint Wesselényi maga mondja, ő csak „üldözött vad” volt, melytől az erőszak megtagadta, hogy saját honában talpalatnyi helyet találjon, hol fejét nyugodtan lehajthassa.

Lajos főherceg kormányának abszolút rendelkezései nyílt ellentétben állottak Metternich herceg parlamenti kísérletezésével, és midőn a kísérlet 1840-ben összeomlott, a kancellár visszatért a nehéz feladathoz, hogy magának többséget szerezhessen. Így született meg az adminisztrátori rendszerrel, a követválasztásokra gyakorlandó befolyással való kísérletezés, melyről azonban a II. kötet csak elszórtan és hiányosan emlékezik meg (31–38. l.) és ott is helytelenül von párhuzamot a magyar nyelv érvényesülése és az 1918-i katonai összeomlás között. Az, hogy a magyar állam határain belül és a magyar csapatoknál az anyanyelv legyen hivatalos, semmiképen sem vág egybe azzal a föltevésel, hogy az osztrák-magyar hadsereget 1918 végén a magyarság robbantotta szét, mert ez az általánosítás súlyos tévedéshez vezet. Az osztrák Kerchnowtól közölt hivatalos jelentések szerint ugyanis az olasz fronton először azok a székely csapatok tagadták meg az engedelmességet, melyek az osztrák birodalom nagyságáért idegen földön harcolva kapták az ijesztő híreket a védtelen honi fűzhely megrohanásáról. Az is trianoni párhuzamra mutat, mikor a magyarságot a magyarországi nemzetiségekkel szembeállítja, mert bár a magyar nemzetiségi politika hibáiról vitafokozni lehet, de alig lehetne azt mondani, hogy a történelmi magyar állam gondolata e népek fejlődésével homlokegyenest ellenkezett, mert a mai határokon innen is, túl is. Szent István király államában faji harcok sohasem dúllak és az 1848-ban elkövetkezett polgárháborúban a nemzetiségeket osztrák centralisták vezették a magyarság ellen (II. kötet, 38. l.).

Igy jutunk el a „forradalom előpoklának” nevezett korszakba, melyben a magyar liberálisok az adminisztrátori rendszert a 40-es években megbírsították (II. kötet 192–205. l.). A rendszer a megyék autonómiájukra törekvően, ismét választást elé került a kormány az erőszak és a további engedmények, a parlamentáris kormányzat között. A beállítás itt sem szerencsés, mert a birodalmi (patriarchális értelemben) egységnek és a magyar állam alkotmányos és kormányzati függetlenségének helyes összhangja hozása és nem államjogi szétszakításuk volt a cél. Sebik mindenütt csak a „legradikálisabbak” elszakadási törekvését látja a „német államoktól”, de sehol sem tételezi föl azt, hogy a liberális többség radikális árnyalatát a mérsékeltek szervezésével és a magyar állam jogainak elismerésével, mi a Habsburg-birodalom egységét nem érintette, meg lehetett volna menteni.

Nagy tévedés azt hinni, hogy a konzervatív kisebbség centralista volt, mert az ő lábuk alatt is a történelmi magyar állam alapja volt észlelhető és megállapítható. Ha ezt nem látja, úgy a maga felfogása szerint az 1867-i kiegyezést is természetesen nevezi Deák „végzetes alkotásának”, de talán a történelmi hűség érdekében volna különbséget tennünk egy habsburgi és egy osztrák nemzetállami centralizmus között, mert Magyarország mindenesetre alkotórésze volt egy habsburgi birodalomnak, melyet a fejedelen személye fűzött egybe és melynek századokon át nagy áldozatokat hozott: de sohasem volt része semmiféle osztrák államnak, melytől annál kevésbé szabadulhatott el, mert olyanhoz sohasem tartozott.

Mi Srbíkkal együtt készséggel elismerjük azt, hogy Metternich herceg a parlamenti kísérletezés terén is vereséget szenvedett, de hozzá kell tennünk, hogy a vereséget nem csupán a magyar ellenzék megerősödése okozta, mert azzal szemben a kormánynak kellett, hogy alkotmányos keretek között is legyenek eszközei, hanem okozta másrészt az osztrák centralizmus, mely az 1848-i átalakuláskor a habsburgi közös intézményeket az osztrák állam részére sajátította ki, miáltal a magyar állam élére osztrák állami kormánysszervek kerültek, ami a törvényekkel nyílt ellentétben állott és nyílt összeütközéshez és háborúhoz vezetett, csak hosszú évek után vezetvén el Deák kiegyezéséhez, melyet szerző oly végzetesnek talált, holott az a régi közös szerveknek újból való elküszítésére és az osztrák állam rendelkezése alól történt emancipálása volt.

Metternich herceg a szerzőnél világosabban látta e megkülönböztetéseket, mert Schwarzenberg herceg rendszerének kiméltelen ellenségévé lett és mindvégig az is maradt. Annak bukása után maga is a történelmi erők és jogok helyes kiegyeztetését javasolta.

Azt hisszük, e néhány megjegyzéssel semmit sem vontunk le, amint nem is akartunk, a munka kiváló érdemeiből, de amint szükségesnek tartjuk, hogy a propaganda fegyvereitől a saját történelmírásunkban tartózkodjunk, úgy a történelmi hűségnek véltünk szolgálni akkor is, midőn ezt világnyelven írt standardmunkáktól, amelyek között Srbíki műve az első sorban fog helyet foglalni, szintén megkívánjuk.

Horváth Jenő.

Folyóiratszemele.

Budapesti Hírlap, 1926. 152. sz. *Fekere Sándor: Hűgy monópóliának.* A XVI—XVIII századi monopóliumok hozánkban és az örökös tartományokban. 189. sz. II. *Lajos király haláláról.* Bészlet Giorgio Vannius jelentéséből (Molács Magyarországa Báro Burgio pápai követ jelentései, kiadta Bartóknek Emma, Napkelet: könyvtára, 12. sz.). — 191.

ez. *Pekár Gyula: Ki volt II. Lajosnál a király halála percében?* Közli a kérdésre vonatkozó részt a *Geschichte des Geschlechts von Czortritz und Neubaus* c. könyvből. — 195. sz. *Strömer Vilmos: Milten János volt II. Lajos király?* Helyreigazítás Pekár cikkében közölt rész fordításához. — U. o. *Sertorius Secundus. A Martinovics-féle összeesküvés és a vértanúság pálmája.* Martinovics és társai uljas szereplésük és kétzsidó jellemük miatt nem érdemlik meg a vértanu nevet. — 203. sz. *Evra Ferenc: A mohácsi csata.* Halmay Barna tanulmányának ismertetése. — 208. sz. *Takács Sándor: Az igazi polgárok.* A XVII. XVIII. századi városi polgárság hibáiról, a városi tisztviselők visszaéléseiről. — 218. sz. *Szász Károly: Tisza István levelei.* A kiadás ismertetése. — 219. sz. *Szász Károly: Az abszolutizmus kora Magyarországon.* Berzeviczy e című műve második kötetének ismertetése. — 268. sz. *Takács Sándor: Eötvös Péter.* Rövid életrajza. — 294. sz. *Mareczali Henrik: A jószágos Tisza István.* Tisza István népjáráti intézkedéseiről.

Magyar Hírlap. 1926. 172. sz. *Mareczali Henrik: A magyar szabadságharc összeomlása.* Steier Lajos: Haynau és Paskievics c. könyvének ismertetése.

Magyarország. 1926. 161. sz. *Az 1848—49. szabadságharc utolsó felvonása.* Steier: Haynau és Paskievics c. művének ismertetése. — 164. sz. *Kemény, Kecskeméthy Aurél, Falk Miksa.* Angyal könyvének ismertetése. — 194. sz. *A pusztuló Magyarország.* Burzio pápai követ jelentése a magyar helyzetről — a mohácsi csata előtt. Bartouinek Emma: könyvből vett szemelvények. — 224. sz. *Perthó Sándor: Tisza, a diplomata.* Munkái IV. kötetének ismertetése.

Magyar Újság. 85. sz. *Haynau és Paskievics.* Steier Lajos könyvének ismertetése. — 87. sz. *yn. Magyar Anonymus.* Paliz Dózsa könyvének ismertetése. — 89. sz. *S.: Mohácsi Magyarország.* Bartouinek Emma könyvének ismertetése. — 171. sz. *Az abszolutizmus kora Magyarországon.* Berzeviczy Albert könyve II. kötetének ismertetése.

Nemzeti Újság. 160. sz. *Fekes Mária: A vári birodalom bukása.* Rodzianko emlékiratainak ismertetése. — 172. sz. *Czékus Zoltán: A vilgháború összefoglaló történelme.* Ismertetés. U. o. *Szcelláry Pál: Görgey Arthur szerepe új történelmi megvilágításban.* Steier Lajos könyvének ismertetése. — 195. sz. *Kemechey László: Mi történt 1526 aug. 29-én?* Halmay Barna könyvének ismertetése. — 204. sz. *Gubányi János: Zenta.* A zentai csata előzményeiről, lefolyásáról és jelentőségéről. — 294. sz. *Turi Béla: Kossuth és Görgey.* Beszrevételek Steier Lajos könyvére.

Pester Lloyd. 1926. 149. rogg. sz. *Komlók Enál: Mohácsi-Emlékönyv.* A Mohácsi Emlékönyv ismertetése. — 150. esti sz. *Leungel, Ladistau: Kossuth und Görgey — Haynau und Paskievitsch.* Steier könyvének ismertetése. — 195. rogg. sz. *Mareczali, Heinrich: Mohácsi csata okainak és jelentőségének ismertetése az évforduló alkalmából.* —

Schmid, Julius: Mohácsi 1526. A csata lefolyásának ismertetése. — 209. rogg. sz. *Supka Géza: Die Ermordung Ludwigs II. von Ungarn.* Bizonyítani igyeckszik, hogy II. Lajosot Szapolyai öccse ölte meg. — 204. rogg. sz. *Mareczali, Heinrich: Wurde Ludwig II. ermordet.* Supka cikkének váfolata. — 206. rogg. sz. *Hallagi Aladár: Die Ermordung Ludwigs II.* Beszrevételek Supka cikkére. — 208. esti sz. *Karl, Ludwig: Königin Marie von Ungarn.* Beszrevételek Supka Géza cikkére. — 243. rogg. sz. *Wertheimer, Oskar v.: Die Memoiren des Admirals Tirpitz.* Ismertetés. — 265. rogg. sz. *Wertheimer, Eduard von: Ein österreichischer Historiker über die Vorgeschichte des Ausgleiches von 1867.* Josef Redlich könyvéről. — 269. esti sz. *Die Vergangenheit der ungarischen Post.* Pennyoi könyvének

ismertetése. — 271. cz. *Marzoli, Heinrich: Bismarck und die Rückversicherung Rußlands.* Otto Becker könyvének ismertetése. — 272. cz. *Dr. G. S.: Der Absolutismus in Ungarn.* Bezoviray könyve II. kötetének ismertetése.

Pesti Hírlap. 1926. 160. sz. *Halla Antal: Miért vesztették el 49-ben a szabadságharcot.* Steier Lajos könyvének ismertetése. — 195. sz. *Halla Antal: A mohácsi utközet és II. Lajos király halála.* A mohácsi vész utózményeinek és lefolyásának összefoglaló ismertetése.

Pesti Napló. 1926. 189. és 194. sz. *Huttykay László: Török világ Budán 1526 szept. 11—21-ig.* Feljegyzések Szulejmán 10 napos budai tartózkodásáról. — 204. sz. *Huttykay László: II. Lajos halála.* Felhívás: a II. Lajos megületeséről szóló versiót.

Preussische Jahrbücher. 1926. Febr. *Fleck Paul: Conrad von Hüttenbühl.* Conrad halála alkalmából jellemzi egyéniségét. Eletének főbbrekvése az volt, hogy a monarchia jelentőségét a Szövetségben emelje a hadsereg erejének gyarapítása és önálló politika követése útján. Politikai céljait nem érthette el a monarchia kedvezőtlen politikai helyzete miatt, katonai terveit is csak részben valósíthatta meg. Preventív háborús terveket elvetették és mikor 1912-ben visszahívták a vezérkari főnöki állásába, már kósó volt: a pozitív célok az ellenségek kezében voltak. 1914-ben és 1918-ban Szerbia, illetőleg Olaszország ellen, mely országokat nem tartott méltó ellenfeleknek, presztizsháborút folytatott ugyanakkor, amikor Oroszország részéről is súlyos probléma elé állították a monarchia hadseregét. Katonai szempontból ezeknek a vállalkozásoknak a végrehajtása kiváló vezérényiségre mutatnak, de teljesítőképesség szempontjából megbaladták a monarchia erejét. Conrad tragikusuma abban rejlik, hogy őt, aki régóta mutatott rá az ilyen halmozás veszélyeire és azt tanácsolta, hogy a csomót idején átvágják, szemelték ki arra, hogy az elmulasztattakat dögletlen eszközökkel egyenlítesse ki. Conrad kétségkívül „politikus” tényleg volt, ez azonban érthető a monarchia sajtóságas viszonyaiból, melyek között a birodalmi gondolat egyetlen és utolsó bástyája az egyedüli hadsereg volt. Számos ellenző közül egyedül Tisza volt vele egyenlő értékű. Mint a tábori hadsereg vezérkari főnöke is emiatt volt katonai szempontból a kívánatosnál kevésbé mozgékony: a hadseregekkel főként csak társbeszélő útján érintkezett, ami sok hátránnyal járt. A háború folyamán a hadszíntereknek közös fronttá való összefolyása és a kapcsolatos problémák felvetették az egységes legfőbb hadvezetés kérdését, ami maga után vonta a „Kampf um die Vorkherrschaft” felbuzulását. A kérdést először a német többség alapján oldották meg, de Conrad önálló mantennégrei vállalkozása, melyről a német hadvezetőséget nem tudósította, megbontotta az 1915-ben bevált közös, de mesterkölten megoldott vezetéskét: a két hadvezetés között súlyos következményű elidegenedés állott be, amelyet még súlyosbított a Conrad és Falkenhayn közötti személyes ellentét. Az ellenséges propaganda által elterjesztett ez a hír, hogy a háború a monarchia teljes függőségével fog végződni, amit megőrsítettt zűhány ügyetlenség német részről, csak mekkorítottá tette azt a felfogást, hogy a cs. és kir. hadsereglőparancsnokság önállósága utolsó megtestesülése az elmulasztott hatalmi állásnak, amelyet Conrad mint igazi osztrák nem is adhatott fel. Hogy Conrad hadterve, melynek egyik része lett volna az 1916-os közös olasz offenzíva, bevált volna-e, tudni nem lehet. Az új német hadvezetőséggel a Hindenburggal és Ludendorffal jobban megértették egymást, de a legfőbb hadvezetés eszméje ellen továbbra is ellentállt, míg az uralkodók beavatkozása meg nem tört. Károlyval, az új uralkodóval és környezetével nem tudott eredményesen együtt dolgozni; felmentése után

mint hadservegyenvezőnek az olasz fronton barcollt ügyességével utógeltem örökkel a szerencsétlen végig. Egyedülállóan és anyagi gondok közt halt meg zómor földben.

Augusztus. *Clair Maximilian: Francesco Crispi*. Halálának 25. évfordulója alkalmából jellemzi Crispi alakját és működését, amit aktuálisai tesz egyébként a fasizmus felidézése Crispi-renezansz. Cilibejazi Saverio „Storia, parlamentare politica e diplomatica d'Italia da Novara a Vittorio Veneto” c. könyvében tudományosan alapoza meg azt az állítást, hogy Crispi a fasiszta államesszme és imperializmus előfutárja. Szerző is a mai Itáliára gyakorolt összbtenyomása alapján vizsgálja egyéniiségét. Bel- és gyarmatpolitikájának vizsgálata után foglalkozik külpolitikájának irányelveivel. Crispi kormányrajutulásakor 1877-ben szükégesnek látta az 1882-ben kötött és eódei által megújított hármasszövetség fenntartását. Ezt nyíllan megmutatta Bismarcknál tett látogatásával, és az 1883-ban megkötött német-olasz katonai konvencióval. A franciákkal szemben mindinkább kiélesedő ellentét vezetete erre az útra: Második minisztériuma idején 1896-ban a hármasszövetség megújításakor meg akarta állapítani, hogy a szövetség nem irányulhat Anglia ellen és lényeges előnyököt kívánt Ausztria-Magyarország részéről a Földközi-tengeren és Németországról keleten. Németország a követeléseket kerekén elutasította. Kár, hogy a szövetségre vonatkozó tárgyalásokat bukásai miatt be nem fejezhetto, mert kímélelensége bizonyára tisztá helyzetet teremtett volna, ami éppen hiányzott a szövetségi szuzrűdésből, különösen 1902-től 1914-ig. Ausztria-Magyarország iránti ellenszuzvénben nem lehet kétfélekéfti: bensőjében a Rarogimentó alapján állt, és 1914-ben bizonyára úgy járt volna el a Habsburg ház ellen, mint utódei. Kormányzati pálya futásának rövidsége akadályozta meg abban, hogy Cavour örökségét likvidálja.

Okfáber. *Daniels, Emil: Die politische Vorgeschichte des Krieges von 1859*. III. Napoleonnak a krmi háború után új háborút kellett előkészítenie, melynek, mint az előzők, megint csak demokratikusnak kellett lennie, hogy a francia baloldalt is biztosítsa magának, de egyben hatalmi politikát is kellett vele követnie. A legalkalmasabb talaj erre Itália volt, mert megfelelő célok mellett minden reménye megvolt Ausztria izolálására. Oroszországot a belgrádi afférben igyekezett lekötölni, az angol liberálisokat pedig azért, hogy azoknak a balkáni keresztények iránt érzett szimpátiáját igyekezett robbantószerű felhozni Ausztria és Anglia viszonyában. Napoleon védelmébe vette a balkáni nemzeti mozgalmakat; támogatta a Moldva és Oláhország egyesítésére irányuló törekvéseket, melynek során meggyerte az eleinte ellenkező angolokat; ezek, Orosz- és Poroszország támogatásával legyőzte Ausztria ellentállását; utóbbi kénytelen engedni, bárta Hübner hárs felismerte ennek a ténynek Ausztriára néző végzetes jelentőségét. 1859-ben a dunai bejedelemések Cuzát közös fejedelemmé választották. Eppögy támogatta a szerbességnek egy államközösséssébe való összefoglalását Ausztria ellen; védelmébe vette az ott 1859-ben kifőrt demokratikus forradalmat; Walewski gr. francia külügyminiszter casna belli-nek tekintette volna Belgrádnak osztrák részről tervezett megszállását. Buol engedott, ami az osztrák katonai pártban nagy visszataszítást kéltett. O azonban abban a hitben oselkedett, hogy a háború talán elkerülhető; tudta, hogy az olasz háború népszorűlten a francia feleőbb körökben, a polgárságban, az ultrantontánoknál, de főként Eugénia császárnénál és Péllissier marsallnál, a hadsereg fejeinél. III. Napoleon azonban itt is tulajdonképen csak Angliától tartott, amellyel a látszólagos „bonne entente” mellett állandóan feszült,

viszonyban volt. Ez tartotta vissza 1859 januárjában, amikor híres provokáló kijelentését tette Hübnér br. előtt, hogy azonnal fegyverkezzeék. Szardínia fegyverkezési lázát is mérsékelte és Anglia előtt hangsúlyozta békés szándékát, természetesen csak azért, mert nem látta elérkezettnek az időt a háborús cselekvésre. Az európai békének ez az átmeneti fenntartása a Cobden és Bright vezetése alatt álló radikálisok Franciaországra gyakorolt nyomásának eredménye volt. Ez a párt azonban csak részben volt pacifista, másképp egyik hadosztálya volt a forradalmi Internacionálnak, amellyel szoros kapcsolatot tartott fenn Napoleon herceg, aki Klotilb ezárd hercegnő jegyese volt. III. Napoleon az ellene 1838-ban intézett Orsini-féle asszesszátust először helyzetének jobboldali irányban való megporosítására akarta felhasználni és amikor ez nem sikerült, a párizsi rendőrfőlektus közvetítésével megíratta a híros Orsini-leveleket, amelyekben a merénylő felszólítja Olaszország felszabadítására. Ezeket kinyomtatta a francia és szárd hivatalos lapokban. Ebben és más provokációkban Ausztria már háborús cselekményeket látott. Napoleon herceg és Cavour forradalmi propagandáját a felállítandó tábori hadsereg hátmögötti területe ellen intézett offenzívának nézték, mert hiszen Ausztria gyöngéin éppen népek elégedetlensége volt az abszolútisztikus államforma alatt. Anglia közvetített a két fél között és minthogy Napoleon nem tudta volna igazolni a mozgósítást, letagadta, hogy Szardíniával támadó szövetséget kötött volna, ami az olasz háború francia és olasz híveit nagyon lehangolta. Azonban a forradalom szelleme ismét előtérbe került a kontinensen és Angliában is. Itt Lord Derby egy választói törvényjavaslaton megbukott, de az új parlamenti választásokon tulajdonképpen az Ausztria vagy Napoleon jelző döntött. A tory-párt választási kilátásai gyengék voltak. Napoleon Londonból átvívatta Kossuthot és megkérdezte, hogy esetleg számíthat-e a magyar felkelésre. Kossuth azt felelte, hogy csak egy francia hadosztálynak az osztrák tengerparton való partraszállása után, de ő már előbb is nagy dologra vállalkozik a császár számára azért, hogy az angol választási küzdelembe veti magát. Napoleon ennek az ígéretnek igen nagy jelentőséget tulajdonított. Az angol események arra kényszerítették Ausztriát, hogy az ajánlott európai konferencia mellőzésével kibaszálja a katonai előnyt és folytassa a mozgósítást. Napoleon ezzel szemben távolról sem volt ilyen harcra kész, amikor 1859 áprilisában egy elfogadhatatlan ultimátumot nyújtott át Turinban. A francia mozgósítás rendkívüli nehézségekkel járt és súlyos személyi kérdésekkel komplikálódott, mint Vailland hadügy-miniszter lemondása és Pélissier marsall félreállítása. A haladó tory-minisztérium is súlyos kellemtelenséget okozott még Napoleonnak, amennyiben az angol haditengerészet egy részét mozgósította a Földközi-tengeren, hogy a franciák által Ausztria ellen izgatótt délslávok törekvéseit lefektesse. A Derby-minisztérium bukását előmozdította ellenforradalmi világnézete mellett éppen Ausztria iránti barátsága, amely most is ultimátuma miatt a bökötörőnek látszott, mint 1914-ben. Napoleon most már moribund hadikölcsönt kérni és az újonclétszám felemelését, a parlamentben a hangulat ugyan lanya volt, de a munkásság és kispolgárrág a császár mellett állott, akiben a népek felszabadítóját látta.

Revue des Études hongroises et finno-ougriennes. Ez a folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia pártfogása alatt jelenik meg Baranyai Zoltán és Eckhardt Sándor szerkesztésében. Célja, hogy a francia nyelv közvetítésével a tudományos világ közkincsévé tegye azokat a fontosabb eredményeket, amelyekre az összehasonlító finn-ugor nyelvészeti, a magyar és vele rokon népekre vonatkozó történelmi és filológiai kuta-

tások jutottak. Különös gondot fordít a magyar-francia politikai és irodalmi kapcsolatok tanulmányozására. A folyóirat sikerére jellemző, hogy a francia és egyéb tudományos folyóiratok (Revue de Litt. Comparée, Revue Historique, Revue du XVIe siècle, Rev. Mondiale, Littb.), f. germ. u. rom. Phil. stb.) állandóan ismertetik az őket érdeklő cikkeket.

1923. évf., 1-2. sz. *Gróf Zichy István: L'origine du peuple hongrois.* Kivonatol ismertetése a Magyar Nyelvtudomány Közinyve 1. 5. „A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig” (Budapest, 1923) c. tanulmány első részének. — *Pais Dezso: Les rapports franco-hongrois sous le règne des Arpád. I.* A cikk első része a politikus, dinasztikus és egyházi kapcsolatokkal foglalkozik. Az első nyomok fellelhetők már Szent István idejében, aki összeköttetésben állott a hírneves clunyi kolostorral. Ugyanekkor Bonapert pécsi püspök könyvét kér Fulbert chartres-i püspöktől. II. Endrénel egy francia diplomata-pap közvetíti III. Henrik ügyét. 1047-ben a Lotharingiából menekült Leodwin püspökséget nyer, 1091-ben pedig Szent László alapít kolostort francia szerzetesek számára. Különb. II. István. II. Béla, Imre, II. Endre házasságuk révén hoznak létre kapcsolatot a franciákkal (Peire Vidal trubadúr megfordul a magyar udvarban, nemescink a francia lovagokat utánozzák). III. Béla alatt a *clairvaux*-spátság szellemét francia szerzetesek terjesztik. A premonstréek szintén francia földről jönnek. Ugyanígy a templariások III. István és a Szent János-lovagok II. Géza alatt. — *Holik Flóris: Saint Jacques de Compostelle et Saint Ladislas de Hongrie.* Magyarul: *Katholikus Szemle*, 1923. évf., XXXVII. k. — *Moravcsik Gyula: Les récentes études byzantines en Hongrie.* A magyar történelem bizánci vonatkozásainak ismertetése után a magyar biológia bizánci kutatásainak terére mutat rá. Ismerteti a magyar bizantinológia fejlődését: a Böcs Leo Taktikája körüli vitát, valamint a Constantinos Porphyrogenetos *De admin. imp.* műve körül keletkezett irodalmat. Mint harmadik, ránk nézve fontos bizánci író, Laonicos Chalkondyest mutatja be a legújabb kutatások ismertetésével. A bizánci kultúra magyarországi befolyásáról szólva, a vészprémvölgyi zárda görög alapítólevelének vitájára utal. Hangoztatja végül a bizánci írók fontosságát a hűmunda szempontjából. — *Julius: La nouvelle organisation et le programme des études historiques hongroises.* A kiegyezés után fellendült ugyan a történetírás, de pl. a XVIII. századot, mint nem eléggé történelmit, és a XIX. századot a bécsi levéltár hozzáférhetetlensége miatt elhanyagolták. A hiányok pótlására a Magyar Történelmi Társulat tett legelőbbet gróf Klebelsberg Kunó vezetésével. Megindult egy nagy vállalat az 1686-1848 közötti idők kutatására *Fontes historiae Hungariae aevi recentioris* címmel. A forradalmak után újult erővel folytatódik a munka. A programot gróf Klebelsberg adja meg. Megszervezi a külföldi kutató-intézeteket, először is Bécsben, ahonnan Károlyi Arpád munkája nyomán előkerültek Szóchenyi István elkészített déblingi iratai. A további kutatás a nemzetiségi kérdésre irányul. — *Mirkolcsy Gyula: Ntolar Jorga: Die Madjaren.* Jorga könyvét bírálja. Rámutat a könyv elfogultságára és megbocslhatatlan hibáira: ezek a magyarságnak a balkáni népek közé való besorozása, a szerb-horvát történelem párhuzamba állítása, Jorga eltekint a magyar történelem korszakalkotó műzmenyein, hogy az otth lejedelmek erdélyi beavatkozásairól mondjon jelentéktelen részleteket. A cikk egész sor nagylepő tájékoztatást ismertet a könyvből.

3-4. sz. *Pauler Alos: L'iszt et la Hongrie.* A cikk kivonat a szerző „Liszt Ferenc gondolatvilága” (Bp., 1922) c. könyvéből. — *Zoltán Béla: Les origines de quelques légendes de Mathias Corvin, roi de Hongrie.* Magyarul: „Irodalomtörténet”, 1914. — *Pais Dezso: Les rapports franco-*

hongrois sous le règne des Arpád. II. A francia-vallon kolóniákkal és gazdasági szerepükkel foglalkozik. Okiratainkban és helységneveinkben szereplő Latin, Olasz, Olasz elnevezések több esetben francia kolóniákra utalnak. A legrégibb ilyen települést a légo-i krónika alapján a XI. század közepére teszi. Felsorolja a különböző telepeket. Gazdasági szerepüket főképp a szőlőművelés és városfejlesztés terén látja. — *Eckhardt Sándor: Les livres français d'une bibliothèque prêté en Hongrie a XVIIIe siècle.* Magyarul: „Az aradi könyvtáráról a francia könyvek.” (Arad, 1917.). — *Melich János: Labor Niederle: Manuel de l'antiquité slave.* Rámutat a eszt szerző művének fogvatkozsáira nyelvészeti szempontból. Cáfolja a Garam, Vág, Nyitra elnevezések azt az eredetét és bizonyítja germánosságukat. Niederle azt állítja, hogy a Kr. u. I. században szláv törzsek találhatók a mai magyar földön és ezt a Tisza és Dolanok nevének szláv eredetével támogatja. Cikkirő kimutatja e feltételezést tartatlanságát (a latin Pales és a szláv pleso összehasonlíthatatlan, a Pathisene Pa alkatrészre nem folyónvra utalna a szlávban). Niederle Pest, Pécs helységnevek szláv eredetéből is arra következtet, hogy ezek még magyar honfoglalás előtti elnevezések. Nem számol azonban azzal, amire a cikkirő rámutat, hogy ezek a nevek a magyar megtelepülés előtt sehol sem fordulnak elő, mátrésről pedig pl. a Mészpest helységneve arra utal, hogy maguk a magyarok adhatták e neveket, mert pest a magyarban köznévi volt „kemence” jelentésben.

1924. évi, 1. sz. *Mátyusz Elemér: La formation d'un comitat dans la Hongrie historique.* „Több magyar kialakulása” c. művében (Budapest, 1922) vizsgálja a felvidéki megyék Árpád-kori kialakulását. — *Eckhardt Sándor: Un témoin ignoré de la révolution française. Le baron Trenck.* Magyarul a szerző: „A francia forradalom esztendő Magyarországon” c. művében (Budapest, 1923). — *Haraszti Zoltán: Études sur hongrois a l'Académie de Lausanne.* A protestáns teológusok már a XVI. századtól kezdve szorgalmasan felkeresik a svájci francia egyetemetek és értékes inspirációkkal gazdagítják a magyar szellemi életet. A cikk a lausanne-i egyetem egyik ilyen hallgatójának, Blasek Mihálynak szentel figyelmet. Blasek Ráday Gedeon grófnak volt a pártfogoltja. Ennek a viszonyoknak köszönhető az a levél, amelyet a cikkirő egészében közöl. Lausanne vidékének dícsérete mellett az ottani egyetemi élet tarkaságát és az odaszakadt magyar diákok sorsát ismerjük meg.

2—3. sz. *Henri Tronchon: Helvétius (De l'Esprit), jugé par un voltairien de Hongrie.* A magyar felvilágosodás sokat emlegetett alakjának, Fekete János grófuk kiadatlan írásából közöl a cikk történeti beállításul egy levelet. A voltairianus gróf hához intézi e sorokat, amelyekben előbb csodálattal beszél Helvétiusról, de De l'Esprit c. művének több tételét cáfolva. Vitatja az érzéki megismeréssel kapcsolatban felállított tételeit, valamint államelméleti nézeteit. Voltaira Helvétius c. könyvéről kritikával szól, feltűnő tehát, hogy a voltairianus Fekete eszai között dícséretet is találunk Helvétiusról. Tronchon azonban számos idézettel mutatja ki, hogy a kritikában mégis Voltaira hatása alatt áll, vagy ha önálló a bírálata, dícséretére válik a szellemi találkozás. — *Aurélien Sauvageot: L'origine du peuple hongrois. II.* Folytatja gróf Zichy István cikkét. Előbb taglalja ennek művét a magyarság eredete és ősmivelttségéről. Rámutat, hogy Zichynek a hunok és bolgárok azonosításáról szóló feltételezését megdöntötte Nömelh Gyula, Zichy egyéb nézeteiből kétségbevonja; hogy a magyarok saját erejükkel nem tudtak volna primitív műveltségükből felemelkedni. Tagadja, hogy a székény összehasonlítása biztos kultúrtörténeti házia volna. Eppigy támadja az archeológiai érvelést is, a lina nyelv indo-írán kölcsönözésére hivatkozva.

Végül is arra a következtetésre jut, hogy Zichy megállapításai minden újabb kutatásnak kiindulópontjául fognak szolgálni. — *Eckhardt Sándor: Le contrat social en Hongrie.* Magyarul a szerző: „A francia forradalom eszméi Magyarországon” c. művében (Budapest, 1923). — *Méliek János: Párizs, Presbourg, Bratislava.* Magyarul: Magyar Nyelv (1919 XV, 49—57). — *Hóman Bálint: Les récentes études relatives à l'origine du peuple hongrois.* Magyarul: Századok, 1923, 7—10. füzet, 335—356. — *Birkás Géza: Les Hongrois dans la Chanson de Roland.* Arra a kérdésre kereti a feleletet, hogy a Chanson de Roland szerzője honnan merítette a magyarokra vonatkozó ismereteit és miért említi minél is pogányok között. A nevesebb kutatókkal egyetemben arra az álláspontra helyezkedik, hogy a Chanson de Roland iskolázott költő alkotása és Boissoneulle-dal azt vallja, hogy e felfogást azok a kelmetlen emlékek okozták, amelyek a Magyarországon áthaladó keresztény hadak fogadtatása hagytak hátra. *Hácz Lajos: La logique de P. de la Hamée en Hongrie.* Rámus logikáját Tolnai-Dadi János ismertette először nálunk a „Károlyi-kollégiumban. Tolnai-Dadi ugyanis 1639-ben rector primarius az iskolának és szánvára a régi scholasticus könyveket. Előjárót nem jó szemmel nézték, el is kellett hagynia a katedrát, de 1649-ben újra taníthatott. — *Réponsses à M. Jorga.* Jorga a Revueben (1923 I. t.) megjelent bírálatra válaszolt Miskolczynak, aki viszonylással felel. Egyrészt arra mutat rá, hogy Jorga személyi és tárgyi okokból jogorvultlan annak megállapítására, hogy a magyar történetírás elfogult és tárgyilagossá tudományra alkalmatlan, másrészt ismételtja, sőt tovább illesztrálja a Die Madjaren szerzőjének methodikai és tárgyi fogyatkozásait. — A másik felelet Pais Dezső tollából jön, akit szintén a Revue-ben megjelent cikkéért (1923. I.) fog perbe Jorga. Számos adattal cáfolja, hogy kétes történeti tényekkel bizonyítaná a francia-magyar kapcsolatok létezését és egyszerű ráfogásnak minősíti azt a másik vádat, hogy a magyarokat — hisz egészül a franciákkal szemben — németelleneseknek festette volna. Közben Jorga francia nyelvi tudakosságára, módszerének bizonytalanságára, majd üdonsült francia harátságra hívja fel a figyelmet. — *A. D. Th. Ruyssen: Les minorités nationales d'Europe et la Guerre mondiale.* Könyvismertetés. Kiemeli, hogy Ruyssen Németország egységének megmaradására és az Osztrák-magyar monarchia felhárabolására nemzetiségi szempontból vet fényt; hogy a könyv rávilágít a szláv nemzetiségek háború utáni szerencsés helyzetére, de az újjanban keletkezett problémákra is, egyszerűs mind a nemzetiségi gondolat történetét és teóriáját is adja. Ismertető foglalkozást lát a műben három szempontból: a nemzetiségi propaganda, a nemzetiségi és társadalmi kérdések párhuzamosága, a nemzeti és nemzetiségi gondolat viszonyának szempontjából.

4. sz. *Hodinka Antal: L'habitat, l'économie et le passé du peuple ruthène au sud des Carpathes.* Biztos batorronalat csak a Kárpátok felől lehet húzni. A magyar nyelvűtár Varankónál a tót az Ung-letti Felső-Dománynál kezdődik. Hiteles listák alappán összeállított számszerű adatokkal bizonyítja a trianoni békekezelésének történelmi jogosságát. A gazdasági viszonyokat a hegyes vidék és hideg időjárás teszi nehezzé. Főfoglalkozás állattenyésztés, amely vidékek szerint különböző. Szerző szerint nem lehet szó autochton ruthén lakosságáról. A telepítés kezdete a tatárjárás utáni években datálva. Előbbi utakon a Kárpátok túlsó oldala, ahonnan az ifjú kedvezőbb és békeesebb megélhetési viszonyok vonzották el őket. A magyar rendek nem engedték, hogy a bécsi udvar olggye a privilégiumaikat. Kedvező gazdasági helyzetük 1680-tól a osászári hadak pusztítása nyomán egyre hanyatlak. Ezért lesznek Rukóczy hívei. A cikk végül a 48-as és 67-es utáni viszonyokkal foglal-

kozik. Befejezi a szerkesztő kiegészítő jegyzete az 1918 utáni helyzetről.

Les Archives Militaires Hongroises. Ismerteti a Magyar Katonai Levéltár történetét. A háború alatt jött létre, de csak másolatokat gyűjtött, az eredeti okmányok hőcse emlékek. 1920-ban újjászervezték, megvolt arca is a remény, hogy Bérből a magyar okiratok visszakérülnek. Innen vált ki a Püdtörténelmi Múzeum. Az ismertetés végül a levéltár szervezetét mutatja be. — *Matyasovszky Erzsébet: L'histoire des idées et de la vie intellectuelle en Hongrie.* A Munka folyóiratot és 11 cikkét ismerteti.

1925. évi. 1—2. sz. *Hácz Lajos: L'inspiration française dans le protestantisme hongrois.* Kálvin és Béza magyarországi hatását ismerteti. Kálvin a török invázióval kapcsolatban érdeklődik a magyarok iránt, tanai 1550 körül már elterjedtek. A nevesebb magyar kölvinnata reformátorok ismertetése után a belső szervezkedést vizsgálja. Béza genfi diákok révén ismeri meg a magyar protestantizmust és később élénk levélváltásban van a magyar kálvinistákkal, sőt szorgalmazta magyar szerzők műveinek kiadását. Skaruzsát és Szenci Molnárt eszmélves ismeretegé fűzte hozzá. — *Tolnai Vilmos: Les origines du coche.* Abból az alkalomból tárgyalja a kérdést, hogy egy cseh író kétségbevonja a szó magyar eredetét. Először a kocsinak, mint tárgyának, az eredetét kutatja. Idegenben csak a XVI. századtól kezdve ismerik, mint személyszállító járművet, amely nálunk is Mátyás alatt kapja végleges alakját. Míg nálunk már a XV. században gyakori a kocsis szó okmányainkban, idegenben csak a XVI. századtól kezd hazánkatossá válni. A kérdés nyelvészeti része nem okoz nehézséget: helységnevből (Kocs, Komárom m.) ered, amire más szavaknál is számos példa van.

3—4. sz. *Hesri Tronchon: Les débuts de la littérature hongroise en France.* A franciáknak a magyar népről alkotott ismerete sokáig, alig néhány téves álljegyzetre szorítkozik, annak ellenére, hogy innen mindig élénk érdeklődés kísérte a francia megalunokat. Végül 1813-ban a *Mercurio Stranger* Baczányi János tollából hoz először egy hosszabb ismertetést, amelynek értelméig nincs újabb folytatása. A *Revue Encyclopédique* rövid jegyzetel, S-Vincenot, Chateaubriand írásai is csak azt bizonyítják, hogy a magyar föld még terra incognita. A német folyóiratok közvetítésével indul meg a nagyobb érdeklődés. 1835-ben a *Revue Britannique*, majd a *Revue du Nord* közölnek hosszabb magyar tárgyú tanulmányokat, amelyeknek visszhangját a romantikus költőknél (Musset, Hugo etc.) megjeljük. Houdant magyarországi útleírása még nem érinti az irodalmat. E. de Grange volt az első irodalmár, aki — egy magyar tárgyú német regény kapcsán — lelkesedéssel ír a magyar viszonyokról. Baron d'Haussez és Marmont marsall, a száműzött politikusok, útleírásaiikkal folytatják a francia közönség tájékoztatását. Új korszakot jelent Széchenyi műve, az *Alduna* hajózhatóvá tétele, amelynek kapcsán felindul az utazók érdeklődése. Montalembert a francia katolikusoknál kelt figyelmet. De még a *Revue des Deux Mondes* is a német érdekkör alkalmaként fogja fel a magyar politikát és irodalmat. 1846-ban azonban Xav. Marmier a magyar nyelv finnugor eredetéről ír. A történetírás is foglalkozik lassanként a magyar néppel (Dussieux 1839, de Gérando a 40-es és 50-es években). A 48-as események nyomán erősebben nyilvánul meg az érdeklődés. Philorète Charles külön kényvet ír, ahol regénye műlőben jeleníti meg Kelet lovagját, a magyart. Ez a munka már magyar népköltészi termékeket is ismeret. Thales Bernard pedig 1856-tól helvet ad gyűjteményekben a nagy magyar költőknek: Vörösmartyknak, Petőfinek etc. A franciák igazi tájékoztatása körül legtöbb érdemük maguknak a magyaroknak van. A főérdem Baldénié, aki az 50-es években a maga

műveivel és a francia sajtó meggyerésével vitte ki tervét. Charles Louis Chassin a magyarság apostola lesz. Montalembert, Thierry, Michelet át-érik a magyarság történelmiségét. A magyar zene is (Liszt) tért hódít, az irodalmat külön fordítók (Henry Amiel) ismertetik, sőt Louis Albach Jókai hatása alatt áll. — *Eckhardt Sándor: Les Français en Hongrie pendant la Révolution.* A szerző: „A francia forradalom eszméi Magyarországon” című művének (Bpest, 1923) és a Klebelsberg Albumban közölt adatai alapján írt összefoglaló cikk. — *Hécz Lajos: L'émigration française dans le protestantisme hongrois II.* Szecezi Molnár Albert magyar ismeri Heidelbergben — német fordításban — Marot-Béza szövegfordításait és Genfbe jutva, szorosan a francia szöveg alapján magyarra ülteti át, Szecezi mozgalmas élete során . . . Oppenbeimben kapja Bethlen Gábertól a megbízatást Kálvin Intitutiójának lefordítására. A rebus feladatot sikerrel oldja meg. Ezután Apáczai Cserei Jánossal foglalkozik a cikk. Ifjúkorának ismertetése után külföldi egyetemeken szerzett inspirációról olvassunk. Ramus Péter, Descartes, Regius filozófiája ihletik meg. Rájön, hogy hazájának magyar nyelvű tudományra van szüksége. Ezért fog hozzá Magyar Encyclopediájához, amelybe Descartesnak több fejezetét szóról-szóra átvesszi. Gyulafehérvári székhelyében is Descartes és Ramus iránti lekösedése jut kifejezésre. — *Eckhardt Sándor: La Manekine fille de Salomon, roi de Hongrie.* Magyarul: „Magyar Kinyvszemle 1926. 3-4. sz. ban” „Salamon magyar király leányának históriája” címmel. — *Lukinich Imre: Lettre d'Eduard Sayous à Antai Csengery.* Magyarul: Századok 1926. 7-8. sz. — *Eckhardt Sándor. L'étrange du plus ancien historien hongrois.* Ismerteti Jakubovich Emilnek a Klebelsberg-Albumnak megjelent cikkét és felszólítja a francia történészeket és levéltárosokat, hogy ha valam a régibb magyar történelemre vonatkozó okmányok kerülnek kezükbe, a folyóirat szerkesztőségével közöljék. — *Hóman Béla: La première période de l'historiographie hongroise.* Magyarul. „A magyar történetírás első korszaka” címmel (Minerva 1923).

1926. évf. 1-4. sz. (Akadémiai szám), Közl. Szimpei József. Lukinich Imre és Magyary Géza az akadémiai centenárium alkalmából megjelent összefoglaló tanulmányait. Ezenkívül: *David Anyfal: Le Comte Etienne Széchenyi.* Megvázolja Széchenyi életét, működését, jellemét és történetfilozófiáját, mely sajátosan egyesíti magában a kereszténység és haladás eszméit. — *Elemér Császár: Les rapports de l'Académie Hongroise des Sciences avec l'Académie française.* Kimutatja, hogy a Magy. Tud. Akad. régebbi tervezetei mily szorosan simultak a francia akadémiához. Mai szervezete bár német mintára készült, éppen alapgyöndolatában, a nyelv és irodalom támogatásának programjában a francia akadémia eszméjét követi. — *Albert Berzecezy: L'émigration Hongroise et la campagne d'Italie en 1859.* Fejezet a szerzőnek azóta megjelent művéből. (Az abszolutizmus története Magyarországon. II. k.). — *A. Alföldi Dicselsku: Die Gepiden u. művének archeologiai- és történeti képtelenségeit mutatja.*

Uj Nemzedék. 1926. 236. sz. N. r.: *A történetírás legújabb termékei* címen ismerteti Pióman: A forráskutatás és forráskritika története. Adány: Pápai oklevelek, Paiza: Magyar Anonymus, Saly: Az egyetemi templom és Bristol: Assisi Szent Ferenc u. munkáikat.

Tárca.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno ünneplése társulati elnökségének tizedik évfordulója alkalmából.

Február hó 15-én mult tíz esztendeje, hogy Társulatunk dr. gróf Klebelsberg Kuno vallás és közoktatásügyi miniszter urat elnökévé választotta. Ezen évforduló megünneplésére a február hó 24-i rendkívüli közgyűlésen nagy és előkelő közönség gyűlt egybe, amelynek nevében dr. Csánki Dezső államtitkár, ügyvezető-elnök a következő beszéddel üdvözölte a miniszter urat:

Nagyméltóságú Elnök!

Miniszter Ur!

Tisztelt Közgyűlés!

A Magyar Történelmi Társulat alapszabályai egy pontjának megváltoztatása végett s egyik legkiválóbb történetírónk nagyjelentőségű levéltári kutatásainak eredménye iránt való érdeklődéssel gyűltünk össze e mai rendkívüli közgyűlésre; de nem kevésbé azzal a meg nem hirdetett vágyunkkal, hogy Társulatunk élete egy jelentőségteljes évfordulójának emlékezetét megünnepeljük.

É napokban telt be tíz éve annak a nevezetes napnak, midőn a Magyar Történelmi Társulat Nagyméltóságodat, szintén egy rendkívüli közgyűlésen, elnökévé választotta. Akkor még félig idegenül állottunk szemben Nagyméltóságoddal, akít a kimagasló történelmi eszmék és alakok, különösen pedig az emberiség egyik legsajátosabb termő korszaka: az olasz renaissance iránt való érdeklődéséről, s gyakorlatilag a Julián-Egyesület iskolaügye s egyébek közt a pozsonyi egyetem megszer-

vezése körül kifejtett működéséről ismertünk s akihez ezenkívül akkor már, előttünk fölöttébb rokonszenves egyénisége is vonzott bennünket.

S ha szabad e kedves és ünnepies pillanatban paradoxonul élnem, — várakozásunkban, a helyzet megítélésében csalódtunk. Magunkról 1917 február havában már tudtuk, hogy bajban vagyunk; Nagyméltóságodról hittük, hogy szervező erejű, tettekre sz volt találatunk benne, holott nemsokára kiderült, hogy mi halálos betegségben sínylődünk, Nagyméltóságodban pedig mindenféle bajunkat szeretettel megértő életmentőnkre, sőt — ma már minden tárgyra néző megfigyelő látlatja — a magyar tudomány és kultúra átszervezőjére és megmentőjére találtunk.

S akik a lefolyt tíz év történetét belső műveltük szerint ismerik, jól tudják, hogy Nagyméltóságod legelőször is érzéseit mutatta nekünk, szívével közelített szak-tudományunk esüggőleg művelői felé. S még mielőtt felocsúdtunk volna végzetünk okozta kábultságunkból, újrászervezte Társulatunkat, új, közelebbi, modernebb célok felé irányította s a porrá vált régi eszközök helyett újakkal szerelte fel azt.

Ma már látjuk, hogy e tíz év folyamán mindig megtett mindent, ami életünk folytatásához, céljaink megközelítéséhez megtehető volt, de mindig többet tett, mint amit mi merészebben is elgondolhattunk.

Mi, idősebbek, Társulatunk megalakulásának és megerősödésének első évtizedeiben, bizonyos, azt hiszem méltó romantikus érzéssel fordultunk a középkori független Magyarország eseményei, alakjai és nemzeti eszményei felé s ezekből kiáramló fényben láttuk a mohácsi vészre következő magyar balsorsok nemzeti küzdelmeit, amelyeknek záróeseményeitől, a szatmári békétől kezdődő életünket már nem is találtuk művelésre méltó történelemnek.

Nagyméltóságod ezen események és eszmények iránt való, úgyszólván kizárólagos érdeklődésünket és hódolatunkat eredményesen összegegyeztetelhetőnek találta azal a gyakorlatibb megállapítással, hogy igazi történelmünk, jelesen mai életünk immár szintén két évszázadra terjedő kifejlődése éppen a szatmári békével, vagy mondjuk: a törökök kiűzésének korával kezdődik s nem mindig ott nyilvánul meg vagy szerveződik, ahol a külső szemlélő látja: t. i. a kiváló államférfiak, szónokok és

írók többé-kevésbé lendületes megnyilatkozásaiban, hanem a kormányzatnak előttünk nem mindig ismert és nem is mindig rokonszenves tetteiben és rendelkezéseiben. Es meggyőzőleg rámutatott, hogy a szatnári békét megelőző két évszázad pusztító török intézményeinek tudományos művelése is ránk, magyar szakfériakra vár.

Tíz év programja — Társulatunknak, Nagyméltóságod vezetésével, szakszerű és anyagi támogatásával, e gondolatokon épült fel, s hogy a program valóra vált, s a művelés máris aratásban végződött, a vaskos kötetek egész sorozata tanúsítja. Csak egyetlen megfigyelésre hivatkozom. A Társulat Nagyméltóságod szerkesztésével, „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című sorozatában, a nagy Széchenyi István műveit a maguk teljességében igyekszik kiadni, de nem hagyja magát félrevezettetni ezen lánglelkű apostol egyéniségéből áradó fény világossága által, hanem egy másik magyar, az emlékek által is magyarnak igazolt államférfiú: József nádor hivatali működésének emlékeit is közzéteszi, amely működés hazánk történetére nézve már Széchenyi előtt is irányadó volt, s bizonyára méltatlanul, talán éppen Széchenyi felleptének, működésének és egyéniségének varázslatos fénye által is homályba borult. Még inkább megállapíthatjuk ezt a nagy nádor hivatali elődének, Sándor Lipót nádornak működésére és egyéniségére nézve, akinél a kornak egy virágzásra reményt nyújtó kezdeményezését halvégtetű események fonyasztották el.

Azonban a történettudományt nem csupán Társulatunk műveli és Nagyméltóságod nem csupán Társulatunk kebelében tett és áldozott tudományunkért.

És midőn a magyar kultúr-történetíró e szakunkra nézve oly gyümölcsöző munkálkodáson a megnyugvás érzetével eltűnődik, megállhatja-e, hogy egy ily Iustrum alkalmával rá ne gondoljon Nagyméltóságodnak arra a sikeres működésére is, amellyel — *csinálta* a magyar kultúrtörténetet.

Mert a történetet nem csupán a Napoleonok és Bismarckok csinálják, hanem a kultúrpolitikusok is. És ezt a fogalmat, sok drága elmúlt idő után, Nagyméltóságod testesítette meg előttünk, amikor is egyszerre szemlélhetjük a nagy katasztrófák pusztításainak romjait és Nagyméltóságodnak e romok helyén való új építkezésekre vonatkozó terveit és műveit.

E terveket és műveket egységes gondolatok rendszere hatja át, az elmélet és realitások összhangzó követelményei szerint. Ez egységes és rendszeres működésnek egyik legelső terméke volt az Országos Magyar Gyűjteményegyetem, mely az állami levéltár és nemzeti és országos múzeumok egységbefoglalásával és támogatásával a történettudomány ősforrásait is újabb életre keltette.

Mi, akik ez életrekelésnek közvetlen szemlélői voltunk és annak úgyszólván esodálói lettünk, azt hittük, Nagyméltóságod kezdeményezése e kiváló gondolatokat keltő alkotással tetőzik. Holott ezután következett — a magyar kormány és törvényhozás minden hálánkra méltó támogatásával — a társadalom úgyszólván minden rétegének érdeklődését egymásután felkeltő és ébrentartó kezdeményezések, szervezések és alkotások egész sorozata, kultúréletünk úgyszólván összes területein.

Két hazátlanná vált egyetemünk új életre keltése, a harmadiknak felségítése s egész legfelső oktatásunk, s ennek kebelében a talán legfontosabb és legdrágább klinikák méltóképen való felkarolása vezette be ez újabb kezdeményezéseket. S ismét esalódtak, akik a legfelső oktatás eme támogatásában látták kimerülni Nagyméltóságod kultúrprogramját.

A tanyai iskolák szervezése és építése váratlanul éppen a legelső, az elemi oktatást tolta előtérbe azzal a történelmi megokolással, hogy az előző évtizedek kultúrpolitikája a periférián élő nemzetiségek javára magának a nagy magyar Alföldnek elemi oktatását hanyagolta el.

Ezután következtek egymásután: a középiskolai reform új típusokkal, ezzel kapcsolatban a tanárképzés megreformálása, a nőképzés és polgári iskolák rendezése, az iskolán kívüli népnevelés és a testnevelés, az ösztöndíjügynök új alapokon való rendezése, s hogy ismét magasabb rétegekbe szálljunk: a művészetek életéhez kieszközölt rendkívüli anyagi támogatás, azután a természettudományok nagy fontosságának megállapításával az ezek előbbvitelére szánt, nagysikerű kongresszus s az egész természettudományi munka megszervezése, legelsőként a tihanyi biológiai állomás építése, miután a csillagászati intézet Budapesten már tető alá került és dolgozik; még előbb a Tudományos Társulatok

Országos Szövetségének s ehhez kapcsolva az Altruista Sajtóvállalatnak, majd a Stella csillagászati társaság és a természettudósok Széchenyi-Társaságának megalapítása — s hogy részben ismét magunkra térjünk át —, az eddig csodálatosan szintén elhunyt, a legfelső szakoktatás kiegészítésére és pótlására és a külfölddel való tudományos érintkezésnek sokak által régóta sóvárogva várt rendszeres kifejlesztésére szolgáló külföldi Collegium Hungaricumok és intézetek újjászervezése vagy megteremtése, amelyeknek egyike, a Bécsi Magyar Történelmi Intézet, a Magyar Történelmi Társulat kebelében, ugyancsak Nagyméltóságod elnöki alkotása volt.

Két magasabb gondolat emelhető ki megítélésem szerint ezen általam itt most csak legfőbb vonalaiban érintett rendszeres működés szemléleténél. Egyik, a háború folyamán felszabadult s a háborúval kapcsolatos zűllésben túltengett *individualizmusnak egységekre foglalkása*, ezáltal fegyelmzése és helyes irányítása; a másik, hogy a háborúban használt pusztító fegyverek helyett a *Nyugatéhoz kapcsolódó nemzeti kultúrában keresi azt a fegyvert, mellyel jövőnket kivívhatjuk s létjogosultságunkat igazolhatjuk.*

Nagyméltóságú Elnök Úr!

Mi bár ünnepeink, de nem hízelegni jöttünk ide. Történetkutatók vagyunk, akiknek szinte ösztönös természetünk: tények megállapítása. Most is csak ezt eslekedjük. De a megemlékezés és ünneplés e pillanatában emelhetünk-e tények és ahhoz kapcsolódó gazdag érdekek mellett érzelmeink nyilvánítása nélkül?

„Omne malum dixisti, quem ingratum dixisti.“ Es lehetünk-e mi hálátlanok, akik mellett Nagyméltóságod jóságát, hozzánk való személyi alkalmazkodását, tettekben is megnyilvánuló, avagy tettekkel felérő kedvességét is szakadatlanul érezzük.

Sajnos, mindezt alig viszonyozhatjuk egyéltel, mint munkára való készségünkkel, ragaszkodásunkkal és hálás érzelmeinkkel.

Ezeket ajánljuk fel Nagyméltóságodnak, azzal a kérésünkkel, vezessen bennünket továbbra is, még sokáig a megkezdett uton, és fohászkodásunkkal, hogy Isten adjon Nagyméltóságodnak ehhez és magas hivatása betöltéséhez még igen sok évekig állandó erőt és egészségét.

Lelkes ünneplés után dr. gróf Klebelsberg Kuno miniszter úr a következő beszéddel válaszolt az üdvözlésre:

Tisztelt Közgyűlés! Mélyen tisztelt Hölgyeim és Urain! Nagyon meghatottak azok a meleg szavak, amelyeket az én régi, kedves és nagyrabecsült barátom intézett abból az alkalomból hozzám, hogy immár tizedik éve vagyok a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Ismeretes, hogy Csánki Dezső barátom egyike a legobjektívebb magyar történetíróknak, de mai felszólalásával mégis elárulta azt, hogy a baráttal szemben némileg elfogult, elnézőbb és enyhébb ítéletű, mert a barátság nagyítóüvegén át látja működésemet.

Kulturpolitikus mindig évtizedekkel előre dolgozik. Az én fáradozásaimat, munkámat, tetteimet, működésemet ma még nem lehet megítélni, annak eredménye majd húsz év múlva válik el, amikor a jövő generáció élvezi az általam szerveztelt intézmények keretében munkám gyümölesét. Kérem a Gondviselést, ha akkor számonkéri a magyar nemzet életének egyik legkritikusabb időszakában kifejtett működésemet, túlságosan könnyűnek ne találta. Tíz év hosszú idő, kerék szám és ha csak az idő múlásával mérnék működésemet, akkor a sok elismerést, mely itt elhangzott, méltán fogadnám, de ha a végzett munka mennyiségét nézem, fájdalommal kell megállapítanom, hogy az vajmi esekély. Ha átrézem 1917. évi programbeszédemet, szőgyenkezve kell megállapítanom, hogy abból aránylag igen keveset tudtam megvalósítani. Egy a melegségem: hogy a programom Nagy-Magyarország területére volt szánva és hogy azóta területben megkisebbedtünk, elszegényedtünk. A katasztrófák kultuszminiszterére csak az a feladat várhatott, hogy mentünk annyit, amennyit menthetünk.

Midőn tehát munkásságommal ezentúl is mindent megteszek, hogy a Társulat érdekeit szolgáljam, köszönetet mondok még egyszer a meleg szavakért és a köszönethez még ezt a gondolatot fűzöm hozzá:

Ha valaha szükség volt a magyar történészek közreműködésére a nagy nemzeti munkában, akkor most ez az az idő. Mert kell, hogy ez a maradék Magyarország és maradék magyar emberanyag érzéseiben és gondolataiban a mult nagy Magyarország összességét reprezentálja, ezt pedig csak a tradíciók ápolásával érhetjük el. Nem kérünk egy új Magyarországból, mi csak a régi országot akarjuk, amely a jelent és a jövőt a multtal

összeköti, a történelem és a tradíciók Magyarországot. A jelennek belekötése a múltba és kapcsolathozása a jövővel a magyar történészek feladata.

Mi magyarok szeretjük magunkat áltatni és ebből az önáltatásból fakad számos nemzeti hibánk. A magyar történetírásnak főfeladata lesz a nemzet elé tárni a teljes igazságot, hogy a múltból minden körülmények között levonja az objektív következtetéseket. Azzal a reménységgel és biztos tudattal, hogy a magyar történetírás azt a szent, hagyományos feladatát, a múltnak belekötését a jövőbe, hivatása magaslatán állva fogja elvégezni: biztosítom a Társaságot, hogy mindazt az erőt, amely rendelkezésemre áll, magasztos törekvéseiknek szolgálatába fogom állítani.

Janus Pannonius és Mantegna.

A *Századok* legutóbbi számában (IX. évf. 9–10. sz. 890. s köv. II.) Balogh Jolán válaszol *Janus Pannonius* és *Mantegna* c. (Századok, LX. évf. 4–6. sz. 613. s köv. II.) bírálatomra.

A válaszban ismételtelen hangsúlyozza a szerző, hogy elsősorban módszertani szempontból kíván a kérdéshez újból hozzászólni. A válasz-pótléknak szánt módszertani fejtegetés egyik részében a szerző úgy tünteti föl a dolgot, mintha én az ő hipotézisével szemben ú. n. kontrahipotézist állítottam volna fel. Hangsúlyozni kívánom, hogy én kizárólag a szerző hipotézisét cáfoltam, a cáfolat pedig, akárhogyan nevezzük is el, csak cáfolat marad.

Bírálatom pusztán annak kimutatását célozta, hogy *mai ismereteink mellett* Balogh Jolán cikke után sincs egy Mantegna ecsetjéről festett valószínű Janus Pannonius portrénk. *Elsőséggel* a jövőre nézve mindent megengedek: a történeti tudományokban, hol egy véletlenül előkerült újabb adat teljesen új helyzetet teremthet, e tudománykör jellege által megszabott határokon belül tulajdonképpen nincs *ignorabimus*. Egyelőre azonban semmi okom nincs arra, hogy a bírálatomban elfoglalt tagadó álláspontomon akár a legesekélyebb mértékben is változtassak.

A módszertani fejtegetés második részével sokkal nagyobb a baj. Előre kell bocsátanom, hogy külföldi tartózkodásom miatt cikkemből a szerkesztőség nem küldhetett nekem korrektúrárt, a kefelevonatot nem javíthattam át, s így a cikkben (617. l. 7. sor) „*eddigi ércvéseim* alapján” helyett

beemergedt az „eddig *érzéseim* alapján“ sajtóhiba.¹ A szerző, bár a cikkben található feltűnő sok sajtóhiba és az ilyen összefüggésben szoktuk „eddig“ jelző óvatosságra inthettek volna, gyanútlanul lecsapott az „*érzésekre*“ s hevenyében egész kis módszertani értekezést improvizált e sajtóhiba köré. Fejtegetéseit kellő órtékukra kell leszállítanom, annak a kategorikus kijelentésével, hogy én *mást* írtam: *érvekről* beszéltem és nem *érzésekről*. A nagy ambícióval és nem kevés iróniával készült módszertani lecke tehát végredményben egy sajtóhibával vívott szemlalom-harcá zsugorodott össze.

E balesetszámba menő módszertani kirándulás mellett van a szerzőnek, amúgy mellékesen, egy-két ú. n. tárgyi megjegyzése is. E téren azonban -- bevallom -- nem tudok a szerzővel vitába szállni, mert neki a tudományban mindenki számára egyformán kötelező tárgyi hüségéről a jelek szerint lényegesen más a felfogása, mint nekem. Hogy milyen „módszer“-rel keresi a különben tehetséges és szorgalmas Balogh Jolán az adott esetben az „egyéntől független, általános és egyetemes“ igazságot, s hogy miért nem tudok vele tudományos vitát folytatni, annak illusztrálására minden kommentár nélkül, a *sok közül* csak két példát hozok fel.

Bírálatom 615. l. 37-39. sorához a szerző a következő megjegyzést tûzi: „Tehát, midőn a bíráló úr egy balasos kijelentésében úgy állítja be a dolgot, mintha én az egyik feltevést igazságnak vettem volna, tévedett.“ Abban a „hatásos“ kijelentésben *általánosságban* azt hangsúlyozom, hogy az még nem mind tudományos igazság, aminek az adatok vákuumában kronológiai és tárgyi okok nem mondanak ellent. Ebből az általánosságban tett kijelentésből a szerző önkényesen kiragadja az „igazság“ szót s félrevezető módon úgy tünteti fel a dolgot, mintha én a szóval fejtegetéseimnek hipotézis-jellegét tagadnám, pedig ugyanazon a lapon néhány sorral feljebb, a szóbanforgó részletről *in concreto* félreértéhetetlenül a következőket írom: „De ismét ingoványra téved a szerző, midőn *feltézi* (az eredeti cikkben is kurzív!!), vitát a magam részéről egyszer s mindenkorra lezárom.

A bécsi Plautus-kódex miniatürjéről szólva, ismét félreérthetetlenül hangsúlyozom, hogy mivel az eredeti nem áll rendelkezésemre, arról egyáltalán nem beszélek, hanem megállapításom egyelőre csak a szemem előtt levő klisére vonatkozik. Nyitva hagytam tehát az ajtót annak az eshetőségnek, hogy magán a miniatürön az ifjú hajszóno esetleg szókének bizonyul; ez esetben eggyel kevesebb írvem marad álláspontra igazolására s a szerző tételének ellentmondó érvek száma is eggyel csökken -- a helyzet azonban lényegében nem

¹ A szerző távollétében az említett közlemény nem ment át szerzői korrektúrára s így maradt benne a fatális sajtóhiba. Szerk.

változik. A szerzőnő, hogy tévedést bizonyíthasson rám, szavaim értelmét egészen egyéni módon interpretálja. Minden további fejtegetés helyett, párhuzamosan közlöm balról az én szövegemet, jobbról Balogh Jolán átirását:

A miniatűréről jelenleg csak a szerzőnő által a cikkhez mellékelt fotógrafikus reprodukció áll rendelkezésemre, s így nem tudom hitelesen megállapítani az *eredet* az ifjú hajszínét. Az azonban kétségtelen, hogy a *közölt reprodukción* egy sötéthajú ifjú látható...

A bíráló úr a klisé alapján *kijelentette*, hogy a *bécsi miniatűrön* látható ifjú kétségtelenül sötéthajú. Sajnálattal kell megállapítanom, hogy tévedett.

Nem kívánom a hasonló jellegű példák számát tovább szaporítani, csak nyomatékosan kijelentem, hogy én az ilyen „módszer”-rel szemben fegyvertelen vagyok, s ezt a meddő vitát a magam részéről egyszer s mindenkorra lezárom.

(Szeged)

Husztí József.

A
MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ÚJABB KIADVÁNYAI.

	Pengo
Aldásy A.: Címertan. (Egyetemi tankönyv is)	2 [—]
Auer J. F. pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója. 1664. (Feldolgozta: Lukinich I.)	9 [—]
Beniczky L. bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta: Steier L.)	18 [—]
Dékány I.: A történettudomány módszertana. (Egyetemi tankönyv is)	3 [—]
Falk M. és Kecskeméthy A. elkobzott levelezése. (Feldolgozta: Angyal D.)	25 [—]
Fejérpataky—Aldásy: Pápai oklevelek. (Egyetemi tankönyv is)	3.50
Gárdonyi A.: A történelmi segédtudományok története. (Egyetemi tankönyv is)	1 ⁶⁰
Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. (Egyetemi tankönyv is)	1 ⁵⁰
József Nádor élete és iratai (1792—1804) I. (Feldolgozta: Domanovszky S.)	25 [—]
Kornis Gy.: Történetfilozófia	6 [—]
Lukinich I.: A szatmári béke története és okirattára	25 [—]
Révész I.: A magyarországi protestantizmus történelme. (Egyetemi tankönyv is)	2 ⁵⁰
Sándor Lipót Főherceg Nádor iratai. (Feldolgozta: Mályusz E.)	25 [—]
Széchenyi I. gr.: A kelet népe. (Feldolgozta: Ferenczy Z.)	25 [—]
— Döblingi irodalmi hagyaték III. (Feldolgozta: Tolnai V.)	25 [—]
— Naplói, I—II. (Feldolgozta: Viszota Gy.)	25 [—]
Székfü Gy.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790—1848)	25 [—]
Szentpétery I.: Chronológia. (Egyetemi tankönyv.)	1 ⁵⁰
— Oklevéltan. (Egyetemi tankönyv is.) Sajtó alatt	—

Megrendelések címzése:

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÜT 6. SZÁM. GÓLYAVÁR.

Postafiókszám: 242.

MOST JELENT MEG!

MOST JELENT MEG!

SÁNDOR LIPÓT NÁDOR IRATAI

1790—1795.

Ez a kötet Magyarország újabbkori történetének forrásai során a kormányzattörténeti iratközléseknek időrendbeli első kötete s a József nádor-kiadvány prodromusa. Tartalmazza a fiatalon elhunyt nádor levelezését és felterjesztéseit s élénk világot vet az 1790-iki országgyűlés és a Martinovics-összeesküvés korára. Sajtó alá rendezője, **Mályusz Elemér** írt hozzá bevezető történeti tanulmányt. A 940 lapra terjedő kötetet a nádor arcképe és egyik felterjesztésének facsimiléje ékesíti.

Ára 25 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 P-ért szerezhetik meg.

.....

MOST JELENT MEG!

MOST JELENT MEG!

TELEKI MIHÁLY LEVELEZÉSE

VIII. KÖTET.

Ez a kötet a hanyatló erdélyi fejedelemség legválságosabb éveinek (1678—79) történetéhez szolgáltat új adatokat. Ezekben az években *Teleki Mihály* mind nagyobb szerepkörhöz jutott s vele szemben *Thököly Imre* jelentősége kezdett kibontakozni. A kötet elé *Gergely Sámuel* tagtársunk írt bevezető ismertetést. A közel 40 íves kötetnek

bolti ára 18 pengő,

társulati tagoknak 12 pengő. Megrendelhető az Egyetemi nyomda könyvkiadóhivatalában és a Társulat titkárságánál. (I. Vár, Országos Levéltár.)

.....

IRODALOMTÖRTÉNET.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság negyedévi folyóirata. Számon tartja a magyar irodalom és irodalomtörténet fejlődésének minden jelentősebb mozzanatát. Szerkeszti: *Pintér Jenő*. Megrendelhető évi 3'20 pengőért — iskolák, könyvtárak és társaskörök számára évi 6'40 pengőért — a Kir. M. Egyetemi Nyomdánál, Budapest VIII, Múzeum-körút 6.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. — Főigazgató: Dr. Csakó Elemér.

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KOZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D. DOMJANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXI. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1927. ÁPRILIS—JÚNIUS
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1927.

Felhívás!

Társulatunk igazgatóválasztmánya 1927. évi január hó 1-től a *rendes tagsági díjat évi 10 (tíz) pengőben* állapította meg. Felkérjük ennél fogva tagjainkat, hogy ezen összeg befizetésével tagsági kötelezettségüknek tegyenek mielőbb eleget. Azok, akik 1927-re a korábbi 90.000 kor. tagdíjat már befizették, szíveskedjenek pótlólag még 2 pengő 80 fillért beküldeni. Az *alapítvány* legkisebb összege az alapszabályok 7. §-a értelmében az *évi tagdíj húszszorosa*. Előfizetők a Századokat 16 pengőért rendelhetik meg. Alapítvány, tagdíj és előfizetés mindenkor 1099. számú postatakarékpénztári csekkszámánkra fizetendő. Ha a befizetés postautalványon történik, az utalvány szelvényén meg kell jegyezni, hogy az összeg az 1099. számú csekkszámára telepítendő.

Tartalom.

	Lap
<i>Friedreich Endre</i> : Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai	113
<i>Kmoskó Mihály</i> : Gardízi a törökökről	149
Történeti irodalom.	
<i>Starohrvatska Prosvjeta</i> . Ism. <i>Miskolczy Gyula</i>	172
<i>Balogh József</i> : Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum”. Ism. <i>P. A.</i>	174
<i>Majarlaki Kiss Lajos</i> : Adatok a tapolcai apátság történetéhez. Ism. <i>P. A.</i>	175
<i>Berzeviczy Albert</i> : Az abszolútizmus kora Magyarországon, 1849—1865. II. kötet. Ism. <i>Nagy Miklós</i>	175
<i>Révész Imre élete</i> . 1826—1881. Ism. <i>Varga Endre</i>	181
<i>Kelemen György</i> : Magyar fül-, orr-, gégészeti bibliographia, 1801—1924. Ism. <i>Györy</i>	183
<i>Ilberg, Johannes</i> : Vorläufiges zu Caelius Aurelianus. Ism. <i>Györy</i>	183
<i>Below, G. von</i> : Der deutsche Staat des Mittelalters. Ism. <i>Váczy Péter</i>	184
<i>Sorbelli, Albano</i> : Una raccolta poco nota d'antiche vite de Santi e Religiosi Domenicani. Ism. <i>Tóth László</i>	186
<i>Schipa, Michelangelo</i> : Un principe napoletano amico di Dante. Ism. <i>Miskolczy István</i>	188
<i>Groos, Karl</i> : Fürst Metternich. Ism. <i>Hajnal István</i>	190
<i>Curti Merle Eugen</i> : Austria and the United States 1848—1852. Ism. <i>Horváth Jenő</i>	194
<i>Schlözer, Kurd von</i> : Letzte römische Briefe 1882—1894. Ism. <i>Tóth László</i>	195
<i>The historians history of the world</i> . Ism. <i>Török Pál</i>	198
<i>Folyóiratszemle</i>	201
Tárca.	
<i>Lukinich Imre</i> : Főtitkári jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1926 évi működéséről	212
<i>Hivatalos Értesítő</i>	215

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai.*

J.

Gróf Batthyány Lajos 1849 szept. 12-én érkezett el hosszú kálváriaútjának utolsó állomására, a pesti Újépületbe. Ekkor különböző helyeken már több mint nyolc hónapja szenvedett fogságban. Január elején, amikor az országgyűlés megbízásából Deák Ferencsel, Majláth Györggyel és Antallal a Lonovics József egri érsekkel Bicskén járt Windischgrätz hercegnél, tudta meg, hogy lázadónak jelentették ki a vagyona elkobzását is elrendelték és letartóztatását csak parlamenti minősége halasztja el egy-két napra. Ekkor már feltűnik előtte a fenyegető veszedelem sötét árnyéka. „Ámbár meg vagyok győződve — írja január 6-án feleségének —, hogy épen én szegültem ellen legtöbb bátorsággal Kossuth szándékainak és minden, az uralkodóház ellen irányuló

* Gr. Batthyány Lajos utolsó napjainak történetét főként a következő források felhasználásával igyekeztem rekonstruálni: Özv. gr. Batthyány Lajosné sz. Zichy Antónia grófnő Visszaemlékezései (1849 jan. 2—1849 okt. 6.). Kézirat gr. Batthyány Elemér budapesti levéltárában. (Batthyáyné már 1850-ben kezdte jegyezgetni emlékezéseit, majd azokat 1882-ben németből magyarra fordította. Ezentúl Visszaemlékezések cím alatt fogom idézni.) — Gr. Batthyány Lajosnak és nejének 1849. évi levelezése. U. o. — Gr. Zichy Jánosnak (gr. Batthyány Lajosné testvéröccsének) füljegyzésel gr. Batthyány Lajos utolsó napjairól és kivégzéséről. Kézirat. U. o. — Bártfay László naplója (1849 jan. 5—1851 jan. 20.). Kézirat a gr. Károlyi nemzetség budapesti levéltárában. — Akten der Polizei-Section des k. k. Armees Oberkommando's. 1849. Nr. 1789. (A gr. Batthyány Lajos önmegsebzésére vonatkozó vizsgálat iratai a Hadtörténelmi Levéltár 1849—49-I osztályában.) — Begebenheiten in Ungarn. Fasc. VI, Nr. 40. U. o. (Batthyány kivégzésére vonatkozó iratok a General- und Distriktskommando Akten c. osztályban.)

törekvésnek, mégis mindenáron vértanuvá akarnak avatni azért, hogy kitartottam a márciusi törvények mellett! Legyen! El fogok pusztulni, de méltóan nevemhez és multanhoz!”¹

Artatlansága tudatában a bicskei sikertelen tárgyalás után sem gondolt menekülésre, pedig ezt maga Deák Ferenc is ajánlotta neki.² Január 8-án este Pestre visszatérve, gróf Károlyi György palotájában elfogták és a budai helytartósági épületbe vitték.³

II.

Batthyány 1848 december 6-án vált el Ikervárott maradt családjától. A kötelesség érzete szólította, hogy — innár mint egyszerű képviselő — részt vegyen a politikai életben. „Kossuth mostani eljárását nem hagyom jóvá — szolt nejéhez — attól tartok, hogy az ország végromlása elerbe megyünk; pedig gyorsabban, mint gondoljuk, ha ellene nem evedünk, azért egy mérsékelt pártot akarok alakítani, véleményemet kimondani. Lehet, hogy ez Pesten nem fog tetszeni, lehet, hogy árulónak is fognak hinni, de kötelességemnek tartom meggyőződésem szerint cselekedni, akár tetszik, akár nem és akár minő nehéz ez a mostani viszonyok között.”⁴

Családját nem vitte magával, mert *nem akarta, hogy felesége hallja, ha gyalázzák, vagy talán hazaárulóknak is nevezik*, midőn fellépésével hazáját akarja menteni, de attól is félt, hogy ha Windischgrätz herceg bevonul Pestre, sok vér fog folyni.⁵ Azonban az események sodra erősebbnek bizonyult, mint Batthyány jószándéka és miközben a legitimitást népszerűsége árán is védel-

¹ „Trotz dem Bewusstsein, dass eben ich es war, der mit dem meisten Muth Kossuth's Tendenzen und jedem antidinastischen Streben entgegentrat, will man mich durchaus zum Märtyrer dessen machen, dass ich an die Gesetze von März fest hielt. — auch gut — *Je périrai digne de mon nom et digne de mon propre passé!*” Batthyány elfogatásától tartva, ezen levél továbbítására Deák Ferencel kérte meg.

² Ferenczi Zoltán: Deák Ferenc élete. II. 212. l.

³ Eble Gábor „A Károlyi-grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája” c. könyvében (Budapest, 1897.) január 9-ére teszi Batthyány elfogatását (79–80. l.). A tévedés onnét eredhet, hogy Eble Bártfay Naplójában január 9-e alatt találta följegyezve az előbbi nap eseményeit.

⁴ Visszaemlékezések. 3. b) l.

⁵ U. o.

mezte s a békés kiegyenlítés útját egyengette, arról az oldalról mérték reá a döntő csapást, ahonnet emberi számítás szerint legkevésbé várhatta volna.

1849 január 2-án reggel katonaság jelent meg Iker-várott és bekerítette a kastélyt. A parancsnokló százados, Paul Frigyes, a 6. számú sivalízsér-ezred tisztje, felmutatta a parancsot, mely szerint kötelessége a lázadó gróf Batthyány Lajost letartóztatni, értékeit és iratait lefoglalni. A házkutatás és a foglалás megtörténtével Batthyányné Königmayer Károly nyögéri plébánost küldte fel Pestre, hogy férjét értesítse. Königmayer a hadiállapot miatt csak néhány nap alatt bírt Pestre eljutni, de a gróffal nem találkozhatott, mert még Bicskén volt; az izenetet sem tudta átadni, de Batthyány sorsáról sem hozott biztos hírt.¹

A szüntelenül férje sorsán tépelkedő hűséges nő a távolból is megérezte, hogy valami nagy csapás zúdult le rájuk. „Január 8-án — írja Visszaemlékezéseiben — íróasztalomonál ültem, Lajos képe előttem volt, azon kép, melyet mint menyasszony tőle kaptam. Egyszeri boldogságunk mint fiatal házások, szomorúságunk és fájdalomunk, midőn két gyermekünket veszítettük el, — azt mind ködfátyolként láttam. Egyszerre olyan fájdalmat éreztem szívemben, utána vágytam, éreztem, hogy ő szenved. Ezen pillanatban sírnom kellett. Oh, ez előérzése volt talán mindannak, mit ő később szenvedett és engem véghetetlen szerencsétlenné tett.”²

A rossz hír ezúttal lassan járt: Batthyányné csak január 20-án tudta meg Karolina nővérének, gróf Károlyi Györgynének leveléből, hogy férjét elfogták. Másnap útra kelt Emma leányával. Ekkor csak két hétig maradhatott férje közelében, de március 10-e körül kisebb gyermekeit, Ilonát és Elemért is felhozta magával. Április 22-én, mikor a Várban már nagy volt a fejtelenség a Buda ostromára felvonuló honvédsereg közeldése miatt, kérve kérte férjét, hogy ábruhába öltözve szökjék át vele Pestre és ott rejtőzzék el a magyarok bejöveteléig, de Batthyány ezt felelte: „Jó lovon, karddal

¹ Visszaemlékezések, 3. b)-9. a) l.

² U. o. 10. a) l. Batthyányéknak két gyermekük halt meg kicsiny korban; Antónia (meghalt Berganóban 1837 augusztus 28-án két éves korában) és Ákos (született Pesten, 1845 október 28-án, meghalt ugyanott 1845 december 28-án, eltemetett Iker-várott).

a kézben szívesen, de így — asszony mögé bujva — arra nem tudom magamat elhatározni¹.

Másnap, április 23-án gróf Károlyi Istvánnal, gróf Zelinski Lászlóval és még harminc más fogollyal együtt erős fedezet alatt útnak indították Laibach felé. Ide május 7-én érkezett meg. Július 23-án a pozsonyi várba, innét augusztus 11-én Olmützbe szállították. Felesége Pozsonyban meglátogatta, majd szeptember elején Bécsbe utazott, hogy útlevelet szerezzen Olmützbe. Bécsben kapta meg férjének Olmützből szeptember 6-án írt levelét. Ebben arra kérte, hogy igyekezzen minél gyorsabban Pestre utazni, mert oda fogják szállítani. Hozza magával a gyermekeket is, mivel attól fél, hogy ez lesz az utolsó útja.²

A grófnő Pozsonyba sietett, mert biztos remélte, hogy a foglyokat Pozsonyon keresztül viszik Pestre. 10 szeptember 9-én megtudta, hogy az olmützi foglyok vasúton megérkeztek és hajón szállítják őket tovább. A hajóállomáson a hadbíró a kíséretében levő házi orvosának, dr. Landesmannnak kérésére megengedte, hogy gyermekeivel együtt bemerjen a hajóra és férjével, akinek külön kabinja volt, egy félórát tölthessenek. A szegény fogoly különösen fiának, a kis Elemér grófnak örült: legutóbb, mikor budai fogságában látta, még nem tudott beszélni, most pedig már minden kérdésre felelt. „Ezen rövid vizontlátás — olvassuk Batthyányné Visszaemlékezéseiben — egész boldogság volt mindkettőnknek és bátorságot adott a jövőre; némileg megnyugtatta éreztük magunkat, megígértém Lajosnak, hogy két nap múlva utána jövök Pestre.“³

III.

A fogolyszállítmány csak nagy kerülővel juthatott el Pestre, mert Komárom még magyar kézen volt. A gőzhajón csak Győrig utazhattak, innét kocsin szállították őket tovább Kisbércen, Mórton és Székesfehérváron át szeptember 12-én érkeztek meg Pestre.

¹ Visszaemlékezések. 15. a) 1.

² „So eben höre ich, dass wir morgen oder übermorgen nach Pest geführt werden. Ich fürchte und hoffe, dies wird meine letzte Reise sein. Willst du mich daher noch einmal sehen, so trachte so schnell als möglich hinzukommen. — Verspäte dich nicht, denn auch die Kinder möchte ich noch einmal küssen.“

³ Visszaemlékezések. 31. b) 1.

Az Újépület udvarán Schmutzer Károly, az emberseges főtörzsfoglár, aki őket budai fogságuktól idáig kísérté és április 23-tól állandóan velük volt, a harminc-három foglyot átadta a katonai fogház parancsnokságának, azután pedig — mint Barsi (Neumann) József, Batthyány és harminckét társa fogságának hűséges krónikása írja — bocsánatot kért, ha netalán hivatalos buzgalmában valakinek kedvetlenséget okozott volna, és türelmet, bátorságot s szerencsét kívánt a foglyoknak.¹

Az 1898-ban lebontott Újépület — a mostani Szabadság-tér és az azt körülvevő új paloták helyén — egy, mintegy 10.000 négyszögölnyi területen fekvő óriási kaszárnya volt, szabályos négyzetalakban építve. A kaszárnya négy sarkához a nagy négyszög átlói irányában még egy-egy kisebb négyszögű épület csatlakozott. A két északi pavillon közül a mostani Hold-utca felé néző volt Batthyányék börtöne és mindvégig katonai fogház céljaira szolgált s a Garnisonsarrest Nr. 2. nevet viselte. Háromemeletes épület volt ez, belül négyszögű udvarral, minden emeletén tizenegy ablakkal. Földszintjén a 3. sz. cellát mutogatták Batthyány börtöne, majd síralomháza gyanánt, közelében pedig a 6. számút, mint az augusztus 11-én Csurgón letartóztatott és idezállított gróf Károlyi György celláját. A 3. számú cella olyan szűk volt, hogy a prics mellett egy ember is csak szorongva fért el. Ez azonban sohasem volt Batthyány börtöne és mint később látni fogjuk, síralomháza sem, mert megérkezésük után azonnal a Holzplatzra néző szárny harmadik emeletén szállásolták el gróf Károlyi Istvánnal együtt és szobáikat egy konyha kötötte össze. Lent Batthyány vasrácsos ablaka alatt éjjel-nappal külön ór sétált azon szigorú parancssal, hogy tartsa szemmel a féltve őrzött fogoly ablakát.² Az olmtüzi foglyok eddigi letartóztatási helyeiken közös termekben, vagy egymás közelében voltak elzárva, csak a három gróft különítették el tőlük mindenütt, most azonban a közrendű foglyokat is szétosztották. Az V. számú pavillonon kívül, ahol Batthyány és a honoratior osztályhoz tar-

¹ Utazás ismeretlen állomás felé. 1849—1856. O. K. 184. 1.

² Pollak József hadnagy vallomása. Akten der Polizei-Section. 1849. Nr. 1789. — Pollak, a fogház felügyelője, a „Generalgewaltiger” címet viselte. A Generalgewaltiger (Generalprofos) címmel ezidőtájt csak hadiállapotban találkoztunk. A főszállásmesteri törzshöz volt beosztva.

tozó foglyok raboskodtak, még a IV. számút is igénybe vették a „misera plebs“ számára.¹

Batthyány, gróf Károlyi István és gróf Zelinsky László Leuzendorf hadbíró jóvoltából, úgy mint azelőtt Laibachban² és Pozsonyban és Olmützben is, saját bútoraikkal rendezhették be szállásukat, így Batthyány szobájának bútoraiban egy ágyból, egy szekrényből, két székből, egy karosszékéből, egy tükörből, egy mosdóasztalból, egy divánból és egy éjjeliszekrényből állott. Mindezt még megérkezésük napján, szeptember 12-én, Buday János, a grófnő portása szállította be úrnőjének a gróf Czirákyházaiban (ma a Nemzeti Kaszinó Kossuth Lajos-utcai palotája) hírt lakásáról és az Újépületben szolgáló katonák segítségével hordta fel ura szobájába.³ Karger Károly, altörzsfoglyár, aki szeptember 12-én ügyeletes volt, nagy elfoglaltsága miatt nem vizsgálhatta meg a szállítmányt, sőt azt csak este látta meg a kinestári bűtorok helyébe elrakva.⁴ Batthyány és Károlyi s valószínűleg Zelinski is, elég nagy kényelmet élveztek, kiszolgálásukról komornyikjaik gondoskodtak: Batthyányé Németh János, Károlyié pedig Meichl József. Állandó belépési engedélyük volt az Újépületbe és amint Németh János állítja, egyszer sem motozták meg őket.⁵ Rendszerint háromszor, reggel, délben és este mentek be, ők takarították gazdájuk celláját s ruháját és felszolgálták az étkezésnél.

A félelmes hírű és zsúfolásig telt épületben képviselve volt a letiport Magyarország minden társadalmi rétege. A foglárok által vezetett Strafprotocoll első kötete 1849 július 10-ől az év végéig 910, 1850 december 6-ig pedig 621 politikai fogoly nevét tartalmazza. Batthyányt szeptember 12-én a 381. szám alatt iktatták be, kivégzése napján a létszám már 603-ra emelkedett.⁶ A környék lakói irtózáttal látták a napról napra

¹ Galsai Kovács Ernő Naplója, III. 53. l. Kézirat a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

² III. Armes Kommando. Akten der Justiz-Section. 1849. Fasc. 9. Nr. 14. Hadtörténelmi Levéltár.

³ Buday János vallomása, 1849 okt. 8. Akten der Polizei-Section. 1849. Nr. 1789.

⁴ Karger vallomása, 1849 okt. 7. U. o.

⁵ Németh János vallomása, 1849 okt. 7. U. o.

⁶ K. k. Politisches Gefangenhaus in Neugebäude. Strafprotocoll vom 10. Jul. bis 6. Dec. 1850. — A pesti hadbíroság tisztviselői készítették a „Strafprotocoll vom 1. Aug. bis 5. Jul. 1850“ c. listromot, mely 1161 fogoly adatait tartalmazza.

érkező fogolyszállítmányokat; főurakat és előkelő birtokosokat hoztak be saját fogatukon, de vasraverve, másokat cammogó ökrösszekereken szállítottak, vagy összeláncolva gyalog kísérték be, százával hajtották a lerongyolódott honvédeket, akiket a császári hadseregbe való besorozásra szántak. Azok között, akik Baththyányék előtt kerültek be, vagy kivégzése előtt szállították be, ott találjuk Rudnyánszky József besztercebányai, Jekelfalussy Vince szepesi püspököt, Járos Vince esztergomi érseki helynököt, Lévay Sándor egri nagyprépostot, Pendl Ferenc székesfehérvári kanonokot és vele csaknem az egész káptalant, Palotai (Purgstaller) József piarista provinciálist, Perlaky László piarista, Sebesi Kálmán és Laky Demeter premontrei tanárokat, több franciskánust, számos protestáns lelkészt, így Jeszenszky László hódmezővásárhelyi evangélikus, Könyves Tóth Mihály debreceni református papot; Sámuel Alajos pesthelyvárosi plébánost, Schwab Lőw pesti zsidó főrabbit; a főurak közül: gróf Károlyi Györgyöt, gróf Ráday Gedeon nógrádi főispánt, gróf Niczky Kristófot, báró Perényi Zsigmondot, báró Jeszenák Jánost, továbbá a vértanú Csányi Lászlót, Csernyus Manóit és Szacsyay Imrét. Ott volt Záhorszky Alajos, Pázmándy Dénes, Madarász József, Balassa János orvos-tanár, Albert Ferenc esillagász, Török János író. A katonák nagy részét tovább küldték Aradra, de az Újépületben raboskodtak ez időben és ott lettek később vértanuhalálukat herceg Woroniczky Miciszláv, Abancourt Károly, Giron Péter és Gonczeczky János mezőhegyesi tábori lelkész.¹

A sors szeszélye egy-egy külföldit is besodort a magyar Bastille komor falai közé. Így egy francia természettudós, Lamarjorie Frigyes, Soursac grófja is csaknem két hónapig élvezte az Újépület vendégszeretétét.

¹ 1848-ban készült egy nagy betűrendes jegyzék: K. k. Kriegsgericht in Pest. Consignation über sämtliche wegen Beteiligungs an der ung. Revolution de anno 1848—49 und sonstigen politischen Verbrechen bei dem obigen Kriegsgerichte in Untersuchung gestandenen Individuen. — E két utóbbi lajstrom még akkor készült, amikor a pesti hadbíróság levéltára csaknem teljesen ép állapotban volt, azért igen becses forrás oly egyénekre vonatkozólag, akiknek vizsgálati és periratai elveszttek.

² Az említettek pererei nagyjából megtalálhatók a pesti haditörvénszék levéltárában: Akten des k. k. Mil. Kriegsgerichts in Pesth 1848—55. és Akten des k. k. Kriegsgerichts in

1848-ban Oravicán telepedett le, 1849 nyarán pedig a Herkules-fürdőt használta. Botanizált, népies zsánerképeket festett, rajzolgatta a népviseletet, a tájakat. Emítt gyamússá vált. Szeptember 26-án az Újépületbe zárták, de november 21-én bizonyíték hiányában szabadon bocsátották.¹ Női foglyok is szép számmal voltak, leginkább kofák és vásáros asszonyok kerültek bajba a Kossuth-bankó miatt. De odakerült a kalandos életű Weber Karolina is, egy gazdatiszt eperjesi származású felesége, a honvéd vadászzászlóalj egykori hadnagya.² Néhány hétig két magyar mágnásasszony is szenvedett ott vizsgálati fogságot: Lipthay Augustza báróné, a szenttamási sáncok közt hősi halált halt báró Orczy István özvegye, és nővére, Leóna, Csekonics János neje. A Lipthay bárónőket Haynau küldte fel Zombolyáról a pesti hadbírószákhoz, mert Lövényi József pesti szépíró tanító azzal vádolta őket, hogy a társaságukban megforduló császári tisztektől hadi titkokat akarnak kikélni.³

Pesth. 1848—51. (Hadtörténelmi Levéltár, Straf- u. Untersuchungsakten, 18. és 19. oszt.) Sajnos, az iratok jelentékeny része áldozatul esett a Kriegsarchiv-ban történt nagy selejtezésnek, mely a múlt század 70-es éveiben ment végbe. Leginkább csak a Votum informativumot, a tárgyalási jegyzőkönyvet és az ítéletlevelet őrizték meg. A hiányok sok esetben kiegészíthetők a Justizsection és a Polizeisection aktáiból. Néhány per teljes egészében fellelhető a Civ. u. Mil. Gouvernement aktái közt. Sok per (Igy Csányi Lászlóé is) elveszett vagy valamelyik bécsi levéltárban lappang.

¹ Barsi i. m. 193—195. l. — Akten des k. k. Militär-Kriegsgerichts in Pest, 1849. Fasc. 4. Nr. 51.

² Weber Karolinát Giron Péterrel, a német légió vitéz parancsnokával és Dederki Ferenc honvéd vadással együtt hozták föl Debrecenből. Azzal vádolták, hogy Giron Dederki segítségével meg akarta szöktetni. A Votum informativum szerint Giron megszökött a debreceni városbáza börtönéből és Dederkinél rejtőzött el. Weber Karolina ezt egy orosz tisztnek megjelentette, mire Giron újra elfogták. Giron halálra ítélték és október 18-án reggel felakasztották; Dederkit a fogolyszöktetés miatt 8 havi fogsággal büntették. Weber Karolinát pedig október 19-én elbocsátották. — I. Giron pere. K. k. Mil. Kriegsgericht in Pest, 1849. Fasc. 2. Nr. 217.

³ Lövényi, mint füljelentésében elmondja, nyolc évig tanított a Csekonics háznál! A hölgyeket eredetileg a hadai Frzsébet-apácák kolostorában akarták elzárni, de vonakodtak odamenni. Így kerültek augusztus 30-án az Újépületbe. Csekonicsnét szeptember 17-én, Orczynét pedig 20-án bocsátották el. — Akten d. Polizeisection, 1849. Nr. 709. Bártfay Naplója. 11. l. — Barsi i. m. 190. l. — Hogy Lövényi

IV.

Batthyányné szeptember 11-én indult el és 13-án érkezett meg Pestre. Utja fáradságos és veszedelmes volt, mert az osztrák sereg blokád alatt tartotta Komáromot és így mind a két táboron keresztül kellett haladnia. Pesten férjét napról-napra meglátogathatta. A bánásmód emberséges volt, órákat tölthetett bent gyermekeivel az Újépületben, többször férjénél ebédelt gróf Károlyi István társaságában. Batthyány kedélyhangulata változó volt, némelykor nagyon komolynak és szomorúnak látszott, neje ismételt kérdéseire, hogy „miért oly gondolkodó, nem felelt határozottan; sorsa felett különböző módon nyilatkozott: egyszer jót remélt, máskor haláláról szolt.”¹

Batthyáynak valóban semmi oka sem lehetett arra, hogy jót reméljen. Fogságába is eljutott annak a vérfürdőnek a híre, mely Haynau fővezéri működését kísérte. Már Pozsonyban értesülhetett három Mednyánszky László és Gruber Fülöp lipótvári honvédtisztek s Rázga Pál pozsonyi evangélikus lelkész június havában történt kivégzéséről. A visszatörlés kegyetlen munkája országsszerte megindult. Az Újépületben is több foglyot végeztek már ki. Ezekről nagyon jól tudhatta, hogy sokkal enyhébb vádak alapján jutottak a vesztőhelyre, mint amilyenekkel őt illették. Így augusztus 14-én agyonlőtték hat székesfehérvári polgárt, akiket mint nemzetőröket fegyveres kézzel fogtak el, 21-én Mezey József kajászószentpéteri jegyzőt, 27-én Kantsur András szokolai református lelkészt és Schweitzer József budai nyomdászt, 30-án Fülöp György dunavesei jegyzőt, szeptember 7-én Streith Miklós vérteshoglári plébánost lőtték agyon, káplánját, König Mórt pedig 15 évi várfogsággal sújtották. Batthyányék beérkezése napján, szeptember 12-én is volt kivégzés: Gábel Mátyás selmecbányai bányamestert lőtték főbe.²

beteg agyán valló zűrzavaros vádaskodására eljárást indítottak, annak kell tulajdonítanunk, hogy a magyar érzésük miatt közismert hölgyek meghurcolásával az arisztokráciát akarták megrémíteni. Lövényi Batthyány ellen is vádaskodott. Aug. 22-én kelt följelentésében említi, hogy beszolgáltatta egy levél tartalmát, melyet Batthyány írt Pulszky Ferencnek Londonba.

¹ Visszaemlékezések. 33. b) 1.

² Pereik a K. k. Militärkriegsgericht in Pesth iratai közt találhatóak.

Streith plébános kivégzése általános rémületet kel-
tett a régebbi, majd a gróf Batthyány Lajossal beérke-
zett újabb foglyok közt is. „Minden oldalról kértek,
ostromoltak — írja König Mór, a kivégzett plébános
káplánja —, mondanám el elítéltetésünk valódi tényállá-
dékát, mert megfoghatatlannak látszott előtük, hogy oly
szelíd és ártatlan papot, mint Streith, csupán az ítéletben
foglaltakért halálra lehetett volna ítélni? Gróf Batthyány
Lajos, ki ugyanazon (?) emelet egyik külön szobájában
volt elzárva, behítt magához s aggodalmasan hallgatta
pörünk lefolyását.”¹

A foglyokra ráncszedett a bizonytalanság nyo-
masztó érzése. Az Olmützből érkezett foglyok közül több-
nek ügyében már Pozsonyban vagy Olmützben meg-
tartották a törvénytörési tárgyalást, de még egynek íté-
letét sem hirdették ki. Sohasem tudhatták, hogy melyik
napon vezetik őket elő ítélethirdetésre. A tudomásukra
jutott ítéletek méltán kelthettek aggodalmat. Szeptember
15-én hirdették ki Batthyány régi fogolytársának, gróf
Zelinski Lászlónak ítéletét: 10 évi sáncfogsággal sújtot-
ták azért, mert 1848 októberében megkísérelte a magyar
hadseregbe csábítani az Újradon állomásozó Schwarzen-
berg ulánusrezred legénységét.² Másnap Foltin Tamás

¹ König Mór: Streith Miklós emlékezete. Megjelent Boross Mihály „Gyászlapok a magyar szabadságharc törté-
netéből” c. kiadványában. (Székesfehérvár, 1880.) — König
és Batthyány nem ugyanazon emeleten voltak elzárva.
König maga írja, hogy a II. emeleten raboskodott, a rendőri
osztály irataiból és Bártfay Naplójából (12. l.) kétségtelen-
ül kiténik, hogy Batthyány a III. emelet egyik cellájában
lakott. De azért nem lehetetlen, hogy Batthyány, aki a fog-
lyok szolgálatait gazdagon jutalmazta, magához kérelmette
König káplánt. — Streith és König együttesen tárgyalt pere
(1849. Pásc. 1. Nr. 364.) azért érdekes, mert Mtlacher hadbíró
Königre is halálbüntetést indítványozott, azonban a hadi-
törvénytörés a szept. 6-án tartott tárgyaláson König bünteté-
sét csak 15 évi várfogságban állapította meg. 1849-ben pol-
gári személyek pereiben a hadbíró javaslatától csak nagyon
ritkán tértek el.

² Gr. Zelinski László 1811-ben született Krakóban. Az
ulánusoknál szolgált. A kapitányi rangot elérve kilépett a
hadseregből és 1846-ban feleségül vette a dúsgazdag örvényesi
Lovász Anniát. Büntetését Haynau 1849. dec. 2-án várfog-
ságra enyhítette. Josephstadtba zárták, de felesége kéré-
sére az aradi várba küldték. Tanát 1855. jan. 2-án szabadult ki.
1863. júl. 14-én halt meg Temesújfaluban. Aradi fogságáról
érdekes részletek olvashatók Galsai Kovách Ernő Naplójá-
ban. Pere 1849. Pásc. 2. Nr. 201. alatt található.

szakácsot és Neumann József bicskei plébánost vezették a törvényszék elé. Az előbbire kémkedés kísérlete miatt hét-évi sáncfogságot szabtak ki, az utóbbi egyházi beszédei és hírlapi cikkei miatt húszévi várfogsággal bünhődött. 19-én Perlaky László budai piarista tanárt, Neuwirth Adolf német újságíró és Rémay Károly színészt állították a törvényszék elé. Perlaky 1849 elején a magyar kormányt dicsőítő és az osztrákokat gyalázó cirkákat íratott tanítványaival (8 évi várfogság), Neuwirth össze-kötetében állott a bécsi forradalom vezetőivel (20 évi várfogság), Rémay izgató cikkei miatt került bajba (10 évi várfogság).

Más ítéletek is rendkívüli szigorúságra, néha pedig feltűnő törvénysértésre is vallottak. Kőrbátory (Ringsmuth) József vizivárosi tanító buzgón énekelte tanítványaival a Gotterhaltet, de úgy, hogy a császár neve helyett Kossuth nevét foglalta bele. Szeptember 5-én nyolcevi sáncfogságot szabtak ki rá. 15-én Szalacsy Antal komáromi gabonakereskedőt vezették elő: három-évi sáncfogságot kapott, mert 5000 frt Kossuth-bankót találtak nála. 22-én olvasták fel gróf Niezky Kristóf ítéletlevelét. Ötévi sáncfogságra ítélték az olasz katonák esá hitgalása miatt. A Honvédelmi Bizottmány rendeleteinek kihirdetése és a függetlenségi nyilatkozathoz való csatlakozás okozta Rudnyánszky József besztercebányai püspök veszedelmét: hatévi várfogságra ítélték, sőt a hadbíróság még arra is illetékosnek tartotta magát, hogy *püspöki hivataláról letegyje*¹ (szept. 22.).

Mint említettük, szeptember 16-án hirdették ki Neumann (Barsi) József bicskei plébános húszévi fogságra szóló ítéletét. Nedelkovics Euthim hadbíró vígasztalgatta: „Azí tanácsolom — mondá —, hogy reméljen. Amint a dolgok állnak, nem fog ön ülni hátsz, de talán két évig sem. Az általános amnesztia inkább valószínű, mint nem, és pedig, ha az események kedvező fordulatot vesznek, nemsokára.“ Ugyanaznap este Bathyány Zerdahely Ede társaságában meglátogatta és melegen érdeklődött sorsa iránt.² „Midőn neki is elmondtam — írja Barsi

¹ Később a nunciatura közbelépésére a hivatalvesztésre vonatkozó rendelkezést törölték és ehelyett fogsága idejére felfüggesztették javadalmi élvezetét. (III. A. O. K. Nr. 2649. 1849. dec. 31.)

² Zerdahely Ede előkelő nemes családból származó zongoraművész volt. Bathyánynak régi jó ismerőse és kezdetől

— a Nedelkovicstól hallottakat, megérezte, hogy ha a dolgok hirtelen és gyorsan nem fordulnak jobbra, őt Nedelkovic (1) sehogysen lesz képes a haláltól megmenteni. S mi lehetne — kérdém — az a fordulat? Mire azt mondá, ő hiszi, tudja, hogy Komárom külségség nélkül nera tarthatja magát a végletekig; gyanítja, mennyire érdeklében fekszik Bécsnek Komáromot mielőbb megszerezni s így azt reméli s óhajlja, hogy Komárom kapitulálni fog, de okosan, s tekintettel az egész országra, akkor azután az amnesztia lehet a kapituláció pontjai közt, és lehet a kapituláció következménye . . .⁴¹

Madarász József, aki szeptember 25-én került az Újépületbe, szintén azt hallotta, hogy mindenki, így Batthyány is, Komárom magatartásában reménykedett. Híre járt, hogy Batthyány így nyilatkozott: „Míg Komárom fel nem adatik, ne tartsanak: ha Komárom feladtnék, akkor végünk van. Kiköthetik nemesak a foglyoknak szabaddá tételét, de az alkotmány teljes helyreállítását is.”⁴²

Komárom kapitulációja időközben megtörtént, Klapka és Haynau szeptember 27-én aláírták a pusztaherkályi egyezményt, de ez — mint ismeretes — csak a komáromi magyar seregnek biztosított amnesztiát. Ennek gyorsan híre futott az országban és bejutott az Újépületbe is és általános rémületet támasztott. Szeptember 12-e óta nem volt kivégzés, de most már mindenki sejthette, hogy a véres jelenetek meg fognak ismétlődni.

fogva fogolytársa volt. Január havában Fiedler Gyula orvos-sal együtt fogták el az árvamegyei batáron, amikor mint Molesiczky István expedíciójának részesei Boroszlóba akartak utazni egy német légió szervezése végett. Szeptember 21-én Zerdahelyt és Fiedlert bizonyíték hiányában elbocsátották és rendőrt felügyelet alá helyezték, azonban október 9-én ismét az Újépületbe kerültek, majd 25-én mindkettőt két évi várfogságra ítélték. Zerdahely szabadulása után Amerikában élt. Utoljára 1877-ben fordult meg hazánkban. L. a Strafprotocoll és Consignation adatait. — Id. Ábrányi Kornél: Életemből és emlékeimből. (Bp. 1897.) 23—54. l.

⁴¹ Barsi i. m. 190—192. l. — Barsi szerint ügyét Nedelkovic referálta és az ítéletlevelet is ő olvasta föl. Meg kell jegyeznünk, hogy Barsi a névben tévedett, mert ügyében Leuzendorf dolgozott, ő készítette el a Votumot, ő volt a szeptember 15-én tartott haditörvényszéki tárgyalás előadója, ő írta alá az ítéletlevelet s ő hirdette ki. (Akten d. k. k. Mil. Kriegsgerichts, 1849. Fasc. 2. Nr. 251.) Ugyancsak Leuzendorf volt Batthyány ügyének előadója.

⁴² Madarász József: Emlékirataim. (Bp. 1888.) 273. l.

Batthyány október 4-én többször megkérdezte feleségét, hogy nem szerzhető-e mérget? Már régebben megígértette, hogy mérget szerez arra az esetre, ha halálra ítélnék. A grófnő azt felelte, hogy ezt nem tartotta szükségesnek, mivel bizonyosra veszik, hogy csak több évi várfogságra ítélik. Batthyány csüggedten válaszolt: „Én már életunt vagyok; mily borzasztó jövő, éveket egy várban tölteni; hidd el, minden reggel, mikor felébredek, nagyon bánom, hogy nem haltam meg.“

Felesége éppen aznap hallotta, hogy büntetése öt-, legföljebb hétévi várfogság lesz, azért vigasztalni igyekezett: „Mi két-három-négy esztendő egy ember életéhez hasonlítva? Hamar múlik az idő és ha nem bírod ki, lesz mód azon segíteni.“ Megígérte, hogy akárhová viszik is, nem hagyja el és utána megy gyermekeivel együtt.

Batthyány kedélye egy kissé felderült. Azt kívánta, hogy Ilona lánya énekeljen. Ez felvidította és arra kérte nejét, hogy taníttassa zongorázni és énekelni, mert jó hangja lesz. Már is örül, hogy lányával énekelget magának, ha nagy lesz! Az volt a kívánsága, hogy kedves költőjének, Lord Byronnak műveit küldje vagy hozza be neki és másnap minél korábban látogassa meg, maradjon nála ebédre is, közben tréfálkozott a rossz profoszkoszt miatt. Megnyugodva váltak el, mert nem sejtették, hogy másnap — utoljára — már a síralomházban találkoznak.¹

V.

Batthyányt hosszú fogsága alatt lovag Leuzendorf Lajos hadbíró Budán tiszser, Olmützben pedig ötször hallgatta ki. Az óriási apparátussal összegyűjtött vád anyag és a kihallgatások alapján Leuzendorf elkészítette hatalmas előterjesztését és azt augusztus 30-án előadta az Olmützben Pöck vezérőrnagy elnöklése alatt megtartott haditörvényszéki tárgyaláson.² Votuma alapján a haditörvényszék kötel által végrehajtandó halálbüntetésre szavazott, de egyúttal elfogadta Leuzendorf erős érvekkel támogatott kegyelmezési javaslatát is. Az augusztus 30-án kelt ítéletlevelet Leuzendorf szerkesz-

¹ Visszaemlékezések. 34. a)–35. b) l.

² Leuzendorf Votumának (1849 aug. 29.) és kegyelmezési javaslatának (aug. 30.) magánmódon megszerzett másolata megvan gr. Batthyány Elemér levéltárában.

tette meg és azt Pöck elnökkel együtt aláírta.¹ Az iratok haladéktalanul felküldettek a bécsi katonai főtörvényszékhez és erről Leuzendorf augusztus 31-én az olmützi várparancsnokság útján a pesti kerületi parancsnokságot is értesítette. Kempen altábornagy, kerületi parancsnok arra hivatkozva, hogy báró Haynau ezen ítélet ratifikálását augusztus 29-én kelt 1199. sz. rendeletével magának tartotta fenn, szeptember 4-én sajnálkozva jelentette Haynaunak az olmützi hadbírótság ezen intézkedését,² mert mint egy későbbi fölterjesztéséből kitűnik, azt hitte, hogy Leuzendorf ezáltal a per újrafelvételét vagy az ítélet enyhítését akarta kieszközölni. Kempen buzgó-sága felesleges volt, mert a bécsi katonai főtörvényszék a hadügyminisztérium szeptember 3-án kelt 7072. sz. rendeletére hivatkozva, szeptember 7-én megküldötte Batthyány hozzá érkezett vizsgálati és haditörvényszéki iratait a magyarországi hadsereg főparancsnokságnak azon célból, hogy az ítéletet Haynau ratifikálja.³

Az iratok a hadsereg főparancsnokságtól rövid úton a pesti haditörvényszékhez jutottak és Komárom feladásig ott heverték. Kempen altábornagy a kapitulációt követő napon, szeptember 28-án jónak látta Haynau elé terjeszteni a pesti haditörvényszék kérdését, hogy mi történjék Batthyáynak minden további utasítás nélkül hozzáérkezett irataival és egyúttal felhívta Haynau figyelmét Csányi László és báró Jeszenák János forradalmi kormánybiztosok ügyére: az első már elítéltetett, a másodikra pedig legközelebb rákerül az ítélkezés sora. Kérdi, hogy e két forradalmi vezetőférfiún, akik a füzadás szítása és támogatása által oly sokat vétektek s a forradalom zászlóvivőinek tekinthetők és mint ilyenek semmiféle kedvezést sem érdemelnek, a meghozott, illetőleg meghozandó ítéletet minden további intézkedés nélkül kihirdetetheti és végrehajthatja-e?⁴

Haynau az ácsi főhadiszálláson 1849 szeptember 30-án kelt s Liechtenstein Ferenc herceghez intézett rendeletében⁵ tudatta, hogy szárnysegédje, Andrássy Norbert

¹ Dr. Károlyi Árpád szíves közlése.

² III. A. K. Akten der Justiz-Section. 1849. Fasc. 9. Nr. 14.

³ I. o.

⁴ Mil. Districts-Commando Ofen-Pest. Nr. 1748. (Begebenheiten in Ungarn. Fasc. VI. Nr. 40. a1.).

⁵ Praes. 206. Begebenheiten in Ungarn. Fasc. VI. Nr. 40. b).

őrnagy október 2-a és 4-e közt gőzhajón keresztülutazik Pesten és át fogja venni Batthyány iratát, majd október 3-án az iratokat és a lepecsételt haditörvényszéki ítéletet azon parancsossal küldötte vissza Liechtenstein hercegnek, hogy az ítéletet a pesti kerületi parancsnokság által minden késedelem nélkül hajtassa végre és a pesti helyőrséget minden kellemetlen eshetőség elkerülése végett helyeztesse készenlétbe.¹

VI.

Október 5-én reggel Hahsenteufel Ferenc altörzsfoglár a Batthyány cellájához vezető folyosón tartózkodott, amikor egy kadét, aki Leuzendorf hadbíró mellett teljesített irodai szolgálatot, hangosan odakiáltott neki, hogy vezesse elő a grófot az ítélethirdetésre.² Hahsenteufel belépett Batthyány szobájába. Ott találta mellette szolgálóját, Németh Jánost. Batthyány még nem volt felöltözve, csak hálóköntösben volt. Közölte vele a parancsot, majd öltözés közben a komornyik által odanyújtott ruhadarabokat megvizsgálta. Miután a gróf elkészült, elvezette Kanzler hadbíró irodájába ítélethirdetésre.³

Id. Mezössy László emlékirataiból⁴ tudjuk, hogy Batthyány ítéletét dobszó mellett hirdették ki, amiből kétségtelen, hogy az aktus az osztrák hadseregben szokásos formaságok megtartásával folyt le. Az elnök felbontotta a lepecsételt ítéletlevelet és átadta a hadbírónak.

¹ Begebenheiten in Ungarn. Fase. VI. Nr. 40. b).

² Hahsenteufel vallomása. 1849 okt. 7. Akten der Polizei-Section. 1849. Nr. 1789.

³ Gr. Zichy János följegyzései szerint „reggel fél nyolckor egy katonatiszt jött a szoba ajtajához, hol Németh János, a gróf komornyikja állott várván, hogy a gróf fölébredjen. A katonatiszt durván kérdezte: Wohin hier der Graf Batthyány, mire Németh János felelé: Igenis. Erre a tiszt felrántván az ajtót, ezen szavakat mondá: Geschwind aufstehen, ihre Sentenz wird publicirt. Schnell, schnell! Mire a gróf felelt: Ich werde schon aufstehen. A gróf fölkelte, mosdózott és öltözött s kilépvén a szobából gróf Károlyi Istvánhoz ment. Ez a mellékszobában lakott. A profos azonban, míg a gróf Batthyány felöltözött, szobájába lépven egy nagy irással, pár szót szólott a grófhhoz, mire a gróf illetődve lenni látszott. Károlyi grófhhoz csak ezen szavakat mondá: Publicálni fogják az ítéletemet és ezzel a profos kíséretében azon terembe ment, hol a katonaj főkűszék (volt)“.

⁴ Id. Mezössy László: Az Újépületben 1849 július 19-től november 10-ig. Történelmi Lapok. Kolozsvár. 1892. évf.

A haditörvényszék tagjai *utcdt* formáltak oly módon, hogy az *utca* zárt végén az elnök és a hadbíró, tőlük jobbról és balról a törvényszék tagjai álltak fel. Az elnök kardot rántott és a dobosnak a hívójel háromszori dobolását vezényelte. Miután a vádlotról levették a bifincset és az *utca* nyílt végére vezették, a hadbíró felolvasta az ítéletet és ha az halálra szolt, összetörte a foglár által odanyujtott pálcát, az élet és kegyelem szimbolomát. Azután az elnök a szünjel dobolását vezényelte, mire az elítéltet a síralombházba kísérték, a hadbíró pedig az ítéletlevélre rávezette a kihirdetésről szóló záradékot.¹

Az ítéletlevelet rendszerint a perben eljáró hadbíró olvasta fel, a végrehajtásnál is neki kellett megjelennie, azonban olykor a hadbírók nagy elfoglaltsága, vagy egyéb ok miatt az ítélethirdetésre vagy a kivégzésre más hadbírórt rendeltek ki.² Így Batthyány ítéletét sem Lenzen-dorf hirdette ki, hanem Kánzler százados hadbíró. Ugyancsak Kánzler volt kivézényelve a kivégzésre is.³

Dr. Batthyány Lajos nyugodt arckifejezéssel lépett a haditörvényszék elé és — mint Pollak József, a katonai fogház felügyelője megfigyelte — semmi sem mutatta, hogy halálos ítéletre gondolt volna. Szerinte Batthyány azt hitte, hogy csak 10—15 évi fogságra ítélik és azt kérdezte tőle az ítélethirdetés előtt, hogy lehetséges-e, hogy az ítéletet Bécsben súlyosbítani fogják. Pollak nem tudott kitérni a válasz elől és azt felelte, hogy nem tudja, de azt hiszi, hogy súlyosbítani nem fogják, hanem inkább enyhítik vagy perének újrafölvételét rendelik el. Úgy

¹ L. Bergmayr Ign. Franz: Handbuch zu dem peinlichen Verfahren bey der k. k. Oesterreichischen Armee. (Wien, 1812.) 251. l.

² Dr. Perényi Zsigmond perét Kovács hadbíró referálta, de ítéletét Schindelar hirdette ki, ugyancsak ő volt jelen az október 24-én végbeneml. kivégzésen is. (K. k. Mil. Kriegsgericht in Pest, 1849. Fasc. 2. Nr. 49.) Fekete Imre perét Lenzen-dorf tárgyalta, ítéletét Kánzler hirdette ki, a kivégzésnél pedig (okt. 6.) Kovács szerepelt. (U. o. 1849. Fasc. 1. Nr. 144.)

³ Dr. Károlyi Árpád szíves közlése szerint az eredeti ítéletlevélben a következő följegyzések olvashatók: „Ist kund zu machen und zu vollziehen. Haynau.“ (Haynau megerősít. záradéka valószínűleg Ácson, október 3-án kelt.) — „Kundgemacht am 5. Oktober 1849 um 3/9 Uhr Vormittags. Kánzler Hauptm. Auditor.“ — „Infolge eingetretener Erkrankung des Inquisiten über mündlich erhaltenen Befehl Sr. Excellenz des k. k. Herrn F. M. L. und Militär-Distrikts Kommandanten von Kempen am 6. Oktober 1849 um 6 Uhr Abends durch Pulver und Blei in Vollzug gesetzt. Kánzler Hauptm. Auditor.“

látta, hogy amilyen önuralommal hallgatta az ítélet elejét, annyira megdöbbsent és arcvonásai is elárulták felindulását, mikor az ítéletnek a kötél által való kivégzésről szóló részét meghallotta.¹

A hirdetés után a foglyot a siralomházba vezették.² Az I. emeleti 20. sz. szobát szánták e célra, mely azelőtt Dreyer hadbíró irodája volt. Míg ennek berendezésével elkészültek, Hahsenteufel a folyosón várakozott a fogollyal. Attól félt, hogy esetleg leveti magát az ablakon, azért bevezette a siralomháznak szánt iroda mellett levő 18. sz. konyhába és ott állítólag meg is motozta, de csak egy zsebkendőt és egy szemüveget talált nála.³ Nemsokára Karger Károly foglár vette át és bevezette a siralomházba. Ennek bútorzata hat székből és két asztalból állott. Az egyik asztalra feszületet és két gyertyát állítottak.

Németh János ezalatt ura volt celláját rendezgette és várta visszaérkezését, míg egy káplár belépett és azt mondta, hogy ne vesse meg az ágyat, mert a gróf már úgy sem jön ide vissza. Németh nem értette és nem akarta elhinni. Gr. Károlyi István belépett és megmondta, hogy urát halálra ítélték. Károlyi ítéletét is e napon hirdették ki: két évi várfogságot és 150.000 frt. pénzbírságot szabtak ki rá azért, mivel az általa felállított huszárezred szervezését az 1848 október 3-i manifesztum után is folytatta és a Honvédelmi Bizottmánytól elfogadta az ezredesi kinevezést.

Azon körülmény, hogy az ítéletet nem Leuzendorf hirdette ki, különös magyarázatokra adott okot. Gr. Zichy János azt hallotta, hogy „Leuzendorf a midőn a sententziát kezibe vette, azt az asztalra dobta kijelentvén, hogy ily szerkezetű sententziát nem publikál és elhagyá a termet. A gróf talán egy negyed órát várt, míg az Újépületben más auditort találtak“, Batthyányné pedig arról értesült, hogy Leuzendorf az ítélet ellen felszólalt, majd Kempen báróhoz ment, hogy az ítélet elhalasztását kérelmezzé; „egészen oda lett volna és nem is akarta az ítéletet felolvasni“. A grófnőnek is megizente, hogy

¹ Pollak József vallomása.

² A kihirdetést illetőleg forrásaink ellentmondanak egymásnak. A Visszaemlékezések, gr. Zichy J. feljegyzései, Stumpf Jozsef vallomása, valamint Kanizser hadbíró említett záradéka szerint a kihirdetés 9 óra előtt, a foglárak vallomása szerint pedig 11 óra után történt.

³ Hahsenteufel Ferenc vallomása. 1849 okt. 7.

kérje a végrehajtás elhalasztását, majd később híre járt annak is, „hogy meg is örült volna, talán lelkiismereti furdalásai voltak”.¹

Nemcsak Haynau korszakában, de egyébként is elképzelhetetlen, hogy a hadbíró a legfőbb hadúr vagy annak feljbatalmú megbízottja nevében kimondott ítélet kihirdetését megtagadja, az ítélet szerkezeete ellen pedig azért sem lehetett kifogása, mert az ítéletlevelet ő maga szerkesztette. Viszont úgy látszik, hogy jóindulattal és rokonszenvvel viseltetett Batthyány iránt és a kegyelmezési javaslatban szokatlan melegséggel kél Batthyány védelmére és a félreismerhetetlen részvét hangján sorolja föl a Batthyány politikáját mentő körülményeket. Bizonyára idejekorán értesült Batthyány sorának tragikus fordulataról és minden, a katonai fegyelemmel megegyeztethetőt elkövetett a célből, hogy a meggyűződésével ellenkező ítélet kihirdetésének kegyetlen feladatát másra hárítsa és Kanzler kapjon parancsot a kihirdetésen és a kivégzésen való megjelenésre.²

VII.

A szomorú hírt egy volt honvéd, immár a császári hadseregbe besorozott és az Újépületben szolgáló fiatal katona vitte meg a grófnő lakására: gr. Batthyány Lajos küldi azzal az üzenettel, hogy kitél által való halálra ítéltek és kéri feleségét, hogy még egyszer látogassa meg.³ Batthyányné a hír hallatára elájult, majd mikor eszméletre tért és egy kissé összeszedte magát, azon kezdett tűnődni, hogy mit tehetne férjéért. Karolina nővérére, gr. Károlyi Györgynére gondolt, aki nemrégben Komáromban megmentette a magyarok által elfogott gr. Károlyi Lajos életét. Talán Károlyi által érhetnének el

¹ Visszaemlékezések, 55. a) L.

² Leuzendorf Lajos 1811-ben született Marburgban, 1833-ban mint hadbíró-gyakornok lépett szolgálatba. Annak, hogy megörült volna, semmi alapja sincsen, 1850 február 2-ig a pesti hadbírósnak szolgált és több nagy perben dolgozott. Ő volt a vértanu Csányi László, br. Jeszenák János, Szucsavay Imre és a gr. Lamberg meggyilkolása miatt 1850 január 23-án kivégzett Kolosy György ügyének előadója. 1875-ben ment nyugdíjba mint a hadügyminisztériumba beosztott tábornok-hadbíró. 1880 március 2-án halt meg Bécsben. (Beck Ödön ezredes szíves közlése a Kriegsarchiv személyzeti lajstromából.)

³ Stumpf Jozefin komorna vallomása. 1849 okt. 8.

valamit. Azonnal írt Csurgóra nővérének és kérte, hogy sietve jöjjön s használja fel befolyását gr. Károlyi Lajosra.¹

Azután háziorvosa, a derék Landesmann kíséretében az Ujépülethez hajtatott s férje jól ismert szobájához sietett, azonban ott csak Németh János komornyikot találta, sírva és jajgatva, hogy őt már nem eresztik be urához. Batthyányné megkérte a komornyikot, hogy ura irományait, melyek egy zöld icattárcában voltak, vigye tüstént lakására. Gróf Károlyi István átment és vigasztalni próbálta, de ő is csak sírni tudott. Batthyányné megkért egy tisztet, hogy vezesse férjéhez, de az nem teljesíthette kívánságát. Némelyek, akik a folyosón járkáltak, azt tanácsolták, hogy várja meg Leuzenlorfol: úgy tudják, hogy férje kérésére Kempen altábornagyhoz ment, hogy látogatási engedélyt eszközöljön ki számára. A grófnő Landesmannnt küldte el a főauditorhoz hasonló kérelemmel. Időközben sikerült eljutnia a síralomház ajtajáig: megnyílt az ajtó, mert egy katona Batthyány reggelijét vitte be. Odasietett azt hívén, hogy bejuthat, de nem bocsátották be. Később Czigler Ignác tábori főpapot látta kijönni férjétől. „Ugyanaz volt — írja Batthyányné, ki még egy év előtt Lajos parancsait teljesítette és most ő volt nála vigasztalni, és őt a halálra előkészíteni; megpillantván a főpapot és ráismervén oly fájdalmas érzésem volt; midőn utolszor láttam őt — egy zászlószentelésnél volt — mindenütt öröm, remény, bizodalom jobb jövőben. Akkor Lajosba össze volt pontosulva a közbizodalom, és most ott kellett vele találkoznom, ott Lajos sírja előcsarnokában.”²

Mintogy Landesmann orvos érdemnyelvenül tért vissza a főauditortól, Batthyányné Kempenhez és Liechtenstein herceghez sietett és arra akarta őket megkérni, hogy legalább három nappal halasszák el az ítélet végrehajtását. Kempen kiizent, hogy egész nap senkit sem fogad, Liechtenstein is eltűnt hazulról. 11 és 12 között a Károlyi-palotához hajtatott és mivel gróf Károlyi Lajost nem találta, Bártfaynak könyörgött, hogy keres-

¹ „5-t. Oct. Louis's Urtheil ist publicirt, es ist das schlechteste. — komme augenblicklich — et usez de votre influence sur L. Károlyi, vielleicht nützt es etwas. — Es soll morgen vollzogen werden. — Tony.“ Eredetije gr. Desselwly Aurél büdsszentmihályi levéltárában.

² Visszaemlékezések, 37. a) 1.

tesse fel valahol s tanácsot kért, mitévő legyen a végrehajtás elhalasztására. „Kövessen el mindent, mi emberileg lehetséges — felelte Bártfay — a többit bízva Istenre! Talán éppen az, hogy sem őt, sem gyermekeit nem bocsátják — holott a legnagyobb gonosztevőnek is megengedtetik atyai áldását adni magzatira, oda magyarázható, hogy megkegyelmezznek.“¹ Arra gondolt, hogy gróf Károlyi Lajossal Komáromba Haynauhoz vagy Bécsbe a császárhoz megy férje életéért könyörögni, majd azt hallotta, hogy Haynau nincs is Komáromban.

Reményét veszítve tért vissza szállására. Időközben Csekonicz Jánosné beszélt Kempen altábornaggyal és egy óra tájban meghozta feleletét, hogy t. i. az ítélet végrehajtását nem halaszthatja el, a látogatást illetőleg pedig beszélni fog az auditorral. Megízente azt is, hogy férje elutasította a tábori főpap szolgálatát, mert csak olyan pappal akar szólni, akil felesége küld hozzá.

Batthyányné úgy érezte, hogy férje emlékeztetni akarja ígéretére, hogy mérget szerez neki, de nem tudott mérleghez jutni. Gróf Szápáry Antal is megkérdezte, hogy van-e férjének mérge, mert úgymond „a hatal nekem is bizonyosan oly irozatos és kiállhatatlan, mint nekem is volna az ő helyzetében“.²

Szápáry szavai döntőleg hatottak reá és tudakozódott megbízható pap után. Mérge hiányában legalább egy kis tört szeretett volna a pappal becsempésztetni. Bártfay Lászlóné Szántófy Antal józsefvárosi plébánost ajánlotta. El is küldött érte, azonban a plébános egy temetés miatt csak későbbre ígérhette látogatását. Míg Szántófyra várakozott, megérkezett gróf Károlyi Lajos Kempen altábornagy látogatási engedélyével, mely szerint 5 és 9 óra között mehet be a síralomházba. Azt hitte, hogy az egész időt férjénél töltheti és gyermekeit is maga után vitetheti, hogy elbúcsúzzanak halálra szánt atyjuktól. Magához vett egy az asztalon fekvő kis tört és elindult gróf Szápáry Antal kíséretében. Szörnyű lelkiállapotában nem gondolt arra, hogy férje jobb hasznát vehetné egy éles tollkésnek.

Batthyányné néhány évvel azelőtt fellépett egy műkedvelői színelőadáson és szerepében törre volt szükség. Régi barátjuk, báró Wenckheim Béla ajándékozott

¹ Bártfay Naplója. 12. l.

² Visszaemlékezések. 39. b) l.

ekkor neki egy kis türt néhány emléksor kíséretében.¹ A szomorú nevezetességű tőr jelenleg gróf Batthyány Elemér ajándékából a Nemzeti Múzeum ereklyetárában van elhelyezve. Dr. Varju Elemér igazgató úr megállapítása szerint valószínűleg olasz munka, de műértéke nincsen. Teljes hossza 15 cm, ebből a gyenge minőségű acélból készült penge hossza 7 és fél cm. A penge hegyének a szúrás okozta görbületére 2 milliméter esik. A pengén maradtott arabeszk díszítés látható, markolata aranyozott bronzból készült neobarokk díszítéssel. Az ereklye hiteleségét kétségtelenül bizonyítja a vértanu özvegyének a tőr mellett fekvő sajtátkező följegyzése: „azon tőr, melylyel Lajos sebesítette magát éjjel October 5-ik és 6-ik között, 1849.“

VIII.

Az Újépületben Kanzler százados hadbíró kalauzolta őket. Először tévedésből egy síralomházba nyitott be, ahol egy Fekete Imre nevű, halálra ítélt kospallagi földműves várta sorsát. Innét továbbhaladva, végigmentek a rengeteg épület folyosóinak és lépcsőinek labirintusain és eljutottak gróf Batthyány Lajos síralomházához. A folyosón egy, a síralomházban két gránátos állott őrt, mindvégig ott maradt Kanzler hadbíró is, azonkívül ott tartott ügyeletet Hahsentenfel foglár is. „Mikor az ajtó kinyílt — írja Batthyányné —, berohantam karjaiba, szólni nem tudtam, csak sírni; csak bírtam volna akkor valami varázserővel és láthatatlanul tűnhettem volna el, vele együtt ezen szobából — el, egy más országba, hol még ismerik az igazságot —, vagy meghaltam volna ott vele együtt, a kegyetlenek szolgái előtt.“²

Megindulásukban szólni sem tudtak, míg végre Batthyány e szavakkal fordult nejéhez: Ne sírj, hiszen

¹ „Fogadjon kegyessen tisztelt Grófnő eme tört emlékül hű tisztelőjétől azon óhajlás és kérése nyilvánítsa mellet, hogy azon balitéletű közmondás szavai, melyek minden hegyes eszköz ajánlásakor szíves indulatok, és barátság elszakadását jósolják, soha be nem tellyesülvén, őtet nemes lelkében, és kegyeiben, ha az legutolsó sorában ia, megtartani szíveskedjen.“ Eredeti je gr. Batthyány Elemér levéllárában. — A grófnő később e sorokat jegyezte a levélre: „Ce poignard était le même qui a manqué le coup le 6 Octobre — — — nem gondoltam volna, akkor, mikor megkaptam, minő szomorú pillanatba fogjuk azt használni.“

² Visszaemlékezések. 43. a) 1.

hamar lesz végen! Ez hamar megy és azután minden nyomorúságonnak és szenvedésennek vége leend. Hiszen tudod, hogy már nem ragaszkodtam az élethez, kínos volt az most nekem, mindig harcolva, messze töltetek; megmondtam neked, hogy inkább szeretnék már meghalni. De azok talán még meg fogják bánni, kik jogtalanul megölnek. Te tudod, hogy ártatlanul halok, nem érdemeltem ezen igazságtalan bánásmódot.“ Majd gyermekei felől kérdezősködött, szeretle volna őket még egyszer látni, de mégis úgy vélte, jobb ha nem jönnek, mert elézékenyülnének s ő sem bírna érzésein uralkodni. „Áldjad meg őket helyettem. A szegény gyermekeknek nem marad utánam semmi vagyon, minden jószágomat konfiskálták. Ne kérj tőlük vissza semmit.“¹

A grófnő elmondta, hogy halálát gyilkosságnak tekintí és nem akar ott maradni, ahol férjét megölték. Örült, mikor azt hallotta, hogy nővéréhez, Batthyány Amália grófnőhöz, gróf Westerholt Károlynéhoz készül Bajországba. „Igen, menj hozzá — mondá — és vigasztaljátok egymást és később te fogod megítélni, hogy hol lesz legjobb a gyermekek számára. Talán Franciaországban, eddig legalább.“ Kérdezősködött, hogy nem hallott-e a kegyelemről. A grófnő azt válaszolta, hogy a városban mindenki kegyelemről beszél. „Midőn felolvasták az ítéletemet — felelt Batthyány mosolyogva — nem hittem el, azt véltem, hogy rosszul értettem és mindig vártam, mi jön utána, én inkább hámultam, mintsem ijedtem

¹ Batthyány birtokai a következők voltak: Csíkvár, Csabli-puszta, Cséri-puszta, Felsőpolgárdi (Fejér m.), Kuslyán-puszta (Veszprém m.), Ikervár, Szalónak, Óadra, Tót-mórac (Vas m.), Nemetegres (Somogy m.), a burgaui uradalom (Stájerország), Banski Dvor (Horvátország). Az 1851 okt. 16-i összeírásban ezek értékét 1,772,476 frtra becsülték, ezzel szemben a terhek 1,330,972 forintot tettek ki. Meg kell jegyeznünk, hogy az adósságnak körülbelül egyharmadrészét Batthyányné bekebelezett követeléseai alkották, melyeket a kincstár is elismert. Landes Finanz-Direction, Depart. Confisc. f. 2. p. 9 Orsz. Levéltár. — Batthyányné nem kért vissza semmit, sőt megbízásából ügyvédje, Lángli Ignác 1850 február 5-én az igazságügyminisztérium előtt érvást emelt a magyar törvénybe ütköző elkobzás ellen. Az elkobzott birtokok egy részét Batthyányné öccse, gr. Zichy János bérelte ki, hogy azoknak értékes felszerelését megmentse. Később az özvegy követeléseit beszámításával Ikervárt néhány más birtokkal együtt megvásárolta, a többit pedig a kincstár eladta. Az 1867-i amnestia által csak a burgaui birtok jutott vissza a család tulajdonába.

volna, hogy képesek ilyen tenni.“ Majd arról kérdezősködött, mit szól. Leuzendorf az ílélethez, de Batthyányné erre nem tudott válaszolni, mert nem találkozhatott vele. „Vagy hazudott ő nekem, vagy őt is megcsalták“, — felelte Batthyány. Rettenetes súllyal nehezedett lelkére annak tudata, hogy hűséges nejét többé nem láthatja s Kánzler hadbíróhoz fordult: „Mondja meg kérem Kempen tábornok úrnak, hogy kéretem őt, lövessen agyon engemet, feleségemnek pedig adjon még egyszer engedelmet meglátogatni.“

Beszélgetésük színhelye a szoba egyik sarka volt, hol Batthyány két széken félíg fekvé ledőlt, a grófnő pedig mellette ült. Csak félhangon, félszavakkal beszélhettek, hogy a körülállók ne értsék. Az egyik őrtálló gránátos vallomása szerint, magyarul beszéltek.¹ Batthyányné meg kérdezte férjét, hogy miért kívánt oly papot, akit ő küld be hozzá, talán azért, mert általa remélt valamivel jutni, aminek segítségével a gyalázatos halált elkerülheti? A grófnő nem értette meg férje feleletét, de azt látta, hogy kezére tekinti, azért kilesett egy pillanatot, mikor Hahsenteufel foglár a hadbíróhoz fordult s vele beszélt és ezt súgta neki: „Mérget nem kaphattam, de ezt hoztam, ha kívánod.“ Batthyány felesége kendője alá nyúlt, észrevétlenül átvette a kis tört.² A tört szükség nélkül nem akarta használni, azért arra kérte nejét, hogy a pappal, akit be fog hozzá küldeni, tudósítsa az esetleges kegyelemről, vagy arról, hogy csakugyan kötél által fogják-e kivégezni.

A beszélgetésre kitűzött idő lejárt és örökre búcsút kellett mondaniok egymásnak.

IX.

1842-ben egy francia pap került gróf Károlyi István házába. Rómában véletlenül ismerkedett meg Jean Bertrand Plante abbéval, aki 1803-ban született a Haute-Garonne departement Mont-Gaillard nevű községében. Megkedvelte a szerény, nagyműveltségű és buzgó papot s nevelőül alkalmazta Sándor fia mellé. Szolgálatait gazdagon jutalmazta, 1847-ben 7000 frtot ajándékozott neki és kitűnően teljesített munkája elismeréséül évi 600 forintnyi járadékot biztosított számára. Plante abbé a sza-

¹ Schediwetz Jakab vallomása. 1849 okt. 8.

² Visszaemlékezések. 46. b) l.

badságharc alatt Sándor gróffal már nem foglalkozhatott, mert az 1848 július 6-án, atyjával a táborba indult,¹ 1849-ben pedig Buda elfoglalása után Komáromba ment és a vár feladásáig mint Klapka parancsörtszítje, teljesített szolgálatot. Az abbé gróf Károlyi István lányának, Geraldine-nak adott francia órákat, az ő kíséretében 1849 nyarán gróf Batthyány Lajosnénál Izkervárott hosszabb ideig tartózkodott. Már nem volt célja, hogy tovább is Magyarországon maradjon és csak pártfogójának, gróf Károlyi István sorsát akarta megtudni. Miután október 5-én Károlyi ítéletét kihirdették, a gőzhajón el akart utazni Bécs felé. A véletlen szomorú játéka azonban azt kívánta, hogy önhibáján kívül is, még zaklatásban legyen része és egy megrendítő tragédia emlékeivel térjen vissza hazájába.

Batthyány, miután Czigler Ignác tábori főpap, majd később Krüss Niccfor tábori káplán szolgálatát elutasította, Plante abbéra gondolt. Kívánságára Pollak hadnagy elküldte neki gróf Károlyi István következő sorait: „*Mr. l'abbé Plante, Mon Peuple ami réclame votre ministère. Et. Károlyi.*”² Az abbét, aki Bártfayné vallomása szerint, félnék ember volt és halálraítélt mellett még sohasem teljesített papi szolgálatot s egyébként is útra készült, a meghívás kellemtelenül érintette, de azért papi kötelességének tartotta annak megfelelni és este 7 órakor Bártfay László³ kíséretében az Újépületbe indult és körülbelül kilenc óráig maradt a halálraítélt grófnál.

Gróf Szápáry Antal Lichtenstein hercegtől azt a hírt vitte Batthyánynénak, hogy a büntetést enyhítik és férjét golyó által fogják kivégezni, az időközben megérkezett Szántófy plébános pedig azt jelentette, hogy a városban mindenki kegyelemről beszél. Kétségbeejtette az a gondolat, hogy férje szükség nélkül használja a főt és talán ő lesz halálának okozója. E szörnyű dilemmában megkérte Szántófyt, hogy vigyen be férjének néhány sort, hiszen mint gyónató pap bejuthat hozzá. „Egy papot küldök hozzád — írja — hogy utolsó Istenhozzádot mondjon nevedben; azt mondják, hogy többé már nem bocsátanak be hozzád. Senkitől sem tudhattam meg, hogy vajjon megkegyelmeznék-e. Angyalom, ha még egyszer

¹ L. „A főthi plébánia keletkezése” c. kézirat a plébánia levéltárában.

² Akten der Polizei-Section. 1849. Nr. 1789.

³ Bártfay Naplója. 12. l.

megláthatnának, repülnék hozzád! Esdve kérlek, ne öld meg magadat túlságosan korán, mert ha a kegyelem mégis megjönne és már későn, megölném magamat. Őllek egész szívemből. *Semmi esetre sem fognak kötéllel kivégezni.*¹

Szántófy az Újépületben Pollak hadnagynál jelentkezett. Pollak, bár az abbé már a grófnál volt, Zdrahal foglárrel a síralomházba vezettette és Batthyányra bízta, hogy a két pap közül melyiket választja. A síralomházban mindössze néhány percig tartózkodott. Elmondta, hogy a grófnő megbízásából jött papi szolgálatát felajánlani, mire Batthyány a melléte ülő abbéra mutatva, így szólt: „Köszönöm, Tisztelendő Úr, de amint látja, már el vagyok látva.” „Így hát csak azt kívánhatom — válaszolt Szántófy — hogy a jóságos Isten háriítsa el a Gróftó) a keserű kelyhet.” Szomorúan hallotta felesége üdvözlését és izenetét, hogy többé nem bocsátják hozzá, majd kérte nejét, hogyha mégis kapna engedélyt, jöjjön el hozzá. Szántófy, miután — Zdrahal vallomása szerint — még megjegyezte, hogy az ítélet enyhítése is bekövetkezhetik, eltávozott anélkül, hogy a levelet átadhatta volna.²

Október 5-én, az ílélethírdetés után, Haynau távollétében annak szárnysegédje, Pokorny alezredes megismételte az elővigyázati intézkedésekre vonatkozó parancsot.³ A helyőrséget készenléte helyezték, a városban erős őrsjáratok vonultak fel, az Újépület katonaság vette körül. Csakugyan minden megtörtént, hogy másnap, az 1848 október 6-án Bécsben meggyilkolt Latour gróf halálának évfordulóján, a szörnyű visszatörítés napján, az elbukott magyar szabadságharc egyik legborzasztóbb jelenete a győzők kívánsága szerint játszódjék le.

¹ Je t'envoie un prêtre, pour qu'il te dise encore mon adieu ou dit, qu'on ne me laissera plus ni er chez toi — je ne pouvais apprendre de personne si tu seras gracié. Augé de mon coeur! Si je puis te voir encore, si on me le permet, je volerai vers toi. Je ne pouvais pas avoir ce que tu demandes, mais je te conjure, ne te tuer trop tôt, car si la grâce viendrait et ce serait trop tard, je me tuerais moi même. Je t'embrasse de tout mon coeur, et avec amour. Tu ne seras en aucun cas exécuté avec la Corde. Ta sincère amie Toni. — Eredetije gr. Batthyány Elemér levéltárában.

² Szántófy Antal és Zdrahal József vallomása. — Szántófy a levelet 1850-ben visszaküldte a grófnőnek.

³ Detailkanzlei. Nr. 3788. (Begebenheiten in Ungarn. Fasc. VI. Nr. 40. d.)

Batthyány az abbé távoztása után magára maradván, előkészült a tör használatára. Már délután fáradságára hivatkozva, többször sürgetőleg kérte, hogy hozzanak neki ágyat. Hét órafelé Pollak hadnagy engedélyével, vittek is neki egy katonágyat, majd kilenc órakor madracát és ágyneműjét is lehozták. Még előbb megkérte Pollakot, hogy engedje meg levélben elbúcsúzni feleségétől. A hadnagy megadta az engedélyt, de meghagyta Hahsenteufel foglárnak, hogy a levelet mutassa be neki. Kilenc óra után egy ideig fel-alá járt a síralombházban, majd lefeküdt. Az őrtálló katonák vallomásából tudjuk, hogy a levelet már az ágyban írta meg. Hahsenteufel és Schmutzer foglárók segédkeztek neki: az egyik az ágy mellett a tintát tartotta, a másik pedig a gyertyát.

A levél eredeti példányát özv. gr. Batthyány Lajosné kívánságára, halála után (1888 szept. 29.) koporsójába zárták. Minthogy csak Horváth Mihály¹ nem teljes és magyar fordítású szövegében ismeretes, az özvegy másolatából egész terjedelmében közöljük:

Pest 5-te October
um 9½ Uhr Abends.

Thoures Weib!

Umsonst haben wir auf den letzten Funken von Menschlichkeit gehofft, als wir uns noch einmal zu sehen wähten, auch das hat man Dir verweigert, und so wiederhole ich dir, in diesen Zeilen, den tiefgefühlten Ausdruck meines heissen Dankes, und meiner Bewunderung für alle die Schätze deiner reinen Liebe, die ich nicht zu verdienen gewusst und so wahr ich an der Schwelle des Todes stehe, es ist dies, das einzige Bewusstseyn von Schuld, das ich mit ins Grab nehme. Gott muss dir du Engel noch Freude und Ersatz schenken, und findet sich der Mann, der deines Herzens würdig ist, ach! dann stosse ihn nicht von dir, in der, dir so eigenen Ekultation von Selbstaufopferung.

Mein gedanke mit Nachsicht und der ersten Jahre unserer Liebe. Die Kinder segne und küsse in meinem Namen, sie sollen, sie brauchen sich ihres Vaters nicht zu schämen, früher oder später, wird die Schmach meines Todes auf jene zurück fallen, die mich ungerecht und undankbar gemordet haben. In dieser feyerlichen Stunde, bethenere ich es, dass nie ein Gedanke an Verrath an König und Monarchie meine Seele besichlich und dass ich dem Vaterlande nicht minder treu; wer wird es jetzt glauben! Und dafür sterbe ich, das Gesetz,

¹ Magyarország függőlenségi harcának története. Genf. 1865. III. 564. 5. l.

des Königs Eid, war meine Richtschnur und weder rechts, noch links, liess ich mich missbrauchen, viam meam persecutus sum, darum tödten sie mich.

So viel von der leidigen Politik, zu deinem Troste, den du zwar nicht brauchst, denn *du allein* bist nie irre an mir geworden. Verlasse dies Land den Kindern zu lieb; ihre Zukunft wäre im Keime verpestet. Deine Habe wird ihnen genügen, besser ein bescheldenes Loos, als Almosen aus den Händen derer, die sie zu Waisen gemacht.

Meine arme gute liebe Schwester! gehe gleich zu ihr. Ihr werdet Euch gegenseitig brauchen und stützen! Meinen armen kleinen Jancsi empfehle ich dir, den versorge ja, er verdient es um mich.

Der arge Schmach, die sie mir zugedacht, hoffe ich zu entgehen, ich trage zu dem Zwecke schon lange einen Rottor bey mir! Und noch einmal den Abschiedskuss, Adieu! Ich sterbe dein Bild allein im Herzen. Deinen Namen auf den Lippen! Auf wiederschen! Ludwig Batthyány.

Batthyány arra is gondolt, hogy nejét vagy más ártatlan egyéneket zaklatni fogják a tör miatt, azért úgy akarta feltüntetni, hogy a tört már régebben magánál rejtegette és mint láttuk levele utolsó bekezdése (Der arge Schmach, die sie mir zugedacht...) ennek elhitetésére szolgál. Hahsenteufel foglártn megkérte, hogy a levelet Pollak tudta nélkül juttassa el feleségéhez.

Az Árpádkori büszke Őrs-nemzetségből származó törökverő nagy ősök ivadéka, zászlósurak és nádorok vére, a magyar királyi miniszterium első elnöke szűk börtönében gyalázatos halálra szánva, esch és osztrák perkolábok s gránátosok őrizete alatt töltötte utolsó gyötrelmes éjszakáját. Az óriási épület elesenedett, csak a folyosókra vezényelt őrszemélyzet tompa, nehéz léptei törték meg az éjszaka halálos némaságát. A síralombházban is kétóránként váltakozott az őrség, a gránátosok kíváncsian lesték s figyelték a halálraítélt főúr minden mozdulatát. Tizenegy órakor Schmutzer főtörzsfoglártn Hahsenteufel váltotta fel. Ez ott ült közel a fogoly ágyához s úgy látta, hogy nyugtalan, néha felsóhajt, majd szemeit lezárja és aludni látszik. Egy órakor Zdrahal következett az örökösében. Megfigyelése szerint a gróf nem aludt, többször forgolódott és állig betakaródzott. Ugyanezt tapasztalta a három és öt óra közt örökös Karger is.

A kivégzés félhatra volt kitűzve és Schmutzer főtörzsfoglártn azt a parancsot kapta, hogy öt órára készítse

elő az elítéltet. Batthyáynak, ha végre akarta hajtani tervét, nem volt veszteni való ideje. Négy óra előtt vizet kért, felült ágyában és úgy vette át a poharat; ekkor még a vérnek nyoma sem látszott rajta és bizonyára csak ezután sebezte meg magát. Allig magára húzta a takarót és leste a pillanatokot, amikor a takaró leple alatt sebet ejthet magán. A műveletet megkönnyíthette az a körülmény, hogy Karger épp úgy, mint a másik három foglár, nem tartotta meg pontosan az előírt ügyeletet és többször ki-kiment a folyosóra. Batthyáyné Visszaemlékezései és más tudósítások szerint nemcsak nyakán, hanem karján, halántékán is megszurta magát. Az orvosi látleletet is magábanfoglaló vizsgálati jegyzőkönyv azonban csak nyakszéléről emlékezik meg, vagy azért, mert csak ott találtak sérülést vagy a többi sebek jelentéktelenek voltak és olyanok, melyek a kötél által való kivégzést nem akadályozták volna. Az legkevésbé valószínű, hogy halántékán is ejtett sebet.

Öt óra előtt jelentkezett Plante abbé, hogy Batthyány mellett az utolsó szolgálatot teljesítse. Vallomása szerint a gróftól egészen kimerültnek és szemmel láthatólag szenvedőnek találta s arcán vérnyomokat fedezett fel. Azt hitte, hogy ezt talán orrvérzés okozta, de Batthyány kijelentette, hogy véget akart vetni életének, hogy a gyalázatos halált elkerülje.¹ Ezután áldást adott reá, majd a szoba közepén lévő asztalhoz lépett és ott könyvéből imádkozott. Úgy látszik, hogy ekkor már Karger foglár is észrevette a vért és szeretné volna a gróf felkeltésének feladatát a szolgálatban utána következő foglárra, Schmutzerre áthárítani. Kiment a folyosóra, állítása szerint azért, mert kardesőrtetést hallott. Csak Schmutzer jött s felszólította őt, hogy költse fel az elítéltet. Karger a papot kérte meg, hogy kíméletesen szóljon Batthyáynak, mivel azonban Batthyány nem mutatott készséget a felkelésre, ismét kiment Schmutzerhez s kérte, hogy ő bírja felkelésre. Schmutzer bement, de mivel látta a vért, meghagyta Kargernek, hogy csak keltsen fel ő, s kiment a folyosóra. Karger végre is kénytelen volt felszólítani, mire Batthyány ezt felelte: „Ich kann nicht“ s közben jobbát nyaka felé emelte. Karger a takaróhoz nyúlt, s vallomása szerint csak ekkor vette észre a vért. Kérdezte, hogy talán vérömlése volt. „Nein, aber das habe ich“

¹ Plante abbé vallomása, 1849 október 7.

— válaszolt Batthyány — s mellének irányozta a tört. Karger kiesavarta kezéből a véres tört, kiszaladt vele a folyosóra Schmutzerhez: „Siehst Du, mit diessen hat er sich's gemacht.“¹

Hirtelen nem találtak katonarost. Pollak hadnagy kétségbeesve rohant le Batthyány siralomháza alatt levő cellában raboskodó dr. Balassa János orvos-tanárórt: „Um Gotteswillen, Herr von Balassa, stehen sie auf, der Batthyány hat sich erdoleht!“² Balassa megállapítván, hogy nyakán a jobboldali ütőeret sebezte meg s igen sok vért vesztett, tiltakozott a kivégzés végrehajtása ellen. Ő kötözte be a sebet, azután az V. tüzérezred orvosa vette át a gondozást, majd dr. Bée Antal orvoskari főnök és dr. Grass, a fogház orvosa is megvizsgálták. Erősítő szereket adtak be neki, bört itattak vele, hogy életerejét fenntartsák, kezét lekötözték, hogy sebtét fel ne szakíthassa.

A rendkívüli eset nagy zavart okozott. Inichalowski ezredes hadbíró elnöklété alatt egy hadbírókból, tisztekből s katonarvosokból alakított bizennégytagú bizottság tanácskozott a teendőkről. A bizottság két orvos tagja, dr. Bée és dr. Grass úgy nyilatkozott, hogy a kivégzéssel okvetlenül várni kell addig, míg a vérerek nyílása összezáruk és az elítélt kissé megerősödik, mert különben attól lehet félni, hogy újból megindul a vérzés és az elítéltet a vesztőhelyre vezető úton hirtelen halál éri. Bár nem találtak törvényi alapot arra, hogy a büntetés nemét a bírói felsőbbség távollétében meg lehetne változtatni, mégis azt ajánlották, hogy ha a közönség miatt a nyilvánosságra való tekintettel, a büntetés enyhítése látszanék kívánatosnak, a golyó által való kivégzést még az est beállta előtt és pedig ugyanazon helyen hajtsák végre, ahol reggel az akasztásnak kellett volna megtörténnie.³ Ugy látszik, hogy Kempen nem tudott azonnal döntenit, hogy a kivégzés melyik nemét válassza. Egy órákor elküldött felterjesztésében, melyhez csatolta Pollak hadnagy

¹ Schmutzer és Karger vallomása (1849 okt. 7.)

² Id. Mezőssy László i. m. Történelmi Lapok. 1892. évf. 239. l. — Balassát szeptember 28-án fogták el, mivel 1848 októberében két ismerősét tiszti kinevezésre ajánlotta Kossuthnak. 1849 október 3-án három havi foglárfozságra ítélték, de november 23-án elbocsátották. K. k. Mil. Kriegsgericht in Pest, 1849. Fasc. I. Nr. 60.

³ Prncs. Nr. 220. (Begehensheiten in Ungarn. Fasc. VI. Nr. 40. e. 2.)

és a bizottság jelentését, csak annyit ír, hogy Batthyányt még aznap ki fogja végeztetni.¹ A seb még a délutáni órákban sem gyógyult be annyira, hogy az esetleges akasztásnál vérzés ne következett volna be, ez pedig a nézők körében óriási megbotránkozást okozott volna, azért hihetőleg, nem sokkal a kivégzés előtt adta csak ki a szóbeli parancsot, hogy golyóval végezzék ki.

A halálos ítélet híre leírhatatlan rémületet keltett a városban. Október 6-án reggel hatalmas néptömeg gyülekezett az Újépület V. sz. pavillonja köré. Minden szem a pavillon kapuja felé irányult, melyen keresztül a foglyot ki kellett volna vezetni a Holzplatzra. Sokáig várakoztak, de egyszerre csak a katonaság felkerekedett és elvonult. Némelyek kegyelemre gondoltak, majd kiszivárgott a hír, hogy az elítélt megsebezte magát s e miatt a kivégzést elhalasztották.

Este hat óra előtt ismét katonaság vonult fel az Újépület elé. A Holzplatzot lovasság vette körül, a fogház előtt egy őrnagy vezénylete alatt két vadászszázad sorakozott fel, majd négyszögbe fejlődött. Egy huszonnyolc emberből álló gránátos szakasz egy őrmesterrel s egy káplárral a fogházba vonult, hogy átvegye és a négyszögbe bevezesse az elítéltet. A gránátosok is négyszöget, úgynevezett zár-sort alakítottak és ebbe vezette be a foglár a foglyot. A zár-sorban elül ment a foglár (valószínűleg Karger Károly), utána az elítélt a pap és az orvos között, hátul az őrmester. A menetben a zár-sor a nagy négyszög negyedik és ötödik szakasza közt helyezkedett el.

A menet megindult, de a rendesnél lassabban haladt, mert az elítélt a nagy vérvesztés miatt alig tudott lábára állni. A nézők rémülettel látták a halálra szánt főurat bilinesbe verve, a pap karjára támaszkodva, lassan lépdelni.² Minden erejét össze kellett szednie, hogy a

¹ Praes. 220. (Börschenheiten in Ungarn. Fasc. VI. Nr. 40. e.)

² Október 6-án délután Ungváry Györgyöt, a 3. huszár ezred felkészítet rendelték Batthyány mellé. „Amidőn a vész helyre indultak — írja gr. Zichy János — a gróf mondá, ne gondolja tisztelendő úr, hogy annyira félnek a haláltól, de nagyon sok vért vesztettem, azért vagyok oly bágyadt, aryonlőnek vagy felakasztanak, lemenet közben a papba fogózkodt. Hé doctor szinte segíteni akarta, mire ezt eltaszítá. Méreggel tartották, hogy élet erejét felizgassák és borral, az is mondatik, hogy Hé doctor kinnza, az eltaszítás is mutatta.” — Ungváry György 1887 júl. 16-án halt meg Bécsben. (Németthy Ludo-

néhány száz lépésnyi utat kibírja. Kvekker-szabású fekete kabát volt rajta, fekete nadrág és fehér mellény, fején arannyal hímzett kékselyem házasapka. Tekintete nyugodt volt, csodálatosan felemelő szelídség, a tiszta lelkiismeret nyugalma sugározta be viaszfehér arcát.

A Holzplatzon a veszthelyre, az Újépület falához érkezve, Kanzler hadbíró újra felolvasta az ítéletet. A foglár az előíráshoz híven, háromszor kiáltott kegyelemért; a hadbíró válaszára, hogy „Istennél a kegyelem“, Batthyány letérdelt. Szemét Ungváry tábori káplán kötötte be. Hat vadászkatona lépett elő, ezek közül az első három lövésre emelte fegyverét, mire Batthyány felkiáltott: „Allez Jäger, éljen a haza!“ A vezénylő őrnagy harmadik kardszuhintására a lövések eldördültek. Batthyány arca bukott. Mind a három golyó talált, egyik szívét, a másik mellét, a harmadik pedig homlokát fúrta át s hátul kivetette agyvelejét.¹

Németh János, gróf Batthyány Lajos egykori kispusa és haláláig hűséges szolgája, az utolsó percig azt hitte, hogy ura kegyelmet kap és egy farakásra felkapaszkodva várakozott. Mikor a fegyverdörrenés után urát holtan összeroskadni látta, ájultan bukott le a farakásról.²

vicus: Series parochiarum et parochorum archidiece. Strigon. Strigoniæ, 1885. 1003. l. — Magyar Allam. 1887. évf. 221. sz.) A Visszaemlékezések szerint is Bée kísérte volna ki Batthyányt.

Mezőssy közlése szerint a kivégzésnél Karger Károly foglár tett szolgálatot.

¹ Gulsai Kovács Ernő följegyzése szerint a három vadászkatona Lakits János, Weber Pál és Wurda Agost volt.

² Gr. Zichy János följegyzései. — Németh János 1800-ban született Rábasömjénben. Körülbelül tizenkégyéves korában került Batthyány mellé kishuszárnak. Vele ment Bééshe a nevelőintézetbe, vele volt Olaszországban katonáévei alatt is. Később mint várnagy szolgálta urát. 1849 június elején Batthyányné kívánságára Laibachba ment és megosztotta vele fogságát s mindvégig mellette maradt. 1870 szeptember 18-án halt meg Ikervárott. (Kovács Lajos ikervári olébanos szíves közlése.) Batthyány kivégzését először a Pesther Zeitung 1849 október 9-i száma írta le. l. még: Die magyarische Revolution. Von einem Augenzeuge. Pesth. 1849. — Horváth S.: Gr. L. Batthyány ein politischer Märtyrer, Hamburg, 1850. — Gr. L. Batthyány, sein Leben, Wirken u. Ende. Von einem Deutsch-Ungar. Grimm u. Lpz. 1850. — Aufzeichnungen eines Hovvéd. 1—2. Lpz. 1850. — Levitschnigg Heinrich: Kossuth u. seine Baunerschaff. 1—2. Pesth. 1850.

X.

Gróf Batthány Lajosné október 5-én este, a siralom házból hazatérve, egy újabb látogatás kieszközléséért könnyörgött gróf Károlyi Lajosnak, de Károlyi erre nem vállalkozhatott, hiszen Kempen már előre kijelentette, hogy második látogatást nem engedélyezhet s az elsőt is csak saját felelősségére engedte meg. Attól félnek — mondotta — hogy valamit adhat férjének. A grófnő rokonai sürgették elutazását, Szápáry Antal gróf is ezt tanácsolta, mert tudta, hogy mit vitt be férjének.¹ Este kiment Főtra, ahova másnap nővére, gróf Károlyi Györgyné is megérkezett Csurgóról. Október 6-án délután visszatértek Pestre, de nem maradhattak itt, mert Kempen útlevelét küldetett nekik Csurgóra. Batthyányné tudván, hogy drága halottjától úgy sem engedik majd elbűcsözni, hajlott nővére kérésére s vele még este Csurgóra ment. Attól is félnie kellett, hogy a tör miatt letartóztatják. Csak útközben tudta meg férje sorsát.²

Szegény Plante abbét október 6-án ott is fogták az Újépületben és egy földszinti cellába zárták. Galsai Kovách Ernő és a többi foglyok örültek, hogy megtudhatnak tőle valamit Batthyányról, de egy szót sem lehetett belőle kiesikarni, „olyan volt, mint egy automata bábu, folyton hallgatott és remegett a félelemtől.”³ Kovách megfigyelése igaz lehetett, Bártfay is nagyon félőnk embernek ismerte.⁴

A főparancsnokság már október 6-án délután elrendelte a vizsgálat megindítását. A rendőri osztály október 7., 8., 9. és 10-én kihallgatta Pollak hadnagyot, a foglárokat, az őrszemélyzetet, Plante abbét, gróf Károlyi Istvánt, Bártfay Lászlónét, Meichl József és Németh János komornyikokat s a grófok több alkalmazottját, végül Szántófy Antal plébánost.

¹ Gr. Szápáry Antal azon szerencsés és joérvésű főurak közé tartozott, akik e nehéz napokban szabadon mozoghattak. Mint vezérkari tiszt részt vett a schwanauai ütközetben. 1849 január 6-án a pesti gr. Károlyi-palotában elfogták és a budai Mil. Pol. Centralkommission elé állították. Windischgrätz herceg azonban elbocsáttatta, mielőtt ügyét letárgyalták volna. 1849 december 4-én a képviselői tevékenysége miatt indított hadtörvénytörési vizsgálatot is beszüntették. (Mil. u. Civ. Gouvernement. Praes. Reserv. 1852. Nr. 2729. Hadlört. Levéltár.)

² Visszaemlékezések. 47. a) 52. a) l.

³ G. Kovách Ernő Naplója. III. 96. l.

⁴ Bártfay Naplója. 12. l.

A vizsgálatot Batthyány levele és gróf Károlyi István vallomása vezette tévőtra. Pollak kérdőre vonta Hahsenfeufelt és ez beismerte, hogy a levelet az ő megkerülésével Ungváry György káplánnak adta át továbbítás végett, azután Ungvárynál tudakozódott, mikor őt október 9-én Csányi László és báró Jeszenák János másnapi kivégzésére meghívta. Ungváry eleinte azt állította, hogy összetépte, később beismerte, hogy gróf Károlyi Györgynének adta át. Emlékezett a levélnek a *szabatlótól* szóló részére, azt is elmondta, hogy a grófnő a levél olvasása közben sírva fakadt. Pollak valószínűnek tartja, hogy a tör a madraiban volt elrejtve és annak átvizsgálásakor kiesése miatt nem vették észre.

Érdekes a vallomásban Batthyány egy nyilatkozata. Mikor a vesztőhelyre indultak, Pollak arra hivatkozva, hogy már annúgy is a sír szélén áll, nyomatékosan kérte, mondja meg őszintén, miként jutott a törhöz. „Eben deshalb, um Niemanden zu schaden, darum sage es nicht“ válaszolt Batthyány. Úgy látszik, Pollak nem gyanakodott a grófnőre és azt hitte, hogy Batthyány hallgatásával valamelyik foglár mulasztását akarta fedezni.

Gróf Károlyi István Batthyáynál három tört is látott, két nagyobbat és egy kisebbet. Ezeket ágyyneműjében rejtgette, különösen azóta, hogy Olmützben a haditörvényszék előtt állott. Többször említette, hogyha kötélt általi halálra ítélik, elrejtett törével a törvényszék előtt őli meg magát. Nem volt könnyes ember, szalmazsákon épp úgy aludt, mint tollas ágyban. A síralomházban bizonyára csak azért kérte vánkosát, mert a tör abban volt elrejtve. Németh János nem tagadta, hogy ura egy vadászévőkészletet rejtgetett kofferében a fehérmennői alatt. Ebben az egyik kős arasznyi hosszúságú volt, akkora, hogy azzal az őznek is kegyelemdőfést lehetett adni. A bőröndöt sohasem vizsgálták meg.

Már Batthyányné kihallgatására is rákerült volna a sor, ha időközben Bártfay László egy szerencsés ötlettel meg nem mentette volna a sokat szenvedett özvegyet a zaklatástól, az abbét pedig a fogságtól. Október 8-án dr. Hauszmann Ferenc orvossal, aki gróf Batthyány Lajos hamvainak eltakarításában oly hathatósan segítkezett, Csurgóra utazott, hogy a temetésről beszámoljanak. Este a kemény természetű, rideg Károlyi György gróf sírva fakadt, amikor Bártfay a gyászos eseményeket elbeszélte. Másnap az özvegy fogadta. „Szóltam vele,

amit lehetett — írja Bártfay. — Szegény! Olyan volt, mint a bánat és fájdalom képe! Tanácskoztak, mitévők legyenek. Valószínűvé akarták tenni, hogy Batthyány már régebben hirtokában volt a törnek, azért Batthyányné Bártfay kérésére lemásolta férje levelének elejét és a szabadlótóra vonatkozó részét s a másolatot két tanúval hitelesítve Bártfayra hitta, hogy vigye el Kempen altábornagynak. Gróf Károlyi Györgyné igen erélyes levelet mellékel a másolathoz: szerencsétlen nővére az ártatlanul gyanúsítottak védelmére mutatja be a másolatot. Ha hitelességében kételkednének, az özvegy hajlandó a törvényszék kiküldöttjének megmutatni az eredeti levelet, de azt kezéből ki nem adja, mert gyermekeinek ez egyetlen öröksége, atyjuk ebben adja rájuk áldását, melyben részesülniök megtagadtatott.¹

Október 11-én Bártfay bemutatta Kempennek a másolatot és a levelet. Kempen azt válaszolta, hogy „nem kételkedik a gróf Batthyány Lajos által írt levél valódiságán, de az, mit a gyilokról írt, hazudság: mert hatála előtt a Verhörben azt mondta volna, hogy senkit sem akarván compromittálni, nem nevez meg senkit.” Mégis megígérte, hogy az iratokat átadja a törvényszéknek.²

Az iratok a legjobbkor érkeztek a rendőri osztályhoz, mert Maschek rendőrhiztos október 10-én megkereste a székesfehérvári városparancsnokságot, hogy szólítsa fel a Csurgón időző özv. gróf Batthyány Lajosnét, hogy mielőbb jelentkezék Pesten kihallgatásra. Ezzel azonban már nem került a sor, mivel a másolat meghozta a kívánt fordulatot. Maschek október 14-én kelt összefoglaló jelentésében már a másolatra hivatkozva, valószínűnek tartja, hogy Batthyány a tört már régebb idő óta magánál rejtgette és megállapítván az ellenőrzés felületességét, azt javasolja, hogy ezután hasonló esetekben a motozás a Generalgewaltiger jelenlétében történjék meg. Ezzel a vizsgálat véget ért és Plante abból elbocsátották.

¹ 1849 okt. 10. — Akten der Polizei-Section. 1849. Fasc. 1789.

² Bártfay László Naplója. 13. k. — Bártfay közli Batthyány nyilatkozatának közismert változatát: Ich habe meine Rechnung mit Gott und der Welt geschlossen; nun bin ich den Menschen keine Antwort mehr schuldig. — Hogy Batthyányt formálisan kihallgatták volna, annak az iratokban nincs nyoma.

Batthyány tragikus vége gyászba borította az országot. Az egykorú naplók s levelezések beszélő tanúi a mélységes szomorúságnak, mely a szerencsétlen országra nehezedett, mikor legjobbjai egyikét szörnyű halállal látták kimúlni. Csak az osztrák szoldateszka készséges szolgálban nem támadt fel a részvét érzése. Kempen október 7-i felterjesztésében jelenti Haynaunak, hogy Batthyányt az elvétel elkerülése miatt, szükségesnek látta agyonlővetni. „A közvélemény — írja e hazug jelentésben — szigorúban bírálta el az elítéletet, mint a törvény, mert a nézőközönség körében a részvétnek egyetlen hangja sem szólalt meg, sőt az ítélet s annak végrehajtása általános helyesléssel találkozik.”¹

Haynau átláz indulatát nem csillapította le a kivégzés állítólagos helyeslése s a részvét hiánya és október 9-én igazolójelentést kíván Kempentől. Sajnos, Haynau leirata ezidőszereint ismeretlen, ellenben Kempen válasza fennmaradt.² Nagyon lesújtotta Haynau parancsa, mert azt hitte, hogy a kivégzés módját a körülményeknek megfelelően változtatta meg. Haynau jól tudhatta, hogy milyen kíméletlenül bánt el a kezébe jutott magyar lázadókkal; senki sem hibeti róla, hogy kötelességével ellenező, s időszerűtlen enyhesség fogta el, mikor a nevezett gonosztevő ítéletét kellett végrehajtatni. Emlékezzék arra, hogy mikor Batthyány ítéletét Olmützből az ő (Haynau) kikerülésével Bécsbe küldték, miáltal a vizsgálóbíró (Leuzendorf) a per felülvizsgálatát vagy újrafelvételét kívánta elérni, szeptember 4-én kelt 1061. számú felterjesztésében éppen ő kifogásolta e helytelen eljárást. Nem hitte, hogy hibúzik azáltal, hogy a bizottsági javaslatot nem utasítja el. A bizottság azt javasolta, hogy Batthyányt golyóval végezzék ki és pedig még ugyanaznap este. Az elítelt nyakát sebezte meg és ott volt bekötözve, ahol a hóhérnak a kötelet rá kellett volna burkolnia. Ha a hóhér munkája közben vérezni kezd, vagy oly gyenge, hogy úgy kell a bitófa alá odahurcolni, a nézőközönség körében részvét lámad iránta. Ezt akarta elkerülni. Sietett a kivégzéssel, hogy az még *ama végzetes napon, október 6-án* történnék meg.³

¹ Begebenheiten in Ungarn, Fasc. VI. Nr. 40 g.

² 1849 okt. 11. Másolat a bécsi Kriegsarchiv Schriften Abth. Militärkanzlei G. 1848—9. fascienlusból. Hadtört. Tár.

³ Özv. gr. Batthyány Lajosné és gr. Zieby János Liechtenstein hercegnek tulajdonítják a végrehajtás módjának megváltoztatását, ennek azonban az iratokban semmi nyomra sincsen.

A vértanú Batthyány Lajos gróf már a Ferenciek kriptájában aludta síri álmait, de özvegyét később is fáradhatatlanul üldözte a hatalom keze. A folyton meginduló zaklatásban és brutális kémkedésben — külföldön és itthon egyaránt — nevezetes szerep jutott Kempen tábornoknak, aki 1849 őszétől, mint a birodalmi esendőség főfelügyelője, 1852-től 1859-ig pedig mint az Oberste Polizeibehörde hírhedt főnöke éberem őrködött a birodalom biztonsága felett.

Friedreich Endre.

Gardizi a törökökről.*

Ismeretes dolog, hogy a magyarság legrégibb történetére vonatkozó adatainkat java részben nem egykorú forrásokból merítjük, hanem oly későbbi irodalmi alkotásokból, amelyek szerzői régibb, nagyobbára elveszett vagy elkallódott írásokból szerezték értesüléseiket. E tényállásból az következik, hogy a racionális hermeneutika elemi szabályai értelmében az ilyen források feldolgozását, a prophanistikát, meg kell előznie a heuristikának, az egyes források feltárásának, érteve ez alatt a források szövegének lehetőleg pontos megállapítását, amivel a szövegkritika foglalkozik, továbbá a források régibb alkotásrészeinek felfedését, ami viszont a forráskritika feladata, amely tudvalevőleg a modern történettudomány terén egyre nagyobb és nagyobb jelentőségre tesz szert. Sajnos, a magyar őstörténet kutatóinak nagy része ezen az elemi szabályon túltette magát s ott, ahol keleti szerzők adatainak értékesítéséről volt szó, a legtöbbször ott kezdték a dolgot, ahol voltaképpen végezni kellett volna.

Őstörténeti kutatóink tekintélyes része ugyanis az ú. n. keleti forrásokat, vagyis az arab s a perzsa írónak a magyarságra vonatkozó helyeit a *Magyar Honfoglalás* Kötetében, a Magy. Tud. Akadémia millenniumi kiadványában megjelent szövegekből ismeri, amelyeket Kun Géza gróf tett közzé, e szövegek forráskritikáját illetőleg pedig Marquart berlini professor *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig 1903) c. munkájának nyomában halad, abban a boldog hitben ringatva magát, hogy a keleti forrásokra vonatkozó tudományos munkálatok heuristikai része végleges elintézést nyert s ezen a téren többé semmiféle teendő nincsen. A valóságban pedig a dolog úgy áll, hogy mindent elülről kell kezdenünk.

* Felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1927 febr. 28-án tartott ülésén.

Tagadhatatlan, hogy *Kun* Géza gróf a magyar történetírást örök hátlára kötelezte azzal, hogy őstörténeti kutatóink figyelmét a keleti forrásokra felhívta; azonban az általa közlött szövegek legnagyobb része az exakt történeti kutatás szempontjából hasznavetetlen. Egyes szövegei már megjelenésük pillanatában elavult régiségek számba mentek. Így pl. *Kun* gróf, *Ibn Fadlán* *risálah*-jának töredékeit nem *Wüstenfeld Jágát* földrajzi szótárának 1866—70 között megjelent kritikái kiadásából vette át, hanem *Fraska* orosz akadémikus a múlt század harmincas éveiben megjelent értekezésiből. Amit nyújt, édeskevés s azt a keveset is önkényesen megnyirbálja, elhagyva olyan helyeket, amelyek tárgyi szempontból sokkal fontosabbnak bizonyulnak, mint azok, amelyeket leköszöl. Példa rá *Masúdi*-nak a Kaukázus népeiről szóló fejezete, amelyet kivonatosan tett közzé, elhagyva többek között annak a bizonyos földre süllyedt országnak leírását, amely *Masúdi* szerint Trapezunt városától északkeletre, a Kaukázus nyugati nyulványai között, a tengerparttól nem messze feküdt,¹ nyilván csak azért, mert ennek a furcsa országnak leírása meseszerűnek tűnt fel előtte. Pedig *Masúdi* Aranyréteinek ez a helye a magyar őstörténet szempontjából egyike a legfontosabbaknak. Tudnunk kell ugyanis, hogy az arabok a magyar nemzet nevét *magyarijjah* (مجرية) alakban ejtették. A kéziratokban azonban e név helyes alakja meglehetősen ritka, mert a leírók e szokatlan nevet az arabok füléhez úgy idomították, hogy a ġim betű diakritikus pontjának elhagyásával s a *rain* alig észrevehető kigömbölyítésével *maġfarijjah-t* (مغرية) csináltak belőle, ami arabul olyan embereket jelent, akik valami úrokkal vagy gödörfélével vannak vonatkozásban. Ez az elírt névalak szülte a földre süllyedt ország meséjét, amely azonban a mondottak értelmében, a magyarság egyik nyomát őrizte meg számunkra. Hogy pedig okoskodásunk teljesen helytálló, mutatja a puszta tény, hogy *Idrisi*, XII. századbéli arab földrajzíró *al-Gaihdni* nyomán, a leásott földről (*al-ard al-maġfuraġi*) a baskíri néppel kapcsolatban tesz említést,² ott keresve annak helyét, ahol *Julján* harát és *Rubruk* szerint *Pascatur* országa, illetve a régi *Hungaria Magna* feküdt a tatárjárás előtt, jelélül annak, hogy a *magyarijjah* elírt névalakjának,

¹ *Myrög*, II. 48.

² *Géographie d'Edrisi*, ed. Jaubert, II. 438; v. ö. *Abü-l-Fidá* ed. Reinand & Mac Guckin de Slane, I. 206.

a maharadjah-nak kapcsán az arabok fantáziája mindenhol ilyen földre süllyedt országot gyanított.

A leggyászosabbazonban *Kuun* grófkeleti szövegei között *Gardizi* perzsa író *Zen al-axbâr* („a tudósítások ékítése“) c. történelmi munkájának az a része, amely *Ibn Rustah*-nak az északi népekre vonatkozó leírásaival párhuzamos szövegeket tartalmaz és, mint odáig kiadatlan tudósítás, a pièce de resistance szerepét lett volna hivatva játszani. Sajnálatosul kell megállapítanom, hogy e szöveg közzététele hihetetlen könnyelműségről tesz tanúságot.

E szöveg ugyanis két rendbeli kéziratban maradt fenn. Az egyik a cambridgei King's College 213. sz., a másik az oxfordi Bodleyan Library Onscley-féle kéziratgyűjteményének 240. sz. perzsa kódexe. *Kuun* gróf csak az utóbbit ismerte, még pedig E. Sachau, berlini professor *al-Biruni* India-ról szóló művének fordítása révén. Magát a kéziratot, saját vallomása szerint, soha sem látta, hanem csak annak egy másolatát használta, amelyet *Sachau* hocsátott rendelkezésére. Elismerem, hogy e másolat elég hü volt, de ha még oly hü lett volna, a tudományos akribeta érdekében ezt a másolatot az eredetivel föltétlenül egybe kellett volna vetni, mert csak így lehetett volna elkerülni azt a sok félreértést, amelyekre e másolat hibás értelmezése adott alkalmat. Ilyen hebehurgván ezt a szöveget útnak indítani s az első magyar tudományos intézet tekintélyén alig kiköszörülhető esorbát ejteni nem lett volna szabad.

De még súlyosabban esik latba *Kuun* Géza gróf az a tévedése, hogy az általa közzétett perzsa szöveget kiadatlanak tartotta, noha már 1897-ben, tehát három esztendővel a Magyar Honfoglalás Kútfőinek megjelenése előtt, *Barthold* orosz orientalista *Otčet o pojezdoké vs srednjuju Aziju es naučnoju cëlju* („Beszámoló Középázsziában végzett tanulmányútról“, *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, VIIIe Série, Vol. I, No 4) c. dolgozatának függeléke gyanánt, a 78—126 ll., orosz fordítás kíséretében, közzétette a *Zen al-axbâr* egy hosszabb fejezetét, amely a középázsziai török törzsekkel kapcsolatban a *Kuun* gróf által kiadott szövegeket is tartalmazza. De a gróf még három esztendővel később sem tudta, hogy szövegkiadásai dolgában megelőzték, mert *Gardizi* a török törzsekről szóló értekezésének azt a részét, amely számára a MIK-ben nem jutott hely, a *Keleti Szemle* II—IV

¹ l. m. 95—102 ll.

évfolyamainak egyes számaiban tette közzé¹ s a IV. évfolyam utolsó számában, amelyben Gardizi személyével foglalkozik,² *Barthold* kiadványáról egy árva szóval sem tesz említést. Ugyanígy járt különben a *Keleti Szemle* PS jelzetű kritikusa, aki 1902-ben erről a kiadványról szintén még semmit sem tudott.³

Ilyen előzmények után senki sem fog meglepődni azon, hogy *Kuun* gróf Gardizi-szövegeiről nem sok jót mondhatók. Az oxfordi kézirat másolatának mássalhangzós szövegét elég hűen adta ugyan vissza, de sok esetben egyes hasonló alakú betűket felcserélt, azokat olykor hibásan kapcsolta egy szóba, aminek természetes következményeképpen a szöveg vagy téves értelmet kapott, vagy egyáltalában érthetatlenné lőn. Ilyenkor *Kuun* gróf találmásra fordított és szövegéből képtelen értelmet hozott ki.

Barthold szövegkiadása határozottan sikerültebbnek mondható ugyan, de ennek meg más a hibája: a kiadó túlradikálisan kezelte a kézirat szövegét; ahol értelmét átlátni nem tudta, javított rajta s ezzel olykor határozottan elrontotta; egyes esetekben olyan olvasásokkal hozakodik elő, amelyeknek az oxfordi szövegben semmi nyomuk nincsen, anélkül, hogy a szövegen tett önkényes változtatásokat az apparatusban feltüntette volna. A szöveghez mellékelt orosz fordítás sem mindig helytálló, amellet pedig nem teljes, mert ott, ahol *Gardizi* szövege *Ibn Rustah*-éval nagyjában egyezik, a szöveg fordítását mellőzi.

Azonban legyünk igazságosak: ilyenfajta perzsa szöveg kifogástalan kiadása egyetlen kézirat alapján soha sem sikerülhet. Az arab írás oly nyelvre alkalmazva, amely az írás sémi szellemének egyáltalán meg nem felel, természet felreértésre adhat alkalmat. Sok esetben alig lehet eldönteni, hogy egyetlen diakritikus pont, amelyen a szöveg értelme fordulhat meg, az alsó vagy a felső sorhoz tartozik-e. *Barthold*nak különösen nagy érdeme az, hogy a sok esetben diakritikus pontok nélkül papírra vetett török tulajdonnevek igazi alakját ki tudta hámozni. 1893/4-ben tanulmányutat tett Kelet-Turkesztánban. Címként városából útnak indulva s a régi karavánút irányát követve, amelyen valaha II. Justinus római császár megbízásából *Zemarchos* római követ vonult *Dizabulos* török királyhoz s amelyen utóbb

¹ II (1901) 4. 173, 266; III (1902) 32. 81, 254; IV (1903) 17, 129. II.

² IV, 284 köv. I.

³ III, 209 köv. II.

Rubruk Vilmos jutott el a tatárok fővárosába, *Barthold* Kelet felé tartott, adatokat gyűjtött Középkázsia történeti topographiájához; felkereste az Isyg Kol nevű, 1600 méter magasságban fekvő hegyi tó környékét és gondosan megvizsgálta az utjába eső archaologiai emlékeket. Így szerzett gazdag tapasztalatai és helyismerete révén sikerült nem egy, részben elírt, részben eiferdített földrajzi név igazi alakját megállapítani. Radikalizmusa is menthető: ha valaki keleti szöveget egyetlen kézirat alapján ad ki, szövegjavítások és konjekturák nélkül nehezen boldogul.

Marquart volt az első, aki *Die Sprache der Komanen* c. munkájában megállapította, hogy Gardizi történeti munkájának még van egy más példánya is, amely a cambridgei King's College 213. sz. perzsa kézirata képvisel. *Barthold* szövegkiadásának gondos áttanulmányozása arról győzött meg, hogy *Gardizi*-nek oxfordi szövege egymagában történeti kutatás alapjául nem szolgálhat, egyszerűen azért, mert soha sem lehet tudni, vajjon a kritikus helyeken a szöveg helyes-e vagy sem, s azért az egyetemi könyvtár Igazgatóságát felkértem, hogy a cambridge-i King's College könyvtárigazgatóságát keresse meg, hogy részemre Gardizi művének a törökökre vonatkozó részét fényképmásolatban küldje el. Ez meg is történt s e helyen kedves kötelességet teljesíték, amidőn a budapesti Pázmányegyetem Könyvtárigazgatóságának halás köszönetemmel fejezem ki, hogy kérésemet közvetítette, valamint a King's College könyvtárigazgatóságának, hogy a kért fényképeket alig három héten belül elkészíttetni sziveskedett.

A két kézirat többszörös és gondos összehasonlításának eredményeképpen a következőket jelenthetem. Mind a két kézirat közös archetypusra vezethető vissza. Két fontos körülmény szól a megállapítás mellett. Mind a kettőben azonos másolási hibával találkozunk. A khazarokról szóló leírás egy mondata s a burtászokra vonatkozó ismertetés eleje mind a két kéziratban kétszer olvasható. A közös archetypus másolóját megtévesztette egy homoioteleuton (*angubün* — méz) és alkalmasint egy egész lapot kétszer írt le. Feltűnő továbbá az is, hogy az egyes leírások elején előforduló nép- és helynevek rendszerint diakritikus pontok nélkül írvák; a kéziratok a diakritikus pontokat rendszerint csak akkor rakják fel, ha a kérdéses név kétszer-háromszor ismétlődött, mintha a másoló a név helyes kiejtését illetőleg előbb meg akart volna bizonyosodni. Így pl. a magyar-ság leírásában kezdetben a név már említett *mahfartijah*

elírásával találkozunk, a helyes *mağyaritijah* névalak csak a leírás közepe táján lép fel. Ettől eltekintve a cambridgei kézirat szövege sokkal értékesebb a másikénál; olvasásai jobbak és szövege teljesebb; immár biztosan megállapítható, hogy az oxfordi kódex szövegének különböző helyein lacunák fordulnak elő.

A mű szerzőjéről semmi újat mondani nem tudok. Nisbah-nevéből (*Gardizt*) azt kell következtetnünk, hogy Gardiz városában született. E város Faznintól, vagy ahogy az arabok mondani szokták, Faznahtól kelet felé esik, az India felé vezető úton. A szerző szülővárosa az iszlám történetében nagy szerepet sohasem játszott, mert *Ibn Xordádebek*, *Ispahri* és *Ibn Haugal* földrajzi munkái nem említik, Jáqút földrajzi szótára pedig azzal a rövid megjegyzéssel végez vele, hogy Gardiz egy tartomány neve Fáznaht és Hind között. *Haverth* szerint a várostól északra tágik-ok, délre afghánok laknak.¹ E megállapítás tárgyunk szempontjából annyiban érdekes, amennyiben már Kaun Géza gróf a *Zen al-axbâr* nyelvezetéből azt a következtetést vonta le, hogy szerzője aligha volt született perzsa, hanem perzsául beszélő tágik.² Lehet, hogy igaza van, azonban a szerző nyelvezetéből ezt a következtetést nem merném levonni, mert tromba és nem ritkán kezdetleges mondatfűzésének más oka is lehet, i. e. az, hogy a törökökről szóló értekezés arab források nyomán készült és hogy szerzőnket forrásainak polycondetikus mondat szerkezete befolyásolta. A mű egyik, *Barthold* által közzétett helyéből³ azt kell következtetnünk, hogy szerzője kortársa volt Mahmúd b. Szabuktigin szultánnak, a faznah-i dinasztia alapítójának és részt vett a nagy hódító hindusztáni, délperzsiái, khoraszáni, xwárizmi és iráqi hadjárataiban. Munkáját saját állítása szerint 'Abd ar-Rasíd b. Mahmúd szultán idejében írta, aki 1049 és 1052 között uralkodott, más szóval a *Zen al-axbâr* 1050 táján íródott. Gardizi, úgy látszik, a híres al-Birúni-t is ismerte és talán tanítványa is volt, mert műve egy helyén azt mondja:⁴ E munka szerzője, Abû Saïd 'Abd al-Hajj b. ad-Dahhák, így szól: *Igy hallottuk Abû-r-Raihân Muhammad b. Ahmad at-Birûnî úrtól.*

¹ Tabakât-i Nâsiri, 449, 498^b H.

² Keleti Szemle, VI (1903) 285. l.

³ Turkestan, I, 13.

⁴ Oxford, Bodleyan, Ouseley 240 fol. 217^b; l. Ethé, Catalogue of the Persian Manuscripts in the Bodleyan Library, Oxford, 1899, No 15. col. 11.

A *Zin al-axbār* („a tudósítások ékítése“) három nagyobb részből álló mű. Első része történelem, a második időtan, a harmadik népismeret. Előadását a régi perzsa királyok (a piszdádi, kajáni, hellenista, parth és sásáni) dinasztiák uralmának vázolásával kezdi, az iszlám hódításával s a khalifák történetével folytatja, majd Khoraszán uralkodóira tér át, beszámolva a fáhiri, saffári, sámáni s a raznahi uralkodóházak viselt dolgairól. Magyar őstörténeti szempontból a sámán-ház történetének közzététele nagyon kívánatos volna, mert *Tabari*,¹ *Naršaxi*² és *Masúdi*³ eddig ismert adatai után ítélve nagyon valószínű, hogy yuzz-lörzseknek a besenyők ellen indított portyázó hadjárata, amelynek további következményeképpen ez utóbbiak a khazarok területén végigszárgulva a magyarokat a Don vidékéről nyugat felé szorították, valahogy összefügg Ismá'il, bokharai emirnek a xarlux-törökök ellen, 280/893-ban viselt hadjáratával, amely Taráz városának, a xarlux fejedelem fővárosának elfoglalásával ért véget. A *Barthold* által közzétett idézetek alapján⁴ valószínűnek látszik, hogy Gardízi előadásának forrását *as-Sallámi*, bokharai történetíró⁵ 950 táján készült, sajnos teljesen elkallódott krónikája képezte, amelynek Gardízi átdolgozásában megmaradt töredékei Ismá'il e hadjáratára, valamint a Xvárizm-mal szomszédos yuzz-törökök történetére vonatkozólag esetleg oly adatokat tartalmaznak, amelyek jelentőségét még csak nem is sejtjük.

A mű időtani része *al-Birúni* nyomán a görög, arab, perzsa és muhammedán időszámítás összefüggésének és kölcsönös átszámításának ismertetésével kezdődik, s a muszlim, zsidó, keresztény, perzsa és indus ünnepek elősorolásával folytatódik, illetve befejeződik.

A mű harmadik, etnológiai része a török törzseket és Hindustán népeit ismerteti.

A műünket leginkább érdeklő része a török törzsek ismertetése. Ennek rövid tartalma a következő: 1. Bevezetés: a török törzsek eredete. Szerzőnk az összes törzseket Jáfettől származtatja; csupasz areukat és gonosz természetü-

¹ III, 2138: Ibn al-A'tir, VII, 154: vö. Barhebraeus, Chron. Syr. ed. Bedjan, p. 166.

² Description topographique et historique de Boukhara ed. Schefer, Paris, 1892. 84. l.

³ Mörög, VIII, 144.

⁴ Turkestan, I, 1—8.

⁵ Barthold, Turkestan, II, 11.

ket azzal magyarázza, hogy Jáfet gyermekkorában megbetegedett és állapota minden ápolás dacára változatlan maradt. Erre anyja egy vénasszony tanácsára hosszabb időn át hangyutojással és farkastejjel etette; a hangyutojások okozták szőrözefének ritka mivoltát, a farkastejjel pedig magába szívta a vadállatok rosszindulatát. 2. E bevezetés után következik 18 nagyobbára török nemzet, illetve törzs ismertetése. Ezek: Xallaḡ (*Barthold*; Xalluḡ = Xarluḡ), Kímák, Jaymá, Xirḡiz, Tubbat, Barsḡān, Tuḡur (Turuzoḡuz) Čin (Khina), Baḡānák, Xazar, Burdás, Bulgār, Maḡrar, Saqlāb, Rūs, Sarir, Allān, Gikil és Turkaī. Minden törzs ismertetése rendszerint két részből áll: a leírás eleje a törzs eredetével és életmódjával foglalkozik, a vége az odavezető utak ismertetése. A Xalaḡ, Kímák, Jaymá, Xirḡiz s a Tuḡur leírásának keretét egy közelebről meg nem nevezett turk-ḡāḡān története képezi, aki minden valószínűség szerint a turuzoḡuz, illetve az ujur-törökök fejedelme, mert, a tuḡur leírása után ítélve, birodalmában a manicheusok vallása dívott, már pedig tudjuk, hogy az ujuruk részben Māni hívei voltak. A turk-ḡāḡān a Xalaḡ-, Kímák- s a Jaymá-törzsek souverainje; e törzsek főnökei tőle kapják a hatalmat és a különböző címeket. Az alávetett törzsek a turk-ḡāḡān uralma ellen unosuntalan fellázadnak; a ḡalaḡ-ok végre is kiirtják az utolsó ḡāḡān, Xutuyūn-ḡāḡān családját, mire a hatalom a ḡalaḡ-törzs főnökének, Ulmalāḡ-ḡāḡān-ḡāh kezébe kerül. Hasonló mozgalmakról hallunk a xirḡiz-törzs részéről is, akiknek szervezője bizonyos szláv eredetű ember volt s a szlávok főnökei közé tartozott. Egyszer egy római követ vetődött országukba, aki (süggbenem vendégség alkalmával) a saqlāb eredetét kezdte hirdetni, mert a monda szerint ősiük kutyatejen nevelkedett; a szláv főember (a követ csipkedésére) haragra lobbant és agyonütötte; erre országról országra bujdosott, azután, a tuḡur-ḡāḡān sajtát törzsével folytatott viszályát felhasználva, az elégületleneket maga köré gyűjtötte és portyázóhadjáratoikat kezdett folytatni, melyek révén nagy vagyont tett szert. Sikereinek hírére a saqlāb vidékéről is sokan szegődtek hozzá, innen van, hogy a xirḡizek között sok a vörshajú s a fehérbőrű egyén.

Hogy az itt említett turk-ḡāḡān kicsoda, nem tudjuk biztosan; lehet, hogy annak az ujur ḡinasztiának uralkodójáról van szó, amelynek feliratai az Orchon s a Selinga völgyében maradtak fenn; ezt az uralkodóbárat, amelynek hatalma 744-ben kezdődött, 847-ben a Jenissei vidékén lakó

Xiriz-ek semmiesítették meg; a dinasztia bukását nyilván belviszályok és palotaforradalmak előzték meg; ilyen polgárháború történetét olvashatjuk a turur leírásában, amely elmondja, hogy a xāqānī (a turur-xāqān?) Kur-tigin nevű testvérét tockán megsébesítette s a temetőbe dobta, azonban Kur-tigin-t régi dajkája felszedte, a manicheusokhoz vitte s a dināwer¹-eknek adta át ápolás végett; mikor ezek kigyógyították, testvérével szinleg meghékült ugyan, de a legelső alkalmat felhasználva fellázadt ellene, egy erődbe szorította, az erődöt bevette és testvérét megfojtatta.

Tibet és Khina leírása az ujgur főkhánok történetének keretén kívül áll; az előbbi elmondja, hogyan lett a jemeni Tábit az ördög segítségével Tibet xāqān-jává, az utóbbi pedig Khina népének sajátos szokásait eseteli. Ami ezután következik, t. i. a besenyők és más déloroszországi népek ismertetése, a Magyar Honfoglalás Külföldi révén közismert dolog s azért a mű e részéről elég ennyi.

3. Az értekezés befejező részét rövid kolophon képezi, amelyben a szerző előadása forrásait sorolja elő, Ezek: *Gaihāni Kītāb al-masōlik wa-l-mamālik* c. munkája, bizonyos *taudih ad-dunjā* („a világ magyarázata“) c. anoním könyv, végül *Ibn Xordādbeh* könyve. A szerző ezenkívül más műveket is használt, de szerzőikről és címeikről hallgat, majd hozzáteszi: „Lehet, hogy az elősoroltakon kívül még más török törzsek is vannak, azonban ezekre vonatkozólag adatok nem kerültek elő, ami méltóságára szolgáljon.“

E kolophon *Gardizi* szövegeinek helyes elhírálása szempontjából rendkívül fontos, mert nyilvánvaló, hogy ha előadása különböző időkben írt munkákból van merítve, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy egy-egy leírás keretében régibb és újabb adatokkal fogunk találkozni, anélkül, hogy a szerző egyes adatainak korát és forrását közelebbről megjelölné. Keleti íróknál lépten-nyomon előfordul, hogy különböző forrásaik szövegét vagy egymás után írják le, de úgy, hogy az egyik tudósítás végét s a másik tudósítás elejét eszük ágában sinez külön megjelölni, vagy pedig egymástól eltérő sőt egymásnak ellenmondó

¹ A Fihrist szerint (I, 334, II, 171; v. ö. Flügel, Mani, Leipzig, 1862, 317 kor. l); Marquart, Streifzüge, 92. l) a *dinawarijjah* (dunjāwarijjah?, *Gardizi* cambridgei kéziratában *dunjārawijjah*) manicheus szakadárak voltak, akik főpapjaink viselkedését bírálhatták. Lehet, hogy e névben az ujgur Khawastuaniit (manicheus hitvallás) *dinawar* szava lappang, amelyet F. IV, K. Müller (Uigurica, Abh. d. Pr. Ak. d. Wissensch. 1908, II, S. 9.) Hohenpriester szóval fordít, míg mások *dintar* alatt a „választottak“ (electi) osztályát értik.

adataikat egymással megegyeztetni próbálják s azokat egységes előadás prokusteságyába szorítják. Nyilvánvaló tehát, hogy ha *Gardízi* előadását történeti kutatás alapjául akadjuk elfogadni, előbb meg kell állapítanunk egyes forrásainak szövegét. Hogy ez a művelet egyes esetekben mennyire fontos, sőt perdöntő lehet, mutatja a mű a magyarságra vonatkozó előadása. A honfoglalás ténye következtében a magyarság elhelyezkedésében és életében oly döntő fordulat állott be, hogy ha a velük foglalkozó források egyike a honfoglalás előtt, a másika pedig a honfoglalás után íródott s ezeket az adatokat egy harmadik szerző a források szövegének külön megjelölése nélkül olvasztotta egybe, a priori fel kell tennünk, hogy a különböző időkből eredő adatok nyomát bizonyos ellentmondások alakjában a szövegben okvetlenül megtaláljuk, de bővebb magyarázatra az sem szorul, hogy ha valaki e szöveget egyivású előadásnak tekinti s azt a történeti kutatás számára ezen az alapon értékesíti, oly zsákutcába kerül, amelyből nincs kiút.

Ez az analitikai művelet, amelyet forráskritikának nevezünk, az adott esetben rendkívül nehéz és bonyolult feladatot, amint arról menten meggyőződünk, ha a *Gardízi* által említett forrasmunkákat némi figyelemre méltatjuk.

Kezdjük *Gaiháni* imént említett *Kitáb al-masálik wa-l-mamálik* („az útvonalak és birodalmak könyve“) c. munkájával. E mű szerzőjéről keleti írók adatai alapján¹ mindössze annyit tudunk, hogy midőn Ahmad sámáni emír, Bokhara fejedelme 301:914-ben apródai összecsoklásának esett áldozatul, hívei nyolcéves fiát, Naar-t kiáltották ki utódnak. A kiskorú gyermek helyett gyám, vagy regens személyében Abú Abdallah Muhammad b. Ahmad al-Gaiháni igazgatta az állam ügyeit, még pedig oly mély belátással, szakértelemmel és szerencsével, hogy dacára Naar emír nagybátyja pártifésésének, az ország zilált ügyei csakhamar rendbe jöttek. Gaiháni, mint birodalmi kormányzó, követeket küldött a külföldi ulvarokhoz, lekérte a náluk dívó törvényeket és az államügyek vitelére vonatkozó szabályokat s azok gondos tanulmányozása alapján Bokhara számára új polgári és közigazgatási rendtartást dolgozott ki, elrendelve azt is, hogy a szekváros hivatalai ehhez tartsák magukat.² al-Mugaddasi szerint³ összeszedte

¹ Ibn al-Atir, VIII, 25; Jáqút, Irásd: Gubb Memorial, VI, 6, p. 293 (sz-Sallámi nyomán).

² Barthold, Turkestan, I, 6.

³ Bibliotheca Geographorum Arab. ed. de Goeje, III, 3.

az idegeneket, kikérdezte az országaiak felé vezető utakat, hogy azok meghódítása lehetővé váljék, és tudakozódásainak eredményét előbb említett földrajzi könyvében fektette le. Az ember első hajlandó volna azt hinni, hogy ha *Gaihāni* politikai és katonai célokból írta földrajzi munkáját, e mű alkalmasint csak 301/914 után íródott, amikor *Gaihāni*, mint Transoxania főkormányzója és haderejének fővezére, hódításokra gondolhatott. Azonban ez a következtetés nem volna szükségesképen helyes. Nem szabad azt hinnünk, hogy *Gaihāni* hirtelen, mint valami *deus ex machina* lépett fel hazája történetében. Több mint bizonyos, hogy 301-ben számottevő politikai multtal kellett dicsekednie, hogy az államügyek intézésére ő kapott megbízatást. S e megbízatás annál feltűnőbb, ha figyelembe vesszük egyes források azt az egybehangzó megállapítását,¹ hogy *Gaihāni* a gyűlölt manicheusok elveit valló *tanari* (dualista) volt, akiket a sámán-ház országában csak azért tűrtek meg, mivel *Muhammad b. Ishāq an-Nadīm*, a *Fihrist* szerzőjének állítása szerint *Khina* uralkodója, vagyis a *toruzoruz* fejedelme, al-Muqtadir khalifa idejében Bokharába azt üzenté: „Országaimban háromszor annyi a muszlim, mint a hány híve van az ön vallásomnak a te tartományaidban; és, ha te közülük egyet kivégeztetsz, megöletek minden muszlimet és leromboltatom mecseteiteket“. Nyilvánvaló tehát, hogy *Gaihāni* már 301 előtt is állami szolgálatban állhatott, esetleg oly rezort élén, amely „az útvonalak és birodalmak könyvének“ megírását esetleg nagyon indokoltá tette. Ennél többet a mű szerzőjéről nem tudunk; születési éve éppoly ismeretlen, mint elhalálzásának esztendeje. Annak dacára, hogy *Muhammad* nevű fia († a. h. 330/941-ben) *Nasr* emir uralma vége felé s egy unokája *II. Nūh* emir uralma kezdetén volt vazír, vagyis miniszter,² a fanatikus bokharai szunni-k a gyűlölt *Xāriǧī* (eretnek) emlékért úgy eltüntették, hogy életéről és működéséről alig tudunk valamit.

Földrajzi munkája, amely többek között a magyarság leírását is közölte, nem vészett el, *Herzfeld*, berlini professor, az *Ephemerides Orientales* mult esztendei 28. számában azzal a hírrel örvendeztette meg az arab földrajzi irodalom barátait, hogy a *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* teljes

¹ *Fihrist* I, 338; v. ö. Flügel, *Mani*, 78, 107, 406, 423. II. U. o. I, 138; v. ö. *Jaqūt*, *Iršād* (*Gibb Memorial*), VI, 1, 141. l.).

² al-Muqaddasi, *Bibl. Geogr. Arab.* III, 337; *Ibn al-Aǧir*, VIII, 128. *Muhammad-ī*; *Auff*, *Br. Museum*, Or. 2676 fol. 190; *Barthold*, *Turkestan*, I, 91.

kézirata a meshedi mecsét könyvtárának birtokát képezi, több más fontos hasonló tárgyú munkával egyetemben, aminők *Ibn Fadlón risólah* c., a volgai holtárokhoz tett útjának teljes szövege, valamint *Ibn al-Faqih al-Hamadáni* földrajzi munkájának rövidített példánya; ezeket eddig részben *Jaqút* földrajzi szótárából, részben *Saizari* kivonatából ismertük. A béke boldog napjaiban Meshedbe eljutni gyerekjáték lett volna. Az ember Budapesten hajóra ült és Galacig meg sem állt. Ott egy fekete tengeri gőzösre szállt át és Batumban kötött ki; Batumban vasútra ült és ázsiai kényelemben utazott Bakuig. Bakuban újból tengerre szállt és Krasznovodszkban kötött ki. Krasznovodszkban már várta a transzkaspiai vasút kényelmes fülkéje, amelyben szépen eljutott Askahad-ba; Askahad-tól Meshedig nagy-szerű automobil út vezet; amely nem hosszabb mint Budapesttől Bécsig. Erre, sajnos, ma már, a vörös Oroszországban, gondolni sem lehet; viszont a Törökországon és Perzsián átvezető szárazföldi út oly drága, hogy csak milliárdosok engedhetnék meg maguknak. Sikerül-e más úton-módon ez a ránk nézve olyan fontos munkát előkerítenünk, nem tudom. E véghől bizonyos lépések máris történtek, de hogy azoknak lesz-e foganatjuk, az a jövő titka. Addig is be kell érnünk azzal a ténnyel, hogy még az esetben is, ha a meshedi kézirat szövege nyilvánosságra nem kerülne, *al-Gaiháni* munkáját teljesen elveszítettnek nem szabad tekintenünk. Kutatásaim eredményeképen leszögezhetem, hogy *Ibn Rustah* enciklopédiájának az földrajzi része, amelyet *de Goeje* a *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* VII. kötete gyanánt adott ki, egészen az Iszpahán leírását tartalmazó fejezetig *al-Gaiháni* földrajzi munkájából van kiollóva. Sajnos hely ezúke miatt nincs módomban részletesen megokolni e talán túlmerészek látszó megállapításom igazságát; Gardízi szövegét bevezetés és német fordítás kíséretében amúgy is közzé fogom tenni: ott azután részletesen kifejtem, mire alapítom ezt a következtetést. Ehhez azonban hozzá kell tennem azt is, hogy *Ibn Rustah* munkája forrásának szövegét erősen rövidítve közli; ezt a körülményt a szöveg felhasználásánál figyelembe kell vennünk.

Gardízi másik forrása gyanánt *Ibn Xordádbek* munkáját nevezi meg. Melyiket, nem árulja el. Tudjuk ugyanis, hogy Média ez az egykori postafőnöke több könyvet írt ugyan, de ezek közül tárgyunk szempontjából csupán kettő jöhet figyelembe. Az egyik történeti mű, amelynek címe Muhammed b. Ishák an-Nadim *Fihristje*

szerint¹ „a perzsák gyülekezésének leszármazása és vándorlásaik könyve“. E munkának az arab irodalomban semmi féle nyomaival nem találkozunk, ellenben *Gardízi* a törökökről szóló értekezésének elején említést tesz *Ibn Xordádbek Kítáb-taybár* („a történelem könyve“) c. munkájáról, amelyet Abdalmalik b. Mansúr at-*Fahálibi Turar mulák al-furs wa-sifarihim* c., a régi perzsa királyok történetét tárgyaló munkájában² több ízben idéz s a melyről *Masúdi* az Aranyrétek bevezetésében³ szinte áradozva emlékszik meg. Mivel azonban e mű csakis a perzsák történetével foglalkozik, nem valószínű, hogy *Gardízi* ezt a munkát használhatta volna a törökökről szóló értekezésének forrása gyanánt. Marad tehát földrajzi műve, amelynek címe: *Kítáb al-masálik wa-t-mamálik*, azonos Gaihámí földrajzi munkáival, aminthogy ez utóbbi voltaképen nem is más, mint az előző mű bővített kiadása.

Höcsánatot kell kérnem, hogy e mű közzétételének történetére röviden ki kell térnem, azonban a magyar őstörténeti kutatás szempontjából ez az ügy oly fontos, hogy azt hallgatással nem mellőzhetem.

Ibn Xordádbek földrajzi munkáját első ízben *Barbier de Meynard* tette közzé az oxfordi Bodleian-könyvtár egyik kézirata alapján, a *Journal Asiatique* 1865. évfolyamában. Ez a kiadás azonban nem volt kielégítő; a tulajdonnevek nagy része eltorzított alakban látott napvilágot, azonkívül első olvasásra nyilvánvaló volt, hogy szövege erősen meg van csonkítva. Tudnunk kell azonban, hogy e mű az arab földrajzi irodalom egyik legrégebbi terméke, az első muszlim Bådeker, amely a IX. század közepe táján íródott. *de Goeje*, a *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* tudós kiadója, a mű fontosságának egyben az editio princeps gyöngőirek tudatában több mint egy évtizeden át kutatott annak jobb és teljesebb szövege után s e célból *Carlo Landberg* grófhoz, a fáradhatatlan svéd orientalistához és keleti utazóhoz fordult azzal a kéréssel, hogy e mű jobb kéziratát Keleten igyekezzék megtalálni. A svéd gróf fáradtságát tényleg siker koronázta; csakhamar talált egy kéziratot, amelyet 1885-ben a bécsi udvari könyvtárnak ajánlódokozott, azzal a kikötéssel, hogy az *de Goeje* rendelkezésére bocsátrassék, hogy *Ibn Xordádbek* földrajzi munkáját

¹ 1, 149.

² Ed. Zotenberg, Paris, 1900, a 130, 257, 262, 378, 415, 458, 556, 604. II.

³ Murűg, I, 13.

kiadhassa. Ez tényleg meg is történt és a ma a *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* VI. kötete gyanánt, 1889-ben jelent meg. Bár Carlo Landberg kézírata határozottan értékesebb az oxfordinál, mégis maga *de Goeje* volt kénytelen megállapítani, hogy az általa kiadott könyv az eredeti munkának nem teljes szövege, hanem csak kompendiuma.¹

Itt azután sajnálattal kell konstatálnunk, hogy *de Goeje* figyelmét oly 1881-ben megjelent munka kerülte el, amelyet, ha figyelemre méltat, ma talán a magyar őslélektani kutatás terén is jóval előbbre volnánk. Ebben az esztendőben jelent meg *Haverty*, a Bombay native infantry nyugalmazott őrnagyának fordításában Minhāğ ad-Din Abū 'Omar-i-'Otmān *Tabakāt-i-Nāširi* c. perzsa krónikája, amelynek XXIII., *The affairs of islām and the irruption of the infidels* c. fejezetének széljegyzetében a fordító több ízben hivatkozik *Ibn Xordādbeh* földrajzi munkájára, oly idézeteket közölve belőle, amelyek *Gardizi*-nek a törökökre vonatkozó egyes leírásaival szóról-szóra egyeznek. Ilyen idézetek pl. 870. l. a Saqlāb név eredetéről, amely mindkét ezerző szerint kutya-imádságot jelent, a 870. l. az Isyng Kol tóról s a 961. l. a tuzur felé vezető utakról. Ezt a tényállást már *Barthold* is észrevette², anélkül azonban, hogy annak kritikai horderejét kellő figyelemre méltatta volna. Ezekből az idézetekből két fontos következtetést kell levonnunk. Az egyik az, hogy *Ibn Xordādbeh* munkájának eredeti, rövidített szövege jóval többet tartalmazott a *de Goeje* által kiadott kompendiumnál, nevezetesen e szöveg a turkesztáni török törzsekkel is foglalkozott s a legnagyobb valószínűség szerint azoknak a déloroszországi törzseknek leírását is adta, amely *Gaihkāni* nyomán *Ibn Rustah* könyvében is olvasható. Ezt onnan kell következtetnünk, mert *Ibn Rustah* párhuzamos szövege a khazarokkal kezdődik ugyan, de már első mondata elárulja, hogy munkájának ez a része nagyobb összefüggésből kiemelt excerptum és hogy forrásában a khazarok előtt a besenyőkről volt szó. Azt mondja ugyanis:³ „A besenyők s a khazarok között tíz napi út van pusztákon és erdőkön át; köztük s a khazarok között járható út és látogatott útvonal nincsen, hanem utjuk ilyenfajta erdőkön és berkeken vezet át, amíg a khazarokhoz nem érnek.“ A besenyők

¹ Lásd a *Bibl. Geogr. Arab.* VI. kötetének bevezetését.

² *Ötlety.* 79. l.; *Turkestan*, 13. l.

³ *Bibl. Geogr. Arab.* VII, 139; *MHK* 152 a.

leírása tehát, amint mondtuk, *Ibn Rustah*-nál hiányzik ugyan, de szerencsénkre van annak *Gaiháni* munkájából származó, bár erősen megkurtított szövege is *al-Bakri* spanyolországi mór geográfus földrajzi munkájának egy töredékében, amelyet *Gayangos* spanyol orientalista kézírata alapján *Défréméry* adott ki a *Journal Asiatique* 1849 június havi füzetében.¹ Ebből a leírásból azt kell következtetnünk, hogy *Gaiháni* a besenyők szállásait az Araltótól északra és az Ural hegységtől délre kereste, tehát körülbelül ott, ahol Konstantinus Porphyrogenetos szerint e nép a honfoglalás koráig lakott, amidőn az úzoktól szorongatva a khazarok földjén keresztül nyugat felé tört s a Don mentén lakó magyarságot a mai Magyarország felé szorította.² E leírás *Gaiháni*ra közvetlenül nem vezethető vissza, mert ha *Ibn Rustah* könyvének első fele csakugyan *Gaiháni* kivonata, a mű 290:302 előtt semmi esetre sem íródhatott, már pedig ebben az időben a besenyők *Gaiháni* leírta szállásait régen elhagyták,³ következésképp az ő előadásának alapját csak oly forrás képezhette, amely a honfoglalásnál régiebb. Ez a forrás azonban *Muslim b. Ahí Muslim al-Garmi* munkája semmi esetre sem lehetett, amint azt *Harkavy* nyomán *Marquart* beigazolt ténynek veszi,⁴ mivel e szerző *Ibn Xordádbek*,⁵ *Qudámah b. Gajfar*⁶ és *Idrisi*⁷ földrajzi műveiben, továbbá *Mas'ádi Tanbih*⁸ c. történeti munkájában megmaradt töredékei után ítélve a Fekete-tengert következetesen Khazar-tengernek nevezte. Ha tehát *Gaiháni* forrása ez a mű lett volna, feltűnő földrajzi terminológiájának nyomaival *Ibn Rustah* és *Gardijsi* szövegeiben is találkozoznánk; erről azonban szó sincs; mert szerintük az Itil, vagyis a Volga, a *Khazar Tengerbe* szakad.⁹ *Gaiháni* munkája, amint azt már *al-Muqaddasi* állapította meg, *Ibn Xordádbek* alapjait sajátí-

¹ Újból kiadták Kunik és Rosen, *Izvestija al-Bakri o Slavjanach i ichi anediacih*, Zapiski etc. 1878, 42. l.

² De administrando imp. XXXVII.

³ Konst. Porphyr. szerint "τέρον, ότι κατά τὸν καιρὸν ὃν οἱ πατριάρχαι ἀπὸ τῆς ἰδίας χώρας ἐβελυχθήσαν, θελήσει τις ἐξ αὐτῶν καὶ οἰκίει γυμνῆ ἐναπέμειναν ἐκείσε καὶ τοῖς λεγομένοις οὐλοῖς συνήκισαν, ε hely azonban feltevésünk ellen komoly érvnek aligha hozható fel.

⁴ Streifzüge, 28. l.

⁵ Bibl. Geogr. Arab. VI, 105.

⁶ Bibl. Geogr. Arab. VI, 257.

⁷ Géographie d'Edrisi, par Jaubert, II, 290.

⁸ Bibl. Geogr. Arab. VIII, 179.

⁹ Bibl. Geogr. Arab. VII, 141.

totta ki s azokon épült fel, tehát valószínű, hogy az ő előadása képezte alapját a dél-oroszországi népek leírásának is. Merthaz *Raverty* idézetei alapján beigazolást nyert, hogy *Ibn Xordádbek* a középázsiai törökök kimerítő ismeretelését adta, valószínű, hogy előadása folytatásaképpen a dél-oroszországi népekre tért át, úgy amint azt *Āihāni*-nál is konstatálhatjuk. Ez volna a második következtetés, amelyet *Raverty* idézetei alapján levonhatunk. Nyilvánvaló tehát, hogy *Ibn Xordádbek* munkájának *Raverty* által használt kézírata a magyar őstörténet szempontjából rendkívül fontos és hecses munka, amelyet érdemes volna a legnagyobb áldozatok árán is előkeríteni. Ha annak idején *de Goeje* erre a munkára figyelmessé lett volna téve, biztosra vehetjük, hogy a fáradhatlan leydeni orientalista hamarosan ráakadt volna, mert akkor még *Raverty* élt. Sajnos, ez az ember a *Tabakāt-i-Nāsirī* jegyzeteiben feldolgozott keleti kéziratok lehelyét schol sem tünteti fel s így *Ibn Xordádbek* ezt a bővebb szövegét megtalálni nem lesz könnyű feladat. Annyi bizonyos, hogy e munka európai könyvtárakban nincs meg, tehát csakis valami indiai könyvtárban lappanghat, ahol az őrnagy abban az időben használhatta, amikor mint aktív katonatiszt Indiában szolgált. Magától értetődik, hogy e fontos kézirat holléte megállapítást nyerjen: lesz-e ennek a demarche-nak eredménye, csak a jó Isten tudja.

A mondottak alapján nyilvánvaló, hogy *Gardizi* munkájában három adatréteg lehetőségével kell számolnunk: olyanokkal, amelyek *Ibn Xordádbek* munkájára vezethetők vissza és a honfoglalás idejénél régiek, másodsor *Āihāni* munkájából származó adatokkal, amelyek a honfoglalás után két évtizeddel íródtak, végül olyanokkal, amelyek forrását nem ismerjük s amelyek esetleg a szerző XI. századbeli személyes értesüléseit tükröztetik vissza.

De számolnunk kell még egy más lehetőséggel is, t. i. azzal, hogy *Gardizi* szövege sem reprodukálja forrásai előadását a maga egészében, hanem ő is rövidít, hogy pedig egyes esetekben mennyire rövidít, mutatja a *Khináról* szóló leírás, amelynek egy sokkal hosszabb párhuzamos szövege maradt fenn *Mutahhar b. Tāhir al-Maqdisī Kitāb al-bad' wa-t-tāriḫ* („a kezdet s a történelem könyve“) e munkájának etnographiai és földrajzi részében.¹

¹ ed. Huart, IV, 19.

Ezek után bővebb bizonyításra nem szorul, hogy *Gardízi* előadását a történeti kutatás szolgálatába csak abban az esetben állíthatjuk, ha forrásainak szövegét, illetve előadásának időtani rétegeit lehetőleg pontosan megállapítottuk. Hogy ez a művelet mennyire szükséges, mutatja a magyarokra vonatkozó leírás, amely a forráskritikai analysis céljaira kiválóan alkalmas s a historikusok által követendő módszer legjobban szemlélteti. Legyen szabad befejezésül e leírás szövegét fordításban közölünk, rámutatva a benne foglalt forrásszövegek időtani egymásutánjára.

„A Bulgár tartománya s a szintén a bulgár-hoz tartozó eszék tartománya között van a magyarok határa. Ezek a magyarok jézushitűek a korhelyek (tárkárán¹) közül. Vezérükkel húszezer lovas van; ezt a vezért kändühnek nevezik, ez az ő nagyobbik királyuk neve. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, Gulah-nak hívják; a magyarok azt teszik, amit a Gulah parancsol.² Van egy pusztaságuk, amely csupa fű és tógas hely. Tartományuk hosszúsága és szélessége száz farsang. Tartományuk a Róm Tengerével határos,³ mely tengerbe két⁴ ğaihün folyó szakad.⁵ Ők e folyóvíz közelében laknak. Amikor a tél eljő, az, aki a ğaihün-től távolabbra van, a ğaihün közelébe tér vissza; télen azon a helyen van és halakát fogdosva megélhetésre tesznek szert. Ami azt a ğaihünt illeti, amely balra van tőlük a saqláb⁶ oldalán, van egy nép a róm közül, amely teljesen keresztény; ezeket nandur⁷ néven nevezik. Ezek a magyaroknál számosabbak ugyan, de gyengébbek. A két ğaihün közül az egyiket Itilnek, a másikat Dühá-nak nevezik. Amikor a magyarok a folyó partján vannak, ezeket a nanduriakat látják. A nanduriak alatt, folyó partján, nagy hegyiség van; a hegyiség oldalán víz jó ki; a hegyiség mögött van egy nép a keresztények közül: ezeket marwät (horwät?) néven nevezik. Ezek s a nandur között tíz napi út van. Ezek

¹ Ibn Rustah-nál: „a törökök egyik fejtája”. Gardízi e helyen rossz ezójátékot engedett meg magának, smint egy másik helyen bulgár helyett had kárt ír, ami gonosztevőt jelent.

² Az aláhúzott szöveg Ibn Xordádeh munkájának maradványa.

³ A magyarság döntévi szállásai leírásának roncosa.

⁴ Így a cambridgei kézirat: *دو ولايت ایشان يدرياه دوم يومه است که دو رود بران دريا افتد...*

⁵ A Dunna a a Tizna.

⁶ Erteve a délezlávokat.

⁷ Melich szerint (Magyar Nyelv, 1909, 165, 367, 432) Nándorfelbér-vár—Belgrád.

nagyszámú nép, ruházatuk az arabok ruhájához hasonlít, turbán, ing és mellény dolgában; van keresztük, vetéseik és veteményeik; vannak szőlők is, mert náluk a víz a föld felszínén folyik és földalatti öntözőcsatornáik nincsenek. Azt mondják, hogy számuk a rüm-hoz képest nagy s ezekről külön nemzetet képeznek. Aruforgalmuk java része az arabokkal bonyolódik le. És az a folyó, amely a magyaroktól jobbra van,¹ a saqláb felé halad s onnan a Khazar tengerbe szakad,² s az a folyó mind a két folyónál nagyobb. A magyarok tartománya csupa fa és lúp és földje nedves. Ők mind a szlávokat igázzák le s a szlávokra állandóan terményadókat rónak ki s őket öszvérciknek tekintik.³ A magyarok tűzimádók s a vuzz, saqláb és rüs ellen vonulva onnan rabszolgákat hoznak, a rüm-hoz vizik és eladják. Ezek a magyarok jó külsejű, tekintélyes emberek. Ruházatuk brokát, fegyvereik ezüstösek és gyönggyökkel kirakvók. Állandóan portyázó háborúba indulnak a saqlábián ellen. A magyaroktól a saqláb-ig tíz napi út van. A saqláb bambái között van egy város, amelyet Wántitnak hívnak⁴ stb.

Gardízi előadását előddig a magyarság honfoglalás-előtti lakóhelyeire vonatkoztatták. Senki sem akarta tudomásul venni, hogy Gardízi-nek tudomása volt arról, hogy a magyarság a keresztény hitre térít át, amint azt a szöveg napnál világosabban megmondja. Az az állítása, hogy a magyarság keresztény a korhelyek *tarkarán* között, nem más mint a forrásszöveg *turkán* olvasásának szójátékoszerű kifigurázása. Megteszi azt szerzőnk a bolgárokkal is, akiket egy helyen *badkarán*, „gonosztevők“ néven emleget. A mondottak után nyilvánvaló, hogy a szerző maga a magyarság alatt a mai Magyarország területén lakó keresztény magyarokat értette, következésképp leírását a mai Magyarországra kell vonatkoztatnunk, ha csak evidens okok előadásának ezt az értelmezését ki nem zárják. Ilyen okok azonban nincsenek, sőt előadásának nagy része csak is a mai Magyarországra illik. Ilyen pl. a két folyó leírása, amelyek között a magyarság lakik, országuk fűs és mocsaras mivolta, az a bizonyos Nandur, amelyet már Melich János barátom zseniális intuíciójával azonosított Belgrád régi nevével, Nándorfehérvárral. És tényleg a szöveg elő-

¹ E mondat után, amint az összefüggés mutatja, valami kimaradt.

² A Volga; a szöveg az uralvidéki Magna Hungaria leírásának romja.

³ Itt végződik az az interpolatio, amelyet Gaiháni Ibn Xord. szövegébe iktatott.

adása e várra nagyszerűen illik: ha a magyarok a Duna innenső partján állanak, látják a Kalimegdánt, a régi Belgrád fellegrádját. Ha már most Belgrád és Nandur azonosságából indulunk ki, a szöveg folytatása teljesen világossá lesz előttünk. Belgrádon „alul“ (zir nem pedig *zabar*, ahogy a szöveget Barthold hibásan olvasta) „folyó partján nagy hegység van“ — a Vrba mentén húzódó Dinári Alpok — „a hegység oldalán víz jó ki“ — valószínűleg az Orhla vize, amely a Karszt folyóinak rendes szokása szerint a Ragusai-öbülben a hegység sziklafalából hirtelen tör elő és kifolyása, amint erre Cholnoky kartársam figyelmeztetni volt szíves, Dalmácia egyik legszodásabb természeti szépsége. „A hegység“, vagyis a Dinári Alpok mögött „van egy nép a keresztények között, ezeket marwát-nak hívják.“ Ilyen nevű nép, amely Nandur-Belgrádtól tíz napi távolságra laknék, a Balkán félszigeten nincsen. Gondolhatnánk ugyan a szerbiai Morava mentén lakó népre, amelyef byzanci írók Mopáboi néven emlegetnek¹, azonban e névből a Gardizi által említett marwát alakot levezetni nem lehet, mert a Mopáboi alaknak az arabban s a perzsában egyesben **marawí*, a többesben pedig az arabban **marawíjjah*, a perzsában **marawíján* felelne meg; a *marwát* névalak a Mopáboi szónak nőnemű pluralis sanus alakja volna, az arabok azonban népnemekből pluralis sanust képezni nem szoktak. A marwát utolsó szótagja tehát a tőhöz tartozik s attól el nem választható. Nézetem szerint e név elfr. torzulak; az m betű a kéziratokban a h-tól alig különböztethető meg. Ezt az elírást feltételezve a *marwát* olvasás *harwát*-ból keletkezett s a népnév a horvátok neve. Ezek ethnographiai határa ugyan Ragusáig nem terjedt,² de mivel az Adria keleti partján ők voltak a legszámosabbak, érthetőnek fogjuk találni, hogy *Gaiháni* tudósítói, akiknek a régi Dalmácia komplikált néprajzi viszonyairól amúgy is zavaros fogalmaik lehettek, a horvát nevet az egész dalmát partvidékre alkalmazták, annál is inkább, mert e jött-ment, olaszdél-szláv népkeveréknek a IX—X században összefoglaló nemzetneve amúgy sem volt. Ragusa népét a szomszédos szerbek dubrovnikoknak nevezték³ a város környékének tölgyerdői nyomán; e név azonban csak a szomszédos trebinjei szerbek között dívott.

¹ V. ö. A magyar nyelvtudomány kézikönyve, szerkeszti Matich János, Gombocz Zoltán, Német Gyula, I. Bp. 1926, 203.

² I. m. I, 175.

³ Engel, Geschichte des Freystaates Ragusa, Wien, 1807, 40. l.

Gyanításunk igazságát megerősíti *Gardizt* az az állítása, hogy a *marwát*, vagy szerintünk a *harwát*, illetve Ragusa népének kereskedelme arabokkal bonyolódik le. *Gardizt* arabokat mond és nem muszlimeket, ami azt sejteti velünk, hogy ezek az arab kereskedők vízi úton jutottak el ahhoz a bizonyos néphez. A szárazföldi kereskedelem ebben az időben nemcsak a muszlimnek monopóliuma volt, hanem abban, amint azt *Ibn al-Faqih al Humaddni*¹ és *Ibn Xordádbek*² földrajzi műveiből tudjuk, az oroszoknak s a zsidó *rahánijjak* („utattudó”) kereskedőknek is igen tekintélyes része volt. Ezzel szemben a muszlim tengeri kereskedelem a Földközi-Tengeren csaknem kizárólag az arabok monopóliumát képezte, miután az összes kikötők Adanától kezdve egészen Barceionáig az ő kezükben s a muszlim kereskedőhajók az ő birtokukban voltak. Az arab kereskedő hajók azonban a Dardanellákon át a Fekete-tengerbe nem futhattak be, mert a biznanci uralkodók oda őket be nem eresztették, tehát a *marwát* népet a Fekete-tenger vidékén hiába keresnök, ha pedig a szerző azon a vidéken képzelte volna lakóhelyeiket, semmi esetre sem írhatta volna, hogy kereskedelmük az arabokkal bonyolódik le. Hogy továbbá a *marwát* illetve a *harwát* nevű nép a tenger partján lakott, mutatja a *Tumanskij* által Bokharában talált *hadúd al-sálám* („a világ határai”) c. névtelen perzsa földrajzi mű,³ amelyből a *marwát*-ra vonatkozólag *Westberg. Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa* c. dolgozatában⁴ a következő helyet közli: „Tumanskij, welcher uns nur einen Auszug aus dem Anonymus Persicus bietet, sagt, dass unser Autor der Mrwát mehrfach erwähne und mittheile, sie wohnen am Ufer des Schwarzen Meeres in der Nachbarschaft von Inner-Bulgar (die Schwarzen Bulgaren) und der chazarischen Petschenegen. Den späteren Compileren (Ibn Rustah) sind diese beiden Völker nicht unbekannt.“

Már *Marquart* felátia,⁵ hogy az itt említett belső, vagy fekete bolgárok nem mások, mint az Alduna mentén lakó keresztény bolgárok; azonban a névtelen perzsa föld-

¹ Bibl. Geogr. Arab. V, 276.

² Bibl. Geogr. Arab. VI, 153.

³ Iródott 172/1832-ben. Előddig kiadatlan. V. ö. Barthold, Turkestan, 14. l.

⁴ Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg, T. XI, 1899 Nro. 4. p. 215.

⁵ Streifzüge, 517. l.

rajzíró e helyével nem tudott mit kezdeni s ezért a modern kritikusok ahhoz a fogásához folyamodott, amelyet akkor vesznek igénybe, ha egy adat elméleteiket felborítja: egyszerűen kijelentette, hogy Tumanskij névtelenjének előadása Muslim b. Abi Muslim al-Ġarmi szövegétől idegen interpolatio. Ennek a föltevésnek azonban semmi értelme sincs. A tényállás egyszerűen az, hogy *Gaiháni* terjedős szövegét különböző írók ollózták ki, még pedig mindegyik a maga izlése szerint; innen van, hogy a különböző szövegekben észszerint azonos helyek mellett olyanokat is találunk, amelyeknek más compilációkban semmi nyomuk nincsen. Ezt a helyet csak jól kell megérteni s akkor világos lesz előttünk minden. Azon kezdjük, hogy a Fekete-tengerről a szövegben szó sincs, hanem a perzsa író *derjád-je râm*. Római-tengerről beszél, ami azonban nemcsak a Fekete-tenger neve, hanem a Földközi-tengeré is és az Adriát is jelentheti. A *marwót* népet nem a dunai bolgároktól keletre, hanem nyugatra kell keresnünk, annál is inkább, mert ezek politikai és ethnographiai határa a középkorban az Ochridai-tótól nyugatra és északra terjedt; e feltevés mellett megint csak a Ragusa mellett lyukadunk ki. A khazar beenyők említése által nem szabad magunkat megfélembesítenünk; e név már magában véve abszurd ellentmondás és ki tudja, miféle előírás torzszülöttje. *Tumanskij* névtelenjének idézett helye csak arról győz meg minket, hogy *Gardizi Gaiháni* szövegét erősen megrövidítette és olykor bizony barbár módon megeseinkította.

Ilyen esonkítás nyomával találkozunk a magyarok folyóinak leírásában is. Először azt mondja, hogy a magyarok két folyó közében laknak: az egyik neve Dübâ (Dünâ), a másiké Hîl — ez az olvasás azonban problematikus; a cambridge-i szövegben a t betű diakritikus pontjai hiányznak. Nándur, amint említettük a baloldai felé eső folyó partján terül el. A másik, amely tőlük jobbkéz felé esik, a saqláb felé halad s onnan a Khazar-tengerbe szakad s ez a folyó mindkét folyónál nagyobb. Első tekintetre látni, hogy e szók után: „s ez a folyó, amely tőlük jobbra van” a compiler előadásában valami kimaradt, mert ha az egyik folyó neve Duna, a másiké nem lehet más, mint Tisza, ellenben a harmadik, a szlávok felé haladó s a Khazar-tengerbe szakadó folyó nyilván a Volga, amelyet, úgy látszik, a perzsa excerptor hozott a Dunával téves kapcsolatba, bár lehet, hogy nem *Gardizi* a hibás, hanem a másoló. A Duna s a Tisza közének déli részére, a

Bácskára tényleg rá is illik az a leírás, hogy a magyarok tartománya csupa fa és láp és földje nedves. Valószínű, hogy Gaiháni informatorai csak a Duna mentén haladó kereskedői utat ismerték s ott szerzett impressióikról számoltak be.

Igen ám, kérdezzük önkénytelenül, de mit keres a magyarok leírásában a Volga? Ennek is meg van a maga oka, amelyre menten rá is jövünk, ha *Ibn Rustah* és *Gardizi* szövegeit jól megrágva egymással összehasonlítjuk. E szövegek forrásában, vagyis *Gaiháni* művében, a magyarság háromféle lakóhelyéről volt szó; az excerptorok azonban az ezekre vonatkozó helyeket úgy megcsontkították, hogy a forrászöveg eredeti tartalmát már csak egyes mondatfoszlányok sejtetik. *Gaiháni* szerint magyarok laktak a besenyők régi lakóhelyei a az eskel bolgárok között, vagyis, mondjuk nagy általánosságban, a Volga középső folyásától keletre Orenburg felé, azon a helyen, ahol *Julian* barát Magna Hungariája terült el. Úgy látszik, ezekre vonatkozik a szöveg az a helye, hogy fejedelmeiket Kende és Gulab néven nevezik. Magyarok laktak továbbá *Gaiháni* szerint a Róm-tengerének, vagyis a Fekete-tenger északi partján; onnan indultak portyázó hadjárata a szlávok ellen, az így szerzett emberi árut a tenger partján Karx városába cipelték s ott római, vagyis bizánci rabszolgakereskedőknek eladták. E leírás ugyan az Adriára is volna magyarázható és úgy is volna értelmezhető, hogy a magyarok kalandozásaik alkalmával összeszedett foglyikat az Adria valamelyik kikötőjében értékesítették. Azonban ez a magyarázat már magába véve valószínűtlen; eltekintve attól, hogy Karx vagy Kärö nevű kikötő az Adria partvidékén nem található, elképzelhetetlen, hogy a magyarságnak a kalandozásuk viharos korában ideje lett volna hadifoglyait szép lassan maga előtt terelgetni . . . A magyarság harmadik lakóhelye *Gaiháni* szerint a mai Magyarország. Így fogva fel a művéből leszármazó excerptumokat, sok minden válik érthetővé, a mi nek magyarázatához a feltevések és segédfeltevések komplikált apparátusára volt szükség.

A mondottakból csak az a tanulság, hogy a magyar őstörténet szempontjából *Gaiháni* meshedi kéziratának közzététele és *Ibn Xordádbek* Raverty használta kéziratának felkutatása oly tudományos vívmány volna, amely mellett minden perzsa, arab és görög irkafirka

egyszerűen eltörpülne. Meg vagyok róla győződve, s ez a meggyőződésem nem ültet és nem is sejtetem, hanem évekig tartó fáradságos kutatások eredménye, hogy e két munkában sokkal több van, mint sem gondolnók, és hogy felfedésük megérné azt a költséget és áldozatot, amibe az kerülne.¹

Kmoskó Mihály.

¹ Akadémiai előadásom megtartása után Gardizi-ra vonatkozó tanulmányaimmal folytatva, azt találtam, hogy kéziratom szövege egyes pót-lásokra és helyreigazításokra szorúl: 153. l. Gardizi cambridge-i kéziratát már *Mortley* ismertette; *Journal of the Royal Asiatic Society*, N. S. III, (1868) 120. l. V. ö. *Barthold* cikkét Gardizi-ról az *Enc. d. Islam* II. k. 138. l., aki azonban túllő a célon, amikor azt állítja, hogy Ouseley 240, a cambridge-i kézirat magolata. — 167. l. *Bojza* József kartársam időközben arra figyelmeztelt, hogy egyes középkori horvát krónikások szerint a régi Horvátország két részből, fekete és vörös Horvátországból állt; az utóbbi Spalatótól dél felé terjedt, ami Gardizi szövegének magyarázatát mindenben megerősíti. — Az öntözésatornák (كارن) feltűnő említéseknek értelme az, hogy ellentétben a kopár Karszt földrajti folyóival, amelyek a talajvizet elvezetve a hegyeég megművelését lehetővé teszik, a Ragusa közelében előtörő s a föld felszínén folyó Ombla a talaj intenzív megművelését teszi lehetővé. — 169. l. Az Akadémiának hagyományozott Kégl-könyvtár leltározása időközben befejezést nyert és így Nagy László könyvtáros úr szives figyelmzetése révén hozzáfértem *Tumanakij*-nak a báró Rosen által szerkesztett *Zapiski vostočnojny utdélentja imperatorskago ruskago archeologičeskago obščestva* (az orosz archeologiai társulat keleti osztálya évkönyveinek) 1896. évfolyamában, a 120—137 ll. közzétett cikkéhez; a 136. l. 3. orosz jegyzete, sajnos csak annyit mond, amennyit *Westberg* közöl. Ellenben teljesen téves *Tumanakij*-nak az a gyanítása, miszerint az oroszokról szóló leírásban a *marudj* nepről esnék szó; a szövegben *مروات* helyett *مروآت* (férfiasság) áll: *اندر گروهی ازیشان مروآت مت* „egyik törzsükben férfiaság van”.

Történeli irodalom.

Starohrvatska Prosvjeta. Arheološko-historijski časopis. Izdaje ga Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu. Uredili Mihovil Abramčić, Ćiril Iveković, Ferdo Šišić. Zagreb-Knin. 1927. Nova serija I. 1-2. 1927. jan.—június. 160. l. (Őhorvát Műveltség. Arheológiai-történeli folyóirat. Kiadja a Knini horvát régészeti társulat. Szerkesztik Abramčić Mihovil, Iveković Ćiril és Šišić Ferdo. Zágráb-Knin, 1927. Új sorozat I. 1—2. 1927. január-június.)

Több meggonololás hatása alatt szántam hosszabb ismeretelést a folyóiratnak. Mindenekelőtt azonban pár szóval megindulása előtt történelét adom elő az első cikk nyomán. A dalmáciai gazdag archaeológiai lelőhelyek feltárására még 1887-ben megalakult a „Knini régészeti társulat“, amely nevé pár év múlva „Horvát régészeti társulat“-ra keresztelte át. E társulatnak volt a közlénye a fenti című folyóirat első sorozata, amely azonban már régebben megszűnt, hogy most fényesebb alakban újból életre keljen.

Az idősebb horvát történelíró-nemzedék nem egy tagja hangoztatja már régebb idő óta, hogy a horvát történelm feldolgozása csak a magyar történelmi irodalom pontos ismerete alapján lehetséges, s megkívánja a horvát történelíróktől a magyar nyelv ismeretét. E megállapítás helyességét legjobban igazolja az a pár horvát mű, amely a XIX. század-beli horvát történelm tárgyalásánál egyébre, mint Horváth Mihálynak németül is megjelent „Huszonöt év“ ére nem tud hivatkozni a magyar irodalom idézésénél. (L. Šurmin Gyuro kétkötefes könyvét az illirizmus történeléről.) A magyar részéről szerelném e télelt a magyar történelírársra vonatkoztatni, s felhívom a figyelmet arra, hogy a horvát tudományos irodalom kellő ismerete nélkül vajmi nehéz a magyar történelmet kimerítően tárgyalni. Nem az én feladatom, hogy a horvát archaeológiai kutatások értékét felbeesöljem; magyar szakemberektől azonban azt hallottam, hogy pl. a zágrábi múzeumnak úgy régészeti anyaga, mint ezen anyag feldolgozása igen fontos és tanulmányos. A horvát történelírásról minden ismerője csak elismeréssel beszélhet. A régi iskolából Kukuljević, Rački és Smičiklas az újabblól főleg Klaić,

Šišić és Šufflay nevét és műveit tudomásul kell venni a magyar történetírásuk, mert igen sok, a magyar történelemre és az azzal szorosan összefüggő balkáni történelemre egyaránt lényeges kérdést tisztáztak, részben meglepő iskolázottsággal. Csak két munkát említék meg a legutóbbi idők horvát történetírásának termékei közül, amelyek módszer és eredmény szempontjából egyaránt kitűnő teljesítmények: Šišić nagy horvát történelmének első kötetét (megjelent 1925-ben) és Šufflaynak a szerbekről és az albánokról írott művét (megjelent ugyancsak 1925-ben). Ez a két munka nyugodtan standardműnek tekinthető a balkáni és a horvát történelemben.

Különösebb figyelmet érdemel a jelen folyóirat azért is, mert munkatársai között kitűnő neveket találunk, nemcsak a horvát, hanem a szerb és a szlovén tudósok közül is: így a veterán antropológus, archeológus Marunét, Čorović belgrádi, Prelog úszkíubi, Radojčić lajbnichi, Stanojević belgrádi professzorokét, a kiváló archeológus Karamanét s végül Šufflay Milánét. A folyóirat tehát bizonyos fokig áttekintést nyújt a délszláv történetírás eredményeiről és mai állásáról. Ez az áttekintés annál tökéletesebb, mert a folyóirat kimerítő kritikai-ismertető részében Šišić pontosan regisztrálja mindazokat a műveket, amelyek a horvát vagy a magyar történelem körébe vágnak, míg Karaman hasonló lelkiismeretességgel sorolja fel a Horvátországra és Dalmáciára vonatkozó archeológiai munkákat és ismerteti röviden eredményeiket. Ha egyébért nem is, de a bibliográfia miatt megérdemli a folyóirat, hogy a magyar történetírók és archeológusok figyelemmel kísérjék.

A folyóirat felében archeológiai, másik felében pedig történelmi tárgyú cikkeket közöl. Az előbbiek (Ivekoviától Žirje szigetének leírása s Abramfótól egy állítólagos žrnovnicei Szent György basz-relief kritikai tárgyalása) elhanyagolásával csak a fontosabb történelmi cikkekre térek ki.

Šišić nagy horvát történelmének készülöben levő második kötetéből közöl egy részt I. Ferdinánd horvát királyválasztásáról. A nyomtatásban megjelent és a levéltári anyag beható ismerete alapján esetleg Szlavónia állásfoglalását Szapolyai János, s Horvátországét I. Ferdinánd mellett, kiemelve Frangepán Kristóf szerepét s a cefineai királyválasztás körülményeit. Különösen érdekes, amit az utóbbi ról mond: behozonyítja, hogy a horvát rendek elismerték ugyan Ferdinánd örökösödési jogát, de azért nem mondták le a választás jogáról és addig nem választottak, amíg feltételeik teljesítésére ígéretet nem nyertek, továbbá, hogy Cefinében felmerült a horvát rendek között az a gondolat is, hogy az örökös tartományokhoz csatlakoznak. A cefineai horvát rendgyűlés mindenesetre megérdemelné, hogy a magyar történetírás egyszer боhtóan foglalkozzék vele.

Skok Péter hosszabb közleményben fejtegeti azokat a törvényeket, amelyek szerint a bizánci írók átírták a szláv tulajdonneveket. E cikkben elsősorban Konstantinos Porphyrogenetos-al foglalkozik. Megállapítja, hogy a híborban született tudós a nevek hasonlósága alapján identifikálja a hely- és tulajdonneveket; így lett Doklea-ból Diokleia s így kerültek be annak római lakói Diokleciánus alatt lakóhelyükre. Kimutatja továbbá, hogy egyes neveket a szláv nyelvből magyarázott s azoknak helyes értelmét is ismerte. másokat a latinból (= *Servi* = servi), s a valamilyen nyelvből megmagyarázott névhez rögtön megfelelő történetet is költött. A magyar tudományos irodalmat nem ismeri, pedig igen jó hasznát vehette volna, valamint a magyar történetírás is impulzust kölesönözhet esetleg az ő megállapításaiból.

A kisebb közlemények között érdeklődésre számíthat Šišić a rigómezei csatáról. A Bašagić Safvet bég által 1924-ben közölt régi török történelmi adatból kikövetkezteti a többi forrás összevetésével, hogy Kobilić Miloš a csatátéren ölte meg Murat szultánt s kézzelfogható magyarázatot adja annak, hogy Tvardko István bosnyák király miért jelentette nyugatra a keresztények győzelmét a veszttel esete után.

Az ismertetések közül kiemeljük Prelogét Corović Vladimírnak I. Tvardko királyról írott életrajzáról, Karamanét több, a dalmáciai archaeológiai emlékeket tárgyaló műről. Kosét Nagy Josip Monumenta diplomaticájáról s végül Radojević és Šufflay egyaránt elismerő kritikáját Šišić horvát történelmének első kötetéről. A legutóbbi igen magas-szintvonalú kritika.

Miskolczy Gyula.

Balogh József: Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum”.

(A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 24. sz.)
Budapest, 1926. 8°. 16 l.

Az általánosán ismert, ugynevezett nagyobb Szt. Gellért-legenda hitelességének, ha nem is sarkpontja, mindenesetre egyik legvitatottabb részlete az a beszélgetés volt, amely Gellért püspök és a vele utazó Valler között folyt le, amikor a királyhoz utazva, útközben egy tanyán megszállottak. A részlet hitelességét erős epizódjellege mellett kétségessé tette az, hogy a szöveget egyetlen magyarzója sem értette meg, s ahányan eddig magyarra fordították, mind más és más értelmet adtak neki. Valamennyinek közös hibája az volt, hogy a középkori zene és a zenei terminus technikusok pontos ismerete nélkül fogtak a kérdés vizsgálatához.

Szerző kis értekezése ezzel a kérdéssel foglalkozik s elődein szemlét tartva, a középkori zenei kifejezésekre támaszkodva, teljesen megnyugtató módon fordítja le és magyarázza Szent Gellért és Valler pap beszélgetésének sokat vitatott néhány mondatát. Úgy véljük, nemcsak a néhány mon-

dat feletti vitát zárta le, hanem erős argumentummal támasztotta alá a magyar kultúrtörténelem egyik legelső és legértékesebb forrásának, a nagyobb legendának a hitelességét is.

P. A.

Majarlaki Kiss Lajos: Adatok a tapolcai apátság történetéhez. Miskolc, 1926. 12°. 26 l.

A tapolcai apátságot Borsod vármegyében, a Hejő-patak partján, a Tapolcának nevezett melegforrás mellett, a Miskóc-nemzetség alapította és az, mint a nemzetség temetkezőhelye volt ismeretes. A rávonatkozó legrégebbi adatnak Karácsonyi és Borovszky alapján a váradi regestrum egyik 1214. évi bejegyzését tekintették, amelyben a „heuiuz“-i apát jobbagyairól van szó. A váradi regestrum kiadói a Heuiuz-t Héviznek olvasva, azt Hejőnek, illetve Tapolcának magyarázták s megállapították, hogy ez az adat a Miskóc-nemzetség tapolcai apátságára vonatkozik.

Szerző vizsgálat alá véve a kérdéses adatot, megállapítja, hogy a szóbanforgó perben szereplő személyek nem lehetnek borsodvármegyeiek; minden körülmény amellettszól, hogy az itt szereplő „Heuiuz“ nem Borsod vármegyében keresendő és az nem lehet azonos Tapolcával. A szóbanforgó heuiuz-i apátságot S. Henricus-ban (ma Hegyköz-Szentimre), Bihar vármegyében véli fellelőlni.

Befejezésül vázolja a tapolcai apátság történetét. P. A.

Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849—1865. II. kötet. Bpest (Franklin Társ.) 1926. 8° 566 l.

1915 április 4-én írta meg Berzeviczy azt a levelét,¹ melyben Tiszának, mint miniszterelnöknek közbenjárását kéri Heynold osztrák belügyminiszternél, hogy a bécsi es. kir. belügyminisztérium levéltárában az 1848—1853. évek történetére vonatkozó anyagot át tanulmányozhassa. Hat évvel e levele után már a könyvpiacra volt a nagy mű első kötete. És kerek tíz év múlva, 1925 április havában már a II. kötethez írja Berzeviczy az előszót. Nem tudjuk, mit csodáljunk inkább, vajjon az illuzíriss szerző hatalmas munkabírást, avagy a gyönyörű munkateljesítményt! Mert Berzeviczy nem csupán történélíró, hanem egyszersmind olyan fejedelem magyar tudományos világnak, akinek politikai, irodalmi, esztétikai megnyilatkozásai fontos problémákat döntenek el és irányít, utat mutatnak a nemzeti közvéleménynek. Csak kivételes képességei tették lehetővé, hogy nagy elfoglaltsága mellett időt szakítson az abszolutizmus kora gazdag levéltári és hír-

¹ L. gr. Tisza István összes munkái 4. sorozat, III. kötet 217. és 218. lap.

lapanyagának, valamint a korszakról szóló hőséges hazai és külföldi irodalomnak, az önálló műveknek, sőt a folyóiratokban megjelent cikkeknek gondos áttanulmányozására és fel dolgozására. Abban viszont, hogy feladatát oly kitünően oldotta meg, nagy segítségére voltak kétségkívül azok a tapasztalatai, melyeket hosszú közéleleti tevékenysége, államférfiai pályafutása alatt szerzett.

A II. kötet hat részre oszlik. Ezek közül az első négy az 1853-tól 1859-ig terjedő hat esztendő bel- és külpolitikai történetét tárgyalja. Az ötödik rész az 1849-től 1859-ig lefolyt évtized gazdasági és társadalmi életét rajzolja, a hatodik pedig ugyane korszaknak irodalmát és művészetét dolgozza fel.

Az I. rész, mely egyúttal az egész mű VI. fejezete, Lábényi 1853 februárjában elkövetelt botor merényletének történetével indul meg. Ez a gonosztett bizonyos fokig éppúgy válasz volt az osztrák kormányzat kegyetlen kivégzéseire, mint a 12 nappal előbb kitört milánói zendülés. A bécsi inflexióörök mindkettőt magyar és olasz hazafiak újabb esztelen kivégzésével igyekeztek megtorolni. Ez a hosszúvágunk élt egy évvel utóbb is, mikor Bach a Lábényi merényletnek évfordulóján iratta alá Ferenc Józseffel az erdélyi vértanúk halálos ítéletét. Nemzetünk tragédiája, de egyúttal a belső megerősödés szempontjából elvesztett 20 esztendő miatt egyúttal a Habsburgoké és az egész monarchiáé is, hogy sem az ifjú császár, sem tanácsosai nem követték azt az engesztelő-kény politikát, melyre 140 év előtt a kismajtényi fegyverletétel után III. Károly mutatott példát.

Amilyen szerencsétlen volt a belpolitika, éppen olyan korlátoltság érvényesült a külügyek intézésében is. Buol külügyminiszter pl. annyira fájékozatlan volt az európai helyzetről, hogy alig pár hónappal a krími háború kitörése előtt, az 1853 okl. 9-én tartott miniszteri értekezleten, I. Miklós cár nyilatkozatára és III. Napoleon békés politikájára hivatkozva, a létszámcsökkentést hozta javaslatba, amit egyébként a birodalomnak a nagy katonai terhekből eredő siralmas pénzügyi helyzete indokoltta tett volna. Jellemző magának Ferenc Józsefnek álláspontja is, mely szerint az esetleges orosz-török háború Európa nyugalma szempontjából nem veszedelmes; de kritikus helyzetbe jutna Ausztria, úgyhogy semlegességét is fel kellene adnia, ha Nyugat-Európa hatalmasságai politikájuknak sikere érdekében forradalmat szítanának Magyar és Olaszországban. Mikor pedig a háború Buol reményei ellenére kitört, a császárság konzervatív elemei: az arisztokrácia és a vezérek az Oroszország mellett való kitarlás szükségességét hangoztatták, míg Buol külügyminiszter, Bach, Albrecht főherceg és a monarchia párizsi nagykövete a nyugati hatalmakhoz való csatlakozást és a dunai tartományok megszállását, illetve végleges elfoglalását indítványozták. E két ellentétes álláspontból született meg az a felemás el

határozás, mellyel a mouarchia a háborút elkerülte ugyan, de fegyveres semlegessége és a dunai fejedelemségek megszállása által mélyebbre süllyedt a pénzügyi nyomorúságban, sőt — ami még végtetesebb volt — magatartásával maga ellen ingerelte Oroszországot és elhidegítette Poroszországot, anélkül, hogy megnyerte volna a nyugati hatalmak rokonszenyét.

Igy juttatta Ausztriát a magyarságot elnyomó és a magyarság fölkelésétől féltő politikája fura semlegességbe és enyhitett külpolitikai elszigeteltségbe. Ezt az elszigeteltséget az intéző körök vették észre legutoljára. Sőt fényes sikereikről még akkor is meg voltak győződve, mikor francia nyomásra kénytelenek voltak kiűriteni a dunai fejedelemségeket, melyeknek egyesítése mögött éppúgy III. Napoleon állott, mint az olasz egységi törekvések mögött. A hivatalos Ausztria nagy önlelégültségének beszédes bizonyítéka az 1857-ben megjelent hírhedt Rückblick. Ez a hivalkodó önlelégültség azonban jó volt annyiból, hogy a helyzet látszólagos megszilárdulása alkalmat adott a kormánynak az elnyomás némi enyhítésére, mire mindjárt elevenebben kezdett liktetni a nemzeti érzés, bár egyelőre csupán az irodalmi, a tudományos és a társadalmi élet terén. De hogy még így is milyen nehézségekkel kellett nemzetünknek megküdenie, azt mutatja pl. az osztrák kormánynak az Akadémia-
val szemben tanúsított magatartása.

Ferenc Józsefnek azidőkbeli felfogását legbivebben az első magyarországi körúlját előkészítő miniszteri értekezleten kifejtett álláspontja világítja meg: egyfelől ragaszkodni a fennálló kormányzati rendhez, másfelől megadni olyan apróbb kedvezményeket, melyek ama bizonyos kormányzati elvekkel összeegyeztethetők voltak. Ehhez képest tagadta meg a császár a konzervatívok kérvényének elfogadását. Majd végleg összetörte a nemzet reményeit az 1857 szept. 9-én kiadott, a kormányzat addigi alapelveinek sértetlen fenntartását hirdető laxenburgi kézirat. Közben „a közigazgatás nagy gépezete változatlanul működött tovább, zakatolt és szórta az üres szalmát”, bár egyik másik kormányzati elhatározás fontos igazságügyi, közigazgatási, közgazdasági, vízszabályozási, közlekedési, tanügyi stb. reformokat léptetett életbe, melyek közül némelyiket utóbb a magyar kormányok is magukévá tettek.

Általában az összes reformok és intézkedések egy nagy németnyelvű és katolikus vallású birodalom megteremtésének célját szolgálták. Ez az elgondolás volt alapja főleg azoknak az iskolügyi rendelkezéseknek, melyekhez hasonlókat mostanság az ú. n. utódállamok adnak ki magyar alattvalóik ellen és a konkordátumnak, mely szentesített magyar törvényeket helyezett egyszerűen hatályon kívül s ezzel „gyökerében támadta meg a magyar közjogot”. Ezért fordult

ellen a magyar katolicizmus és állott utóbb egységesen a protestánsok mellé a Thun féle pafens elleni küzdelemben.

Magya a nemzet még egyelőre szervezetlen. A konzervatívok egyébként tiszteltreméltó, de vezír nélküli csoportja nyíltan az 1847-es alapon áll. A hozzájuk közelálló Széchenyi nagyarányú munkásságot fejt ki ugyan, Blicke-je főleg a külföldön, akadémiái levele meg itthon gyakorol nagy hatást, de már csak önkéntes fogsága miatt sem válhatik a nemzet vezérévé. Viszont Kossuth és az emigráció 1849-re esküsznek. Az 1848-as törvényekhez rendületlenül ragaszkodó Deák „akkor még magánosan áll. Vezér hadsereg nélkül”. Hatása csak az időtől válik a közvéleményre erősebbé, mióta Kemény Zsigmondhal és ennek révén a *Pesti Napló*-val állandóbb összeköttetésbe lép. (VII. rész.)

Nyilvánvaló volt, hogy a 70 milliónyi lakost számláló császárságban a szervezett államhatalommal, annak fegyveres erejével az 1850-ben nem egész 5 millióra becsült magyar nemzet még egyszer nem veheti fel egymagában a nyílt harcot; bár az is kétségtelen volt, hogy a magyar kérdés rendezetlensége és a magyarság elégedetlensége egyik legveszedelmesebb gyümölgje a Habsburgok birodalmának. Ilyen körülmények között tör ki az olaszországi háború, melyben csakhamar kiderült a félelmetesnek látszó császárság tehetetlensége. Kétségbeesetten ügyefogyott a diplomáciája, számadalmas a pénzügyi politikája, kritikán aluli a hadvezetése, hadi szállítóinak embertelen hívtűnsága pedig a belső romlottságra vet világosságot. Elmondhatjuk, hogy Ausztria intéző hatalmasságainak, államférfiainak végtelenül rövidlátó politikája volt nemzetünk legnagyobb szerencséje. Mert ha Ausztria önként lemond olasz tartományairól, megmaradt területein és így hazánkban is a siker minden reményével folytathatta volna germanizáló abszolútizmusát. A veszített háború azonban kétségtelenné tette az addigi politika esődjét. Ezt az alkalmat felhasználja szerző arra, hogy megcsinálja a Bach-rendszer mérlegét. A történetíró itt találkozik a gyakorlati államférfival, kinek az országglás művészetében edzett szeme biztosan, hideg számíttással tekinti át a céll, az eszközöket, az elért eredményeket s a rájuk fordított áldozatokat. Éles ítéllettel állítja szembe a rendszer belső ellenmondásait s kevés maradvandó alkotásait főmérdek hibájával, hiányával, kártevésével, melyek főleg a nyelvi, faji ellentétek oktalán felszítása révén a birodalom legveszedelmesebb bomlasztó erőt keltették életre. (VIII. rész.)

A külpolitikai eseményekkel szorosan összefügg az emigráció története. Szabadságharcunknak menekülésre kényszerült hajótöröttjei elszóródtak három világrészben. A többségük Nyugat-Európában keresett menedéket, de jutottak a Balkánra és Kis-Ázsiába is, sőt akadtak olyanok is, akik Amerikában próbálták szerencsét, helyesebben ott élték a

nyomorúság és hontalanság keserű kenyerét. London a központjuk, hol Kossuth dolgozik lehetetlen munkabírással. Merész terveket kovácsol, egyiket a másik után, hogyan tudná hazája sorsát európai kérdéssé tenni. Páratlan agitatórius ereje egész szervezetet pótol. Rongteteg cikket, levelet ír, hatalmas szónoklatokat és előadásokat tart rendkívüli hatással. Szónokjelvétsének azonban gyöngéje is volt: nem vette ugyanis figyelembe a függelenségi nyilatkozat keserves tapasztalatai után sem, hogy Ausztria feontartása Anglia hivatalos álláspontja, amit Palmerston Perekel Mórnak is tudomására hoz. Eszerint az angol kormány minden magyar forradalmi mozgalommal ellenez, mert Ausztria nem élhet meg Magyarország nélkül; ellenben rajta lesz, hogy Magyarországot alkotmányosan kormányozzassék. Eppögy nem vette figyelembe Kossuth a *Times*-nak hozzá intézett nyilatkozatát, mely szerint „meg nem érthetjük, miért áldozzák fel angolok életüket oly népekért, melyek magukon segíteni nem tudnak“. Viszont Andrássy Gyula gróf nyolclevéi száműzetése alatt tisztába jött a realpolitika lehetőségeivel. Tudomásul vette, hogy az emigráció törekvései komoly eredménnyel nem járhatnak, mert a nyugateurópai államok szívesen felhasználnák és kiaknázzák saját céljuk érdekében az esetleges magyar forradalmat, de a magyarságért áldozatot hozni nem hajlandók. Szerző az iratok egész tárháza alapján hatalmas, összefüggő képbe foglalja össze az emigráció mozaikját: a kockázatos terveket, a délibábos optimizmust, majd a szárnyaszegett reménykedést, az egymás közt folyt vívódásokat, a honvágyat, egyesek nyomorát, mások — szerencsére kevés akadtt ilyen — aljas kémkedését Bécs szőlőjében, végül azt a magyaranyó tevékenységet, mellyel őb szóval és tolla, de ha kellett és lehetett, karddal is szolgálták a független Magyarország gondolatát és ezzel Nyugat-Európában felszínen tartották a magyar kérdést. (IX. rész.)

Különálló fejezetet tölt be az 1849-től 1859-ig terjedő 10 év gazdasági és társadalmi életének rajza. Mintaszerű feldolgozásban tárul fel előttünk a területi és népcsoportosítás, a magyarság aránya és viszonylag kedvezőbb szaporodása, a termőföld mennyisége, a művelési ágak szerinti tagozódása, a termések átlagos pénzértéke. A földművelés még igen kezdetleges. A munkabér alacsony. A termelés tehát olesó, de néhány szerencsés év után a rossz termések, a rendkívül súlyos adóterhek, a rossz közlekedési viszonyok, az általános pangás és pénzhiány, a hitelügy szervezetlensége, a földterhementesítés során az államhatalom részéről tanúsított önkény „a régi birtokos osztályt lassan, de biztosan vezették a katasztrófa felé“, anélkül, hogy a földreform áldást hozott volna mindjárt a birtokos elemre. A javulás út is későn következett be és meglehetősen áldozatokat követelt. Hasonlóképen fejletlen az ipar és kereskedelem. A kormány részéről tör-

tételek ugyan intézkedések a közlekedés, a posta és vasút ügy, a vízszabályozás stb. terén, de a magyarságnak ezekben a kérdésekben is a mostohagyermek sorsa jutott osztályrészül.

Annál határozottabb volt a kormány nemzetiségi politikája, azzal az éppen nem leplezett céllal, hogy a magyar nemesség vezető szerepét meglőrdje, hogy a parasztságot osztályöntudatra ébresztve, volt földesurai ellen forlitsa és hogy a nemzetiségeket kijátssza a magyarság ellen. Szerencsére, ez éppoly kevésbé sikerült, mint a közigazgatási és főleg társadalmi intézkedésekkel és telepítésekkel támogatott germanizációs politika. sőt a közös elnyomás valamenyny nemzetiségben fölébreszti újból a magyarság iránti rokonérzést. Színes, meleg képet kapunk a társadalmi életéről is, mely a romokon támad s melybe elvevességet kezdetben jóformán csak az abszolutizmus nevetéséges rendeletei, tilalmi visznek. Alig lehet meglátottság nélkül olvasni a falujokba visszavonult, passzív ellenállásra kényszerült urak és főleg úrinők lelkes magyar érzésének és áldozatosságának kedves eseteit, majd az 50-es évek vége felé az egész országot betöltő hatalmas nemzeti szellem öntudatos megmozdulásait. (X. rész.)

A kötet utolsó, VI., illetve az egész mű XI. része a korszak szellemi életét tárgyalja. Az államférfi, a politikai történetíró után írt az irodalom és a művészetek elsőrangú ismerője s a lineamentálisan esztétikus jut szóhoz. Sajnáljuk azonban, hogy Angyal Dávidnak az abszolutizmus hírlapirodalmát feldolgozó *Falk Miksa és Keckeméthy Aurél elhagyott levelezése* című kitűnő kötetét már nem használhatta a szerző. Pompás összefoglalásban olvashatjuk ama szomorú kor lírai és elbeszélő költészetét, drámairodalmát és színeszetének helyzetét, az egyes tudományágak gyarapodását, a zene, az építészet, szobrászat és festészet fejlődését, egyzóval azt a szellemi életet, mely megelőzte és előkészítette a kiegyezés utáni évtizedek gyönyörű politikai, gazdasági, művelődésbeli stb. föllendülését.

A rendkívüli sokoldalúsággal megírt munkát nagy lelki éltvezettel és okulással olvashatja államférfi, politikus, történész, tudós, művész és publicista egyaránt. Különös értéke is van nemzetünk mai megpróbáltatásaiban. Közép-Európa problémája még megoldatlan. 60 év előtt a németiség nagy kulturális erejével és az egyes részek gazdasági egymásrautaltságával is támogatott 70 milliós császárság kiegyezésre kényszerült nemzetünkkel. Vajjon lehet-e hosszú élete a pillanatnyi szerencsén felépült s az erőszak és korrupció által összetartott „utódállamok”-nak? Nem, nem lehet.

Ez a legdrágább tanulsága Berzeviczy munkájának, amely ilyenformán nem csupán kitűnő történelmi mű, hanem nagy vigasztalás, valóságos nemzeti eselekedet.

Nagy Miklós.

Révész Imre élete. 1826—1881. Közrebocsátja a debreceni református egyház presbytériuma. 1926. Debrecen város és a tiszántúli református egyházkerület könyvnyomdavállalata. VII — 251.

Révész Imre születésének századik évfordulóján a debreceni református egyház lerotta kegyeletét nagy fia iránt: dr. Révész Imre, a magyar protestáns egyháztörténelem jeles kutatója által eddig kiadatlan kéziratok, magántulajdonban levő leveles anyag s a tiszántúli ref. egyházkerület levéltáru adatainak felhasználásával megíratta ebből az alkalomból nagyatyja életrajzát s így a különböző egyházi folyóiratokban, kisebb dolgozatokban megjelent már eddig is terjedelmes Révész-irodalmat nagyobb összefoglaló művel egészítette ki emléket állítván a XIX. századbeli református egyháztörténet legnagyobb alakjának, ki az abszolútizmus korának nemzeti mozgalmában vitt jelelőtekeny szerepénél fogva, nevét politikai történetünkben is megörökítette.

A munka első fejezetei a család történetére tett kitérés után, Révész Imre gyermekkoráról, debreceni kollégiumi éveiről, külföldi utazásairól s rövidebb vidéki lelkészkedéséről szólnak, míg Debrecenben az egyik papi állásra megválasztatván, a református egyházi élet centrumába került. Itt kezdődik életének mind mozgalmasabb korszaka. Fiatalkorának magyar őstörténeti s nyelvészeti kísérleteit felretéve, képességeit a forradalmat követő szellemi hanyatlás idején a protestáns egyházi kultúra fejlesztésére fordította, majd csakhamar a politikába is belesodródott.

Az 1856 nyarán elkészült os. k. egyházi törvénytervezet előre sejtette a kormánynak a protestáns egyházak életébe készülő erőszakos beavatkozását. A közelgő eseményektől indítatva — hogy a közvéleményt a Bach-Thun-féle álláspont helytelenségéről tájékoztassa — alapos forrástanulmányok után összeállította Révész a protestáns egyházalkotmány és egyházszervezet rendszerét, tisztázta az egyházak az államhatárhoz való viszonyát, kimutatván, hogy a kormánynak nem áll jogában a protestáns religio belső életében, szervezeti stb. ügyeiben oktrojszerűleg rendelkezni. Révész munkái nem maradtak ugyan hatás nélkül, a református egyházkerületek közefelbbi megvizsgálás nélkül visszautasították a törvénytervezetet, az 1859 szeptember 1-én kibocsátott császári nyilatkozás mindamellett is teljes mértékben érvényesítette a kormánynak a protestáns egyházi autonómia megtörésére alaposan előkészített programját.

A Páten ellen megindult fokozódó hevességű s nemzeti mozgalomná erősödött küzdelemben hatalmas előképzettségénél fogva az első esatásorba került Révész. A tiszántúli egyházkerület vezetőinek első tanácskozásán előadott „Észrevételeit” — melyekben a rendelet törvénytelenységét kinu-

talja s az ellene megvívandó harc módját kijelölte — nemcsak a körület, de az egész ország protestáns egyházai magukévé tették s a továbbiakban is tőle várták a szellemi fegyvereket. Általános kívánságra ő szerkesztette meg az uralkodónak szánt felterjesztéseket, a 4 református egyházkerület közös intézőbizottságának programját s a passzív rezisztencia megszervezésére az egyes egyházakhoz küldött szigorú utasításokat, sőt a kormány által a Patens védelmére megnyert német protestáns teológusok tudományos megalapításával s a bécsi angol követséghez felküldött emlékiratával a külföld tájékozódására is nagy befolyást gyakorolt. Mikor pedig a protestáns hatások diplomáciájának nyomására s a veszedelmes méreteket öltő ellenállás hatására a kormány merev álláspontjától engedett, Révész a kilékütes érdekében működött közre s tekintélyes része volt a győzelemmel befejezett pátensture elesendőségében.

Ekkor állott Révész élete zenitjén, az abszolutisztikus törekvésekkel szemben kifejtett bátor és eredményes fellépése felé fordította a nemzet rokonszenvét, mincképpen Debrecen város, Tisza Kálmánval együtt, őt küldte az 1861. évre összehívott országgyűlésbe, hol — rövid parlamenti pályáján — a határozati párt értékes tagjának bizonyult. A politikától visszavonulva azonban nem élhetett (mint az egyházkerület új levéltárnoka) történeti munkásságának.

A felekezeti oktatás ügyének a törvényhozásban megindult tárgyalását élénk figyelemmel kellett kísérnie, sőt a kiegyezés utáni években erőre kapott radikális szellem érvényesülése e kérdésben aktív részvételre kényszerítette Révészt. Az államszuverénitás ürügye alatt a közoktatás teljes államosítása végett indított baloldali akció ellensúlyozására Debrecen nagy papja egész energiájával szállott szembe a református egyháznak Ballagi Mór körül csoportosult fiatal entellektüel gárdájával, kik viszont a liberális sajtó támogatása mellett, heves harcot kezdtek ő ellené. A küzdelem később a református vallás hitelveinek terére is kiterjedt, hol a teológia, sőt a keresztyén világnézet alapvető kérdéseit érintette Ballagi híveinek racionalista, materialista vallásújító törekvése.

A hosszú harcokat, melyekben sokszor magára hagyatva küzdött ellenfeleinek kiméretlen támadásai ellen, Révész sikerrel vívta ugyan s a református egyház konzervatív erőinek megoltalmazásában igen nagy érdemeket szerzett, a folytonos szellemi erőfeszítések, megpróbáltatások azonban megöblték erős fizikumát s időelőtti halálát okozták, megakadályozván abban, hogy sokat ígérő történeti és egyháztörténeti monográfiáin s dolgozatain kívül, tervezett nagy munkáját, a magyar protestáns egyházak történelmét megírhatta.

Ez az életrajz szolgálhatja a keretet, melyen belül a könyv

szerzője Révész Imre lelki képét megrajzolja. S itt, bár szeretettel érzékelteti a puritán pap markáns magyar alakját, hatalmas szellemi képességekkel, lelki erővel megáldott egyéniségét, a vérségi kapcsolat nem teszi elfogulttá s ahol pl. a Révész és Ballagi közötti értizenedes súlyos küzdelmet ismer-teti, mindig megőrzi a tárgyilagosságot mindkét féllel szemben. Nagy kár, hogy a munka megjelenésének időpontjához kötött volta miatt - - mint azt az utószó meg is magyarázza - nem volt alkalma szerzőnek, hogy a kortörténeti háttér pontos kidolgozásával a Révész Imre életrajzot, mely így inkább általános vonatkozású, a korszak szellemtörténetét felölelő, módszeresen kidolgozott történeti munkává fejlessze.

Varga Endre.

Kelmen György: Magyar fül-orr-gégészeti bibliographia, 1801—1924. Összeállította ——. (Bibliographia otolaryngologica hungarica, 1801—1924. Relegit. sr. G. Kelmen.) X. 1 233 lap. Dunántúl r.-t. egyetemi nyomdája Pécsert, 1926. (Typis officinis Dunántúl. Quinque-Ecclesinae, 1926.)

A hazai orvosi tudomány terén dolgozók és kutatók részére rendelkezésre áll: a Magyar Orvosi Könyvtudó Társulat által 1906-ban kiadott és 1472-től 1899-ig élvezetű orvosi bibliographia s az 1472-től 1895-ig terjedő Szinnyei-féle repertorium. Ezenfelül 1905-től 1911-ig a Magyar Orvosi Archivum mellékleteként jelent meg az ezen időre vonatkozó bibliographiát és repertoriumot egyaránt felölelő „A magyar orvosi irodalom”, amely oly időben szűnt meg folytatódni, amiképpen anyagi eszközeink még meg nem esáppantak volt. mire patria: személyes okokból, Szakmánszerűleg összeállították az irodalmat: Matócsy Imre, Tenesváry Rezső és Magyar Kossa Gyula és most legújában: Kelmen György. Köszönet néki ezért a saját személyvét közügyünkért feláldozó vorejtékes munkáért mindazok nevében is, akik szakmájuk terén irodalmilag is dolgozni kívánnak. Mert minden irodalmi munkálkodásnak a szakma multjának pontos megismerésével kell kezdődnie. Csak így menekülhet minden szerző az „újrufelfedezésnek” kétes díesőségétől.

Vajha mennél több szakma terén akadhának Kelmen Györgyök!

Györy.

Uberg Johannes: Vorläufiges zu Caelius Aurelianus. (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philol.-histor. Klasse, 77. köt. 1925. 1. füz.) 18 lap. S. Hirzel, Lipsze, 1925. Ara 075 marka.

A numidiai Steca-beli Caelius Aurelianus, akit Uberg találoán hasonlít össze Celsus-sal, jöllehet az V. században élt, munkái szerint inkább a II. század kezdetbeli idők

írójának nevezhető, aki a görög tudást az első császárság könnyen érthető latinságába ültette át. Görög mintaképe Soranos volt. Caelius fennmaradt műveit: a „*Tardae passiones*“ s a „*Celeres passiones*“, melyeknek szövegkritikáját Ilberg mesteri módon állította össze az előttünk fekvő füzetben s kísérletképen az idült betegségekről szóló 5 könyvnek egyes fejezeit a meglevő források alapján közzé is teszi. Kíváncsok lennének, hogy Ilberg Caeliusnak Soranos nyomán írt összes munkáinak teljes új kiadását is saját alá boesássa. Györy.

G. von Below: Der deutsche Staat des Mittelalters. Eine Grundlegung der deutschen Verfassungsgeschichte. 1. Band. 2. Auflage. Verlag von Quelle & Meyer in Leipzig, 1925. XXXV+387 l. 8°. 14 M.

Az új kiadás nem hoz szövegbeli változtatást. A kritika a főbb kérdésekben egyetértett Below-val, az azóta keletkezett irodalom pedig nem vetett föl olyan eredményeket, szempontokat, melyek a könyv átdolgozását elkerülhetetlenne tették volna. Az elhangzott vélemények áttekintését (senki sem tartja annyira számon az irodalmat, mint éppen Below), pár baráti levelet a műről, s a kérdést érintő új irodalmat, kritikai megjegyzéseivel különben is megtalálja az „Ergänzungen“-ben az olvasó.

Belownál a történetírás egészen személyes, élő valami, s mert annyira az, számára mindenben problematikus természetű. Csak a lényeg érdekli. Ezért jelentések írásai, de innen adódnak nagy hibái is. Az elmélet, mellyel szemben küzd, önkéntelenül befolyásolja a támadás módját: eszerébe annak mintegy negatív mását kapjuk. A vádirat az elmélet egyes pontjait cáfolja s ez a szüntelen utalás nem engedí világos, homályt osztató „leleleteinek“ szabad, önálló egészbe való kibontakozását. S mert az igazolás sem eléggé biztos, „történelmi“ adatok anyagából apró finomságig kidolgozott munkái örök kutatásra ösztönző vázlatok benyomásait teszik.

1914-ben megjelent könyve „Der deutsche Staat des Mittelalters“ Haller patrimonialis teóriája körül forog. Azt akarja bebizonyítani, hogy a középkori német állam nem volt hatalmas nagybirtok (patrimonium), melyben magánjogi viszonyokban oldódott föl minden, hanem hogy igenis „igazi“ állam volt. Minden idők államának végső kritériuma pedig szerinte „der Gemeinschaftszweck und die Unmöglichkeit der vollständigen Reduzierung der Gemeinschaftsbeziehungen und Abhängigkeitsverhältnisse innerhalb des Verbandes auf private Berechtigungen und Pflichten“ (190. l.). Végeredményben tehát a mértéket az egyes esetek vizsgálatánál a modern tudomány legfontosabb disztingciója, a magán- és közjog fogalma szolgáltatja. Ez ellutatózó jelentőségű a munka további sorsára. Tagadhatatlan, hogy csak bizonyos jogi

fogalmak segítségével ragadhatjuk meg a valóságot (108. l.). A modern jogtudomány azonban a modern állami élet jelenségeivel foglalkozik, onnan szüri le fogalmait. Ezt a fogalmi apparátust a középkorra alkalmazni annyit tesz, mint a középkori államban keresni magát a modern államot. Szükségképen oda jutunk, hogy a középkor sajátos, egyedi lényege megközelíthetetlen marad számunkra, kiesszik kezeink közül. Mert amennyire fontos a mai bürokratikus államszervezetben a magán- és közviszonyok elválasztása, annyira fontos volt a középkorban éppen e kettő összeolvasztása. A mérték maradéktalanul nem volt alkalmazható az egyes eseteknél, s ezzel az állam jelenlétének kimutatása átláthatatlan nehézségeket gördített Below útjába. Különbözik a „mérték“ sem pontos; homályos, sokat vitatott kérdés ez ma is. Below kénytelen volt segítségül hívni vállalkozásához, mely hívatva volt igazságot szolgáltatni a „lenézett“ középkornak, a modern jogtudományt, egész fogalmi állományát. Ezzel utat nyitott mindazon nehézségeknek, melyek krízisbe döntötték a modern jog- és államtudományt s mely a „normatív“ és „szociológiai“ irány harcában jut leginkább kifejezésre. Ameddig a jogtudomány csupán a modern viszonyok rajza, magyarázata akar lenni, átláthatatlan az a szakadék, mely közte és a történelem között tátong. De ilyen a helyzet a közgazdaságtanban is. Ez a kibékíthetetlen ellentét lépett mindig Below elé, midőn a részletekben akarta igazolni elméletét.

Mint valami Janus-arc, ugyanaz a jelenség egyszer a magánjog, máskor a közjog alarcában tűnt elő s ilyenkor Below mégis csak kénytelen volt elismerni azt, ami ellen éppen küzdött Gierkével szemben, hogy t. i. „das öffentliche Recht privatrechtliche Formen annahm und zuletzt die öffentliche Gewalt ins Vermögensrecht eingebettet wurde“ (289. l.). Hiszen itt kell valahol keresni a középkor sajátos formáját, itt ahol a közfunkciók magánjogi keretek között oldódtak meg, ahol fölfedezhetjük a középkori „Amt“ egészen különös, minden modern bürokratizmustól elütő perszonalis természetét, ami ránk nézve megfoghatatlan, idegen erőket sejtet. Below „görbe tükre“ épp ezeket akarja el-sikkasztani, a familiáris viszonyról nem mond semmit, a „gratia“ erejét nem hozza előggé kapcsolatba a jogok és kötelességek különféle turka fokozataival, rendi csoportok kialakulásával. Below sokszor, midőn „államosít“, épp a lényegről tereli el a figyelmet, mert modern mintára „államosít“. De igaz van s osztatlanul állt mellé mindenki, midőn haogoztatja, hogy a középkori német állam azért állam maradt s hogy Haller patrimonialis állama csak az elméletek világában létezik. „Unter patrimonialen Rechten verstehen wir solche, die am Grundbesitz haften, die der Inhaber deshalb hat, weil ihm ein bestimmter Grundbesitz zusteht“ (312. l.). Ilyen értelemben kétségtelenül a „patrimonialis“ szó nem

alkalmazható. Valamilyen nevet azonban mégis csak kell adni ennek a különös állannak. Nem látok tehát semmi nehézséget abban hogy a „patrimonialis“ kifejezést Max Weber értelmezésében miért ne lehetne használni. „Soweit die Gerichtsherrlichkeiten und andere Rechte rein politischen Ursprungs nach Art privater Berechtigungen behandelt wurden, scheint es für unsere Zwecke terminologisch richtig, von „patrimonialer“ Herrschaft zu sprechen“ (Wirtschaft und Gesellschaft, Zweite Auflage, 1925, 197. l.). Az így értelmezett patrimonializmusnak pedig határesetre a feudalizmus. Ezt Belownak is el kell fogadnia, aki oly szép, világos meghatározást tud adni a feudalizmusról: „Ihr gemeinsames Wesen liegt in dem Übergang der Hoheitsrechte oder öffentlichen Rechte an andere Hand, der in dem Verlust der Untertanen nur eben seinen Gipfel findet“ (279. l.). A „Lehnwesen“ pedig csak egyik tényezője az „Immunitas“ és az „Einung“ mellett ennek a felségjogokat magánkézre adó folyamatnak. Ezek a könyv legszebb részei.

Csakhamar azonban elveszti az utat. A feudalizmus okairól szólva, szemben az eddigi gazdasági, katonai, vagy éppen nemzeti (Germanentum!) okokat hangsúlyozó elméletekkel, nem tud kielégítő megoldást találni. Below szerint „das deutsche Reich das Missgeschick gehabt hat, aus der Not seiner politischen Lage heraus zu Veräusserungen von öffentlichen Rechten schreiten zu müssen“ (293. l.). Ez a „deus ex machina“ azonban nem magyarázat. Különben is egy pár mellékesen odavetett sor az egész. Dopsch az elevenére tapint Below magyarázatának, midőn megjegyzi: „Die Veräusserung der öffentlichen Rechte darf nicht bloss als Negativum aufgefasst werden, also „Missgeschick“ des deutschen Reiches... Die Veräusserung von Hoheitsrechten erfolgte nämlich vielfach doch zu dem Zwecke, um staatliche Aufgaben durchzuführen...“ (Mitteilungen d. Instituts f. öst. Gesch. 36. köt. 19., 20. l.). Az elődöntéyzést Below mindig csak a rendek szempontjából nézi, pedig ez jellemző kormányzati elve a passzivitásra berendezett középkori állannak. Ez az elv érvényesül már a Merovingok és Karolingok alatt, s a „Lehen“, felségjogok adományozása ennek az elvnek csupán fejlettebb feltételek közti zárt formája. Így a probléma gyökere a patrimonialis királyság lényegébe nyúlik vissza, annak külsőleges, egyéni lelkületébe, melynek létezéséről Below semmiáron sem akar tudomást szerezni.

Váczy Péter.

Albano Sorbelli: Una raccolta poco nota d'antiche vite di Santi e Religiosi Domenicani. Bologna, 1922. Stabilimenti Poligrafici Riuniti. 8-ud r., 27. l.

A bolognai egyetemi könyvtár 1999. számú kézirata Girolamo Borsellinek, a XV. században Bolognában élt

dominikánus szerzetesnek (1422- 1497 november 25. életrajza és munkái röviden említve: Quetif-Echard, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, vol. I. Paris, 1719, 883 l.) *Cronica magistrorum generalium ordinis fratrum Praedicatorum* című munkáját tartalmazza. Ez tulajdonképen a rend általános főnökeinek életrajzgyűjteménye, beleszöve azonban a rendi vagy tudományos működésüknel fogva jelentős rendtagok életrajzait is, egyesekét halálüzenési évük eseményeihez kapcsolva, míg másokét az író a munkájához esatolt függelékben állította össze. Borselli munkája természetesen legnagyobb részét compilatio, amelyet szerzője vagy már előtte fekvő szövegekből, vagy pedig a rend egyetemes káptalanjain a rendtársaktól hallottakból állított össze. Elsőrendű forrásértéke munkájának csak ott van, ahol kortársairól, vagy saját élményei alapján beszél. De értéktelenség e gyűjtemény éppen nem nevezhető, mert a benne foglalt életrajzok egyik másika, azóta már vesztendőbe ment források nyomán, néhány másbonnan ismeretlen adatot őrzött meg, vagy pedig az illető szent életének egy különben ismeretlen változatát adja. Borselli gyűjteménye eddig sem volt ugyan kiaknázatlan, anyagát lőszégesen felhasználta rendtársa, Leandro Alberti (*De viris illustribus Ordinis Praedicatorum libri sex. Bononiae, 1517*) és Flaminio Cornelius (*Ecclesiae venetae antiquis monumentis nunc etiam primum editis illustratae, vol. VII.*) is, akiknek munkáiból az életrajzok egy némelyikét átvette azután az *Acta Sanctorum* is.

Borselli gyűjteménye maga azonban mindmáig kiadatlan maradt. Ezen a hiányon kívánt most Albano Sobelli leg alább némileg segíteni, amiódon jelen munkájában leírta a Borselli-gyűjtemény 22 dominikánus szentjének életrajzait, amelyek között három van, amely bennünket magyar vonatkozásainál fogva közelebbről érdekel.

Borselli gyűjteményében (függelék 131—135) megvan Árpádházi boldog Margitnak egy 52 fejezetből álló életrajza, amelyről Sobelli azt állítja, hogy nem mutat egyezést boldog Margitnak az *Acta Sanctorum*-ban, január 28-ikánál (*Acta Sanctorum, Januarii tomus II, 897-909, II.*) közölt legendájával, ellenben közelebbi rokonságban látszik állni az ú. n. Nápolyi Margit-legendával, amelyet Knanz Nándor tett közzé. Sobelli meg is állapítja, hogy a kezdő- és a végsorok mindkettőnél azonosak. Ehhez hozzáfűzhetjük azonban, hogy a Borselli-féle szövegből, amelynek fejezeteimmit Sobelli közli is, csupán az első négy fejezet címe egyezik meg a Nápolyi-legendá I. részének első négy fejezetével, a többi már eltérő szövegezést mutat; aminthogy a Borselli-féle életrajz fejezeteinek száma (42) is sokkal kisebb a nápolyi legendáéénál (I. rész 60., II. rész 70. fejezet). Ilyenformán Borselli szövegének viszonyát a nápolyi legendához, valaminthelyét

boldog Margit életrajtai között majd csak a bolognai kézirat szövegének tüzetesebb vizsgálata fogja eldönteni.

A másik magyar dominikánus apáca, akit a középkor felfogása szentnek tartott, de akinek a kultuszát az egyház nem hagyta jóvá, magyarországi boldog Ilona, akinek legendája codexben (függelék 135—137) közvetlenül boldog Margit é után olvasható. Boldog Ilonának, aki boldog Margitnak volt a kortársa, de életrajtai még tisztázásra várnak, ez az életrajza megvan másolatban a dominikánus-rend római központi levéltárában, amelyet Paolo Serafino Faccioni dominikánus 1752-ben a rend egyetemes főnökének részére készített. Sorbelli nem ismeri ezt a másolatot, de nem említi boldog Ilona legendájának másik két szerkesztését. Ambrogio Taegrioét, amely szintén a római dominikánus-rendi levéltárban van, valamint a sienai Biblioteca Comunaleban lévő nagyon becses legendát sem, amelyekről először R. Fawtier (*La vie de la Bienheureuse Hélène de Hongrie*, megjelent: *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, Roma, 1913, 3—23. ll.) emlékezett meg. (A boldog Ilonára vonatkozó hagiografikus anyagot összegyűjtve közli az *Acta Sanctorum* 1926-ban megjelent legutolsó kötete november 8-ikánál.)

Sorbelli igen becsesnek mondja Magyarországi boldog Mór (meghalt 1336-ban) életrajzát, amelyhez az adatokat Borselli az 1493-i (1494. v. ö. Innocentius Taurinano: *Hierarchia Ordinis Predicatorum*, Roma, 1916, 22. l.) ferrarai egyetemes káplalanon hagyta. Borsellinek ezt az életrajzát, jórészt csak stílusról átalakításokkal közölte már Leandro Alberti (*De viris illustribus*, 217. s. köv. ll.) is, míg Magyarországi boldog Mórnak az *Acta Sanctorum*-ban március 20-ról közölt életrajza (*Acta Sanctorum Martii* tomus 11, 251—5. ll.) Ambrogio Taegrio szerkesztéséből származik.

Sorbelli hasznos munkát végzett, amikor felhívta a figyelmet Borselli becses, magyar vonatkozásokban is bővelkedő életrajzgyűjteményére, amelynek anyagát a további kutatások hivatottak kellőképp értékesíteni. Tóth László,

Michelangelo Schipa: Un principe napoletano amico di Dante
(Carlo Martello d'Angiò). Napoli, Iteca-Editrice, 1926. *Bibl. di Cultura Meridionale*, III.

Schipa, a nápolyi egyetem érdemes agg professzora, az előszóban megemlíti, hogy „nel mezzo del cammin di nostra vita” megírta Martelli Károly történetét (Arch. stor. Nap. XIV—XV. k.) s ezt a munkáját az újabban Cutolo szerkesztésében megindult Biblioteca di Cultura Meridionale a vállalat számára át akarta dolgozni, de úgy találta, hogy könnyebb 35 év után a munkát újra írni, mint átdolgozni. Így jött létre ez a mű.

Az életrajz tulajdonképpen korrajz. A szerencsétlen herceg

életének huszonegy éve alatt az Anjou-uralom legnagyobb megpróbáltatásait élte át. Gyermekkorában szédületes ivben emelkedett a dinasztia hatalma és tekintélye s a gyermekben a görög császári koronának, sőt némelyek az olasz királyi koronának örökösét látták, mikor beköszöntött a szicíliai vecsernyével a kalasztrófa s az egymást követő csapások és sikertelenségek a dinasztia jövőjét kérdéssé tették. Ebben a súlyos helyzetben az ifjúnak nagy szerep jutott. Nagyatyja, ki csak pápai közhenjárással tudta unokájának megszerezni Habsburgi Rudolf leányának, Klemenciának kezét, őt jelölte ki fogságba jutott fia helyett a trón örökösének. Bár nem hiányzott a bölcs tanácsadó, helyzete a bomladozó birodalomban szinte kétségbeejtő volt.

Mikor atyja a fogságból kiszabadult, Provence ügyeivel volt elfoglalva s Népolyban fiát rendelte vikáriusul (1289 szept. 12.). A fiatal herceg iparkodott lelkiismeretesen megfelelni feladatának.

1290 fontos dátum az Anjou-család történetében. Kun László halálával megüresedett a magyar trón s Mária, V. István leánya, igényt emelt a koronára és azt nyugati hűbéres formák közt fiára ruházta. Ez időtől kezdve két irányban folytatott a dinasztia egyelőre medülő közdelmet: Szicília visszaszerzéséért és Magyarországuk tényleges birtokbavételéért. A harcok folytonos lázongása, a nehéz pénzügyi helyzet lehetetlenné tették, hogy bármely részen eredményt érjenek el.

II. Károly 1294-ben hosszú távollét után visszatért az országba, Martell Károly atyja fogadására sietett s valószínűleg ekkor látta őt először Dante, ki mint a firenzei küldöttség tagja, Sienában megjelent Károly előtt. A költőre nagy hatással volt az ifjú személye és halhatatlan művében a kedvelt hercegnek örök emléket állított.

Mint másodikban kinevezett vikáriusnak még szerepe volt a szerencsétlen V. Celestín sorsának intézésében, de ezután rövidesen meghalt pestisben (1295 aug.). A megmérgezéséről szóló mende-mondát a szerző, mint „cosa semplicemente assurda” elutasítja.

Schöpa a szövevényes történetet világosan tárgyalja s éles megvilágításba helyezi Anjou Károly—Habsburgi Rudolf—Kun László—Ottokár viszonyát. Természetesen sok újat már nem mond a mű, de bennünket, magyarokat azért különösen érdekelhet, mert nagy gondtal mutat rá azokra a szálakra, melyek hazánkat az Anjoukhoz fűzték. Igaz, hogy helyenkint a személyek és viszonyok megítélésében téved. Például nem tudjuk, hogyan érdemelte ki IV. Béla a „malizioso, crudele e sanguinoso” jelzőket (6. l.) s miért tartja éppen egy olasz „nequizia”-nak Béla magatartását Beatrice d'Estevel szemben, mikor náluk hasonló esetben sokkal kegyetlenebbül jártak el. III. Eudrét ő is „juvasore”-nek

tekinti, ami mutatja, hogy objektivitását nem tudja teljesen megőrizni. Schipa munkája érdekes és értékes és megérdemelné, hogy magyarul is megjelenjék. Miskolczy István.

Karl Groos: Fürst Metternich. Eine Studie zur Psychologie der Eitelkeit. (Stuttgart u. Berlin, 1922. 176. l.)

Kisebb terjedelmű mű, amely egy jellemvonást vesz külön vizsgálat alá egy államférfióban. Célja inkább az, hogy a hiúság lélektanához új adatokkal szolgáljon, mint az, hogy Metternichet jellemezze. Vizsgálata tárgyául is csak azért választotta a nagy osztrák kancellár egyéniségét, mert figyelmezteték annak minden gondolatából kiütköző hiúságra. De kitűnő alkalom ez a mű arra, hogy szemébe nézhessünk a kérdésnek: Vetheti-e valami hasznát a történetírás a pszichológia törvényszerű megállapításainak? Szüksége lehet-e arra, hogy a történeti alakok egyéniségét, jellemvonásait a történeti tettektől függetlenül is, öncélúan, belső szerkezetükben értse meg és magyarázza? Vagy elégséges, ha megállapítja azt, hogy egyes tetteknél bizonyos egyéni hajlamok miként érvényesültek? Ezek a kérdések merülnek fel Groos könyvének olvasásakor és tessék talán indokoltá, ha azzal e helyen bővebben foglalkozunk.

Vizsgálatát, pszichológus létére, a hiúság s különböző válfajai lélektani fogalmának megállapításával kezdi a szerző, összekapcsolván azt a Metternichről mutatkozó formák rajzával.

Milyennek látja önmaga belsejét Metternich? És milyennek szeretne látszani kifelé?

A vizsgálatokhoz az anyagot Treitschke „Deutsche Geschichte“-jének máró bírálata, Metternich hátrahagyott iratainak kötetei és Metternich levelezése Lieven grófnővel szolgáltatták, eltekintve más, kiegészül használt művektől.

Ismeretes dolog, hogy kevésbé felderített a kép, amit az ember saját belsejéről alkot, többnyire ferde az; az ember szereti másként képzelni magát, mint amilyen. Ha őszinte is akar lenni valaki, élénken érezheti belsejét, de nehezen üntheti fogalomba, amit érez. És az egyszer látott belső kép időnkint módosul, ingadozik. Különösen és sokszor ingadozik a fel-fogás az értékekről, amelyeket az ember önmagában találni vél.

Metternich főként azért fordult belsejéhez, hogy onnan előnyös tulajdonságokat hozzon maga elé, önmaga kielégüléséül. Meg volt győződve arról, hogy pontosan ismeri önmagát. Önmaga belső képe állandóan ugyanaz volt előtte. Önértékelése magas és feltűnően egyenlő hőmérsékletet mutat. Amikor, bukása idején, az egész világ ellene fordult, még akkor sem ismerő el, hogy hibázhatott. Semmi nyoma irataiban annak, hogy valaha is kétségkedett volna önmaga felől.

Mint ahogyan sok más nagy ember vívódott sokszor kétségbeesetten önmagával.

A belső elképzelésében gyakran, többé-kevésbé mindenkinnél, még egy különös szempontot kell figyelembe vennünk. Egyidejűleg, többnyire öntudatlanul, több párhuzamos képet lát magáról az ember. Többnyire aszerint, amint különböző életkörülmények talajából kiindulva, képzelet el önmagát. A két vagy több kép vihatkozhat, küzküdhet egymással, legfőbb kiegyenlítésre vágyva.

Metternichnél öntudatos volt a kettéoszlás. Mint a közélet embere, a főlényes, hideg, uralkodó ész megtestesült kép viselője. Mint magánember; kedves, élnivágyó. Az örömtök és gyönyöröségek szeretetreméltó embere. Hódítva élvező embere a társaséletnek. Jogot érez az élet nyugtjotta gyönyörök legfelsőbb használatához is.

E kettéosztott életet nemcsak hogy öntudatosan is megállapította önmagában, de büszke is volt arra egész haláláig.

Milyen viszonyban volt e belső kép a külső képpel? Milyenek szeretett volna látszani Metternich a külvilág előtt?

Sokan szép külső képre törekcszenek, hiúsághól, de éppen ezért igyekecsnek a belső kép valóságos javítására is. De Metternich tökéletesnek hitte magát. Erzékeny volt arra, hogy mint vélekednek felőle, de belső változásnak nem látta szükségét. Ellenállhatatlan ösztön élt benne, hogy előnyös tulajdonságait minél erősebb fény alá állítsa, arra azonban nem is gondolt, hogy újabb és újabb belső küzdelemekkel új értékeket hozzon felszínre. Feltétlenül tisztelt, illetve kedvelt akart lenni. Nem mint Bismarck, aki elhatározó tettek előtt sokszor hatalmasan küzdött önmagában. „Az ördög embere viaskodik bennem az Isten emberével.” Külső dicsőítés, hízelgés iránt azonban nem volt oly fogékony Metternich, mint azt az első pillanatban gondolni lehetne. Sokszor tartott ki könnyed, de állhatatos türelemmel szándékai mellett, mindenfelől ellenező bírálatok között is. Mint akinek szabadalma van a dolgok egyedül helyes megítélésére.

Treitschke őt tartotta a század legnagyobb hazugjának. De a tettetés öntudata teljesen hiányzik Metternich irataiból. Hiányzott tehát valószínűleg önképeiből is. Színjátékszója volt ő is saját ideáljának, mint valami mértékben minden ember, de nem akart tudatosan álltatói. Rossz időkben a történelem ítéletében bízott, minden jel szerint, meglehetősen őszinte bizalommal. Szinte maga sem vette észre például azt, hogy emlékirataiban milyen átalakítva írja le a mult szerepét. Nyugodt bizakodással hivatkozik az időre, amikor a levéltárak adatai igazolni fogják majd szavait.

Utáratlan önbecsülés, mely az egyéni érintkezésben is erősen nyilvánult. Önmagáról való eszegegése sokszor szinte türhetetlenné vált a társaságban.

Különösen elviselhetetlen volt a magas alapelvekre való

örökös hivatkozás. Magas princípiumok emberének érezte magát. Politikai irataiban, magánleveleiben egyaránt okoskodott, formulázott minduntalan. És a szokása nem álaré volt. Még amikor a legsimulékonyabban alkalmazkodott is a tények kényszere szerint, akkor is az elvek emberének hitte magát. E princípiumok tartalmát nehéz részletezni. A rend és nyugalom harcosságának érezte magát, a világban létező dolgok harmóniája védelmezőjének.

Ez a felsőbb öntudat, az elvek szárnyán küdbe barkolt benne minden egyéni hajlamot. Hiányzott benne Bismarck zenidős közvetlensége, amely nem titkolta az emberi hajlamokat önmagában. Felsőbb, mozdulatlan, örök rétegekben szellette Metternich látni magát. Fölötte minden változónak.

Sohasem érezte az erkölcs ellen vétkesnek magát. Eszébe sem jutott, hogy saját hiúságát észre vegye, pedig a gyöngeségek legrosszabbjának ítélte az másokban. A hatis szerénykedés különböző válfajaira is kevés példa található nála. Sziklaerősnek tartja magát minden vihar közepette, holott csak a diplomata hajlékony kitartása volt meg benne. És az elvek önzetlen szolgáinak. Sokat panaszodik, hogy élete áldozat volt.

Bizsike volt mindent átható értelmére, melyet meg nem tévesztenek. Mégis gyakran téved a miszticizmussal határos fejtegetésekbe, amelyek fantázia híján, gyakran pedáns színezetű, lendület nélküli okoskodásokká válnak.

Körülbelül ezekben adhatjuk magvát Groos eredményeinek.

Látjuk, hogy lehető pontoságig igyekszik meghatározni Metternich hiúságának természetét, alapvonásait.

Nem gúny vezeti őt s még kevésbé irodalmi pikantériák keresése. A kérdést minden oldalról megvilágítva, annak minden vonatkozását fölfedve, csak kevés elemét találja a hiúságnak Metternichben, amelyen tán nevetni lehetne. Kedvezőbb eredményekkel zárja vizsgálatát, mint azt Metternich iratainak futó megfigyelése után várni lehetne. Treitschke ítéleténél mindenesetre jóval kedvezőbbben. Mert a túltengő önbecslés mellett is megtalálja Metternichben a nagy arányokat. Megállapítja, hogy a fölény érzete ment volt kicsinyességektől és néha szinte eléri a magasatos öntudat határait. Jellemző, hogy Srbíknak Metternichről újabban megjelent műve, mely az államférfiú nagyságát van hivatva kimutatni, lélektani részében csaknem teljesen Groos fejtegetései után indul. Nagyobb mértékben, mint azt Srbík tán maga is elismerni szeretné.

Már most vissza kell térnünk eredeti kifordulópontunkra, arra a kérdésre, hogy e finom és pontos lélektani megállapításoknak mi hasznát látja a történetírás?

Kétféle irányban lehet szemügyre venni e kérdést. Először Metternich egyéniségét úgy fogva fel, mint korának,

életkörülményeinek saját produktumát. Másodszor ez egyéniség szereplésének hatású kora történetére.

Groos csak intólag érinti azt, hogy milyen életkörülmények alakították ki Metternich jellemét. Pedig, azt hisszük, egyénisége s az arról benne megrögződött kép részben e körülmények következménye, legalább is annyira, mint annyira később kialakult életfelfogása és képe saját belsejéről irányt adott úgy magán-, mint közéletének. Az akkori főúri társaság tagjai szórakozásban, nemis és kevésbé magas élvezetek teljes kielégítésében nevelkedtek fel. Különösen Metternich, az ő megnyerő külsejével. Az ilyen főúrok oly élmény, mit nehéz elfelejteni. Minthogy az élvezetek a legfinomabb szellemi, művészi gyönyörűségekkel együtt jártak, tökéletesnek és jogosultnak tetszett ez az élet. A kor racionális gondolkodásmódja elismerte azt, mint a világrend adott tényét szögezto le. A főúri élet tisztelőben tartott másrészt mindent, ami az élet mellett kiválóvá tette az embereket. Bátorság, akaratérő, uralkodó értelem volt az, amiben a kiválóságot látta.

Metternich alapjában véve nem sziklaszilárd jellem. Az élvezetek levezettek benne minden robusztus erőt nagy tettekre. Mégis nagy tettekre volt hivatva Napoleon idején. Belső kettéosztásának be kellett következnie. Hogy önmagát örökké igazolja, öntudatosan meg kellett tennie azt. El kellett különítenie a „szív” életét az „ész” életétől.

Ez az ő történeti szereplésének végzete. A világban adott tényeket leszögezve, nem talált többé új problémát. Érzelmű köre nem vegyült az ész köreivel. Nem adott új táplálékot ennek és az sem dolgozhatta fel azt, amit az érzelmi világ nyújthat. Eltiltotta a kettőt egymástól. Ami ösztön brüül támadt, annak már mind megvoltak a levezető útjai. Nincsenek tehát gyötrelmes belső küzdelmek. Mint például Széchenyiben, aki a nagy, új gondolatokat egész egyénisége szenvedésével érlelte meg magában.

Előbb volt meg tehát a ténylegesen kettéosztott élet s azután kelekezett róla az elmélet. Ez azonban véglegessé és áthidalhatatlanná tette a szakadékot. Idővel büszkén nézett le arra Metternich. Annyival inkább, mert nagy sikerek emelték őt időközben magasra. Napoleon legyőzésével a világ rend megmentőjének érezhette magát. Azé a világrendé, amit ő hideg észsel, a tények leszögezésével már megállapított. Mint számos adat bizonyítja, élete végéig a napoleoni világvesztély legyőzését tartotta legdicsőbb tettének.

Feladata ezentúl más nem lehetett, mint a „harmónia”, a világrend biztosítása, hideg ítélettel való egyensúlyozás által. Ezért volt konzervatív. Sok tekintetben valóban áldásos biztosságot teremtett, de nagy alkotásokban semmit.

Hiúsága, mint láttuk, késágtelenül magasabrendű volt. És az idő haladtáva! mindig fokozódó. Az általa újratere-

tett világ fölött valóban fölényes, kiváltságos embernek érezte magát.

Szükségo volt erre a meggyőződésre.

Greos úgy találja, hogy az uralomvágy, minden politikus elsőrendűen fejlett jellemvonása, követelte e meggyőződést. Azt, hogy lényegében az ő rendező hatalma alatt áll minden. Előttünk azonban úgy tűnik fel, hogy ez a bajlam egy másikkal, talán még erősebbel, párosulva hatott. Azzal az elemmel, mely mindnyájunkban több-kevesebb mértékben megvan s amit vallásos ösztönnek lehet nevezni. Transzcendentális nán való vágyakozás. Amelyben saját éniük az örökkévalóság határainban is érvényesülni akar. Metternich később már valósággal az apostoli hős szerepét látja a maga életében. Apostola a rendük — mintogy az úinak nem lehetett. Az ő elég lelkiismeretnélküli maganélete készítette erre, a javulás, az ellentétek vívódo megoldása helyett a felülemelkedésre mindenekfelett. Hiúságában ezért van valami nagyszerű vonás is. Ezért oly végzetes az kora történetére nézve; nem is hiúság már, hanem megdicsőülés. Ezért okoskodik folyton, igyekszik minél földöntölőbb régiókat éni el princípiumjainak kifejtésében. Azonban csupán az ész embere maradván, lendület és szárnyalás hiányzik ből eselkedéseiből.

Úgy hisszük, hozzáértő, alapos és pontos lélektani vizsgálat nélkül nem lehet az emberi tulajdonságok határozott körvonalait és természetét megállapítani. Tág fogalom marad egy-egy jellemvonás e nélkül; használni lehet azt csaknem tetszés és önkény szerint. Metternich hiúsága legfeljebb élenkítő jelző maradván így a történetírói jellemzés számára. Gondos megfigyelés és az egyéniség teljével való belső kapcsolatbáhozatal által azonban oly tényező, amelynek mozgató szerepe is volt. Metternich szívós kitartása, meggyőződése, fölényes uralkodniudása, mindent megállító rendszere oly lelki központból táplálkozott, amelynek erejét a nagyszerűségig hatalmas hiúság növelte. **Hajnal Istvan.**

Curti Merle Eugene: Austria and the United States 1848—1852.

A study in diplomatic relations. Northampton, Mass. 1926. (Smith College Studies in History, 1926, XI. köv., 3. szám. 137—206. l.)

Csak nemrégén ismertettük Sproxton Károly can brüdei hallgatóinak Anglia és a magyar szabadságharc viszonyáról írt pályamuyertes művét és máris annak lényeges kiegészítését kapjuk meg a northamptoni Smith College történelmi helyettes tanárának, Curti M. Jenőnek tollából. ki az Egyesült-Államok és Ausztria korabeli kapcsolatairól

értekeznek. Nem lep meg bennünket, hogy a tanulmány elejétől végig magyar vonatkozásokkal van tele, mert az Unió és Ausztria nagy vitájáról és ellentétéről számol be, amely vita nagyrészt Magyarország körül folyt és amely ellentét Magyarország miatt keletkezett.

A szerzőt a bécsi forrásanyag bősége és hozzáférhetősége bírta rá, hogy a kérdéssel behatóan foglalkozzék és feladatát, az útlörés szempontjából, sikerrel oldotta meg.

Bennünket legjobban „Mama küldetése” című III. fejezet (150—168. l.) érdekelt a legközelebről, mert abban a debreceni kormány mellé küldött amerikai követ személyével foglalkozik. Pivány Jenőnek idevágó és részben a Budapesti Szemleben, részben a Századokban, legújában pedig külön is közzétett kutatásai után Curti anyyiban mond újat, amennyiben a bécsi államlevéltárnak egyébként igen gyér adatait ismerteti. Így ismerteti Stiles bécsi amerikai követ jelentéseit a *Dispatches to the State Department, United States Legation at Vienna* vonatkozó kötetei alapján, melyeket még az ő közlései után is csak amerikai, de nem magyar szempontból lehet kimerítetteknek tekintenünk. A Clayton államtitkárhoz intézett leveleket viszont a washingtoni kongresszusi könyvtár, *Clayton Papers* jelzésű kéziratból idézi.

Nagyon értékes és merőben új a Kossuth-emigráció amerikai vonatkozásait ismertető IV. fejezet (169—201. l.), melyre vonatkozólag a bécsi anyag mellett a gazdag amerikai irodalmat is felhasználta. Szerző egyébként ezt a fejezetet azóta tovább folytatta és *Young America* címmel az *American Historical Review* 1926 októberi számában (XXXII. évfolyam, 34—55 l.), az 1852—54. évekből közölt igen érdekes részleteket.

Mindkét dolgozat megérdemli azt, hogy a figyelmet fel hívjuk rájuk és a szerzőnek elismeréssel adózva, rámutassunk arra, hogy az ismertetett anyag egyrészt érdekessé, másrészt pedig szükségessé teszi a további kutatásokat.

Horváth Jenő.

Kurd von Schlözer: Letzte römische Briefe, 1882—1894. Stuttgart, 1924. Deutsche Verlags-Anstalt, 8-od r. X + 221. l.

A pápai Róma utolsó évtizedének eseményekben, meglepő fordulatokban gazdag történetének Gregorovius *Römische Tagebücher*-jei mellett egyik jelentős forrása Kurd von Schlözer (1822—1894) római levelei. A Lübecki származású, családjának tudomány- és művészetszerető hagyományait híven ápoló porosz diplomata 1864—69 között, mint követségi tanácsos működött a római porosz követség mellett. Éles szeme, higgadt ítélőképessége könnyűvé tették számára a római politikai életben való gyors tájékozódást, s bár szigo-

rúán föl a haladó egyházi állam belállapottai fölött, ítélete elfogultságtól menten, az emberek és események tárgyilagos értékelésén alapul. Az egyházellenes elfogultsággal ugyan-
csak nem vádolható fiatal Johannes Jansen, aki ugyanezen időben töltött hosszabb időt az örök városban, mint nemrég közzétett leveleiből látszik (Johannes Janssens Briefe, I. Bd. Freiburg i. Br. 1920, 190—290. ll.), még Schläzernél is súlyosabb kritikát mond az egyházi állam akkori belviszonyai felett. A gazdag politikai és történeti vonatkozásokon kívül azonban van Schläzer leveletnek még egy igen becses tulajdonsága, amely szélesebb rétegekben is, nagyon kedvelté tette írásait, ez az örök városnak alapos tudással párosult szeretete, amelynek Schläzer levelei oly finom tollal adnak kifejezést.

Schläzer azonban, amikor kormányja 1869-ben Mexikóba helyezte át, nem mondott végleg búcsút az örök városnak. Amikor Bismarck 1882-ben a kultúrharc megszüntetésével kapcsolatosan, a Kúriával a diplomáciai viszony újrafelvételét határozta el. Poroszország első vatikáni követének a vatikáni viszonyokat már régóta ismerő Schläzert szemelte ki, aki ekkor. 1871 óta, már Washingtonban képviselte az új német birodalmat.

Schläzer vatikáni követi működése a pápaság 1870 utáni történetének legjelentősebb korszakába esik. A hajthatatlan IX. Pius után az új pápa, XIII. Leó, a politika szövevényes útjain, a diplomácia eszközeivel igyekszik megszilárdítani a pápaság hatalmi állását és politikai tekintélyét és visszaszerezni az elvesztett világi hatalom tényleges alapjait. Hogy e cél elérése érdekében a pápai szék hatalmas erkölcsi tekintélyével az európai hatalmak melyik csoportjához szegődik, az ekkor, 1882 táján még bizonytalan volt. A kúria hagyományos rokonszenve ekkor is Franciaország felé irányult, Bismarck tetterős, sikereiben gazdag, a pápaság politikai jelentőségét nagyon is értékelni tudó politikája pedig a német birodalomra való támaszkodást tették a kúria számára kívánatossá. Schläzerre várt a feladat, hogy elosztatva a kultúrharc által teremtett kedvezőtlen légkört, a kúriát a német-osztrák-magyar szövetséges csoport barátjának nyerje meg. Eleinte úgy látszott, hogy a siker, éppen Schläzer becsületos szándékkal párosult nem mindennapi diplomáciai ügyessége miatt, nem is fog elmaradni. Olaszországnak a kettős szövetséghez való csatlakozása azonban, a római kérdésnek mindkét, közvetlenül érdekelt felet kielégítő megoldása nélkül, amelyre pedig Bismarck maga is törekedett, egyszerre meghiúsította Schläzer munkájának eddigi eredményeit. A viszony a kúria és Németország között továbbra is szövevényes maradt ugyan, de az egyházpolitika legfőbb irányítása a franciabarát Rampolla bíbornok kezébe került. Neki sikerült is politikai ügyességével és a francia katolikusokra gyakorolt befolyásá-

val a köztársaság hatalmi állását megszilárdítani (francia-orosz szövetség megkötése), de ez a francia-barát politika a körülményeknek nem sikerült, hogy tényleges eredményeket hozott, hanem a francia radikális baloldal gyors megerősödése egyenesen az egyház és állam erőszakos szétválasztására vezetett, ami pedig Rámpolla egyházpolitikájának esődjét jelentette.

Schlözer küldetése tehát lényegében nem érte el végső célját. Részletekben kitűnően dolgozott ugyan, de Németország és a Vatikán szorosabb politikai együttműködését a politikai hatalmi csoportok kialakulása miatt valóra váltani nem sikerült. Ezért is, de meg mert Schlözer, aki Bismarck diplomáciai iskolájához tartozott, s annak mindvégig hű követője maradt, a wilhelminus korszak politikai levegőjébe sehogy sem illt bele. 1892 nyarán Rómából előrehaladott korát adva ürügyül, távoznia kellett.

Egyrészt Schlözer érdekes írói egyénisége miatt, másrészt, mert levelei Bismarck és a Vatikán összeköttetéseire vonatkozólag fontos, új adatokkal biztattak, a tudományos világ méltán nézett várakozással az újabb római levelek közzétételére. Az előttünk fekvő kötet azonban alapos csalódást hozott. Ez a kötet ugyanis az előzőtől eltérő, még pedig hibás módszer szerint készült. Amíg a római levelek első köteté, igen helyesen, Schlözer leveleit hű szövegben a nélkülözhetetlenül szükséges jegyzetekkel együtt közli, addig ez a kötet meglehetősen szerencsétlen keveréke a szövegek közt és a feldolgozásnak. A szöveget az író unokaöccse, Leopold von Schlözer állította össze, de a helyett, hogy magát a levélíróról beszéljen, a levelek anyagát öt fejezetbe (I. Einleitende Verhandlungen 1882/83; Der Kronprinz im Vatikan. — II. Friedensschluss 1886/87. — III. Der Kaiserbesuch im Vatikan 1888. — IV. Bismarcks Sturz, Frankreichs Einfluss im Vatikan. — V. Abschied und Ausgang 1892/94) foglalta össze, amelyek pusztán kivonatnál egyébként nem igen nevezhetők. Előadását pedig teljesen zavarossá teszi az a módszertani szempontból súlyos hiba, hogy az elbeszélés folyamatosságát minduntalan egész levelek, vagy rövidebb hosszabb idézetek közlésével szakítja félbe. Az a körülmény, hogy Leopold von Schlözer nem az eredeti leveleket, csupán azoknak ellen nem őrizhető hűségű kivonatát adja, már magában véve nagyon esőkenti a mű tudományos értékét és jelentőségét. De amit ad, az is kevés és jelentéktelen. Úgy látszik, politikai szempontok miatt nem volt lehetséges, az eredeti leveleket egész terjedelmükben közzétenni. Ezt a kiadó újságtitkok, élelapokban Schlözerről írt tréfás versek újranyomatásával igyekezett pótolni; az a kevés eredeti levél pedig, amelyet egész terjedelmében közöl, nagyon kevés kivétellel, jelentéktelen tartalmú, meghívó, üdvözlő vagy köszönő levél, vagy nem is Schlözertől való.

Ilyenfaján, míg a Vatikán és Franciaország viszo-

nyát illetőleg, Ferrata bíbornok nemrég nyilvánosságra hozott emlékiratait¹ egészen elsőrangú forrásul szolgálóknak, addig Schlözer újabb római levelei igen kevés és Ferrata emlékirataihoz viszonyítva, jelentéktelen anyaggal egészítik ki a Vatikán és Németország kapcsolataira vonatkozó eddigi tudásunkat. Pedig ezt a kiegészítést Arthur Böthlingnek inonár elavult munkája (*Bismarck und das päpstliche Rom*, Berlin, 1911.) után joggal reméltük éppen Schlözer újabb római leveleitől.

Ismételjük, az egész kötet történeti értéke vajmi kevés, irodalmi értéke, viszonyítva Schlözer régebbi írásaiboz, szóba sem jöhet, az egészzet nyilván a régebbi levelek nagy anyagi sikerén felbuzdult élelmesség hozta elég ügyellen formában létre. Ez a kötet nem méltó Kurd von Schlözer emlékéhez.²

Tóth László,

The historians history of the world, 27 kötetben, ötödik kiadás, 1926, London és New-York, The Encyclopaedia Britannica Co. Ltd.

Ha centiméteressel nézzük a munka terjedelmét, kisebbnek látszik, mint a Nagy Képes Világtörténelem: esakhogy ez az angol világtörténelem olyan vékony papírosra van nyomtatva, hogy a látszólagos kis terjedelem dacára, ivszáma kétszerannyinál is több, mint a Nagy Képes Világtörténelemé.

Ha a magyar tudomány részeseését vizsgáljuk a *Hist. Historyban*, a címlap szenzációs meglepetéssel szolgál: 32 „contributor” és „kiadói revisor” közül 3 magyar: Marezali Henrik, Goldziher Ignác és Vámbéry Armin. A magyar munkatársak száma eszerint ugyanannyi, mint a franciáké, természetesen elmarad az angol és német munkatársak száma mellett, de hiúságunknak hiúzeleg, hogy japántól eltekintve, az egész sorozatban nincs is más nemzet képviselve.

Ha azonban végignézzük a köteteket, a magyar részese-dés ugyancsak összehasonorodik. Vámbéry és Goldziher még csak nem is magyar tárgyról ír, egyik az iszlámról, a másik Törökország XIX. századi történetéről. Mindhármuk összes munkája két fevny, a több mint 1000 íves műben. Még szomorúbb tapasztalatra teszünk szert, ha a magyar történetírók neveit keressük a bibliográfiában: az említett három írón kívül csak Osuday Jenő: A művészet német fordítása és

¹ Card. Dominique Ferrata, Mémoires, 3 tom. Róma, 1920. Fontosságát igen behatóan értékeli Ulrich Stutz: Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII. Berlin, 1920. c. munkájában, amely tulajdonképen az emlékiratok kritikai feldolgozása.

² Az újabb levelek kiadását a német tudományos kritika sem fogadta kedvezően. V. ö. Ulrich Stutz ib. munkáján kívül I. Haller ott idézett kritikáját: Deutsche Literaturzeitung (1924 november 15.) Új folyam, I. kötet, 32. szám.

Majláth János: *Geschichte des österreichischen Kaiserstaates* c. műve jutott el a megemlítés díszességéig a hat ivnyi bibliográfiában, az egész magyar történetirodalomból.

Ennél már csak az szomoróbb, hogy a magyar írőkkel együtt eltűnt a magyar történelem: is, Románia, Bulgária, Szerbia történelmét megtalálja az olvasó, Magyarországot az 1848-i szabadságharc előtti időből fölfedeznie igazán csak annak sikerülhet, aki a mutató lapján keresi a magyar vonatkozásokat. Ezekből megtud annyit, hogy a magyarok sokszor zavarták Európa békéjét, mint pl. Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás, stb. értesül a román történelem kapcsán arról, hogy a honfoglalás korában elhagyták a magyarok az Aldona vidékét és pusztítva vonultak át mai hazájukba, a német történet kapcsán értesülünk arról, hogy őseink Erdélyben települtek meg először, ott a hét vezér hét várat építtettek, erről nevezik máig is Siebenbürgennek ezt a tartományt. Hunyadi János egyes tetteiről értesülünk Szerbia és Törökország történelme kapcsán és így tovább. Mindössze a XIX. századbeli fejlődésünkről van rövid cikk Marzali Henrik tollából.

Ha a mű ötödik kiadása valóban 1926-ban készült volna, talán inkább szóhoz jutottunk volna, de a rejtély nyitja ott van, hogy ez az ötödik kiadás csak új lenyomata a régebbieknek: a 24 első kötethez hozzáesaptak két kiegészítő kötetet, amely az utolsó 20 év történelével foglalkozik, s amilyen szerencsénk van, Magyarország Álhániával egyenlő sorba jut a szomszédok történetében való megemlítés a részünk.

A mutató egy teljes kötet a mű végén, de ez is az első 24 kötethez készült a bibliográfiával együtt. Annyira nem változtattak rajta, hogy eszerint pl. Wilson Wedroov, Ferenc József, stb. 1926-ban még életheben volt, épp úgy, mint a H. H. saját munkatársai közül Goldziher Ignác és Vámbéry. Természetesen így a bibliográfiai rész meglehetősen elavult.

Maga a mutató, elavultsága dacára, például szolgálhat. Sokkal célszerűbb, mint a kötetekint adott index, melynél a gyakorlott olvasó sem tudja mindig, melyik mutatójában kell keresnie bizonyos nevet és ha megtalálta, nem tudja, vajjon egy másik kötetben nem fordul-e elő megint ugyanaz? A H. H. mutatójának az az előnye is meg van, hogy csaknem pótolja a történelmi lexikont. Az természetes, hogy ehhez a műhöz ilyen mutatót készítettek, mert ez nem koronként tárgyalja a világtörténelmet, hanem országonként.

A történelmi részt elavultnak kevésbé mondhatnók. A *Historians History* nagyközönség részére készült, romantikus előadása a világtörténelemnek. Nem vagyok híve annak a kritikai „módszer”-nek, amely sorzámmal méri az írás műveket, de jellemzőnek találom, hogy a *Historians History* 10 ívet szánt Nagy Sándor regényes pályafutásának, míg a Nagy Képes Világtörténelem két íven végez vele (amial több zsoldot fordítva a görög alkotmány és görög műveltség le-

írásáról. Nem avultak el a *Historians History*-ba betoldott történeti olvasmányok; pl. megint Nagy Sándornál, az elbeszélés befejezése után, szó szerinti fordításban adja Nagy Sándor jellemzését több kiváló író tollából: Arrianus, Aelianus, Livius, Grote, Menárd és Rollin, Niebuhr, Droysen, Pöhlmann, Hegel, Wheeler. Mindezek más-más szempontból írnak róla, tehát alig van ismétlés a sorokban, a hős jellemének megértéséhez közelebb jutunk, egyúttal megismerkedik az olvasó néhány ó- és újkori történetírójával, stílusával.

Az elavulást akadályozza néhány okmányközlés is; amíg német történelmi valakül érdekel, addig Nagy Károly 802-1 kapitulációja, az invenzióra háró főbb okmányai, az Isten békéjének alapítólevele, stb. el nem avultak. Hasonló közlések fokozzák a többi ország történetének érdekességét is.

Az időrendi táblák egy-egy ország történelmének végén vannak és lehetőleg egy országra vonatkoznak. Így eszik a többi országok egykorú eseményeivel való tanulságos összehasonlítás, de eszik a nálunk tankönyvekben is látható papírospszarulás; az eseménytelenség idején üresen maradó hely.

A legújabb két évtized történetében a szellem ugyanaz, mint az előző kötetekben: liberális, bolszevikiellenes, amit pl. az egyébként igen tanulságos Wells világtörténetéről nem lehetett volna föltétlenül állítani. Felismerhető benne a franciák rovására ébredező rokonszeny a németek iránt. Ebben a legújabbkori részben nem annyira történetírók, mint inkább publicisták, államférfiak jutottak szóhoz, még pedig olyanok is, akik nevének hallatára eléműl a kritika. Vagy ki meri Ludendorffot bírálni, mint katonai íróft! Természetesen vannak kisebb esíllgok is. Az osztrák-magyar monarchia fölbomlásáról Pribram írt és Brockhausen; ebbe a részbe írt az imént említett Wells és Harden Nita is. Az egyes országok történetét igyekeztek az illető országbeli tudóssal vagy államférfival megírtni, így pl. Olaszország részét Nitti írta meg, természetesen nem sok rokonszenyvel a fasiszták iránt. Skandinávia részét Brandes, Az Egyesült Államok és Anglia viszonyának történetét az utolsó évtizedben Edward M. House ezredes, stb. A modern kor jellemzését szolgáló fejezetek közül egyik Mme Curie tollából való; a rádium - egy másik Sigmund Freud műve: psychoanalízis, — de írt Schwab Károly is, az acélemler: „Néhány megjegyzés a nagy izletről.”

Ebből az utolsó részből is kimaradt Magyarország, azaz van egy fejezet, amely Ausztria-Magyarország fölbomlásáról szól, de ez az elválás utánál minél kevesebbét szól rólunk. Ez a két kötet inkább úgynevezett parádés munka jellegű: néhány nagynevű embert megnyert a szerkesztőség, azoknak írtnok kellett valamiről, írtak is, de nem sokat törődtek az egészetek tervrajzával. Arról nem is beszélve, hogy az iparról és a kereskedelemről szóló fejezeteket a középamerikai

ősenberre vonatkozó kutatások állásáról, az orvostudomány haladásáról és a modern vallásos irányzatokról szóló fejezetek választják el egymástól, egy szó sines a világ mezőgazdaságáról, közlekedési viszonyairól, stb.

Mégis ez a két utolsó kötet tarthat igényt leginkább érdeklődésünkre: a világháború politikai előzményeinek, magának a világháborúnak modern leírása, benne Ludendorff cikke a német hadvezetéséről, a tengeri harcok leírása Jellicoe, Tirpitz cikkeivel; a Népszövetségről Léon Bourgeois cikkével, ez a két kötet még sokáig meg fogja őrizni érdekességét.

Török Pál.

Folyóiratszeme.

L'Illustration. 1926. Jany. 9. *Ferrero Guglielmo: Un mystère dévoilé: Meyerling. Le roman tragique d'un prince héritier.* Ferrero Borghese M.: La tragedia di Meyerling (Milano: Mondadori) című könyve kapcsán foglalja össze a meyerlingi tragédiáról való azidőszertinti pozitív ismereteinket és ezek alapján megkonstruálja a valószínű előzményeket. A Habsburg-ház bukása után fokozott érdeklődés mutatkozott eziránt a tragikus és a monarchia jövő sorsára nézve döntő esemény iránt, melyet eddig legendák és szájhagyomány homályosítottak el. A megindult publikációk azonban már kezdnek világosságot deríteni az ügyre: így Vecsera Mária anyjának a császárhoz intézett levelei, Rudolf politikai levelei, melyeket barátjához, Stepekhez intézett és a többiek közül főként Faléologie Maurice-nak a Temps 1923. jún. 10. számában megjelent közleménye, amelyben elmondja azt a verziót, amelyet Erzsébet királyné Eugénia császárnővel közölt. Ezekből kitűnik, hogy az a rövid szerelmi viszony, amely Rudolf és Vecsera Mária között fennállott és amelynek törvényesítését Ferenc József a legkeményebben elutasította, nem elegendő az öngyilkosság magyarázatául, bárha az apa visszautasítását, amely 1889 jún. 27. v. 28-án történt, közvetlenül, jún. 30-án követte a kettős öngyilkosság. Ez a szerelmi dráma a trónörökös politikai tragédiájával komplikálódik. Ferenc József ugyanis az uralkodóknak ahhoz a fajtájához tartozott, amelyet valóságos szuverénnek lehet nevezni: vezető eszméi még a Szent szövetségben gyökereznek: ellentállni a demokratikus szellemnek, védeni a korona jogait, megőrizni a társadalom arisztokratikus szervezetét, de ezzel szemben a békét nyújtani a népek, mint ami a legelőnyösebb a konzervatív eszmék számára. Ezért került el 1859 és 1866-ban is az általános háború felidézését. Egész politikáján az az elv uralkodott, hogy semmi sem hátrányosabb a tekintély elvének, mint egy európai konfliktus. Rudolf ellenben kialakulófélben lévő politikai eszméi volt, aki a Hohenzollern- és a Savoyai ház politikáját akarta utánozni. Nem kedvelte az osztrák arisztokráciát, inkább vonzódott a polgársághoz, az intellektuális osztályhoz, Franciaországhoz és a demokratikus intézményekhez. Nem szerette sem Német, sem Oroszországot: olyan háborúra gondolt Állandóan, amelyben Ausztria Franciaországgal és a nyugati hatalmakkal megkötötte az előbbieket és így megiffítja Ausztriát. A főherceg az udvarban izoláltan, ellenőrzés alatt állt, egyetlen barátja az ugyancsak szerencsétlen sorsú János főherceg volt. Tőzfővel való viszonya nagyon rossz volt, házassága nem volt boldog, a politikai életből kikapcsoltn, sőt az atyja ellen irányuló összeesküvés gyanúja alatt élt. Az apa és fiú közötti küzdelemnek a mélyén — és ez volt

a nagyobbik oka öngyilkosságának — a háborúnak és békének az a nagy kérdése felel meg, amely a francia forradalom óta fenyegeti pusztulással Európát. Azt lehetne tehát állítani, hogy Ferrero József feláldozta a bűt a világbékének, amiben a tragikus nagyság az, hogy végül mégis hiábavaló volt ez és minden más áldozat. Elvesztett háza, elvei összeomlottak és Ferrero azért most már Európában hosszú ideig nem lesznek szuverének, hanem csak többé-kövőbbé ügyes, koronázott, vagy koronázatlan politikusok.

Nyugat. 1924. évfolyam, 2. szám: *Gyulai Pál kiadatlan levelei.* Gyulaiinak gr. Nádasdy Lipóthoz s nejéhez, gr. Ferray Juliához intézett levelei, melyekben mint Tudás fiúk nevelője, együttes külföldi utazásokról tesz jelentést, illetőleg — a fiatal gróf halála után kelt néhány darabban — családi vonatkozású ügyekben keresi fel a Nádasdy-házaspárt.

3. szám: *Izso Miklós kiadatlan levelei.* A Bécsben tanuló magyar diákok anyagi támogatásával a müncheni akadémiára került Izsonak unokabátyjához, Balogh Béla felkéréshez írt levelei. — *Mikló Izidor. Fadsay Károly és a Fővárosi Lapok.* Visszaemlékezések a XIX. század végén nagy népszerűségnek örvendő lapra a szerkesztőjéről.

5. szám: *Héray József: A római irodalom kis tükré.* Sebostyén Károly hasonló című munkájának ismertetése.

6. szám: *Héty István: Nagybányai művészek.* első közlemény. Hollósy Simon. Részlet a szerzőnek a nagybányai festők művészi munkásságát ismertető tanulmányából.

8-9. szám: *Bobits Mihály: Könyvről-könyvre. Balassa Bálint.* A Ginnus új Balassa-kiadásáról szól. — *Héty István: Nagybányai művészek.* második közlemény: Ferenczy Károly. — *Surdányi Miklós: Mereszkovszky.*

11. szám: *Schöpflin Aladár: A magyar irodalom a huszadik században.* Gorkij Maxim számára készült (40 oldalas) tanulmány, mely áttökintést nyújt a magyar irodalomtörténet legutolsó korszakáról, annak szellemi áramlatairól, irányairól s kiemelkedőbb szereplőiről. — *Fenyő Miksa: Lehr Albert,* nekrológ.

12. szám: *Héty István: Nagybányai művészek.* harmadik közlemény: Thorma János, Grünwald (Iványi) Béla.

13-16. szám: *Trócsányi Zoltán: Szily Kálmán,* nekrológ, munkásságának méltatása.

18. szám: *Dénes Lajos: Alexander Bernát: Filozófia,* könyvismertetés.

21-22. szám: *Tóth Aladár: Erdélyi József. — Görgei és Kossuth ismeretlen levelei.* Steier Lajos közlése „Görgei és Kossuth” című, ekkor még nem nem jelent munkájának anyagából; mintegy tíz levél Kossuth-tól Görgeihez és viszont, 1848 december 26 és 31 között, a téli hadjárat legválságosabb idejéből. A leveleket magyarul át kíséri. — *Nagy Lajos: H. G. Wells: A világ története,* könyvismertetés.

1925. évfolyam, 2. szám: *Maria M. Untersteiner: A filozófia mai állása Olaszországban.* A XIX. század pozitivizmusának áthajlésa a XX. század elejének idealizmusába, a pozitivizmus újértékelése, melynek nyomán a gondolkodás új irányai fejlődtek ki.

3-4. szám: *Fenyő Miksa: Ady tragédiája.* Révész Béla könyvének ismertetése.

5-6. szám: *Georg Brandes: Avatole France: France egyéniségére.* Öt-három vonatkozó visszaemlékezések. — *Leungyel Géza: Grünwald Béla-Rudnay Gyula.* Az Ernst-múzeum kollektív kiállításával kapcsolatban összefoglaló képet ad művészetükről. — *Hutvay Lajos: Kossuth és Görgey.* Steier Lajos könyvével foglalkozik, ingadozósnak találja jellem-

zését s a forradalom két lövéséről új, Steiernál kedvezőlenebb portreit írt. Görgey, szembe, izonyú energiájú, parancsoló egyéniség, de keserű és könyvtelen lélek, ki kezeletlenül fogva borszerűen tört a diktatúra oltványára, katonagőgje s Kossuth megfélemlítésére irányuló törekvéseire kegyetlenségeket követtetett el vele. Kossuth, ki benne eljöttén a neki meg nem adatott hidegvérűséget bámulta, gyűlölettel segítette elő emelkedését, de gyengébb akaratú s számítani nem tudó lévén, vele szemben csakhamar inferioritásba került. Hatvány Kossuthot Steiernál tobetettebbnek, naivabbnak, Görgeyt pedig intrikusnak tekintette fel, ki ok és eszközök nélkül kovesítette Kossuthot. A szabadságharc korsút szűlölten Hatvány szerint a két vezér egyetértése sem változtathatta volna meg. — *Huday Dezső: Lókai Istvá, irodalomtörténeti tanulmány.*

7. szám: *Bankóó Sándor: Az orosz messziánizmus.* Az orosz lélekben, ethnikumában rejlik azon sajátoságot vizsgálja a szerző, hogy az oroszok magát az emberiség szempontjából fontos, megváltozó szerepre elhivatottnak érzik. Ez ontátnak két irányú megnyilvánulása figyelhető meg az orosz szellemtörténetben: egy konstruktív s egy ronboló törekvés. A konstruktív-konzervatív s pravoszláv szellem Konstantinápoly török kézbe kerülése után született meg s az állam és egyház törekedett azt a lelkekben megszárdítani, minthogy az a város imperializmusára nézve igen kedvező volt. (Ez a pravoszláv felfogás azonban egyttel a nyugati erőknek befolyások elöl való elzárkózása iránti bajlomat is kifejezette). Az elhivatottság érzése vetette el másfelől a kommunisztikus gondolatok esirűit s hozta létre, láplálta azon hitet, hogy a bűnösnek tekintett nyugati civilizáció össze fog omolni, az erőszakosan lerombolandó s akkor az oroszok fogja a maga krisztusi kultúráját az egész világra kiterjeszteni. Szerző szerint ebből sarjadt ki a bolsevista ideológia, melynek tehát, szerinte, négy gyökere van az orosz lélekben.

8—9. szám: *Szilágyi Géza: Tolstoj tragédiája.* Pásztor Arpád könyvéről szól. — *Héay József: Görög élet és műveltség.* Kallós Ede könyvét ismerteti.

10—11. szám: *Nagy Lajos: Materidlista lélektan.* Gergő Endre munkájáról szól.

12—13. szám: *Fenyő Miksa: Emlékbeszéd Chorin Ferencről.* — *Larzkó Géza: A Nőrceni Krisztus-könyve* (Papini, Krisztus története).

16—17. szám: *Fenyő Miksa: Anna Grigorjevna* (Dosztojevszkij második házassága). — *Elek Artúr: Bezerédi Gyula,* nekrológ a jeles dekoratív- és portraít-szobrász elhúnyta alkalmából. — *Elek Artúr: A Szépművészeti Múzeum harmadik Ekkönyve,* ismertetés.

18. szám: *Falóp-Müller René: Az ismeretlen Dosztojevszkij.* A legújabbon felfedezett Dosztojevszkij-keziratok alapján rekonstruálja a róla, egyéniségéről, irodalmi koncepciójáról eddig alkotott képet. — *F. M. Dosztojevszkij: Krisztusról.* Lejegyzésekben fennmaradt feljegyzés első nyelvi halottas ágya mellől; e gondolatok későbbi munkáinak felfogásában, világnézeteiben erősen közköznek.

19. szám: *Hammerschlag János: Barokk művészet.* — *Bankóó Sándor: Tolstoj utasa és kálvája.* Tolstoj Alexandra könyvével („Tolstoj Flucht und Tod“) foglalkozik, mely Leo gróf élete végéig vonatkozólag értékes adatokat tartalmaz.

20. szám: *Falóp-Müller René: Gancsarov plágiumcódja Turgenyev és Flaubert ellen.* — *Mezey Zsigmond: Goldmark Károly emlékratás.* — *Elek Artúr: Izó Miklós és nagy mai művés; (az Ernszt múzeum csoportos kiállításával kapcsolatban).* — *Elek Artúr: Stetka Gyula,* Rövid megemlékezés leuczár utolsó tanítványáról.

21. szám: *Muzim Orskij: Felleggyűsek Tolstoj feleségéről.* — *Orsdi*

Kálmán: Székelyi arca (gondolatok). — *Schöpfung Aladár: Ady. a varalloiró.*

22. szám: *Schöpfung Aladár: Lézay József száz éve* (költészetét méltatja). — *Krudy Gyula: Tizenhárom magyar nő megnagybucdálása.* Takács Sándor „Magyar Nagybucdálások” című munkájáról ír: a könyv a történeti regény-íróknak sok témát, adatot fog nyújtani. — *Bonkáló Sándor: Az orosz emigráns irodalom.* A szovjetrendszer barbarizmusa elől külföldre menekült orosz írók irodalmi tevékenységéről nyújt vázlatot a szerző. — *Schöpfung Aladár: A híd.* A színmű ismertetésével kapcsolatban részletezi azt a képet, melyet Horozeg Ferenc Székelyről alkot.

23–24. szám: *Gorkij Maxim: Karvek orosz irodalma.* — *Braun Róbert: Wells világtörténete,* könyvismertetés. — *Elek Artúr: A magyar aktóbrázolás száz esztendeje.* A Műcsarnok akt-kiállítására alkalmából, a korábbi szívesztendő magyar aktuslétezet áttekintése.

1936. évfolyam, I. szám: *Zadányi Henrik: Egy könyvről, amely kúszszer példányban lett el.* Pethő Sándor „Világostól Trianonig” c. munkáját bírálja, kifogásolja világnézetét, az események megakadályozását s állásfoglalását a zsidókérdésben. — *Elek Artúr: Győrffy Jenő,* nekrológ a „Tetemrehívás” festője felett.

2. szám: *Komlós Aladár: Ady Endre.* Ady lélek-rajzával, költészerével foglalkozó tanulmány. — *Elek Artúr: Az új magyar irodalom egy olasz folyóiratban.* Antonio Widmann az „I Nostri Quaderni” c. olasz folyóiratban megjelent dolgozatáról szól, mely a magyar irodalomtörténet legújabb korszakát — Jókaitól napjainkig — foglalja össze. — *Knoch Sándor: A szociális eszmék fejlődése* (Dános A. és Kovács Gábor könyve). — *Marsovszky Miklós: Az új festészet története.* Rubinovszky Márius könyvének, mely az utolsó százötven esztendő festészetéről szól, ismertetése. — *Elek Artúr: Monet és Pissarro.* A Rényi-féle sorozatban a két impresszionista mesterről megjelent új monográfiákról ír.

3. szám: *Palmer Kálmán: Visszaemlékezések Greguss Agostra.*

4. szám: *Andreas Haukland: A norvég irodalom.*

5. szám: *Bonkáló Sándor: Az orosz forradalom írói.*

9. szám: *Elek Artúr: Munkácsi Krisztus-képei.* A külföldről hazaküldt s az Ernst-múzeumban kiállított „Krisztus Pilátus előtt” és „Kálvária” másodpéldányokról szól, mely képeket Munkácsy az Amerikába kiküldt eredetiek pótlására festett meg újra.

13. szám: *Elek Artúr: A Szépművészeti Múzeum modern szobrászati gyűjteménye.*

14. szám: *Igvotus: A történelem műgál.* A königgrázi csata következményeként Európa történelmében bekövetkezett változásokkal, Bismarck széles perspektívájú politikájával foglalkozik. Bismarck Németországára kiállotta a legutolsó évek iszonyú megrázkódtatásait, a monarchia azonban összeomlott a csapások alatt, aminek okát szerző abban látja, hogy a königgrázi csata után vezető szerephez jutott magyar politikusok nem ismerték fel a birodalom új helyzetét, nem szervezték újra a monarchiát, illetőleg annak keretein belül nem szervezték meg Közép-Európát a általa, hogy a szláv népek kívánságait ki nem elégítették, azokat az Oroszország felé való orientálódásra kényszerítették. A boldogulásukat így a monarchia keretein kívül keresni kényyszerült a szláv népek elszakadása irányuló törekvése végre is szétbontasztotta a birodalmat. — *Lariczins Gyula: Bonkáló Sándor könyve az orosz irodalomról,* ismertetés.

15. szám: *Richard Piroška: Riedl tanár úr.* Visszaemlékezések Riedl Frigyesre. — *Jancsó Béla: Nemzetes Berzeanyi Dániel.* Berzeanyi

élete novellisztikus hangú mozaikokban. — Papp György: *Közép-Európa kultúrproblémái*. Hantou Klemér könyvtéről („Das Kulturproblem in Mitteleuropa“) szól.

16. szám: *Bonkó Sándor*. Az orosz forradalom tróái. — *Komló Aladár*: *Kant Egy világpolgár gondolatai* (Sándor Kálmán új Kant-fordítása). — *Elek Artúr*: *Hansmann Alajos* (a századvégi Budapest építőjének halála alkalmából).

17. szám: *Habinszky Mária*; *Völ Ervin*: Az utolsó félszázad művészete, könyvismertetés.

18. szám: *Ignotus*: *Könyv a bolsevizmusról*. Püköp-Miller René munkájával („Geist und Gesicht des Bolsewismus“) foglalkozik.

20. szám: *Lehel István*. *Jászai Mari halála*, *Ignotus*: *Jászai Mari*, 2 nekrológ.

21. szám: *János Béla*: *Zsigmond báró*. Kemény Zsigmond élete hangulatos képekben. — *Marszasky Mihlós*: *Cz Pantheon felé*. Ligeti Pál könyvének, melyben szerző az emberi kultúrák életfolyamatát terek-szik felvázolni, ismertetése.

22. szám: *Románok Goldzieher Klára*: *Vajda János kézirata*. Vajda lélekrajza, egyénisége facsimilképek között kézirataival dokumentálva. — *Elek Artúr*: *A Szépművészeti Múzeum új szerzeményei*.

23. szám: *Ignotus*: *A történelem mégül. Liberaldemokrácia*. A gazdasági és társadalmi viszonyok legújabb alakulása következtében az angol liberális párt kebelében 1920-ban végbement válságos eseményekkel kapcsolatban Lloyd George és pártja liberális politikájáról, az Asquith és Lloyd George közötti ellentétéről szól. *Komló Aladár*. *Irodalmi lexikon*. A Benedek Marcell által szerkesztett Irodalmi lexikkal foglalkozik.

24. szám: *Schöpplin Aladár*: *Az irodalmi lexikon*. (Ugyanaz.) — *Lángi Viktor*: *Hammerschlag János*; *J. S. Bach*. Könyvismertetés. — „Képzőművészeti Füzet 15“: *Habinszky Mária*; *Claude Monet*. A legnagyobb impresszionista halála alkalmából megemlékezés életéről, művészi pályájáról. — *Elek Artúr*: *Egger-Liencs*. Nekrológ a jeles tirioli történelmi-festő felett.

Protestáns Szemle, 1926. évfolyam 1. szám. *Rarasz László*: *Lévay József*. Emlékezései születése századik évfordulóján. — *Mitrovics Gyula*. *Greguss Agost és esztétikája*. Greguss rövid életrajza, két nagy munkája összehasonlító vizsgálata alapján esztétikai felfogásának, rend szerének összefoglalása. — „Kronika“: *Próhls Károly*; *Eucken Rudolf*, megemlékezés. — „Kritikai Szemle“: *Dékány István*; *Fintázy Ernő*: *Világnézet és nevelés*; *Albrecht Ferenc*; *Héz Mihály*: *A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából*; *Varga Zsigmond*; *J. J. Modi*: *A Zend-Avesztu vallási rendszere*; *Horváth Henrik*; *Divald Korott*: *Felvidéki átták*; *Beuckner Győző*; *Lukács Imre*: *A szatmári béke története és okirattára*; *Szinka Ferenc*; *Gulyás Pál*: *Magyar Életrajzi Lexikon*, könyvismertetések.

2. szám. *Rózsa Lajos*: *A kultúrizmusz mint a modern szabadságok forrása*. Részlet „A történelmi materializmus és a vallás“ című, a M. Tud. Akadémián bemutatott dolgozatból. — „Kronika“: *Rarasz László*: *Gyulai Pál*. Megemlékezés születése századik évfordulója alkalmából. — „Kritikai Szemle“: *Zsigmond Ferenc*; *Mitrovics Gyula*: *Arany esztétikai nézetei*; *Varga Zsigmond*; *Dávid Antal*: *Dábel és Assur*; *Barna Gyula*: *Szinyei Ferenc*: *Novella- és regényirodalomuk a szabadságharcig*; *Groszán Zoltán*; *Hecker Antal*: *Michelangelo*; *Török Pál*: *Jacques Bainville*: *Franciaország története*; *Gárdonyi Albert*: *Reiszig Ede*: *A Szent János kirágyrud Magyarországon*; *Geisztélyi Nagy László*: *Ch. Saroka*:

Szurjet-Oroszország; Gulyás Sándor: Borbély István. A magyar irodalom története; Gulyás Sándor: Gál János: Jókai élete és irói jellem; Szanyi Sándor („Kisebbségi értékezek”): Eotvosy Olivér: Nemzetiségi történelmek és a kisebbségi szerveződések, könyvtárértékek.

3. szám. *Mokkai Sándor: Az erdélyi Szellem, tanulmány. E már többek által érintett kérdésekben Erdély történelmét, politikai, szellemi viszonyait a mai erdélyi magyar perspektívájából szemlélve megállapítja, hogy külön erdélyi szellem nincsen, az az egységes magyar szellem egyik nyilvánulása, melyet nem az etnikum, de a történelmi és természeti viszonyok tettek sajátos színezetűvé. — Szeremlei Sámuel: Andrástörzsből. Kéz- és Hódmezővásárhely történetírójának a M. Tud. Akadémia tulajdonát képező kéziratok önéletrajzából. — „Kronika”: A. A.: *Ökerezatyén emlékeiről*. Salona ökerezatyén temetőiről, főleg a már feltárt a. archaeológiai szempontból leldolgozott monastirine-i nekropolisiról szól Egger Rudolf munkája („Der altchristliche Friedhof Monastirine”) alapján. — A „Kritikai Szemle” a következő művek ismertetését tartalmazza: Révész Imre: *Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*; Dékány István: *Wendelband. Preludiumok* (filozófiai tanulmányok); Bartók György: *Eurken: A jelenkori vallásbölcsélet fokfordulói*; Szalávik Mátyas: *Preuss: Dürer-Michelangelo-Hembrandt, Bach-Mozart-Wagner, Luther-Calvin-Loyola* (3 füzet a „Lebensideale” sorozatban); Horváth Henrik: *A. Taharant; Pisnaro és C. Manclair; Claude Monet*; Pádinyi Oszkár: *Miskolczy István: A középkori keresztélelem története*; Buday Arpád: *Hermányi Dienes József emlékirata* (a XVIII. században élt irodalmi nagyenyedi papnak a „Minerva Könyvtár” 3. számaként megjelent emlékirata); *Zs.: Doktorai értékezések kivonatai* (a budapesti egyetem bölcsészeti karján 1924-25-ben elfogadott dissertációk kivonatai s az 1919-1924. tanévben elfogadott értékezések jegyzéke, összeállította a dékán); Tolnai Vilmos: *Szász Károly: Emlékek és Mórtes Pál: Magyar Ártató* (képek, töredékek a múlt századvége fővárosi, illetőleg debreceni életből, szereplő egyénekről); Trócsányi Zoltán: *Dán Aladár: A fiai nemzeti irodalom története*.*

4. szám. *Malguz Elemér: A kézműesség küzdelme a társadalmi vezetőségéért 1790-ben*. Kézirat a szerzőnek a M. Történelmi Társulat kiadásában „Sándor Lipót főherceg nádor iratai” című, ekkor még sajtó alatti levél, azóta megjelent hatalmas munkájából. — A „Kritikai Szemle” a következő könyvtárértékeket tartalmazza: Török Pál: *Pethő Sándor: Vidgyástól Triannonig*; Török Pál: *Milota István: Tíz esztendő, cikkek, kortörténelmi jegyzetek 1914-1924*; Szalávik Mátyas: *Sajmon, Civitas fidelissima* (emlékkönyv, szerk. Thüring Gusztáv); *Zs.: S. Szabó József: A debreceni református kollégium tanárai és hírlébb ürendékei 1549-1825*; Gulyás Sándor: *Pintér Jenő: A Magyar Irodalom Története*; Harsányi István: *Keszthelyi Helikon* (az 1921. évi „Helikoni emlékkönyv” emlékkönyve); Köky Lajos: *Szabolcsa László: Gárdonyi Géza élete és költészete*; Bernát Gyula: *Jászai Samu: A magyar székszervezetek története*; Orozslán Zoltán: *Művészeti Lexikon* (Szerk. Eber László); Szanyi Sándor („Kisebbségi értékezések”); *Treussz Sándor: Apáczai Csere János személyisége és világnézete* (Minerva-könyvtár 1. sz.).

5. szám. *Harsányi László: A holdokló műntetés*, Leonardo „Utolsó vacsora”-járól szól. — *Dékány István: Vázlatok a művelődéspolitikai alapvetéshez, kultúrszociológiai tanulmány*. — „Kritikai Szemle”: Trócsányi Dezso: *Kühár Flóris: Hozzátétel a vallás lélektanában*; Szabó Miklós: *A költészetegyre tákra* (Szt. Ferenc életéből vett apró események. ford. Balassy György); Kolosváry Bilint: *Kisebbségi jogvédelem* (Harsányi Zoltán anyaggyűjtésénye); ri: *Harsányi Gusztáv: Türedékek egy ma-*

gyar református lelkész hányattal élettől (Harsányi Sámuel, az első c. k. ref. táboriököröz élete); Sidó Zoltán: *Vojanovich Giza: Az angol irodalom története*; Szónyi Sándor („Kiseb értékezek”): *Lukinich Imre: A M. Tud. Akadémia és a magyar történettudomány*, Könyvismertetések.

6. szám. *Gárdonyi Albert: A magyar történettudomány kezdetei*. A magyar történetírás a tárgyi kritika kifejlődésével a XVIII. század folyamán alakul át történettudománnyá, Amiben Schwandtner és Bó munkássága tekinthető úttörőnek, kik a magyar történelem elbeszélő forrásait pragmatikus módszerrel, magyarázatokkal ellátott gyűjteményben igyekeztek közrehozítani, sőt Bó már az okmánygyűjtést is megkezdte. A cikk ismerteti a 3 kötetes „Scriptores rerum Hungaricarum” tartalmát s annak közlési és feldolgozási módját. A tudományos történetírás módszereit, feladatait Bó Mátyásnak, a híres Ludwig halló professzor tanítványának vezényű munkássága jelölte ki. — „Kritikai Szemle”: Pukánszky Béla: *Zolnai Béla: Magyar jansenisták*; Dókány István: *Lomprecht: Modern történettudomány*; Szelényi Odán: *E. Grubb: A quakerok vallása*; Gárdonyi Albert: *Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*; Harsányi István: *Révész Imre élete 1826—1882*; Török Pál: *Háro Forster Gyula: Graf Berchényi László, Franciaország maraálljt*; Baranyai Zoltán: *M. Rogues: Les premières introductions romaines de l'Ancien Testament*; Trócsányi Zoltán: *Székely István: Az újabb orosz irodalom és Honkáltó Sándor: Az orosz irodalom története*; Hamar István: *Pruzsinszky Pál: Hugenották*; Zeinmond Ferenc: *György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliografijája*; Gulyás Sándor: *Tóth Imre: Rajzok a szibériai hadifoglyok élettől*, Böhm Dező: *Molnár Antal: Az új zene*, könyvismertetések.

7. szám. „Kronika”: *Bernát István: Assisi Ferenc ünneplése*. — „Kritikai Szemle”: *P—y: Natur und Lebensbilder aus der Zips, von Jonathan Haberer* (a XIX. század közepéről); Bartók György: *Spinoza: Opera*; Trócsányi Dező: *Bartók György: Kant*; Zsinka Ferenc: *Takács Sándor: Magyar nagyszonyok*; Pukánszky Béla: *Isoz Kálmán: Buda és Pest zenei művelődése*; Namvas József: *Szell Kálmánról fordásmarty Ilona: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*, Baros Gyula: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig (Szinnyei Ferenc munkája)*; Szónyi Sándor („Kiseb értékezek”): *Czobor Alfréd: Országos Levéltár felállításának terve 1791-ben* — *Sulica Szilárd: A Múzeumi Levéltár és legújabb gyarapodásai*. — *Cserey István: Az fast köztársaság alkotmánya és a Baltikum világgpolitikai helyzete*, könyvismertetések.

8. szám. *Révész Imre: Mohács és a reformáció*. A XVI. század emberének történeti szemlélete még a középkorban gyökezik, az eseményeknek metafizikus okokkal igyekezik magyarázatot adni. A mohácsi vereség után tehát a török veszedelmek ily theológikus magyarázata alapján vádakat emelt egymás ellen a régi s az új egyház. E felfogás nyoma újabb irónál is megtalálható, kik az összeomlásért a reformáció okolják, ezertük a nemzet szérhözását az lette teljesen, Luther pedig a magyarság megsegítésének megakadályozásával vádolják. Szerző kimutatja mindkét állítás tarthatatlanságát s hogy az ország elbukását oly végtelen okok idézték elő, melyek a katasztrófát akár a katolikus egyház, akár a reformáció felelőssé tétele nélkül is eléggé megmagyarázzák. — *Schneller István: Luther és a tanszabadság* (Luther billiá-kritikája). — „Kritikai Szemle”: Böhm Dező: *Szefcsy Lajos* munkájáról (*Luther lelke*), Zsinka Ferenc a *Lukinich Imre* által szerkesztett *Mohácsi emlékönyvről*, Dókány István *Angyal Dávid* könyvéről: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél* elkészített *levéltársai*, végül Albrecht Ferenc *Sebess Dénesnek Az új agrárdemokráciák c. művéről* szól.

9. ezred. „Kronika“: *Herzog József: Károly Gáspár második házasa*. — „Kritikai Szemle“: Marton János: *Pascal: Vidéki levelek*; Trócsányi Dezső: *Kant als Philosoph der modernen Kultur von H. Rickert*; Buday Árpád: *Hozsa Márton: Az ősrégészet kézikönyve. I. A régők kőkor*; Zsinka Ferenc: *Mohács Magyarországa. Bárd Burgio pápai követ jelentése* (fordította Bartoniek Emma); Dékány István: *Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelvi kérdésnek történetéhez 1790—1848*; Albrecht Péter: *Nagy Miklós, Világától Trianonig. Pethő Sándor könyvtének bírálatja*; Karácsony Sándor: *Naggyenyedi Altum, eszék. Lukács Imre*; Baros Gyula: *Bayer József emlékezete* (Császár Elemér tanulmánya), könyvismertetések.

10. ezred. S. Szabó József: *Nérsz Imre emlékezete*. — *Albrecht Ferenc: A protestáns egyházak a feladáskor*. — „Kronika“: *Szelényi Mátyás: Eneken Rudolf*. — A. A. *Hogyan hagyták ott a rómaiak Erdélyt?* 1648-ig régészek által felfedezett újabb adatok alapján bizonyítja az elől történések által propagált kontinuitás-theória tarthatatlanságát. Dácia katonai kiürítésével a római, vagy akár csak a romanizált őlakosság visszamaradása Erdélyben lehetetlenné vált. — A „Kritikai Szemle“ rovatában H. Gandy László *Dezso István* könyvét; P. Plereatiu *Tudor élete*, Medveczky Károly *Mitroaics Gyulának Gyulai Pál esztétikája* c. munkáját, Szelényi Ödön pedig *Pukánszky Béának A magyarországi német irodalom története* c. művét ismerteti.

Preussische Jahrbücher. 1926. Juni. *Urban Ernest: Italiens Stellung im Dreihund und zum heutigen Deutschland*. Giolitti emlékiratai szerint ő a háború kitörésekor Olaszország neutralitása mellett foglalt állást, amiben meggyezett vele San Giuliano külügyminiszter és Salandra miniszterelnök. Ő maga a döntő napokban Londonban tartózkodott, ahová nyilvánvalóan abból a réthél ment, hogy közvetlen írtólát alkossan Anglia megatartásáról a fenyegető háborús konfliktusban és ahonnan Anglia döntése után állapította meg a szükségét annak, hogy Itália távolítsa magát a háborútól. A hármasszövetség tudvalegyően Olaszország számára előnyösebb volt, mint társai részére és ezt az előnyt különösen a reá nézve veszélyes angol támadás kiküszöbölésére kívánta felhasználni. Az 1906. évi angol-francia meggyezések német támadás esetére szóltak Franciaország ellen, amely esetben a hármasszövetségi szerződés Olaszországot nem kötelezte segítségre. A casus foederis esetének az az olasz magyarázata azonban nem ilyen egyszerű és különösen a bécsi kabinetnek kellett arra a három esetre gondolni, amikor Olaszország a szövetségi szerződésre való hivatkozást a maga előnyére igyekezett kihasználni. Az első 1909-ben az annexációk kapcsán, amikor ie Tittoni a végzetes VII. ezrekes alapján kompenzációkat kért Ausztria esetéből, míg ezt Ausztria természetesen nem értelmeshette így. 1912-ben a szövetségi szerződést az olaszok mégis változatlanul megújították előnyös minál. A második eset az 1913. évi Szektariásggyel kapcsolatos, amikor a Berchtold-diplomácia célja az volt, hogy európai mandátum alapján olasz-osztrák közös akciót hozzon létre és így az általános európai leszámolásban Olaszországot Ausztria oldalán tegye érdekeltté. Szerbia visszavonulása azonban elintéztetle tette ezt a megoldást, mely Giolittinak sehogysem volt ínyére. A harmadik eset néhány hónappal később állt be, mikor Bulgária veresége folytán Ausztria be akart avatkozni a balkán háborúba, amit féként Ferenc Ferdinánd befolyása akadályozott meg, aki a 10 hónap óta megbízott hadsereg széttemét nem találta eléggé kölcsönöznek. Giolitti emlékirataiban alakítja saját szerepét, mely szerint mindgyik esetben megakadályozta, hogy Olaszország Ausztria oldalán kezdjen háborút; egyben létrehozta a közeljövő az ontente hatalmakhoz és a francia-olasz ellentétet barátságos viszonyá

változtatta. Súlyos hiba volt, hogy osztrák részről elárulták azt a feltevést, hogy az olasz szövetséget problematikusnak tartják, sőt megok az útvárnak is feszült viszonyt tartottak. Aobrunthal kísérletet tett ugyan, hogy új atmoszférát teremtsen a két hatalom közt, de nem bírt az otthoni ellenfeles áramlatokkal; a viszonyt csak rosszabbá tette a tripolixi háború alatt taustifolt barátságátalan magatartása az osztrák és német diplomáciának, pedig éppen a tripolixi háború volt az az esemény, amelyből közvetlenül deriválódtak az új hatalmi eltolódások. Szerzo végül ismerteti Steh W. L.-nek, Giolitti emlékiratú német fordítójának nagy munkásságát, mellyel háború előtt és után a német-olasz viszony meg erősítésén fáradozott.

1926 december. *Urban Ernest: Zur letzten Phase des Dreibundes.* Avarna Károly herceg: „L'ultimo movimento della Triplice“ c. könyve és cikkirének Avarna val folytatott személyes megbeszélései alapján új adatokkal világítja meg azt a kérdést, hogy a korábbi olasz szövetséget miért újította meg mégis a monarchia 1912-ben, valamint azokat a kapcsolatos kérdéseket, melyek a szerződéssel szorosan összefüggtek. Röviden ismerteti a hármasszövetség olasz vonatkozású történelmét, valamint Olaszországnak a szövetségi szerződéshez való viszonyában mutatkozó négy fázist, melyek folyamán a szerződés Olaszország számára mindinkább veszített jelentőségéből. A megújítás iránti tárgyalások 1911 tavasza óta folytak, még pedig Aehrenthal haláláig kedvező mnderben. Berchtold azonban ellensége volt az olasz szövetségnek, valamint Mérey római követ is és csak az 1912-i balkánháború eseményei, a hármasszövetség felbontásával járó presztízsveszteség veszélye készítették a bécsi külügyminisztériumot a félbehagyott tárgyalások folytatására. De Berchtold pisai tárgyalásai nem sok eredménnyel jártak és csak a német diplomácia befolyására jött létre 1912 december 3-án a szerződés meg hosszabbítása Itália teljes győzelmével. A szerződés szövege világosan mutatja, hogy Olaszország részére egyrészt sok biztosítékot tartalmaz, másrészt módot nyújtott neki kötelezettségei alól való menekülésre. Avarna herceg atyja, az utolsó bécsi olasz követ 1910-ben két kérdést kívánt tisztázni a szövetség megújítása esetére: 1. Itália magatartását abban az esetben, ha egy európai konfliktusban Anglia a hármasszövetség ellenségei között foglalna helyet, amely hatalommal Olaszország szoros kapcsolatokat tartott fenn. Tehát azt a körülményt, ami érthetlenné tette a bécsi politikanak a hármasszövetség megújítására irányuló törekvését, amióta Anglia mindinkább Francia- és Oroszország mellé állt; de még érthetlenebb a magatartása 2. a fatális, 1891-ből származó VII. fejezettel kapcsolatosan, amely kompenzációkról szól a balkáni státusquo-nak egyik fél által bekövetkező megbotlása esetére és amelyben olasz részről — amint a világháború megmutatta — a kompenzáció Trentinót értették. Ez a pont azonban sohasem nyert tisztázást, Berchtold bízza a német katonai gépezet eszathatatlanúságában. 1914-ben teljesen elhanyagolta Itália magatartásának kérdését, amivel a hársburgi birodalom bukásának vádjából a legnagyobb rész öreá esik. Okoz, előrelátó és energikus politikával és Trentino átengedésével sikerülhetett volna Olaszországot a központi hatalmak mellé állítani. A „Revue des Deux Mondes“ október 1. számában megjelent és Barrère római francia követ 1914 júliusi szerepéről írt cikk is bizonyíték, hogy Flotow német és Mérey osztrák-magyar követnél ügyesebb diplomaták bizonyára eredményt érthettek volna el. hiszen Olaszország magatartása július 30-án még bizonytalan volt. Méreyt mindenestre ment, hogy azt a meggyezést, mely szerint a bécsi külügyminisztériumnak a szerb ultimátum szövegét neki három nappal hamarabb kellett volna megköl

denie, mint a többi követnek — nem tartótrák be, mert elfelejtették expedálni, améért a felelősség Hegelenen báró olasz reformist terhéli és így nem is volt módjában eredeti terve szerint azt bizalmasan megbeszéli San Giuliano külügyminiszterrel.

Revue des Deux Mondes, 1826. I. Fev. *Paléologue Maurice; Cavour. Le mariage de la princesse Clotilde.* A Plombières-ből hazatért Cavourt nagy lelkesedéssel fogadta Viktor Emánuel, minthogy Franciaország támogatását hozta magával az olasz tervek számára. De lehangelta Napoleon hercegnék az ő leányával, Clotilde hercegnővel tervezett házassága. Napoleon huszonegy évvel volt idősebb a hercegnőnél, nem származott régi uralkodócsaládból és személy szerint is antipatikus volt a királynak. Cavour a leg súlyosabb érvekkel tudta csak engedékenységre bírni őt ez irányban. Meggyervén minden tervének a királyt, programjának első pontját törekedett megvalósítani: a katonai előkészületeket, amelyeknek végrehajtását a kitűnő La Marmón tábornokra bízta. A második, nevezetesebb rész volt az egész Itália fellázítása az osztrákok ellen: ezt az „Olasz Nemzeti Szövetség”-gel hajtotta végre, amelyben támogatták a nagy forradalmárokat: Palaverino, La Farina, Garibaldi is, sőt meggyerte tervének Közép-Olaszország néhány vezérpolitikusát is. De Olaszország forradalmasításán felül szüksége volt a Habsburg-uralom megromlására a Duna partjain is: Magyarországot is fel kellett lázítani, hogy így háttámadják az osztrák hadierőt. Cavour tehát titkos érintkezése lépett Klapka tábornokkal, akit szeptember vége felé Turinba kötetett. Jelfelére előtte a tervezett jövő eseményeket és meggegyeztek a magyar felkelés, a magyar ezredék átszokése és egy magyar légió szervezése tárgyában. Cavour őjélnappal intézközve tevékenységét fejtett ki terve végrehajtására. Párizsba elküldte Villamazina mellé az ügyes Nigrát, aki a titkos érintkezést közvetítette Párizs és Turin között. 1858 őzén a császár ezek szerint hínek mutatkozott a plombières-i egyezményhez: Cavourt nem tévesztette meg a császár augusztus 4-én Oberboing-ban az angol királynő jelenlétében tartott, hétkét hirdető beszéde; bár ugyanakkor Walewski külügyminiszter előtt úgy nyilatkozott, hogy mesének ellenséges szándéka: Ausztria ránt, De már Napoleon herceg varsói leplezett célú küldetése arra irányult, hogy II. Sándor éart meggyerje a francia-olasz terveknek, amí sikerrel is járt. Ettől a naptól kezdve szintén a francia-olasz védő- és támadószövetség terve gyorsan haladt előre és december 24-re el is készült és 1859 január elején mondotta a császár a Tuilleries-kben Hübler osztrák követhez a híressé vált szavakat a megromlott francia-osztrák viszonyról. A nyomában következett európai nyugtalanságot megújította Viktor Emánuel január 11-i trónbeszéde az elnyomott olaszok „fájdalomkiáltásáról”. Két nap múlva Napoleon herceg Turinba utazott, hogy megkérje Clotilde hercegnő közét. A 15 éves ifjú leánynak nem alyja, hanem Cavour adta tudtára, hogy milyen áldozatot kíván tölle az olasz ügy. A szerződésüket III. Napoleon január 26-án, Viktor Emánuel 28-án írta alá, az eredeti példányokon azonban 1858 december 12-16 a áll a császár kívánására, hogy a házasság és szerződés kapcsolata ki ne tűnjék. Napoleon herceg a házasság minden halasztásának elmentmondott, hogy azt még a háború kitörése előtt biztosítsa magának és január 30-án, nép és udvar általános ellenszenvé közepette, meg is kötötte a különben teljesen Habsburg-típusú hercegnővel. Cavour azonnal megindította a háborús előkészületeket, amelyekkel azt a célt is követte, hogy ingadozó jellemű szövetségesét visszavonhatatlanul belehonyoltsa a háborús vállalkozásba; ezt az óvatosságát az események igazolták is. Február 4-én nyelven, de kétségkívül a császár által sugalmazott röpirat jelent nek „Napoleon III.

et l'Italie" címen, amely bejelentette Itália újjászervezését szövetségi rendszer alapján, Ausztria kikopcsolásával. A francia közvélemény és küldöncsei a katolikus pápa egyhangú ellentállást fejtett ki a tervvel szemben. De csakhamar szemben találta magát az egész ellenéges Európát: Anglia, Németország nyíltan ellene fordult, Oroszországtól is legfeljebb barátságos semlegesség volt várható. A megtört császár örömmel fogadta az angol ajánlatot, mely szerint Lord Cowley közvetítene Bécsben az olasz viszonyok rendezésére vonatkozó javaslatokat; a császár újból hivatalosan is letagadja háborús szándékait, de még nagyobb örömmel fogadja a tulajdonképen általa inspirált orosz javaslatot egy európai konferencia tárgyában, melyen Piemont ügyét ennek részvétele nélkül intézték volna el. Ennek hallatára Cavour azonnal Párizsba utazott és március 26-án hosszú kihallgatáson volt a császárnál, amely alkalmalmmal oly heves argumentumokkal és talán fenyegetésekkel védte az olasz politikát, hogy utána a császár két napig nyomta az ügyet és ha 29-én nem is bücsözhetett el kézzelfogható eredményekkel, az erkölcsi eredmény rendkívüli volt: helyreállította a császárra gyakorolt befolyását. És míg a hatalmak a konferencia előkészítésével veszőltek, Ausztria április 23-án ultimátumot küldött Piemontnak, a hadsereg leszerelését követelve, melyet 26-án a kormány visszautasított. Másnap Gyulay parancsot kapott Bécsből a határ átlépésére.

Tárca.

Főtitkári jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1926. évi működéséről.

A Magyar Történelmi Társulat múlt évi működését, hagyományaihoz híven, két irányú törekvés jellemzi: az egyik a magyar történelem iránt érdeklődő társadalommal való kapcsolat fenntartása, a másik: a magyar történettudomány szakszerű művelése, történelmi emlékeink tervszerű összegyűjtése és kiadása. Az utóbbi években rendszeresen ismétlődő évfordulók hőseges alkalmat szolgáltatottak arra, hogy behatóbban foglalkozzunk történelmünk kimagasló egyéniségeivel, vagy forduló-pontot jelentő korszakaival s ezek kapcsán egy-egy történelmi alak, vagy esemény iránt valóban a társadalom legszélesebb rétegeinek érdeklődését is lehetséges volt felkelteni. Így vettük észre, hogy a magyar társadalomban megvan a készség történelmünk kultuszára s különösen most, megaláztatásunkban, szívesen tekint vissza viszontagságos múltjára, mintha tanulni, okulni akarna s mintha a magyar múlt hasonlóknak vagy azonosoknak látszó eseményeivel magát vigasztalni vagy bátorítani kívánná.

A múlt évben két ilyen évforduló emléke hozta mozgásba az országot. *A mohácsi vész négyyszázadik s II. Rákóczi Ferenc születésének 250-ik évfordulója.* A végzetes mohácsi ütközet kegyeletos külsőségek közt tesztelő megünneplése Társulatunkat már az 1924 május 28-i igazgatóválasztmányi ülésen foglalkoztatta, mikor is Társulatunk egy szűkebbkörű munkabizottságot küldött ki az emlékünnap, illetőleg a tervezett alkalmi mű részleteinek megállapítása végett. E munkabizottság magát utóbb kiegészítvén, részletes programot dolgozott ki s egyúttal javaslatot terjesztett a vallás- és közoktatásügyi Miniszter Úr Önagyméltóságához egy országos nagybizottság alakítása és egy végrehajtóbizottság

kinevezése iránt. Öngyméltósága a végrehajtóbizottság teendőinek irányításával Társulatunk vezetőségét bízta meg, s az a nagyszabású gyászünnep, mely 1926 augusztus 29-én Mohács város főterén, illetőleg a Csele-patak partján lévő emlékoszlop mellett folyt le, ezen bizottság tevékenységének volt az eredménye. Az országos gyászünnepen Társulatunk elnöke, gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter úr Öngyméltósága tartotta az emlékeszótlet. Ugyanerre az alkalomra készült el a „*Mohácsi Emlékkönyv*” is Társulatunk főtájkárának szerkesztésében, mely kiadvány többek között *Gyalóky Jenő*nek 1926 február 18-i ülésünkön a *mohácsi ütközetről* s *Rédey Tivadornak* 1926 április 29-én „*Mohács költészetünkben*” címen tartott előadásait tartalmazza.

II. Rákóczi Ferenc emlékének 1926 május 20-án lefolyt közgyűlésünk keretében áldoztunk, midőn a társulati főtájkár ismertette Rákóczi felségsértési perének történetét az idáig hasztalanul keresett s csak a legutóbbi időkben felszínre került periratok alapján. De megemlékeztünk *Deák Ferenc halálának ötvenedik évfordulójáról* is 1926 január 29-én, mely alkalommal közéletünk egyik kiválósága, *baró Wlassics Gyula* olvasta fel *Deák Ferenc emlékezete* c. tanulmányát. Továbbá *Gyulai Párról*, születésének századik évfordulója alkalmából 1926 december 16-i felolvasóülésünkön, amikor *Rédey Tivadar* tagtársunknak: „*Gyulai Pál és a történetírás*” című előadását hallgattuk. Abból az alkalomból, hogy a legelső felelős magyar miniszterelnöknek, gróf Batthyány Lajosnak emlékeit megőrizni hivatott örök-méneses-emlékmű elkészült, 1926 október 21-i felolvasóülésünk keretében *Friedreich Endre* íg. választmányi tagtársunk elevenítette fel ismeretlen adatok alapján írt felolvasásában *Batthyány Lajos utolsó napjainak történetét*.

Felolvasóüléseinkre visszatekintve, melyek sorozatát kiegészíti *Divéky Adorján*nak: „A Lengyelországnak elzalogosított szepesi városok visszaesatolása 1770-ben” címen 1926 november 25-én tartott előadása, megállapíthatjuk, hogy azokat állandóan nagy közönség látogatta, s felolvasásaink mindenkor élénk visszhangot keltettek a sajtóban és a társadalomban egyaránt. Társulatunk bizonyára sikeresen szolgálja a magyar történelem népszerűsítésének s általában a történelmi érzék felkeltésé-

nek és ápolásának ügyét, s ha mindezek ellenére sem hivatkozhatik nagyobbarányú megerősödésre, akár az alapítványok, akár a taglétszám emelkedése tekintetében, annak nem a közömbösség, hanem az általános elszegényedés az oka. Erős a meggyőződésünk, hogy amily mértékben erősödik az az osztály, amely a béke éveiben erkölcsi kötelességének tartotta hagyományaink ápolását, abban az arányban fog megerősödni Társulatunk is.

A múlt év folyamán Társulatunk másik hivatásának: a magyar történelem szakszerű művelésének, történelmi emlékeink összegyűjtésének és kiadásának is igyekeztünk eleget tenni. Folyóiratunk, a *Századok* 28 ívnyi terjedelében jelent meg és minden egyes füzetében több forrástanulmányt, a hazai és a külföldi történelvtudományt egyaránt felölelő ismertetéseket és hírlapokat és gazdag folyóiratszemlét adott. De folytatta munkásságát a *Magyarország újabbkori történetét* megvilágítani hivatott forráskiadványok közrehozsátása terén is. E tekintetben a Társulatunk elnöke által több ízben körvonalozott programot igyekeznek valóra váltani. A múlt év folyamán megjelent *Széchenyi naplóinak II. köteté* a naplók 1820—25-ig, a M. Tud. Akadémia megalapításáig terjedő részét tartalmazza és nemesak meglátható szöveget és részletes jegyzetanyagot ad az olvasó kezébe, hanem kimerítő bevezető tanulmányában a kötet anyagjáról is tájékoztat. E kiadvány tartalmát a *Századok* olvasóközönsége jól ismerheti azon mesterei tanulmányból, melyet *Angyal Dávid* igazgatóválasztmányi tagtársunk a *Századok* LIX. évfolyamában tett közzé. 1926-ban jelent meg *Angyal Dávid* tagtársunk szerkesztésében *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* is egy terjedelmes kötetben, mely kiadványnak maradandó értékét biztosít a szerkesztőnek a kötet elé írt magyszabású tanulmánya a magyar hírlapirodalomnak 1849-től 1860-ig terjedő történetéről, továbbá az a sok értékes jegyzet, mely meglátható tájékoztatást nyújt az abszolutizmus korában szereplő egyének életrajzi viszonyairól és szereplésük részleteiről. Múltón sorakozik e kiadványokhoz *Szekfü Gyula* nagyértékű köteté is, melynek címe: *Iratok a magyar államjelen kérdéseinek történetéhez 1790—1848*, melyben a szerző a nemzetiségi kérdés fejlődésére vonatkozó iratközléseket vezet be s részletesen feltárja azt a küzdelmet, melyet a magyar-

ságnak a bécsi vezetőkörökkel évtizedeken át kellett vívnia. Ugyancsak 1926 folyamán jelentek meg *A Magyar Történettudomány Kézikönyve* név alatt ismert kollektív vállalkozás sorozatában *Fejérfataky László* és *Aldásy Antal*: Pápai oklevelek és *Gárdonyi Albert*: A történelmi segédtudományok című kiváló összefoglalásai, melyek hovatovább mind nélkülözhetetlenebbé váló segédeszközei nemcsak az egyetemi oktatásnak, hanem a tudományos kutatómunkának is.

Úgy érezzük, hogy e sorozat hallatára lehetetlen öszinte hálával meg nem emlékeznünk Társulatunk elnökéről, akinek gondoskodása tette egyedül lehetővé minden kiadványoknak megjelenését s aki azzal, hogy e kiadványokat Társulatunk ajándékaiként nagyobb vidéki középiskoláink könyvtárainak is megküldette, bizonysgot tett arról, hogy a történelmi érzék ápolása, a hagyományainkhoz való ragaszkodás s ezzel a hazaszeretel tudatossá tétele mindenekfelett, szívéen fekszik. Kísérjeszeretünk és hálánk azon útján is, mellyel éppen e napokban annyi dícsőséget s bizonyára jóbarátokat is szerzett nemzetünknek. Legyen szabad indítványoznom, hogy e közgyűlés alkalmából sürgönyileg üdvözljük távollevő elnökünket s reá és lazánk érdekében kifejtett munkásságára Isten áldását kérjük.

Dr. Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1927. évi január 20-án d. u. 5 órákor tartott felolvasó- és igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Homanovszky Sándor másodalelnök elnöklété alatt dr. Aldásy Antal, dr. Döry Ferenc, dr. Friedreich Endre, Gyalóky Jenő, dr. Mályusz Elemér, dr. Putri Mór, Pilch Jenő, dr. B. Szabó László, dr. Székfi Gyula, dr. Závodszky Lovénté ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, dr. Kassányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést, üdvözlő a megjelenteket és felkéri dr. Zolnai Béla egyet. ny. r. tanárt felolvasásának megtartására.

1. Dr. Zolnai Béla felolvasa „Ifjakközi ismeretlen munkái” című értekezését.

Elnök köszönetet mond a felolvasónak az érdekes előadásért és az ülést az erre felüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Döry Ferenc és dr. Friedreich Ernő ig. vál. tagokat kéri fel.

2. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a tagajánlásokat. Evdijas rendező tagoktól ajánltanak: 1918-tól Oszvald Arisztid premonstri tanár Gödöllő. aj. a főtitkár. 1926-tól gróf Eszterházy Mária Majk pusztá, dr.

Ahási Kovácsék József ügyvéd, Bácsalmás, Kispesti m. kir. állami Deák Ferenc reálgimnáziuma Kispest. M. kir. áll. Leánygimnázium Győr. 1927-től: dr. Schwartz Elemér egyet. magántanár Budapest, aj. dr. Jakubovich Enő, Rabes László ny. várm. árvaszéki ílnök Sopron, aj. dr. vitéz Házi Jenő, Brnke Luro parasta tanár Szeged, aj. dr. Csaba Jenő, Hofbauer Margit egyet. hallgató Budapest, aj. dr. Anyos Lajos. Dr. Jurosik István püspökrudalmi főszámvevő Pécs, Tóthváradgyai Kornis Károly földbirtokos Baracs, Dormándi László a Pantheon irodalmi intézet rt. igazgatója Budapest, Rafajin Barnabás premontrói tanár Gödöllő, Loschert Kázmér leánygimn. tanár Pécs, Sinaon János adóügyi jegyző Nagyvázsony, Pathó Pál magánzó Budapest, Kir. József Műegyetem közlekedési és vasúttépítési tanácskozó Budapest, aj. a főtákar. — Megválasztatnak.

3. Elnök jelenti, hogy az elnökség az 1926. évi számadások felülvizsgálására szakértőül Strömpl János ny. vallás- és közoktatásügyi minisztériumi főszámtanácsost fogja felkérni. Egyben javasolja, hogy az igazgatóválasztmány az ugyancsak a célból kiküldendő bizottságha Schiller Rozsa és dr. Paulinyi Gusztáv érdíjazás rendes tagokat válassza meg. — Nevezettek megválasztatnak.

4. Elnök javasolja, hogy addig is, míg az évi rendes közgyűlés a tárgyban érdemleges határozatot hozhat, az igazgatóválasztmány az évi rendes tagdíjat tíz pengőben állapítsa meg. — A javaslatot az igazgatóválasztmány elfogadja.

5. Elnök bejelenti, hogy a Comité international des Sciences Historiques meghívta a Társulatot a f. évi május hónapban Göttingenben tartandó ülésére. Minthogy a Comité ülésén résztvevő államok legfeljebb két kiküldöttel képviselhetik magukat, az elnökség a Magyar Tudományos Akadémiával együtt fog a kiküldetést illetőleg határozni. — A jelentés tudomásul szolgál.

6. Elnök jelenti, hogy az elnökség az ig. választmány utólagos jóváhagyásának reményében felkérte Michel Lhéritier-t az előbb említett Comité főtákarát, hogy budapesti tartózkodása alatt a Társulathoz előadást tartson. — Tudomásul szolgál.

7. Elnök bemutatja a Magyarországi újabbrkori történetének farragásai e. kiadványsorozat legújabb kötetét, a dr. Mályusz Elemér ig. vál. tag szerkesztésében megjelent „Sándor Lipót főherceg nádor urai”-t, amelyhez nevezett szerkesztő terjedelmes bevezető tanulmányt írt. — A bejelentés orvondetés tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülés bekezevli.

K. m. f.

Dr. Kasságyi István s. k.,
főtákar.

Dr. Domonkoszky Sándor s. k.,
elnök.

Hatszázötven:

Dr. Dörny Ferenc s. k.,

ig. vál. tagok.

Dr. Friedreich Endre s. k.,

A Magyar Történelmi Társulat 1927. február 24-én d. u. 5 órakor tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

Dr. Csánki Dezsd ügyvezető alelnök megnyitja az ülést, üdvözlő a megjelenteket és jelenti, hogy dr. gróf Klekotsberg Kuno elnök hivatalos akadályoztatása miatt csak később jelenhet meg az ülésen. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Benedek Sándort, a közgazgatási hírlóság másodelnökét és dr. Némethy Károly v. b. t. t. ny. államtákkárt kéri föl.

8. Elnök bejelenti, hogy a rendkívüli közgyűlés tárgysorozatának

első pontja az évi tagdíj megállapítása. Az alapszabályok 8. § a értelmében a közgyűlésnek kell döntenie a folyó évi június 20-i igazgatóválasztmányi ülés azon javaslatáról, mely szerint a folyó évtől kezdődően az évi tagdíj tíz prügöben állapítandó meg. Minthogy azonban a m. kir. belügyminisztérium 77.000/1922. H. M. VII/A. számú rendelete értelmében a közgyűlés csak akkor „határozatképes, ha a megjelenésre jogosított eszékvélőképes tagoknak legalább egy harmada jelen van”. Erősen megkérdőjelezhető, hogy a határozatképes jelen alkalmat nem hozható. Az elnökség a közgyűléssel együtt 30 napon belül új közgyűlést fog összehívni, amely a megjelentek számára való tekintet nélkül fog határozni az igazgatóválasztmány emleltet javaslatáról.

9. Elnök felkéri dr. Angyal Dávid igazgatóválasztmányi tagot felolvasásának megtartására.

Dr. Angyal Dávid felolvassa „Lord Loftus és Szerényi” című tanulmányát.

A felolvasó ülés alatt az elnöklét dr. gróf Klobelsberg Kuno elnök veszi át.

Elnök köszönetet mond a felolvasónak a nagyérdemű jelenlétéért.

10. Dr. Csánki Dezso ügyvezető alelnök szót kér és dr. gróf Klobelsberg Kuno elnököt abból az alkalomból, hogy február hó 15-én megtörtént az ülése, hogy a Társulat elnökévé választotta, a rendkívüli közgyűlésen megfogult nagy és előzőelő közönség nevében a következő beszéddel üdvözölte: (Közölve a Századok 1927. évfolyama 1—3. számában.)

Lehes ünnepelés után dr. gróf Klobelsberg Kuno elnök a következő beszéddel válaszolt az üdvözlésre: (Közölve a Századok 1927. évfolyama 1—3. számában.)

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárkosszi.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár

Dr. gróf Klobelsberg Kuno s. k.
Dr. Csánki Dezso s. k.
elnök.

Hitelesítjük: Dr. Benedek Sándor s. k., Dr. Némethy Károly s. k.

A Magyar Történelmi Társulat 1927. évi március hó 22-én d. u. 5 órákor tartott igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklété alatt: dr. Aldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Döry Ferenc, dr. Friedrich Endre, dr. Gárdonyi Albert, Gyalóka János, dr. Hagnal István, dr. Herzog József, dr. Mályusz Elemér, dr. Péterj Mór, dr. Tóth Zoltán, dr. Vörjű Elemer ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Kossányi Béla titkár mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést, üdvözl a megjelenteket és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Döry Ferenc és dr. Herzog József ig. vál. tagokat kéri fel.

11. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi ig. választmányi ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Jelentése szerint: évdiás rendes tagokul ajánlataknak 1927-től: dr. Pacher Béla székessy, fogalmazó Budapest, aj. dr. Csánki Dezso; dr. Radich Zoltán középisk. tanár Budapest, Fodor Mária gyakorló tanár Budapest, mindkettőt aj. dr. Domanovszky Sándor; dr. Vitéz Simon Elemér főispán Sopron, Martini Róbert ny. m. kir. ezredes Sopron, Papp Kálmán kanonok Sopron, dr. Huber János

kanonok Sopron, Langer Jenő min. tan., pénzügyigazgató Sopron, Payer Sándor egyet. tanár Sopron, Gedon Emil nyug. min. tag., volt fejejt. igazg. Sopron-Kőhida, Kőmáli Flandorffer Ignác lovag ország. képviselő Sopron, Zerkényi Artur, a Nemzeti Bank főnöke Sopron, Prickler János, a Pesti Magy. Kereskedelmi Bank főnöke Sopron, Hügyász Pál vármegyei főjegyző Sopron, dr. Göey Géza várm. főjegyző Sopron, dr. Marinczer Endre megyei tb. főjegyző Sopron, dr. Czillinger József vármegyei tb. főjegyző Sopron, dr. Gallus Sándor kir. közigy. Sopron, dr. Lénárt Dezső kir. közigy. Sopron, dr. Gräf János igazgató főorvos Kapuvár, Kardos Árpád vármegyei orvoszéki úlnök Sopron, dr. Kovács László vármegyei orvoszéki úlnök, Ullm Antal küvetségi titkár Páris, dr. Ágh Lajos nyug. áll. főorv. tanár Sopron, dr. Kamenszky Árpád ügyvéd Sopron, dr. Laclue Vilmos ügyvéd Sopron, dr. Leicht József ügyvéd Sopron, dr. Mihályi Kálmán ügyvéd Sopron, dr. Ötör Lajos ügyvéd Sopron, dr. Töpler Iván ügyvéd Sopron, dr. Weiler Béla ügyvéd Sopron, Haackl Antal róm. kath. segédlelkész Sopron, Mogy. sopronvármegyei főosztálya, Állami polgári iskola igazgatósága Sopron, II. Pákerői Ferenc áll. realiskola nevelőintézet Sopron, valamennyit ajánlja Szalvay Alexandra és vitéz dr. Házi Jenő (v. r. tagok; dr. Kétemen László kir. törvényszéki bíró Szeged, aj. dr. Mályusz Egyed; Jancsó József tanár Budapest, aj. dr. Kardos Gabriella; dr. Némethy Béla kir. állami főszámvizsgáló, főtanácsos Budapest, dr. Mehel László professzor d'Université de Salanque, dr. Kravjanszky Mór promontrei kanonok Gúdalló, dr. Bednár Remig promontrei tanár Gúdalló, Szöllősy István tanárjelölt Budapest, Budapesti állami tanítóképző-intézet Budapest, Áll. Tanítóképző-intézet Cinkota, valamennyit aj. a főtitkár. — Megválasztatnak.

12. Titkár bemutatja az elhunyt és a Társulattól kilépő tagok névjegyzékét. Tulomással szolgál.

13. Titkár bemutatja a Gazdasági Bizottság jelentését az 1926. évi zár-zámadásról, a számvizsgáló bizottság jelentéséről és az 1927. évi költségvetés tervezetéről felülvizsgálatáról. A Gazdasági Bizottság jelentésével kapcsolatosan az igazgatóválasztmány

a) elhatározza, hogy a számvizsgáló bizottságnak egyidejűleg bemutatott jelentését azzal az indítvánnyal terjeszti a közgyűlés elé, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentés a szükséges fenntartással megadásák;

b) elfogadja a bemutatott 1927. évi költségvetést és azt a közgyűlésnek is elfogadásra ajánlja;

c) végül indítványozza a közgyűlésnek, hogy az elnökségnek gondos ügyvitelért és a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásáért elismerését és köszönetét, a számadási iratok átvizsgálására felkért Strümpf János rendes tagnak és a számvizsgáló bizottság tagjának, névezetesen Schiller Rezső és dr. Paulinyi Oszkár rendes tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki.

14. Titkár bemutatja a március hó 24 ikére meghirdetett évi rendes közgyűlés tárgysorozatát. — Az ig. választmány a tárgysorozatot jóváhagyja.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Dr. Komáromi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domonkoszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Dáry Ferenc s. k.

Dr. Herzog József s. k.

ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1927. évi március hó 24-én d. u. 5 órakor tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

Dr. Csánki Dezso ügyvezető alelnök mint elnök megnyitja az ülést, üdvözi a megjelenteket s a jegyzőkönyv hitlesítésére Deberdái Brui László évd. r. tagot és dr. Döry Ferenc ig. vál. tagot kéri fel.

15. Elnök felkérésére dr. Lukinich Imre főtitkár felolvassa jelentését a Társulat múlt évi munkásságáról. (Közölve a Századok 1927. évf. 4—6. számában.) — Tudomásul szolgál.

16. Elnök előadja, hogy a Társulat alapszabályain értelmében lejárt az 1922. évben sorshúzásai az 1921—26. évkörbe sorolt tíz igazgatóválasztmányi tag megbízatása. Az alapszabályok értelmében az igazgatóválasztmányhét kitépő tagok újból megválaszthatók. Elnök ezek után előrendeli a megüresedett tíz ig. vál. tagsági hely betöltésére az alapszabályok 20., 21. és 30. §-ai értelmében a titkos szavazást, a a szavazatszedő bizottság elnökeül dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagot, rajainul pedig dr. Paulinyi Oszkár és dr. Lukács Pál évdíjas rendes tagot kéri fel. Elnök a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

17. Szavazás után elnök felkéri dr. Kaposy János évd. rendes tagot előadásának megtartására.

Dr. Kaposy János felolvassa „Köszöberek építészeti Magyarországon” című értekezését.

Elnök köszönetet mond a felolvashónak a nagyérdemű előadásért.

18. Elnök felkéri a szavazatszedő bizottság elnökét, tegyen jelentést a szavazás eredményéről. Dr. Szentpétery Imre mint a szavazatszedő bizottság elnöke jelenti, hogy az ig. választmányi tagokra összesen 45 érvényes szavazat adódott be. Ebből dr. Császár Elemér, dr. Eckhart Ferenc, dr. Finóczy Ernő, dr. Gergely Sámuel, dr. Hecker Antal, dr. Kohn Gyula 45, dr. Herzog József, dr. Lukinich Imre, dr. Lux Kálmán, dr. Szászky-Kardos Lajos 44 szavazatot nyert. — Elnök a bejelentés alapján nevezetteket az 1927—1932. évi évkörbe megválasztott ig. vál. tagoknak jelenti ki.

19. Elnök felkéri a számvizsgáló bizottság jelentésének az 1926. évi zárszámadásnak és az ig. választmány által megállapított 1927. évi költségvetésnek bemutatására. — Titkár kéri a közgyűlést, vegye tudomásul a bemutatott jelentést és számadásokat s adja meg a felmentést Novák Nándor társulati pénztárnoknak a szokásos fenn tartással. Egyben az igazgatóválasztmány megbízásából javasolja, hogy a közgyűlés az elnökségnek gondos ügyvitelért és a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, Strömpl János nyug. váll. és közoktatásügyi minisztériumi főszámtanácsosnak a számadások felülvizsgálatára felkért szakértőnek, Schüller Rozsó és dr. Paulinyi Oszkár számvizsgáló bizottsági tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki. — A javaslatok elfogadhatnak.

20. Elnök bejelenti, hogy az alapszabályok 8. §-a értelmében a folyó évi február hó 24-ére összehívott rendkívüli közgyűlésnek kellett volna döntenie a folyó évi január 20-i ig. választmányi ülés azon javaslatáról, mely szerint a folyó évtől kezdődően az évi tagdíj tíz pengőben állapítassék meg. A m. kir. belügyminisztérium 77.000/1922. B. M. V/11/a. számú rendelete következtében azonban a február 24-iki rendkívüli közgyűlés érdemleges határozatot nem hozhatott, mert a megkívánt taglétszám a gyűlésre nem volt meg. Az említett rendelet értelmében jelen közgyűlés most már a sürgősenek számára való tekintet nélkül határozhat az

igazgatóválasztmány említett javaslatáról. — Elnök feltételezi a kérdést, elfogadják-e a közgyűlés az igazgatóválasztmány azon javaslatát, mely szerint a folyó évtől kezdődően az évi tagdíj tíz pengőben állapítottassék meg. — A javaslat elfogadtatik.

Elnök bejelenti, hogy ezek után az elnökség a közgyűlés határozatát kormányhatósági megerősítés végett fel fogja terjeszteni a m. kir. belügy-minisztériumhoz.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

K. m. f.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csáki Dezső s. k.
elnök.

Hitelesítjük:

Hoberdó Breit József s. k.

Dr. Dörg Ferenc s. k.

ig.-vál. tagok.

Az 1926. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgató-választmány 1927. évi január hó 20-án tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1926. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírott napon a következőleg jártunk el.

Ez idén is felkértük Strömpl János nyug. m. kir. vallás-és közoktatásügyi miniszteri számvevősegi főtanácsos urat, hogy mint szakértő a pénztárnok által vezetett könyveket, a számadáshoz mellékelte utalványokat, nyugtákat és számlákat, s a m. kir. postatakarékpénztár, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület s a Földhitelbank értesítéseit és számlakivonatuit tételről-tételre vizsgálja át és eljárása eredményéről tegyen jelentést.

Strömpl János úr, mint szakértő, kérésünknek eleget tévén, tapasztalatairól az 1. § alatt mellékelte jelentésben számolt be.

E jelentés alapján folyó évi március 16-án Novák Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1926. évi bevételt 176,074.094 koronában, az 1926. évi kiadást 139,952.499 koronában állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1926. évi december 31-én 36,121.595 korona volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1926. évi december hó 31-én kelt 117. számlakivonata szerint 36,121.595 korona pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulathoz a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett, Forgótőke című folyószámla ellenőrző-könyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 1926. évi

december hó 31-én 3.662.500 korona, a Földhitelbanknál pedig 2.200.000 korona volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásánl esatoljuk a 2. és 3. §. alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1926. évi december hó 31-én összesen 41.984.095 korona készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv összesített bevételéből és kiadásából az átutalásokat levonván — nehogy azok a zárószámadást módfelett nagyra növezzék és esetleg helytelen következtetésekre adjanak okot —, a Magyar Történelmi Társulat 1926. évi összes bevételét 181.715.801 koronában és összes kiadásait 139.731.706 koronában állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1926. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 41.984.095 koronában állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1926. évi zárószámadás megbírlására. Ezt a zárószámadást 4. §. alatt esatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási tiszta (t. i. az átutalások nélküli) eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1926. évi december hó 31-én 41.984.095 korona volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 65.450 koronát tesz ki. Ez a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 65.450 korona névértékű értékpapírban. Igazolja ezt a nevezett pénztárnak hitelesen kiállított és 5. §. alatt esatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz. Őriz még a nevezett takarékpénztár egy Pesti Magyar Kereskedelmi Bank-részvényt is. Erről a részvényről az 1911. és 1912. évi pénztárvizsgálati jelentésben a számvizsgálóbizottság kimerítően tájékoztatta a tisztelt közgyűlést. Ez a részvény a Terray István adományja s felerészben a Régészeti és Emléktani Társulat tulajdona.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1926. év folyamán 3 különböző rendeltetésű alapot kezelt. A 3 alapnak a pénzei folyószámlákban vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. Thaly—Szilágyi-alap 1926. évi december hó 31-én a 6. §. alatt esatolt számlakivonat szerint 50.000 K készpénzmaradvánnyal zárult. Ennek az alapnak a 7. §. alatt esatolt letéti jegyzék szerint 103.000 K-nyi értékpapírvagyona is van.

2. „Magyarország újabbkori történetének forrásai” című alap, mely a 8. % alatt esatolt számlakivonat szerint 1926. évi december 31-én 1,787,500 K és a postatakarékpénztárnak 1926. évi december 31-én kelt 23. számú befizetési lapja szerint 75,790,250 K készpénzmaradvánnyal és a 9. % alatt esatolt letétjegyzék szerint 70,000 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

3. Az Alapítványi folyószámla 1926. évi december 31-én 30,887,500 K készpénzvagyonnal rendelkezett, a 10. % alatt esatolt számlakivonat szerint, a Forgótőke című folyószámla letételében pedig ugyanakkor a 11. % alatt esatolt letétjegyzék szerint 18,300 K n. é. értékpapír és 150 K ás betétkönyvecske volt. A Forgótőke c. folyószámla ezenkívül 1 db, 1,250,000 K n. é. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvényvel is rendelkezik.

Végezetül felsoroljuk a „Magyar Történelmi Társulat” című folyószámla értékpapírjait az 5. % alatt esatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1925. december 31-én volt eredménnyel:

	1925	1926
1. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézete záloglevél 4½%-os	200 K	200 K
2. Magyar koronajáradék-kötv., 4%-os ..	31.400 „	31.400 „
3. 6%-os hadikölcsönkötvény	22.350 „	22.350 „
4. 5½% os állami pénztárjegy	11.500 „	11.500 „
5. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvényo (közös a Régészeti és Humbertani Társulattal)	— „	— „
Összesen:	65.450 K	65.450 K

Eljárásunk során meggyőződést szerezlünk, hogy Novák Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, emélfogva felkérjük a tisztelt közgyűlést, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadul niéltörtzassék.

Budapesten, 1927. évi március hó 16-án.

Maradtunk tisztelettel

Dr. Paulinyi Oszkár s. k.

a szanvizsgáló-bizottság tagja.

Schiffer Rezső s. k.

a számvizsgáló-bizottság tagja.

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1926. év végével.

A) Alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék kötvény	31.400 K
2. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézeti záloglevél 4½%-os	200 „
3. Magyar Járadékkötvény 6%-os	22.350 „
4. Állami pénztárjegy 5½%-os	11.500 „
5. P. H. E. T. Egyesületi folyószámlán	30.887.500 „
Összesen:	96.952.950 K

B) Nem alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék 4%-os	16.500 K
2. Magyar járadékkötvény 6%-os	1.800 „
3. Takarékpénztári könyv a Pesti Magyar Ke- reskedelmi Bankban	150 „
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1.250.000 „
5. A folyószámlakon	5.882.500 „
Összesen:	7.130.950 K

Az A) és B) rovatum lévő összes tőzsvagyont
1926. évi december 31-én 38,083.900 K

A Magyar Történelmi Társulat 1926. évi zárószámadata.

	Előirányzat 1926-ra	Eredmény 1926-ban
I. Bevétel.		
1. Pénztári maradvány	8.866.475	8.866.475
2. Alapítói utáni kamatok	15.000	25.352
3. Forgótőke utáni kamatok	2.000.000	597.930
4. Tagdíjak, tagdíjhátralék, előfizetés	50.000.000	72.897.354
5. „Századok” és egyéb régi kiadvá- nyok eladásából	5.000.000	39.309.589
6. A vall. és közokt. miniszter segélye	25.000.000	12.500.000
7. Rendkívüli bevételek	10.000.000	30.927.050
8. Remélhető új alapítványok	10.000.000	14.707.060
9. Átfutó pénzek	500.000	1.885.000
Összesen:	111.381.475	181.715.801
II. Kiadás.		
1. Tisztviselők fizeteleldija	15.000.000	17.000.000
2. Szolgák díjazására	500.000	1.130.000
3. Irodai költségek	3.500.000	6.070.000
4. A „Századok” 1925. évi nyomdai költségeire	15.000.000	15.979.400
5. A „Századok” 1926. évi nyomdai költségeire	60.000.000	50.869.000
6. A „Századok” 1926. évi írói honorá- riumai	25.000.000	14.899.977
7. Egyéb nyomtatványokért	2.500.000	9.330.668
8. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	1.000.000	1.185.104
9. Rendkívüli kiadások	10.000.000	5.041.050
10. Alapítványok tökéletesítésére	10.000.000	16.341.500
11. Átfutó pénzek	500.000	1.885.000
Összesen:	143.000.000	139.731.706
Összegezés:		
I. Bevétel	111.381.475	181.715.801
II. Kiadás	143.000.000	139.731.706
Hiány, illetve fölösleg:	31.618.525	41.984.095

A Magyar Történelmi Társulat 1927. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1926-ban	Előirányzat 1927-re
1. Pénztári maradvány	709'32	3358'72
2. Alaptőke utáni kamatok	2'03	2'—
3. Forgótőke utáni kamatok	47'84	50'—
4. Tagdíjak, tagdíjhátralék, előfizetés	5831'79	4500'—
5. »Századok» és egyéb régi kiadványok eladásából	3144'76	2000'—
6. A vall. és közokt. miniszter segélye	1000'—	2000'—
7. Rendkívüli bevételek	2474'16	1000'—
8. Remélhető új alapítványok	1176'56	1000'—
9. Átutó pénzek	180'20	100'—
	<hr/>	<hr/>
	14566'66	14010'72

II. Kiadás.

1. Tisztviselők liszteletdíja	1360'—	1500'—
2. Szolgák díjazására	90'40	100'—
3. Irodai költségek	485'60	500'—
4. A »Századok» 1926. évi nyomdai költségeire	1278'35	1440'—
5. A »Századok» 1927. évi nyomdai költségeire	4069'52	5600'—
6. A »Századok» írói honoráriumaira	1192'—	3500'—
7. Egyéb nyomtatványokra	746'46	1000'—
8. A takarékpénztárraktól felszámított díjak	94'81	100'—
9. Rendkívüli kiadások	403'28	1000'—
10. Alapítványok tökéltésére	1307'32	1000'—
11. Átutó pénzek	180'20	100'—
	<hr/>	<hr/>
	11207'94	14840'—

Összegezés:

I. Bevétel	14566'66	14010'72
II. Kiadás	11207'94	14840'—
	<hr/>	<hr/>
Pótlásleg, illetve hiány	3358'72	— 829'28

A
MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ÚJABB KIADVÁNYAI.

	Pengő
Aldásy A.: Címertan. (Egyetemi tankönyv is)	2.—
Auer J. F. pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója. 1664. (Feldolgozta: Lukinich I.)	9.—
Beniczky L. bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta: Steier L.)	18.—
Dékány I.: A történettudomány módszertana. (Egyetemi tankönyv is)	3.—
Falk M. és Kecskeméthy A. elkobzott levelezése. (Feldolgozta: Angyal D.)	25.—
Fejérpataky—Aldásy: Pápai oklevelek. (Egyetemi tankönyv is)	3.50
Gárdonyi A.: A történelmi segédtudományok története. (Egyetemi tankönyv is)	1'60
Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. (Egyetemi tankönyv is)	1'50
József Nádor élete és iratai (1792—1804) I. (Feldolgozta: Domanovszky S.)	25.—
Kornis Gy.: Történetfilozófia	6.—
Lukinich I.: A szatmári béke története és okirattára	25.—
Révész I.: A magyarországi protestantizmus történelme. (Egyetemi tankönyv is)	2'50
Sándor Lipót Főherceg Nádor iratai. (Feldolgozta: Mályusz E.)	25.—
Széchenyi I. gr.: A kelet népe. (Feldolgozta: Ferenczy Z.)	25.—
— Döblingi irodalmi hagyaték III. (Feldolgozta: Tolnai V.)	25.—
— Naplói, I—II. (Feldolgozta: Viszota Gy.) à	25.—
Szekfű Gy.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790—1848)	25.—
Szentpétery I.: Chronológia. (Egyetemi tankönyv.)	1'50
— Oklevéltan. (Egyetemi tankönyv is.) Sajtó alatt	—

Megrendelések címzése:

**KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII. MÚZEUM-KÖRÜT 6. SZÁM. GÓLYAVÁR.**

Postafiókszám: 242.

MOST JELENT MEG!

MOST JELENT MEG!

SÁNDOR LIPÓT NÁDOR IRATAI

1790—1795.

Ez a kötet Magyarország újabbkori történetének forrásai során a kormányzattörténeti iratközléseknek időrendbeli első kötete s a József nádor-kiadvány prodromusa. Tartalmazza a fiatalon elhunyt nádor levelezését és felterjesztéseit s élénk világot vet az 1790-iki országgyűlés és a Martinovics-összeesküvés korára. Sajtó alá rendezője, **Mályusz Elemér** írt hozzá bevezető történeti tanulmányt. A 940 lapra terjedő kötetet a nádor arcképe és egyik felterjesztésének facsimiléje ékesíti.

Ára 25 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 P-ért szerezhetik meg.

.....

MOST JELENT MEG!

MOST JELENT MEG!

TELEKI MIHÁLY LEVELEZÉSE

VIII. KÖTET.

Ez a kötet a hanyatló erdélyi fejedelemség legválságosabb éveinek (1678—79) történetéhez szolgáltat új adatokat. Ezekben az években *Teleki Mihály* mind nagyobb szerepkörhöz jutott s vele szemben *Thököly Imre* jelentősége kezdett kibontakozni. A kötet elé *Gergely Sámuel* tagtársunk írt bevezető ismertetést. A közel 40 íves kötetnek

bolti ára 18 pengő,

társulati tagoknak 12 pengő. Megrendelhető az Egyetemi nyomda könyvkiadóhivatalában és a Társulat titkárságánál.
(I. Vár, Országos Levéltár.)

.....

IRODALOMTÖRTÉNET.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság negyedévi folyóirata. Számon tartja a magyar irodalom és irodalomtörténet fejlődésének minden jelentősebb mozzanatát. Szerkeszti: *Pintér Jenő*. Megrendelhető évi 320 pengőért — iskolák, könyvtárak és társaskörök számára évi 640 pengőért — a Kir. M. Egyetemi Nyomdánál, Budapest VIII, Múzeum-körút 6.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. — Főigazgató: Dr. Csakó Elemér.

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D. DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXI. ÉVF. 7—8. SZÁM. 1927. SZEPT.—OKTÓBER
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.

1927.

Tartalom.

	Lap
<i>Lukinich Imre</i> : Kossuth Lajos és a Magyar Történelmi Társulat....	225
<i>Horváth Jenő</i> : Amerika és a magyar szabadságharc.....	231
<i>Váczy Péter</i> : A királyi serviensek és a patrimoniális királyság	243
Történeti irodalom.	
<i>Siklóssy László</i> : A magyar sport ezer éve. I. Ism. <i>Pleidell Ambrus</i>	291
<i>A. Divéky</i> : Wegrzy a Polacy w XIX. stuleciu. Ism. <i>Tomcsányi János</i>	296
<i>A. Divéky</i> : Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w roku 1770. Ism. <i>Tomcsányi János</i>	296
<i>A. Divéky</i> : Z zagadnień historycznych stosunków polskowęgierskich Ism. <i>Tomcsányi János</i>	297
<i>A. Divéky</i> : Bem a Petőfi. Ism. <i>Tomcsányi János</i>	297
<i>Juhász Kálmán</i> : Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Ism. <i>Karácsonyi János</i>	300
<i>Szekfű Gyula</i> : Iratok a magyar államnyelv történetéhez 1790—1848. Ism. <i>Miskolczi Gyula</i>	301
<i>Gyurócsik Jászay Mihály</i> : Tanulságok és igazságok a közelmúltból. Ism. <i>Grexa Gyula</i>	305
<i>Julius Gréb</i> : Geschichte der Gemeinde Grosslomnitz. Ism. <i>Lám Frigyes</i>	306
<i>Gárdonyi Albert</i> : A történelmi segédtudományok története. Ism. <i>Mályusz Elemér</i>	306
<i>Albisi Barthos Indár és Kurucz György</i> : Történelmi atlasz. Ism. <i>vitéz Málnásy Ödön</i>	308
<i>Balanyi György</i> : Assisi Szent Ferenc. Ism. <i>Patek Ferenc</i>	311
<i>Aldo Albertoni</i> : Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia. Ism. <i>Moravcsik Gyula</i>	314
<i>Dengel, Ignaz Philipp</i> : Der Aufenthalt Kaiser Josephs II. in Rom im Jahre 1769. Ism. <i>Tóth László</i>	316
<i>Stieve, Friedrich</i> : Deutschland und Europa. 1890—1914. Ism. <i>Török Pál</i>	319
<i>Godlee, Sir Rickmann John Baronet</i> : Lord Lister. Ism. <i>Györy</i>	321
<i>Folyóiratszemle</i>	322
Tárca.	
<i>Áldásy Antal</i> : Okolicsányi Kristóf levele szüleihez kivégeztetése előtt	331
<i>Deér József</i> : Észrevételek Fehér Géza „A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban” című cikkére.....	333
<i>Szendrey János</i> †	335

Figyelmeztetés t. tagjainkhoz!

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőégi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott! Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Kossuth Lajos és a Magyar Történelmi Társulat.

Kossuth Lajos nem volt Társulatunk tagja. Abban az időben, amikor a Magyar Történelmi Társulat megalakult, s még később is éveken keresztül Kossuth természettudományokkal foglalkozott: a történelem közelebbről akkor kezdte érdekelni, mikor Fülékíratni összeállításának és kiadásának gondolatával foglalkozott, érdeklődésének központjában azonban természetszerűen ekkor is az újkor állott. A Kossuth Lajos és a Magyar Történelmi Társulat közt létesítendő kapcsolat szükségessége a 70-es évek vége felé — úgy látszik — a Társulat elnökségét is foglalkoztatta; ez az oka annak, hogy *Thallóczy Lajos* akkori titkárságéd, kétségtől Szilágyi Sándor tudomásával, 1877 májusában Kossuthnak megküldte a Századok 1877. I—IV. füzetét, mely többek közt Fraknóinak Martinovicsról szóló tanulmányát tartalmazta, s egyúttal röviden megismertette vele a Társulat céljait és főtevéseit.

Kossuth türelmesen és a felvetett kérdés fontosságához képest hosszabb-rövidebb levelekben szokott válaszolni a hozzá intézett kérdésekre. *Thallóczy* levelére is válaszolt, miután elolvasta Fraknói tanulmányát és a Századok füzeteit. Levelében, mely a Századok 1877. évf. 765-73. II. és iratai IX. k. 227-236. II. is megjelent, hangsúlyozza a történelem nagy fontosságát, melyet, bár ezúlszerint a természettudományok beható tanulmányozásával foglalkozik, sohasem tévesztett szem elől. „Különös is volna, — írja — ha éppen én kiesinyleném a történelmi tanulmányok becsét, éppen én, kit a kötelességérzet hajlamaim ellenére egy hosszú életen át arra kárhoztatott, hogy politikával foglalkozzam. Akik ezzel foglalkoznak, kell, hogy minden lépten-nyomon a történelemtől kérjenek tanácsot, mert bár — fájdalom — igazat kell Önnek adnom, hogy Nemzet aligha tanult valaha a történelemből, de azért az is igaz, hogy ez min-

dig kértelhetetlenül kivívja a maga logikáját a nemzeteknek vagy életükben, vagy halálukkal. Aki politikával foglalkozik s azon »lux veritatis« lényével nem ismerős, mely a történelemből világít, jobb, ha politika helyett kömívességre adja magát, mint a Francia szólásmód szól." Kossuth az emberiséget szerves testnek tekinti, melynek szervei a nemzetek. „A törvény itt is az, ami általában a természetben. Nem egység, hanem összhangzás a különféleségekben. Ezeknek észlelése s az összhangzás kapcsolatának kutatása egyike a legháládtosabb feladatoknak, melyeket az emberész magának kitűzhet a progressivitás érdekében. S e feladat a történelemsz. Nem a chronistáé, hanem a történészé. A kettő nem egy. Amaz csak az anyaghordó masszamos, Emez építész. De nemzetek kettős organismusok. Nemcsak az emberiség organikus tagjai, hanem collectiv egységiség is. Ez utóbbi minőségben semmi sem lehet rajjuk nézve fontosabb, mint az önismeret. Emelek kútfeje a történelem. Ez, ha szabad magammal így kifejeznem, a nemzet-egyén psychológiája. Ez egy szó eléggé jelzi, mennyire fontosnak tartom a történelmet. Növeli e fontosságot az, hogy »nemzet« egyenesen történelmi productum. Faj nemzetiséget alkothat. Nemzetet csak a történelem. Nemzet államgeographiai társadalm, mely csak történelmileg születethetik, történelmében él s történelmével kapja s bírja létjogát." Kossuth magas történelembülaesleti felfogása, mely Iratait a legbecsesobb történelmi forrás-művek közé emeli, ma sem múlja idejét, megállapításai legtöbb tekintetben ma is érvényesek.

A Thallóczy személye által közvetített kapcsolat Kossuth és a Társulat között egyelőre Thallóczy útján élt tovább. 1882 március 27-én Thallóczy megküldte Kossuthnak Vasvári Pálról és keleti kereskedelmünk multjáról szóló tanulmányait egy levél kíséretében, melyben kiterjeszkedik Oroszország balkáni politikáján és a flumén kérdésre is s egyúttal jelzi, hogy az év folyamán nagyobb oroszországi útra készül. Mikor Thallóczy hazatért, október 27-én részletesebb levélben számolt be tapasztalatairól és benyomásairól; arról is jelentést tett Kossuthnak, hogy nagyobb művet készül írni Oroszországról s annak politikai és gazdasági mozgalmairól. „Megírandó munkám egyik fejezetét képezendő: az 1848. jobblágyfelszabadítás minő gazdasági következményekkel járt a hirtokos osztályra s a társadalomra nézve,

mért szegényekből legtöbb helyen az úr, mért vagyonszób a paraszt? Ugyanezt a tünetet az 1861. orosz felszabadításra nézve is ki akarom fejteni s mintegy előtérbe állítani: analog okok mily különféle következményekkel járnak. Ez a téma már rég foglalkoztat, csak az 1848-iki vezérek eszméit nem tudom. Mit gondoltak *akkor* a földfelszabadításról? Igaz-e, hogy a lelkesedés mámorában a nemesség nem is gondolta, hogy elhamarkodja a dolgot? A 48. finanszminiszterium az úrbéri kárpótlás eszméjénél egyéb mint simpla manipulációs ügyre gondolt-e? Agrárius majongóknak 48-ban volt s lehetett-e talaja? Mindezek oly kérdések, melyeket egy Horváth Mihályra az illető kornak sem oldhat meg, ha az illető *levegőt* nem ismeri, nem érti."

Kossuth még 1882 májusában készült válaszolni Thallóczy március 27-i levelére: levelét meg is írta, de közbejött okok miatt nem küldötte el. Midőn pedig a hírlapokból arról értesült, hogy Thallóczy Oroszországba utazott, a levél elküldését visszérkezésséig felfüggesztette. November 21-én azután mindkét levelére együtt válaszolt. Levelének rendkívül becses része az *1848-iki jobbágyságszabadításra* vonatkozik, melyet Kossuth fogalmazványából a következőkben adunk: „Ön tájékoztatni szeretne az 1848-ki felszabadítás »levegője« felől.

A dolog igen egyszerű.

1832-ben megbukott az örökváltság, pedig nem is volt valamilyen radicalis demokratikus dolog, mert csak annyiból állott, hogy »ha meg bír egyezni földesurával«, a jobbágy magát megválthatja. Én akkor azt mondtam Deákknak: Én ekkor még csak egy pozitív célt tűztem ki magamnak, azt, hogy trott országgyűlési tudósításimmal utat török a sajtószabadság felé. E naptól kezdve egy más célt is kitűzök magam elé: a föld felszabadítását a jobbágyság hílinesiből. Nem tetszett a méltóságos arisztocratiának az optatívus örökváltság, mint szép lassú derivatívum? Jó: lesz (a francia) augusztus 4. 1789. Nem nyugszom, míg keresztül nem viszem.

Deák e határozatomra aludált is egyik beszédében a közösügyes ügynevezett parlamentben.

Én e célnak magam elibe kitűzésénél politikai s közgazdasági tekintetek által vezéreltettem.

I. Háromszázados tapasztalás ádt előttünk, hogy a nemesség maga nem bír a Habsburg-ház »birodalom-egységesítő« politikájával megbirkózni. Ezt a felhatséget

a rendes hadsereg behozatala a zéróig nullificálta. Országgyűléseink csak provinciális téren mozoghattak, a magas állami funkcióknál a magas politikálán semmit sem nyomtak; a népet kellett nemzetté tenni, hogy Magyarország önálló lehessen (hékés úton, ha lebel, fegyverrel, ha kell). Ennek okvetlen feltétele volt a föld felszabadítása. Jobblágy nem lehet szabad polgár.

2. A jobblágyi állapot egy Damocles-kard volt hazánk felett. Eszköz volt a bécsi udvar kezében, melyet amikor tetszett, felhasználhatott. Ha ama régi törvényünkkel szólva azt mondja: »Clamor populí jugiter ascendit in conspectum domini«, nem tűrhetem, felszabadítom a jobblágyságot a feudális játom alól, s ha ezt a dictamumát az *egységes* uralkodás decretálásával összeköti: Magyarországnak örökre vége van, a nép való tart s hogy mire képes a bécsi udvar, azt megmutatta Galiciában, ahol 10 forintért »par tétus« prédájára becsátotta a népnek a Schlaehtiezek fejét. Ezt a fegyvert ki kellett a kezéből venni mindenáron.

3. Az ország közzgazdászati állapota a szégyenyig siralmas volt. En mindent elkövettem ugyan, hogy manufacturális ipart is teremtsünk (Iparegyesület, kiállítások stb.), de a földművelés Magyarországon mégis fő dolog és József császár azon rendelete, hogy Magyarország csak nyertermékek előállítására szorítkozzék, befészkelte magát a közzgazdászati viszonyokba. Austriában mesterségesen ápolt ipar, nálunk *robottal üzött* mezőgazdaság. Így nem lehet boldogulni. Robot mellett intensív okszerű földművelés úrnát, jobblágyról egyiránt merő lehetetlenség. Rabszolga kéuyszemunkával lehet pyramisokat építeni, de nemzetet vagyonossá tenni soha.

E tekintetek állottak szemem előtt. És szemem előtt állott az, hogy a feudalismus korunkba többé nem illik bele. És szemem előtt állott az *igazság* tekintete a nép iránt. Tehát az ily hatalmas okok által sürgetett földfelszabadítás teljességgel nem volt elhamarkodott; mind politikailag, mind közzgazdászatiilag parancsoló sürgető szükség volt.

De persze kiviteléhez kedvező conjuncturák kellettnek.

Néhány hónappal a 47-48-ki országgyűlés előtt Hódmezővásárhely küldöttséget küldött hozzám, hogy meg akarja magát váltani; földesura (Károlyi) hajlandó

az alkura ötmillió forintért; kérnek, nem tudnék-e kezőkre járni, hogy ezt az ötmillió forintot kölcsönkapnák.

Azt mondtam nekik: Ne siessenek, várják be a jövő országgyűlést; valami mindenesetre fog történni. A lehetőség határai ezek: a maximum: a jobbágyság eltörlése országszerte, a minimum: oly örökváltás, mely sem a váltásra, sem az árra nézve nem függ a földesúr kényétől. Az elsőt nem akadályozhatja, ha a jobbágyság akarja, a másodikat a hitő határozza meg és pedig nem a teher alapján, melyet a jobbágy viselt, hanem a valódi haszon alapján, melyet a földesúrnak bohoz; a kettő között nagy a különbség. Mit lehetend ama maximum és minimum közt kivinni, a körülményektől függ. De a kérdés éretti. A népek nemzeté emelése általánosan érzett szükség. Valami mindenesetre történni fog. Várjanak.

Kövezték tanácsomat s megmenekedtek ötmillió forint adósságtelhetől.

A körülmények kedveztek a maximum kivételének s én megragadtam az alkalmat, hogy a félmillió nemesből állott nemzet tizenhárommillió főnyi nemzeté legyen s annak a beláthatatlan átokkal terhes állapotnak, mely nép s nemesség közt elválasztó falat húzott s melyet a hatalom mindig felhasználhatott, egyszermindenkorra vége legyen.

Hát nem a lelkesedés mámorának szülöttje volt az, még kevésbé elhamarkodás, hanem rég kifűzött cél, komolyan átgondolt terv, melynek kivitele éveken keresztül készült elő."

A levél befejező része, mely a Thallóczy által felvetett további kérdésekre kívánt válasz lenni, nem található meg Kossuth levelezésében, amit érzékeny veszteségnek kell tekintenünk, mert hiszen a közölt rész a reformkor egyik legfontosabb vívmányának politikai és erkölcsi rúgóira mutatott rá. E levéllel egyébként befejeződik a Thallóczy által kezdeményezett levélváltás; okát nem ismerjük.

Pelenkítendőnek tartjuk, hogy 1882-ben *Thaly Kálmán* Kossuthot az addig megjelent *Tratok* alapján a M. Tud. Akadémia tiszteleti tagjául ajánlotta. Kossuthot kényelmetlenül érintette a „szerencsétlen” gondolat, ahogy erről az ajánlásról Helly Ignáchoz intézett levelében nyilatkozott s ennek következtében Thaly visszavonta ajánlatát. Thaly nem öltetszerűen vetette fel

Kossuth akadémiai tagságát. „Excellentiád nagybecsű Emlékirataival magát korunk egyik legelső memoires-írójává avatta és a magyar történetirodalmat egy elavulhatatlan értékű fontos munkával gazdagította“, — írta 1882 március 28 án, miért is úgy érezte, hogy „az ország első tudományos intézete tartoznék... a meg-tiszteltetésnek részéről nyújtható legmagasabb fokával, a tiszteleti tagsággal“, ami Thaly szerint meg is történt volna. Kossuth „kijelentett akaratához képest“ Thaly ajánlása természetesen tárgytalanná vált.

Lukinich Imre.

Amerika és a magyar szabadságharc.

A szabadságharc diplomáciai történetének egyik legértékesebb és részben legfontosabb fejezetét képezi azon kapcsolat, melyben a korabeli magyar kormányok az északamerikai Egyesült Államokkal állottak.

A hivatalos amerikai történetírás ennek a kapcsolatnak mindeddig nem sok figyelmet szentelt¹ — a vonatkozó források kiadása inkább politikai érdekből történt — és a kutatás iránti érdeklődés felkeltésében a magyaroknak volt jelentékeny részük.²

Az érdeklődést azonban mindenesetre felszínre tartották azon szenátusi kiadványok, melyekben az amerikai kongresszus 1850-ben, 1910-ben és Ferenc József halála után a vonatkozó amerikai hivatalos iratokat közzétette.³

A kiadványok forrásanyaga nagyrészt Mann Dudley Ambrus küldetésére vonatkozván, természetesen e

¹ Nem érve ide a magyar emigráció amerikai vonatkozásait, melyeknek gazdag irodalmuk van, meg kell állapítanunk, hogy az Egyesült Államoknak *Hart B. Albert* cambridgei (Mass., Harvard egyetem) professzortól szerkesztett 27 kötetes nemzeti története (*The American Nation, a History*) a magyar szabadságharcot és annak amerikai vonatkozásait meg sem említi (a vonatkozó XVII. kötetet *Garrison P. György* texasi professor írta, *Westward extension*, 1841—1850, New York 1906).

² Így különösen *Pivány Jenő* hazánkfürőnk, kit érdemei elismerésül a Magyar Tudományos Akadémia 1926-ban külső tagjai közé választott. Az a körülmény, hogy Anglia és a magyar szabadságharc viszonyát 1919-ben egy a cambridgei egyetemi nyomdától kiadott külön munka behatóan ismertette (*Sproston Károly* pályanyertes műve: *Palmerston and the Hungarian Revolution*, Cambridge 1919), legújabbán egy az amerikai kapcsolatokra vonatkozó amerikai munka megírására is alkalmas nyújtott (*Curtis M. Jenő* northamptoni professor: *Austria and the United States, 1848—1852. A study in diplomatic relations*, Smith College Studies in History, Vol. XI, No. 3, Northampton, Mass. 1926, 137—206. l.).

³ Az első kiadvány (*Senate Document No. 43*, 31st. Congress, 1st Session, Washington 1850) Mann Dudley Ambrus magyarországi küldetésével foglalkozott; a második, *Pivány Jenő* és Lodge C. Henrik szenátor közbenjárására jelent meg (*Senate Document No. 279*, 61st. Congress, 2nd Session, Washington 1910), a harmadik pótlékokat tartalmazott (*Senate Document No. 282*, 65th Congress, 2nd Session) és az első kettőt egészítette ki.

küldetés körül alakult ki az első irodalom, mely Amerika és a szabadságharc viszonyával foglalkozott.¹

Az így feltárt részleteken kívül Stiles H. Vilmos északamerikai bécsi ügyvivő emlékiratai² nyomán csak az 1848 decemberi közvetítési kísérlet, Pivany közlései nyomán pedig Breisach Lipót Richárd és az amerikai — főleg newyorki — magyarok akciója voltak ismeretesek.

A jelenleg rendelkezésre álló források alapján, melyeket az elmúlt években a szabadságharc diplomáciai összeköttetései vonatkozólag a budapesti és bécsi levéltárakban találtam, a vonatkozó ismereteket jelentékenyen kiegészíthetjük és akövetkező módon rendszerezhetjük:

A Batthyány-kormány annyira el volt foglalva mindazon kérdésekkel, melyek a belpolitikai és határmenti eseményekkel kapcsolatban felmerültek, hogy Bécsen kívül egyedül Frankfurttal lépett — az osztrák kormány tudtával és hozzájárulásával — érintkezésbe: abban a biztos tudatban, hogy Ausztria rövidesen maga is a kialakulni készülő Német Birodalom alkotórészévé lesz.³

Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén még 1848 végén is csak akkor gondolt Amerikára, midőn a schwedti csata elveszett és Windischgrätz herceg az osztrák császári hadsereg élén Magyarországot megszállni ké-

¹ Igy *Kropl Lajos*: Észak-Amerika és Magyarország 1848 és 1849-ben. Budapesti Szemle CVI. kötet. 1901. 161. l. *Pivány Jenő*: Amerika és Magyarország követei 1849-ben és a Hülsenmann-levél története. U. ott CXXX. kötet. 1907. 331. l. Mann Dudley Ambrus küldetése. Századok XLIV. 1910. 353. l. Damburghy követ úr. U. o. 497. l. Mann Dudley Ambrus jelentései Clayton M. János külügyminiszterhez. U. ott 563. és 653. l. Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok. Budapest 1926.

² *Stiles H. Vilmos*: Austria in 1848—49. 2. kötet. New York 1852.

³ Nem tőle indult ki és azért nem is a szövegben emlitem meg azt a magyar vonatkozást, melyre a bécsi államtalár külügyminisztérium osztályában 1848 nyarától akadtam. Hülsenmann György János lovag washingtoni osztrák ügyvivő 1848 július 17-én kelt 18. számú jelentésében Wessenberg báró osztrák külügyminisztert üdvözlölvén, közölte vele, hogy a londoni osztrák nagykövetség útján a magyar királyi külügyminisztériumtól Pulszky Ferenc államtitkár aláírásával átiratot kapott egy pozsonyi származású, Amerikában élő magyar állampolgár ügyében. Mivel azonban a nevezett új kormányhivatalt (a szövegben *Hofstette*)

szült, Stiles H. Vilmos északamerikai ügyvivő emlékiratából ismeretes az a meglepetésszerű eljárás, mellyel Kossuth az amerikai közbenjárást igénybevenni törekedett. Az elhatározást politikailag az magyarázta meg, hogy Kossuthnak gyors és határozott közbelépésre volt szüksége; hogy ilyen közbelépést a bécsi külképviseltek egyikétől sem remélt; végül pedig, hogy a Pécsebe vonult császári csapatok elől Magyarországra menekült Pulszky Ferenc külügyi államtitkár értesítése szerint Stiles északamerikai ügyvivő állítólag nem idegenkedett a Magyarország érdekében teendő lépésektől. Innen van az, hogy a hivatalos megkeresésben az ügyvivőnek erre a készségére Kossuth maga is utalt és hogy az általa fogalmazott átiratot a tőle személyesen ismert Pulszky államtitkár is aláírta.

Igy született meg az 1848 november 29-én gyöngye angolsággal megírt átirat, melyben Kossuth Stiles ügyvivőt az osztrák főhadiszálláson való közvetítésre kérte.¹ Ma már ismeretes, mint kapta meg Stiles a megkeresést éjnek idején, egy magyar nő útján, kit parasztruhába öltözött grófnéknak hitt, de kinek személye ma sem állapítható meg teljes pontossággal.² Azt is tudjuk, hogy Stiles a vérontás megakadályozásának gondolatától sorakalva nyomban teljesítette a kérést, Windischgraetz herceg viszont elutasította őt; az sem ismeretlen, hogy Stiles Kossuth levelére két ízben válaszolt;³ hogy 1848 december 12-én az egész ügyet Buchanan Jakab északamerikai államtitkár tudomására hozta⁴ és hogy az államtitkár 1849 február 2-i jegyzékében tartózkodásra utasította őt.⁵

nem ismeri (tehát e szerint a magyar királyi kormány kinevezéséről és az ezt megelőző alkotmányos átalakulásról sem volt tudomása), utasítást kért arra nézve, hogy az elintézését hozzá irányítsa, Wessenberg báró külügyminiszter 1848 aug. 14-én Frankfurtból (New-Yorkba címzett átiratban) válaszolt és közölte vele a július 31-i külügyminiszteri rendeletet, mely a magyar királyi külügyminisztérium hatáskörét magánjogi esetekben való eljárásra szorította.

¹ Pest, 1848 nov. 29. *Stiles* id. m. II. 404. l. A levél egyébként a bécsi államlevéltárban Schwarz északamerikai konzul másolatában is megtalálható.

² Nem lehetetlen, hogy az Beck Vilma bárónő volt, ki a küldetés teljesítését emlékirataiban magának igényelte. V. ö. *Pírány* id. m. 34-35. l.

³ Wien, 1848 dec. 2. és 3. *Stiles* id. m. II. 404. és 405. l.

⁴ Wien, 1848 dec. 12. *Stiles* id. m. II. 402. l.

⁵ Közölte *Stiles* id. m. II. 405. l.

Kossuth rajtafűtésszerű kísérlete tehát a közvetítés, valamint Ausztriának Amerika hivatalos képviselője útján a magyarországi hadjárat gondolatának feladására való terve nem sikerült: a bécsi kormány kíméletlen visszautasításának hátterét azonban oly adattal világíthatjuk meg, amely eddig ismeretlen volt, de amely nemzetközi jogi szempontból sem kiesinyelhető.

Mindaddig nem volt ismeretes ugyanis Schwarz J. G. bécsi amerikai konzulnak, — ki egyébként osztrák ember volt, — 1848 december 3-án az Olmützben tartózkodó Schwarzenberg herceg osztrák miniszterelnökhöz intézett magánlevele, mellyel Kossuth egész akcióját leleplezte és Kossuthnak Stileshez intézett bizalmas megkeresését másolatban megküldötte.¹ Stilesnek minden valószínűség szerint fogalma sem volt arról, hogy Kossuthnak oly ügyesen és titokban hozzájuttatott levelét saját tisztviselője, ki amerikai hatóságként működött, lemásolja és éppen annak az osztrák eszterházi kormány-nak, a levél fontosságára való tekintettel egyenesen a kormány fejének, küldi meg, amely elől Kossuth azt eltitkolta. Ebben az eltitkolásban természetesen számított az illető követség diszkrétciójára, mit Stiles ügyvivő neki a maga részéről köteles udvariassággal meg is adott, az amerikai konzul azonban a követség vezetőjének háta mögött eljárult. Az amerikai követségnek ezzel az egyedülálló eljárása ügyében mindenestre az amerikai történetírás, mely Schwarz konzul megbízhatatlanságára vonatkozólag már több adattal rendelkezik,² van hivatva tovább kutatni és végleges ítéletet mondani.

Mi feltesszük, és ennek ellenkezőjében hinni alig van okunk, hogy bár a bécsi államlevéltár északamerikai ügyiratai nem mutatnak teljességet, a bécsi kormány Schwarz konzul feljelentése után gondoskodott arról, hogy Hülsenmann lovág északamerikai osztrák ügyvivő, ki az amerikai kormány politikája iránt addig sem volt barátságos véleménnyel, a Kossuth féle kísérletnek esetleges megismétlődését már előre megbiúsíthassa.

A felhozott eset ellenére Kossuth elhatározása egy igen fontos mozzanatot vitt bele a szabadságharc külső viszonylataiba, és pedig azt, hogy az osztrák-magyar

¹ Eredetije a bécsi államlevéltárban. Külügyminisztérium, États-Unis d'Amérique, 1848.

² „This man was an Austrian subject and well disposed towards the Foreign Office.“ *Carl's* id. m. 154. l.

kérdésben egy idegen külképviselet a magyar kormány-elnök felkérése folytán közvetítésre vállalkozott és hogy ezzel a forradalmi kormány egy idegen kormánnyal közvetlen érintkezésbe került.

Hogy e kapcsolat megszakadása ellenére Amerika figyelme röviddel azután hivatalosan is Magyarország felé terelődött, ahhoz mindenestre nagyban hozzájárult Stiles ügyvivőnek 1849 április 30-án Clayton M. János északamerikai államtitkárhoz intézett jelentése, melyben a magyar függelenségi harc tavaszi győzelmeiről beszámolt,¹ de talán még sokkal inkább hozzájárultak olyan körülmények is, melyeket csak újabban talál és alább ismertetett iratok fednek fel a maguk teljességében.

Az amerikai magyarok. — mert a fordulat előidézésében határozott szerepük volt, — csekély számuk ellenére is élénk figyelemmel kísérték a magyarországi eseményeket és a tavaszi hadjárat sikereinek hírére úgy érezték, hogy nekik is a mozgalom támogatására kell sietniök.

Az alkalom fölülte kedvező volt, mert az erdélyi orosz beavatkozás Amerikában nemcsak a fegyveres beavatkozás elleni mozgalomnak tartalékban tartott energiáját robbantotta ki, de az Oroszországtól alátámasztott osztrák és porosz hatalmak túlsúlyától a nyugati alkotmányos hatalmak biztonságát is féltette. Ha valahol, úgy a távoli Amerikában sokkal inkább észrevették annak a nagy mérkőzésnek a kialakuló körvonalait, mely Oroszország ellen a krími háborúban csakhamar elkövetkezett és árnyékát már is előrevetette, és az amerikai közvélemény nem idegenkedett a gondolattól, hogy az orosz hatalom ellen küzdő nemzetek alátámasztása egyben Amerikának is jól felfogott érdeke és hivatása.

Nincs okunk kétségbevonni azt, hogy ez a gondolat az amerikai magyarok mozgalmásakor már Clayton államtitkár dolgozószobájában sem volt ismeretlen,² mert különben nem adott volna oly gyors és határozott választ a hozzá intézett kérelemre, mint az a valóságban történt.

A magyarországi születésű Breisach Lipót Richárdot illeti az érdem, hogy a mindössze 20 newyorki magyart maga köré gyűjtve május 24-én a Shakespeare Hotelben tartott összejövetelen azt javasolta, kérjék fel az amerikai kormányt, hogy Magyarországra követet

¹ A vonatkozó részleteket közli *Curti* id. m. 151-152. l.

küldjön és ezzel a de facto kormányt elismerje. Arról nem tehetett, hogy a jelenlevő magyarok fontosabbnak tartották egy nemzeti színű zászló küldését, melyet a július 4-i amerikai ünnepen a városban körülhordoztak és azután Havreba küldöttek; Breisach érdemét növeli az, hogy ennek ellenére megmaradt eredeti álláspontja mellett és hogy június 9-én kérvényben fordult az Egyesült-Államok elnökéhez, melyben Magyarország hivatalos elismerését kérte és javasolta.

Taylor Zakariás elnök 1849 június 25-én Clayton államtitkár útján válaszolt és tudatta Breisachkal, miszerint „az Egyesült-Államok politikája és gyakorlata elismerni minden kormányt, mely a világnak bizonyosságot ad arról, hogy önfenntartásához kellő ereje van. Ha Magyarország ebben az egyenlőtlen küzdelemben fenntartja magát, nincsen rá ok, miért ne ismernék el függetlenségét. Azt hisszük, a kongresszus is szentesítene ily intézkedést és a kormány szerencsés lesz, ha ebben az esetben a független Magyarországgal kereskedelmi és diplomáciai összeköttetésbe léphet”.¹

Már e levél elküldését megelőzőleg, június 18-án elment Clayton államtitkár utasítása Mann Dudley Aubrushoz, a párizsi északamerikai követség attachéjéhez, melyben az amerikai kormányt őt Magyarországra küldötte és melyről a külvilág csak a londoni *Times* szeptember 7-i számából, tehát egy nappal azután, hogy a világsíri fegyverletétel híre Amerikában ismeretessé vált, értesült, mikor a magyar szabadságharc már régen véget ért. Maga Breisach és az amerikai magyarok sem tudták róla. Egyedül Teleki László gróf párizsi követnek 1849 augusztus 3-án Kossuth Lajos kormányzóhoz írt levelében találunk rá utalást: „Az amerikai egyesült Státusok (de ezt csak titokban mondták meg nekem) ágenst küldtek már honunkba, ki föl van már arra hatalmazva, hogy megismerje a magyar kormányt. De előbb meg kell ismerkednie a magyar viszonyokkal és az iránt is biztosítva lennie, miként hajlandók vagyunk Ameriéával reá

¹ A részleteket és a vonatkozó levelezést Breisachnak Pulszky Ferenchez intézett levelei tartalmazzák. A New Yorkban, 1849 június 28-án, július 3-án, 11-én és 25-én kelt levelek eredeti példányai a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában találhatóak. A *Curtisól* idézett hivatalos akták Clayton keziratai között (Clayton Papers, V. kötet). Clayton államtitkárnak Breisachhoz intézett levelét magyar fordításban közölte *Pisáng* a Századokban, XLIV. köt., 1910. 360-61. l.

néze hasznos kereskedési frigy szerződést kötni. Sajnálom, hogy ez ember nevét nem tudhattam meg, most már hihetőleg Magyarhonban van. Már előbbi levelemben is írtam róla.⁴¹

Azon feltevésre, hogy Mann Dudley Ambrus hivatalos utasításait Schwarz konzul árulta volna el az osztrák kormánynak,² nem találunk bizonyítékot. A bécsi államlevéltár adatai szerint ezen utasításokat már Carcier párizsi rendőrfőnök megszerezte és közölte az ottani osztrák nagykövetséggel, úgyhogy azok Hübner báró ügyvivő útnán jutottak az osztrák kormány birtokába.³

Mann küldetésének részletei az északamerikai szenátusnak 1850-i és 1910-i kiadványaiból ismeretesek:⁴ magyar anyaguk nem tartalmaz ismeretlen adatokat. Csupán az érdemel említést, hogy Clayton államtitkárnak 1849 június 25-én Breisachhoz intézett levele csak augusztus 17-én, a világosi fegyverletétel hírének megérkezésekor kezdett elterjedni az osztrák fővárosban. A levél akkor már hivatalos körökben Hübner bárónak augusztus 11-én Schwarzenberg herceghez intézett jelentéséből ismeretes volt.⁵

Fel kell tennünk, hogy Mann Dudley Ambrus küldetéséről a magyar kormány sohasem szerzett tudomást, mert Teleki gróf idézett levele Kossuthot már nem találta Magyarországon. A Bécsig eljutott északamerikai ügynökök sem volt alkalmuk érintkezésbe lépni Kossuth embereivel; annál kevésbbé, mert ilyenek akkor már Bécsben sem voltak.

¹ Eredetiye a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában.

² *Curti* id. m. 151. l.

³ A vonatkozó részletekről *Wertheimer Este: Amerika und Ungarn in den Jahren 1849—1850*. Pester Lloyd, 1919. 69. szám. — Az utasítás egyikként Apponyi gróf londoni nagykövete 1862 január 29-i jelentésében található, a bécsi államlevéltárban.

⁴ A jelentések dátumai: Párizs, július 13., Berlin, július 28., Bécs, augusztus 8., 17., 24. és 25. Magyar fordításban közölte őket *Pirány a Századokban*, XLIV. 1910. 363—76. l.

⁵ A bécsi kormány Mann Dudley Ambrusnak későbbi lépéseit állandó figyelemmel kísérte mindaddig, amíg Európából el nem távozott. A vonatkozó akták a bécsi államlevéltár külügyminisztériumi osztályában találhatóak: *Betreffend seine Sendung nach der Schweiz*, Rapport de Berne, 2 Octobre 1851, Nr. 78. B., 6 Octobre 1851, Nr. 79., 15 Octobre 1851, Nr. 84. A. *Dépêche à Berne*, 23 Octobre 1851, Rapport de Washington, 5 Janvier 1852, Nr. 1., Rapport de Berne, 22 Mai 1852, Nr. 28. B., Rapport de Washington, 17 Septembre 1853, Nr. 25., Bericht.

Clayton államtitkár elhatározásától és Mann küldetésétől tehát el kell választanunk és attól függetlennek kell tartanunk Damburghy őrnagy küldetését, amelyet eszerint nem lehet az amerikai misszió viszonzásának tekintenünk.

Kossuth a debreceni függetlenségi nyilatkozat és kormányzóvá történt megválasztása után beállott változást a külföldi kormányoknál notifikálni akarván, természetesen Amerikáról sem feledkezett meg. Mivel pedig a notifikálás csak tőle magától indulhatott ki, arra sem a Teleki gróf vezetése alatt működő párizsi, sem pedig a Pulszky Ferenc vezetése alatt álló londoni magyar ügynökségeket, melyek Amerikával összeköttetésben állottak, nem használhatta fel.

Csak így történthetett az, hogy Batthyány Kázmér gróf külügyminiszter 1849 június 15-én egy Budapesten felbukkant amerikai magyart, a magát őrnagynak nevező Damburghy-Hamburger Edét (Edward Theodore Damburghy) látta el a vonatkozó utasításokkal, 17-én pedig megbízólevéllet, az Egyesült-Államok elnökéhez és államtitkárához.

Hogy a választás nem volt szerencsés és hogy e fölött, Damburghy fellépése miatt, Magyarország angol barátai, közöttük Cobden is, megbotránkoztak, azt Pulszky emlékirataiból és Teleki leveleiből, kiket a gyűmoltalan megjelenésű ember állandóan pénzért ostromolt, eddig is tudtuk.¹ Nem ismertük azonban azokat a kiadatlan leveleket, melyekben Sumner Károly amerikai szenátornak Párizsban tartózkodó fivére, Sumner György, ki 1843-ban Magyarországon járt és a magyar politikai közélet vezetőembereit — közöttük Széchenyit és Kossuthot is — jól ismerte, Damburghy-Hamburger ellen oly határozottan lépett sorompóba, hogy annak leszerelését ennek a közbelépésnek kell tulajdonítanunk. 1849 augusztus 12-én Teleki grófhoz intézett levelében ezen „alantas ember” visszafartására kérte a követet, nehogy az Amerikában a magyar ügynek ártalmára legyen, augusztus 16-án pedig Pulszkyt kérte meg, hogy ezt az embert, kinek társadalmi szokásai és értelmisége annyira korlátoltak, hogy őt minden befolyásos helyről kizárják és ennél fogva hazája beesü-

¹ Pulszky Ferenc: Életem és korom. II. kiadás. I. kötet. Budapest, 1884. 489. l. A vonatkozó részleteket *Pírány* is közölte. Századok XI-IV. 1910. 499. l.

letének oly kényes állomáshelyén, mint Washington, helyrehozhatatlan kárt okozhat, figyelmébe ajánlhassa.

Minden valószínűség szerint ekkor történt az, hogy Pulszky, kit a kerülő utakon kiutazó Damburghy 1849 augusztus közepén Londonban felkeresett, tőle a június 15-én kelt utasításokat és a június 17-én kelt megbízólevelet 10 angol fontért megvásárolta¹ és azt hitte, hogy ezzel sikerült az ügyet elintéznie. Damburghy azonban utasításainak angol fordításával is rendelkezett² és Amerikába hajózva, ezzel igyekezett a kormányhoz jutni, hol azonban zárt ajtókra talált. Ennek oka egyszerűen abban rejlett, hogy Amerikába érkezésekor Kossuth és társai már száműzetésben voltak és így a már nem létező magyar kormány képviselőjeként senki sem szerepelhetett. Ezzel a Damburghy-kérdésnek a szabadságharcre vonatkozó részét végleg tisztázott-nak lehet tekintenünk.³

Az amerikai kormánykörökben befolyásos Sumnernek, kinek augusztus 12-i levelét Teleki 14-én Pulszky-nak is megküldötte, az volt a véleménye, hogy most nem kellene Amerikába magyar követet küldeni. Teleki viszont augusztus 16-án Pulszkyhoz érkezett levelében azt a gondolatot vetette fel, hogy magát Sumnert kellene a Washingtonban felállítandó magyar követség vezetésére ajánlani: „Amerikába Sumnert kellene küldeni, nála jobb követet nem kaphatunk, tudom pedig, hogy elfogadja a követséget, mert szótam is már vete. Kérek ezt titokba tartsd mindenki előtt! De igen örülnék, ha te is innál mellette a kormánynak. Még pedig írd meg, hogy *Envoy extraordinaire et ministre plénipotentiaire* címmel kellene őt kinevezni. Hihető, hogy Sumner ott teljes ünnepeleyességgel (officiellement) fogadtassék.“⁴ A választás személy szerint szerencsésnek volt mondható, hozzá kell tennünk azonban, hogy ameri-

¹ Ezért van mindkét francia okmány együtt a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában, Pulszky Ferenc levelei között.

² Magyar fordításban közölte *Pivány*, Századok XLIV. 1910. 502-503. l.

³ A kérdéssel foglalkozott még *Hödeppé Hoffmann Mária* is és *Pivány* idézett cikkének helyreigazításaként közölte Damburghy megbízólevelének francia szövegét (Századok LVII. LVIII. 1923-24. 822-23. l.)

⁴ Kiadatlan eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában, Pulszky Ferenc levelei között.

kai állampolgárnak amerikai magyar követté való kinevezése diplomáciai úton nem lett volna lehetséges. Teleki a választásban csupán a magyar ügy előnyeit nézte és nem számolt a megbízásnak gyakorlati nehézségeivel.

Teleki gróf választására mindenesetre rászolgált az, hogy Sumner a magyar ügy érdekében valóban sokat tett. Benső barátja volt Mann attachénak és így közel állott hozzá, midőn az utasításai értelmében Berlinen és Bécsen át Magyarországra indult. De közel állott a francia és angol államférfiakhoz is és 1849 júliusban maga utazott Londonba, hogy Palmerston lordot a beavatkozás ügyének megnyerje.¹ Augusztus 3-1 levelében Teleki gróf így mutatta be őt Kossuth Lajos kormányzónak: „Még egy másik egyén számára is kérek egy pár szót, ki nekem több ízben kijelentette, hogy igen sóvárog utána. Ez egy G. Sumner nevű amerikai, ki Magyarországon volt, ismeri elnök urat s igen hű frigyeseünk s hasznos mind Franklonra (hol Tocqueville-lel és nejjével igen jól van és velük naponta találkozik, azokivül összeköttetései vannak számos hírlapokkal, különösen a Journal des Débats-val), mind Angolhonra (hol igen jó cikkeket írt a Globe-ba és más hírlapokba és számos barátai vannak, kiket ügyünk mellett fellelkésített), mind Amerikára nézve, hol nagy részt annak, mi mellettünk történt, neki köszönhetem. Könyörgök tehát számára egypár szó elismerést s köszönetet. Bizony megérdemli. Aláírást fognak nyitítani ha lehet Americában, fegyverekre nézve őt, mint munkja nekem Calden, igen sok pénz gyűlhet össze. — De e tekintetben is igen számolok Sumnerre, ki nemsokára Americába utazand, de addig is irand oda buzdító leveleket. Jó volna, ha Elnök Ur sorait megkaphatná, mielőtt utnak indul.”²

A felsorolt kísérleteknél komolyabb figyelemre kell méltatnunk Wass Samu gróf küldetését, melyről eddig — adatok hiányában — csak igen keveset tudunk.

Wass Samu gróf 1849 tavaszán még Debrecenből, Bukaresten és Konstantinápolyon át indult Amerikába, hová júliusban érkezett meg. A Honvédelmi Bizottmánynak a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött iktatókönyvben (Vörösi Antal-gyűjtemény, 966. sz.)

¹ *Pierce: Memoir of Charles Sumner*. III. kötet. 44. l. Idézve *Curtin*-el. id. m. 164. l.

² Kiadatlan eredetije a Magyar Nemzet Levéltárában. 1848-1849. Iratok.

a 3210. folyószám alatt van bejegyezve Wass gróf megbízólevele. Annak ellenére, hogy ennek egyélt nyomatékioldószerint nem találjuk, a fenti adat alapján kétségtelenné vált, hogy neki a debreceni kormánytól kiállított megbízólevele volt.

Breisach július 25-én kelt és mindelőlg kiadatlan levelében arról értesítette Pulszky Ferenc londoni magyar ügynököt, hogy 19-én newyorki lakásán felkereste őt Wass gróf és közölte vele, hogy Washingtonból jön, hol a kormány álláspontja iránt érdeklődött. Hogy ebbeli fáradozása meddő maradt, azt orzán gyauíthatjuk, hogy őt ott Mann küldetéséről nem, csupán Dreisach akciójáról értesítették. Nagyon érdekes Curti professzornak az a megállapítása, hogy amerikai hírúpek tudósításai szerint Wass grótot az elnök és az államtitkár is fogadták,¹ ami azon feltevéshez vezet, hogy Wass gróf küldetése valamennyi külső küldetés között konkrét diplomáciai sikerrel járt. Meghívólevelét egyébként Breisachnak is megmutatta,² kit a gróf Washingtonból visszatérve, valószínűleg a kormánytól nyert értesülés alapján, nyomban felkeresett. Breisach ettől kezdve hűséges kísérőjévé lett és a New-Yorkban meghetegelelt grótot maga vette ápolás alá.

Természetes, hogy a külvilág e küldetésről mitsem tudott, de azt csak a közlekedési lehetőségek hiányával lehet magyarázauunk, hogy a debreceni kormány arról sem Teleki grótot, sem pedig Pulszky Ferencet nem értesítette, úgyhogy a kormány lépéseiről a kormány megbízottai magok sem bírtak tudomással. Teleki László gróf 1849 augusztus 16-án megütközéssel és három felkiáltójellel közölte Pulszkyval: „Wass Samutól kaptam levelet Amerikából, az is követ szeretne lenni;”³ másnap, 17-én kelt levelében pedig hozzátette: „Wass Samu írt, követ akarna lenni Amerikában, de ebből ugyanesak hiszem, hogy semmi sem lesz. Utam neki: mondtam jöjme vissza hazánkba, különben megfeledekzenek róla.”⁴

Az is természetes, hogy ennek következtében a kívül álló emberek még tájékozatlanabbak voltak. Az

¹ Curti id. m. 131. l.

² Breisach 1849 július 23-i levele Pulszky Ferenchez a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában.

³ Pulszky F. id. m. I. 490. l.

⁴ Eredetiije a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában.

Amerikában lakó Galody Miksának ugyanakkor az volt a hallomásból szerzett benyomása, hogy Wass gróf a kellő műveltséggel nem rendelkezik és amiatt attól félt, hogy az egész csupán „jurátus-stikli“ lesz, mi szomorú fényt vetne az ügy komolyságára.¹

Wass gróf nem engedte magát e hangulatoktól félrevezettetni és komolyan a munkához látott; 1849 augusztus 27-én már Montrealból egy kanadai angolt ajánlott Pulszky Ferencnek, Weatherley Frigyeset, ki magyar szolgálatba öbajtott lépni.²

Az amerikai magyaroknak Pulszkyhoz írt levelei egyébként a hazaszeretet megnyilvánulásának maradó emlékeit alkotják: csekély számuk ellenére is mindent megtettek hazájuk érdekében.³

A bostoni Kraitsir Károly doktor 1849 június hó 20-i levele szerint azonban egy fiatal amerikai, Reid Mayne, még ennél is tovább ment és magyarokból, németekből, amerikaiakból álló fegyveres expedíciót szervezett, melyet személyesen készült Magyarországra vezetni. Embereivel 1848 nyarán Londonba utazott és a Leicester square-i Provence Hotellól írta leveleit Pulszky Ferenchez, jelezvén, hogy útban levő fegyverei és felszerelési rövidesen szintén meg fognak érkezni. A magyarországi ballírek azonban késleltették az elutazást, mire Reid emberei elkedvetlenedtek és haza kíváncskoztak. Ő maga ezek ellenére sem bátorlalanodott el és Magyarországra készült zarándokolni, miben valószínűleg a világosi fegyverletétel híre gátolta meg.⁴

A szabadságharc amerikai kapcsolatait eszerint abban foglalhatjuk össze, hogy Amerika 1848 végén Ausztria és Magyarország között közvetítést vállalt és ezzel valamennyi kormánynál messzebb ment; hogy 1849 nyarán Magyarországra hivatalos megbízottat küldött; hogy amerikai állampolgárok Magyarország segítségére a fegyveres expedíció gondolatától sem riadtak vissza.

Horváth Jenő.

¹ Eredetiye a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában.

² Eredetiye u. ott.

³ E levelek a következők: 1849 június 20. Boston, Kraitsir Károly, 1849 június 28., július 3., 11. és 28. New-York, Breisach Lipót Richárd, 1849 július 17. Newark, Ludwig Sámuel, valamennyien Pulszky Ferenchez. Valamennyi levél eredetiye u. ott.

⁴ Három datálatlan levele Pulszky Ferenchez. A levelek eredetiye u. ott található.

A királyi serviensek és a patrimonialis királyság.

1. közlemény.

Régi mestereink főképen Nagy Lajos megerősítésének s Werbőczy Hármaskönyvének (Partis I. Tit. 9.) útmutatása nyomán az Aranybullában a nemesség jogainak törvényes biztosítását látták. Koruk rendi szempontjainak vezetése mellett az Aranybulla nemességét zárt, kintakult rendnek tekintették.¹ A királyi serviens nem

¹ Fontasabb rövidítések: Anj. okm. = Anjou-kori okmánytár, Endlicher = Endlicher, *Resum Hungaricum Monumenta Arpadiana*, 1849. F. = Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae*, Hazai okl. = Hazai oklevéltár, II. o. = Hazai okmánytár, Házi = Sopron szabad királyi város története (oklevelek), Knauz = Knauz, *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, Kubinyi = Kubinyi, Magyar Történelmi emlékek, Liptói, Turóczi reg. = Horváth Sándor, *Tört. Tár*, 1902. Mon. Vesprimi = *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, Smičiklas = Smičiklas, *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Soproni okl. = Sopron vármegye története, Oklevéltár, Szentpétery, *Regesta* = Szentpétery, *Regesta Resum Stirpis Arpadianae Critico-Diplomatica*, Teutsch-Firnhaber = Teutsch G. D. und Firnhaber Fr. *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, (*Fontes Resum Austriacarum* 2. Abt. XV.) Theiner, *Mon. Hung.* = Theiner Aug., *Vetera Monumenta Historica Hungarum sacra illustrantia*, Váradai reg. = Karácsonyi-Borovszky, *Regestrum Varadiense*, W. = Wezel, *Arpádokori Új Okmánytár*, Zimmermann = Zimmermann Fr. und Werner C., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*.

² Katona: *Historia Critica* (1783), Tom. V, 373–379. l.; Székér Joákim: *Magyarok eredete* (1791), I. 258. l. „... Ország Gyűlést tart 1222-dik esztendőben, a’ hol Hazánk boldogságának vissza állítására igen hasznos törvényeket hoztak az Ország-Rendei a’ Királlyal”; Kovachich: *Vestigia Comitiorum* 83–127. l.; Buday Eszaiás: *Magyar ország története* (1883), I. 145–6. az Aranybullában „... valamint a’ királynak, úgy az alatta valóknak is, kivált pedig a’ nemeseknek jussai meghatározottak, és a’ mellyek máig is a’ Magyarok szabadságának legerősebb fundamentum. És innen van az, hogy II. András, Assertor Libertatis Hungaricae nevet érdemelt...”; Iguaz, A. Fessler: *Die Geschichte der Ungern* (1848), II. 452. l.; Mailáth: *Geschichte der Magyaren* (1852), I. 146. l.

különbözött semmiben sem a „nobilis“tól, a két kifejezés teljesen egyértelmű. Új jogokról sem lehet szó, talán csak egy-két lényegtelen változtatásról, hiszen maga a bulla mondja, hogy a „Szent Istvántól adott, de azóta sokképen megrongált szabadságot állítja vissza.“

A rendiség szellemének hanyatlása a történeti szemléletbe is új elemeket kevert. A feudalizmus gondolköré, melyet külföldön elméletté akkor építettek ki, nálunk is visszhangot keltett. Úgy látják, a XIII. század elején a feudalizmus megbontja a nemzet szabad tagjai között fennálló egyenlőséget,¹ az oligarchia arra törekszik, „hogy a kisebb nemességet magától hűbéri függésbe hozhassa.“² Felkel tehát „az uraktól elszakított köznemesség“ szabadsága védelmére, hogy biztosítsa az „una et eodem nobilitas“-t s gátat emeljen a feudalizmus növekedésének.³ A királyi szervienst azonban továbbra is azonosnak vették a „nobilis“-szal.⁴

A kutatásnak ez az iránya fűszárgosam mozdulatlan-nak, merevnek mutatta a társadalmat. Eltekintve bizonyos alsóbbi katonai, várjobbágyi, vagy más szolgálatot végző népek lassú felszívódásától, a magyar nemesi társadalom lényegében Szent Istvántól változatlan maradt. A német, francia, angol, a szláv népek története viszont arról győzték meg bennünket, hogy a rendi osztályok nem közvetlenül alakultak ki a szabadok társadalmából, hanem ellenkezésképp, a patrimoniális állam különféle katonai, tisztséget viselő elemeiből jogvesztettek ki. Mígön a királyság élettereje gyöngült, az előkelő tisztségek hor-

¹ Ladányi Gedeon: A magyar királyság alkotmánytörténete (1871). I. 72. l.

² Hajnik Imre: Magyar alkotmány es jog az Árpádok alatt (1872). 98. l.

³ Ladányi: id. m. I. 64. l.

⁴ Horváth Mihály: A magyarok története rövid előadásban (1876).⁵ 68. l.; Ferdinandy G. szerint is az aranybulla „a nemzet zömének, a hivatalt nem viselő nemességnek alkotása“. Az aranybulla (1899). 33. l.

⁵ Marezali: Ungarische Verfassungsgeschichte (1910). 21. l.; újabbán Szivós Béla: Az aranybulla (1926).

⁶ Pauler Gy.: A magyar nemzet története (1899).⁷ I. 334. l. és Hadtört. Közlemények, 1888. 514. 5. l.; Timon Akos: Magyar alkotmány és jogtörténet (1917).⁸ 127. l. „A servienst regis vagy servienst regalis kifejezés, mely a XIII. század elején uralkodóvá lett, azt a függőségi viszonyt tükrözi vissza, amelybe a nemesség a királyi adományrendszer kifejlesztése következtében jutott.“ Tagányi Karoly: Tört. Szemle 1914. 443. l. és u. o. 1916. 590—608. l.

dozói, a milesek, a ministeriálisok, az öregebb és a fiatalabb družyna tagjai, ez a szíves, a központi hatalommal más és más viszonyban lévő társadalom, egységes jövekedést hordozó rendekké tömörült. A történelem új, dinamikus szemlélete, mely mindent a mozgás, a fejlődés ütemében gondol el, náunk is új lehetőségeket teremtett. A királyi serviensek átértékelésében döntő hatással volt Szekfü kiváló munkája, a „Serviensek és familiárisok.” Könyve elénk tárta a középkori államélet egészen sajátos, elütő jellegét, mely legszöbben épp a serviensek, familiárisok intézményében jut kifejezésre. Ez megadta az eszközt az új megoldáshoz. Már maga az elnevezés is arra indít, hogy a királyi servienseket a magánserviensek mintájára gondoljuk el. A királyi serviensek nem voltak nemesek, hanem királyi emberek, kik a királyt mint magánurat szolgálták. Ez a magánjogi viszony a hatalás folyamatában egyre gyöngült, úgy hogy a rendi társadalom kialakulása korában a királyi serviensek már a nemesség mellé sorakozhattak. A királyi serviensek, a várjobbágyok és más várispánsági népek, továbbá a esekélyszámú kishirtokos szabadok összeolvadásából alakult ki, született meg a később oly nagy szerepet játszó köznemesi rend.

A részletekben azonban az egyes elméletek között nagy eltérések mutatkoztak. *Erdélyi László*¹ a német ministeriális elméletet kísérelte meg, megfellelősen erőszakos módon, alkalmazni a magyar viszonyokra. Abból indult ki, hogy azok, kiket a XII. századbeli források servienseknek neveznek, szolgarendű népek voltak. Az Aranybullaiban szereplő „serviens regis” őseit tehát a várjobbágynál alacsonyabb fokon élő, a castrensis-hez közelálló szabadosban pillantja meg. Ezek a királyi szabadosok hűbéri, katonai páncélos kötelezettségek vállalásával fokozatosan emelkedtek: 1217-től kezdve a szabad királyi serviensek, 1260-tól fogva a nemes királyi serviensek osztályába. Az Aranybulla küzdelmeiben le akarják vetni hűbéri kötelezettségeiket, hogy egyedökké váljanak a nemesekkel; ez azonban csak 1267-ben sikerült nekik. Ezért „az Aranybulla nem a magyar nemzet, vagy a nemesség vívta ki, hanem a serviensek, a ki-

¹ Anonymus korának társadalmi viszonyait. Tört. Szemle, 1914. 191—211. l.; Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (1915); A tizenkét legkritikusabb kérdés (1917).

rályi várföldek haszonélvezői, szabados és telepes vitézek; nem a nobilesek javára, hanem éppen ellenük.³¹ „Az Aranybulla eredeti jelentősége tehát dominiumi, földes-úri természetű, mely 1267-ben és véglegesen csak 1351-ben ölt feudális közjogi jelleget.”³²

Erdélyi elmélete, mely kétségtelenül a kérdést új világításba helyezte, a fejlődést úlságosan nemet mintára gondolta el. Azonnal kifűnt, hogy az általános fel fogás szerint szolgáló eredetű ministeriálisok a királyi szervensekkel nem hasonlíthatók össze. A források szel lemének megfelelően, *Szekfü*, a magyar közélet átfogó rajzában,³³ úgy látja már a királyi szervenseket, mint szegényebb közsabadokat, kik királyi földre telepedtek. Birtok fejében szolgálják a királyt, ezért nevezték magukat „királyi szolgálók”-nak, királyi bíraskodás alá vannak rendelve, de a királlyal nem mint az állam fejével, hanem mint magánúrral állnak közvetlen összeköttetésben. Midőn a nagybirtok területális terjeszkedésével szemben a királyság nem mutatkozik elég erősnek, meg lazul magánjogi kötelékük, a viszony most már közjogivá válik. Az Aranybulla harcú közben „a változás-hoz képest az eddigi elnevezés is elfűnik: a királyi szolgálók ezután az „ország nemeseinek” nevezetnek (nobiles regni).³⁴

Hasonló eredményre jut *Domanyovszky Sándor* is, csak hogy a királyi szervens súlyos helyzetét a XIII. századbeli gazdasági krízissel, a pénzgazdálkodás kibontakozásával hozza kapcsolatba. A terhek fokozatos emelkedése arra indítja a szolganépeket, hogy a királyi földön elszórtan, nagyobb részét velük földközösségben élő szabadokat maguk közé vonják, magukba olvasszák. De nemesek alulról, hanem a nagybirtok részéről is erős nyomásnak vannak kitéve. A királyi birtokok adományozásával ezek a szabadok magánhatóság alá kerülnek, szabadságuk veszendőbe megy. Ezen körülmények közt a királyi szolgálóban álló szabadok (servientes) a szabadságukat védeni nem tudó királyi hatalommal és a főurakkal szemben kikényszerítik az Aranybullát.³⁵

³¹ Árpádkor (1922), 190. l.

³² Az aranybulla társadalma (Péjérpatoky-emlékkönyv, 1917.) 107. l.

³³ A magyar állam életrajza.

³⁴ U. o. 64. l.

³⁵ Geschichte Ungarns. (Bibliothek der Weltgeschichte, 1923.) 57. és 60. l. *Hömann Böllert* a török jobbágytlak mintá-

Mindkét teoriában a nagybirtok nagy szerepet játszik; ezzel kapcsolatban a közsahadok elnyomása s végső pusztulása áll a kérdés középpontjában. Ebben az utolsó két évtized történetírásának szeleme tükröződik vissza.¹ Az új eredmények közkincesű váltak, s Kötzschke „Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters“ c. kézikönyvében már azt írja a királyi szervicsekről, hogy „manche traten in des Königs Dienst mit der Pflicht zur Landesverteidigung (servientes regis), ohne die persönliche Freiheit aufzugeben und empfangen von ihm Höfe und Dörfer mit Hörigen.“²

I.

A kutatásnak kettős, ellentétekben mozgó iránya a források ellentmondó állításából táplálkozik. Azt hisszük már, hogy a források ellenkezését sikerült legyőzni, holott újabb adat új kétséget támaszt, s zavarunk egyre nő, nemhogy fogyna. Pedig a kérdés a XIII. század értékelésének teherpróbáját jelenti. Állásfoglalásunk a királyi szervicsekkel, mozgalmukkal szemben eldőnti vélekedésünket magáról a korai magyar középkorról, a rendi társadalom kialakulását másképen látjuk s megváltozik felfogásunk a királyság első két századáról is. Új szintézisre van szükségünk, mely a forrásokban rejlő ellentétek feloldását, magyarázatát hozná, átfogó, széles, lehetőleg az egész oklevéles anyagra támaszkodó szemléletet adna.

Túl kell haladni a források szójátékain s túl a szakvak esellegességén magát a valóságot kell megragadni. Ettőlkül egy lépést sem lehet tenni a XI.—XIII. században, abban a korban, hol az egyes kifejezéseknek, a

jára fogja fel a királyi szervicseket. Mályusz E.: Turóc megye kialakulása c. könyvének bírálataiban azt írja, hogy a királyi szervicsek „a jobbágyfűkhöz hasonlóan katonai szolgálati kötelezettség fejében a királytól földadományt nyert, elszegényeslett nemesek és a vár népeiből kiemelkedett hűbéres, katonáskodó földművesek voltak, kiknek a XIII. század folyamán sikerült a független köznemesség kiváltságait megszerezni s földjeiket a közbéri kötelezettségek alól mentesíteni.“ (Századok. 1922. 559. l.)

¹ Alfons Dopsch: Stand der Forschung auf dem Gebiete der älteren deutschen Verfassungs- und Sozialgeschichte. (Die Geisteswissenschaften. 1913. 323—327. l.)

² G. Brodnitz: „Handbuch der Wirtschaftsgeschichte“ c. sorozatban. (1924.) 349. l.

nyelvben kifejezésre jutó társadalmi megkülönböztetéseknek, az írott szónak, hiányzott jogi, kötelező ereje. Maga a társadalom még alakatlan, egységes organizmus, a tudatos kiválasztás egész primitív, öletszerű, a különbségek alkalmilag valami feltűnő, sokszor lényegtelen tulajdonság kapcsán, a servitum, vagy gazdasági, erkölcsi szempontok egymást keresztező váltakozásából tűnnek elő. A szó még élő, nem elvont, jogi. Ha a szokásjog medrében mozog az élet, nem mindegy, nem mellesleg, milyen maga a terminus? Mondjuk, egy adásvételnél csak az egyik fél mellett van kitéve, hogy „nobilis“, ezért a másik már nem „nobilis“? Valaki többször szerepel az oklevelekben, egyszer „nobilis“, másszor minden utalás nélkül, vagy éppenséggel tudjuk róla, hogy nem „nobilis“, hanem csak „jobbágyfiú“.² Itt „jobagio castrī“, egy más helyen „nobilis jobagio“, ott pedig már mint „nobilis“ bukkan föl;³ melyiknek higgyünk? Sok esetben ugyanegy társadalmi réteget többféle névvel illeltek, vagy ellenkezőleg, a név mögött több társadalmi réteg, sőt talán rend húzódik meg. És csak azért, mert nincs neve, mert nem szerepel az oklevelekben közvetlenül, azért valamely osztály már ne is létezen?⁴

Nem lehet göresösen ragaszkodni a terminusokhoz. Valamely társadalmi osztály létezését joguk, kötelességük, szabadságuk, társadalmi helyzetük, vagyonuk, törekvésük, vágyaik komplexuma által kell demonstrálni. Van két kifejezésünk: „nobilis“, „serviens regis“, de egyáltalán tettek-e valaha e kettő között különbséget? Megengedték-e a rendelkezésünkre álló források, hogy e

¹ Pl. 1281: W. IX, 318, l. pedig 1293: W. X, 127, l. nobilis; 1281: Hazai Okt. 91, l. 1288: n. o. 96, l. 1291: n. o. 129, l.; 1290: Knauz. I, 389, l. 1255: n. o. 429, l. 1257: n. o. 444, l. 1259: n. o. 456, l.; 1288: Hont m. okl. l. 33, l. 1294: n. o. 38, l. 1299: n. o. 46, l.

² Pl. lásd a turóczi és székesi jobbágyfiúkról szóló részt, v. ö. Mályusz É.: Turóc megye kialakulása. 1922. 128. l.

³ Jellemző eset erre névze Joannes pozsonyi várjobbágy adományja a pozsonyi egyház részére. Magát „jobagio castrī Posoniensis“-nek nevezi (1291: Knauz. II, 282, l.) a végrendeletkezésben, a győri egyház megerősítésében mint „nobilis“ (1291: W. V, 53, l.), majd „nobilis jobagio“ (1291: Knauz. II, 296, l. 1292: n. o. 316, l.).

⁴ A korai középkor terminusainak értelmezését lásd később a III. fejezetben. A szóhasználatra a „nobilis“ szel kapcsolatban érdekes példát hoz fel V. Ernst: Mittelfraie (1920.) 42, l. 24. jegyzet.

két terminus mögött más és más, két különböző társadalmi réteg jelenlétét gyanítsuk?

István bán előtt 1249-ben a zágrábi várjobbágyok azzal vádolják Leuzlay fiát, Ioant és rokonait, hogy erdejükben akarataik ellenére legeltetik dísznaikat. Erre a nevezett Ioan rokonaival együtt az erdő használatát békésen átengedi a várjobbágyoknak. István bán poroszlóival beiktatja a várjobbágyokat az erdő birtokába. A határok leírása után így folytatja: „Ita tamen quod illa silua pertinet solummodo ad iobagiones castri nomine iuris ipsorum, nobiles autem non habent ibi aliquam porcionem, nec illi habent porcionem ibi, qui sunt de genere seruitum regis.” 1255-ben erről a bizonyos erdőről újra szó esik és pedig, midőn István bánnt IV. Béla király Szlavonia várföldeinek vizsgálatára küldi ki, akkor a zágrábi várjobbágyok magukéknak vallják az illető erdőt. A birtok, úgy látszik, azonban még mindig vitás volt, mert a bán szükségesnek látta az inquisitiót. A szomszédok bevallása alapján a várjobbágyok kezén hagyta a birtokot. A határleírás után (a fentlebbi oklevélből lényegtelen eltérésekkel) ugyanazt az „Ita tamen...” kezdetű mondatot találjuk, mint a fenti, 1249-ben, hat évvel előbb kiadott oklevélben, anélkül, hogy maga a szöveg megemlítené ezt az előbbi határozatot.² A két adat tehát támogatja egymást.

Kétségtelen tehát — a két báni oklevél döntő bizonyítékot szolgáltat arra —, hogy az akkori köztudat ismerte a „nobilis” és a „seruiens regis” eltérő jelentését. Bizonyos, hogy a „királyi seruiens”-ek nem azonosíthatók a „nobilis”-okkal. E két adat annál jelentősebb, mert éppen jogi kérdés közben tesz a bán különbséget nobilis és királyi seruiens között; ez pedig kizárja más

¹ Smtičklas, IV. 412—3. l. A „de genere seruitum regis”, miként előfordul „de genere vdomitorum” (Pannoniabáni rendtart. X. 513. l.), „de genere equestri scilicet: militum regis” (Váradai Reg. 294. l.) stb., a királyi seruiensek különleges helyzetére látszik utalni a „nobilis”-szal szemben. Van „de genere Abu”, de nehezen képzelhető el, mindenesetre egyedülálló lenne a „de genere nobiliam”. Ezzel ellentétben a királyi seruiens mellett 1249: Smtičklas, IV. 383. l.; 1252: W. VII. 340. l.; 1259: u. o. 515. l.; 1276: Kubinyi, I. 97. l.

² Smtičklas, IV. 616. 7. l. Az oklevelet már Bartal: Comentariorum ad historiam status iurisque publici Hungariae, I. 219. l. (jegyzet) felhasználta. István bán kérésére az oklevelet átírja és megerősíti Béla király 1255: Smtičklas, IV. 617—8. l. v. ő. Szentpétery: Regesta, I. 330. l. (1057. sz.)

irodalmi vagy egyéb szempont érvényesülését. Itt nincs díszítő jelzőkről szó, itt merev jogi disztinkció történt, két terminusnak kétféle, más és más társadalmi csoportot jelző használata.

Ennyire élesen, ennyire szembetűnően másutt nem találkozunk a királyi *serviens* és a *nobilis* ellentébeállításával. Adataink ellenkezőleg — mint látni fogjuk — inkább a másik felfogást támogatják. De ez a két adat is elégséges, hogy többé ne kísérletezzünk e két kifejezés egyesítésével. Egy ilyen különbségtevés tudatában, e két adat megvilágításában, még azok a források is, melyek hallgatnak, hallgatásukkal táplálják egy különálló királyi *serviens* osztály létezésének a valószínűségét. A „királyi *serviens*“ kifejezés bizonyos módon való használata, a hangsúly árnyalata, ha nem is bizonyít, de elegendőképp illusztrálja megállapításunkat. Azokra az adatokra gondolok, hol a „*serviens regis*“ birtokkal kapcsolatban lép fel.

1247-ben Béla király bizonyos vajkai föld miatt támadt pörrel kapcsolatban a kibékülés elősegítésére adományt tesz az egyik fél részére. A birtok határai között: „...meta terrae dietae... ascendit ad partem occidentalem vsque villam Zenlus, quae est nobilium, et populorum ad eundem archiepiscopum pertinentium, cuius tamen comitatus a septemtrionale parte sunt seruitutes nostri, videlicet; Ibrahim, Bank et cognati eorundem.“¹

1229-ben Béla ifjabb király a birtokvizsgálatok idején Botus fiút, Pomsát megerősíti több adománybirtokban: „Metas autem dietarum villarum Boron tenent metas cum eadem villa Boron, scilicet cum seruitutibus regis...“² Ezek a *serviensek* lépnek fel egy 1245-ben kelt oklevélben is, hol „erit conterminalis Rubin cum cognatis de Baran, qui est etiam *serviens regalis*...“³

Ezekhez hasonló adatok — melyekre legyen szabad

¹ F. IV/1. 479. l.

² F. III/2. 495. l.

³ Házi, I. 1., 2. l. Boron = Baran, Szabadbáránd, ma Kis-és Nagy-Bárm, Soprontól délre, Csánki: Magyarország tört. földrajza. III. 690. l. Valószínűleg ugyanaz a Rubintus) szerepel 1265; F. IV/3. 304. l. mint „*nobilis de Baron*“ és (IV. Béla): W. XI. 607. l. Ez tehát jelzi, hogy a megkülönböztetés mennyire határozatlan.

csak utalnunk¹ — úgy tüntetik föl a királyi servienseket, mint a királynak bizonyos népeit.

Ami az első pillanatra feltűnő, az egy negatívum. *A királyi serviensek a nobilitástól eltérő jelentése az Aranybulla után nem szűnt meg, kimutatható legalább is a XIII. század közepéig.*

Ezzel párhuzamosan, mint valami szimmetrikus idom másik oldala, jelenik meg egyre erősödő határozottsággal ellentéte, a nobilis-szal való azonosítás. Egész bizonyossággal következtethetünk erre,² vagy éppen kifejezetten egy értelenben használják,³ s adalataink e tekintetben már a század második, harmadik tizedéig nyúlnak vissza. Szinte formulaszerűen lép elő 1267-ben: „... nobiles Hungariae ... qui servientes regales dicuntur”.⁴ Vagy: „... quod cum universi nobiles regni nostri

¹ 1234: W. VI. 548. l.; 1248: W. II. 206. l. 209. l.; 1260: H. o. VIII. 81. l.

² 1221: F. III. 1. 329. l. „fideles nostri servientes de genere Iuku”. Kritikájára nézve lásd: Szontpétery: Regesta. I. 123. l. (370. sz.) 1233-ban ugyanazok „nobiles de Iuku” (F. III. 1. 331. l.). Keltét Kurácsoty: A hamis, hibáskeltő ... okl. jegyz. 92. l. Valószínű azonban, hogy itt a király familiárisairól van szó. V. ö. a H. I. fejezetről; 1232: Smičeklas. III. 375. l. „Universi servientes regis circa et ultra Zalam constituti”, kik a hatalmas Oguz hánt maguk közül valónak mondják. V. ö. Targányi: Tört. Szemle. 1916. 605. l.; 1233: H. o. VII. 22. l. Demeiter mester, midőn a király öt Vas megye servienseinek bírájává küldi ki, birtokügyben a Nádasdiak felett ítélt; 1231: Knauz. I. 305. l. majd u. o. 422. és 364. l. a szabolcsenyi királyi serviensek, akik az egyház jobagiói közé léptek, egy 1257-ben kelt oklevél tartalmú átirata szerint „de cetero ... nobilium seu servientium regni” kerültek egyházi felelősség alá (H. o. VIII. 426.); 1236: F. III. 2. 57. l. „et testes producerent de omnibus hominum gentibus; scilicet de servientibus regis, et de jobagionibus castris...”. Ugyanarról lejjebb pár sorral: „nobilibus et jobagionibus castris”. V. ö. ezzel: „... assisterunt omnes populi de Vesprimio, tam nobiles, quam etiam nostri jobagiones et condicinnarij populi, nec non et aliorum libertatum et variorum dominorum homines...” (1271: W. III. 269. l.); továbbá 1236: W. VII. 22., 23., 24. l.; 1236: Zalai okl. I. 9. l.; 1217: H. o. VII. 6—7. l., kiket „inter servientes regis” vett, azokról 1260-ban mint nobilisekről emlíkezik meg a király. (W. XI. 186. l.); 1244: Smičeklas. IV. 257. l. „nobilitium serviencium nostrorum” stb.

³ 1244: Smičeklas. IV. 258. l.; 1268: Csáky okl. I. 40. 41. l.; 1268: W. VIII. 208. l. „et terra seu possessiones quolibet nobilitum, serviencium videlicet suorum, per totius regni sui districtum” (V. ö. u. o. 206. l.); 1279: F. V. 2. 516. l. (a kún törvény); 1279: Smičeklas. VI. 325. l. stb.

⁴ 1267: Kovachich: Sylloge. II. 1. „Quod nobiles Hungariae universi, qui servientes regales dicuntur”: Rogerius:

sen servientes regales, apud Strigonium comunem fecissent congregationem . . .” Az ellentét fennáll, s párluzamosan áll fenn, de fokozatosan egy lassú eltolódás következett be: a „nobilis” mind nagyobb sugárban terjeszkedik, hogy a XIV. század elején már mint kizárólagosan uralkodó lépjen fel. Terminusok életét nem lehet mereven számok közé zárni, a két irány egymásba olvad, kereszteződik. Aki azonban az egész folyamatot figyeli, annak azonnal feltűnik a „nobilis” előtérbe nyomulása. Bizonyítják ezt azok az adatok is, hol kimutathatóan a királyi serviens később már mint nobilis szerepel.¹

Mint valami grafikon jelzi az átalakulást a nemesítési formula története. De a nemesítési formulák még mást is elárulnak. Segítségükkel sikerül majd leereszkednünk magának a folyamatnak lényegéhez.

A „nobilis” és „királyi serviens” szó váltakozása s az utóbbi lassú elmaradása a társadalmi élet mélyében történő átalakulást sejtet. Mennyiben mondható ez?

Bizonyos eddig annyi, hogy a „királyi serviens” nem azonosítható a „nobilis”-szel. A folyamat nem jelenti-e éppen a kettő összeolvadását?

Hogy pozitíve meghatározhatassuk a királyi serviensek, arra legogyszerűbb útnak a nemesítési formulák felfejtése kínálkozik.

Az Anjou-korban a nemesítés a következő formában történt:

1341-ben Lajos király „magister Nicolaus filius Juliae aule nostre miles fidelis pedagogusque excellentis principis domini Andree, Jerusalem et Syccilie regis” számára adományt tesz, mivel Zách támadásakor a királyi családot védelmezte s egyben őt testvérével együtt nemesi rangra emeli: „. . . ac se cum eadem possessione et aliis eorum possessionibus per eos usque tunc possessis nobilitari . . . postulavit . . . ipsos cum possessione eadem et

Florianus, Pontes dom. IV. 55. l. abban az esetben, ha a „quomo” elírás. V. ő. Tagányi: Tört. Szemle. 1916. 607. l. (jegyzet); 1271: H. o. VI. 180. l.; 1273: H. o. VIII. 152. l.; 1279: F. V 2. 491. l.

¹ 1267: H. o. VIII. 109. l.; továbbá 1270: W. VIII. 307. l.; H. o. VIII. 426.; 1283: F. V 3. 179. l.

² 1248: W. VII. 257. l. és a jegyzet, 1321-ben „nobilis”; 1251: H. o. VII. 42. l. „Romanus et Ponsa servientes domini regis”. 1274-ben mint „nobilis” ok tűnnek fel (n. o. 147. l.); 1274: H. o. VII. 150. l. 1299-ben nobilitések (F. VII:2. 244-250. l.). Kellére nézve lásd: Karáczonvi: A hamis, hibás-keltű . . . okl. jegyz. 66. l.; stb.

aliis eorumdem possessionibus usque nunc per eos possessis nobilitando...¹

A nemesítésnek ez a formulája, hol pusztán a „nobilis“ kifejezés szerepel, egy Árpád-kori formulából alakult ki, amely a következőképen hangzik:

1287: „... castrenses . . . seruitutes comitis Johannis . . . de pristina eorum condicione eximentes, simulcum ipsorum terris hereditarijs a potestate, et iurisdictione comitum Posoniensium exemptos . . . in numerum, cetum, et consorcium nobilium regni nostri, duximus agregandos, volentes ut tam ydem, quam eorum heredes illa eadem gaudeant libertate, qua veri, et naturaliter nobiles regni nostri gratulantur sub vexillo regio militantes.”²

Annak a szemléltetésére, hogy minő társadalmi rétegekből emelkednek fel egyesek a nemesek közösségébe, szükségesnek látszik az előbbi conditio jelzése. Ezt a formát követik:

1265: „... tauerniei nostri, qui filii bissenorum dicuntur . . . inter regni nostri nobiles perpetuo computantur, et nobiscum, et non cum aliquo exercituare teneantur.”³

1273: „... de honore (!) et solutionis gravamine in eisdem litteris contento misericorditer eximendo ad numerum . . . Croatorum nobilium transtulisset et restituisset, ita pure, quod tam ipsi, quam eorum heredes . . . illa et eadem gratulerentur (!) libertate, qua veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles perfruentur.”⁴

1274: „... a condicione . . . comitum vduornicorum, qui filij comitum vduornicorum dicuntur, eximi, seu eximendo, et . . . in cetum et consorcium regni nostri nobilium sub vexillo nostro famulancium, simul cum terris . . . dignaremur aggregare.”⁵

¹ Anj. Okni, IV. 450-52. l.

² H. o. II. 19. l.

³ F. IV.3. 262. l. Megerősíti István király 1270 ben. (F. V l. 93. l.)

⁴ Smičiklas, XIII. 186. l. Tulajdonképen birtokbirtakással kapcsolatlan nemességüket újra elismeri a király. Ehhez hasonló 1274: H. o. VII. 147-150. l. A „veri, primi et naturales regni nobiles“ kifejezésből még nem következik, mint ahogy Šišić gondolja, hogy az illetőket valami horvát ősnemesség sorába vette fel az uralkodó. Ez a kifejezés minden esetben megtalálható, s pusztán a kijelölés, a hangsúlyozás célját szolgálja. Geschichte der Kroaten. I. (1917.) 389-390. l. (Jegyzet).

⁵ W. IX. 75-77. l. Itt felemlíthető, hogy a király „nobiles de Zygy“ birtokuknak újraiktatásakor, ismételtén „in

1278: „... exemptas ab omni exactione et consuetudine selnuorum . . . applicauimus eosdem libertati nobilium de Zepes...“¹

1279: „... a iurisdictione castri eximendo...“²

1279: „...de pristina condicione eorum, uidelicet falconariorum nostrorum . . . eximentes...“³

1280: „...de iobagionatu castri... eximimus et nobilitatiuimus in medio baronum nostrorum ac sub tutelam vexilli nostri statuimus...“⁴

1281: „... ab onere seu condicione iobagionatus . . . castri . . . eximendas...“⁵

1281: „...de condicione vduanicorum nostrorum . . . eximendo...“⁶

1282: „... a iobagionatu castri Borsodiensis... eximentes...“⁷

1286: „...de numero hospitum... in collegium nobilium regni...“⁸

1291: „...de condicione buchariorum . . . eximendo...“⁹

1298: „...nobiles iobagiones . . . castri . . . in eetu nobilium regni... in omnibus condicionibus et prerogatiuis nobilium habeantur . . .“¹⁰

1298: „...a condicione castrensiu... eximendo, in numerum... nobilium regni duxisset aggregandos...“¹¹

1299: „... castrenses castri . . . Posoniensis . . . a pristina eorum condicione eximentes . . . in eetum . . . nobilium regni... duxituis aggregandos . . .“¹²

1300: „ . . . de numero et consortio filiorum iobagionum

eetum... nobilium regni...“ helyezi. 1274: H. o. VII. 147—150. l.

¹ Csáky okl. I. 12. 14. l. (= H. o. VI. 290—32. l. = F. V/2. 434—36. l.) Ezek azonban csak particularis, szepesi nemések lettek, melyre vonatkozólag lásd a szepesi jobbágyfűtőkről szóló részt (II. 2.).

² F. VII/2. 77. l. András király emeli a nemések közé. Máté nádor oklevéle említi.

³ H. o. VI. 249—250. l.

⁴ H. o. VIII. 207. l. Az oklevél gyauus.

⁵ F. V/3. 91. l.

⁶ F. V/3. 91—92. l.

⁷ W. IX. 330. 31. l.

⁸ Történelmi Tár, 1902. 41. l. a lptói registrumban. Ezzel szemben az eredeti oklevélben „in numerum... nobilium et regalium seruiencium nostrorum... veri et primi nobiles regni nostri sub vexillo regio militantes“ áll. (Mályusz R.: Turóc megye kialakulása. 131., 132. l.)

⁹ F. VI/1. 112—113. l. kik azután „nobiles iobagyones Albenses“ lesznek, tehát az egyház népei közé lépnek.

¹⁰ W. XII. 619—620. l.

¹¹ F. VII/5. 541—542. l. — F. VII/5. 547—548. l.

¹² F. VI/2. 189—190. l.

de Seepus . . . eximendo, in coetum et societatem exercituan-
tium nobilium de Seepus duxinus transferendos...⁶³

1300: „ . . . a iobagionatu castri (Iluntensis) . . . exi-
mentes...⁶²

1360: „ . . . a iobagionatu castri . . . eximendos . . . in
coetum . . . purorum et verorum nobilium regni nostri aggre-
gavimus...⁶⁴

Az átmenetet a következő formulához egy közvetítő
tag adja meg, hol az „in numerum nobilium servien-
tium“ találkozik az első, „in coetum regni nostri nobi-
lium“ formával.

1283: „ . . . custodes siluarum . . . a nobis . . . suppli-
cando postularunt, ut ipsos a servicio custodie silua-
rum . . . eximere, et in coetum . . . regni nostri nobilium
simul cum dimiditate terre ipsorum . . . transferre
dignaremur; . . . ab omni honore servitutis . . . eximendo,
et in numerum . . . regni nostri nobilium servientium
duximus agregandos, ita ut de cetero . . . illa eadem-
que gaudeant . . . libertate, qua ceteri regni nostri
nobiles serviant gratulantur, sub vexillo regio mili-
tantes...⁶⁵

Megszorozhatók több kevesebb eltéréssel még a kö-
vetzők:

1266: „ . . . a iobagionatu . . . castri . . . eximentes, ad nume-
rum servientum nostrorum nobilium . . . duximus trans-
ferendos. Ut igitur, haec nobilitas...⁶⁶

1268: „ . . . a iobagionatu castri ferrei . . . eximentes...⁶⁷

1273: „ . . . nobilem iobagionem . . . ad numerum et
coetum . . . nobilium et corone regio decanatum servientium de
benignitate regia eximisse explicabat...⁶⁸

1273: „ . . . exercitiales populi castri ferrei qui sily
iobagionum: sancti regis appellatur . . .⁶⁹

⁶¹ F. VI 2. 245—246. l. Erre vonatkozólag lásd a II. 2. feje-
zetet.

⁶² Honf. m. okl. I. 47—49. l.

⁶³ F. IX. 6. 106—108. l.; ideértik még 1355: turóci reg. 57. §;
1359: u. o. 63. §; 1363: u. o. 54. §; 1380: turóci reg. 11. §; 1382:
u. o. 13. §; 1389: u. o. 66. §; és a lipői reg. 41. §; stb.

⁶⁴ Hazai okl. 99—100. l.

⁶⁵ H. o. VI. 142—43. l. Tartalmi átirásban F. IV. 3. 344—45.
l. hol „ad numerum servientium“ áll; 1256: Zalai okl. I. 29. l.
megemlíthető, melyben a király nemességét erősíti meg.

⁶⁶ F. IV. 3. 468—69. l. melyet István ifjabb király ad. Minth
király 1272-ben ezt átírja, megerősíti. (F. V.) l. 232—33. l.)

⁶⁷ Zalai okl. I. 74. l. Tartalmi átirás s így szövege ké-
sleges.

⁶⁸ H. o. VII. 141—142. l.

1275: „... de iobagionatu castri Zaladiensis... eximis-
set, ac eosdem in numerum... servientum suorum regalium
transferendo nobilitasset.”¹

Igy jutunk el a második formulához:

1274: „... de ipso iobagionatu castri Abaujvar...
eximendo cum terris eorum... in numerum... nobilium
servientium regalium... duximus transferendos. Volen-
tes, vt de cetero de pristina conditionis honore penitus
exuti, aurea libertate perpetuo gratulentur.”²

További adatok:

1268: „... iobagiones castri... de Gamur... servien-
tes... Petri comitis filii Elie... a iobagionatu castri...
eximendo...”³

1268: „... ipsum comitem Martiuto et per eum suos
haeredes... de iobagionatu... castri (Zolgaiaurien-
sis)...”⁴

1269: „... eximendo de numero populorum nostrorum
spiculatorum licet primitus iobagiones castri ferrei fuerint,
et sic per calumniam in numerum inciderunt spiculate-
rum...”⁵

1275: „... de iobagionibus castri Borsodiensis...”⁶

1327: spiculator.⁷

Viszont szoros összefüggés állapítható meg a harmadik „in numerum servientium regalium” alakkal, mely-
hez a közvetítő tag:

1273: „... a iobagionatu castri Strigoniensis...
duximus eximendos, et in numerum... servientium
regalium transferendos; volentes, quod... ea gaudeant
et fruantur libertate, qua ceteri regni nostri nobiles
servientes regales gratulantur sub vexillo regio mili-
tantes.”⁸

¹ Zalai okl. I. 78–79. l. Tartalmi átiratban, s így az eredeti szövegezés módosítható.

² Ivánka: Hat okmány. 20. l. (= F. V/2. 197–99. l. = F. V 2. 201–203. l.)

³ W. VIII. 200–201. l. Alkításuk szerint már Imre királytól kaptak erre vonatkozólag privilégiumot, ami azonban a befűrés alatt elveszett.

⁴ F. IV 3. 432. l. Megerősíti V. István, hol azonban az illető, midőn bemutatja a Béla-féle oklevelet, még mint „iobagio castri Zolgaiaurienensis” szerepel. (1270: F. VI. 69. l.)

⁵ F. IV 3. 525–26. l. Megerősíti V. István (1271: W. VIII. 348–9. l.)

⁶ Sztáray okl. I. 18–20. l. (= H. o. VI. 205–207. l.)

⁷ F. VIII. 3. 176–180. l.

⁸ W. IX. 18–20. l.

Hyeu adatok még:

1273: „... de iobagionatu castri ferrei exemptos...”¹

1274: „...exercituales iobagiones domine regine...”²

1274: „... de iobagionibus castri Neugradiensis... extimendo...”³

A harmadik formula:

1287: „... de iobagionibus castri ... Posoniensis... Conferentes eis donum tam sollempnis libertatis, ut de cetero, illa et eadem gaudeant et fruantur libertatis prerogatiua, qua veri, primi et naturaliter seruientes regales gratulantur, sub uexillo regio militantes.”⁴

Továbbá:

1217: „... a iobagionibus sancti regis de castro Zoladiensi... exemptum... ut liceat... aurea et perpetua perfrui libertate et inter seruientes regis annumerari perpetuo.”⁵

1217: „... quendam hominem... qui a primogenitoribus suis ad banatus dignitatem seruitio pertinebat... perpetue libertati donauimus... ut... inter nostros seruientes computabilis habeatur.”⁶

1245: „... comitem Hudua in uulicos et seruientes nostros recepimus speciales...”⁷ (és birtokadomány.)

¹ H. o. II. 32. 14. l.

² Soproni okl. I. 40-42. l. 1291-ben ezt III. Endre átírja, megerősíti. (U. o. 55. l.)

³ H. o. VI. 199-200. l.

⁴ H. o. IV. 71. l. (= W. IX. 451-52. l.)

⁵ H. o. VII. 6-7. l. (= W. XI. 141-42. l.); IV. Béla átírja, megerősíti bizonyos birtokeserével kapcsolatban, majd így folytatja: „...super ipsa terra illa aurea gaudeant... libertate, qua ueri et primi regni nostri nobiles gratulantur, cum id eisdem per dictum patrem nostrum quondam inelictum regem Hungarie pro seruitijs patris ipsorum meritorijs, sicut superius exprimitur, sit concessum.” (1260: W. XI. 479-81. l. (Erre vonatkozólag v. ö. Tagányi: Tört. Szemle. 1916. 597. l.)

⁶ Smítétklas. III. 157-159. l. Ugyanazon a napon a zágrábi egyház birtokait, jogait összeírja, s itt a nevezett Egidius „quam a iurisdiccione banatus per nostrum privilegium cum suis terris ad pellicionem nostri fidelis Cürlari) Zaigradiensis prepositi exemptus” már az egyház fenntartására (mint praedialis) alá tartozik. (U. o. 156. l.) Lásd a II. 2. fejezetet.

⁷ Smítétklas. IV. 274-76. l. Erre az oklevele utal 1246: u. o. IV. 201. l., 1246: u. o. IV. 338. l. s Béla király 1256-ban megerősíti. (Smítétklas. V. 24. l.) Adat Hudua comes magtalan halálával kapcsolatban 1262: u. o. 216. l. Az oklevelet felemli tetteim, bár ebben a formában nem tekintem a királyi serviensek közé felemelő szabadságlevélnek, Nem az „in uulicos” és

1218: „... eximentes ab officio et condicione piscacionis... (és birtokadomány).”¹

1252: „... de iobagionibus comitatus Zulugogenciensis existens, ab inculte memoria domino rege Andrea... (excerptus)...”²

1257: „... qui se de iobagionibus castri Zaladiensis translatos esse assercbant in numerum servientium...”³

1265: „... castrensis de villa Oboune...”⁴

1265: „... de iobagionatu castri (Zaladiensis)...”⁵

1266: „... qui de iobagionibus thaurnicorum dominae reginae originem duxerant; ... qui fuerant iobagiones exereitantes populorum dominae reginae; ... qui de populis buchariorum regalium fuerant; ... qui servitium eorum dominae reginae exerebant...”⁶

1266: „... a servicio... iobagionatus castri... Huntheis... (és birtokadomány).”

1267: „... de numero ipsorum castrensiu solvencium quinque pondera...”⁷

1268: „... (averniei nostri, qui vulgariter kuruis tarune dicuntur)...”⁸

1268: „... a iobagionatu... castri (Byhoriensis)... eximentes...”⁹

„spectales” kifejezések miatt. (ez előfordul máshol is pl. 1248: W. VII. 256. l.), hanem azért, mert Huniát rokonával 1225-ben Béla ifjabb király már feloldozza a körösi vár szolgálatá alól, királyi szervienssé teszi (a szöveg szerint) nemességi. Maga az oklevél kétségtelenül hamis (Szentpétery: Regesta I. 249. l., 806. sz.) s az 1225-ös is gyanús; ez magyarázza meg a szokatlan kifejezéseket. A kérdés tisztázását lásd a II. l. fejezetben.

¹ W. VII. 256–57. l.; megerősíti 1272: F. X/3. 260–62. l., utóda mint nobilis szerepel 1321-ben. (W. VII. 256–57. l. jegyzet.)

² Knauz, I. 305. (= Extr. F. IV/2. 170. l.)

³ W. VII. 452–53. l. és u. o. 463–64. l. A király a birtokvizsgálatok idején, bár azt állítják, hogy királyi szerviensék, a várjobbágyok közé veti vissza őket 1282-ben földet adnak el. anélkül, hogy várjobbágyoknak neveznék magukat (W. IX. 345. l.) és 1264: (W. VIII. 116–17. l.). V. ö. a II. 2. fejezettel.

⁴ F. VII/5. 341. l.

⁵ Zalai okl. I. 50. l. (= F. VII/5. 344. l.)

⁶ F. IV/3. 346–47. l.

⁷ Knauz, I. 432–33. l. Keltére nézve lásd: Szentpétery: Regesta I. 335. l.

⁸ W. III. 158–59. l. (= F. VII/1. 343–44. l.)

⁹ Zimmermann, I. 102. l. Kritikájára nézve v. ö. Tarányi: Tört. Szemle. 1916. 598. l. (jegyzet).

¹⁰ Csáky okl. I. 10–11. l. Ezek „quondam nobiles fuerunt, sed per quendam avum eorum, qui cupiditate fuerat imbutus iobagionatum castri assumpserant...”

1270: „...de veris et naturalibus jobagionibus sanctifereorum regulium... oriundos...“¹

1271: „...populi castri Posoniensis...“²

1271: „...exemptis a castro Trynichiniensi...“³

1271: „...a jobagionatu castri Posoniensis exemisset, et in cetum... liberorum seruiencium regni sui duxisset transferendum...“⁴

1272: „... jobagiones castri ferrei de villa Surk...“⁵

1273: „...a jobagionatu castri et iurisdictione... eximendo...“⁶

1273: „...castrenses Zolga-Geurienses...“⁷

1275: „...de jobagionatu... castri (de Gumur)...“⁸

1275: „...de jobagionatu castri (Zaladiensis)...“⁹

1275: „...jobagionum... castri Athensis...“¹⁰

1279: „...de jobagionibus castri...de Tornova oriundi...“¹¹

IV. László: „(castrenses) a iure... castri Gwomeriensis exceptos...“¹²

Éltekintve azoktól az esetektől, hol a legelső találkozik ezzel a harmadik formulával,¹³ megtaláljuk a kapcsolatot a fennmaradt legrégebbi alakokkal is. Ezt „in aula regia“¹⁴-nak nevezhetjük. Az a jelentős ebben ránk nézve, hogy nem szerepel már benne sem a „királyi serviens“ kifejezés, sem a „nobilis“.

¹ W. VIII. 258. l. Tartalmi, késői átírás szerint.

² F. VI. 103—105. l.

³ W. III. 256. l. Hibajavítás: Kubinyi. I. 81—82. l.

⁴ W. VIII. 347—48. l. Átiratban; az Anjou-korabeli kifejezés valószínűleg így került bele.

⁵ H. o. I. 56—57. l.

⁶ W. XII. 83—85. l. (= F. V/2. 104—6. l. és F. VII/3. 383—6. l.)

⁷ F. VII/2. 73—75. l. Kettére nézve lásd: Karácsonyi, id. m. 62. l.

⁸ H. o. VII. 158—59. l.

⁹ W. XII. 699. l. Nagy Lajos korabeli tartalmi átírásban.

¹⁰ W. IV. 49—50. l. Jellemző esete ez a fokozatos emelkedésnek, 1263-ban mint „illi... jobagionum... qui descendunt comiti suo dano consuuerant“ jutnak „in numerum... honestorum jobagionum“ (W. III. 43—45 — F. IV/3. 154. l.), amit V. István 1271-ben megerősít (W. III. 257—258. l.).

¹¹ W. IX. 238—39. l. (= H. o. III. 31—32. l.)

¹² H. o. VIII. 277. l. Rövid tartalmi átírásban.

¹³ 1244: Smičiklas, IV. 258—59. l. „nobilis“eket, kiket a podgoriai comesek várjobbágyokká süllyesztettek, midőn előbbi szabadságukkal látja el a király őket, „numero seruiencium et aliorum nobilium ipsos de cetero aggregamus“; 1244: F. IV/1. 333—34. l. „lex ceti vduarriorum excipiendo...“ v. ő. Karácsonyi; A hamis, hibáskeltő stb. okl. jegyz. 1902. 16. l.; 1254: Szentpétery: Regesta, I. 320—321. l. „...nobiles de

1265: ... (servientes) Aegidii, Magistri Dupifero-
rum... a iobagionatu castri (Bachiensis)... eximen-
dos duximus de nostra gratia pleniori; adeo plene, quod

Gerend... in cetum... servientium regalium... transferre
dignaremur." Kétségkívül banis. Lásd: Szentpétery: Regesta.
n. o.; 1266: W. VIII. 47—48. l. "...quendam seruitorem
(Palatini) ... qui de iobagionatu castri de Borsod ortum...
ducebat..."; 1270: W. VIII. 306—308. l. (... F. VI. 57—58. l.)
"...de populis castri Zala oriundos, nobis in dono nostra
in officio tauarnicorum nostrorum... seruiisset..."; 1271:
F. VI. 137—38. l. "...de iobagionibus castri Szaladien-
sis..."; 1271: H. o. VI. 179—180. l. (= W. VIII. 359—351. l.)
"...castrisium... Zaladiensium..."; 1271: W. VIII. 338—
339. l. (... F. VII. 5. 366—67. l.) "...iobagiones castri Fer-
rei..."; 1273 ban László király "...de iobagionatu castri ad
nobiles" megerősíti (u. o. 281—83. l. = W. IX. 33—34. l.); 1272:
F. V. 1. 184—85. l. "...sagittariorum nostrorum de Wagh...";
1272: F. VI. 210—11. l. "...de iobagionatu castri de Karakó
duces originem, seruiens magistri Karadsini lectoris Titu-
lensis... familiaris clerici nostri..."; 1273 ban László király
megerősíti (F. V. 2. 99—102. l.); 1272: W. III. 275—76. l. "...coeus
(regimo) ... in dono nostre educatus..."; 1272: F. VII. 3.
142—144. l. "...fily predictorum castrisium... (servientes)
Andree, magistri prenotati..."; Hibaigazítás, Kúlianyi. I.
83. l.; 1273: H. o. VIII. 151—152. l. "...ab ipsa condicione
custodum silve eximentes..."; 1273: H. o. VIII. 154—155. l.
"...iobagiones castriferrei..."; 1274: F. IX. 7. 688—89. l.
Nobilisek, kiknek őse szükségből hajtva az egyház jogát
lett, visszanyerik előbbi szabadságukat, "volentes, vt de cetero
in cetu et numero nobilium regalium computentur,
veluti olim... anus ipsorum inter nobiles computabiles
habebatur..."; 1274: H. o. VII. 150—152. l. (= W. IV. 33—35. l.)
"...de filijs iobagionum Gunnariensium quinque pondera
videlicet s(olven)cium oriundi..."; Emléki 1299: F. VII. 2. 246. l.;
1275: F. VII. 2. 37—39. l. "...de iobagionibus castri... Vesz-
primiensis oriundi, seruiens... palatini..."; 1275: Knauz. II.
52—53. l. "...a iobagionibus castri... de Zabolch ducentes
originem..."; 1275: F. V. 2. 252—54. l. "...de statu et condi-
tione leporariferorum..."; 1277: W. IX. 178. l. "...de iobagio-
natu castri Zulga Jauriensis..."; Tartalmi átirás; 1277: W.
IV. 84. l. "...tauarnicos nostros..."; 1279: F. V. 2. 490—493. l.
"... de condicione sagittariorum de Wagh originem duxe-
rant..."; de már V. Istvántól kaptak erre nézve privilégiumot;
1279: Smičiklas. VI. 324—25. l. ugyanarról; H. o. VII.
172—74. l. továbbá: Smičiklas. VI. 332. l. "...nobiles nostros
prediales iobagiones castri de Ryuche..."; 1280: W. IV. 216
—17. l. (= W. IX. 270—71. l.), tartalmi átirás; W. XII. 295—
96. l. "... de populis tauarnicorum nostrorum oriundos...";
1281: Hazai okl. 90—92. l. "...ex iobagionibus castri... Poso-
niensis..."; 1283: Hazai okl. 96. l. "...iobagiones castri Poso-
niensis..."; Ez és az előző, melyeket 1291-ben (u. o. 129—130. l.)
III. Endre megerősít, szépen mutatja a társadalmi emelkedés
rejtett rugóit. Az, aki 1281-ben lett "nobilis", két év múlva
rokonait is "nobilis"-ekké tudja tenni; 1283: H. o. VI. 289—

de cetero de dono regis in numerum seruientium regalium computabiles habeantur . . .⁴⁹

Ide sorozható még:

1178: „...a servitio, quo Zaladiensi castra tenebantur... exemimus... ita, quod de cetero et de familia nostra esse censentur et eadem libertate, qua decet seruientes regis perfrui...⁵⁰

1259: „... iobagiones castri Trinehyiensis... in titulum seruitantum nostrorum assumpsimus liberam eisdem dantes facultatem in dono nostra aurea perfrui libertate et insuper ... (birtokadomány)...⁵¹

1267: „... de iobagyonatu... castri (de Bolonduch)... eximentes ad libertatem, et numerum caeterorum seruitantum nostrorum regalium... duximus transferendos. Ita quod de cetero... inter nobiles nostros computabiles... habeantur...⁵²

1274: „... absoluentes eos... a (iobagyonatu)... castri (Supruniensis)... et in coetum... seruitantium nostrorum regalium per nos translati coram nostre maiestatis presencia cum alijs seruitantibus nostris regalibus gratiam habeant famulandi...⁵³

De vannak olyan esetek is, melyek — mondhatni — az összes lehető formulákat tartalmazzák, s logozzák össze a legnagyobb tarkasággal:

1161—1173: „... quod Dekem famulum nobilitate dotari, et in aula nostre maiestatis assiduitate famulari constitui...⁵⁴

1225: „... ab obligatoria seruitute castri Crisiensis eximentes...⁵⁵

292. l. „... de filijs iobagionum vduornicorum nostrorum...“; 1284: Kuanz, II. 177—78. l. „... de iobagionatu castri... de Camarun...“, majd belépeek „in numerum nobilium iobagionum ecclesie Strigoniensis“; 1285: F. V 3. 281—82. l. (= W. IV. 276—78. l.); „... iobagiones tauaricorum...“; 1297: W. X. 258

260. l. „... vduornicus noster...“; 1327: F. VIII 3. 215—217. l. „de... iobagionatu (Huntheusis) eximendo...“; 1333: F. VIII. 3. 679—681. l. „... de... iobagionatu... eximentes, in coetum... liberorum seruitantium et nobilium regni nostri...“; 1354: F. IX. 6. 286—8. l. „... a dicto nobili iobagionatu castri de Moroccha... exemimus in coetum... parorum regni nobilium et seruitantium regalium...“

⁴⁹ F. IV 3. 294—95. l. (= F. VII 1. 329—30. l.)

⁵⁰ Történelmi Tár, 1808, 338—39. l. Kálmán herceg 1229-ben (u. o.) megerősíti. Maga az oklevél Szentpétery szerint gyanus. l. Regesta. I. 42. l.

⁵¹ H. o. VI. 97—99. l.

⁵² Károlyi okl. I. 4—5. l. (= F. IV 3. 413—14. l.)

⁵³ W. IX. 81—82. l. (= Kubinyi. I. 89—90. l.)

⁵⁴ W. XI. 37—38. l. Hainis. l. Szentpétery, Regesta. I. 40. l.

⁵⁵ Szméklás. III. 247. l. és 248—49. l. Gyanus oklevelek. I. Szentpétery, Regesta. I. 177. l. (574. és 577. sz.)

1243: „... (sacrifaber)... regino... ut tam ipsi, quam ipsorum heredes... ubicumque noberint, manendi sive serpuendi liberam... habeant facultatem; aula vero nostre celsitudini regio pateat eis tanquam alijs aulicis nobilibus regni nostri...“¹

1260: „... iobagiones castri... Zaladiensis... servientes magistri Cbak...“²

1264: „... ut a modo in eternum, illibati nobiles et veri aulices regales censentur...“³

1279: „... a castro et comitatu Posoniensi... eximentes...“⁴

1281: „... a iobagionatu castri... eximentes...“⁵

Miután így sikerült szoros kapcsolatokat felfedezni négy különböző formula között, vegyük szemügyre magát a legrégebbi fennmaradt formulát:

1163–1164: „... ut omnino liber et a prefate ecclesie seruitio retractus in domo regia cum omni progenie in sempiternum deseruiat. Insuper...“ (birtokadomány megerősítése)⁶

1197: „... quondam iobagionem de castro Posony... ob meritum suae deuotionis ad eximiam extulimus libertatem, statuentes, quod nullus comitum... in eo sibi ius aliquod vindicare praesumat; verum in aula regia tam ipse, quam sui heredes perpetuo libertate gaudeant...“⁷

¹ W. VII, 131–33. L. Érdekes keveréke a szolgálatszabaddásji és nemessítési formulának.

² Zalai Okl. I. 36–38. L. Tartalmi átiratai W. VII, 524–525. I. és W. XI, 484. I. Hamis, I. Karácsonyi, Hamis okl. 21. L.

³ Smiřičklas, V. 308–311. I. Hamisítvány, v. ő. Karácsonyi, A hamis okl. jegyz. 24. I.

⁴ F. V/2, 504–507. I.

⁵ H. o. VIII, 210–211. I.

⁶ H. o. VI, 3–4. I. Kellére és kritikájára nézve lásd: Szentpétery, Regesta, 35. l. (104. sz.) Már ennek a szóbanforgó Botusnak apját, Gab-ot is II. Géza kiemelt az egyház hatósága alá és „in domo regia tradita libertate constituit.“ Nagyon jellemző a korra középkori szóhasználatra és az uralkodó befogására, hogy ugyanaz a kifejezés tulajdonképpen két különböző „libertas“⁷ felel, Gab-ja ugyanis bizonyos Dénes comes intézkedésére a királyfi mellett végez belső szolgálatot, mint ahogy ilyen szolgálásban látunk máskor is tárnokot (1270: W. VIII, 307. I., 1280: W. IV, 216.), tárnokok iobagioit (1285: W. IV, 277. 71., 1272. F V/1, 210. I.), coenst (1272. W. III, 275. I.) stb. Érdemet jutalmazásáért újolag „in domo regia“ való tartózkodása csakis úgy érthető meg, ha a második esetben már királyi szerviens, vagy nobiles lett. Ehhez hasonló Soproni Okl. I. 8. I. A szóhasználat, az értelmezés részletes magyarázatát lásd a II. I. fejezetben.

⁷ F. II, 308–9. I. v. ő. Tagányi, Tört. Szemle, 1916, 592. I. (jegyzet.)

1204: „...ex omni officio... theutonicorum... exemimus, et tali libertate donavimus, ut tam ipse quam ipsius heredes in aula regia liberum habeant conversandi facultatem...“¹

1212: „... (egyik udvari vitézének halála s érdemei miatt) testvérét... Stephanum clericum in pristinum libertatis titulum restituens, in domum suam regiam recepisset...“²

1224: „...qui de filiis iobagionum sancti regis de Gorica oriundi fuerant... tanta donavimus prerogativa libertatis, ut tam ipsi quam ab eis in perpetuum descendentes de domo et familia nostra de cetero censeantur...“³

1226: „...a iobagionibus castri Saingiensis, quorum quosdani iam receperat in domum suam...“⁴

Az élő gyakorlat sokféle, tarka változatait szisztematikus rendbe próbáltuk összefoglalni. Csoportokat, stereotyp kifejezéseket sikerült megpillantani, melyek egymásba fonódnak, bizonyos menetekbe kapcsolódnak. A formulák szisztematikus menete nem jelent-e egyben chronológikus menetet is? Ez a megfelelés kétségtelenül fennáll. Megállapítható ezúton is, hogy a „nobilis“ szó használata csak a XIII. század második felében lesz mindinkább általánossá, hegemoniáját pedig mindössze a század két utolsó tizede hozza meg. Épp a királyi serviens rovására, annak háttérbe szorításával terjed mind nagyobb körzetben, úgy hogy a formulákban a „királyi serviens“ kifejezés nem jut túl már a nyolcvanas éveken. A „serviens regis“ sajátos egyéni tartalma, mint a XIII. század kedres kifejezése, a század elején alakul ki, a tízes, huszas évek gyümölcse.

Mert a legősibb formulában a „serviens regis“ még nem szerepel, mert azokat, kik a század elején ezt a nevet viselték, akkor még nem így nevezték. Ha az egyik formula felcserelődhetik a másik formulával, akkor, amire vonatkoznak, kell hogy ugyanaz legyen. Gondoljuk el, hogy a XII. század második felében a király föloldoz, eddigi szolgálati helyzetéből kiemel várjobbágyot, castrensist, tárnokot, stb. és azt mondja, hogy házába fogadta őket, s „in aula regia liberum habeant conversandi facultatem.“ Ezek egy sajátos társadalmi réteget

¹ Zimmermann. I. 7. 8. l.; 1206-ban II. András új adomány kapcsán megerősíti jogait (u. o. 8—9. l.), IV. Béla ugyanesak 1231: (u. o. 54—5. l.)

² Soproni okl. I. 7. 9. l. tartalmi átírásban.

³ Smečková, III. 238—240. l. (= F. VII. 5. 233—4. l.)

⁴ Pannonhalmi rendtört. I. 676—7. l. Valószínű azonban, hogy csupán udvari szolgálatra rendelték be őket. Erre példa lásd: az 1163—64. évi adathoz szóló jegyzetet.

alkothattak, közöttük és a király közt az alattvalói viszonyon túlmenő különleges, közvetlenebb kapcsolat állhatott fenn. Most már azt látjuk, hogy ugyanezekkel a szavakkal tesz a király várjobbágyot, castrensiset, tárnokot, stb. is királyi szerviense. Tehát ők is a király udvarához tartoznak. Mi következik ebből? Ebből csak az következhetik, hogy *a királyi szerviensek és azok között, kiket a király a XII. század végén „in domum suam regiam“ vett föl, valamiféle continuitas áll fenn.* A két társadalmi csoport egymásba kapcsolódik, mondhatni, az egyikből következett a másik. Nem azt mondjuk ezzel, hogy a kettő tulajdonképpen ugyanez, ez a következtetés már nem engedi meg, sőt ellenkezőleg lehetségesnek tartjuk, hogy a XII. századi „elődök“ más jogok alatt éltek, mint a XIII. század fejlettebb viszonyai közt, a kialakuló rendi társadalom légkörében vívódó királyi szerviensek.

Ez a kapcsolat olyan, mint a híd két világ között. A királyi szerviensek intézménye gyökereit egy olyan társadalmi réteg talajába ereszti le, hol maga a „királyi szerviens“ név még ismeretlen. A szerviens kifejezésnek azonban már a XIII. század előtt is van története. Csováltság az, hogy túl a szavak esetleges találkozásán, *a királyi szerviens kifejezés nem a XI—XII. századi „serviens“ szóhoz fűződik, hanem az „in aula regis“-hoz.* Ez az, ami döntő jelentőségű a probléma kifejtésének további sorsára. Mert mit vettek fel eddig? Mit hitt Erdélyi, amint a bevezető sorokban vázoltuk? Erdélyi úgy látta, hogy a királyi szerviensek egy a várjobbágyoknál kisebbrangú szabados szerviens osztályból emelkedtek fel a szabadok társadalmába. Fokozatosan, 1217-től kezdve a királyi szervienseket a király ezekből a szabados szolgánépekből, szerviensekből nevezi ki. Ez azonban nincs így. Akiket a király királyi szerviensekké tesz, azokat sohasem nevezi szabados szervienseknek, hanem „*lobhagiones castri, castrenses, tavernieci, udvarnieci, stb.*“ Azok szerinte a szabados szerviensek, akiket Albeus összefoglalásában lovas szervienseknek nevez. A királyi szerviensek így a király népei közt is feltehető lovas szerviens-osztályból eredtek. A szerviens szónak ezzel ellentétben sokkal tágabb körű, általánosabb a jelentése. Elgészen erőszakos a szerviens kifejezést csak a lovas szolgálatot végző népekre szűkíteni. *A XII. században mindazokat, akik valamiféle „servitiumot“ végeztek, kapcsolatban a servitiummal, szervienseknek nevezték.* A servitium pe-

dig mindenfajta szolgálat jelzésére egyaránt használatos.¹ Az arator servitiummal tartozik urának, a comes nádor tisztségét servitiumnak tekintik, ha valaki különös érdemeket szerez, jelentős szolgálatot tesz, harcolt, országos ügyben fáradozott, úgy ez is servitium volt, s a pap „Deo serviens“. A „serviens“ nem azt jelenti még, hogy valaki bizonyos, mondjuk, lovas szolgálatot végez, hanem ezzel egészen általánosán csupán azt akarták felüntetni, hogy valamely servitium valakire vonatkozik. Így a „serviens“ néha servus, libertinus, s ezek között is, a legkülömfélebb szolgálatot teljesítő népekkel kapcsolatban bukkan fel.² Ilyenkor a serviens átlógó jelen-

¹ A Karolingok alatt a ministeriumnak, servitiumnak ugyanez az általános jelentése, v. ö. Dopsch: Die Wirtschafts-entwicklung der Karolingerzeit (1913) I. 87. l. „Wie ministerium den Dienst überhaupt bezeichnet = servitium, so ministeriales Leute, die Dienste zu verrichten haben, mit Diensten betraut sind.“ „Somit ist wohl die Annahme kaum zulässig, dass ministeriales zur Karolingerzeit bereits einen Stand bezeichnet habe, wie Brunner doch meint“ (u. a. 89. l.). Eppen csak utalok arra — alkalmasabb helyen (III. fejezet) fogom ezt kifejteni —, hogy nálunk is használatos volt a ministerium, az officium (= servitium) mindenféle „szolgálat“ jelzésére, sőt hogy a ministerium szó sokkal inkább el volt terjedve. Ez magyarázza meg, hogy a legrégebb törvényeinkben ministerialisok szerepelnek s nem servienssek (az esztergomi zsinati határozatban fordul elő előszörben „servum vel servientem“ 69. cikk. Závodszy: A Szent István-, Szent László- és Kálmán-korabeli törvények 1904. 205. l.).

² 1113: H. o. VIII. 6. l. „... quantum habent terre (Gwerienses) tantum habent servientes sancti Ipoliti.“ Kritikájára v. ö. Szentpétery, Regesta. I. 18. l. (46. sz.); 1118: Pannonhalmi rendt. X. 500. l. „ad servitium ecclesie... ordinavit...“; 1138: Knauz, I. 88. l. „... hec sunt mansiones seruorum, quos Almus dux... donavit ecclesie. (ut Canoniceis in student) ecclesia die ad nocte seruiantibus, necum ministrarent collidiantur“; 1141—61: Magy. Könyvszemle. 1892—3. 18. l. „Nos... seruiantes proprie libertati donauit...“; 1146: Pannonhalmi rendt. I. 598. l. „Debitum vero servitii, quo alii homines ecclesie occupantur, ab his nostris hominibus prorsus excludimus, videlicet ut nec vinum ducant ad monasterium, nec farinam ad prebendam fratrum, nec aliquid cogantur laborare, nisi quod ad agriculturam vel ad colendas vineas predicti predii pertinet“; 1152: Pannonhalmi rendt. I. 601. l. „... cuius servitium non aliud sit, nisi in singulis annis... persolvant ecclesie duodecim unarum tapetum“; 1164 körül: F. IX/7. 634. l. „... neo ad civile servitium retrahere audeat...“ Keltére v. ö. Szentpétery, Regesta. I. 35. l. (106. sz.); 1165 körül: Knauz, I. 118. l. „... cum VI. mansionibus seruorum, super proprios equos seruientium...“ (ed. hirtokol); 1169. F. VI/7. 161. l. „... et duodecim libertinorum, in propriis equis servi-

tésének a XIII. században „conditionarius“ vagy egyszerűen „populus“ felel meg. A mindenes cseléd, a belső szolgálat teendőit ellátó inas neve szintén *servi* ns.¹ Nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyelv azon élő fordulatait sem, melyekben egy egészen elvont, ideális „serviens“ tükröződik vissza.² És ha bár tisztében erényt

entium...“; 1181: Fejérvapatak, III. Béla okl. 29. l. „... mansiones libertinorum... isti sunt servientes cum equis suis.“; 1184: Pannonhalmi rendtört. X. 501. l. „... dicentes, eos suos esse conditionarios et a debito servicio regis... alienatos...“; 1186: H. o. VI. 4. l. és W. VI. 164. l. „... servientes regi in libertate uduornitorum...“; 1237: W. VII. 29. l. „... liberi sunt a servicio aratri...“; 1239: Knauz. I. 329. l. „... donauimus... ecclesie... quasdam terras seu possessiones nostras, cum suis seruitoribus, conditionarijs, retiferis scilicet et falconarijs...“; 1239: Pannonhalmi rendt. l. 770. l. „... nec in aliquo castri servicio constitutus.“; 1237-1240: u. o. 772. l. „Iobagyonum equestrium“; 1247: Knauz. I. 364. l. „Iobagiones monasterij... servientes in equo proprio, qui vulgo lausiesag dicuntur.“; 1248: F. VII. l. 294. l. „... ubi sunt populi ecclesieque seruitium...“; 1252: W. II. 228. l. „... cum seruitoribus eiusdem ecclesie super eadem terra commemorantibus...“; 1255: Knauz. I. 423. l. „... quod quidam nobiles iobagiones ecclesie Strigon. exercitantes et alii conditionarij eiusdem a servicio ipsius ecclesie fugientes... ut huiusmodi seruitores ecclesie sue ad officia... ordinata, redire compelleremus“; 1262: W. VIII. 32. l. „... ut numerus hospitem nobis seruitientium augetur...“ (szöllősi vendégek); 1270: H. o. VIII. 133. l. „de conditionalibus seu populis seruitoribus monasterij... multi... a servicio ipst monasterio debito se condunauiter retrahendo a libertate verorum nobilium ne exercitaneum iobagiorum eiusdem monasterij auctoritate ino temeritate propria tenuerissent“; 1272: F. VI. 261. l. „contulimus... monasterio seruitores et ancillas...“ hol seruator... seruus; 1275: F. V. 2. 288. l. „Cum nos vindictores nostros de villis Sumegh et Somador... sororibus ecclesie... in conditionem ipsorum consuetam, seruitentes contulimus“ sth.

¹ 1183: Békefi: Pilisi apátság. I. 126. l. „Monachis vel conuersis, cum seruitentibus eorum libere ingredi et egredi...“; ugyanezek mindenes szolgát jelent Rogeriusnál (Florianus, Fontes. IV. 75, 76, 84. l.), vagy Jullán barát esetében „factus seruiens natus sarraceni sacerdotis...“ (Theiner: Mon. Hung. I. 158. l.).

² 1225: Szt. István. III. 247. l. „nullo nobilium remuneratio denoto seruitentium fidelitas...“ Az oklevél gyanús, v. ö. Szentpétery: Regesta. I. 177. l. (574. sz.); Rogerius: Florianus, Fontes. IV. 53. l. „... tamen de regalibus bonis bene ac fideliter seruitentibus remunerationem congruam faciebat“; 1250: Szentpétery: Regesta. I. 277. l. „ut cum fideles et expertos coronae regiae seruitores remunerare teneamur“; 1055: Pannonhalmi rendt. X. 493. „Ad seruitium... divinum...“;

erényre halmozott, valaki hárebán, követségben kitűnt, a recompensatio „servitiumának” szövege.¹ Így hát mindez servitium.

Most már értjük, miért nem fonódik egybe a XIII. század királyi servienseinek a sorsa valami szabados serviens osztállyal. A királyi serviensek nem emelkedhettek ki a XII. századbeli serviensek közül, azon egyszerű oknál fogva, mert egy ilyen, serviens név által mástól megkülönböztetett osztály — nem is létezett. Voltak aratorok, udvarnokok, servusok, stb., de maga a serviens mint bizonyos határozott foglalkozást űző társadalmi réteg nem mutatható ki a forrásokból. Jelentése irodalmi, egészen általános. A szó átfogó jelentése *mellett* a XIII. század elejétől kezdve a „serviens” szűkebb körre, terminus technicusná formálódott. Az irodalmi jelentésből kivált az ú. n. „serviens”, melyet következetesen meghatározott társadalmi réteg, a dominus körül közvetlen katonai, tiszti (officialis), belső szolgálatot végzők jelzésére tartották fenn. Kezdetül fogva az ú. n. „serviens” úgy a servustól, de a jobagtól is mervev el van határolva.² Ez bepillantást enged a kiválás történetébe. A szó merev formát, speciális értelmet legkorábban ott nyerhetett, hol a szolgálat pontosan nem volt meghatározható. Az arator, vinitor, pulsator, pisco, pistator, stb. főfoglalkozása éles határokkal rajzolódik ki, de a mindenes, általában a dominus személye körüli szolgáló, legyen az egyszerű servus, vagy jobagiu, fogalom, mely határozatlanságában kiesüszik kezeink közül.

1212: W. XI. 114. l. „...Deo servientibus...”, továbbá 1218: Theiner: *Mon. Hung.* I. 36 l.; 1224: F. III. l. 438. l. stb.

¹ 1079–1080: Fejérvataky: *Orl. II.* István korából, 7. l. „in servitio domini mei regis” és servusokat ad „non ad servitium episcopi”; 1245: H. o. VIII. 45. l. „...in memoriam multiplicium servientium eius...” kap hírfokot István országbíró, ki mint magister agasonm is sok szolgálatot tett; 1254: Knauz. I. 418. l., aki királyi seregben hadköteles, annak szolgálata: servitium; 1289: H. o. VI. 343. l. „in aliqualem recompensationem servientium suorum...” stb.

² Váradi reg. 186. l. (No. 95.) „...servos Olodarii... duos iohannes Joannis... servientes Beli...”; u. o. 211. l. (No. 162.); u. o. 228. l. (Nr. 205.); u. o. 274. l. (Nr. 319.); u. o. 279. l. (Nr. 333.) stb.; 1246: *Smičiklas.* IV. 307. l.; 1260–70: H. o. III. 19. l.; 1270–90: W. VIII. 332. l.; 1280 körül: W. XII. 704. l.; 1284 körül: H. o. VII. 186. l.; 1292–94 körül: Zichy okm. I. 79. l.; 1298: *Smičiklas.* VII. 133. l.; 1294: W. X. 162. l.; 1300 körül: *Smičiklas.* VII. 417. l. „sive fratres, sive servientes, sive iohannes, sive aliquos alios officiales” stb. Épp így

Tehát csak egyszerűen szolgáló, *serviens*. Az, aki az úr udvarában foglalatostkodik, kinek nincs önálló gazdaság, s urát mindenhová követi, az ő családjához tartozik. A mag itt tapintható ki, a szó mélyében rejtő familiaritás magában hordozza a fejlődés esiráit. Mert a *serviens-intézményben* nem a lovas szolgálat a döntő motívum, nem is a tiszti, — hiszen voltak *servienses*, familiarisok kik se katonák, se officialisok nem voltak, pl. tárnokok, szakácsok — hanem épp a familiaris, személyes viszony.¹ A *serviens-intézmény*, abban a formában, amint az Árpádkor közepén kialakul, a XIII. század, s az azt követő kor intézménye, a „*servienses*” mílesekkel, jobagiokkal, nem azonosíthatók. Természetesen, az új intézmény nem marad elszigetelten a társadalom erőinek áramlása közepette, a régi áthaljik az újba is, sokféle elemből tevődik össze. Kétségtelenül a XII. század lovas jobagiójának előkelői észrevétlenül *serviensekké* formálódnak át az új század derekán.² Azt hiszem nem tévedek nagyon, ha a jobbágy szó értéksüllyedését a *serviens-intézmény* felvirágzásával hozom kapcsolatba. De a „*servientes cum equis suis*” még nem *servienses*. Rá kell mutatni arra e ponton, hogy a *királyi serviens kialakulása* összeesik a *magán-serviens* jelenlétének kikristályosodásával. Nyilvánvaló most már, hogy a XII. századbeli *serviens* (ugyanilyen értelemben gyakran *servitor* is) nem hozható kapcsolatba a XIII. század *serviens*-ével, aki nagyon sokszor *nobilis*. Abból, hogy a XII. században *servusok*at, *libertinusok*at *serviensek*nek nevezték néha, még nem következik, hogy a *servienses* a XIII.

megkülönböztetik a „*cognatus*”-tól is, pl. 1255: W. XI. 422. l. „*cum omnes cognati et servientes nos dereliquerunt*”; 1273: H. o. VI. 191. l. „*cum morte quatuordecim serviencium et cognatorum suorum...*”; 1291: W. XII. 501. l. „*cum multis cognatis suis et serviencibus*” *hæreol* stb. Általában a *dominus* a *serviens*had mellett mindig rokonsáival együtt száll síkra. Néha azonban maga a rokon is *serviens*, pl. 1284: H. o. VI. 304. l. „*pro morte serviencis, et cognati sui Boguzlou numerati...*”; 1299: Sütőéklás. VII. 325. l. „*serviente et cognato suo*” stb.

¹ Lásd a II. l. fejezetet.

² A fejlődést szépen illusztrálja a következő adat: 1215: Knuaz. I. 208. l. A király kivész *castrensis*eket a vár köteleke alól és az egyház jobbagioltvá teszi. 1291-ben ugyanezeket „*in numerum et collegium nobilium jobaglonum... arelliepiscopatum*” emeli fel az érsek (Knuaz. II. 298. l.), akik 1320-ban már *nobilisek* és az érsek familiarisai (u. o. 771. l.).

században ezekből emelkedtek ki. Úgy akkor a név azonosága alapján a XIV—XIX. század jobbhagyparasztaít a XIII. századbéli nádor, országbíró, stb. utódlának kellene tekinteni, mert hiszen „jobagio“-nak nevezték a nádort, országbírót is.¹

Adataink kivezetnek bennünket a „serviens“ kifejezés köréből, s arra indítanak, hogy az „in domo regia“ jelentése körül keressük a királyi servienéseket. A megpillantott continuitas alapján ezért az „in domo regia“ jogkörét, „libertas“-át megállapítani annyit tesz, mint a királyi servienések jogkörét megállapítani az Aranybulla mozgalmaitól. Szóval abban az időben, midőn még a királyi servienéseket nem nevezték „királyi servienések“-nek, Túlkerülünk ezzel a „királyi serviens“ fogalmán, hogy meghatározzuk jogállásukat, kötelezettségüket. Megadja ez a vizsgálódás számára a biztos alapot az Aranybullaiban megszövegezett elvek, törekvések helyes értékelésére. Változás vagy a régi királybástyázás, forradalom vagy csak reform, az eddigiek részletes kifejtése, módosítása, — kérdések, melyekre ez az összehasonlítás adja meg a legbiztosabb választ.

Mi lehet a jelentése ennek a számunkra különösen hangzó kifejezésnek, hogy valaki a király házához, családi köréhez tartozik, ott örök szabadságot élvez, hogy a királyi udvarba szabadon bejárhat, s „inter aulicos“ teljesít szolgálatot? A „servitium“ nem lehet alsórendű, nem lehet közösüléses, szolgáló népek kötelező szolgálata, — hiszen midőn „in domum suam“ felvesz a király valakit, épp ez szűnik meg, az eddigi, sokszor udvari, szolgálat terhétől lesz mentes —² Latum ellenkezőleg szabadság jegyében fogant. II. Endre egyik vitézét, aki a királyt mindenhová követte, ki udvarában élt, emeli fel familiája tagjai közé.³ III. István ezt teszi Botus udvari szolgálójával.⁴ A „familia“, „aula“ emlegetése, azt

¹ A szavak jelentésének értékváltozására v. ö. Hóman: A társadalmi osztályok Szent István államában (Békefi Emlékkönyv, 1912).

² 1197: F. II. 308. 9. l.; 1204: Zimmermann, I. 7. 8. l.; 1224: Szmékkés, III. 238—40. l. stb. lásd az eddig felhozott adatokat.

³ 1212: Soproni okl. I. 7—9. l.

⁴ 1163—4: H. o. VI. 3—4. l. A szolgáló népek jutalmazásának más módja az adományozás volt. Természetesen ez ritkábban történt. pl. 1270: W. VIII. 299. l. halastavat ad egyik hívének, ki „in domo nostra iugiter de nostro mandato in officio ianaricatus...“ végzett szolgálatot.

a lehetőséget engedi meg, hogy mint a „dominus“-szal személyes kapcsolatban levő elemek, nem mások mint „familiaris“-ok, azaz „serviensek”.¹ Az a benyomásunk, hogy ez a személyes, úr körül végzett szolgálat magasabb síkon, de lényegében ugyanaz volt, mint az egy házi, világi nagybirtokosok familiarisainak servitutum. Később is, nemesek, főnők, „in domo nostra fugiter famulando, mille mortis casibus se exponendo“ szolgálták a királyt, s ezért gazdilag adományokat kapnak.²

A kérdéses osztály tagjai, a királyi servienseknek ősei, úgy tűnnek föl tehát, mint akik a királlyal közvetlen érintkezésben, vele szoros kapcsolatban vannak. Ez a kapcsolat pedig familiaris, személyes jellegű. Érthető, hogy mint ilyenek, királyi zászló alatt katonáskodnak.³ Miután ebben az időben nem képzelhető el hadviselés bizonyos fokú adómentesség nélkül, az, aki harcol, eo ipso nem fizet (vagy csak részben személye után) adót, nem lehet csodálkozni azon, hogy többé-kevésbbé adómentességet élveznek.⁴ A király közvetlen hatalma alatt,

¹ Székfü Gyula: Serviensek és familiarisok (1912) 20. l., hol ez a viszony részletesen van kifejtve.

² 1270: W. VIII. 253. l.; ilyen adatok még 1225: Smtőkklas. III. 249. l.; 1254: F. IV/2. 234. l.; 1259: W. VII. 504—505. l.; 1261: Apponyi okl. I. 4. l.; 1266: F. IV/3. 342. l.; 1267: F. VIII/1. 347. l.; 1272: F. VII/2. 19. l.; 1272: F. V/1. 190. l.; 1272: F. VII. 242. l. stb. Lásd a II. l. fejezetet. Maganuraknál is pl. 1280: Smtőkklas. VI. 358. l.

³ 1204: Zimmermann. I. 7. l. „nisi te armis militaribus, in quibus nobis et regno tibi libertate donati servire tenentur.“ II. András és IV. Béla egyenesen „miles noster“-nek nevezi őt, o. 8. és 54. l.). A „miles“ kifejezés, amennyiben nem jelent általában katonát, később a serviens helyett használatos, pl. 1295: Apponyi okl. I. 26. l., a Pécz-nembeli Aladár „fidelis miles noster“; 1215: Smtőkklas. III. 139. l.; 1262: Smtőkklas. V. 235. l., 483. l. stb.; erről részletesen a II. 2. fejezetben; ugyancsak beható megvitatásai 1224: Smtőkklas. III. 238—40. l., s az ezzel hasonló eseteknek, hol bizonyos számú harcos kiállítására kötelezettek. „Quotiens vero necesse fuerit, in exercitu nostro quindecim loricated et centum pedites vernaculos expeditos habebunt.“

⁴ A hadügy és pénzügy kapcsolatára v. ö. Eckhart Ferenc: A királyi adózás tört. (1908) 23. l.; Hóman B.: Tört. Szemle. 1912. 166. l. Hogy azok, kiket a király „in domum suam“ emelt, személyük után adót nem fizettek 1204: Zimmermann. I. 7—8. l., különösen 1231. (u. o. 54—55. l.), ami világosan mutatja a hadviselés és adózás közti összefüggést. Johannes Latinus utódainak népei IV. Béla rendelkezése szerint csupán csak három arany fertót fizetnek évente. Ha azonban Johannes fiai harcba mennek, úgy ezt az összeget

az „in aula regia“ való tartózkodás folytán a király, vagy az ő személyében helyettesének, bíráskodása alá tartoztak. Mielőtt valakit a király udvarába fogad, ezzel egy-szersmind felmenti a vidéki bírák, comesek, azok officí-alisainak jurisdicciója alól is. A király helyettese a nádor.¹ Szabadok voltak; ezt felteszi már „libertas“-uk, az adatok pedig kifejezetten liberekről szólnak.²

Szándékosan támaszkodtam csak arra a pár adatra, hol a királyi udvarhoz tartozó társadalmi réteg jogállása, szabadsága még tisztán, keveretlenül nyilatkozik meg. Ime, a XII. század végén, az új század kapujánál azok szabadsága, fontosabb alapvető jogaik, akik egy-két évtized múlva már mint „servientes regis“ tűnnek elő. Azonnal szemünkbe ötlük, hogy „libertas“-uk in nuce, végső lényegében, már magában foglalja az Aranybulla legfőbb pontjait. De nemesak az Aranybulla, hanem az okleveles gyakorlat is azt mutatja, hogy számukra a szokásjoggal szemben az 1222-iki év nem hozott minden eddigig felforgató, gyökeresen más jogokat.

Az Aranybullában is megtaláljuk a közvetlen királyi hatalom alá tartozást. A comes, vagy annak tisztje nem ítélhet felettük (még népeik felett sem, esupán pénz, tized és lopás esetén,)³ egyedül a király, vagy annak

saját hasznukra fordíthatják: 1212: Soproni okl. I. 8. l. „omnis servitutis expertus“; 1224: Smečkvas. III. 239. l. „akiknek a király hospeseik marturina-kötelezettségét adományozza. A személyes adómentesség mellett tehát népeik számára kisebb-nagyobb exemptiót szereznek.

¹ 1197: F. II. 309. l. „... quod nullus comitum, aut aliorum in eo sibi ius aliquod vindicare praesumat...“; 1204: Zimmermann. I. 7. l. „Concessimus etiam ei, ut ante alium iudicem praeter nos et illum qui iudicat filios iobagionum nostrorum, nullatenus cogatur in aliquo respondere.“ Hogy kiesoda az a bíró, azt elárulja az 1206: (u. o. 8—9. l.), hol II. András meg erősíti azt a szabadságot, „quam frater noster rex Henricus recedendae memoriae ei contulerat, plenarie sibi suisque heredibus praesentium auctoritate concedimus, videlicet quod in placito ad nullius iudicis aulet praesentiam praeter regiae maiestatis et comitis palatini, cuius ius salvum esse volumus...“; 1224: Smečkvas. III. 239. l. „Itaque de cetero ad iam dictum castrum nullum habeant respectum“.

² 1163: 4: H. o. VI. 3. l. „omnino liber“; 1231: Zimmermann. I. 34. l. birtokok négy falura terjed ki; 1212: Soproni okl. I. 8. l. „homo libere condicionis“, aki „libere et absque alicuius conditione terram et locum inhabitandum elegisset“; 1224: Smečkvas. III. 239. l. „Porro hospites quos predicti liberi homines habuerint...“

³ Kuvuz. I. 233. l. (Art. V.)

helyettese (nádor).³ Királyi zászló alatt harcolnak „magukban és személyesen”, tehát nem tartoznak bizonyos számú katonát kiállítani (maguk közül), harcolnak pedig a király seregében, s nem valamelyik „baro” serviensci között.⁴ A személyt illető adómentesség, mely a birtok jelentőségének egyre növekvő emelkedésével áthárul fokozatosan magára a birtokra.⁴ És miként az „in domo

³ Knauz, I. o. o. (Art. I.) Az élő gyakorlatban: 1233: H. o. VII. 22. l. Demeter (országbíró) írja „quod cum dominus rex totum causam suorum servientium in parochia scilicet ferri castri existencium... nostro comitis... iudicio determinandum...”; mentek a comes és officiólása bírászkodása alól. Pl. 1275: H. o. VII. 158. l. 1275: Knauz, II. 53. l. IV. László: H. o. VIII. 277. l. stb.; a congregációra pl. 1267: H. o. VIII. 109. l.; 1270: Sütőtklas. V. 547. l. „... universi fideles nostros iam ecclesiastice persone, quam servientes regales, qui tenentur coronationis nostre in integrum immensam congregationem apud Allam fecerunt...”; sőt kezdnek bizonyos autonóm jogokat gyakorolni 1292: Sütőtklas. III. 375. l. királyi engedéllyel bírászkodás hatalmaskodás esetén, 1227: W. VI. 44. l. önhatalmúnál fogva birtokizlatást végeznek; 1282: W. IV. 243. l. talán azt a következtetést engedi meg, hogy az Aranybullaék megfelelően (Art. II.), a nádor elé a káptalan és nem a prís talus tanácsa mellett történt előzést a királyi servientsek jogának tekintették.

⁴ Knauz, I. 233. l. (Art. VII.) Hogy 1222-ig a királyi servientsek kötelesek voltak-e a királyt idegenbe követni, ezt adatok hiányában közvetlenül nem lehet megállapítani. A kérdés azonban magától oldódik meg, ha meg tudunk felelni arra: kik voltak a királyi servientsek? Hogy „sub vexillo regio” szálltak hadba pl. 1273: W. IX. 19. l.; 1275: Knauz, II. 53. l.; 1275: W. IV. 50. l.; 1277: W. IV. 84. l.; 1287: H. o. IV. 71. l. Midőn 1282-ben a „filii comitum udvarnicorum” szabadságuk megerősítését kívánták, azt mondják, hogy „sub vexillo regio, tanquam regales servientes” tartoznak harcolni. (W. IV. 243. l.); IV. Béla „Stuli de Wagh” részére megadja azt a szabadságot, hogy „non sub certo numero, sed eo modo, sicut servientes regales per se et personaliter armati nobiscum exercituare tenentur”. (W. IV. 3. 548. l.) V. ö. Págyai: Tört. Szemle. 1916. 413. l. Már 1180-ban „... liberis et militari armati in exercitu... regis equitandos...” (Knauz, I. 131. l.) ha az adat nem hamis, v. ö. Szentpétery: Regesta. I. 47. l. (146. sz.). A „sub vexillo regio” joga természetesen nem jelelheti azt, hogy királyi serviens valamelyik nagyrúchoz nem csatlakozhatott, s fordítva: királyi zászló alatt közlehetett várjobbágy (pl. 1266: H. o. VI. 143. l.), speculátor is (1269: P. IV. 3. 525. l.). Sokasem szabad merev jogi kényszert feltételezni.

⁵ Knauz, I. 233. l. (Art. III.) A fejlődés menete ide irányul, de még a XIII. század közepén az egyházi és nemesi birtok sem szerez egyetemes mentességet. (Természetesen csak a rendes adók alól.) V. ö. Eckhart P. id. m. A személyes adómentességhez lásd az ú. n. nemesítési formulát. Hogy

regia“ társadalmi osztály, úgy a királyi serviensek is liberek.¹

Pusztán pár egyvezéscse akartam rámutatni. Távol áll tőlem, hogy a XIII. században a XII. századot nyomozzam végig. Ez a módszer csak a fejlődés tényeiről terezné el a figyelmet. Csupán azt akartam kiemelni, hogy a királyi serviensek kezdettől fogva, amióta így neveztek magukat, de már de facto előbb is, oly jogokat élveztek, melyeket később, a nemesi rend kialakulásakor nemesi jogoknak tekintettek.² Eddig három ilyen

királyi serviensek, miként a nobilesek is, bizonyos esetekben cölleciát fizettek. 1243: Knauz. I. 347. l.; 1266: Theiner, Mon. Hung. I. 284. l.; 1293: F. VI. 1. 244. l.

¹ 1186: Knauz. I. 131. l. „... se esse liberos et militari armata in exercitu domini regis equitandos...“, bár valószínűleg hamis. V. ö. Szentpétery: Regesta. I. 47. l. (146. sz.); 1212: W. VI. 355. l. „... liberi et servientes regis essent...“ Kritikáját lásd: Tagányi: Tört. Szemle. 1916. 594—5. l. (jegyzet); 1236: F. III. 2. 97. l. (= F. VII. 5. 228. l.) „... de servientibus regis, et de iobagionibus castri, et de aliis hominibus, qui sunt genero liberi et bonae famae...“ Keltére lásd: Karácsonyi, id. m. 92. l.; 1257: W. VII. 465. l. „... de ipsorum statu libero...“ stb.

² Hogy ezeket a jogokat a rendi társadalom fokozatos kibontakozásával nemesi jogoknak tekintették: A megyei comesek bíráskodása alóli mentesség 1255: Huzai okl. 31. l.; 1263: F. IV. 3. 187. l. „quicumque ipsum comitem Botyz, et fratres suos convenire voluerit, non in presencia comitis de Scepus, sed in presencia nostre maiestatis more aliorum nobilium regni nostri conveniat iuris ordine observato“: 1300: F. VI. 2. 247. l.; továbbá lásd a nemesítési formulákat, pl. 1279: Smičeklas. VI. 325. l.; 1287: H. o. II. 19. l. stb. de általában mindentféle rendi népelem comeseinek, curialis comeseinek hatásköre alól, pl. a „comes filiorum iobagionum de Scepus“ alól (1300: F. VI. 2. 246. l.); a város bírája nobilest nem ítélhet el, pl. 1238: F. IV. 1. 134. l. (Nagyszombat). Sokszor minden tekintetben nobilek feletti sem ítél a comes 1255: Huzai okl. 30. l.; 1256: F. IV. 2. 381. l.; 1263: H. o. V. 67. l.; 1300: F. VI. 251. l. (még a nádor sem). — Hadiaszállás királyi zászló alatt, 1265: F. IV. 3. 262. l. „... nobisum, et non cum aliquo exercitum teneantur“; 1275: W. IV. 50. l. „... sub nostro vexillo more nobilium...“; és a nemesítéseket, pl. 1279: H. o. VI. 250. l.; 1281: F. V. 3. 91. l.; 1282: W. IX. 231. l. stb.; de bármelyik harchoz szabadon csatlakozhatnak 1273: Smičeklas. VI. 27. l. (szlavon törvény). „Item cum hostilis incursus uel felicitas venerit super regnum aut dominus rex processerit in expeditionem personaliter, tunc nobiles regni de Sciaueria singuli et universi ire in exercitum tenebantur, ita tamen, quod iidem cum baronibus quibus voluerint exercituandi habeant liberum facultatem.“ Ellenkező esetben v. ö. 1279: Endlicher, 559. l. (kun törv.); a szokásjogban, pl. (Öz nélkül): W. XII. 495. l.; 1287: Hout m. okl. I. 30. l.; 1291: Smit-

jelentős jogot sikerült megállapítani: 1. hogy a király közvetlen bírósága alá tartoznak, annak védelme alatt állanak, 2. hogy a király seregében, még pedig az ő zászlója alatt harcolnak, 3. s ennek megfelelően, bizonyos mértékű adómentességgel rendelkeznek. Ez a libertas azonban tulajdonképpen arra a közvetlen kapcsolatra támaszkodik, mely a király és a királyi szerviensek között áll fenn.

Már Tagányi észrevette, hogy a királyi szerviensek nemesi jogokat élveznek. Ősi idők óta nem is voltak ezek egyebek, mint nemesek, helyesebben a nemeseket egyszer „nobiles“-nek hívták, máskor „servientes regis“-nek. Később, a XIV. században pedig kizárólagosan „nobiles“-nek. Rendszeréből hiányzott a dinamikus szellem, a fejlődés elve, s a probléma merőben szóharccá, két kifejezés küzdelmévé zsugorodott össze.¹

És valóban, úgy tűnik fel, eddigi eredményeink arra vezetnek, hogy a királyi szerviensek nemesek voltak, nem is lehettek mások, mint nemesek. Hiszen jogaik annyira azonosaknak látszanak a „nobilis“-ek jogaival, emellett többször a kifejezést egyenesen a „nobilis“ szal veszik a források egyenlőnek, különösen a század végén, a nemesítési formulák vizsgálata pedig két századon végighúzódó continuitást vet föl: az „in domo regia“ emelés a nemesítés egy kezdetleges, korai formája volt,² s tekintetbe kell venni azt is, hogy kimutathatóan királyi szerviensek pár évtized múlva már mint nobilisek szerepelnek.

évkas. VII, 35. l. Hadbuzó parancs pl. 1289: F. V, 3. 506. 7. l. Keltére nézve lásd: Karácsonyi, id. m. 114. l. V, ő. Timon, id. m. 250. 3. l. — Adómentesség 1250: Tört. Tár. 1902. 218. l. (turói regest. 46. §): „... ut quocunq[ue] regalib[us] collecta in regno suo emanaret, sicut nobiles regni sui talem collectam sibi dare non tenerentur, nec collectam ab eodem possessione exigere presumuerent...“; 1102: Smečkás. II. 8. l.; IV. Béla: H. o. VI. 161. l. (= F. VII. l. 363. l.) „... nam cum nos villas nobilium descendere uiolenter non consueuerimus...“; 1273: Smečkás. VI. 27. l.; 1300: F. VI. 2. 247. l. „... ea libertate, qua vniversi nobiles nostri regni gaudeant...“; és a nemesítési okleveleket pl. 1298: F. VII. 3. 542. l. De a királyi kegy folytán még nagy különbségek álltak fenn az egyes „nobilisek“ között, pl. 1263. Smečkás. V. 267. l. „... quod nobis et Bela duci... filio nostro cum ad illas partes uenerimus, descendens dare tenebuntur“; 1272: Smečkás. VI. 13. l.; 1324: Gazdaságtört. Szemle, 1896. 602-603. l. Károly Róbert menti csak fel az erdélyi nemeseket a descendens alól stb.

¹ Tört. Szemle, 1914. 443. l. és 1916. 590-608. l.

² Tagányi: Tört. Szemle, 1916. 592. l.

Hogy egyeztethető ezzel össze az az éles, határozott megkülönböztetés, melyet a köztudat ugyancsak ismert „serviens regis” és „nobilis” közt? Lehet-e egyáltalán kibékíteni ezt a nagy ellentétet?

Valamit azonban Tagányi figyelmen kívül hagyott. Elnézett egy lehetőséget. Gondoljunk csak arra, hogy még a XII. század végén az „in domo regia” számos familiaris vonatkozást tükröz vissza. A királyhoz való viszony személyes, bensőséges. Ez a XIII. század első felében fokozatosan elsikkad. Nem voltak-e a királyi serviensek igazában, valóságos serviensei a királynak, mint magán dominusnak, miként ahogy voltak serviensei az egyházi és világi uraknak? Nem azok között kell-e keresni, kik a király bizalmas körét alkotják, familiáját, tanácsadói, kedvenc hívei, udvari vilézei között? Új lehetőségek ezek, melyeket a vizsgálat úgy vesz boncolókés alá, hogy keresi az összefüggést a királyi serviensek és a familiaritás elve között, vagy elválasztja, megkülönbözteti a királyi servienst a tulajdonképeni királyi servienstől.

De az is fellelhető, hogy túl a familia szűk körén, szétszórtan az egész ország területén élnek a királyi serviensek, mint a király hűbéres vitézei. Akkor ezek a királytól nyert föld fejében végeznek uruknak, mint magán úrnak, s nem mint a közhatalom képviselőjének, hadi szolgálatot. A magán servienscknek egy sajátos, különös csoportját alkotnák, hiszen közjogi formák közt, azok fokozottabb érvényesülése mellett volnának magán-serviensek.

Mind a két esetben elképzelhető, hogy amint az állam egyre jobban nyert közjogi formát, amint a patrimonialis szellem mindjobban hanyatlott, úgy tűnt el lassan a királyi serviensek, familiaris, vagy éppen magán-serviensi jellege. Mert lehetőnek tartom azt, hogy királyi bíraskodás alá tartozás, hadbaszállás királyi zászló alatti, a királlyal való közvetlen kapcsolat segítségével ezek a királyi serviensek az állami élet kialakulásának arányában észrevétlenül elvesztették eredeti magánjogi, hűbéri vonatkozásukat és — nemesekké váltak, miután már eüdig is élveztek nemesi jogokat.¹ Bizonyos, hogy a királyi

¹ A kora középkori társadalomban mindenki joga, szabadsága személyes, egyéni természetű, alapja pedig a királyi gratia, ez hat át mindent, ez a külön-külön minden egyes alattvalót érintő személyes viszony. Innen van, hogy bár

serviensek, már abban az időben, midőn még nem így nevezték őket, a nemesekhez egészen közelálló társadalmi réteghez tartoztak, nem a szolgaképek tömegéből emelkedtek ki, ősök nem voltak serviensek, libertinusok, hanem nemesi jogok alatt élő liberek.

II.

„In domo regia“, ebben a kifejezésben sok familiaris vonás leppang. Milyen természetű ez a familiaritás? Mennyiben jogosít ez fel bennünket arra, hogy a XII. század végén, s a következő század elején a királyi serviensekben a király familiarisait, valóságos servienseit fedezzük fel? Ha voltak a királynak ilyen serviensei, * ez kétségtelen, ezek mennyiben azonosíthatók a királyi serviensekkel, megállapított jogaikkal, társadalmi helyzetükkel?

E ponton elkerülhetetlen a királyi servienseknek a familiarisokkal való egybevetése.

A dominus és annak familiarisa, serviense közt fennálló viszonyban helyesen emelte ki Szekély alapvető munkája a személyes, personalis jelleget.⁴ Az egyrészt hadi, másrészt udvari, hírtokkezelő szerepet betöltő serviens, officialis servitiumát nem bírték fejében teljesíti. A familiaris épp abban különbözik a hűbérestől — ezét sajátos eleme ez a magyar társadalomnak —, hogy kötöttsége nem a birtokon épül fel. Nem azért szolgál, mert

bizonyos jogok bizonyos társadalmi rétegeknek lesznek lassanként fejedelmek, a rendi csoportosulás még nem az akkori társadalom életető eleme, s hogy így nem-nemesek nemesi jogokkal rendelkezhettek. Amennyre általános ez, hogy csak pár utalást pl. 1282: W. IV. 243. l. „libri comitum ueruariorum“ szabadsága szerint ők a nádor hírsága elé tartoznak és királyi zászló alatt hadakoznak. V. ő. Bartal, id. m. l. 229. l.; 1241: Szentpéterey: Regesta. I. 233. l. (711. sz.) zalai várnépeket ment fel a király a comes bírósága alól; 1291: H. n. II. 21. l. civis adonantes; 1293: Csáky-okl. I. 23. l. a szepesi sümegi királyi pecérek nem tartoznak a szepesi comes hatósága alá; lásd még a városi polgárok különféle szabadságát, v. ő. Hóman: A magyar városok az Árpádok korában (1908); a szepesi jobbágyfiúkat a ryvelni várjobbágyokat kell még megemlíteni. A XI–XIII. századi társadalom és állam jellegéről lásd részletesen a III. részt. A patrimonialis intézmények átalakulásáról v. ő. Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. (Grundriss der Sozialökonomik. III. Abteilung.) 1925.² 694. l.

⁴ Serviensek és familiarisok (1912) 20. 24. l.

birtokot kapott, hiszen csak később, érdemei különös jutalmazásáért nyer néha birtokadományt, hanem mert életél, személyét ura személyéhez, érdekeihez fűzte. Világosan látjuk ezt a különbséget, ha a jobbágyfiúkra, vagy a predialis nemesekre gondolunk. A predialisok és a jobbágyfiúk, bizonyos fokig a várjobbágyok is, — mint később látni fogjuk — szolgálattal tartoznak uruknak, mert a birtok, amit kaptak, vettek adás-vétel útján, szerziék, bizonyos servitiummal van megterhelve. A birtok addig az övék, míg a servitiumot teljesítik. Ha a birtokot uruk beleegyezésével eladják, vagy rokonuknak hagyományozzák, ezzel megszűnik servitiumuk is, de a birtok fejében az új birtokosnak vállalnia kell a szolgálattal. Ezzel szemben a serviens, familiaris, ha birtokot kap itt ott domínusától, ez a birtok szabad, s örök jogon az övé, az úr akkor sem veheti el, ha többé már nem az ő familiarisa.¹ A kapcsolat egészen személyes, a birtok őt és utódait szolgálhatna nem kötelezi.

¹ 1212: Szentpétery: Regesta. I. 89. l. „...servienti suo in retributionem fidelis servicii eiusdem iure hereditario... quod nullus de generatione dicti Stephani vel filiorum suorum ipsum Ryssa ab eodemque descendentes super dicta terra possent inquietare“; 1255: W. XI. 422. l. „Ne donacio nostra in posterum nec per nos. nec per fratres nostros, aut heredes nostros... a dicto... possit revocari...“; 1268: W. III. 193. l. „Ita tamen, quod si quislibet nostrorum filiorum ab eodem acquireret (így), cum nostra malediccionc auferre non possent; similiter et si quislibet nostrorum cognatorum tam ex nostro genere, quam alius aliquis noster propinquus, seu alienus aliquis requirere ab eodem vel a suis heredibus... intenderet...“; 1274: W. XII. 130—131. l.; 1283: Smečiklas. VI. 446. l.; 1284: Székely okl. I. 31—32. l.; 1287: Smečiklas. VI. 590. l. „militi suo“, az adományozó hámnak testvere megerősíti; 1291: W. V. 56. l. Az adományhoz sok esetben a király is hozzájárul, pl. 1217: Szentpétery: Regesta. I. 112. l.; 1264: Smečiklas. V. 257—8. l.; 1270: W. VIII. 303. l.; 1277: W. IX. 170. l. a birtok királyi adomány volt, s midőn most a birtokos servienseiünk adja, a király beleegyezik „volentes. vt iidem... ac eorum heredes... memoratum terram non ut per ipsam comitem Stephanum eis datum sed tanquam ex donacione nostra perpetuo pacifice possideant...“ „Nyilvánvaló, hogy a birtok mentes servitiumtól; ugyanígy 1278: W. IX. 469. l.; 1282: u. o. 333—4. l.; 1282: Károlyi okl. I. 14—15. l.; 1283: F. V/3. 194. 6. l.; 1283: u. o. 201—3. l.; 1291: F. VI/1. 146. 149. l.; 1293: W. X. 113. l. A királyi hozzájárulást rendszerint ott kéri ki, hol a kérdéses birtok királyi adomány volt. A serviens az adományt szabadon eladhatja. 1231: Pannonhalmi rendt. I. 706. l.; 1285: Smečiklas. V. 359. l.; néha olyan megszorítással, hogy csak a dominusnak adhatja el, pl. 1282: W. IX. 338—340. l. Az adomány kifejezetten mindig

Hogy valamelyik nobilis nagybirtokos udvarába szegődjön, s annak híve legyen, annak indítékai közt — az egészen személyes természetű elemeken kívül (barátság, stb.) — egy ilyen hatalmas úr támogatása, védelme, kegyének elnyerése, volt a legfőbb motívum. A középkorban, hol az államszervezet működése társadalmi örök relatióin nyugodott, a kisebb emberek emelkedése, vagyinosodása, érdekeik védelme legnagyobb részben így vált lehetővé. Székfi kimutatta, hogy a dominus hatalmának nagybodásával párhuzamosan növekedett familiarisainak, híveinek rangja, hatalma is. Nyilvánvaló, hogy a familiaritas alatt sokféle rangú, rendű ember húzódott meg, az egyszerű belső szolgálatot végző

hűségük, eddigi szolgálatuk jutalmazása, többször egyenesen valamilyen nagy pénzbeli áldozat viszontszolgálatá, kárörítés, vagy halálcset engesztelési díja, pl. 1255: Knauz I. 430. l. Symconii fidei seruitenti nostro pro stipendio sui fidelis seruitii, nobis exhibiti, duorum annorum, propter indignitatem aliorum rerum nostre ecclesie..."; 1275: W. XII. 159-160. l. „pro morte“. Ilyen esetben, ha a birtokot mégis visszavennék, akkor „eidem . . . nel successoribus suis taxationem quinquaginta marcarum, quibus decapitacio et mutilacio digni . . . est taxata, soluere teneantur.“ (1291: W. V. 56. l.) Van eset arra is, hogy seruiens lelküldvéért birtokot adományoz az egyháznak, pl. 1292: Knauz II. 334. l.; 1233: H. o. IV. 14. l. a kereszt felvételére szóló fogadalmát úgy vállalja meg a dominus, hogy milesének birtokot adományoz. Sokszor az adomány végrendekezéssel jut kapcsolatba, pl. 1226: Smiékklas. III. 260. l.; 1227: F. III/2. 106. l. végrendekezésben „exceptis vineis illis, quas in eodem preadio seruitibus meis contuli possidendas“. A birtoknak bizonyos adóval való megkötése, ha az adományozó prépost utódjának nem szolgál, mely rávilágít a viszony személyes természetére, 1260: Knauz II. 122. l. Muthmerius szepesi prépost birtokot ad „fidei et familiari seruitenti nostro, pro meritis et seruitijs suis, que nobis exhibuit...: excepto eo, quod si idem Stephanus post mortem nostram preposito, in locum nostrum succedendi, non seruiet, nel debitum non impenderet famulatum; extunc... vnum fertonem et non plus, singulis annis dara... teneatur“. Az adományozásra vonatkozólag még 1268: F. IV/3. 477-8. l.; 1272: W. XII. 59. l.; 1276: W. IX. 157. l.; 1278: Teutsch-Firnhaber. I. 114. l.; 1280: Smiékklas. VI. 358-59. l.; 1283: W. XII. 408-9. l.; 1291: W. X. 64. l.; 1291: H. o. VIII. 310. l.; 1292: W. X. 89-90. l.; 1293: Smiékklas. VII. 129-131. l.; 1294: W. X. 160-1. l.; 1296: W. XII. 593-4. l.; 1298: W. X. 314-5. l.; 1298: H. o. VIII. 380-1. l.; 1298: F. VI/2. 150-2. l. stb. V. 5. Székfi: Seruiensok. 33-34. l. ' 1291: F. VI/3. 182. l. nec dominus rex aliquem quacunqve familiaritale et amicitia sibi tinctum . . . contra ipsum ducem iuuabit..."; 1259: Smiékklas. V. 149. l. „familiarium societam...“ stb.

familiaris, szolga éppúgy familiaris volt, mint a nagy uradalmak kezelője, várak castellanusa.¹ Az egyik is, a másik is fáradozásáért az ellenszolgáltatást főképen természetben kapta, a kisebb lovat, ruhát, némi díjat, s az úr konyháján élt, a nobilis, maga is hatalmas úr, hivatal, birtok jövedelmében részesedett, vagy más módon élvezett anyag: előnyöket.² A familiaritasban mindenfajta társadalmi osztály találkozhatott s keveredett; épp ez a heterogén jelleg fontos reánk nézve a vizsgálódás szempontjából.

A királyi familiája is a legkülönfélébb elemekből verődött össze. „Előkelőbb tagjai lehettek, az időnkint ott tartózkodó urak, kik haddal, harcossokkal szolgálták

¹ 1286: Knauz, II. 247. l.; 1290: W. IX. 531. l. civis familiaris, serviensis; 1222-77: Kubinyi. I. 99. l. cantor serviensis; 1270: H. o. VIII. 128. l. maior speculator serviensis; 1238: Endlicher. 445. l. „cum numulariis autem serviens comitis parochiani, nel culusanaque alterius non incedat...“; 1287: H. o. II. 19. l. „castrenses... servientes comitis Johannis“; 1263: H. o. VI. 114. l.; 1265: F. IV/3. 294. 5. l.; 1268: W. VIII. 200-1. l.; 1272: F. VI. 210-11. l.; 1272: F. VII/4. 142-4. l.; 1275: F. VII/2. 37-9. l.; 1275: Hazai okl. 71. l. várjobbágyok mint serviensok, familiarisok. Már Szekfű kiemelte, hogy ez a várszerkezet bomlásának egyik tünete (Serviensok, 24. l.) s mutatja, hogy a hadrendszer a birtokos servienshadára toldódik át; 1230: W. VI. 464. 490. l. castellanus serviensis és 1291: H. o. VI. 376. l. castellanus mint serviens. Némelyik olyan tohéto, hogy birtokot adományoz (1230: Sopront okl. I. 18. l.), urával együtt hűtlenségbe esve, birtokot vesz el (1300: H. o. VI. 461. l.). A familia különféle elemeit szépen látni 1291: Knauz, II. 296. l. „Andream nobilem de Ayka, palatium curie... Lodomerij, Strigon. archiepiscopi, Michaelam de Menchel magistrum paniferorum, comitem Stephanum filium Fulkus, Lukách parvum, magistrum Cephas, comitem Ladislaum filium Sukod, Zoerardum de caldis aquis, Albertum eunem Strigon, servientes eiusdem domini vestri archiepiscopi, nuper de exercitu regio de Theclonia revertentes...“ Hogy a serviensok között sok már a nobilis, 1260: F. IV/3. 25. l.; 1265: F. X/3. 265. l.; 1265: W. VIII. 122. l.; 1268: W. III. 192. 3. l.; (= F. IV/3. 477-8. l.) „de genere Sadan“; 1275: W. IX. 183. l. „de genere Herman“; 1282: W. IX. 338. l.; 1288: F. V/3. 409. 410. l.; 1289: H. o. VI. 343. l. (= F. V/3. 462. l.); 1291: H. o. VII. 226. l.; 1295: F. VII/3. 108. l.; „de genere Ludan“; 1296: F. VI/2. 19. l.; 1300: u. o. 265. l.; 1300: u. o. 261. l.; 1300: W. X. 374. l. stb.

² Erre vonatkozólag az Árpád-korban kevés az adat; ezek is inkább közvetve nyújtanak némi felvilágosítást, 1230: Zelai okl. I. 6. l. „Nicolaus filius Mossey de Gurla“ végrendeletében „...item equos meos et boves quos habui, et vestimenta mea reliqui uxori mee, de quibus duobus servientibus meis solvat stipendium suum, Martino scilicet dimidiam

a királyi, bele tartoztak az ott élő harcosok, papok, az udvar szükségletei kielégítésére dolgozó kézművesek és munkások, akikről természetesen ritkábban esik szó...¹ Mindazok szerviensek, királyi familiarisok, kik az udvar, a király közvetlen környezetéhez tartoznak, bizalmas

marcum et alteri fertorem et unciam..."; 1235: 69; II. o. VIII. 121. l. „Demetrius filius Beztev „végrendeletében“ . . . quod unum de equis meis domesticis et unum de vestibus dei Hennerico . . . et aliis servientibus meis, quibus in salario tenent, solvat consors mea de rebus antedictis (ingó vagy onból)“; hasznolón 1277: Knauz. II. 72. l. „... quantum fori- can... relinquo servienti meo . . .“; H. o. IV. 98. l.; 1300: Smtičklas. VII. 419. l. Néha szükségből a stipendiumot bir- tokkal váltják meg, pl. 1255: Knauz. I. 430. l. A stipendium- nak következős használatra, legalább is az Árpád-korban, a kisebbrangú szervienseknek járó ellenszolgáltatás jelzésére mutatja, hogy az általános jelentés mellett speciális kifeje- zéssel formálódott. Meghatározott, kölcsönös megegyezésen alapuló összeg lehetett, melyet pénzben is fizethettek. A hos- pesek által a zólyomi castellanusnak fizetett évi összeg neve: stipendium (1274: F. VII.2. 34. l.). Az érdemi, szolgálói jutal- mazása a közkeletű „recompensatio“ mellett néha a „stipen- dium“, pl. 1256: F. VI.2. 386. l.; 1272: W. III. 275. l. „volentes eidem condigno retributionis stipendio respondere . . .“ 1280: H. o. VIII. 207. l. nemesítés „pro stipendio et servicio“; 1300: Hontai. okl. I. 48. l. stb. Egy ilyen „officium“ jövedelme pl. 1295: W. XII. 571. l. a magyarszombati polgárok bizonyos szőlők után a bazini comeseknek járó rész mellett „Preterea volu- mus, ut servitori nostro, cui officium nostrum duxerimus pro tempore committendum in vydomnio et in quadragesima de integra vynea solvant quatuor denarios (a comes része „tres- pensas denariorum Vyennensium“), de media vero vynea duos denarios (a dominus kap „sexaginta denarios“), et de quartali unum (a dominus „triginta denarios“). Az officia- lis részére tehát bizonyos jövedelem van lekötve. A dominus kiváltságos jogában a szerviensek is részesednek (néha), pl. 111. Andrási: W. X. 416. l. (— Kubinyi. I. 181—2. l.) A ser- viens népeitől nem szednek collectát; 1322: F. III.2. 480—1. l. Keltére lásd: Karácsonyi id. m. 92. l.; 111. Andrási: W. X. 433. l. „... officiales, servientes, et iobagiones eorundem ab iurisdictione . . . comitis de Barana exemerit . . .“ Serviens fia ura udvarában nevelkedik, pl. 1280: Smtičklas. VI. 358. l. „... Michael filius eiusdem tuncdem noster (a királyné tár- nokmesterének) a tempore puericie sue cum omni fidelitatis denociationisque studio continuo existens in domo nostra, nobis et domine consorti nostre laudabiliter servivisset.“ A részle- teket lásd: Székfü: Serviensek. 33. 61. l. A szerviens-intézmény primitívebb testvére a szláv družyna. V. ö. Kutrzeba, Grund- riss der polnischen Verfassungsgeschichte (1912) 10—11. l. „Für diesen Dienst gab er ihr Unterhalt, Kleidung, und reiche Geschenke . . .“; Kossányi B.: A lengyel nemesi tár- sadalom megalakulása. Tört. Szemle. 1916. 235. l.

¹ Székfü: Serviensek. 17. l.

emberei, hívei, tanácsadói. Midőn III. András és Albert osztrák herceg békét kötnek, kijelentik, „quod omnes seruitores domini ducis in Vngaria residentes, quocumque nomine vocentur, siue nobiles, milites, vel clientes; plebei vel ciues et specialiter Radislaus banus, et sui cooperatores et amici, qui domino duci et suis seruicis adhaeserunt, habebunt et habere debent ex nunc... domini Andree regis Vngarie gratiam et fauorem...“¹ A helyviszálók között határozottabb formát ölt a „familiaris noster“, a „seruiens noster“: pártbívet jelent. Béla és István újabb király kölesönöccu megfogadják, hogy azokat „qui nobis consanguinitate, affinitate, vel familiaritate coniuncti... assisterunt vel assistere uoluerunt...“² nem hántják, adóval nem sanyargatják, sereget nem küldenek ellenük.³ Miután a viszony önkéntes, s személyek között áll fenn, változékony, nem örökölhető, hagyományozható. IV. László Kázmér mesterről azt írja, hogy „fidelis et familiaris prius illustris regis Stephani... nunc palae nostre notarius“⁴ előfordul „seruiens quondam Kunge, ducisse Cracouiensis...“⁵; majd „Paschasius... episcopus Nitriensis, dilectus et fidelis noster, quondam familiaris clericus... Stephani regis“.⁶ A személyi jelleg folytán az a különös helyzet állhatott elő, hogy valaki nem egynek, hanem több dominusnak volt a familiarisa, seruiense.⁷ Minél följebb haladunk, mitél hatalmasabb a familiaris, annál kevésbbé jelent a familiaritas merev, szolgálai megkötöttséget. Sokszor, midőn a király, főképen az Árpádkor végén, főurat különös pártfogásával, s kegyelmével tüntet ki, kölesönösen hátséget fogadnak egymásnak, s az így nyert megállapo-

¹ 1291: F. VI. 1. 183. l.

² 1263: Knuuz. I. 486. l.

³ 1266: Theiner. Mon. Hung. I. 285. l.

⁴ 1272: W. VIII. 2. Jellemző a középkori szóhasználatra, s a kifejezés határozatlanságára, hogy maga V. István nem nevezi familiárisának, sem 1266-ban (W. VIII. 146. l.), sem később, 1271-ben (W. VIII. 338. l.).

⁵ 1286: F. V. 3. 331. l.

⁶ 1288: F. V. 3. 417. l.

⁷ 1270: Sméttklas. V. 532. Dionisio officiali Dionisii seruiensis domine regine filii quondam Thome comitis fratris... Philippii archiepiscopi... aule regis cancellarii...“⁸, aki más helyen, de ugyanebben az évben Béla király familiárisa is (1270: Sméttklas. V. 538. l.); 1206–18: Soproni okl. 6. l. „Iwan miles domini regis et domini B(ertholdi) archiepiscopi Colocensis...“

dás a szerződés formáját viseli magán.¹ A hűség a viszony összekötő láncza. A hűtlenség bűne a familiaritásban azt jelenti, hogy kegyvesztett lesz, s kiszakadt a király familiájából. Midőn V. Istvánnak koronázása után Henrik, az egész Szlavónia bánja, hűtlenségbe esett, akkor „a familiaritate ac domo regia segregatus; se ad prefatum Boemorum regem corporaliter transtulisset...“²

A királyi familia legmagasabb köre tanácsadói, bárói, az előkelő tisztségek viselői, udvari papjai, s az udvarhoz simuló „nobilisok“ közül került ki. Cergely pápa IV. László királyt inti uralkodása kezdetén, hogy „consiliarios et alios familiares tibi assumere studeas, qui te in semitas mandatorum Domini dirigant...“³ A bárók, notarius, cancellarius, stb. mellett⁴ sok papot találunk a familiarisok között.⁵ A csoport zömét az udvarban élő nobilisok alkotják,⁶ idősek közt sok az ifjú, kik-

¹ 1298: H. o. VI. 431—35. l. III. András „cum dilecto fidei et familiari, barono nostro magistro Stephano filio Eruey bani de genere Akos Iudice curie nostre...“ lép ilyen szerződéses viszonyba; 1285: Smtőkklas. VI. 525. l. „Magister Johannes filius Henrici bani recipitur in militem et familiarem Karoli II.“

² 1273: H. o. II. 10. l.; 1280: Smtőkklas. VI. 362. l. „...ipsos de sua familia et societate excludant...“; 1283: F. V. 3. 182. l. „nunquam nos deseruit, nunquam se a nostra familiaritate seipsum...“

³ 1272: Theiner, Mon. Hung. I. 305. l.; 1232-ben II. Endre a pápának panaszkodva írja, hogy az esztergomi érsek interdictum alá vetette „quosdam meos familiares, filiorumque meorum, principes non confessos vel convictos“ (Knauz. I. 283. l.); 1272: Smtőkklas. VI. 309. l. „dilectus consiliarius et familiaris“.

⁴ 1264: Theiner, Mon. Hung. I. 279. l. notarius; 1268: Smtőkklas. V. 478. és 483. l. specialis notarius; 1283: F. V. 3. 180. l. „aule nostrae cancellarius“; 1298: W. XII. 619. l. „...comite Posoniensi et de Zolum dilecto fidei et familiari nostro...“; 1279: Theiner, Mon. Hung. I. 342. l.; 1325: Anj. okm. II. 198. l. orvos; 1263: Knauz. I. 491. l. „aule nostre notarius, familiaris“; 1274: Smtőkklas. VI. 94. l. nuntius.

⁵ 1262: Knauz. I. 477. l.; 1264: Theiner, Mon. Hung. I. 279. l.; 1270: Smtőkklas. V. 556. l.; 1270: W. VIII. 305. l.; 1273: F. V. 2. 100. l.; 1278: W. IV. 176. l. (Javitca, Kubinyi, I. 112. l.); 1283: Knauz. II. 164. l.; 1283: W. XII. 385. l.; 1289: W. IX. 496. l.; 1292: Knauz. II. 317. l.; 1294: u. o. 359. l.; 1297: u. o. 400. l. stb.

⁶ 1260: W. II. 325. l. „nobilis viro... familiaris tuo“; 1263: H. o. VI. 117. l. aki 1292: u. o. 384. l. nobilis, de sem itt, sem a 222. lapon a „serviens noster“ néven kitéve. Jellemző következtetés; 1270: H. o. I. 48. l. „serviens noster“, 1271: u. o.

nek külön nevük van „juvenis noster“, „familiaris juvenis domus nostrae“. A juvenisek közül némelyik magas tisztséget élvez.⁵ Mint olyant, aki az udvarban él, a király szívesen küldi ki juvenisét, serviensét határjárásra.⁶ Nem is volt határozott ügykörük, ott éltek a király személye körül, annak kíséretét alkották, harcra kész kis, de díszes sereget formáltak. Hol a szükség kívánta, váratlan betörés esetén, vagy idegen országokban idegen uralkodó támogatására a király parancsát szívesen követték, megjelentek, hogy urukat mindenben szolgálják.⁷ Mikor pedig az udvar veszély fenyegeti, a bárók

54. l. ennek is van serviense, 1355: u. o. 213. l. Gút-Keled nembeli I. Lothard, az Amadécsafád öse, v. ö. Karácsonyi: A magyar nemzetségek (1901) II. 33. l.; 1271: F. V. 1. 105. l. (= u. o. 160. l.), kinek a testvére Abs nembeli lányt vett el feleségül (1250: F. IV. 2. 70. l.), 1271: F. V. 1. 156. l. mint nobilis a tanúk között: 1273: H. o. VIII. 151. l. a Nádasdy-Darabovcsalád öse, v. ö. Karácsonyi: Nemzetségek. II. 387. l.; 1274: Smičiklas, VI. 94. l.; 1274: W. IX. 51. „vir nobilis Apa... fidelis noster juvenis seu familiaris“, rokona a Gút-Keled nembeli; (IV. László): H. o. VI. 350 l. „familiaris juvenis nostri“, v. ö. 1287: F. V. 3. 381. l.; 1292: H. o. VII. 225. l. „nobilis... de genere Senyen“; 1298: Smičiklas. VII. 323. l. „... de genere Guthkeled fidelis et familiaris juvenis nostri...“ stb.

⁵ 1254: Szentpétery, Regesta. I. 318. l.; 1271: Zalaó okl. I. 60. l.; 1272: W. VIII. 383. l. (= F. VI. 1. 258. l.); 1280: F. VII/3. 86. l.; 1283: Teutsch-Firnhaber. I. 131. l.; 1284: H. o. VI. 307. l.; 1285: H. o. VII. 197. l. juvenis reginae; 1286: Smičiklas. VI. 573. l. reginae; 1300: H. o. VIII. 403. l. „... de civitate Florenciaana oriundus de genere Cyprianorum, nepos Bald comitis Scopesiensis, dilecti et fidelis nostri, familiaris juvenis noster“; 1339: Anj. okm. III. 605. l.; 1399: u. o. 587. l. stb.

⁶ 1264: F. IV/3. 197. l. „aulae nostre iudex, et rector“, akit „cum adhuc in numero seu collegio iuuenum domus nostrae famam pollutam, et nomen duceret gloriosum“, a király Ratistaus, Gallicia hercege mellé osztott be; 1269: Teutsch-Firnhaber. I. 92. l. mint cancellarius dapiferorum nostrorum. stb.

⁷ 1225: Smičiklas. III. 249. l. „per Eliseum servientem et pristaldum nostrum fecimus introduci“; 1226: W. VI. 433. l. serviens; 1247: W. VII. 220. l. „aule nostre regie familiaris“; 1267: F. IV/3. 401. l. reginae; 1270: W. III. 237. l.; 1275: F. V/2. 288. l. serviens reginae; 1292: W. V. 64. l.; 1293: Smičiklas. VII. 152. l. „spectabilem et familiarem iuvenem suum“; 1296: Teutsch-Firnhaber. I. 196. l. „aule nostre miles“; 1330: Anj. okm. II. 494. l. stb.

⁸ 1264: F. IV/3. 197. l.; 1274: H. o. III. 21. l. „... quia cum Boemorum rex... confinia regni nostri, de parte Posoniensi introire uelle diceretur, et ad id sciendum et uidentum, ipsum magistrum Nicolaum, ipso pater noster cum quibus-

mellett ott találjuk a familiarisokat, a juveniseket is.¹ Jellemző arra a bensőséges, családias viszonyra, mely áthatotta a familiát, hogy IV. Béla Reynold comes fia Reynold juvenise számára mint kérő jelenik meg a Buzád nembeli Arnold comes fia Ponýth comes előtt. Ponýth comes azzal hártja el a király kérését, hogy Reynold túlságosan szegény, nem méltó lányához. Erre Béla „quia in processu huius matrimonij nostre loquere friuolos non inueniantur pro dote et rebus peraffernalibus ipsius domine filie comitis Ponýth“ gazdag adományt tesz.² Az érdem és hűség alapján a király barátsága, különös kegye vonta be a kitüntetettet a familiába, melynek így éltető eleme, teremtője és formáló ereje a „specialis gratia“ volt.³

Nem szabad az egyes kifejezéseknek speciális értelmet tulajdonítani, a juvenis éppógy familiaris, miként a seruiens, de nem is lehet az egyiket a másikkal mindben azonosítani. Ezeket a kifejezéseket úgy kell felfognunk, hogy mindegyik egyazon valóságának különböző mezzanatait emeli ki, mást a „juvenis“ (ifjú),⁴ mást

dam fidelibus iuuenibus domus sue transmisisset...“; 1275: Sztűőkklas. VI. 113. lap: „cum... nos magistrum Johannem tunc comitem Zaladiensem nunc hancm tocius Sclauonie cum aliis fidelibus baronibus et iuuenibus nostris contra dietum regem misissemus...“; 1284: II. o. VI. 307. l.; 1298: W. XII. 619. l. „vna cum... dilecto fidelis et familiari nostro ad mandatum nostrum speciale ad inpendendum adiutorium seu auxilium karissimo patri nostro Alberto... duci Austrie...“; 1300: F. VU2. 239. l. „...quum quosdam de nobilibus regni nostri in subsidium D. Ladislai, ducis maioris Poloniae, cognati nostri carissimi, ad petitionem eiusdem contra rabiem et fertitatem ducis de Gologou destinassemus et praedictus M. Synka ex speciali nostro mandato tanquam familiaris et fauorabilis iuuenis noster inter ceteros inibi cum eodem D. Ladislao duce recessisset...“ stb.

¹ 1285: F. VII2. 110. l. „... cum in castro Budensi inclusae propter metum facturarum fuissimus, simul cum fidelibus baronibus ac iuuenibus domus nostrae, ac ciuibus Budensibus...“ írja Erzsébet ifjabb királynő.

² 1259: II. O. U. 6. l.

³ 1212: Temesi okl. I. l. l. „... dilectus ac fidelis noster Sebus comes inter familiares nostros... locum obtineat in nostra gracia specialem...“; 1262: Pannonhalmi rendt. II. 316. l. sine herede decedentis esetén a király engedélyt ad „quibusdam familiaribus et bene meritis... ex gratia speciali...“; stb.

⁴ Nem tévesztendő össze azonban a juvenis noster, vagy az aule nostre milles az apróddal, kit a források parvulusnak neveznek. Pl. 1265: Sztűőkklas. V. 330. l. „magister Thomas

a „familiaris“ (családhoz tartozó). Az „*ante nostre miles*“-ben pl. a harci jelleg dominorodik ki, lehetett nobilis,² de lehetett alsóbbrendű vitéz is, akárcsak az egyes magánbirtokosok milisei.³

Bár a források csak némi útmutatást nyújtanak, fel kell vennünk a magán nagybirtokosok családjának mintájára, hogy voltak a királynak kevésbé előkelő vitézei, serviensei is. Ezek a kisebb serviensek elszegényedett nobilesek, királyi szolgálatba szegődött liberek, hospesek voltak, kiket a királyi asztal tartott el egészen. A királynak, mondhatni magánserviens hadát alkották, s csak annyiban különböztek a zsoldosoktól, hogy bérüket természetben, nem pénzben kapták.⁴ Viszont elváltak a familia nemes juveniseitől, hiszen a juvenisek nem kikötött ellenszolgáltatásért harcoltak, függetlenek voltak, a viszony közöttük és a királyi közt egészen personalis volt. Emellett a familia alsóbb rétegében évivéseket, hospeseket, agazokat, stb. találunk, a társadalom alárendeltébb elemeit.⁵

fidelis et familiaris notarius noster et Johannes frater eiusdem parvulus noster . . .; 1287: W. XII. 455. l. „Gregorius filius magistri Emirici de genere Osl dilectus et fidelis parvulus noster“; 1299: H. o. VI. 442. l.; 1343: Anj. okm. IV. 306. l. és n. o. 553. l.; stb.

² 1206: H. O. VII. 3. l.; 1206: 18: Sopronj okl. I. 6. l.; 1215: Smečiklas. III. 139. reginae; 1246: Szentpétery, Regesta. I. 251. l. az oklevél hamis; 1249: W. II. 213. l.; 1269: W. VIII. 225. l. reginae; 1269: Hédekvary okl. I. 5. l.; 1273: H. O. VI. 190. l.; 1296: Tentsch Firnhaber. I. 196. l.; 1339: Anj. okm. III. 620. l. de Polonia; 1377: Sztáray okl. I. 438. 445. l.; 1386: Bánffy okl. I. 378., 379., 380. l.; stb.

³ 1199: H. O. V. 1. l.; 1204: F. II. 435. l. mint követ, de pápai kiadvány; 1235: H. O. I. 14. l. reginae; 1236: Apponyi okl. I. 26. l. (W. V. 122—3. l.) testvére nem „*miles noster*“, ami jellemző a personalis viszonyra; stb.

⁴ 1255: W. XI. 480. l.; 1263: W. VIII. 85. l.; 1262: Smečiklas. V. 235. 483. l.; 1275: Hazai okl. 71. l.; 1276: W. IX. 147. l.; 1287: Smečiklas. VI. 590. l.; stb.

⁵ A zsoldos katona neve *stipendiarius* pl. 1241: Theiner, Mon. Hung. I. 110. l. *causi comites et stipendiarii*; 1244: Smečiklas. IV. 221. l. a társasbetöréssel kapcsolatban „*non modicum quantitatem thesauri de pecunie pro acquirendis stipendiariis armigeris . . .*“; Rogerius: Florianus, Pontes. IV. 56. l. „*stipendiarios milites praeparatos . . .*“; 1267: Kovachich, Sylloge. Iá. l.; 1268: W. XII. 619. l. „*una enim illis quos suis stipendijs et sumptibus adduxerat . . .*“; stb.

⁶ 1248: H. O. VII. 37. l. családjában van egy „*claviger regis*“ (1287: H. O. VIII. 253. l.), s fiai a *vicecancellarius* magánserviensei (1270: H. O. VIII. 136. l.); 1279: F. IV. 2.

Miben különböztek a királyi serviensek a király magáuservienseitől? Van valami sajátosan egyéni a familiaritásban, mely ellentmond, nem békíthető össze az „in domo regia” familiaritásával?

De engedjük beszélni a forrásokat.

Már említettem az „in domo regia” formulával kapcsolatban azt az 1212-ben kelt roppant becses oklevelet, mely egy „homo libere condicionis” különös sorsáról szól. Bizonyos Kaal Gizella királynő kíséretében Magyarországra kerül, s miután abban az időben Sopron vidéke meglehetősen ritka népességű, ott magának „libere et absque alicuius condicionē terram et locum cohabitandum elegisset”. Nem lehetett valami előkelő lovag, a birtok mindössze öt aratrum, nem is lehetett nobilis, inkább csak parasztnódra élő közszebad. A soproni várjobbágyok Géza király idejében, midőn Lőrinc volt a vasvári és soproni comes, a birtok akkori gazdáját, Alykon-t kiforgatták vagyonából, s azt állították, hogy közülük való. Alykon fiai, István és Lampert látva, hogy veszendőbe megy szabadságuk, midőn Imre király s testvére, András herceg közt pártviszály dúlt, András mellé szegődtek „se penitus servitio eiusdem subdidissent, et prout decuisset tales fideliter servire cepissent.” Miután nem volt birtokuk, a herceg látta el őket mindennel, miként többi ma-

489. l. „Aduenno Poloni”: 1263: F. IV. 3. 128. l. birtokot ad „Leonardo seruienti (suo) de Sceps”, 1294-ben mint auceps, egészen kisbirtokos. (F. VI. l. 301. l.); 1291: II. O. II. 20. l. III. Endre parancsa „comiti Supruniensi et alijs comitibus Supruniensibus”, hogy serviensét, Fülöp fiát Istvánt oltalmazza bizonyos adományföld birtokában. 1264-ben mint „civis Supruniensis” kap birtokot (u. o. 16. l. Javítva: Házi l. i. 11. l.). 1291-ben Endre, anélkül, hogy serviensnek nevezné, felmenté soproni házáat, s az ott lakó jobagioit a collecta alól. (u. o. 21. l. Javítva: Házi l. i. 14. l.). Ugy. III. Endre, mint Károly Róbert alatt követségben járt (1311: II. O. II. 27. l.) stb.; 1292: Szmétklas VII. 117. l. „de vico latinorum” adómentességet kap; stb. Az udvar szolgánépeilhez tartozó tárnok, agazó, stb. mint familiaris pl. 1270: W. VIII. 299. l. „a primis infancie sue temporibus in domo nostra iugiter de nostro mandato in officio Tauarnicatus...”: 1274: Házi okl. 71. l. „ob merita servitiorum magistri Henery familiaris tauarnici nostro domus” birtokot ad, s figyelmezteti a sárosi comeseket, hogy Itemert és testvérét ne merjék említeni háborgatni. Miután nincs tudomásom ilyen nevű tárnokmesterről, s lehetetlen elhinni, hogy a hatalmas tárnokmester külön királyi védelemre szorulna, a nevezett Itemert a tárnokok közé kell sorozni; 1300: II. O. VII. 297. l. „Petrus familiaris agaso noster”; stb.

gánservienseit. Résztvesznek a Rád-völgyi ütközetben, hol az egyik testvér halálát leli. István clericus azonban dominusához továbbra is hű marad, követi András herceget Németországba. Erdemekben gazdagon, mikor András királlyá lett, szolgálataiért és testvére haláláért István clericust „in pristinum libertatis titulum restituens, in domum suam regiam recepisset, ut tam ipse, quam ab eo descendentes de domo et familia regia de cetero computabiles haberentur et de propria terra ipsorum Kyal nomine, ad quinque aratra sufficiente, sibi et suis posteris sua regia auctoritate fecisset restituí...“¹

Ebből az oklevélből kitűnik, hogy a *liber*, aki „*omnis servitutis expert*“ bírta földjét, amit szabadságával együtt elvesztett, midőn visszanyeri előbbi szabadságát, s szabad birtokát, a király udvarának lesz a tagja. Véletlenül azonban éppen a király magánserviense volt, az udvarban élt, a dominus körül végzett szolgálatot. Most már az a különös helyzet állt elő, hogy a király elbocsátja szerviusát, az előbbi, szolgálatától mentes szabadsággal ruházza fel, kiválik a dominus házából azáltal, hogy a domnus felveszi őt és utódait házának népei közé. Ellenmondás, melynek élet hiába próbáljuk tompítani.

De nemcsak magasabb, katonai hivatást betöltő szerviensevel fordul elő, hanem egyszerű mindenes szolgálóval, hogy „*omnino liber ... in domo regia cum omni progenie in sempiternum deseruiat*“, holott eddig is a királyfi mellett látta el a eseléd dolgát.²

Az „in domo regia“ fordulathoz rejlő ellenmondás, ez a esodálato kétlakóság azonban a XIII. században a királyi szerviens mellett is folytatódik. Megváltozott a terminológia, de — úgy látszik — a kifejezés mögött meghúzódó valóság kettős arculata örök, mozdulatlan.

A királyfi követő harcos szerviens, vagy egyenesen eselédsorban az udvar gazdasági szükségleteit betöltő tárnok, famulus, tárnokok jobbágysai, szakács, sőt az a szerviens is, aki urával együtt az udvarban tartózkodik, midőn megszűnik a királyi házban szolgálatot teljesíteni, midőn a király magánserviensi kötelékéből felszabadul — királyi szerviens lesz.³

¹ Soproni okl. I. 7--9. l. Szécsi Miklós országbíró 1372-i ítéletleveléből. Kétségtelenül valódi az oklevél v. ö. Szentpétery, Regesta. I. 89. l. (279. sz.)

² 1163—4: H. O. VI. 3. l.

³ 1161—1173: W. XI. 37—8. l. Hamis v. ö. Szentpétery.

Hogy jelenthet a „serviens regis“ „serviens noster“-t, ha az egyik szolgálata akkor bomlik fel, midőn a másiké megszületik? Itt mutatkozik meg, mi a különbség királyi serviens és a király magánserviense között. Serviens, familiaris, minden rangú és rendű, szabadságú, foglalkozású egyén lehetett. A familiaritás csak azt jelenti, hogy valaki a dominushoz tartozik, vele személyes összeköttetésben áll. A dominus kegye, a gratia speciális magához von, vagy eltaszít, de ezáltal az illető jogállása nem szenved változást. Szekfü kimutatta, hogy a nobilis megőrzi nemesi jogait birtokán akkor is, ha valamely dominus szolgálatába szegődik.² A civis ezért is civis, miként a tárnok, a nobilis is az marad szabadságában, ami volt, bár az úr familiájának lett a tagja.

A familia heterogén jellege a familiaritás lényegéből fakad, annak szerves, egyéni sajátossága. Ez azonban kibékíthetetlen ellentétben áll a királyi serviensek intézményével. A királyi serviensek bizonyos jogokkal, meghatórozott „libertas“-szal rendelkeznek. Jogkörüket, kiváltságukat a gratia regis többé-kevésbé szűkíti vagy kiterjeszti, de azért mindegyikük „sub vexillo regio“ száll hadba, felettiük a király, vagy annak helyettese ítélkezik,

Regesta I. 40. l. (123. sz.); 1248: W. VII. 256. 7. l. „...perruxit celum nobiscum et remeavit Weytel... in equis et armis suis“, akit „in collegium... regalium servientium nostrorum, et ad nostram recepimus gratiam specialem, eximentes ipsam ab officio et condicione piscacionis...“; 1270: W. VIII. 306–7. l. „...in domo nostra in officio laurnicorum nostrorum plurimum scrupulisset...“ s. ezután felveszi V. István „in numerum servientium regalium“; 1272: W. III. 275. l. „cocus noster in domo nostre celsitudinis educatus“, akit testvéreivel Erzsébet királynő „in numerum et libertatem servientium regalium“ helyez; 1272: P. V. l. 210. l. várjobbágy „serviens magistri Karachiu, lectoris Titulensis, fidelis et familiaris clericus nostri, vna cum eodem domino suo in domo nostra fidelem per omnia nobis impendisset famulatum“, érdemei jutalmazásáért királyi serviens lesz; 1280: W. IV. 216–7. l. „comes Matheus fidelis et familiaris laudens noster“ testvérével és rokonaival „in cetum... regalium servientium nostrorum“ emelkedik; 1285: W. IV. 276–8. l. „oblationes laurnicorum nostrorum“, akik eddig „in aula nostre maiestatis“ szolgálták IV. Lászlót „in numerum... nobilium et regalium servientium nostrorum“ kerülnek; stb.

¹ Hermann Meynert, Geschichte des Kriegswesens und der Heerverfassungen, (1868) I. 119. l. szerint a királyi serviensek azonosak voltak az equites aulici és a familiares regis-szal.

² Serviensek, 35. l. A familiáris viszony átalakító hatása fermészetszerűleg a magánservienseknél jobban érvényesül.

s személyük után — bizonyos mértékben a birtok után is — adómentesek. A királyi serviens azáltal, hogy ő a király serviensének collégiumában foglal helyet, élvezi ezeket a jogokat. Megszűnik előbbi conditiója, új „libertas“-szal látatott el, midőn a király várjobbágyot, tárnokot királyi servienssé tesz. Ezzel szemben a familiaritás nem halad túl a personális kapcsolaton, új ábrát nem vetít a jog síkjára. Lehet valaki civis és ugyancsak a király serviensé, s éppen így lehet valaki királyi serviens és — a király serviensé.

Tovább kell haladnunk tehát, hogy eljussunk a királyi serviensnek különös néposztályáig. Hiába kerestük a király házában a királyi serviensét. Pedig bizonyos, hogy sok familiaritás húzódik meg az „in domum regiam“ s a „serviens regis“ fogalmának árnyékában. Néha tanácsalanság vet ide-oda minket, s egyes adatok előtt kérdezzük: kiről van hát szó, serviens registről, avagy csak a király magánservienséről? Olykor a terminológia formálanságát érezzük, s nem hihetjük, hogy a „serviens noster“ mindig királyi magánservienst jelentene. Különös is lenne, hogyan hívnák, ha nem úgy, a királyi serviensét, hogy „serviens regis“, miként mondják „serviens palatini“, holott a nádornak „serviens noster“ a saját serviensé. Emiatt új tanulmány minden új adat.¹

¹ A serviens név magyarázatának nehézségeire példák: 1079-1080 körül: Fejérvataky, Okl. II. István korából. 7. l. „ego Guden dñi fatigatus in labore et in servitio domini mei regis...“; 1163-4: H. O. VI. 3. l. a már említett Botus esete, hol csak a többi adat alapján lehetett eldönteni: serviens-e, avagy királyi serviens; 1222: F. III. 1. 329. l. és u. o. 331. l. hol „fidelis nostri servientes de genere Iaku“ valószínűleg familiaris értelemben; 1224: F. IX. 7. 647-648. l.; 1226: Panonhalmi rendl. I. 676. l. lehetséges, hogy a jobbágókat belső szolgálatra rendeli be a király; 1238: F. IV. 1. 140. l. (Extr. u. o. 146. l.) „...ex familia regis, terram habentem hereditarium vnius aratri et dimidii iacentem in terra castrensi-stum...“. Előbből kiviláglik, hogy a királyi familiának nem voltak tagjai az összes királyi népek. A magán familia éppúgy jelenti az urhoz tartozó népek összeségét, mint annak csak a tulajdonképeni familiaris részét. Pl. 1250: F. IV. 2. 71. l. „percipiendo ipsius possessionis fructus et vitiflatus cum tota familia mariti sui...“ Szűkebb értelemben 1255: Smečklas. IV. 608. l.; 1277: Kouz. II. 52. l. Az „ex familia regis“, miként az 1249: W. XI. 366-7. l. „familia regis“, fölvehető királyi servienseknek, de lehetnek szegényebb királyi familiarisok is (birtokuk egy és fél aratrum, 18 iugera + 3 iugera). Az utóbbi esetben olvanformán, mint 1279: Smečklas. VI. 309. l. „quidam alii de familia... regis“, vagy 1300:

Más természetű tehát az a familiaritás, ami átjárja „in domo regia“ és a királyi serviens világát. Azt lehet mondani: tulajdonképp ez nem familiaritás, hanem csak hasonlatos a familiaritáshoz. Szemlélet, egy számunkra ismeretlen világnézet eredménye, mely bizonyos formában látja s öltözteti fel a valóságot. Miként Dürer hegyeit, fáit a természetben hasztalan keresnök, úgy állunk szemben ennél a familiaritásnál is, a kora középkori gondolkozás különös megnyilatkozásával. Az ellentét csak számunkra ellentét, akik kívül állunk és idegenül, elszakadtan a középkor szellemétől, ám nekik, kiket ez a szellem egészen elborított, fel se tűnt, a serviens regis, a serviens noster szokottan, természetesen hangzott.

Ezért úgy gondolom, hogy az „in domo regia“ familiaritásának magyarázatát a kora középkori államélet sajátos természetében kell keresnünk.

Váczy Péter

Székelyk. VII. 392. l.; 1244: W. VII. 161. l. „fidelium servientium nostrorum de genere Chent...“; 1245: Székelyk. IV. 275. l. de hainis v. ő. Szentpétery, Regesta I. 240. l. (805. sz.); 1251: W. XI. 373. l. lehet királyi serviens is; 1254: Szentpétery, Regesta. I. 320. l. (1026. sz.) mintán „nobilis“ serviens lesz, de hamisítvány v. ő. n. o.; 1255: H. O. VIII. 62. l. „de nostris servientibus oriundis“; 1261: F. IV. 3. 43. l. „villarum nobilium, et nostrorum servitorum“; 1273: H. O. VIII. 151. l. a Nádasdy Darabos-család egyik őse juvenis noster, 1233-ban pedig a család, mint királyi serviens szerepel (H. O. VII. 22. l.) Lásd: Karácsonyi. Nemzetségek. II. 387. l.; 1279: Endlicher. 562-3. l. „cum uno barone nostro et duobus servientibus de regni nobilibus...“; 1283: F. V. 3. 179. l. „Nobiles seu servientes nostri regales de Nyr“ várat építhettek; 1292: Knauz. II. 319. l. „quod dampna et iniurias servientium (archiepiscopaliū), siue nobilium de numero regalium servientium, siue jobationum...“, melyet — ha ragaszkodunk a szavakhoz. — úgy is lehetne értelmezni, hogy a királyi servientesek közül való nobilesek; stb.

Történeti irodalom.

Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve. Első kötet: A magyar sport őskora a legrégebb időtől Széchenyi István grófig.* Budapest, 1927. 8°. 446. l. Az Országos Testnevelési Tanács kiadása.

A történetírás egyik gyakorlati feladata az volna, hogy magyarázza a ma problémáinak a múltból való kifejlődését és a múltból tanulságokat vonjon le a jelen számára. Az örök emberi természet hozzá magával, hogy — bármennyire törtel az emberiség előre, új után, mégis — szívószálban ragaszkodik ahhoz, inkább követi azt, aminek már múltja, tradíciója van. Minél élesebben kristályosodik ki valamely új idea a napi életben, annál inkább igyekszik az visszanyúlni a múlt talajába, összekeresni és magához fércelni saját, sokszor csak nehezen és fáradsággal fellelhető hajszálgyökereit, hogy magyarázatot, tradíciót, és ez által erős, büszke fundamentumot szerezzen önmaga számára. Még akkor is, ha azt az ideát vagy problémát tisztán a modern élet, a mindennapi szükség szülte.

Ez készíthette az Országos Testnevelési Tanácsot is arra, hogy megírassa a magyar sport történetét. És így kereste meg elődjét a Hunorok és Magyarok, a Toldi Miklóskok és Thury Györgyök tetteiben, a középkori lovagtornákban, a régi vadászatokban és vadfuttatásokban, és igyekszik magát ezekhez fűzni, — sokszor nem számolva a sport fogalmával és a korrul — igyekszik önmagáról kimutatni, hogy olyan régi, mint maga az ember, — az a sport, amely a foglalkozások megváltozásával szükségszerűen jött létre, hogy az irodákba és műhelyekbe szorult emberiség fizikumát megmentse a jövő számára. Hangsúlyozzuk, ez a sport *szükségszerűen* jött létre és ma minden feltétele meg van a rohamos további fejlődésre. Az azonban, hogy ennek a sportnak a gyökerei mennyire nyúlnak vissza a múltba, hol kell meghúzni azt a határt, ahol már sportról lehet beszélni és amelyen túl a legbámulatosabb erőmutatványok dacára is csak az egészséges emberben duzzadó nyerszerű dinamikus kitöréseiről lehet szó, — vita tárgyát képezheti. Vita tárgyát képezheti különösen azért, mert a régi források nem ismerik a sport fogalmát, nem számolnak be sporteseményekről, s a jelenkor kívánalmainak következtében keletkezett új művelődéstörténelmi ág-

nak, a sporttörténelem kutatójának a sorok között olvasva kell éles szemmel megtalálnia az értékesíthető adatokat. Ez a két probléma, a sporttörténelmi adatok kiválasztása és a sporttörténelem halárvonalának meghúzása volna a sporttörténelem első és legsürgősebb feladata. Amihez elkerülhetetlenül szükséges a futatázia mellett rendkívül kifejtett látás, kiválóan éles kritikai érzék és a történeli korok — hogy úgy mondjuk — lelkének alapos ismerete. Következésképpen abban, hogy Siklóssy, az első magyar sporttörténelem írója, ezt a két problémát úgy fejezi ki, hogy a *sporttörténelem csak akkor érdekes, ha a mai fejlett forrásoknak a primitívekből való fejlődését ki tudja mutatni, ez pedig csak úgy lehetséges, ha a sporttörténész nem ijed vissza azoktól a létszólágos anachronizmusoktól, amelyeket megkonstruálni igen olcsó mulatság*, — már benne van a sporttörténelem minden hibája, mert mindkét probléma megoldását eleve kizárja. S ahelyett konstruál olyan vaskos „létszólágos anachronizmusokat”, amelyek nemesak a szakembert, hanem a laikus érdeklődőt is kell, hogy mosolyra fakusszák. Azaz — nem akartuk általánosítani — csupán Siklóssy Lászlónak előttünk fekvő „A magyar sport őskora” című, nyomdатеchnikai szempontból elsőrendű, pazar kiállítású díszműtveről akartuk ezeket mondani.

Siklóssy László neve — ha talán szakkörökben nem is tartozik a legjobb hangzásúak közé, — nem ismeretlen a magyar történetírásban. A magyar erkölcsök történetének írója mindig tudott olyan témát találni, amely a nagyközönség feltétlen érdeklődésére számíthatott és amely a szorosán vett szaktudósok érdeklődésén kívül esett. Nem véletlen tehát, hogy ő vállalkozott a magyar sport történetének a megírására is.

Kétségtelen, hogy ezáltal Siklóssy a magyar művelődéstudományok új ágát teremtette meg. Ez teszi Siklóssy könyvét eseményné a magyar történelmi irodalomban, de egyszerűsággal készítet arra is, hogy ne haladjunk el mellette szó nélkül, a szokásos könyvismertetések semmilyenmondásával.

Mint már láttuk, Siklóssy szerint *érdekes* sporttörténelmet csak akkor lehet írni, ha a sporttörténész nem ijed vissza bizonyos anachronizmusok megkonstruálásától. És ő nem ijed vissza. Szerinte az ősember már sportolt akkor, amikor nem korgott a gyomra és mégis ment vadászni. A honfoglaló magyarság sportmenzete volt, főlényes harcú készségét csak a sportszellem és sportélet tette lehetővé; a honfoglaláskor azért győzött, mert, szemben a nyugati népekkel, állandóan sportolt. Botonul díjbirkózó akrobata volt, aki egy magyar vándorkonfóliás trüffel Konstantinápolyban vendégszerepelt. Kézaiunk róla szóló részlete sporttudósítás, valamint sporttudósítás a Lelhel-monoda is. A középkorban Magyarországon igen nagy nyilas sportszervező uralkodott, mert még ha-

lakra is nyilazták; a puskával való vadászást nagyon soká szokta meg a magyar, az ősi kedvenc tüdőöltés a nyílas vadászat volt. (Próbált volna Siklóssy XVI. századbeli muskétával farkasra vadászni!) A lovagság sportintézmény volt, amit pártolt az udvar, sőt a *konzeratív öreg*ek is, akiknek a lovagvilág már elég öreg és elökélő volt ahhoz, hogy favorizálják, s a mozgékonyabb ifjakra hagyják az ázsiai játékok gyakorlását. („Így kell érteni Anonymus többször idézett helyét: A magyar vitézek paripáikon ülve pajzsokkal és lándzsákkal esaknem naponként nagy tornákat vívtak, más ifjak pogány szokás szerint (jakkal és nyíllal) játszanak vala.”) Szent László a később híre vergődött magyar löszelidítők egyik korai példája s különösen érdekes korunkban, amikor sok szó esik az állatok szuggerrálható és hipnotizálható voltáról; a rida szelő történelem és legendatörténet végeredményben nem más, mint egy széplelkü atléta hőstetteinek felsorolása. Sportintézmény a középkori perdöntő párbaj is. A királyi vadászok, pecérek, sulymárok, halászok, a kóbor lovag, a perdöntő párbajban résztvevő viader, az igricek stb. mind professzionális sportemberek. „Profik” a királyi pugilok is („akik csak ritkán vívtak perdöntő párbajt, mert hiszen nem igen fordulhatott elő, hogy valakinek a király képviselőjével kell vívnia”) és rendeltetésük az volt, hogy a lovagjátékokban vegyenek részt; a lovagjátékok vegre is sportlatványosságok voltak. A XIII. századvégi hanyatlás után Róbert Károly lette lehetővé, hogy a lovagság ismét sportot jelentessen ebben az országban. Családjában a lovagsport iránti rajongás örökletes volt és az Anjouk lettek ennek a sportdivatnak irányítóivá. A visegrádi kongresszus nemzetközi sportünnep volt. A török-magyar bajviadal szigorúan formális sportértékezés és utána a hangulat semmivel sem rosszabb, mint ma bármiféle meces után. Hogy a bajviadal sport volt a szó legszorosabb értelmében, az kiderül onnan, hogy a központi hadvezetőségek csakhamar megtiltották éppen azért, mert játéknak ítélték(!).

Hosszú sorát fűzhetnők még ide ezeknek a látszólagos anachronizmusoknak, de úgy véljük, felesleges. Siklóssy kíséreltet sem tesz arra, hogy ezek a látszólagos anachronizmusok legalább a valószerűség látszatát keltsek, megelégszik a megállapítással, hogy így van. Így van, mert ő mondja. Érv, indok, következtetés, új adatokkal való összevetés és megvilágítás nála nem tartozik a történeti bizonyítási módszerek közé. Ő csak látszólagos anachronizmusokat konstruál. Amikor azonban esodalkozva értesülünk ennek az új, Siklóssy-féle módszernek bevonulásáról a történetírás régi módszerei közé, úgy érezzük, minden olyan kísérlet ellen, amely Botondot a X. század Czája Jánosá gyanánt, Szent Lászlót lóhipnotizőrnek, a külföldi egyetemenkre igyekvő és ott ezer kálváriát járva tanuló diákjainkat, vándorló mesterlegényeinket,

zarandokainkat világesavargókként akarja a köztudatba dobni. — úgy érezzük, addig, amíg mindezek bizonyítva nincsenek, a komoly történetírás nevében kötelességünk a leg-határozottabban tiltakozni. Nem vagyunk hívei annak, hogy hamis bűtványok álljanak az utókor előtt. Tisztázni kell a multat, oszlatni kell a ködöt, amennyire lehet, hűsből és vérből való embereket keressünk a históriában. De a mult nagyjait, fáklyaként világító ideáljait csak akkor szabad esepő rágókká lerántani, ha azt históriai érvek igazolják. Arra azonban, hogy Julián barát, mint Siklóssy véli, 1236-ban a Volga menti Nagymagyarországot sportból, esavargási kedvűből ment volna felkeresni, nem talált és nem fog találni a szerző adatot — bizonyosan állíthatjuk — sehol és sehol.

Siklóssy melegségem fel kell hoznunk, hogy ő nem akarta bántani régi nagyjainkat és nem volt szándéka hamis színen tüntetni fel a magyar multat. Ő tényleg hiszi, amit ír, és úgy hiszi, ahogyan írja. A baj csak az, hogy ő pl. egy mai futball-mecset, vagy a római gladiátorjáték és a középkori magyar perdöntő párbaj között, — amely „sport volt, tökéletesen deus deus sport”, — nem lát különbséget.

„A tűzesvaspróbát akkor rendelte el a bíró. — írja — amikor szabadulni akart ügytől s felektől, a bajvívást ellenben végig akarta élvezni.” „Hát még a gazdag ember, aki bajvívókat fogadott! Ez meg különösképen élvezte az esetet. Lakodalmon, kockajátékon nincs oly hatalmas szórakozás, mint annyien ez. Nem is kell küzdenie és mégis ő az érdeklődés központja. Csak most nem nézik őt, mert meghusautak a harsonák és teljes pompájában megérkezett az udvar. De most, mintha a király úr is kegyesen rátekintett volna... Újabb harsona, harsány szavú hírnök hirdeti ki újból az ítéletet, megvizsgálják a fegyvereket és megkezdődik a küzdelem. Lélekzetét visszafojtva lesi mindenki a viadorok mozgulatait. Eleintén egy-egy önkéntelen biztató szó hallatszik jobbról is, balról is, később már veledtre kiabálja magát a közönség s az izgalmotól izzadt vitatkozókat poroszloknak kell egymástól elválasztani. Csak az udvar marad meg fölényes nyugalmában. Előkélően gyönyörködik a nagyszerű gladiátori harcban... És mindez az ő érdeme... Igaz, sok pénzbe került... De megérte! Az ő érdeme, no és az ellenfelé. Hol is van? Ott élvezti az ünnepeletet, csak úgy, mint ő... Nem is irigyli tőle... Ő is megfizetett érte. Ez ünnepi perében nem is haragszik már rá... Nem volna a legokosabb kiegyezni és együtt megírni az áldomást, amelyre talán még a király úr is eljönne, vagy ha nem, elküldendő a képét maga helyett, a palatínus urat?...”

És itt önkénytelenül eszünkbe jut Agoston Péter, akinek „A világi nagybirtok kialakulása” című munkája annak idején általános megdöbbenést keltett. Amint Agoston Péter abban a könyvben, szélső materialista szemüveggel nézve, azt

igyekezett bizonyítani, hogy a magyar história az emberek marakodásának sorozata a vagyonért, s hogy mindenki kirabolta a másikat, akinek ereje volt hozzá, félreismerve a történelmi tényeket, az állami és társadalmi berendezkedést, úgy keres Siklóssy mindenütt sportot, Agoston Péterről maga a Jászi Oszár szerkesztésében megjelent Huszadik Század mutatta ki, hogy nem ismeri a magyar történelmet.

Siklóssyról nem akarunk ilyen kemény ítéletet mondani. Bizonyos azonban, hogy nem érti a középkori ember lelkét, aki prokurátort küld maga helyett a bíró elé, hogy véljön az igazát, mert az járatosabb a peres formulákban és jobban pereg a nyelvre, és aki prokurátort — pugilt, viadort — küld maga helyett akkor is, amikor a földi bíró nem tudott igazságot tenni és Istenre bízta az ítéletet. Nem érti a középkori ember lelkét, aki bízik igazában, bizik abban, hogy a mindenható és igazságos Isten meg fogja áldani védőjének fegyvereit, hogy kiderüljön az igazság. Nérókat, a gladiátorok egymástöldöklésében gyönyörködő degenerált kéjenceket lát a királyban, a törvényekre örökös nádorispánban és a püspökökben, akik méltóságteljesen, de Isten legteljesebb féltelmében lesik, hogy kinek ítéli a győzelmet, az igazságot a Legfőbb Bíró!

Siklóssy ezeket nem érti meg, számára mindez idegen. Az ő lelke nincs összeforrasztva a korrallal, amelyről ír, ő messziről, a XX. századból nézi a magyar középkort s nem ritkán a magyar újkort is. És voltaképen hibája az, hogy a sporttörténelem írásakor nem a korokat vizsgálta, hanem azokban keresett sportot, hanem a mai sportéletet vetítette vissza a múltba. „A sporttörténelem csak akkor érdekes, ha a mai fejlett formáknak a primitívekből való fejlődését ki tudja mutatni.“ Tehát nem azt kutatta, volt-e a középkorban sportélet, vagy mi volt a középkor sportja, fejlődött-e az századok folyamán, s esetleg mi köze annak a modern sporthoz, hanem a *mai uralkodó* sportágakat kereste a középkorban. E kettőben pedig nagy a különbség.

Ez lett a szülőke annak is, hogy végeredményben ez a munka tárcszerű cikkeknak a gyűjteménye, mert szerző kénytelen volt — egységes kompozíció hiján — az egyes sportágak történetét külön tárgyalni. Ami éppen olyan furcsa, — összefoglaló munkában! — mint amilyen furcsa volna, ha valaki a magyar mezőgazdaság történelmét akarván megírni, először a búza, aztán a rozs, aztán az árpa történetét írná meg, külön fejezetben emlékezne meg a szántás, a létenyésztes, stb. fejlődéséről és végül elmondaná Bél Mátyás: De re rustionumnak a tartalmát. Véleményünk szerint összefoglaló munkában a sport egyes ágainak történetét éppen úgy nem lehet külön tárgyalni, amint nem lehet a mezőgazdaságét, mert valószínű, hogy a sport egyes ágainak fejlődése vagy visszafejlődése egymásra hatással voltak. De kü-

lönben is, így a munkának nincsen gerince, s azt, aminek vázolója összefoglaló munkának a tulajdonképeni előja volna, az *észirányos fejlődést* nem látjuk benne.

Elismerjük, megnevezítette a munkát az előmunkálatok, folyóiratszerű megbeszélések teljes hiánya, úgyhogy a legapróbb részletkérdés is teljesen önálló kutatást igényelt.

Azonban „A magyar sport őskorában” nyoma sincs annak, hogy Siklóssy levéltári anyagot használt volna. S talán nem tévedtünk, ha ebben keressük az okát annak, hogy — bár az újkorban valamivel biztosabban mozog — a történeti korokba nem tudta beleélni magát. Talán az „asztások múzeumának” „dohos szaga” sem nagyon vonzotta, még kevésbé a levéltárak poros aktái. S míg egyrésztől megértjük, hogy az ilyen onnan összegyűjtött — ily munka számára bizony silány — második, harmadkézlől kapott anyag nem tudta magával ragadni, kissé különösnek találjuk, hogy a magyar nagyközönség *legszeleesebb rétegeinek* szánt és németre, angolra, franciára fordítandó mű megírásához nem vette magának a fáradságot, hogy a levéltárakba betekintsen. Annál különösebbnek találjuk ezt, mert, mint mondtuk, — és ezzel Siklóssy nálunk jobban tisztában volt, — a magyar sporttörténelemnek egyetlen részlete sem volt feldolgozva. Már pedig előmunkálatok nélkül összefoglaló mű írásába csak az kezdhet bele, aki vállalja az adatgyűjtést, a részletkérdések tisztázását és számol azzal, hogy magát a nagy munkát esetleg a második vagy harmadik generáció fogja megírni, nem pedig az, „aki nem ijed vissza azoktól a látszólagos anachronizmusoktól, amelyeket megkonstruálni igen olcsó mulatság.”

A levéltári kutatás hiánya különben a munka adatanyagán erősen érezhető, pedig, mint Meister Methodikájában mondja, ma módszeres történeti mű megírásánál a legelső lépés a tárgy szempontjából tekintetho jövő anyagának lehető legteljesebb összegyűjtése. Szerző a tárgyalás folyamán nem egyszer egész századokon siklik át, mert nem rendelkezik adatokkal. Pedig sokszor, ha kereste volna, talán megtalálta volna azokat. Annyit azonban levéltári kutatásai alatt mindenesetre megtanult volna, hogy a 147. lapon facsimilében közölt bajrakívó levélben nem Gázon, hanem Hasszán odabasa van előírva. A Hasszán nevet ejtették ugyan és írták is magyarul Gázonnak, de itt világosan Hazan, vagy legfeljebb Hazan olvasható.

Pleidell Ambrus.

A. Divéky: *Wzrosty a Polacy w XIX. stuleciu.* (Magyarok és lengyelek a XIX. században.) Warszawa, Gebethner i Wolff kiadása. 312 old.

A. Divéky: *Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w roku 1776.* (A szepesi városok 1776-ban való visszacsatolásának története.) Zamość, Zygmunt Pomarański i Spółka. 80 o.

A. Divéky: *Z zagadnień historycznych stosunków polsko-węgierskich.* (A magyar-lengyel történelmi kapcsolatok problémái.) Kraków, 1929. Különlenyomat a *Przeegląd Współczesny*-ből. 16. old.

A. Divéky: *Ben a Felőfi.* (Ben és Felőfi.) Kraków, 1924. 18 o.

Köz tudomású dolog, mily nagy és szoros kapcsolatai voltak hazánknak északi szomszédjával, Lengyelországgal. Dacára azonban e sűrű kapcsolatoknak, dacára a nagy történelmi anyagnak, történelfiróink közül kevesen foglalkoztak felderítésével.

Divéky anyagban van előnyben rokonszínűsége társai felett, hogy tökéletesen beszéli a lengyel nyelvet és így neki azok a források is rendelkezésre állanak, amelyek mások számára szinte hozzáférhetetlenek. Ezt az előnyt kihasználva, már kezdetiől fogva a lengyel-magyar tárgyak felé fordult és különféle irányú kérdéseket dolgozott fel. Kezdte a lengyel-magyar kereskedelmi kapcsolatok kutatásával,¹ s azután művelődéstörténeti tételeket tűzött maga elé, melyekhez rendkívül sok adatot gyűjtött kétévi lengyelországi tanulmányútja és levéltári kutatásai folyamán. Ezek alapján ismertette azt a szerepet, melyet Magyarország a renaissance művészetnek Lengyelországba való átültetése terén betöltött.² Ugyanezek e kutatásai alapján adta ki Zsigmond lengyel hercegnek, a későbbi I. Zsigmond lengyel királynak rendkívül érdekes és értékes számításait budai tartózkodása idejéből, amelyek magyar művelődés és gazdaságtörténeti szempontból igen sok adatot szolgáltatnak³ s amelyek alapján ismertette a herceg budai életét is.⁴

Mint löcsei gimnáziumi tanár, Divéky sokat foglalkozott a Szepességnek Lengyelországgal való érintkezésével s e tanulmányai közül fölemlíthetjük az 1494. évi löcsei fejedelmi kongresszusról írottat,⁵ melyben kimutatta azt a nagy szerepet, melyet e kongresszus Kelet-Európa történelében játszott, továbbá a Lengyelországnak elzárlogosított szepesi városok visszacsatolásáról szólót, melyül 1919-ben megnyerte a M. T. Akadémia Lévyay-díját.

A világháború kitörésével és különösen Lengyelországnak új állami életre való keltésével új problémák merültek fel. Divéky tehát oly kérdések felé fordította figyelmét, ame-

¹ Felsőmagyarország érintkezése Lengyelországgal a XVI. és XVII. században. Bpest, Szt. István Társulat, 1906.

² Magyarország szerepe a lengyel renaissance-ban. Archaeológiai Értesítő, 1910.

³ Zsigmond lengyel herceg budai számításai. Történelmi Tár, 1914. Bpest, Akadémia Kiadása.

⁴ Zsigmond lengyel herceg budai tartózkodása. Századok, 1914.

⁵ Az 1494. évi löcsei fejedelmi Kongresszus. Közlemények Szepes vármegye múltjáról. Lőcse, 1912.

lyek Magyarország szerepét bizonyos lengyel problémáknak a lengyeliség szempontjából való kedvezőbb elintézése tekintetében, vagy legalább is az ilyen elintézésre való törekvésben jobban kidomborítják. Ezért ez időtől fogva lengyel nyelven is közzét egy-egy munkákat. Így lengyelül adta ki a magyar nyelven is megjelent „Lengyelok és magyarok a XIX. században” című munkáját, melyben részletesen megvilágítja Magyarországnak az 1830/31. évi lengyel fölkelés iránti rokonszenves magatartását, nevezetesen Kőlcsey és Deák felszólalásait és a magyar vármegyék akcióját Lengyelország érdekében. A könyv további részében ismerteti az 1848/49. évi magyar-lengyel kapcsolatokat, ezt követőleg Kossuth és a magyar emigráció tevékenységét az 1863. évi lengyel fölkelés sikere érdekében, valamint id. Andrássy Gyula grófnak lengyelbarát politikáját az 1867. évi kiegyezés után. Könyve végén nagyon sok adalékot szolgáltat a kapcsolatok megvilágításához.

Divéky ezzel a munkájával igen nagy szolgálatot tett úgy a történetírás, mint a magyar politika szempontjából, mert a történész pártatlanságával és szoros tudományos módszerével olyan adatokat tett közzé, amelyek Lengyelországban és különösen annak az oroszok által leigázott részében teljesen ismeretlenek voltak és amelyek, mint a lengyel sajtó számos nyilatkozatából látható, a lengyelországban a tudományos megállapításokon túl bizonyos érzelmi hullámzást is váltottak ki. A munka széles körökben terjedt el és tette ismertté nemcsak Divéky nevét, de a magyar történetírás alaposságát is. Term. nem engedli, hogy a vastag könyv tartalmát részletesen ismertessen, tehát csak annak megállapítására szorítkozom, hogy Divéky a munkában felhasználta mindazt az anyagot, amely akkoriban hozzáférhető volt. Időközben a bécsi levéltárak anyaga is hozzáférhetővé vált s kívánatos lenne, hogy történetíróink ennek a lengyel-magyar vonatkozású anyagát is feldolgozzák.

A szeptesi városok visszaesatolásával a külföldi, német, francia és lengyel történetírás sokat foglalkozott és különféle képítéte meg. Csodálatos, hogy a magyar történetírás ezt a nem csupán magyar-lengyel, hanem világtörténeti kérdést jóformán elhanyagolta. Általában el volt terjedve az a nézet, hogy a szeptesi városok Lengyelország első felosztása alkalmával, 1772-ben kerültek vissza, Divéky munkájában kimutatja, hogy Lengyelország még érintetlenül fennállott, amikor 1770-ben Mária Terézia hadai megszállották az elzáróított városokat és elszakították Lengyelországtól. Sőt nemcsak a szeptesi városokat, hanem az újszandeci és novy-targi földet is megszállották és a terület két évig magyar igazgatás alatt állott. Divéky Nagy Frigyes levelezése alapján kimutatja, hogy a porosz király biztatta a bécsi udvart a terület elfoglalására, s a bekövetkezett foglalást ürtgyűl

használta fel arra, hogy Oroszország és Poroszország is foglaljon bizonyos területeket Lengyelországból. Ily módon Mária Terézia a területek megszállásával akaratlanul is szellette Lengyelország felosztását. A francia és német vélemények ismeretése alapján előnkbe állítja ennek az eseménynek világtörténelmi fontosságát, de rámutat arra is, hogy a visszacsatolás ténye nem volt oka, csupán ürügye a felosztásnak s az Nagy Frigyes megállapodott szándéka szerint más ürügy alatt is bekövetkezett volna.

A lengyel-magyar kapcsolatok megoldandó történeti problémáiról szóló értekezés voltaképpen a varsói egyetemen tartott előadások megnyitója, melyben fölhívja a lengyel fiatalabb történésznemzedék figyelmét a lengyel-magyar történeti kapcsolatok ama problémáira, amelyek még feldolgozásra és megoldásra várnak. Kimutatja, hogy a magyar történelmi tanulmányozása milyen fontossággal bír a lengyel történészekre és kifejti, hogy a magyar kultúrának, a magyar jogfejlődésnek milyen nagy befolyása volt a lengyel alkotmányos és kulturális életre. Bebizonyítja, hogy a magyar jogfejlődés és a magyar intézmények ismerete nélkül nem lehet jól megérteni a lengyel jogfejlődést, hogy tehát a magyar történelemmel való foglalkozás igen hasznos és hálás feladat a lengyel történészekre.

Divékynek ez az előadása nemcsak azt érte el, hogy a lengyel ifjú történésznemzedék figyelme a tárgyakra áttért, hanem azzal a pozitív eredménnyel is bírt, hogy a folyó évben két ifjú történész is itt töltötte a nyarat a magyar nyelv megismerésére és kutatások céljából. Ezekről tudom, hogy a varsói egyetem történelmhallgatóinak köre külön magyar osztályt szervezett, mely feladatául a Divéky által felvetett problémák megoldását tűzte ki.

„Ben és Petőfi” című értekezése a Petőfi-centenárium alkalmából a varsói egyetem által (Divéky kezdeményezésére) rendezett ünnepre készült és nagy hatást ért el a hallgatóság körében, mert a lengyelek előtt alig volt ismeretes az a gyöngéd és megható viszony, mely a harcokban edzett öreg lengyel generális és a fiatal magyar költő között fejlődött ki. Divéky a teljes történeti anyag felhasználása alapján állította ezt a lengyelek szemé elé.

Divéky Adorján ezen munkái amellett, hogy részben egészen új, részben pedig a lengyelek előtt teljesen ismeretlen részleteket mutatnak be, magyar nemzeti szempontból is igen hasznos hivatást töltenek be, úgy hogy szerzőjük kiérdemelte velük úgy a történetírás művelőinek, mint minden magyaroknak elismerését.

Tomcsányi János.

Juhász Kálmán: Hajdani monostorok a esanádi egyházmegyében. Kiadja a Szent István-Akadémia, Bpest, 1926.

Ismeretes, hogy a 930 táján Konstantinápolyban járó magyar követelek úgy adták elő a magyarok akkori lakóhelyeit, mintha főként a Tiszántúl, a Temes, Maros, Körös, Tiszamentén laktak volna. Az úrpádbázi királyok korában is, egész 1241-ig, a kevei, temesi, esanádi ispánok gyakran előfordulnak, mint a legnépesebb és így legtekintélyesebb megyék vezetői. A régi helynevek is elvitáztatatlannal bizonyítják, hogy a Maros—Temes-közét túlnyomó részben színmagyarok ülték meg s így magyar szempontból igazán elmondható, hogy itt hajdan szebb élet volt.

Ezt a tagadhatatlan történeli igazságot helyezi élénk világításba Juhász Kálmán fentjelzett műve is, 25 monostort sorolt fel egyháztörténetünknek ezen szorgalmas és élesszemű kutatója s ez megint csak azt bizonyítja, hogy a Maros—Temes-mentén sűrű magyar lakosság lakott, hogy annak lelki szükségleteire amyi monostor alapítása vált szükségessé.

Juhász nagy szorgalommal gyűjté egybe a esanádi egyházmegye egykori monostoraira vonatkozó adatokat, nem csupán a nyomtatott forrásokból, hanem, amennyire a mai szomorú állapotban lehetett, a levéltárakból is. Egybevetette és megvizsgálta ezen monostorokra vonatkozó, eddig elhangzott véleményeket is. Felhasználta tehát Pesty Frigyes, Ortvay Tivadar, Márki Sándor, Horovszky Samu, Szentkláray Jenő és mások kutatásait és így sikerült neki sok monostorok helyét pontosabban megállapítani, sok tévedést kiküszöbölte.

Ez pedig nagy érdem, mert hiszen, mint tudjuk, hazánkban talán egyik vidékét se érte olyan rettenetes pusztítás, mint éppen a esanádi egyházmegyét. Tatár, rác, török, osztrák-német nemcsak úgy futólag, hanem századokon keresztül rabolt, rombolt itt s igyekezett teljesen megsemmisíteni, amit a magyar alkotott. Sokszor csak egy régi térkép, egy elferdített helynév, egy-egy utalás a régi oklevelekben ad útmutatást egy-egy monostor hollétére és a szerző személyes tapasztalat után is alig tudta pontosan kijelölni az egykor hatalmas falakkal, bástyákkal körülvett egreszt monostor helyét, annyira széthordták, felhasználták annak köveit a később odaköltöztetett másvallású és másnyelvű lakosok.

E rombolások következtében, mint a szerző is előadja az első fejezetben, sok líra, sok tévedés csúszott be mind a hivatalos összeírásokba, mind az egyes vármegyék történetébe, annyira, hogy pl. az aradi prépostságot is majd egy századon keresztül nem Aradon, hanem Glogovácson keresték. Sok talogatás, sok apró körülmény figyelembevétele volt tehát szükséges, míg a szerző a esanádi egyházmegyei monostorok helyét kijelölte. És sorsuk változásainak morzsáit össze-

szedegetvén rolok a történettudomány mai színvonalán álló képet nyújtott.

Persze az „errare humanum“ alól ő se kivétel. Azért megesett vele, hogy Ráth Károlyt, a győri születésű, jeles történettudóst, a M. Tudományos Akadémia tagját, megyei levéltárost, összetévesztli a sarkadi születésű s a történettudomány terén csak éppen böngészkedő Rácz Károlyt ref. lelkésszel (7., 62., 65. ll.). Az is különös, hogy egyháztörténetíró létére mindig „esperes“ szót használ a régi és nyelvtörténetileg egyedül helyes „esperesi“ helyett.

A 183 lapra terjedő mű végén egy kis térkép is tájékoztatja az olvasót a most három részre szakított esanádi egyházmegye egykori monostorairól. Egy pillantás a térképre nyilvánvalóvá teszi, hogy nem lehetett vérengző barbár az a magyar nemzet, amely a tudománynak, művészetnek, jámborságnak a falárjárás előtt annyi bajlékot emelt.¹

Karácsonyi János,

Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv történetéhez.

1790—1848. Szerkesztette és a történelmi bevezető tanulmányt írta. Budapest, 1926. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. VIII + 664 l.

A cím kevesebbet mond annál, mint amit a könyv tényleg nyújt. Nemcsak a magyar államnyelv kérdésének megismeréséhez szükséges fontosabb iratokat adta ki a szerző, hanem a „történelmi bevezető tanulmány“-ban teljesen fel is dolgozta a kérdés történetét. A jövő kutatás egyes részletekben talán bővítheti ezirányú ismeretünket, de lényegesen nem alakíthatja át azt a képet, amelyet Szekfü a kérdés történetéről megrajzolt.

A főnyomán megírt tanulmány az 1790-es évek nyelvi mozgalmának gyökereitől indul ki. A szerző első, igen fontos megállapításával szétrombolja azt a történelmi tudatunkba száz év óta beledegzett gondolatot, hogy az 1790-i országgyűlés felbuzdulása a nemzetiségért és a magyar nyelvért visszatérés volt II. József germanizáló kísérletével szemben. Kínutatja, hogy a XVIII. század második felének iróinál a racionalizmus miként vezet a nemzeti nyelvnek, mint a felvilágosulás eszközeinek meghevesülésére, s maroknyi író — főhagyira szerény szerzetesek, súlytalan protestáns papok és lenézett literátusok — hogyan lopja be a magyar gondolkodásba a magyar nyelv szeretetét, s hogyan építi ki kiművelésének és elterjesztésének programját. Deacs Sámuel „Pau-

¹ Megjegyezzük még, hogy e mű egyidejűleg németül is megjelent „Die Stifte der Techanader Diözese im Mittelalter.“ Münster in Westfalen Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, 1927. VIII. 333. 28 illusztrációval és 1 térképpel. Ennek végén a szerző közli azon, eddig kiadatlan okleveleket is, amelyeket műve írása közben felhasznál.

noniai Féniksz"-ben a nyelvnevelés már kilép a tisztán elméleti körből, s átvonul a praktikus politikaiba. „A magyar tanítványt az Encyclopédia elvének logikus alkalmazásában semmi sem képes feltartóztatni: ha a nemzet az, aminek határát az állam szabja meg, úgy a magyar nemzet határai természetességek ki az országhatárokig. Deesy munkájában a nyelvnevelő gondolat a nemzetállam programjává terjedt szét...” (30. l.)

A nemzet hivatott politikai képviselője, a magyar országgyűlés, a vatesek eszméinek gyengre hordozójaként kért csak, illedelmiesen, némi engedelményeket 1790-ben a magyar nyelv számára. Az alkotmányos nyelv, az arisztokratikus társadalom nyelve, a latin volt Magyarországon, s a „nemzeti felzárulás” legszenvédélyesebb vezető megyéi — a latin nyelv visszaállítását követelték az uralkodótól. Azokat a csekély engedelményeket, amelyeket a magyarság II. Lipót uralkodása alatt, s Ferenc uralkodásának elején el tudott ömni nyelve számára, koránsem a nemzetiséggel államlóan nyelven hordozó nemesi ellenzék szerezte meg a királytól és a kormánytól, hanem pár felvilágosult, vezetőállásban levő egyén, akik közül Pászthory Sándor udvari tanácsos, majd finnei kormányzó érdemli meg különösen a magyarság hála-ját. A XIX. század első évtizedének országgyűlésein mind tökéletesebb kidolgozásban jelenik meg a nemzetiség és a nemzeti nyelv összefüggésének gondolata, s az 1811-es országgyűlésen, amikor a rendek a nemzeti államnak szinte tökéletes programját dolgozzák ki és kérik megvalósítását uralkodójuktól, már ellenállhatatlan erővel uralkodók a lefkekén. A magyar nemzeti állam azonban csak az 1843-i országgyűlésen valósul meg, tulajdonképpen akkor is csak papíron, s a közbeeső negyedfél évtized alatt hatalmas fakturok ellenhatását, vagy vis inertiae-jét kellett legyőznie a magyarság nemzeti élet felé töró akarátának.

E faktorok közül a legerősebbnek, a kormány ellenállásának működését rajzolja meg legtökéletesebben, igazán mestersen Szeffü. Lapokat szentel a rossz májü jozefinista Izlenczy elvéinek ismertetésére, aki magyar létére vak dülvvel ostorozott az államtanácsban minden magyar törekvést. Ö győzte meg a kormányt arról, hogy az egész nyelvi törekvés egy rosszakarutú ellenzéki protestáns töredék műve, amely az uralkodó ellen akarja megszervezni a nyelvnevelés ügye alatt a magyarság ellenállását. S ő adta a kormány száájába azt az ellenérvet, hogy a magyarság kisebbség a saját hazájában, s az uralkodó nem engedheti a többi nemzetiség jogait konfiskálni. Joggal mutat rá több ízben a szerző a kormány példátlan hipokrizisére, amikor a nemzetiségi kultúrák paladínja gyanánt szerepel. Azok az emberek, akik II. Józsefnek a germanizációt sugattak: akik később a magyarságnak nem engedték meg, hogy saját nyelvét

lanítsa, akik Galiciában a lengyel nyelvet még a törvénykezés külső szolgálatában is visszaszorították, akik a horvátokat azért védtek a magyar nyelv terjesztésével szemben, hogy oda később a németet bevezethessék: az Izdenczyk, Baldaceik, Kolowratok, Harligok stb. tudatosan hamisították meg a tényeket, amikor szemforgatva a nemzetiségek védelméről szónokáltak, Ferenc kabineti abszolútizmusa alatt termelődött ki az az ellenérv, hogy a magyar nyelvnek államnyelvvé emelése Magyarországot tényleg kiszakítaná a monarchia kötelékéből, s a harmincas években ráeszmélt az államtanács és a konferenciainminisztérium arra is, hogy a nemzeti nyelv bevezetése az arisztokratikus alkotmány halálát okozná. Végeredményben mindez hazugság volt. Ugyanaz a Kolowrat, aki antyi goromba dühvel küzdött a magyar nyelv ellen, mindenkor szószólója volt a cseh nyelv ápolásának és terjesztésének. Ha volt valami őszinte szorongás egyes államférfiak lelkében a magyar nyelv sikeres előnyomulása láttára, úgy ez a marzamtásban szenvedő kormányrendszer volt, amely berendezéskben, de formákban is meg akarta köviteni a multat, hogy saját kényelmét fel ne kelljen áldoznia az atyai gondjaira bízott alattvalók kedvéért.

Meggyőződen mutat rá Szekfü, hogy ez a sok képmutató rosszakarat fejlesztette ki a magyar rendek különleges taktikáját a nyelvkérdésben. Eleinte túlságosan mérsékelt kívánságokat támasztott az országgyűlés, de a legcsekélyebb jóakarat jelét sem nyerte. A rendek aztán megtanulták, hogy sokat kell kérniük, s a helyzetet élére állítaniok, mert akkor mégis csak kaptak valamit. Sikerükben kétségtelen része volt József főherceg nádornak, aki a harmincas években már politikai rezonból pártolta a nyelvi törekvéseket, s személyes presztízsét vitte harcba a magyar ügy mellett a kormány időtlen viselkedésével szemben.

Maguk a nemzetiségek, a horvátok kivételével, kevés bajt okoztak, de ez a dolog természetéből folyt. A nemesség, bármilyen nyelvet beszélt is, magyarnak érezte magát. Életképes nemzetiségi kultúra még nem állott a magyarság útjában a XIX. század elején, hiszen a hazai németiséget maga a kormány választotta el a ceuzura kínai falával a nagy német kultúrától. Ha Túróc, Liptó, Arva vagy Zólyom követei felszólahtak a nyelvi vitában, úgy azt azért tették, hogy bizonytságot tegyenek magyar érzésükről, s magyar iskolákat kérjenek a nemzetiségi vidékek lakossága számára.

A horvát kérdéssel, annak szövönyes közjogi és pánszláv vonatkozásaival aránylag keveset foglalkozik Szekfü. Azonban könyvéből úgy is kitűnik, hogy a kormány a horvátokat akarta felhasználni a magyar követelések elgánesolására, vagy legalább is mérséklésére.

Mert tényleges sérelemtől egyik nemzetiség sem panaszkodhatott. Az a nemzeti állam, amely a magyarság előtt eszményként lebegett, magyar jelleget akart adni a magyarság által alkotott államnak, de nem akarta megsemmisíteni egyik nemzetiség nyelvét vagy egyéni kultúráját sem. A megyegyűlések hoztak hébe-korba egy-egy határozatot, amely túllőtt a célon, s amelyet a nemzetiségi röpiratok rögtön diadallal a külföld tudomására hoztak. A törvényhozás azonban megállott a józan határokonál, s állampolgári relációján kívül tiszteletben tartotta a nemzetiségi egység nyelvét. Joggal idézi Szekfű, a nemzet legnagyobbjának, Széchenynek, Weesselényi Miklós bárónak, Eötvös Józsefnek, Kossuth Lajosnak nyilatkozatait, amelyek mind hitvallásnak tekinthetők más nemzetiségek jogának ideális megbecsülése mellett, hármennyre égtek is a saját nyelvük fejlesztéséért. Keserű elégtétellel bírhatja a jövő tisztultabb gondolkodása történetkutatójára annak a megállapítását, hogy Széchenyi magyarjai „Közép-Európának régóta egymásra agyarkodó népei közt egyedül ők voltak azok, akik önmagukat is legyőzték”. (208. l).

Horváth Mihály óta nem volt magyar történetíró, aki a magyar nemzeti állam kialakulásának problémájával behatóan foglalkozott volna. Szekfű olyan elsőrendű iratanyagot használhatott fel, amely Horváth Mihály korában, sőt évtizedekkel azután is, el volt zárva mindelemelőli kutatás elől. A magyar nemzeti állam létrejöttében a főlényezők, az erők és az ellenállás, a magyar rendek és a kormány voltak. Horváth ismertette a rendi országgyűlések szerepét, Szekfű pedig megrajzolta a kormány politikáját, s ezzel méltóképen kiegészítette nagy elődje művét.

A közölt irományok vegyes természetűek: országgyűlési jegyzőkönyvek, konferenciái felterjesztések, államtanácsai és államkonferenciái válmok, vezető államférfiak levelezései, elabóratumok stb. Szekfű célja nyilván nemcsak az volt, hogy a kérdés egyes elhatározó állomásainak ismeretéhez nyújtson iratanyagot, hanem az olvasó elé akarta tárni a kortársak véleményét is. A hosszú, közel hat évtizedes harc legfontosabb irataihól megismerjük a rendek törekvéseit, a kormánysszervek politikai felfogását, a monarchia irányadó embereinek véleményét, de emellett a nyelvkérdés állását is a monarchiában. Az egyes akták bevezető és befejező jegyzeteiben feldolgozást nyer az egész idevágó iratanyag, egyébként a szerző a közölt iratokat nem terheli túl magyarázó jegyzetekkel s nem nehezíti meg ezáltal az olvasásukat. Az iratok kiválasztásán ellen — ha meggondoljuk azt, hogy az országgyűlési naplók és irományok ma már elég kevés könyvtárban vannak meg hiánytalanul, s így fontosabb közléseik megisméltése nem tekinthető feleslegesnek — nem lehet kifogást emelni, mert kiadjuk csak a lényegeseket,

de ezeket hiánytalanul, látta a magyar közönség elé. Csopán csak azt tartjuk itt megemlítenedőnek, hogy a harmadik számú irományának, az erdélyi országgyűlés törvényjavaslatának (216. l.) a dátuma korrigálásra szorul, amennyiben az nem 1790, hanem 1791-ben kell. **Miskolczy Gyula.**

Gyurócsik Jászay Mihály: Tanulságok és igazságok a közelmúltból. Nagykanizsa. Gutenberg-nyomda, 1926. 8 r. 80 l. 1-1 térkép-melléklet. Szerző kiadása.

Ez a kis könyv a háborús irodalom értékesebb darabjai közé tartozik, szerzője honvédeztudós, ki személyes tapasztalatait foglalja össze. Minket leginkább a könyv 4. és 5. fejezete érdekel; ebben a szerző elmondja az 1919 februári harcot a demarkációs vonalon, Zilah körül, melyekre nézve elsősorú forrás: ő volt a Zilahot átmenetileg visszafoglalt magyar-szekély csapatok parancsnoka s így előadása, melyet részletesség és pontosság jellemez, sok helyen helyesbíti Breit altábornagy ismert könyvének adatait. Előadásából kiderül, hogy a csapatoknál még a meglazult fegyelem mellett is volt elegendő harc kedv és lelkesedés ahhoz, hogy a románok ellen induljanak (ők különben fegyelem dolgában akkor nem sokkal jobban állottak), ám a szekély hadosztály parancsnoksága nem tudta ezt az erkölcsi tőkét kiaknázni. Tümadó vállalat a katonai szellemet élesztette volna, az örökös „szervezkedés” és létlenség csak a fegyelmetlenséget fokozta. Ha a szekély hadosztály nem volt elszárvva a végletekig harcolni az oláh ellen, akkor jobb lett volna az erdélyi embereket nem is tartani a demarkációs vonalon, mert ez csak az oláhok retorzióját hívta ki az otthonmaradt családfogak ellen. Ugyanezen szempontból elítéli a nyírbátori fegyverletéteit is az oláhok előtt; ő még a vörös hadsereg kötelekén is kész volt harcolni a megszálló csapatok ellen, bár, mint tényleges főzstiszt, mélységes megvetéssel tekintett a „proletár hadseregre”, Zilah visszafoglalását csapatai hangulatának s a zilahi polgárok sürgető kérésének engedve rendelte el, de mikor akciója sikerült, a siker kiaknázásában egyrészt a zilahi polgárság (amely katonái nagy részét a győzelem és felszabadulás örömeire leitatta), másrészt saját parancsnokságának kishitűsége (mely őt Zilahról visszarendelte) gátolta meg. Mikor azután az oláhok hosszából a védtelen várost összehomlították, a zilahi lakosság őt okolta s ráfogták, hogy az egész vállalatot csak azért kezdeményezte, hogy családját (melyet az oláhok (száz gyümönc) őriztek) a városból kimenthesse. Főleg ennek köszönhető, hogy szükségét látta az események részletes és hiteles megírásának, ami viszont egy becses kis könyvvel szaporította aránylag szegényes kultörténelmi iródmunkát. **Grexa Gyula.**

Julius Gréb: Geschichte der Gemeinde Grosslomnitz. Kesmark, Verlag Paul Sauter, 1926. 200 lap.

Gréb Gyula aszódi tanár igen hálás feladatra vállalkozott, amikor megírta szülőhelyének, Nagy-Lomnicnak, a fiszta német nyelvközségnek történetét. A székesi historikusok eddigelő mindig csak a városok történetével foglalkoztak (így Genersfeld megírta Kesmark történetét, Weber Samu Leibicét és Béliét), pedig, hogy milyen tanulságos egy jobbágyi sorban élt falu viszontagságaival is foglalkozni, ezt mutatja ez a könyv is, amely országos fontosságú adatokat is hoz napfényre, amikor látszólag csak a robotoló parasztság életével ismerlet meg.

Gréb évekig gyűjtötte az anyagot; felhasználta Szilvinszky János tanítónak 1729-ből származó ú. n. „bírókönyv”-ét, a Guhr-féle krónikát, Lux János naplóját, az ev. és kath. egyház feljegyzéseit, a Spöner-család levéltárát stb. t.

Nagy-Lomnic a Herezvölgy-nemzetiség alapítása, hőcsője és hirtoka volt; ezért nagyon természetes, hogy Gréb igen sokat foglalkozik a legősibb szász család történetével is. Ismerteti Nagy-Lomnic egyéb nemesi családjait is. (Angustini ab Hortis, Székely, Spöner, Szelényi, Gloser stb.) Nagy helyet szentel az iskolai és egyházi élet fejlődésének is. A nevezetesebb — háborús, iskolai, egyházi és természeti — eseményeket a krónikákból kivett szemelvényekkel illusztrálja.

Külön fejezetben számol be Nagy-Lomnicnak híressé vált fiairól; ezek közül a kiválóbbak: *idősebb Bachholtz György* (1643—1724, Munkáját: „Historischer Geschlechtsbericht”, Weber Rudolf adta ki), *Herezvölgy György* (1763—1822), a legelső magyar nemzetgazdász és *Spöner Andor* (1842—1917), a kitűnő műfordító. Gréb *Spöner* műveinek teljes bibliográfiáját adja. Spöner lefordította Aranyt, Petőfit, Maulénot, Endrődöt, aztán Mikszáth sok művét és Herezvölgyt a Gyurkovics-lányokat. Európai szaktekintély is volt.

Ha a szerző szerénysége megengedte volna, saját magát is felsorolhatta volna a jeles nagy-lomniciak között. Gréb a székesi nyelvjáráskutatás mestere, 12 önálló kötetben és főzeten megjelent művével gazdagította a hazai germanisztikát. Filológiai vonatkozásokban a mostani könyve sem szegény. Kiváló művét, Lomnic történetét, a *Zipser Hund in Amerika* díjjal tüntette ki.

Lám Frigyes.

Gárdonyi Albert: A történelmi segéd tudományok története.

(A Magyar Történettudomány Kézikönyve. Szerk. Hóman Bálint. II. k. 1. füzet.) Budapest, 1926. 8°. 36 l.

A történetírás története, mint azt Fueter, M. Ritter, Below, B. Croce stb. műveihől látjuk, a szellemtörténet integ-

rás része. A különböző korok historikusai ugyanis ugyanazt a történeést más- és másnak látják, azaz megváltozik történetészemléletük; ennek a változásnak, az azt előidéző állatlános és specifikus okok hatásának feltüntetése tehát tulajdonképen káprázatos illusztráló anyag a szellemtörténet kutatójának kezében. Minthogy az ó. n. történeli segédtudományok fejlődése a történetírás általános fejlődésével a legszorosabb kapcsolatban van — ez állítás helyességét bizonyára felesleges fejtegetni — a segédtudományok történetének is szellemtörténetnek kell lennie. Aki tehát ezeknek a tudományágaknak a történetét meg akarja írni, annak kutatnia kell, hogy hogyan, miféle hatások alatt fordult az emberek érdeklődése az illető segédtudományok objektumai, mint az archeológiai emlékek, az oklevelek stb. felé, hogyan lettek ezek felhasználható történeli források, miként fejlődött ki egy-egy kizárólag velük foglalkozó speciális tudományszak s ismét melyek ezek methodikájának különleges, a mi szemünkben a fejlődést jelző ismertető jegyei. A nyugati történetírás ilyen tágabb keretekbe befoglaltnak tekinti egy-egy történeli segédtudomány fejlődését, amint azt pl. Fr. Curschmann-nak a történeli földrajzról írott kitünő tanulmányában látjuk. (Die Entwicklung der historisch-geographischen Forschung in Deutschland durch zwei Jahrhunderte. Archiv f. Kulturgeschichte. XII. évf. 1916.) Elgondolhatjuk, hogy nagyon jellemző a magyar szellem fejlődésére a segédtudományoknak az a története, amelyből kiderül, hogy ezen a téren is nyugatról kaptuk az inspirációt s hogy további szép feladat lehet a osztrázást megindító körülmények kutatása, a nyugattal új összekötő szálakat szövögető tudósok munkájának értékelése és a különleges magyar jelenségek megállapítása.

Ez a munka valóban nem könnyű. Aki el akarja végezni, annak ismernie kell valamennyi segédtudomány európai fejlődését éppen úgy, mint az egyes magyar művek értékét s képesnek kell lennie mindezt kézzel összefogva, egyetlen fejlődés láncszemeivé kovácsolni. Sok részlettanulmány, alapos elmélyedés után foglallható csak össze ez a fejlődés 36 oldalon egy kristálytisza szintézisben, hogy azután alkalmas legyen az egyetemi hallgatók tankönyvéül. Bizonyára nem kétséges, hogy erre a nehéz feladatra, egy-egy tudományszak figyelmes áttekintésére érdemes vállalkozni, mert a sokszor öntudatlan fejlődés irányának megrajzolása a jövő generációk munkáját, célkitőzését is rendkívül megkönnyíti.

Ismervén irodalmunk általános viszonyait, nem lepődhetünk meg, hogy Gárdonyi nem ilyen megfontolások után írta meg fiizetét. Nálunk szlato természetes, hogy egy két-íves tanulmányra senki sem szám évekét. Viszont az is természetes, hogy az így készült könyvben nincs szó fejlődésről, hogy az egyes segédtudományok élete nincs természete-

tes periódusokra osztva, hanem az egész szinte öblészerűen hullik csoportokra; természetes, hogy az egész füzet csak nevek és könyveinek száraz felsorolása s hogy az egyetemi hallgató abban irányító gondolatot nem találhat.

Malysz Elemér.

Athisi Barthos Judár és Kurucz György: Történelmi atlasz. A világtörténelem tanításához. Ókor. Kiadja a M. Kir. All. Térképészeti Intézet, Budapest, 1911.

Athisi *Barthos Judár* és *Kurucz György* magyar történelmi atlaszok megjelenése után éppen egy évvel, most a világtörténelem tanításához elkészítették és forgalomba hozták az ókori történelem atlaszát.

Az új atlasz a magyar történelmi atlaszhoz hasonló formában, tiszta és pontos rajzzal, szolid, komoly színezéssel, 12 lappal kisebb terjedelemben, de még gazdagabb tartalommal jelent meg. Ugyanis a 20 lapon közül 34 fő- és mellék-térkép közül 19 térkép az eddig megjelent magyar történelmi atlaszszal szemben *új anyagot* tartalmaz. Aki valaha a világtörténelem bármely korszakához térképet készített, az tudja a legjobban, hogy részben hazai intézményeinknek külföldi jó történelmi atlaszokkal való hiányos felszerelése, részben a külföldi jobb történelmi atlaszok tartalmának összeegyeztetése, ellenőrzése és viszonyainkhoz való alkalmazása milyen sok nehézséget okoz a térképtervezőnek. Eppen ezért teljes elismerés illeti a szerzőket az új tartalmú térképek tervezésénél tanúsított szorgalmukért. A klasszikus kultúra tanulmányozásának bizonyos fokú elhanyagolása korábban vigasztaló azon körülmény, hogy az új atlaszban 19 új térkép közül 7 a görögök és 7 a rómaiak történetének behatóbb tanításához és tanulmányozásához nyújt támogatást. Azonban az egyiptom-előzsi történelemhez adott 2 új térkép tartalmi gazdagságát nem is számítva, még a külföldi történelmi atlaszok tartalmához viszonyítva is jelentékeny nyeresége a magyar történelmi kartográfiának az ókor népeinek fajszeriati

¹ Minthogy ifjúságunk közé mégis csak ez a füzet fog elkerülni, kötelességzerűen felsoroljuk az észrevett hiányokat is. Hiányzik a történelmi földrajz a néprajz és a történelmi statisztika története, jellehet *Peggy Frigyes*, *Csánki Dezsi*, *Ortva Tivadar*, *Hunfalvy Pál*, *Aszódi Ignác* közismert művei is felbecsülhetők volna az író figyelmét. — A 14. l.-on a 6. 11. jegyzetazán téves. — A 33. l.-on *Jován Ede* műve mellett nélkülözzük *Csánki tanulmányának* felmúlését. (Az új magyar és újravevett közös címerokról. Századok, 1910.) — A kiegyezés utáni korból nincs szó a pecséttanról (v. ö. 8., 9. l.), mely *Czobor és Csánki* könyveit érzékeny lett volna megemlíteni. — *Helytelünk* voljék *Fejérfaraky László* azon munkájának túlértékelését, (24. ékk. l.) amelyet tudományos diplomaikánk megalapítója a bécsi Intitulban való tanulása és *Sieckel* barátja előtt írt; aki hallgatta *Fejérfaraky* előadásait, az jól tudja, mit tartott ő maga a legelő munkájáról.

elhelyezkedéséről adott térkép és még inkább az ókori Nyugat és Kelet közgazdaságáról készített 1:1 térkép. Az ókori néprajzi térkép — jóllehet a Földközi-tenger nyugati medencéjének vidékéről nem tájékoztat — még így is gazdagabb Schubert hasonló tárgyú térképénél, az ókori közgazdasági térképek pedig több tekintetben a kevésszámú külföldi közgazdasági térképek anyagánál is tartalmasabb.

Az a 15 térkép, melynek tartalma a magyar történelmi térképészetben már eddig is ismeretes tárgyú volt, elődjeivel szemben jelentékeny haladást mutat, sőt egyik térkép (a római császárság aldunai tartományairól) a szerzők magyar történelmi atlaszának rokontárgyú térképével (a római uralkom kor) szemben is gazdagodást és olyan átdolgozást jelent, mely akkori bírálatomban¹ felsorolt hibák és hiányok nagyobb részének kijavítását bizonyítja. Mindamellett Taurunum (Zimony) ezen a térképen sem található meg, a Murus pedig Marisusnak van nevezve, jóllehet a római írcknál Marisia, a görögökénél Μαρις, vagy máskor Μαρσιος néven szerepel. Ugyanezen a térképen számos olyan helység van feltüntetve, melyeknek azonosítása még vitatható, ezért a szerzők helyesen tennék, ha az atlaszok elkészítése után egy névmutatót készítenének, amelyben a bizonytalan azonosításokhoz is rövid magyarázatot adnának.

Az atlaszban a szerzők a fontosabb útközetek helyét keresztbefektetett kurdokkal és évszámokkal jelölték. Célzerű volna a békekötések helyét is megjelölni egymást foga két kézzel és évszámokkal. Erre a szerzőknek a közép- és újkori történelmi atlaszban bőségesen lesz alkalmuk. A gazdasági térképen a termékeket helyesebb lenne a katonai térképeink egyezményes jelölnek felhasználásával jelölni, mert ezt a cserkészifjak és a tanárok jobban ismerik és sok más szempontból is szükséges ezen jelkulcshoz alkalmazkodni. A térképen fel vannak tüntetve a hadjáratok fővonalai, de már a közlekedő vonalak részben hiányosak, részben teljesen hiányosak. Egy térképről sem szabad elhagyni az elsőrendű úthálózatot, de különösen fontos az ókori Nyugat közgazdasági térképén és a római birodalom térképein az elsőrendű száraz földi közlekedő vonalakat szenthatónően kidomborítani, mert csak így lehet szemléltetni és a könnyű betűjénél is világosabban kifejezni azt, hogy a Földközi-tenger medencéje körül alakult hatalmas római birodalom soknyelvű lakosságát a stratégiai és közgazdasági jelentőségű szárazföldi közlekedő fővonalak mint valami vasabronesokat fogtallák össze. Természetesen elsősorban a Földközi-tenger partján megszakítás nélkül végighaladó római műútnak, továbbá a mostani Calais—Bécs—Konstantinápoly-vonal osének és a Konstantinápoly—Bagdad vonal elődjének, a Sardes és Susa között!

¹ Századok, LX. évf., 864. l.

királyi útnak Oppol térképéhez hasonló módon való kibővítésére szükséges.

Az atlasz szerzői helyesen tették, hogy minél kevesebb helyen zavarták a főterképet melléktérképekkel. Azonban a remélhető második kiadás alkalmával szükséges az első atlaszfüzetnél 12 lappal különben is kisebb terjedelmű atlaszt némileg *kiegészíteni*. Készen az új tartalom, az ókori történelmi földrajznak önálló oktatása, részben a történettudományoknak fejlettebb igényei kívánatossa teszik egy új kiadásban a következő tárgyú térképeknek beillesztését: Nilus delta, Memphis, Theba, Jeruzsálem, a zsidók földrajzi látóköre, Homeros, majd Herodotos korának földrajzi látóköre (mindhármát Spruneréhez hasonlóan), Marathon, Thermopylae, Salamis, Plataea, Attika, Athén, Peiraeus, Akropolis, Sparta, Thebai, Lenktra, Mantinea, Granicus, Issos, Tyros, Gaugamela, Arbela, Susa, Alexandria, Persepolis, Pergamon, Rhodos, Brutosthenes óvilága (mint Kiepertnél), a római Róma, a Forum, Trasimenus, Syracusae, Actium, Carthago és Africa Polybios szerint (mint Sprunernél), Strabo Marimus és Ptolemaeus óvilága mint Spruner, Kiepert, Le Sage szerint), Ptolemaeus táblái (mint Sprunernél, Kampennál és Putzgernél), a római birodalom néprajzi térképe Augustus korában (népsűrűséget is).

A szerzőktől remélhető, hogy a közép- és újkori európai történelmet elsősorban a magyar történelem nagy korszakainál fogják bemutatni a készülő további atlaszokban, de a hiánypótlás revíziója óta az ókori atlasz végén még mindig nélkülözzük azt a térképet, mely Európát *Attília birodalmáról* mutatja be. Ha ez a térkép kinaradt az ókori atlaszból, nem maradhat el a készülő középkori atlasz első lapjáról.

A hegycsúcs hiányára már egyszer rámutattam; a szerzők valószínűleg technikai okokból mellőzik. A technikai előállításhoz fokozottabb figyelmet kellene fordítani arra, hogy a különböző országokat és népfajokat mindenkor ugyanazon színnel tüntetnék fel, mert ez a történelmi térképeken való tájékozódást nagymértékben elősegíti. Vonatkoztatható ez az ókori történelmi atlasz második kiadására és még inkább a készülő új atlaszokra, amelyekben a *magyarság és Magyarorszag* feltétlenül ugyanazon színnel (pl. rózsaszínnel) kellene szerepeljen minden térképen, a többi nemzetek, államok pedig más színekkel.

Az új atlaszban lehetnek hibák, mert azok még akkor is elmaradhatatlannak bizonyultak, mikor az első magyar történelmi atlaszunk csaknem minden lapját különböző kiváló történetművészek készítették. Azonban a szerzőknek 34 térkép tervezésénél s közöttük a magyar történelmi kartográfiában 19 új térképnek tervezésénél tanúsított eredményes szorgalmát és átfutó munkásságát illetőleg csak teljes elismeréssel lehet minden magyar historikus. Éppen úgy kiváló érdeme az

atlaszt előállító és kiadó Állami Térképészeti Intézetnek az atlasz jó előállításán kívül az, hogy egy ilyen történelmi atlaszszorozattal kockázatos üzleti viszonyok között is támogatja a történettudományt és kutatást. Negyven évvel ezelőtt Helmár Ágoston Magyarország első történelmi térképét egyetlen lapon adta ki, mert az ezeréves történelmnek több lapon való megörögzésére nem talált kiadót. Negyven év után végre még a világtörténelmi atlaszoknak is van kiadója. vitéz Málnásy Ödön.

Balanyi György: Assisi Szent Ferenc. Budapest. 1927. Szent István-Társulat. 8° VIII: 479 lap.

A hétszázéves Szent Ferenc-jubiläum esaknem beláthatatlan tömegét termelte az assisiébeli Poverellóval foglalkozó munkáknak, dolgozatoknak úgy a szaktudomány, mint az irodalom s a művészet terén, mutatva ezzel azt, hogy a legkedvesebb szent ideáljai a hosszú századok folyamán semmit sem veszítettek hatóerejükből s a XX. századbeli ember komplikált, kritikus és pesszimizmusa vagy közönyre hajló lelke éppen úgy nem tud szabadulni a Szent Ferenc minden tettéből, minden szavából kiáradó igaz krisztusi, keresztény szelíd-ség, szeretet és alázatosság varázsa alól, mint egykor az Apenninek völgyeinek egyszerű, s bizony elég hárdolatlán erkölcsű lakói.

A Szent Ferenc alakja köré fonódó irodalomnak és művészetnek e jubilaris fellendüléséből Magyarország is kivette a maga illendő részét. S a jubilaris év meghozta azt is, ami már régóta érezhetően hiányzott idevonatkozó irodalmunkból: Szent Ferenc első méltó magyar életrajzát, amely úgy a szakember, mint az áhítatos közönség kívánságait egyaránt kielégíti. Aki csak felületesen is figyelemmel kísérte Balanyi Györgynek a franciskánus problémák s általában a középkori egyháztörténelmi körébe vágó munkásságát, az elve tisztában lehetett azzal, hogy ennek a nemes, de nehéz feladatnak az elvégzésére Magyarországon ma ő a legkíváncsiabb. Bám mulatos tárgyismerete, valóban szerzetesi önnegtagadásra valló elnöklése és szorgalma, a tárgyalt anyaggal való szeren- és es lelki közössége s nem utolsó sorban figyelemreméltó írói készsége előre biztosították, hogy munkájának eredménye méltó lesz a vállalt feladathoz.

Ezzel, amit most mondottunk, egyáltalán nem akarunk kibújni a kritikus nem mindig kellemes kötelességei alól, mivelhogy Balanyi munkájának nincs is szüksége üres pajtáskodó dícséretekre, a hivatalos vagy amatőr kritika vállvorigető elismerésére. Nem Sabatier és nem Jörgensen; nem tártható fel — Budapesten — a történelmi kutatásnak új, szűz területet, mint az előbbi, és nem költő — azt mondhatnám, szerencsére —, mint az utóbbi. De hacsak nem, jó munkát vég-

zett. S ha majd a jövőben a Szent Ferenc-irodalom derek munkásait említhetjük, egészen nyugodtan beszélhetünk Schönauer, Goetz, Wenck, Hefele és az olaszok mellett a magyar Balanyiról. Egyik-másik megállapítása méltó arra, hogy kilépve a magyar nyelv megszabta szűk keretekből, a keresztény világ tudós közvéleményének közkinésévé váljék. Így pl. alig hiszem, hogy azon, amit Szent Ferenc és Szent Dominikos találkozásáról s ennek jelentőségéről mond, a későbbi kutató lényegesen változtathasson. Ugyanezt mondhatjuk a rivortólói tartózkodásra vonatkozó részről is.

Szenzációs és nagyszámú új megállapítást persze nem várhatunk a könyvtől. Kizárja ezt elsősorban az, hogy Szent Ferenc életének s a hozzákapcsolódó problémáinak amolyan és oly jeles munkása volt már eddig, hogy rendkívüli kutatószerepese, vagy rendkívüli kritikai szellem kellene ahhoz, hogy valaki az eddigiekhez lényegesen új megállapításokat vagy szempontokat esatoljon. Merész és újszerű hipotéziseket persze lehetne felállítani — a megfélemlítően ingadozó és látnyos franciskánus tradíció erre bő teret enged —, ez azonban bár szellemes, de természetlen szórakozás. A szerzőnek nem is ez a célja.

Az ő szándéka az volt, hogy a nagyközönségnek nyújtson egy élvezettel és lelki haszonnal olvasható Szent Ferenc-életrajzot, úgy azonban, hogy az mindenképen a tudományos kutatás mai színvonalán álljon, s annak eredményeit, ahol az adott keret szélfeszítése nélkül teheti, kiegészítse és megjavítsa. Ezt a célt el is érte, ha nem is mindenütt tökéletesen kielégítően.

Ebbeli sikere a lelkiismeretes munka megérdemelt jutalma. Nagyon alaposan ismeri a forrásokat. Ahol ezeket idézi, nyugodtán lehetünk róla, hogy nem feleslegesen teszi, s a legfontosabb helyre irányítja figyelmünket. Főleg pedig nem a mások idézetelt idézi, ami sokkal eltorjedgebb eljárás, mint egy ártatlan olvasó gondolná. Munkája végén függelék szerűen össze is állítja — s ezzel különös hálaára kötelezi a franciskánus történelem kezdő bűvárait — a közvetlen forrásokat, röviden jellemezve azokat, s felsorolva kiadásait. Anélkül azonban, hogy, mint egy bírálója megjegyezte „beható forráskritiká” nyújtana. Az író maga tudja legjobban, hogy ezt ilyen szűk helyen nem is tehetette.

Eppen ily teljességgel ismeri a modern tudományos Szent Ferenc-irodalmat. Az ő bibliográfiáját semmiképen nem tudnám kiegészíteni, inkább azt volnék hajlandó kifogásolni, hogy egy-két igazán jelentéktelen munkát is felsorol. Kár, hogy ő jól megválogatott és lényegében teljes apparátust egy külön jegyzékbe nem foglalta össze.

Így, jól ismerve az anyagot s annak modern tudományos feldolgozását, egyszerű és egészséges metodussal építette fel munkáját. Ahol megállapodott, joggal elfogadható az eddigi

kutatások eredménye, azt felesleges hyperkritika nélkül átvesszi, s egyéniségével csak előadás módjában érvényesíti. Ahol nyílt, vagy nem teljesen kielégítő módon lezárt kérdésekkel áll szemben, ott nem írja ki kompilátor módjára egyik vagy másik előjelt, hanem igyekeznek az ismeret anyag alapján önálló véleményt alkotni, bár nem hántja a műtettáron való eredetiségkedés viszketege, s többször átvesz egy-egy véleményt, ha az újnes is általánosan elfogadva, de meggyőződéssel egyezik. Önálló, újszerű beállításainak vagy ténybeli állításainak alátámasztására munkája természeténél fogva újnes meg a kellő tere, hiszen egy ilyenfajta könyvet nem lehet helyzetekkel túltölteni. Reszben talán ennek tulajdonítható, hogy bár, mint műt említettük, ez önálló megállapítások közt van néhány véleményünk szerint igen értékes, mégsem tudunk azokkal mindenütt egyetérteni. Például Szent Ferenc keleti útjának leírásánál, amelyet szerző, talán kissé túlbeszélve jelentőségét, külön fejezetben tárgyal. (A szultán táborában.) Szentünknek ez volt az egyetlen nagyobb távol-ságra tett utazása, s pszichológiailag érthető is lenne, hogy a pozzele, szülőföldje s otthon hagyott testvérei iránt érzelt nagy szeretetében ezt is oly rövidre szálta, amint azt a körülmények, s főként nagyon éber kötelességérzete és áhítata engedte. Mégis azt az időközti, amelyet Balányi erre az utazásra felvesz, kissé túlságosan rövidnek találjuk, még akkor is, ha, mint ő teszi, a legkedvezőbb utazási lehetőségeket vesszük számításba. Mindenesetre hozzá kell tennünk, hogy ebbeli előadásával csak egy hasonlóképen feltevésekre támaszkodó előadást állíthatunk szembe, míután a franciskánus körből származó források szulárd adatokat nem nyújtanak, az V. kereszties hadjárat, illetve Dniette ostromának forrásait pedig az egy, Balányi által szorgalmasan felhasznált Vitry Jakab kivételével, általában hallgatnak Szent Ferenc szerepléséről. Az a tagadhatatlan tény, hogy Szent Ferenc tanítványai a következő évtizedekben oly szembetűnő viszonylagos sikerrel működtek, mint hírhirdetők és diplomáciai kiküldöttek az akkori távol kelet vidékein, bár Szent Ferenc keleti útjával semmi közlelbi kapcsolatba nem hozható, méltó volna arra, hogy vele valaki alaposabban foglalalkozzék.

Nem állíthatjuk távolról sem azt, hogy a szerző az összes függöben levő kérdéseket megoldó és a kutatást lezáró munkát adott. Az adott anyag természetéből folyik, hogy ezt nem is lehetne. Az azonban bizonyos, hogy tisztességes, jó munkája méltán képviseli a magyar tudományos Szent Ferenc-kutatást nemzetközi viszonylatokban is. A magyar irodalom büszke lehet rá, a magyar közönség pedig hálával tartozik érte a szerzőnek.

A könyv kiállítása igen jó. A képek szerencsés kézzel és sok szeretettel vannak összeválogatva. Egy-kettő azonban el is maradhatott volna.

Patek Ferenc

Aldo Albertoni: Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia. Inola, Cooperativa tip. edit. P. Galeati 1927. 8-o. 224 l.

A bizantinológiának, a fiatal tudományoknak, melynek rendszeres művelése mindössze három es fel évtizedes multra tekiut vissza, szintén meg kellett járnia a természetes fejlődés útját. A források publikálása, filológiai feldolgozása és történeti értékesítése nyomán meginduló, messze szétágazó részkutatások eredményei lassan lehelővé tették, hogy a bizánci kultúra összefoglaló és értékelő feldolgozása is megkezdődjék. A legújabb időkben egyre gyakrabban találkozunk olyan munkákkal, melyek Bizánc történetének és a bizánci művelődésnek színtelikus képét igyekeznek megrajzolni. A kor történeti monografiákon kívül ma már több „bizánci történet” áll rendelkezésünkre¹ s a bizánci művelődés összefoglaló feldolgozására is több, jelentős kísérlet történt.² Ezenkívül a bizánci kultúrtörténet egyes ágai is hívatott feldolgozókra találtak. J. B. Bury alkotmánytörténeti³ A. M. Andreades közgazdasági⁴ és Ch. Diehl művészettörténeti⁵ kezikönyveihez

¹ A régebbi munkákon kívül megemlítjük a következőket: J. Kulakovskij: *Istoria Vizantij I—III.* (395—717.) Kiev, 1910—1915. — F. Uspenskij: *Istoria vizantijskoj imperij. I.* St.-Petersburg, 1914. — Šestakov: *Lekcij po istorij Vizantij (395—802).* Kazan, 1915.² A. A. Vasiljev: *Lekcij po istorij Vizantij I.* (—1084.) Petrograd, 1917. — K. Roth: *Geschichte des byzantinischen Reiches* (Sammlung Gösschen 190.). Berlin-Leipzig, 1919.³ — Ch. Diehl: *Histoire de l'empire byzantin.* Paris, 1921.⁴

² F. Uspenskij első vázlatai (Összei po istorij vizantijskoj obrazovanosti, St.-Petersburg, 1892.) óta a következő újabb munkák érdemelnek figyelmet: D. C. Hesseling: *Essai sur la civilisation byzantine.* Traduction française, Paris, 1907. — H. Gelzer: *Byzantinische Kulturgeschichte,* Tübingen, 1909., orosz fordítása V. J. Bončevič: *Összei po istorij Vizantij II.* kötetében, St.-Petersburg, 1912. — A. Heisenberg: *Die Grundlagen der byzantinischen Kultur,* Neue Jahrbücher f. d. Klass. Altertum 23 (1909), 169—208. — E. Foerst: *The byzantine empire, the forerunner of european civilisation.* London, 1911. — N. Turchi: *La civiltà bizantina.* Torino, 1915. — J. Bidlo: *Kultura byzantská, její vznik a význam.* Praha, 1917. — A. Rudakov: *Összei vizantijskoj kulturi po dannim grečeskoj agiografij.* Moskva, 1917. — P. Hezobrazov: *Összei istorij vizantijskoj obrazovanosti.* Petrograd, 1918. — K. Roth: *Sozial und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches.* (Sammlung Gösschen 787.) Berlin-Leipzig, 1919. — Ch. Diehl: *Byzance, Grandeur et décadence.* Paris, 1920.; ismerettség a Körösi Csoma Archivumban I. (1924.) 332. sk. — A. Heisenberg: *Staat und Gesellschaft des byzantinischen Reiches.* (Kultur der Gegenwart II, 4.) Leipzig, 1923.³ — N. H. Baynes: *The Byzantine Empire.* London, 1925. — N. H. Baynes: *Byzantine Civilisation, History 10.* (1926.), 280—299.

⁴ The Constitution of the later Roman Empire, Creighton Memorial Lecture delivered at University College, London, 1910.; orosz fordítása V. J. Bončevič: *Összei po istorij Vizantij II.* kötetében, St.-Petersburg, 1912.

⁵ *Ἡ ιστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοτικῆς οἰκονομίας.* Athen, 1918.

⁶ *Manuel d'art byzantin.* Paris, 1925.⁷

melyekhez legújabbban még F. Fuchsnek a bizánci felső oktatást tárgyaló kiváló műve⁹ járul, méltán esztakozik A. Albertoni jelen munkája, mely a bizánci jog területére vezet. Zachariae v. Lingenthal (*Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin 1892.³) és B. Mortreuil (*Histoire du droit byzantin I. III*, Paris 1843. 47.) alapvető, de ma már sok tekintetben elavult munkái után Albertoni műve, mely mestere, F. Brautlleone ösztönzésére készült, az első modern kísérlet a bizánci jog összefoglaló feldolgozására.

A munka a bizánci jog forrásainak kimerítő felsorolása és gondos osztályozása után a bizánci közjog, büntetőjog, perrendtartás és magánjog egyes fejezeteinek anyagát tárgyalja, befejezésül pedig a bizánci jognak a középkori Itáliára s viszont a nyugati latin germán jognak Bizánriera gyakorolt hatásával foglalkozik. Az egyes fejezetek anyagát azonban sehol sem dolgozza fel, csak vázlatzerűen — gyakran egyszerű címszavak alakjában — jelöli meg s így előadás az egész műnek kompendiumszerű jelleggel ad. Mint az előszóból kiderül, maga a szerző is csak vázlatnak tekintti ezt készülő nagy művéhez, mely az Istituto per l'Europa Orientale kiadványai közt fog megjelenni. Mindamellett a mű jelen vázlatos alakjában is magasra felette áll a kompendiumok színvonalán. A szerző mindenütt az eredeti forrásokból merít s a gazdag szakirodalmat önállóan használja fel. Műve alapvető anyaggyűjtés és heható tudományos rendszerezés. Különös érdeme, hogy mindenütt utal a bizánci jogtörténet még megoldatlan problémáira s jelen alakjában is tájékoztat az eddigi kutatások eredményeiről. A munka elején gazdag általános bibliográfiát ad s minden fejezet élén közli az odavágó speciális szakirodalom jegyzékét. E bibliográfiai összeállítás nagy gondjával készült s ha vannak is hiányai (pl. a „legzi militari“ tárgyalásánál Várinak s a magyar bizantinológusoknak a taktikusokra vonatkozó előmunkáitai közül sok fontos tanulmányt nem ismer), mégis jó szolgálatokat tesz, mert hiszen a Krumbacher összeállítása (*Geschichte der byzantinischen Literatur*, München 1897.²) óta megjelent bizánci kultúrtörténeti irodalmat a kutatónak eddig nagy fáradsággal kellett a *Byzantinische Zeitschrift* és *Vizantij-skij Vremennik* évfolyamaiból összekeresgélni.

A. Albertoni a bizánci jogot a legszélesebb kultúrtörténeti alapon tárgyalja: így pl. a forrásokról szóló részben külön fejezetben tárgyalja a bizánci jogi oktatást, a közjog keretében a *thema-szervezetet*. Eppen ezért értékes műve nemcsak a speciális jogtörténészek, hanem a bizánci művelődéstörténet kutatói figyelmére is számít tarthat. E vázlatos előkészítés után jogos várakozással nézünk készülő nagy műve elé.

Moravcsik Gyula.

⁹ Die höhere Schulen von Konstantinopel im Mittelalter. Leipzig. 1926.

Ignaz Philipp Dengel: Der Aufenthalt Kaiser Joseph II. in Rom im Jahre 1769. Wien, 1926. (Különdenyomat a Jahrbuch der österreichischen Leo-Gesellschaft-ből.)

II. József első római útjával és annak jelentőségével a császár életrajzírói eddig meglehetősen mostohán, csupán egy-egy oldadú forrásokra, elsősorban a császárnak anyjához intézett leveleire támaszkodva foglalkoztak. Pedig ez út mélyreható benyomásainak jelentősége tagadhatatlan a császár lelki életének kifejlődésében, s különösen egyházzpolitikai rendszerének kiépítésében. Jó gondolat volt tehát ennek a császári utazásnak a történetét, különösen az eddig elhanyagolt római forrásanyag figyelembevételével alapos tanulmány tárgyává tenni.

II. József először 1767-ben szándékozott meglátogatni az örök várost. Úgy tervezte, hogy kedvence nővérét, Mária Jozefát, esküvője után testvérével, a toscanai nagyherceggel együtt lekísérik férjéhez Nápolyba, utonnan visszajövet pedig meglátogatják az örök várost. Meg is történt minden előkészület a császár inkognitó római utazására, de a sors kegyetlenül másképp határozott. A fiatal főhercegű éppen az esküvői előkészületek közben, 1767 októberében, hirtelen esett és néhány napon belül meg is halt. Az igazán váratlanul jött haláleset miatt természetesen elmaradt a tervezett római utazás is, de a vágy továbbra is élénken élt a császár lelkében, mihamarább meglátni az örök várost.

Erre a jó alkalom nem is késett soká. 1769 február 2-án hirtelen meghalt XIII. Kelemen pápa. Róma új konkklávéra készült, amelynek kiemeléke pedig nemcsak a latin államokban különösen szorongatott jezsuita rend további sorsára nézve ígérkezett sorsdöntőnek, hanem az egyház és a fejlődnek, illetőleg az államok viszonyának további alakulására vonatkozólag is új elhatározásokat ígért. Ilyen körülmények között érthető, hogy a császár érdeklődése ismét erőteljesen fordult Róma felé. Mintán magánkörülményei ekkor nemcsak lehetővé, de egyenesen kívánatossá is tettek számára egy hosszabb utazást, március 3-án legszűkebb kíséretével, gróf Falkenstein alnéven, gyors elhatározással Rómába indult. Szinte elképzelhetetlen mértékig fokozódott érdeklődés kísérte útján a császárt, aki V. Károly óta először s hozzá még egészen rendkívüli körülmények között, a szűköresedés ideje alatt látogatott el Róma falai közé. A császár Venezián, Bolagnán, Forlín, Rimini és Spoleton át utazott és március 15-én érkezett meg Rómába, ahol a Villa Medici-ben levő szállásán már testvére, Leopold toscanai nagyherceg várta. Első látogatása, a megérkezést követő napon, a Szent Péter-templomnak és a Vatikánnak szólt, Bár II. Józsefben kevés érzék volt a művészi szép megértése és igazi élvezete iránt, mégis a templom arányai és szépsége még az ő erősen realiztikus lényét is meghatotta, aminek anyjához intézett

levelében kifejezést is adott. Ugyanaz nap délutánján történt a császár híres látogatása a konkliávéban. Mintán ekkorra várták az egyik elkésve jött híbornoknak a bevonulását, s ezért a konkliáve kapuját ki kellett nyitni. Jó alkalomnak kínálkozott ez, hogy a császár a híbornoki testület tagjait a konkliáve falain belül megláthassa s ott velük beszélhessen is. Előre gondosan megállapított szertartások között fogadták a híbornokok, köztük a császári követ, Alessandro Albani is az őcsével együtt inkognitóban megjelenő császárt, aki először érdeklődéssel szemlélte végig a konkliáve helyiségeit, majd egyenként rövidebb-hosszabb beszélgetésbe elegyedett a híbornoki kollégium tagjaival. A rendkívüli látogatás persze rendkívüli módon esárgázta fel a kortársak érdeklődését. Ezért hamarosan lehetetlenül híreket kerütek a császári látogatás részletei felől. Pedig a hírt érdemlő egykorú híradásokból, amelyeket Dengel körültekintő gondossággal gyűjtött össze a levéltárakból, kívülálglik, hogy a császár sem közvetett, sem közvetlen úton a választás kimenetelére befolyást nem kívánt gyakorolni s látogatása alkalmával pusztán személyes benyomások gyűjtésére szorítkozott. Tulajdonképen személyi jelölje sem volt a pápai trónra, csupán azt óhajtotta, aminek több alkalommal kifejezést is adott, hogy olyan férfira essék a választás, aki már egyéniségénél fogva is alkalmas arra, hogy a jó viszonyt a szentszék és a fejedelmi udvarok között épségben fenntartsa. A jezsuiták eltörlését vagy más módon való elnyomásukat, úgy mint az a latin országokban történt, a maga részéről nem látta szükségesnek, ellenben a rend jövődő sorsát a megválasztandó pápa kezébe látta letéve, s ebbe a sorsba ő beleenyogni látszott.

A konkliávéban tett látogatás után, amely a császári utazásnak legjelentősebb mozzanata, II. József még két hétig maradt Rómában. Ezen idő alatt alkalma volt nemcsak a város antik és keresztény emlékeit megszemlélni, hanem humanitással teli gondolkodásának megfelelően, különösen beható érdeklődést tanúsított a különféle szegényeket és betegeket gondozó intézmények szervezete és működése iránt. Személyes vallásosságának szép bizonyossága volt, hogy a hívsvéti ájtatosságokat a nyilvánosság színe előtt elvégezte, aminek emléket ma is hirdeti a német nemzetj templomban, a S. Maria dell' Anima-ban, elhelyezett emléktábla. Estélt rendszeren a római arisztokrácia társaságában töltötte, anélkül azonban, hogy kedvét lelje volna az előkelő társas élet zajos örömeiben. Március 30-án néhány napra Nápolyba utazott, ahonnan visszatérőben április 10-ét ismét Rómában töltötte. A következő nap már Firenzébe utazott tovább, ahonnan csak júniusban érkezett vissza Bécsbe.

II. Józsefnek rövid római tartózkodása alatt is alkalma volt jóformán mindent látni és széles körben megfigyeléseket

teni. Hideg racionalizmusa mellett érthetően kevés érdeklődéssel töltötte el a latottak művészi szépsége. Ennek értékeléséhez és élvezetéhez hiányzott belőle a megfelelő érzék, de éppen ilyen híven járta keit Róma egyházi és világi társadalmában is. A társadalmi élet zaja és a formákat sokszor feltehető szélsőségei, amiben sokszor nem volt külföldiség az egyháziak és a világiak baugos, majdnem mindig a nagy nyilvánosság előtt lefolyó élete között, inkább elfeledtetődtek, mint vezették őt. A katolikus egyház egyszerű alkotási stílusai sem tudták a lelke mélyéig hatni, a spirituális tartalmat, a egyszerű összhangot nem tudta megérezni a pompás alkotások mögött. Az egyház kormányzatában személynél emberit gyarlóság pedig kedvét vette az elmélyedéstől, mely a tökéletes megértéshez vezet. Így érthető, hogy Róma a császárnak lelket állományzó életét nem jelentett és a római napok után sem kellett egyházpolitikai felfogásán változtatnia. Ez pedig legvégig formájában abban értelmezhető ki, hogy mély és igazi vallásosságát egészen belső igénynek tekintve, az egyházban az államhatáron egyik legerősebb erkölcsi támaszát látta ugyan, s az ő rendszerében úgy a katolikus egyháznak, mint a többi vallásnak az állam és társadalmi rend egyik legerősebb fenntartójának és őrzőjének feladata jutott osztályrészül, de csakis az államhatáron által szigorúan megszabott keretek között. A császárnak ezen teljesen a XVIII. század felvilágosodott fejedelméi abszolútizmusának eszmekörében fogant felfogásán, amelyek belső ellenmondásait ő sokasodó érezte, a római litogratia nem csak nem változtatott, de szinte még inkább szigorított.

Dengel mindenképpen szép és hasznos munkát végzett nagy tanulmányával, amelyhez összegyűjtötte úgy a római, mint a bécsi levéltárakban található forrásanyagot és azt egységes, kerék képen foglalta össze. Legfeljebb talán a császár utazásának itáliai visszhangjával bánt el kissé másokban, amiről pedig az egykorú újságok és a sok üdvözlő költemény bő és érdekes képet nyújt. Ezekről szinte teljesen hallgat Dengel, pedig a közhangulatnak, amely a császárt fogadta, ezek az igazi kifejezői, a történetíróknak kár volt tehát mellőzni őket. Különösen gazdag anyagot szolgáltatott munkájához Garampinak, a későbbi bécsi miniszternek, akkor a pápai államtitkárság egyik magasrangú prelátusának (segretario delle cifre) feljegyzései, amelyek érdekes előzményül szolgálnak a következő másfél évtized történetéhez is, amikor Garampí, mint nuncius, erősen szembeszállt az császárral egyházpolitikája miatt. Itt Rómában az egyházpolitikát illetőleg látszólag még teljes az összhang a nyersességig őszinte, elveit nyílegyenesen követő császár és a gondolkodásánál csak beszédében finomabb és körülhatárosabb főpap között. Dengel jeles munkáját sem a császár életrajzíról, sem a jövelőizmus történetírójára nem nélkülözhetik a jövőben.

Tóth László.

Friedrich Stieve: *Deutschland und Europa. 1890—1914.* Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1926.

Az egységes német birodalom megalakulásának korával kezdő előadását Stieve, nem mintha a világháború előzményei odáig nyúlnának vissza, hanem azért, mert az európai nagyhatalmak térképe akkor nyerte azt az alakot, amelyben őket a világháború találta.

1871-ben váratlanul kemény valósággá lett a német költők álma, az egységes birodalom. Elkészve lépett a németység a nagyhatalmak korába, az Európán kívüli világrészekben már magyarában osztoztak a korábban érkezettek, — s a parvenüre gyanakvással néztek a régi gazdagok. Az új császárság népének külpolitikai gondolkozása fejletlen volt s Bismarck nem alapított iskolát. Hosszas kancellársága idején egyre bonyolultabb szövetségrendszer épített ki és bukásokkor (1890) a német birodalom mintegy központja volt egész Európának.

Már évtizedes multra tekinthetett vissza a hármias szövetség, melyhez 1883-ban Románia is csatlakozott. Oroszországgal a három császár szövetség megszűnése után, külszíni arcú viszenzbiztosító szerződést kötött Bismarck 1887-ben. E szerint *látszólag* kiszolgáltatta Konstantinápolyt és Ausztria-Magyarországot egy orosz támadásnak, — a valóságban megújította az 1853-i kombinációt Oroszország ellen. — Ebben az új kombinációban Franciaország helyét Ausztria-Magyarország foglalta el, s ez az új kombináció annyival volt erősebb az 1853-ínál, amennyivel a szász királyságot az egységes Itália felülmúlta erőben.

Angliával szemben fennálló barátságos viszonya a fel soroltakon kívül Spanyolországot is a német csoportba vonta: együtt volt ott egész Európa az egy Franciaország kivételével.

Ezt az állapotot örökölte Bismarcktól 1890-ben hazája.

A fiatal II. Vilmosnak első tette volt az orosz „viszenzbiztosítási” szerződés felújításának megtagadása. Nem tartotta becsületos dolgnak, hogy a szövetséges Ausztria-Magyarország háta mögött ellene irányuló szerződést kössön a cárral. Oroszországban erős volt a Béccsel szemben való gyűlölködés és mindig erős volt a németellenes irány is, könnyű volt ezt most a franciáknak kihasználniok, — 1891 közepén francia hajóraj látogatott el Kronstadtba, augusztusban már megvetették a végleg 1892-ben kötött szövetség alapjait: a két birodalom szövetkezett, a szövetség határ-ideje: „ameddig a hármias szövetség fennáll.”

Stieve ebben és a következőkben mentegeti II. Vilmost, főintézőként a háttérben maradó Fritz von Holsteint mutatja be. Ez az éles emlékeztető ember tanácsaival több ízben károsan befolyásolta a császárt. Holstein zárkózott természetének éppen ellentéte volt a császár, aki határozatlanságát hangos szavakkal, bekés szándékait kardesírtetéssel takarta.

Oroszország elvesztése érzékeny csapás volt a birodalomra nézve, mintegy tíz év múlva ezt még súlyosabb követte: Anglia esatlakozása az ellentáborhoz.

Anglia 1898-ig tetszelgett önmagának a fényes elszigeteltség szerepében, a Fashoda incidens azonban megmutatta, hogy szüksége van egy szárazföldi hatalom szövetségére. A germán fajért felkészülő Chamberlain éveken át megújította ajánlatait a német kormánytól — eredménytelenül. A német kormány nem akart Anglia kardjává szegedni — angol gyarmati érdekekből. (A sors ironiájából, mint Anglia *ellensége* tette meg a nagy szolgálatot: Oroszország letörését). Később változott a német fölfogás, — alkudozni akartak Angliával több előny elérése végett, 1904-re azonban Anglia az ellenséghez esatlakozott.

Ez az időpont — a világháború kitörésére döntő fontosságú. A központi hatalmak céljai békés úton érlelődtek el, az ellentáborból Orosz- és Franciaország hódítani akar, ami fegyveres összefüvés nélkül nem történhetik. Amíg Anglia a béke irányú hatalmakkal rokonszenvezik, addig ezek szembe-tűnően erősebbek, főmadás velük szemben biztos kudarcot jelentene, — mikor Anglia a német visszautasítás miatt a hódításra törő félhez esatlakozott, akkor a háború valószínűsége vált.

Az összeütközést elhalasztotta a keletázsiai orosz diverzió. Ezt a „békésár“ gondosan előkészítette. Mivel haderejére távol keleti hódítás végett volt szüksége, világbékekonzferenciát javasolt, s ez össze is áll Hágában, majd az 1903-i miánszugi egyezményben biztosította önmagát a felől, hogy Ausztria-Magyarország nem használja föl balkáni terjeszkedésre a távol keleti honyodalom tőlejt.

A japániaktól szenvedett vereség újra Európa felé irányította az oroszok figyelmét, külügyminiszterré a keletázsiai politika ellenzője, Isvolski lett. Ő 1907-ben az egész Ázsiára nézve kiegyezett az angolokkal, így az *ántánt* belsőleg megszilárdulva, folytathatta európai politikáját.

Németország megkísérelte az *ántánt* lazítását, — s valóban rejtélyes, hogy ez nem sikerült az oroszoknál, akiknek konstantinápolyi törekvéseit éppen az *ántánt*, névszerint Anglia ellenezte szívósan. Nem sikerült közeledni Angliához sem. Még Stieve is gyanakvással nézi Anglia kitartó küzdelmét a német hajóépítés ellen, holott Anglia a flottagyárvapításról saját szívótságosát, Oroszországot is leheszélte, — annál nagyobb gyanakvással fogadta ezt a „beavatkozást“ Vilmos császár, akinek saját hatalmáról 1912 táján aligha volt más fölfogása, mint 1890-ben, mikor Bismarcknak fölebb leírt örökét átvette. Valamelyes engedményre mégis hajlandó volt, Grey angol külügyi államtitkár azonban keveselte a Haldane lordnak 1912 februárban tett ígéretekét; viszont sokalta a németeknek följajánlói kedvezményeket (Zanzibar és Pemba, a belg Kongó megvásárlásának joga, Angola).

Az ellenség gyűrűjének áttörése nem sikerült, sőt Anglia miatt számolni kellett Olaszország elpártolásával és a pyreneusi államok barátságának elvesztésével is.

A marokkói válság után egymásra torlódtak az események. Az 1902-i francia-olasz egyezmény szerint Marokkó francia megszállása fejében Tripolisz szolgált rekompenzációként Olaszországnak. - - a tripoliszi bonyodalom kitűnő alkalmat nyújtott a balkáni államoknak európai Törökország fölötté sára, ezt a bonyodalmat Sasonow sikeresen használta föl Románia elszakítására a központi hatalmaktól.

„A világháború előtörténete egyúttal Németország lecsúszásának története a Bismarck-korabeli hatalmi állásról. Egyik darab a másik után tünedezik el a szövetségeseknek alból az erődívéből, mellyel az első birodalmi kancellár vette körül hazáját, Elsőnek Oroszország vész el. Utána rövidesen Itália válik bizonytalanmá. És mikor az utolsó lánya, Románia is ingadozni kezd, maga a törzs is életidegében fenyegetettnek látszik. Végre a világháborúban szétesik Ausztria-Magyarország, így vesztette el a német birodalom az egész büszke örökséget, melyet az új birodalom alapítója hagyott reá.

Csak egy marad az elmúlt napok fényéből, utolsó s egyszerűsriműl az első vagyontárgy, mely alapul szolgált Bismarck büszke építményének: az *egység*.”

A nagy német nemzet történetírója csak úgy jövendőlgógygyulást hazájának, ha ez az egység a szívekben is meglesz.

Török Pal.

Sir Rickman John Godlee, Baronet: Lord Lister. A harmadik kiadás után fordította E. Weisschedel (Konstanz). Egyedüli jogosított fordítás. VIII + 351 lap. 12 táblával és 9 képpel. F. C. W. Vogel. Lipsec. 1926. Ára 20. kötve 24 márka.

Kimerítő, s Lister életének benső vonásait is közelről ismerető, sok helyt melegséggel megírt életrajza ez a nagy tudósnak és sebésznek, melyet a hosszú időn keresztül közvetlen közelségben élő, szeretetteljes munkatársa, az azóta váratlanul színtén elhúnyt Sir Godlee állított össze és egy Lister-műjogó német: Weisschedel fordított le kifogástalan nyelvezettel németre.

Ez az életrajz nem az, amit Lister óhajtott. Ez a puritán jellem mindössze egyszerű adattfelsorolásban óhajtottja kimerítve látni a maga biográfiáját. Köszönettel tartozunk Sir Godlee-nak, hogy ezen kereteket be nem tartotta, főleg pedig azért, hogy Lister belső életének rejtekhelyeit is felkutatta s azokat a maguk szépségében és előkéfőségükben olvasói előtt feltárta.

A könyv 88-91. oldalán Semmelweisről s felfedezésének

Lister tanításához való viszonyáról értekeznek a szerző, s igyekezik igazságot szolgáltatni nagy hazánkbanak, amióhőn őt Lister „előfutárjának“ nevezi. Ne vegyük ezt rossz néven az angol szerzőnek, amikor minálunk is alig néhány hete egy komoly folyóirat is csak „előharcosnak“ minősítette Semmelweist. Ma már egy egész kis irodalma van a tévedés helyreigazításának; Németországban főleg Franz Bruck dr. jön minduntalan a segítségünkre. Semmelweis nem volt „előfutárja“ Listernek. Semmelweis egy csapásra megalapítója volt az aseptikus kezelésnek úgy a szülészet, mint a sebészet terén, annak az eljárásnak tehát, mely a Lister-féle antiseptisishöl tökéletesedett azzá, de amelyet Semmelweis éppen 20 évvel korábban alapított meg, mint Lister az antiseptist. A nagy angol sebész és tudós halhatatlan érdemein semmikép sem kívántunk esorbát ejteni, amióhőn az „előfutár“ epithetont ellhárítjuk Semmelweisről. Itt említjük meg, hogy az a hírhedtté vált apokrif kijelentés, mely Lister szájába adja ama szavakat, hogy „Semmelweis nélkül működésem semmis lenne, stb.“, legjobb tudásem szerint nem magyarországi eredetű megállapítás, mert azt először Schürer von Waldheim-nak 1906-ben megjelent Semmelweis-monográfiájának 245. lapján olvastam. Hogy ki találta ki e „citatásmot“, annak megállapításáért Lister közrevonásával 1906. és 1907-ben Weckerling friedbergi dr.-ral együttesen hiába fáradoztam. Ma is csak azt mondhatom, amit 1907 április havában mondott Weckerling egy hozzám intézett levelében: „Sajnálom, hogy a legnagyobb hazug még mindig nincs leplezve.“

Visszatérve az előtünk fekvő Lister-életrajzra, nagyon ajánljuk annak figyelmesen elmélyedő olvasását. Egy nagy elme és felemkült jellem harmónikus életének és nagyeredményű munkásságának az ismeretelése ez, de egy szerencsés emberé is, akinek a mi martírúkkal szemben megadatott az a boldogság, hogy tanításának elismertetését és diadalrajutását még a saját szemével megláthatta. Györy.

Folyóiratszemle.

Current History. 1926. Febr. *Durham Editő: The Sarajevo Murder Plot.* Szerző bizonyos tényeket őhajtt nyomozni, amelyek a világ-háborút földülőző Fekete kézhez vezettek. A főharcog meggyökölése betetőzése a nagyszerb ájom és a szláv előtörés érdekében generációk óta folytatott politikának. Dr. Bogusevics az „Evolution“ és a „Kriegsschuldfrage“ e folyóiratokban kámdta a Fekete kéz szabályainak teljes szövegét; ezercint célja nem a belső szerb forradalom, hanem annak szervezése minden szerbeklakta földön, eönből a belgrádi központi bizottság szervezése, amelyben más államok szerbeklakta területének delegátusai is szerepeltek. Azt az állítást, hogy a szerb kormány nem tudta, miről van szó, számos tény dönti meg. Dimitrievics Dragutin vezérkari ezredes

perbeli vallomásában állítja, hogy a kormányok nagyon jó értesülései voltak a Fekete kéz mozgalmáról. A Carnegie-féle békealapítvány 1913. évi kiadványa a Balkán háború okairól már előadja, hogy a kormányoknak nagy előnyére szolgált ez a titkos szervezet, amelyet szükség esetén le lehetett tagadni. Seton-Watson: Sarajevó c. könyve szerint Boszniában a forradalmi szervezkedést Gacsimovics Vladimir vezette, akit szerző megállapítása szerint a szerb rendőrséggel összeköttetésben állott Milosavljevic vezett be a Fekete kézbe, 1912. a „Prosveta” c. egyesületben szervezte az összekövő ifjúságot — a nagy tömeg nem volt forradalmár —, közöttük a későbbi gyilkosokat, Principet és Ilieset, akik nevelésük befejezése után a Fekete kéz tagjai lettek. A nagyszerb mozgalom szinggisztáv erőjű szervezőjének, Dimitrievicsnek — aki a vezérkari hírszerző osztályának nagyhatalmú főnöke és Artanahov orosz katonai attasé honos barátja volt — tökéletes ellenőrző szervezettel rendelkezett, úgyhogy a gyilkosságot megakadályozhatta volna. A szerb kormány bűnösségének egyik legfontosabb bizonyítéka Pasics botránya összeköttetése Ciganovicssal, Tankovics ügyökével, az összekövés egyik főszervezőjével, amelynek részleteit szerző Simics ezredesnek a „Clarét”-ban megjelent cikke alapján közli. A vizsgálat során pedig bizonyítani igyekeztek, hogy Ciganovics teljesen ismeretlen volt Szerbiában. Pasics hívta az entente-hatalmak támogatásában, nemcsak Montenegroval szemben mert perüldül eljárn, mint azt Plananati volt külügyminiszter megállapította (Nova Europa, 1926 május 10), hanem megállapítható hadfeljárás is, előszörban Ausztria-Magyarország irtómbolását. A háború alatt Belgrád elölgalálásokkor rengeteg irásbeli bizonyíték került az osztrák hadsereg kezébe, különösen Milo Pavlovics, Sándor trónörökös barátjának kezében, amelyek megvilágították a boszniai forradalmisító munkát és az osztrák kál. eszékkel és Pasicssal való összeköttetéseit, a diákok propagandá és kémiszervezetét, Pavlovicsnak a zágrábi és a Friedjung partén való szereplését. Számos meggyezés okmány, amelyet Pavlovics és Pasics házában és az állami levéltárban találtak, mutatja az összefüggést a kormányjal. Brigadolást nyert, hogy Pasics „szolgálatkés embernek” pénzbeli támogatása a bécsi szerb követségen át történt. Ezek és még inkább az elégetett és elfütyült iratok bizonyító erejűek a kormány bűnösségére nézve. Lehetetlen, hogy a kormány a gyilkosság után nem üldözhetette volna azonnal a gyilkosokat — ha akarta volna. Végül szól Pasics sokat vitatott nyilatkozatáról, mely szerint tudomása lett volna a trónörökös megölésének előkészületeiről, amit Pasics letagadott, Jovanovics Ljuba azonban bizonyítani kész volt és amitől csupán Uzanovics miniszterelnök kérésére gútt el.

Revue des Deux Mondes, 1 Mars 1926. Paléologue Maurice: Cavour, Solferino et Villafranca. Cavour az olasz királyságokban, amelyek 1859 április 27 óta éltek kormányosokat, siet trónizálni a sávoyai házat, hogy megelőzze III. Napoleón személyes kumbucióit. A francia közvéleményben hirtelen változással lelkesedést keltett az olasz háború, amelynek okát és célját császári proklamáció magyarázza. III. Napoleón május 12-i ünnepélyes gronvai fogadtatása után lelkes hadseregpárcanokban közli a fővezérlet átvételét. 120.000 francia és 56.000 piemonti élén az 51 éves, hadban járathatn császár állott, de szerencsésjére a 132.000 főből álló osztrák hadsereget a harcos és félénk Gyulay vezette. A szövetségese a magentai győzelem után (június 4) bevonultak Milánóba, az osztrák sereg visszavonul a verona várnegyzésébe, ahol meggyőzőli magát, a vezérletet is Ferenc József vette át. Cavour tudja, hogy a cél érdekében az ellenséget az Alpokon túl kell üzni, szakadatlanul dolgozik a magyar felkelés megszorozésán. Koseuthot és Klapkát Turinba hozatja

és titokban Gelacon át a Dunán fel 20.000 fegyvert küld a budapesti nemzeti bizottságoknak és a piemonti hadseregben magyar önkéntes légió is szervez. Június 24-én a szövetségesek győznek Solleridunán a „katonák csapatjában“, amelyet a vezető gondolat hiánya miatt szerveznek így. Ez a fegyverzetem nagy feladat elé állította a császárt: a várnégyszög bevételehez legalább 300.000 emberre volt szüksége. A diplomáciai helyzet is fenyegető volt: a német szövetség mozgósított, a cár tartva az olaszok képviselte forradalmi és nemzeti eszméitől, gyors békét ajánlott, a londoni kabinet pedig nem vállalta a közvetítést. Flouy tábornokot tehát a császár Veronába küldte, hogy a fegyverzetüntről tárgyaljon. Cavour, aki feszült viszonyban volt a főparancsnoksággal, július 1. óta diplomáciai intrikát szimatolt, 10-én a harctérn a királlyal volt levele jeltente, mert szerinte a háború be nem fejezése a Risorgimento végét jelentette, míg a király elfogadta III. Napoleon okait a háború befejezésére. III. Napoleon, aki Cavourt nem is fogadta, július 11-én találkozott Ferenc Józseffel Villofranciban. Itt Ferenc József lemondott Lombardiáról Francország javára, magyar és velencei alattvalóinak, kis ellene küzdtek, általános amneziát ígért, III. Napoleon pedig kikötötte, hogy Velencetajja legyen az olasz konföderációnak és így módot nyújtott Ausztriának, hogy belsárvtkozzék az ország belügyeibe. Cavour nem fogadta el a békét és a királyt lemondásra szólította fel. A király elutasította, mire ő adta be lemondását. Július 13-án a császár személyesen előadta Cavournak eljárása okait és aztán elutazásánál, hogy mindaddig, míg Olaszország el nem ér célját, ő lemond Nizzáról és Savoyáról. Cavour révül svájci tárgyalások után hazatérve, teljes erővel vette fel a küzdelmet a villofrancai béke ellen.

Turali, 1926. (40.) évf. 1-4. száma. — *Aldásny Antal: Fraknó Vilmos emlékezete.* Bár Fraknói sokoldalú munkássága mellett heraldikával és genealógiával keveset foglalkozott, a Heraldikai és Genealógiai Társasághoz erős kapcsolatok fűzték, részben genealógiai adatokkal tele kiadványai által, részben pedig azért, mert az ő érdeme a családki levéltáraknak örökletét intézménye. A családi levéltárakkal olyan kincs került a Nemzeti Múzeum könyvtárának birtokába, amely lehetővé tette egy, a család történet és heraldika fejlesztését célzó társaság megalakulását. Ő hozta létre a „Magyar Könyvtárak” e. folyóiratot és ő alapította a Római Magyar Intézetet is. — *Szilágyi Szilárd: Történetírás és történelmi segédtudományok Romániában.* Az oláh történetírás nem ment át azokon a fejlődési fokozatokon, amelyeken a nyugatiak, vagy a magyar. Krónika és mondaszerű kiadványok képviselik a XIX. század elejét is. Lendületet csak a két eláh fejlődésének egyesülésétől kezdve vett, amikor az 1860-as években felállított két egyesület és a tudományos akadémia vették kezükbe az irányítást. Ez új kritikai történetírásnak kimagasló alakja a bessarábium származású Hasdeu B. P. Míg azonban az ugyanekkor fellendült magyar történetírás a múlt eredményeire támaszkodhatott, a régebbi és újabb oláh történetírás között nagy szakadék tátongott. Legfeljebb még az úgynevezett „erdélyi iskola” tagjai (Micu-Clau, Suceai, Mureş) tekintettek átmenetnek, akik a tudományos módszert Romániában, Besszeben ismerték meg. Ezek alapozták meg a román-oláh folytonosság teóriáját. — Az oláh történetírás ilyen fejlődését az okozta, hogy az oláh kultúra a keletre támaszkodott. Fejlődés csak akkor mutatkozik, ha az oláh nép külsőbbi kapcsolatba kerül a nyugattal, ami viszont vallási mozgalmakkal van összefüggésben. Hulescu és Kogalniceanu val kezdődik a komoly tudományos munka, de Xenopol, Oariul, Boudou és Jorga fellépése a 90-es évek elején szinte forradalmi erővel hat. A történelmi segédtudományokat

ceuk újabban kezdik művelni. Hosszabbban foglalkozik azután a bukovinai származású Onéjusz Demeterrel, aki mint egyetemi tanár és mint az állami levéltárak igazgatója, tett nagy szolgálatokat az oláh történetírásának. Kéremtet végül arra, mennyire szükséges volna, hogy a magyar tudósok az oláh történetírást figyelemmel kísérjék. — *Fellajtár József: Ocskay László gyermekéről.* Tbalj Kálmánnal szemben kimutatja, hogy Ocskay László gyermekei, János és Erze nem haltak meg kiskorukban. Anyjuk Nagyszombatban neveltette őket. Erzébet Sráther Jánoshoz ment férjhez s családát alapított Ocskay János is. — *Keresztés Kálmán: A Hozsanyiak.* Westner, Pár Antol, Wagner és Nagy Lón hírkés megállapításával szemben tisztázza a Hozsonyi-család leszármazását és megállapítja a család egyes ágait. — *Aldány Antal: Ismeretlen címereslevél II. Lajosról.* Közli II. Lajosnak 1517 május 17-én Bakócz families, Olahus Bang dietus de Melderford részére adományozott címereslevelét. — *Holub József: Adalékok a középkori oklevélkritikához.* Ismertet két, a középkorban gyakorlati oklevélkritikát jellemző adatot. — *Holub József: Nemzetstörténeti adalékok.* A Tilbold, Hermán, Pátót, Szalók és Ják nemzetiségűek vonatkozólag közöl adatokat, a legutolsóra vonatkozólag a vasvári káptalanok egy 1354. évi kiváltványát teljes szövegében. — *Keresztés Kálmán: A Corhariak genealógiájához.* Kiegészítés szerzőnk a Turul 1925. évfolyamában „Adalékok a Zákányiak genealógiájához” címen megjelent cikkéhez. — *Ercsey József: Két címereslevél Körnőcbányai lelkétárból.* Közli a II. Ferdinánd által 1628 január 12-én közzétett Martony Ferencnek és a III. Ferdinánd által 1647 június 8-án Sziny Andrásnak adományozott, jelenleg a körnőcbányai városi levéltárban őrzött címeres noteszlelekből a címerleírásokat. — *T. L. Anuanda Sadolini: Elemente di diplomatica* című munkáját bírálja. *Salica Szilárd: Lapedata Al. és Szapas J.: Anuarul institutiunii de istorie nationala.* Ismerteti a kolozsvári oláh egyetemen felállított történelmi intézet célját és programját, az intézetnek Lapedata és Szapas egyetemi tanárok szerkesztésében megjelenő évkönyvét, az évkönyvhez csatolt történelmi repertóriumot és ennek katonácn Mologna Victor és Bratnanu G. I.-nek a Majláth-családról, illetve a Beszarabák címeréről írt, magyar vonatkozású cikkeit. — *T. L. Zăruka Ferenc: Bethlen Gábor címereslevelei papok részére e. dolgozatát és a mihályi Történelmi és régészeti közlemények e. folyóiratát ismerteti. Mithler Ede Eduard Meyer: Die ältere Chronologie Babylonien, Assyriens und Aegyptens. Nachrichten zum ersten Bande der Geschichte des Altertums e. művét Gárgyalja behatóan. — Czobor Alfréd Istváni Béla: Genealogisches Handbuch der Geschichte e. művét. — y Berchem Gáborvath Hupp nak az Archives Héraldiques Suisses. Schweizer Archiv für Heraldik e. folyóiratban „Die Wappenbücher des deutschen Mittelalters” címen megjelent cikkét ismerteti, mely telve van magyar vonatkozásokkal.*

1927. évf., 1—2. sz. *Kardosanyi János: Ki építette az első promontrei monostort Magyarországon?* Az általánosan elterjedt nézettel szemben bizonyítja, hogy az első promontrei monostor Magyarországon nem a váradszéli volt, amelyet állítólag 1190 körül alapítottak, hanem a garábi, amelyet a Kókányos Radnót nh. Mikodán székelybányári prépost, utóbb gyúri püspök alapított. — *Hoffmann Edith: II. Ulászlónak egy ismeretlen arcképe.* II. Ulászló 1507 május 8-án Budán, a prágai Kleinseitenek egy csehnyelvű kiváltságlevelében megengedte, hogy a város a régi várospecsét mellett a király arcképét ábrázoló nagypecsétet is használhassa. Az oklevélben meg van festve a címer is, amely Ulászlónak eddig ismert legkorábbi szakulturn képe. A festmény nem magyar munka. — *Salica Szilárd: A lereldi Kozma család címeres levele.* A Nemzeti Múzeum Levéltárának újabb szerzeményei közül bemutatja a lereldi Kozma család-

nak I. Ferdinándtól 1535 április 18-án nyert címeres levelét, válaszja a család történetét és ezekkel kapcsolatban ismerteti a címereslevelek udvar-russági és kitüntetőjei formáit. — *Tóth László: Garampi bécsi nuncius jelentése a Gergely-féle naptárreform végrehajtásáról a birodalomban.* Míg Magyarországon, hasonlóan a nyugati katolikus országokhoz, a Gergely-féle naptárreform simán valósult meg, a német protestáns tartományok két évszázadig kházdítottak a reform ellen, a katolikus és protestáns vallás ellentérek miatt, és a reformot teljesen csak 1776-ban valósították meg. Közül erre vonatkozólag Garampi bécsi nunciusnak egy 1776. évi jelentését Pallavicini bíbornok-államtitkárhoz. — *Keresztes Kálmán: Pázmány Péter és a Hont-Pázmányok.* Egy oklevelét közöl Kárcsesonyi azon feltételestől meg-erősítésére, hogy Pázmány Péter a Hont-Pázmán nemzetség juraeque ágául származik. *Keresztes Kálmán: Adatok Kanizsai Orszolya leszármazásához.* Pör Antal és Wotner Lúka állításával szemben tisztázza a Kanizsai-család genealógiáját és megállapítja, hogy Kanizsai Orszolya anyja Drágffy Miklós leánya, Anna volt. — *Fekete Nagy Antal: Aprólékos János bískálói felesége és családja történetéhez.* A nemzeti múzeumi levéltár törzsszanyagából és a család levéltárából néhány adatot közöl, ezekkel segítségével megvilágítja a krónikás családi körülményeit, valamint születésének és halálának idejét igyekezik megállapítani. — *Jodányi Béla: Sussidi per lo consultazione dell'Archivio Vaticano u cara della direzione e degli archiviati.* A vatikáni levéltárak anyaga és beszerzése az állandó gyarapodással folyton változik, úgyhogy a Garampi-féle művek alapján a kutató nem igen boldogul. A kutatás megkönnyítése közölt a levéltárak igazgatósága által kiadott Sussidi. — *Jodányi Béla P. Bruno Katterbach: Specimina supplicitorum ex registis Vaticanis.* — *Fekete Nagy Antal: Görögországi Albert A történelmi segédanyagok története.* — *Tóth László: Tentative Bar-tucci: I titoli nobiliari e cancellareschi pontifici prima e dopo il XX. Settembre 1870. e la legge delle quarantigine e Feltr Hauptmann: Das Domi-catenrappen c. művét ismerteti. — A múzeumi levéltár címeres leveleinek újabb gyarapodása.* Aida Ántal már 1917-ben előkészítette a múzeumi levéltár címeres leveleinek jegyzékét, anyagi okok miatt azonban az ol-kötetnyi kéziratból csak az első kötet fele jelenhetett meg. A munka hiá-nyát pótolni igyekezett ezzel, hogy a címeres levelek gyarapodásának je-gyzékét előrelátásra közre adták. Jelen cikk az 1915. jan. 1-től 1927. közepé-ig eszteli címeres leveleket sorolja fel.

Ungarische Jahrbücher. 1921. évf. 1. füzet. — *Josef R. Thier: Die Gründungsversuche Jugoslawiens 1848-49.* A francia reformeszmék az európai szlavókat is mozgásba hozták. Egy részük a Habsburg-tar-tományokat szerette volna konföderációs állammá alakítani, szláv jelleggel, ezeknek a működésére azonban zavarólag hatott az ugyancsak erős agitá-cióval dolgozó pánszlávizmus. A forradalmak kitörésével a szlávok között is győzött a nemzeti irány és a délszláv tartományokban erős agitáció kezdődött egy, a Habsburgoktól független délszláv állam érdekében. Alja-zaković, Hucebuj, Živanović, Proff, Bozšev a függetlenek a Bárskáb-an, akiket erősen támogattak a hasonló törekvésű belgrádi forradalmárok. Ezekhez tartozott, különösen Garasánin befolyása következtében, maga Karagjorgjević Sándor fejedelem is. A belgrádok legtevékenyebb embere Dan Matija, hozta létre Magyarországgal szembeni szövetséget is. Rajta kívül nagy szerepet játszott Novák Jokim. Bécsben élőknek híveiknek a belgrádi eseményeket amelyek már fellegetű méreteket kezdtek ölteni, amikor a cár erőfeszítésére legalább a hivatalos igazításokat megszü-nítették. A szerb kormány a délmagyarországi szerbek baráit azután is erősen támogatta ugyan, de a harc célja most már nem Jugoszlávia, hanem a szerb vojdaság felállításán volt. A szerb kormány remélte, hogy a monarchia

szétesésével a világosság Szerbia olóbe hull. Ezalatt főleg a lengyel pánszlávisták egy Oroszország ellen irányuló középeurópai államtervet dolgoztak ki, amelynek a független Lengyelország és egy délszláv-magyar konföderáció lettek volna vezető államai. E célból már Magyarországgal is megindultak a tárgyalások, sőt tárgyalások kezdődtek a szerb mozgalmakkal Ausztria ellenfordítási ügyében is, de az orosz beavatkozás a további fejlődésüket megakadályozta.

2. füzet. — *Dionys v. Sebess: Die Agrarreform in Ungarn.* Bevezetésül ismerteti az 1848 előtti magyar agrárviszonyokat és a jobbágykérdést. — *Karl Tóthópi: Alte Grenzschutz-Vorrichtungen und Grenz-Öffnung: Gurpa und Gyppele.* Magyarul megjelent a Magyar Nyelv 1913. évfolyamában. — *Josif von Bajza: Die kroatische Publizistik während des Weltkrieges.* Vázolja a háborúelőtti politikai viszonyokat és a pártok törekvéseit. Dolgozata memoárjellegű annyiban, hogy az eseményekre maga is aktív részt vett. — A horvát népek különösen bünt, hogy négy országban vannak a horvátok szétszórva. Ezeknek egyesítését főleg a *jobbárt* sürgette, a monarchián belül, de a párt küzdelmének sikerrelensége és a monarchia vezető-körének rövidlátása következtében a pártból az intelligencia csakhamar kivált és a jugoszlávistákhoz csatlakozott, akik a *koalícióba* voltak tömörülve és akiknek programja a monarchián megdőntésé volt. A koalíciónak — mely tulajdonképpen a Karajorgjević-dinasztiának az orosz cártól támogatott törekvéseit propagálta, — 1913-ban makáltak Skerlecz bánnak a támogatása mellett sikortól többséget nyernie, úgy, hogy a délszláv eszméket azontúl zavartalanul terjeszthette. A háború kitörésekor mind emellett a horvát nép nagy lelkesedéssel ment harcba, s a horvát kérdést is meg lehetett volna oldani, de a helyzet Skerlecz politikája folytán még jobban elmérgesedett s mikor Tisza bukása után Skerlecz is távozott, a koalíciópárti Michalevich Antal vezetett ki banná, a délszláv propaganda újjáéledt. 1918 okt. 29-én a bán hozzájárulásával monlta ki a magyar Magyarországtól való elszakadást és a detronizációt. — *David Annyal: Neuere Literatur über den ungarischen Freiheitskampf 1848—49.* Ismerteti egy Hatthvány miniszterelnök körül a szerző és Friedjung közötti folyt problémát, aztán Charles Sproston: Palmerston und die Hungarum Revolution, — Theodor Schiemann: Geschichte Russlands unter Kaiser Nicolaus I., — Paula Geist-Lányi: Das Nationalitäten Problem auf dem Reichstag zu Krenier 1848—49 és R. P. Kamill: 1848—49—1860—1918—19. Des deutschen Volkes Weg zur Katastrophe und Rettung című műveket bírálja. — *Robert Grunert: Die turanische Bewegung in Ungarn.* Megvívá-gítja a magyar turáni mozgalom történeti alapját és a mozgalom jelentőségét. — *Spárdion Gupfoid: Österreichs Untergang — die Polen von Franz Josefs Misregierung c.* munkáinkat ismerteti.

3. füzet. — *Zoltán Gombocz: Die bulgarische Frage und ungarische Hunnensagen.* Nyelvészeti és történeti adatok támogatásával kimutatja, hogy a magyarok a Don és Dajepet vidékén, az V. század közepe és a VII. század eleje közt érintkeztek a volgabulgárokkal s téliak vették át a magyar hűmondát is. Valószínűnek tartja, hogy a magyar törzseket volgabulgarok elemek organizálták, akik beolvadtak a magyarságba éppen úgy, mint a mai hűgáriát alapító dunai bolgárok az ólajak délszlávba. — *Alexander Takács: Ungarische und türkische Berufsreiber im 16. u. 17. Jahrhundert.* A XVI. század Magyarországon sok iskolázott ember volt. Ezeknek nagy-része mint írók helyezkedett el főurak mellett, sőt később a török udvarokba is. Fennmaradt levelek azt mutatják, hogy szövegdolgozó és kultúrkérdésekkel is foglalkoztak, míg a türök, pasák és a konstantinápolyi udvar menegátnak tekintett magyar dokkink sok szolgálatot tettek a magyar ügynek. A XVII. század elején éli virágkorát a magyar levelezés,

a század második felében azonban a török udvarok magyar diakjainak helyét velenűek és stábniaiak foglalják el. — *Alexander Bankó: Die ungarländischen Ruthenen.* (Első közl.) Azzal a régebbi feljegyzéssel szemben, amtila a magyarországi rutének őslakók volnának, történeti és nyelvészeti alapon kimutatja, hogy a rutének a XIII. század elejétől kezdve kisebb csoportokban, mint telepes jobbkézűk jöttek mai lakóhelyükre, és nem is egy törzsből származnak. A mai rutén föld a gyepürendszer idején gyepülő volt, ahol a XIII. századtól kezdve a királyok nagy földterületeket adtak híveknek, akik azt a sultószeg, kőröség intézménye útján ruténekké telepítették be. Az északi rutének részben Galiciából és Bukovinából jöttek, a legrégibben betelepültek Óshuzája azonban Ukrajna, akonnan Erdélyen át kerültek Magyarországra. — *Georg Király: Deutsche Sagen und Schwänke in ihrem ungarischen Tellebache.* Bormisza Péter superintendentnek 1578-ban „Az őrdőgi kísértetekről” c. munkájából német eredetű részleteket mutat be. *Robert Gröger Emil Jacob: Caterbachungen zur Geschichte der Bibliothek im Sarai zu Konstantinopel* c. művét ismerteti.

4. füzet. — *Michael von Itz: Gedanken über Stephen Tisza.* Tisza egyéniségét vizsgálja. — *Elenér Moór: Die deutschen Spieltheater in Ungarn.* A régi magyar igrécek és hegelbűk intézménye nem önmagyar eredetű. A X. századtól kezdve állandóan jöttek Magyarországra német komédiások, akik itt elmagyarosodtak és ezek honosították meg nálunk ezt az intézményt, különösen akkor, amikor a német udvarokból kiszorították őket az újszerű eseményeket éneklő komolyabb énektanulók. Ez utóbbiak a XVI. század közepén terjednek el, hatásuk csakhamar nálunk is érvényesül.

A magyar újságéneklők legkiválóbb képviselője Timódi Szebestyén. A továbbibban ismerteti a legdősök magyar elnevezéseit. — *Elenér von Mállyuz: Die Entstehung der Komitates Turóc.* Összefoglalja a szerző az azóta magyarul egész terjedelmében megjelent „Turóc megye katalógusa” c. munkájának főbb eredményeit. *Alexander Bankó: Die ungarländischen Ruthenen.* (Második közl.) A XVII—XVIII. századból fennmaradt rutén irodalmi emlékek azt bizonyítják, hogy aránylag fejlett kultúrájuk volt, ami a magyarsággal való állandó érintkezés kikötőközménye. A török uralom idején ugyanis az alföldről sok magyar család bázódott fel a hegyek közé, az ezekkel való állandó együttét szélesítette a rutén nép látókörét és emelte kultúráját. A püszláv agitáció azonban, amely elvetette a rutén irodalmi nyelvet és mesterséges irodalmi nyelvet teremtett, amit a nép nem értett és nem is akart megtanulni, elidegenítette a népet az iskolától és az olvasástól. Ez az oka nagyrészt a rutének elmagyarosodásának. Hogy milyen hatást gyakorolt a rutén népre a magyar kultúra, annak bizonyítására a ruténba ötven kölcsönzések hosszú sorát közli.

1922. évt. 1. füzet. — *Bálint Hóman: Die Ursprung der Siebenbürgen Székler.* Röviden érintve a székelykérdés múltját, megállapítja, hogy a székelység ősi politikai és gazdasági szervezete csak egy zárt tömögben települt, egységes nép vagy törzs szervezetének a továbbfejődése lehet és feltétlen ősi foglaltsán alapszik. A székelyek a X. században már mai lakóhelyükön voltak és a magyarok már a XIII. század elején honfoglalás előtti őslakóknak tekintették őket. Valószínű, hogy egy- a hunokkal és avarokkal is együtt szerepelt török fajú nép, amely az avar birodalom bukása után a mai lakóhelyét képező hegyekbe menekült és az új lakóhelynek megfelelő hegyi pásztorkodásra tért át. — *Olga Fekér: Ungarns Gekheitswesen in der Mitte des 10. Jahrhunderts.* J. B. Bury: The treatise De administrando imperio c. művével szemben megállapítja, hogy Gabriel, akinek jelentős alapján készült Konstantinos munkájának 13. fejezete. Romanos Lekapenos császarsága alatt, 943—44-ben jár követségben Magyarországon, a munka 10. fejezete pedig egykorú délszláv mondák alapján. 549—50 körül készült

és egy magyarázza a két fejezet közötti ellentmondást. A továbbiakban a két fejezetnek Magyarország hatáira vonatkozó részét kitérgeti. — *Franz Babinger-Franz Kádrli: Bartholomaeus Gjurgyevic* című munkáját bírálja. — *Konrad Schönmann: Eine neue Deutung des ungarischen Wappens.* Horváth Sándor: Magyarország címere c. dolgozatát ismerteti.

2. füzet. — *Th. Thienemann: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache.* — *A. Károlyi: Stephan Salchensis beschlagnahmte Schriften.* Rövid áttekintés Széchényinek általa kiadott dáblingi irodalmi hagyatékáról. — *M. Palló Jacob Naphtali Simchowitsch: Studien zu den Berichten arabischer Historiker über die Chazaren* c. dolgozatát ismerteti.

3-4. füzet. — *Alexander Domanovszky: Die Vergangenheit der ungarischen Donau-Handelsachiffahrt.* Az eddig uralkodott nézettel szemben megállapítja, hogy a Dunának a levantekereskedelemben része nem volt. A keleti utak felvételük és genováiak közvetítésével tengrezen kerültek Európába, a még Oroszország és a németalföldi piacokról szerzte be szükségletét. Az első kereskedelmi út kelet felé a XIV. század végen nyílt meg, de az szárazföldi volt. A Dunán volt ugyan kereskedelem hajózása már a XII. századtól kezdve a idők folyamán a dunai hajózás mindinkább növekedett, de a XVI. század elejéig inkább csak Bécsről Budaig, a török kódsultság korában pedig csak Komáromig. A török kiűzése után növekvő kereskedelemmel kapcsolatban kezdtek foglalkozni a dunai hajózással kapcsolatos nehézségek olthításának kérdésével, de csakhamar a finnei kikötő és a tengerei kereskedelem terelle magára a figyelmet. A dunai kereskedelem hajózása felmentülése csak a németekben kezdődött és Széchényinek köszönhető. —

Robert Gragger: Ungarische Institute für Geschichtsforschung. Ismerteti a külföldi magyar történeti intézetek tevékenységét, feladatát és működését. — *Carl Brinkmann: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten.* Fohér Géza ilyen című könyvét ismerteti. — *Carl Brinkmann: Osteuropäischer Jahrbuch 1922.* Ismertetés. — *Johannes Holte Lőrinc of Menar: Pjantische und estnische Volksmärchen* c. könyvét ismerteti. — *Konrad Schönmann: Neue Nachrichten über die Ungarn der Landnahmezeit.* Egy, az admóni kolostorban felledeztű annalestörvények magyar vonatkozásait ismerteti. — *Konrad Schönmann: Eine Neuerscheinung auf paläographischem Gebiet.* Hajnal István: Irástörténet az írásbeliség felújulása körül c. művét ismerteti. — *Fritz Mezger: Altgermanische Zeugnisse zu ost- und vordoneuropäischen Völker und Ländernamen.* — sz. — *H. Schlitter: Versäumte Gelegenheiten, Die oktroyierte Verfassung vom 4. März 1849. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte* c. művét bírálja. — *Frau Zetka: Aron Sztády (1837—1922).* Nekrológ.

1923. 1. füzet. — *Robert Gragger: Eine altungarische Markenklage.* *Julius Szepfü: Geschichte des ungarischen Weinbaus.* Kivonat szerzőnek „A magyar bortermelő lelki alkata” című művéből. *David Angyal: Das österreichische Staats- und Reichsproblem.* József Ballichek 1920-ban megjelent hasonló című munkáját bírálja. *Alons Brandl: Der Name Magyar bei König Alfred († 900).* Orosius művének egy részletét ismerteti, melyben a magyar név előfordul. — *Lad. v. Fejérfatay: Die Tätigkeit der historisch-philosophischen Klasse der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1920—1921.* — *Julius Miskolczy: Ungarn in Helmolts Weltgeschichte.* A Helholt-féle német világtörténelem IV. (Halkunhaltással) kötetében a magyar történelmet Jorga írta meg. Szerző ezt a munkát bírálja. — *Konrad Schönmann: Zur osteuropäischen Politik im 15. Jahrhundert.* Harald Cosack: Livland und Russland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitag c. művének ismertetése.

2. füzet. — *Graf Kuno Kleblberg: Die Universität der öffentlichen*

Sammlungen, Hősziel gr. Klebelsberg Kunonk a Gyűjteményegyenlet alakuló gyűlésén tartott megnyitóbeszédéből. — *Rálint Hámon: Geschichtliches im Nibelungenlied*. (Első közl.) Történeti adatok segítségével megállapítja, hogy a Nibelungenliedben mondai hősök és történeti alakok olvadtak össze; ez utóbbiak nagy része, Piligrim passau-i pü. rekonai és kortársai, a magyarokkal kapcsolatosan szerepeltek. A hősköltemény sok része Passau-Pöchlarna vidékének hagyományait tükrözteti vissza Piligrim és II. Henrik bajor király korából (971-995). Erre az időre mutat a Nibelungenliednek a hun, helyesebben magyar határra vonatkozó része is. Kellott lenni egy még régebbi hőskölteménynek, amelyben ezek az elemek még világosabban érvényesültek. A X. századi történeti elemek a X. század végén vagy a XI. század elején olvadtak össze a mondai elemekkel. A Nibelungenlied szerzője szemléseire sem Piligrim, de valószínű, hogy az eredeti hősköltemény szerzője ismert valamilyen Piligrim korabeli forrást. — *Franz Eckhart: Die Handels- und Zahlungsbilanz Ungarns unter der Regierung Maria Theresias*. Kivonat szerzőnek „A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában“ c. művéből. — *Walter Mathes: Neue Literatur zur Völkerwanderungszeit*. Nils Aberg: Die Franken und die Westgoten in der Völkerwanderungszeit és Constantin C. Duntzeu: Die Gepiden és Die Wandalen und Goten in Ungarn und Rumänien című munkáit ismerteti. — *C. Brinkmann E. Hareith: Modern Hungary 1650-1920*. című művét ismerteti.

3. füzet. *Rálint Hámon: Geschichtliches im Nibelungenlied*. (Második közl.) Tovább vizsgálva a Nibelungenliedet kimutatja, hogy a XI. század történetéből is vannak benne elemek. Attila és Krimhild alakja nem felel meg sem a magyar, sem a német történeti hagyományoknak és adatoknak, de teljesen egyezik a XI. századi Gesta Hungarorum Szt. István és Gizella alakjával; a Nibelungenlied szerzője ezeket a motívumokat a Bajorországból menekült kiskorú Salamon király környezetének elbeszéléseiből meríthette. Szerzője minden valószínűség szerint az 1085-ben Szeptrónán elhunyt Günther bajori püspök udvarában élt Konrad, a későbbi gottweih apát. — *Desider Paul: Die altungarische Personennamen*. Az ősi szótálynévek eredetét vizsgálja. *Andreas Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. (Első közl.) A római korból származó pénzérmék alapján vizsgálja a pannoniai római uralom utolsó éveit. — *Alexander Solymosy: Die Fabel von dem wärhegettenen Fleisch*. Ismerteti a nyarag alatt pubitott léhról szóló mese eredetét és annak magyarázatát. — *C. Birkmann: Der letzte französische Botschafter in Österreich-Ungarn*. Alfred Humaine: La dernière ambassade de France en Autriche. Notes et souvenirs című könyvét ismerteti. — *Konrad Seküremann: Zur Landnahme der Ungarn*. Hámon Rálint a magyarok befoglalása és elhelyezkedése című művét ismerteti.

4. füzet. — *Eugen von Hologh: Die gesammelten Werke des Grafen Stephan Tisza*. Tisza István gróf összes munkái első kötetét ismerteti. — *Andreas Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. (Második közl.) Közli a római pénzergőben Pannóniában való megszűnésének nyertanyáit. — *Arthur Behar: Maria Theresia auf dem Preuburger Reichstag*. Az 1741. évi pozsonyi országgyűlés „vitam et sanguinem“ jövevényéhez fűződő német költészetet mutatja be. *Florian Holik: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn*. Az egyik legnagyobb magyarországi confraternitas a szepesi 24 egyház confraternitása volt. Egyik főelője a püpi méltóság feletti úrküldés, 1798-tól van nevona működésének, 1542-től protestáns színezettel. Utolsó állása 1673-ban volt. — *Robert Gröger: Der Bitter von Laug und seine Memoiren*. Adalbert von Ramler ilyen című könyvét ismerteti.

Tárca.

Okolicsányi Kristóf levele szüleihez kivégzetése előtt.

A levelet, melyet itt közlünk, Turóc vármegyének az ónodi országgyűlésen kivégzett követe, Okolicsányi Kristóf közvetlen a kivégzés előtt írta szüleihez. Nem maga írta a levelet, sebei, melyeket a június 6-i eset alkalmával rajta ejtettek, megakadályozták abban, hogy saját kezeírásával búcsúzzon el szüleitől. Lelkiatyjának, ki őt az utolsó vallási vizaszban részesítette, Acs Mihálynak mondta tolba a levelet, melyet lehetetlen meghatultság nélkül olvasni. Amidőn az ónodi gyűlésre elindult, nem gondolt arra, hogy ott fogja életét végezni, de „a kozzka valót hozott” mondja a levélben és szülei csak holttestét fogják viszontláthatni a koporsóban, ha azt a fejedelmnek kezéből a lóthprónai házhoz fogják szállíthatni. Érzékeny búcsút vesz szüleitől, bucsúatukát kéri, ha miben Isten negyedik parancsolata ellen vétett volna. Gondjaikba ajánlja feleségét, elhücsúzik atyjaitól és rendelkezéseket tesz egynehány utósságáról, tartozásáról. Nem feledkezik meg hűséges szolgájáról, Dávid Fereneről sem, akit szintén szülei figyelmébe ajánl. Az ónodi esetet csak egy-két szóval említi és csak a maga személyére vonatkozóan. A levélből az Isten akaratában megnyugodott, a világgal leszámolt keresztény hangja eszmül ki, aki eltűntve földi dolgai, lelkével már egészen Isten felé fordult.

A levél a Rakovszky-családnak Liptó-Nagy-Selmeci levéltárában őriztetik. Közlését Rakovszky István v. b. t. t. úrnak köszönhetjük, ki azt lekötelező szívességgel bucsótotta rendelkezésünkre.

A levél szövege a következő:

Kedves Édes Atyám Uram és Asszonyom Anyám.

Mindenkoron holtomig ajánlottam fiai alázatos engedelmességgel szolgálatomat, az kit is ime azzal be is peesétlertem; de azt sajnálom, hogy magam kezemmel sok sebeim miat nem concludálhattam, hanem Aacs Mihály Lelki Tanító Atyámmal kellett iratnom és utimam valetis vennem; noha erre Onodi Gyűlésre kegelmetektől nem oly szándékkal bucsúztam vaia, hogy itt végezem életemet; hanem szerencsésen innét Isten vissza vévén, jó egészségben láthatlyuk egymast remédeltem; de megh csalatkoztam, mert a kozzka valót hozott és ér e világon immár többhe testi szememmel, testben nem láthatom kegelmeteket. Talán

kegelmetek az én koporsómban le tett testemet meg láthattya: ha az Felséges Fejedelem engedelméből a Tottprónai házhoz vitethetik, sőt ha egy sem láthatna kegelmetek, arra ne főrekedgyék, mert a test valahová fétetik csak por, sár, hamu, földből jött s a földben megyen, hogy pedig nem természet szerint való halállal életemet concludáltam és végzettem, azon se eméssze, se epezsze magát, hiszen vadnak példáink ez világon, sőt önmön maga az Ur Jesus Kristus is és az ő Sz. Apostoli főbérokkal illetettek meg, a mellyekkel én is magamat vigasztalom. Ezen szomorú eset reméttelenül történt rajtam 6 Junii 1707. az mikor a sok fegyver között, az országh sátora előtt el estem, járuló mindazon által a Felséges Fejedelem gratiaja, hogy ott az helyben meg ne ölnék, kiléz képest legelsőben szegény bűnös lelkemről való gondom, ott az helyben igaz poenitentia tartásan után az én kegyelmes Istenemnek jó voltában éltém az ő szent testével és szent vérével hűtömnek erősítésére és az örök Ilvesség el nyercséséről való bizonyos vigasztalásomra, az honnét satoromban vitetvén arestomban tartattam, és mivel, hogy mint az Istenféle Ezechiasnak meg mondatott, hogy el rendeltem az én házamat mert meg kellették halnom, ujjobban Istennek szentleletti lelkemot 8. presentis a Szent Sacramentummal ötvén, meg vigasztaltam, immáron örömmel és jó lelki ismérővel testemmel Ialkemot ki boesatom, tudom, hogy az Istennek Szent Agyaál béviszik örök nyugodalomban Abrahámnak kebelében az holnap napon. Én pedig az kegelmetek eddig hozzám megmutatot Atyaí és Anyaí jóvóltát, dajkalkofássát mivel hogy sem meg nem szolgálhatom, sem meg nem köszönhetem, az Ur Isten jutalmazza meg kegelmeteknek. Az Edes Feleségemet pedig a kegelmetek Edes Atyaí protecciojában ajánlom, a ki emékem igaz hűves társam vala, a kiben úgy gyönyörködgyék szintén kegelmetek, mintha engemet látua és én érettem minden jól cselekedgyék vele, a kitül is írás szerint való bucsut vészek. Raksai, Neozpali és más egyéb akár melly renden lévő Atyámfiait köszöntvén nevennel bucsut vészek ő kegelmetektül, így a Blatniczay uraktul is, ő nagyságokat, ő kegelmeket követem, ha miben emberi gyarlóságból viseltvén meg bantottam, ugy szintén kegelmeteket, ha miben a negyedik parancsolat ellen meg sertettem, alázasoson boesánutott várok és igaz Isten országában el készült lelken: kívánságával ohajtom, hogy mivel itt az hamis arnyék világban nem láthattya egymást, láthassuk az fényes örök dicsőségben, az menyei társaságbeli örömben. Es mivel David Ferencz inasom utolsó orámig mellettém fáradozt éjjeli és nappali faratsagát nem féltotta recommenulálom kérem is kegelmeteket, hogy üresen u háziul el ne boesssa kegelmetek. Emlekozen három helyen lévő fehér pénzbeli adosságomról, a kiktül írásim vadnak ezen specificatio sacrint kérem exolványi ne ocheztellyen kegelmetek, hiszen volt valamely fehér pénzem, ugy mint Német Prónai Bironak két pár pistolyért 46 tallér; Bajmoezi sidóknak bizonyosan nem tudom, de 50 vagyis 60 f. 19, aki bizonyosabban ki

fog teozenyi recognitiombul. Privigyén egy Pernikar nevő embernek két rendbéli posztoért, egy rendbéli tizenbetűd fél tallér, más rendbéli 49 f. azon kivül vörös pénzül 15 f. töb adossagrul nem reflectalom magamat sehul is, de ha talál lennyi, irasom valaha léssen nála. Just Ferenczné Aszszonyom pedig tudom nem fogja pretendálni, ha eddig nem pretendalta lovagnak az árrát. Inmar többet nem írok, hanem én Istennemnek lelkemet a ki mennyegből adta ajánlom, Testemet pedig a földnek gyomrában el temettetnyi hagyom. Itéleteknek napjára tudom fel tanaszlatik és lelkemmel egyesülvén az örök dicsőségre be vitetlek. Datum ex campo Körömlenst, deputált halálos Agyamon die 8. Junii 1707.

Kegelmeteknek

Ipen holtig engedelmes véres kézel
subscribált lia

Okollesányi Kristoff.

Áldásy Antal.

Észrevételek Fehér Géza „A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban” című cikkére.

Fehér Géza a Századok LXI. évf., 1—3. számában fentebb idézett címmel tanulmányt tett közzé, mely Magyarország X—XI. századi balkáni kapcsolatait teljesen új megvilágításba helyezi.

Nagy olmeéllal felépített feltevésének kiindulópontját a magyar történelmi irodalomban eddig fel nem használt újabb forrás, Mihály dévői püspök Skylitzes kommentárja szolgáltatja. E forrás egyik magyar vonatkozású helye (Kedrenos ed. Bonn. II. 459. után) Fehér Géza fordításában a következőképen hangzik: „Radomir felesége Magyarország királyának a leánya volt, akit nem tudni mi okból meggyűlölt és elkergetett, amikor az már teherben volt tőle és feleségül vette a gyönyörű szép Irénét, aki Larissában esett fogságba.”¹ Mihály püspök magyar szempontból fontos másik példása (Kedrenos II. 527a után) ugyanebbe az eseményre vonatkozik. Előző tudósítását csupán azzal egészíti ki, hogy Skylitzessel szemben a későbbi bolgár szabadsághős Deljan Pétert királyi sarjának, Gábriel Radomir és magyar felesége fiának mondja.²

Fehér Géza a bolgár trónörökös magyar házasságát a bolgárok és a magyarok X. századvégi egymásrataltságából magyarázza, a hercegnő elűzésének okát pedig a XI. század elejének megváltozott politikai viszonyaiban véli felfedezni. Ennek megfelelően a szakítást is Szent Istvános a bolgárok ellen viselt háborújának idejére, 1001 és 1004 közé helyezi. Valószínűnek tartja, hogy a hercegnő fiával együtt

¹ Id. ért. 13. l.

² U. o., 8. l.

fiyérénel Magyarországon talált menedéket, ezért összefüggést keres Delján Péter anyjának visszatérése és az ezidőre eső veszprémi világi alapítás között. Az apácakolostor célja szerint az lett volna, hogy az ifjú trónkövetelőnek bolgár nevelését megfelelő egyházi környezetben biztosítsa. A magyar királyok, István és Péter vendégszeretettel átvizelte Delján Péter mindaddig, míg 1040-ben kísérletet tette hazája felszabadítására. Delján Péter magyarországi tartózkodásának bizonyítékát látja Fehér abban is, hogy magát egyik feliratán *bannak* nevezi. A *bann* pedig bolgár-török **banan* alakra visszamenő magyar szó.¹

Kétségtelen, hogy Fehér elmélete az utóbbi évek magyar történetirodalmának egyik legszebb, de egyben talán legmerészebb hipotézise is, melynek történeti és nyelvészeti indokolásával szemben agyalyainkat nem hallgathatjuk el.

Mindenekelőtt nem érthetünk egyet alapvető kronológiai megállapításával, mely szerint Gábrriel-Radomir magyar feleségét 1001—1004 között üzte el. Szerintünk az esemény idejét a fentebb idézett forráshely minden pontifikai magyarázat szüksége nélkül határozza meg. Gábrriel-Radomir nevének eltaszítása nem sokkal Larissa elfoglalása előtt történt, mielőtt a cárfi az ott foglyul ejtett Irénét feleségül vette volna. Sámuel cár pedig e várost felszabadító háborúja legelőjén, 983-ban foglalta el.² A helyes dátum felismerése után erőszak nélkül aligha kereshetünk összefüggést a magyar hercegnő esetleges visszatérése és a veszprémi világi kolostor alapítása között, 1001 és 1004 között Delján Péter már 18—20 éves ifjú volt, bolgár apácakolostor alapításunk tehát sem ugyanannyi idő óta Magyarországon tartózkodó anyjával, sem vele kapcsolatban értelme többé nem lehetett. Fehér elméletének elfogadhatósága elé így leküzdhetetlen kronológiai akadályok tornyosulnak.

De nem láthatjuk Delján Péter magyarországi tartózkodásának bizonyítékát az őszláv felirat bann szavában sem. Mielőtt a Fehér által feltételezett **banan* > *bann* fejlődés lehetőségét vizsgáljuk, vessünk egy pillantást a magyar bann szó felbukkanásának történeti körülményeire. Míg a horvátoknál Konstantinos sokat vitatott *банаъ* adutától kezdve az egész X.³ és XI. századon át⁴ e méltóságnév megszakítatlan folytonosságával találkozunk, addig a magyarokkal kapcsolatban a bann szó legelőször Horvátország elfoglalása után, szláv nyelvterületen, egy 1116 körüli zarái oklevélben fordul elő.⁵ Hely- és személynévi előfordulására

¹ U. o., 16. l.

² Kodinos ed. Bonn. II. 436. l. V. ö. Slatarski: Geschichte der Bulgaren. I. 73. l.

³ Bački Documenta, 62. l.

⁴ U. o., 38., 46., 51. l.

⁵ Simekias Codex II. 393.: Ego Cledin . . princeps hujus provincie et banus.

pedig csak a XII. század második felétől vannak adataink.¹ A magyar bán méltóságúvré vonatkozó legkorábbi emlékek, így a fentebb idézett zárai oklevél is, azt bizonyítják, hogy Horvátország és Dalmácia kormányzójának eredeti címe nem a bán, hanem dux vagy princeps volt. Így még a XIV. századi „Historia Sancti Christophori Martyris“ írója is a bán címet szláv elnevezésnek tartja: dux Ugra, quem selavorum vulgus hanum vocat.²

E történeti érvek tehát a **ban* > *bán* fejlődést, vagyis azt a fellevest, mintha a délszláv nyelvekben a bán magyar jövevényszó volna, már magukban is kétségessé teszik. Ha Konstantinos vagy Držislav István idejében (969—997) a horvátoknak már sajátos hatáskörrel bíró bánjuk volt, mikorra helyezzük akkor az eredeti „úr“ jelentésű magyar szó átvételét?

Miután Fehér Géza felteszi, hogy a XI. századközépi bán szó előzménye **ban* volt, akkor azt állítja, hogy a bán szó hosszú *o* hangját régen *aya* ~ *aha* hangesorpot előzte meg. Fejlődése tehát a *bács* szóéval, tör. **baračny* > ó-magy. *baraci* > *bács* (1177 körül comes baasienſis) mai magy. *bács*,³ lenne analog. Csakhogy a bán esetében éppen a legkorábbi előfordulásokban nincs meg az *aya* ~ *aha* előzmény. A bán és a *bács* eltérő fejlődésének különbségét legjobban a mindkét szót fenntartó Kimmiosnál⁴ szemléltethetjük: *aravoc, de poyarſkov!* Nem akarjuk elhallgatni, hogy a XIII. századtól fogva a régi *ban* ~ *banus* mellett számos *ban* ~ *bahan* alak is előfordul,⁵ a feltételezett *ban* > *bán* fejlődést azonban előzmény hiányában ezek sem támaszthatják alá.

Deján Péter 1040 körül használt bán címeben tehát sem történeti, sem hangtani alapon magyar sajáttságot nem láthatunk.

Deer József.

SZENDREY JÁNOS

1857 márc. 29. — 1927 nov. 25.

A sors nem engedte, hogy testet öltsen az a sok munkaterv, mely nemrég megült 70. születésnapján még javában forrt az elméjében. A külföldi múzeumokban őrzött magyar fegyveranyag ismertetését is éppen hogy be tudta fejezni a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain. Az a lángskőr, melyet szeretettel művelt, sajnos,

¹ M. Et. Sz. 267. l.

² Sicut Enchiridion, 628. l.

³ Gombocz: Magyar történeti nyelvtan, III., 71. l.

⁴ III. 11., V. 8. ed. Bonn. 117. 222. l.

⁵ M. Et. Sz. 267. l.

ma sem áll azon a szinten, melyet egy emberöltővel ez-
előtt Salamon Ferenc kilívzott a számára, de ez nem az
ő szorgalmán és érdeklődésén múlott. Nagy érdeme, hogy
eredetileg műtörténetíró létére már egészen fiatal korá-
ban áttért, milyen sokatmondó forrása a magyar műve-
lődés történetének a régi fegyver még akkor is, ha mű-
vészeti szempontnak semmi része sem volt a létrehozásá-
ban. Ennek a szűkebb értelemben vett hadtörténelmi
szempontnak a diadalra juttatása Nagy Géza mellett első
sorban az ő nevéhez fűződik. Ötlelességben és invenció-
ban bizonyára elmaradt a múzeumi fegyvergyűjtemény
néhai őre mögött, de míg Nagy Gézát inkább munkája
közben felvetődő egyes problémák érdekelték, Szendrey
egyenlő szeretettel fordult miunk hadtörténelmi emlé-
keinek az egésze felé. S emellett helyes tapintattal mindig
mértéket tartott. A csak mutatós darabokat gyűjtő régi
irányzattal szemben annak reakciójaképpen a múlt század
végére egy a műtörténelmi szempontot már-már megtagadó
irányzat látszott diadalmaskodni. Ő azonban, bár szintén
a történelmi értékelésnek volt a híve, szószólója és egyik
megalapítója, a művészeti hatás iránt is mindig meg tudta
őrizni az érzékenységet. Nem az ő hibája, hogy magán-
kézben levő fegyvergyűjteményeink legszebb darabjai
rendre elkótyavetyélődtek különböző külföldi árverése-
ken. Hatalmas millenárius fegyverkatalógusa, viselettör-
ténete, szülővárosának Miskolcnak többkötetes monogra-
fiája és számos terjedelmes dolgozata meg fogja őrizni a
nevét és emlékeit.

KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Divald Kornél könyve:

**Magyarország
művészeti
emlékei**

270

mélynyomású képpel

Ára **32**— pengő

Kapható kedvező részletfizetésre is.

BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6

M O S T J E L E N T E K M E G I

A HORVÁT KÉRDÉS TÖRTENETE ES IROMÁNYAI A RENDI ÁLLAM KORÁBAN

Ez a két kötetre tervezett kiadvány Magyarország újabbkori történetének forrásai során a horvát kérdés történeti fejlődésének szabadságharc előtti korszakát ismerteti. A fősúlyt a kormánypolitika megvilágítására helyezvén, a horvát kérdést nem csupán magyar vonatkozásában, hanem mint az egész osztrák-magyar monarchia problémáját tárgyalja. A kérdésre vonatkozó irományokhoz sajtó alá rendezőjük, **Matkóczy Gyula** írt terjedelmes bevezető tanulmányt. A kiadvány első kötete (640 lap) már elhagyta a sajtót. A második kötet a közeljövőben fog megjelenni. **A két kötet ára 40 pengő.** Ez az összeg az első kötet megvételénél előre fizetendő.

A Társulat tagjai a két kötetet kedvezményes áron, 32 pengőért szerezhetik meg.

FARÁDI VÖRÖS IGNÁC VISSZAEMLEKEZÉSEI AZ 1778—1822. EVEKRŐL

Ez a kötet Magyarország újabbkori történetének forrásai során az »Emlékiratok« sorozatában jelent meg. Farádi Vörös Ignác nem játszott a köztörténetben kimagasló szerepet, de ugyanakkor szoros, bizalmas viszonyban állott kora nem egy előkelő ténnyel, sőt olykor magának is nem csekély része volt országos ügyek fejleményeiben. Visszaemlékezéseiben sok jellemző, becses adatot találhat az olvasó a gróf Széchenyi István fellépése előtti Magyarországrol.

A visszaemlékezéseket sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal **Madzsar Imre** látta el.

A 212 lapra terjedő kötet ára 10 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 8 pengőért szerezhetik meg.

A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ TÖRÖKORSZÁGBAN

Ez a kötet az 1848—49-es emigráció történetéről megindult sorozat időrendben első kötete. A szabadságharc bukása utáni első hónapok történetét írja le a török földre menekült Kossuth új reményekre öntözését a kiadatásának kérdésében támadt európai bonyodalommal kapcsolatban. Egyúttal részletes képet ad Magyarország világhelyzetéről a szabadságharc végső szakaszán, különösen pedig Anglia egyre fokozódó érdeklődéséről a magyar ügy iránt. A történelmi tanulmányt írta és az iratokat sajtó alá rendezte **Hajnal István.**

A 903 lapra terjedő kötet ára 25 pengő.

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÍRÓI ÉS HÍRLAPI VITÁJA KOSSUTH LAJOSSAL

Ez a kötet Magyarország újabbkori történetének forrásai során mint gróf Széchenyi István összes művei VI. kötetének első része jelent meg. Tartalmazza a reformkorszak két kimagasló alakjának kemény vitáját (1840—1843 közt) arra nézve, mily úton lehetne a hátramaradt magyarságot és magyar hazát az előhaladás és biztos boldogulás útjára vezetni. A vita anyagát szöveggörögkával, jegyzetekkel **Vissóta Gyula** rendezte sajtó alá, ugyanő írta a bevezető tanulmányt is. A 64 ívre terjedő kötetet gróf Széchenyi és Kossuth egykorú arcképe ékesíti. **Ára 25 pengő.**

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg.

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE
AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D'DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXI. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1927. NOV.—DECEMBER
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1927.

Tartalom.

	Lap
<i>Csánki Dezső</i> : Szilágyi Sándor emlékezete	337
<i>Husztai József</i> : Magyar humanista mint török tudós V. Miklós pápa udvarában	344
<i>Váczy Péter</i> : A királyi szerviensek és a patrimonialis királyság	351

Történeti irodalom.

<i>Márki-Emlékkönyv</i> : Szerk. György Lajos. Ism. <i>Iványi Béla</i>	415
<i>Μουράτου Φρειδερίκου</i> : 'Ο Ουνούδης καί ἡ ὑπό Μωάμεδ Β τοῦ ποσέδητοῦ πολιορκία τοῦ Βελιγραδίου τῷ 1456. Ism. <i>Darkó Jenő</i>	416
<i>Ballai Károly</i> : Magyar korcsmák és fogadók a XIII—XVIII. században. Ism. <i>Varga Endre</i>	417
<i>Szigethy Lajos</i> : Luther lelke. Ism. <i>Szelényi Ödön</i>	419
<i>Saite Tivadar Antal</i> : Körösy József hatása a statisztika fejlődésére Ism. <i>Morvay Győző</i>	420
<i>Jakabffy Elemér</i> : Adatok Krassó vármegye multjából. Ism. <i>Nagy Miklós</i>	423
<i>Pivány, Eugene</i> : Hungarian-American historical connections. Ism. <i>Fest Sándor</i>	424
<i>Angyal Dávid</i> : Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Ism. <i>Hajnal István</i>	425
<i>Fekete Lajos</i> : Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Ism. <i>Németh Gyula</i>	428
<i>Dessau, Hermann</i> : Geschichte der römischen Kaiserzeit. Ism. <i>Szücs-Szomor Lajos</i>	430
<i>Studi di storia Napoletana in onore di Michelangelo Schipa</i> . Ism. <i>Miskolczy István</i>	434
<i>Horváth, Eugène</i> : Le prince Metternich et Lord Palmerston. Les débuts de la rivalité anglo-russe dans l'Europe Centrale. Ism. <i>Niklay Péter</i>	437
<i>Stutz, Ulri h</i> : Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII. Ism. <i>Tóth László</i>	439
<i>Stieve, Friedrich</i> : Iswolsky und der Weltkrieg. Ism. <i>Török Pál</i>	445
<i>Lotz, Walter</i> : Die deutsche Staatsfinanzwirtschaft im Kriege. Ism. <i>Domanovszky Ákos</i>	450
<i>Assenmacher, Johannes</i> : Die Geschichte des Individuationsprinzips in der Scholastik. Ism. <i>Győry</i>	454
<i>Treicher, Arnold</i> : Die staatlich Pestprophylaxe im alten Zürich und diesbezügliche Vereinbarungen mit anderen Schweizer Städten und mit dem Ausland. Ism. <i>Győry</i>	455
<i>Much, Hans</i> : Hippokrates der Grosse. Ism. <i>Győry</i>	455
<i>Folyóiratszeme</i>	456

Tárca.

<i>Horváth Tibor Antal</i> : Melyik rendhez tartozott a szentkeresztii apát-ság Szerémmegyében?	460
<i>Hivatalos Értesítő</i> :	462

Figyelmeztetés t. tagjainkhoz!

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott! Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Szilágyi Sándor emlékezete.

Elnöki megnyitó beszéd, mondotta a Magyar Történelmi Társulat 1927 december 20-án tartott nyilvános felolvasó ülésén dr. Csánki Dezső első alelnök.

Mélyen Tisztelt Közönség!

A hála és elismerés illeti meg, életükben és halálukban mindazokat, akik a tudományt, a nemzet közjavát alkotásaikkal gazdagították. Ez az érzés indít, hogy áldozatunkat bemutassuk Szilágyi Sándor emlékének, születése napja nemrég betelt századik évfordulóján.

A Magyar Történelmi Társulatot különösen kötelezi ez a nemes érzelem.

Ma már nem sokan vagyunk, akik színről-színre láttuk és megfigyeltük Öt egyéniségében s a Társulatért és történettudományért folytatott meg nem szűnő tevékenységében, de a Társulat történetéből, melyet mostani szeretett Főtitkárunk oly szépen és világosan elénk tárt, s az Ő életrajzából, melyet mesterien egy Károlyi Árpád vagy Frankó Vilmos írtak meg, mindenki ismeri közülünk ezt az érettünk való, nem lankadó tevékenységet és ennek alapján sarjadzó, el nem muló érdemeket.

Most a Társulat megalakulásának épp hatvanadik évfordulóján, különösen időszerű erről való hálás megemlékezésünk.

1875-ben vette át a Társulat titkárságát, és az ezen évre következő, haláláig terjedő 24 évet, a régi vagy, történelmi Magyarország széttagolásának távlatából tekintve, hátran mondhatjuk Társulatunk aranykorának;

sőt az az állítás sem túlzás, hogy ehhez a korhoz az arany jó részét, különösen a kibányászás területén tanúsított buzgó, terv- és szakszerű munkálkodásával ő szállította.

Egyénisége erre különösen alkalmas volt.

Ez egyéniség alapja a kimeríthetetlen, esüggedést nem ismerő, olykor magával ragadó optimizmus, melylyel a nyugtalansáig menő munkaszeretet s találgatás mellett feltűnő valóságérzés, igénytelenség mellett lelkiismeretesség párosult. Így egyesültek benne — mint rendszerint a kiváló emberekben — a lélek és jellem ellentétei: nála ezenkívül különösen az erős akarat és szívós kitartás mellett a felületesség látszatát keltő, a dolgok és emberek felett évdő szelíd humor s a lelkesedés. Ezek a termékeny tulajdonságok segítették őt szakunknak olykor — különösen a fiatalságnak „genus irritabile vatum” hovatovább az ő személye körüli csoportosulásához s műveinek és sikereinek nagy területekre kiterjedő sorozatához. Ez a, mondjuk: könyvszerzői sorozat azonban a megfigyelő előtt főbb csoportokra bomlik fel, melyek egyes nagyobb tárgykörhöz tapadnak.

Az első kimagasló tárgykör kétségkívül a Magyar Történelmi Társulat kialakulása, élete és virágzása. Ma már szinte esodálkozunk, hogyan mélyedhetett el egy tudományos társulat és ezzel kapcsolatos tudomány életének és fejlődésének irányításába oly író, aki — mint Szilágyi Sándor — hosszú ideig a belletrisztika és publicisztika útvesztőiben bolyongott, s aki a könnyed modort az új, komoly területre — ha szabad a kifejezést használnom: minden pöz nélkül átvitte, s nemsokára ennek a társaságnak és tudományuk ágyszólván belkelett.

En egy nagyobb területnek képzelem el a Magyar Történelmi Társulat világát, amelyen az ő munkálkodásának eredményei: a szerkesztések mintegy a legmagasabb hegycsúcsot képezik. Ezek: a Századok, a

Történelmi Tár és a Magyar Történelmi Életrajzok. Egy is elég ezek közül, ha munkáról és sikerről van szó, mert tanulni, tudni, irányítani s munkatársakkal, emberekkel bajlódni kell. Hogy mily nagy terjedelmű hármass vállalkozás volt ez, mi sem mutatja oly világosan, mint hogy az ő halála, 24 évi munkássága után ez a hármassan egységes szerkesztés három darabra hullott s három külön tudós-szerkesztőt követelt. Pedig ez az egységes hármass szerkesztés még más szempontból sem egyszerű. A Századok ívszámát ő 50-ről 60-ra emelte, példányszámát pedig 1300-ról 1900-ra; a Történelmi Tárt az előbbi, megszünt Magyar Történelmi Tár helyébe ő maga kezdeményezte (1878), valamint a Magyar Történelmi Életrajzokat is (1885), melyek megindulását a szükségesség szempontjából kétségek és fejesóválások kísérték, de amely az ő tizennégy évfolyamában mégis harminc tudományosan és többé kevésbé szépen megírt életrajzot hozott, tehát elismerésre méltó sikereket ért el s a magyar történelemnek a közönség körében sok barátot szerzett.

A hármass szerkesztés nagy hegyvonalához az ő társulati titkársága idejében mintegy előhegyekként különféle tudományos kiadványok és vállalkozások sorakoznak, kifejezésül az ő történetírói és társadalmi, egységesen megnyilvánuló hivatottságának. Ezeket a kiadványokat; illetve vállalkozásokat vagy ő maga eszelte ki és tervezte, vagy mint mások indítványait támogatta. Így jelenhetett meg 1879-ben a Hazai oklevéltár, s a Házai történelmi emlékeink (1888) két kötete. Eredetire nézve az ő idejéből való a Teleki oklevéltár, az Ipartörténelmi Okmánytár, a Művelődés-történelmi Okmánytár és a Bosnyák oklevéltár tervezése. Ugyanúgy áll a Budavár visszafoglalása kétszázéves évfordulója megünneplésének, az 1885. évi történelmi kongresszusnak, s az 1890-es évek elején meghonosodott nyilvános felolvasásoknak háttérében is, melyek hivatva voltak Társulatunk erkölcsi jelentőségét és tudományos

tekintélyét megnövelni. Ez alapon aztán különösen a helységnevek magyarosítása és megyei, meg városi monográfiák ügyében törvényhatóságok és magánosok is mind gyakrabban kérték ki a Társulat véleményét, minek következtében a Társulat közvetlen befolyása a helyi történetírásra is kiterjedhetett.

Ezre tervezések és vállalkozások — képünket használva — hegy- és domborsó előtt én a vándorgyűlések fennsíkját látom elterülni, melynek mélységeiből tudományunk sok nagyértékű s addig jórészt ismeretlen termékét hoztuk felszínre. E vándorgyűlések az ő idejéből: a gömörmegyei (1876), pozsonymegyei (1877), abaujmegyei, illetve kassai (1878), a marosvásárhelyi (1879), sárosmegyei (1881), soproni (1883), hunyadmegyei és dévai (1887), marosvásárhelyi, nagybányai és máramarosmegyei (1889).

E nagystílű s az évek során mindjobban kifejlődő program és munkálkodás azonban anyagi eszközöket is követelt. Szilágyi Sándor ezek előteremtésében is szervező képességeket, sőt emberi kiválóságokat mutatott. Mindjárt kezdetben kifejtett taggyűjtése bámulatos eredménnyel járt. Társulatunk tagjainak számát három év alatt harmadfélszeresre emelte s e számban tetemes volt az alapítványos tagoké. Tudományos pályatételekre is tudott anyagi eszközöket teremteni. Legyen szabad itt kegyeletesen megemlékeznem arról, hogy történetkutatói pályám kezdetét jelző „I. Mátyás udvara“ című művem, mely életem tudományos tárgyát eldöntötte, szintén ilyen pályakérdésre való felelet volt, s tanuskodnom kell arról a kifogyhatatlan jóság-ról és kedvosségről, mellyel e vállalkozásomat kísérte és a szükséghez képest anyagilag is támogatta.

Ha megbocsáttatik nekem, mint Társulatunk egyik mai seniorának e saját élményre való megemlékezés, tanuskodhatom amellett is, mily nagy volt ő kedélye állandóságában, lelke rendíthetetlen nyugalmaiban és türethetetlen elhatározásában a Társulatot ért sikkasztás

idején, mely akkor Társulatunk anyagi alapjait fenyegette a megröndülés veszedelmével (1890), amikor is bennünket, szinte kétségbeesett fiatalabbakat nemesak ezekkel a kiváló tulajdonságokkal ejtett bámulatba, hanem s még inkább azzal, hogy az ezen szomorú esemény következtében tetemesen megcsökkent társulati vagyont energiájával, különösen pedig egyéni kifogyhatatlan kedvességével, s ezen alapuló társadalmi összeköttetései útján úgyszólván másfél év alatt nemesak pótolni, hanem jelentékenyen növelni is tudta.

Egy másik hatalmas terület, amelyen szakadatlan s minden hálánkra és tiszteletünkre méltó munkát végzett: Erdély története. E területen ő előtte úgyszólván szinte csak szakadékokat találunk, melyeket esodálatraméltó szívóssággal és szaktudással úgyszólván egymaga töltött be.

Az „Erdélyi országgyűlési emlékek”-nek az 1875–1899-ig terjedő 23 év alatt kiadott összesen 21 kötetben a területen is mintegy óriási hegyvidék emelkedik, s az én képzeletemben többi kútforrás-művei és feldolgozásai is, mint nagy magaslatok tárulnak elénk. A kútforrások: a Szilády Aronnal együtt szerkesztett Török-magyarokori történelmi emlékek (7 köt., 1868–1872), továbbá Szamosközy István történelmi maradványai (1877, 1880), Bethlen Gábor politikai levelei (1879), A két Rákóczi György fejedelem családí levelezése (1875), A linzi béke okirattára (1885), Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez (1874), a feldolgozások pedig, hogy a nagy bibliográfiából csak a legjelentősebbeket emeljem ki: a Budapesti Szemlében mintegy 30 éves korában (1858–59) közzétett cikksorozata Erdély irodalomtörténetéről, különös tekintettel történetirodalmára, az 1866-ban megjelent kétkötetes mű: Erdélyország története tekintettel művelődésére, azután Báthory Gábor fejedelem története (1867), Bethlen Gábor trónfoglalása (1867), A Rákócziak kora Erdélyben (1868), Rákóczi és Pázmány (1870), Lorántffy Zsuzsánna életrajza (1872)

és végül Erdély történetírói minőségében szeretetének legkedvesebb tárgya és alkotása: a Rákóczi-trilógia, t. i.: Zsigmond (1866), II. György (1891) és I. György (1893) életrajzai, amelyek ilyformán, az épp elsoroltakkal együtt, a fejedelemségi Erdély felvirágzásának korát és II. Rákóczi Györgyben hanyatlásának kezdetét jelzik.

Ma már nehezen tudjuk elképzelni egy ilyen nagyszabású egyéni munkálkodás lehetőségét, melyben a mélységes meggyőződés és odaadás fáradhatatlan levéltári kutatásokon alapuló tudással párosul, s még itt-ott, mondjuk: szárazabb megnyilvánulásaiban is nagy tudományos értéket képvisel.

Az Erdélyre szemünk láttára és lelkiünk hangtalan jajveszékeltetése közepette ráboruló iszonyú éjszaka mellett még fényesebb világosság árad szét ezen kötet-sorozatok szigorúan tudományos adataiból. S kérdem, nem vár-e ránk kényszerítő köteletség és feladat, hogy ezeket a megalázott magyarság számára a nagyvilág előtt mint a civilizáció és önállóság fejlettségének adatait kellő feldolgozásban bemutassuk.

A harmadik nagy terület, az utolsó, de nem a legkisebb: Magyarország története, melyen más, kisebbeken — egyekek közt a Pauler Gyulával együtt szerkesztett „A magyar honfoglalás kútfői“ című, az ő halála után 1900-ban megjelent forrásművön kívül — egy jelentőségében talán még méltóbb, általa szerkesztett mű emelkedik ki: „A magyar nemzet története“, egy 10 hatalmas kötetre terjedő nagyszabású összefoglalás (1895—1898), melynek értékét az azóta lefolyt, egy egész emberöltőt jelentő 30 év történelmi kutatásai sem tudták elhomályosítani.

Megemlékezésemet egy mondatlal zárom, melyet szeretett főtátkárunk „A Magyar Történelmi Társulat története“ című klasszikus rövidséggel és szépségekkel megírt művéből (43. l.) mint rendkívül jellemzőt veszek át. „Égyéniségével, széles látókörével, a kor fokozódó igényeire való alkalmazkodásával, főként pedig szeren-

és érzékével, mellyel a fiatalabb nemzedék legkiválóbbjait felfedezve, azokat tehetségüknek megfelelő munkakörhöz segítette, tudományos és írói fejlődésüket s pályafutásuk menetét erkölcsileg, sőt anyagilag is támogatta, — valóságos vezérkart teremtett maga körül, mely nemcsak a Társulat kiadványait, hanem általában a magyar történetírást is magas színvonalra emelte."

Valóban vezérünk volt: tudott, hitt, szeretett.

Tudta — tudományát, hitt hivatásában, s szeretete mindkettőt, szeretett mindnyájunkat.

Neve a régi nagy Magyarország, az oktalanul megelázott és visszasóvárgott Erdély történetének s szak tudós társai hálás együttérzésének gondolatát őrzi.

Emlékezete azért a maga erejéből örökké élni fog.

Mi most, egy emberöltő távolából, áldásunkat kívánjuk reá.

Magyar humanista mint török tudós V. Miklós pápa udvarában.

Az a rendkívül élénk kulturális, politikai és gazdasági kapcsolat, ami Magyarországot az olasz földről a XV. század folyamán összefűzte, természetesen sok magyar embernek hosszabb-rövidebb ideig tartó olaszországi időzésével járt együtt s viszont nálunk is egész raja fordult meg a legkülönbözőbb célok elérésére főrekvő olaszoknak. Politikai szempontból elsősorban a fenyegető török veszedelem ébresztett mély érdeklődést Olaszországban, főleg a római kúriánál, Európa védőfala iránt, ahogyan hazánkat ebben az időben onlegetni szerették. Volt ebben a Magyarországot ért való aggodásban valami az akkor még eleven erőt jelentő keresztény szolidaritásból, ami a pápai udvar részéről elvégre magától értetődő. De volt ebben jó adag önzés is: az olaszok tudták, számították, hogy Magyarország bukása után minden valószínűséggel majd rájuk kerül a sor. Ezt különben a magyarok is szerették hangsúlyozni, ha háborús segítséget kértek Olaszországból. Külpolitikai vonatkozásban valóban nem volt a pápai udvarnak égetőbb gondja a kereszténység létproblémájává kitágult magyar-török kérdésnél. Természetes, hogy ilyen körülmények között a római udvar szívesen látott mindenkit, aki diplomáciai célok szolgálatára megfelelő tudással rendelkezett az akkor közelebről Olaszországban vajmi kevésbé ismert, inkább csak a távolból rettegett törökökről.¹

¹ Hogy mennyire megbecsülték még később is, a XV. század utolsó évtizedeiben az ilyen ismereteket, arra jellemző példa a lengyel királyok szolgálatába szegődött Callimachus Experiens esete. Callimachus közel két évi keleti bolyongása alatt, mikor Konstantinápolyba is elvetődött, behatóan megismerkedett a török viszonyokkal. Későbbi diplomáciai pályafutását ezzel alapozta meg. Szakismereteit annyira megbecsülték, hogy pl. Venezia törökországi követének, mielőtt állomáshelyüket elfoglalták volna, előbb nagy vargabetűvel fel kellett keresniök Lengyelországban Callimachust, hogy

Mivel a magyarok között már többen akadhattak olyanok, akik a törökök nyelvét, szokásait stb. közvetlen tapasztalatból ismerhették, egyáltalán nem meglepő, hogy Konstantinápoly eleslének évében, 1453-ban, magyar embert találunk a pápai udvarban török szakértői minőségben. Ez a magyar egyházi férfiú, Ivanics Pál, akit eddig csak mint jeles humanistát ismertünk, tekinthető az első képzett török tudósnak hazánkban.

Ivanics Pál életéről és munkásságáról aránylag keveset tudunk. Vitéz János hozta őt magával régi egyházmegyéjéből, a zágrábiból Váradra 1445-ben. Mint Vitéz János udvari papja jött Ivanics arra a gondolatra, hogy püspökének formai és tartalmi szempontból egyaránt nagyérdékű levelezését 1451-ben összegyűjtse. Nagy és jelentős gondolat: ez tette lehetővé az első magyarországi humanista leveleskönyv keletkezését. Kiadói tisztét Ivanics meglepő, szinte modernnek nevezhető felkészültséggel látta el, amennyiben a gyűjtemény becses tárgyi jegyzetei mellett igen sok esetben ott találjuk Vitéz idézeteinek és kölcsönzött kifejezéseinek antik forrásait is.¹ Ezek a jegyzetek az akkori magyarországi viszonyokhoz képest igen kiváló képzettségű humanistának mutatják be Ivanicsot, akiről éppen ezért talán feltehető, hogy olasz földön szerezte meg irafalmi ismereteit. Később, az időpontot nem tudjuk bizonyosan, esászmái kanonok lett.² Valószínűleg még kanonoki javadalmának elnyerése előtt járt Carvajal bihoros társaságában Olaszországban. Életének e fontos mozzanatáról Frakuóitól értesülünk:³ „Mikor a következő esztendőben a szultán Konstantinápoly elfoglalását tűzte ki céljául, V. Miklós pápa hajóhadat készült a Bosporusra küldeni és hogy Velence közreműködését is kieszközölje, április elején Carvajal bihoruokot a signoriához küldötte. Az ő környezetében ekkor egy magyar egyházi férfiú is volt: Ivanics Pál, esászmái kanonok, Vitéz János humanista körének

tanácsait meghallgassák. V. ö. G. Uzielli, Filippo Bonaccorsi „Callimaco Esperiente” di San Gimignano. Miscellanea Storica della Valdelsa VII. 84–85. lk.

¹ Kiadva a bécsi kéziratból Schwandtnernél: Script. R. Hung. ivr. kiadás II. k.

² Frakuói. Vitéz János esztorgomi érsek élete. Budapest, 1879. 159. l.

³ Carvajal bihoruok magyarországi követségei 1448–1461. Budapest, 1880. 18. l.

egyik kiváló tagja." Majd jegyzetben hozzáfűzi Fraknoi: „Egy Simone nevű tudós férfiú, 1453 szeptember 4-én Vitéz Jánoshoz Ferrarából írt levelében¹ tüzetesen szól egy magyarországi Pál pappnak Carvajal kíséretében Ferrarában megjelenése és vele folytatott beszélgetési felől. Ezekből kétségtelenül kitűnik, hogy ez a Pál Vitéz János leveleinek összegyűjtőjével, Ivanics Pállal azonos.”

Idéztem Fraknoi szavait, hogy néhány megjegyzést fűzhessek hozzájuk. En is kétségtelennek tartom, különösen a levélnek Vitéz Jánosra vonatkozó szakaszaiból, hogy a Carvajal kíséretében levő magyarországi pap azonos a humanista Ivanics Pállal. Mai ismereteink szerint másra nem is gondolhatunk. Nem tudom azonban elfogadni Fraknoi véleményét a szóbanforgó utazás időpontjára vonatkozólag, bár Fraknoi nézete a kódex szövegén alapul: „Quarto nonas aprilis cardinalis S. Angeli cum Ferraria Venetias versus navigaturus esset, quoniam biduo austero existente adverso et tempestate orta retentus est, postridie, cum adhuc idem venti terras vehementius perflarent, invitus remanere coactus fuit.” A szöveg kétségtelenül hibás, mert a későbbiekkel kiderül, hogy Carvajal Ivanics kíséretében 1453 augusztus hó elején járt Ferrarában s utazásának elője az alkalommal az volt, hogy Venezia és Francesco Sforza között békét teremtsen: „Cum hec inter nos agerentur, postera die ortus est aquilo, qui inductus repente depulit nubes, qua quidem re, ut fit, dies quoque clarissimus est reductus. Ipse autem cardinalis frequentia hominum stipatus navem conscendens Venetias traiecit, quoniam vela secundos ventos habuisse ferbant. Sed Paulus circiter XI. Kal. Septembris rediit, qui dicebat cardinalem nihil pacis potuisse conficere, pro qua concilianda inter Venetos et duces Franciscum a summo pontifice tanquam optimus auctor pacis missus erat.” Mindezekből nyilvánvaló, hogy Ivanics Carvajalt nem tavasszal, hanem késő nyáron kísérte el Veneziába s e közben nyílt alkalma beszélgetésre Simonnal, akit Vitéz János neveltetett Guarino Veronese ferrarai iskolájá-

¹ A levelet Fraknoi a müncheni Staatsbibl., 8482. sz. kéziratában találta. Tőle függetlenül újra megjelent s szemelvényesen első ízben kiadta Renzilio Sabbadini, Epistolario di Guarino Veronese, raccolto ordinato illustrato da R. S., Venezia, 1915—19. III, k., 442—3. lk.

ban.¹ A szöveg kétségtelen hibájának orvoslására elfogadhatjuk Sabbadini javítását, aki *aprilis* helyett *septiles*-t ajánl.

A két magyar beszélgetése, akiket ifjúkori meleg barátság fűzött össze, Simon levelében megörökítve maradt ránk. A levélből kapott, művelődéstörténeti szempontból érdekes, eddig egyáltalán figyelembe nem vett adatok különben egyoldalúak, amennyiben Simon magától alig mond valamit, inkább Ivanics Pállal beszélgeti el élete folyását attól az időponttól kezdve, mikor Vitéz János udvarát hirtelen elhatározással otthagya, hogy Rómában szorencsáját megalapítsa.

Mihelyt Ivanics a híboros kíséretében Ferrarába ért, rögtön felkereste régi barátját² Guarino házában. Ebből kitetszik, hogy Simon is, mint Janus Pannonius, konviktor volt Guarinonál, — ami Vitéz részéről nem közönséges áldozatkészséget jelentett, mert Guarino iskolájában belső növendéknek lenni nem tartozott a legelsőbb neveltetési módok közé. Először Simon beszéli el az ottlani eseményekből azt, amit éppen tud. Ilyen új esemény Ivanics számára Vitéz Jánosnak kancellárrá való kinevezése,³ aminek az ország szempontjából is nagyon örül. Majd Simon kérdezi ki barátját sorsáról.

Erre Ivanics részletesen elmondja esodálatos pályafutását. Mikor Vitéz udvarából elhúvozott, bizonyos, közelebből még nem határozott ügye elintézése miatt (... propter necessitatem eiusdem negotij conficiendi ...) szülőföldjére ment, ahol közel három hónapig tartózkodott. Közben egyelő családli vagyonával egyvált elulta házát is s utána hirtelen fordulattal rögtön Rómába indult. Ha Ivanics ilyen könnyen elhatározta magát a Rómába költözésre, akkor minden esetre már előzőleg is kellett Olaszországban járnia.

¹ Beszél Carvajalnak erről az augusztusi utzásáról — Ivanics nevének említése nélkül — Fraknoi Vilmos is idézett életrajzában 19. l.

² Ez a barátság még Vitéz udvarában keletkezett, amint a levél mondja: „Itaque cum in curia tua eximia amplitudinibus commemorarem, etas simul cum amicitia inter nos conflata brevi coaluit...“ — Nem tudom eldönteni, hogy a Janus Pannoniusnak Vitéz Jánoshoz írt levelében (Sabbadini i. m. 111. 440. l.) említett „Paulus noster“, aki 1449 (?) telén Ferrarából egyenesen Vitéz Jánoshoz indult, azonos-e, mint Sabbadini fejteszi, a Simon levelében említett Ivanics Pállal?

³ V. ö. Fraknoi, Vitéz J. 87. l. Vitéz 1453 januárjában már kancellár, Ivanics tehát a hírt elég későn kapta meg.

Rómában elég hosszú ideig tartózkodott már, míg végre a szerenese rámosolygott. A szerenését török nyelvtudása hozta meg. Mivel annak idején tartósan törökök között élt s nyelvüket írásban is kitünően elsajátította, a pápa figyelme ráirányult s ezzel megnyiták előtte az addig elzárt ajtók.¹ Ivanics reméli, hogy török tudománya révén hamarosan valami javadalmat nyer s akkor azonnal visszatér Vitézhez. „Meg is fogja temi — fűzi hozzá Simon —, mert lüngoló türekvással igyekszik Hozzád visszatérni.”

Addig is, míg hazatérhet, Simon útján Ivanics felajánlja Vitéznek jó szolgálatait arra az esetre, ha valami ügyet sürgősen kellene a kúriánál elintéztetnie. A magyar követek mindig megtalálják őt Bálint atya útján, akivel a legjobb viszonyban van. Ez a Bálint atya kétségtelenül Kapusi Bálint, magyar pálos szerzetes, rendjének ügyvivője s egyúttal ez időben a Szent Péter-templom magyar gyóntatója.² A közbenjárás sikerét — legalább Ivanics szerint — eleve biztosítottnak lehet tekinteni, mert majdnem az összes kardinálisok le vannak neki kötelezve s magához a pápához is szabad a bemenetele. Ilyen helyzetet tudott teremteni török nyelvtudásával a pápai udvarban egy a hierarchia alsó lépcsőin várakozó magyar pap — ha ugyan Ivanics nem rózsaszínű optimizmussal ítélte meg a saját pozícióját! Arról ugyanis, hogy Rómától valami javadalmat nyert volna, nem tudunk semmit. A eszmai kanonokságot valószínűleg Vitéz közbenjárása szerezte meg neki hazájába való visszatérése után.

Néhány szót kell még szólnom a levél írójáról, Simon diákról. A már említett gyér adatokon kívül alig tudunk róla valamit. Nem lehet azonos avval a Simonnal, aki 1450-ben Janus Pannonius-szal együtt, már mint *magister artium*, jelen volt Nicolaus Barius (= Bánfalvai

¹ A fontos részlet a levélben a következő: „Cumque illi diutius stetissem et me inter Teucros satis longo temporis intervallo nersatum profiterer, notitiam quoque litterarum illius gentis me peroptimo tenere, subito inquit, res est ad summum pontificem delata ob cuius quidem rei studium mirifico me amore est complexus et cum non solum ex animo bene velle mihi intelligo, sed etiam alicuius beneficii opem breui prestiturum”.

² Rávonatkozólag v. ö. Fraknói, A Sz. Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház, Kath. Szemle VII. (1898) 179. l. — Vitéz J. élete 62. l.

Miklós) doktorrá avatásán Páduában.¹ Kosztolányi György ugyanis 1453 december 2-án Ferrarából azt írja pártfogójának, Vitéznek, hogy éppen Vergiliust magyarázza a szóbanforgó Simonnak: tehát a mi Simonunk még ekkor is valószínűleg csak tanulmányai kezdetén volt² s így nem lehetett 1450-ben már „magister artium”. Sokkal valószínűbb, hogy azonos azzal a Simonnal, aki 1458 december 5-én Bolognában jogdoktori vizsgálatot tett.³ Azután eltűnik szemünk elől. Fraknoi feltevése szerint korai halál ragadta el. Lehet, hogy ez az igazság. Bár a legtöbb esetben nincs sok értelme a bizonyíthatatlan feltevések halmozásának, ez alkalommal egy alternatív hipotézissel egészítem ki Fraknoi gondolatát: hátha egy szerencsésebb kutató a tölem megjelölt úton, valami előre nem sejtett adathoz jutva, konkrét eredményt érhet el?

A XV. századból még két tollforgató magyarországi Simonról tudunk a későbbi évekből, akik közül talán az egyik levélíróknak számunkra megszakadt életét folytatja. Fernando Fossi jegyzékében (*Catalogus Codicum saeculo XV. impressorum qui in publica Bibliotheca Magliabecchiana Florentiae adservantur*) említve van egy ősnymtatvány: *Theoremata de Corpore Christi*, Bononiae 1481. Ennek a végén olvasható: „Anno gratiae 1481. XV. Septembris hoc opus feliciter Bononiae impressum est impensis diligentique cura sacrae theologiae Magistri Johannes de Ripis conventus sancti Jacobi de Bononia prioris et venerabilis lectoris fratris Simonis de Ungaria ordinis divi Augustini, opera vero et ingenio M. Balthazaris de Hyraberia.”⁴ A mi Simonunk és Simon szerzeles egy személy lenne? Ezt a feltevést támogatja, hogy a színhely Bologna, ahol Vitéz pártfogottja valamikor jogtudori vizsgát tett. Azért tűnt el szemünk elől, mert otthagytta a világ hiúságait?

Vagy az a másik, még rejtélyesebb Simon folytatja a mi Simonunk életét, akit irodalomtörténetírásunk

¹ Veress, *Matricula et Acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, I. Padova, Budapest, 1915, 9–10 lk. (= *Acta Graduum Academicorum Gymn. Patavini etc. Patavii*, 1922, 2442. sz.)

² Századok 1898. 2–3. lk.

³ Fraknoi, Mátyás király és Simon patrisi érsek. Századok 1895. 496. l.

⁴ V. ö. Hegedüs István, Irodalomtört. Közl. VIII. 175. l.

Budai néven emlegett Párja rejtélyességben ez a Budai Simon annak a bizonyos magyarul verselő Gábor poétának, akiről szintén alig tudunk valamit.¹ Budai Simonról *Fr. Chrysologus de valle Marie* emlékezik meg *Tractatus specialis de linguarum scientie utilitate iucunditateque exemplis sat plurimis illustratus* című művének 5. f.-án nem kisebb ember, mint Werbőczy István személyes közlése alapján: „Quid de Simone de Buda dicam, qui aliquando regi suo Pannonie demunitus ex patria sua exul ad Sevillam non ultimam Hispaniarum regis urbem perveniens pauper et inops ibidem invidiosissimam eiusdem regni maiestatem septem linguarum, uti: latine, grece, germane, polonice, gallice, ungarice et *thurcice* versibus elegantissime per eundem compositis cum adstantium maximorum quorumque virorum applausu salutatus est, moxque munificentissime auro donatus, ad praesens usque feliciter in eadem regione moratur, prout mihi illustrissimus vir Stephanus de Werbenez... retulit.”² Kronológikailag egyáltalán nem lehetetlen a két Simon azonos-sága. S a képzeletnek más támasztó pontja is van: Budai Simon valamikor mint száműzött menekült a király haragja elől hazájából. Talán a mi Simonunk, aki Vitéznek akkora halálával tartozott, szintén belekeveredett a Vitéz-főle összeesküvésbe s régi tanulótársának, Janus Pannoniusnak példáját követve, menekülni volt kénytelen? Ismétlem: bizonyosat nem tudok, csak a lehetőségeket próbáltam felsorolni. Minden esetre érdekes lenne, ha bebizonyulna, hogy a törökül is verselő Budai Simon ifjúkori levele tartotta fenn számunkra a pápai udvarban török szakértőként szereplő magyar humanista pap emlékét.

Huszt József.

¹ V. ö. *Analecta Nova* 10. l. Fr. Arnoldi de Bavaria liber singularis de arte poetica eiusque laudibus et usu delectamineque...

² *Analecta Nova* 108. l. — Kemény, *Kalászatok* 113. l.

A királyi serviensek és a patrimonialis királyság.

(II. közzelvény, vége.)

II. 2.

A földművelés gyors kibontakozása, s az ipar mindinkább fokozódó lendülete nyomán megjelent a nagy kettéválás: a társadalom harc-os és nem-harc-os, békés foglalkozást űző rétegre szakadt. A folyamatot már csak megérlette a haditechnika haladása, s hogy a kialakuló államszervezetnek, a központi hatalomnak szüksége volt tettekész, mindenben rendelkezésre álló, hivatásos hadsereg-re. A differenciálódás mindenütt bekövetkezett, de a mód, a viszony a királyhoz, a harc-osok ellátása, szabadságuk ezer és ezer különbséget vetett fel.¹

Ha a harc-os ellátása úgy történik, hogy hadiszolgálatát birtok, vagy annak jövedelme alapján végzi, úgy akkor egészen általános-an a harc-os-t híbféres katonának

¹ Az „ordo militum“ megkülönböztetése a földművelő rétegtől 1268: Knauz, I. 548, I. „... de civitatis mundi partibus homines, tam agricolas, quam milites, ad repopulandum terras depopulatas... edicto regio studiumus conuocare“. (Extr. F. IV. 3. 486. l.) Freisingeni Ottó külön szól azokról „qui... de militum ordine sunt“, Scriptores Rer. Germ. Gesta Friderici. (1912³) 51. l. Ennek a differenciálódásnak nagy társadalmi és gazdasági következményeire mutat rá Domanyovszky, Geschichte Ungarns, 56. l. A germán népeknél 1219: „omnes suos homines proprios tam militaris quam rustice condicionis“. V. Ernst, Die Entstehung des niederen Adels (1916) 85. l. A közsabad lassan elveszti jogát a fegyverforgatásra v. ö. Hans Febr, Das Waffenrecht der Bauern im Mittelalter (Zeitschr. für Rechtsgeschichte, 48. köf. 1914. 111—211. l.). A kard a nemesi élet kiváltságos szimbóluma lett 1130: „...quidam ex ipsis more nobilium gladium eingebant“. V. Ernst, id. m. 56. l. V. ö. Dungen, Der Herrenstand im Mittelalter (1908) 385. l.; Aloys Meister, Deutsche Verfassungsgeschichte (1913³), 120. l.; Julius Hutschek, Englische Verfassungsgeschichte (1913), 47. l. Egészen általános szempontból Max Weber, Wirtschaft und Gesellschaft, 725. l.; Kötzscheke, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters (1924), 194. l. „Sozial bedeutsamer jedoch für das Geschick der Altfreien war die Tatsache der festen Ansiedlung selbst und die danach sich vollziehende Scheidung zwischen kriegerischer und bürgerlicher Hauptaufgabe des Lebens.“

tekinthetjük. A hűbéres katona fogalmát ne formáljuk a német „ministerialis“, a lengyel „włodyka“, az orosz „djeti bojarskija“, avagy az angol „thane“ arculatára. Bizonyos, hogy magyar talajon ezeket hiába keressük, francia-német hűbériségről nálunk nem lehet szó, a név csak arra akar rámutatni, hogy a harcosszolgálat a birtokokhoz fűződik.¹

Ilyen értelemben a magyar historikus is beszélhet hűbéres katonákról. A vizsgálódás szempontjából a kérdés most már az, hogy a királyi serviensek mennyibe foghatók fel királyi hűbéreseknek.

A XII. századbéli „in domo regia“ kétségben hagy afelől, hogy azok a liberék, akik az új században már mint királyi serviensek lépnek fel, királyi földön éltek volna. Abból a kevés adatból, amit e tekintetben felhasználhatunk, nem láthatni tisztán, hogy birtokuk servitiummal megkötött birtok volt-e, avagy „more nobilium“ szabad birtok. Kaal, Gizella királyné kíséretében Magyarországba telepedett liber, „omnis servitutis expertus“ száll meg. Ez kétségtelenül szabad birtokot jelent. Különösen találjuk, hogy midőn a király „in domum suam“ emel fel famulust, varjobbágyot, ez az aktus nem birtokadományhoz kapcsolódik. De még abban az esetben is, ha az illető birtokadományt nyer, a király sohasem említi, hogy a birtok servitiummal van megterhelve.

Itt-ott azonban hűbéres vonást pillanthatunk meg. Johannes Latinus és utódai „in armis militaribus... servire tenentur“.² Bizonyos goriceai jobbágyfűk az új liber-

¹ Birtokadományozás katonai kötelezettség mellett még nem feudalizmus. Max Weber, id. m. 148. l. A „feudalis“ (hűbéri) katonai szervezet bármilyen alakban valósuljon meg, mindig azt jelenti, hogy a harcosszolgálatát elsősorban birtok (annak védelme) útján töltik. (U. o. 724—726. l.) Ezért beszélhetünk patrimoniális hűbéresekről, pl. a XI. században nálunk azok a milicesek, kiket a király adományoz. 1015: Karácsonyi, Szent István okl. 80. l. Hamis, v. ö. Szentpétery, Regesta, I. 4. l. (6. sz.); 1091: Századok, 1906. 403. l. (somogyvári apátság). Viszont ezektől megkülönböztetendők törvényeink milicei, éppígy a jobagiok. Arra vonatkozólag, hogy mennyiben nevezhető a birtokkal ellátott harcosszolgálat hűbéresnek Hans Delbrück, Geschichte der Kriegskunst (1902), II. 451. l.; Kutzeba, Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte (1912), 13—14. l.; Kossányi B., A lengyel nemzeti társadalom megalakulása, Tört. Szemle, 1916. 237. l.; J. Lippert, Sozialgeschichte Böhmens (1896), I. 440. l.; G. Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte (1896), VI. 42. l.

² 1204: Zimmermann, I. 7. l.

tas alapján, ha a szükség úgy kívánja, a királyi seregben „quindecim loricated et centum pedites vernaculos expeditos habebunt”.¹ Pusztán ezekre az adatokra nem támaszkodhatunk, sokkal határozatlanabbak, semhogy elegendő alapot nyújtanának az arany hullával való összehasonlításra.

Igaz ugyan, hogy királyi serviensek a forrásokban kimutathatók a gyepiün túli részeken is.² Sőt a fennmaradt adatok alapján úgy látszik, mintha telepeik végig a határ mentén szakadatlan láncolatot alkotnának (különösen a nyugati határ mentén). Feltételezhető, hogy királyi földön élnek katonakötelezettség mellett, miként a speculatorok, a lipitói-turóczi jobblágyfiók, vagy a tíz lándzsás szepesi nemesek. Ablól azonban, hogy a királyi serviensek a gyepiülvén is feltalálhatók, még nem következik birtokuk költöttsége. Hiszen gyepiülvén a nemzettség szabadon telepedhettek (pl. Ala nemzettség, Divék nemzettség), hiszen számtalan adat van arra, hogy a király gyepiüntúli birtokkal jutalmazza híveit. Ezek a birtokok pedig szabadok és örökletesek.³

Közvetlenül nem bizonyítható tehát, hogy a királyi serviensek királyi földön élő, birtok fejében katonáskodó hűbéres vitézek lettek volna. A feleletet a kérdésre kerülő úton, a király hűbéres vitézeinek gondos vizsgálata alap-

¹ 1224: Smtičklas, III, 239. l.

² Eltekintve a királyi servienssé fogadás eseteitől, királyi serviensekkel a következő megyékben találkozunk (a megyéket középkori értelemben): 1231: W. VI, 548. l. Bihar; 1227: W. VI, 441. l. Baranya; 1249: Smtičklas, IV, 412. l. Zágráb; 1244: Smtičklas, IV, 256. l. de Blina; 1236: W. VII, 22., 23., 24. l. Somogy; Zala; 1232: Smtičklas, III, 375. l. Zala; 1251: H. O. VII, 42. l. Zala; 1257: W. VII, 465., 486. l. Zala; 1268: W. VIII, 208. l. Zala; 1222: F. III, 1. 329. l. Vasvár; 1233: H. O. VII, 22. l. Vasvár; 1238: F. IV, 1. 140., 146. l. Vasvár; 1244: W. VII, 161. l. Vasvár; 1229: F. III, 2. 195. l. Sopron; v. ö. Csánki, id. m. III, 606. l.; 1276: F. III, 2. 97. l. Sopron; 1245: Házj. l. I. 2. l. Sopron; 1276: Kubinyi, l. 97. l. Fejér; v. ö. Csánki, id. m. III, 326. l.; 1186: Knautz, l. 131. l. Pozsony; 1248: W. II, 206., 209. l. Pozsony; 1249: W. XI, 366—7. l. de Kanisa, a pozsonyi hitelleshely körzetében; 1259: W. VII, 515. l. Nyitra; 1247: F. IV, 1. 479. l. Bars; 1248: W. VII, 256. l. Hont; 1260: H. O. VIII, 81. l. Komárom; v. ö. Csánki, id. m. III, 507. l.; 1248: H. O. VIII, 53. l. Szepes; 1252: W. VII, 340. l. Gömör; 1251: W. XI, 373. l. Abaújvár; 1230: H. O. VII, 19. l. Ugoesa; 1283: F. V, 3. 179. l. de Nyr sb.

³ Gondoljunk arra, hogy a Felvidéken több kisbirtokos nemesi családokról van tudomásunk, anélkül, hogy birtokuk eredetileg conditionalis lett volna. Ugyanígy a nyugati megyékben is csak a szabad donatio. Nem szabad elfelejteni, hogy

ján lehet csak megközelíteni. Hogyan történt a hűbéres vitézzé fogadás, a nyert birtokot mennyire köti meg a servitium? — kérdések, melyek némi fényt derítenek majd a királyi serviensek birtokviszonyaira is.

Nem lehet célunk az Árpádkor hadrendszerét megrajzolni. A XIII. század királyi hűbéreseinek jelentős tömege kiesik a vizsgálódás köréből, miután a királyi serviensek megállapított nemesi jogai nem hasonlíthatók össze az alsóbbrendű hűbéresek jogállásával. Ilyenek elsősorban a castrensissek (amennyiben egyáltalán mint harcosok szóba jöhetnek), s a *várjobbágyok*, akiknek servitiuma várvédelemmel kapcsolatos. A servitus regis nem hozható a castrummal összefüggésbe. A várjobbágyok a comes bíraskodása alá tartoznak, a hadbaszállítás idején általánosságban a comes mögé sorakoznak, s bizonyos szolgálmányokra vannak kötelezve, ha nem is mind-egyikük, s ha adózásuk nem is szolgarendű. Ezzel szemben a királyi serviensek nemesi jogokkal rendelkeznek, a király zászlóját követik, élvezhetik a király közvetlen bíraskodását, a várispánsági comes jurisdictiója alól ki vannak véve, s adómentesek. A különbség szembelelő. A királyi serviens a várjobbágy fölött libertas tekintetében annyira magasán áll, hogy már a XII. században felment a király egyeseket a várjobbágyosság terhe alól és „in domo regis” ellátja őket a királyi serviensek jogai-

nálunk éppen a szabad, örökletes, nemesi joggal történt donatio az általános; hűbéri birtokadományra, IV. Béla uralkodását leszámítva, kevés a példa. Pár adat a határszéli nemesi kisbirtokhoz 1212: Soproni okl. I. 8. l. a többiben említett Kaul birtoka Sopron megyében. Jellemző egy ilyen határszéli birtok kialakulására; 1282: W. IV. 237. l. Győr; székesi nobilitások pl. 1287: F. V. 3. 381. l. comes Rykolphus, et Polanus (Herzeviczy család); 1255: Hazai okl. 29. l.; 1256: F. IV. 2. 380. l. comes Jordanus (Görgey-család); 1297: F. VI. 2. 75. l. comes Michael (Korotnoki-család); 1264: F. IV. 3. 185. 8. l. comes Botyz (Máriássy-család); 1245: Bárdosy, Supplementum. I. 39. l. comes de Sygra; 1293: W. X. 127. l. stb.; 1264: II. O. VI. 121—123. l. de Polonia, Abaujár megyében; 1288: W. IX. 465. l. Sáros; 1300: F. VI. 2. 249—252. l. Sáros; 1285: W. IX. 425. l. Ung; a turóczi liptói vidéken 1244: W. VII. 165. l.; 1244: n. o. 147. l. Trenesén; 1272: W. IV. 1—3. l. v. 6. turóczi reg. 21. §. Árva; 1286: W. IV. 282. l.; 1267: W. III. 159—161. l. v. 6. liptói reg. 8. §. „nobiles de Lyptou”; 1281: W. XII. 333. l.; 1282: W. XII. 358. l.; 1285: W. XII. 442. l.; 1290: turóczi reg. 25. §; stb. Lásd: Mályusz E., Turóc megye kialakulása (1922) 132. l. szerinte kilenc országos nemesi család Árpádkori léte igazolható.

val.¹ Birtokjoguk nem jöhet számításba a királyi szerviensek birtokjogának meghatározásánál.

Eppen így csak megemlítem az „*exercitiales regioes*”, az „*exercitiales populi regionales*” nevek alatt szereplő lűbéres katonákat. Birtokukat a király, a királynő adományozhatja,² jobagioik és bizonyára comeseik vezetése alatt szervezett, a várjobbágyoknál alacsonyabb rangú barcosok lehettek.³ Volt azonban az „*exercitiales regioes*”-nak tágabbkörű jelentése is: általánosságban így neveztek azokat, akik a király seregében katonai szolgálatra voltak kötelezve.⁴ A királyi szerviensekhez való viszonyukat felfedik azok az esetek, midőn a király ilyen exercitialist feleml a királyi szerviensek közé.⁵

Sokkal több figyelmet érdemelnek a gyepívonal mel-

¹ 1197: F. II. 308-9. l.; 1224: Smtóiklas. III. 238-240. l. V. ó, továbbá a királyi szerviensek sorai közé felemlő okleveleket. A várjobbágyok társadalmi és jogi helyzetére Pesty. A magyarországi várispánságok története (1882); Tagányi. Vármegeink eredetének kérdése. Tört. Szemle. 1913. 511-541. l. és u. o. 1916. 576-586. l. Jogállásuk részletes tárgyalásába nem bocsátkozhatunk.

² 1280: F. V. 3. 127. l. „vbi paneci exercitiales populi residebant”; 1284: Knuuz. II. 185. l. „ab usu et potestate eorumdem populorum exercitium pure et simpliciter extimendo”. Jobagioik földje azonban nem adományozható pl. 1281: Knuuz. II. 149. l. „tamen quia terram ipsorum jobagionum nostrorum cuiquam conferre legitime non possumus...”; 1289: W. IV. 343. l. adományozás miatt pereskednek. Jobagio engedélyt kap, hogy utódk hiján birtokát az egyháznak adományozhassa 1227: Pannoniálmí rendt. I. 686-7. l.

³ 1274: Soproni okl. I. 40-42. l.; 1281: Knuuz. II. 149. l.; 1299: H. Ó. VI. 445-450. l. „exercitiales jobagiones domine... regine...”; stb.

⁴ 1273: H. Ó. VII. 141. l. „...exercitiales populi castrí ferrei qui filij jobagionum sancti regis apelantur...”; 1289: F. V. 3. 506. l. „...et alijs omnibus exercituantibus, seu exercituare debentibus...”. Keltére nézve lásd: Karácsony, id. m. 114. l.; 1300: F. VI. 2. 246. l. „exercituanes nobiles de Scopus”; 1288: Liptói reg. 29. § „super donatione libertatis exercituanium” (de Liptó), (u. o. 64. §). Bizonyára ide kell sorozni a különféle szolgálatot teljesítő királyi népek jobagioit is. V. ó. Tagányi. Tört. Szemle. 1916. 596. l. (jogyzat) stb.

⁵ 1266: F. IV. 3. 346-7. l.; 1273: H. Ó. VII. 143-144. l.; 1274: Soproni okl. I. 40-42. l. Viszont midőn a király, a királynő az „*exercitiales*” közé emel. pl.: 1251: Knuuz. I. 388. l. „ipsos jobagiones exercitiales ordinavimus; donantes eisdem... triginta duo iugera terrarum...”; 1252: W. VII. 342-343. l. „a condicione buchariorum exemptos in numerum exercituanium nostrorum”; 1294: H. Ó. IV. 89. l.; stb.

tén felállított őrtelepek, a *speculatorok*, a *sagittariusok*, a *székelyek*, s a *bessenyők*.

Már Szent László törvénykönyvéből kitérünk, hogy a „custodes... confiniorum, quo vulgo ewrii vocantur” a *comes confiniorum* alá tartoztak, s hogy voltak előjáróik is (Illis vero custodibus, qui presunt...)¹ A határszéli megyék kialakulásával, úgy látszik, ezek az őrispánságok eltűntek, illetőleg többé-kevésbé beleolvadtak a várispánsági szervezetbe.² Amyi bizonyos, hogy midőn a XIII. században már több adattal rendelkezünk, a *speculatorok* a várszerkezetben foglalnak helyet, annak mintegy külső tartozékát alkotják. Abban jut ez leginkább kifejezésre, hogy a „maior speculatorum” az illető várispánság jogaitól kerül ki. A „maior speculator”-nak várszerkezethez való viszonyát szépen mutatja a következő adat: Birtokbeiktatással kapcsolatban 1268-ban jelen vannak a zalai várjobbágyok is „presentibus iohannibus castri, Blasio comite, Gothardo mayore speculatorum, Martino fratre eorundem, Olinerio mayore exercitus...”³ Ugyanez a Gothardus 1256-ban már zalai várjobbágy volt,⁴ 1263-ban pedig „maior exercitus castri Zaladiensis”.⁵ A maior speculator tehát nem volt speculator, hanem ellenkezőleg egyszer ezt, másszor auzt jelölték ki a várjobbágyok közül erre a tisztségre. Nem a speculatorok választották maguk közül, hanem a vár mindenkor i comese intézkedett ez ügyben, az ő képviselője, kiküldöttje volt. Kiküldetése sokszor még egy évig sem tartott, mert a monyorósi speculatorok szabadságlevelében: „item maior speculatorum si de possessionatis iohannibus castri esse debet, infra annum non debet

¹ II. 17. cikk. Závadszky L., A Szent István, Szent László és Kálmán-korabeli törvények, (1904). 170. l. A speculator magyar neve, az őt, később is előfordul 1272: II. O. V. 46. l. „...quandam terram speculatorum nostrorum vulgariter Ewr dietorum...”; 1246: Suciéiklas, IV., 306. l. de hamis, v. ő. Szentpétery, Regesta, I. 253. l. (840. sz.).

² Tagányi, Tört. Szemle, 1916, 426–431. l. v. ő. még Pauler Gy., Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. Hadtört. Közlemények, 1888, 508–9. l.

³ 1268: W. VIII. 208. l.

⁴ 1256: Zalai okl. I. 29. l.

⁵ 1263: W. VIII. 74–5. l. adatok még Gothardusra vonatkozólag, 1256: H. O. VII. 59. l. mint várjobbágy, 1257: W. VII. 466. l., 1264: W. VIII. 116. l. földet vesznek stb. Továbbá 1238: W. VII. 63. l. „Mutner speculator castri Ferrei”; Tagányi, Tört. Szemle, 1916, 428–9. l.; 1270: H. O. VIII. 127. l. „ad eastrum ipsorum pertinencium”.

computari“.¹ Felettük a maior speculator bíraskodik, az illető vár comese csupán hatalmaskodás és szabadságvesztés esetén. Bizonyos szolgáltatással is tartoznak a maior speculatornak éppúgy, miként a comesnek.² A várjobbágyoknál alacsonyabb rendűek,³ földjüket a király adományozhatta,⁴ a comes máshová telepíthette őket,⁵ sőt Zsignond, hiába hivatkoznak szabad voltukra, Péter fia László, volt tenesi comesnek adja a zalai öröket,⁶ miután a királynak örökösen vannak, alávétve.

Úgy látszik, még kevésbé vesztették el eredeti szervezefüket a várispánságok, a várvédelem kialakulásával a nyilasok, a *sagittariusok*.⁷ Szabadságuk hasonlatos

¹ 1270: H. O. VIII. 129. l.

² A bíraskodásra és az adózásra 1270: H. O. VIII. 127-130. l.

³ 1269: F. IV. 3. 526. l. „...eximendo de numero populorum nostrorum speculatorum licet primitus iobagiones castri ferrei fuerint, et sic per calumniam in numerum inciderunt speculatorum...“.

⁴ 1246: Smičiklas. IV. 288—289. l.; 1246: Weis, Urkunden. I. 173. l. (Fontes rerum Austriacarum, 2. Abth. XI. Band.); 1272: H. O. V. 46—48. l. „...vacuam, et habitatoribus destitutam...“; 1292: W. X. 32—33. l.; stb. Ezzel szemben várjobbágy birtoka csak sine herede decedentium esetén pl. 1222: Pannoni halmi rendt. I. 657. l. „predictis autem iobagionibus contradicentibus, quod nec homines illos, nec terram eorum rex conferre potuisset...“; 1256: Knuaz. I. 432—433. l. a király más földet ad esérébe; 1263: W. VIII. 51—52. l. Loesmán megye adományozásánál „exceptis possessionibus nobilibus hereditarijs, emptarijs, atque donatijs, salvis nihilominus terris nobilibus iobagionum castri in terra dicti comitatus existentibus“ (a közönséges jobbágók földjét nem veszi ki); 1275: W. IX. 133. l. miután az illető várföldben, melyet IV. László el adományoz, részük van (mixtini) a várjobbágyoknak is, az új birtokosnak esere útján kárpótlást kell adnia; 1279: Endlicher. 561. l. midőn a kún telepítéskor a király kisajátítja az illető terület nemess és jobbágionkat, ez úgy történik. „quod hisdem nobilibus, et iobagionibus castrorum nos pro talibus vacuis terris ipsorum nul iustum preclium personarum, ad concubium equivalens conferemus“ stb.

⁵ 1213: W. VI. 338—340. l. „sed per comitem quondam castri ferrei Andreum speculatores de Zala illic ire, et ipsorum terram populi ecclesie, qui ibi morabantur, intrare pulsati sunt, ita, ut vicissim alter alterius domum ingrederentur“.

⁶ F. X. 2. 44. l. László: Erdélyi, Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. 22. l. és Tagányi, Tört. Szemle. 1916. 418—419. l.

⁷ 1283: W. IV. 380. l. A Hazi féle javított szöveg szerint (Hazi. I. l. 10. l.): IV. László megparancsolja László soproni comesnek, hogy a fővári nyilasokat, kiket ő és elődei Sopron

a speculatorokéhoz. A király velük és földjeikkel szabadon rendelkezhetett, egyik helyről a másikra telepíthette őket.¹ Adót is fizettek.² Nem lehettek azonban a civiseknél sokkal alacsonyabbrendűek, mert hiszen akkor a soproni civisek ellenállás nélkül nem engedték volna őket maguk közé. Sőt van adatunk arra, hogy sagittarius rokona nobilis.,

A *bessenyők, a székelyek*, kiket szintén felhasznál-
tak a határvédelemre királyaink, comeseik, jobagioik vezetése alatt a várszerkezettől független katonai szervezetet alkottak: közvetlenül a király, illetőleg a nádor ítélte felettük.³ Mint nemzetiségek, a királyi serviensekkel nehezen hasonlíthatók össze. Viszonyukat a királyi

városához kapcsolják, ne kényszerítse a régi szolgálatra. „Sagittarij nostri de willa Lwer... dieunt nobis conquerendo, quod tu compelleres eos exhibere tibi scrucium, ad quod iudem antiquitus tenebantur.“ Amiből kitűnik, hogy a sagittariusok a megye comesének szolgálattal tartoztak.

¹ A lövéri nyilasokat IV. Béla, István, majd IV. László Sopron városához esatolja a civisek jogaival 1277: F. V. 2. 375—376. l. (Javítás: Házi I. 1. 6. l.); 1277: F. V. 2. 401. l. (Javítás: Házi I. 1. 7. l.); 1282: F. V. 3. 120. l. (Javítva: Házi I. 1. 9. l.); 1292: W. V. 68. l. (Javítva: Házi I. 1. 14. l.); 1272: H. O. VIII. 438. l.

² 1270: F. V. 1. 23. l. (Hibaigazítás: Házi I. 1. 4. l.) a sopronmegyei nyilasokat István felmenti a szőlővám (hegyvám) alól.

³ 1279: F. V. 2. 583—584. l. „...quandam particulam terrae, vni aratro sufficientem, Zedlysku vocatam, terre Zalank et Wyth nobilium contiguam. Philippo, genero ipsius Zalank, sagittario de Sadnar, dedimus...“

⁴ A bessenyők comesairól, curialis comesairól, jobagioiról 1224: Endlicher. 419—420. l. Keltére nézve I. Karácsonyi. id. m. 48. l. az árpádi bessenyők szabadságlevelében. Comesüket a nádor háromévenként nevezé ki, aki viszont az igazságszolgáltatás végzésére curialis comest tart. A comesnek lovaik után adót fizettek, hadba a comes vezette őket, magukban csak némelyik jobagio lehetett. Descensusra is voltak kötelezve (v. ö. Tagányi, Tört. Szemle. 1916. 304. l.). Voltak azonban, úgy látszik, bessenyők, akik várföldön laktak. 1203: W. I. 97. l. A székelyekre vonatkozólag IV. Béla F. IV. 3. 547. l. „Steuli de Wagh, olim per comitem suum fuissent plurimum aggregati“; 1235: F. IV. 1. 22. l.; 1300: Smtéklás. VII. 403. l. Hogy a székelyek is fizettek adót 1301: Székely okl. I. 30. l. v. ö. Eckhart F. A királyi adózás története. 12. l. Mint különálló katonai szervezet tagjára, székelyre az erdélyi vajda megyéinek bírósága nem volt illetékes (1270—1272): Székely okl. III. 3. l. v. ö. Hajnik id. m. 119—127. l. Felettük a királyi hatóságot a nádor gyakorolta 1221: Pannonhalmi rendt. I. 631. l.; 1224: Endlicher. 419. l.; v. ö. Tagányi, n. o. 303. l.; Hajnik I., id. m. 107. l.

serviensekhez a legvilágosabban egy datalatlan oklevél tárja fel, melyben IV. Béla szolgálataikért azt a kiváltságot adja „quod non sub certo numero, sed eo modo, sicut servienses regales per se et personaliter armati nobiscum exercituare teneantur“.¹

Eppen az különbség a királyi serviensek és az eddig felsorakoztatott királyi hűbéresek között, hogy ezek a királyi hűbéresek katonai szervezetet alkottak, valamely intézménynek voltak a tagjai, comesaikkal és jobagioikkal találkozunk, ezzel szemben a királyi servienseknél intézmény nyoma nem mutatható ki. A királyi serviensek collegiumnának nincsenek comesai, maiorjai, szabadságuk, libertasuk nincs intézményhez kötve, mint például a várjobbágyoké, ellenkezőleg, libertasuk személyhez szóló libertas volt. Ha a királyi serviensek egyáltalán hűbéresek voltak, úgy akkor más természetűnek kellett lenni hűbériségüknek; szabadságuk szétfeszíti a katonai szervezet szoros határait. A királyi serviensek a nobilisokhoz sokkal közelebb álló jogokat élveztek, senhogy a speculatorok, sagittariusok szolgálatával, hirtokjogával összemérhetők volnának. A tatárok által keltezt félelem egyes királyi servienseket a speculatorok közé üzhetett,² bizonyos, hogy életmódjuk nem különbözött sokban amazokétól, de az a szakadék, mely köztük és a királyi serviensek jogai között tátongott, csak királyi kegyvel volt áthidalható. A király felment egyes hűbéresek az intézmény terhe alól, s ezek királyi serviensek lesznek.³ Hűbéri kötelezettségük megszűnik ezzel, mely őket eddig az intézmény életéhez fűzte. Vajjon a király csak azért oldozta fel kötelezésekét, hogy azután egy magasabb formájú hűbériségbe faszítsa őket?

A király csak beleegyezésükkel adományozhatja a bessenyőket, s földjüket 1238: F. IV. 1. 406. l. az oklevél azonban ugyanúgy I. Szentpétery, Regesta, I. 195. l. (637. sz.).

¹ F. IV. 3. 547. l. Comesük zászlóját követték 1301: Székely okl. I. 30. l. az ofálok közt lakó székelyeket „in iurisdictione Knesij eximentes tempore exercitacionis more aliorum filiorum siculorum sub vexillo comitum ipsorum communerari et exercituare volumus“.

² 1257: W. VII. 465—466. l. „Quod cum tempore tartarorum propter paucitatem eorum et guerram abiniam, ac timorem, quo corda fere omnium hominum incusserat, se cum terris suis speculatoribus Zalaadiensibus de Karka adhaerissent . . .“

³ 1269: F. IV. 3. 526. l. speculatorokat; 1272: F. V. 1. 184. l. sagittariusokat; 1279: F. V. 2. 490—493. l. sagittariusokat; 1327: F. VII. 3. 176—180. l. speculatori; stb.

A speculatorok, sagittariusok, bossenyők, székelyek servitiuma közvetlenül nem föld ellenében történik, hanem inkább az intézményben gyökeredzik, melyhez tartoztak. Ez magyarázza meg azt az eltérést, mely a várjobbágy, a speculator birtokát megkülönbözteti egyrészt a praedialis, másrészt a királyi serviens birtokától. Voltak azonban olyan hűbéresek is, akiknek szolgálata sokkal szorosabban kövcsölődött össze a királytól adományként kapott földdel.

A XIII. század közepétől mind határozottabb vonásokban kifejeződő *polyárságra* kell még gondolnunk. Az egyes „libera villa“-k bizonyos, helyenkint változó számú harcos állítására vannak kötelezve,¹ olyan servitium ez, mely nem egyeztethető össze a „per se et personaliter“ serviens-szabadsággal.

¹ Az egyes „libera villa“-k katonakiállítására 1206: Zimmermann, I. 10. l. Karakó, Crapanzorph et Rans“ Nos ob custodiam confinium exebent in exploratione neque etiam nisi quando rex in propria persona in regnum exterium processerit in exercitum ire teneantur“, az 1238: u. o. 87. l. és 1266, u. o. 98. l. szerint ezek a hospesek 4 páncélos harcosal „sub nostro vexillo militare teneantur, et cum nostris militibus non in societate baronum nostrorum descendere teneantur.“; 1224: u. o. 34. l. (Andreanum) ötszáz harcost kell kiállítani, az ország határán belül százat, midőn a király is hadba száll, ha csak baro vezeti a sereget, ötvenet; 1230: Endlicher, 427. l. Zatlmar, „quod more saxoni nullius ipsorum armatus cum quatuor personis sagittariis nihilcum exercituare teneantur“; 1238: F. IV. 1. 135. l. Zombathely. Ha a király személyesen vesz részt, minden száz mansio után egy harcost kell kiállítani; 1240: F. IV. 1. 322. l. Keltère nézve v. ö. Karásonyi id. m. 52. l. „Teutonici in suburbio castri de Bors“ ugyanúgy, mint Nagyszombat; 1241: H. O. VI. 40. l. zamari hospesek „de sex mansionibus unum militem armis bellicis optime preparatum cum comite de Triachin... mittere teneantur“; 1242: Smičiklas, IV. 174. l. „in Zagabria in monte Grech“ tíz harcost állít ki, amit 1266: u. o. 401. l. Béla király elenged; 1244: F. IV. 1. 326. l. Pesth, midőn a király személyesen megjelenik, tíz jól felszerelt harcost kell küldeniök; 1244: F. IV. 1. 331. l. Kurpona „iuxta possibilitatem suam“; 1244: H. O. VI. 42. l. Kuremund, tizenöt mansio egy páncélost szerel fel, aki nem baróhoz csatlakozva, hanem a király zászlója alatt harcol; 1252: Smičiklas, IV. 490. l. in Crisio „ad exercitum... venire non tenebantur“; 1254: H. O. VI. 77. l. Dobruza et Babusecky, mint Korpona; 1254: F. IV. 2. 214. l. a zolyoni hospesek „sub nostro vexillo militare tantummodo teneantur, cum comite de Zelon...“; 1255: Knausz, I. 427. l. hospites de nova villa Bisztric „ad exercitum... ad quem nos personaliter ire confugit, et ipsi deceler armati sub nostro vexillo

Sokkal jelentősebb a királyi servienszek birtokjogának meghatározására a *jobbágyfiúk helyzete*, hábéri kötelezettsége. A tıróci, lipői medencétől kezdődőleg vonulnak ezek a katonai telepés a határ mentén a Szepességen keresztül Sáros és Abauj-Torna megyékig. Az ország északi határának védelmére királyaink, legfőképen IV. Béla irányítása mellett történt magyarányú telepítés eredménye. Maga a kifejezés „filii jobagionum“, az orosz „bojárok gyermekeinek“ megfelelően, a kora középkori életszemlélet, gondolkodásmód születte. Minden változást, viszonyt az élet hús és vér formájában jelentettek meg. Amint a gyermek, a fiú apjához tartozik, éppúgy a jobagionatushoz való tartozást a „fiú“ szemléletében oldották fel. „Filii jobagionum“ annyit jelent, mint „de genere jobagionum“, a jobagiók közül való. Ezzel azt akarták kiemelni, hogy nem akármelyik rend tagja az illető, hanem a jobagiók előkelő csoportjából való. Innen van, hogy a „filii jobagionum“ egyszer a jobagionál alacsonyabb, máskor annál nemesebb, tekintélyesebb osztályt látszik jelenteni.¹ Nem

ire tenebuntur“; 1258: Endlicher, 499. l. Nyitra „aditis ex eis duodecim armatis, sub vexillo regis militabant; 1264: Endlicher, 505. l. Zethmar „ad exercitum regalem proficiscantur cum sex loriceatis, qui esse debeant sub vexillo regio“ 1265: Endlicher, 507. l. Berény „Item ultra voluntatem eorum per comitem ad exercitum ire non cogantur, nisi in exercitu regis sub vexillo suo, vel ex mandato eius speciali“; 1271: Endl. 523. l. a szécsi szászok, akár az országban, akár az ország határán túl kívánja a szükség, 30 lándzsást küldenek a királyi zászló alá; 1271: Endl. 528. l. Győr nem tartozik harcra; 1272: F. V. I. 176. l. Felzár in Vrocha ugyanilyen mentességet élvez; 1279: H. O. V. 60–62. l. Vasvár két harcost ad a királynak, ha szentélyesen van jelen, „qui sub nostro vexillo regni permanebunt“ stb. V. ö. Szalay J. Városaink a tizenharmadik században (1878); Hóman B. A magyar városok az Árpádok korában (1908) 114–117. l. A hospesek tehát nem per se et personaliter harcolnak, hanem bizonyos átalányt tartoznak kiállítani. Ez megfelel Pletsinger Ottó indoklásának (Gesta Friderici [1912²] Scriptorum Rec. Germ. 31. 1). A királyi servienszekhez annyiban hasonlítotok, hogy a hospes-nilesek is, egy-két esetet kivéve, sub vexillo regio harcolnak.

Mályusz szerint a váradi regisrum „jobagiones de castrisibus exempli utódat a „filii jobagionum“ (id. m. 116. l.). Azok, akik alsóbb tisztségeket viseltek, fiúk számára is kiváltságosabb helyzetet tükröztek biztosítani. A „fiú“ kifejezés ebben az értelmezésben a jobagiók alsóbb rétegét jelentené, megkülönböztetésül annak nemes, előkelő rendjétől. A zolyoni országon területén azonban hiányzik ez a szembeállítás, a jobbágyfiú mellett a jobagio egyszer-kétszer tűnik

osztályfogalom, hanem csak vonatkozást fejez ki. Ezért találkozhatunk „*tauernici nostri, qui filii bissenorum dicuntur*“; „*a condicione... comitum vduornicorum,*

fel, gyakrabban az Árpádok után, s akkor is azonos értelemben. 1233: turóci reg. 36. §. V. ó. Mátyusz. id. m. 71. l.; 1255: u. o. 32. §. V. ó. Mátyusz. id. m. 65. l.; 1255: u. o. 11. § (az eredetiben jobbágyfiú); 1266: u. o. 24. § (az eredetiben jobbágyfiú); 1266: liptói reg. 4. §; 1271: turóci reg. 66. §, az 1389: u. o. nemességkor jobagio; 1379: W. XII. 255. l. a regisztrumban „*seruientibus jobagionibus regalibus*“ (liptói reg. 10. §); 1287: liptói reg. 30. § stb. Megjegyzendő, hogy a két regisztrum fogalmazványu Zsigmond korabeli. A „fiú“ kifejezés nines párhuzamba állítva a „jobagioval“, nem osztályfogalom. Megkülönböztették azonban a „nemes“, „a szent király jobbágyát“ az egyszerű „jobagiótól“. Eppen azért, mert nem rendi megkülönböztetést jelent, szerepel a „fiú“ kitétel, hol a „jobagio“, hol a „nemes jobagio“ mellett. 1216: W. XI. 135. l. „*cum filijs jobagionum de Nitria*“; 1245: F. IV. l. 381. l. (Posony) „*qui vulgo Salaseadov nuncupantur*“ (v. ó. 1241: H. O. VI. 40. l. jobagiok „*qui descensum dantes... appellantur*“, tehát „fiú“ — „jobagio“); 1251: W. II. 222. (Posony) „*jobagiones castri... et cum eisdem filiis jobagionum, qui vulgo zalesodov dicuntur*“; 1263: W. VIII. 49-50. l. Loesmán megye eladományozásakor magánföldesúri hatóság alá jutnak a „*jobagiones castri, filii jobagionum, qui kelthobagfyu dicuntur, et castrenses*“, ezzel szemben „*exceptis possessionibus nobilium... (et) nobilium jobagionum castri*“; 1263: W. III. 44. l. (Albensis) „*qui descensum comiti suo dare consueverunt*“, 1271 ben mind castrensis gyermekei „*in numerum... nobilium jobagionum*“ emelkednek (u. o. 257. l.); 1274: H. O. VII. 150. l. (Gömnár) „*quintane pondera... soluentium oriundi*“ stb. Midőn a „fiú“ előkelőket jelent, 1165: F. II. 173-4. l. (Posony) „*a castrensi seruicio subtraxi... vt inter proceres... castri, proceres filii, scilicet Stephani regis existant*“; 1222: Pannonhalmi rendi. l. 657. l. (Mosony) földjeiket a király nem adományozhatja, mivel „*filiis jobagionum Sancti Stephani regis sint*“; 1274: Smóciklas, III. 239. l. (de Gorica) ugyanúgy; 1255: W. II. 257. l. (Posony) jobagio mellett ugyanígy; 1227: H. O. I. 8. l. (Sopron) „*filiis jobagionum... castri*“ szabadon eladhatják földjeiket; 1229: W. XI. 212. l. (Albensis); 1251: Szentpétery, Regesta, I. 296. 7. l. (955. sz.) újvári seruist testvérei vel „*in jobagiones... castri, qui vulgo filii jobagionum sancti regis appellantur, duximus transferendos*“; 1268: H. O. l. 38. l. (Vasvár); 1273: H. O. VII. 141. l. (Vasvár) stb. Kitűnik ezekből az adatokból, hogy a „fiú“ jelentése „antód“, a jobagiok bizonyos osztályához tartozó. Hogy a „fiú“ alatt a „iuuenis“ mintájára nem „iurefilii“ értelek, mutatja 1265: F. IV. 3. 262. l. tárnokokkal; 1224: Pannonhalmi rendi. l. 662. l. officinálisokat kapcsolathat, akik pedig hivataluk után nem barcoltak. A „iuuenis“ magyarázatához v. ó. Adolf Hofmeister, Puer, Iuuenis Senex, Zum Verständnis des mittelalterlichen Alters bezeichnungs (Papsttum und Kaisertum, 1926. 287—316. l.).

¹ 1265: F. IV. 3. 262. l.

qui filij comitum vduornicorum dicuntur“.¹ vagy „qui de filiis officialium ecclesie sancti Martini oriundi fuerant“.² A „jobbágyfiúk“ elnevezés mindenütt fellelhető, a Felvidéken azonban egy jellegzetes hűbéri intézmény jelzésére specializálódott, mely sajátosságában a praedialis és a várjobbágság közt foglal helyet. A várjobbágyi szervezethez annyiban hasonlít, hogy intézménye tömörült, katonai szervezetet alkotott, viszont felesillan benne a praedialis hűbériség alapvonása is: a kötelezettség a birtokon épül fel, a kapcsolat a királlyal egyéni, közvetlen.

A *líptői és turóczi jobbágyfiúk* viszonya a várszerkezethez, a zólyomi comeshez meglehetősen homályos, adatok híján nehezen fixírozható. Mályusz alapvető kutatásai után valószínűnek látszik, hogy a várispánságok jobbagionál fölgötlenebb helyzetet élveztek, mozgásuk szabadabb volt, de nem szakadtak el a castrumtól annyira, mint a szepesi tíz lándzsások. A település elve határozottabban érvényesül, mint az ország belső megyéinél, a szolgálat alapja rendszerint a két ekesűta nagyságú birtok. Egyrészt a folyton szaporodó telepek szőrtsága, másrészt az a körülmény, hogy a zólyomi ispánság eredetileg uradalom volt, erdőispánság, hol a katonai szempont alárendeltebb szerepet játszott, magyarázza meg a turóczi jobbágyfiúk önállóbb, kismemesekhez hasonlatos szabadságát. Néha egyenesen nobilis a nevük,³ bizonyára azért, mert a kapcsolat a vár és közöttük határozatlan, laza volt. Közvetlenül nem tudjuk megállapí-

¹ 1274: W. IX. 76. l.; 1322: F. III. 1. 365. l. „Mathaeo et Marcello filiis comitum vduornicorum“. Keltére nézve lásd: Karácsonyi, id. m. 48. l.

² 1224: Pannoniáknai rendt. I. 662. l.

³ 1256: F. VI. 2. 386. l. „Vidus nobilis de Thurocz“. Keltére nézve lásd: Karácsonyi, id. m. 56. l., ki 1266: F. VI. 2. 392. l. mint jobbágyfiú; 1263: F. V. 1. 326. l. „nobiles de Thurocz“, hogy jobbágyfiúk lásd: Mályusz, id. m. 128. l.; 1248: turóczi reg. 47. § filii jobagionum (Nanzallo), aki Kysmayus birtokán „prout nobiles de Thurocz“ teljesít hadi szolgálatot (1257: F. IV. 2. 241. l. Keltét: Karácsonyi, id. m. 54. l.) v. ö. turóczi reg. 46. §; 1263: W. VIII. 56. l. és 1295: W. X. 180. l. Mályusznak az az állítása, hogy a „nobiles de Thurocz, nobiles de Lyptou“ kitétel nemességük territoriális jellegét, alacsonyabb társadalmi állásukat jelzi (id. m. 132. l.), nem fogadható el, mert előfordul pl. 1260: H. O. VIII. 77. l. „nobiles de comitatu Castriferrei“; 1268: W. III. 188. l. „nobiles de Symagio“; 1299: W. V. 294. l. „nobiles de comitatu Tolnensi“; 1299: Kuauz. II. 470. l. „nobiles de comitatu Posoniensis“ stb.

tani, hogy a comes hatásköre rájuk mennyire terjedt ki. Kétségkívül a várispánsági szervezet bomlásával ez a hatáskör egyre gyengült. Mályusz véleménye szerint harcban a zólyomi comes zászlóját kövezték, várszolgálatot teljesítettek, s a comes intézte peres ügyeiket.¹ Mint alább látni fogjuk, a szepesi jobbágyfiúk külön szervezetet formáltak, külön comesük volt, fel voltak mentve a szepesi ispán, a vár castellanusának hatásköre alól. Ilyen comesről a zólyomi ispán mellett nincs tudomásunk. Ez valószínűvé teszi azt, hogy a turóci-liptói jobbágyfiúk felett megőrizte jurisdictióját a zólyomi comes, Koránsen szabad azonban ebben eastrensishez, vagy éppen várjobbágyhoz hasonló alávetettséget feltételezni. Mályusz, úgy látszik, e nézet felé hajlik. Ezzel ellentétben sokkal szabadabb szellemet sejttek, mint ahogy a jobbágyfiúk intézményének kialakulásában is sokkal nagyobb szerepet engedtek a libereknek.² Először is megállapítható, hogy a zólyomi comes több esetben jobbágyfiúk felett nem mint comes, hanem különös mandátum alapján, mint a király megbízottja mond ítéletet;³ más alkalommal a jobbágyfiúk egyenesen a király előtt pereskednek.⁴ Ha ehhez hozzávesszük, hogy a nemesi bíraskodás csak az Anjoukorban jut szorosabb kapcsolatba a királyi curiával,⁵ a turóci-liptói jobbágyfiúk kiváltságosabb helyzete, szabadabb mozgása a várjobbágyok jogállásával szemben bizonyosnak tekinthető. A szolgatársak bírálja a comes, illetőleg helyettese a curi-

¹ Id. m. 129. l. magánadózás alóli mentesség, id. m. 140. l. várvédelem, id. m. 157. l. comes vezetése alatt vonul hadba, id. m. 158. l. a comes élékezik felettük.

² „... a jobbágyfiúk... a nem szabadok sorából csak lassan... váltak ki s csak a XIV. század első felében létek országos nemesek...” (id. m. 158. l.). Erre már Hóman rámutatott ismertetésében (Századok. 1922. 563. l.).

³ 1258: F. IV. 2. 483—484. l. birtokfoglalás esetén „et... rex. hoc factum fidelis suo Detrico, comiti de Zolyom, duxisset committendum” (v. ö. turóci reg. 71. §); 1283: H. O. VI. 294—295. l. „Quod cum ipso (t. i. a zólyomi comes) ex nostro mandato, iudex furum, latronum et malefactorum, in comitatu de Thweroz fuisset deputatus...”; 1258—59: turóci reg. 5. § birtokperben egyezséget hoz létre Mihály zólyomi ispán. Ebben az esetben nem lehet megállapítani, hogy királyi mandátum alapján ítélt, avagy felkért bír.

⁴ 1279: W. IV. 181—182. l. (Javítva: Kubinyi. I. 112. l.) Luitbor et filii, turóci jobbágyfiúk, s Demeter sarosí főispán közt ítélt „ipsa causa coram nobis fuisset ventilata” — mondja IV. László.

⁵ Hájúik, A magyar bírósági szervezet és perjog. 20. l.

alis comes, az officialis volt.¹ Alárendeltségük azonban nem hasonlítható össze azzal a viszonyal, mely a zólyomi comes és a jobbágyfiúk között fennállott.² Ezért úgy gondolom, hogy a turóci-iptói jobbágyfiúk liberata a bíraskodás szempontjából a várjobbágyok és a nemesek jogai közt helyezhető el. Mályusz erejében befolyásolta az a feltevése, hogy a zólyomi comes illetékessége a nemesekre is kiterjedt.³ 1279-ben a Prónai család őseinek Reesk comesnek és fiának IV. László esérébe más birtokaiért Prónát adományozza „a potestate seu iurisdictione comitatus de Zolum penitus eximendo, iure perpetuo possidendam.”⁴ A birtokot tehát nemesi jogon adja, 1290-ben, majd 1293-ban III. Endre birtokvizsgálat alkalmából IV. László adományát megerősíti, s értelemeiért hozzáteszi „et iudicio comitis nostri de Zolum pro tempore constituti ad stare non teneretur, praeterquam nostrum, iudicis curiae nostrae, vel palatini nostri, pro tempore constituti...”⁵ Mintán pedig Reesk, miként rokona, Bogomer, cseh származású nobiles volt,⁶ úgy látszik, hogy a zólyomi comes nobilesek felett

¹ 1248; W. VII. 258—259. l.; 1265; Századok, 1909. 879. l.; 1279; W. XII. 256—257. l.

² Hogy a jobbágyfiúk telke nem volt mentes a comes bíraskodása alól, bizonyítja az a mód is, amivel a király valakit jobbágyfiúvá tesz. A 2-4 ekealja föld adományozásánál sohasem említi a király, hogy a birtok „ab ipso Castro”, „a iurisdictione comitis” ki van emelve, Pl. 1256; F. VI. 2. 386. l. „a terra populorum nostrorum penitus separanda”. A legfőbb esetben azonban csupán a birtokot, annak nagyságát említik föl.

³ Id. m. 157. 158. l.

⁴ 1279; F. V. 2. 546. l. csak a birtokot veszi ki a comes bírasköre alól, nem Reesk comes-t és fiát, mint ahogy Mályusz (id. m. 158. l.) értelmezi.

⁵ 1290; W. V. 1. 2. l.; 1293; F. VI. 1. 242—245. l.

⁶ Mályusz, id. m. 36. l. Esethatalon, hogy e megállapításával ellentétben, Mályusz a Prónai család őseit jobbágyfiúknak tartja (id. m. 130. l.). A vadász-balász Uzda és a „Cerna kow”-i hospesek helyzete, akik jobbágyfiúk lettek, nem vehető egybe ezekkel a cseh nemesekkel. Nyilvánvaló, hogy Uzda nem nemes. Inuen egyszerű közszevad volt, aki ezért a föld birtokosának szolgálattal tartozott. Idegen nemest vendégszerelő királyaink ilyen sérvitennel sohasem terheltek. Ahból, hogy többekkel együtt megvédelmezte Zólyom várát, még nem következik jobbágyfiú volta; mint királybí nemes másképp nem is eslekedhetett (1290; W. V. 1. l.). Bizonyítja nemességétől társadalmi állását birtokainak száma, rokonának, Bogomer comesnek, lat faluja van már 1286-ban, egy másiknak három (id. m. 131. l.), holott a jobbágyfiúbirtok 3-4 aratrum terje-

is ítélkezett. Ez a következtetés azonban az exemptiók félreismerését jelentené. Ha az uralkodó, mondjuk, valamelyik libera villa részére árumegállító jogot biztosít, az nem jelenti még, hogy az illető városban már azelőtt is árumegállítás mint *usus* ténylegesen fenn ne állt volna, s viszont a királyi kiváltságlevél ereje elenyészik, ha nem tud szokásjoggá átalakulni. A középkori felfogás szerint, az új, pozitív jog nem szünteti meg a régit, mert nem az állam alkotja a jogot, az, amit az állam szankeionál még nem jog, hanem az állam van a jog alá rendelve, miként mindenki. „Das Recht ist vor dem Staat, der Staat für das Recht und durch das Recht, nicht das Recht durch den Staat.“⁶ A kiváltságlevelek, a különféle átírások, s megerősítések arra valók, hogy ha netalán valaki az élő szokásjogot megátuidná, legyen tanúság, ami a királyi szó súlyával az *usus* jelenlétét kétségtelenné teszi.⁷ Reesk comeset és fiát bizonyára birtokperben, hatalmaskodásban a zólyomi comes nem idézte maga elé, de 1293 után Reesk comes hivatkozhatott erre az oklevélre, ha a zólyomi comes mint bírót magára nézve illetékesnek nem akarta elismerni.⁸ Bár a nemesek egymástól a XIII. században még sokban különböztek, nem valószínű, hogy a lipői-turóci nobilesek jogállása annyira eltért volna az országos nemesek kiváltságaitól.

Várjobbágyoknál nagyobb szabadságot élveztek hadi kötelezettségükben is. Az oklevelek mindig kiemelik, hogy a királyt szolgálják fegyverrel, neki vannak alárendelve.⁹ Több ízben a szövegben egyenesen „nobis-

delmü. Ezért kizártnak tartom, hogy Reesk comes jobbágyfű lett volna; ha országos nemes nem is volt, olyan hospesnek kell tekinteni, aki megőrizte nemességét az új hazában is.

⁶ Fritz Kern, *Recht und Verfassung im Mittelalter*. Historische Zeitschr. 120. köt. 9. l. Erről többet a III. fejezetben.

⁷ L. o. 34—35. l.

⁸ Ugyanígy kell értelmezni Bogomér comes nemesítését is. (1286: lipői reg. 47. §. v. ö. Mályusz, id. m. 131. l.) Bár csak az oklevél regestáját ismerem (az eredeti a Szent-Ivány-család levéltárában van) bizonyosnak veszem, hogy nem tulajdonképeni nemesítésről, hanem nemességük ünnepléses kijelentéséről van szó, melyre máshol is van példa: 1273: Szentéklas, XIII. 186. l.; 1274: H. Ö. VII. 147—150. l. Az állítólagos nemesítéskor Bogomér hat, Serephil rokona három falu földesura. A regestában is „super exemptione de numero hospitium“ található.

⁹ 1230: Szentpétery, *Regesta*, I. 148. l. (460. sz.) „super

emű", „sub vexillo regio" fordul elő.¹ Mindez arra mutat, hogy hadi szolgálatakat elláthatták a zólyomi comestól függetlenül is. Viszont néhányan közülük az általános felkelés idején mint örök visszamaradhattak a várakban.² Az Anjouk alatt egyes esetekben a király határozottan kiemeli, hogy a szolgálat a birtok után a comest illesse meg.³ De éppen ezek a források áradják el, hogy általánosságban a jobbágyfiúk fegyveres szolgálata nem kimondottan várszolgálat, és hogy sorikkal nem a romes, hanem inkább a királynak seregét szaporították.

Bizonyos csekély várjobbágyi adózás mellett, mely legfőképpen a descensus megváltása lehetett,⁴ szolgálá-

eadem die terra servire teneantur et *corone* subiaccant *regie maiestatis*"; 1248: turóczi reg. 47. §. IV. Béla király Namazleuk és fiainak 5 ekealja földet ad „sub ea libertate, ut singuli in exercitibus regis ad capita sua *domino regi servire* teneantur"; 1255: F. IV. 2. 295. l. „... singuli sex ex ipsis... unum panceratum debeant *ad nostrum exercitum* destinare..."; 1257: u. o. 241. l. (Keltére: Karácsonyi, id. m. 54. l.) „... in ipsa terra... perfuri... libertate exercituuli *nobis* *serviundo* prout nobiles de Thurocz..."; 1258: u. o. 483. l. „sicut alii de Thurocz, qui lobbagyini dicebantur, *domino regi* *servire* teneantur"; 1258: turóczi reg. 6. § stb.

¹ 1256: F. VI. 2. 386. l. „*nobiscum* exercituando"; 1263: H. O. VIII. 92. l. „ut unus ex ipsis ad expeditionem nostram dum fieri contigerit, *nobiscum* debeat proficisci"; 1263: W. VIII. 56. l. „... unus ex ipsis ad exercitum nostrum... *nobiscum* debeat..."; 1353: lipcói reg. 26. § „ut unus homo panceratus de predicta terra in quolibet regio exercitu, *sub vexillo regio* semper serviro teneatur...". Megemlítendő még két nyítrömgyei adat, — bár valószínűleg kimondottan nem jobbágyfiúkról van szó —, hol a katonai szolgálat „sub vexillo... regis" (1240: H. O. VII. 26. l.) „sub vexillo regio... nulli in societate baronum..." (1240: W. VII. 105. l.) történik.

² 1262: F. VI. 2. 387. l. „castellanus de castro Turuch"; 1262: H. O. VI. 232—3. l. „idem Johannes tempore exercitus nostri generalis in castro Lypton permanebit sicut miles in custodia dñi castrum..."; 1267: W. III. 159—161. l.; 1355: lipcói reg. 38. § „sub ea libertate, ut de ipsa terra duo homines armati tempore guerre et ardue expeditionis ipsius castrum Lypto, fidelia servitia exhibere teneantur".

³ 1388: lipcói reg. 56. § „... sub ea conditione, ut idem comiti Lipcoviensi pro tempore constituto cum uno equo exercituulter servire teneantur...".

⁴ 1250: turóczi reg. 46. § „ut quatenus regalis collecta in regno suo emanaret, sicut nobiles regni sui talem collectam sibi dare non teneantur, nec collectam ab eodem possessione exigere presumperent...". amihől kifutik, hogy a jobbágyfiú birtoka és személye után nem volt egészen ment az adófizetés terhe alól. Mátyusz felfogása szerint legnagyobb kiváltságuk „mindenféle királyi s következőleg, mivel korábban a

tuk igazi természete katonai volt.¹ Hadi kötelezettségük alapja a többé-kevésbé megszabott nagyságú föld, s — ami vizsgálódásunk szempontjából roppant fontos — a katonakötelezettség vállalása birtokadománytal kapcsolatos. Mielőtt a jobbágyfiúk sorai közé a király valakét felvesz, ez a felvétel úgy történik, hogy az illető földet kap s a föld birtokában „ratione terrae” szolgálja a királyt.²

Ha a jobbágyfiú földje conditionalis, birtoklása servitium vállalásával egyértelmű, úgy akkor azt kell kintani, hogy ez a kötöttség milyen mértékben érvényesül a gyakorlatban, a servitium mennyire tolódott át a személyről magára a birtokra. Erre legegyszerűbben a conditionalis birtok forgalma, adásvétele adhatja meg a feleletet.

Vajjon a lipitói-turóci jobbágyfiú csak a király hozzájárulásával adhatja el birtokát? Mátyusz megállapítása szerint „a jobbágyfiú birtokát pénzért szabadon eladhatta”.³ Abból a fennmaradt pár Árpádkori adatból azt látjuk, hogy ilyen esetben a király beleegyezését nem

jobbágyfiúk magánföldesura is a király volt, minden magánadózás alóli mentesség” (id. m. 120. l.). Mátyusz eredményeit annyiban kell módosítani, hogy a várjobbágyok mintájára némi, magasabb formájú adót fizettek, legfőképpen descensusot. Az általa felhozott adatok nem teszik az adómentességet nyilvánvalóvá, mert Uzdának és Gudrun fiainak, eddigi szolgáló officiumát szünteti meg hadkötelezettségük, s nem az adózást. Régi officiumukat nem végzik többé, de ez még nem zárja ki, hogy új officiumuk ne rejtsen magában (nem vadász, nem halász) valamiféle szolgáltatást.

¹ 1364: lipitói reg. 64. § „... nec eundem Paulum ad faciendam servitium rusticalia compellere deberent: servitium autem filiorum exercituum tantum facere tenerentur...”

² 1242: turóci reg. 70. § „... sub conditione perpetua tradite”; 1248: u. o. 47. § birtokadomány „sub ea libertate...”; 1249: u. o. 8. § „sub servitium conditione perpetua date”; 1255: u. o. 32. § „super aggregatione in numerum iobagionum de Turuch et collatione terre duorum aratorum Olmsk...”; 1257: F. IV. 2. 241. l. (birtokadomány), „Volentes etiam eundem Ioannem in ipsa terra Kys-Mois vocata perfrui et gratulari libertate exercituum nobis serviendo...”; 1258: F. IV. 2. 483. l. (birtokadomány), „... et idem de cetero de eadem serviet...”; 1258: turóci reg. 45. § „super collatione terre... sub libertate filiorum iobagionum...” stb. Néhol, különösen ha az illető már jobbágyfiú, a „sub conditione” nincs megemlítve. Pl. 1262: F. VI. 2. 387. l. (v. b. turóci reg. 48. §, hol nincs kitéve, hogy a föld conditionalis); 1267: W. III. 159--161. l. (v. b. lipitói reg. 8. §, nem szól conditionalis birtokról).

³ Id. m. 136. l.

volt szükséges kikérni.⁴ Mi ennek a jelentősége? A probléma bonyolultságára némi fényt vet a turóci registrum 22. §. megjegyzése. 1293-ban Vydas fia, Dank és ennek fiai örökös földjükből egy ekealja területet eladnak a turóci convent előtt. Gyge fiainak, Pálnak és Bodának.⁵ A forrásokból meg lehet állapítani a két fél jobbágyfiú voltát.⁶ Behek Imre országbíró birtokvizsgálata alkalmából a birtok gazdája, „Paulus, filius Laurentii de Bokonok”, Gyge leszármazóinak egyik tagja bemutatja a birtokra vonatkozó okleveleket. „Et quia ipsa terra de possessione filiorum iobagionum Viduffelde vocata ex eis et prenominato Dank vendita extitisse dinoscitur, idemque Paulus, filius Laurentii se et suos predecessores de ipsa terra servitia populorum iobagionum nunquam fecisse dicebatur, ideo ipsa terra ab eodem et et (így) suis fratribus, tanquam celatoribus iurium regulam pro domino rege debet occupari.“⁷ A jobbágyfiú servitiumát tehát, legalább is a XIII. század végétől kezdve, a birtok, annak nagysága határozza meg. Gyge fiai, mint jobbágyfiú-telek vevői, kötelesek lettek volna a vett telek után is katonáskodni: *halkötelezettségük conditionális birtokok növekedésével arányosan emelkedik*. Ha hadi szolgáltatuk personalis jellegű volna, úgy akkor a kötelezettség nagyobbodását a személyek, a családtagok számának az emelkedése idézné elő, s közömbös maradna, hány birtokuk van. A királyi hozzájárulás szükségtelen volt, nem mintha a birtok ment lenne a servitiumtól, hanem mert conditionális birtok eladása máskép, a ser-

⁴ A királyi megerősítés kikérésének indítékokait Ildedi Vjlan fia, Tyvan esete, aki 1279-ben Viduffelde felerészét eladja testvérének Tivadarnak (líptói reg. 76. §). A birtokot IV. Béla adta Gekonius et Tyvan-nak, akik az oklevél szerint nobilesek voltak (W. III. 159—161. l.). Most már az a bizonyos helyzet állott elő, hogy nemes királyi consensus mellett adja el földjél (líptói reg. u. o.), míg a jobbágyfiú, akitől inkább várnók, nem tartja szükségesnek a királyi megerősítést. 1283: turóci reg. 53. § (= P. X. 3. 276. §. l.), Lathor 1279: W. IV. 181. l. jobbágyfiú, csak 1359-ben lesz nemes (turóci reg. 63. §); mint vevő ugyonabból a családból 1286: turóci reg. 54. § (a birtok tulajdonosát Lajos 1363-ban nemesíti, u. o.) és 1291: W. X. 68. l.; 1288: líptói reg. 61. §. kétségtelenül megállapítható, hogy az eladó és vevő is jobbágyfiú; 1290: turóci reg. 38. § stb.

⁵ W. X. 131—132. l.

⁶ 1266: F. VI. 2. 392. l. (Vidus); 1293: turóci reg. 22. § (Vidus); 1283: H. O. VI. 294—295. l. (Gywege.) V. ű. Mátyusz. id. m. 89. l.

⁷ Turóci reg. 22. §.

vitémi vállalása nélkül, eo ipso létre sem jöhetett. Epp itt mutatkozik tisztán, mi a különbség várjobbágy és túróci-lyptói jobbágyfű birtoka közt. A várjobbágyok szintén eladhatták királyi consensus nélkül birtokaikat akárkinek,¹ különösen a várjobbágyok előkelői. A várjobbágyi birtok servitiummal nem volt megterhelve. Nemes vevő kezén még a XIII. század végén is a birtok nem különbözött a nemes földből szabad birtokától.² A várjobbágy ugyanis személye után, az intézmény erejénél fogva, melyhez tartozott, volt köteles katonáskodni. Királyi értelek csak akkor lépett közbe az eladásnál, ha az a veszély fenyegetett, hogy a várjobbágy kellő birtok híján nem képes többé betölteni hivatását. A várjobbágy birtokán nemes módra élt, mert úgy, minál a várjobbágyság intézménye kialakult, a birtok csupán ellátását jelentette, de nem befolyásolta servitiumát, sem annak nagyságát. A forrásokban nyomon lehet követni, hogyan bontakozott ki a túróci-lyptói jobbágyfűk intézménye a várjobbágyság formáiból. Eleinte mindgyikük személyesen száll hadba, miként a várjobbágyok, majd a család több tagja közül csupán egyiknek kell milesként megjelennie a király seregében, hogy

¹ 1218: Knauz. I. 219. l.; 1227: Il. O. I. 8. l. „quod cum hęc populi essent filii iobagionum... castrı terram suam libere et nulla prohibicione interveniente vendere possunt”; 1230: W. VI. 491. l. „quod eiusdem conditionis sint, qui libere terram suam possunt vendere”; 1250: Knauz. I. 384. l.; 1266: H. O. VII. 111. l.; 1274: u. o. 152. l.; 1282: u. o. 158. l. elzálogosít.; 1288: Il. O. VI. 438. l. stb. Viszont 1276: W. XII. 172. l. „Et quia iuxta regum nostri consuetudinem approbatum iobagio castrı possessio nem suam autem vendendi omnino non haberet nisi per permissionem regis maiestatis...”; 1282: Sztáray ökl. I. 20. l. ugyanarról; továbbá 1209: W. VI. 334. l.; 1252: W. II. 244. l.; 1254: H. O. VI. 82. l. eladnak, s aztán a birtokviszágát vissza-veszi stb.

² 1377: Sztáray ökl. I. 438. l. őseik várjobbágyi földet vesznek (v. ö. 1284: u. o. 30. l.), melyet „tam predecessores sui quam ipsi sub nullo nobilitatis titulo conservassent; sed quia ipsi revera intellexissent ipsam possessionem iobagionum seu populorum castrensium profuisse, ideo supplicavit nobis... ut a prefato possessione dictam conditionem amovere dipponerent.” Ezt a birtokot királyi engedéllyel szabadon adhatták el a várjobbágyok (1282: u. o. 29. l.). Lajos király idejében tehát már az a felfogás uralkodott, hogy a várjobbágyi birtok nemes kezén is conditionalis marad. Az Árpádok korában egyedül Horvátországban vesz fel a jobbagi birtok praedialis jellegét, ami összefüggésben van a praedialis intézmény ottani nagy szerepével. Pl. 1264: Smičiklas, V. 394-5. l.; 1272: Smičiklas, VI. 39. l.

a XIII. században s tovább az Anjou-korban a birtok mind tisztább érvényesülésével a mílesek számát, a servitium mértékét a föld kiterjedése határozza meg.¹ A turóci-liptói várispánságok kialakulásával meghonosodott várjobbágyi intézmény fokozatosan átalakult a helyi viszonyok olvasztóerejében s lett a jobbágyfiúk intézményében a Felvidék életének legsajátosabb alkotása.

A jobbágyfiúk intézménye a Szepességben más alakot öltött: elszakadt egészen a várispánságtól. Autonóm jogok alatt lassankint külön megyében szervezkedtek, külön megyét alkottak a vármegyében. *Szepesi tíz lándzsásoknak* nevezték őket. Hogy joguk, bűbéri kötelezettségük lényegéig juthassunk, legegyszerűbb útnak egy-két adat beható tanulmányozása kínálkozik.

1255-ben IV. Béla négy királyi ekealla földet adományoz Dedach fiának, Chakan-nak és Welch-nek „sub onere exercituandi cum rege”.² Az adománybirtok neve Réti, később „Chakanfeld”, bizonyára Dedach fia, Chakan utón, Zoluban, Zalusán, végül Nemessán.³ Hradszky adata szerint 1394-ben a helység határának vitás darabjáért támadt per iratai azt mondják Nemessámról, hogy már 1255-ben (az év megegyezik az adomány keltével) a tíz lándzsásoké volt. Zsigmond király parancsára 1408-ban azonban elszakadt a kis megyétől, de

¹ 1248: turóci reg. 47. § „... sub ea libertate, ut singuli in exercitiis regis ad capita sua domino regi servire tenerentur, quemadmodum eadem filii iohannium ipsorum comprovinciales...”; 1255: F. IV. 2. 295. l. „... ita, quod singuli sex ex ipsis filii iohannium unum panceratum debeant ad nostrum exercitum destinare”; 1258: turóci reg. 6. § „... ita tamen, quod sicut populi de Thuroch sic et ipsi de singulis sex mansiombus unum armatum ad suum regium exercitum mittere tenerentur”; 1263: H. O. VIII. 92. l. „ut unus ex ipsis ad expeditionem nostram... nobiscum debeat proficisci”; 1263: W. VIII. 56. l. ugyanígy; 1353: liptói reg. 26. § „... sub ea conditione, ut unus homo panceratus de predicta terra in qualibet regio exercitu, sub vexillo regio semper servire teneatur”; 1355: n. o. 38. § „... sub ea libertate, ut de ipsa terra duo homines armati tempore guerra et ardue expeditionis ipsius castri Lipto, fidelia servitia exhibere tenerentur...”; 1382: turóci reg. 13. § „... a conditione servitutis unius lancee, quam prius de possessione... detentores eiusdem facere debuissent...”; 1388: liptói reg. 56. § „... sub ea conditione, ut idem comiti... cum uno quo exercitaliter servire tenerentur...” stb. V. 6. Mályusz, id. m. 119-124. l.

² F. IV. 2. 324-325. l. (= F. IV. 3. 100. l.)

³ Csánki, id. m. I. 266. l.

még az 1620. évi helységösszeírás is úgy tudja, hogy valaha a székhez tartozott.¹

1256-ban File fia, File kap a királytól három aratrumot, azon feltétellel, „quod ratione eiusdem terre nobis tenetur ad exercitum proficisci, ac per omnia idem seruitium exhibere, quod alij jobagiones de Scepus facere consueverunt, sicut in ipsorum communi privilegio super libertate sua habita, plenius continetur”.² Wenzel szerint a birtokkal kapcsolatban előforduló név, Seeck, nem más, mint Sztatvin.³ Ez azonban valószínűtlen már csak azért is, mert közelében Szepesszombát („... veniendo de Foro Sabbathi”) találhatók. Már pedig Sztatvin Krompachtól északra fekszik, oly messze Szepesszombattól, hogy ilyen óriási határ fel sem tehető. Közéleben Filefalvát pillantjuk meg; ez, és hogy a birtokos neve is File, már Schmaukol is a két név azonosítására vezette. Egészen általános volt a szokás a birtokot magáról a birtokosról elnevezni; így lett File földje Filefalva, szláv alakjában Filicz.⁴

1248-ban kerül a király beleegyezésével „Pyrin hospes noster de Scepus” kezére vétel útján „Herricus dictus curialis comes, Ywanz et Johannes fratres”, bizonyos Gulzban fekvő földje. Az új birtokos „pretextu eiusdem terre nobis in armis servire tenentur”, miként szomszédai.⁵ A szepesi káptalannak „Ditricus filius Saur de villa Pyrin” mutatta be 1312-ben ezt az oklevelet. Ennek a conditionális földnek neve tehát 1312-ben a szerző és, Pyrin hospes után Pyrin volt, majd Prynfalva, ma Primoc, Csütörtökhelytől nyugatra.⁶ Hradszky kétségbevonja, hogy Primfalva valaha is a székhez tartozott volna, mintán később sokasem szerepel a kis megye helységei között.⁷ Midőn 1280-ban Lodomír, esztergomi érsek Látáufalván tartózkodott, több tíz lándzsás nobiles közt Prim két fia, Curvínus és Rod is megjelent.⁸ Prim utólag tehát még 1280-ban tíz lándzsások voltak. Hogy a kiválás a szék kötelékéből milyen okokból történt, azt könnyű megérteni egy 1293-ban kelt oklevél alapján. III. András király ugyanis érdemeiért a szepesi várhoz tar-

¹ Hradszky József, A szepesi „tíz-lándzsások széke” vagy a „kisvármegye” története. (A szepesmegyei tört. társulat kiadványai. III. köt.) 1895, 10. l. és 12. l.

² W. VII. 432. l.

³ V. ö. Csánki, id. m. I. 267. l. Zeck, Székelyfalva.

⁴ Hradszky, id. m. 10. l. Csánki, id. m. I. 257. l. Filefalva még 1554-ben is. V. ö. Donanovszky, Aranyegállító jog. 351. l.

⁵ H. O. VII. 52. 53. l.

⁶ Csánki, id. m. I. 265. l.

⁷ Hradszky, A szepesi „tíz-lándzsások széke”. 10. l.

⁸ Wagner, Analecta. I. 111—112. l.; Hradszky, Szepes megye helységnevei. (A Szepesmegyei tört. társulat évkönyve. II. évf.) 87. l.

tozó Sygra (Zsegra) birtokból két ekealja területet adományoz Pýrin mesternek „ab eodem castro nostro pentius exemptam... non solum in libertate filiorum iobagionum de Seopus, sed eo etiam iure et libertate, quibus nobiles regni nostri terras suas seu possessiones dinoscuntur possidisse”.¹ Pýrin, aki nemesi joggal kap birtokadományt, ezeket a jogokat conditionális birtokaira észrevétlenül kiterjeszthette, miután hospes létére őt a magyar kismegyéhez úgyszólván szál fűzte.

1255-ben IV. Béla négy ekealja földet ad „Mytscheleth et Gyurkonis relictis ac filiis” azon föltétellel, „quod ratione eiusdem terrae tam Mytscheleth, quam filii Gyurkonis nobis in exercitum proficiscerent, ac per omnia idem servitium exhibere debeant, quod alii filii iobagionum de Zepus nobis exhibere teneant; prout in communi privilegio, super libertate ipsorum concessa, plenius continetur”.² Bár nincs megemlítve a kiutalt földterület közlelbi fekvése („existentem in Zepus”), bizonyosnak vehető, hogy Mytscheleth utódai ezen a földterületen alapították a tíz lándzsás székhöz tartozó Mycheleth,³ Michelethfalva, azaz Mócsedeletfalva, a mai Mócsedeletfalva nevű helységet.⁴

Tűnő feladatunk körén megírni a Szepesség településtörténetét, a felsorolt pár adat csupán arra a nyilvánvaló összefüggésre akar rámutatni, amely birtok ellenében katonáskodó jobbagyhúk telepei és a későbbi tíz lándzsások széke között található. Hradszky a kisvármegye falvait ősrégi magyar nemesi szállásoknak tartja.⁵ Hradszkyval ellentétben bizonyosnak tekinthető, hogy a kisvármegye gerincét jobbagyhú-telepek alkották s hogy ezek a telepek a tatárjárás után is egyre szaporodtak. Midőn a szepesi uradalom várispánsággá fejlődött ki,⁶ a várjobbagyhúk a telepítés munkájában fokozatosan kiváltak a várszerkezeti kötelekéből s lettek szepesi jobbagyhúkká. Az új intézmény a régi határmenti speculator és sagittarius telepekkel⁷ s hospes elemekkel

¹ Bárdosy, Supplementum, I. 368-372. l.

² F. IV. 2. 287-8. l.

³ „ad metas Mycheleth”. (1278: H. O. VI. 231. l.)

⁴ Csánki, id. m. I. 263. l.

⁵ A szepesi „tíz-lándzsások széke”, 13-15. l. továbbá: Szepes vármegye a mohácsi csász. előtt. 1885. 13. l. Ezzel szemben Főster Jenő várjobbagyhúknak véli a „lándzsás” nemesek elődeit. (Szepes vármegye a tatárjárás előtt. Közlemények Szepes vármegye múltjából. 1905. 6. l.)

⁶ Főster Jenő, id. m. I. 8. l.

⁷ 1251: Hazai ökl. 23. l.; Schmonk, Supplementum, II. 12. l. 25. l.; Csánki, id. m. I. 264. l. és 266. l. „Sagittarii villa” a kisvármegye területén; 1279: F. V. 2. 284. l. sagittarius rokoni

gazdagodva, rövidesen különálló, autonóm szervezetet létesített, hogy azután az idők folyamán már mint kisvárnegyve szerepeljen. A szepesi jobbhagyítók szervezete a XIII. század szellemét tükrözi vissza. Megalkotója főképpen IV. Béla volt, akinek nagykonceptiójú hadi politikáját hirdeti a turóczi-lyptói fennsík sok katonai telepe is.

Szervezetüket, jogaikat az 1243-ban kiállított kiváltságlevélből ismerhetjük meg a legkönnyebben.¹ A kiváltságlevél kimondja, hogy adót senki közülük nem tartozik fizetni, ha csak az nem általános, a királyi szervenseket és bármily más nobileseket érintő adó.² A sze-

nobilis, V. ö. Karácsonyi J. Halvány vonások hazánk Szent István-korabeli határaitól, Századok, 1901, 1042. l. és 1050. l.; Tagányi K., Gyepű és gyepűelve, M. Nyelv, 1913, 254--265. l.

¹ Erdélyi hamisnak állítja ezt a kiváltságlevelet. (Arpadkori társadalomtört. legkritikusabb kérdésel, 154. l. részletesen; A tizenkét legkritikusabb kérdés, 107-8. l.) Mind fontosabb láttuk, maga IV. Béla (1255: F. IV, 2, 287-8. l.; 1256: W. VII, 432. l. hivatkozik egy a jobbhagyítók részére adott privilégiumra, ami alatt csakis ezt az 1243. évi kiváltságlevelet értette. Kizártnak tartom, hogy az az oklevél hamis legyen, amelyre maga a kiállító utal pár év múlva. Erdélyi érveit már Tagányi (Tört. Szemle, 1916, 605. l.) megcáfolta, s Szentpétery (Regesta I, 223. l., 745. sz.) sem tartja meggyőzőknek. Erdélyi „tárgyi érvei” közül egyedül az a megjegyzés érdemel figyelmet, „hogy a szepesi nemesség népeit *jobbhagyítók*”-nak nevezi az oklevél, ami a talárjárás korában harcra, követségre járó, lovas tiszti osztályt jelent, nem pedig az összes urbésereket, mint a XIV. századtól kezdve”. Jobagió a későbbi jobbhagyítókban azonban már a XIII. században is kimutatható. Pl. 1255: Hazai okl. 31. l. (szepesi adat) „Jobagiones ad ipsam terram Myloy possit congregare omnes causas inter jobagiones suos exortas... ipse idem in sua possessione iudicabit”; 1256: F. IV, 2, 381. l. (szepesi adat); 1264: F. IV, 3, 187. l. (szepesi adat); továbbá 1237: Szmétklas, IV, 30. l. (Bélakút); 1254: Zalai okl. I, 26. l.; 1262: Szmé, V, 230. l. (in comitatu de Ruichal); 1265: Századok, 1909, 880. l. (Zályon); 1270: Szmétklas, V, 335. l. (Rinche); 1274: W. IV, 47. l. (Pest); 1278: W. XII, 703. l. (Ják); 1279: W. XII, 268. l. (esztergomi kápt.); 1298: Szmétklas, VII, 324. l. stb. Megemlíthető még, midőn jobagió sutor (1288: W. IX, 465. l.), pelliparius (1294: Knauz, II, 250. l.), carnifex (1294: n. o. 357. l.), faber, sartor (1292: n. o. 315. l.) stb.

² Knauz, I, 347. l. „Statuimus, quod nullus ipsorum aliquid quam collectam, vel exactionem solvere teneantur, nisi ipsa collecta ad servientes regis et alios quoslibet nobiles fuerit generalis”; 1274: F. V, 2, 176. l. „eximendo et separando eosdem a solutione, et libertate populorum domini regis et applicandi iuris libertati nobilium saepedictorum”; 1278: Csáky okl. I, 12. l. midőn a király a szepesi nobilesek közé enel szolgálópeket, akkor „ab omni exactione et consuetudine solavorum”

pesi jobbágyfiúk tehát adózás tekintetében ugyanazt a jogot élvezik, mint a nobilesek és a királyi serviensek: ők is adómentesek. Éppígy: sem ők, sem jobbágyiok vámot nem fizessenek. A szepesi jobbágyfiúk, akárcsak a királyi serviensek és a nobilesek, „sub vexillo regio“ vesznek részt a háborúban. De katonáskodásuk — s itt van az eltérés úgy a királyi serviensek, mint a nobilesek jogállásától — nem a személyt érintő köteletség, hanem birtok ellenében s annak arányában történő servitium. Minden négy jobbágyfiú közül, kiknek összesen nyolc aratrumot tesz ki birtokuk, egy fegyveres száll hadba.¹ A jobbágyfiú átlagos birtoka, a turóci jobbágyfiúéhoz hasonlóan, két aratrum. Ez a birtokegység határozza meg a servitium nagyságát. Nem mint nobilesek, hanem mint hábérs vitézek küzdenek a király zászlója alatt.

A birtok conditionalis jellege abban is kifejezősége jut, hogy magtalan halál esetén (fiúgyermek híján) úgy az ingó, mint az ingatlan vagyont csak a servitium válásával örökli a meghalt jobbágyfiú lányának vagy özvegyének férje.² Adatok hiányában nem lehet ellenőrizni, hogy a conditionalis birtok eladásánál mennyiben volt szükséges a királyi hozzájárulás. A királyi megerősítés természetét már a turóci jobbágyfiúkmal alkalmunk volt megismerni. A királyi megerősítés kikérését a királyi kiadványok nagy tisztelettel magyarázza, melynek ereje biztosítékkal szolgált a szokásjog uralma folytán előállított bizonytalansággal szemben. Ezért találkozunk a Szepességben is nemesekkel, akik a vételt királyi con-

mentesek lesznek. Hogy a szepesi jobbágyfiúk nem fizettek adót, azt a legszebben mutatja 1262: W. VIII, 26. 28. l. a conditionalis birtok vevője a hadi kötelezettség helyett a föld után egy uncia aranyat fizet évente.

¹ Knauz. I. 347. l. „Item in expeditione, per nos facta sub nostro vexillo quatuor, qui habent terram, octo aratrorum sufficientem, unum mittere debeant decenter armatum.“ A birtok, mint a servitium alapja 1248: H. O. VIII, 53. l. „pretextu eiusdem terre nobis in armis servire tenebitur“; 1255: F. IV, 2. 287. l. „ratione... terrae“; 1255: F. IV, 2. 324. l. „sub onere exercitandi cum rege“; 1256: W. VII, 432. l. „... quod ratione eiusdem terre nobis teneatur ad exercitum proficisci...“; 1274: F. V, 2. 176. „ut idem servitium domino regi debeant, quod exercitantes in Scopes existentes domino regi impendere consueverunt...“; 1278: Csáky okl. I. 12. l. „... exercitantes in futurum sicut de tanta terra exercitandi ceteris nos extitit usitatus“.

² Knauz. I. 347. 348. l.

sensussal látják el.¹ Ellentétben a turóczi és lipői jobbágyfőknél tapasztalt gyakorlattal, a székesi jobbágyfők szükségesnek látták az uralkodói hozzájárulást. A király ilyen esetben azon feltétellel egyezik bele a birtok eladásába, ha az új birtokos szintén hadi szolgálatra kötelezi magát.²

Sokban nem is különbözhetett a székesi jobbágyfő hábóres birtoka a turócitól. A különbség köztük nem is ebben, hanem szervezetükben rejlett. Míg a turóczi jobbágyfők nem tudtak minden tekintetben elszakadni a várszerkezettől, addig a Szepességben már a tatárjárás előtt függetlenítőfők magukat a székesi comes hatásköre alá.³ Kisebbségben maguk választhatták bírójukat, azt, akit akartak, nagyobbban a király személyes bírósága ítelt.⁴ A király alá való közvetlen tartozás szintén olyan jog, mely közös a nobilesek és királyi szerviensek jogaival. Autonóm jogaik elismerése az uralkodó részéről csakhamar megyei formákat hozott meg; így keletkezett külön comes, curialis comes alatt a „kismegye”.⁵ Éppen ez az autonóm szervezet adja meg

¹ 1278: W. IX. 214–215. l.; 1288: Bárdosy, Supplementum. I. 326. l.

² 1248: H. O. VIII. 52–53. l. IV. Béla a vevő Pyrinnak megengedi, hogy „terram ipsam donandi seu vendendi cui voluerit, liberam habebit facultatem; ita tamen, quod ille cui ipsam dederit, in prenominata terra residentiam habeat et nobis inde servitium prout premisiimus sub conditionibus pre-taxatis”; 1262: W. VIII. 26. l. a király hozzájárul ahhoz, hogy András, a jobbágyfők közül, eladja örökös földjét szász rokonnak, akik „voluntarie assumpserunt se de illa terra empticia, et pariter de terra ipsorum hereditaria, quam ibidem habere dinoscuntur, solutores neciam auti nobis annuatim”. A birtok ezzel nem jobbágyfő, hanem auridator-föld lett.

³ 1243: Knauz. I. 347. l. „Item comes de Scepus nec ipsos, nec eorum iohanniones possit iudicare, nisi in causis furti, monete et decimarum”.

⁴ V. o. „super causis... minis, inter se ortis, diffiniendis ipsimet sibi iudicem possint eligere, quem uellent; et si super aliquo inter eos duellum contingat iudicari, namque in nostra oracencia debeat terminari”.

⁵ 1299: H. O. VIII. 400. l. „Urbanus comes nobilium de Sceps”. Mintán 1292–1300 közt Balu a székesi comes (Wagner. Analecta, III. 202. l.) 1294: H. O. VI. 40. l. és 1300: H. O. VIII. 403. l. azért ez az Urbanus csak a kismegyétek lehet a comes; 1300: F. VII. 3. 117. l. „fidei suo, comiti nobilium, filiorum iohanninum de Sceps”; 1300: F. VI. 2. 245. l. ugyanaz, csak a „nobilium” hiányzik; 1248: H. O. VIII. 52. l. „Herriens dictus curialis comes” az eklevéltől kitűnik, hogy jobbágyfő.

a szepesi jobbágyfiúk intézményének a turóci-iptóitól elütő egyéni jellegét.

Már az 1243. évi kiváltságlevél is nobiliseknek hívja őket. Jobbágyfiúkra alkalmazva ez a kifejezés egészen általános a Szepességben.¹ Nagyon jellemző a középkori terminusok hajlékonyságára, hogy a szepesi tulajdon képeni igazi országos nemeseket ugyanezek nobiliseknek nevezik a források. A jobbágyfiúk jogainak vizsgálata arról győz meg azonban minket, hogy ha nemes módra éltek is, alapjában véve megkülönböztetendők az országos nemesektől éppúgy, miként az auridatoroktól.² Társadalmi öntudatukra világos vet a szepesi prépost és közséjük kitört háborúskodás. Jakab prépost ugyanis a fizet behajtását a szászoktnak adta bérbe, mint ahogy a bérletrendszer az egész országban itt, a Szepességben, volt leginkább kifejlődve a XIII. században. A jobbágy-

¹ 1280: Wagner, *Analecta*. I. 111-112. l.; 1308: Weber, *Supplementum*. III. 3. l. „nobiles de villa Phile”. Egy ízben egyenesen servienseknek nevezik a jobbágyfiúkat, 1248-ban IV. Béla ugyanis Pyrénéól azt mondja, hogy „licet alterius conditionis sit sicut ceteri servienses nostri, sui comprovinciales et communitanei...”. Minthán Prinjfalva körül fizendőssé falvak fekszenek, ezért a „servienses nostri” alatt a király csakis jobbágyfiúkat értelmelt (1248: H. O. VIII. 53. l.). Különben a szolgálat is erre utal. Ha a jobbágyfiúkat nobiliseknek tudták hívni, semmi különös nincs abban, hogy a király „servienseinek” tekintse őket. A királyi serviens kifejezés használatának lehetőségeiről lásd a III. fejezetet.

² Az *auridatorok* földet kapnak a királytól évi adó (egy arany) fizetése mellett. Ha a jobbágyfiú földje után nem katonáskodik az új birtokos, úgy akkor egy máca aranyat fizet (1262: W. VIII. 26. l.). Ez jelzi a kettő közt fennálló viszonyt. Az auridatorok nem szegény, telepes bérlők, mint akik királyi földön élnek; sok közöttük az előkelő nemes, s a gazdag eivis, így kap a Görgey-család auridator földet, 1278: Bárdosy, *Suppl.* I. 119-120. l. „idem comes Elyas racione ipsius terre (Gorgon) assumpsit solvere unum fertonem auri”; 1282: u. o. 225. l. (Drauch falut) „dimidium marcum auri”; 1263: H. O. V. 35-36. l. „iudex saxonum de Seepus” a magtalanul elhalt Iván aurifaber birtokát szerzi meg a királytól, ugyanazon auridator-kötelezettség mellett, 1263-ban mint serviens (F. IV. 3. 128. l.), anceps (F. VI. l. 301. l.). Más adatok 1258: Wagner, I. 80-82. l. „magistrum Guebelium de Leucha”; 1291: H. O. VI. 363-4. l. malon után a comesnek fizet; 1292: Bárdosy, I. 353-357. l. „de Quintoforo”, a comesnek; 1294: H. O. VI. 410-11. l. „de sancto Ladislao” a comesnek is fizet. Az ilyen föld vevője királyi beleegyezéssel ugyanazt a szolgálatot (adót) tartozik vállalni 1263: H. O. VI. 115-6. l. és 1282: u. o. 274. l. Sáros megyében 1264: F. IV. 3. 264. l. Voltak auridatorok Horvátországban is, v. ö. a praedialisokról szóló részt.

fiúk önérzetét szerfölött sértette, hogy földjeiken szászok jelennek meg a prépost emberei helyett. Ezért 1200-ban arra kéri az esztergomi érseket, hogy a tizedet pénzben minden aratrum után egy fertóval válthassák meg. Az érsek a régi gyakorlat mellett dönt, de kötelezi a prépostot, hogy a szászoknak ne adja bérbe többé a tized behajtását, különben ezzel azt biztatja meg, akit akar.¹ Sokszor bizony hiábavaló megkísérelni annak az eldöntését, hogy adott esetben a „nobilis” jobbágyfiút, avagy szepesi országos nemest takar-e?² A nehézségeket felerősíti még a patrimonialis királyság alaptermésze, mely a szabad nemesi birtokot hűbérvé, servitiummal megkötötté törekedett átformálni. A nemes, aki adománybirtok ellenében bizonyos számú páncélost köteles személyes hadkötelezettsége mellett kiállítani, alig különböztethető meg, különösen ha kisbirtokos, a hűbéres katonától.³ A nemesi birtok, melynek nagyságához lesz

¹ 1290: KUNOZ, II, 273—274. l.quia prepositus memoratus exactionem suarum decimarum interdum locare saxo-ribus consueverat, qui ipsis filiis iohagionum lamquam potentes in terra magnum detrimentum sui iuris atrocius inferebant et de lueto rationem decimarum per suam insolentiam perturbabant... A fennálló ellentételekre, mely főképpen két, egymást kizáró élétszemlélet (katolai és földműves-polgári) szűrlésére vezethető vissza, tanulságos példa még 1280: WAGNER, I, 111—112. l. hol nemesek a templon messzesége miatt, hanem mert „per civis praedictae civitatis (Csütörtökhely) multas blasphemias ad ecclesiam procedentes pess. fuissent”. Az egyre szembetűnőbben gazdagodó és terjeszkedő polgárságot nem jó szemmel nézték a harcos jobbágyfiúk (birtokaik egy jó része szász kézre került).

² 1279: F. V, 2, 583—584. l. Erzsébet királynő sagittariusnak ad egy aratrum földet „eo iure, libertate, ac servitio, quibus alij nobiles de Seepus gratulantur”. Valószínűleg jobbágyfiú-felétről van szó; erre mutat a „servitium” említése: IV. László: F. V, 3, 509. l. „milites et hospites... in coetum et collegium fidelium exercitatorum... aggregat”. Feltehető, hogy ezeket a nemeseket a jobbágyfiúk közé emelte; 1300: F. VII, 3, 117—118. l. (= F. VI, 2, 245. l.)de numero filiarum iohagionum de Seepus...eximendis, in coetum...exercitatorum nobilium de Seepus duxerimus transferendos... cum ipsos et heredes ipsorum illa velimus gaudere libertate... quo alij exercitantes nobiles de Seepus sub vexillo regis militantes gratulantur”. Mentsük jobbágyfiúkat tesz szepesi nobilisekké, nemesítésnek tekintjük.

³ Legtöbbször ki van emelve, hogy a földet nemesi joggal kapja: 1255: HAZAI okl. 29. l.eo iure, ea plenitudine eaque libertate, qua veri et primi regni nostri nobiles gratulantur: 1256: F. IV, 2, 381. l.eo iure... qua omnes nobi-

fokozatosan mérve a hadkötelezettség, lassankint korlátozott forgalmú hűbéres jelleget ölt. Ném szabad merev ellentéteket látni nobilis és nobilis között, aki jobbágyfiú, miután a nobilis kifejezés a XIII. században még nem nyert kizárólagos jogi tartalmat. Inkább nemesi életmódot jelentett.

A jobbágyfiúk intézménye az ország többi részében ismeretlen. Találunk ugyan királyi hűbéreseket Vasvár, Nyitra, Sáros, Abaujvár, Zemplén megyékben is és a Felső-Pisza mellett. Jobbágyfiúknak azonban ezeket már nem nevezhetjük. Jognak, kötelezettségük egy másfajta hűbériséggel ismertetnek meg bennünket, azokkal a hűbéres vilózekkel, kiket a források *praedialisoknak* neveznek.

A praedialis intézmény lényegének, eredetének megismeréséhez legalkalmasabban egy két adat szemléltető bemutatása vezethet.

1258-ban „Andronicus frater dilecti et fidelis nostri magistri Mathye prepositi de Scepus” IV. Bélától abaujvári birtokot kap „ita tamen, quod idem Andronicus, vel heredes sui qui prefatum terram possederint in nostro exercitu cum duobus nobis teneantur parcerijs deseruire.”² Mátyás préposttól pedig tudjuk, hogy a Hernád-nem Mészely ágához tartozott.³

1257-ben Tiborc mester, IV. Béla király orvosa, aki az zágrábi püspökkel a pápánál követségben járt, nyerc adó-

les regni nostri suas possessiones possident”: 1283: H. O. V. 67. l. (plébanus) „prout nobiles in vngaria existentes”. A jobbágyfiú és a nemes birtokjoga közti különbségre rávilágít 1293: F. VI. 1. 261. l. „... non solum in libertate filiorum inobagionum de Scepus, sed eo etiam iure et libertate, quibus nobiles regni nostri terras suas ... diuocentur possedisse”. Továbbá 1294: F. VI. 1. 305. l. Nobilis, akinek hűbéri kötelezettsége van 1300: F. VI. 2. 247. l. „... ea libertate, qua vniuersi nobiles nostri regni gaudent et fruuntur, ipsi gaudeant ... Praeterea si iuxta regnum Hungariae nos exercitum contingeret, extunc ad ipsum generalem nostrum exercitum vnum armatum nobiscum mittere teneantur”. Adott a király birtokot „more saxonum” is pl. 1263: H. O. VI. 115. l.

¹ 1256: H. O. VIII. 66. l. (Vasvár); 1240: H. O. VII. 26. l. (Nyitra); 1240: W. VII. 105. l. (Nyitra); 1249: H. O. VIII. 54—55. l. (Sáros); 1247: H. O. VI. 45—46. l. (Abaujvár); 1258: W. VII. 480—481. l. (Abaujvár); 1247: W. VII. 223—224. l. (Zemplén); 1257: F. IV. 2. 424—426. l. (Heves); 1236: H. O. VII. 19. l. (Ugoosa).

² W. VII. 480—481. l.

³ Karácsonyi. Nonzettségek. II. 169. l.

mányt (plúrium birtokot) „sub eadem conditione, quibus alii prediales nostri, qui vulgo parazonk diceuntur, possidere dimoscuntur“.¹

1293-ban a zágrábi püspök birtokot ad „nobili et probo viro comiti Stephano de Mopuzlo et per eum suis heredibus... more et conditione aliorum predialium nostrorum de Vaska, servitiis debitis et consuetis nobis et nostris successoribus per dictum Stephanum comitem et suos heredes in eadem plenarie reservatis“. Ha hűtlenséget követ el, akkor a birtok visszaszáll a püspök kezére.²

Már ebből a pár adathból is kitűnik, hol kell keresni a praedialis jog sajátos természetét. Nobilis vagy hospes nem lehet egyszersmind jobbágyfű. A jobbágyfűk zárt, határozott társadalmi osztályt formáltak. Ezzel szemben a praedialis lehetett nemes, anélkül, hogy ezzel megszünt volna nemessége, de lehetett várjobbágy, vagy akár civis is. A praedialis intézmény azért a legszabadabb formája a magyar hűbériségnek. A servitium súlypontja a birtokra toledott át egészen. A nemes, aki az egyháztól birtokot fogad el, csak amennyiben a praedium kötelezi őt erre, szolgál az egyháznak. Ha a praedium visszahárul az egyházra, úgy akkor többé már nem praedialis. A jobbágyfű-birtok bizonyos personalis feltételekhez van kötve, mondhatni, rendi jegyekhez, a praedialis birtok független attól a személytől, aki azt mint adományt bírja.

Tipikus jegyek ezek, típust rajzoltunk, ami a valóságban hiánytalanul sohasem található fel. A praedialis sok esetben alig különböztethető meg a nemes jobbágytól, más alkalommal inkább jobbágyfűnek látszik. De maga az intézmény világosan elhatárolható az összes felsorolt hűbéri szervezetektől. A praedialis birtok szabad eredetű árul el. Ezért teljesen elhibáztottnak tartjuk azokat a kísérleteket, melyek a földesúri népek előkelő nemesei közt látják a praedialisok előleit.³ Azt hiszik, hogy az élet elvesztette mozgékonyságát, csak a név változott

¹ Smtčiklas, V, 53-55. l.

² Smtčiklas, VII, 165-166. l.

³ Ozorn József, Az egyházi vagy praedialis nemések és birtokok (1887). Erdélyi eredményei nyomán maga Szekfi is a nem szabad eredetű egyházi nemések"-ről beszél. (Serviensek, 12. l.) Timon viszont a familiarisokkal téveszti a praedialisokat össze. (Ibid. m. 562. l.); Erdélyi, A tizenkét legkritikusabb kérdés, 159. l.; Illés József, Az Anjou-kori társadalom és adózás (1900).

meg, az intézmény már Szent István korában fennállt. Az egyház lovas, tisztséget viselő jobagiói a XIII. század derekán már úgy szerepelnek, mint az egyház praedialisai. Bizonyos, hogy a „nobiles jobagiones“ jelentős része észrevétlenül felszívódott az új intézménybe.¹ Ez azonban az alkotó elemeknek csak egyike volt s éppen nem az erősebb eleme. Ami a régi jobagiói intézményt új formába gyúrta át, ami előidézte a változást, az a földesúri népek körén kívül keresendő. Azok az erős társadalmi és gazdasági eltolódások, melyek beköszöntöttek a XIII. századdal, főlegesen hajtottak nemeseket a király, a magánosok, különösen az egyház földesúri hatalma alá.² Az egyre terjeszkedő s mindinkább állami feladatokat betöltő nagybirtok szívesen látta a jövevényeket,

¹ 1255: Smtőkklas, IV. 596—598. l. Midőn Béla király István bánt a roviséeti várföldek és népek felülvizsgálására kiküldi, a bán „convocatis ad nos jobagionibus castri praedialibus et castrensibus eiusdem castri, quos invenimus ex castrensibus indubitate factos esse jobagiones castri vel praediales, eos reddidimus in pristinum libertatem, quos vero invenimus jobagiones castri et praediales, illos in statu suo, secundum quod Colomanus rex ... ordinaverat, cum terris suis pacifice duximus dimittendos“. Ez alkalommal bizonyos hospeseket, kiket még Kálmán király tett várborbágyokká, a bán megerősít szabadságukban. Ugyancsak 1270-ben már mint praedialisok szerepelnek (Smtőkklas, V. 575. l.); 1265: Smtőkklas, V. 337. l. „cum dominus rex de liberis hospitibus et de jobagionibus castri de Ryeche viginti quinque liberos praediales exclusis aliis in eodem comitatu constituisset...“ A praedialisok számának megállapításával analóg a turóczi jobbágyfiúk (v. ö. Mállyusz, id. m. 117. l.), továbbá a tilhanyi apátság jobagióinak maximálása. (1267: Pannonhalmi rendt, X. 528—529. l.) Az egyházi praedialisokat, a zágrábi püspökséget kivéve, rendszerint „nobiles jobagiones“ névvel illetik a források az Arpád-korban, bár ezek még nem tekinthetők tulajdonképeni praedialisoknak. Arra vonatkozólag, hogy alsóbb, földesúri népekből emelkedtek fel 1239: W. VII. 67—69. l. (szegszárdi apátság); 1258: Pannonhalmi rendt, VIII. 296. l. (bakonybéli apátság); 1273: H. O. V. 49—50. l. (veszprémi káptalan); 1285: H. O. V. 70. l. (veszprémi püspökség); 1291: F. IX. 7. 706. l. (u. a.); 1300: Smtőkklas, VII. 370—l. l. (zágrábi püspökség) stb.

² Nobilitések, akik királyi praedialisok lesznek 1246: Smtőkklas, IV. 291—2. l.; 1247: W. VII. 223—4. l. Valószínűleg nemes volt, erre vallanak birtokai 1247-ben Önd földjébe hozzávesz egy ugyanilyen nevűt (W. VII. 245. l.), 1252-ben újból mint vevő tűnta elő (W. VII. 343. l.), emiatt pereskedik (1255: u. o. 408. l.); 1257: F. IV. 2. 425. l. a Dem nemzetségből, 1279-ben nobilitsek (F. V. 2. 552. l.); 1267: Smtőkklas, V. 53. l.; 1258: W. VII. 480. l.; 1262: Smtőkklas, V. 216. l.; 1273: Smtők-

akik — már társadalmi tekintélyüknél fogva is — a jobbagioknál kiváltságosabb helyzetbe kerültek. Birtokukkal együtt csatlakoztak az egyház népeinek előkelőhez, még nem praedialisok, de magukhoz emelték a fölbiéket s megnövegtették a jobagiok rendjének pillérjeit. A praedialis birtokok osztogatását ez csak előkészítette. Deje akkor jött meg, midőn szükségessé vált nemes, előkelő hurocsok tartása. A praedialis birtok módot nyuj-

tas. VI, 39—40. l. stb. Nobilisek, libersek, akik az egyház hatósága alá kerültek 1212: H. O, VIII, 15. l.; 1217: Smičičkas, II, 156. l.; 1234: Knauz, I, 305. l.; 1239: Paunonhalmi rendi. I, 768—9. l. „Pouca vero et sui cognati se liberos et *propria coluntate cum sua terra, quinquaginta scilicet iugerum monasterio antedicto se subdidisse affirmabant*”; 1244: Smičičkas, IV, 263. l.; 1252: Knauz, I, 395. l.; 1262: u. o. 474. l. „Item quod nobiles regni nostri ipsi ecclesie Strigon. possessiones suas, nuncios et nuncios, sine requisitione regie maiestatis ulteriori, donare et legare possunt, sine praedictis tamen possessionum suarum proximorum, et se *subdicere ad seruicium more nobilium excoctiuaciam aliorum*”. 1274: P. IX, 7, 688—9. l. „vt suo necessitatis tempore se et suos possit in sinu nostre ecclesie securus educare...”; 1284: Knauz, II, 177—8. l.; 1289: Smičičkas, VI, 652—3. l. az illető nobilis a zágrábi püspöknek nagy szolgálatoikat tett, különösen pénzbeni volt segítségére; 1291: Knauz, II, 298. l. (v. ö. 1320, u. o. 771. l.) „cum omnibus terris”; 1291: P. VI, 1, 112. l.; 1292: Knauz, II, 319. l. „qui cum proprijs possessionibus suis se ad archiepiscopatus Strigon. dominio voluntate spontanea submisserunt...”; 1292: Knauz, II, 334—5. l. „pro seruicijis suis”; 1293: Smičičkas, VII, 165—6. l.; 1293: u. o. 166—7. l. érdemeiért stb. Egyházi szolgálathoz álltak királyi engedéllyel azonban eastrensisek, várjobbágyok stb. is 1215: Knauz, I, 208. l.; 1239: W. VII, 67—69. l.; 1267: W. XI, 569. l.; IV, Béla: u. o. 606. l.; 1292: Knauz, II, 328. l. 1292-ben Mladuchnek fia, István, zágrábi várjobbágy végrendeletében úgy intézkedik, hogy Casna földje a zágrábi kaplalnara jusson „Jali modo, ut si prefatus pater (t. i. fia) ad etatem perueniret legitimam, extunc de praedicta terra tan ipse quam heredes sui ... more et condicione praedialium capituli, eidem capitulo seruius perpetuo tenerentur”. (Smičičkas, VII, 199—200. l.) Magán lőbörések 1254: Knauz, I, 418. l. saarghi nobilisek birtokaik miatt, hogy annak ellenében velük mint lőbörések a király seregében megjelenni tartoznak; 1288: P. V, 3, 441. l. stb. A praedialis helyzet a földesúrral szemben igen változó. A két határ között: midőn nobilis kap praedialis jogon földet, s midőn valaki birtokaival együtt belép az egyház népei közé, azoknál egyé válik, — számtalan árnyalat keletkezhetett. Amely azonban bizonyos, hogy a föllesszűri népek közé befogadott liber, nobilis helyzete a XIII. században nem hasonlítható össze a XI. század mileseivel, a következők kornak jobbágyival, háromnyire is egyazon szolgálattal tartoztak unkuak.

tott a királynak éppúgy, miként az egyháznak, hogy szolgálatba fogadjon nemeseket, saját hatalmát növelje s hogy ez a szolgálat biztos, maradandó alapokon nyugodjon. A személyes és ingatag familiaritással szemben a praedialis birtoknak a jelentőségét éppen a stabilitás adta meg. A praedialis birtok e ponton túlnő önmagán, eléri a nyugati hűbériséget, midőn hűbérjogon (már nem praedialis jogon) egész vármegyék, nagy territoriumok, felségjogok jutnak magánbirtokosok kezébe.¹

A föld birtokában az illető az adományozó nagybirtokos praedialisu lett. A praedium ellenében a praedialis szolgálattal tartozott urának. Ha a servitiumot nem teljesítette, hűtlenség bűnébe esett, ami egyértelmű volt a praedium elvesztésével.² Servitium kötelezettsége folytán a praedialis a dominus hatalma alá került s így a nobilis a birtokkal kapcsolatos ügyekben elvesztette önállóságát. A kérdés most már az, hogy a praedialis, különösen ha nobilis, milyen mértékben került a dominus, királyi praedialis esetén, a megye comitének jurisdictiója alá. Nyilvánvalóan a praedialis jog a gyakorlatban sokféle lehetőséget engedett meg. Égészen általánosan kimondható azonban, hogy a birtok költöttsége függő viszonyt idézhet elő, mely a bíraskodás terén is kisebb-nagyobb mértékben érvényesülhetett. Az egyház nobilei s nemes jobbagioi, mint a praedialisok kevésbé szabad képviselői, a földesúr bírói széke alá tartoztak.³

¹ Kétségtelen összefüggés fedezhető fel a zágrábi püspökség praedialisai, s azon fontos közjogi szerep között, melyet a püspökség megyék birtokában betöltött. A zágrábi püspök hatalmának kiterjesztésében egy hűbéri territorium kialakulásának nyomait ismerhetjük fel. Nem véletlen, hogy éppen a zágrábi püspökséggel kapcsolatban mondják ki a nemesi birtok védelmét. 1292: Smičeklas. VII. 107. l. „...domini per predictos arbitros decretum extitit. ut nos (i. a püspök) ipsam possessionem... quam contra consuetudinem regni Slavonie possidere indebito titulo empcionis videbamur. maxime cum tempore Bele regis Ungarie... universi nobiles regni Slavonie litteras eiusdem obtinuerint. ut ecclesia nullas possessiones nobilitum sine pignoris sive empcionis titulo valeat usurpare. ... Raduslav bano ... restituerimus... possidendam.“

² 1289: Smičeklas. VI. 652. l.; 1293: Smičeklas. VII. 165—6. l.; 1293: u. o. 166—7. l.; stb.

³ 1256: Knauz. I. 437. l. „quod nullus iudicem curie nostre, palatinorum, baronum et comitum (sic) quovilibet comitatum eius, nobiles exerceant. conditionarius... eidem ecclesie... subiectus. possit... iudicare.“

Eppígy Horvát-Szlavónország királyi praedialisainak jó része nem volt felmentve a comes és officialisának hatásköre alól.¹ Servitiumra vannak kötelezve a várral, ispánnal szemben, még abban az esetben is, ha a praedialis bírtok nem volt kimondottan várföld.² Ezzel szemben a roviscei praedialisok³ és a magyarországiak közvetlenül

1262: u. o. 474. l. „... sed eiusdem ecclesie ... iudices, videlicet palatinus suus, vel iudex curie sue, aut terrestris comes, per archiepiscopum deputati, in omnibus causis et causarum articulis iudicabunt.”; 1302: Kuauz. II, 516. l.; 1291. u. o. 298. l. nemesek, akik belépnek „in numerum ... nobilium jobagiorum nostrorum archiepiscopatum ... nullius iudicis iudicio astare teneantur, nisi nostro iudicio, vel palatini curie nostre, pro tempore constituti”; stb.

¹ 1262: Smtičiklas. V. 230-231. l. Jursa roviscei comes Preusa comesnek földet ad, miután „ipsam cognovimus esse vitum proindam et ad servitium regni apparatusum”. A föld ellenében köteles szolgálatot teljesíteni a comesnek is. Az adományt Béla király megerősíti 1263: u. o. 263. l.; 1264: u. o. 294-5. l. és 1270. u. o. 546. l. „a iudicio seu iurisdictione comitis parochialis duxerimus ... eximendos”; 1264: u. o. 322-3. l. „cum Marcello curiali comite suo et cum compe dialibus suis” (de Guersanche) v. 6. 1265. u. o. 334. l. IV. Béla megerősítése; 1273: Smtičiklas. VI. 408. „nec ullo unquam tempore aliquibus servitiis castrorum (de Guersanche, de Garyg) ratione ... prediorum agravari valeant...”; stb.

² 1262: Smtičiklas. V. 235. l. IV. Béla Henrik nádor mi lesének, Sagud comesnek a magtalanul kimúlt Mykou bírtokát adja, „more predialium”. Szolgálatáért, miután ennél többet érdemel, földjét, „ex iurisdictione comitis Symgionis et de Chesmitza eximendam duximus et omnino liberandam. Ita quod nec ipse, nec sui heredes rationem ipsius terre in aliqua ipsis comitibus teneantur, sed solummodo ... duci Bele ratione eiusdem servitium debeant exhibere”.

³ 1265. január hó 14-én kelt levelében IV. Béla a roviscei comesek és praedialisok, várjobbágyok közt tanult perben megállapítja, hogy mennyit kell fizetniök descensus miatt és hogy a comesek vagy officialisok felettük csak bárón szlavón nobilis jelenlétében, s a képtalan vagy convent idézése mellett ítélkezhetnek (Smtičiklas. V. 329-330. l.) Az 1265. június hó 24-én kelt báró kiadvány szerint, számuk és szabadságuk rendezésével kapcsolatban már „de omni iurisdictione ... castri et comitatus de Ryche sunt exempti et penitus expediti.” (u. o. 337-338. l.) Mentességük érvényesül a gyakorlatban is 1274: Smtičiklas. VI. 95. l. Hogy azonban a comesek továbbra is megőrizhettek bizonyos hatáskört, mutatja az 1279. évi kiváltságlevél (mely más-más praedialis részére több példányban kiállítva maradt fenn): „... eosdem nobiles nostros prediales, et jobagiones castri ... a iudicatu comitis de Ryche ... exceptis articulis in quibus ydem nobiles, prediales et jobagiones castri iudicia ... comitis de Ryche astare tenebantur, pure et simpliciter, de nostra gracia speciali tanquam veras et naturales serviten-

a király hatósága alá voltak rendelve,¹ fölöttük a bái, illetve a királyi curia ítélkezett s harcban a király zászlóját követték.

Mintán a praedialis birtok servitiumhoz kapcsolódott, azért conditionális maradt akkor is, ha nemes kezén volt. Ilyen esetben a birtok külön nemességét igényelt.² A praedialis birtok hagyományozását, vételét, eladását a gyakorlatban rendszerint királyi jóváhagyással látták el. Ugyanis az új birtokosnak a földre nehezedő servitiumot vállalnia kellett.³ Így volt feltételhez kötve a

tes nostros regales ultra Dromum constitutos, iuxta libertatem earandem nobilitum duximus eximendos." (H. O. VII. 172. 3. l.) V. ő. u. o. 173-174. l., Smtőkklas. VI. 324-5. l., u. o. 332. l., 1419; W. XII. 280-8. l. A rovišcei praedialisek, s várjobbágyok középhegyet foglalnak el tehát a turói és szépei jobbágyfiúk között bíraskodás tekintetében.

¹ Ezt alólól lehet kijavítani, hogy a katonakötelezettség „sub vexillo regio” történik s hogy a birtok ki van véve a vár hatásköré alá. 1240; W. VII. 105. l. „a castro Nitriensi exceptant” ad a királyi földet, melynek értelmében „unum militem . . . sub vexillo regio progredientem ad nostrum exercitum mittere teneantur, qui cum nostris militibus descendat, nulli in societate haronum nostrorum adiunetus”; 1240; H. O. VII. 26. l.; 1247; W. VII. 223. l. „a castro Zemplyn exemptant” adományoz IV. Béla birtokot „ut tam ipse quam eorum sui successores nobis servitium facere teneantur, sicut alij nostri prediales.”; 1247; H. O. VI. 46. l.; 1249; H. O. VIII. 54. l.; 1257; F. IV. 2. 425. l.; stb.

² 1273; Smtőkklas. VI. 39-40. l. „nobilitavimus predia sua . . . qua quidem predia licet a iobagionibus castri sive predialibus empcionis titulo aut per modum . . . [pos]sederit, usque modo ex nunc tamen in antea eadem predia sua, ita pure et simpliciter sine debito prime conditionis, tam ipse quam eius heredes teneant . . . sicut veri, primi et naturales Slavonie nobiles suas possessiones possident . . .” Jellemző arra a sokféle birtokra, mely egy nemes kezén összegyűlhetett 1263; Smtőkklas. V. 281. l. földet vesz övi félmárka fizetéskötelezettséggel; 1265; u. o. 349. l. s megerősítés u. o. 351-2. l. adományt kap IV. Bélától feltétel nélkül; 1273; Smtőkklas. VI. 59-61. l. adomány feltétel nélkül; 1278; u. o. 290. l. földet vesz övi egy fertő fizetése mellett; 1279; u. o. 294. l. birtokot szerez kötelezettség nélkül; stb. Az auridatorokhoz hasonló intézmény, midőn nobilesek évenként bizonyos összeggel fizetnek a földért, nélkül, hogy birtokuknak tekinthetők őket, 1268; Knauz. I. 561. l.; 1288; F. V. 3. 441-2. l.; 1292; Smtőkklas. VII. 84-85. l.; u. o. 132. l.; 1299; u. o. 346. l.; megemlíthető 1296; F. IX. 7. 720-723. l.

³ 1247; H. O. VI. 45-46. l. a servitiummal megkötött birtok sine herede decedentis esetén visszaszáll az adományozóra, aki azt újból feltételesen eladományozza, „Concessimus insuper, ut si idem heredis eorum sit solatio ad idem

jobbágyfiú birtoka is. Az eltérés a két intézmény között nem is annyira a birtokjogban, inkább a személyt illető kérdésekben nyilatkozott meg. A jobbágyfiú birtoka rendi hovatartozást követelt, ezzel szemben a praedialis nobilis is lehetett.

A jobbágyfiúk és praedialisok birtokjogának, liberálásának vizsgálata betekintést engedett a magyar hű-

servitium exhibendum liberam habent relinquendi facultatem terram ipsam cuiuscunque suorum voluerint cognatorum": 1249: H. O. VIII. 45—55. l. ugyanígy; 1256: u. o. 66. l. ugyanígy. Az uralkodó felfogása szerint az eladásra bejelentett praedialis birtok a királyi kézre száll vissza. A vevőnek nem az eladó, hanem a király adja át a birtokot a kötelezettség vállalása mellett. A király aztán a birtok árát megteríti a vevő által (1266: Smtčíklas, V. 373. l. az adományozó levél 1263: u. o. 259. l.) Érdekes egybevetni egy másik de ugyanerről az adás-vételről szóló oklevéllel, hol ez a felfogás nyílt kifejtve (1266: u. o. 372—373. l.); 1264: Smtčíklas, V. 294—295. l. a birtok harmadikzshen is praedialis maradt, v. ö. 1270, u. o. 545—546. l.; 1265: u. o. 338. l. „... praediales liberam habent facultatem, quoscunque voluerint ad suam portionem recipiendi; nec comites de Ryuche ipsos poterunt de huiusmodi receptione hominum prohibere."; 1271: u. o. 616. l. birtokot vesz; 1272: Smtčíklas, VI. 13—14. l. nemes, aki praedialis birtokkal is rendelkezik (1274: u. o. 95. l.) vesz nemes jogon birtokot, melynek descensus terhet „secundum nobilitatem eorumdem venditorum" felerészhen vállalja; 1273: Smtčíklas, VI. 39. l.; 1297: Smtčíklas, VII. 263. l. a zágrábi püspöknek, Garig és Gersenehe comesnek engedélyével, „cuius de monte Grech" elad (vett) földet társának „more et conditione aliorum castrensium."; 1300: u. o. 419. l. végrendeletében birtokot hagyományoz a servitium megemlékezésével. Horvátországban és Szlavóniában a várjobbágyi birtok praedialis alakot öltött. A király természetesen adományozhatott szabad jogon is várföldet, pl. 1275: Smtčíklas, VI. 144. l. viszont várjobbágyok bírlhattak földet „more nobilitum" is, pl. 1279: Smtčíklas, VI. 289—290. l. Az egyházi praedialisok consensus-szal és servitium mellett adhatták el praedialis birtokukat 1271: W. VIII. 352. l. az érsek hozzájárul. ahhoz, hogy officialisa birtokot adjon el, de az új birtokosnak „de ipsa terra... archiepiscopo... more aliorum nobilium iobagionum... ecclesie servire teneatur; quod si facere non curaverit vel non possit, extunc pro eadem quantitate pecunie... archiepiscopo, vel iobagionibus dieie ecclesie ipsam terram reddere teneatur". Székfű megjegyzése, hogy „egyházi nemes birtokát csak egyházi nemes veheti meg" (id. m. 13. l.) helyesbítésre szorul. Egyházi nemes az Árpád-korban bárkinék eladhatta birtokát a domoncos hozzájárulásával, de a vevő ezzel egyházi nemes lett. 1278: Smtčíklas, VI. l. a püspök praedialis a vicini-jog alapján behagyozik a határos föld eladásában; 1280: F. VI. 2. 410—411. l.; stb.

bériség eddig még meg nem írt történetébe. Ime, találkoztunk a király seregében hűbéres vitézekkel, sokszor oly szabadsággal felruházva, mely alig volt megkülönböztethető a királyi serviensek és a nobilesek jogállásától. De bármennyire kevert egybe ellentétes, egymással nehezen kibékíthető elemeket a középkori élet, módunkban volt olyan vonásokat felfedezni mindig, melyek előrútták a hűbéres katonát. A hűbéres birtokát servitium kötelezettsége mellett kapja, birtoka nem szabad. Hagyományozni, eladni csak úgy tudja, ha az új birtokos magára veszi a servitiumát. Mikor a király valakit hűbéres vitézzé avat, birtokot ad; de az adományozáskor, mondhatni, minden esetben, kiemeli, hogy a birtok ellenében szolgálni tartozik.

Ezzel párhuzamosan mit találunk a királyi servienseknél? Már az arany butla előtt, tehát a királyi servienseknek állítólagos hűbéres korszakában, hiába keressük a hűbéri formáknak általunk megállapított ismérveit. Midőn a király várjobbágyot „in domum regium“ fogad s ott örökös szabadsággal ruház fel, a formulában hiányzik a szolgálati kötelezettség következetes megemlítése.¹ Nincs szó a királyi serviensek kötelező servitiumáról. De a birtok sem játszik jelentős szerepet. A várjobbágy megszűnt az intézmény rabja lenni, birtoka mentesítve lett a várjobbágyi terhek alól, fölötte a comes többé már nem ítélkezhet, mert az új libertas — aurea libertas.² Az uralkodó bizonyára kijelentette volna, hogy a szabaddá tett birtok szabadsága csupán conditionalis, csak a várjobbágyi kötelekiből kivett, de nem „omnino liber“. Ha a királyi serviensek közé kitűntető oklevél hűbéri szolgálatra kötelezne, akkor ugyanúgy hangzana, miként azt megismertük a jobbágyfűknél, avagy a praedialisoknál.

¹ 1197: F. II. 308—9. l.; 1212: Soproni okl. I. 7—9. l.; 12267: Pannoniához rendt. I. 676—7. l. V. ö. még a királyi serviensek közé emelés adataival.

² 1217: H. O. VII. 6—7. l.; 1259: H. O. VI. 98. l.; 1260: W. XI. 480. l.; 1265: F. VII. 5. 341. l.; 1274: F. V. 2. 198. l.; 1279: H. O. VI. 249. l. V. ö. Tagányt, Tört. Szemle. 1916. 597. l. és Erdélyinek erre vonatkozó helyes megjegyzését. A tizenkét legkritikusabb kérdés. 160. l. A királyi szerviensek fogadás sokkal közelebb áll az ú. n. felszabadításhoz. Lásd különösen 1205: H. O. I. 2—3. l. valószínűleg azonban nememlék; 1224: Pannoniához rendt. I. 662. l.; III. Endre: Zichy okm. I. 100. l.; stb.

Hogyan magyarázható meg azonban az a néhány adat, hol királyi szerviensek harcra szólva kiállítására vannak kötelezve? Nem éppen ez a pár adat a nyomra vezető? Johannes Latinusra kell csak gondolnunk, avagy bizonyos goriceai jobbágyfűkre, kiket a király felcsemt „in aulam suam”.¹ Ez a külön meghatározott hűbéri szolgálat a királyi szerviensek libertásának tulajdonképpen nem alkotó eleme.² A királyi szerviens már a XII. században is per se et personaliter harcolt s nem a birtoka után követi a király zászlóját. Hadkötelezettsége személyét illető jog s nem királyi föld ellenében élvezett kiváltság. Figyelembe kell venni, hogy a királyság, lefolyóképen IV. Béla alatt, hűbéri szolgálatra, vitézek tartására szorítja a nemeseket. A nemes csupán személyesen volt köteles lóra ülni a király szavára. De már a XIII. század második felében a sereg zömét a tiszti csapatok mellett a nagybirtokosok szerviens hadja alkotja.³ Mint láttuk, nem volt ismeretlen nemeseink körében a szemé-

¹ 1204: Zimmermann I. 78. l.; 1224: Smtőkklas. III. 200. l. V. ö. 1160—1161: H. O. VI. 3—4. l.

² Néha úgy tűnik fel, mintha a királyi szerviens hűbérés lenne. Pl. 1200: H. O. VII. 19. l. Béla király „merita servientis nostri Farcusy” birtokadományt erősít meg. „Voluitus eorum quod singulariter sentiat super terra sua nostro curie, et comes de Vgocha eum in aliquo molestare non praesumpmat.” Nyilvánvaló, a királynak egyik familiarisáról van szó, aki ördenegeért birtokot kapott bizonyos hűbéri kötelezettség mellett: 1246: Smtőkklas. IV. 201—2. l. „Sed cum terre diete utilitas tanti servientis laboribus et expensis non subpetat, talem eisdem gratiam et merito duximus laequentiam, quod de quibusque feodantibus supradictis, nostro et bani exercitui unus eorum cum equis et armis decemtilibus servitire teneatur.” Még ahán az esetben is, ha az 1245: u. o. 274—6. l. nem hamis, a feodatio kifejezés, a szolgálat, mely sine herede decedentis száll az utódra (1262: Smtőkklas. V. 216. l.) és hogy „in aulicos nostros ... speciales” fogadja a király, olyan familiarisra utal, aki egyben praedialis volt; 1248: H. O. VIII. 53. l. a „servientes nostri” szepesi jobbágyfűkre alkalmazva; 1257: W. VII. 463. l., nem voltak a király ítélője szerint királyi szerviensek; stb. Hogy nemesek hűbérés szolgálatait is végezték, megemlíthető még 1300: F. VI. 2. 247. l.

³ 1273: Smtőkklas. VI. 39. l. „idem comes ... hieo tunc nullo esset honoris culmine sublimatus, ad nostrum venit exercitum ducens secum nimis potentes milites et in bello eximie virtuosos.”; 1274: W. XII. 110. l. főnr. „cum sua armata familia” harcol; 1284: Kubláyi. I. 133. l. „morte triginta septem servientum suorum”; 1291: W. XII. 501.; 1292: Smtőkklas. VII. 112. l.; 1300: Knuuz. II. 487. l. stb.

lyi felkelés mellett a hűbéri katona kiállítás sem. Viszont a hűbériség, mint a kormányzás egyik formája, érvényesül nálunk is Horvátországgal és Dalmáciával szemben.¹ Természetes tehát, hogy királyaink, ahol csak lehetett, líveiket különleges szolgálattal terhelték meg, s a servitiúmot határozott formában biztosították.

A királyi serviens birtoka szabad volt. A rendelkezésünkre álló adatokból azt látjuk, hogy birtokával a nemesi jog határain belül szabadon rendelkezhetett.² Sem az eladásnál, sem pedig „sine herede decedentis“ esetén, midőn a király birtokát másnak adományozza,³ nem lép előtérbe a hűbéres birtok conditionális jellege. *A királyi serviensek nemesi szabadságuk mellett földjüket is nemesi jogon bírták. Úgy látszik, nem lehet többé kételkedni nemességükben. Nemesek voltak, miután nem voltak királyi hűbéresek.*

Ez azonban az ellentétet, melyet a „nobilis serviens“ kifejezés képvisel, nem oldja fel. A nemesi társadalom kialakulását kell tehát szemügyre venni, hogy eljussunk a „serviens regis“ magyarázatához.

¹ 1193: Frangepán okl. I. 4. l. (Modrus); 1242: Smeičklas, IV. 152. l. (nobiles de insula Fariael); 1251: u. o. 467. l. (de Brehrio); 1277: Smeičklas, VI. 226—7. l. (de Guersence); 1293: Smeičklas, VII. 163—4. l. (banatum maritimum); sbb. Szemben Below, Der deutsche Staat des Mittelalters (1925²) c. művével A. Dopsch hangsúlyozza, hogy „die Veräußerung von Hoheitsrechten erfolgte nämlich vielfach doch zu dem Zwecke, um staatliche Aufgaben durchzuführen.“ (M. I. Ö. G. XXXVI. kötet. 20. l.)

² 1244: Smeičklas, IV. 256—7. l. földet adnak el; 1257: W. VII. 465—6. l. és 486. l. védelem miatt a speculátorok közé állnak; 1259: W. VII. 515—6. l. földjét elzabrogálja; 1276: Kubinyi, I. 97—98. l. birtokukon osztozkodnak s az egyik fél elad egy részt. Az is feltűnő, hogy főbbizben azok, akiket a király serviensekké tett, királyi engedéllyel egyházi szolgálatba állnak. Ha hűbéres vitézek lennének, ez érthetetlen volna. 1217: Smeičklas, III. 157—9. l. V. 6. u. o. 156. l.; 1234: Knauz, I. 305—6. l.; 1252: u. o. 395. l.; 1284: Knauz, II. 178. l.; 1291: F. VI. l. 112—3. l. (nobilis); 1292: Knauz, II. 319. l. „quod dampna et iniurias servientium (archiepiscopatum), sine nobilitate de numero cogitum servientium, sine iobagium...“

³ 1248: W. VII. 256—7. l. (megerősítés 1272: F. X. 3. 260—2. l., 1292: u. o. 276. l.); 1252: W. VII. 340. l.; 1259: II. Ö. VI. 97—99. l. Királyi serviens lesz, birtokot kap „ab omni iure comitis... exceptum“ és sine herede decedentis esetén megkapja az engedélyt arra, hogy a birtokot testvéreinek hagyományozza.

III.

Közvetlenül nem lehet megállapítani, hogy mit értenek forrásaink a nobilis név alatt a XIII. század első két tizedéig. Birtokos szabadot jelent-e a nobilis, avagy ellenkezőleg éppen ezzel a kifejezéssel különböztették meg az előkelőt, a nemest a közrendűektől? A rendelkezésre álló pár adat, rendszerint nagybirtokosokkal kapcsolatosan, a nobilisekről egyoldalú, hiányos képet ad. Forrásaink olyan nobilisekről szólnak, kiket gazdagoknak, s hatalmasoknak tekinthetünk. Vajjon a közrendűeket, a szegény közsabadokat nem hívták szintén nobiliseknek? Annyi bizonyos, hogy a XIII. század második felében a nobilis általában már szabad birtokosra vonatkozott, s így találkoznak szegény, parasztnódra élő nemesekkel.²

¹ Erdélyi főképen az oklevélzáradékok előforduló tanúfelsorolás alapján a nobiliseket a tatárjárás koráig előkelő gazdag szabadoknak tartja. (Arpaítkori társadalomtört., legkritikusabb kérdései, 92—96. l.; A tizenkét legkritikusabb kérdés, 21—26. l.) Már Tagányi rámutatott arra, hogy a testes között szereplő főpapok, főurak, comesek mint nobilisek nem igazolják kellőképen a nobilis szó Erdélyi-féle értelmezését. (Tört. Szemle, 1916. 587—590. l.) Ezek az adatok megegyeznek ugyanis, hogy a tanúként nem szereplő közsabadok neve szintén nobilis volt.

² 1212: H. O. VII. 15. l. „monasterium . . . in protectorem ipsorum assummere cupientes“; 1244: Smičiklás. IV. 258—9. l. és 403. l. nobilisek, kiket a podgoriai comesek „ad falsam et pravam suggestionem . . . in iohannes castri eisdem traxissent . . .“; 1251: W. VII. 332. 3. l. nobilis, aki saját fiát „obtulit ad altare sancti Pauli tali adiecta conditione, quod quandiu filius suus vixerit antelictus, officium pulsatoris debeat exercere“. Később meghánva tettét, Bahay nevű birtokát adja az egyháznak „in redemptionem scriuitis predictae“; 1256: Zalai okl. I. 29. l.; 1259: Smičiklás. V. 141. l. A magtalanul elhalt Elek nobilis birtokát, Mornhehelt, Ponith comesnek adja István ifjabb király „salva quarta filiarum Elek iuxta regni nostri consuetudinem approbatam“; 1263: F. IX. 7. 673. l.; 1264: F. IV. 3. 241. l. „ . . . nobilis de Chermel, haeredum salatio destitutus, nimia fuerit oppressus paupertate, idem dominus rex sibi concessisset de gracia specialis, quod terram suam hereditariam, quam habuit . . . possit legare vel conferre capitulo Nytricensi, ita quod cum idem capitulum usque dum viuet, debeat cum sustentare“ (precaria); 1264: Zalai okl. I. 46. l.; 1268: H. O. I. 38—40. l.; 1268: Csáky okl. I. 10. l. nobilis várjobbágyok közé süllyed; 1270: W. III. 237—8. l. „sexaginta iugera terrarum simul cum locis vinearum et sessionum“; 1274: F. IX. 7. 689. l. „quidam ductus necessitate“ egyházi johagio lesz; 1276: H. O. VI. 314. 5. l. „quod

A nobilis helyes értelmezéséhez a liber szó magyarázata vezet. Miféleképpen a nobilisen kívül más névvel a birtokos szabadot? Talán az egyes kifejezések más-más birtokos osztályra korlátozhatók, talán az elnevezések természete élénk fárja a nobilis sajátos tartalmát is. Mindenek előtt a szegény kisbirtokosra kell gondolni, az egyszerű közsabadokra, akik kis területű birtokukat önkezüikkel, egy-két servus segítségével művelték, s emellett némelyik közülük iparral foglalkozott. Nobilisek voltak ezek, avagy a külföldi szóhasználatnak megfelelően törvényeink liberei, vulgarisai között kell őket keresnünk?

ipsi a tennatij pauperatis grauanimibus et iacturis" eladják földjüket a nemzetség beleegyezésével; 1283; Smjirklas. VI. 436—7. l. nobilisek, akik a védőjüknök választott Radoslaus comének adják birtokuk harmadrészét „cum ipsi presidii seu tucionis solacio propter paucitatem ipsorum incumbente necessitate temporalit indiguerent...“; 1292; W. V. 71—72. l. nobilisek rokona várjobbágy (v. ű. n. a. 54. és 63. l.) stb.

A germán népeknél a közsabad nevei: liber, ingenuus, plebeius, minofidli, pauperes, minoris vagy inferiores. Brunner, DRG. F. 342. l. Nobiles und Gemeinfreie der karolingischen Volksrechte (Zs. d. Savigny-Stiftung f. RG. Germ. Abt. XIX. köt. 76—106. l.) Ezzel szemben Heek fel fogása szerint a nobilis közsabad, a liber pedig felszabad, felszabadított és hospes. Különösen: Beiträge z. Gesch. der Stände im M.A. I. (1900) és II. (1905); Wittich, Die Frage der Freibauern (Zs. d. Savigny-Stiftung f. RG. Germ. Abt. XXII. köt. 245—353. l.) Felelet Brunner bírálóira; Brunner, Ständerechtliche Probleme (Zs. d. Saviny. G.A. XXIII. köt. 193—264. l.) Felelet Wittich válaszára; Paul Vinogradoff, Wergeld und Stand (n. a. 123—192. l.); Georg Caro, Beiträge zur älteren deutschen Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte (1905) főleg 48. l.; Ernst Mayer, Der germanische Uradel (Zs. d. Savigny. G. A. XLV. köt. különösen 99. l.); R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. I. (1919). 234. l.; V. Ernst, Mittelfreie (1920) 2—40. l.; A. Dopach, Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. II. (1922).² főképen 56. l.; Franz Gutmann, Die soziale Gliederung der Bayern zur Zeit des Volksrechtes (1906) 2. l. Más népeknél: Jul. Hatschek, Englische Verfassungsgeschichte (1913). „Der typische freie Mann ist in der angelsächsischen Staatsgesellschaft der ceorl.“ (40. l.); Robert Holtzmann, Französische Verfassungsgeschichte (1910) „liberi, rustici, villani; homines libres, roturiers, vilains“ (39. l.); Ernst Mayer, Italienische Verfassungsgeschichte. I. (1909) 2. l. liber; Josef Kulischer, Russische Wirtschaftsgeschichte. I. (1925) 93. l. „Vollfreie Bauern sitzen auf „schwarzer“ (freier) Erde“; Kutrzeba, Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte (1912).

Hóman felfogása szerint a földesúr szabadjait megkülönböztetésül a földesúr szolgáltaól (servi) libereknak nevezték. Nem szabad tehát a liberek alatt tulajdonképeni szabadokat érteni, a liberek a valóságban csupán félszabadságot élveztek.¹ Tagányi szintén így értelmezi a libereket.² Nobilisek voltak a független, birtokkal rendelkező szabadok, ezzel szemben a szabadok földesúri hatóság alá került elemei a servusokkal szembe állítva a „szabadok“, a „liberek“.³

A liberek ugyanis Szent István, Szent László és Kálmán törvénykönyveiben több ízben a földesúr szolgálataiban tűnnek fel. Voltak tehát földesúri liberek.⁴ Vajjon szabad-e ebből azt következtetni, hogy minden liber földesúri hatóság alá tartozott? Ellenkezőleg, törvényeinkben a liber a servusszal ellentétben a szabad embert képviseli.⁵ De még abban az esetben is, ha első királyunk törvényei a földesúri libereken kívül más liberekről nem emlékeznek meg, ez nem jogosítana fel minket a liber kifejezés jelentéskörének szűkítésére. Árpád-kori törvényeink nem ölelik fel az élő jogszokások egész területét. A törvénykönyv a szokásjognak csupán elenyésző kis része, írásba foglalt töredéke s így a törvénykönyvek jelentősége más volt a korai középkorban, mint napjainkban.⁶ A törvénykönyv egyedül a megval-

¹ Az első állami egyenes adó. (Tört. Szemle, 1912. 175—7. l. és jegyzet). A társadalmi osztályok Szent István államában (Békési-Felvételek, 1912) 74—76. l.

² Tört. Szemle, 1916. 344. 5. l. és Vázlatok a régibb Árpád-kor társadalomtörténetéből. (Társadalomtudomány, 1922. 216—219. l.)

³ A. Dopsch, Wirtschaftsentwicklung, II. 44. l. ... zahlreiche Freie allüberall als Hintersassen der Grundherrschaften bezengt“.

⁴ Szent István, I. 14. (Závolszky, id. n. 146. l.), I. 22. (u. o. 148. l.), I. 28. (u. o. 149. l.), I. 29. (u. o. 150. l.), II. 7. (u. o. 154. l.), Szent László, I. 40. (u. o. 165. l.), II. 6. (u. o. 168. l.), II. 11. (u. o. 169. l.), II. 12. (u. o.), II. 14. (u. o. 170. l.), III. 4. (u. o. 174. l.), III. 5. (u. o. 175. l.), III. 8. (u. o.), III. 13. (u. o. 177. l.), III. 17. (u. o. 178. l.), Kálmán, Synodus prior, 29. (u. o. 201. l.), Synodus altera, 15. (u. o. 208. l.).

⁵ Fritz Kern, Über die mittelalterliche Anschauung vom Recht, Hist. Z. 115, köf. 504—5. l. továbbá Recht u. Verfassung im Mittelalter, H. Z. 120, köf. 16—17. l. ... „Gesetzesrecht nichts ist als aufgeschriebenes Gewohnheitsrecht“ (u. o. 19. l.) „Denn immer weiss das aufgeschriebene mittelalterliche Recht sich selbst nur als Ausschnitt aus dem allumfassenden Meer des Gewohnheitsrechts, als Bruchstück, nicht als lückenhose Kodifikation“ (u. o. 27. l.)

tozott viszonyok által az uzusban előidézett zavarokat főrekszük orvosolni, a régtől sértetlenül tovább élő szokásokra nem terjeszkedik ki. Szent István nem szól a nemzeti szervezetről; a szabad birtokos magyarok épp csak a háttérben jelennek meg. Védelmébe veszi azonban a magántulajdont, s annál több figyelmet szentel az egyháznak, a comesekre, a milesekre, a kibontakozó központi hatalom szerveire. Törvénykönyve az új, a királyi Magyarországra a fennálló szokásjog alkalmazását kísérel meg. Támogatására siet a libereknek, óvja szabadságukat.¹ A süllyedő földesúri népek közé vegyült liberrek a „szabadok törvényét” a „szolgák törvényével” új, veszélyt rejtő relációba hozták. A krízis Kálmánt is arra indítja, hogy enyhítse a szegény közszabadok súlyosbodó terheit: nem hajtja be többé a „liberi denariú” néven ismert adót a független szabadoktól. Kálmán ezzel egy félnemes, szabad, de adózó osztály kivételét akadályozta meg.²

Az oklevelekben gyakran fordulnak elő földesúri hatóság alá került liberrek.³ „Legrégibb okleveleink...

¹ Szent István, I. 22. „... ut nemo comitum vel militum posthac liberam personam servitutis subdere audeat”. (Závodszy, id. m. 148. l.)

² I. 45., 80. és 81. cikk (Závodszy, id. m. 189. és 194. l.) A nyolc denáros adót ezentől ne szolgák a szabadoktól. Részben vagy egészben fizették azonban továbbra is a király vagy más földjén élő liberrek. Ha a nyolc denári hűbiermegváltás emiatt szolgáltatták, úgy akkor Kálmán korától kezdve (amennyiben ez uzus lett) minden birtokos szabad, akár gazdag, akár szegény, szerelője után eo ipso nem fizetett adót, azaz hűbierviselésre volt kötelezve. Szemben Hóman, Tagányi lefoglalásával a liberi denariú értelmezését lásd: Dománovszky, Geschichte Ungarns 56. l., Eckhart v. A királyi adózás története, (1908) 15. l. „Am gelindesten war es wenn germanische Freie, die sich ganz auf dem Landbau legten, namentlich unter Erleichterung ihrer Kriegszugspflicht eine regelmäßige steuerartige staatliche Abgabe zu leisten hatten: so die Bargilden, deren Verbreitung unter den verschiedensten germanischen Stämmen das frühe Aufkommen einer solchen Einrichtung erschliessen lässt”. (R. Kötzsche, Allg. Wirtschaftsgesch. 195. l.)

³ Lásd erre vonatkozólag a Hóman által feldolgozott anyagot (Fört, Szemle, 1912. 175-77. l.) Az adatok száma korlátlanul szaporítható. Helyzetük a XIII. század elején már lényegesen javult, miután a földesúri függés mindinkább vesztett servitus jellegéből. 1211: Smičiklas. III. 105. l. „Constitutum insuper, quod nullus liberus hominum aliunde venientium terrarum supradictae ecclesie licet habitare... Sicut autem liber intravit, ita quando voluerit illuc discedat”; 1252:

így mutatják be a libereket, mint akiket el szoktak adományozni"⁴ mondja Tagányi. Okleveles anyagunk legnagyobb része a birtokos szabadok gazdagabb, tisztább viselő elemeire vonatkozik. Ezért találkoznak minduntalan földesúri szabadokkal.⁵ Más természetű forrásaink azonban nem zárják ki annak lehetőségét, hogy voltak szabad parasztok, független liberek is.⁶ Bizonyos, hogy

H. O. VI. 75. l. A testvér az özvegynek mennyasszonyi hozományát visszatéríti birtok átadásával „exceptis populis ibi existentibus qui liberi sunt et libere possunt cum omnibus suis rebus ab illa terra recedere quando eunq. voluerint...”; 1270: H. O. VIII. 129. l.; 1295: Teutsch. I. 188. l. Lásd még a városokban kifejlesztett gyakorlatot, pl. 1277: H. V. 2. 400. l. (Javítás: Házl. I. l. 7. 8. l.) Sopron stb.

⁴ Társadalomtudomány, 1922. 216. l.

⁵ A liberekre vonatkozó adataink főképen státussperrel kapcsolatosak. Szabad parasztokról, független közsabadokról nemesak nálunk, hanem külföldön is alig adnak birt a források. V. ö. Caro, id. m. 62. l. Mint kisbirtokokok, ügyeshajos dolgoikat nem igen vitték hiteles hely elé; a földközösséget érintő ügyeket a község maga intézte el. Tiszteket nem viseltek, birtokot sem adományozhattak az egyház részére. Különben is nálunk speciális okok miatt még mielőtt az okleveles gyakorlat fejlődésnek indult volna, a közsabad liberek már elfűntek.

⁶ Valószínűnek tartom, hogy a forrásokban előforduló omnino liber földesúri hatóság alá nem került közsabadra vonatkozik. Az „omnino” éppen a szolgatartóktól való mentességet fejezi ki. 1163—1164: H. O. VI. 3. 4. l. „... omnino liber et a prelate ecclesie seruicio retractus” a már többször említett Gab. fia. Batuz, királyi seruicus; 1212: Soproni okl. I. 7—9. l. a több ízben felbuzott Kaul, aki „homo libere condicionis, terram liberam censurapsissem, ut omnis seruitalis exers”. Az utóbbi kifejezés az omnino liberek felel meg; 1213: Váradi reg. 173. l. (52. sz.) varlobbágyok és várnépek „impetierunt Felicianum et fratrem eius... dicentes, quod essent castrenses...”. Behígyosodék, hogy az illeték „esse omnino liberos, ut illi de se assererant”. Hasonló esetek 1213: u. o. 166. l. (32. sz.); 1217: u. o. 213. l. (165. sz.); 1226: u. o. 286. l. (348. sz.) amiből kétséget kizárólag kilúnik, hogy az omnino a szabad parasztok jelzője, 1229: u. o. 292. l. (360. sz.) az egyháznak adományozott ancilla gyermekek „liberi forent omnino”. Független közsabadoknak tartom a libereket a következő adatokban: 1219: Váradi reg. 235. l. (220. sz.) „... pistoris castri Zolnuk, impetierunt quosdam liberos homines eiusdem villae... dicentes eos extorres. Illi autem e contra dixerunt, se habere terram communem cum castrensibus a prima occupatione sui generis...”. Világosan látni, hogy a földközösség, különösen szolgatartókkal (melyre sok példát hoz föl Tagányi, A földközösség története Magyarországon. Gazd. Szemle. I.) milyen nagy veszélyt jelentett a libereknek, 1222: u. o. 283—4. l. (342. sz.)

számuk egyre fogyott. A megszállt föld a szállárd letelepülés következtében csakhamar kevésnek bizonyult, s miután kötelezettségeiknek sem tudtak mindenben eleget tenni, királyi szolgálatba állnak, más földjére telepedett liberpednek. Ez az átalakulás betölti még a XIII. századot is. A függetlenségüket megőrzött liberok viszont a rendi társadalom kialakulása idején mint köznemesek a nemesi társadalomban helyezkedtek el; a közszabadok másik

liber homo, aki birtokot ad el. Lehetséges azonban, hogy jobbagy vagy más földesúri liber. Megemlíthető: 1226: Pannonhalmi rendt. I. 675—6. l.; 1234: W. VI. 547. l. „ubi sunt homines liberi“. Tolán földesúri. 1234: Váradi reg. 298—9. l. (373. sz.) Valószínű, hogy más földjére telepedett liber. 1234: u. o. 303. l. (380. sz.) „Cuius castri ... coadiuvantibus ... iobagionibus... requisierunt terram cuiusdam liberi hominis...“; 1239: Pannonhalmi rendt. I. 768—9. l. „...se fiberos et propria voluntate cum sua terra quatuoraginta scilicet iugerum monasterio... se subdidisse affirmabant“. Lehetségesnek tartották tehát, hogy a liber független birtokos legyen, 1239: u. o. 770. l. liber, akit castrensinek állítanak a várjobbágyok. 1259: Smtótklas. V, 151. l. várjobbágy, aki „secundario predictos homines qui semper liberi fuissent impeteret in servitutum...“ Az oklevélben szereplő Endre fia valószínűleg a szabadságukban megtámadt liberok „szabadságvédői“ s nem földesurai. Ha valakinek liberatasát kétségbevitették, a jótálló, a védő, a tanuskodó neve: defensor libertatis, Pl. 1213: Váradi reg. 165. l. (31. sz.) mint convillanus; 1213: u. o. 166. l. (32. sz.); 1214: u. o. 180. l. (74. sz.) rokona; 1215: u. o. 204. l. (144. sz.) a tutor libertatis a földesúrral szemben egy servus szabad feleségének szabadságát védelmezi. 1221: u. o. 272. 3. l. (316. sz.); 1226: u. o. 286. l. (348. sz.) mint hospes, aki védené szabadságát két márká felezetésével biztosítja; a védené az összeget utólag megtéríti. Az eddig felhozott adatok azért vonatkoznak magánföldesúr hatósága alá nem került liberekre, mert mikor ilyen libernek földje, szabadsága forog kockán, földesúr sáhasam lép közbe. Ezzel szemben 1221: Váradi reg. 260. l. (285. sz.) „Vduornici regis ... impetierunt quosdam de praedio Guerus ... dicentes, quod eorum essent conservi. Illi autem dixerunt, se esse liberos, et hoc idem dominus eorum contestatus est“; 1221: u. o. 261—2. l. (288. sz.) „... et haec idem astruxit dominus eorum.“ Nem hiszem, hogy ezek az omnino liberi és liberok királyi földre telepedett szababok volnának. Az omnino a servitiummal, a földesúrnak járó szolgálattal van szembeállítva és nem a servitusszal. Pl. 1213: Váradi reg. 165—6. l. (31. sz.) várjobbágyok maguk közül valónak állítják Angelust. „Illi autem contendeant, se filium Latini hospitis esse et absolute liberum...“ A várjobbágyok között pedig igen sok liber volt. Hogy nem mindegyik hospes (királyi) volt szolgálatra kötelezve, arra példa: 1212: Soproni okl. 7. 9. l. Bizonyos, hogy nehéz sok esetben megállapítani, független

része a polgárságba olvadt be.¹ Krízisről más népek történetében is beszélhetünk.² A „mulle terre sans seigneur” elv azonban seholsen érvényesült. Nálunk a külföldi szőlőszőlőművelés eltérően név alatt független szabad birtokos a XIII. század második felében már nem szerepel.

A liber mellett törvényeink vulgares, pauperes, plebei, minores, sőt a rustici, villani kifejezéseit mögött, legalább is nagyobb részben, szintén szabad birtokosokat kell sej-

közszabadról vau-e szó, avagy királyi földön gazdálkodó libererről. A „homines libero conditionis” között szintén kereshetünk közszabadró libereket. A conditio ugyanis nemcsak feltételes viszonyt, hanem egészen általános állapotot is jelent. Ezért a homines libere conditionis lehetnek szabad feltételek között települők, élők, így a libera villákba költözők (pl. 1238: F. IV. l. 134. l.; 1262: W. VIII. 31. l.; 1279: H. O. V. 61. l.), a király vagy magánföldesurak följére vándorlók (pl. 1241: H. O. VI. 39. 41. l.; 1255: H. O. VII. 48—9. l.; 1263: Zalai okl. l. 41. l.; (V. István); H. O. V. 40. l.; 1292: Knauz, II. 313. l. stb.), de lehetnek „szabad állapotú emberek” is. A conditio állapot értelmében: 1229: Váradi reg. 293—4. l. (363. sz.); 1255: Knauz, I. 426. l. „Si vero extranee conditionis persona fuerit...”; 1298: W. XII. 620. l. „in omnium conditionibus et prerogatiuis nobilitium habentur” stb. Ezért hirtom lehetségesnek, hogy a városokba vagy mások földjére húzódo homines libere conditionis között független liberék, birtokos szabadok is voltak. Ez a kifejezés a germán népeknél épígy használatos. A. Dopseh, Wirtschaftsentwicklung. II.² 58. l. V. Ernst, Die Entstehung des niederen Adels, 60. és 70. l. Más természeti adatok 1248 körül: H. O. VI. 49. l.; 1146: Pannoniabürendt. I. 399. l. valaki birtokot adományoz földök közt „cum... uno libero VI. pensarum delitoro” (v. ö. Závodszky, id. m. 201. és 207. l.) Mint adós szolgaságba került azonban 1164 körül: F. IX. 7. 634. l. Keltére nézve: Szentpétery, Regesta. I. 35. l. (106. sz.) civis; 1235: Váradi reg. 306. 7. l. (988. sz.) civis; 1211: Pannoniabürendt. X. 506. l. civilis is. V. ö. R. Kötzsche, Allg. Wirtschaftsgesch. 196. l.

¹ Domanyovszky, id. m. 36. l. Közföldi iratokban: Holtzman, id. m. 9. l.; Brunner, DRG, I. 241. l.; V. Ernst, Mitteilreis. 23—24. l.; R. Kötzsche, Allg. Wirtschaftsgesch. 194—6. l.

² A „grundherrliche Theorie” a közszabadosok pusztulását a nagybirtok terjeszkedésére vezeti vissza. Ez azonban kibékíthetetlen ellentétben áll a középkori nagybirtok passzív jellegével. A gazdaságtörténet új eredményei kétségtelemé felték, hogy szabad parasztok, független közszabadosok jelentős tömege maradt fenn a nagybirtokok kialakulása után is. V. ö. Dopseh, Wirtschaftsentwicklung. II.² 44. l. Grundlagen, II.² 123—9. l.; Caro, id. m. 61. l.; R. Schröder, Lehrbuch d. deutschen Rechtsgesch. I. (1919), 234—5. l.

tenünk. Tagányi azt mondja ezekről, hogy „éppen úgy lehetnek letelepített rabszolgák (servi), mint rabszolgaságukból felszabadított szabadosok (libertini), avagy (fél)szabadok.”¹ Valóban ezek a kifejezések nem utalnak valami zárt, egységes szabadságú osztályra, de a külföldi szóhasználatnak megfelelően, nincs semmi okunk servust látni a vulgarishon, avagy a pauperben. A „servus” a leghatározottabb terminusok egyike, éppen azért, mert a rabszolgák a szabadokkal szemben még meglehetősen zárt tömböt alkottak.² A servusok ki voltak zárva a szabadok társadalmából, azok a *lex servorum*, emezek a *lex liberorum* jogkörébe tartoztak. Anachronizmus lenne azt állítani, hogy a szabadokon belül történő megkülönböztetések a servusokra is kiterjedtek; lehetetlen elgondolni, hogy a magas méltóságot viselő maiori a rabszolgával, mint minorral állították szembe. Ezeknek az elnevezéseknek ellentétes párja a *comes*, *miles*, *valens*, *nobilis*, *maior*, *dives* volt. Nem volt a szabadok mindegyike *dives*, *comes*, *miles*, ezért a *dives*, *comes*, *miles* ellentéte szabad birtokosokra is kellett, hogy vonatkozzon.

Látjuk, a különféle elnevezések a szabadokat egyszer a vagyon, a tekintély, másszor a származás, az álláscím szerinti ítélik meg. A különböző irányban történt tagozódás folytán az egyik csoport keresztezi a másikat. Ugyanaz a vagyonos szabad a *dives*ek, *nobilis*ek, a *maiores* köréhez tartozik, de lehet egyben *comes* is. A *liber* kifejezés a szabadot a servustól különbözteti el, jelentése egészen általános, s így a földesúri szabad neve szintén *liber*. A *liber* a társadalmat a szabadság alapján bontja fel két, határozott rétegre. A szó átfogó jelentése mellett azonban már korán korlátozódik a *liber* a szegényebb szabadok jelzésére. Mintán azt, aki tisztséget visel, egyszerűen *ministernek*,³ avagy pontosabban *co-*

¹ Társadalomtudomány, 1922, 219. l.

² Brunner, DRG. I.² 133. l.

³ „Das Wort *ministerialis* bedentete in karolingischer Zeit und bis in das 11. Jahrhundert hinein einfach einen Beamten, einschliesslich der hohen Staatsbeamten“ (F. Kuntze, Die Entstehung der deutschen Ministerialität, Vierteljahrsehr. f. Soz. u. Wirtschaftsgesch. VII, 188. l.) Nálunk a kifejezésnek ugyanez a jelentése. Pl. 1137: *Patrimonialis rendi*. I. 596. l. *notat principis*; 1173—1185: u. o. 605. l. *notat comitis*; 1083—1095: u. o. 592. l. földesúri népek *mansiones ministrorum ad omnia genera operum debita*; 1234: W. VI. 548. l. földesúri népek, stb.

mesnek, milesnek nevezik törvényeink, a gazdagok, az előkelők neve viszont *optimates*, *principes*, *nobiles*, *maiores*, ezért a *liber* név a differenciálódás előhaladtával mind többet veszített eredeti természetéből.

A nobilis jelentéskörének meghatározásánál abból kell kiindulni, hogy törvényeink a nobilist a vulgaristól különböztetik meg,¹ s hogy találkozunk nobiliores, nobilissimi alakokkal is.² Ezekben az esetekben a nobilis szó csakis előkelőt, a többiek közül kiténuót jelenthet.³ Társadalmi állás, rang, tekintély jut benne kifejezésre, s így a nobilitás fogalma igen sokféle tényező váltakozó kölcsönhatásából állt elő. A peres eljárásban tanúknak „*testes copiosos viros nobiles et ydoneos*”, „*qui sunt genere liberi et homae famae*” szemelnek ki, boeslős

¹ A vulgaris a következő viszonylatokban fordul elő: Szent István, I. 15. *comes*, miles, vulgaris; I. 17. *valeus*, vulgaris; I. 19. *maiores*, *minores* et vulgaris; I. 27. miles, pauper-vulgaris; I. 35. *comes*, miles, vulgaris. Szent László, II. 9. *nobilis*, *vulgaris*. A nobilis vezant; Szent László, I. 41. *nobiles* vel *comites*; II. 9. *nobilis*, vulgaris; II. 11. *nobiles* vel *milites*; III. 2. *nobilis*, *ignobilis*; III. 12. *curia nobilium*; Synodus Strig. I. 51.; Syn. Strig. I. 55. *nobilis plebeius*. A nobiles, ignobilis megfelel a maiores, minores alaknak. A vulgaris jelentéséhez v. ö. Madzsar Imre. Szent István törvényei és a Lex Bajuvariorum, Tört. Szemle, 1921. 57. l.

² 1134: Smičiklas, II. 43. l. „tres vero de nobilioribus eiusdem ecclesie”; 1146: Pannonthalmi rendt. I. 598. l. „presentibus nobilissimis regni testibus, quorum hec sunt nomina: . . . archiepiscopus . . . episcopus . . . ban . . . comes . . . de centurionibus vicinis . . .”; 1157—58 körül: Knauz, I. 116. l. . . . nobilissimus rex Goyssa, presencia nobilium suorum, scilicet Apa bani, Foleus comitis . . . Keltére nézve lásd: Szentpétery, Regesta, I. 31. l. (90. sz.); 1165 körül: Knauz, I. 119. l. . . . nobilissimus Stephanus rex . . . in presencia suorum nobilium . . . bani . . . comitis . . .” Külföldön is pl. V. Ernst, Die Entstehung des niederen Adels (1916) 72. l.; Kossányi Béla. A lengyel nemsi társadalom kialakulása, Tört. Szemle, 1916. 233. l. és a cseheknél u. o. 259. l.; Dopsch, Wirtschaftsentwicklung, II.² 59. l. „ . . . womit unmöglich die grosse Masse der Gemeinfreie . . . gemeint sein könnte”.

³ Dopsch, Wirtschaftsentwicklung, II.² 64. l.; Kossányi Béla, id. m. 233.

¹ 1234: Pannonthalmi rendt. VIII. 283. l.

² 1236 körül: F. III. 2. 97. l. (F. VII. 5. 228. l.) Keltét lásd: Karácsonyi, flamis, hibáskeftű okl. jegy. 92. l. Az időneftast épp az jelzi, hogy az illető nobilis, sapiens és istenfélő ember. V. ö. V. Ernst, Mittelfreie, 18. l.; Vinogradoff, Wergeld u. Stand, 168. l.

„per viros discretos et nobiles de provincia“ történik. A nobilis jelentését át és átszövi a moralitas, a középkori élet centrális eleme: a szó sajátos tartalmát a honor adja meg.² A származás nagy beesben áll egy olyan társadalomban, hol az ősök törvénye kormányoz, s hol a nemzetségtag jogát a nemzetséghez való tartozás biztosítja.³ A társadalmi eltolódások következtében, midőn sokan emelkedtek fel alulról, s viszont a szabadok jelentős része vegyült szolganépek közé, növekedtek tekintélyükben a régi, kezdettől fogva szabad, harcos, tisztiségeket hordozó családok tagjai.⁴ A nobilis kifejezés ebben a vonatkozásban a származás tisztaságát, nemességét jelzi: „maiores natu“, „natu proveciores“, „de nobili ortu prosapia“, „nobilissima ortus prosapia“.⁵ Erre vonatkozólag igen tanulságos Szent Margit szentté avatásának jegyzőkönyve. A vizsgálóbizottság által minden esetben feltett kérdés: „Interrogatus, si est servus,

² 1238: Pannonthalmi rendt. I. 761. l.; 1246: H. O. VIII. 30. l. stb.

³ 1206: Zimmermann. I. 9. l.; 1223: F. III. l. 394. l.; 1264: F. IV. 3. 197. l. „comitem Musoniensem, virum vltique nobilem . . .“; 1273: H. O. VIII. 151. l. nemesség alkalmával „ad instar misericordie altissimi conditoris, qui dum sublimia prospicit infimia non contemnit, dum colligit nobiles ad se venire, degeneres non recusat.“ V. ö. Friedrich Vogt, Der Bedeutungswandel des Wortes edel. (1909) 16. l. a szó morális árnyadata azonban már kezdettől fogva megvolt.

⁴ Hogy a szabadság-fogalom a nemhez való tartozással függ össze Hóman. A magyarok hűfoglalása és elhelyezkedése, 15. stb. old. J. Vormoor, Soziale Gliederung im Frankenreich (1907) I. l. A származás jelentőségét hangsúlyozza a nemességnél O. Dungeon, Adelsheerrschaft im Mittelalter (1927).

⁵ Dopsch, Wirtschaftsentwicklung. II. 65. és 68. l. A társadalmi tekintélyt, tehát, valaki nemességét nagyban emelte a tisztiségviselés és a katonai szolgálat. Később is a szolganépek között azokat hívták nobiliseknek, kik tisztiségeket töltöttek be, harcos életmódot folytattak s a birtokokkal szabadabban rendelkezettek (pl. a jobagiok); s ezek között is főképp azokat, kik kezdettől fogva szabadok s tisztiségviselők voltak. Pl. 1263: W. III. 44. l. és 1271: u. o. 257. l. collegium honestorum iobagionum -- nobilium iobagionum.

⁶ Szent István, I. 16. és 21. (Závodszy, id. m. 146. és 147. l.) O. Höttsch, Adel und Lebenswesen in Russland und Polen. Hist. Z. 108. köi. 544. l. V. Ernst, Mittelfreie, 95. l.; 1280: Csáky okl. I. 15. l.; Rogerius: Florianus, Fontes, IV. 68. l.; 1237: W. VII. 47. l. A származás jelentőségére fényt vetnek a szabadembeesítési oklevelek is. Pl. 1284: H. O. VI. 302. l.

vel liber, respondit: „liber“,¹ vagy „liber et nobilis et de nobili progenie“² legtöbbször azonban csak „liber et nobilis“.³ Nem minden liber nobilis, viszont a szolgánépek tekintélyes, kinagasló elemeit a források nobiliseknek nevezik. Kutatva a szóhasználat háttereit, származás tekintetében már azok is nobilisek, kiknek ősei között nem voltak servusok: „nobiles sunt, quorum minorum parentum suorum nemo servituti subiectus sit“.⁴ Nem szabad elfeledni, hogy az „előkelő“ relativ fogalom. A kiindulópont, az alap, melyhez viszonyítunk, szűkíti vagy tágítja a nobilis körét, s ennek megfelelően a vagyon, a származás, a tisztség tekintélye, az életmód jellege, avagy rendi kiváltságok egyszer kisebb, máskor nagyobb mértékben érvényesülnek benne. Áttekintve a szabadok egész társadalmát, a szolgálat által szabad mozgásukban sokban korlátozott földesúri liberek mellett maguk a földesurak már előkelőknek tűntek fel. A nobilitas e ponton magába zárja a közszabadokat is.⁵ A katonai hivatás, a királyi servitium szegényt, gazdagot egyaránt a főbbiek fölé emelt, s nobilissé tett.⁶ Mígán bizonyos tisztségek csak a rendi társadalomban vannak egyes kiváltsággal társadalmi rétegeknek fenntartva, Szent István törvénye ismer

¹ 1276: Mon. Vespriim. I. 293, 294, 306, 312, 318, 331, 333, 337, 341 l. stb.

² 1276: Mon. Vespriim. I. 304, 320 l.

³ 1276: Mon. Vespriim. I. 322, 323, 324, 325, 327, 334, 344, 352 l. stb. közöttük főbb esetben pauper.

⁴ Dopsch, Wirtschaftsentwicklung. II.² 66. l. Ernst Mayer, Italienische Verfass. I. 18. l. Valúszimú, hogy az adal eredeti jelentése egyszerűen csak *nem* (v. ö. a magyar *nonest*), s a latin genusnak felel meg. „Aber andersseits wird es doch auch schon früh mit besonderer Beziehung einmal auf die *legitime* Abstammung und weiter auf das *cornelium* Geschlecht angewendet“ (F. Vogt, id. m. 5. l.) A szó jelentésváltozására, helyesebben kétfős értelmére magyarázatot próbál adni Neckel. Adel und Gefolgschaft (Beiträge z. Gesch. d. deutschen Sprache 41. köf. (1918) 409. l.

⁵ Dopsch, Wirtschaftsentwicklung. II.² 65. l. Hogy a nobilis név alatt néhol közszabadot kell értenünk, arra vonatkozólag u. o. 73. l.

⁶ Éppen a harcos-földművelő életmód (Ernst Mayer, Ital. Verfass. I. II. és 18. l.), a földesúr-jövedély ellentété (Dopsch, Wirtschaftsentwicklung. II.² 61. l.) osztja meg a korai középkorban egy előkelő és egy közrendű rétegre a szabadok társadalmát. Ez tükröződik vissza a nobilitásban. A közrendűek, vulgárisok ugyanis azok, akik nem tartoznak a harcosokhoz s akik tisztséget nem viselnek.

olyan servusokat is, akik királyi gazdaságok és ügyök élén állottak, s mint ilyenek, élvezték a comesek társadalmi állását.¹ A korai középkor sajátos viszonyai magyarázzák meg, hogy a szó előkelő jelentése mellett helyenként miképen lehetett a nobilis szegény közszabad.

Eltekintve a (királyi) szolgálatban álló, vagy más földjére telepedett szabadok csoportjától, a társadalom független, birtokos rélege a maiores, valentes, nobiles, divites, principes, optimates, nem különben a minores, vulgares, plebei, pauperes között oszlik meg. Azt kell keresnünk, hogy ezek a különféle kifejezések mennyiben vezethetők vissza rendi, jogi különbségekre. A germán törvénykönyvekben az uralkodó felelőségek szerint a közszabadok (liberi) fölött állnak a nemések (nobiles). A független birtokosok osztálya tehát kettős tagozatú.² Vinogradoff joggal emelte ki, hogy nem szabad

¹ Szent István, II. 16. (Závodszy, id. m. 155. l.) „Si quis servorum curti regali aut civitati profectur, testimonium eius inter comites recipiatur.” Závodszy a servorum szót elírásnak tartja, seniorum helyett. Miután azonban Nagy Károly udvarában is találkoznak tisztségeket viselő servusokkal, libertinusokkal (Waitz, Deutsche Verfass. III. köt. 384. l. 2. jegyz.), azért a codex szövegét hibátlannak kell tekintenünk. (V. ö. Hóman, A társadalmi osztályok Szent István államában, 70. l. jegyz.) A patrimonialis királyságban nyírántis servusok, libertinusok egészen a legmagasabb méltóságokig viselnek tisztségeket. Lásd: Max Weber, Wirtschaft und Gesellschaft, 131. l. Az orosz fejedelmek szolgarendő tisztviselői. Kulischer, id. m. I. 63. l.

² Brunner, DRG, I.² 133—140. l. és 342—354. l. Nobiles und Gemeinfreie. (Zs. d. Savigny-Stiftung f. RG. Germ. Abt. XIX. köt. 76—106. l.), továbbá Ständerechtliche Probleme (u. o. XXIII. köt. 193—264. l.) „Der Adaling ging eben dem Gemeinfreien im Range vor.”; Paul Vinogradoff, Wergeld und Stand (u. o. 123—192. l.) „Der Freie steht nun zwar unter dem Etheling“ (u. o. 189. l.); Ernst Mayer, Deutsche und französische Verfassungsgeschichte, I. (1899). 423. l. „Unter den Adelligen aber steht der Freie. Sowie er in den Quellen auftritt, ist er allemal der Steuerbelastete . . .” A harcos szabadok a nobilisek, a többiek a közszabadok: populus, plebs, cives. (V. ö. B. Mayer, Ital. Verfass. I. II. l.); E. Mayer, Der germanische Uradel (Zs. der Savigny-Stiftung, XLV. köt. főképen 178—9. l.) A nobilis és a liber között fennálló különbséget a nemzeti szervezetre vezeti vissza: „der Übernehmer des Hofs, also im ganzen der Erstgeborene der Adlige ist“ (u. o. 160. l.) Felfogását továbbfejleszti Viktor Ernst. Szerinte a germán szabadok már a letelepedés korában három osztályra tagozódtak: „Hochadel, Mittelfreie und Gemeinfreie“ (Mittelfreie, 2—10. l.)

itt merev rendeket feltételezni. „Der Ausdruck nobilis kommt öfters vor, es entspricht ihm aber keine bestimmte ständische Vorstellung. Der Sprachgebrauch der Capitulariensammlung ist in dieser Beziehung lehrreich. Wir treffen nobilis in so verschiedenen Zusammenstellungen, dass mit ihm offenbar ganz verschiedene Begriffe verbunden werden und schliesslich nur der Boden der Bevorzugung, des Ansehens allen Ausdrücken gemeinsam bleibt.“¹ Miután azonban a vérdíjrendszerben kifejezésre jut a nobilis kiváltságosabb helyzete, a liber vérdíja ugyanis jóval alacsonyabb, mint a nobilisé,² azért a germán népeknél a nobilis kifejezés kisebb-

Miután azonban a mediáni, medioceres műleséinknek felajánl meg (u. o. 25. l.), azért a független szabadok elméletében is vagy nobilisek vagy liberok. Ezzel ellentétben Brunner szerint a mediáni a közszabadok fölött álló középbirtokosok, s így a nemesség alsó rétegét alkották (DRG. I.² 345. l.). Így Dopsch, Grundlagen. II.² 129—130. l.; Schröder, id. m. I. 232. l.; Franz Gutmann, id. m. bár Heek ma már túlhaladott álláspontját képviseli (nobilis egyenlő közszabad); J. Vormoor, id. m. 29—38. l.; Dopsch, Wirtschaftsentwicklung. II.² 54—85. l. továbbá Grundlagen, II.² 101—109. l. „Überall sind noch Spuren des alten Geschlechts- oder Volksadels zu finden.“; R. Kötzschke, id. m. főképen 194—196. l. V. ö. még Hoops, Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Adel és Ständewesen címűszékkel.

¹ Paul Vinogradoff, Wergeld und Stand, 167. l.

² A Wergeld nagyságában kifejezésre jutó társadalmi különbségekre áttekinthető képet ad Kötzschke, id. m. 200—204. l. A nyugati gótoknál a personae onestioris vagy superioris loci szembe van állítva a persona inferioris vagy humillioris loci-val, kiket főleg szegényebb közszabadoknak tekinthetünk (pauperes). V. ö. Dopsch, Grundlagen. II.² 106. l. A közszabad neve: ingenuus, humilior (u. o. 130. l.). A közszabad nyugati gót (v. ö. Brunner, DRG. I.² 335. l.) miként a burgundoknál, 150 solidus vérdíjjal rendelkezett. A nemes vérdíja ennek a kétszerese: optimus nobilis 300 sol., medioceres 200 sol., minores 150 sol., (Lex Burg. II. 2. és XXVI. MG. LL. II. 1. 42. l.) V. ö. Schröder, id. m. I. 232. l. A longobardoknál a primus vérdíja 300, a minima persona 150 solidusban volt megállapítva. V. ö. Dopsch, Grundlagen. II.² 131. l. A Lex Baiuvariorum szerint a közszabad: „Si quis liberum hominem occiderit, solvat parentibus suis, si habet, si autem non habet, solvat duci vel cui commendatus fuit, dum vixit, bis LXXX sold. hoc sunt CLX“. (IV. 28. MG. LL. V. 2. 1926. kiad. 334. l.) viszont az őt nemzetiség: „Isti sunt quasi primi post Agiloltingas . . . Illis enim duplum honorem concedimus et sic duplum compositionem accipiant“. (III. 1. u. o. 313. l.) V. ö. Hugo Jaekel, Wergelds und simpla compositio (Zs. d. Savigny-Stift. XXVII. köt. 152. l.) A Pactus Alamannorum megkülönböztet: pri-

nagyobb mértékben már rendi elemeket rejt magában. Ernst Mayer és Viktor Ernst egyenesen olyan jogokat tulajdonítanak a nobiliseknek, melyekből a közszabadosok ki voltak zárva.¹ A felsőnémet jogcsaládban, beleértve az Alamann és Bajuor jogot, a differenciálódás erősebben érvényesült, mint a frankoknál, bár a fejlődés korántsem érte el a délnémet törzseknél tapasztalható merev rendi elkülönülést.² A germán népek törvénykönyveivel szemben Szent István a vérdíj nagyságát 110 „penus auri“³-ban állapítja meg, legyen a gyilkos, vagy a meggyilkolt nobilis vagy közszabad, maior vagy minor.⁴ A magyar vérdíjrendszer minden szabad em-

mus Alamannus 240 sol., medianus Alamannus 200 sol., minoffitus 160 sol. (II. 36—38. MG. I. L. V. 1. 23. l.), a *Lex Alamannorum* viszont csak melius 200 sol., liber 160 sol., isner 60 (68) u. o. 130. l.), V. ö. Ernst, *Mittelfreie*, 2—10. l. A *frankoknál* a vérdíjrendszer egységes: 200 sol., melynek egyharmada a királyé s így a legközelebb áll Szent István törvénykönyvéhez. Hogy azonban náluk is voltak nemesek, arra vonatkozólag Dopsch, *Grundlagen*, II.² 101. l. Az *Erica Chamavorum* szerint: homo Francus 600 sol., ingenuus 200 sol., hol a homo Francus egyenlő nobilis, V. ö. Dopsch, *Wirtschaftsentwicklung*, II.² 79. l. A *szászoknál* az Edelingé 1440 solidi, Frilingi 240 ezüst Schilling, Litus 120 sol. V. ö. Brunner, *Nobiles*, 99. l. *Frislandban* az Edeling, 240, a közszabad 160 új denár, a Litus vérdíja pedig ennek a fele, V. ö. Vinogradoff, *Wergeld und Stand*, 189. l. Az *angolszász* törvényekben a nemes (eorl) háromszor nagyobb vérdíjjal van kitüntetve (300 solidi), mint a közszabad, a eorl; 100 sol. (Kent), illetőleg 600, 200 sol. (Wessex), V. ö. Hatschek, id. m. 39—41. l.; Brunner, *Nobiles*, 79. l. A vérdíjrendszerben nemesek az osztály, hanem a tisztaság és főképen a birtok nagysága volt az irányadó. A vérdíj helyes értelmezésére vonatkozólag lásd: Dopsch, *Grundlagen*, II.² 155. l. „... das Wergeld innerhalb der verschiedenen Standesklassen zwar auf einem einheitlichen Normalfusse beruhte, aber je nach der Verschiedenheit des Grund- und Vermögensbesitzes daraufhin individuell berechnet wurde. Der arme Freie zahlte keineswegs dasselbe, wie sein reich begüterter Standesgenosse“.

¹ E. Mayer, *Der germanische Uradel*, főképen 219—225. l. továbbá *Zur Lehre vom germ. Uradel* (Zs. d. Savigny-Stift. XXXVII. kötet); V. Ernst, *Die Entstehung des niederen Adels*, továbbá *Mittelfreie*.

² Vinogradoff, id. m. 173. l.

³ I. 14. „Si quis... spontaneum commiserit homicidium, sciat se secundum nostri senatus decretum centum et X. daturum pensas auri.“ (Závodszy, id. m. 145. l.). Feleség-gyilkos azonban, ha comes 30, ha miles 10, ha vulgaris 5 tinót fizet a szülőknak (u. o. 146. l. I. 15. cikk). Ez meg-

bert egyenlőnek tekint; ezért a szabadok között fennálló különbségek, melyeket az egyes kifejezések fednek fel, sokkal kisebb mértékben idéztek elő a jog terén változást, mint a germán népeknél. A nobilis és liber kifejezés viszonya egymáshoz más volt tehát nálunk már Szent István korában is, mint nyugaton, s a fejlődés további menete ezt az eltérést nemhogy tompította, hanem ellenkezőleg inkább növelte.

A nobilis és közsabad közt nálunk sokkal kisebb a szakadék, mint a nyugati népeknél. Szent Istvántól kezdve uralkodóink a fennálló különbségek áthidalására törekedtek. Midőn Kálmán közsabadtól nem szed többé szabad denárokat, a földművelést űző szegény, de független szabad parasztok személyük után éppúgy adómentesek lettek, mint a nagybirtokos nemesek. A fejlődés arisztokratikus irányba, mely politikai és társadalmi téren fokozatosan előtérbe állította a nagybirtokot, a független szabadok jogi egységét nem bontotta meg. Ez az oka annak, hogy nálunk a nobilis kifejezés már korán átvegye a közsabadok jelzésére. Kálmán korától kezdve a liber szó mind kevésbbé vonatkozik birtokos szabadra, úgyhogy a XIII. század elején közsabad libereket már alig ismerünk. Ezentúl egyedül hospeseket, polgárokat, földesúri szabadokat illették a liber névvel. A közsabadok a nagy átalakulásuk idején már mint nobilisek észrevétlenül helyezkedtek el a nemesek rendjében. Köznemesek lettek. A magyar nemesi társadalom egysége, mely kifejezésre jut a nobilis liber nyugattól elérő viszonyában, a rendiség korában is fennmaradt. A magyar nemesség speciális összetétele, hogy a nagyszámú köznemesség mellett nincs elismert, különálló főúri rendje, a közsabadok sajátos helyzetére vezethető vissza. A közsabadok független ségüket megőrzött tömege a nobilisek előkelő rétegétől nem szakadt el egészen. Ez okozta (a nemességet nyert hűbéres katonákon kívül), hogy nálunk oly sok kismemessel találkozunk, kik a rendi küzdelmek idején állandóan űrködtek az una et eadem nobilitas épségben tartása fölött. Kossányi Béla felfogása, mintha a köznemesség a hűbéres katonák egyetemleges beolvadása

felel az előbbi cikknek, ahol a szülők szótól 50 pensát kapnak. A szabadokat illető vérdíj kitűnik még Szent István. II. 4., Szent László, II. 6. és 8. cikkeiből, V. ő. Háman. Magyar pénztörténet (1916) 181. l.

következtében növekedett volna oly nagyra, — nem látszik előttem kellőleg igazoltnak.¹

Bár a nobilis kifejezés a XIII. században általában már szabad birtokon élő nemest jelentett, jogi, rendi tartalmát csak a század végén kapja meg. Az Arpádok alatt még zárt nemesi rendről nem lehet beszélni. Hiányzik ugyanis a társadalom elemeinek közös kiváltság alapján történő tömörülése úgy a központi hatalom, mint a többi társadalmi réteggel szemben. A jog a kornál középkorban személyes természetű, mondhatni, mindenki külön libertással rendelkezik. Eddig úgy tekintették az exemptiókat, mint melyek át és áttörték a közös szabadságot: az exemptio valami különleges, rendkívüli állapotot idézett elő.² Ezzel szemben úgy látom, hogy ennek a koraközépkori társadalomnak jellegzetes vonása, igazi lényege az exemptio. A jog szubjektíve nyilvánkozott meg; maga az objektív jog sem volt más, mint a különféle szubjektív jogok összegeződése.³ Az egyeseket megillető különleges jog, a libertas pedig a patrimoniális királyság felfogása szerint tulajdonképen — kiváltság.⁴ A kiváltság gondolata kapcsolta az alattvalót a királysághoz. Ugyanis a kiváltság igazi minőségét, centrális magját a „gratia regis”-ben fedezhetjük fel.⁵ Miként Isten a kegyelem hatalmával

¹ Id. m. 256—9. l. Analóg a helyzet a csehoknél, lengyeleknél és szerbeknél. V. ö. Const. Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Denkschriften der kais. Akademie d. Wissenschaften in Wien, Bd. LVI. (1912) II. Teil. 44. l.

² Illés József, Az Anjoukori társadalom és adózás. (1900).

³ Erre vonatkozólag lásd Fritz Kern fejtegetéseit: „Das objektive Recht umfasst als solches sämtliche subjektiven Rechte sämtlicher Volksgenossen, oder vielmehr es besteht überhaupt aus ihnen” (Recht und Verfassung. 46. l.). „Der rechtmässig eingesetzte Herrscher hat ein Anrecht auf die Herrschaft, wie der Bauer auf den ererbten Hof” (u. a. 62. l.); „der Staat hat kein Recht sui generis für sich”. (Über die mittel. Anschauung vom Recht. 508. l.). A ius regium is a szokásjogban gyökeredzik. Pl. 1246: F. IV. l. 405. l. „... secundum approbatam regni nostri consuetudinem, ad manus nostras legitime . . . devolutis . . .”; 1278: H. Ö. I. 70. l. stb. Dekretumok, bullák, törvények, melyek fölélik a szubjektív jogot, főképen ezért voltak sok esetben oly hatástalanok, eredménytelenek. Gondoljunk pl. az Aranybullára.

⁴ 1269: F. IV. 3. 526. l. „gratia seu libertas”.

⁵ „... Gunst und Ungnade des Herrn sind nicht nur der Tatsache nach — was natürlich überall vorkommt —

kormányozza a világot, Isten szolgája az uralkodó, úgy oszt ki nek-kinek igazságot az ő joga szerint.¹ Mint változó sugarú gyűrűk valamely központ körül, úgy helyezkednek el a király személye körül a társadalom egyes rétegei, elemei. Mindenki az ő „természetes ura”² felé fordul; az alattvalók joga, szabadsága a gratiából fakad. A király minden egyes hűbérséggel külön-külön közvetlen, perszonális viszonyban van. Országát az ő familiájáé.

A régi nemzeti szervezeten, midőn a központi hatalom még alig volt kifejlődve, a libertas egyszerű és sztatikus. Szemben a servitussal a nemzeti tagok maguk között nagy általánosságban ugyanazt a libertast élvezik.³ *A királyság megalkakulásával a libertas fogalma átfurmálódott.* Bár ismerik továbbra is a servitussal való szembeállítást, a libertasok sokféle fokozataival találkozunk.⁴ A gratia regis hierarchikus mó-

sondern dem Prinzip nach der letzte Massstab für alles“ (Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 696. l.). Lásd még: B. K. Beyerle, *Von der Gnade im deutschen Recht*, Göttingen, (1910).

² F. Kern, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht*, (1914), 7—8. l. Pl. 1266; H. O. VIII. 77. l. stb. A királyi officium theokratikus felfogásához v. ö. H. Schubert, *Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter*, I. Halbband, (1917), 358—361. l.

³ 1298: H. O. VI. 433. l. „nos sicut dominum ipsius naturalium...“ stb.

⁴ Hóman, *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*, 15. és k. l. Dopsch, *Grundlagen*, II.² 124—129. l. hangsúlyozza, hogy gazdasági, társadalmi és jogi egyformaságról a nemzeti szervezeten korábban sem lehet beszélni.

⁵ Az általános felfogás szerint kezdetben mindenki egyenlő volt s csak idővel ment vessződbe ez az arany szabadság. Pl. 1215: Knauz, I, 208. l. „Cum a primis generantibus una libertatis cunctorum fuerit conditio, sed declinans postmodum humana fragilitas secundum diversa merita diversus sortita fuerit eventus; divina permittit pietas et ipsam annuere debet regia benignitas, ut pro quibus propria vel aliorum efficaciter interpellant merita, licet aliquo servitutis debito prius obligati fuerint, pristini libero status acri restituendi fore censeantur“; 1225: Smidkias, III. 247. l.; 1250: W. II. 319. l.; 1251: W. VII. 332. l.; 1274: W. IV. 33. l.; 1279: P. V. 2. 506. l. stb. V. ö. Eike von Repgow nézetét (Fritz Kern, *Recht und Verfass.* 4—5. l.). Midőn valaki alacsonyabb helyzetből magasabb fokra emelkedik, úgy akkor az előbbi libertasból átmeny egy másik libertasba. Pl. 1234: Knauz, I. 305. l. királyi servitus libertasából egyházi jobagio libertasába kerülnek; 1273. H. O. VIII. 155. l. vágyóbbágyok nemesítéskor „sine nota libertatis ipsorum

don emelte az egyiket a másik fölé,¹ az alattvalói viszonyt a perszonális kapcsolat erőssége, a hűség foka határozta meg. A patrimonialis társadalom élete dinamikus, s mozgása transzcendens irányú, mert központi magja körén kívül fekszik. A társadalom még nem bontakozott ki az állam keretei közül. A rendi libertas ezzel szemben az egyes társadalmi csoportok veleszületett kiváltsága, létezését nem vezeti vissza a gratiára, sőt azt tagadja. A rendi társadalom már elvált, szembe helyezkedett a központi hatalommal, s így a királyság közjogi kifejlődését nagyban elősegítette.

A kornyi középkorban a társadalom szervesen felolvad a királyságban, a kettő szoros egységben jelenik meg.² *Az uralkodó országit úgy kormányozza, mintha az patrimoniuma volna.* E korban, sőt végig az egész középkoron át, a király magánvagyonát nem választják el az állam pénzügyeitől.³ Az ilyen államot Max Weber értelmezése szerint patrimonialis királyságnak nevezhetjük. „Wo nun der Fürst seine politische Macht, also seine nicht dominante, physischen Zwang gegen die Beherrschten anwendende Herrschaft über extrapatrimoniale Gebiete und Menschen: die politischen Untertanen, prinzipiell ebenso organisiert wie die Ausübung seiner Hausgewalt, da sprechen wir von einem patrimonialstaatlichen Gebilde.“ A patrimonialis uralkodó országit patrimoniumának tekinti, maga a regnum azonban ezért még állam, nem patrimonium.⁴ Ez a patrimonial-

pristine, illi et eadem perfruuntur libertate, qua veri . . . nobiles gratulantur.“ Libertas van 1239: Pannoniai rendi, I. 769. l. libertasnak, 1240: Krauz, I. 336. l. hospesnek, 1243: W. VI. 135. l. Szent Király jobbjának, 1244: Smičiklas, IV. 258. l.; 1279: P. V. 2. 504. l.; 1283: Smičiklas, VI. 437. l. nobilitasnak stb. Lásd a libertas fogalmát Augustinusnál: E. Bernheim, *Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluss auf Politik und Geschichtsschreibung*, I. (1910) 43. l.

¹ Legtisztabban érvényesül ez Oroszországban, V. 6. Kulischer, id. m. 52. l.

² F. Kern, *Recht und Verfassung*, 53. l.

³ Az állomvagyron és a király magánvagyonának megkülönböztetése azonban nem volt ismeretlen előttük, V. 6. Dopsch, *Wirtschaftsentwicklung*, I. köf. 150. l. Below: *Der deutsche Staat des Mittelalters*, 296. l.

⁴ Max Weber, id. m. 684. l.

⁵ Below Haller patrimonialis állammal szemben hangsúlyozza, hogy a középkori német állam a szó igazi értelmében állam volt. „Unter patrimonialen Rechten verstehen wir solche, die am Grundbesitz haften, die der Inhaber des-

lis szellem esillan fel, midőn Kálmán a szállásbirtokot Szent István adományának tartja.¹ Ezt a felfogást fedezhetjük fel abban is, hogy a király az egyház és a magánurak vitézeit saját katonáinak nevezi.² A köz-funkciók magánjogi keretek között jelentek meg, s megfordítva, a magánember egyszerű élete közjogi vonatkozásokkal telítődött. A király jutalmazza, s nem a dominus, kinek szolgált, a servienst, midőn kitüntet magát.³ A magánserviens servitiuma túluó a privátélet szűk világán, s felemelkedik a királyi szolgálat magaslatára. A főúr, aki servienseivel királya mellett küzdött, az ország érdekében fáradozott, harsban érdemeket szerzett serviensét birtokadományval látja el.⁴ Így fonódik egybe a társadalom belső élete az állam organizmusával, így tisztul fel, szellemül át mindenki napi munkája mélyértelmű, magasztos officiummá.

A patrimonális királyságban az alattvalói viszony személyes, familiáris alakot vesz fel. Ez magyarázza meg, hogy a királyi serviens kifejezésben familiaritást pillanthatunk meg. A familiaritás kifelé sajátos köréből, s átsugárzódik extrapatrimonális területre is. *A kor felfogása szerint minden nemes egyben királyi familiaris.* Midőn tehát az malikodó valakit nemesei közé emel, azt házának tagjai közé fogadja, s örök szabad-

halb hat, weil ihm ein bestimmter Grundbesitz zusteht" (id. m. 1925.² 312. l.). Ezen értelemben patrimonális királyságról nem beszélhetünk. Mégis, miután a patrimonális szó jól jellemzi a kora középkori államot, a Max Weber által adott jelentésben a szó további használata előggé indokolt. (Wirtschaft und Gesellschaft, 1925.² 137. l.)

¹ Kálmán, I. 20. (Závodszy, id. m. 186. l.)

² 1267: Pannonhalmai rendt. X. 529. l. „Hoc sciam adiciamus, quod domini rex hanc enim eisdem iobagionibus fecit gratiam ampliore, quod ratione huiusmodi prenominate solucionis libertati ipsorum nequaquam prejudicium generetur, quin et iobagionum nomine censeantur et exercitiales ipsius domini regis sint, sicut actenus extiterunt.“

³ 1247: Szentgyörgy, Regesta, I. 261. l.; 1255: H. O. VIII. 62. l.; 1262: Smtőklas. V. 235. l.; 1263: H. O. VI. 114. l.; 1265: n. o. 131. l.; 1265: W. VIII. 122. l.; 1265: Hazai okl. 47-8. l.; 1268: Smtőklas. V. 483. l.; 1270: H. O. VIII. 135-6. l.; 1270: F. V. l. 93. l.; 1275: Smtőklas. VI. 113. l.; 1276: W. IX. 147. l.; 1277: H. O. VII. 164. l.; 1278: H. O. VIII. 193. l.; 1278: W. IX. 469. l.; 1281: F. V. 3. 122. l.; 1284: H. O. VI. 304. l. a dominus „pro morte senientis“ kap birtokot; 1289: W. IX. 496. l.; 1289: H. O. VI. 343. l.; 1291: H. O. VIII. 445. l.; 1299: Hazai okl. 168. l.; 1300: F. VI. 2. 261. 295. l. stb.

⁴ 1270: W. VIII. 321. l.; 1282: W. IX. 338. l. stb.

sággal ruházza fel. Nincs tehát ellentét a király igazi familiája, s a királyi serviensek által képviselt familia között. Az egyik észrevétlenül megy át a másikba. A királyi serviensek ideális világa és a király valóságos familiárisainak intézménye át és áthatja egymást. Az ezáltal fellépő ellentétek nagy nehézségeket gördítettek a kutatás elé. Sohasem lehetett biztosan tudni, hogy a név adott esetben mit takar: serviens regist ideális értelemben, avagy tényleg királyi magánservienst. Általában, hogy nevezhették a nemest királyi szerviensnek, mikor a valóságban nem volt az? A patrimonialis államszemlélet azonban megfelel ezekre a kérdésekre. Sikerült megállapítani, hogy a királyi serviens kifejezés megfogalmazása egybeesik a magánserviensi intézmény felvirágozásával. Nyilvánvaló, hogy a patrimonialis szellem a név megformálásában a serviens-intézmény analógiájára támaszkodott. A forrásokból kitűnik, hogy a nemest, a nobilitást elsősorban harcosnak tekintették.¹ A korai középkor szemléletében a nemes úgy követi hátrébb királyát, mint ahogy a magánserviens kíséri dominusát. A nemes servitiumát a serviens servitiumának mintájára gondolták el.² A királyi serviens

¹ A nemességi oklevelek a nemesség céljának egyenesen a harcosok számának szaporítását mondják. Pl. 1267: H. O. IV. 71. l. „Quoniam gloria regis et honor ac regni tutamen et defensio in multitudine bellatorum crescere consuevit et augeri, dignum est, ut regia maiestas bellantium collegio, viros ydoneos, summo opere student aggregare.” A pápai kiadványokat leszámítva, nálunk is jettük többször miles névvel a nemest, Pl. 1156: Soproni okl. l. l. l.; 1192: F. II. 277. l.; 1199: H. O. V. l. l.; 1206: Zimmermann I. 8. l.; 1231: n. o. 54. l.; 1235: F. IV. l. 23. l.; 1249: W. II. 213. l. stb. Néhol a királyi serviensnek megfelelő árnyalatban fordul elő a miles szó. Pl. 1219: Váradi reg. 224. l. (194. sz.) „dixerunt se esse de genero equestri scilicet: militum regis.”; 1221: n. o. 274. l. (318. sz.) „quendam virum militarem”. Lehetséges azonban, hogy királyi földön élő harcosok, mint pl. 1241: H. O. VI. 39—41. l. Viszont a Váradi-regisztrumban előforduló kifejezés királyi serviens névvel is kapcsolatos. 1186: Knauz, I. 131. l. „se esse liberos et militari armatu in exercitu domini regis coadiutores, tanquam decet nobiles seruiantes”. De az oklevél valószínűleg hamis. V. ö. Szentpétery, Regesta, I. 47. l. (146. sz.), Ernst Mayer, Deutsche und französische Verfass. I. 414. l. „Der Steuerfreie oder nobilitas aber ist homo exercitalis.”

² A királynak tett szolgálat neve egészen általánosan servitium (néha más kifejezések) s ilyen értelemben a királyi szolgálat neve: serviens. Pl. 1263: W. III. 43—44. l. „Solet

kifejezést a patrimoniális látásmód hozta létre, mely minden közjogi vonatkozást a magánélet formáiba öltöztetett fel. A királyi serviens név a XIII. század elején tűnik fel, sorsa a patrimoniális királyság sorsával volt összekötve. Midőn a rendi élet mindinkább erősödő csapásai alatt éltető szelleme kihalt, királyi servienssekkel többé már nem találkozunk.

A nemes servitiuma után királyi serviens. Mégis miután az ország előkelői, kik számos servienssel jelentek meg a király seregében, servienseknek kevésbbé voltak nevezhetők, a név leggyakrabban kisenemesekkel kapcsolatban lép fel.¹ A kisbirtokos nemes, ki sokszor maga művelte földjét, serviens módra „per se et personaliter” vett részt a harcban. A nobilis név, mint látjuk, eredetileg a honor szempontjából tett a szabadok közötti különbséget. Ezzel szemben a királyi serviens kifejezés a birtokos szabadot közfunkeciók végzése közben mutatja be.² A két kifejezés tehát, bár ugyanarra vonatkozik, különböző álláspontból látja a szabadokat, így nem azonosítható egymással. A nobilis és a ser-

regia celsitudo sic sibi servitutum honora subleuare. vi populus sibi seruiens merito et numero paritor augetur.” Már e miatt is nevezhetők a nemes királyi serviensnek. Mintán azonban a serviens regis mint terminus a serviens-intézmény felvirágozása idején alakult ki, ezért a név létrejöttében maga a serviens-intézmény is hatással lehetett.

¹ Figyelmen kívül hagyva a királyi serviensok közé emelő okleveleket, az adatok a következők: 1186: Kuauz. I. 131. l. v. 6. Szentpétery, Regesta. I. 47. l. (146. sz.); 1212: Soproni okl. I. 7—9. l.; 1212: W. VI. 335—6. l.; 1229: F. III. 2. 193. l. és 1245: Házi. I. 1. 2. l.; 1233: H. o. VII. 22. l.; 1234: Kuauz. I. 305—6. és n. o. 422. l.; 1234: W. VI. 548. l.; 1236: W. VII. 22. 23. 24. l.; 1238: F. IV. 1. 140. l. (Extr. n. o. 146. l.); 1244: Sničiklas. IV. 257. l.; 1247: F. IV. 1. 479. l.; 1248: W. VII. 256—7. l.; 1248: W. II. 206. l.; 1249: W. XI. 366. l.; 1251: H. o. VII. 12. 147. l.; 1251: W. XI. 373. l.; 1252: W. VII. 340. l.; 1257: W. VII. 465. 486. l.; 1257: n. o. 463. l.; 1259: n. o. 515—6. l.; 1260: H. o. VIII. 81. l.; 1268: W. VIII. 208. l.; 1276: Kubinyi. I. 97. l. Hogy a nagybirtokosokat is itt-ott királyi servienseknek hívták 1232: Sničiklas. III. 375. l.; 1253: F. V. 3. 179. s. b.

² A serviens kifejezéssel egyértelmű magyar „szolga” fenmaradt a szolgabírók nevében. Erre már Katona rámutatott: „Per seruientes hoc loco nobiles intelligi certum est; unde hodie quoque iudices nobilitum, cum seruitutum, idionate iudices *szolga-bírák* appellantur.” (Historia Critica. Tom. V. 377. l.) A kőm törvényben a serviens szó már ilyen viszonyban szerepel: „cum vno barone nostro et duobus seruiantibus de regni nobilitas fide dignis.” (1279: F. V. 2. 516. l.)

viens tegis között itt-ott megpillantott eltérés ezzel magyarázható. A nobilis elsősorban az előkelőkre, a királyi serviens főképen a köznemesekre vonatkozik. A nobilis név fokozatos előrenyomulásával természetesen a két elnevezés mindinkább közeledett egymáshoz.

Hogyan kell értelmezni most már az Aranybulla körüli küzdelmeket? A társadalom lassanként kiválik a központi hatalom érdekköréből (hivatalmoknemesség), függetleníti magát, önálló mag körül csoportosul. A szubjektív jog urahna alatt, a társadalom eddig egymással lazán kapcsolódó elemei nagyobb, szélesebb egységekbe rendekké olvadnak össze. Az exemptio elveszti jelentőségét, a libertas rendi formát vesz fel. Ebben a nagy átalakulásban senki szabadsága biztonságban nem lehetett. A nagybirtok fokozódó szerepe az egyre nagyobb terhet jelentő közfunkciók hatóférsében, háttérbe szorítja a kisbirtokos szabadokat. Már korán nem vesznek részt a bíráskodásban, kardjuk sem számottevő többé.¹ Viszont az alsóbb, conditionalis néposztályok nyomása mindinkább növekedett. Két oldalról szorongattatva, a rendi társadalom megszületésekor éppen a kisbirtokos közsabadok kerültek a legkritikusabb helyzetbe. A közsabadok nálunk nem szakadtak el a független szabadok gazdagabb, előkelőbb rétegétől. Királyaink támogatásával sikerült a nemesek körében fenntartani magukat. Midőn azonban a birtokos szabadok egységes libertas alapján tömörültek, a különböző libertások átértékelése idején, a szegény közsabadoknak attól kellett tartaniok, hogy kiszorulnak a nemesek rendjéből. Attól lehetett félni, hogy a nemesi szabadság egyedül a nobilisek kiváltsága lesz. A királyi hatalom gyöngesége, a zavarak közt bekövetkezett elnyomatás, a nagy adóterhek, a pénzgazdálkodás fellendülését kísérő visszaélések a közsabadokat sújtották leginkább. Nem voltak gazdag földesurak, de az adózó parasztok közé sem akartak lesüllyedni. Az Aranybulla nem más, mint a kisbirtokos szabadok deklarációja, hogy ők a nemesi társadalomhoz tartoznak. Az Aranybulla által a sokféleképen sanyargatott kismemesek visszaállítani törekedtek a szerintük sokban megfigyatozott ősi, régi alkotmányt. Mozgahunk nem forradalom, nem új jogokat vívunk ki, hanem a tradíciót, elődeik jogát akar-

¹ V. Ernst. Mittelelvis. 22. J.

ják biztosítani. A közsabadsok úgy látják, a király és tanácsadói eltértek a Szent Király által kinyilvánított szabadságtól.¹ A középkori jogfeltelegés szerint, a király nem király többé, ha megsérti a tradíciót, aminek betartására a király éppúgy van kötelezve, mint az alattvaló.² „Wenn... der König das Recht bricht, verliert er ohne weiteres, eben durch sein Handeln, den Anspruch auf den Gehorsam der Untertanen... Nur der

¹ 1222: Knauz, I. 232. l. „Quoniam libertas tam nobilium regni nostri, quam eorum aliorum, instituta a sancto Stephano rege, per aliquorum regum potenciam, ulciscenciam aliquando iram propriam, aliquando eorum attendenciam consilia falsa iniquorum hominum, uel sectancium propria iura, fuerat in quam plurimis diminuta...“ Az igaz, ősi jog egy erős, szent király legendás alakjához kapcsolódik. Szent István, aki népét az igaz hitre térítette, juttassa nálunk mint a védekező Erich király, Hitvalló Eduárd az anglo normannoknál, s Nagy Károly nemet és francia földön a mitikus törvényhozó szerepét. (F. Kern, Recht und Verfassung im MA. 25. l.) Minden jog tőle ered. Már Albericus, vitatja új törvények alkotásának szükségjét azokkal szemben, akik egyedül „jámbor oléink rendelkezésén“ akarnak megállni. A törvényhozó Kölnön a Szent Király könyvére támaszkodik „de quo, si rem consideres, nichil comminuit, sed auxit, non tam, quasi fundator, sed superedificator“ (Závodszky, id. m. 183. l.); 1226: Pannonhalmi rendl. I. 678. l.; 1231: Endlicher, 429. l.; 1240: Pannonhalmi rendl. I. 790. l.; 1255: Knauz, I. 423. l.; 1259: F. IV. 2. 400. l. Adományozással kapcsolatban, aki az illetőt a birtok tulajdonában háborgatja „indignationem regiam, et sententiam S. regis Stephani se nouerint, et filii eius incursum“; 1267: Endlicher, 512—514. l.; 1272: Knauz, I. 603. l.; 1291: Zimmermann, I. 173. l.; 1292: Smtčiklas, VII. 97. l.; 1298: H. o. VI. 433. l. stb. A király ennek a tradíciónak védője és közvetítője. „Der Herr sind kraft traditional überkommener Regel bestimmt.“ (Max Weber, id. m. 130. l.) A ius regium alapján helynyúlhat a szokásjogha, s különös kegyképen azt megváltoztathatja 1266: Smtčiklas, V. 372. l. a vicini-joggal szemben; 1266: F. IV. 3. 316. l. „...quod eis ex rigore iuris consuetudinarii denegatur...“; 1270: Smtčiklas, V. 529. l. „...licet enim laudabiles regni nostri consuetudines seruari uelimus, non tamen est nobis adempta possibilitas, quin possimus ipsas consuetudines plerumque intermittere et supra eas familiaribus nostris ex specialí gratia aliqua indulgere ex plenitudine regie potestatis...“ V. 6. F. Kern, Gottesgundentum, 240—41. l.

² „Da die Regierung eingesetzt ist zum Schutze des Rechts, so verliert, sie durch den Bruch des Rechts ihre eigene Befugnis.“ (Kern, Recht und Verfassung, 61. l.) A rex ből tyranus lesz. V. 6. E. Bernheim, id. m. I. 47. l. A középkori állam feladatáról H. v. Fiecken, Gesch. u. System d. mittelalterlichen Weltanschauung (1923*), 370. l. l.

„getreue König“, hat getreue Untertanen.“¹ Miután a jog onnaga által van, s nem az államhatalom rendelkezése folytán, mindenkinek joga, sőt kötelessége a jog megvédése jogtalansággal szemben.² Az Aranybullában kifejezésre jutó *ius resistendi* más tőből fakad, mint a rendek ellenállási joga az abszolút uralkodóval szemben, s így nem szabad rendi szellemet látni a 31. cikkelyben. A királyi serviensek nem a királyság ellen küzdenek, a tradíció érdekében kelnek fel, s ezért Max Weber szép kifejezésével élve, mozgalmuk nem egyéb, mint „traditionalistische Revolution“.³ A gyűlölet kirobban a főurak, az idegének, a gazdagodó zsidók ellen, elfűzik a király rossz tanácsadóit, kiket mindenért okolnak,⁴ fellépnek kommunisztikus törekvések,⁵ a mozgalom igazi célja azonban a régi jog helyreállítására és a visszaélések megszüntetésére. Ezért nyerik meg Béla támogatását. Bizonyos, hogy a hábéres vitézek jelentős része került a nemesek közé; a várjobbágyok, a conditionális népek haresz elemei, a jobbágyfiúk, praediálisok törté-

¹ F. Kern, Gottesgnadentum. 177—8. l.

² F. Kern, Über d. mittel. Anschauung vom Recht, 512. l.

³ „Dieser Widerstand richtet sich, wenn er entsteht, gegen die Person des Herren (oder Dieners), der die traditionellen Schranken der Gewalt missachtete, nicht aber gegen das System als solches („traditionalistische Revolution“).“ (Wirtschaft und Gesellschaft. 131. l.) Szépen jellemzi ezt a jogot Kern: „Das Widerstandsrecht war nur das akute Symptom eines organischen Leidens am Körper des frühmittelalterlichen Staats.“ (Gottesgnadentum. 282. l.) Az alkotmányos királyság kialakulását nem a *ius resistendi* hanem a *consensus fidelium* segítette elő. (U. o. 440. l.)

⁴ Karacsónyi János, Az aranybulla keletkezése és első sorsa. (Ért. a Tört. Tud. köréből. 1899. XVIII. köt. 7.)

⁵ 1232: Theiner. Mon. Hung. I. 36. l. „... et tanta multi tudinis turba, turbata modestia rationis, ab eodem rege difficilia et iniusta solent postulare: videlicet ut magnates et nobiles regni, quos habent exosos, suis dignitatibus et honoribus spoliati excludantur a regno, et coram bona in populis dividantur...“ Főképpen ennek az oklevélnek alapján gondoltak történetíróink forradalmi mozgalmakra. A pápai ktád vány szavait a külpolitikai helyzet magyarázza. Éppen csak utáltak arra, hogy a magyar viszonyok alakulását III. Béla halálától fokozódó nyugtalansággal, aggodalommal szemlélte a pápai udvar. A központi hatalom gyöngesége követ kezében az egyház kritikus helyzetbe került. Midőn az Aranybulla körüli küzdelmekről a pápai udvar értesült, azt hitte már, hogy Magyarországon minden rend felbomlott. A királyi serviensek mozgalmában nem láthatott egyebet, mint a király hatalmát jogtalanul korlátozó törekvést.

nete ezt a folyamatot tárja elénk, de a királyi szervisek nem voltak királyi hűbéresek. A történetírás új iránya szemmel tartva ezt az átalakulást, várjobbágyok módjára emelkedő réteget látott a királyi szervisekben. Élt a feltevést az adatok gondos mérlegelése nem tárnogatja. Az Aranybullát nem esek kényszerítették ki, de az Aranybulla nem a nemesi rend jogainak írásba foglalása. Mégis a kései utód küzdelmeiben méltán hivatkozhatott erre a nevéssé vált oklevélre, hiszen benne a királyi szó oly jogokat szentesített, melyek később a rendi Magyarország alappilléreivé váltak...

Váczy Péter.

Történeti irodalom.

Márki-emlékkönyv. Irta: Tanítványai. Szerkesztette: *György Lajos*. Márki Sándor halálának második évfordulójára kiadja az Erdélyi Irodalmi Szemle. Kolozsvár, 1927.

A Szegedre elülözött kolozsvári egyetem nemrég elhunyt nagynevű professzorának, néhai Márki Sándornak emlékére, halála (1925 július 1.) második évfordulóján, egykori tanítványai és tisztelői közül tizenketten egy körülbelül 10 íves füzetet adtak ki, melyben a gyorsan feledő jelen számára egy pillanatra vissza obajtották varázsolni a kiváló tanár és tudós szellemét.

Az Emlékkönyv Márki Sándor rövid életrajzával kezdődik, amelyet *Biró Vencel* írt meg a tanítvány ragaszkodó és hálás szeretetével. A sok kedves epizóddal tarkított és lendületesen megírt életrajzból megtudjuk, hogy Márki Sándor 1853 március 27-én, Kétegyházaán született. Atyja Márki János gazdatiszt, anyja Zay Julia volt. Tanulmányait Sarkadon kezdte, majd Váradon, Pozsonyban folytatta és Budapesten fejezte be. Márki Sándor már kis gimnázista diák korában elkezdett irodalommal s történelemmel foglalkozni s ez utóbbi tudományhoz hű maradt haláláig. Egyetemi tanulmányainak elvégzése után előbb Aradon, majd Budapesten középiskolai tanárkodott, 1887-ben a budapesti egyetem magántanára, 1892-ben pedig a kolozsvári egyetem nyilvános, rendes tanára lett és az is maradt élete végéig. Az életrajz behatóan foglalkozik Márki irodalmi fejlődésével, tudományos működésével és az ezen a téren elért sikereivel, végül sikerülten jellemzi Márkit mint tanárt, tudóst és embert.

Az Emlékkönyvben *Banner János*, *Herepei János* és *Ruska Márton* régészeti tárgyú cikkei mellett, a történelmi tárgyú dolgozatok sorát *Buday Dezső* kezdi meg, aki Zöld Péter egyénisége címen a székelység és a moldvai osángó magyarok egykori (XVIII. századi) vezérééről s a székely határőrség felállítására idején nagy szerepet játszó katolikus papról közöl érdekes adatokat.

Buday Arpad, a német származágú Reimbald Ignác, múlt század eleji zalnai tudós orvos és archeológus Napoleont-korabeli háborús élményeiből és kalandjaiból ismertet néhány részletet, forrásul felhasználva Reimbald naplóját és feljegyzéseit.

Csatak Vilmos az 1706. évi medgyesi és az 1707. évi beszercei kuruc országgyűléseket, illetve ezen országgyűlések vég-

zéseit ismerteti. Ezeket ugyanis Márki akkor, amikor II. Rákóczi Ferenc életrajzának megírásához kutatásait végezte, nem találta meg, s így ezen országgyűlések részletes történelmét megírni nem tudta.

Gombos Álbán: Freisingi Ottó világszemlélete címen a tudós, de meglehetősen világtájdalmas hangulatú krónikairó püspököknek az isteni (jó) és a világi (rossz) államról felállított theoriáját s az emberiség történetének eme keretekbe való mikénti elhelyezését mondja el, előadva azt is, hogy Ottó püspök miként próbálta megoldani az isteni állam keretén belül támadt kettős (császári és pápai) főhatalom kérdését.

Az Emlékkönyv összes cikkel között mindenesetre a legérdekesebb *Karácsonyi Jánosnak:* Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez című, feltűnést keltő dolgozata. Ebben a dolgozatban Karácsonyi, voltaképen Diecsezen: Die Gepiden című ismert művének¹ hatása alatt, eléggé merész számagyarozatok labilis alapjára támaszkodva, a mai székelyeket a gepidák leszármazotainak tartja. Karácsonyi eme módszerével azonban, mai helyneveink magyariztatása segítségével azt is lehetne „bizonyítani”, hogy mi magyarok voltaképen kelták, szlávok, germánok vagy rómaiak voltak s talán a belétkölyvadl besenyőktől tanultunk — „magyarul”. Karácsonyi úgyesen igyekszik megmagyarázni a szerinte „gepida-székelyek” nek nyelvben, szokásokban, intézvényekben stb. „magyar-székelyek”-ké váló átváltozását.

A Karácsonyi dolgozatában felvetett szempontok mindenesetre új theoria felállítását jelentik, de a székelyek származásának kérdése ezzel még korántsem eldőntve és megoldva. Emé szempontokhoz nemcsak nyelvészeink, de emléjük, még történészeink is hozzá fognak szólni.

A történelmi tárgyú dolgozatok sorozatát *Patay Józsefnek* Szilágyi Sándorról írott rövid életrajzi megemlékezése rekeszti be s a füzet végén *Ferenczy Miklós* állította össze Márki Sándor irodalmi munkásságát, s a „Szinyvei”-ben foglaltak folytatása és kiegészítése képen 401 olyan könyvet, cikket, közleményt, beszédet stb. sorol fel, melyeket a rendkívül termékeny Márki 1867-1925 közti részben vagy egészen írt. Iványi Béla.

Φρειδερίκου Μουράτου: 'Ο Ουνοάδης καί η ύπό Μισάρεθ Β τοῦ πορθητοῦ παλιορκία τοῦ Βελιγραδίου τῷ 1456. Ανατύπωση ἐκ τοῦ ὀτόμου τῆς ἐπιτηρίδος τῆς ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν. Ἐν Ἀθήναις, τυπογραφεῖον Ἐστία, 1927. 267-279. lk.

Muráti Frigyes ny. m. kir. honvédeztudós, aki az úgörgög nyelvet szóban és írásban tükéletesen bírja, a hazai nyilvánosság előtt alig észrevehető esőndhen már régtől fogva

¹ Ld. Századok: 1923-24. évfolyam, 794. l.

igen értékes munkásságot fejt ki a magyar tudomány eredményeinek külföldön való terjesztése és ismertetése körül. Mint az athéni Byzantinologiai Társaság tagja, görög kollégái számára ékes újjörög fordításban teszi hozzáférhetővé a hazai történettudomány és byzantinologia magyar nyelven megjelent termékeit, egyes idevonatkozó tanulmányait közzé is téve a társaság folyóiratában. Ezek közé tartozik eme különnyomatban is megjelent csinos füzet, melyben Hunyadi Jánosnak II. Mohamed felett aratók híres náudorfelérvári győzelmét írja le, főleg két magyar nyelvű munka (Teleky: Hunyadiak kora és Kiss K.: Hunyadi János utolsó hadjárata) nyomán. A munka nem lép fel önálló tudományos kutatás igényeivel, célja csupán tónór és világos előadásban ismertetni magyar felfogás szerint a nevezetes hadjárat lefolyását egy olyan közönség számára, amelynek eddigelé aligha írtak ily részletesen és szemléletesen erről a tárgyról. A szöveg közli sikerült ábrák (Hunyadi aréképe s a hadiszintér rajza a haderők felállításával) hatásosan mozditják elő a munka népszerűsítő célját. Ma különösen fontos az, hogy a magyar tudomány eredményei helyes megvilágításban kerüljenek a külföld elé s éppen ezért különös nyomatékkal kívánunk Muráti ezirányú érdemess munkájához sok szerencsét és sikert.

Darkó Jenő.

Ballaí Károly: Magyar keresnák és fogadók a XIII—XVIII. században. Budapest, év nélkül (előszó kelte 1927), Lapok. 1—VII + 1—144 lap.

A Szállodások Nemzetközi Egyesületének 1926. évi, ezúttal Budapesten megtartott közgyűlése alkalmából, az ünnepi eseményt előkészítő bizottság körében felmerült a terv, hogy a gyűléssel kapcsolatban a budapesti szállodákról — azok múltjáról és fejlődéséről is kiterjeszkedő tanulmány írassék. Ennek összeállításával megbízatván, szerző az anyag összegyűjtéséhez fogott, miközben a dolgozatnak a tervezettnél sokkal szélesebb körre való kibővítését: a magyar keresnák és fogadók történetének megírását határozta el. E nagyobb terjedelmű munkát Ballai 3 részre osztotta: első a jelenleg ismertetett könyv, míg a további két rész a XVIII. század végétől napjainkig terjedő időszakot fogja tartalmazni s így természetesen, történeti megítélés szempontjából az elsőnél kisebb mértékben jöhet majd tekintetbe.

Szerző — ahogy az a későbbiekből is megállapítható — történelmileg kevésbé iskolázott nagyközönségnek szánva művét, bevezetéképen, az olvasó kíváncsiságának felkeltése céljából, néhány ismeretes XV—XVII. századi forrásnak (mint Bertrand de la Brocquiere, Brown Edmárd, Tollins, Johann Dietz stb.) Budára és Pestre vonatkozó részeit idézi. Ez előkészítés után rátér a tulajdonképeni tárgyra: a fogadók eredetét kutatja, helyesen hozván azt kapcsolatba a XIII. szá-

zadban kibontakozó nagyobb arányú, távoll vildeket összekapcsoló kereskedélemmel, a kifejlődő városi élettel s a középkori kereskedőt idegen földön, idegen falak között hosszabb tartózkodásra kényszerítő áru megállítási joggal. A legrégebb, fogadó létezésére vonatkozó, magyarországi adatot egy 1279. évi oklevélben találja meg, hol az átutazótt esztergomi palota felkének egyik határaként Péter albergator háza említettik. Bár ez egyetlen szó alapján még következtetni sem tudunk arra: milyen lehetett az a megszálló hely, mely az idézett kifejezés mögött rejlik, valószínű azonban, hogy a nagyforgalmú Esztergomban, fő útvonalak keresztező-pontjában, igen korán keletkezett olyan intézmény, mely a fogadó ősenek tekinthető.

A továbbiakban a szállókkal kapcsolatos ellátáshoz szükséges árúkra, terményekre, élelmiszerekre s azok beszerzési lehetőségére vonatkozó legrégebb adatokat igyekszik összegyűjteni a szerző s külön fejezetben (harmadik) tekinti át Magyarországnak — főleg már a középkorban is ismert — jobb borvidékeit, megemlékezvén egyúttal a XVI. század óta mindjobban elterjedt sörgyártásról is. Majd a földesúri koresmákról, educillatióról, a városok házi kezelésii koresmáiról s a polgárok italmérési jogáról szól.

A két utolsóelőtti fejezet a XVII. század végéről s a XVIII. századból ismeretes budai és pesti fogadósokat, vendéglősöket, fogadókat sorolja fel, illetőleg Pest városa azon fogadós, koresmáros, serfőző és kávész foglalkozású polgárainak jegyzékét adja, kik az 1686-ban elpusztult város újjáépülésének idején, az 1690-es években s a XVIII. század elején — feltűnő nagy számban — bírói tisztséget vagy más nuziástratust viseltek, kik tehát Pest új életre keltésében bizonyára erősen közreműködtek. Az utolsó (nyolcadik) fejezet végül élelmiszerek áráira vonatkozó adatok statisztikus összefoglalása, mely után függelék (néhány, a mű tárgykörébe vágó egyszerű szöveg) s a felhasznált könyvek és folyóiratok jegyzéke fejezi be a munkát.

Amint már a rövid tartalmi kivonathól is kitűnik, a tanulmány szerkezete laza (l. a fejezetek címeit: Buda fénykora Mohács előtt. — Az első magyarországi fogadó. — Buda a XV. században. — A bor, sör és pálinka Magyarországon stb.), ez azonban még megbocsántható volna az olyan apró pontatlanságokkal együtt, hogy pl. „Sírniai” borról történik említés (32. lap), hogy a fogadókra vonatkozólag található második legrégebb emlék ismertetésénél (15. lap) éppen azt felejtí el megmondani a szerző: hol volt hat ezen fogadó (s ezt csak 14 oldalal később tudjuk meg) stb. De vannak a munkában olyan félreértések, merész következtetések is, melyek a történelmi ismeretekkel bíró olvasóra kellenetlenül hatnak. Hogy csak a legfeltűnőbbeket emeljük ki: Gailsam pozsonyi polgárnak a 9. lapon említett végrendelete, „melyből meg-

tudjuk, hogy Bánffy Miklós főispán nála több urat szállásoltatott el, nem használható fel annak bizonyítására, hogy „minden idegen kereskedőről, míg az a városban tartózkodott, teljesen gondoskodtak róla (sic!), úgyhogy egy-egy polgárhuz szállásolták be...”, hiszen a végrendelet szavai a királyi-, illetőleg az uralkodó környezete által gyakorolt descensus jogra vonatkoznak.

Az Ofner Stadtrecht idézett 72. pontja (10. lap) nem azt jelenti, hogy a házigazda 10 márka büntetés terhe alatt tartozik vendégéről jól gondoskodni; ellenkezőleg, hogy a Budára jött idegen kereskedő tartozott 10 márka büntetés terhe alatt élelmét stb. házigazdájánál beszerezni.

Egy, a Krisztus utáni századokból való, szőlőfürtökkel díszített pécsi „templomkőmaradvány”-ból egykorú pécsvidéki szőlőkultúrát lát bebizonyítva a szerző (51. lap), holott az — akár az őskeresztyén szimbólika, akár még bachikus kultusz emléke — a vidék szőlőművelésével kapcsolatba nem hozható, annak igazolására fel nem használható. Végül, hogy még csak egy, nagyon szembeszökő példát hozunk fel: az eszedi udvarbíró ellen 1615-ben oly trányban lefolytatott vizsgálat, hogy nevezett nem hagyta-e „ő felsége korosmáján” mások borait kimérni, arra a megállapításra ad alkalmat szerzőnek, miszerint: „Ebből a vizsgálati iratból azt is megtudtuk, hogy az ezidőben uralkodó II. Mátyás királynak is volt korosmája” (59. l.), amire egy királyi uradalmi főbűntetői korosmájának létezése igazán nem enged következtetni.

Mindezek tehát az előttünk fekvő könyvnek, mint történeti munkának értékét meggyengítik s ezt fokozza azon körülmény is, hogy a szöveg igen ritkán nevezi meg a forrást, ahonnan a közölt adat vételelt, de másfelől éppen ez mutatja, hogy a tanulmány nem óhajtolja történelmi disszertációként átfogni a címben megadott, nagy és sok mellékes munkát igénylő témakört, mindössze figyelmet leköltő, érdekes olvasmányt akart nyújtani a dilettáns olvasónak, akinek számára szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a XV. századbeli schilgigi és besztercei szőlőjegyzékben nem találjuk megemlítve a kávét, teát, kakaót, „mert ezek jóval később származtak be hozzánk” (23. lap). Varga Endre.

Szigethy Lajos: Luther lelke. I. Budapest, 1926. 141 l. 31 képpel. II. kt. Budapest, 1927. 143. l. 33 képpel. Az Ev. Tanár-egyesület kiadása.

A két kis kötet alcíme: „Hangulatképek a lutheránus magyarság multjából” — világosan mutatja, hogy mit nem szabad keresnünk bennük, ha helyesen és igazságosan akarjuk értékelni. Nem történelmi forrásművet, nem történetfilozófiai fejtegetéseket, nem is teljes jellemrajzokat, hanem csakis „hangulatképeket” annak feltüntetésére, hogy miképen

élt az elmúlt századok folyamán Luther lelke a magyar lutheránus világban. Az előttünk fekvő mű tehát nem tudományos, hanem népszerű, építő jellegű, de ebben a minőségben híven betölti a feladatát.

A terv kivált a II. kötetben világosodott meg igen előnyösen ismert írónkban, akiben széleskörű történeti és irodalmi tudás, finom művészi érzéssel és nem közönséges stílus-
tehetséggel egyesül.

Az I. kötetben találunk egy történeti elbeszélést, mely az író eredeti leleménye (A sárvári magyar diák Wittenbergában) és amolyan kis történeti „revue”-é. „Hat nap Sopron életéből”, amelyek nem egészen a jeles-szerző által kitűzött keretbe esnek. Az első helyett talán jobb lett volna Luther lelki világának népszerű megrajzolása.

A tulajdonképeni hangulatképek sorában ott találunk többek közi: Thurzó Györgyöt, Vithnyédy J., Kiss Jánost, Berzsenyit, Béli M., Tessedik S., Hunfalvy Pált, Veres Pálnét, György Vilmost, Schedius Lajost, Böhm, Károlyt, Hazslinszky Frigyeset, Petőfi Sándort, Gyóni Gézát, Benczur Gyulát, Görgey Arturt, Kossuth Lajost, Mária Dorotttyát stb., tehát oly galériát, melyre az ág. h. ev. felekezet méltán büszkén tekinthet.

A hangulatképek természetesen nem egyformán sikerültek, legsikerültebbek azok, melyekben a szerző saját élményei is szóhoz jutnak (pl. Gyurácz F.). De általában — leszámítva néhány kissé szárazabb vázlatot — annyi szeretettel és lelkesedéssel írt, annyi beleérzéssel és mértékértő ízléssel és amelleti olyan szívhezszóló közvetlenséggel, hogy nem lesz olvasója, aki kivonhatja magát a két könyv lebilineselő hatása alól. Történeti és irodalomtörténeti szempontból pedig annyi érdeme mindenestre van, hogy egyrészt mindegy szemléltetően bemutatja, hogy mennyi értéket adott a magyar-ágnak a sokszor igazságtalanul megítélt lutheránus felekezet, de másrészt abban is, hogy bár a szerző teljességre és mélységre nem törekszik is, itt-ott egy-két vonással mégis gazdagítja a luth. egyház jeléseinek az arcképt; egyesekről, pl. Gyurácz F. püspökről pedig ő adott először összefoglaló, rövid jellemrajzot. Így tehát történelmi szempontból sem végeztet hiábavaló munkát, bár esztétikai és nevelő-építő jelentősége — már a cél kitűzésénél fogva is — jóval jelentősebb.

Szelényi Ödön.

Saile Tivadar Antal: Körösy József hatása a statisztika fejlődésére. A M. Tud. Akadémia Pollák Henrik-féle pályadíjjal kitüntetett pályamunka. Budapest, Kiadja a Magyar Tud. Akadémia, 1927. Megjelent az Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. II. kötet. 9. számgyanánt, 240 l.

A statisztika, mint tudomány megkívánja, hogy annak művelője ne csak a számtani alapműveletekben legyen jártas,

hanem a tudományoknak legalább egyik ágában tökéletes ismeretekkel bírjon és így e tudományok belső és külső okait számadatokkal is erősítse. Beesesebb, hogyha több tudomány-ágban járta. Annál inkább fordulhatunk bizalommal *Saife Tivadar* adatai munkája iránt, mert nemcsak kitértelesen végzett okl. orvos, hanem ugyanúgy okl. jogász, okl. közgazda és okl. mérnök is. E tudományoknak nagy terjedelmébe szerzett alapos bepillantást, sőt, mint gyakorlóorvos a statisztikának közegészségügyi vonatkozásait személyes tapasztalataiból ismeri. Eddig megjelent munkáinak többsége a háborús statisztika orvosi megfigyeléseinek körében mozog és részint közgazdasági, részint társadalmi, demologiai szempontból figyelemre méltó. Kizárólag történeti monografiai szempontból említésre méltó *Lexis*-ről, a nagy statisztikus hatására szóló műve. Tapasztalunk benne erősebb történeti érzéket, amde csak részlettörténeti megvilágításban, amennyiben *Lexis* fejlődését és hatását, módszerének kialakulását híven leírja. (Sajnos, a munka mint egyetemi pályamunka nyomtatásban nem jelent meg.) Egyetemes történelmi szempontból maga az egész statisztika addigelé hűzagos és csak monografikus jellegű és alig produkált általános érvényű, a történeti evolúció minden ágára vonatkozó alkotást. Míg a statisztikának és egyes adatainak a maguk speciális történetét szakszerű észlelésekben találhatjuk meg, addig a történelemnek statisztikája még föl nem dolgozott irodalmi terület.

Saife Tivadar jelen művében nem annyira *Körösy József* élettörténetére fekteti a fősúlyt, mint inkább demografiai és demologiai működésének kritikájára. Különösen statisztikai módszerét fejtegeti, még pedig kiváló és elismert szaktudással. *Körösy József* akadémiai tag, számos külföldi intézmény tagja, a fővárosi statisztikai hivatal és a fővárosi könyvtár megalapítója, az első budapesti járványkórház hangsúlyozója; nevéhez fűződik a fertőző betegségek kötelező bejelentése, a beteg kötelező elkülönítése, a hatósági fertőtlenítés, közegészségünk javulása, a nagy értékeket képviselő fővárosi telkeknek iparpártolás címén adományozás ellenében a *Lex Körösy*, a Magyar Országos Központi Takarékpénztár, a felvidéki nemzetiségek kérdésének statisztikailag kimutott veszedelme, különösen a szlávok terjedése szempontjából, a statisztika módszerének újabb elmélete; technikai, matematikai és logikai felfogással, hozzáfűződik a statisztikai kísérlet fogalma, táblázatokba állítja az anthropológiai tudományok *Körösy-féle* rendszerét, az ártörténet és egyéb) *Saife* műve nem bővebb, hanem inkább jellemzőbb életrajzot kívánt volna. Erre nézve a pályahírák is megjegyzik, hogy egyéniségének jellemzését nélkülözi. A történetírót ez kiválóan érdekelte volna. Egyéni jellemzésének mellözésével, inkább tudományos munkásságával foglalkozik és szigorúan ragaszkodik a pályafutás címéhez. Ezt „szakszerű rendszerességgel és kiváló otthonossággal” végzi.

- Erősen hangsúlyozza Körösynek a relativ intenzitást számító módszerét és nézete szerint egy Malthusnál. Queteletnél vagy Lexisnél mélyebben látott bele a statisztikai szabályszerűség lényegébe. Saile tovább megy, anélkül, hogy e módszert a „tőle származó” matematikai számítás általános kifejtésével kiegészíti. Emellett tapasztaljuk, hogy Körösy hatását mind a statisztikai tudományra, mind társadalmi és tudományos életünkre meglepő alaposággal ismeri és bőven tárja elénk. Szinte lelkesedéssel párosul ez alkotások magyarázata és a statisztikus eredményeinek bölcsesleti értékelése. Az úttörőnek nagykeretű munkásságát méltóan örökíti meg. Nem feledkezik meg Körösynek egynémely hibájáról és tévedéséről: a kivándorlás és bevándorlás adatainak elmulasztása. Külön nagy fejezetet szán annak megállapítására, hogy Körösynek nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi statisztika történetében hol a helye. Le kell azonban szögezni, hogy Saile mint orvos legalaposabban és legszívesebben időzik a letalitás, a morbiditás és mortalitás eseteinél. Így nagy tanultságot nyújt a himlőoltás történetének beható tárgyalása is, a gyermekeknek az iskolában szerzett betegségeinek (croup, difteria) statisztikai megállapítása. Ezen a területen a rendelkezésre álló történelmi tényekkel is számol.

- Nem rajta múlik, hogy a statisztika a régebbi korokra nem terjedt ki, lévén a statisztika mint tudomány és módszer mind a külföldön, mind nálunk alig ötvenéves. Hiányzik tehát a régebbi korokra visszapillantás, de annál terjedelmesebb a mai korra és Körösyre vonatkozó történelmi anyag és felfogás. Az a kérdés: van-e a statisztikai rendszernek a messi multiból visszatekintő ereje? Ez volna egyrészt a *történelem statisztikája*, de mivel ez nincsen és mivel a történetírás külföldön található statisztikai adatokat (akár a hieroglifákra, akár az indiai följegyzésekre, asszír rovásokra, görög, római és más korok íróira gondolunk) *összegelesen* egybeállítva nem találhatók meg. Így az emberiség történetére vonatkozó statisztikai-bölcsesleti megállapítások ingadozóak maradnak. És ha össze is volnának állítva, a törvényszerű szabályszerűségeket társadalmi-történelmi és egyéb történelmi vonatkozásokban alig közelíthetők meg. Maga a statisztika, mint a társadalmi tüncmények és tömegjelenségek *ingadozásának* tudománya a multá nézve csak föltételes jellegű. A mai korból pedig vissza vonatkoztatni labilis jelenség. Hiába, az emberiség haladásával (pl. a himlőbetegség okai rendszeren változatosak; a profilaktikus módszerek alkalmazásával az okok is kischbedtek) más és más okok működtek közre egyes politikai és társadalmi tüncmek föltűnésében, sőt más és más számok is működtek közrefeltűnésükben. Amide a statisztika, mint új, induktív tudomány a rémultra vonatkozólag nem dicsekedhetik számolási összeállításokkal, azaz nem is kísérlette még meg az adatok tömeges összeállítását. Ez is a történelmi statisztika hívá-

tása volna. Nélküle úgy áll az egyetemes történettel szemben, mint az a természettudós, aki egy vagy két jelenségből általános törvényeket von le. És ez a hiány a társadalombölcseletnek mai févordóseit is magyarázza. Ötven év adataiból nem lehet ezer és ezer év törvényszerűségét megállapítani. Lehet a mai kor társadalmi és közgazdasági tünetelben törvényszerűséget találni, de nem mint olyant, melyet az emberiség története lánmogat. A történésírók és kutatók, nemcsak Aristotelestől és Pliniustól kezdődőleg fektettek nagy súlyt a számbeli adatokra, hanem már az indusoknál, egyiptomiaknál, asszíroknál, a bibliában, Herodotosnál is fontosaknak találták. Ezekután nemcsak páratlan grafikonokat és nemcsak relatív, hanem abszolút számadatokat nyujtanának. Dövebb kifejtése nem ez ismertetés tárgya. Elég a rántatás.

Saile módszere kiválóan alkalmas, hogy a magyar statisztika történetét megismerjük. Alig van hiány benne. Szinte kihívja a kívánságot: bár írná meg a magyar statisztika történetét, vagy ezenfelül a magyar történet statisztikáját. Ismeri a külföldi áramlatokat, a külföldi összes statisztikusokat, ismeri a hozzájuk fűződő nagy irodalmat. A mű végén összeállított bibliográfia élénken bizonyítja Körösy rendkívüli munkásságát, gyakorlati fölfogását. A műben idézett bibliográfia pedig az egész statisztika multját. Míg lexikális művekben alig sorolnak föl 13-14 Körösy-féle munkát, addig Saile évek sorrendjében 361 munkájáról emlékszik meg. Bátoran ismételheljük a pályabírák elismerő ítéletét, hogy a munka maga határozott nyereséget jelent irodalmunkban.

A francia résumé tömören állítja össze Körösy érdemeit és megméri értékét. A könyv élén található Körösy arcképe is. Morvay Győző.

Jakabffy Elemér: Adatok Krassó vármegye multjából. A közgyűlési jegyzőkönyvekből közléteszi. — Lugos (Husveth és Hoffer kny.) 1926, 16°. 40 l.

Nagy Magyarország utolsó országgyűlésén tűnt fel először Jakabffy Elemér, mint az ifjabb nemzedék egyik legképzettebb tagja. Ma már állampolgár. Egy időben — lemondásáig — tagja volt a bukaresti képviselőháznak is. A mérsékletet és megértést hirdette régebben és hirdeti ma is főleg a *Magyar Kisebbség* címen megjelenő kitűnő folyóiratában, mint az elszakított magyarság egyik bátor szavú, hivatott vezére. A kisebbségi jogokért küzdő cikkein kívül tanulmányokkal is gazdagítja Erdély magyar irodalmát, melyek megérdemlik, hogy a trianoni határokon innen is észrevétessenek, bár tanulságuk elsősorban Erdély jelenlegi urainak szól.

Egyik legújabb ilyen kis tanulmánya a volt Krassó vármegye multjából közöl négy fejezetben néhány értékes ada-

tot. Az első ismerteti Krassó vármegye 1861 febr. 27-i első közgyűlésének lefolyását s a magyar és oláh nyelvek paritásos használatának kérdését. A második Gozsdu Manó főispánnak az 1861 január 31-én tartott főispáni értekezleten elmondott beszédét közli teljes szövegében. A harmadik fejezet ismerteti a lagoson 1861-ben felállítani szándékozott görögkeleti oláh gimnáziumnak tervét, mely intézet céljaira a megyei magyar urak is tekintélyes összegeket ajánlottak fel. Sőt Deák Ferenc, akivel Gozsdu közölte az iskola felállításának tervét, azt javasolta, hogy keresse meg Krassó vármegye adományokért „a honnak minden hatóságait”. Az országgyűlés feloszlása után Gozsdu is otthagya főispáni székét s ezzel a gimnázium terve is lekerült a napirendről. Az utolsó kis fejezet Gozsdu élettörténetét vázolja a Vasárnapi Ujság 1861. évfolyamában megjelent cikk alapján. A magyar anyától született Gozsdu éveket töltött mint jurátus és utóbb mint ügyvédbíró Vilkovics Mihálynak, az ismert nevű ügyvédnek és magyar-szerb költőnek irodájában s ő volt az első, aki a latin törvénykezési nyelvhez szokott pesti és budai tanácsokhoz 1826-ban magyar keresetlevelet adott be.

A felületes olvasó talán átsiklik a fűzet tartalma felett. Aki azonban a jobb jövőt munkálja, szívesen látja a magyar és az oláh fajok közt a multban fennállott megértésnek és a magyarság példát adó testvéries nemzetiségi politikájának ezeket az apró, de jellemző bizonyítékait is. Nagy Miklós.

Eugene Pivány: Hungarian-American Historical Connections, 64 l. 8°, Budapest, 1927.

Pivány könyve a legteljesebb összeállítású műve annak, amit az amerikai-magyar érintkezések történetéről tudunk. A XIX. század második felének gazdag anyagát nagyobb-részt éppen Pivány régebbi kutatásaiból ismerjük.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a szerző fejezetekre osztja az amerikai-magyar érintkezések történetét. Bajos volna az egyes korszakokban megállapítható érintkezéseknél szerves kapcsolatot keresni. Hisz ez érintkezések természetesen esetleges, egymástól elszigetelt jelenségek, legfeljebb a XIX. század harmincas, negyvenes éveiben, de még inkább a szabadságharc után van szilárd talaja a két nemzet közötti érintkezéseknek.

A monda ködébe vesznek azok a mindenesetre érdekes adatok, amelyek arról szólnak, hogy magyarok már a Columbus előtti korban jutottak el Amerikába. Kézszelfoghatóbb adatokat tartalmaz a második fejezet különösen Sir Humphrey Gilbert híres expedíciójáról, amelyben Stephanus Pannonius Budaerus is résztvett. Washington és az amerikai szabadságharc idejéből is vannak adataink (III. fej.), amelyeket Pivány hozott napvilágra. Gazdag anyagot nyújt a

IV. fejezet: az amerikai szabadságháborútól 1848-ig. Ebben a korban veszi kezdetét a magyar kivándorlás. A Kossuth-éréről és a polgárháborúról írt szakaszban a szerző nagyobb-részt saját kutatásai talnján áll.

A füzet úgyis, mint teljes összefoglalása a két nemzet közötti történeti érintkezésnek, úgyis, mint lelkiismerettel, körültekintő gondtal gyűjtött adatmunka értékes gazdagsága szakirodalmunknak.

Fest Sándor.

Angyal Dávid: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Levelezések. A Pester Lloyd-Társulat támogatásával kiadja a Magyar Történelmi Társulat.) Budapest, 1926. VIII + 731 l.

A mű címe nem árulja el, hogy voltuképen az abszolútizmus korának összefoglaló sajtótörténete van kezünkben. Talán célszerű is lett volna ezt legalább valami alcímmel feltüntetni, ha már címnek meg is kellett tartani a mű kiadásához alapul szolgált Falk- s Kecskeméthy-levelezés jelzését.

Ugyanakkor, amikor Széchenyi iratait Döblingben elkobozták, 1860 március 3-án, házkutatást tartott a rendőrség két bécsi magyar újságírónál, Falknál és Kecskeméthynél is, kik Széchenyinnél bejáratosok voltak. Lefoglalták levelezésüket, amelyekben azonban nem találtak súlyosan kompromittáló adatokat. Jórészt szerkesztői levelezésekből állott az anyag, irandó cikkekről, íróról, tiszteletdíjakról; még a különösen gyomusnak jelzett leveleket is gyakran egészen mellékes szempontokból válogatták ki a rendőrhatalóság referensei.

A történetíró számára sem ad keret, alapvető forrásanyagot ez a levelezés. Azonban számtalan vonatkozásában, kisebb-nagyobb részletében bő alkalmat nyújt összefüggések keresésére és ennek kapcsán arra, hogy magytudású kutató kezén végül is a kor hírlapirodalmának eleven, összefoglaló képe alakuljon ki.

Angyal a feladatnak ezt a magasabb és fáradságosabb megoldását választotta. Az elkobzott levelezés anyagát nem csupán a megjelent hírlapirodalomból, hanem a bécsi és budapesti levéltárak hatalmas anyagából kerékítette ki.

Ritka dolog, hogy ily mély és közvetlen betekintést nyerhessünk a közvélemény vezetésére hivatott sajtó életének belső titkaiba. És éppen ez az, ami Angyal művét a szélesebb olvasóközönség számára is igen tanulságossá teszi. Megismerhetni az erkölcsi és anyagi erőket, amelyek a sajtó iránt megcsabják és amelyek számbavételével az olvasó előtt a mindennapi szellemi táplálék, a napilap sorai gyakran egészen új világlátást nyerhetnek.

Akkoriban, az elnyomás korszakában, vígasztalásra, reménykeltő hírekre vart egyfelől a magyar közönség; a másik oldalon pedig őrző szemmel és kíméletlen kézzel ügyelt

az elnyomó hatalom mindenre, ami a nemzet öntudatának felkeltését szolgálhatta. Minthogy azonban a hatalomnak is szüksége volt a közvéleménynök tegulább látszólagos támogatására, ha már tényleges megnyerését emberi időn belül nem is remélhette, érdekes példáit látjuk annak, mint igyekezett a kormány egyik kezével fojtogatni, a másikkal pedig mégis valamikép életben tartani a céljaira nézve mindig megbízhatatlan magyar sajtót. Társadalomtörténetünk egyik kiváló művelője méltán mutatott rá Angyal könyvével kapcsolatban erre a jelenségre, a modern állami életnek az abszolutizmuson is áttörő szellemére.

Ez örök változatos hatása között látjuk akkoriban az újságok, szerkesztők és írók sorsát.

Mindenkinek szüksége van a hatalom jóakarutára, hiszen hírlap meg sem indulhatott külföldös jóakarala nélkül s haragja egy tollvonással semmisíthetett meg már virágzó vállalatokat. Másrészt pedig fasult közönség nézi a hírlapok küzködését; tudja, hogy írni olyat, ami valóban érdekeltetné, alig lehet. Kevés tehát az előfizető; a kormány anyagi támogatására van szüksége az újság kiadójának és szerkesztőjének. Kevés a lap, de azok között is gyakori az irigység, vetélkedés, éppen nélkül helyzetük miatt. Néha a hatalom előtti áruikodásig, egymás ellen való intrikáig fajul ez a kenyér-irigység.

Nem esoda, ha ilyen körülmények között találunk írókat, kik a nemzet érdekével ellenkező ügyek támogatására is vállalkoznak, ha azzal az önvigasztalással is, hogy tolluk ugysem árt sokat s hogy ez úton legalább alkalmuk lesz máskor kissé megkerülni a kormány féltékeny tekintetét, üdvösebb céluk szolgálhatában. Találunk írókat, kik megtagadják régi politikai hitvallásukat, szerepüket a szabadságharc alatt. Látjuk a márciusi ifjúság egyik ünnepelt szónokát, mint az osztrák himnusz magyarra fordítóját. Kiváló tehetségeket, kik épp tehetségük önérzetében jogot formálnak előkelő s gondtalan életre, ingadozó utakon-módokon is. A bécsi levéltárak rendőri iratán valóban keserű képet adnak minderről s végül szinto gyanussá válik előttünk mindenki, kit a szokásos „Literat“ jelzővel emlegetnek a rendőrhatalóság auktái. Az ember csaknem hajlandó már belenyugodni a gondolatba, hogy mihelyt hivatásos tollforgató valaki, kevésbbé lehet megbízni politikai jellemében, igaz meggyőzőtésében, mint más közönséges emberében.

Amde Angyal nem ad egyoldalú képet, mely túlozná és rítkító szenzációvá tené a keserű tanulságokat. Éppen átfogó ítéleteiben rejlik művének igazi nevelőereje.

Amikor végigkíséri a hírlapok sorsát a tíz esztendőben, az egész akkori politikai és közélet viszonyainak mérlegelésével ítéi a haszon és kár fölött, mit a sajtó számlájára írhatni. Csak ily módon állhat világosan előttünk valamely

cikknek jelentősége az illető pillanathan. Ami ma lojális ömlengésnek látszik, az akkor, a pillanatnyi helyzetben, lítkos reményt terjesztett talán. Ami elméleti kérdéssről szóló tárgyilagos fejtegetésnek látszott, az talán érzékenyen zavarta a hatalom törekvéseit. Ami messze külföldi politikájáról szólt, abban a mi viszonyainkról lehetett beszélni alig észrevehető párhuzammal. Mint ahogyan az egyik szerkesztő meg is dícséri Falk Miksát levelében: „Kegyed ügyes tolla úgy adja elő a dolgokat, hogy az olvasó is értse, a szerkesztőségnek se legyen baja.”

Nem lehet esodálni tehát, ha néha egész váratlanul s színté érthetlenül esapott le valamelyik lapra a türelmet vesztett kormányhatóság. Megintések, elkobzások, betiltások napirenden voltak; még a hivatalos lapok szerkesztője sem tudta, mikor követ el valamelyik közleményével „tapintatlanságot” s mikor fenyegeti veszély egzisztenciáját.

Azt hisszük, a most idegen uralom alatt álló területeken is sok haszonnal forgathatják iróink a régi magyar sajtó küzdelmeinek leírását. Amint hogy a szabadon maradt Magyarország is megértést meríthet belőle, amikor odaát küzdő irodalmunk és társadalmunk valamely szomorúnak látszó jelenségét hajlandó lenne tulságos szigorral elítélni.

A hírlapok („Figyelmező”, „Magyar Hírlap”, „Pesti Napló”, „Magyar Sajtó”, „Budapesti Hírlap”, „Pester Zeitung”, „Post-Ofener Zeitung” és „Pester Morgenblatt”) pályafutása képesít sorba veszi a szerző a jelentősebb írókat, kik azok hasábjain megszólaltak. Falkon és Keeskenémthyu kívül Szilágyi Ferenc, Császár Ferenc, Vida Károly, Bánffay Simon, Récsi Emil, Hugó Albert, Török János, Kulfy Lajos, Fényes Elek, Pompéry János, báró Nyáry Gyula, Fribeisz István, Szenvey József, Mészáros Károly, Nádaskay Lajos, báró Kemény Zeigmond a főbb szereplője e tíz esztendő újságíró-társadalmának. A szerző kezében pompás írói aréksorozattá alakul jellemzésük, Reudkiyiúli irodalom- és művelődéstörténeli tájékozottságja, tárgyilagossága és mégis költői formálókészsége klasszikusnak nevezhető jellemrajzokat ad, melyek nyugodt biztonságukban is gyakran drámaiabban hatnak és minden részletrező leírásnál közvetlenebbül érzékeltetik egyesek sorsában az akkori magyar nemzedék sorsát.

A kötetben közölt iratokban csak egy-egy töredéket találunk ez összefüggő egészből; de gazdag magyarázatok, bő jegyzetek egészítik ki a töredékeket. Fáradhatlan munkát látunk itt is; nincs ismeretlen név, homályos célzás, mi magyarázat nélkül maradna. A mű ezen része is inkább a szerző munkája tehát, mint egyszerű iratközlés; a jegyzetek terjedelemben többnyire messze túlhaladják a közölt iratot. Így alakul ez a rész is a kor történetének, de különösen irodalomtörténetének tárházává, amit a név- és tárgymutató segítségével szinte szaklexikon módjára lehet majd használni.

„Falk Miksa és Keoskeméthy Aurél elkobzott levelezése” című az első magyar sajtótörténelmi monográfiát nyertük tehát Augyal művében, amelyben a lehetőség szélső határáig terjedő adatgyűjtést, mely tanulmányokkal záruló feldolgozás foglalja egy művészi egésszé össze. Hajnal István.

Fekete Lajos: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába.

(A Magyar Királyi Országos Levéltár Kiadványai, Szerkeszti dr. Csánki Dezső.) Első füzet, 2°, LXII + 34 l., 16 táblával. Budapest, 1926. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. (Még jelent németül is: Dr. Ludwig Fekete, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botnassigkeiten in Ungarn. (Veröffentlichungen des Kön. Ung. Staatsarchivs, redigiert von Dr. Desiderius Csánki.) 1. Lieferung, 2°, LXVIII + 35 l., 16 táblával. Budapest, 1926. K. Ung. Universitätsdruckerel.)

Közismert dolog, hogy a háborúk sokszor hatással vannak a tudomány fejlődésére. Az aral-altájai tanulmányok egyik alapvető munkája, Strahlenbergnek „Das (agy) Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia” c. műve (1730) egy a poltavai csatában fogságba esett svéd tiszt kutatásainak eredménye; a hieroglifák megfejtését s az egyiptomi régiségtan megismerését döntő módon befolyásolta Napoleon 1798-i egyiptomi hadjárata s hogy ma a német orientalisták legkiválóbbjai közül többen (így Bergsträsser Münchenben, Brockelmann Borszlohban, Fischer Lipszében, Hartmann Heidelbergben) jórészt áttértek a török filológia művelésére, az tisztán a világháború hatása.

Új ismeretek szerzésére sok alkalmat adott a világháború. Sok ember tanult meg új nyelveket, ismert meg új országokat és népeket. De általában az a tapasztalat szűrődött le, hogy ezek a háborúban szerzett ismeretek tudományos szempontból értéktelenek. Általában csak azok tudták pl. a hadi fogságban eltöltött idejüket tudományosan haszonnal eltölteni, akik már előzőleg tudományos nevelésben részesültek. Ezeknek t. i. megvolt a módszerük s megvoltak a szempontjaik. A tudományos élet fejlődésének legfontosabb tényezője a tanulás. Tanulatlan emberek oly területekről, amelyekre módszeres kutatók nagybecsű új anyag szerzése céljából vágyva vágyanak, semmi értékeset sem tudtak hazahozni.

Fekete Lajos nagyszabású munkája voltaképen szintén a háború terméke. De ő még a háború előtt elvégezte a budapesti egyetemen a bölcsészeti tanulmányokat, keresztlégment a történetzakos hallgatók rendszer iskoláján s doktori vizsgálatot tett; doktori értekezésének címe: „A vármegyei tisztikar a XVI—XVII. században” (Budapest, 1914). A háború alatt hadifogságba jutva, vele együtt levő török tisztektől megtanult törökül s érdeklődni kezdett a török történet problémái iránt; hazakerülve, a közoktatásügyi miniszter úr el-

helyezte az Országos Levéltárban, hol módszertani ismereteit kiváló szakemberek vezetésével és támogatásával hűvithette s hol különösen az intézet vezetője szinte korlátlan támogatásban részesítette. Tudjuk, hogy a közoktatásügyi miniszter úr már régebben nyomatékos kifejezést adott annak a gondolatnak, hogy a török történetírással szemben a magyar indománynak különös tartozásai vannak s tőle származik az az eszme, hogy Fekete Lajos egy alapvető török diplomatikai munkát készítsen.

E munkának előtünk van az első füzeté, mely Csánki Dezső előszava után rövid bevezetést, egy hosszabb palaeografiai és diplomatikai részt s 16 oklevelet tartalmaz, facsimiltéve, írtásban és fordításban, bő tárgyi jegyzetekkel.

Csánki Dezső előszava tájékoztat a történeti irányú magyar turkologia történetéről, bemutatja Fekete Lajost s ki emeli a közoktatásügyi miniszter úrnak a munka létrejötte körüli érdemeit.

A bevezetés-előmondja, mitörténeti addig a török oklevéltan területén. A szerző világosan és helyesen fejti ki az ideartozó dolgokat, de talán helyes lett volna még kiemelni néhány német orientalistát (különösen Georg Jacob-ot; Behrauere s másokra is gondolok), kik, ha nem is specializáltak magukat a török oklevéltanra, e területen mindenesetre érdemeik vannak.

A palaeografiai és diplomatikai részt nem vagyok ítérvéva megbírálni; mindenesetre nagyon sok munka van benne s jobb bevezetés ma az ideartozó ismeretekbe nincsen.

Az oklevelek facsimilái olyan aldozatkészséggel készültek, hogy ilyen török oklevélmásolat-gyűjtemény nincs több a világon. Ha azonban ez nem is a szerző érdeme, mindjárt ezzel kapcsolatban kiemelhetjük az ő legnagyobb érdemét, t. i. azt a páratlan képességet, ahogyan ő török okleveleket olvasni tud. Ebben Fekete Lajos felülmúlhatatlan s a török oklevelek kutatásának éppen ez a főnehézsége. Az eddigi kutatók — kevés kivétellel — csak a legnagyobb fáradsággal tudják elolvasni az okleveleket, műveikben a félreértés, rosszul olvasás egészen közönséges. — Fekete olvasatai kifogástalanok.

Általában jók a fordítások is, ha itt-ott esetleg akad a kifogásolható (lényeges semmi esetre sem).

Bírálatunkat röviden abban foglalhatjuk össze, hogy Fekete Lajos munkája felette van mindannak, amit eddig a magyar-tudomány a török-történet kutatásu terén létrehozott s használatóbb minden hasonló célú külföldi munkánál Voltaképen az első könyv, mely bizonyos tökéletesebb formában vezet be a kezdőt a török oklevelek ismeretébe.

Németh Gyula.

Dessau, Hermann: Geschichte der römischen Kaiserzeit. II. k., 1. v. Tiberiustól Vitelliusig. Berlin (Weidmann), 1926. VI + 400 l. 14 Grn.

Több mint félszázaddal ezelőtt adta ki *Hermann Schiller* a római császárkornak utolsó, sőt tulajdonképen eddig egyetlen tudományos igényű és moderú monografiáját. Az angol *H. Stuart Jones*nak, az olasz *G. Ferreron*nak s a német *A. v. Domaszovszkinek* időközben megjelent e tárgyú művei különféle terjedelemben és formában (az utolsó pl. biográfikusan), de egyaránt szélesebb olvasóközönek készültek. Tehát nagyon megérett kívánságra támaszkodhatott *Hermann Dessau*, midőn ezen érdekes történetszakasznak: európai történetünk politikai alapjának a kutatás mai színvonalán álló akadémikus feldolgozására vállalkozott. Sőt előlegezett bizalmat is érezhetett hozzá maga iránt; hisz annak is több mint félszázada, hogy maga *Th. Mommsen* vezette be őt az epigrafikába, amelynek azóta állandó munkássággal elsőrangú szak tekintélyévé lett — már pedig a feliratoknak forrásjelentősége az írásművekkel szemben éppen a császárkorban számottevő; s annak is immáron harminc esztendeje, hogy jelen művének mintegy előmunkálataként a császárkornak proszopografiáját (másokkal együtt) összeírta.

Jelen munkája négy részben ötkötetesnek, tehát tekintélyes terjedelműnek készül. Bemutatásra a már megjelent első két rész közül a második kötet kínálkozik; éppen azt a korszakot öleli fel ugyanis, amelyet a rómaiak legnagyobb történetírójának ráuk maradt könyvvel,

Pár főoldalról megjellemezzük s egy-egy példával is illusztráljuk ókori történettudományunk ezen *eszményének* értékét.

1. *Felfogásában* Dessau *racionalista*. Azaz nagyon úgy nézi az eseményeket, minttha azok csupa logikus, sőt tudatos megfontolásokból születtek volna meg. Ezen eljárására okul azonban nem valami magasabbrendű — Ranke-féle — bizalma érzik a történelem eszzerűsége iránt, hanem szellemének sztereotipikus beállítottsága. A hívősen okoskodó tudományos reprodukció így Prokrustes-ágy lesz a történetnek véres-meleg-öszönös élete és vak „véletlenjei” számára; ily „realpolitikus” történetírás genetikus sorképzésében aztán nem kaphatnak helyet azok a sajátlag lélektani tényezők, amelyek annakidején éppen irracionális-emozionális erejükkel hatottak. Nem jut tehát szerephez pl. a pathologikus pszichológia, sem a szokatlan egyéni viselkedésnek, sem a tömegtények esztelenül magyarázatában, ... lásd az előbbire Tiberiusnak szerzőnkötől értelmesre kifésült alakját.¹

¹ A kérdésnek legújabb pszichopathologikus szempontú tárgyalása: *H. v. Hentig*: Über den Cäsarenwahnsinn. Die Krankheit des Kaisers Tiberius. ... Grundfragen des Nerven- und Seelenlebens. II. 119. München,

az utóbbira meg a pannóniai s germániai légiók lázadásának egyetlen (!) lélektani megjegyzést sem tartalmazó konstatacióit. Különösen jellemző ez utóbbi példánk: ugyanazon tényeket mondja el Dessau is, mint Tacitus; mivel azonban Dessau racionalisztikus szűrő-kategóriáiban nem akadhatott fenn az események főmótorja, t. i. az irracionális tömeglélek, ezért elvgre nem kisebb dolog hiányzik a német elbeszélésből, mint a rómaiéban *lélektő élet*. Rendkívül tanulságos azonban szerzőnk reálpolitikus gondolatjártatására következő röviden elintézhető eset. Caligula halála után a konzulok a szenátust nem a Curia Juliá-ra, hanem a Capitoliumra hívták össze. Ennek magyarázatául Suetonius (Caligula 60) kerekén kijelenti, hogy a császár halála után kitörő szabadságérzés félt a Julia névtől (t. i. Julius Caesar s utódai miatt; különben a Caesarok templonait is el akarták ugyanekkor pusztítani). Mármost aki a forradalmak pszichológiájában járatos, tudni fogja itt, hogy felizgult közhangulatban éppen nevek s egyáltalán ideális létartalmú jelszók minden reális (pl. gazdasági, fegyverhatalmi) tényezőnél elevebb motívumok lehetnek¹ — pláne a „nomen-omen“ lelkületű rómaiaknál. Dessau száraz leltárgatása azonban e zamatos lelki erőket ignorálja s a Curia mellőzését *kizárólag* a Capitolium védettebb fekvésével okolja meg. (V. ö. Suetonius: Claudius 10. — Tacitus művéből nem maradt ráuk az idevágó részlet.) De *normális* egyének ábrázolásában is kitűnik a merev észszerűség képe s hasonlatosságára történt uniformizáló elszabottság. Vegyük pl. Senecának mélyebb megértésre képesre jellemét; különös magatartásait a megdühödött Neróval szemben Dessau nem pl. gyávasághól stb., hanem a stoicizmus teoretikus elveiből vezeti le, páratlanul finomra kidolgozott lelkiismeretvilágát pedig talán egyszerűbb elintézés kedvéért, vagy talán érzék híján — nem is engedí szöveg.

Igenis: Dessau történetpszichológiája kissé egyoldalúan racionalis.

2. Dessau munkája *alapos* tudós munkája. Alaposságon természetesen nem mélységet, hanem a részletkutatások eredményeinek türelmes felszívását értem. Bizonyára e címen fogja legkevésbé érni gúnos. Elvileg ellensége ugyan a hivatkozások s vitatkozások ballasztjának, mégis majd minden oldalon találhatunk oly modern (pl. Norden *irodalmi* cikke 1925-ből) vagy félreesső (pl. spanyol pénztörténet) tárgyú apróságot, amelyből *igen lelkiismeretes* utánjárása

1924. 52 l. — V. ö. Zeitschr. f. Volkspsychologie und Sozi. III. (1927) 232-4. l.

¹ I. pl. Le Bon-nak immáron nálunk is elterjedt tömeglélektani tanulmányait, de még inkább: La Révolution Française et la psychologie des révolutions, Paris, 1915.

kiválólik. Kiszögellőn erős oldala a feltrattan és jogügy s e szakmákban nemcsak mások tudásának hatalmas beledolgozásával, hanem számos újszerű részletmegállapítással is díszekedhetik (meg is teszi szerényen, l. az első két kötetnek közös előszavát). Pl. tulajdonra felítve — 53. l. 2. jegyz. — Mommsennel szemben leszögezi, hogy Augustus alatt terminusként értett felsőgsértésről nem lehetett szó.

Dessau alapossága valóban széleskörű.

3. Dessau *józan kritikus*. — *a)* Megnyugtató az a határozottság, amellyel ellenőrizhető ókori adatok és újabb hipotézis kiegészítések között különbséget tesz; az utóbbiakat azután gyakrabban utasítja vissza, mint elfogadja, ragyognak hátrébb szélességükkel (pl. E. Schwartzé Tiberius rángyhagyományozott alakjának eredetéről), vagy védje őket nagy mestere névének tekintélye, akivel szinte fitogtatón sűrűn szembeáll. Egyáltalán Dessau józansága a kiugyaltóságokkal előlünk már-már elfakart század történetének nagy parillikátora. — *b)* A modern szubjektivitásoktól így megkoppasztott anyagra azonban Dessau maga is ránggat *privát feltevéseket* s perszo gyakorta kénytelen az udatházagokon áthidalásokat szerkeszteni. E nemű tevékenysége nem kiváló: se nem mély, se nem éles, de legalább nem félrevezető. Különbözik hol formájuk, hol pedig logikai erőtlenségük némileg naivul hat; l. pl. szónoki kérdéseit, a valósággal ellentétes eshetőségeknek elképzeléseit és *ex silentio* vont következtetéseit (hirtelenében visszafogva pl. 250. l. 227. l. 1. j., 19. l. 1. j. stb., stb.). — *c)* Az *ókori forrásokkal* szemben — elsősorban Tacitusszal szemben — Dessau állásponjtja *tiszteletreméltón konzervatív*. S ezzel kimondtuk a perdöntő szót, mert hiszen a jelen kötetnek sarkpontja minden egyéb tekinteten túl a szerzőnek Tacitus-értékeltése. Épüleles végigböngészés azt a hosszú sor pontot, amelyeken Dessau főforrását jeles spekuláltak ellenében (Comband, Fabia, E. Schwartz, O. Hirschfeld, A. Rosenberg, Th. Mommsen stb.) esetleg az ephesusi templom követvel, vagy egy pici kis bilbilisi pénzzel (390. l.), vagy végső esetben a józan ész nevében megvédelmezi (8. l. 1. j.). A józan „aparasztesz” határán azonban még Tacitus hitelt is megszakad. Ime rá két közismert tárgyú eset. Dessau Tacitusszal ellentétben nem fogadja el lehetőségnek, hogy a nagy tüzvész Nerótól vagy környezetétől származott volna, *mindel* hogy higgadtan megfontolva az esemény *téngleges* lefolyását, nem képes rá *kellő* észszerű motívumot találni, amely miatt Nero azt éppen így akarhatta volna. Viszont Germanicust Tiberius Tacitus szerint irigységből hívta vissza a germániai hadszínterről. Dessau e magyarázatot csak elfogult híresztelésnek engedélyezi, mert hiszen ő enélkül is éppen elégséges egyéb, t. i. reálpolitikai motívumot tud felfedezni Tiberius ezen ellátározása számára — már t. i. így 2000 éves távlatból áttekinthető a birodalom akkori

helyzetét és jövőadó (!) sorsát.¹ Egyébként Tacitus általános méltatásának (Liberiusszal kapcsolatban) külön kétoldalas kitérést szentel Dessau. Ez tartalmaz is, hasznos is, mint bevezetés vagy összefoglalás,² de bizony felületes okoskodás ahhoz, aminek a szerző szánta: Tacitusnak mint költő-történetírónak problémája is, megoldása is ennél jóval mélyebben fekszik.³

Minden folytonos jón kriticismus helyfel-közzel visszafelé súl el; mert általában ugyan rendet teremt, de viszont nem is éri el a valóságok különösségeit. Dessau *mindig* jón kritikusnak marad.

4. Dessaunak *alakító- s előadókészsége* nem jelentős. Ha egészében tekintjük a kötetet, Dessau nagy tudásából inkább felhalmozva van, mint felépítve; inkább darabokból összevarrva, mint eggyéontva; helyenként inkább az anyag bősége vagy soványsága szerint, nem pedig a tárgy fontossága szerint, következkéskép egyenetlenül kimérve. Túlzó aprólékoskodása által akárhányszor mindenesetre inkább a pletykázó Suetoniusra, mint a *grand style*-t képviselő Tacitusra emlékeztet (l. pl. a Caligula-fejezetet). Közélről a *stilizálását* nézve: igazán németes. A kifejezés jobbik értelmében: körülményesen szabatos, a rosszabbikban pedig: közbeszűrásokkal megterhelt, zárójelekkel megszaggyutott, alárendelt mondatoskákkaal össze-visszafent. Lásd bármelyik oldalát és *ex uno disce omnes*.

Visszatekintve: Dessau minden vizsgált szempontunkból szegény ellentéte a mély és rugalmas pszichológiájú, részletreállításokat bizonyos fennköltséggel állépo, mindenütt drámai erővel szerkesztő és élesen fogalmazó főforrásának. De egy pontban sem annyira ellentéte, mint a legutolsóban s egyikben sem annyira a *saját* rovására.

Összefoglaló véleményünk szerint Dessau alkotása a tárgyban korzakot zár le, mert *anyagért* nem kell többé rajta túl visszakeresgélno. Ez az anyag azonban várja még igazi *magyarázóját* és *megíróját*, aki majd a szélesöndes

¹ V. ö. erre vonatkozólag F. Knoche biztos módszerű hatalmas tanulmányát: Die Kriegszüge des Germanicus (Ber'ln, 1922), ahonnan (508. -k. l.) Dessau gondosabb kifejlést is átvethetett volna.

² Dessau erre lapjáról, amiként egyéb modern Tacitus-mé'fatásokból is, nagyon bíányzik a legjobb Tacitus monográfiának: C. Bokáert S. J. művének (Tacitus als Kunstenaar en Geschiedschrijver. Leuven, 1911) hatása. Holland nyelve, félroeső kiadáshelye s a raktárpéldányoknak a háborúban történt elpusztatása akadályozták e derék tanulmány érvényesülését.

³ Talán csak ezen megjegyzésben találkoztunk E. Hahl el'enezvee bírálatával Dessau e kötetéről: Philol. Wochenschr. 19: 6, 1004-9. — Az első komoly kísérlet Tacitusnak mint „drámaírónak” kimutatására éppen Dessau munkájával egyidőben történt: P. S. Exerts: De Tacitea historie conscribendae ratione (Kerkrade, 1926).

tanulmányok nehézkés okoskodásai helyett *Friss élethűzetséget* fog majd neki megadni. Ha szabad így kifejeznünk: várja modern Tacitust. Szűcs-Szomor Lajos.

Studi di storia Napoletana in onore di Michelangelo Schipa.
Napoli. I. T. E. A. Editrice, 1926.

Schipa neve fogalom ma Olaszországban, de különösen Dél-Olaszországban. Kiváló ő mint tudós és mint tanár egyaránt. Egyike a legtermékenyebb történetíróknak, aki amellett mint tanár egész historikus nemzedéket nevelt. A hetven éven felüli professor egyetemi tanárságának huszonötödik évfordulóját felhasználták volt tanítványai és tisztelői, hogy egy hatalmas emléktomannal fejezzék ki az agg tudós iránt becsülésüket. Nino Cortese állította össze Schipa életrajzi adatait s ebből meggyőződhetünk, hogy milyen óriási munkásságot fejtett ki az ünnepeit. Bár az újkor tanára volt, de Blasiis és Capasso hatása alatt szeretettel foglalkozott a középkorral is, sőt éppen ebbe a korba vágnak legértékesebb tanulmányai. Miként a nápolyi történetírókat általában, őt is az Anjou-kor vonzza elsősorban. Jelenben beszéltek, mert Schipa magas kora dacára még mindig állandóan dolgozik.

A bevezető értekezés után 47 cikk következik. Íróik közt kiváló neveket találunk, mint a német Eduard Sthamer, a francia Émile G. Léonardot, az olaszok közül N. Baronet, a nápolyi nagy levéltár igazgatóját, Romolo Caggese, az Anjou kor kiváló kutatóját, Volptuellát, Riccardo Filangierit, a nápolyi levéltár tiszviselőjét, a szorgalmas historikust, Benedetto Croce, Gennaro Maria Montit, ki főleg az egykori nápolyi királyság történetének felkutatásában szerzett érdemeket.

A cikkek időrendben következnek a nyugat-római birodalom megdőlésétől 1831-ig, s nagyrésztük speciális nápolyi témával foglalkozik. Természetesen nem vállalkoznánk arra, hogy mind a 47 cikket ismertessük, meg kell elégednünk az értékesebb és hennünket közelebről érdekítő értekezések ismertetésével.

Romualdo *Trifone* a német territóriális békekről és a nápolyi sváb konstitúciókról ír. Szerinte a királyi, vagy a császári békek a belső rendet veszélyeztető bűnök ellen irányultak, s preventív intézkedések voltak a faida és vendetta ellen. Megállapítja, hogy II. Frigyes az ingatlan védelmében közéletet választott a római és a longobárd jog között. E. *Stbauer* a szicíliai királyság főútvonalairól ír a XIII. században. Fontosnak tartja az átneghatározásokat, mert ez világot vet a kereskedelem, politikai és katonai helyzetre, az állam igazgatására, bizonyos erődök és városok jelentőségére. A római korban őt főút vezetett északnyugatról délre, s ezek és elágazásainak szolgálják a közlekedést a középkorban is.

Cikke végén kimutatást ad, hogy a jelesebb uralkodók hány ízben használták az egyes utakat, mikor elhagyták országuk határait. Sihamer eikke egyike az emlékkönyv legtanulságosabb értekezéseinek. L. *Gennardi* Nápolyi tengeri jogát és kereskedelmét ismerteti a XIII. XV. században. Nápolyi tengeri kereskedelme akkor kezdődik, mikor főváros lesz. Különösen a román nemzetek fiait látogatták Nápoly piacait, hol egyes iparágukat meghonosították és sokan le is telepedtek, s ezek Ferdinánd idejében polgárjogot is nyertek. A cikk jó adalék Yver, Sebaste és Peruzzi alapvető munkáihoz.

A következő négy értekezés helyéig a magyar történelemben is és az Anjouk korához néhány értékes adatot szolgáltat, éppen ezért szükségesnek tartom ezeknek kimerítőbb ismertetését.

Az egyik cikk, Giovanni Pipinoról, Altamura gróffjáról szól és Caggese tollából származik. Elmondja a család fel- emelkedését, a Marra-családdal való viszályát, féktelen viselkedését, dicsőítését a királyi hatalommal, ami a család romlására vezet. A birtokuktól megfosztott és hirtőnben sany- lódó Pipinoknak hatalmas pártfogóink akad G. Colonna bíbo- rosban, ki a pápát is közbenjárásra bírja. A szerencsétlen András herceg szintén kiszabadításukon működik, ami végre sikerül is. A Pipinok közül Giovanni a leggyűlöletesebb, aki András jószágát azzal hálálja meg, hogy ellenségeket szerez neki, amikor pedig bekövetkezik a katasztrófa, testvéreivel menekül és értesíti Nagy Lajost a gyilkosságról. Igazi közép- kori briganti, aki lelkiismeretlenül mindig arra fordul, ahonnan kenetet vár. Részt vesz Rienzi megbuktatásában, majd a magyar pártot elhagyva, Johannához pártot, a ma- gyar király bejövetele alkalmával (1330) térdön állva kér tőle kegyelmet. A hadjárat után Johannától kegyelmet kap, de Durazzói Lajos lázadásában már ismét részt vesz, azonban a Tarentói herceg kezébe kerül, ki felakasztatja. Az érdekes cikk, bár nem mindenben fogadjuk el állításait, hozzájárul az aversai tragédia megértéséhez.

A második cikk Petrarca „Horrendum tripes animal”-já- val foglalkozik. Az olasz írók fra Robertot, kire az aversai tragédiáért az odiumot hárították, magyarnak tartották. *F. Forellini* ezzel szemben behoznyítja, hogy fra Roberto olasz nemzetiségű és azonos azzal a Robertus de Miletoval, ki Clarenonak, a fraticelli apostolnak, legfőbb követői közé tartozott. Így jut szerephez a fraticelliakkal rokonszenvező királyi udvarban, hol befolyását növeli az a körülmény, hogy a nagy szerepet játszó di Mileto családából származik.

Emile G. Leonard Érzsébet magyar királynénak és Nagy Lajosnak VI. Kelemen pápához intézett leveleit teszi közzé. Az Archives des Rouches du Rhone-ban van Jean de Revest- nek, Johanna avignoni ügynökének regisztruma, s ebben akadtt Leonard az említett levelekre. A historikus, főleg az Anjou-

korral foglalkozó, érthető érdeklődéssel fordul a levelek felé, de csudálni fog. Annak a néhány levélnek, amelyet Leonard közzétesz, mint eddig ismeretlen, egy részét már Feakói közölte magyarul is. (Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel. I. k.), a latin eredetit pedig kiadta a Tört. Tár 1905. évf.-ban. A levelek a gyűlölködést követő időből valók, de semmi pozitívumot nem nyújtanak Johanna bűnössége mellett.

A negyedik cikk a *Giovanna Marra*-é, ki a magyar meg szállás következményeiről beszél az Anjou regisztrumok alapján. Teljesen értéktelen dolog, mely semmi újat nem hoz, kritika nélkül dolgozik és magyarellenes szeszögből teint az eseményeket.

A továbbiakban B. Percopo közli a milánói oratornak, Girolamo Tuttavillának a leírását VIII. Károly bevonulásától Nápolyba, Benedetto Croce a spanyol katonák autobiográfiáit ismerteti, melyek érdekes képet nyújtanak a spanyoloknak Nápolyban folytatott életmódjáról; V. Castaldo pedig Granvella bíboros alkirályságával kapcsolatban festi Nápoly belső életét és az egyháziaknak a Szentszékekhez való viszonyát a spanyol uralom alatt. Angela Valente Donna Giovannának, Don Juan d'Áustria leányának életét tárgyalja új adatok alapján, A. Zazo a spanyol uralom lerázására irányuló Macebia-féle összekövésnek egy epizódját tárgyalja, míg U. Benassi Nápoly kulturális fontosságára mutat rá a XVIII. század második felében.

Érdekes és értékes a nápolyi flottára vonatkozó két cikk. *A. Simioni* előadja, hogyan szervezte újra Giovanni Acton a nápolyi flottát, s hogyan lép ez akcióba az angol flotta oldalán az első koalíció háborújában. A cikk tulajdonképpen folytatása B. Maresca művének a XVIII. századi nápolyi tengerészetéről, *Piero Pieri* a nápolyi flotta pusztulását adja elő. Pieri értekezésében bebizonyítja, hogy a flotta pusztulása a portugál admirális bűne volt, ki félremagyarózta Nelson rendelkezését és a franciák közeledésére felégette az egész nápolyi flottát az egyetlen Sibilla fregatt kivételével.

Értekes cikk még M. Manfredinek a carboneria terjedéséről a nápolyi királyságban két értekezése és G. Paladino cikke, melyben Nápolyt az 1831 ik év első hónapjaiban mutatja be. Az ország határain kívül az emigránsok — köztük Murat fia, Achilles, — bent a Nicola Infanti féle forradalmi alkotmányreform fenyegette az ország nyugalmát, de mindkét mozgalom kudarcot vallott.

Az aránylag rövid ismertetésből is kitűnik, hogy — bár az emlékkönyv csak a nápolyi történelmre vonatkozó cikkeket közöl — ezek elég változatosak, akadnak köztük igazán értékesek és érdekesek, de a nagy többség csak a közepes nivót éri el, sőt egyik-másik meglehetősen felületes munka.

amely hójuk fegyelmezetlenségéről és bibliografiai ismereteinek fogyatékoságáról tanuskodik.

A kötet kiállítása esinos, méltó az ünnepekt egyéniségéhez, sőt sajtóhíjával is ritkábban találkozunk, mint azt a dél-olasz nyomdafermékekkel megszoktuk. Miskolczy István.

Horváth Engelm: *Le prince Metternich et Lord Palmerston. Les débuts de la rivalité anglo-russe dans l'Europe Centrale.* Bp.: Revue de Hongrie 1926, 60 p.

Horváth Jenőnek ez a francia nyelven írt fizete tartalmazza azt a levelezést, amely főrészeiben Metternich herceg-kancellár és az osztrák kormányzat londoni követe, Dietrichstein gróf között folyt le azokban az Európa sorsára nézve döntő napokban, amelyek egybeesnek az 1848-as forradalmi kitörésekkel, vagy megelőzik azokat (1848 február 26—március 13). A szerző a bécsi levéltár anyagából leközölt diplomáciai levelezéssel elsősorban azt a célt igyekezett szolgálni, hogy megvilágítsa azt az ellentétet, amely a közép-európai politikát illetően Anglia és Oroszország között fennállott és amelynek kezdetei éppen erre a korszakra vezethetők vissza, amikor Metternichnek az az egyensúlyozó politikája bukóban volt, amellyel a Szent Szövetség korában oly mestersen hártotta el az angol parlamentáris-liberális irányzat és az orosz autokrácia ellentétében rejlő háborús veszélyt. Ma tisztán látni, hogy 1848 elején az európai diplomácia már számolt a Metternich rendszer bukásával és előre látta, hogy csak két hatalom marad fenn: Anglia és Oroszország. A források mutatják, hogy Oroszország már februárban lépéseket tett, hogy védelme alá vegye Metternich örökségét nyíltan kijelentvén, hogy Ausztria ügyét sajátjának tekinti. És míg a brit kormány is bizonyos fokig, de inkább csak plátói értelemben védelmebe vette Ausztriát, Oroszország katonai intervencióra határozta el magát és 1849—50 között Közép-európát saját tervei szerint alakította át, Palmerston emiatt ellemezte I. Miklós imperiálista terveit és előidézte a krími háborút, hogy véget vessen az orosz hegemóniának. Ebből megértjük azt is, hogy Anglia miért pártfogolta az olasz és német egység megalakulását (1856-76-ig), miért nézte jó szemmel Bismarck védelmi rendszerét (1871-90-ig) és miért fordult a porosz-német hatalom ellen, amikor a „vaskancellár” 1890 után a világhatalmat akarta erre a rendszerre felépíteni. Ami közelebbről az 1848-i eseményeket illeti, a közölt diplomáciai levelezés mély betekintést enged azokba az ellentétekbe, amelyeket a folyamatosan levő átalakítások, különösen pedig a francia és az olasz események idéztek elő az európai udvarok autokrata konzervatív csoportja: Ausztria, Orosz és Poroszország között egyrészeül és Anglia között másrészeül. Metternich, aki a zavaros európai helyzet kiindulópontját a liberalizmus esőljében és a radikálizmus győzeleében látja,

azzai a tervvel foglalkozik, hogy Bécsben a konzervatív hatalmak egy entente központját teremtsék meg a trónok és intézmények megmentésére, ugyanezen hatalmak londoni követei pedig egyezményt kötöltek egymással arra nézve, hogy az angol kormányt a francia kormány elismerésének kérdésében befolyásolják, melyre nézve az 1815 november 8—30-i párizsi szövetségi szerződés határozmányait állapították meg alapelvül. Az orosz követ a francia helyzetet a háborúval tartja megoldhatónak és támadó jellegű politikájába Angliát is be akarja vonni a belga határendek kérdésével kapcsolatban; Metternich már engedékenyebb a köztársaság elismerése tárgyában, mert, bárha szigorúan tartja magát a fennálló szerződésekhöz, a be nem avatkozást elfogadja mindaddig, míg a kormányformaváltozás az ország belügye marad. Anglia ezzel szemben változatlanul azon az állásponton van, hogy bármely kormányformát elismer, mely a békét biztosítja, az 1815. évi szerződésekre nézve pedig az a felfogása, hogy ezek határozmányait az események meghaladták, Palmerston március 5-én deklarálja, hogy Anglia hivatása, hogy mindenütt az igazság bajnoka legyen, hogy Angliának nincsenek örökös szövetségesei vagy ellenségei és végül, hogy a britt minisztérium politikájának egyetlen mozgatója az ország és a nemzet érdeke. A francia kérdésben végig kitart a szigorú be nem avatkozás és megfigyelés elve mellett. Az olasz kérdés dolgában Metternich február 27-én tisztázatlani kívánja az angol kormány politikáját, amely az Ausztria politikája iránti bizalmatlanságon alapszik. Kijelenti ezzel szemben, hogy a császár nem engedí át országát az anarchikus pártoknak. Az olasz kérdés súlyos voltának teljes tudatában helyesebbnek tartja szembeállítani az angol kormányt, mely rokonszenvezen járul az olasz forradalmi eseményekkel és pártokkal, minthogy változtasson saját politikáján. Nem hajlandó követni Palmerston tanácsát, mely szerint helyesebb megadni a népeknek a képviselői rendszert, mely biztosítja a trónok és népek leemelését, mint erre forradalom által kényszerítetni magát. Sőt, március 4-én egyenesen kérdést intézett a „szárd királyt pártfogoló” első államtitkárhoz, Angliának egy esetleges szárd támadás esetén való magatartása tárgyában. Ditrichstein március 13-i jelentése szerint közölte Palmerstonnal a február 27-i iratot és őszintén feltárta Ausztria és Anglia viszonyának megromlását Palmerston osztrákellenes politikája folytán, Palmerston válasza szerint azonban bármely iránylatú angol kormány érdeke Ausztria századok óta jelentős helyzetének fenntartása, de szükségesnek tartja, hogy Ausztria szakítson eddigi merev konzervativizmussával, mely okvetlenül rohanáshoz vezet és bizonyítja, hogy Ausztria volt az, mely a legutóbbi eseményeknél mindig szembe helyezkedett Angliával. Sőt ő annyira ment, hogy egy esetleges francia

támaddással szemben ajánlotta Szárdiniának Ausztriával való szövetséget. Dürichstein gróf megküldi Metternichnek a Nesselrode által Brunnow londoni orosz követhez febr. 12-én küldött táviratot, mely szerint a terjedő olasz forradalom kényszeríteni fogja az osztrák kormányt, hogy tértelenségéből kilépjen. Pelfogása szerint az alkotmányos, haladó, tehát forradalmi mozgalmak támogatása Anglia részéről tulajdonképen Franciaország érdekében történik, amely a körülötte kialakuló alkotmányos országokat a saját befolyása alá vonja és ha Franciaország ambíciója átlépi saját határát, Anglia kézen fogja megbánni, hogy ellensúlyozta Ausztriát, hogy aláaknáozta azt a védelmi rendszert, amelyet Európával együtt alkotott annyi áldozat árán. Úhajtandó, hogy Anglia világosan megismertesse céljait, hogy nyilvánkozzék az olasz kérdésben. A cár Olaszországban nem ismeri el azokat a változásokat, amelyek ellenkezőek az általa garantált aktusokkal. Lombardijában előre biztosítja Ausztriának értékes támogatását és amennyiben olasz részről oly támadás érne, amelyet valamely idegen hatalom kívülről támogat, a császár ezt olyan tekintetű egy európai háborúra és kijelenti, hogy összes rendelkezésére álló erőit az osztrák kormány védelmére használja fel.

Teljes mértékben csatlakozhatunk ezen diplomáciai irományok kiadójának ahhoz a véleményéhez, hogy az újonnan napvilágra került adatok folytán a múlt század történetét revízió alá kell vennünk. Bizonyára általános tudományos érdek volna, hogy a levéltárak fontos adatait, amelyeknek nagyméretű publikációját a német kormány kezdte meg a háborús felelősség tisztázására, visszamenőleg is rendszeresen napvilágot lássanak, hogy az egész XIX. század valóságos története kibontakozzék belőlük. Amint látjuk az ismeretelt publikációból is, az nemcsak mélyebb bepillantást enged az európai események összefüggésébe, a Szent Szövetségnek az idők folyamán nagyravolt születési hibáiba, hanem oly dolgokról is instruál, amelyek nincsenek benne, így Magyarország egyetlen szóval sincs említve, mégis látjuk benne az elkövetkezett események előrevetett árnyékát; a magyar szabadságharc külpolitikai sikertelenségének részleges magyarázatát és a katonai összeomlást előidézett osztrák-orosz szövetség elvi deklarálását, amelynek tudata önthetett bizalmat az 1849. évi magyar katonai győzelmektől lesújtott császári politikusokba és hadvezérekbe.

Niklay Péter.

Ulrich Stutz: Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII. Nach den Denkwürdigkeiten des Kardinals Domenico Ferrata, Berlin, 1926. Verlag der Akademie der Wissenschaften, 4-od r., 154 l.

Amikor XIII. Leo 1878-ban a pápai trónra lépett, a korbát a teljes politikai elszigeteltség állapotában találta s

a Vatikán Európa új rendjében barátok nélkül állott. A nagyhatalmak közül a monarchia mindkét felének liberális kormányai érdeklődés nélkül szemlélték az elszigetelt helyzetben lévő Vatikánt, amely csak nehezen felejtette el azt a sérelmet, amely őt az 1855-i konkordátum felmondásával érte. Az új német birodalommal a kivágyt hűberekben állott, Anglia és Oroszország teljesen közömbös álláspontra helyezkedtek a Vatikánnal szemben, Franciaországban pedig, amely a vesztes háború után sem belsőleg, sem külpolitikailag még nem volt képes konszolidálódni, éppen ekkor kezdte erőteljesebben felütni fejét az az antiklerikális irányzat, amely közel három évtized múlva a szeparációs törvényben teljes diadalra is jutott. Még az sem volt biztos, hogy Itália meddig nyújt székelyet a pápaságnak, amely ez időben a kisebb országokkal, mint Svájc és Belgium, is feszült vagy éppen rossz viszonyban állott.

XIII. Leo a Szentszék politikai tekintélyének helyreállítására a legjobb eszközt a diplomáciában, a politikai tekintély igazi biztosítékát pedig úgy ő, mint akkor még a Vatikánban általában, a világi hatalomnak valami formában történő visszaállításában látta. Uralkodásának kezdetén, amely körülbelül összesíti a nagyhatalmak új szövetségi kapcsolatainak kezdetével, a pápa előtt két út állott. Folytatni a teljesen megváltozott viszonyok dacára is a korszak franciabarát politikáját, amelyre III. Napoleon idejében is elsősorban támaszkodott, vagy pedig a hatalmas Németországhoz és szövetségéhez csatlakozva keresni az utat és módot a világi uralom visszaállítására. A döntés a következő politikai irányt illefeleg akkor történt meg, amikor Németország és a monarchia szövetségükkel Olaszországgal bővítették ki s így a pápaság ettől a hatalmi csoporttól nem várhatta messzebbmenő igényeinek kielégítését. A másik oldalon Franciaország még mindig elszigetelten állott. Híjával a köztársasági alkotmány belső konszolidációjának. Leo pápa figyelmét nem kerülte el az sem, hogy a német-orosz viszony lazulása, amennyiben Franciaországban a belső politikai helyzet tisztázódott, magával hozza majd e két ország közledését, esetleg szövetségét is, amelynek éle természetesen a hármasszövetség, tehát Itália ellen is irányul. Oroszországgal pedig a pápának más messzebbmenő tervei is voltak. A schisma megszüntetése, a keleti egyházzal elismertetni ismét a pápa primátusát, XIII. Leonak is, mint anyai elődjének, kedvence eszméi közé tartozott.

A nagy feladat megoldása új, arra hivatott embereket is kívánt. A németbarátok ismert Galimberti mellözésével a pápa 1857 derekán Rumpolla madridi nunciust hívta meg első munkatársának az államtitkári székbe, akinek személye már magában is jelezte a vatikáni politika új irányát. Mellette jelentős szerephez jutott ebben a politikai akcióban a

fiatal Domenico Ferrata, akit az új kurzus már a brüsszeli nunciatura élén talált és akit általában a Franciaország egyik legőszintibb barátjának tartottak a Vatikánban. Ferrata ekkor már nagy diplomáciai sikerekre, mint a svájci püspökségek rendezése, a Belgiummal való jó viszony felélesztése, tekintetelt vissza, de a francia ügyekkel csak 1889 óta foglalkozott behatóbban, amikor Brüsszelből a Vatikánba, a rendkívüli egyházi ügyek kongregációjának az élére került. Az új kurzus ekkor pedig már kétségtelen eredményekre tekintetelt vissza. A schismatikus Oroszország huszonkét-estfendei szakítás után 1888-ban ismét felvette a diplomáciai érintkezést a kúriával, jeléül annak, hogy a Vatikánt a világi uralom megszűnése dacára is fontos politikai tényezőnek tartja. Oroszországgal tehát már megvolt a kúriának bizonyos politikai egyetértést feltételező kapcsolata. Nehezebb volt a helyzet Franciaországban. Itt éppen a papság és a befolyása alatt álló, erősen monarchikus érzületű katolikus tömegek álltak szemben a polgári radikális, közlérsasági kormányzattal, amelynek helpolitikai konszolidációját állandóan veszélyeztetették. Mintán minden szövetségi politikának előfeltétele volt egy helpolitikailag is szilárd Franciaország, ennek elérésére a kúria előtt megint csak két út állott. Az egyik, politikai támogatással kormányra segíteni a katolikus monarchistákat. Ez az út azonban, dacára, hogy sok belső előfeltétele megvolt, nem látszott célravezetőnek, mert a vele járó belső utóreggések az Oroszországhoz való erősebb közeledést megint beláthatatlan időre kitolták volna. Maradt tehát a másik megoldás, amely gyorsabban kevesebb ráz kódtatással járó sikert ígért, a katolikus tömegeket a közlérsasági alkotmány alapjára állítani és az ily módon megszilárdult közlérsaságot Oroszországgal szövetségbe hozni, ami a kúriának főbbszörös siker lehetőségét mutatta. A közlérsaság, mintán a katolikus tömegek is melléje állottak, nem fogja folytatni a már megkezdett egyházellenes irányt. A kétfős szövetségnek egy Németország és szövetségesei ellen sikerrel folytatott háborúja a római kérdés kedvező megoldására ígért messzerenő lehetőséget, az Oroszországnak tett politikai szolgálat pedig egykor a skisma megszűntetésével is gyümölcsözhet.

Hosszas megfontolások és tapogatózások után XIII. Leo a közlérsasággal való együttműködés mellett döntött és ennek az akciónak a tervét Ferrata 1890-ben egy emlékiratban foglalta össze. A terv elfogadásra talált a kivételé csakhamar teljessébe is ment. A ügytekintélyű Lavigerie bíbornok vezette be az akciót, amjődön nyilván bangoztatta, hogy a katolikusoknak a közlérsaság mellé kell állni. Az igazi nehézségek megoldása, egyrészt a katolikus monarchisták leszerelése, viszont ennek fejében a közlérsasági kormánytól az egyház részére az elérhető legtöbbet kiszakozálni

Ferrata maradt, aki 1891-ben Párizsba ment nunciusnak, de az akkori legfőbb vezetése továbbra is a pápa és Rampolla kezében maradt.

Öt évig volt Párizsban Ferrata, de amikor mint híbornok onnan visszatért Rómába, már látható volt, hogy az új kurzus kudarcot vallott. Érezte ezt maga Ferrata is, mert nem utolsó sorban önmaga igazolására is, a bihornoki élet csendes napjaiban, amely XIII. Leo utóda alatt egyenesen a mellőzöttség tényét mutatta, elkészítette emlékiratait, amelyeknek központjába XIII. Leo franciabarát politikáját, illetőleg a saját szerepét ebben a párizsi misszió befejezéséig, állította.

Mi volt a francia-oroszbarát kuriális politika sikertelenségének az oka, erre határozott feleletet adni, az összes jelentősebb tényezők ismerete híján, ma még nem lehet. Mindenesetre Ferrata emlékiratainak a közzététele adja meg a történettudományuk egyáltalában a lehetőséget az állásfoglalásra, Paul Maria Baumgarten éppen Ulrich Stutz szóbanforgó könyvének rendkívül elismerő kritikája kapcsán (*Historisches Jahrbuch*, 1927, 381. & ll.) a kudarc okát éppen Ferratában, illetőleg elhízázott politikájában látja. Szerinte Ferrata nem ismerte az igazi Franciaországot, politikailag is csak Párizst és annak a súlyát látta, valósággal mégis lényében mozdított a valóság és a lehetőségek pontos mérlegelése és kibeszálása nélkül. Baumgarten véleményében kétségtelenül sok igazság van, de teljesen nem oldja meg a kérdést. Nem tud felelni maga sem arra az önmagának feladott kérdésre, hogy miért egyezett bele XIII. Leo a Ferrata-féle megoldásba, mikor máskor mindig igazi realpolitikusként mutatkozott. Baumgarten itt nem veszi figyelembe, s ebben Stutz könyvének nyomdokain halad, hogy Oroszország politikailag is, de különösen a pápa felkérésére szintelenül ébren élő uniós törekvések miatt is, milyen integráns része volt XIII. Leo politikai koncepciójának. Azonban Ferrata erről keveset beszél, hiszen ezek a szálak nem az ő kezén futottak keresztül, ezért érthető, hogy erről könyvében Stutz sem igen beszél. Pedig Oroszország miatt látta a pápa szükségességét a francia közlérsaság erősítését, még ha az a monarchista érületű francia katolikusok eddigi erős egységének feloldozásával is járna. Ferrata és az ő franciaországi politikai működése nem végső oka, hanem csak egyik, igaz, hogy erős, létszeme volt a kúria politikájának.

XIII. Leo politikája mindenesetre a siker jegyében indult. Rampolla diplomáciai mestereműve volt, hogy a kúria közbenjártával létrehozta a francia-orosz közleledést, amely csakhamar nyilván is a szövetség formáját öltötte. Franciaország ezzel kimenekült két évtizedes politikai elszigeteltségéből, s külpolitikai helyzetének megerősödése megteremtette a közlérsasági pártok konszolidációját is, az állam-

forma kérdését pedig végleg a köztársaság javára döntötte el, így lett a kúria tulajdonképpen a francia köztársaság és a baloldali pártok politikai hatalmának megszilárdítója. A divergens politikai tényezőknek ez a természetellenes kapcsolata azonban már magában rejtette a bekövetkezendő politikai kudarc csíráit, amelynek első jelei nem sokára, de mindenesetre már Ferratanak Rómába való visszatérése idején mutatkozni kezdtek.

A kúria figyelmét a nagyszabású politikai terv felépítésében és kivitelében elsősorban a problémáknak diplomáciai megoldása kötötte le. Jóformán figyelmen kívül hagyta látszótt a két barátságos állam sajátos helppolitikai helyzetét, amely úgy Francia-, mint Oroszországban tulajdonképpen már kezdettől fogva lehetetlenné tette, hogy bármelyikük is, még ha az erre irányuló szándék náluk őszinte is lett volna, hatásosabb lépést tegyen a római kérdésnek a pápaságra kedvező megoldása felé. Az orosz szövetség által politikai helyzetükben megerősödött francia baloldali köztársasági pártok, hogy politikai túlsúlyukat megőrizték, először is a francia katolicizmus politikai befolyásának letörlésére kellett, hogy törekedjenek, hiszen a jövőben csak innen érhetne őket olyan politikai előretörés, amely hatalmukat veszélyeztethette. A francia köztársaság és a francia baloldal további külpolitikai célja pedig, az orosz szövetségen túl, elsősorban a latin testvérnemzetnek a harmas szövetségtől való lassú elszigetelésére irányult, amelynek elsősorban lelki előfeltételei egyformán megvoltak mind a két oldalon, s amely alig egy évtized múlva be is következett.

A baloldali köztársasági Franciaországnak ez a szellemi és politikai elzárkózottsága a kúriával szemben, eldöntötte ebben a kérdésben Oroszország helyzetét is, amely egyházzalpolitikai helyzeténél fogva itt a római kérdés megoldásánál úgy is csak a második sorban állhatott volna. A schismatikus orosz monarchiának semmiképp sem állott érdekében a kúriális politika érvényesítése érdekében Franciaországra bármiféle politikai nyomást is gyakorolni.

Az új kurzus, a XIII. Leó halála után bekövetkezett diplomáciai szakítással és az 1905-i francia szeparációs törvényekkel nyíltan is kudarcot vallott, amit Franciaország és Itália latin testvériségének kifejezetten vatikánellenes álláspontjára kísérte.

Az elvetett mag azonban mégsem veszett teljesen kárba. Itt is érvényesült a Vatikán külpolitikai sikereinek egyik egyszerű titka, türelmesen várni az idők jobbrafordulására. Valóban, a világháború kitörése itt is egészen új helyzetet teremtett. X. Pius utódjának megválasztása már a világháború által teremtett politikai helyzet eshetőségének mérlegelésével történt. A választás a trónra XIII. Leo egykori álláspontjától és Rampolla munkatársától emelte, aki maga

melé első tanácsadónál az utolsó másfelévtizedben egészen félretolt Ferrata híbornokot vette. A halál azonban hamarosan megfosztotta XV. Benedeket kitűnő munkatársától, aki kétségkívül levonta az utolsó másfél évtized eseményeinek politikai tanulságát, amelyek még békés időkben is határozottan a kúria semlegessége mellett szóltak, a nemzetek harc között pedig ez a semlegesség egyenesen parancsoló szükség volt.

Nem is a XIII. Leóhoz hasonló politikai akció, hanem Franciaországnak a világháború után beállott kül- és belpolitikai állapota tette számára egyenesen szükségessé, hogy a Vatikánnal ismét felveggye a diplomáciai kapcsolatokat. Ennek dacára sem volt könnyű a francia politikai közvéleményt a kúriával való kibeküles gondolatára ismét fogékonnyá tenni. A kibeküles politikai előkészítésének egyik jelentős mozzanata volt a kúria részéről Ferrata híbornok emlékiratainak közzététele. A világháború után ugyanis Ferrata emlékiratai rendkívüli aktualitást nyertek. Hiszen ezek az emlékiratok lépten-nyomon figyelmeztetik a francia közvéleményt azokra a politikai szolgálatokra, amelyeket XIII. Leó a francia közlérságságnak tett, francia szempontból is nagy jelentősége van annak tehát, hogy a Vatikán és Franciaország között legalább a diplomáciai jóviszony helyreálljon. Ez volt a Ferrata-emlékiratok közzétételének tulajdonképeni célja és magyarázata.

Feltűnő, hogy ez az emlékirat, amelynek fontosságáról a politikai történelem szempontjából is fölösleges bővebben szólni, a tudományos irodalomban, különösen Németországban milyen kevés visszhangra talált. Még azok se vettek róla tudomást, akik behatóbban foglalkoztak a Vatikán szerepével a francia-orosz szövetség létrehozása körül.¹ Ulrich Stutzé, aki történeti és egyházpolitikai felfogásában Franz Xaver Kraushoz áll igen sok tekintetben közel, tehát az érdem, hogy Ferrata emlékiratai felé irányította a figyelmet. De Stutz munkája nem az emlékiratok anyagának egyszerű ismertetése, hanem mindenütt kiegészíti vagy kritikai megjegyzésekkel kíséri a Ferrata által elmondottakat. Különös gondot fordít az emlékiratok anyagának egyházjogi szempontból való értékelésére. Itt sem elégszik meg azzal, amit Ferrata mond, hanem mindenütt kihívni, vagy szükség szerint helyreigazítja állításait. Annál hevesebb Stutznak ez a fáradságos, tudományos előmunkálatokat nélkülöző munkája, mert az emlékiratok igen részletesen szólnak olyan kérdésekről, mint nunciatura-jog, főpapi kinevezések, egyházi vagyon,

¹ Igen érdekes vita folyt erről a német irodalomban Hugó Preller és Hans Rothfels között, akik azonban Ferrata adatait szintén figyelmen kívül hagyták. V. ö. Archiv für Politik und Geschichte 1924 novemberi, 1925 februári és júliusi füzetek.

püspökségek egyesítése, amelyekre vonatkozólag a legújabb korból a tudomány a Ferrataéhoz hasonló megbízható forrással nem igen rendelkezett. Említésre méltó hibát vagy jelentékenyebb tévedést nem találni Stutz munkájában, amelynek dicséretére legyen mondva az is, hogy a mélyen protestáns érzelű szerző felfogása és értékelése ment minden előítéllettől vagy elfogultságtól. Meg kell azonban említeni, hogy a könyv címe nem fedi teljesen a tartalmat. Ferrata emlékiratai és azok nyomán Stutz is, XIII. Leo diplomáciájának esupán azon mozzanatairól szólnak, amelyeknek Ferrata valaminek formában részese volt. Pedig ez korántsem teljes képe XIII. Leo és Rampolla szerteágazó politikai munkájának. Ezekről pedig, így a pápa és Oroszország, valamint a Vatikán és Németország viszonyáról (v. é. Századok, 1927, 195—8. ll.) sem Ferrata, sem Stutz nem szólnak, hajos tehát Stutz könyvét még a Ferrata emlékirataira való hivatkozással is a XIII. Leo alatti pápai diplomácia történetének nevezni, amint azt Stutz a címben teszi.

Bizonyos, hogy Ferrata emlékiratai nemcsak Európa századvégi politikai történetének heves forrásai, hanem számos vonatkozásban szinte nélkülözhetetlenek egyházi és egyházpolitikai kérdések tanulmányozásánál is. Az emlékiratok holt anyagát azonban a tudomány számára igazán használhatóvá Stutz különö munkája tette. Tóth László.

Friedrich Stieve: Iswolski und der Weltkrieg. Berlin, Deutsche Verlagsges. f. Pol. u. Gesch. 1924.

A német külügyi hivatal megbízásából Stieve kiadta Iswolski levelezését az 1911—1914. évekhől. Ezeknek a leveleknek egy részét a szovetkormány adta ki eredetileg oroszul, más része egy francia kiadványban jelent meg franciául, az egész anyagot németül közli Stieve. A levelezés alapján Stieve főntírt munkájában azt igyekszik bizonyítani, hogy a világháborút tervszerűen készítette elő Iswolski, néhány megértő munkatársával együtt.

Iswolski mint tokiói orosz követ ellenezte a japáni háborút, a vereség után ez nagy tekintélyt kölcsönzött neki, a külügyminiszteri székbe emelte. Külügyminiszteri hivatalának átvétele előtt elutazott Párizsba, odahívatta Oroszország londoni és római követét is, s a három nagykövettel egyetértően megállapodott a követendő politika irányelveire nézve. Igyekezett az angolokhoz és japániakhoz közeledni, megszilárdította az úntántot Franciaországgal. Nemsokára nagyszerű eredményeket tudott fölmutatni. Megegyezett Japánnal a kínai kérdésben, megegyezett Angliával Perzsia és Tibet ügyében: egy veszített háború után elsőrangú teljesítmény. Főcélja azonban Konstantinápoly megszerzése volt, evéából megegyezett az osztrák-magyar monarchiával, hogy ez be-

kebelezhetj okkupált tartományait, Oroszország pedig elfoglalhatja a tengerszorosokat.

Iswolski ezt a kettőt egy időben kívánta volna végrehajtani, vagy inkább Oroszország részére kívánta fönntartani az első lépés jogát, míg azonban neki nehézségei támadtak saját szövetségeseivel szemben a tengerszoros kérdésében, Aerenthuil a törökországi forradalmat fölhasználva, végrehajtotta az annexiót.

Ez után vette át Iswolski a párizsi nagyköveti állást. Ebben a minőségében szívósan igyekezett kiépíteni azt a szövetségrendszert, mely a világháborúban a központi hatalmakkal szembekelelt. Franciaországgal megvolt az ántánt, de Franciaország közvéleményének egy része idegenkedett az autokratikus Oroszországgal való szövethozestól. Ennek leküzdése végett ajánlja Iswolski egy francia parlamenti férfinak előzékeny fogadtatását Szentpétervárott, az illető zsidó ugyan, de a parlamentben nagy befolyású. Általában gondja van a francia közvélemény megdolgozására: „sajtószervezési” célra 300.000 frankot esikar ki az ugyanevak ellenkező orosz pénzügyminisztertől. Ezt az összeget az ő helyeslésével Klotz francia pénzügyminiszter Poincaré köztársasági elnökke választásának előmozdítására használja föl. Poincarét meg is választják 1913 jan. 17 én, és Poincaré mint elnök irányítai tudja Franciaország külügyi politikáját az oroszok által kívánt irányban.

300.000 frankot fordított Oroszország az ántántellenes francia sajtó elhallgattatására, és ezzel elérte, hogy döntő befolyást gyakorollhatott a párizsi bézsdén kibocsátandó kölesönök sorsára. Elsősorban Oroszország kap öt éven át évi 500 milliót, kap más is, aki jól viselkedik. Budapest 1911-i kölesüne ellen ellenen tiltakoznak az oroszok, mert Magyarország a döntő pillanatban előreláthatóan az ántánt elleni esporthoz fog csatlakozni. Hasonló indokokkal szól bele az orosz kormány több más kölesön ügyébe.

A kölesönügyekbe, és általában a pénzügyekbe való az a beavatkozás megakadályozza az ellenfétes érdekű hatalmak közt a közeledést, az áthidalásokat. Míg egyfelől az ellentét élességének fenntartására tör természetben Iswolski, addig másfelől igyekszik a szövetség kiépítésére és elmélyítésére. Igyekszik bevonni Angliát. Ezen a téren kitünő segítőársu Poincaré. Pótollják a „mulasztásokat”: katonai és tengerészeti konvenciót kötnek Franciaország, Anglia, Oroszország, Poincaré különösen jó munkatárs. Iswolski örömeire megakadályozza Oroszországnak olyan akcióját, mely nagy orosz sikert jelentene ugyan, de nem vezetne európai háborúra, mely Elzász elfoglalását hozhatja.

A világháborút megelőző krízisek közül Marokkó ügye hozta a nagyhatalmak közt ellentéteket Európa közvetlen szomszédságába. Ennek folyamán Iswolski attól tart, hogy

Németország igazolja az antant ellen Spanyolországot, pedig ez csak saját érdekeit védelmezte.

A marokkói válság logikus következménye volt Tripolis elfoglalása: 1901 óta Olaszországnak erre vonatkozó szerződése volt Franciaországgal. Olaszország nagyon belemerült a törökök elleni harcba, akkor Iswolski javaslatára bemutatják Oroszország rekompenzációs számolóját. Az bizony elég hosszú, főtétele a tengerszoros kérdésének tisztázása. Iswolski a francia kormánynak is előadja a tervet, szerinte Konstantinápoly esete éppen olyan, mint Marokkóé. Ekkor (1911) Iswolski már tudta, hogy Németország francia háború esetén okvetlenül meg fogja sérteni Belgium semlegességét.

Iswolskinak útjában áll a szeptébertvári francia nagykövét látszólagos békés hajlama, nehézségei vannak a gyanakvó francia sajtóval, mert ő elsősorban előkelőségekkel érintkezik, bár keres kapcsolatot a társadalom minden rétegével. Nagy nyugtalanságot idéz elő Vilmos császár és Miklós cár Ballisporti találkozása (1912). Poincarét nyugtalanítja Haldane berlini útja: ha a németek megegyeznek az angolokkal a flottagyártású átmenetnek lassításában, akkor Németországnak több pénze marad szárazföldi haderejének szaporítására.

Gondja van Iswolskinak a Földközi-tenger uralmára. Ha az olasz-osztrák-magyar flotta itt uralkodik, akkor elképzelhető, hogy az orosz flottát megtámadják a Fekete tengerben. Poincaré megnyugtatja Iswolskit, hogy Franciaország okvetlenül megtartja hajóhadának fölényét az olasz fölött, a Fekete-tenger biztonságára végett a flotta állomáshelyeit már békében Bizertát jelölik ki.

1912-ben nagy lárgyalások kezdődnek Franciaország és Oroszország közt: az oroszok óriási költséget kapnak stratégiai vasutak építése végett, a fővonalakat a francia vezékar útmutatása szerint kell majd kijépíteni. A haditervet ismételten megbeszélik, tudják, hogy mozgósítás után a 15—18-ik napon lesznek az első nagy ütközetek Belgiumban és Luxemburgban.

1912-ben Oroszország védelmsége alatt kitér a balkáni háború. A balkáni államok az osztzkodásban bíróul előre Oroszországot ismerik el, Iswolski utólag örül, hogy Bulgária támadását ürügyül használva kivonhatta magát Oroszország fényes, de egyáltalán igen kényes bírói szerepből, mert a *Balkánt lehetetlen valamennyi fél megnyugvására fölosztani.*

A balkáni háborúk alkalmával ismétellen fölmerült egy európai háború réme. Franciaországban a szocialisták általános sztrájkot terveztek a háború elleni előzetes tiltakozás jeléül. Ennek a sztrájknak győzele sikere nagy örömet szerez Iswolskinak, aki elérte azt, hogy Oroszországnak a marokkói válságban tanúsított tartózkodása dacára Franciaország kézzé volt a beavatkozásra Oroszország oldalán, balkáni ügyek

miatt. Poincaré elnökkévválasztása után elmozdítják a szent-pétervári nagykövetet, utóda a németgyűléletről hírhedt Delcassé! Franciaország előkészíti a 3 éves katonai szolgálót, mire hr. Guillaume belga követ azt jelenti haza, hogy ez Franciaországra olyan megterhelés, melyet csak háború esetén vállalhat; ha nem lesz háború, meg kell szüntetni hamarosan. (1913 június.)

Franciaország kölesönt ad Szerbiának akkor, mikor az osztrák-magyar monarchia nagy bosszúságára szerb csapatok vonulnak Albániába (1913 őszén). Bulgária csak előleggel kapna, nehogy Németországban vegyen föl kölesönt, a német barát Radoszlavov-kormány elmozdítását követelni elég lesz, mikor a kölesönt végleg lekötik. Az antánthatatlannak tiltakoznak az ellen, hogy Liman von Sanders legyen a török naderő főparancsnoka. Bulgária ügyében az antánt nem ér célt: Berlinben vesz kölesönt az ország, Liman von Sanders azonban csakugyan nem lett a török naderő főparancsnoka.

Közben az addig tartózkodó orosz külügyminiszter, Sasonow is „megtér” a nagy háború gondolatához. A szerleket esőndesíti, megmondja a szerb követnek, hogy Szerbia ígéret-földje Ausztria-Magyarországban van; céljárak elérését nyugodtan kell kívánnia. A szerb követ kijelenti, hogyha megkaphatják Boszniát stb. akkor szívesen lemondanak Monastírról Bulgária javára.

A balkáni háború előterbe tolta a Balkán és Kis-Ázsia fölötti uralmat, ennek elérése végett Sasonow a tengerszoros megszerzését kívánja Oroszország részére (1913 dec.), de nagy fejtörést okoz neki az, hogy szárazföldön Konstantinápoly messze esik az orosz határtól, tengeren át pedig Oroszország két hónap alatt is csak két hadtestet tudna odavetni szállítóhajórajának elégtelensége miatt, tehát az ügy nem lehetne meglepélészerűen.

A világháború gondolatának előterbe nyomulását jelzi az, mikor a cár 1913 tavaszán a Delcassé követő Paléologue előtt úgy nyilatkozik, hogy Angliát szorosabban kellene bekapcsolni a szövetségbe. Erre azért volt szüksége az antántnak, mert Németországot elég erősnak tartottak Francia- és Oroszországgal szemben, de Sasonow szerint Anglia beavatkozása 6 hét alatt teljes társadalmi katasztrófába dönthet Németországot (1913 dec.).

Anglia bevonását francia államférfiak kísérlék meg. Grey külügyminiszter ugyan azt mondja, hogy orosz szövetség ügyében még a miniszterium kebelében is aggodalmakkal kell megküzdnie, de a francia tárgyalókat meglepi előzékenysége és különösen az, hogy *részletkérdéseket is előhozott* állítólagos elvi aggodalmi ellenére. Kijelentette Grey, hogy Oroszországgal csak tengerészeti egyezményt köthet Anglia, mivel Franciaországgal kötött megállapodásai értelmében egész hadereje el van osztva háború esetére. (1914 április 29.)

Nemsokára megállapodnak abban, hogy az egyezményt a londoni orosz tengerészeti utasú útján kössék meg feltűnés nélkül véveget, *az attaché gyanúheltés nélkül utasztatik* Oroszországba utasítások végett, magasabbbrangú tiszték járúkelése feltűnő volna. Ennek a tárgyalásnak bevézését sürgeti Sasónow 1914 június közepén. A tárgyalások folyamán — ismerve Anglia aggodalmaít a tengerszorosok ügyében — ezeket hozzák elő, legfőlebb ha az angolok említenék, kell megmondani, hogy Oroszország nem gondol elfoglalásukra, csak a hadüveletek előmozdítása végett katonai megúszállásukra.

Külön gondjuk volt az ántánt államférfiaknak Olaszországra. Olaszország elidegenedett Franciaországtól az Égei-szigetek miatt, később Ausztriától idegenedett el az Adria uralma miatt. Az oroszoknak kedvező benyomásnak volt Olaszország magatartásáról az ántánt szempontjából, de a francia külügyminisztérium lehitette az oroszokat: a francia külügyminisztérium megszerezte az olasz elüfre kulesát és jól ismerte ennek alapján az olasz kormány izenétváltásait nemcsak a párisi, hanem a bécsi és berlini olasz követségekkel is. Egyrészt alighanem innen származtak a francia kormány bizalmas és biztos értesülései a hármás-szövetség belső ügyeiről. 1914 áprilisában azonban a San Giuliano-kormány uralomrajutása megnyugtatta a franciákat is.

Franciaországban a választások 1914 elején oroszellenes radikális-pártokat juttatnak uralomra. Miniszterelnök és külügyminiszter azonban Poincaré embere, Doumergue lesz, a kormány irányán Caillaux annál kevésbbé tud változtatni, mert *a sajátában teljesen szokatlan ízü támadások jelennek meg ellene*. Ezek következtében Caillaux felesége lelvi Calmette szerkesztőt, Caillaux lemond a miniszterségről, pártja lényegesen gyöngül. Stievs nem állítja, hogy emögött a saját támadás mögött orosz pénz esengett volna.

1914 júliusából Iswolskinak levele minesen. Stievs kifejezi gyanúját, hogy a levéltárt megtisztították ezektől a legsúlyosabb bizonyítékoktól. Kifejezi gyanúját, hogy Ferenc Ferdinánd meggyilkolását Dinátrieves szerb vezérkari főnök Artanany orosz katonái utaschéval egyetértésben intézte. Kifejezi gyanúját, hogy Poincaré nem valóságot ír emlékiratában akkor, mikor azt állítja, hogy az 1914 júliusi szentpétervári látogatás alkalmával nem folytatott érdemleges tárgyalásokat. Cáfolja ezt a címnek 1915 i nyilatkozata, melyben arról szól, milyen nagy benyomást tett reá Poincaré elúszáutsága. Cáfolja Paléologue emlékirata, mely többek közt megemlékszik arról, hogy Poincaré ez alkalommal megnyugtatta az angol nagykövetet: a cár el van határozva, hogy Perzsia ügyében megégyezik az angolokkal, biztató szavakat mondott Poincaré a szerb követségnek. Cáfolja Buchanan angol nagykövetnek az angol kékkönyvből kinaradt egy távfírata,

mely szerint ünnepélyesen megerősítették a szövetség alapján vállalt kötelezettségeket.

Ezen a nagyértékű munkán meglátszik, hogy akkor készült, mikor Németország még szükségét érezte a háborús felelősség kérdésében a védekezésnek. Mint elsőrendű anyag alapján készült szép összefoglalás, megláttotta értékességét ma is, mikor szerencsére túl vagyunk az elvakultságnak ezen a fokán.

Török PÁL.

Lotz, Walther: Die deutsche Staatsfinanzwirtschaft im Kriege. Stuttgart—New-Haven, 1927. Deutsche Verlags-Anstalt—Yale Univ. Press. XIII, 151 l. 8°. (Veröff. d. Carnegie-Stiftung für Internationalen Frieden. Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges. Deutsche Serie.)

A világháború gazdaságtörténetének problémái közül a háborús pénzügyek és a valuta története azok, melyeknek eddig leggazdagabb az irodalma. Oka ennek — amellett, hogy ezek a jelenségek álltak a háborús gazdasági élet központjában s így ezek tarthatnak a legnagyobb érdeklődésre számot — főleg az a körülmény, hogy ezeknek a forrásanyaga lett leghamarabb megközelíthetővé és teljessé. Már a háború után 1—2 évvel nagy számban jelentek meg háborús pénzügy- és valutatörténeli munkák, ezek azonban nagyrészt még interimsztikus adatokkal és becslésekkel dolgoznak. A háború után 3—4 évvel a forrásanyag nagy vonásaiiban már lezártnak tekinthető, az azóta készült feldolgozások végleges adatokra támaszkodhatnak.

Lotznak szóbanforgó könyvéről egy, a „Közgazdasági Szemle” évi 5—6. számában megjelent ismertetés szerint a könyv szerzője ugyanezt a megbízást kapta a Carnegie-alapítványtól Németországra vonatkozólag, amit Popovics Sándor kapott a volt Osztrák—Magyar monarchiára vonatkozólag. A két könyv közötti nagy különbség nem teszi ezt túlságosan valószínűvé: az Osztrák—Magyar Bank volt kormányzója könyvének címében (A pénz sorsa a háborúban) határozottan megmondja, hogy a valuta történetével kíván foglalkozni, míg Lotz a müncheni egyetem pénzügytan tanára, nem kevésbé világosan a német államháztartás történetét jelöli meg könyve tárgyául. Igaz, hogy a két jelenség története háborús időkben annyira összeforr, hogy teljesen különválasztani nem is lehet őket, csak annyi lehetséges, hogy az egyik, mint téma mellett, a másik másodlagos motívummá halványul. Popovics alig foglalkozik az államháztartással, Lotz pedig csak egészen vázlatosan a valutával. A cím határozott téma-megjelölése dacára, egyik könyv teljességének sem ártott volna, ha kissé behatóbban ismerteti a testverjelenséget. Így, ahogy vannak, mindenesetre Popovics könyve gazdagságának és teljességének árt kevésbé az

államháztartással foglalkozó pár oldalas külön fejezet hiánya, mint Lotzénak az a rövidség, amivel a valutajelenségeket kezeli. Hiszen a háborús inflációs államháztartás vég-eredményben egy teljesen fiktív, pusztán számszerű valami, aminek valóság meg nyilvánulása, megfogható oldala a valuta-viszonyok alakulása. Ez meg is látszik a két könyvön: Popovicsé eseményeket ad — még pedig lebilincselően megvájt eseményeket — és a szóbanforgó államháborús financiaiális történetét sokkal teljesebben, mint Lotzénak nagyon világos, nagyon áttekinthető, de távolról sem olyan élettel teli összeállítás.

Lotz azzal kezdi könyvét, hogy mindjárt az előszóba súlyos és szükséges szentenciákban ismerteti az eredményeket, amikre tanulmánya vezetett, az alátámasztó vizsgálatokat azután könyve további folyamán kapjuk. A két első megállapítás a háború finanszírozásának módjára vonatkozik. Konstatálja, hogy Németország a háborús költségeknek csak igen kis részét fedezte adóbevételekből, de mindjárt elismeri, hogy az adott politikai és pénzügyi helyzet az első háborús években igen nagy nehézségeket gördített a komolyabb, eredményesebb adóemelések elé. Ez a megállapítás némileg polemikus jellegű és az ellen a háború után sürűn hangzottottnó vélemény ellen irányul, mely nagy hibának, sőt hüának nyilvánította azt a politikát, amely lényegesebb adóemelések nélkül, főleg hitel útján igyekezett fedezni a háborús kiadásokat. Ennek a politikának kiindulópontja az volt, hogy a háború nem tarthat sokáig, s így teljesen hitel útján való finanszírozásának semmi akadályja sem lesz; főterekvése pedig a hitelnek oly mértékű igénybevétele, ami elkerülhetővé teszi az inflációt. A háború első pénzügyminiszterének, Kühnnek idejében az adósságar megszorításának gondolata fel sem merült; igaz, hogy ekkor még rendelkezésre állott egy a hákeidőben előre megszavazott alószzerű jövedelem, a Wehrbeitrag, amely az 1914. pénzügyi évben 637 millió márkával és még 1915-ben is 308 millió márkával emelte a jövőt meg nem terhelő bevételek összegét. Kühn helyét 1915 februárjában Helfferich foglalta el, akinek programjában szintén nem volt szó adóemelésekről, Lotz ismereti a körülményeket, amelyek a birodalomnak — a háború finanszírozójának — az adóbevételek fokozását megnehezítették. Az alkormány értelmében a jövedelmi és vagyoniadó az egyes államok jövedelmét képezte, amelyek feltétlenül kördtek a fölött, hogy a birodalom az ő területükre ne nyúljon és clove eltasztottak minden főrekvést, amely ezeket az adóemeléseket akarta a birodalom szolgálatába állítani. A birodalom rendelkezésére álló vámok és fogyasztási adók emelése a szocialista képviselők oppozícióját hívta volna ki, pedig ezeknek a háborús költségeknek megszavazása iekintetében elfoglalt, kül- és belpolitikai tekintetben egyaránt

megbecsülhetetlen kormánytámogató állásfoglalását minden áron igyekeztek fenntartani. Emellett hivatkozik Lotz arra a hatásra, amit a koplaló és a blokád következtében pótlékokon élő nemzetből az adók emelése kiváltott volna. És minden esetre hatottak Németországra is azok a meggondolások, amiket Popovics az Osztrák-Magyar Bank politikájának igazolására felhoz, hogy t. i. az adóemelések az átállítás révén ügyis a hadviselő államot — mint a legnagyobb fogyasztót — sújtották volna elsősorban és hogy az adóemelések miatti elkéséredés a hadikölesőnek eredményét igen kedvezőtlenül befolyásolta volna.

Mind ezek dacára, a háború további folyamán egyre erősebben és erősebben kezdte követelni a közvélemény az adóbevételek fokozását. Különösen egy adóemerről volt szó, amelynek igénybevétele a hadviselő birodalom részéről nagyon kézenfekvő volt, s amelynek behozatalát a szocialisták nemcsak hogy nem kifogásolták, de éppen ők sürgették először — s ez a hadnyereségadó. Helfferich eleinte húzódtott a hadnyereségadókra már a háború alatt történő megadóztatástól. 1915 végén azonban, amikor mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy a háború közeli befejezésére számítani nem lehet, mégis meglette az előkészítő intézkedéseket az új adó bevezetésére. Az ezt konstituáló törvény tető alá hozatalát azonban már nem érte meg a pénzügyminiszteri székben, az már Rodern gróf miniszterségének kezletére esik.

Az 5%-tól 50%-ig emelkedő kereseti új adó igen tekintélyes hozadékára már nagy szükség volt ekkor, mert a fogyasztás esőkkéne és az élelmiszereket terhelő behozatali vámok fölfüggesztése következtében a birodalom adószere jövedelmei már nagyon megcsappantak. A hadnyereségadó behozatala mellett a háborús adóreformok közül nagyobb jelentőségűek voltak még az 1916-ban 1%-val bevezetett és 1918-ban 5%-ra felemelt forgalmi adó és az 1917-ben statuált szénfogyasztási adó; mindkettő már elég brutális adónem. Ezeknek az adóknak köszönhető, hogy a rendszer bevételek az 1916-i 2 milliárdról a következő évben közel 8 milliárdra emelkedtek. Szóval, az első évek háború adópolitikáját a háború második felében az adott viszonyokhoz képest energikus intézkedések váltották fel.

A háború finanszírozására vonatkozó második megállapítása Lotznak, hogy nem annyira a nagymértékű hitel-igénybevétel, mint inkább a hitelek inflációs útján való igénybevétele vált végzetessé. Helfferichel egyetértésben megállapítja, hogy a hosszlejáratú kölcsönöknek az az adókkal közös előnye, hogy nem teremtnek új, mesterséges vásárlóerőt, sokkal jelentékenyebb annál a hátránynál, hogy nem oldják meg — mint az adók — véglegesen a kiadások fedezésének problémáját, hanem csak kitolják egy nyugodtabb, távolabbi jövőre. Emellett a nagyobb, modern háborúk-

nál annyi sem lehet gondolni egy tisztán előszerű bevételektől történő finanszírozásra. Nem valószínű, hogy Németországnak a legfiorozusabb adópolitika mellett is többet sikerült volna elérnie, mint annyit, hogy a kiadások 20%át fedezze adókból a tényleg elért 13% helyett. Szóval, a költségek túlnyomó nagy részét így is csak hitel útján lehetett volna fedezni és ekkor is az infláció elkerülése maradt volna a legfontosabb, az adópolitikánál sokkal fontosabb feladat. A német vezető köröknek tényleg az volt a főterekvése, hogy az inflációt elkerüljék, de ez csak egy ideig sikerült, a háború miatt a birodalom majdnem teljesen a helfőhöz volt utalva hiteligényeinek kielégítésénél, vagyis a hadikölésön volt az egyetlen eszköz, amivel az infláció árját elkeresztetni lehetett volna. A hadikölésönök eredményei azonban csak 1916 közepéig tartottak lépést a háborús kiadások növekedésével, csak eoddig sikerült a kölcsönösszavokból újra és újra szűk korlátok közé szorítani a függő adósságot. A kilenc német hadikölésön mindvégig változatlanul jó eredményei (összesen 97 milliárd M tényleges eredmény) ugyan nagy-szerű tatusága a német nép áldozatköszségének, de mindez nem tudta megakadályozni, hogy a birodalom függő adóssága a háború végére igen tekintélyes összegre, 48 milliárdra ne szaporodjék. Ebből 20 milliárd volt a jegybanknál, ami a 16,7 milliárdos jegyforgalmat involválta. Ezenkívül a kölcsönpénztár jegyeiből is 9 milliárdnyi volt a szabad forgalomban, ami végeredményben nagy részben az egyes államok függő adósságát képviselte. Még mindig összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzet, mint amilyenben a monarchia volt a háború végén a jegybanknál levő 25 milliárd koronás adósságával és 31 milliárdos jegyforgalmával.

Lotz harmadik tétele teljesen illuzórius: azt tartja, hogy a háború végén még sem a pénzügyi helyzet, sem az infláció nem volt olyan katasztrófális, hogy ne lehetett volna rendezni, ha az entente magatartása és a forradalom ennek útját nem állják. Tegyük fel — tekintet nélkül arra, hogy ez mennyiben lett volna valószínű és lehetséges — hogy a győzők első és legfőbb törekvése a háború után: Németország finaciális talpraállítása lett volna és hogy a belső rend a legesekélyebb rúzkódást sem szenved. Ebben az esetben is egy gazdaságilag lerongyolódott államot talált volna a háború vége, közel 50 milliárdnyi függő és 90 milliárdnyi hosszulejűratú birodalmi adóssággal. Még ha a legradikálisabb esetet vesszük is és a hadikölésönöknek egy egészen alacsony kamatozás mellett konvertálására, vagy pláne a kamatozás felüggesztésére gondolunk. — akkor is fennmarad a hatalmas függő adósság, ami már önmagában, a helyzet további rosszabbodása nélkül is elegendő lett volna arra, hogy az internacionális forgalom megindulásával a márka rohamos esését vonja maga után. A helyzet javulá-

sára pedig igazán nem volt kilátás, hiszen az akkori állam-pénzügyi helyzet mellett szó se lehetett lényegesebb külföldi kölcsönökről. Még az is valószínűtlen, hogy győzelem esetén sikerült volna Németországnak a stabilizálás és az infláció leépítése. Győző állam kényszerkonverziót és hasonlókat nem igen engedhet meg magának, már pedig az államadós ság horribilis kamatszolgáltatásnak fedezésére szükséges esz közöket — legalább is az első békeévekben — lehetetlen lett volna infláció nélkül előteremteni. Nem valószínű, hogy győzelem esetén Németországra más sors várt volna, mint amilyen Franciaországot érte. A háború finanszírozásának módja — pedig jobb mód nem volt — magában rejtette Németország gazdaságilag öppügy nem volt elég erős arra, hogy ezt a háborút kibírja, mint Franciaország.

Ezekben nagyjából ismertettük a könyv konkluzióit. Ami felépítését illeti, világosabbat és áttekinthetőbbet képzelnünk sem lehet. Az első rész tárgyalja a birodalmi háztartás helyzetét a háború kitörésekor; ami keveset a valuta helyzetéről mond, az nem érdemes említésre. A második rész pénzügyi mozgósítás címmel röviden érinti az általános gazdasági helyzetet és tárgyalja a hitelre vonatkozó intézkedéseket, míg a valutára vonatkozókat csak az utolsó részben adja, ezzel is hangsúlyozván, hogy a valuta történetét tárgyán kívül állónak tekintti. A harmadik rész, a könyv tulajdonképeni törzse, a háború finanszírozásának részletes történetét adja, évenként ismertetve a budget és zárszámadás főadatát, a hitel és az adópolitikát. Az utolsó rész tárgyalja a valuta történetét a háború alatt és természetileg összegezi a háborús államgazdaság eredményeit. Ezekhez csatlakozik még egy pár tábla a birodalmi adósság alakulásáról.

A könyv elolvasása után az olvasó első gondolata sajnálkozás afölött, hogy ez a munka ilyen kis terjedelmű. Lotz-nál a terjedelem növelése nem jelentett volna higitást, csak a tartalom gazdagodását.

Domanovszky Akos.

Assenmacher, Johannes: Die Geschichte des Individuationsprinzips in der Scholastik. (Forschungen zur Geschichte der Philosophie und der Pädagogik, herausgegeben von Artur Schneider und Wilhelm Kahl, I. Band. Heft 2.) Felix Meiner, Leipzig. 1926. IX. 97 o. 650 márká.

Az individuatio elvének kérdése minden művelt embert érdeklő tipikus és sokszor taglalt középkori probléma volt. Érette a leghévesebb tudományos harcok folytak. Jelentőséget természettudományi szempontból főleg az ad neki, hogy a harc egyúttal az anyag mibenlétéért s fogalmáért is folyt. Az individuatio kérdése mintegy pártálláspontri kérdésévé vált

a különböző iskoláknak, melybe egyúttal a logikának és metaphysikának legsúlyosabb problémái is bekapcsolódtak. A scholastikusok *quaestio celeberrima, vexata és problema famosum infinitis disputationibus*, máskor *quaestio solemnibus* neveztek s méltán mondták róla, hogy *in hac re quod capita tot sensus*. Temérdek értekezést írtak róla a legsúlyosabb speculatiókkal, 1663-ban Leibniz is foglalkozott e témával: „*De principio individui*” című doktori dissertációjában s kétségtelen, hogy ezzel a középkor legnehezebb és legátfogóbb vitatémáját választotta magának.

Témánk kétségeinkívül egyike azon nem is kevés kontroverziáknak, melyekben középkori elődeink mélyreható elméletessége teljességében jut érvényre. Örömmel üdvözöljük ezért az előttünk fekvő kötetet, melynek érdemes szerzője a történelmi módszer segítségével pragmatikusan tárgyalja végig a kérdést. A nem nagy terjedelmű munkát szívesen ajánljuk mindazoknak, akik egyszer meg akarják látni az érdekesítő scholastikus disputatiók arénáját. Györy.

Trecher Arnold: Die staatliche Pestprophylaxe im alten Zürich und diesbezügliche Vereinbarungen mit anderen Schweizer Städten und mit dem Ausland. (VII. Band der Züricher Medizingeschichtlichen Abhandlungen.) 48 lap. Art. Institut Orell Füssli. Zürich-Lipese-Berlin 1926. Ár 3-50 svájci frank.

Szerzőnk a különböző svájci pestisjárványok rövid ismertetése után a zürichi állami levéltárban gondosan felkutatott irományok felhasználásával körülményes betekintést nyújt számunkra azokba a különböző rendszabályokba, melyeket a zürichi kormány az utolsó, vagyis az 1667-68-i pestisjárvány ellen hozott. Ismerteti az útlevelel ellenőrzést, az áruvizsgálatokat, a posta fertőtlenítést, a gyülekezési tilalmakat stb. Általános történelmi érdekek hírnak főlbeik közt a föderáció különböző helyein megtartott pestis-értekezletek s azok határozatai, valamint a pestis-rendszabályok politikai hordereje a külfölddel való érintkezésben. Főleg Olaszországgal támadtak különféle konfliktusok, mely rendkívül szigorúan örködött azon, hogy a pestis sehonnai se ne cipelhessék, s e végből külön biztosokat tartott Svájc területén is, akik a szigorú örködésükkel s a halázcár önkényes felállításával érzékeny kereskedelmi károkat okoztak Svájcnak.

Az érdekes és nagyrészt új adatokat tartalmazó munkát melegen ajánljuk a szíves olvasó figyelmébe. Györy.

Much Hans: Hippokrates der Grosse. 162 lap. Hippokrates Verlag, Stuttgart-Berlin, 1926. Vázonkötésben 7-50, félbőrben 11 márka.

Figyelemmel kísérem évek óta Much egyéniségének minden megnyilatkozását. Kiváltságos tehetségű, új ösvényeket

kereső és találó ember. Nemcsak orvos, természethívár, de számottevő költő is. Az előttiünk fekvő munkájában azonban a költő ir. természettudományi és gyógyászatot. A geniális emberek önmaguk által statuált privilégiuma, hogy az intuíció Pegazus-szárnyaira felkapva, a reális talajt elhagyják s költészettel kívánják gyönyörködtetni ott, ahol a mikroszkopikus preparátumoknál nem kevésbé tisztelőtben tartandó historikus tények már annyira fixálva vannak, hogy költői kommentárokat többé meg nem tűnnek. Sajnos, Much nem eleget foglalkozott a történelemmel, semhogy e téren nyugodt elhíralást várhatnánk s kaphatnánk tőle. Bizonyos, hogy ő foglalkozott a régi görögökkel, foglalkozott Hippokratész-szel is, de nem annyit, hogy a róluk kialakult, — ha úgy tetszik „iskolanézettel” másképen tudjon szembezállani, mint a mindenképen újszerűt kereső meglepetésszerűséggel.

És mindezek dacára mégis csak érdemes Much könyvét Hippokratész-ről elolvasni. Vannak egyes részei, amelyekben meglát oly finomságokat, melyeket csak a költő vagy a prófeta lát meg. Ezek az oázisok ebben a rapszódiaszerű munkában s vigyázni kell, hogy kinek a kezébe adjuk. Avatatlannak kezében kárt tud okozni, a hozzáértőket elmékedésre serkenti.

Györy.

Folyóiratszemle.

Budapesti Hírlap. 1927. 1. sz. *Mauks Ernő: Magyar hercegnék Bizánc trónján.* Szent László, III. Béla és V. István leányairól. — 9. sz. *Takáts Sándor: A Zrínyiek temetőhelye.* A szentlombai páloskolostor és a Zrínyiek vonatkozásairól. — 35. sz. *Turnay Ivor: Kristóffy József.* Emlékiratainak ismeretése. — 41. sz. *Marczali Henrik: Jánosi Kristóffy.* Válasz Turnay Ivor cikkére. — 92. sz. *Okolicsányi László: Sároolta fejedelemszöny emlékezete.* Rövid életrajz. — 93. sz. *Bodnár István: Egy múlt századbeli politikai aptikosság.* Cindly Antal tolnaegyei főlkész: megemlézése. — 94. sz. *Takáts Sándor: Stájerország hazájrai.* A XVI. században a stájer remlek a határunk védelmére hasznárságot tartottak, a muszta-lajseromok számos genealogiai adattal szolgálunk. — 106. sz. *Marczali Henrik: Garabéltől Luckty.* Tisza István munkái IV. kötetének ismeretése. — 112. sz. *Takáts Sándor: Augsburgi parlózsók.* Augsburg magyar mű viládegyörtöméti vonatkozásairól. — 124. sz. *Takáts Sándor: Régi sóségőnkéröl.* A sóségők renillartásairól a hódoltság korában. — 127. sz. *Németh József: Tisza István és a hadvezetőség.* Tisza István munkái IV. kötetének e szempontból való tanúságainak összeállítása. — 132. sz. *Németh József: Tisza István és háborús vezérgyaptárságunk.* Tisza levelezé sének e szempontból való ismeretése. — 143. sz. *Németh József: Tisza István szociális politikája.* Szociálpolitikai nézetéről Tisza István leveleiben.

Magyar Hírlap. 106. sz. *Tisza István Igazi arca: az őszinte levelek és bizalmas előterjesztések világlátásában.* Munkái IV. kötetének ismeretése.

Magyarság. 1927. 65. sz. *Hajós Antal: Reform és reakció.* Sándor István főherceg nádor iratai új kiadásának ismeretése.

Nemzeti Ujság. 1927. 32. sz. Milyenek látta I. Ferenc Józsefet Kristóffy? Emlékiratai részleges ismertetése. — 47. sz. *Turi Béla: Kristóffy könyve.* Ismertetés. — 50. sz. *Turi Béla: Az eszenyias okai.* Kristóffy emlékiratainak ismertetése. — 61. sz. *Hajnal István: Egy új főherceg-udvar.* Sándor Lipót főherceg-udvar iratainak ismertetése.

Népszava. 1924. 43. sz. *Migray József: Adatok a magyar történetíráshoz.* Kristóffy emlékiratainak ismertetése.

Pester Lloyd. 1927. 6. és 8. reg. sz. *Wertheimer, Eduard von: Neues zur Wegschaffung und Aufhebung der ungarischen Krone.* Újabb részletek közlése a szit, korona elrojtéséről és feltöltéséről. — 29. reg. sz. *Marzall, Heinrich. Josef Kristóffy.* Emlékiratai ismertetése. — 119. reg. sz. „*Vor fünfzig Jahren.*” Részletek Ludwig Biernack-könyvéből.

Pesti Hirlap. 1927. 11—16. sz. *Bárd Conrad bizalmas közlései Ferenc József számára.* Conrad jelentései és leveleiből kivált részletek. — 57. 92. sz. *Siklóssy László: Kossuth Lajos Hottója.* Kossuth 1853-ban levelezett egy felállítandó Hotta érdekében.

Revue de Hongrie. 1926 febr. 16. *Földes Béla: Quelques réflexions sur la responsabilité de la Hongrie dans la guerre mondiale.* A háborús felelősség kérdését csupán a háborút megelőző tények összessége, helyesebben a történetbolcsélet, a történelmi logika oldhatja meg. Előbű a szempontból vizsgálja Magyarország felelősségét a világháborúban. Magyarország, mint önkéntes politikai egységnek nem voltak területi aspirációi, magyar irredentizmus sem volt. Magyarországnak a monarchia külpolitikájára csak igen csekély befolyása volt. Utóbbinak nem voltak Szerbia létre veszélyes aspirációi, míg Szerbia és védője Oroszország a monarchia létre veszélyes terveket táplált. A szerb radikális párt már születése óta hirdette, hogy Szerbia fejlődése nem egyeztethető össze Ausztria Magyarország fennállásával. Azután Magyarország és a monarchia két különböző egyéniség. Ha Magyarországnak volt valami befolyása külpolitikára, az nem volt döntő jellegű és így is inkább a béke érdekében használtta föl. A szerbjei gyilkosság áldozata, a trónörökös ellensége volt a magyarságnak, halála nem döntötte mély gyászba az országot és a magyar politika irányvonala csak a brutális tett fölötti általános emberi érzés és a Magyarországot elősorban veszélyeztető pánszerb agitációi határozta meg. De ez az irány sem vezetett háborúhoz, hanem a politikai szférák megrogzításához a Balkánon, Bosznia Hercegovina annexiójál, bár azt egy harmadéves kultúrunka előzte meg és nemzetközi szerződésekre támaszkodik, a nagy közvélemény nem helyezte. Mégis az annexió növelte meg Szerbiában az orosz befolyást; a világháború egyik oka, hogy a monarchia diplomáciája túrtta ezt a befolyást. A magyar politikusok Bécsben csak „előkelő idegenek” voltak, ami ha másként lett volna, a monarchia nem keveredett volna a háborúba. Erre bizonyíték Tisza miniszterelnök mint az ország képviselőjének szerepe, aki a béke megoldására törekedett nemcsak a júliusi napokban, de már a háború folyamán is. A magyarságnak és különösen a magyar kormányoknak a nemzetiségekkel szemben tanúsított példászerűen előzékeny magatartása meg is nyerte a nemzetiségeket és azoknak nem is volt részük az ország szétdarabolásának előkészítésében és végrehajtásában. Egyéb Magyarország ellen felhozott okok sem állják meg helyüket. Felelősségének hiányát maga Trombidge tengermagy állapította meg. Az újabb hivatalos közleményekből, melyekből szemelvényeket sorol föl, ezzel szemben megállapítható, hogy a felelősök az ellenség táborában keresendők. Valamely történelmi esemény legtöbbször komplikált ügy, melynek távolfekvő okait kell keresnünk. A világháború távolfekvő okait Európa XIX. századbeli helyzetében kell keresnünk. Ha az ok magában a történelemben fekszik, mégis vannak alkalmak és alkalmosszerzők, akik

kol azonban felvethető a felelősség kérdése. Így állapítható meg Szerbia és Oroszország közvetlen felelőssége. A trianoni és versailles-i félétek szándékosan elégtelen vizsgálaton alapuló korrumpálású a bírói eljárásnak és a legnagyobb történelmi hazugság. Poincaré újabban maga is elismeri bizonyos fokig Orosz- és Franciaország felelősségét így a békeszerződésnek is elvezették jogi és erkölcsi alapjait.

1926. márc. 15. ápr. 15. *Barnes, Harry Elmer: Le complot franco-russe. qui a causé la guerre.* Barnes tanár: *The Genesis of the World War c.* könyvének egyik fejezete, amelyben Sydney B. Fay tanárnak a *Current History*-ban a sarajevói gyilkossággal kapcsolatos fejtegetéséhez a szerbi kormány felelősségéről hozzáfűzi annak a körültekintő összeesküvésnek az előzetését, amelyet Isvolsky tervei és intrikái alapján utóbbi Poincaréval szőtt 1912—14 között és amely nélkül a sarajevói gyilkosság nem vezetett volna világháborúhoz. Közli ezzel kapcsolatban a francia orosz katonai és tengeri egyezményeket, amelyeknek célja szoros fonalat húzni a központi hatalmak köré, belevonva egész Európát. Poincarét ugyanis nem elgáncsolta volna ki a balkáni viszonyok olytán rendezése, amelynek révén Oroszország elérte volna régi célját: a tengerszorosokat, neki olyan európai háborúra volt szüksége, amely Franciaország számára biztosítja Elzász-Lotharingát. Miután Poincaré 1913 jan. 17 én az orosz pénz támogatásával elnökké választották, még szorosabbra fűzte az Oroszországgal, illetőleg Isvolskyval szőtt szálakat. Sok orosz aranyat fordítottak a francia sajtó megvesztegetésére azáltal, hogy a közönséget megnyerjék a német osztrák magyar ellenes gondolatnak, amelynek fenyegető veszélyei miatt még szorosabban kell közelíteni Oroszországhoz és hogy felelősségek a francia közönség érdeklődését a balkán problémák iránt, viszont a francia kollektív az oroszoknak hadikészülődésük gyorsítására kellett fordítaniuk. A békebarát George Louis szentpétervári követet kicsérték Délcsécsával, aki az agresszív politika híve volt, utóbbt aztán az ugyancsak a Poincaré-irányzathoz tartozó Paléologue váltotta fel, aki Isvolskyval szövetezte a francia-orosz katonai konvenciót. Szükséges volt még Anglia megnyerése a francia-orosz politikának, melynek előmunkálatát Lord Haldane már 1910-ben elkezdte. A francia angol szóbeli meg egyezést — mintán Haldane 1912. évi kísérletét az angol-német viszony megjavítására elgáncsolta. Poincaré befolyására kibővítették és kiegészítették az angol-orosz tengeri egyezményt, amelynek Lord Grey megnyerte Asquith-t és amelynek befejezését felelőssé tette az időküzbén kitört világháború. 1913 vége óta, amikor kiderült, hogy Oroszország a balkáni háborúk útján nem szerezheti meg a tengerszorosokat, Szaszonov is csatlakozott az „európai háború” politikájához, amelynek szűkületét megállapította az 1914 febr. 8-i orosz kormánytanács is. Most már csak az kellett, hogy a Hízesóvát olvassék a Balkánon. Erre bevezetőül szolgált a cár és Pasics találkozás 1914 februárjában. Ma már bebizonyított dolog, hogy az orosz hatóságok közvetlenül be voltak avatva a Ferenc Ferdinánd megölésére irányuló összeesküvésbe (Dimitrievics Dragutin és a bolgári orosz katonai attasé kapcsolata, a szerbi király üdvözlő távirata Isvolskyhoz a gyilkosság után.).

Apr. 15. *Les falsifications du Livre Orange Russe.* Nouveaux documents sur les origines de la guerre de l'Entente avec la Turquie. Steve Fr. publikációján alapján összefoglalja az orosz kormánynak azt a kétszínű eljárását, amely szerint a valóságban Konstantinápoly és a tengerszorosok birtokbavételére törekedett, mégis úgy tüntette fel, mintha Törökországnak — amely tartott egy Ausztria Magyarországon és Németországon aratandó orosz győzelmetől — hajlandó volna a neutralitását a területi integritását biztosítani, ami az entente-diplomációt nem akadályozta volna

meg, hogy háború után felvessze a tengerészorvosok kérdését az általa öhajlottl érteletben.

The Contemporary Review. 1926 aug. *Good. G. P.: Sarajero*
 c. cikkében foglalkozik Seton Watson: „Sarajero. A study in the origins
 of the Great War.” c. könyvével. Seton Watson 20 évig dolgozott Délkelet-
 Európában, megtanulva a nyelveket, tanulmányozva a helyi viszonyokat
 és magyarázva a jelent a múlt fényénl. A délszláv kérdéscről írt klasszikus
 munkája számos olvasó előtt egy új világát tárta fel a kegyes problémák-
 nak. A Habsburg birodalom bukásának, mint a világháború legfontosabb
 következményének okait publikált anyag teljes ismeretével a személyes
 tapasztalatának tárlásával vizsgálja meg Seton Watson új könyve. Szor-
 inte még 1914-ben is lehetséges lett volna a kompromisszion Ausztria
 engedékenysége mellett. Cikkirő szerint azonban ennek a legnagyobb állam-
 kerfűi bölcseség tudta volna hozzáadományi a császári intézményeket a
 nacionalizmus követelményeihez. Vajjon Ferenc Ferdinánd, aknek jelene
 és politikájá egy igen érdekes fejezetben van leírva, győzött volna-e a fede-
 ralizmus által, nagyon is kétséges; szenvedélyes temporementuma, képtelen-
 sége arra, hogy másokkal dolgozzak, a magyar nagánok megtékezésének
 nagy nehézségei bukásra ítéltek az ő tervét, Ferenc Józsefet merov gonfol
 kozása pedig alkalmatlanná tette a vállalkozás szükségének megértésére.
 A sarajevói gyilkosság maga kifejezése az újabb bizonyák generáció érzé-
 sének és óhajának, utolsó tagja ez a merényletek sorozatának, melyeket
 az osztrák kormány magas állású képviselői ellen követtek el. Cikkirő szor-
 inti leginkább megérteljük az osztrákokat, ha az olasz „Risorgi-
 mento”-ra gondolunk. Mert bárha egyrészt Seton Watson súlyosan el-
 ítéli Budapest és Bécs vak és hibás politikáját és másrészt Miss Dur-
 ham legújabb könyvében okolja Belgrád kibécsnit, a faji generalizálás
 óstóna volt az alapvető oka a zavarnak. A „büntetetté váló felelősség”
 c. fejezetben oly bizonyítékokat sorol fel, amelyek felmentik a szerb kor-
 mányt, Szerinte a Pakete Kéz élos ellenzékben volt a kormánnyal. A Pa-
 sics és Jovanovic Ljuta közötti vita arról szót, hogy vajjon Pasics tényleg
 informálta e miniszterét a készülő merényletről és amelyben Pasics nem
 tudja kellően bizonyítani tagadását, ha nem is befolyásolja a háború m-
 lyebb skaról való nézeteket, de mégis ha a szerb kormány tudott az osze-
 esküvésről, a bécsi kormány figyelmeztetésének elmulasztása megbocsátha-
 ratlan bűn volt. Seton Watson nem ítél túlzott szigorúsággal Berchthold-
 ra, akit az államférfiak közül leginkább lehet a felelősség a katasztró-
 fáért. Seton Watson nagy erővel és bő ismeretekkel vezet a part a köz-
 ponti hatalmak ellen. Good szerint is nagyobb rész illeti a központi
 hatalmakat a béketerésben, de Oroszország kevésbé emhően kezelendő,
 mint ahogy Seton Watson teszi.

Új Nemzedék. 1924. 36. sz. r. r.: „Az abszolutizmus kora Magyar-
 országon. Borzeviczy Albert műve II. kötetének ismertetése.

Tárca.

Melyik rendhez tartozott a szerenkeresztii apátság Szerém megyében?

A legnagyobb magyar egyháztörténeti munkának, a Pannonhalmi Szent Benedek-rend Történetének utolsó kötetében az elenyészett bencés apátságok történetét írta meg Sörös Pongrác.

A kötet előszavában címonlja, hogy „semmiféle monostort nem fogadtunk el bencésnek, melynek sem belső, sem külső támasztékot nem adhattunk”. Így bizony számos, a történetírők között egyszerűen tekintélyi alapon bencésnek tekintett monostor nem került bele a tárgyalt, általa kétségtelen bencésnek tartott apátságok közé. De belekerült kétségkívül belső okoknál fogva Szent Kereszt monostora, a francavillai apátság, mely Szerém megyében, a szerémi főisporesseghben, a kalocsai egyházmegye területén fekszik és amelyet később nagyolaszi néven emlegetnek.

Kétségtelen adata nincs, hogy bencés lett volna, de így következett: „Midőn a garábi bencés monostor ügyének rendezése szóba került, s a rendi káptalan intézkedéséből 1366-ban innen a bitórló, féslett életű Konrádot ellávitották, ennek beestelen életére több tanura hivatkoznak és felemlítik János francavillai apátot. Az a körülmény, hogy esetleg tanvallomásra is szükség lehetett s ekkor, ha nem bencés, idegen rendbeli apát előtt kellett volna a garábi kényes ügyeket tárgyalni és hogy egyszerűen a többi bencés apát közt sorolják fel, anélkül, hogy megneveznék, hogy más rendhez tartozik, emellett szól, hogy János is Szent Benedek szabályát követte.”¹

Megállapítja, hogy az apátság a XII. század hatvanas éve előtt nem keletkezhetett, „mert a helyet s H. Géza alatt hazánkba húzódtott milánói menekültek népesítették be”.

Igaz ugyan, hogy Francavilla már az első kereszties hadjárat idejében állott, kétségtelen, hogy a XII. század

¹ Pannonhalmi Rendtörténet, XII. B. 431.

közepén, a görög császárokkal vívott harcok alatt sokat szenvedett, abban azonban mégis igazsá van Sörösnek, hogy ide a Milánó lerombolását követő években olaszok telepedtek be Milánóból, még pedig 1162 után, illetve Erdélyi László szerint 1164 körül.¹

De az apátság nem beneés, hanem a premontréi kanonokok apátsága volt, mint azt két pápai bullából is tudjuk, és amely apátság mindenestre 1179 előtt, de valószínűleg 1171 és 1179 között keletkezett.

A francavillai apátságot ugyanis a lotharingiai regiavallisi premontréi apátság alapította. Ezt III. Sándor pápának 1179-i és III. Lucius pápának 1181. évi bullájából tudjuk. Ezek a bullák összeírják és megerősítik Regia Vallis javait és kiváltságait.

III. Sándor bullája az apátság javai közt sorolja fel „locum S. Crucis in Marchia, qui antiquitus Heremus vocabatur, cum universis pertinentiis suis”.²

III. Lucius pápa megerősítő oklevele még jobban részletezi „Locum S. Crucis in Marchia iuxta Francavillam, quae antiquitus Heremus vocabatur, cum omnibus pertinentiis, suis, terris, pratis, vineis et molendinis”.³

További történetéről Hugo, a premontréi rend annuáriája semmit nem tud. 1204-ben azonban még mint premontréi apátságnak fenn kellett állania — azaz nem kerülhetett más rendnek, tehát a beneésnek a kezére sem —, mert ebben az évben a premontréi rend nagy káptalana a csehországi zabrdoyicei premontréi apátság joghatósága (ius paternitatis) alá rendeli.

Mindenestre feltűnő, hogy a monostor feje a magyarországi premontréieknél kevésbé szokásos apáti címet viseli, kezdettől fogva, következetesen. De ez sem példátlan eset. Egykorú okmányok apátnak nevezik néha a türjei,⁴ majki,⁵ halvani⁶ és ócsai prépostokat⁷ is.

Horváth Tibor Antal.

¹ Pauler: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. 192., Pauler: i. m. 343. és Erdélyi: Árpádkor. 145.

² Hugo: Saevi et Canonici Ordinis Praemonstratensis Annales. Naugeri, MDCCXXXIV, T. II. CCCCIX. és CCCXIV.

³ H. O. VII. 81. (1260).

⁴ H. O. VI. 67. (1252).

⁵ Pray: Hierarchia Eccl. L. 205.

⁶ Orsz. Lev. DL. 14. 906. (1456).

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1927. évi április hó 8-án d. u. 1¹/₂ órákor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domonovszky Sándor másodalnök mint elnök megnyitja az ülést, üdvözlí a Társulat vendégét Michel Lhéritier-t, a Comité international des Sciences Historiques főtitkárát és az ülésen megjelent hallgatókat.

21. Elnök felkérésére Michel Lhéritier megtartja „*J. Histoire et la coopération intellectuelle*” című előadását.

Elnök köszönetet mond a nagyérdemű előadásért és több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

K. m. l.

Dr. Kossányi Béla e. k.,
titkár.

Dr. Domonovszky Sándor a. k.,
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1927. évi május hó 19-én d. u. 1¹/₂ órákor tartott felolvasó és igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Domonovszky Sándor másodalnök elnökelete alatt dr. Angyal Dávid, dr. Balanyi György, dr. Döry Ferenc, Post Aladár, dr. Friedreich Endre, Gyalóka János, dr. Ilajnal István, dr. Herzog József, dr. Mályusz Elemér, dr. Székfü Gyula, dr. Szentpétery Imre, dr. Závodszky Lovénté ig. vál. tagok, dr. Lukinich Inze főtitkár, Kovács Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést, üdvözlí a megjelenteket. Elnök meglez szavakban emlékszik meg dr. Csónki Dezső államtitkár, ügyvezető alnadról abból az alkalomból, hogy most töltötte be életének hetvenedik évét. Javaslatára az ülés a távollévő ügyvezető alnököt táviratosan üdvözlí.

Elnök felkéri dr. Balanyi György ig. vál. tagot felolvasásának megtartására.

22. Dr. Balanyi György felolvassa „*A magyar Irenes provincia határolása*” című tanulmányát. — Elnök köszönetet mond a felolvasónak a nagyérdemű előadásért és az ülést öt percet felfüggeszti.

Szünet után elnök újból megnyitja az ülést és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Balanyi György és dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagokat kéri fel.

23. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi ig. választmányi ülés óta beérkezett tagajánlásokat. A jelentés szerint alapító tagul jelentkezett: a Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár, eddigi évd. rendes tag. Tudományul szolgál.

Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak: Horváth Mihály, Pozsárkó Nándor, Fazekas István, Schvontaur István bölcsészettanulmányozó Pérs, valamennyit ajánlja dr. Holub József ig. vál. tag; Hakács István bölcsészettanulmányozó, Budapest, ajánlja Lepény Gyula évd. rendes tag; dr. Bierbauer Virgít építész, Korna István író, nyug. fővárosi számtanácsos Buda pest, mindkettőt ajánlja a főtitkár. Megválasztatnak.

24. Elnök felkérésére a pénztárnok bemutatja az 1927. évi január—április hónapokról szóló pénztári kimutatást. E szerint

A postatakarék-pénztárnál bevétel 1927 január—június hónapokban	9.409 P 39 f
Kiadás a postatakarék-pénztárnál ugyanezen idő alatt ..	2.413 „ 60 „
Pénzmaradvány a postatakarék-pénztárnál 1927 április 30-án	6.986 P 79 f.
Hozzá a P. H. E. T. Egyesületnél és a Földhitelbanknál levő folyószámlakövetelésünket	814 „ — „
Összes pénzmaradvány 1927 április 30-án	7.800 P 79 f.
Ezen összegből tőkésítendő:	
Az 1926. évben befolyt alapítványokból ..	7 P 20 f
Az 1927. évben befolyt alapítványokból ..	321 „ 60 „
Vissza fizetendő idegen pénz	130 „ 50 „
A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát	7.331 P 49 f.
— Tudomásul szolgál.	

25. Dr. Lukinich Imre főtitkár jelentést tesz a Comité international des sciences historiques Göttingen-ben tartott értekezletéről, amely az 1925-ben Oslóban tartandó nemzetközi történelmi kongresszus előkészítéssel foglalkozott. Az igazgatóválasztmány a jelentést tudomásul véve úgy határoz, hogy az oslói kongresszus ügyével érdemileg majd csak akkor fog foglalkozni, ha annak részletes programját megkapja.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

K. m. f.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.,
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Balanyi György s. k.

ig. vál. tagok.

Dr. Szentpétery Imre s. k.

A Magyar Történelmi Társulat 1927 évi november hó 10-én d. u. 5 órakor tartott felolvásó és igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Csánszky Dezső ügy. alelnök elnökelete alatt: dr. Angyal Dávid, dr. Balanyi György, dr. Dóry Ferenc, dr. Eckhart Ferenc, Post Aladár, dr. Friedrich Endre, dr. Gárdonyi Albert, dr. Gombos F. Albin, Gyalóky Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, dr. Hodinka Antal, dr. Lux Kálmán, dr. Mályusz Elemér, Soos Eleonóra, dr. B. Szabó László, dr. Szentpétery Imre, dr. Závolszky Lovencz ig. vál. tagok. Dr. Domanovszky Sándor másodelnök, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár mint jegyzőkönyvezető.

Elnök megnyitja az ülést és üdvözlő a megjelenteket.

26. Elnök felkérésére Gyalóky Jenő ig. vál. tag megtartja „A tömörített 1849 március 21-én” című előadását. — Elnök a nagy tetszéssel fogadott előadásért köszönetet mond az előadónak és az ülést öt percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Angyal Dávid és Gyalóky Jenő ig. vál. tagokat kéri fel.

27. Elnök felkérésére a titkár benyújtja a legutóbbi igazgatóválasztmányi ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Jelentőse szerint alapító tagul jelentkeztek gróf Zichy István és dr. Ruda István eddigi évdíjas rendes tagok. — Tudomásul szolgál.

Évdíjas rendes tagul ajánlatnak 1927-től: Wiegand Viktor gépészmérnök Újpest, aj. dr. Nagy Sarolta évd. r. tag; Oswald Géza polgári és felsőmezőgazdasági iskolavezető Gyöngyös, dr. Czobor Alfréd vármegyei főlevéltárnok; dr. Kulényi B. Ottó székelyfővárosi könyvtáros, Izori

Izsák Gyula állam-hyatalnok Budapest, Bosznay Ferenc református elemi iskolai I. tanító Dorány, Sárkány Oszkár tanuló Budapest, Balatonlelle gyógyfürdő egyesület Balatonlelle, Valamennyit ajánlja a főtitkár. Megválasztatnak.

28. Elnök felkéri a pénztárnokot az 1927. évi május—októberi hónapokról szóló pénztári kimutatás előterjesztésére. E szerint:

A postatakarékpénztárnál bevétel 1927 május—október hónapokban 10.047 P 28 f
Kiadás a postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt . . . 3.824 „ 15 „
Pénzmaradvány a postatakarékpénztárnál 1927 okt. 31-én 6.223 P 11 f
Hozzá a P. H. E. T. Egyesületnél és a Főhitelbanknál.
levő folyószámlakövetelésünket 821 „ „

Összes pénzmaradvány 1927 október 31-én 7.044 P 11 f.

Ezen összegből tökéltendő:

Az 1926. évben befolyt alapítványokból 7 P 20 f
Az 1927. évben befolyt alapítványokból 1.358 „ 20 „
Visszatelendő idegen pénz 17 „ 50 „ 1.382 „ 90 „

A rendelkezésre álló pénzmaradvány felet 5.661 P 21 f.
— Tudomásul szolgál.

29. Elnök jelenti, hogy a Társulat folyó hó 6-ji Kossuth-szobor-leleplezésen küldöttségileg képviseltette magát és a szoborra dr. Domonovszky Sándor művészelnök a Társulat nevében koszorút helyezett. — Tudomásul szolgál.

Elnök zárt ülést rendel el.

30. A zárt ülésen a titkár jelentést tesz a június hó folyamán Varóban tartott kelet európai történet-kongresszusról, amelyen Magyarországon és a vendéglátó Lengyelországon kívül kiküldöttekkel képviseltettek magukat a nemzetközi kelet európai intézetek, Ausztria, Csehország, Jugoszlávia, a svájci orosz emigráció, az ukránok, Finnország, Lettország, Törökország. A Lengyel Történelmi Társulat a kongresszussal kapcsolatban a kelet európai történelmi kutatás érdekeinek előmozdítása céljából a különböző akadémiák, egyetemek és történelmi társulatok bevonásával egy kelet európai történet-szövetség megalakítását javasolta. — Többek hozzájárulása, valamint az elnök főtitkár, titkár felvilágosítása után az igazgatóválasztmány úgy határoz, hogy a Magyar Történelmi Társulat a tervezett szövetséghez hozzájárul és abba mint tag lép.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekesztá.

K. m. f.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Csánki Dezso s. k.,
elnök.

Hitelesítjük.

Dr. Angyal István s. k.,

ig. vál. tagok.

Gyálóky Jenő s. k.,

A Magyar Történelmi Társulat 1927. évi december hó 20-án d. u. 5 órakor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Csánki Dezso ügy. alelnök mint elnök megnyitja az ülést és felvázli a megjelenteket.

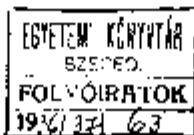
31. Elnök felkérésére dr. Háman Bélint ig. választmányi tag megtartja „Szent István és a magyar nép megmentése” című előadását.

Elnök köszönetet mond felolvasónak a nagyértékű előadói-ért és több tárgy nem lévén, az ülést berekesztá.

K. m. f.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Csánki Dezso s. k.,
elnök.

KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Divald Kornél könyve:

MAGYARORSZÁG
MŰVÉSZETI
EMLÉKEI

270 MÉLYNYOMÁSÚ KÉPPEL

Ára 32 pengő

KAPHATÓ KEDVEZŐ RÉSZLETFIZETÉSRE IS

A
MAGYAR MŰVELŐDÉS
ESZMÉNYEI

1777–1848.

ÍRTA:
KORNIS GYULA

A KÉT KÖTET ÁRA:
DÍSZES FÉLBŐRKÖTÉSSEN 50 PENGŐ, FŰZVE 32 PENGŐ

BUDAPEST VIII, MŰZEUM-KÖRÚT 6

A HORVÁT KÉRDÉS TÖRTÉNETE ÉS IROMÁNYAI A RENDI ÁLLAM KORÁBAN

Ez a két kötetre tervezett kiadvány Magyarország újabbkori történetének forrásai során a horvát kérdés történeti fejlődésének szabadságharc előtti korszakát ismerteti. A fősúlyt a kormánypolitika megvilágítására helyezvén, a horvát kérdést nem csupán magyar vonatkozásban, hanem mint az egész osztrák-magyar monarchia problémáját tárgyalja. A kérdésre vonatkozó irományokhoz sajtó alá rendezőjük, **Miskolcay Gyula** írt terjedelmes bevezető tanulmányt. A kiadvány első kötete (640 lap) már elhagyta a sajtót. A második kötet a közeljövőben fog megjelenni. **A két kötet ára 40 pengő.** Ez az összeg az első kötet megvételénél előre fizetendő.

A Társulat tagjai a két kötetet kedvezményes áron, 32 pengőért szerezhetik meg.

FARÁDI VÖRÖS IGNÁC VISSZAEMLEKÉZÉSEI AZ 1778—1822. ÉVEKRŐL

Ez a kötet Magyarország újabbkori történetének forrásai során az »Emlékiratok« sorozatában jelent meg. Farádi Vörös Ignác nem játszott a körtörténetben kimagasló szerepet, de ugyanakkor szoros, bizalmas viszonyban állott kora nem egy előkelő tényezőjével, sőt olykor magának is nem csekély része volt országos ügyek fejleményeiben. Visszaemlékezéseiben sok korjellemző, becses adatot találhat az olvasó a gróf Széchenyi István felleépés előtti Magyarországról.

A visszaemlékezéseket sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal **Madzsar Imre** látta el.

A 212 lapra terjedő kötet **ára 10 pengő.**

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 8 pengőért szerezhetik meg.

A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ TÖRÖKORSZÁGBAN

Ez a kötet az 1848—49-es emigráció történetéről megindult sorozat időrendben első kötete. A szabadságharc bukása utáni első hónapok történetét írja le a török földre menekült Kossuth új reményekre ebredését a kiadatásának kérdésében támadt európai bonyodalommal kapcsolatban. Egyúttal részletes képet ad Magyarország világhelyzetéről a szabadságharc végső szakaszán, különösen pedig Anglia egyre fokozódó érdeklődéséről a magyar ügy iránt. A történelmi tanulmányt írta és az iratokat sajtó alá rendezte **Hajnal István.**

A 903 lapra terjedő kötet **ára 25 pengő.**

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÍRÓI ÉS HÍRLAPI VITÁJA KOSSUTH LAJOSSAL

Ez a kötet Magyarország újabbkori történetének forrásai során mint gróf Széchenyi István összes művei VI. kötetének első része jelent meg. Tartalmazza a reformkorszak két kimagasló alakjának kemény vitáját (1840—1843 közt) arra nézve, mely úton lehetne a hátramaradt magyarságot és magyar hasát az előhaladás és biztos boldogulás útjára vezetni. A vita anyagát szövegkritikával, jegyzetekkel **Vissza Gyula** rendezte sajtó alá, ugyanő írta a bevezető tanulmányt is. A 64 ívre terjedő kötetet gróf Széchenyi és Kossuth egykorú arcképe ékesíti. **Ára 25 pengő.**

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg.

51593

1-10

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D. DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXII. ÉVF. 1-3. SZÁM. 1928. JAN.—MÁRCIUS.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1928.

Tartalom.

	Lap
<i>Eckhardt Sándor</i> : A pannóniai hún-történet keletkezése (1. közl.)..	465
<i>Lederer Emma</i> : A legrégebb magyar iparososztály kialakulása (1. közl.)	492
<i>Tóth László</i> : A jubileumi búcsú kihirdetése Magyarországon 1776-ban (1. közl.)	529

Történeti irodalom.

<i>Szádeczky Kardos Lajos</i> : A székely nemzet története és alkotmánya. Ism.: <i>Arday Pál</i>	553
<i>Gragger, Róbert</i> : Alt-Ungarische Erzählungen. Ism.: <i>Varga Endre</i> ..	557
<i>Lugosi Döme</i> : Kelemen László és az „első magyar játszószíni társaság.” Ism.: <i>Gálos Rezső</i>	559
<i>Neumann Jenő</i> : Szarvas nagyközség története. Ism.: <i>Szigethy Lajos</i>	564
<i>Walz Angelus</i> : Delineatio vitae S. Thomae de Aquino. Ism. <i>Tóth László</i>	565
<i>Cutolo, Alessandro</i> : Lineamenti di una storia di re Ladislao d'Angiò- Durazzo. Ism.: <i>Miskolczy István</i>	566
<i>Lutz, Hermann</i> : Lord Grey und der Weltkrieg. Ism.: <i>Török Pál</i> ..	567
<i>Tilea Viorel Virgil</i> : Románia diplomáciai működése 1919 novembertől 1920 márciusig. Ism.: <i>Nagy Miklós</i>	570
<i>Schacht, Hjalmar</i> : Die Stabilisierung der Mark. Ism.: <i>Domanovszky Akos</i>	575
<i>Baas, Karl</i> : Gesundheitspflege im Mittelalterlichen Basel. Ism.: <i>Györy</i>	580
<i>Castiglioni, Arturo</i> : Il volto di Ippokrate. Ism.: <i>Györy</i>	580
<i>Krömeke, Franz</i> : <i>Friedrich Wilh. Sertürner, der Entdecker des Morphiums</i> . Ism.: <i>Györy</i>	581
<i>A Napkelet lexikona</i> : Ism.: —r.	582
<i>Folyóiratszemle</i>	582

Tárca.

<i>Karácsonyi János</i> : A megvakított Almos herceg krónikása	588
--	-----

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Figyelmeztetés t. tagjainkhoz!

Társulatunk pénztárnokának *Novák Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott!*
Az új cím: *Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.*

A pannóniai hún történet keletkezése.

(10)ed kötetmenny.)

A magyar-hún történet, melynek legrégibb alakja Kézai Simon mester gestájában maradt ránk, tele van még ma is, annyi kutatás után, kérdőjelekkel. Bár nagyjában már régóta ismerjük Kézai forrásait, még mindig igen sok megmagyarázhatatlan dolog van benne. Különösen keveset haladt a kutatás azokra az elemekre nézve, melyek nyilván nem valami néphagyományon alapulnak, hanem legföljebb az eruditus ember olvasmányáiból eredhetnek. Ilyenek Macrinus alakja, Potentiana városa, Sabaria és Archelaus, a belvideri nagy csata, Miramammona marokkói szultán szerepe stb.

Azt hiszem, a hiba ott volt, hogy talán Petz Gedeon jeles dolgozatát leszámítva, a hún történetben mindig és kizárólag azt keresték, mi benne a népi hagyomány és nem úgy fogták fel, mint egy középkori elmeművet. A *mondót* keresték benne, nem a tudományt.

Alább megkísérlem, hogy egynéhány ilyen megfigyelhetetlennek látszó, többnyire itáliai vagy francia vonatkozású elem keletkezését megmagyarázzam. Megmutatom, milyen olvasmányok szövevényéből esínálta Kézai elbeszélését és mi vezette arra a gondolatra, hogy *est* a történetet *így* eszelje ki és írja meg.

1. Nyelvi nyomok.

A hún történet kutatói már több ízben figyelmeztettek arra, hogy Kézai nyelvében több olasz és igen sok olaszos formájú latin szó fordul elő.¹ *Partita*, *antiqua*,

¹ Legutóbb Madzsar Imre: Tört. Szemle 1922. 81. l. A fent idézett szavakat ő kereste össze. Ellenben nem hiszem, hogy a *conjungere* ige „efér, elmegy valakhez” értelemben francia hatás volna (100. l.) A *conjungere*-nek sem a franciában, sem az olaszban nincs ilyen jelentése, a *ungere*-nek meg mind a kettőben megvan, tehát nem kell ebben az *egy* esetben francia hatást keresni. *Strata* klasszikus latin is lehet, *lucta*, *transpassare* és *repoussare* meg általános középlatin formák.

scartabellus, soldanus, conquestare, dimorare, potestas (podestà értelemben), *manganum, arnesia* stb. Ebből már többen azt a következtetést vonták le, hogy Kézai Simon Olaszországban járt és tanult.

De ha a *Realt* és *Vecca Venesia* szavakat megvizsgáljuk, talán még közelebből meg tudjuk jelölni azt az olasz várost, ahol Kézai megfordult. Különböztetve ő maga igazít útba: „in paludes Realt ubi nunc morantur, intra-verunt. Unde etiam eadem insula usque hodie *venetica lingua* Vecca Venesia nominatur“. Tehát maga a szerző utal arra, hogy *velencei* nyelven hívják a szigetet Vecca Venesiának, és a nyelvi kritériumok csakugyan erre vallanak. Velencei sajtáság a *Rivus Altus*-ból, *Hivalto* és *Rialto* alakokon keresztül keletkezett *Realt* szó a szóvégi magánhangzó eltűnése miatt.¹ A *dux* (< duce, talán ebből a magyar *dus* szó), *Milan, roman imperia* stb. alakok közönségesek az egykorú szövegekben.² Velencei alak a *Venesia* is *s* (= *sz*) hangja *z* (= *c*) helyett; ezt az alakot megtalálhatjuk szintén egykorú szövegekben: *Veniesia* (Ascoli: Arch. Glott. III, 249).³ A *Vecca* szó *cc*-je valószínűleg *ty* + *cs* értékű, mert az egykorú szövegekben ilyenformán írják át a jellegzetes velencei ejtést: *vechia, velgia* (Ascoli u. o. 254.).⁴

Ezek a nyelvi jelenségek azt a gondolatot támaszthatják bennünk, hogy hátha meg lehetne találni azokat az olasz *scartabello*-kat, melyekre Kézai maga hivatkozik előszavában: „quae diversis scartabelis per *Italiam, Franciam, ac Germaniam* sparsae sunt“ s amelyekből hihetőleg szintén merített könyve megírásához.

Ezeket a könyveket elsősorban a velencei történetírásban fogjuk keresni, hová Kézai nyelvi vallomása utalja a kutatót. Mielőtt azonban Kézai velencei forrásaira rátérnénk, egy kézzelfogható bizonyítékot óhajtunk szolgáltatni Kézai és Velence kapcsolatára nézve.

V. ö. még Ludovicus Losonezi, *De Simonis de Keza Chronicarum latinitate*. Kesimarkini, 1892.

¹ Meyer Lühke (Gröber Gr. I, 707) ezt jellemző emillai (Lombardiai) sajtáságnak veszi, ami talán a mai nyelvro áll. Ascoli (l. alább). XIII. századi velencei szövegekben mutatja ki a véghangzó nélküli alakokat.

² V. ö. Ascoli: Arch. Glott. III, 251—252.

³ A szóban előforduló *te* csak esetleges, mert ugyanebben a szövegben *e*-vel változik; v. ö. *sedia* ~ *sedia, imperio*. ~

⁴ Tehát nem javítandó *vechia*-ra, mint Dománovszky teszi: *Kézai Simon*, 64. l., hanem inkább *vechia* ra.

2. Egy XIV. századi olasz Kézai-kompilátor: Paulinus Minorita.

Valóban nemcsak azt bizonyíthatjuk, hogy Kézai Simon Velencében járt és ott szerzett adatokat könyve megírásához, hanem azt is, hogy műve igen hamar elkerült Velencébe és ott a történetírók forrásul használták.

Megállapítható ugyanis, hogy *Paulinus Minorita*, kit Fra Paolino, Paulinus Venetus, Paulinus de Venetiis, Paulinus Puteolanus és Pseudo-Jordanus néven is idéznek, a XIV. század első felében írt nagy világkrónikájába már *beledolgozta Kézai Simon kivonatos XIII. századi krónikáját*.

Tudtommal még eddig nem igen vették észre, hogy Kézai művét az ország határain kívül is ismerték volna. Paulinus Minorita kivonatainak tehát kettős fontossága van: egyrészt megerősíti előbbi feltevésünket: Kézai mesternek erős kapcsolata lehetett Velencével, hiszen könyve nem egészen egy félszázad múlva már oda is eljutott; másrészt magyar szellemi termék ily korai hatása elég érdekes jelenség ahhoz, hogy közelebbről foglalkozunk vele.

Paulinus Minorita életének főbb mozzanatai ismeretesek.¹ 1301. és 1304. emlegetik mint *Frater Paulinus lector de Venetiis*-t és mint *Custos fratrum minorum in custodia Venetiae*-t. 1314 és 1316 között mint békéltető diplomata szerepel Velence és a pápa, majd Velence és Róbert nápolyi király között. 1321-től kezdve mint XXII. János pápa gyóntatója és bizalmasa számos diplomáciai megbízatásban jár el, míg végre a pápa 1324-ben kinevezi Pozzuoli püspökévé (innen mellékeve: Puteolanus). Ughelli szerint 1344-ben halt meg. Marino Sanuto leveleiből, kívül különben állandó levelezésben állott, az is kiderül, hogy Róbert nápolyi király is consiliariusává nevezte ki a bizonyára igen ügyes és a forrásokban is tanultságáról híresnek mondott minoritát.

Művei közül már Mussafia kiadta velencei dialek-

¹ L. róla (Cesare Foucard): *Del governo della famiglia*, Venezia, 1856. Mussafia: *Trattato de regimine rectoris di Fra Paolino Minorita*. Wien, Tendler, 1868. II. Simonsfeld: *Deutsche Zeitschrift f. Geschw.* X., 1893. I. füz.; u. a. *Zur Boccaccio-Literatur*, Sitzungsber. Münch. Akad. 1893. I. 6.; u. a. *Neues Archiv* VII, 1882, 57.; u. a. *Archivo Veneto* XIII, 120. Eubel: *Historisches Jahrb.* XIV, 603.

tusban írt *Tractatus de regimine rectoris* című állam-bölcséleti iratát, melyet 1313 és 1315 között írt Marino Badoer krétai herceg számára. De életének főműve világtörténete, melyet kétszer is átdolgozott, úgy hogy három-féle recensióban áll előttünk.²

I. Historiarum Epitoma. „Progreditur quasi aurora surgens“ szavakkal kezdődő kézirat. Cod. Laur. plut. XXI. 4. (Firenze). Előbbinek hiányos másolata: Cod. Laur. plut. XXI. 9. (Firenze). Cod. Ricciardini (Firenze, no 3204 és 3205); az első pontos másolata.

II. Szinkronikus tabellák *Chronica Magna* címet: „Quemadmodum organici“ kezdőszavakkal: 1. Cod. Marcianus (Venecia) Zanetti no 399. — 2. Cod. Parisiensis. Bibl. Nat. f. lat. no 4939. Rövidített formája az előbbinek. — 3. Cod. Vatic. no 1960.

III. Satirica historia rerum gestarum mundi (Speculum Paulini címen is ismeretes). „Interroga de diebus“ kezdőszavakkal. 1. Cod. Vatic. no 1960. — 2. Cod. Laur. plut. XXI. 1. Firenze (nem teljes). — 3. Cod. Caesenis plut. XI. 5. (Firenze). — 4. Cod. Paris. Bibl. Nat. f. lat. 4940. — 5. Cod. Tolosanus (Dép. Bibl. Toulouse) no 451. — 6. Cod. Bambergensis. E. III. 10. és 11. — 7. Cod. Dresd. Staatsbibl. L. 7. in 2°. — 8. Cod. Olomucensis no 200. — 9. Cod. Cracov. no 445.

A mű keletkezési idejére nézve Simonsfeld azt állapította meg,³ hogy első formája 1313 körül keletkezhetett, a szinkronikus tabellák 1323-ig mennek és végül, hogy a *Historia Satyrica* csakis 1331 után jöhetett létre.

Paulinus nagy műve mind a mai napig kiadatlan, csupán az újabbkori részekből adtak ki néhány forrás-értékekkel bíró fejezetet.⁴

A fent idézett kéziratok közül a párizsit (Bibl. Nat. f. lat. 4940) és a drezdait (Staatsbibl. L. 7 in-2) láttam. Ez utóbbi kései másolat, 1423-ban készült Prágában Frazer Laurentius Ja. de Brunna műve, az explicit tanúsága szerint. Könnyen olvasható, de tele van leírási hibával. A párizsi sokkal régebbi és íráshibát elég ritkán

¹ Nem sikerült megszerezniem.

² H. Simonsfeld: D. Zschr. f. Geschw. X. 1893, 1. füz. Tekintettel e művekhez fűződő magyar vonatkozásokra, ide máskor Simonsfeld értekezéséből a kéziratok pontos jegyzékét, L. röviden még Potbast, Bibl. med. uevi.

³ Neues Archiv VII. 57.

⁴ Muratori: Antiqu. Ital. IV. 951—1034. és Bouquet: Recueil des historiens de la Gaule, XXII. 12. 15.

találunk benne. Alábbi idézeteimben ennek a szövegét követem s csak akkor javítom a drezdaival, ha ez utóbbi Kézaiival jobban megegyezik.

Paulinus krónikája a középkori világkrónikák mintájára készült hatalmas kompiláció, melyben az anyag legnagyobb része már ismert krónikák (Vincentius Bellovacensis, Martinus Polonus stb.) egyszerű átvétele, de amelynek a XIII. századra, de különösen a velencei történetre nézve elsőrangú forrásértéke van, így pl. Dandolo András doge híres krónikájának főforrásává lett.

Eznek a kompilációnak tehát az a különös értéke van ráuk nézve, hogy Kézai Simon kivonatos krónikáját kivonatolva, vagy szóról-szóra átírja, szerte tördeli kronológikus beosztású művébe. Legelőször akkor fordul Kézaihoz, mikor a húnok számozásáról ír (CLXXV, 6. De ortu Hunnorum). Itt Sigebertus alapján elmeséli a húnok eredetét,¹ majd a lap szélére odaírja: *Ha opinio* és így folytatja:

Alti dicunt, quia de *nemroth* nati sunt *hunar* et *mogor* ex quibus *huni* qui et *ungari*. Hi venendo ad paludes meotides pervenerunt, ibique morati sunt. Sexto vero anno agentes predas duas filias principis *alanorum* rapientes uxores ducunt. Cum vero evenissent de *Sithica* europa *putenos*² exierunt, quo inter pontum et Riffeos³ montes sita est, ubi duo magna flumina orientur: *Ethul* et *thogora*. Primum ut *Rifeos* montes transit *Don* appellatur et per planiciem *alanorum* tribus ramis in rotundum mare fluit. Secundum per desertas silvas intrat *greanniam* vergens in mare aquilonis. Et divisa est sithia in partes CVIII. Tot enim tribus exierant de *hunar* et *mogor*. Conveniebant autem ad exercitum sub tali voce precocia vox dei et populi *ungarici*, quod die tali unusquisque armatus in tali loco debeat comparere. Communitatis consilium praeceptumque auditurus. Tandem de qualibet CVIII tribuum sumunt decem milia bellatorum, reliquis pro regni custodia relictis et egressi sunt in exterrimum partis occiduae.

Majd újra Sigebertus alapján meséli el a szarvaskalandot és a gútok kiűzését Seythiából és még hozzáfűz talán ugyanazon forrás alapján néhány megjegyzést az avarokról.

Az idézett szövegben Hunor és Mogor honkeresése, a meotisi kaland, Seythia leírása, a nemzedékek száma, melyet Kézai egy különös hangsúllyal fogalmaz meg, mind Kézai elbeszélésének kivonata. Sőt ide veszi át

¹ Pertz, MSS. VI, 301.

² Cod. Par. *putenos*.

³ Cod. Par. *fylos*.

Paulinus szóról-szóra azt a helyet is, melyet maga Kézai is aláhúz a kapitányok fejezetében és amely a magyarhánok demokratikus nemzetgyűlési szervezetét van hivatva bizonyítani.

Még érdekesebb, amint a scythiai kivándorlást és Pannónia elfoglalását mondja el (CLXXVIII, 6.). Ezt a részt az összehasonlítás kedvéért szembeállítom Kézai (ed. Podhraczký) szövegével:

Paulinus: De Atila.

Hac tempestate *Atila* rex *hunorum* de *sithia* agressus *bessorum* et *comanorum* alborum terras transiit deinde *soldaliam* *Rutheniam* et *nigrorum comanorum* ingressus *coloniam* usque *tize* flumen irrutis gentibus tandem pervenit. Conspecta vero regione cum eum uxoribus et filiis et armentis incolere voluit. Tunc *panonie dalmacie macedonie frigie ac panphiliæ* tetrarcha *matrinus*¹ romanorum petit auxilia contra *hunos* de die in diem sua confinia lacerantes. Suscepto presidio dum deliberant an danubio transmissio vel aliter *hunos* invadere debeat *Huni* noctis silencio super utres in *sicumbriam*² transvadant³ et in templis multos trucidant. A romanis vero tandem repulsi in propria rediere. Cognita occidentaliū virtute armorumque resumpto proposito exercitum parat, et usque ad *MX^m* *hunorum* prostrata sunt. Occubuit et *matrinus* multique germanorum principes, et Romanus exercitus dispersus est. Tunc *Atila* fratrem aflumine *tize* usque ad *Ilavium*

Kézai

Elevatisque baneris egredientes, *Bessorum* et *Comanorum Alborum* terras transierunt. Deinde *Soldaliam*, *Rutheniam* et *nigrorum Comanorum* terras ingressi tandem usque *Tize* flumen, salvis rebus, invitis gentibus præfatis, pervenerunt. Qua quidem Regione circumspecta, omni coetui complacuit, non incedere ulterius cum armentis et familibus. Cum uxoribus etenim tabernaculis, et bigis descenderant de eorum terra.

Cumque eo tempore *Pannoniam*, *Panphiliam*, *Frigiam*, *Macedoniam*, *Dalmatiam*que *Tetrarcha Maerinus* natione *Longobardus*, urbe *Sabaria* oriundus, gubernaret, armis bellicis infortunatus, audito, quod *Huni* super *Tizam* resedissent, et de die in diem lacerarent Regnum eius; cum alumnis Regni sui ipsos aggredi reformidans, ad *Romanos* suos nuncios destinavit, contra *Hunos* petiturus gentem et auxilium commodari. Ex parte etenim *Romanorum* imperabat. Tunc *Romani* *Diitricum Veronensem Alamannum* natione... super

¹ A név olvasható éppen *Maerinus*nak is, a másolat a *t* és *e* írása között csak elvéve tesz különbséget.

² *Cod. P^{ar}. transvadant.*

don rectorem constituit. Se autem hunorum regem vocavit, metum Orbis. flagellum dei. Erat colore teter, oculis nigris et furiosis, statura brevis, incessu elatus. In preliis astutus et sollicitus, ex severitate a suis timebatur, ex liberalitate ab exteris amabatur. Et multi aduebant ad eum. Ceso igitur romano exercitu apud *seuuen* solempnem celebrat curiam in qua multi romanorum principes illi fecerunt homagia. Immissum est tunc menti eius ut occidentalia invadat regna et primum *Hiricum* subiicit. Deinde renum transire disponit. Et Gallias depopulaturus advenit.

se praefecerant... pervenit in Zazholm, ubi ipsi *Longobardi* convenerant ad *Potentianam Civitatem*, pertractans cum *Maeruo* consilium, utrum *Hunos* in eorum descensu, Danubium transeundo, vel in alio loco congruenti invadere oporteret.

In istis tractatibus Ditrice Maerinoque residentibus, noctis silentio, super utres Huni Danubium in Sicambria transierunt, exercitum Maerini, et Ditrice, quem capere Potentia non potuit, in tentoriis campis commorantem, crudeliter trucidarunt... (*Tárnokvölgynél leverik a húnokat*) Hunorum autem residuum in sua est reversum, arrepta fuga, tabernacula... Cognita itaque armorum et animi occidentis nationis qualitate, et quantitate, Huni animum resumendo, exercitu adversus Ditriceum et Maerium, versa Tulsani perrexerunt... Hunorum illustres Capitanei, cum aliis quadraginta millibus in ipso certamine inferent... Occubuit quoque Maerinus ex Romano exercitu ipso die, et quam plures Principes Germanorum, Ditrice... vulnerato et... fugato.

Postquam vero exercitus se dispersit, romano more, Huni super se Ethelam Regem praefecerunt, ipseque Budam fratrem suum de flumine Tiza usque ad Don super diversas externas Nationes principes constituit ac rectorem. Ipse autem se ipsum Hunorum Regem, metum orbis, flagellum DEI a subiectis suis fecit appellari.

Erat enim Rex Ethela colore teter oculis nigris et furio-

sis, pectore lato elatus incessu, statura brevis, barbam prolixi-
 xam cum Hunis deferebat... In praeliis astutus et sollici-
 tus... Propter quod ab externa
 natione amabatur, eo, quod
 liberalis esset, ac communis.
 Ex natura vero severitatem
 habebat, a suis Hunis mira-
 bilius timebatur. Nationes
 ideoque Regnorum diversorum
 ad ipsum de finibus orbis ter-
 rae confluebant...

Postquam vero in praelio
 Cezunnaur Romani corruis-
 sent... tandem in Scæven cur-
 riam solemnem celebrare pro-
 curavit, ad quam Ditricus de
 Verona cum principibus Ger-
 maniae accedens, omne homa-
 gium Ethelae et Hunis fecisse
 perhibetur, suggestit Regi, ut
 invadere debeat Regna occi-
 dentis... porro Iliricos subi-
 ctiens deinde Remum Constau-
 tine pertransiit...

Paulinus aztán Hugo Floriacensis alapján elbeszéli az orléanski eseményeket és megemlíti Aëtius győzelmét.

Ebből a párhuzamból az derül ki, hogy Paulinus a magyar-hún történetet az előttünk ismert Kézai szöveg-
 ből kivonatolta. A későbbi magyar krónikák szövege lé-
 nyegesen eltér Paulinus szövegétől, mely mindenütt pon-
 tosan az elveszett kismartoni kézirat szövegével egyezik.

Egy lényeges eltérés van csupán a két szöveg között s az eléggé érdekes. Míg Kézai és az összes későbbi krónika-variánsok a magyarokat a hét kapitány vezér-
 lete alatt hozzák ki Seythiából, addig Paulinus Attilát teszi az exodus élére. Ez sajátos módon egyezne az el-
 veszett eredeti hún-történet elbeszélésével, melyet Anony-
 mus őrzött meg halvány vonásaihan: „A cuius etiam progenie regis (t. i. *Mogor*, melyet azonban Paulinus is mint Kézai, a későbbi *Mogor* alakban ismer) descendit nominatissimus atque potentissimus rex athila, qui anno dominice incarnationis CCCCLIIo de terra scythica descendens cum valida manu in terram paunonie venit; et fugatis romanis regnum obtinuit.” Paulinusnál is

Attila jön ki népével Seythiából, ő veri meg Macrinust és foglalja el Pannóniát.

Annyi bizonyos, hogy ha ez a különbség Paulinustól ered, ezt esupán az események egyszerűsítése kedvéért eszelte ki, mert a nyugati forrásokban sehol sem találhatta meg Attila műzesi honszerző szerepét. Viszont bármily érdekes is Anonymus és Paulinus egyezése, ez az egy adat, mellyel különben szövegegyezés sem jár, magában még talán nem bizonyítja, hogy Paulinus előtt Kézainak valami ősibb formája feküdt, avagy hogy az elveszett hűn történetet ismerte volna. Egyebekben ugyanis elbeszélése szorosan simul a kismartoni Kézaihoz, még a legapróbb részletekben, szavakban és fordulatokban is.

Úgyziútn merészség volna Paulinus szövegének hiányaiból valami ősibb, egyszerűbb szövegre visszakövetkeztetni. Az, hogy Paulinusnál hiányzik Tárnokvölgy, Százhalom, Cezunmaur, a veronai Detre említése, hogy elmaradnak a longobárdokra vonatkozó célzások (Macrinus és a velenceiek longobárd-szárnyazása, Sabaria longobárd multja, Csaba neve stb.) és a magyar nevű hűn kapitányok névszerinti említése, legfeljebb azt bizonyítja, hogy a kompilátor bizonyos kritikával és a kivonatoláshoz illő egyszerűsítéssel írta át az előtte fekvő szöveget.

Ez a kritika persze nem volt valami komoly, mert a további események elmaradásában is, mint eddig, a kompilátorok primitív módszerét alkalmazza: más forrásoknak elbeszéléseit Kézai mellé helyezi s így Attila nála több catalaunumi arányú véres ütközetet ví meg a nyugatiakkal.

A Kézainál futólag említett bázeli esatát már ilyennek tünteti fel és a Jordanes óta nyugati forrásokban közhellyé vált catalaunumi esataleírás szörnyű részleteit meséli el vele kapcsolatlan: egy patakoska digató árrá változik az elesett harcsook vérétől. Hogy lássuk Paulinus módszerét, ide iktatom az egész elbeszélést, azokkal a részekkel együtt, melyek nem Kézaiából valók (CLXXIX, 4. f. 310.):

„Attila quem Martinus¹ Totiban vocat bell) amator supplicanti)us exorabilis propicius cunctis in fide receptis

¹ Ez Martinus Oppavienis, kitől Attila ludjartatát a catalaunumi részletekkel együtt átveszi. L. Pertz MGSS. XXII, 418. ss. és 454. ss.

fultis fortissimarum gentium *ostergatorum gepidarum* et aliarum quas sibi subiugaverat prosidio ad demolendum romanum imperium contendit. Fuernitque tum romanis *burgundiones franci* sub iuramento: *saxones*¹ britones et pene totus populus occidentis. Et primo quidem occurrentes sibi burgundie Regem stravit apud *Basileam*. Demum tam acriter pugnatum est, ut cesa sunt ex utraque parte CXVIII m. hominum, tantus est ibi sanguis effusus, ut parvulus qui ibi fluebat rivulus subito quasi torrens effectus traheret secum corpora defunctorum. Ea tempestate *auctor* metensis episcopus captivatus sed *humis* caelato percussus cum captivis sue urbis relaxatus. *Atylla* autem tanquam vicus pannoniam rediit et maiorem parans exercitum cum furore rediit."

Itt kezdődik aztán Kézai fantasztikus elbeszélése:

"Secundo anno *Marciani* et *Clodouci* quinto *Argentinnam* obsedit et muros destruxit, ut viantibus pateret iter.² Deinde *Luxovium*, *Lingonenses* urbes et *lugdunum* destruxit. Et descendens iuxta rodanum versus catholoniam tendit, ubi eius exercitus taliter divisus est; una pars contra *Miramamouam* soldanum *Marcelli* properat, quo audito ille sibille brachio transmissio *Maurocium* fugit."

Mindez a kronológiától eltekintve, Kézai máiv elbeszélése, Majd következik Jordanes alapján a catalaunumi csata részletes elbeszélése, amit megint Kézaival zár be Paulinus: „Pars autem *humorum* que contra *Miramamouam* ivit, incole Cathelonie³ facti sunt.“ Ezek a jól ismert *ispán-hispánok*. Majd újra Kézai nyomán: „*Atyla* autem post tantam victoriam *Tholose* honorifice susceptum est.“ Aztán újabb jordanesi részletek és újra Kézai alapján a további hódítások: „*Attila* autem *Remensem* civitatem que prius illi obstiterat combussit et demolita *Francia* et *Flandria* *Frigiam*⁴ ingressus super *dacos*, *noruegios*, *frisonos*, *prutenos* magnum destinavit exercitum eosque subiecit.“

Majd sorra kerül Buda megöletésének története, hol *Martinus Oppaviensis* alapján Budát *Bélanak* is nevezi

¹ Cod. Par. *Mirones*; az előző szó hiányzik.

² Ez a hely bár Kézai kivonatának látszik, feltűnően hasonló ahhoz a szöveghez, melyet a késői *Franciscus Irenicus*-ből idéz *Petz Geleon*. A m. hán monda, 58. l.: „*Attila* rex *Humorum* totam *Argentoratium* destruxit, ita ut libera via egradientibus ubique pateret unde *Strassburg* dicta.“ Kézai szövegében nincs meg a *pateret* szó. *Franciscus Irenicus* merített Paulinusból, vagy mindkettő Kézaival együtt a még mindig ismeretlen forrásból!

³ Cod. Par. *Catholie*.

⁴ Helyesen: *Frisiam*, ami ugyan így nincs meg Kézainál.

Frater Paulinus. Egyéhként az elbeszélés híven közli Kézai szövegét:

„Ad *hunos* redeuntes dicamus, quod *atylla* etiam *sicambriam* introivit et *bodam* sive *budam* fratrem occidit et corpus in *dambriam* proici fecit, quia *dominum* sibi commissi *lines* excesserat, feceratque *sicambriam* suo nomine vocari *Budam*, quam ipse suo nomine *athele* vocari iusserat. *Theutonici* interdictum formidantes vocaverunt eam *schulburg*. Huius vero *obudam*¹ usque hodie vocant. Post hoc *atylla* mansit annos V., speculatores submissis in quatuor partes orbis. Una pars in *colonia*, secunda usque *lituam* situata est; tertia in *don flavii* *bitore*, quarta in *Jadria* civitate *dalmacie*, ut noscet mundus quali exercicio *atylla* delictus est. *E. pannonia* vero *dalmatia*, *macedonia*, *frigiu* et *pamfilia* multi transierunt in *apuliam* propter crebras *hunorum* incursiones. Post quinquennium autem venit *tragurium*.”

Mindez híven Kézai nyomán.

Az olasz hadjáratok első említésénél, Aquileia, Vincenza, Verona, Briccia, Pergamum és Mediolanum felidülésének és a Leó pápával való találkozás elbeszélésében Paulinus újra elhagyja Kézait és Martinus Polonus fantasztikus krónikáját írja ki (CLXXIX. 6.), melynek kronologikus beosztása jobban meg is felelt az ő ésljainak.² Aquileia ostromát azután alább még egy ízben részletesen elmeséli, de erről később fogunk szólni.

Miután Paulinus egyéb források alapján Ernákot fogadja el Attila fiául, érthető, ha az Attila halála utáni események elbeszélésében egyszerűen elhagyja Csaba szereplését. De megtartja Kézaiából a csiglemezei kivonulást és a székelyek hún származásának történetét (CLXXX. 2.):

„Mortuo *atyla* in subditis orta est seditio *hunis* versus (1) adherentibus aliis exteris. Inde tantus sanguinis effusus est, quod diebus plurimis aqua *danubii* inpotabilis fuit. Fugerunt que quasi quindecim milla *hunorum* in *scythiam*, alii de prelio fuga liberati timentes *naciones occidentis* in campo *chigle*: usque ad *arpad* permanserunt. Qui se *hii* non *hunos*, sed *zuculos* vocaverunt. *Hii* scientes *hunos in pannoniam* redire eis occurrerunt in finibus *patenie*, quibus in confinio

¹ Cod. Dresd. és Dandolo András (Muratori, XII. 73. C.) hibásan: *Oribudam*.

² Martinus Polonus megfelelő helyre Pertz, MGSS. XXII. 418. 40. Paulinus mint Martinus külön vozi a *Pontifices* és az *Imperatores* uralkodása szerint az eseményeket.

blacorum in montibus sors data est. Fuit autem *pannonia* sine rege annis X. Incolentibus eam *scavis grecis theotonicis messianis* et *bulgaris*¹ adventis qui vivente atyla regioni populariter serviebant. Surrexit etiam in *polonia* princeps qui *bulgaris messianisque* imperabat volens in *pannonia* dominari. Hunc *ungari* variis numeribus allectum explorata illius diminuta potentia improvisum aggressi cum tota militia peremerunt et tenuerunt regionis dominium.“

Ez, mint látjuk, Kézai átmenete a hún történetből a magyarba, Szvatopluk, Crumhelt és Csaba nevének elhagyásával. Szavak, fordulatok mindenütt egyeznek.

Ugyanez az eredmény, ha a magyar történet adatait vetjük össze Paulinus és Kézai elbeszélésében. Paulinusnál megtaláljuk (CCXVI. 4.) a morvaországi és karintiai harcok részletes elbeszélését, a lombardini fosztogatást, a német kalandokat, Lél és Bulesu történetét az augsburgi átközettel együtt, a kiirt-monda mellőzésével, a bizánci kalandot. Botand-mondájával együtt. Géza, István, Imre, Péter, Abu és Endre története is helyenként bő, másutt rövid kivonata Kézainak (CCXVI. 4.). Péter történetéig egy darabban adja elő a magyar eseményeket, elhagyva a szigorú krónikai sorrendet s erre ő maga figyelmeztet: „Cetera autem eorum gesta usque ad stephanum regem eorum hic collecte ponemus.“²

Káhuán uralkodásából elmeséli az apuliai hadjáratot (CCXXIV. 4.):

„Karolomanus³ rex ungarie misit exercitum in *dalmaciam* et occidi fecit regem *Petrum*. Et cum navigio *venetorum* transmisit exercitum in *apuliam* ubi *monopolim* et *brundisium* occupaverunt. Et tribus mensibus *Apuliam* percurrerunt et in *dalmaciam* redierunt, remanente in *apulia* cum *venetis* ungaro capitaneo pro rege.“⁴

¹ Helyesen: *Vlachs*.

² Péter története: CCXXI. 8.; Andrásról rövid említés Kézai szerint: CCXXII. 4.

³ Cod. Dresd.: *Karlomanus*.

⁴ Ez az a hely, melynek hasonlóságát Kézainál és Dandolo krónikájában egy német tudós felismerte: Walter Lenel: Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria. Strassb. 1897. 89. l. V. ö. még Simonsfeld: Hist. Zeitschrift. 1900. 84. köt. 440 l. Ezen egyetlen párhuzam megjelölésén azonban nem ment túl es természetesen sem ő, sem kritikusa, Simonsfeld nem vette észre, hogy Dandolo nem Kézait, hanem Paulinust írja ki ezen a helyen is, Dandolo-ról l. alább.

Paulinus párizsi kéziratának legfiatalabb adata III. Béla uralkodására vonatkozik (CCXXVIII. 8. 235 vo):

„Post *stephanum ungarie regem ladizus dux* usurpavit regnum, medio anno postea suo frater¹ eius occupavit regnum mensibus V et plures nobiles occiduntur, postea de regno pellitur. Deinde regnavit *bella grecus quem zecha et grecor* apud imperatorem diu tenuerunt, hic malefactores persecutus est.“

Ez is mind Kézai hű kivonata.

Sejtésem szerint azonban a párizsi kézirat nem a legteljesebb alakja a Paulinus-krónikának. Mint ahogy a drezdai codex is már kevesebbet nyújt a későbbi eseményekről, mint a párizsi,² éppúgy az ólaszországi codexek valószínűleg többet adnak Kézaiéből, mint a párizsi. Ezt abból merem következtetni, hogy Dandolo doge krónikájában, aki magyar adatainak egy részét Paulinus Kézai-kivonataiból veszi át, egészen IV. Lászlóig, vagyis Kézai utolsó fejezetéig vezet a magyar eseményeket.

3. Kézai és Dandolo András.

Dandolo kapcsolását a hún krónikával szintén nem vették észre a magyar történetírók. Pedig a velencei történetnek ez az előkelő forrása azzal a fontossággal bír számunkra, hogy számos más eredetű magyar vonatkozású becses adatán kívül a magyar-hún történetet is beledolgozza krónikájába.

Dandolo András, ki 1354-ben mint velencei doge halt meg, körülbelül tíz évvel azelőtt fejezte be évkönyveit.³ Első pillantásra úgy tetszik, mintha Dandolo is Kézait kivonatolta volna, azonban ha Paulinust ismerjük, könnyű meggyőződnünk arról, hogy Dandolo innen vette a húnok történetére vonatkozó adatait, mint sok más egyebet.

Henry Simonsfeld, a velencei történet legalaposabb ismerője már régen rámutatott arra, hogy Dandolo főforrása Paulinus világhírnépe volt és egyúttal arra is, hogy Attila és a longobárdok itáliai betörésének és a

¹ A párizsi codexben ez a szó hiányzik, ellenben Dandolo, ki, mint alább látni fogjuk, nem a párizsi codexet használta, így írja, mint Kézai (298. A-B).

² Így elmaradt az egész fentebbi idézet, mely a trónviszályra és III. Bélára vonatkozik.

³ Kiadta már 1728-ban: Muratori. *Her. It. ser. XII. B. 416.*

veneziai partvárosok alapításának történetét is innen mérítette.¹ Hozzátehetjük, hogy az egész hún történetet és a magyar történet legnagyobb részét is Paulinusból írta ki és így kerül Kézai Paulinus közvetítésével Dandolo világhírű *Chronicon Venetum*ba. Főlölegesenek tartom ezt itt hosszasan bizonyítani; a fentebb idézett paulinusi szövegeket bárki összehasonlíthatja a Muratori XII. kötetében kiadott Dandolo krónikájával.

Dandolo természetesen mindenütt rövidít és elhagy a már úgyis kivonatos elbeszélésből. Ha szabad e kifejezéssel élnem: Dandolo hún adatai a kivonat kivonatainak kivonata. Így például hiányzik nála a húnok eredete, a scythiai események; ő egyenesen Attila pannóniai harcaival kezdi² szóról-szóra, itt-ott némi ortografikus változattal átírva Paulinust: „Attila nunc rex Hunnorum de Scythia egressus ...” stb. Elmarad az Attila utáni összeomlás elbeszélése is, Péter története is. Mint hogy Paulinus előreláthatólag sokáig kiadatlan marad, Dandolo is még mindig megvan az az értéke, hogy szövege minden könyvtárban megtalálható.³

Viszont Dandolo szövegéből megállapítható, hogy ő tovább megy Kézai kivonatosításában, mint az előttünk fekvő másolatokból ismert Paulinus.

Már Salamon történetéből több részletet idéz, ami nincs meg Paulinusnál:

<i>Paulinus</i> CCXXII, 4.	<i>Dandolo.</i> (241 A.)	<i>Kézai.</i>
Andreas rex ungarie propter senectutem inungit filium salomonem	Rex Hungariae per senectutem inungit filium suum Salomonem, consentien-	Andreas Autem confectus senio... filium suum Salomonem adhuc puerulum, eum consensu

¹ Dr. Henry Simonsfeld: *Andreas Dandolo und seine Geschichtswerke*. München, 1876. 117. l. Tanulmányának függelékében pontosan megjelöli Dandolo forrásait, azonban esetenként a velencei vonatkozású adatokra szorítkozik.

² Muratori XII. 68 E.

³ Mintán Simonsfeld (*Andreas Dandolo u. seine Geschichtswerke* 143—168) csak a velencei vonatkozású adatok forrását adja becses összeállításában, szükségesnek tartom elsorolni Dandolo *Chronicon*-jának azon helyeit, melyek Paulinus hún-magyar adataiból kerültek bele: 68 E—69 A; 75 C—E, 74 A; 75 C, D (eddig: ... civitatem destruxit); 75 E; 76 A—C (eddig: ... pervenerunt); 77 B (Attila halála és Hernach—Paulinusnál; Hernach utódlása); 199 E; 241 A; 244 A. Kézain kívül a *Historia Miscella* volt Dandolo forrása a hún események elbeszélésében.

consenciente bela fratre regis cum filiis suis et postea inter salomonem et ladislaum et zeicham orta discordia. Salomon tandem de regno fugit.

te Belo fratris Regis cum filiis.

(244 A) Postea itaque orta discordia inter Salomonem Regem et fratres Geyza et Ladislaum, maxime Regnum conquassatur angustiis.

(244 B:) Salomon tandem Rex a Fratribus expellitur. Geyza autem regnavit. Tunc Populus ille quasi fidem reliquit postea rediit.

fratris sui Belae et filiorum eiusdem, seu Geichae et Ladislai, Regem constituit... Tandem vero inter Salomonem, Ladislaum, et Geicham gravis discordia suscitatur... Post Salomonem regnavit Geicha (L. Béla): Quo regnante Hungari fidem derelinquant... postea tamen... fidei adhaeserunt.

Azoutban teljesen hiányzanak az előttünk fekvő Paulinusból a következő, Kézaiából eredő Dandolo-féle szövegrészek:

(246 C): „Ladislau post Geyzam tenuit Hungarorum Regnum.“ (246 D): „Bessi Ungaris infestissimi, spoliata Ungaria fugiebant sed ab Ungaris ita oppressi dicuntur, ut ne unus quidem effugerit.“ (252 D): „Post Ladislaum Colomanus, Geyzae genitus, Hungaricum tenuit Regnum.“

IV. Béláról adott egyetlen tudósítása Kézai szövegének félreértésén alapul. Kézai ugyanis elmondja, hogy mikor Béla az Adriáról visszatér, magyarok Frigyes osztrák herceget lándzsával az állán átszúrják: „Quo quidem de mari revertente, per ducem Fridericum de Austria bello impetitur, quem ante Civitatem novam, Hungari cum lancea in maxilla transfixum peremerunt. Post hunc regnat Ladislaus Tertius, filius eius.“ Dandolo ezt Bélára érti és így foglalja össze (368. E.): „Bela Rex Hungariae lancea in maxilla percussus a subditis, obiit, filius autem ejus Stephanus in Regno succedit.“

Ezután már csak egy Kézai-átvettelt találunk Dandolonál, IV. László trónrajutását (391. D): „Post Stephanum Regem Hungariae Ladislaus obtinuit Regnum.“

Mindéből nyilvánvaló, hogy az olaszországi Pauli-

¹ Ellenben Spalatói Tomáshól kerül át Imre és Endre története: 318 A-B. A velencei-magyar-dalmáciai viszályokra vonatkozó hírek ellenben nem magyar eredetű, becses forrásértékű tudósítások. V. ö. Simonfeld id. m.

nus-kéziratok valamelyike, melyet Dandolo forrásul használt, teljesebben tartalmazta a szorgalmas minorita excerptumait, mint az általunk ismert változatok.¹

Kézainak ez a nagy sikere a velencei történetírők-nél azt bizonyítja, hogy elég korán megismerték a lagunák városában. Talán Páduában tanult s innen ismerte a velencei viszonyokat? Talán valami diplomáciai kiküldetéssel járt Velencében, ahol személyesen is ismerhette Paulinus custos idősebb rendtársait?

Lehet azonban még egy másik magyar vonatkozásra gondolnunk Paulinusszal kapcsolatban. Róbert nápolyi király, kinek Paulinus consiliáriusa volt egy időben, unokabátyja volt Róbert Károly magyar királynak és tudjuk, hogy 1333-tól kezdve már Endre magyar herceg is Nápolyban élt és vele nagy magyar érdekelttség vonul be Nápolyba. Itt is kézhez kaphatta Paulinus Kézait, hiszen Márk Bécsi Képes Krónikája is mutatja, hogy a magyar hűn gestát az Anjou-dinasztia számára külön is átírták. Azonban a velencei olasz szavak mégis inkább arra vallanak, hogy Paulinus Kézait Velencéből ismerhette azon a módon, mit fentebb jeleztünk.

4. Kézai és a velencei őstörténet.

Erre a velencei tartózkodásra mutat az a körülmény is, hogy Kézai elbeszélésében a velencei őstörténet érdekességeit hagyott.

Itt elsősorban arra a helyre gondolunk, ahol Aquileia ostroma után Velence alapításának történetét meséli el:

„Quo viso, omnes Cives, Urbe derelicta, in insulam (maris) fugerunt. Tandem etenim insulam intraverant aeterno permansuri; sed in ipsa paucis annis demorantibus, tandem propter metum Regis *Ethelae* in paludes *Realt*, ubi

¹ Két magyar tudósítást, amit nem Kézai-ból vesz át Paulinus, érdekes talán megemlíteni. Az egyik az 1285-i tatár betörésre vonatkozik (CCXXXII, 40): „Tartari enim eodem anno subingatis orientalius partibus ad boreales et occidentales se conferunt in duo se agmina dividentes. Unum *ungarum et poloniam* intrat ex parte *russie* circa ripam maris *panice* et transcumbes montes *ripicos* quos *ungari silvas* vocant. Ideo *Gregorius* predicari fecit crucem contra eos in confinibus *theotonicis*; post quorum recessum gentes *panonice* qui prope dictas inhabitabat, *Olaci* videlicet et *saculi* passus clauserant, ut amplius transire non possint.” A másik hír II. Endre harmadik felesége, Batrix menekülését és postlunus István születését említi (CCXXXII, 43; I. 403), de ezt Dandolo is átveszi (349 C és D) és így fölösleges közölnöm.

mine marantur, intraverunt. Unde etiam eadem insula usque hodie *venetia* lingua *Vecca Venesia* nominatur. Veneti siquidem sunt Trojani, ut canit *Cronica Veterorum*. Post excidium enim *Troiae Aquilegiae* permanserunt, quam et fuisse referuntur. Quidam autem *Vencos* de *Saburia* fuisse opinantur...

Nézetem szerint Kézai maga utal velencei forrására, mikor ezt írja: „*Veneti* siquidem sunt *Trojani*, ut canit *Cronica Veterorum*.” Ez a barbár *Veterorum*-alak ugyan előfordul a rendes *veterum* mellett a középkorban, de úgy gondolom, mégis Podhraczkynak van igaza, ki Kézai-kiadásában (Budae, 28. l.) a *Fenetarum* javítást ajánlja a laza értelmet és pongyola stílust képviselő *Veterorum* helyett. Kézainál, kinck jó latinuságút Potthust külön megemlíti,¹ szokatlan volna ez a barbár forma. A velenceiek őstörténetéről, trójai származásáról csak a *velenceiek* és nem általában a *régiek* krónikájában olvashatott Kézai.

Aki Velence őstörténetében csak kissé járatos, azonnal felismeri Kézai elbeszélésében annak tipikus elemeit. Ezek: 1. a trójai származás legendája; 2. a *Vetus* vagy *Antiqua Venetia* fogalma; 3. Attila pusztító hadjárata s ennek következményeképen a venetiai szigetek, köztük a Rivo-Alto betelepülése. Cipolla szerint valamennyi velencei forrásnak az őstörténetre vonatkozó részei egy elveszett őstörténetre mennek vissza, mely legelőször „el-mésélte a trójaiak megérkezését, kik a venetiai városok megalapítói, azután következett Aquileia, Altino, Padua, Trienza, Garda és talán más városok romlása és ezekre a fájdalmas eseményekre következett a velencei szigetek keletkezése, aszerint, amint egyikben vagy másikban találtak menedéket a szerencsétlen menekülők.”¹

Másrészt azt állítja, hogy az ősforrás szerzője „az egyes városok pusztulásának elbeszélése elé egy Attiláról írt értekezést tett, melyhez fűzte ... s ebben van a lényeg — az *antiqua Venetiára* vonatkozó megjegyzéseit és a trójaiak érkezését.”²

¹ Ugyanígy van a Bécsi Képes Krónikában is, a Budai Krónika *veterumot* ír. Ez utóbbi változat azonban bajosan lehet az eredeti, mert a *veterum* szót a kismartoni kézirat és a B. K. Kr. írása nem mutatja volna *veterorumra*.

² *Bibl. Medii Aevi*, ad v. *Kéza*.

³ *Ricerche sulle tradizioni intorno alle antiche immigrazioni nella laguna*, Archivio Veneto, XXVIII (1884).

⁴ Id. ért. 303. l.: „... l'antico Cronista aveva fatto prece-

Már pedig a Cipolla előtt teljesen ismeretlen Kézai gondolatmenete tökéletesen egyezik a Cipolla által kikövetkeztetett krónika gondolatmenetével. Attila története kapcsán egy sor olasz város romlásának elbeszélése után Aquileia ostromát beszéli el, majd rögtön utána a *Vecca Venesia* fogalmát ismerteti, ami átvezeti a *Cronica Venetorum* idézésére a velenceiek trójai származásával kapcsolatban.

„Az *antiqua Venecia, Venecia vetus* kifejezéseknek harszánata — folytatja Cipolla —, melyeket a krónikás itt-ott alkalmaz, élénken kidomborítja a krónika kétértelműségét, mely a laguna új városai nyelvének szellemében mindig a régi Venecia kezdő korszakára függési szemét. Így címezte Píliasi is klasszikus művét az *első és második velenceiekről (Dei Veneti primi e secondi)*.“

Magának a trójai származási hitnek kialakulását a IX—X. századra teszi Cipolla.¹ A trójaiak által alapított Venetiát nevezték régi Venetiának és az Attila elől menekülők által a lagunák szigeteire épített Venetiát újnak. Kézai kissé összezavarja a fogalmakat, mikor a *Vecca Venesia* magyarázatát egy *unde* szóval az aquileiai meneküléshez köti. Az igazi magyarázatot a síptüdemmel kapcsolt következő mondat adja meg: azért *Vecca Venesia*, mert a trójaiak alapították, de nem a Rialton épült várost hívták így, hanem Aquileiát és a szárazföldet, melyet a trójaiak először népesítettek be.

De meg tudjuk-e jelölni közelebbről Kézai forrását? Sajnos, csak megközelítőleg. Simonsfeld említi Dandolo forrásai között egy, a XIII. század elején keletkezett *Chronica Venetorumot*, mely azonban elveszett. Egyes részeit más források alapján rekonstruálni tudja.² Kezddött talán a trójai őstörténettel, egész bizonyosan volt benne egy legendás római történet is,³ továbbá Velence XII. és XIII. századi története, mely számos magyaráldalmát vonatkozású tudósítást tartalmaz.⁴ Azonban sem

dere la narrazione della rovina delle singole città da un discorso sopra Attila, congiunto questo — e in ciò è l'essenziale — alle notizie riguardanti l'*antiqua Venetia*, e la venuta dei Troiani“.

¹ Arch. Veneto, XXXI, 441.

² *Andreas Dandolo u. seine Geschichtswerke* 96. I.

³ U. o. 100. I. Ezt a részt közölte Rossi, *Arch. Stor. Ital.* Append. V, 1849, 37—46. I.

⁴ A *Historia Ducum Venetorum* (Pertz, MGSS. XIV. 79—97) őrizte meg legnagyobb részét.

az nem állapítható meg, hogy volt-e szó benne a trójaiak velencei letelepülésének történetéről, sem az, hogy Kézai átvett volna belőle újabb magyar híreket.

Igy hát közvetlen forrás híján nem tehetünk mást, mint ismertetjük azokat a velencei forrásokat, melyek Kézai elbeszéléséhez legközelebb állnak.

Előbb azonban említsük meg, hogy magának Aquileia ostromának története a költöző gólyák legendájával együtt már Jordanesnél megvan és mint Dománovszky kimutatta, Kézai elbeszélése is onnan ered.¹ Tegyük hozzá magunk részéről, hogy az a hadiesel, mellyel Kézai szerint Attila a várost beveszi, Jordanes catalaunumi csataleírásából átvett önkényes kombinálás, mellyel egyrészt élénkíteni akarta az elbeszélést, másrészt növelni a magyar-lón hadierőnyek dicsőségét.

Mindeki emlékszik ugyanis Jordanesnek arra a helyére, ahol elmondja, hogy Attila a catalaunumi ütközetben lovas húnjainak nyeregeiből máglyát rakott, hogy azon magát elégesse, ha nemalán táborát megrohanják. Ezt a részletet Kézai, ki az ütközetet Attila győzelmének tünteti fel, egyszerűen elhagyja és átteszi Aquileia ostromába hadieselnek. A nyeregmáglya ugyanis ostromló eszközzé válik nála, ezzel olvasztják meg a falakat, melyek tanyáikkal együtt ledőlnek. Erre a lakosok a szigetekre menekülnek:

Jordanes, Gel. XI.

Fertur autem desperatis rebus praedictum regem adhuc et suppraemo magnanimem equinis sellis construxisse pyram seseque, si adversarii irumpereat, flammis inicere voluisse, ne aut aliquis eius vulnere laetatur aut in potestatem hostium tantarum gentium dominus perveniret.

Kézai (ed. Podhraczký 28. l.)

... ingenio Scythicorum tandem usus, ex decies centenis millibus, sellam unam de quolibet postulavit, et facta congerie ex sellis, iuxta murum iussit incendi vellas ipsas, quarum flamma, ac ardore murus se dissolvens corruisset in terram cum turribus perhibetur.

Jordanes azonban Aquileia ostromával kapcsolatban nem említi a szigetekre menekülést, ez csak a *Historia Miscellanea*ban és Viterboi Goffriednál van meg (Pertz, MGSS XXI, 187), de ezekben meg a trójai származás

¹ Dománovszky S.: *Kézai Simon mester krónikája*, 59. l. V. ö. még Pertz G. id. m. 65. l.

említése hiányzik. Mind a három elem együtt csak a velencei őstörténetben fordul elő.

A legrégebb velencei krónika, a X. századi barbár nyelvvezető *Chronicon Altinate*¹ említi, hogy az összes velencei városokat, így Aquileiát is, a trójaiak alapították.² De nyomban utána így ír: „... surrexit ab illa australem plaga impius paganus nomine Atilla, sevissimus; cum magno exercitu venit et intravit in illa antiqua Venecia”. Aztán elkezdli pusztítani az ó-venetiai városokat, többek közt Aquileiát a földig rombolja. De itt a Rivo-Alto betelepítése még nem a hún betörés következményeképp van feltüntetve. Egy másik helyen még részletekben meséli el Aquileia ostromát,³ de ezáltal azt is tudja, hogy a húnok is elérte Isten büntetése, mert a legkülönfélébb csapásokkal sújtja őket s mind ott vesznek Venetiában.

Az 1008 táján írt *Chronicon Venetum*, mely Johannes Diaconus műve, nem említi a trójai származást, de ismeri a két Venetia hagyományát s így kezdi elbeszélését: „Siquidem Venetiae duae sunt. Prima est illa quae in antiquitatum hystoriis continetur, quae a Pannoniae terminis usque ad Adda fluvium protelatur; cuius et Aquilegia civitas extitit caput... Secunda vero Venetia est illa quam apud insulas scimus.”⁴ Erre elmondja, hogy az aquileiai patriarcha Gradoba helyezi át székhelyét a Narsesztől Pannóniából Itáliába hívott longobárdok elől, ugyanígy települnek át a szigetekre a többi város lakói a longobárdok elől. Majd alább újra elmondja, hogy Helyas aquileiai patriarcha mikor rábeszéli a híveit, hogy Gradoba költözzenek, hivatkozik arra, hogy Attila, a húnok királya már egyszer elpusztította Aquileiát (Pertz, MGSS. VII, 7.).⁵

1267-től 1275-ig írta krónikáját Martino da Canale, még pedig nem olaszul, hanem a divatos francia nyelv-

¹ Kiadta Rossi, Arch. Stor. Ital. VIII. 1845 és Arch. Stor. Ital. Append. t. V. 1849. Kritikai kiadása Simonsfeldtől, Pertz MGSS. XIV. 5—97. Nagy tanulmányt írt róla Simonsfeld. *Venetianische Studien I. Das Chronicon Altinate*, München, 1878.

² MGSS. XIV. 23.

³ U. o. 44.

⁴ Pertz, MGSS. VII. 4.

⁵ Ez a leírás és a következő longobárd események Paulus Diaconusból származtak. II. 7 és 14.

⁶ Körülbelül ugyanezeket írja a XI. századi *Chronicon Gradense*, Pertz, MGSS VII. 44.

ven,¹ Mintán Kézniival körülhelül egy időben ír, érdekes megállapítani, hogy elbeszélése részleteiben is meg-egyezik a magyar íróval:

„Que vos dirai ie? Premierement furent il Troians, et de Troie vindrent, et se liebergierent entre Ades et Ongrie;² ce est a dire, que il firent les viles qui sont en seche terre da Millain iusque en Ongrie, et furent ileuc mult a aise, dou tens que Troie fu essiliee, iusque au tens que un paen nasquit au siecle, et que il fu en aage de porter armes. Celui estoit apes Atilla. Celui Atille vint en Itaire encontre les crestiens, et avene lut cine cent mil homes; et prist premierement une noble cite que l'en apele Aulee, et la mist a destrucion. Et saches que cele Aulee fu estoree premierement por li Troiens. Et quant Atille fu en seisine de Aulee, il s'en ala avant, et mist a destrucion totes les viles que firent li Troians en seche tere iusque a Millain. Et por cele destrucion s'enfuirent la noblite des homes et des femes de celes viles enver la mer, et troverent de sor la marine monciaus de tere, et firent de sor ciaux monciaus de tere maintes beles viles...“ Velence alapítását pedig alább külön megemlíti: „Premierement fu Dus des Veneciens Messire Paulice, qui tint le noble dueat des Veneciens en la premiere vile que li Veneciens firent apres la destrucion que Atille li paens fist des viles de Ytaire“.³

¹ Szerzést idejére nézve lásd Simonsfeld, *A. Dandolo* 110. Kiindták: Arab. Stor. Ital. I. VIII. Az idézett hely a III. fejezet: 272. l.

² Ez a Paulus Diaconushól eredő tipikus leírása az *Antiqua Venetiának*. Pannonia — Ongrie.

³ Magyarul: „Mit mondják még? Először trójaiak voltak és Trójából jöttek és az Ada és Magyarország között telepedtek le; vagyis felépítették azokat a városokat, melyek a szárazföldön vannak Milánótól Magyarorszáig és itt nagyon jól találták magukat, attól az időtől kezdve, hogy Tróját száműzetésbe verték addig az időig, midőn egy pogány született a világra és abba a korba jutott, hogy legyvert viselhetett. Ezt Attilának hívták. Ez az Attila eljött Itáliába a keresztények ellen és vele együtt ötszáz ezer ember és legelőször bevett egy nemes várost, melyet Aquileinának hívnak és azt lerombolta. És tudjátok meg, hogy ezt az Aquileiát eredetileg a trójaiak alapították. És mikor Attila bevette Aquileiát, tovább ment és lerombolta mindazokat a városokat, melyeket a trójaiak alapítottak a szárazföldön Milánóig. És e miatt a rombolás miatt elmenekültek ezeknek a városoknak előkelő férfi és női lakossága a tenger felé és a tengeren találtak földhalmokat és ezeken a földhalmokon építettek sok szép várost... A velenceiek legelső hercege Paulice úr volt, aki a velenceiek nemes hercegségét abban a városban kormányozta, melyet a velenceiek építettek azután a rombolás után, melyet a pogány Attila vitt véghez Itália városaihan.“

Tökéletesen azonos elbeszélés a Kézaiéval: Venetia őslakói és a szárazföldi városok alapítói a trójaiak voltak: „Veneti siquidem sunt Trojani“, írja Kézai. Majd jön Attila és lerombolja a városokat, elsősorban Aquileiát, „ezt pedig, tudjátok meg, hogy a trójaiak alapították“, írja M. da Canale: „post excidium enim Troiae Aquilegiae permanserunt, quam et fundasse referunt“, írja Kézai. Végül M. da Canale is Velencét jelöli meg, mint az első várost, melyet a menekülő trójaiak meg-alapítottak, akárcsak Kézai.

Nyilvánvaló, hogy az olasz-francia író és Kézai közös forráshól merítettek. E forrás ismerete híján nem lesz érdektelen, ha még egynéhány XIII. és XIV. századi velencei forrás őstörténeti változását megemlítjük.

1292 és 1300 között írta Marcus *Chronicon Venetum ab origine ad a. 1266 c.* történetét¹ Velence őstörténetének elbeszélését ezzel a címmel látja el: *Prima edificatio civitatis Venetorum ubi nunc est Rivalta*. Majd elmondja, hogy a trójaiak addig hajózártak, amíg ahhoz a „tumba“-hoz nem értek, hol most Velence áll. Ott építettek maguknak várost. Itt aztán nagyon elszaporodtak. Egyszer aztán, mikor a tengerre pillantanak, csak látják, hogy hajóhad közeleg, melyen ugyanolyan zászló van, mint az övékén. Könyvekre fakadnak, mikor felismerik a hajósokban Antenort és 2500 testvérüket. Antenort megválasztják királyukká, de a trójaiak annyira elszaporodnak, hogy a környező vidéket is benépesítik. Következik Ó-Venetia hagyományos földrajzi leírása, a „flumine Adii usque in Ungariam regionem“. Az összes venetiai városokat, így a két legrégibbet is: Concordiát és Aquileiát is a trójaiak alapították. Marcus ezen események elbeszélését saját bevallása szerint valamű „istorie Romanorum“-ból vette, Martino da Canale pedig csak közvetve ismerte.²

Ez az elbeszélés már annyiban eltér Kézaitól, hogy a rivaltoi Velence alapítását teszi legrégibbnek, régibbnek, mint Rómáét, mondja ki határozottan Marcus.

Körülbelül ugyanígy beszél el az őstörténetet a XIV. századi Marino Sanuto, Paulinus minorita kortársa

¹ Egyes részek kiadva: Arch. Stor. Ital. VIII. 1845. p. 257-267 és 776-783. A bennünket érdeklő rész Simonsfeld: *Ven. Studien I. Das Chr. Altinate* függelékében: 163. l.

² Simonsfeld id. m. 58-63. l.

és barátja is.¹ Természetesen Paulinus világkrónikája is elmondja a velenceiek eredetét és miután ez a része is kiadatlan és más szempontból is érdekes, itt közlöm XXVL 7.²).

(Æneas latinúi meglepedése után.) „Alia³ multitudo troianorum sub priamo iuvene (?) nepote regis priami ex filia vel secundum alios ex sorore et frater anthenoris conquiritis navibus in ultimo sinu adriatici maris perveniens insulas planas inter lascunas perspexit quasi medio loco inter starea, littoraque marina habitationi optas et securitate tutissimas. Agitato igitur consilio deliberant tam ingenios viros indignum cuique subesse et perfluenda libertate ibi edificia construnt. Hii Veneti dicti sunt et ab eis venetiarum provincia nomen accepit. Cuius termini olim ab ungaris usque addam fluvium in Lombardia, in que erant opida egregia: Aquilegia, Concordia, Altinum, Tervisium, Padua, Vincentia, Verona etcetera. In *hystoria acile⁴ legitur* quod dum prefati troiani edificacioni operam darent supervenit antenor cum MMDL. mulieribus et parvulis computatis. Qui postquam cognitis est, honorifice susceptus, edificacionem propositum stipuit. Et ultra progressus altinum padwanque fundavit. Antenore autem mortuo et padue tumulato, priamus eum colibus germaniam occupavit et ab ipso germano anthenore germania dicta est. Que nunc a theutos quod est mercurius theclonia nominatur. A latinis lemania a lemanio fluvio. Confinet lotharingiam, seu brabantiam, vestfaliam frisiam, Turingiam, Saxoniam, Sueciam, francoiam, carintiam.“

Ez az elbeszélés, a germániai eseményeket leszámítva, nagyjából megegyezik a Marcuséval, de ez a mondata: *In hystoria acile legitur*, minden figyelmünket megérdemli. Miféle *Attila története* az, melyből Paulinus a trójai legendát meríti? Nem volna érdektelen ismerni, mert elbeszélése nem sokban különbözik a Martino da Canale-étől s így Kézaiétől sem. A velencei őstörténetnek valamely elveszett alakja talán? Avagy talán azonos a Kézai használt *Chronica Venetorum*mal? Valóban nem ritka eset, hogy ugyanazt a művet kétféle címen idézik.

¹ Bulgars kiadásában: Liber secretorum fidelium cruces (*Gesta Dei per Francos*, II. köt., 50. l.).

² Cod. Par. Parl. VIII.

³ Cod. Par. *quia*.

⁴ Cod. Dresd: *Atile*. Atilla nevét hasonlóan írja az 1908-ból való Anonymi Descriptio, ed. Görka, Cracoviae 1915: „acillen... elegerunt“.

Ha az idézet nemcsak Antenor velencei megérkezése és városalapításaira vonatkozik, akkor ebben a *Historia Attilae*-ben megvolt az egész trójai legenda, a latiumi, a germániai, pannóniai és franciasországi megtelepedések történetével együtt,¹ de a cím után ítélve, mindez csak bevezetés lehetett Attila történetéhez. És ebben a *Historia Attilae*-ben megvan Velence trójai alapításának története is!

Talán a Paulinus említette *Historia Attilae*-ből került bele Kézai hún krónikájába az Aquileia ostromát megelőző leírása Attila hadjáratának.

„...egressus est de Pannonia per Styriam, Carinthiam, et Dalmatiam pertransiens, apud urbem Salonaem mari Adriatico, et Spalatum se continxit, ubi ambas urbes dirui fecit et coneremari. Egressus tandem circa mare, *Traguram, Sebenicum, Scardonam, Jadram, Nonam, Senam, Polium, Parentiam, Capostriam, Terrestinam* Civitatem, ac cetera multa occupans, in montanis pervenit tandem Aquileiam...”

Spalato elfoglalásáról Hóman Bálint már kimutatta, hogy a későbbi magyar események visszavetített adatai közé tartozik.² Ellenben a löhlő városok eredete nincs tisztázva. Szerintem Spalato és a Traguriummal kezdődő városok sorának ostroma csak két különböző forrásból eredhet, mert Kézai érthetetlen módon Spalato elfoglalása után szállítja tengerre Attilát, holott Trau város közvetlen szomszédja Spulatonak. Ezt látszik igazolni Paulinus egyik lejezete is, mely Attila olasz hadjáratát meséli el (CLXXX, 2):

„Anno *Marciani* tertio *Atyla* ytaliam agressus omnes pene eius civitates aut diruit aut incendit. Hic enim osdrubalis ungarie regis nepos ex filia in potencia crevit et probilate armorum. Et *panonia* enim egressus circa mare pertransit *tragurium, sebenicum, sardonam, yadriam, nonam, senam, polam, parentium, capistriam, Triestium*.”³ S ekkor következik Aquileia ostroma, melyet Jordanes, Sigelbertus és a *Historia Miscella* hagyományos gólyamondája helyett egészen másképp beszél el. Elmondja, hogy az aquileiaiak látva a nagy túlerőt, elhatározzák, hogy a tengeren át a szigetekre menekülnek, de hogy menekülésüket leplezzék, fabábukat állítottak a

¹ V. ö. erre nézve *Sicambria* e. tanulmányomat: *Minerva* VI., 1927.

² *A magyar hún-hagyomány*, 99 l.

³ *Col. Par. Triestium* hiányzik.

várfalakra. Attila csak akkor vette észre a eselt, mikor egy sólyom a város felé repülve, az egyik bábura ráült. Ekkor féldühödve lerombolta a várost, de azt üresen találja.

Ez az elbeszélés már a tisztán olasz helyi hagyományok közé tartozik. Dandolo még Paulinusból veszi át (Muratori, XII. 75. C—D), de azok a népies változatok, melyeket D'Ancona idéz az olasz Attila-mondáról írt tanulmányában, aligha innen származnak.¹ Az olasz Attila-legendát jellemzi az a részlet is, amit Paulinus említ, hogy t. i. Attila Osdrubal magyar király leányának fia. Ezt a származást említi Marino Samuti is: „Attila etiam Osdrubalis Regis Ungariae nepos ex filia“² és az aquilejai mesével együtt megvan abban az igen érdekes XV. századi olasz Attila-legendában, melyet Zambra Alajos fedezett fel a Magyar Nemzeti Múzeumban és adott ki a *Bibliofilia* 1910-i évfolyamában (261. l.), továbbá az a regényes történet (*La guerra d'Attila* 1569), melyet egy régi kéziratból adtak ki 1569-ben és amelyet Szinyeyi József első tudományos dolgozatában ismertefelt.³

Az olasz mondák azt állítják, hogy *Ostriburda, re de ongarica* leánya egy nyárkutyától foganta a kutyafejű Attilát, Olszország rémét.⁴

Paulinus ezt a népszerű történetet összegezte fent idézett fejezetében. Nem tartom valószínűnek, hogy a városok neveit Kézaiból szúrta volna bele mondatába, mely egyébként előtte is, utána is mindenben ellenkezik Kézaiyal. A dalmát városok pontos ismerete is velencei forrásra vall, Kézai tehát szerintem ezt az egész passzust valamelyik velencei forrásából, talán a *Historia Attilae*-ből merítette. Az olasz legenda hínellenes hangulatából érthető, miért nem vette át Kézai Aquileia ostromának ezt a népszerű változatát a városnevekkel együtt. Itt ugyanis az olaszok rászédlik a hún-magyar királyt s ez talán sértette a sovén Kézait. Ehelyett inkább Jordanest

¹ Alessandro d'Ancona, *Studi di Critica e Storia letteraria: La leggenda d'Attila* (Flagellum: Dei in Italia, Bologna, Zanichelli 1880, 497. l. A későbbi kiadásokban a Mohammed legendáról írt tanulmányt tették ennek helyébe. D'Ancona persze nem ismeri Paulinust és nem említi M. Samutot.

² Bongars, *Gesta Dei p. Francos*; II, 50. l.

³ Athenaeum, 1874, 2534. és 2593. l.

⁴ Bibl. 1910, 267. l. l. mündezekről bővebben: Elek Oszkár: *Attila az olasz hagyományban*, Bui. Szemle, 1913 október.

írta át és kieszelte mintegy válaszképen a nyeregmágyia stratagemáját. Nyomban utána aztán a trójai szatmázást meséli el, ami például a Zambra-féle Attila-legendában is ilyen sorrendben van meg: „Et uene destruendo de ongaria fin in itallia tutti li cristiani, et le terre sue, et uene ad aquilegia, la qual era una magna cita messa nel friul, la qual fu edificata per madonna aquilina trojana notabilissima da poi la destruction de troia, quando troiani uene nel colpho del mar adrian...”¹

Paulinus idézett helyén aztán következnek a többi olasz venetiai város elpusztításának és a szigeti menekülések története. Ezek közül Concordiát Kézai is említi.²

Eredményeinket tehát a következőkben összegzhetjük:

1. Kézai egyik forrása a *Chronica Venetorum* c.

¹ Bibliotheca XII. (1910). 267. l.

² Ezután következik Attila halálának elbeszélése Martianus álmának keretében: „Martiano autem imperatori dominus apparet in nocte archum atyle fractum esse ostendit. Nec id vanum fuit. Eadem quippe nocte atyla in noctis crapulatus est erumpente per apoplexiam sanguine de naribus eius in nocte suffocatus est. Post quem regnavit *heraach* filius eius.” Tudjuk, hogy Martianus álmát a Bécsi Képes Krónika kezd elbeszélni. Petz Gedcon Jordanesre utalt (c. 49), aki ugyan az ősi, de nem a közvetlen forrás, mert a *Historia Miscella* (Muratori, Antiquit. Ital. I. 98 C) éppúgy, mint a Bécsi Képes Krónika Constantinopolisba helyezi az eseményt, ami Jordanesnél természetesen hiányzik. De a Bécsi Képes Krónika pontos kronológiával ellátott adata (Martianus et autem post ingressum hungarorum in Pannoniam anno LXX-o II-o, ab incarnatione autem domini anno quadringentesimo XI-o V-o tempore imperatoris Marciani secundi, et pape Gelasii primi) esakis valantelyik világkrónikából kerülhetett elő, amit kétségtelenül elarnt a császárok és pápák szerinti kronológiai beosztás. Martianus álma középkori közhely, amit Márk könnyen megtalálhatott. Sigebertus Gemblacensis pl. már megadja a 455. évszámot, de ulla hiányzik a pápa és Constantinopolis említése (Petz. MGSS VI. 310, 20).

Különböen elvileg lehet kimondani, hogy ha a későbbi magyar krónikákban valami újabb adat merül fel a hún történetben, akkor ez nem bizonyítja a „mondai hagyomány” tartósságát és azt, hogy Kézai abból csak egyes elemeket vett fel művébe. Hanem inkább azt, hogy az illető krónikás más forrásokat is olvasott, így pl. a Thuróczyval előforduló Digna velencei szűz öngyilkossága a húnok miatti félelmében a *Historia Miscella*ban is előfordul, mint azt Petz G. kimutatta, de egyáltalán annál az Antoniusnál is, kit Thuróczy említ forrásá gyanánt.

velencei történet, mely talán azonos a Paulinus említette *Historia Attilae*vel.

2. Kézai elbeszélése a velencei őstörténet leglényegesebb elemeit tartalmazza és fogalmazásában Martino da Canale francia nyelvű krónikájához áll legközelebb.

Dr. Eckhardt Sándor.

A legrégebb magyar iparososztály kialakulása.

(Első közlemény.)

A középkori városok iparosfarsadalmát, a céhek patriarchális élete évszázadok óta mindenkor izgatta az emberek fantáziáját. Az írók, és gyakran nem a legtehetségtelenebbek, kimeríthetetlen forrásnak tekintették és újból és megint ehhez fordultak, ha témára volt szükségük. De nemcsak a szépirodalom foglalkozott előzetlenül a céhek s így a középkori iparososztály életével, hanem a tudományos történetírás is. Természetesen az idők változásával megváltoztak azok a szempontok, amelyekből kiindulva a céhekkel, mint történelmi tényezővel foglalkoztak; a múlt század közepe, tehát a tudományos gazdaságtörténelem megszületése óta nem a céhélet érdekes különösségei, hanem a céhek keletkezésének problémája került előtérbe. A céhek keletkezése, amelyet a városok keletkezésével majdnem egyidejűnek és főképen azzal szorosan összefüggőnek tekintenek, a Nyugaton (Német- és Franciaországban) úgyszólván minden gazdaságtörténelmi kutatót foglalkoztat.

A régebbi kutatók, mint pl. Heineccius, még inkább a céhek jogi helyzetéből indulnak ki és így vizsgálják azokat; az eredmény: a régi római collegiák tulajdonképpen azonosak a céhekkel.¹

Ezt a nézetet azonban csakhamar teljesen elvetik. Az ú. n. „Katastrophen-theorie“-val² egyidőben, mely a középkort az ókor teljes elpusztítójának és a középkori intézményeket önmagukból keletkezőnek tekinti, új gondolat merült fel. A középkor iparososztálya a földesúri birtokok rabszolgáiból fokozatosan emelked-

¹ A jogtörténeli szempont különben még egyes modern kutatóknál is dominál, pl. Schmoller, ki szerint „das Zunftwesen ist nationalökonomisch überhaupt nicht zu erklären; es ist zu verstehen nur im Zusammenhange mit dem öffentlichen Recht“. (Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker II. (8. 1.)

² Dopsch: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, Wien, 1918.

dik ki és a földesúri fennhatóság (joghatóság) alatt álló egyforma ipart űzők egyesületei változtak át szabad céhekké.

Ez az ú. n. hofrechtliche Theorie-nak a céhekre vonatkozó része.

A „hofrechtliche Theorie“ az, amely a XIX. század második felében szinte általánosan érvényes lesz, a legkiválóbb gazdaságtörténészek, mint Karl Lamprucht vagy Theodor von Inama-Sternegg is magukévá teszik. Felmerülnek ugyan egyes teóriák, mint pl. Brentano „Bergergilde“ teóriája, amely a céheket a polgárok ősgermán egyesüléseiből vezeti le. Ezt a teoriát Gierke¹ fejleszti tovább és a céheket egyenesen a germán „Genossenschaft“-okból, a comitiákból származtatja; emellett ha voltak is felfogásbeli eltérések a hofrechtliche Theorie hívei között, a XIX. század 70 es, 80-as éveiben minden, a céhekkel foglalkozó tudományos munka többé-kevésbé ennek az alapján állt.²

A XIX. század vége felé kezdődik meg Georg v. Below alapvető munkássága, mely a céhkeletkezés problémáját más irányba tereli. Below szerint ugyanis lehetetlen azt képzelni, hogy nem szabad iparosok tesületeiből a szabad céhek megszülethettek volna. A városok legrégebb lakossága Below szerint bevándorló, tehát szabad emberekből áll és ezek a szabad emberek tisztán gazdasági kényszerűségből (konkurrencia elleni védekezés okából) hozzák létre a céheket. (Zunftzwang!)³

Below meggyőző gondolatai rövid időre elhallgatatták ugyan a hofrechtliche Theorie híveit, de valamivel később időről-időre mindig akadt egy-egy kutató, ki új formában életre akarta azt keltetni. Így azután éles vitaírodalom keletkezik, amelyből Below győztesen került ki.⁴

¹ Gierke: Das deutsche Genossenschaftsrecht. Berlin. 1868. 81. Öt eafolja Hege: Städte und Gilden der germanischen Völker im M. A.

² W. Stüde: Zur Entstehung des deutschen Zunftwesens. Jahrbücher für Nö. und Stat. 27. kötet 1876. v. Levasseur: Histoire des classes ouvrières en France depuis la conquête de Jules-César jusqu'à la révolution I. Paris, 1889.

³ Below-t bizonyos tekintetben Kentgen előzi meg. (L. Änter und Zünfte.) G. v. Below: Territorium und Stadt. II. kiadás, 1923.

⁴ Így pl. Karl Bücher ellen, kinek gondolatai a munka fokozatos (5 fok!) előrehaladásáról a házi gazdálkodástól

A XX. század elején a hofrechtliche Theorie renaissanceát éli. Rud. Eberstadt¹ pl. annak legszélső követke-
venciáit vonja le. Ő nem szabad iparosok testületeiből származtatja a szabad céheket és kiegészíti ezt a magisterium, a földesúri birtokon dolgozó elemekből alakult, önbíráskodással rendelkező testület kérdésével. Őt cáfolja többek közt Keutgen,² de míg a hofrechtliche Theoriét elveti, az önbíráskodó testületet, az „Amt“-ot elfogadja a céh alapjául.

Bár Eberstadt teoriáját több ízben megcáfolták, ő még 1915-ben³ is ugyanezt a nézetet vallja és még a legújabb időben is állt a harc Below és G. Seeliger közt. Seeliger gondolatai főképen akkor méltók megfontolásra, mikor különválasztja a céhalakulás és a városi iparosság gazdasági és társadalmi eredetének kérdését. Elveti ő is azokat a szélsőséges teoriákat, amelyek a céheket „Fronhof“-ok iparos egyesületeiből származtatják,⁴ így tanítványának Walter Müllernek teoriáját is, kinek munkája pedig éppen a Below-tanítványok munkáihoz hasonlatosan szolgálta volna Seeliger ügyét.⁵ De a W. Müller dissertációjával egy esztendőben megjelent dissertáció egy Below-tanítvány, Wilhelm Gallion⁶ tollából oly meggyőző érvekkel bizonyítja a céhek szabad eredetét, hogy a Müller-féle elég gyenge munka nem vitázhat velük eredményesen.

Belownak és híveinek hatalmas támaszuk keletkezett Alfons Dopsch munkáiban, ki annak bebizonyításával, hogy a középkori nagybirtok sohasem képezett egy zárt komplexumot („Streubesitz“),⁷ megerősíti Be-

(Hauswerk) a gyáriparig (Fabrik) meglehetősen feltűnést keltettek. (L. a Handwörterbuch der Staatswissenschaften „Gewerhu“ cikkét.) Below válasza Die Entstehung des Handwerks in Deutschland. Zeitschrift für Soz. und Wschgesch. V. köt. 124—164., 225—247. l.

¹ Rud. Eberstadt: Magisterium.

² Keutgen: Aemter und Zünfte, 1903.

³ Der Ursprung des Zunftwesens (München und Leipzig, 1915).

⁴ G. Seeliger: Handwerk und Hofrecht. (Hist. Vierteljahrsschr. 1913. 437. és köv. l.)

⁵ W. Müller: Zur Frage des Ursprungs der mittelalterlichen Zünfte. (Leipzig, 1910.)

⁶ Der Ursprung der Zünfte in Paris. (Abhandl. zur mittleren u. neueren Geschichte, 24. füzet. Berlin és Leipzig, 1910.)

⁷ A. Dopsch: Die Wirtschaftsgeschichte der Karolingerzeit, 1913.

low egyik alapvető lételét. Dopsch legújabb munkájában maga is foglalkozik a céhkeletkezés problémájával és bizonyítja azt, hogy az ókor intézményei továbbéltek, bizonyítja egyúttal azt is, hogy a szabadipar a kora középkorban nem halt ki.¹ Ezzel akarta megcáfolni a hofrechtliche Theorie utolsó érveit, amelyek közt a legmeggyőzőbb éppen az volt, hogy ipar semmiből nem keletkezhetett, a kora középkorban pedig más iparos, mint szulgarendő, ninesen.

Természetesen a Dopsch-theoria sem talált teljes elismerésre. Így a legújabban Werner Sombart nyíltan a hofrechtliche Theorie mellett tör lándzsát.²

Fentiekben csupán dióhéjban igyekeztünk vázolni azt a hosszú harcot, amely a külföld tudományos irodalmában a céhek körül támadt és csupán a legfontosabb momentumokat akartuk kiemelni.

Míg azonban a külföldön a céhkeletkezés problémájával foglalkozó irodalom hatalmas könyvtárat tölt meg, addig Magyarországon kettős éyre támaszkodva, a céhkeletkezés problémája nem nagyon érdekelte tudósainkat.³

Ennek a kettős érvek első része azt állítja, hogy a magyarok az ipart nem tekintették magukhoz méltó foglalkozásnak és a régibb időben harcosokon kívül legfeljebb, ha földművelő akadt köztük. A második része az érvek, amely az elsőbből logice következik, az, hogy ennél fogva iparosok csak a külföldi telepesek, az ú. n. hospesek közt akadtak. Ezek a telepesek pedig nagyrészt Németország legműveltebb tájairól, pl. Köln vidékéről kerültek hozzánk, ahol már fejlett céhrendszer volt. tehát ezek a hospesek a magukkal hozott céhrendszert

¹ A. Dopsch: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, 1920. (II. rész), ez ellen az ellenvéleményt H. Wopfner recenziója Dopsch munkájáról fejezi ki a legélesebben. (Hist. Vierteljahrschr. 1923. 2. fűzet, 203. l. „Der durch D. versuchte Nachweis freier Gewerbetreibender im altdutschen Gebiet wird kaum befriedigen“). A régi római területen (Rómára és Ravennára vonatkozólag). L. M. Hartmann már régebben bizonyította a collegiák továbbélését: Zur Geschichte der Zünfte im frühen Mittelalter, 1909.

² Der moderne Kapitalismus, III. Aufl. 1919. I. 121. és köv. l.

³ Pl. Szádeczky: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon, 2. kiadás, 1913. A céhkeletkezés kérdésével alig foglalkozik.

egyszerűen átültették Magyarországra. Ha valaki, mint pl. Szádeczky, munkája első kiadásában német hatás helyett olaszt akart kimutatni, felzúgott az ellenvélemény és rövid vita után csakhamar napirendre térnek a kérdés felett. A céhkeletkezés problémáját ilyen módon elintéztetnek tekintve, a magyarországi igen terjedelmes céhirodalom kizárólag a céhek XVI. századi életével foglalkozott és elhanyagolta így gazdaságtörténetünk legérdekesebb fejezeteit; nem foglalkozott behatóbban a mohácsi vész megelőző magyar iparérettel.

Az előbb említett érvnek első részét megerősíteni, úgy hisszük, igen könnyű dolog. Az ipartól való idegenkedés nem specialisan magyar vonás, tulajdonsága ez minden primitív fokú népeknek. Hiszen még a görögökről is el lehet ezt mondani, ha történetüknek egy korai időszakát vizsgáljuk, pedig őket par excellence ipartűző népek szokás tekinteni.²

A mohácsi vész pedig annyira megváltoztatta Magyarországot élettelfogását, gondolkodásmódját, hogy az azt követő évszázadok telfogását a késői középkor Magyarországra vonatkoztatni igen merész dolog.

Mindettől eltekintve azonban, ha Magyarországon fényleg nem alakult volna ki semmi iparérett, ha tényleg eszpán az idegen telepesek üzték volna nálunk ipart, akkor sem volna, szerintünk, olyan egyszerűen elintézhető a céhkeletkezés problémája. Ezek az idegen telepesek u. i. a XII. század közepétől a XIII. század második feléig jöttek nagy számban, tömegesen Magyarországra. Ezt a kort még Németországban sem lehet a céhek virágkorának mondani, meglehetősen alakulóban, forrongásban van ott minden. Nem valószínű, hogy azok között a telepesek között, akik hozzánk jöttek, számos előkelő iparos vagy általában nagyobbszámú iparos volt. Ha tehát ezek közt a telepesek közt él is a hazájukbeli céheknek valami homályos emléke, annak kiforrott rendszere semmiesetre sem volt előtük ismeretes. És ha egy évszázadnak³ kellett elteltie a telepesek helyt foglalása

¹ Meltzl Oszkár: Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században (Századok, 1892, 633. és 720. l.) és Szádeczky válasza u. o. 1893.

² Pl. Pierre Waltz: Les artisans et leur vie en Grèce (Revue historique, 1924. júlillet août).

³ Maguk a szász történelírók is belátják ezt, pl. Archiv für Siebenbürgische Landeskunde 3. kötet (1848), 141. l. Zur Geschichte des Siebenbürgischen Handels vom Jahre 970.

és a céhek tulajdonképeni kialakulása közt — a teljesen idegen telepesekkel benépesített vidékeken is —, úgy bizonyítja ez, hogy idegen földön a homályosan ismert intézmény az otthonitól eltérő módon vagy esetleg ehhez hasonlatosan, de mindenesetre fokozatosan fejlődik ki és abban igen különböző tényezők hathatnak közre. Ennek a dolgozatnak a keretei közt nem térhetünk rá a külföldi telepesek körében kialakult ipar kérdésére, éppen azért mutatunk rá e helyen arra, hogy a céhkeletkezés problémája, ha azok közt a határok közt vizsgáljuk is azt, mint az eddigi kutatás tette, revizióra szorul.

A továbbiakban igyekezni fogunk beh bizonyítani azt, hogy a céheket nem lehet teljesen idegen eredetűnek tekinteni, mielőtt azonban erre rátérnénk, meg kell állapítanunk, hogy a magyar céhfejlődés szempontjából melyik külföldi teória mellett törjünk lánczát.

Jogi vagy gazdasági kérdésnek kell-e a céhmegalakulást tekintenünk? Jogtörténet vagy gazdaságtörténet körébe tartozik-e a céhek története. A külföldi tudományos kutatás eredményeül el kell fogadnunk, hogy a céhmegalakulás gazdasági funkció, a gazdasági viszonyok behatása alatt egyesülnek az egyforma ipartűzők egy testületté. Ezt a gazdasági funkciót azonban, véleményünk szerint, egy társadalmi folyamat előzi meg, melyben kifejlődik egy olyan iparososztály, amelynél a gazdasági erők hatása már érvényesülhet és amely már öntudatosan képes a saját érdekeit megvédeni.

Ezért tehát ennek a dolgozatnak tulajdonképeni célja a magyar iparososztály keletkezésének, szabad vagy nem szabad eredetének, tehát a társadalmi folyamatnak kérdését tisztázni, míg a második részben térünk rá a céhek megalakulásának kérdésére, a gazdasági tényre.

I.

A városi iparososztály eredete.

1. Legrégibb iparosaink.

A legrégebb magyar iparososztály kérdésénél, az előbbiekben többször említett gondolat tolul előtérbe: Volt-e a honfoglaláskori Magyarországon szabad ipar?

1845. „von Mitte des 13. Jahrhunderts an... von jetzt an breitet sich über die Geschichte siebenbürgischer Gewerbe ein undurchdringlicher Schleier, aus dem man bis zur zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts kaum zu helfen vermag“.

Előző fejtegetéseink során elvetettük azt a mult század vége óta meggyökeresedett felfogást,¹ mely művészeti és ipari téren ab ovo minden kezdeményezés lehetőségét elvitatja a magyaroktól. A modern kutatás eredményei szerint még a legprimitívebb kultúrának is megvan a maga egyéni sajátosságai, nem állíthatjuk azonban, hogy a honfoglaló magyarság körében számszerűsített szabad iparos élt volna. Jól tudjuk, hogy primitív népeknél az ipari szükségletek kielégítése a házi gazdálkodás keretein belül történik és ezt asszonyokon kívül rabszolgák végzik el.

Dopsch megállapításai a nyugati szabad iparososztály létezéséről semmiképen sem vonatkozhatnak Magyarországra. A „deserta avarorum” nem az a terület, amelyen a római kor hagyományai zavartalanul továbbélhettek volna. Magyarország volt a népvándorlás népeinek átvonuló helye és ezek a barbár népek elsöpörték a római városok minden nyomát, a római szabad ipar, a római collegiák minden lehető emlékét. Csak a tudományos kutatás állapította meg, hogy e területen egyáltalán volt némi római kultúra. Ez azonban nem volt eléggé meggyökeresedve, hogy ilyen komoly megváltoztatásoknak ellent tudott volna állni. S ha a tudósok esakánya ki is bányászta Magyarországon a római kor emlékeit, ezek csupán azt mutatják, hogy a rómaiak védelmi rendszere egészen idáig elterjedt, hogy voltak itt katonai telepek, de a középkori oklevelek és maradványok legszorgosabb átkutatása sem enged arra következtetni, hogy a római kultúra magyar területen továbbélt volna. Az a majduem fél ezredév, mely a népvándorlás és a magyarok honfoglalása közt eltelt, elemette a klasszikus ókor hagyományait. Magyarországot tekintethetjük annak a területnek, ahol a római kultúra hódítása megállt.

Műtörténeti emlékek, nyelvi megállapítások arra mutatnak, hogy a honfoglalás idején, a honfoglalók közt volt némi ipar,² voltak különleges magyar ipari készítmények is.³ A keresztény hitre áttért és letelepe-

¹ Pl. Pulszky: Magyarország archeológiája. II. kötet, 147. l. Budapest, 1897.

² Hampel: Honfoglaláskori régiségek. (Arch. Ért. 22. évf. 298. l.)

³ Szeremley Császár Lőránd ismertetése Szinyei könyvéről. (Magyar Nyelv, 1908. 154. l.)

dett magyarság körében eo ipso kell hogy legyen egy iparososztály, mely ellátja a legelsőrendű szükségleteket. Sehogy sem képzelhetjük ugyanis, hogy a legegyszerűbb ipari készítményeket a külföldről hozták volna be. Ez a középkor primitív közlekedési viszonyai között teljesen lehetetlen. Hol él azonban ez az iparososztály?

Az itt talált szláv népek, mint ahogyan Hóman ezt több dolgozatában kifejti,¹ csak akkor emelkedhettek a szolgtság állapotából a felszabadságra, ha földbirtokuk volt, ha földműveléssel foglalkoztak, azok az iparosok pedig, akik a szláv népek közt éltek, természetesen a magyarok magukkal hozott iparosaihoz hasonlóan, rabszolgasorra jutottak. Ezeknek az iparosoknak a száma a nagybirtokok megalakulása óta egyre növekedett.

Az iparososztály legrégebb nyomai tehát a szolgosztályhoz, a „servus“-hoz vezetnek.

A „servus“ jogi fogalom és mint ilyen rabszolgát, az állammal szemben sem joggal, sem kötelességgel fel nem ruházott egyént jelent, aki a középkor nagybirtokosainak, a királynak, egyháznak, esetleg valamely magánföldesúrnak vagyontárgyát képezi.

Mint jogi tényező tehát a servus semmi szerepet sem játszik a középkor történetében, annál fontosabb azonban a társadalmi és gazdasági szerepe, a középkor nagybirtokaihoz való viszonya.

Magyarországon a nagybirtok - - és ezalatt a királyi birtokok mellett főképen az egyházi birtokot, a kolostorok birtokát kell érteni - - csakúgy, mint a külföldön, nem képezett zárt egységet. A birtokosok szolgálónépeivel együtt kisbirtokos szabadok is élhettek, erre mutat a halászatok és legelők közös használata, és a nagybirtokon magán függő viszonyban élő népek is más és más kategóriába tartoznak.²

Szekfü meggyőző erővel mutatta ki, hogy hányféle különböző néposztály alkot egy középkori földesuri

¹ Az első állami egyenes adó. (Századok, 1912. 161. l.) Adó vagy földbér. (Századok, 1913. 189. l.)

² „in quibus dietis villis ecclesia habet terras et piscationes communes cum eisdem villis“ .. in predio Elchen et in alijs stagnis que oriuntur ex Danubio habent parte piscandi cum villanis“. Albeus-féle összeírás PH. RT. J. 789. l. és tihanyi népekre vonatkozólag „terrarii communem cum villanis“ etc. P. R. T. X. 502. l.

„familia“-t,¹ hogy ezek közt milyen különböző szolgálattal teljesítő, sőt már szabadnak is mondható népek élnek. Céljának megfelelően Szekfü a familiának hadi vagy belső szolgálattal teljesítő népeivel foglalkozik behatóbban, csak ezeket tartja ugyanis társadalmilag fejlődőképeseeknek. A kézműveseket egy helyre állítja a föld- és szőlőművelő népekkel és megállapítja róluk, hogy ezek képezik az egységes jobbágyosztály őseit.

Bennünket azonban éppen ennek a kézműves népszótlálynak társadalmi helyzete érdekel.

Azt látjuk, hogy már a XI. században vagy a XII. század elején is van némi differenciálódás a „servus“-ok közt és pedig nemcsak a jobbágiones equites és a többi servus közt, hanem igenis a föld-, illetve szőlőművelő servi és a kézművesek között is.

A tulajdonképeni servussal szembeállítva szerepel már az első, a mi szempontunkból figyelfemreméltó oklevélben, Szent László pannonhalmi birtokösszeírásában, az „ad omnia genera alia officiorum“ = a kézműves szolgáló nép.²

Nem fogadhatjuk el Erdélyinek azt a nézetét, hogy a szolgálattal tetszés szerint bármely foglalkozásra lehetett fogni.³ Eppen itt mutatkozik a különbség, mert a kézműves szolgáltnak bizonyos előképzettséggel kellett rendelkezniök. Ezért emelik ki már egész korai időben pl. az esztergályosokat „propter abilitatem“ ügyességük-nél fogva.⁴ Ha ilyen mesteremberre szükség van, azt az apátok egymástól vagy a királytól kérik el. Például 1150-ben II. Géza a pannonhalmi kolostornak adományoz egy embert családotul a halászat mesterségének gyakorlására (ad officium piscationis) boldog emlékü Dávid apát egyenes kérésére.⁵

Mikor pedig a dömösi kolostort építik, különböző helyekről hoznak alkalmas munkásokat, „kik az egyház és házáinak felépítése időtartamára jöttek“.⁶

Ezekkel szemben mindig mintegy összefoglaló név-

¹ Serviensek és familiarisok. Budapest. 1912.

² P. R. T. I. 592. l.

³ Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Történeti Szemle, 1915, 205. l.

⁴ 1138. dömösi alapítólevél. Knauz. I. 89. l.

⁵ P. R. T. I. 199. l.

⁶ Knauz. I. 89. l. „ad cooperandum ecclesiam et ad domos ecclesie construendam veniunt“.

vel illetik azokat a szolgákat, akik nem értenek semmi-féle mesterséghez. Példa erre az 1109-i veszprémvölgyi alapítólevél, amelyben egymásután felsorolják a különböző birtokokon élő mesterembereket *szám szerint*, míg — úgymond — „a többiek mind vagy szőlőművelő, vagy földművesek, vagy más szolgálatot teljesítők”.¹ Vagy például a bozóki apátság 1135-i alapítólevele, ahol *név szerint* sorolják fel a mészárosokat, halászokat, szűsesőket, szabót, vargát és molnárt, folytatván „*dedit servos... omnes vinitores cum uxoribus*”,² tehát szolgáknak, tulajdonképeni szolgáknak csak ez utóbbiakat tekintik.

Nem képzeltető, hogy ezek a szolgák vagy különösen azok a belső szolgálatot teljesítők, akiknek az apát vagy dékán „*tetszése szerint* készen kell állniok minden szolgálatra”³ vagy „*akik felhasználhatók minden szolgai munkálatra*”,⁴ a kézműveseknél jobb társadalmi, de főleg gazdasági helyzetben lettek volna.

Kell, hogy bizonyos szabadság birtokában legyen ez a kézműves szolgánép, mert együttélve a többi kis szabad emberrel, bizonyára azok ipari szükségleteinek egy részét is ők látják el. Városok, ahonnan ipari cikkeket be lehetett volna szerezni, még nincsenek; a szabad iparos is — ha akad ilyen — kénytelen földesuri fenntartóság alá helyezkedni, hogy könnyebben megélhessen. A földesuri birtokon élő iparosok nagy számából — már az egész korai időkben is — arra következtethetünk, hogy ezek nem kizárólag a szerzetesek számára teljesítették szolgálatot. A halászokra vonatkozólag ezt még különböző adatok is támogatják. (Itt jegyezzük meg, hogy a németországi első céhlévélnek nevezett kiváltságlevél éppen a wormsi halászok kiváltságlevele volt 1106-ból!)⁵

¹ *Ex omnibus possessionibus non habet Abbatissa aliquos servientes cum equis, nisi solummodo sexaginta et tres mansiones carpentariorum duos mansiones fabricarum et unum terratenam et custodem lagenarum, ceteri omnes sunt vel vinitores vel aratores vel alia servitia exhibitores.* Fejér. C. D. II, 46. l.

² Fejér: C. D. VII/5, 105. l.

³ *Servorum curialium qui ad omnia dum per decanum mittuntur parati sunt.* (Dömösi alapítólevél, l. fent.)

⁴ *Servos autem contulit cunctis servilibus officiis deditis.* (1214. leleszi alapítólevél CD. III/1. 161. l.)

⁵ Keutgen: *Urkunden zur deutschen Städtebildung.* 113. lap.

Az 1138-i dömösi alapítólevél szerint a halászok minden szerdán, pénteken és szombaton 30 halat kötelesek beszoigáltatni, a nagybőjt idején naponta 30, négy arasz nagyságú halat. Azzal a kifogással pedig, hogy a halászatban szerencsájük nem volt, nem védekezhetnek. Ilyen alkalommal vásároljanak halat és így tegyenek eleget kötelezettségüknek.¹

Ha tehát ezeknek a halászoknak kedvezőtlen halászat esetén módjuk volt halat vásárolni, akkor kedvező esetben bizonyára halfeleslegük lehetett, melyet viszont szabadon adhattak el. Ezek az emberek tehát már bizonyos mértékben halkereskedőknek tekinthetők.

Körülbelül száz esztendővel későbbi adatból azt látjuk, hogy a halászok a kapornaki konventnek már csupán halfogásuk egyharmad részét kötelesek beszoigáltatni és gyónás fejében minden egyes halász évente 60 háromaraszos halat köteles beszoigáltatni.² Tehát itt már úgyszólván teljes szabadságról beszélhetünk.

A XIII. század eleje különben is az az időpont, amikor a kézműves szolgálóosztálynak legalább is egy része már bizonyos szabadságnak örvend, bizonyos mértékben megerősödött. Már a XII. századból ismerünk példát arra, hogy a szolgáló-iparosok közt szabadok is élnek. Margit úrnő végrendeletében a pannonhalmi kolostornak ajándékoz egy szabadot családotul, akinek a kolostorral szemben egész kötelessége évi 12 öl szőnyeg beszoigáltatásából állott.³ A szabad iparosnak ily módon

¹ *III piscatores cum terra et magna silva et cum Tana predicta in Ipulj flumine dati sunt. Debet autem dare in omni quarta feria XXXta Pisces in omni sexta feria XXXta Pisces in omni sabbato XXXta Pisces. In quadragesima autem debent dare cottidie XXXta Pisces mensura autem Piscium quator Palmorum sint. Occasionem autem Piscatores isti non dandi nullam fingere possunt quia si felicitas piscationis ab eis aufererit emant pisces ad prescriptionem numerum et solvant debitum. (L. Knauz f. id. helyen.)*

² *...tercium vero partem piscium totaliter reservunt abbati. In capite vero tenuit unusquisque eorum dei abbati IX pisces ad longitudinem trium palmorum. C. comes adománylevele a kapornaki konvent számára 1230. Huzai Okmánytár 26. l.*

³ *Margit úrnő végrendelete, 1152. (P. R. T. I. 60). L. „iterum de liberum nomine Petrum cum tribus capitibus cui do unum bovem et decem oves cuius servitium non aliud sit nisi in singulis annis scilicet in festivitate Sancti Michaelis persolvat ecclesie duodecim ulnarum tapetam“.*

történt elajándékozása ránutát egyúttal a középkori ipar kötött voltára. Ha akadt is az iparosok közt szabad ember, ez is kénytelen magát egy magánföldesúr fennhatósága alá helyezni. A földesúr őt éppúgy tovább ajándékozhatta valamely egyháznak vagy bárki másnak, mint nemszabad kézműveslársát. Másrészt azonban ez a szabad kézműves földesúrnak sokkal enyhébb szolgáltatásokkal tartozik, mint nemszabad társa, így azt a 12 ól évi szőnyegszolgáltatást, melyet családjával együtt kell teljesíteni, távolról sem tekinthetjük egész munkájának. Ez valószínűleg munkateljesítményének csak csekély hányada.

Talán éppen ezeknek a köztük élő szabad iparosoknak a hatása alatt vagy a fejlődés természeteszerű következményeképpen a XIII. század elején a földesuri birtokokon élő kézműves szolganépek — bár különböző mértékben — *gazdaságilag* majdnem szabadoknak tekinthetők. Társadalmi és még inkább jogi tekintetben azonban még mindig a „servusok” osztályához tartoznak.

Igy nem kerülhette el például Tagányinak figyelmét sem a pannonhalmi úgynevezett Albeus-féle összeírásban előforduló kézműves szolganépek különbözősége: „E legtöbbszöyre iparosoknak rendi állása bizonyosan nem volt egyforma, lehettek köztük szabadok és szabadosok is, de eredetileg mindnyájan rabszolgák voltak”.¹ Amikor Tagányi más helyeken ellentétbe kerül a fentmondottakkal — amiben máris némi paradox ellentmondást látunk —, akkor ez, véleményünk szerint, azért történik, mert *jogi* szempontból vizsgálja ezeknek az iparosoknak helyzetét, mely jogilag lényeg rabszolgaság, míg azonban *gazdaságilag* csak *függő* helyzetnek tekinthető.

A XIII. század elején élő iparosok helyzetének vizsgálatánál természetesen nem kerülhetjük el a nevezetes Albeus-féle összeírás megvizsgálását.² Eszerint a pannonhalmi apátság birtokán élő összes népek bizonyos természetbeni szolgáltatásokkal (Szent Márton-napkor gabona, sör, ökör és különben is tyúk, lúd, kacska stb. ajándékok), emellett bizonyos munkálatokkal (kaszálás, bor-, kőfuvarozás, hírhordás) tartoznak az apátnak, helyesebben a kolostornak. Ezek között a népek közt

¹ Felelet Erdélyi: Árpádkori társadalomtörténetünk 12 legkritikusabb kérdésére. Tört. Szemle. 1916. 563. l.

² P. R. T. I. 771. l.

néha már örökölhető földdel is rendelkező,¹ tehát tulajdonképpen szabad lovas jobbágyok is vannak. A mindenkori kötelező szolgáltatásokon kívül azok, akik „*vérsávólt, ragu ajindékozott szolgálák*“, a hátukon kötelesek egész télen át fát hordani az apát udvarára,² esetleg az ilyen „*valódi szolgálák*“ szőlőt is művelnek, de sohasem szerepelnek a kézműves szolgáló népek között. Tehát a XII. századi elkülönülés a „*veri servi*“, a valóságos szolga és az iparos-szolga közt most még sokkal élesebben tükröződik.

Ezek közt az iparos-szolgák közt egyedül a szücsök azok, kik kizárólag az egyház számára dolgoznak, mert a kolostor műhelyében és a kolostor költségén teljesítenek szolgálatot.³ A főbbiek egyrésze ugyan még az előbb említett szolgáltatásokkal (fuvározás stb.) tartozik, de már csak másodsorban. Az esztergályosoknál ezt külön megemlítik, hogy nekik elsősorban az esztergályosmesterségben előforduló dolgokat kell az apát számára elvégezniük.⁴ A tímárok pedig csakis saját mesterségükkel kötelesek a kolostort szolgálni.⁵ Hogy pedig ez a szolgáltatás nem vette teljes munkaerejüket igénybe, azt megláthatjuk Miklós nádor 1226-i oklevelének a kovácsokra vonatkozó részéből.⁶ Az Albeus-féle összeírás a kovácsokat nem is említi a szabadabb kézművesek közt, tehát ezek „*ad officium fabrorum*“ a kovácsmesterségbeni szolgáltatásra és ezenkívül a többi közös szolgáltatásokra is kötelezettek. A Miklós nádor-féle oklevél, mely „a népek helyzetét“ szabályozza, hővebben megjelölve a kovácsok szolgáltatását, a következőket mondja róluk:

„Az ezen népek között élő kovácsok pedig a kolostorban egy üllön tartoznak dolgozni, de nem ők kötelesek vasat hozni, hanem csak egy kovács menjen közülök

¹ In villa Ohsun hec sunt nomina Johagionum Nicolai Moens Supera cum propria terra eorum hereditaria.

² Et tenentur per totam hiemem portare ligna super dorsum ad domum vel curiam abbatis et purgare quia omnes sunt servi empticii et domati.

³ Et isti sunt veri servi ecclesie.

⁴ Tenentur exercere servitium pellipariorum in officina monasterii in expensis monasterii.

⁵ Tenentur principaliter ad officium tornatorum plenarie et secundarie ad alia communia servitia.

⁶ Saltem de eodem predlo qui alio nomine tynar dicuntur, et isti non tenentur nisi ad hoc officium.

⁷ P. R. I. I. 678. l.

a vasbányába és válasszon elegendő vasat. És ezen az egy üllőn kívül patkókat és más szükséges dolgokat is kötelesek készíteni.¹⁾

Ezen az egy üllőn való dolgozás és a szükséges patkóknak az elkészítése semmi esetre sem méríthető ki a kovácsok teljes munkaerejét. Ezek csak úgy, mint társaik, a többi velük élő népek ipari szükségleteit látják el. Hiszen nemcsak a kolostorok ilyen kézműves szolgáló népei élnek vegyesen a többi szabad és kevésbé szabad népekkel; kifejezett példa erre a váradí regestrum 1219. évi adata, mely szerint a nyírfalubeliek, kik a szolnoki vár pékei, bevádolnak egyes szabad embereket, hogy földnélküliek.²⁾ Ezek pedig azt állítják, hogy földjük közös a várnépekével. Ezek a pékek tehát, akik függő várbeli iparosok, együtt élnek a szabad emberekkel és szabadságuk bizonyossága éppen ennek a közös földnek a birtoklása.

A XIII. század közepétől fogva látjuk, hogy a kolostorok kézműves szolgáló népei, bizonyos szolgáltatásoktól és a jogi függéstől eltekintve, teljesen szabadok, a városok népeivel keveredve, szabadon kereskednek. Ezzel, a városokban élő iparososztállyal tárgyalásaink során, a céhkialakulással kapcsolatban kell részletesebben foglalkoznunk, most csak egy példát említnék meg. IV. Béla 1264. oklevelében,³⁾ amelyet Nagyszombat város tanácsához intéz, megtiltja ennek, hogy a nagyszombati apácazárdá népeitől, akik közt *pékek*, *vargák* stb. vannak és a kolostoron kívül, a városban élnek és űzik iparukat, városi adót szedjenek. Ezeket már nem „servus”-nak hanem „officialis”-nak nevezi, ami már jogi tekintetben is emelkedést jelent.

Nem akarunk itt bővebben arra sem kitérni, hogy a XIII. század folyamán pl. a királyi aranyművesek — kik minden esetre a legelőkelőbb *függő* iparosok — milyen kiváltságos helyzetet foglalnak el,⁴⁾ de minden esetre lát-

¹⁾ Fabri vero ex eisdem populis tenentur operari apud monasterium in una incude non tamen ipsi debent portare ferrum sed unus faber ex ipsis vadat ad ferreum castrum eligendo tantum ferro. Similiter tenetur facere ferramenta et alia necessaria preter dictam unam incudem.

²⁾ Váradí Regestrum 235. l. (Karácsonyi—Borovszky-kiadás.)

³⁾ Wenzel A. U. O. VIII. 93. l.

⁴⁾ Már 1243-ban nemesít IV. Béla egy „magister Scemeyt „aurifabert”, felmentve őt „ab omni iugo debiti sive ser-

hatjuk azt, hogy a XIII. században már egy gazdasági-
lag megizmosodott kézműves szolgúnéppel állunk szem-
ben, kik forradalmi megmozdulással a jogi szabadságot
is elérni szeretnék.

A XIII. század Magyarországon a társadalmi forra-
dalom, a társadalmi átalakulás kora és ez a forradalom
a társadalom legalsóbb, jogi szempontból számba sem
jövő rétegeit is megmozgatta.

Azt látjuk, hogy a kolostorok szolgáló népei (ne-
vezziük őket rabszolgáknak vagy sem) megmozdulnak
és mindenütt követelik szabadságuk elismerését.

A legismertebb jelenség, amely azonban távolról sem
áll olyan elszigetelten, mint ahogy ezt állítani szokták,
a pannonhalmi egyház és népei közt lefolyt per.

1233-ban az apátság népei fellázadtak és követelték
szabadságaik elismerését. Maguk közül választott „prin-
cipales capitanei populorum et jobagionum“, kik termé-
szetesen a szabad jobbágyok közül valók — és a kolos-
tor közt formális egyezség jön létre (1233 április 20-án)
a pápai legátus kiküldött inquisitorai előtt. Június 1-én
pontokba foglalják a sérelmeket, ahol első helyen az
iparosok, névszerint „kovácsok, szűcsök, szakácsok, pé-
kek, vargák“ sérelmei állanak, kik tiltakoznak, hogy
„egész Magyarországon“ megterhelt szekereket kötele-
sek szállítani az apát részére.² Június 8-án azután ez
alól a kötelezettség alól fel is mentetnek Enoch domi-
nikánus és Cognosceus jogtudós, mint választott bírák
előtt.³

1234-ben azonban, dacára az előbbi egyezménynek,
a népek még mindig lázadoznak és nem teljesítik a mun-
kát, miért is büntetéssel sújtják őket. A jobbágyok egy-
egy havi börtönt kapnak, a népek közül egyesek pedig
teljes rabszolgaságra jutnak, fejüket félig megnyírják.

viciit“ (Wenzel, VII. 1. 148. l.), 1248-ban pedig István mesternek
„qui in arte aurifabri fideliter servisset“... „propter idem
officium“ Keszei főbíját adományozza (Kn. I. 372. l.). 1263-ban
ugyanesak IV. Béla adományoz egy földet, melyet eddig
Stephannus aurifaber „sub annuo censu“ bírt (H. O. V.
35. l.). V. István 1270-ben „Matheus aurifaber noster“ nek
adja Zarberyn birtokot (W. III. 237.), melyet ugyanez a
Máté még 1290-ben a veszpremi egyháznak adományoz
(W. III. 237. l.).

¹ P. R. T. I. 715. l.

² P. R. T. I. 716. l.

³ P. R. T. I. 726. l.

A lázadás nem ért véget. Az egyház népei nem nyugszanak meg és bár 1234 február 2-án Jakab praenestei püspök megerősíti a büntető oklevelet, még ugyanazon évben András király az Enoch—Cognoscens-féle egyezményt erősíti meg.¹

1240-ig nem is szólnak oklevelek arról a forrongásról, mely az egyház birtokán végbement; ebben az évben megerősítik Miklós nádor 1226-i oklevelét, ami tehát az egyház győzelmét jelenti, de az iparos szolgáló népek mégis elérték valamit.

„Mindazok a szolgáló népek — így szól az oklevél 7. pontja — vagyis a szücsök, vargák, kovácsok és mindazok, kik Szent László oklevelében a mindenféle mesterségben szolgálók közt említettnek (ad omnia genera officiorum) hat szekereket kötelesek adni állatokkal együtt, hogy bort hordjanak az apát és a barátok számára, vagy a mi udvarunkba vagy máshová az egyház ügyeinek érdekében.”²

Tehát az iparosok nem úgy, mint eddig, bármikor és bárhová korlátlanul kötelesek szerekkel a kolostor számára fuvarozni, hanem összesen hat szekérrel és csak „az egyház ügyeinek érdekében”, vagy borszállításra.

A pannonhalmi népeknél jobb eredményt értek el a bakonybéli apátság Akol falubeli népei, kik 1254-ben lázadtak fel az apátság ellen. Így elnyerik az ácsok, hogy Szent István napjától Keresztelő Szent János ünnepéig csak felváltva hetenként kettő-kettő köteles az egyháznak szolgálni és tízed fejében csak egy köből búzát és egy köből rozst, valamint minden ház egy esikét köteles szolgáltatni. (Ez tehát majdnem teljes szabadság!) Az esztérgályosok is csak a három nagy ünnepen kötelesek némi szolgáltatásokra.³ Ezek a népek mesterségüket tehát ügyszólván teljesen szabadon gyakorolhatják.

1263-ban a zalavári apátság roholyani népei lázadoznak, élükre a kovácsok állnak, ezek azt állítják magukról, hogy sem ők, sem a Rada-falubeli conditionariusok nem szolgálónépek, hanem szabad emberek és nem kötelezettek azokra a szolgáltatásokra, amelyeket az apát rájuk akar kényszeríteni.⁴ Ezek a kiküldött emberek

¹ P. R. T. I. 718. l.

² P. R. T. I. 789. l.

³ P. R. T. I. VIII. 292. l.

⁴ Bohud Zok Abraham Isup et Jonas idem Laurentius Mark et Chofok fabri ipsius monasterii Zaladiensis C. D. IV.3. 146. l.

maguk és társaik nevében teljes szabadságot követelnek az egyháztól. Ezt azonban nem nyerik el, hanem — csak úgy, mint őseik, ők is továbbra kötelesek az apátságot szolgálni.¹

1269-ben a tilhanyi apátság Gamas-falubeli népei lázadoznak, kik „libertates condicionales”-ben megerősítetnek, 1270-ben pedig az ebben a faluban élő munkások (*kézművesek*) közül egy Skomas nevű ember teljes szabadságot nyer.²

Az előbb említett oklevelekben a lázadók élén kézművesek álltak vagy kifejezetten az ő érdekeiket szolgálta ez a forradalmi megmozdulás. Nagyon sokszor azonban a kézműveseket nem emelik ki külön, ilyenkor azonban tudnunk kell és ez az előbbiekből bebizonyított-nak tekinthető, hogy a közönséges szolgáló népek közt ez esetben is vezető szerepet töltenek be.

Már 1238-ban fellázádtak a garamszentbenedeki egyház udvardi szolgálónépei, kik 11 okealja földet mondanak a magukénak, a király kimondja, hogy jogtalanul lázádtak fel és hogy leberetvált fejjel, tehát teljesen rab-szolgasorsra süllyedve adassanak vissza az egyháznak.³ Az egyház tehát ebben az esetben is győzött.

1237-ben a pannonhalmi apátságnak Ság faluban lakó emberei akarják magukat kivonni az egyháznak teljesítendő szolgálat (officium) alól és azt állítják, hogy szabad emberek, kik szabad földjükkel önként (spontanea voluntate) álltak az egyház szolgálatába. Az egyház officialisa esküvel bizonyítja, hogy ők az említett szolgálatokra kötelezettek és ezért beretvált fejjel adatnak vissza az apátságnak.⁴

A pannonhalmi apátság aszalói népei 1241-ben lázadnak fel és ők elérik azt az eredményt — egyezség útján —, hogy nem tartoznak mással, mint minden hold föld után egy pondussal és a tízeddel.⁵ 1246-ban a bakonybéli apátság endrédi udvarnokai lázádtak fel, beretvált fejjel adják őket vissza.⁶ 1250-ben pedig Roland ná-

¹ ad omnia illa servitia quae avi athavi et proavi ipsorum... se esse et fuisse conditionarios monasterii memorati. (Fejér f. id. helyen.)

² ex *operatoribus* Ph. R. T. X. 623. l.

³ Kú. I. 267. l.

⁴ Fejér: CD. IV.3. 97. l.

⁵ Ph. R. T. I. 792. l.

⁶ W. II. 190. l.

dor esallóközi udvarnokai vallják magukat szabadoknak.¹ 1245-ben a nyitrai püspöknek a vár népeivel a tized miatt volt per² és még 1302-ben is találkozunk hasonló jelenséggel.³ Ekkor a budai káptalan ewreimi szőlőművelői lázadnak fel és akarnak szabadulni kötelezettségük alól, de a budafelhévízi konvent előtt mégis kötelezik magukat a szolgálat folytatására.

Azt látjuk, hogy ezek a lázongások, ezek a forradalmi mozdulatok többnyire nem vezetnek célhoz. A harcban győztes az egyház, a földesúr marad. Csakhogy az oklevelek nem őrzik meg minden társadalmi folyamatnak a nyomát, helyesebben csak lefolyt, befejezett, vagy kezdődő tényekről számolnak be.

Ha tehát a XIII. század közepe után azt látjuk, hogy a kolostori birtokokon a kézműves szolgák száma megfogyott,⁴ és viszont a király egyre több olyan birtokot adományoz el, melyet lakói elhagytak, köztük pl. a „kovások földjét, Koachit“,⁵ ezt nem magyarázhatjuk egyszerűen a tatárjárással, ez a tény kell hogy gondolkodóba ejtessen hennünket. Még inkább akkor, ha azt látjuk, hogy ez a szabadulni vágyás a XIII. század második felében megijeszti a földesurakat, akik most már kedvezmények megadására is hajlandóbbak lettek. Így pl. 1270-ben a tihanyi apátság éppen ezért ad bizonyos engedményeket veszprémszöllősi népeinek, mert számuk a legutóbbi időben igen megesapponant.⁶ Hiszen ezeknek a népeknek olykor olyan erejük van, hogy földesúri földeket a magukénak vindikálnak és azokat tőlük erőszakkal kell visszafoglalni, mint ahogy ezt Lőrinc nádor több 1268-ban kelt okleveléből látjuk.⁷ Ez a megerősödés a leghatározottabb cáfolata annak a theoríának, hogy a földek elnéptelenedése stb. kizárólag a tatárjárás következménye lett volna. 1301-ben Herrieus bakonybéli apát oklevelében

¹ W. II. 216. l.

² W. II. 199. l.

³ Anjoukori G. T. I. 39. l.

⁴ Erre a tényre Erdélyi is rámutat: „Egyházi földesúr és szolgái a középkorban, 21. l.“, csak hogy ezt azzal magyarázza, hogy „nem türekedt már a kolostor iparosok megszerzésére“.

⁵ quendam terram fabricarum nostrorum quae Koachit vocatur... vacuum ac habitatoribus destitutam. Fejér: CD. VI.3. 379. l.

⁶ Fejér: CD. V.1. 77. l.

⁷ W. III. 186, 188. és 190. l.

részletesen elmondja, hogy a monostor urfalubeli szolgálónépei egy bizonyos István mester elnyomása következtében és a nagy s nehéz munka és szolgálat miatt kénytelenek voltak a földet elhagyni és más területre vándorolni.¹

A vándorlás tehát úgyszólván hallgatólagosan elismert joga lett ezeknek a szolgálónépeknek, akiket azzal igyekeznek a földesurak helyhez kötni, hogy kedvükbe járnak, tekintettel vannak rájuk. Például amikor V. István 1262-ben nagyszőlősi hospesei számára ajándékoz egy területet, melyen a királyi halászhok élnek, külön kiemeli, hogy abból olyan területet kell hagyni a halászhoknak, ahol kényelmesen eltarthatják magukat („unde se possint commode sustentare“).²

Azt látjuk tehát, hogy a XIII. században a nagybirtokok szolgáló népei, élükön a kézművesekkel, annyira megerősödtek, mondhatni felszabadultak, hogy a nekik nem megfelelő birtokról máshova vándorolni képesek, másrészt pedig, főképen olyan helyeken, ahol városok fejlődtek, maguknak gazdaságilag kedvező helyzetet teremtettek.

Itt azonban két kérdéssel kerülünk szembe: 1. milyen a viszonyuk ezeknek a vándorló elemeknek városaink legrégebb lakosságához, az ú. n. hospesekhez; 2. hogy a már megalakult városokban milyen helyzetbe kerülnek ezek a szolgálónépek földesurukkal, illetve a városi hatóságokkal szemben.

Az első kérdésre a következő fejezetben igyekezünk választ adni, míg a második kérdéssel akkor fogunk foglalkozni, mikor a céhmegalakulás tulajdonképeni problémáját fogjuk tárgyalni.

2. A „hospesek“.

Az előbb elmondottakban igyekeztünk bebizonyítani, hogy legrégebb iparosaink a szolgarendűek sorában keresendőek. Kérdés most már, hogy honnan került elő városaink szabad iparostársadalma, amelynek körében jöttek létre a céhek. Így jutunk el annak a megvizsgálásához, hogy hova nyúlik gyökere városaink legrégebb

¹ *coacti sunt et compulsi per predicta medietate necessitate loca propria deserere et ad alienas terras sive provincias transferré.*

² W. VIII. 31. 1.

társadalmi osztályának, a hospeseknek. A hospes latin szó, magyarul vendéget jelent és már legrégibb törvényeinkben is igen sokszor fordul elő. Vizsgálata tehát elvisz bennünket társadalomtörténetünk „legkritikusabb” korszakához, a régi Árpád-kor társadalmának történetéhez.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy ez a társadalmi réteg kizárólag csak Magyarországon volt-e ismeretes, vagy pedig hogy a külföldi koraközépkori társadalmának körében is előfordultak-e hospesek?

Külföldön főképen Franciaország az a terület, amelyen a Karoling korban és az azt követő időkben jelentős számban ismerik a hospeseket, olyannyira, hogy számos értekezés foglalkozik létezésüikkel, anélkül, hogy a kérdést teljesen tisztázní tudnák.

Az egyik és legrégibb felfogás a hospeseket az ú. n. párizsi (notredamei és St. Père de Chartres-i) cartulariák alapján teljesen szolgarendűeknek tartja, sőt ezek közt is a kistelekkel rendelkezőket látja hospeseknek.¹ Az utóbbi gondolatot, a hospesetek kiesiny voltát még újabban is felvetik, de a hospeseket a szabad parasztok közül valóknak tekintik.²

Más felfogás szabad bérlőknek tekinti ezeket a franciaországi hospeseket, kik szabadon mehettek egyik helyről a másikra. A késő középkorban, E. Mayer szerint, elűnik a különbség a hospes és a függő (grundhörig) parasztok között.³

Schröder teljesen szabad bérlőknek tekinti a hospeseket, kik éles ellentétben állanak a függő parasztokkal.⁴

Lamprecht és vele együtt sok kutató kis szabad gyarmatosítókat lát a hospesekben, kiket a lakosság ide-oda húzódo, alsórendű szabad rétegének tekintenek.⁵ Ezeknek feladata a parlagon heverő föld megművelése

¹ Guérard: Cartulaire de l'abbaye de St. Père de Chartres, 1840. Guérard: Cartulaire de l'église Nôtre Dame de Paris, 1850.

² Delisle: Etudes sur la condition de la classe agricole en Normandie au Moyen-Age, 1903.

³ E. Mayer: Deutsche und französische Verfassungsgeschichte, 1899. II. 50-52. l.

⁴ Schröder: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 1907. 462. l.

⁵ Beiträge zur Geschichte des französischen Wirtschaftslebens im 11. Jahrhundert, 1878. 95-98. l.

és ennek ellenében a földesúrral szemben bizonyos szolgáltatásokra váltak kötelezettséggé.¹

Egy francia kutató szerint a hospesek igen nagy hatással voltak a franciaországi földhözkött földművelő népesség fejlődésére, illetve annak felszabadulására. Ugyanez a kutató azonban a hospesek idegen származása mellett tör lándzsát és teljesen szabadoknak mondja őket.²

A kutatóknak egy másik csoportja Maurert követve, a hospeset nem tekinti jogi fogalomnak, mert szerinte hospes lehet szabad, félszabad, de szolga is.³ A hofrechtliche Theorie hívei, céhekről szóló munkáikban is, valamennyien ezt a nézetet osztják, így pl. régebben Stieda, újabban Müller is.⁴

A legújabb revideált hofrechtliche Theorie hívei közül egy Seeliger-tanítvány disszertációtémául választotta a hospes-kérdést. Szerinte a hospes igenis szabad, de szabadsága korlátozott, mert személyileg függ az úrtól. Haberkorn szerint, ha a hospes az egyik birtokról a másikra megy is, régi urához bizonyos személyi függő viszonyban marad, míg új urának gazdasági vagy egyéb szolgáltatásokkal válik alattvalójává. Szerinte tehát a hospes-szabadság nem teljes szabadság (Minderfreiheit), egy, esetleg két oldalról is korlátozott.⁵

A külföldi kutatások eredményét levonva, azt látjuk tehát, hogy a Karoling-kor utáni időben élő hospes korlátozott szabadsággal rendelkező egyén, aki személyileg és gazdaságilag egy, esetleg két földesúrtól is függ; lehet azonban ez a függés tisztán személyi (esetleg harsi szol-

¹ Luchaire: Histoire des institutions monarchiques de la France, 1883. Lavissee: Histoire de France, 1900. Auger: Les dépendances de l'abbaye de St. Germaine 1906—1909. Mindannyit idézi Haberkorn: Die Hospites der nachkarolingischen Zeit, 1919. 5. l.

² Edm. Sée: Les hôtes et les progrès des classes rurales en France au Moyen-Age. (Nouvelle revue historique de droit français et étranger, XXII, 1898, 116—131. l.)

³ L. v. Maurer: Geschichte der Fronhöfe der Bauernhöfe und Hofverfassung in Deutschland, 1862. I. 34. és II. 72. lap.

⁴ Stutz: Geschichte des kirchlichen Benefizialwesens, 1895. Glasson: Histoire du droit et des institutions de la France, 1896. (oml. Haberkorn id. helyen). W. Stieda f. id. munkája, W. Müller id. munka 52. l.

⁵ Paul Haberkorn: Die Hospites in nachkarolingischer Zeit (nach den Cartularien von Paris) 1919. (Posthumus kiadás, a szerző a fronton esett el, disszertációját már 1915-ben nyújtotta be.)

gálat) vagy csak gazdasági. Azt a feltevést, amely különben is csak itt-ott bukkan fel, hogy a hospes idegen eredetű lett volna, teljesen megeáforítják.

Magyarországon „hospes” alatt még a legújabb kutatók is kifejezetten idegen szabad telepest értenek, ki az Árpád-korban a par excellence ipartűző lakosságot képezi.

Ez a vélemény főképen Árpád-kori emlékeink két pontjára támaszkodva alakult ki és pedig:

1. Szent István „Intelmeinek” ismeretes 6. pontja, melyben inti fiát, hogy a külföldről bejövő vendégeket (hospites) fogadja szívesen, mert „gyenge és törekény az ország, melynek egy a nyelve és szokása”.¹

2. Kálmán király törvénykönyvének 80. pontja: „Szabadok és vendégek, miként a szlávok és más idegenek, kik más földjén dolgoznak, szabadságukért ugyanannyi (4) dénárt adjanak, nem kevésbé annyi dénárt munkájuk megváltásáért”.²

Ebből a két pontból és Kálmán király törvénykönyvének nevezetes 35. pontja alapján³ itélték meg, véleményünk szerint a XI. századbéli hospes helyzetét.

Az Árpád-kori hospes társadalmi helyzetének rekonstruálásánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a „hospes” jelentése más a XI., más a XII. és ismét más a XIII. században; a fejlődési folyamat csak a XIV. században ér véget, ekkor állunk szemben a magyarországi egységes hospes-osztállyal.

Ahhoz, hogy követhessük ezt a fejlődési folyamatot, elsősorban Árpád-kori törvényeinket, okleveleinket kell vizsgálat tárgyává tenni.

Árpád-kori törvényeink közül hospeseket első ízben Szent István I. decretumának 24. pontja említi, amely szerint a hospes nem hagyhatja el gazdáját és egyik földesúr ne csábítsa el a másik hospesét. Itt nincs szó a hospes idegen voltáról.⁴

¹ St. Stephani de morum Institutione liber capit. II. „Sicut enim ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites ita diversas linguas et consuetudines... secum ducunt... nam unius linguae unius moris regnum imbecille et fragile est.” (Endlicher, 305. l.)

² Endlicher, 370. l.

³ Si quis hospitem accola terram civium cohabitavit aut iuxta medietatem substantio civium expeditionem faciat aut octo denarios solvet, Endlicher, 364. l.

⁴ Endlicher, 317. l. „De his qui hospites alterius sibi tollunt.”

Szent László I. decretumának 25. pontja szerint: „Si dominus servi sui corpus aut villicus pauperis villani vel hospitis ad ecclesiam non detulerit tantundem poenitatur.”¹

Tehát itt a szegény földnélküli vándorlót nevezik hospesnek és természetesen ezalatt nem értenek idegent.

Szent László második decretumának 16. pontja kifejezetten az idegen (külföldi) kereskedőkre vonatkozik, mely szerint minden idegen „hospes”, ki idegen országból lovasárlás vagy egyéb kereskedés céljából Magyarországra jön a határispánnal a királyhoz menjen és a király poroszlója előtt, a király engedelmével vásároljon.²

Az ú. n. I. esztergomi zsinat 21. pontja clericus hospesről szól és ezalatt kifejezetten külföldit ért.³

A nevezetes Albeus-féle decretum 35. és 80. pontja — véleményünk szerint — a hospes megítélése tekintetében sem teljesen azonos értelmű.

A 35. pont a *nemszabad várnépek* közt élő hospesekre vonatkozik, akikről egyáltalán nem mondja, hogy idegenek lettek volna, míg a 80. pontban kifejezetten idegen hospesekről szól. Mindezek a hospesek nem teljesen szabadok, mert hisz „in terris laborant aliorum” (mások földjén dolgoznak), illetve a nemszabad várnépek szolgáltatásában résztvenni kötelesek.

Az esztergomi zsinat 28. és 29. pontja ismét megszívlelendő. Csak a *hospes* és a *servus* társadalmi rétegéből származókra vonatkozólag intézkedik arra az esetre, ha azok egyházi pályára lépnének. Tehát a *servus* fölött álló, de függő emberek lennének eszerint a hospesek.⁴

Nem lehet szándékunk azokat a vitákat eldönteni, amelyek ezek körül a legutóbb tárgyalt pontok körül különböző szempontokból, évek hosszú sora óta folytak, csupán azért említettük meg őket, hogy rámutathassunk arra, hogy XI. századbéli törvényeink a hospeset nem mint egységes társadalmi osztályt említik.

¹ Corpus iuris hung. I. 58. l.

² De cuiusvis hospitis negotiatione.

³ Endl. 352. l.

⁴ Endlicher, 353. l. 28. Si quis hospitem canonice regule se sponte subdidit nihil ad illum eius pertineat nisi forte et ipse voluerit. 29. Si vero clericus servus ecclesie fuerit illi etus ad pristinam servitutem non redeat, sed inter illos ecclesie habeantur.

Ha összevetjük a törvények rendelkezéseivel azt, hogy „vendég“-nek (hospes) nevezik okleveleink azokat az előkelő nemes urakat, kik pl. Gizella királyné kíséretében jöttek az országba,¹ de viszont „Vendég“ a neve számtalan esetben annak a szolgának, aki egyik helyről a másikra került,² akkor a XI. századi Magyarországon, véleményünk szerint, nem lehet egy egységes „hospes-osztályról“ beszélni.

Nem állíthatjuk, hogy hospes alatt kizárólag idegent értenek, mert míg törvényeink egyes helyein kifejezetten a külföldit tekintik hospesnek, másutt az ellenkezője tűnik ki és többször, ha idegent említenek, azt ismét nem nevezik hospesnek. Így nevezetesen Szent László I. decretumának 35. pontjában, hol pedig kifejezetten Magyarországon letelepedett olaszokról (Latiní) szól és intézkedik,³ egy szóval sem mondja, hogy ezek hospesek. Ugyancsak nem nevezi hospesnek Szent László III. decretuma 11. pontjában az idegen kereskedőket,⁴ akiket pedig a II. decretum 16. pontjában — mint látuk — hospeseknek említi. Szent István I. decretumának 24. pontja, a Kálmán-féle törvénykönyv 80. pontja szerint félszabad függő egyének lennének a hospesek, a Szent László I. decretum 25. pontja szerint földnélküli, tehát tulajdonképen nemszabad egyének. Az oklevelek egy részében a hospes mint előkelő külföldi úr szerepel, más részében mint legalsóbbrendű rabszolga. (Ha u. i. nem kerüli el figyelmünket az előbb említett „Vendég“ név és meggondoljuk Tagányi megállapítását, hogy a „XI. században egész falyakkal költözködnek még a szolgarendűek is, kiktől pedig leginkább várnök, hogy helyhez legyenek kötve“.)⁵

Fejtegetéseink conclusiójaképen tehát azt szeretnénk megállapítani, hogy a XI. században a „hospes“ nem *jogi* fogalom. Ugy mint a Karoling-kor külföldi hospesei közt, ezek közt is lehetnek előkelő szabadok,

¹ Pl. egy 1372-i átírtban fennmaradt oklevélben „cum Kesla regina Hungarie etc. Sopron vármegye története. I. 7. l. és számtalan más helyen.

² Magyar Okl. Szótár 1078. l. 12. esetben „servus“ és libertinus neve és másutt számtalanszor, pl. „In eodem predio ancillas Chuce scilicet cum Vasard et filia Vendega“ 1199. Fejér: C. D. IX. 7. 639. l.

³ Corpus iuris hung. I. 58. l.

⁴ Eadl. 344. l.

⁵ A polgár szó vitájához. (Magyar Nyelv, 1908. 455. l.)

félszabadok, de lehetnek szolgák is; vannak köztük külföldiek és vannak hazaiak is.

A XII. században a helyzet megváltozik. Külföldről az egyes előkelő vitézekre és a ritkán Magyarországra vetődő kereskedőknél kívül¹ nagy csoportokban jönnek idegen, nagyrészt földműves elemek az országba, akik valószínűleg többnyire a külföldön már rég kialakult hospes-osztályból, a legkönnyebben mozgó függő elemből származnak.² Ezek révén megkezdődik a XII. században a hospesek társadalmi osztályának kialakulása.

Az idegen hospesek, kik külföldről nagyobb csoportokban jönnek be, lehetőleg a király földesúri fennhatósága alá helyezkednek és nagyobb területeket (territorium), mint a Szepesség és Erdély, népesítenek be. Itt mindig nagyobb szabadságok elnyerésére törekednek és igyekeznek szabadulni a földesúrtól való közvetlen függés alól.

A kisebb csoportokban bejövő idegenek azonban a nemszabad népek közé keveredve azok közé elviszik a felszabadulás lehetőségének gondolatát. Ezeket a XII. század végén és XIII. század elején hospeseket magukat sem szabad azonban teljesen szabadoknak képzelnünk. A nemszabadok közt élve, szabadságukért folytonos küzdelmet kell folytatniuk,³ a szolganépekkel együtt ajándékozzák el őket,⁴ költözködési szabadságuk, mint azt Tagányi megállapítja, teljesen irreális valami. Okvetlenül kellett valakihez tartozniuk, mert különben szabadságuk is kockán forgott és „szabad költözködési joguk önmagában az

¹ Domanovszky: A harnineadván eredete.

² Az idegenforgalom és a külföldi kereskedelem közötti és csekély voltára jellemző a Szent László-féle decretum fentemlített pontja.

³ A váradi regestrum számos ismert adata, amikor egyes várnépek, vagy más, függő viszonyban álló emberek bevádolnak különböző hospeseket, hogy nem szabadok. Karácsonyi—Borovszky-kiadás (272. l., 1223. évből) 165. l., 1208. évből) 180. 1214. évből) etc. és Hazai oklevéltár 74. l. 1255. évből.)

⁴ Furidjanus 1156. ajándékleveléből ... „predictus archiepiscopus eidem ecclesie tres villas in parochiam concessit villam Bratka in qua ecclesia sita est villa Leva cum conventu hospitum ibidem commorantium, vagy Stephanus Adrianus fia a garamszentbenedeki apátságnak ajándékoz: Item aliam possessionem Zamto in vicinato adiacentem LXXII mansionibus hospitum et terram ad XL aratra.” Knauz. I. 116. l.

éhenhalástól sem menthette meg őket.¹ A szolganépeket ezektől a hospesektől a jogi szabadságon kívül, mely nem képez közzelfogható különbséget, tulajdonképen csak a gazdasági szolgáltatások eszkélyebb és főkép kényelmesebb volta választja el. A szolganépek célja tehát hospessé válni és így a jogi szabadsággal az anyagi helyzetben is javítani.

Már a XII. század végén akadunk olyan példára, hogy az egyházi szolganépeket hospes gyanánt kezelik² és a XIII. század elején a szolganépek közt meginduló — az előbbieken tárgyalt — forradalmi mozgolódás is a hospesi szabadság elérését célozza.

A földek elnéptelenedését nem lehet pusztán a tatárjárással magyarázni, mert, hogy ha azt összefüggésbe hozzuk a szolganépek szabadulni vágyásával, nem is látszik túlságosan vakmerőnek az az állítás, hogy éppen a tatárjárás okozta felfordulás könnyítette meg a szolganépek felszabadulását, illetőleg hospessé válását. A hospesi állapot azonban — mint már említettük — még messze áll a teljes szabadságtól.

Ne feledjük, hogy a XIII. századvégi ajándéklevelekben nem is egy esetben adják meg a lehetőséget a „conditionarius“, tehát szolgáló népeknek, hogy más szolgálati helyre menjenek³ és ekkor nyilván meg előttük a városok, amelyek — bár többnyire kiemelik, hogy az odagyűlő népek szabad származásúak legyenek — szíve-

¹ Tagányi: Felelet Erdélyinek etc. 546. l. és Vázlatok a régibb Árpádkor társadalomtörténetéhez (Társadalomtudomány, Concha szám, 1922 december, 214. l.). Tagányinak ezeket a XI. századra vonatkozó megállapításait a XII. század végére és a XIII. század elejére is érvényesnek tartjuk, sőt ekkor válik tulajdonképen igazán jelentőssé ez a kérdés.

² Ceteri populi ecclesie non molestarentur si in propria villa hospitarentur. Fejér: C. D. II. 300. l.

³ III. András 1291. oklevelében, melyben két Nándor nevű falvat, melyben eddig királyi népek laktak, az esztergomi székesegyháznak ajándékozt: „eisdem conditionariis nostris transeundi in locum conditionis, alium concedent liberam facultatem“ és V. István 1270-i oklevelében, melyben Epel falvat az esztergomi káptalannak adományozza: „cum conditionariis nostris qui nobis et progenitoribus nostris annuatim vinum dare consueverunt... exceptis tribus mansiōnibus Borhe videlicet et duobus fratribus...“, erre a helység lakosai a király elé járulnak és kérik, hogy „de ipsa villa recedendi liberam licenciam“ adja meg. A király azonban ezt megtagadja, csak a Borhe-féle 3 ház távozhat. (Wenzel, XII. 5. l.)

sen fogadják be a hozzájuk menekülő kisebb-nagyobb-számú tömegeket.

A városok keletkezésének problémája, legalább is ezen a helyen, nem képezheti fejtegetésünk tárgyát, csak két pontot szeretnénk megvilágítani:

1. hogy a városokba gyűlő hospeseknek van-e valami köziük a fetszabaduló szolganépekhez,

2. mely tulajdonképen az elsőből következik, hogy a XIII. századi hospes-osztály is olyan túlnyomó részen volt-e idegen származású, mint a XII. századbéli.

A XIII. század hospesének megítélésénél ismét gondnunk kell arra, hogy bizonyos különbség van azok közt a „hospites regis” közt, akik nagy csoportokban jöttek idegen országokból és a fentemlített módon a Szepességben vagy Erdélyben telepedtek meg és azok közt a földesúri hospesek közt, akik kisebb-nagyobb tömegekben a szétszórt földesúri birtokokon helyezkednek el még akkor is, ha ezek a birtokok nevezetesen királyi birtokok. Amikor pl. Schünemann a városi lakosság, a hospesek eredetét tárgyalja, egy évtizedek óta elfogadott és állandósult nézetnek ad kifejezést akkor, amikor a hospesek közt — a most tárgyalt korszakra vonatkozólag is — a magyarok előfordulását csak esetlegesnek („gelegentlich“) tartja és a városi lakosság gerincét a *XI. században* a várakba telepedett német hospesekben látja.¹ Teljesen elmellőzte azonban, más még később megállapítandó tényeken kívül, az ilyen módon tárgyalban értelmezett földesúri hospes létezését.

Már a XIII. század legelején találkozunk az egyházak népei közt a hospessel, kit a szolgáló néppel szinte egyenrangúnak említenek és ha a XIII. század közepétől fogva összevetjük a szolgálónépek (populi conditionarii, mint őket most már nevezik) és a hospesek szolgáltatási kötelezettségét, nem fogunk lényeges különbségre akadni. Ebből azt láthatjuk, hogy a szolgáló népek egy része sikerrel vívta ki az engedelményeket régi szolgálati helyén.²

Már a XIII. század 30-as—40-es éveiben történnek olyan ajándékozások, hogy az elajándékozott conditio-

¹ Konrad Schünemann: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert. 1923. (Ung. Bibliothek I. Reihe Bd. 8.) III. 1.

² IV. Béla oklevele a kolozsmonostori konvent számára (1207): et de omni populo eorum tam de jobagionibus quam hospitibus cuiuscunque conditionis sunt (Féjér CD III.)

nariusok, szolgálónépek földesuraiknak csak pénzbeli szolgáltatással tartoznak.

Például a békakúti apátság 1237-i alapítólevele szerint minden ház 1 csirkén kívül csak 1 fertő és 40 akó gabona szolgáltatására köteles,² 1245-ben 8 embert ajándékoznak a pannonhalmi apátságnak, kik évente fél fertő fizetésére kötelezettek,³ IV. László egy évnélküli oklevélben a hévízi „censualis“ népekről szól, kik évente egy unciát tartoznak fizetni.⁴ Mindezek kifejezetten XIII. századi adatok, a XIV. században még inkább bizonyítható, hogy a földesúri szolgáló népek *gazdasági* helyzete a hospesekével nemcsak hogy vetekedett, hanem sokszor azokénál kedvezőbb volt.

Előbb azonban vessünk egy pillantást a XIII. századi hospesi kiváltságlevelekre:

1238-ban a „magna villa Verőcze“-nek adott privilegium szerint minden egyes porta a helyi mértékkel mért 4 pondust fizessen,⁵ 1246-ban az esztergomi érsek keresztúri hospesekének adott privilegiumában ez áll:

„De uno aratro solvent comiti suo unum fertonem, hi qui sunt sine aratro et in domibus aliorum solvent unum pondus et dimidio hospiti suo.“⁶

Itt tehát a házért és szántóföldért gazdájuknak fizetendő földbéren felül szolgáltatásuk ugyanúgy egy fertő, mint az előbb említett szolgálónépeké.

1240-ben a barsi hospesek a „comes castri“-nak a következőket kötelesek szolgáltatni: egy juhot, 100 kenyert, 12 csirkét, 12 köből sört és minden ház egy köből bűzát évente egyszer karácsonykor.⁷

A nagyszőlősi hospesek minden földdel rendelkező háza évente 3 pondust és minden földnélküli ház 1½ pondust fizet.⁸

1257-ben az István slavóniai bán által a nova villa Crisio-ban lakozó hospeseknek adott kiváltságlevél sze-

2. 89. l.; Inoc pápa oklevele a veszprémi káptalan számára: in eodem suburbio in quo nulli conditionales ac hospites vestrae ecclesie morantur CD. IV. 2. 75. l. hospites liberi vel conditionales.

² Ko. I. 167. l. IV. László 1283-i oklevele, Wenzel, VII. 29. l.

³ RT. II. 284. l.

⁴ Endlicher, 443. l.

⁵ Wenzel, IX. 548. l.

⁶ Endlicher, 469. l.

⁷ Wenzel, VII. 103. l.

⁸ Wenzel, VIII. 31. l.

rint ezek „pro libertate“ a háznak kötelesek fizetni házanként 40 dénár.¹

1265-ben a „beryni“ hospesek házanként 3 pondus fizetésére kötelesek és ezenkívül kötelesek a falu érdekében vagy a király ügyeiben mindenkor egy napra szekereket és ökröket szolgáltatni. Ezenfelül a comesnek évente és házanként 2 dénár, a királynak pedig különböző ajándékok járnak.²

Vessük ezt össze akár a pannouhalmi szolgálónépek *gazdasági* helyzetével; alig fogunk különbséget látni.

Nem lehet itt — véleményünk szerint — arról szó, hogy ezek a szolgáltatások királyi s így mintegy állami adót képeznének, mert hiszen ezekben a kiragadott példákban is egyik helyen az esztergomi érseknek, másik helyen a szlavón háznak kellett azt fizetni. A király is csak mint magánfőlelesúr lép fel és részesül a földesúri szolgáltatásokból. Természetesen a királyi hospesek helyzete sokkal kedvezőbb, mint például a „comes“-i hospeseké, akik számára Moys nádor és a soproni comes állít ki kiváltságlevelet. Ezek 1. minden egyes ház 3½ pondust ad és a maior ville-nak 1 dénárt, 2. az évente kötelező megvendéglésen kívül 1 ökröt vagy egy jó sertést, 10 csirkét és két kacsát kötelesek adni, 3. borukból, ha olcsóbb 10, ha drágább 5 köböllel adóznak, 4. mint külön kegyet adják meg nekik, hogy aratáskor csak akkor kötelesek az ispán gabonájának betakarításánál segédkezni, ha akarnak. Ugyanesak külön kegy gyanánt nyerik el azt a kedvezményt, hogy mindenkor fuvarozni csak oly módon kötelesek, hogy visszaérkezhessenek az étkezés idejére. „Aki pedig el akar tőlünk szakadni és más helyre akar távozni“, annak a távozása különböző feltételekhez van kötve.³

Ez a legutóbb említett kiváltságlevél, úgy hisszük, a legélesebben mutatja azt, hogy a hospesi *szabadságot* mily kevés választja el a szolgálónépek *függő* helyzetétől és így talán kevésbé fogjuk hatalmasnak látni azt a vá-

¹ Endlicher, 480. l.

² Endlicher, 506. l.

³ Endlicher, 520. l. 5. hoc eorundem concessum est libertati ut ad rescandus segetes nostros nullus ipsorum invite poterit compelli, nisi sua propria bona voluntate concesserit, hoc etiam addito quod nemo ex illis in nostram legationem mittendus erit nisi per tantum usque horam prandii poterit perveniri si qui etiam illorum se a nobis voluerit absentare et de loco dicto recedere.

laszfalat, mely a kettőt egymástól elválasztja és inkább fogjuk megérteni, hogy milyen könnyen mehetett végbe a szolgálonépeknek a hospesek közé való olvadása.

Ez a beolvadás többféle módon történhetett: Az előzőekben tárgyalt módon, mikor a felszabadult szolgálónépek egy-egy csoportja vándorlása közben a hospesek közé vegyül és így velük együtt nyeri el a kiváltságokat; mikor hospesek telepszének a szolgálónépek közé és ez utóbbiak elnyerik a hospesi szabadságokat; végül, ami tulajdonképen az első móddal függ össze, amikor egyesek elhagyják szolgálati helyüket és valamilyen városba telepedve, hospesekké lesznek. Ez azonban inkább csak a XIV. században következik be.

Az első módon történt bevándorlásnak — mint azt már többször kifejtettük — csak nyomait őrizték meg okleveleink, magát a *tényt* nem. Kiváltságleveleink nem jelölik meg pontosan a hospesek eredetét és nem mondják meg számszerint, hogy hányan voltak közöttük ez előtt szolgálonépek. „*Stadtluft macht frei*” mondja a német közmondás és ha behizonyítottak tekintjük azt, amit az eddig elmondottakkal, úgy véljük, sikerült világossá tenni, hogy a XIII. század társadalmi forradalmában a szolgálónépek egy része régi szolgálati helyén olyan kedvező *gazdasági* helyzethez került, amelyet a hospesi szabadságtól csak a *jogi* függőség különböztet meg. Más része viszont a jogi függőség alól magát forradalmi úton szabadította fel, akkor egész természetesen látszik, hogy a XIII. századi hospesek nagy része ezek közül a szolgálonépek közül került ki.

A második beolvadási tény emlékei az oklevelekből egészen élesen tűnnek felénk. Ez természetesen majdnem kizárólag azokon a területeken következik be, ahol városok keletkeztek. Legtisztább képet Győrről és Esztergomból nyerhetünk. Győrött az 1240. és 1271-es kiváltságlevelek, mint ez általánosan ismeretes, őrzik a nyomát annak, hogy miképen olvadtak össze a győri várnépek az újonnan odagyűlő hospesekkel.¹ Esztergomban pedig azok a pereskedések, amelyekel a város lakossága az érsek, a földesúr ellen folytat, lépésről-lépésre mutatják,

¹ Eudlicher, 526. l. 1. Hónnan Magyar városok fentidézett helyen. Ezzel a kérdéssel, mielőtt hogy szorosán összefügg a városkeletkezés és a előkeletkezés problémájával, a következőkben fogunk részletesen foglalkozni.

hogy a régi érseki szolgálonépek miként válnak egyenrangú ellenfelekké és későbbi időkben miként emelkednek „eives Strigonienses“-sé.

Hogy egyeseket, akik a területeken laknak, miként olvasztanak a hospesek közé, arra példa a barsi hospesek 1240-i privilegiuma, amelyben egy Guda nevű kertészt fivérével és földjével együtt a hospesek szabadságában erősitenek meg.¹ Nagyobb tömeg beolvasztására példa a pozsonyi 1291. kiváltságlevél, a városi hospesek közé olvasztják a pozsonyi vár eddig függő halászeit.

Összefoglalva a XIII. század hospeséről eddig elmondottakat, ezeket jogilag szabad, de gazdaságilag valamely földesúrtól, esetleg a királytól függő egyének kell tartanunk, kik részben idegen, külföldi telepesek, részben a felszabadult szolgálonépek közül rekrutálódnak és vannak közöttük — ez a túlnyomó rész — akik az újonnan alakult városokban, de vannak olyanok is, akik a városon kívül a földesúri birtokokon élnek. Ezek közt vannak azután olyanok, akik a gazdasági szolgáltatást a harei szolgálattal eserélik fel. Példa erre a turóczi Uzda esete, vagy a clurnoki hospeseké, kik a halászat, illetőleg vadászat gyakorlását eserélik fel a harei szolgálattal.²

A most elmondottakból természetesen következik, hogy már a XIII. századi hospes is csak részben idegen, részben magyar származású. (Nem áll ez — mint többször hangsúlyoztuk — Erdély és a Szepesség hospesire, kik majdnem kivétel nélkül idegenek. Privilegiumaik, például az 1224-i Andreanum is, ahol „hospites Teutonici Ultrasilvani“-ról beszélnek.)³ Azt látjuk, hogy a kiváltságlevelekben lehetőleg hangsúlyozzák azt, ha kizárólag német hospesekről van szó, mint Torockó vagy Szatmár-Németi privilegiumaiban.⁴ Ez az eset azonban igen ritka, gyakrabban arról hallunk, hogy a hospesek, mint a valkóbeliek, lehetnek „németek, szászok, magyarok vagy szlávok“⁵ vagy Luprechtzazanál, ahol külön-

¹ Item de terra eiusdem castri ad tria aratra quam quidem otticus nomine Guda detinemat quem etiam cum suo fratre in numero ac libertate hospitum eorundem relinquimus permansurum, W. VII, 103. l.

² C. D. VII, 48. és Mályusz Turóc megye kialakulása 114. l. (Bpest, 1922).

³ Endl., 421. l.

⁴ Endl., 426. l. 1230. évből.

⁵ Endl., 434. l. 1231.

bőző nyelvű és conditiojú emberek egyazon szabadságnak ürvendének.¹

Jellemző ebben a tekintetben Szögyény esete. Az esztergomi érsekség intézkedik 1290-ben az „ungarica villa Sceuden“-beli hospeseiről, 1291-ben pedig a „teutonica villa Sceuden“-beli hospeseiről.²

Mind az eddig említett példák a XIII. századból valók s mindezek a fejlődés menetét igyekeznek vázolni, míg azonban a XIII. század a társadalmi forrongás, a XIV. a kialakulás, a megérés kora.

A XIV. század a jobbágyosztály megalakulásának ideje és ugyanekkor áll előttünk kiforrott alakjában a hospesek társadalmi osztálya. Akár a városokban, akár a földesúri birtokokon él is ez, társadalmi és jogi tekintetben azonos osztály, a különbség csak gazdasági téren van.

A XIV. századi hospes személyileg és jogilag szabad, szabadon vándorolhat egyik helyről a másikra, — ezt a szabadságot különben addigra már az ú. n. jobbágyosztálynak is sikerült kivívnia³ — de bizonyos mértékig függ egy földesúrtól, legyen az a király, a királyné, az esztergomi érsek, vagy bárki más. Ez a függés természetesen sokkal lazább a függőviszony ott, ahol városok alakultak, ahol egy egységes városi polgárság áll szemben a földesúrral,⁴ mint ott, ahol a földesúri birtokon kisebb csoportokban a jobbágyok mellett, tőlük alig különbözve, élnek a hospesek.

Az a némiképen függő, de könnyen mozgó, egyik birtokról a másikra, majd innen esetleg a városokba özönlő társadalmi osztály, amely a Karoling-kor utáni Francia- és Németországban a hospesek osztályát alkotta, nálunk a XIV. századig fejlődött ki.

A XIV. század elején adják ki azt a nagyszámú oklevelet, amelynek mindegyikében vagy a király, vagy valamely magánföldesúr birtokára esődít mindentéle népségeket. Ezek közt legtöbb a jobbágy, aki ezekre a birtokokra érkezve hospes lesz, új földesurával szemben

¹ Endl., 472. l. 1272. évből.

² Knauz II., 251. és 276. l.

³ *Libere condicionis*, Hazai oklevéltár, 193. l.

⁴ l. Esztergom barcát.

hospesi viszonyban áll.' Ha már most az első telepedési helyet elhagyta, mint hospes vándorol tovább.

Mint ilyen hospes azután magánbirtokra is kerülhet, ahol esetleg már nem hospes községekben, hanem a jobbágyság közé vagyülve él, például egy 1342. oklevélben, amely a birtokos és nagysejéni nemesei közötti határokat szabályozza, a jobbágytelkek közt előfordulnak „György és Imre hospesek telkei” és több olyan telek, amely „hospitibus decorata” hospesekkel van benépesítve, vagy egy 1322. oklevél, amelyben Elefánti János szabályozza jobbágyságának szolgáltatását, akik közt a „hospicium”-ban lakó hospesről is megemlékezik.¹ A hospicium, a hospes telek jellemzi ezeket a XIV. századbeli hospeseket, akik nem élnek községekben. Az adatok elégtelensége folytán nem tudjuk megállapítani, hogy a hospicium és egy egyszerű jobbágytelek közt milyen különbség van, tény azonban, hogy számtalan esetben a hospeseket a jobbágysággal azonosítják, nem lehetett tehát nagy a különbség.

„Famulusok vagy hospesekről szól egy 1354-i oklevél,² a „laskudi hospesek, Lőkös mester jobbágyságai”-t említi egy 1362-i oklevél,³ 1373-ban először a „jakabvágásai hospesekről és jobbágyságokról” van szó, míg az oklevél másik részében összefoglaló névvel csak a „jakabvágásai jobbágyságokról” beszélnek;⁴ 1384-ben az esztergomi káptalan megemlíti az óbudai apácák hos-

¹ Novezzük ezeket a birtokokat falvaknak, városoké — véleményünk szerint — nem illati meg őket.

² Nemzeti Múzeum, Kállay-levéltár. S. XIV. No. 684.: „curias... Georgii et Emerici hospitium”, „locus sessionalis hospite decoratus”, „...et duo loca sessionalia similiter hospitibus decorata”.

³ Ka. III. 13.: „tunc idem hospes de eius domo seu hospicio transducerentur” etc.

⁴ Pülöp pozsonyi alispán oklevelében, melyben a pozsonyi egyháznak jelenti, hogy Churke András comes villieusa a laskói hospeseket „de propriis ipsorum hospitiis in villa Luce videlicet ad hospicium Amolei” kergette. Múzeum Törzsszám 1339. I. 4.

⁵ „...ex parte Mathie scilicet Solavi Clementis parvi Nicolai filii Ernay Emerici dicti Chorba et Thome Kapas dicti famulorum suorum et aliorum sociorum ipsorum seu hospitium de dicta possessione Chale. MODI. 4446.

⁶ „Contra hospites de Laskud Jobagiones videlicet magistrorum Leukeus dicti Lengel et Stephani filii Stephani de Kallow.” Kállay-levéltár 1362. évből, 1352. szám.

⁷ Kapu-levéltár (Nemzeti Múzeum) 1373. évből.

peseit, vagyis jobbágyait.¹ 1392-ben a nyulakszigeti apácák jobbágyairól, vagyis hospeseiről hallunk.² A gyarmati hospesek is, mint mathucynai Szilveszter jobbágyai szerepelnek 1381-ben.³

De nemesek ezeket, a birtokokon, mondjuk falvakban élő hospeseket nevezik jobbágyoknak, de királyi vagy királynői jobbágy a városokban, királyi vagy királynői városokban élő hospes is.

A vári-hospesek, kiket más helyen civiseknek is neveznek, kiknek választott bírák és esküdtjeik vannak, egy 1353-i oklevél azt mondja: „idem hospites de Vary essent Jobagiones regales“; ugyanczt, vagyis hogy királynői jobbágyok, állítják a tarpai hospesekről is, míg Tarpát más helyütt kifejezetten városnak (civitas) mondják, melynek választott magistratusa (bíró és esküdtek) van.⁴

Bars „civitas“ hospesei és civisei is „Jobagiones domini Regis“nek mondják magukat.⁵ királyi jobbágyok a „libera villa Ratheba“-beli hospesek és az iker-váriak⁶ is, viszont a királyné jobbágyai a ceglédi, keckeméti és kőrösi hospesek.⁷

A jobbágy és hospes közt tehát már igen csekély a különbség, jobbágyból hospessé válni igen egyszerű

¹ „...hospites de eadem Jobagiones religiosarum dominarum Sanctimonialium claustrum veteri Budensis.“ MODL. 7097., 1384.

² „...de Jenew jobagionibus dictarum dominarum in ipsorum nec non ceterorum omnium concivium et cohospitum ipsorum... nomine.“ MODL. 8097., 1392.

³ „Universi populi et hospites de Gyarmath Jobagiones Sylvestri de Mathucyna.“ Nemzeti Múzeum. Kállay-levéltár 1381. évből, 1761. szám.

⁴ Nemzeti Múzeum, Kállay-levéltár 1355. sz. 1353. évből. egy 1358-i oklevélben (1193. sz.): „Benche iudex de Wary simul cum iuratis“ szerepel.

⁵ Erzsébet királyné 1361-i oklevelében „hospites seu jobagiones nostri de Tarpa“, Kállay-levéltár, 1321.: „Item Stephanus filius Pauli iudex ac Thomas filius Emerici iuratus civitatis Tarpa vocate pro universis Jobagionibus reginalibus de dieta Tarpa“, Kállay-levéltár. No. 1365. 1352. évből.

⁶ Váci káptalan oklevele előbb a barát villieus és iuratusokról, majd „omnium jobagionum domini nostri regis“, MODL. 4777. sz. 1358. évből.

⁷ Hazai Okmánytár III. 173. Kónt Miklós 1358-i oklevele.

⁸ „Fidelibus suis villiei et universitati Jobagionum nostrorum de Cegléd, de Keckemeth et de Keues.“ Erzsébet királyné 1382-i oklevele MODL., 6973.

dolog, a földesúrnak megfizetett terragium ellenében szabadon vándorolhat a jobbágy és válhatik hospessé. Ekkor válik általánossá a beözönlésnek az a módja, amelyre az előbbiekben mutattunk rá, hogy ugyanis egyesek, kik előzőleg jobbágyok voltak, a városokba vándorolva, hospesekké válnak. A vándorlás folytonos, sokszor megemlítik, hogy előbb ide- vagy odaváló, most pedig emide tartozó hospes.¹ Olyan felszólamlások, amelyekben földesurak városokba özőnlő jobbágyaikat visszakövetelik, a XIV. században gyakoriak. Természetesen ez rendszerint akkor történik, ha a jobbágy földesurával szemben kötelezettségének nem tett eleget.

1343-ban a Szentgyörgyiek követelik Pozsony városát oda bevándorolt jobbágyaikat és névszerint megemlítik, mint legnevezetesebbet, Perlitold szűcsöt. Pereskedés után abban állapodnak meg, hogy a pozsonyi polgárok közül egynék ki kell kérnie Szentgyörgyi Péternek, vagy az ő officialisának az engedélyét a szűcs letelepedéséhez, különben az szűcsnek tekintendő.²

1332-ben Róbert Károly felszólítja semjéni Lengyel Jánost, hogy a tőle engedéllyel eltávozott Bene és fiai fölött, akik most már nem az ő jobbágyai, hanem Szatmár városának a hospesei, az ítélkezést a városnak engedje át.³

1330-ban Kállai Ubul nevében Garai Miklós nádor felszólítja Jánosfia Istvánt, aki most Patakon hospes, de azelőtt a nevezett úr jobbágya volt és köteletségének vele szemben nem tett eleget, ökrökkel, lovakkal és 40 forinttal adósa maradt, hogy egy meghatározott terminuson jelenjen meg előtte.⁴ 1398-ban pedig ugyanezal Kállay Ubul Szabolcs megye magistrátusa útján megállapítja, hogy Hensel Péter, aki jelenleg kassai polgár, azelőtt az ő kállói jobbágya volt, magát jogtalanul vonta el kötelezettségei elől és terragium megfize-

¹ Pl... „Paulo filio Martini quondam de Gewr villa regali nunc vero hospite de Harangozow.“ MODL 4567, 1354. évből, Nicolans filius Bone quondam hospes de Kando nunc vero de Fedemus.“ MODL 4350, 1353. évből.

² Anjou-kori okmánytár IV, 325. l., a pozsonyi káptalan oklevele 1343-ból.

³ Anjou-kori okmánytár II, 625. l.

⁴ Kállay-levéltár 1330. évből, 1728. sz.

tése nélkül távozott.¹ 1402-ben pedig Kállay Lökös fia, Miklós, György nevű jobbágyának hagyatékát követeli, aki kassai hospessé lett.²

Azt is láthatjuk, hogy a XIV. században a városi poigárság közt egyes urak népei és jobbágyai élnek, anélkül, hogy ez nagyobb zavarokat okozna. Így például Lökös nádor egy 1394-i oklevelének külső oldalán ezt láthatjuk: „Contra iudicium iuratos ac universos cives de Lamperthazaya nec non populos et jobayones Rudalphi de Mochola in eodem residentibus.”³

Mindazzal azt szeretttük volna bebizonyítani, hogy a XIV. században megalakult hospes-osztály képezze az bár a városi lakosság igen számottevő rétegét, vagy legyen ez a földesúri birtokokon, falvakban élő elem, egy, a jobbágyosztályhoz igen közelálló, attól csak egyes kiváltságai által eltérő társadalmi osztály. Ennek eredete pedig — eltekintve, mint ezt többször hangsúlyoztuk, a Szepesség és Erdély szinte egyöntetűen külföldi eredetű lakosságától — részben ugyan mindenestre idegen bevándorlókban keresendő, nagy tömegben azonban, véleményünk szerint, a felszabadult szolganépekből alakult és a fejlődés további menetében a már létrejött jobbágyosztály közül beszívargás útján növekedett.

Arra a kérdésre tehát, amelyet először vetettünk fel, hogy milyen kapcsolatban állnak az előző fejezetben tárgyalt servusok, akikben legrégebb iparososztályunk magya keresendő, a XIII. és XIV. században megalakult városok hospes lakosságához, úgy hisszük, az elmondottakban sikerült választ adnunk. Ezzel pedig válaszolni szeretttünk volna arra az általánosan elfogadott és a kutatások alapját képező teoriára, amely legrégebb iparosainkat kizárólag a külföldről bevándorolt hospesek sorában keresi. Legrégibb iparosaink ugyanis ezek szerint nagyrésztben a XIII. század társadalmi forradalma következtében felszabadult szolgálóosztályból

¹ „...se alienasset... non habita licentia nequinsto suo terragio depositio.” Kállay-levéltár 2386. sz. 1398. évből.

² Kállay-levéltár XV. sz. 108. sz. „quondam jobagto ipsius videlicet Georgius... non obtenta licentia nec iusto terragio persoluto contra Regni nostri consuetudinem ac cum omnibus bonis et rebus de dicta possessione sua vestri in medium transulisset” és ezért követeli, hogy hagyatékából kielégítsék.

³ Kállay-levéltár No. 2239., 1394. évből.

kerültek ki, úgy hogy ezek vagy eredeti szolgálati helyükön, vagy pedig vándorolva, hospessé változtak. Természetes azonban, hogy a hospesek között idegen telepesek is nagy számban fordultak elő és így iparosaink egy része ezek között keresendő.

Erős és egységes iparososztály természetesen csak a városokban tudott kifejlődni, ahol a gazdasági lehetőségek megvoltak.

A következőkben tehát a városokban élő iparososztály XIII. és XIV. századi gazdasági helyzetével kell foglalkoznunk, azoknak a gazdasági tényezőknek az érvényesülésével, amely ennek az iparososztálynak céhekbe való tömörülését idézte elő.

Dr. Léderer Emma.

A jubileumi búcsú kihirdetése Magyarországon 1776-ban.

(Első közlemény.)

A közönségesen szent évnek nevezett jubileumi búcsút,¹ amely a katolikus vallás tanítása szerint bizo-

¹ A jubileumi búcsú történetére vonatkozó, főleg olasz művek kritikai bibliográfiáját 1775-ig összeállította Francescantonio Zaccaria: Dell' Anno Santo, Roma, 1775 c. munkájának (második kiadása: Roma, 1824) bevezetésében a XVII—XXXIX. II-on, Zaccaria az addig megjelent művek közül a Szent Évek története szempontjából kettőt tart fontosnak: Tommaso-Maria Alfani O. P., Istoria degli Anni Santi, Napoli, 1725 (a szerző terjedelmes, 592 lapnyi munkáját gróf Althann Mihály váci főbíró-püspöknek, nápolyi alkirálynak ajánlja) és Manni, Storia degli anni santi, Firenze, 1750. Továbbá A. Bendel: Der kirchliche Ablass in seiner historischen Entwicklung, dogmatischen Auffassung und praktischen Anwendung, nebst einem Anhang über das Jubiläum, Rottweil 1847; J. Feszler, Sammlung vermischter Schriften über Kirchengeschichte und Kirchenrecht, Freiburg, 1869; K. Cl. Näthen, Geschichte aller Jubeljahre und ausserordentlichen Jubiläen der kathol. Kirche, Regensburg, 1875; Anton de Waal, Das heilige Jahr in Rom, Münster, 1900; F. Crostarosa, I pellegrini in Roma nei passati giubilei, Roma, 1900; H. Thurston, The holy Year of jubilee, London, 1900; Franz X. Kraus, Das anno santo, az Essays II. kötetében, Berlin, 1900; Virginio Prinzivalli: Gli anni santi (1300—1925), Roma, 1925 (első kiadása: 1899). Inkább a jubileum teológiai tartalmát tárja fel Prohászka Ottokár: A szent év, Katholikus Szemle, 1900, 21—31. II. — A középkori szentévek (1300—1500) történetére igen bőses: Nicolaus Paulus: Geschichte des Ablasses im Mittelalter I—III. Paderborn, 1922—3., a II. 101—23. és III. 181—94 ll. — Az első, 1300-i szentév történetéhez lásd: Quatrocchi: L'anno santo del 1300. Storia e bolle pontificale da un codice del sec. XIV, del Cardinale Stefaneschi, Roma, 1900; V. Cian, Il giubileo del 1300 nei versi d'un contemporaneo fiorentino, Roma, 1900 (Giornale storico della letteratura italiana, XXXV.). Nic. Zingarelli: Il Giubileo senza il Papa: 1350, Il Secolo XX, 1924 831—6 ll.; Th. Münteichs: Eine Abhandlung des sel. Petrus Canisius über das Jubiläum, Zeitschrift für kath. Theologie, 1900, 373—82. II.; Karl Schottenloher: Rom, eine Münchner Pilgerfahrt im Jubeljahr 1575, beschrieben von Dr. Jakob Rahus, Hofprediger zu München, München, 1925 (a római magyar

nyos feltételek teljesítése esetén különleges lelki kegyelmeket, teljes bűcsút juttat a római bazilikákat meglátogató hívőknek, először VIII. Bonifác hirdette ki 1300 február 22-én az egész világnak. Maga ez az intézkedés csupán formájában volt új, mert már a IV—V. századtól kezdve szokásos volt, hogy a hívők még messzevidékekről is az apostolok vagy a mártírok sírjainak meglátogatására jöttek,⁷ teljes bűcsút elnyerését pedig már a keresztes hadjáratban való részvétel is lehetővé tette.

pálostemplomra, a S. Stefano rotondora vonatkozó adatok kul). Az 1450—1600. évek között megünnepelt szent évek történetére vonatkozólag becses összefoglalás, az irodalom és a kiadatlan források bő ismertetése található Pastor: Geschichte der Päpste seit dem Ausgange des Mittelalters eddig megjelent 12 kötetében. — Magyar vonatkozású szempontjából is fontos: Ernst Laslowski: Die römischen Jubeljahre in ihren Beziehungen zu Schlesien, Historisches Jahrbuch der Görres Gesellschaft, 45. kötet, 1925, 219—40. ll. — A magyar irodalomban sem a szent évek egyetemes történelével, sem a magyar részvételével a szent éveken nem foglalkoztak. Pedig hogy erre vannak adatok, v. ö. Paulus és Laslowski id. munkáit az ott felsorolt irodalommal együtt. Nagy Lajos 1350-i római zárandoklátát egy falfestmény örökíti meg a Szent Péter-templom altemplomában. V. ö. Bánfi F. Perenc: Nagy Lajos királyunkat ábrázoló festmény a Szent Péter altemplomában, Katholikus Szemle, 1926, 531—8. ll. Az 1450 i jubileumra vonatkozólag v. ö. J. Chr. Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs, III. Thl. J. Abt. Wien, 1813, 152—3 ll. továbbá pl. Burgio pápai nuncius jelentését 1526. szeptember 5. ról. Magyarországi pápai követek jelentései 1524—26. Budapest, 1884, 450. l. ll. és magyar fordításban: Mohács Magyarországn. Napkelet-könyvtár, 12. füzet, 122. l. Nem foglalkozik ugyan a szent évek történetével, csupán annak elnyerésére és elvégzésére ad utasításokat, tehát ilyenképen van bizonyos történeti értéke: Dominicus Viva S. J.: De Jubileo praesertim anni sancti ac de indulgentiis universim enchiridion, Tyrnaviae, MDCL. V. ö. Akantisz Viktor: Dr. Tudoszesku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára, Budapest, 1922, 77. l. A Róma magyar vonatkozásairól és a Rómát járó nevezetesebb magyarokról v. ö. Riedl Frigyes: Magyarok Rómában, Budapest, 1900; Albert de Berzevitz: Voyageurs Hongrois en Italie dans la première moitié du dernier siècle, Budapest, 1911; továbbá Frankó Vilmos: A Szent István-tól Rómában alapított magyar zárandokház, Budapest, 1893. (Különlenyomat a Katholikus Szemle VII. kötetéből.)

⁷ A frank földről 800 előtt Rómába zárandokló keresztesnyekről igen érdekes adatokat közöl Joseph Zeitinger: Die Berichte über Rompilger aus dem Frankenreiche bis zum Jahre 800, Roma, 1900. (Römische Quartalschrift, Supplementheft XI.) A korai középkori római zárandokházak történetére, köztük a magyaréra is, igen becses adatokat tartalmaz: Francesco Card. Ehrle S. J. Laboratorio di S. Pietro sul

A jubileumi búcsú elnyerésének lényeges feltételei tehát nem voltak újak, csupán a forma és kapcsolatuk származik VIII. Bonifác kezdeményezéséből.

Magyarország ezeken a szentévi római zarándoklatokon, amelyeket 1500-tól kezdve minden 25. évben hirdetett ki a pápa, egészen a mohácsi vészig mindig jelentős számban vett részt, amint azt számos egykorú feljegyzés is bizonyítja. Elsősorban a török háborúk majdnem két évszázada, azután a vallási megosztás szinte két évszázadra kizárták a magyar katolikus egyházat ez ünnepségeken való részvételből. Csak a XVIII. század békés belső állapotainak beálltával találkozunk ismét szentévi magyar zarándokokkal.

Tekintettel arra, hogy a hívőknek csak igen csekély része volt abban a helyzetben, hogy Rómába zarándokoljon, már VI. Sándor pápa elrendelte a jubileumi búcsú kiterjesztését az egész keresztény világra olyképen, hogy az a római szentévi ünnepeket követő esztendőben nyerhető el az ottaniakhoz hasonló (templomok bizonyos számú látogatása), de a viszonyoknak megfelelően változtatott feltételek mellett. Éppen Burgio jelentéseiből tudjuk, hogy ez a búcsúki hirdetés nálunk is megtörtént éppen a mohácsi vészt megelőző esztendőben, de a lelkek akkori zaklatott, szétzúlló állapotában, amiről megint csak Burgio feljegyzései adnak számot, már kevesebb buzgósággal és lelki emelkedettséggel ünnepelték, mint az előző alkalomkor, az 1500. év buzgó hangulatának ekkor már nyoma sincsen,¹ amiben kétségtelen hatása volt Luther búcsúellenes agitációjának is.

A török háborúk pusztításai, a vallási megosztás azonban nem ölték ki a magyarság lelkéből az Örök Város iránt érzett hódolatot. Az 1600-i jubileumra Rómába utazott két magyar püspök is, sőt még nem katolikusok is jöttek ez alkalommal, akik közül egy magyarországi és egy erdélyi ott a katolikus vallásra tört át.² Kevéssel a

sito dell'antica „scuola dei Farnchi“ e. áttekzése. Megjelent a *L'oratorio di S. Pietro, Roma, 1924.* c. díszmű 25—43. lapjain.

¹ Sok százra ment azoknak a magyaroknak a száma, akik az 1500. évi szent év alkalomával felvették magukat a római Szent Lélek Társulat anyakönyvébe. E bejegyzéseket közli Bunyitay Vince: A római Szent Lélek-Társulat anyakönyve 1446—1523. Budapest, 1889. (Vatikáni Magyar Okirattár, I. sorozat, 5. kötet) 79—134. ll.

² V. ö. Pastor: *Geschichte der Päpste*. Bd. XI., 1927. 509.—10. ll.

szatmári béke után pedig, 1716-ban már jártak magyarok Rómában, akiknek emlékét egy, a Domitilla-katakombában köbe vésett felirat őrizte meg az utókoroknak.¹

A XVIII. század első felének katolikus megújítását azonban már a század közepén veszély fenyegette. A francia felvilágosodás racionalista eszméi, az ország társadalmi és gazdasági arculatának a francia gazdaság-filozófusok tanai szerint újjaalakítására támaszkodva,² utat törtek ekkor már Magyarországra is. Ez a folyamat, amely elsősorban a vallás ellen irányította támadásait, megkezdődött már, különösen az örökös tartományokban, III. Károly uralkodásának vége felé, felülről kiindulva, szinte földalatti utakon át, szerteszét terjedt és megerősödött. Mária Terézia korában, hogy szinte teljes diadalra jusson II. József uralkodása alatt, amíg a francia forradalom egymást gyors egymásutánban követő szörnyű tanulságai, szinte átmenet nélkül, a legteljesebb reakcióba nem sodorták az addig forradalmi eszmékkel kacérkódó társadalmat és nyíltan is a felvilágosodás eszméire és eredményeire támaszkodó bécsi kormánysszerveket.³

Egy, Mária Terézia uralkodásának második felében, 1765 és 1769 között, Magyarországon élt belga jezsuita, François Xavier de Feller (1735—1802), aki nyílt szemmel járta Magyarországot és minden társadalmi osztály körében alkalma volt megfigyeléseket tenni, igen érdekesen írja le, minő haladást tettek ekkor már a francia felvilágosodás eszméi Magyarországon a fő és köznemes-ség körében. De a magyar kastélyokban és kúriákban a *Törvények szellemén*, a *Perzsa levelek*en, *Bélisaire*-on kívül Febronius egyházpolitikai tanairól is beszélgettek. A nép vallási öntudata a felsőbb osztályok folyton terjedő deizmusával szemben, éppen esekély műveltsége

¹ V. ö. Récsény Viktor: Régi magyar vitézek felirata egy római katakombában, Esztergom, 1904. 12. 31. 11.

² Mind ezt részletesen v. ö. Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Budapest, 1934.

³ Az egyházellenes eszméknek III. Károly korában kezdődő elterjedéséhez becses, nálunk nem igen méltatott anyagot nyújt Albert Jäger: Die Genesis des modernen kirchenfeindlichen Zeitgeistes. Zeitschrift für kath. Theologie. I. Band. Innsbruck, 1877. 222—40. 11. és A. Jäger: Das Eindringen des modernen kirchenfeindlichen Zeitgeistes in Österreich unter Karl VI. und Maria Theresia. U. ott. II. Band, 261—311. és 417—472. 11.

miatt, Feller szerint, gyenge és nem nyugszik szilárd alapokon. Sok nála a babonás szokás, vallásossága inkább külsőségekhez tapad.¹

Febronius tanainak széles körben, még a magyar klérus soraiban való elterjedését is erősen panaszolja az élesszemű Garampi nunetus, aki azt is meglátja, hogy a felvilágosodás tanai az örökös tartományokban és különösen Csehországban sokkal szélesebb körben terjedtek el, mint Magyarországon, ahol azok a nép széles rétegeihez még alig jutottak el.²

Azonban a társadalom különböző rétegeinek a valósul s szemben a felvilágosodás eszméinek befolyása nyomán elfoglalt álláspontja és maga a felvilágosodás egyházpolitikája, a josefinizmus, mint teljesen kialakult rendszer, annyi együttható, de különböző irányú tényezőnek az eredménye, hogy csak beható, részletekbe menő vizsgálódás után mondhat majd a történelírás felette ítéletet. Ilyenformán nem érdektelen vizsgálni azt, hogy a felvilágosodás eszméi megvalósulásának, II. József korlátlan uralmának mintegy előestéjén minő hatást váltott ki különösen Magyarországon a jubileumi búcsú kihirdetése, amely formájánál és lényegénél fogva egyaránt igen alkalmas volt arra, hogy a katolikus hívők sokaságában megerősítse, esetleg felébressze a legfőbb egyházi tekintélyhez, Rómához való tartozás gondolatát, éppen azt a szellemi és jogszerinti kapcsolatot, amelyet

¹ P. X. de Feller utóírása: *Itinéraire ou Voyages de M. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe; en Hongrie, en Transylvanie, en Esclavonie, en Bohême, en Pologne, en Italie, en Suisse, en Allemagne, en France, en Hollande, aux Pays-Bas, au Pays de Liège, etc.* ouvrage posthume dans lequel se trouvent beaucoup d'observations et de reflexions intéressantes. Liège. 1820. 8°. 2 vol. pp. 507. et 577. II. kiadás ugyanott 1823. Feller életét, magyarországi élményeit és utóírását részletesen ismerteti Birkás Géza: *Egy belga jezsuita Magyarországon a XVIII. században.* Katolikus Szemle. 1923. 461–8. II. Alkítőlag Feller a szerzője a gróf Batthyány József primás neve alatt 1782-ben Rómában megjelent, VI. Pius bécsi útjára vonatkozó iratnak is. Ezt és Feller egyéb. köztük még egy magyar vonatkozású, művelt v. ö. Sommervogel: *Bibliothèque de la compagnie de Jesus. Bibliographie. Tome III. 606–31. hasáb.*

² V. ö. Dr. Ladislaus Tóth: *Zwei Berichte des Wiener Nuntius Garampi über die kirchlichen Verhältnisse um Jahre 1776.* Römische Quartalschrift. 1926. 335–6, 349–50. II. A josefinizmusnak és a jansenizmusnak kapcsolataira vonatkozólag igen heves Zolnai Béla: *Magyar jansenisták.* Minerva. 1924–6. évfolyamai.

Febronius és tanítványai az állambatalom javára és cröszakos közbenjöttével mindenáron gyöngíteni igyekeztek.¹

I.

Még korántsem ültek el annak a nagy vihartak hullámai, amelyet a jezsuita-rendnek, az egyházi törekvések harcok elővédjének feloszlatása az egész világon keltett, amidőn XIV. Kelemen pápa 1774 április 30-án kelt, *Salutis Nostrae Auctor* kezdetű bullájával a következő évre az egész világnak Róma városában jubileumi búcsút hirdetett. Május 12-én felolvasták és kifüggesztették a Szent Péter-templom előcsarnokában, majd a többi bazilikákban mindenütt, ahogy az szokásban volt.² A közelgő szent év előkészületei már javában folytak, amikor XIV. Kelemennek szeptember 22-én hirtelenül és váratlanul bekövetkezett halála, a római nép mérgezett gyanított hirtelen halálában, messze kioltta a szent év megnyitásának lehetőségét. A conclave sokáig húzódott, a pártküzdelmek mélyén, a szokásos politikai csoportosuláson kívül, ott rejtőzött a jezsuita-rend visszaállításának kérdése is. A conclavéból 1775 február 15-én Brasehi bíbornok került ki győztesen, aki VI. Pius néven magát február 22-én pápává koronáztatta. Az új pápának első egyházi ténykedése volt, hogy február 26-án a szokást ünnepélyes keretek közt megnyitotta a Péter-templom szent kapuját, amivel a jubileum Rómában kezdetét vette.

VI. Pius trónralépése után, elődjének, valamint a főpenitenciáriusnak a székiüresedés alatt kibocsátott rendelkezéseinek kiegészítéseképpen, a szent évre vonatkozólag három rendeletet bocsátott ki. Az egyikben megadja a gyóntatóknak a felhatalmazást, hogy a hívőket indokolt esetben feloldhatják a bazilikák (San Pietro.

¹ A kormánynak azzal a szándékával, hogy kioltja a Rómához való tartozás gondolatát, a Küriánál is tisztában voltak. „La proibizione dei pellegrinaggi Romani può forse diminuire nel popolo italiana la nozione, eresia Roma e che ivi risieda il capo della Chiesa”. írja 1776 augusztus 22-én Pestről Garampi nuncius Pallavicini bíbornok államtitkárnak. Roma — Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania vol. 395, ff. 432r-433r.

² Nyomtatásban megjelent a bulla: Indictio Universalis Jubilate Anni Sancti Millesimi Septingentesimi Septuagesimi Quinti. Romae, 1774. Ex typogr. Rev. Camerae Apostolicae. 4—r, 8. l. Folio-kibédása megvan a pannonhalmi Szent Benedek-Rend központi levéltárában, fase. 78. n. 35. alatt.

San Giovanni al Laterano, Santa Maria Maggiore, San Paolo fuori le mura) látogatása alól, s azt VI. Pius egy másik rendelkezése szerint betegeknek, behörtönzötteknek más jó cselekedetekre változthatják át. Végül teljes bocsánatot biztosít a pápa mindazoknak a szerzeteseknek, akik kolostoraikból engedély nélkül távoztak, de most oda hűnbánóan visszatérnek.¹

Róma nagyszabású előkészületekkel várta a zarándokokat. Az állandó zarándokházakon és hospitiumokon kívül számos helyen épült ideiglenes szállás az idegenek részére, akiknek a száma az év folyamán elérte a háromszázat.

Pedig az uralkodók sokkal inkább ellenették, mintsem előmozdították a római zarándoklat ügyét. Poroszországban Hoym államminiszter 1774 december 27-én előterjesztést tesz a királynak, hogy a borszlói püspöki helynökséghez megérkezett a Róma városára jubileumi búcsút hirdető bulla. A püspöki hatóság a kihirdetéshez jóváhagyást (placet) kér, amit ő megtagadni javasol, mert egészen bizonyos, hogy ha a római zarándokútra való felhívás nyilvánosságra kerül, igen sok bigott ember, különösen az alsóbb néposztályokból, indokoltnak találja azon saját gazdaságának vagy ipari foglalkozásának hátrányára is résztvenni és ezzel az alkalmossal az országhól pénzt visz majd ki. Ezt a felvilágosodás korában uralkodó gazdasági és pénzügyi elméletből fogant okoskodást magáévé tette a királyi kabinet is, amidőn 1775 január elsején elfogadja Hoym javaslatát és megbízza őt a szükséges intézkedések foganatosításával.² Az örökös tartományokban az egyházi bizottság javaslatára Mária Terézia még 1770 július 9-én elrendelte a zarándoklatok megszüntetését, illetőleg azoknak a legszűkebb körre való korlátozását.³ Ezért maradtak el a római zarándokok a Habsburg-jogur alatt élő területekről. Ilyenformán a római zarándokok legnagyobb része a felsziget lakosai közül került ki.

Fejedelmi személyiségek azonban szép számmal jöttek az örök városba. Megfordultak ott a szent év alatt Károly Tivadar választófejedelem és a birodalom palatinusa, a glocesteri herceg, az angol király testvére, Nagy

¹ Prinziwalli: Gli anni santi, 187—96. II.

² Közölve Max Lehmann: Preussen und die kath. Kirche seit 1640. Band IV, Leipzig, 1883, 646—1. II.

³ Wien — Staatsarchiv — Staatsrat, 2459 ex 1770.

Frigyes unokaöccse, a bayreuthi örgróf és Mária Terézia legfiatalabb gyermeke, a 19 éves Miksa főherceg, a későbbi kölni választófejedelem is.¹ A főherceg ekkor már második esztendeje járta inkognitóban Európát. Az előző évben Dél-Németország és a Rajna-vidék városait és fejedelmi udvarait járta be, hosszabb látogatást téve Párisban nővérénél, Mária Antoinettenél is. Ebben az évben az olasz félszigetre indult, ahol először Lombardiát és Nápolyt látogatta meg, ahonnan visszatérve, június 27-én ért az egyházi állam határára, Velletribe és a következő nap vonult be Rómába. Látogatásával, úgy látszik, arról akart bizonyosságot tenni, hogy ha a diplomáciai viszony Róma és Bécs között, éppen az egyházpolitikai kérdések miatt, nem is a legbarátságosabb, mégis az uralkodó család tagjainak s különösen anyjának hithűsége felül áll minden kétségen.²

A különböző egyházi és világi ünnepségeken kívül Miksa főherceg résztvett az előírt szentévi szertartásokon is. Július 15-én kora délután Hrzan császári ügyvivő fogatán nemesi kíséretével együtt meglátogatta a három fő bazilikát, a következő napon pedig, amelyik

¹ Eletrajzát először megírta Max Braubach: Max Franz von Österreich, Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischöf von Münster, Münster, 1925.

² Miksa főherceg római tartózkodását leírja gróf Hrzan-Harras Ferenc császári ügyvivő, a későbbi szombathelyi püspök, Kaunitzhoz 1775 szeptember 6-án intézett jelentésében. Hrzan jelentésének nagy részét szó szerint közli Sebastian Brunner: Die theologische Dienerschaft am Hofe Joseph II., Wien, 1868, 24—30 ll. s Braubach is innen vette könyvének Miksa római tartózkodására vonatkozó adatait (v. ö. 33. 4. ll.). A főherceg római útjának maradt egy nyomtatásban is megjelent leírása, amelyet sem Brunner, sem Braubach nem ismernek, címe: Ragguaglio o sia giornale della venuta, e permanenza in Roma di Sua Altezza Reale L'Arciduca Massimiliano d' Austria conduttore di S. A. R. il principe Carlo di Lorena gran Maestro dell'ordine teutonico accuduta li 28. Giugno 1775. In Roma MDCCLXXV. Nella Stamperia Graeca al corso. Egy példánya mellékelve van Hrzannak fejtízezett jelentéséhez: Wien — Staatsarchiv — Romana, Berichte ex 1775. Ugyanerre vonatkozik: Descrizione della macchina incendiata in Piazza Colonna la sera del di 27 Luglio 1775. In occasione di essere stato decorato il Palazzo dell' Eccellentissima Casa Chigi alla presenza di S. A. R. Arciduca Massimiliano d' Austria. In Roma MDCCLXXV. Nella Stamperia di Giovanni Bartolomei. Ez a rendkívül ritka kurtórium megvan a római Biblioteca Angelica 1694. számú kéziratában. Miksa főhercegnek a szentévi való részvételéről azonban sem Brunner, sem Braubach nem szólnak.

vasárnapra esett, kísérelével együtt a Szent Péter-templomba ment, ahol Hrzan misét mondott az apostol-fejedelem testét magában rejtő oltár felett, a mise alatt pedig a főherceg s utána a kísérete a szentségekhez járult. A további templomlátogatások alól a pápa a főherceget és kísérelétét már felmentette.

Rómában a szent év karácsony vigiliáján zárult, amelyek szertartásait maga a pápa végezte sok zarándok és külföldi jelenlétében.¹

II.

A szent év azonban nem ért véget a római ünnepek lejáráásával. 1500 óta szokásban volt ugyanis a szent évi búcsút Rómán kívül az egész világra szóló érvénnyel újfólag kihirdetni. VI. Pius az erre vonatkozó bullát, *Summa Dei* kezdettel, 1775 december 25-én bocsátotta ki.² Miután a pápa kiemelte az ebben az esztendőben Rómában megfordult zarándokok érdemeit, köztük Miksa főherceget is, akinek megjelenése különös öröme és gyönyörűségére szolgált, azt óhajtja, hogy ehhez a kegyelemhez mindazok a hívek is eljussanak, akiknek nem volt módjukban Rómába jönni. Ennélfogva elrendeli, hogy mindazok, akik a jelen bulla kihirdetésétől számított hat hónapon belül, az egyházmegye székesegyházát, vagy főtemplomát, továbbá három másik, a városban, vagy a külvárosokban fekvő templomot, tizenöt napon át meglátogatnak, meggyónnak és megáldoznak, a pápa szándékára, az egyház felmagasztaltatására, az eretnokségek kiűztésére, a kevesztény fejedelmek egységéért és a népek békéjéért imádkoznak, búneik bocsánátát, vagyis teljes búcsút nyernek. A szigorú clausura alatt élő szerzetesekre és apácákra vonatkozó részletes rendelkezések után érdekes a bulla befejezése. Felkéri a császárt és az összes katolikus uralkodókat a pápa, hogy a búcsú ügyét hathatósan támogassák, mert így támaszkodhatnak az egyházra, amely a legerősebb támasza az alattvalók hűségének és engedelmességének a fejedelmek iránt.

¹ Francesco Brunati császári ügyvivő jelentése Kaunitzhoz 1775 december 27-én: Wien — Staatsarchiv —, Romana, Berichté ex 1775.

² Nyomtatásban is megjelent a következő címmel: *Extensio universalis jubilaei in Urbe celebrati Anno Domini Millesimo septingentesimo quinto. Romae, MDCCCLXXVI. Ex Typographia Reverendae Camerae Apostolicae.* Nagy 8-ad r. II. I.

A bulla természetesen gyorsan köztudomásra jutott. Január 10-én hagyta el a kancelláriát és Brunati már három nappal később jelenti Kaunitzknak annak közzétételét. Január 24-én pedig már a bullával egyidejűleg a püspökökhöz intézett encyclica egy példányát esatolja jelentéséhez, amelyben kiemeli, hogy a pápa lelkiének igazi érzelmeit nyilvánítja abban, amikor buzdítja a püspököket a maga példájának követésére, mert nincs többé ideje takargatni az egyházi törvények, Róma és a vallás ellen irányuló újításokat.¹

Ez alatt azonban a pápa közvetlenül is gondoskodott a bulla mentől hatékonyabb nyilvánosságra hozataláról. Még december 30-áról keltezte levelet intézett a katolikus monarchákhoz, amelyekben kéri és buzdítja őket, hogy a jubileum sikerét ne csak minden erejükkel és tekintélyükkel előmozdítsák, hanem annak elnyerésében maguk is jó példával járjanak elő.²

A pápa akciójának meg is volt az eredménye még a nem katolikus fejedelmek uralkodása alatt álló országokban is.

A porosz kormány 1776. május 20-án megengedi, hogy az emlandi, a plocki, a krakói, a kujaviai és a gneseni egyházmegyék Poroszországhoz tartozó területein a jubileum minden további nélkül kihirdethető. Megfelelően az előző évi rendelkezéshez azonban nemcsak fitos, hanem egyenesen megakadályozandó, hogy a hívők evégeti külföldre zarándokoljanak.³ Garampi nunciusz naplójából pedig tudjuk, aki ez év májusában utazott át Varsóból Bécsbe jövet Porosz Szilézián, hogy Nagy Frigyes még a katolikus vallású katonák részére is lehetővé tette a jubileum elnyerését, sőt őket evégből 15 napra a szolgálat alól felmentette.⁴ A fejedelmek közül Frigyes Ágost szász király március 22-én mond köszönetet a bullának Szászországra történt kiterjesztéséért.⁵ Különösen meleg

¹ Wien-Staatsarchiv, Romana, Berichte ex 1776.

² Roma — Archivum Vaticanum, Epistolae ad Principes vol. 175. ff. 413—7.

³ Közölve Max Lehmann: Preussen und die katl. Kirche seit 1640. Bd. V. Leipzig, 1885, pp. 129—30.

⁴ V. ö. J. Ph. Dengel: Nuntius Joseph Garampi in Preussisch-Schlesien und in Sachsen im Jahre 1776. (Quellen und Forschungen aus ital. Archiven und Bibliotheken herausgegeben von kgl. preuss. historischen Institut. Bd. V. 240. 248. ff.)

⁵ Roma — Archivum Vaticanum, Principi vol. 260 f. 53r v.

hangon mond köszönetet a pápának Szaniszló Ágost lengyel király március 20-án kelt levelében.¹ Valóban Lengyelországban a jubileum kihirdetése minden társadalmi osztálynál őszinte viszhangra talált, különösen Garampi nuncius és a poseni püspök buzgólkodása folytán, akik a profán multságoknak rövidebb időre való felfüggesztését is tervezték, ez azonban meghiúsult a világi hatóságok ellenállásán.²

Bécsbe a Szentszék a jubileumot kihirdető bullát két, Mária Teréziához és a császárhoz intézett breve kíséretében küldötte meg. Pallavicini bíbornok-államtitkár január 10-én részletesen utasítja a nunciatura ideiglenes vezetőjét, Taruffi apátot a bulla és a brevek átadásával kapcsolatos eljárásra, valamint annak nyilvánosságra hozatalát illetőleg. Utasítja Taruffit, hogy az átadásra külön kihallgatást kérjen, ez alkalommal hangsúlyozza, hogy a pápa bízik abban, hogy Ő felségeik nem esupán a hívőknek fogják lehetővé tenni a búcsú elnyerését, de maguk is jó példával elől fognak járni. A bullából, hasonlóan a püspökökhöz a pápa trónraléptének első évfordulójára kibocsátott enciklikához, egy példányt küld azzal az utasítással, hogy Taruffi készíttessen mindkettőből megfelelő számú nyomtatott példányt s azokat küldje meg a nunciatura hatásköre alá tartozó egyházmegyei főhatóságoknak. Kivételt esupán a horoszlói egyházmegyével tegyen, mert annak a porosz koronához tartozó részein a bullát Garampi varsói nuncius fogja ez alkalommal is, úgy mint a múlt évben, kihirdetni.³

Taruffi január 25-én jelenti, hogy megkapta Pallavicini utasítását mellékleteivel együtt, s haladéktalanul el fog járni az abban foglaltak szerint. Egy héttel később, február elsején Taruffi már részletesen beszámol a bíbornok-államtitkárnak a királynőnél, január 28-án nyert kihallgatásának lefolyásáról. Taruffi bevezető szavai után, amelyekkel a bulla és a breve átadását kísérette, a királynő őszinte és meleg hangon mondott köszönetet a pápának, amiért a jubileumot az ausztriai tartományokra is kiterjesztette. Annak mentől szélesebb kör-

¹ U. ott. I. 51r.

² Pallavicini bíbornok-államtitkár utasítása Garampihoz 1776 április 20-án. Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania vol. 663. f. 70r.

³ Roma - Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania vol. 665. f. 5r-v. A Bécsben nyomtatott bulla egy példánya megvan a pécsi püspöki levéltárban.

ben való terjesztését és minden módon való megkönnyítést egyenesen a vallás parancsának tekinti. Taruffi ezután felemlítette, hogy a bulla minő meleg hangon emlíki Miksa főherceg érdemeit az előző évi római zarándoklata alkalmából.¹ A főherceg nem csupán tökéletes neveléséről tett tanúságot, de mély vallásosságával, mely egész Róma csodálatát és dicsérelét felkeltette, felsőges anyjának méltó gyermekül mutatkozott.² Mária Terézia erre ismét a pápa szíves fogadtatásához illő köszönő szavakkal felelt, és kiemelte, hogy bár ninesen szokva ajándékok elfogadásához, mégis nagyon kellemsen örömette az a mozaik, amelyet a pápa a hazainduló Miksa főherceggel küldött. Ezután másra terelődött a beszéd a királynő és az uditore között.³

A pápának József császárhoz intézett levelét Taruffi február 2-án adta át egy kihallgatás alkalmával. A csá-

¹ Illud vero incredibile nostrum animum voluptate perfudit et praecipuum laetitiae nostrae addidit enunium, quod Regium Juvencon Maximilianum Austriaeum ad Sanctam Civitatem advenisse conspeximus et eorum alloqui, complacitiae in Domino potuimus, Cujus egregia indoles, praecare instituta, virtutum omnium exempla non pauca, quamdiu apud Nos versatus fuit, Civibus plaudentibus, exteris admirantibus, eddit, cum praesertim Jubilaei Thesauru sese locupletare fategerit" - mondja a pápa a „Summa Dei" bulla bevezetésében.

² Mindaz, amit a pápa és Taruffi a főherceg neveléséről és tanultságáról mondanak, aligla egyéb ndvarias számlánál, amint azt más források ezzel ellenkező komoly adatai bizonyítják, V. ö. Braubach id. m. 22-39. ll.

³ Roma. Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania vol. 395, ff. 263r, 267-269r. — Jules Gendry, VI. Pius életéről írott, egyébként igen jó és használható munkájában (Pie VI. Sa vie -- son pontificate [1717-1799] I-II. Paris, 1907) tévesen adja elő a pápa és Mária Terézia levélváltásának körülményeit. Szorinto a Mária Teréziahoz intézett pápai brevé január 20-án kelt s erre köszönetül a királynő megküldötte a pápának az uralkodásának emlékére vert aranyérmét. Erre azután a pápának újabb köszönőlevele következett. Ezt a pápai brevet Gendry ülézi is. (Arch. Vat. — Epistolae ad Principes et alios. — Lettre du 27 janvier 1776. Id. m. 154. l.) Ezzel szemben megállapítható, hogy az összes uralkodókhöz a jubileum ügyében intézett brevé 1775. december 30-ról van kelteve, amint az Mária Teréziának február 15-én Taruffi apátnak átadott, s alább idézendő válaszleveléből is nyilvánvaló. Tudjuk továbbá, hogy Taruffi Mária Teréziának január 28-án, II. Józsefnek pedig február 2-án adta át a pápai brevet. VI. Piusnak Gendry által idézett levelében, amely január 27-én kelt, szó sines a jubileumról, hanem a pápa megköszöni a királynő megbízásából Hrzan esászári ügyvivő által átadott

szár Taruffi kísérő szavaira röviden csak annyit felelt, hogy nem fog késlekedni maga sem a jubileum megnyerésében, aminthogy, fűzte hozzá, ha vallásról van szó, az uralkodók egyik legfőbb kötelessége, példát adni abban népeiknek.¹ Ellenben, amint Taruffi írja, a császár szerint általános meglepetést keltett a bullának az a rendelkezése, amelyik négy templomnak aránylag sokszori látogatását írta elő. Ez a császári észrevétel már előre vetette árnyékát az ezen pont körül bekövetkezendő honyadalomnak, de az uditore úgy látszik nem ismerte fel, vagy nem akarta észrevenni ennek a megjegyzésnek fontosságát és kitérően felelt. A fél év alatt elvégzendő templomlátogatások — úgymond Taruffi — megfelelnek annak, amire Róma lakosai voltak kötelezve az elmúlt évben, viszont Bécsben a kijelölhető négy templom sokkal közelebb van egymáshoz, mint a négy római bazilika, tehát sokkal kényelmesebb a jubileum elayerésére. A kihallgatásról Taruffinak nincs más jelenteni valója, ellenben a viszonyokra igen jellemző, amidőn jelentésének végén arról ad hírt, hogy a bulla újratyomatásához megnyerte a szükséges kormányengedélyt (la necessaria licenza spirituale), s reméli, hogy a bullát a püspökökhöz a következő héten már ki lehet kézbesíteni.

Rómában időközben nyugtalanodni kezdtek, hogy még mindig nem jött semmi hír sem a jubileum kihirdetéséről, a híbornok-államtitkár tehát február 10-én nyomtatékosan felhívja Taruffi figyelmét arra, hogy nem kételkedik abban, hogy a felségekhez intézett brevék átadását, valamint a bullának a nunciatura hatáskörébe tartozó egyházmegyei főhatóságokhoz történő szétküldését a január 10-i utasítás értelmében mielőbb eszközölni fogja.²

A híbornok-államtitkárnak ez a sürgető figyelmeztetés arany emlékérmét amelyet a vatikáni múzeumban elhelyezni rendelt.

¹ Brevemente rispose la Maestù Sua, che non mancherebbe di profittare di questo tesoro spirituale aperto dal Santo Padre a tutti i fedeli; e soggiunse che trattandosi di religione, uno de' massimi doveri de' Sovrani consiste nel darne l'esempio ai loro popoli. Taruffi jelentése a híbornok-államtitkárhoz február 8-án. Roma — Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania, vol. 395, f. 273r.v.

² 1776 február 10. Pallavicini híbornok-államtitkár Taruffi apáthoz. Roma — Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania, vol. 665, f. 22r.

tetése azonban feleslegessé vált a bullának időközben történt kihirdetése miatt. Taruffi ugyanis elkészítvén a szükséges példányok kinyomatásával, azokat a pápai encyclicával együtt rövid formális tartalmú levél kíséretében a nunciatura hatáskörébe tartozó ordinariatusoknak, összesen 47 példányban, február 14-én szétküldötte.¹ A bulla szétküldése azonban nem közvetlenül, hanem a placetum regium szigorú alkalmazásával történt. Taruffi átküldötte az összes leveleket a cancellariának, ahonnan azonban a továbbítás valóban haladék nélkül történt. A magyar püspököknek szólókat Kaunitz már február 16-án megküldötte a magyar udvari cancellariának, amely azt az illetékes püspököknek február 20-án továbbította.² Hasonló gyorsasággal történt a bulla kikézbésítése az örökös tartományokban is, s Kaunitz február 24-én már a kézbesítés befejezett tényéről értesítette az udigortet.³

Taruffi az ügy gyors lebonyolításáról természetesen sietett a kúriát értesíteni. Február 15-én jelent Pallavicininek a kihirdetés megtörténtét s egyúttal megküldi Mária Teréziának a cancellár által aztap átnyújtott válaszevelét, amely a szokásos formák között ugyanazt ismétli, amiket a királynő Taruffinak kihallgatása alkalmával mondott.⁴

¹ Taruffinak Klimó Györgyhöz írtézett, 1776 február 14-én kelt latin nyelvű levele, a bulla Bécsben utánnnyomatott példányával együtt megvon a pécsi püspöki levéltárban, 26. ex 1776. szám alatt.

² Kaunitz rendelete megvon: Országos Levéltár — Cancelláriai osztály, 803. ex 1776. A bulla szövege fel van jegyezve „in Libro Regie Normalium Resolutionum sub No 1mo. Pagina 40ta“.

³ Kaunitz jegyzéke Taruffi apáthoz, Wien — Staatsarchiv — Romana, Weisungen ex 1776. — Érdekes, hogy Franciaországnak félszázaddal később, 1826-ban konfliktusa támadt a Kúriával, mert a nuncius a jubileumi bullát közvetlenül juttatta el a püspökökhöz. Már pedig francia jogász felfogás szerint a nunciatusnak csupán egyetlen egy esetben van joga közvetlen érintkezést keresni, akkor, amikor az államtól kinevezésre javaslatba hozott személyről gyűjt információt. V. ö. Arthur Wynen: Die päpstliche Diplomatie, Freiburg, 1922. 112—3. 0.

⁴ Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania, vol. 395. ff. 279r, 281r, 282r. A bíbornok-államtitkár március 2-án értesíti Taruffit, hogy a királynő válaszeiratát bemutatta a pápának, akinek az a királynő vallásosságának újabb bizonyítékául szolgál. Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania, vol. 665. f. 38r.

A körjárnál úgylátszik nyugtalanságot keltett Taruffi jelentésének az a része, amelyben a császárnak a templomlátogatások nagy száma ellen tett kifogását említette. Ott megérezték nyomban, hogy a császárnak efelett érzett meglepetése még valami bonyodalom forrása lehet. Pallavicini bíbornok-államtitkár tehát sietve utasítja Taruffit,¹ alkalmas módon juttassa a császár tudomására, hogy a templomlátogatásra vonatkozó rendelkezések enyhítve vannak a régihez képest, és teljesen a megelőző jubileumnak, XIV. Benedek pápa által alkotott rendjéhez alkalmazkodnak.²

¹ 1776. február 24. Pallavicini bíbornok-államtitkár Taruffi apáthoz. Roma — Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania, vol. 665, f. 32^{r-v}. Március 2-án pedig arról értesíti Taruffit, hogy a pápa örömmel hallotta, hogy utánnyomatla nemesek a bullát, hanem az encykliát is. U. ott. f. 38^r.

² Az örökös tartományokban a jubileumi kihirdetése egy érdekos és a joesefinizmus rendszerére igen jellemző összeállításra vezetett. Az u. n. Burgau egyházi szempontból az augsburgi egyházmegyéhez tartozott akkor. Az ordinariatus a jubileumot kihirdette az ausztriai területeken is, anélkül, hogy ahhoz a placetot kikérte volna. Mégis az osztrák részekre azt a könnyítést tette, hogy a hívők nem tartoznak 15 templomlátogatást végezni, hanem ennél kevesebbel, amelynek számát a ginzburgi esperes állapítja meg. A kormány tiltakozott a placetum kikérésének elmaradása miatt, de a megförtélt tényen már nem változtathatván, csupán az augsburgi templomok csoportos látogatását tiltotta el, jó alkalmat adott azonban ez a kancelláriának két, a rendszerre igen jellemző megállapítás megtételére. A kancellária a felséghez intézett előterjesztésében megállapítja, hogy még az ilyen, tisztán a hívők lelki épülését célzó rendelkezés sem nélkülözheti a világi hatalom hozzájárulását, s mivel még a szorosan vett hittani kérdések is érintik az államhatalmat, azért a placetumok alkalmazása ezeknél a kérdéseknél is elkerülhetetlen, „dessen Regulierung bios der weltlichen Macht zükömt“. Amennyiben a püspökök vonatkoznak ily módon eljárni, az államhatalomnak módjában van nyomban minden rendelkezésére álló eszközöz, a javaslatom haladéktalan megvonásához folya modni. Jelen esetben a kancellária, illetőleg a rendkívüli egyházi bizottság ezt nem javasolja, mert az augsburgi ordinariatus részéről nem lát szándékosságot s a sérelem könnyen orvosolható, mindazonáltal ez is reményt ama veszélyre, amely abból támad, ha a fejedelmi felségjogok alá nem tartozó ordinarius egyházi joghatóságot gyakorol az örökös tartományokban. Ez a püspöki joghatóság mielőbbi rendezését teszi kívánatossá. A császár az adott esetre nézve elfogadta a javaslatot s csupán a hívők tömeges, az éjjelbe is benyúló zarándokútját tiltotta el, az egyházi hatóság pedig a templomokra nézve tett enyhítést. Az ügy iratai megvannak: Wien — Staatsarchiv — Staatsrat, 858, ex 1776. Az ausztriai püspök-

Időközben az udvarnál is megtörténtek az előkészületek a jubileum megünneplésére. Mária Terézia már február 12-én írja a férjével együtt éppen Olaszországba utazó leányának, Mária Krisztinának, hogy a farsang unár végefelé jár, s kezdődik a jubileum március 3-án, egy nagy körmenettel, amely az Augustinusok templomából kiindulva a Szent István templomban végződik.¹ Február 26-án pedig azt írja a főhercegnőnek, hogy a templomok előírt látogatását március 8-án kezdi meg gyermekeivel és udvarával együtt, de incognitóban.²

A császárné Milánóban időző fiát, Ferdinánd főherceget is részletesen informálja a jubileum előkészületeiről és lefolyásáról. Február 22-i levelében emlékezik meg először a császárné a közeledő jubileumról azon reményének adva kifejezést, hogy ez még inkább fokozni fogja a bőjt bűnbánati hangulatát, nagy mértékben elősegítve az idei év kitünő szónoka, Grandi páter beszédei által. Március 7-i levelében Mária Terézia az iránt érdeklődik, hogy miként ülik meg a jubileumot Milánóban. Ő két lányával együtt végzi az előírt szertartásokat, s azt hiszi, hogy meg fogja tarthatni az előírásokat, mert egészsége most jobb, mint a farsangban volt. A császár és testvére, Miksa főherceg, külön-külön végzik a szertartásokat. Március 14-én pedig a császárné már arról ír fiának, hogy leányaival és kíséretével együtt éppen közepén van a jubileumnak, amelyek tehát minden nagyobb nehézség nélkül viseli, csupán a reggeljét zavarja meg a körmenet.

Az meg egyenesen megindító, írja a császárné,³ hogy a nép mekkora tömegekben vesz részt ezeken az ünnepeken.

Rómában bizonyára örömmel hallották ezeket a bőszi híreket. A császári udvar részvétele nyilván a pusztán kíváncsikat is megmozgatta, s ez adott alkalmat az ünnepek fényes külsőségeire és széles kereteire. Mindazonáltal ez a buzgó részvétel, amely legalább a császárnénál előkelő példaadás is akart lenni, egyik bizonyosá-

ságok átszervezésére vonatkozólag v. ö. Hubert Bastgen: Die Neuerrichtung der Bistümer in Österreich nach der Säkularisation, Wien, 1914.

¹ Közölve Alfred Arneht: Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde. II. Bd. Wien, 1881, 398. l.

² U. ott. 403. l.

³ U. ott. 10–12. ll.

volt annak, hogy úgy a császár, mint Mária Terézia, ha az általuk követett egyházzpolitikai rendszer ellentétben is áll a kúria felfogásával, személyük szerint buzgó és hű fiai a katolikus egyháznak.¹

III.

Amikor a magyar udvari kancellária a püspöki karnak a jubileumot kihirdető bullát megküldötte, nagyon természetes, hogy a tény maga már nem volt ismeretlen a püspökök előtt.

Klimó György pécsi püspöknek már január 10-én írja római agense, Paulus Bernardus Giordani kanonok, hogy mellékelve küldi a bullát, úgy, hogy azt a püspök az egyházmegyéjében ki is hirdetheti.² Klimó azonban, s ez igen jellemző egyéniségére, amelyben a Rómához való ragaszkodás, melynek mindenkor számos tanujelét adta,³ harmónikusan megfért az uralkodó és az államhatalom iránt tartozó hűséggel,⁴ a bulláról nem vett hivatalosan tudomást, azt ki nem hirdette, hanem február 8-án azt írja Giordaninak, hogy ő az ilyen pápai iratok kézbesítését a nunciatura útján várja.⁵ De Klimónak ezen túlmenőleg is súlyos aggályai vannak a bullával, illetőleg annak Magyarországon leendő alkalmazhatóságával szemben. A hívők igen nagy része csak a legnagyobb nehézségek árán nyerheti el a jubileumot, esetleg

¹ Jellemző erre VI. Piusnak az a nyilatkozata, hogy II. József „a legjobb katolikus a földön“. V. ö. Dengel: *Der Aufenthalt Kaiser Josephs II. in Rom im Jahre 1769. Jahrbuch der österreichischen Leo-Gesellschaft*, 1926. 97. l. - A bécsi jubileumi ünnepségekről beszámol még a Diavio di Roma bécsi levelezője is, február 29-i és március 4-i tudósításaiban, V. ö. *Diario Estero* (Roma, Cracus) Num. 127. pp. 21-2. és u. ott Num. 129. p. 19.

² *Mitto Tibi, Excellentissime ac Reverendissime Domine. Bullam quae continet extensionem jubilaei Romae celebrati ad omnes Catholicos orbis ecclesias, ut in Tua Dioecesi eam publicare possis.* Pécsi püspöki levéltár: 100. ex 1776.

³ V. ö. *Römische Quartalschrift*, 1926. 349. l.

⁴ Klimónak az udvarhoz való viszonyára igen sok jellemző adat van báró Horng Károly: *Padányi Bíró Márton naplója*, Veszprém, 1903. c. munkájában.

⁵ *Accepi cum alias Romae D. Vrne Litteras, tum eas quibus extensionem Jubilaei ad Universum Orbem, Excellentiam item Sani Domini datam tibi transmitti. Quominus Jubilaem illi eo per Dioecesim meam publicarem, in causa fuit, cum quod hujusmodi expeditiones per Nuntiaturam Apostolicam intinandas expectarem.* Pécsi püspöki levéltár. *Litterae episcopales ab anno 1774. ad annum 1777.* p. 199.

teljesen lehetetlen az számukra a bulla azon rendelkezése miatt, amely a székesegyháznak és a püspöki székváros három más templomának tizenötször egymástán, vagy megszakításokkal leendő meglátogatását írja elő, kivéven azokat az eseteket, amidőn az ordinarius a bulla szerint könnyítéseket adhat. Ez, Klimó szerint, az ő egyházmegyéjében végrehajthatatlan rendelkezés, egyrészt a lakott helyek igen nagy része, amint azt Giordani maga is, aki ismeri az egyházmegye nagy kiterjedését, tudja, rendkívül nagy távolságban van a székvárostól, másrészt a jobbágyi sorban lévők ilyen hosszú időre nem távozhatnak el hazulról. Igaz, hogy neki a bulla szerint módjában áll felmentéseket s könnyítéseket adni, de nehogy bekövetkezzék az, hogy a jubileumot többen nyerjék el felmentés által, mint az eredeti rendelkezések szerint, s reá se háruljon akkora lelkiismereti felelősség, javasolja, hogy a pápa hatalmazza őt fel az egyházmegyéje területén néhány, két vagy három hely kijelölésére, hogy a távolabb lakók a jubileum elnyerésére oda zarándokolhassanak. Féltő, hogy ennek elmaradása esetén a hívők nagy része, miután a székvárosba sem el nem jöhet, sem pedig felmentést nem kér, elesik a jubileumtól. A pápai felhatalmazás kieszközölése alkalmával Giordani ne feledje el hangsúlyozni, hogy egy magyar egyházmegye az olaszokéhoz viszonyítva óriási kiterjedésű. A pécsi egyházmegye, amelyik a szlavyon körületen kívül magába foglalja egész Tolnát és egész Baranyát, azaz olyan területeket, amelyek Itáliában tartományok volnának az élen fejedelmekkel, egymaga felér több mint harminc kis itáliai püspökség területével. Olaszországban egy püspökség területe jóformán egy város közvetlen környékére szorítkozik, ennek hívói tehát nehézség nélkül nyerhetik el a jubileumot a székesegyházban, de nem volna illő, hogy mi magyarok, akik a római egyházhoz még inkább hűek vagyunk, mint maguk az olaszok, és az apostolok fejedelmében az egyházunknak védőjét tiszteljük, a jubileum elnyerése körül mutatkozó nehézségek alól Péter utódjától felmentést ne nyerjünk.¹

Klimó kérése Rómában kedvező elintézésre talált.²

¹ Non decet nos, qui S. R. Ecclesiae magis forte, quam ipsi Itali, devoti et abbati sumus, et Apostolorum Principem Ecclesiae nostrae Patronum veneramus, in tanta adipsceundi ejusquom Petri Successor dispensat, spiritualis thesauri difficultate versari. U. ott.

² Pécsi püspöki levéltár. Litterae episcopales ab anno 1774. ad annum 1777. pp. 213—23.

A pápa március 2-án adta meg a püspök által kért könnyítéseket s Klimó ezeknek megfelelően adta ki március 24-én a jubileumra vonatkozó rendeletét.

A pápai bulla szövegének közlése és az általános érvényű rendelkezések után a jubileum idejét május 16 és november 16 közötti időben állapítja meg. Pécsen a székesegyházon kívül, mint meglátogatandó templomokat, kijelölte a volt jezsuita templomot, továbbá a ferencrendiek és a kapucinusok templomait. Tekintettel azonban arra, hogy a bulla eredeti rendelkezéseinek betartása a hívek igen nagy részének lehetetlenné tenné a jubileum megszerzését, a pápától engedélyt kért a templomlátogatások számának és helyének kötelezettsége alól könnyítéseket adni, amire őt a pápa március 2-án fel is hatalmazta. Ennek következtében megengedi, hogy mindazok számára, akik akadályozva vannak a székvárosba történő zarándoklatban, Simontornya, Tolna, Mohács, Vukovár, Vinkovec, Valpó és Nagy-Sziget templomait, valamint az ott lévő három templomot vagy kápolnát jelöli ki a jubileum elnyerésére. Ha valahol kevesebb templom vagy kápolna van, elegendő azok látogatása. Végül pedig úgy a székesegyházat, mint pedig ezeket a delegacionális templomokat látogatók részére a látogatások számát háromra szállítja le. Klimó részletesen intézkedik a május 16-i meggyújtástól is. Előírja a körmenet és a mise alatt illő zenei kísérettel előadandó énekek rendjét, végül, hogy a mise után három nyelvű, magyar, német és horvát, beszéd zárja be az ünnepséget. A jubileum egész idejére pedig mérsékletet és magábaszállást ajánl a hívőknek, különösen az asszonyoknak.¹

A jubileumi búcsú kihirdetése Klimó egyházmegyéjében irodalmi visszhangra is talált. Garampi jelenti 1776 november 7-én a Propaganda vezetőjének, Castelli bíbornoknak, hogy a pécsi püspök a jubileum alkalmával lefordíttatta latinra P. Soldatinak a jubileumról 1775-ben megjelent könyvét és azt megküldötte ingyen papjainak. Mivel ilyen tájékoztatásra a görög szert. papságnak még nagyobb szüksége van, ezért a nuncius felkérte a püspököt, hogy Soldati könyvét illyr nyelvre is fordíttassa le, amire a püspök hajlandóan is mutatkozik.²

¹ Sem a pápai felmentés maga, sem Giordani agensnek erre vonatkozó levele nincs meg a pécsi püspöki levéltárban, de Klimó március 24-i rendeletében kifejezetten hivatkozik erre a pápai rendeletre.

² Archivum Vaticanum — Nunziatura di Germania, vol. 420, f. 22^v.

A bulla kézhezvételétől számítva igen rövid időn belül készült el a kihirdetéssel az éppen üresedésben lévő kalocsai főegyházmegye. A főkáptalan már március 2-án előterjesztést tesz gróf Batthyány József kinevezett esztergomi érseknek, aki azonban egyelőre még tovább vezette a kalocsai érsekség ügyeit is, hogy a búcsú kihirdetésére vonatkozó mellékelt tervezetet hagyja jóvá. Ez a tervezet, amelyet Batthyány érsek március 13-án erősített meg, a pápai bulla közlése után a jubileum kezdetéül április 14-ét, a húsvét utáni első vasárnapot állapítja meg. A meglátogatandó templomokat illetőleg a rendelet a bullában adott felhatalmazást rendkívül szabadon értelmezi és használja fel. A székhelyen meglátogatandó templomok kijelölését az érseki konzisztoriumra, a többi helyen pedig a plébánosokra, illetőleg a plébános-helyettesekre bízta.¹ Ennek alapján Kalocsán, a főszékesegyházon kívül kijelöltek a temetőben lévő és a kálvária-hegyen épült kápolna. Másutt pedig az anyaegyházon kívül három filiális egyház, ezek nem létében kis kápolnák, esetleg keresztok, ha ilyenek nincsenek, akkor a templomban lévő oltárok, esetleg a szentek oltálvő képei jelölendők meg, teljesen a plébánosok vagy helyetteseinek belátása és ítéllete szerint.² A kalocsai egyházmegyében a bullában az ordinariusok részére biztosított felmentvényeknek ez a tág értelmezése, az egyetemes okokon kívül, nyilván még két sajátos más tényezőnek is a következménye. Az egyik, hogy az egyházmegye területén, amelynek benépesítése még e században javában folyt, alig voltak helységek, ahol díszesebb templom lett volna, hiszen még az egyházmegye székhelyén is csak egy van tulajdonképpen, a többi kápolna. Másrészt a lakosság sokhelyütt erősen vegyes vallású, ezért is indokolt volt az enyhítések alkalmazása.

¹ „... Locorum sacrorum, qua pro visitatione de servitura sunt, designationem Colocnae quidem Archiepiscopali Consistorio Nostro, caeteris vero in Locis Parochiis Parochiarum, que Administratoribus relinquentes.” Esztergomi prímási levéltár. Ecclesiastica, 731. ex 1776.

² „In alijs parro Archiepiscopalis nostrae Colocensis locis praeter Parochiales, seu Maternas Ecclesias tres filiales vel in harum defectu sacella aut simulacra crucifixi D. N. Jesu Christi vel plura in eodem templo altaria, vel denique Sanctorum et Sanctarum imagines Parochiarum seu Parochias administrantium apta curam animarum eum potestate iuris dictionis exercentium discreto iudicio designandas relinquimus.” U. ott.

Az esztergomi főegyházmegye területére Batthyány mint kinevezett érsek április 2-án hirdette ki a jubileumot,¹ azonban itt is merültek fel hamarosan kételyek, ugyan más természetűek, a jubileum megülnését illetően.

Bannay István pozsonyvárosi plébános április hó 10-én többrendbeli kérdéssel fordul felvilágosításokért a kinevezett hercegprimáshoz, amelyek a jubileumnak az ország szívében, Pozsonyban, leendő megünneplésére vonatkoznak. A jubileum itt is a húsvét utáni első vasárnapon, április 14-én veszi kezdetét, ezen a napon reggel 8 órakor indul a megnyitó ünnepélyes körmenet a Trinitáriusok templomából, ahonnan a ferencrendiek és az Údvízítőről nevezett templom érintésével a társas káptalani, egyúttal plébánia, templomba mennek. A primás megígért részvétele kitűnő példaadás lesz a főrangúaknak és az előkelőbb állanhiyataltnokoknak, hogy azok is illően kövessék ezt a példát. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy Batthyány még nincs beiktatva a primási székbe, tehát tulajdonképpen érseknek tekintendő, Bannay azt kérdezi, hogy a primási vagy az érseki ruhákat kívánja-e használni. Ő magánúton úgy értesült, hogy Migazzi bécsi bíbornokérsek „sub birretto Cardinalitio“ vezette a menetet. Szükségesnek tartja a megnyitőünnepség alkalmával várható tolongásra való tekintettel, katonaság kirendelését. Azonkívül, hogy a primás rendeletileg szabályozza a húsvéti elnyeréséhez szükséges imádságokat, amint az Bécsben is történt. Tekintettel pedig arra, hogy a pozsonyi katolikusok igen tekintélyes része tagja valamely vallásos társulatnak, szükséges lenne eldönteni azt, hogy akik nem tagjai a társulatnak, de annak ünnepségein részt vesznek, részeseülnek-e a jubileumban. Ugyancsak jó lenne idejekorán szabályozni ezeknek a vallásos társulatoknak a körmeneteit is, nehogy később összeütközések támadjanak. Bannay ezeknek a sorrendjét meg is állapítja s annak jóváhagyását kéri.²

¹ Ezt Bannay István pozsonyi plébános leveléből tudjuk, mert sem a rendeletet, sem semmiféle rávonatkozó feljegyzést nem találtam a primási levéllárban. A kihirdetést, miután Batthyány még nem volt beiktatva, valószínűleg a főkáptalani helynök végezte, ezért nincs is nyoma a primási levéllárban.

² Bannay a következő beosztást javasolja, amelyet a primás nyilván helyben is hagyott.

A társaskáptalani (városi plébánia) templomból indul a

Dacára annak, hogy Baumay plébános ilyen gondos előrelátással igyekezett minden esetleges kellenetlenségnek elejét venni, egy esőnya botrány mégis bekövetkezett.

Május 19-én, amikor első körmenetét tartotta a polgárok társulata és a diákok kongregációja, az elindulásnál a sorrend, illetőleg az elsőbbség miatt veszekedés támadt, mely a tetlegességig fajult, s ezzel az ünnepély felbomlott, s botrányba fulladt. A primás a súlyos esetet, amely alkalmas volt arra, hogy a hívek közt súlyos szakadást teremtsen, jónak látta sürgősen elintézni. Május 24-re az esztergomi és pozsonyi káptalan tagjaiból ad hoc consistoriumot hívott össze. Itt mindkét fél előadta a tényállást, s azután bizonyítékait, az elsőbbségi joguk bizonyítását illetőleg. A diákok, akiket Reviczky Ignár képviselt, Barkóczy primás, a győri és egeri püspökök által elismert rangelsőbbségre hivatkoztak. Ezzel szemben Pantel Máté, a polgárság társulatának elsőbbségét a régi szokás alapján vitatta. A consistorium nem tartván elegendőnek az előadott bizonyítékokat az ügy érdemleges elbírására, azt döntés végett, a tridentini zsinat 26. ülésének De regularibus 13. fejezete értelmében, az esztergomi érseki szentszék elé utalta, a botrányt pedig a primás közvetlen rendeletével óhajtotta elintézni. Ez az elintézés haladéktalanul meg is történt. Batthyány még aznap elrendeli, hogy a körmenet megismételtetésé, de mindkét csoport részére elkülönítve, a polgároké pünkösd vasárnapján, valamint második és harmadik napján, továbbá a még előírt két napon a szokott időben és helyen. A diákoké pedig az Úr napja (június 6) nyolcadát követő öt hétköznapon délután, az iskola után, végezzék el a jubileumi körmenetet.¹

káptalan a Krisztus-társulat tagjaival (április 21, 28, május 5, 12, 16). Az Ölvöztöről nevezett templomból indulnak a Mária menyemeneteléről nevezett társulat tagjai és a diákok kongregációja (május 19, 26, 27, június 6, 9). A ferencrendiek templomából indulnak az Öv-Gördő-társulat tagjai (június 16, 23, 30, július 7, 14). A trinitáriusok templomából indul a Szentháromság-társulat, amelyhez a kórháziak csatlakoznak társulatukkal (augusztus 18, 20, 25, szept. 1, 8), végül a kapucinusok templomából a harmadrendiek a Szent Miklós-templom Rokus-társulatával együtt (szeptember 15, 22, 29, október 6, 13). Esztergomi primási levéltár. Ecclesiastica. 1120 ex 1776.

¹ I. u.

Gróf Eszterházy Károly egri püspök március elsején adta ki a jubileumi búcsút kiterjesztő rendeletet.¹ Az ő egyházmegyéjében a jubileum április 14-től, fehérvárnaptól kezdődőleg október 14-ig tartott.

A jubileum elnyerésének belső feltételei itt is azonosak voltak a többi püspök hasonló természetű rendelkezésével. Ami a búcsúnyerés külső feltételeit illeti, Eszterházy a székesegyházon kívül a következő négy egri templomot jelölte ki meglátogatandóknak: a konventuális minoriták Szent Antalnól, a ferenczrendiek Szűz Máriáról nevezett, és a rabkiváltó trinitáriusoknak a falakon kívül fekvő templomait. Megadta a városban székelő testületeknek, iskoláknak, betegeknek és a raboknak a szokásos felmentéseket, a vidékieknek elegendő a jubileum elnyeréséhez, ha az általa személyesen vezetendő hét körmenet, amelyek április 14, május 12, június 2, július 7, augusztus 4, szeptember 8 és október 13. délutánján lesznek, valamelyikén részt vesznek. Mindazok a vidéki hívők pedig, akik a székvárosba nem jöhetnek, saját lakóhelyük négy templomának, vagy oltárának üzenőt napon át leendő látogatásával nyerhetik el a jubileumot.

A hitbuzgó Eszterházy Károly a jubileumot is különösen képen felhasználni kívánta az egyházmegyéjében élő nem katolikusok áttérítésére. Már a búcsú kihirdetése alkalmával különösen kiemelte az eretnekek megtérítéséért való imádság szükségességét. Az év folyamán pedig egy társulatot alakított a jubileumi év emlékére, amelynek tagjai különösen fáradozzanak az eretnekek megtérítésén és küzdjenek a divatos hitközömbösség és vallási toleranzizmus ellen. Garauppi nuncius 1776. december 28-án arra kéri Pallavicini bíbornok-állantitkárt, hogy eszközöljön ki a pápánál, tekintettel Eszterházy lakadatlan buzgóságára és érdemeire, a társulat részére különféle kiváltságokat.²

Nyilván a pannonhalmi főapát quasi episcopalis

¹ Megjelent nyomtatásban is: *Edictum episcopale jubilaici anno millesimo septingentesimo septuagesimo quinto Romae celebrati: anno vero millesimo septingentesimo septuagesimo sexto ad civitatem, et respective totam diocesim Agrinensem extensi, Agrinae, Typis Scholae Episcopalis, Anno MDCCCLXXVI.* 2-édr. 20 l. Megjelent magyarul is. v. ö. Szinyey, Magyar Irók, II. k. 1453. hasáb.

² Archivum Vaticanum-Nuntiatura di Germania vol. 395. f. 517-v.

joghatóságának elismerése körül a XVIII. század közepén folyt sok vitának volt a következménye, hogy Somogyi Dániel főapát nem kapott a bécsi nunciaturától közvetlenül a jubileumot kihirdető bullából példányt. Émiatt Somogyi panasszal is fordult a nunciaturához, kimutatva önálló joghatóságát s egyben hivatkozott arra is, hogy az előző jubileum alkalmával a főapát a püspökhöz hasonlóan közvetlenül a nunciustól kapta meg a bullát. A nunciatura vezetője Somogyi főapát előterjesztésére meg is küldte a bullát azzal a magyarázattal, hogy a mulasztás nem szándékosan, hanem tévedésből történt.¹

Somogyi főapát április 21-én kelt körlevelével ki is hirdette a jubileumot kiváltságos egyházkerületi híveinek. A magyar nyelven írt körlevél rendelkezése szerint a jubileum május 5-től november 5-ig tart. Elnyerésének feltételei természetesen azonosak a pápa, illetőleg a püspökök által megjelöltekkel, meglátogatók számára a főapát Pannonhalmán, a Márton hegyen lévő főtemplomot, a Kálvária-kápolnát, továbbá a Boldogasszony-hegyén és a Várnáson lévő templomokat jelölte ki, Pannonhalmán kívül a rivaszdiák tartoznak mindkét templomukat naponta kétszer meglátogatni, másutt a hívőkre a naponta négyszeri templomlátogatás a kötelező.² Magát a jubileumot Somogyi főapát nyitotta meg május 5-én ünnepélyes körmenettel.³ Dr. Tóth László,

¹ Turinli apát és Somogyi főapát levélváltásának a bécsi nunciatura Rómában őrzött iratai között nincsen semmi nyoma. Megemlékezik róla azonban Czínár Mórnak a pannonhalmi központi könyvtárban őrzött kéziratban rendtörténete (Historia Monasterii S. Martini de S. Monte Pannoniae Ordinis S. Benedicti ab origine Nullius Dioeceseos, S. Sedi Apostolicae immediatae subjecti. 1848: I. 399—400 ll.), amelynek nyomán röviden említi: Pannonhalmi Rendtörténet V. kötet 104—5. ll.

² A pannonhalmi Szent Benedek-rend központi levéltára fasc. 78. a. 37. és Czínár ld. m. 407—8. ll.

³ A jubileum Pannonhalmán is irodalmi visszhangra talált. Horváth Lénárd perjel (meghalt 1780-ban) írt egy könyvet is az ezévi jubileumról, amely kéziratban megvolt a pannonhalmi rendi könyvtárban három más, ugyancsak a jubileumra vonatkozó kézirattal együtt. De ma már egyik mű sem található meg a kéziratok között. V. ö. Kuncze Leó: A pannonhalmi Szent Benedek-rend könyvtárainak története és jelen állapota. Magyar Könyvszerelő 1878. 179. l. és Pannonhalmi Rendtörténet. V. kötet. 597. l.

Történeti irodalom.

Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. „Hargitaváralja” jelképes székely község kiadása. Budapest, 1927, Franklin-Társulat, 8°. IV — 400 l.

A székelyek nevének, eredetének és településének kérdésére századok óta foglalkoztatja a magyar történelmi irodalmat, de a székelyek összefoglaló történetének megírására csak a múlt század hetvenes éveiben alakult bizottság Kolozsvárt, Mikó Imre gróf elnöklése alatt. Ez a bizottság a kolozsvári egyetem akkori magyar történelemtanárát, Szabó Károlyt bízta meg a munka megírásával, ki nagy szorgalommal látott az anyag összegyűjtéséhez és ki is adta 1872—1890 között a Székely Oklevéltár három kötetét, azonban halála megakadályozta a székelyek történetének megírásában. Ekkor a bizottság Kunu Géza gróf elnökletével Szádeczky K. Lajos egyetemi tanárt kérte fel a mű megírására, aki Szabó Károly utóda lett a kolozsvári egyetem magyar történelmi tanáraként. Szádeczky professzor bejárta a Székelyföldet, összegyűjtötte évek során át tartó széleskörű levéltári kutatások alapján a hiányzó anyagot, kiadta az 1895—1898-as években a Székely Oklevéltár további négy kötetét, majd végérvényesen megdöntötte a esiki Székely Krónika hitelességét, megírta a székely határvérség szervezésének kimerítő történetét stb. és hosszú évek nehéz munkájával megírta a székelyek történetét, mindegy hatvan ívet kitevő kétkötetnyi terjedelemben, azonban az időközben kitört világháború műve kiadását lehetetlenné tette. A háború után a Magyar Tudományos Akadémia, sőt a magyar kormány is érdeklődéssel viselkedett munkája iránt, de anyagi eszközök híján végre is a székely szívósság és lelkesedés vette pártfogásába történetének elárult ügyét és a menekült erdélyi honfiak „Hargitaváralja” jelképes községe előfizetési felhívás útján biztosította az eredeti terjedelem egyharmadára összevont munkának megjelenését.

A szükre szabott tér nem engedte meg, hogy szerző bővebben tárgyalja a székely intézmények némely ágát, pl. a birtokjogot, törvénykezést, a székely jogszokásokat stb. Nem terjeszkedhetett ki, sajnos, a székely kultúrtörténelmi részleteire, a székely népművészetre, a Székelyföld leírására

és néprajzára sem, hanem kizárólag csak a szorosán vett politikai és alkotmányjogi mozzanatok tárgyalására szorít közötti es feladatát a dokumentálható történelem és az intézmények fejlődésének megállapításában látta. Azonban így is nehézségekkel kellett megküzdenie, mert úttörő munkát végzett és a székely nemzet történetének a kereteit állapította meg olyan formában, mely feltétlenül maradandó értékű. E keretel bőviteni, sőt talán szűkíteni is bizonyára lehetne helyfel-közzel, de a keret lényegét semmiféle változtatás nem érintené.

A munka középkori részében szerző röviden összegezi a székelyek eredetére és településére vonatkozó régebbi és újabb felfogásokat és annak a nézetének ad kifejezést, hogy az anyaország különböző részeiből a X-XI. század folyamán Erdélybe települt székelyek a Konstantin császár által kabal-roknak nevezett, de kaukázusi tartományokról, Zichia-ról magukat valószínűleg szikelieknek mondott, avagy a kaba-rokkal együtt esatlakozó szíkek (szikeliék), a perzsaak szerint bolgár, azaz hún eredetű eszegelek. Kritikai megállapítása szerint az eredet homályos kérdésének végleges tisztázása mai tudásunk alapján kivihetetlen és így a székelyek eredetének elmélete nyílt kérdés marad továbbra is.

Az erdélyi székelyek történetéről írott feljegyzések csak a XIII. század elejével kezdődnek; oklevelek először 1210-ben és 1218-ban említik őket. Ez az oka annak, hogy régebbi történetükről aránylag keveset tudunk. Szüdeczky professzor nagy alaposággal és tárgyyszeretettel kutatott fel minden rájuk vonatkozó adatot, de a XV. század végéig ezek az adatok nagyon szűkszavúak, esetlegesek és csak halvány bepillantást engednek a székelység múltjába. Az első okleveles nyomok általában földnek (terra), területnek (districtus), vagy egyházi feleisztás szerint esperességnek (diocesis) nevezik a későbbi, a XIV. század végén kialakult székelyföldi székeket, amelyekben a területi szervezkedés és a földművelésre való átmenetel kora a XIII. század elejére tehető. A székek kialakulása önkormányzati alapon történt a betelepülés során, földrajzi elhelyezkedés szerint. Hatáskörük katonai, bíraskodási, illetve törvénykezési és közigazgatási, adózási, közzgazdasági, egészségügyi stb. teendőkre terjedt ki, tehát a szék volt az a közhatalóság, amely a székelységet közéleti nyilvánulásában irányította. Szüdeczky kutatásai lényegesen kibővítették ezeknek a székeknek belső életéről való eddigi irodalmi tudásunkat. Az adatok egész sorával világítja meg a fő- és vitéztisztek hatáskörét, hivatali illetékes-ségét, kötelességeit, jövedelmeit, a tisztségek egymás közötti viszonyút, választási módozatait stb. Az újkori székely közzgazgatási és birtokrendszert nagyjában rekonstruálta. A központi szék Udvarhely volt, amely eredetileg Telegd néven szerepel s legelőször 1235-ben mint esperességet, majd

nint területet és nevet V. István egyik oklevele említi. Udvarhelyszék először 1448-ban fordul elő oklevelekben, ezzel szemben Csik-szék és Orbat-szék nevére már 1419-ből van adatunk. Az ősi székely nemzetségek nyomait szerző több székben megtalálta. Az első emlék erről Zsigmond király oklevele 1427-ből, melyben Kézdi-szék nemzetségeivel szemben Torjavásárhely szabadságait megvédelmezi.

A váradai képtalan egyik oklevele 1339-ben említi a „comes trium generum Siculorum”-ot, vagyis olyan időben, amikor a székelyek között a három rend még nem alakult ki. Ebből Szádeczky helyesen arra következtet, hogy a középkori oklevelek által emlegetett „Székelyek három nemzetsége” (trium generum Siculi) elnevezés — mely világosan az eredetre utal — nem vonatkozhatik a XV. században kialakult székely társadalmi rendekre. Ugyanis a letelepülés korabeli vérrokonság szerinti törzsszervezet később rokonsági elágazások, kihalások és új birtokszerzések következtében elmosódott és helyettük idők múltával társadalmi, rendi különbségek állottak elő. A vagyonkülönbség és katonáskodás módja kétféle rendet hozott létre, az előkelők és közemberek rendjét. Ennek első okleveles nyoma 1407-ből való. A két rend, az előkelők (seniores seu maiores) és közrendűek (communitas) határozott megkülönböztetése és egymással ellentétbe állítása 1406-ban fordul először elő. Mátyás király 1473-ban kelt rendelete három társadalmi rendet állapít meg a székelyek között, melynek elsőjébe tartoztak a főemberek (seniores, potiores, primores), akiknek legalább három nyíl földjük volt, másodikába a lófők (primipili, equites), kiknek módjuk volt arra, hogy lovon harcoljanak és a közrend, vagy köznép (communitas, plebeji). Később a XVI. század végétől pixidari, puskás gyolgosok, darabontok, kiknek nem volt annyi értékük, hogy lovon harcolhattak volna. Ezekhez járultak a „földönlakók”, vagyis a székely jobbágyok, kikről 1466-ban emlékeznek meg először az oklevelek.

A székelyek vitézségét fennmaradt emlékeink szerint királyok, törvényhozók, történetírók magasztalták századokon át, IV. Béla idejétől kezdve. Már a XIV. században önállóan szervezett külön hadseregük volt, mely nagyobb hadműveletekre is sikeresen vállalkozhatott. Az Anjouk alatt a tatárokat két ízben is megverték, résztvettek Zsigmond nikápolyi ütközetében és különösen kitűntették magukat Hunyadi János szentimrei csatájában, melynek jutalmaként a kormányzó törvényes intézményé tette a székely örökösödés „főleányosság”-át, vagyis bevezette a magvaszakadt székely birtokon a leányörökösödést. Moldvában, Havasalföldön, Rácz-, Török-, Horvát-, Bolgárországban és más haretéren bőven ömlött a székely vér, az 1595. évi gyurgyevói hadjárathoz az idegenek is csodálattal emlékeztek meg a székely hősiességről. I. Lipót király pedig 1691. évi

diplomájában a legharciasabb népuoc (genus hominum belliosissimum) nevezte a székelyeket. Mindezek alapján a székelység sajátos történelmének kötségtelenül legszebb fejezete a székely hadtörténelem, mely a hazaszeretetnek, bátorságnak, férfiaságnak igazi paratlona. Másfelől azonban a székely nép dicső katonai múltja azt is megérteti velünk, hogy miért tudta megőrizni ez a nemcs nemzet ősi politikai, gazdasági és társadalmi szervezetét az egész középkoron keresztül. Bizonyára azért, mert részben jószántából vállalt hadi kötelezettségének mintegy következménye volt külön nemesi joga és alkotmánya, melyen nem tudott részt önjai sem belső, sem külső ellenség, sem a székely oligarchia, sem a központi államhatalom, addig, míg kardjukra égető szükség volt.

Szabdeczky professzor világosan és szemléletesen állítja elénk a székely intézmények fejlődését. Könyvének legújabbkori része kevésbé összefüggő eredeti szövegének kényszerű összevonása miatt. De a mű gerincének, az újkori részek, a fejedelmek korának feldolgozása mintaszerű és a mű úttörő jellegét tekintve kiválóan sikerült. Megkapó erővel rajzolja azt az elkéseredett küzdelmet, amellyel a szabadságszerelő székely nép a XVI. század folyamán, — rendi küzdelmei közepette, — kiváltságait védelmezi a fejedelmi, majd a XVIII. században a királyi hatalommal szemben. Fejtegetései meggyőzően kimutatják, hogy a székely Rérdés milyen nehéz hellyre volt az erdélyi fejedelemségnek egész Bethlen Gábor koráig, mert a székely szabadság a szentpáli esata után is csak lépésről-lépésre vonult vissza az erőszak elől és újra meg újra megkísérelte elvesztett kiváltságainak vissza szerzését. Még Mihály oláh vajdával is szövetségre lépett abban a reményben, hogy régi kiváltságait visszanyeri. Szerző szakavatott kézzel forgatja a történelmi forrásokat, Bethlen Gábor székely politikájának jellemzése nemcsak sok, eddig ismeretlen adattal gyarapítja tudásunkat, de a nagy fejedelem történetéhez is értékes és tanulságos adalékokat szolgáltat. Ugyancsak értékes vonásokkal festi a székely társadalomnak a határország felállítására utáni időben bekövetkezett válságát is, midőn a székelyek nemzeti és társadalmi egysége megbomlott és idővel lassankint átalakult a köz- és társadalmi élet egyaránt.

Szerzőnek főforrása a Székely Oklevéltár, melyet tudományos alaposággal kiaknázott. Adatai alapján több téves nézetet helyesbített. Ugyancsak kimerítően felhasználta az Erdélyi Országgyűlési Emlékek Oklevéltárát is, az egykorú írókon és vonatkozó feldolgozásokon kívül. A szakirodalomnak bizonyára nagy nyeresége Szabdeczky úttörő munkája, mert ugyan eddigelő több értekezés és tanulmány jelent meg a székelyek részleges történelméről, de hasonló modern, összefoglaló munkának a hiányát már régen éreztük, ezenkívül

írója a székely történetírás speciálistája, aki közel negyven éves kutatásainak eredményét foglalta össze művében. Ennek az érdemes munkának értéke felfogásunk szerint sokszorososan túlszárnyalja a hivatalos történeti szakirodalom határait, mert olyan lelkesedéssel megírt történeti mű, mely nem lehet közömbös a székely nemzetre sem. Megismeretűvel ezzel a jobb sorsra érdemes néppel díszöséses múltját, történelmi erőnyeit, ősi jogait és a fajában rejlő felbecsülhetetlen történelmi erőket és mindezek által hatalmasan erősítő lelkében a történelmi múltjához való ragaszkodásnak öntudatát és gyarapítja azokat az erkölcsi erőforrásokat, amelyekből kitartást, hőzodalomot és reményt kell merítenie jövőjének célkitűzéseire és létfenntartásának nagy életküzdelméhez.

Dr. Arday Pál.

Alt-Ungarische Erzählungen, ausgewählt und übersetzt von Robert Gragger. Berlin—Lipsce, 1927, Walter de Gruyter & Co., 218 + 9 lap.

A korán elhunyt tudós berlini magyar professzor, ki a magyar-német szellemi kapcsolatok kifejlesztése és erősítése érdekében a neki megadatott rövid idő dacára is oly sokat s eredményesen fáradozott, munkás életének utolsó alkotásaként hagyta reánk ezt a pompás, finom és esztétikus kiállítású könyvet, melyben a magyarországi latin nyelvű középkori irodalom legszebb darabjait, történetírásunk e korbeli emlékeiből a legmegkapóbb részesleteket illeszti egymás mellé összefüggő, művészi mozaikká.

Szerzőnk a gesták, krónikák szemelvényeit nem történeti forrásértékük szerint válogatta össze, értékelésüknél sem a történelmi szempont vezeti: ő a felhasznált műveket minden más vonatkozástól menten, mint irodalmi alkotásokat, mint a nyugati keresztény kultúrkör egyetemes szellemi milieu-jéből fakadó szellemi termékeket tekinti s igyekszik kifejezésre juttatni azt a szoros kapcsolatot, mely a magyarországi középlatin irodalmat a kor egységes latin irodalmához csatolja. A fordításokhoz fűzött tanulmány s a magyarázó jegyzetek azonban azt is érzékeltetik a külföldi olvasóval, hogy e gestákban a nyugatihoz hasonló tartalom, feldolgozási mód s felfogás alatt valami speciális vonás rejlik, elveszett ősi mondák tűnnek elő, melyek a körülmények folytán nem fejlődhettek ki oly színes és hatalmas mondakörökké, mint azt más finn ugor népeknél látjuk, de elég erősek voltak arra, hogy az ezen pogánykori és népi alkotások iránt eleve tudatos aversióval viseltető, nehézkes krónikásokat magukkal ragadják s fantáziájukat megtermékenyítsék.

A kötetben foglalt szemelvények úgy vannak összegyűjtve s csoportosítva, hogy belőlük tárgyuk szerint kronológikusan összefüggő s egészét alkotó sorozat jöjjön létre. Szerző, ki a stílusosságra, az egységes tónus megtartására gondosan

vigyáz a hún nép eredetével kezdő könyvét, Kézai Simon krónikájából vett részletekkel teljes ciklust nyújtván a hún-mondákból Attila birodalmának felbomlásáig. A munka további része a magyar történelmi első századaira vonatkozó anyagot ad szépen tagolt fejezetekben, melyek mindenike kisebb caputokra oszlik, viszont több fejezet nagyobb egységet alkot s ez egységek egymásba fonódva következnek egymás után, így csatlakozik a honfoglalásról szóló fejezethez (Anonymusból) a hercegek kora, a (leginkább a Szent Istvánnal kapcsolatos legendakörből merített) keresztényiség felvételét rajzoló elbeszélésekhez az Endre és Béla, Salamon és Béla fiai küzdelmeinek, uralkodásának korszakára vonatkozó, összetartozó fejezetek csoportja (a dubnici, a bécsi képes, a budai stb. krónikák nyomán). Ugyanezen forrásokból vette szerző a Kúlmántól II. Gézáig, illetőleg a közbeeső idő átugrásával Imro királyig terjedő fejezet anyagát, míg a tatár járás okozta pusztulást Rogerius fordításokkal illusztráló utolsó fejezet előtt „Ungaria Magna” cím alatt Julianusék útjáról is megemlékezést találunk, ami ráirányíthatja a német olvasó figyelmét arra, hogy a Kelet megismerésére irányuló nehéz és veszélyes szárazföldi felfedezések első úttörői között magyar utazók is voltak, habár nem váltak oly ismertekké, mint nyugati társaik, a Polo testvérek, vagy Ruysbroek.

Az Alt Ungarische Erzählungen minden darabja gondosan, nagy műérzékkel van kiválogatva, úgyhogy a részek önmagukban is egész, kerekded elbeszéléseket alkotnak. A szelekczióban megnyilvánult irodalmi készség mellett azonban az a tapintat is dicséretet érdemel, mellyel szerző minden olyan motívumot, mely a német olvasóra esetleg kellekellenül hathatna, gondosan elkerült, így különösen a Frank dinasztia imperialisztikus törekvésű eszászárai: II. Konrád, III. és IV. Henrik által Magyarország függetlensége ellen indított akciók leírásánál nem vehető észre az a nemzeti érzésből fakadó német-ellenesség, mely a krónikák szövegében helyenként megcsendül. Mindössze azt kifogásolhatjuk, hogy a külföldi közönségnek szánt kötet több oly passzust is tartalmaz, melyek az oláhoknak a hún birodalom bontlása után, tehát jóval a magyar honfoglalás előtt Erdélyben történt megtelepedéséről szólnak. Eltekintve attól, hogy e részek ily szemelvényes feldolgozás mellett bátran ki is maradhattak volna a szövegből, legalább jegyzetben meg kellett volna emlékeztetni Anonymusnak a kérdésben való meghízhatatlanságáról, mert így maga segít bevitni a német közönség tudatába egy naiv, de ránk nézve igen káros és veszedelmes történelmi ábrándot.

A szemelvények után rövid tanulmány következik: a középkori latinnyelvű magyar irodalom áttekintése. A kitünő összefoglalás csakély terjedelme miatt mindössze csak Kézairól, Anonymusról s Rogeriusról szólhat valamivel részlete-

sebben, egyéb nagy krónikáinkat, legendáinkat alig érintheti, esetleg meg sem onliti. A vázlatnak szánt tanulmány részletesebb kidolgozásában megakadályozta a halál Graggert. Úgyisint az egyes fejezetekre vonatkozó irodalom összeállításában, mely munka így, a körülmények kényszere folytán hézagossá maradt s nem egészítheti ki, a szerző óhaja szerint, a magyarázó jegyzeteket.

Ha a tartalom gazdagsága mellett a stílus szépségét is tekintetbe vesszük, mely a szöveget helyenként szinte valamely korai német eposz prózai feldolgozásához teszi hasonlóná, pl. egyes sorok hangulatosságban, stílusfinomságban a Bédier-féle *Tristan és Isolda* kiadásra emlékeztetnek, vagy a könyv izéles formáját, nyomdatechnikai szempontból is figyelemreméltó kiállítását szemléljük, lehetetlen nem teljes elismeréssel adózni a jól sikerült munkának, lehetetlen nem érezni a veszteséget, melyet szerzője korai halála a magyar tudományos életnek okozott. Egyben meg lehetünk győződve, hogy Gragger posthums műve még egy utolsó, de nem jelentéktelen szolgálatot tett a magyar kultúrának. középkori szellemi kincsünknek a nagy német nyelvterülettel való megismertetése által.

Varga Endre.

Lugosi Döme: Kelemen László és az első „magyar játszószíni társaság”. Csanádvármegyei Könyvtár. 9. kötet. 1927. 8. c., 228 l.

Ismeretes, milyen regénybe illő az az eszményi vállalkozás, amellyel Kelemen László, a Grassalkovich hercegek fiatal jogtanácsosa, még néhány lateiner emberrrel — több ügyvéd, egy mérnök, egy tanító és egy ref. pap volt közöttük — a magyar színészetet akarta megteremteni. Ami megöföttük állt, az egy kis magántökéjük, a vármegyének nem hlába remélt áldozatkészsége s néhány írónknak buzdítása volt („Wär ich zu Pesth, lieber Ráday — írja Kazinczy, Lev. II. 96. l. — so könnt es sich noch fügen, dass wenn es sonst nicht ginge, ich selbst mitspielen würde“). Ami ellenük volt: Pest és Buda városok német tanácsa, a városok német kultúrája, a helytartótanáctól engedélyezett privilégiumok és jóváhagyott szerződések, egy oszoni közönyösség, és a színháználban minduntalan kiújuló belső visszavonás. Ez az utóbbi volt természetesen a legnagyobb baj, e nélkül minden ellentéttel megküzdöttek volna. Mert nem szabad elfelejtelnünk, hogy II. József halála évében, akkor verődtek össze, mikor a bazafus föllángolás legjobban lobogott. Lugosi könyve óta tisztábban, úgy látjuk, hogy Kelemenéknek volta képen nem a hivatalos germanizálás, a felülről jövő nyomás ellen kellett legelőször küzdeniök: Kelemen jól megbogozott privilégiumoknak találta meg a nyitját és befolyásos mágusok álltak mögötte. Minden ellenállás végső oka Unwerth grófnak és a német színészetnek erős kezekkel és nem ok

nélkül védett üzleti érdeke volt, minden kudarcé leginkább néhány tag összeférhetetlensége, törtétese a ebből folyó viszálykodásán. Hogy mégis eredményeket érték el, az egy részt a vármegyék s élükön Pest vármegye erején és áldozatkészségén, másrészt Kelemen László személyén nyúlt.

Történetüket Váli Béla kezdése után, aki Kelemen László életrajzát is megírta (1888), először Bayer József mondotta el részletesebben a Nemzeti Játékszín Történetében — mind kettejük munkája ezelőtt éppen negyven esztendővel, 1887-ben jelent meg. Azóta nem jutott előbbre a kutatás, mintha csak munkájukkal teljesen feltárult volna a magyar művelődés múltjának e fontos fejezete, Kelemen László és társai maguk is megjelentek — már mint jó ismerősök — a színpadon újabb írók alkotásaiiban, a tudomány azonban megelégedett az eddig elért eredményekkel. Csak Váradi Antal tért vissza rajzaiban Kelemen Lászlóra, de Szilágyi Pál nem ismeretlen emlékezeit dolgozta fel. Most, negyven esztendő után, egy szegedi ügyvéd, Lugosi Döme, színészeink múltjának régi ismerője, aki nagy becsvéggel gyűjtögette eddig is színművészeink régi emlékeit, egy testes kötettel lép elő, s hosszas bűvárlatok eredményeül megállapítja, hogy Váli Béla túlságosan eszményítette, valósággral glorifikálta Kelemen László alakját, Bayer pedig az összegyűjtött adatokból nem formálta ki eléggé az események képmását. Meg kell előre mondanunk, hogy munkáján helyel-közzel meglátszik a dilettáns (pl. a költői iskolák ismertetése, 30. l.), így merész dolog Bayer munkájáról ilyen ítéletet mondania. — Lugosinak kell leginkább tudnia, hogy meghecsülhetetlen az a munka, amelyet Bayer az adatok összegyűjtésével végzett; de érdeme az, hogy Bayer adatait is ki tudta egészíteni és bár rövidebb, de csak ugyan kissé közvetlenebb, áttekinthetőbb képet adott Kelemenek küzdelmeiről. Egységesebb munkájának alapja, hogy Kelemen László életrajzába indul el és koncentrikusan csoportosítja köréje az eseményeket. Az életrajzi adatokat hangyaszigoralommal és szigorú kritikával rakosgatja össze. S miközben az első magyar színigazgatónak szinte a posthumus naplóját írja meg, a kissé nehézkes forma kereteiben küzdelmes emberi sorsok elég plasztikusan alakulnak ki. Kelemen Lászlónak és társának okiratokból előadott harcni a magyar színészet kezdetének képéül eléggé élesen elevenednek meg. Ez kétségtelen érdeme könyvének.

Életrajzi adataiban új, hogy Kelemen László — a XVI. vagy a XVII. század óta nemesített család sarja — 1763-ban, nem pedig, mint eddig tanították, 1760-ban született Pesten, s a piaristáknál járt iskolába. Hogy jogot végzett, Pest város szolgálatába lépett mint accessista, majd cancellista, s letette az ügyvédi vizsgát, azt eddig is tudtuk. Lugosi megtalálta arcképét is s közli azt (most először); ezen: „magas, szikár, csontos, erőteljes, hiemészlett férfiúnak”, olyannak látszik.

milyeneknek Szilágyi Pál színész, aki személyesen ismerte, látta és írta. Felesége, Liptsey Mária, a Grassalkovichok gödöllői egyik gazdatisztjének leánya volt, akivel valószínű, hogy tekintélyes hozományt is kapott. De mire idáig jutott, már túl volt a pesti színészet küzdelmein és Nagyváradról kiindulva — itt Lugosi bíhari családí kapcsolatok mutat ki — próbálja meg, hogy a fővárost s az egész országot meghódítsa. De Váradon kívül csak Szegedre jutott el nagyobb állomásul, Kecskemét, Nagykőrös, Miskolc már csak megállóhelyek voltak, útjában — az adások börtöne felé. Pesti utolsó kísérlete és utolsó kudarcra végét vetette próbálkozásainak. Lugosi gondosan jár a nyomában s gyakran büngöszget új adatokat ezekről az évekről is, a további ávtizedekről is, amelyekben a pesti franciskánusok kántorának jogot végzett fia visszatér apja mesterségéhez s Ráckeven, Makón, majd Csánádpalotán kántorkodik. A helyiel-közrel új adatokon kívül erőnyo, hogy hőse iránt sohasem elfogult s különösen pesti éveiben gyengéire is rámutat. A tíz esztendőnek Lugosi szinte minden nappjával foglalkozik, amelyen előadást tartottak, de gondos utáujárással elmondja azt is, hogy milyen pörösködéssel és mennyi viszálykodással jöttek létre ezek az előadások.

Minket az irodalomtörténeti részek is érdekelnek s azért ezekre is kitérjesszkelem. Itt is két mozzanatot emelek ki. Az egyik az a helyes megállapítás, hogy a magyar színészet megalkulásához sem színészeti, sem irodalmi esemény nem fűződik. Színdarab-irodalmunk nem volt. E tekintetben kirívó a Kazinczy optimizmusa, aki 1790-ben 12 előadható darabra hivatkozik — mind a tizenkettő fordítás (Lev. id. h.) — s csak Horváth Adámé versenyez vele, aki arra vállalkozik, hogy *hetenkint* egy-egy eredeti darabot ír (Kaz. lev. II. 564. l.). Ezekkel a — Lugositól nem idézett — adatokkal szemben valóság, hogy előadható darabunk nincs s a Kazinczytól első előadásnak remélt és sürgelott Hamlettel színészeink nem mernek megbirkózni. Másik helyes észrevétel, hogy „bár a magyar színészet az első időben élethalálharcot vívott a német színészetrel, mégis tagadhatatlan, hogy ennek tradíciókon nyugvó nagy kultúrfölénye *jólékony hatást gyakorolt fejlődésére*”. E hatást azonban elsősorban a színjátszásban látja s nem tér ki — e két megállapítás közös eredőjéül — az irodalmi hatás részletezésére. Csak nagy általánosságban enlíti meg, hogy első darabjaink német színművek fordításai. Ennél már Bayer tovább jutott, mikor a cenzúra elrendelte, kényszerű bécsi hatásra hivatkozik. (Id. m. I. 331. l.) De még tovább kell mennünk ma, s éppen itt hálás feladat várt volna Lugosira. Ha Bayer és Lugosi adataiból egy kis statisztikát készítünk, a következő érdekes eredményekre jutunk. Kelemenék Pesten 1790-ben 2, 1792—96-ig 469 előadást tartottak s ez idő alatt 146 darabot adtak elő (Bayer „körülbelül” 143 ra

teszi). Óriási teljesítmény ez, mikor nemesak színpadi irodalmunk nincs, de színpadi nyelvünk sem alakult még ki; ez az egyetlen magyarázata annak, amit még senki sem mondott ki, hogy színészeink a műsorhoz közvetlen forrásukból, a *pesti német színpad műsorából* vették darabjaikat, amelyeket versenyezve fordítgattak. Már a Kazinczy (id. h.) emlegette darabok közül, amelyeket ifj. Ráday Gedeon báró és a felesége fordítgattak (ezek a fordítások sohasem kerültek színre), a *Clementine* (Gehler) és a *Gätscherensklave* (Falbüire—Stephanie) az 1783 előtti pesti német műsorok darabjai, a *Der donkbare Soku* pedig, Joh. Jak. Engel ismert, érzelmes egyfelvonásosa, 1783-tól kezdve szerepel a németek műsorán; de Kádár Jolán derék könyvének felhasználásával (A budai és pesti német színészet története 1812-ig, Bp. 1914) kis híján 100-ról állapítottam meg a 146 előadott darab közül, hogy a magyar színészek előtt a pestiek előadták németül. Ez a szám nem teljes. Nincsen benne pl. Dugonics két darabja, bár önként mondik a föltevés, hogy Bertuch *Elfrida*-jét és Soden *Ignaz de Castro*-ját is Pesten látta Dugonics (ismételten adták) s itt kapta az ösztönzést az átdolgozásra. Kiegészíteni e sort az is, hogy egyik-másik (a pestiektől nem adott) darab Pozsonyból, Győrből kerülhetett hozzájuk. Mindenesetre ki mondhatjuk, hogy a közel másfélszáz darabból mintegy 120 a német színészek műsorából került ki.

Az előadott darabok forrását illetőleg megállapítható, hogy Lugosi Bayernak néhány adatát kiegészítette és helyesbítette. (*A süketnéma, gróf Baranyk, a káládatos fiú, Juliska* stb.) Sokkal alaposabb munkát végezhetett volna e téren, ha Császár Elenér könyvének (*A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*) adatait felhasználja. Akkor *A szolgálatból kiharadt katonatisztek*ből nem lesz Schröder darabja, a *Magukkal elhíjett filozófusok* nem Schikanederé (mindkettő Stephanie-é). Henfeld darabját, a *Módi szerelők*et sem tulajdonítaná Bretznernek, nyilván azért, mert ennek *Házasságszerző prókátora* németül Die Liebe nach der Mode, oder der Eheprocurator. Az *Igy foyják az egeret* szerzőjéről tudná, hogy az Spiess és nem Stephanie. Tudná, hogy a *Két úr szolgálja*, Goldoni darabja, Schröder németjéből került hozzánk. Adatait arra az időre (1795 után), amelyre Császár nem terjeszkedett ki, kiegészíteném a következőkkel: a *Safarári Janók, vagy a falusi vőlegény* e. „eredeti” vígopera mögött alighanem Tuczeknek *Haas Klachel oder der Bräutigam von Prelautsch* e. vígoperája rejtőzik. A *Montrose és Amália* Diericka *Montrose und Surley* e. tragédiájával lesz azonos, a *Kártyás Ifflandnak* *Der Spieler*e, a *Tutorság alól fílszabaddult ifjú* pedig egy ismeretlen írónak azzal a *Die Vormundenschaft* e. vígjátékával függhet össze, amelyet a német színészek 1783-ban adtak elő.

Ez adatok után visszatérve tételünkre: a magyar dráma-

irodalom kezdetben csakugyan a pesti német színház darabjaiból táplálkozik. Ebből következik még egy dolog: Bessenyei György könyvdramáitól Szentjóbí, majd Kisfaludy Sándor pathetikus színpadi nyelvén át ezekből a fordításokból alakul ki a magyar dráma színpadi nyelve Dugonicsnál, sőt Katona Józsefnél is, s ezekből, a pesti német színpad darabjainak németes átültetéseiből forr ki Vörösmartyig. A kutatás erre sem volt elegendő figyelemmel. Mi csak annyit mondhatunk, hogy a fejlődésnek ez az *irány* kétségtelen; a *miként*-jének megállapítása fáradságos, de hálás feladat marad.

Végül még egy kis statisztika, éppen tételünk bebizonyítására. A 146 darab között nyilvánvalólag csak 12 van, amely 7, vagy ennél több előadást ért. Legtöbbször (12-szer) a *Pikkó herceg és Julka Perzsi* c. vígoperát adták, (Eyekathel und Prinz Schnudi, más címmel Die Belagerung von Ypsilon, Hafuer darabja) s ezenkívül kilencszer az *Igazhízit*, Kotzebue *Embergyűlölés és megbánás*-át és Bretzner *Házasságszerző prókator*-át. De a többi nyolc darab között nincs eredeti dráma, a Dugonics–Eudródy-féle *Aranyperec*ket nem számíthatjuk annak. Drámaírásunk még gyermekeipőben járt, a legnagyobb sikereket a pesti és budai német színházak műsordarabjai aratták a magyar színpadon is. Ők hozták el Shakspeare, Voltaire, Metastasio, Goethe, Schiller, Lessing, Goldoni darabjait — az egykorú divatos szerzőkkel együtt. A német irodalom hatása tehát sehohsem olyan nyilvánvaló, mint modern drámairodalomunk hajnalán. De ez nem kiselbítése nemzetű irodalmunknak. Ezek az adatok éppen azt igazolják, hogy mint Szent István kora óta mindig, ezúttal is a fejlődésnek azon a fokán kapcsolódtunk bele a nyugati műveltségbe, amelyen érték, és azt bizonyítják, hogy a bekapcsolódás után rövidesen — ezúttal alig negyedszázad alatt — már eredeti alkotásokkal érték el, sőt haladtuk túl forrásainkat.

Árhól a harchól tehát, amelyet lateiner műveltségű első színészeink eszményi lefkessedéssel vívtak a német színészet privilégiumokkal körülbástyázott fizeti érdekei ellen, a magyar színművészet és a magyar drámairodalom fejlődött ki. Ezt a végső következtetést Lugosi könyve nem vonja le. De emlegeti a német színészet jótékony hatását, helyes nyomán van a hiányzó eredménynek. *Hogyan* fejlődött drámai nyelvünk, dialógusunk a Pikkó hercegtől Vörösmartyig, azt megmutatni a jövőendő kutatás feladata; de ehhez a munkához szüksége lenne Császár könyvének a folytatására, legalább is Széchenyi, Vörösmarty fölléptéig.

Lugosi az irodalomtörténeti szempontokra kevés figyelemmel volt. Kelemen Lászlóról azonban és az első szintársulat történetéről jelentékenyen gyarapítottu tudásunkat, s a szintársulat alakulásába, küzdelmeibe könyve által jobb betekintést kaptunk.

Gálos Rezső.

III. Neumann Jenő: Szarvas nagyközség története. Az új Szarvas alapításának 200 éves jubileuma alkalmából a községi képviselőtestület megbízásából írta. Kiadja Szarvas nagyközség. Szarvas, 1922. 328 lap.

A fiatal szerzőnek, Szarvas szüfőltjének nagy gondtal és szeretettel megírt könyvéből kidomborodik előttünk Nagy-Alföldünk e virágzó, tót eredetű, de erősen magyarosodó és szíve gyökeréig magyar érzésű néptől lakott telepés községének képe. A szerző leginkább kiutott költők és Haan Lajos, Zsilinszky Mihály, Karácsonyi János monográfiái nyomán halad, de szorgalmasan átkutatta a helyi levéltárakat s felhasználta Szarvas egykori nagy papjának, Tessedik Sámuelnek „Memorabilia Szarvasiensia, oder Oekonomieche Chronik“ című kéziratos művét, melyet a szarvasi községi levéltárban őriznek.

A könyv két főrésze oszlik: a „régí“ és az „új“ Szarvas történetére. A község neve az egykor e vidéken tanyázó sok szarvastól származhatott. 1425-ből van a legelső adat róla. A török hódoltság korában jelentőséges hely volt, mint a Körösön való átkelő rév, melyet a folyó partján épült földvár „Palánk“ védelmezett vuláni képzésű fényi török őrséggel. A felszabadító háború korában keresztény kézre került, de vára elpusztult, népe kihalt vagy szétzúzott. Jórészen vízjarta, bár áldott termékenységű földjének ember hiányában olyan kevés volt az értéke, hogy báró Harruckern János György hadiölemezési bizos majdnem egész Dékés megye területét megkaphatta a kinestártól 24.000 forintnyi követelese fejében. Az új tulajdonos vallásszabadság biztosítása mellett, ami III. Károly idejében igen nagy dolog volt, telepeket toborzott birtokaira. 1722-ben, száz évvel ezelőtt kezdtek megszállni a helyet Nógrád, Gömör és más felvidéki megyékből való evangélikus tótok. Az „új földesúr“ emberségesen bánt jóbágyaival, robottal igen enyhén terhelte őket. A közel félszáz ezer holdnyi áldott határon az igénytelen és hangyaszorgalmú nép nagy jólétre emelkedett. A századokon át pihent föld olyan bőven és könnyen osztotta az áldást, hogy nem is trágyázták, sőt dogmának tekintették, hogy a szarvasi föld nem tűri a trágyát. Alig a felszínét tiúrták fel a földnek; tövisboronával heletakarták a rászórt magot és a föld termelt bőven.

Az okszerű gazdálkodást II. József korának egyik legjellegzetesebb alakja, Tessedik Sámuel evangélikus lelkész, a gyakorlati gazdaszkola alapítója honosította meg Szarvason. Gazdasági és ipari szakoktatást felkaroló iskolája az ország határain kívül is feltűnést keltett. De a pártoskodás, irigység; ez az ősi szarvasi átok gyorsan sűrjűt ásta Tessedik alkotásainak. Azonban az okszerűbb gazdálkodásban talán a mai napig is kibat Tessedik szarvasi működése.

A gyorsan gyarapodó és 1830 körül már 15.000 lelket számláló nagy falu fejlődésében korszakot alkot, hogy 1834-ben áthelyezték ide a békésbányai evangélikus egyházmegye mezőbényi főgimnáziumát. Ezt az áthelyezést a Harruckern-örökösöknek, a katolikus vallású Bolza gróf családnak negyedfélszáz holdas földbirtokalap adományozása tette lehetővé. Szép példája ez a „Szechenyi-kor“ emelkedett, szabadelvű gondolkodásának.

E gimnázium csakhamar országos jelentőségre emelkedett. Kiváló tanárai: Vajda Péter, Ballagi Mór, Domonovszky Endre, Huberern Jonatán, Greguss Agost, Koreu Pál — a Petőfi egykori aszódi tanára — messze földről idevonzották az ifjúságot.

1845-ben a jómódú nép megváltotta magát földesuraitól, s ezzel a községnek szinte amerikai jellegű fellendülése kezdődik meg. A nép egymásután vásárolta meg és parcellázta a szomszédos pusztákat. Megalakult ilyen megvásárolt birtokon az Alföld egyik legvirágzóbb községe: Kondoros.

Az 1848-as időkben, valamint a világháborúban is sok bizonyosságát adta a község lakossága hazafiaságának és áldozatkészségének. Az elnyomás kora nem hátráltatta a magyarsodás folyamatát. Ennek eredményeképp a kétszáz év előtti tót település lakosságának negyven százaléka magyar, s a 26.000 lakosból 22.000 beszél magyarul.

A világháború izgalmai, a kommunizmus, a sok szenvedéssel járó és sok veszteséget okozó oláh megszállás gyászos kora eleven képekben állnak előttünk e könyv olvasása után.

A fiatal szerző alapos utánjárással, komoly gondtal, szép stílusban írta meg jól sikerült könyvét s ezzel értékes gyarapodást nyert monográfiainrodalmunk. A Jórészben földesgazdákból álló községi képviselőlet erős kultúrérzékéről tett bizonyosságot, hogy e nehéz időkben így szépen kiállított könyvtől nem sajnálta a költséget. A könyvet — és pedig szépen helybéli nyomda állította ki. A sajtóhibák száma ugyan kisebb is lehetne, de első kísérletnek így is szép sikert jelent.

Szigethy Lajos.

P. Angelus Walz O. P.: *Delinatio vitae S. Thomae de Aquino*, Romae, 1927, pp. 167.

Aquinoi Szent Tamásról, a filozófusról, az utóbbi évtizedekben sokan és sokfelé írtak, de életének sok mozzanata máig is meglehetősen homályban maradt, vagy a vele összefüggő kronológikus kérdésekre megnyugtató feleletet adni nem sikerült. Ezen az érezhető hiányon kívánt segíteni P. Walz, a domonikánus-rend jelenlegi központi levéltárnoka, aki már eddigi munkásságával is rendje kitűnő történetirójának, P. Henrich Deniflenek az örökébe lépett. Ebben a munkájában nem akart mást, mint a rendelkezésre álló eredeti törté-

neti források és a gazdag irodalom kritikai felhasználásával megírni Tamás életrajzát. Páradozását siker koronázta. Valóban a nagyterjedelmű forrásanyag gondos felhasználásával sikerült Walznak nemcsak a Tamás életrajzában tapasztalható hézagok közül többet kitölteni, hanem néhány vitás kérdésben, is amiő Tamás kölni tartózkodása, vagy párizsi baccalaureatusa, sikerült olyan megoldást találnia, amelynek helyességét addig, amíg újabb adatok napfényre nem kerülnek, bajos kétségbevonni.

Walz életrajza Szent Tamásról, pusztán mint történeti személynőről, jól megalapozott, kerék képet ad. Ha egyik-másik állításához a kritkának lehet is szava (v. ö. Schönlank, 1927. 125-6. ll.), mégis az általa rajzolt kép olyan széles látókörű, tudományosan annyira megalapozott, hogy senki sem nélkülözheti azt, aki Szent Tamás életével, vagy annak valamilyen történeti vonatkozásával foglalkozni kíván.

Tóth László.

Alessandro Cutolo: Lineamenti di una storia di re Ladislao d'Angiò-Durazzo. Napoli, L. T. E. A. Editrice, 1927. 39 l.

Cutolo Nápolyi László élettörténelét akarja megírni, mert, miként ő megállapítja, nincs olyan munka, amely kiterjesz kednék a király egész tevékenységére és amely felhasználta volna a nápolyi királyi levéltár anyagát. Úgy találja, hogy ennek következtében hamis ítéleteket alkottak Lászlóról, s ezért óhajtja ő hőset az igazságnak megfelelően bemutatni. Helyzete kedvező, mert, mint a nápolyi levéltár tisztviselőjének rendelkezésére áll a megbecsülhetetlen értékű Anjou okleveles anyag.

Ebben a kis munkában beszámol eddigi bűvárkodásáról, s jelzi évekre tervezett jövő kutatásainak irányát és alapelveit. Ezek arra engednek következtetni, hogy, ha tervét sikerül végrehajtani és a kutatásnak megfelelő lesz a feldolgozás, értékes és érdekes munka fogja feltárni a kalandor király életét.

Méltó tárja az írónak a forrásokat, melyeket eddig felhasznált és a melyeket még fel akar használni. Először általánosságban jelzi az oklevélgyűjteményeket, elbeszélő forrásokat, feldolgozásokat, azután azon tartományok szerint csoportosítja, melyekkel László király összeköttetésben volt. Így beszámol a Nápolyi Lászlóra vonatkozó magyar irodalomról is. Itt azonban két kifogást kell emelnünk. Elsősorban nem említi az „Anjoukori Diplomaticai Emlékeket“, hanem általánosságban csak Monumenta Hungariae Historica-ról beszél, de itt sem emeli ki az Acta Externa-t. A másik furcsaság, hogy Schönherr cikkét a Milléniumi Magyar Történelem-ből németül idézi. (Die diplomatischen Beziehungen des Thronprätendenten Ladislaus von Neapel.)

Ez a gyűjtemény bibliográfiai szempontból igen értékes.

Levéltári kutatásaiban nem szorítkozik csak a nápolyi levél tárra, hanem több-kevesebb eredménnyel kutatót a nevezetesebb olasz levéltárakban és a külföldiek közül a híesiben. Levéltári eredményeit szintén mérlegeli, miként az elbeszélő forrásoknál és a feldolgozásoknál megtette.

Nagy vonásokban élénk is tárja a képet, melyet Lászlóról alkotott: nagy embernek indult, de a körülmények eltérítették eredeti irányától; a humanizmus talaján mozgott és az olaszság eszméjének volt a zászlóvivője. Ezt el is fogjuk neki hinni, ha majd meggyőző érvekkel belbizonyítja.

A munka határozottan értékes, de azt hisszük, helyesebb lett volna megvárni a szerzőnek, míg a kiállításba helyezett kutató- és forráskritikai munkát is elvégezte és akkor lépni evel a tanulmánnyal a közönség elé. Miskolczy István.

Hermann Lutz: Lord Grey und der Weltkrieg. Deutsche Verl. ges. f. Pol. u. Gesch., Berlin, 1927. XII., 420 l. Nagy 8°.

Számos német történetíró foglalkozik a háborús bűnösség kérdésével, eközben természetesen számos esetben rámutatnak a nemzetközi gyűlölködés káros hatásaira. Rámutatnak arra, hogy több diplomáciai levéltár ismerete alapján készült művek is helyreigazításra szorulnak az egyre tömegesebben közlésre kerülő adatok alapján. Így Stievenek a Századokban ismertetett művével (Iswolsky u. d. Weltkrieg) szemben Lutz elfogadja Poincarénak némelyik cáfolatát, mégsem tudja megállani, hogy Greyvel szemben ne használjon szenvedélyes hangot. Nálunk, legyőzött nemzeteknél az a szenvedélyes hang menthető: minket azon a címen büntettek, hogy mi, és csak mi idéztük föl a háborút, de a szenvedélyes hang káros: kétséget ébreszt az elfogulatlanságra nézve, pedig éppen Lutz több ízben öszintén és komolyan rámutat a német részről elkövetett hibákra is, és megrója azok könnyelműségét, akik tiszta hárszeretettel igyekeznek szépíteni a német kormány szerepét.

Műve eredetileg Grey emlékiratainak cáfolatául készült, később a világháború előzményeiről szóló angol aktakiadvány német fordításának bevezetését olvasztotta belé. Az eredeti szövegezésből megmaradt a mű vitnirat jellege. Elsősorban azt bizonyítja, hogy Grey előtt mindig ellenszenvések voltak a németek. Atyja a porosz-francia háború idején franciapárti volt, ő maga sokszor alaptalanul vádolja a német kormányt. Az emsi táviratot Grey háborúbaugratásnak fogja föl Bismarck részéről, holott legutóbb Oncken világosan kimutatja, hogy az igazt sértő föl és az igazi támadó Franciaország volt. Vádolja Grey a németeket a búr háború idején tanúsított magatartásuk miatt, holott Vilmos császár elküldte ugyan a „szerenésétlen” Krüger-táviratot, de az Európában körülutazó elnököt nem fogadta. Laubet két ízben is fogadta őt, franciák és oroszok szolított-

ták föl Vilmost beavatkozásra az angolok ellen, s ezt Vilmos utasította vissza, Grey mégis Vilmost ítéli el. Szemére veti Grey a németeknek, hogy Törökországban üzleti érdekből szemet húnytak az örmény mérszárlásokkal és macedóniai kegyetlenségekkel szemben, mikor a német kormány ebben az ügyben ugyancsak erőlyesen lépett föl Konstantinápolyban. Németország azért nyerte meg a porta bizalmát, mert nem vágyott a tengerszeresok uralmára, nem kívánt területet, mint Anglia Cíprust, Franciaország Szíriát. Németország álláspontját híven jellemezte Marschall porosz követ: felfelé kéne húzni Macedónia körül, s rábízni az ott élőkre, rendezkedjenek be, amint jönnek látják.

Grey elfogultságát fokozza, hogy a világháború után megvakulván, maga nem tudja az irodalomból ellenőrizni saját emlékezetét, ezt a munkát egy barátja végzi helyette, így Lutz vádjainak egy része ezt illeti. Feltűnő azonban, hogy Grey vagy nem emlékszik, vagy nem tart fontosnak olyan eseményeket, szerződéspontokat, melyekről tudnia kellene, de amelyek esetleg kellemetlenek reá nézve. Így nem akar tudni arról, hogy Anglia is volt kötve az entente táborához jóval a háború kitörése előtt. Ezt azért tartja fontosnak Lutz, mert Grey a németekkel szemben úgy nyilatkozott, hogy Angliának szabad keze van, a németek pedig meg voltak győződve, hogy Anglia nélkül az entente nem mer háborút kezdeni. 1914 júliusában későre indította meg a német kormány Ausztria-Magyarország akciójának leszerelését, mert bízott az angol semlegességben, pedig Grey a franciákat és oroszokat titkon biztosította Anglia támogatásáról, azok tehát a lehető legerélyesebb álláspontot foglalták el.

Lutz hibáztatja a német flottaépítést, hajlandó azt hinni, hogy meg lehetett volna előzni a háborút, ha ezt az ütközőpontot meg lehetett volna szüntetni. Hibáztatja, hogy a német kormány korlátlan fölhatalmazást adott a monarchiának balkáni ügyekben. Ha Tisza támogatásban részesült volna Berlin részéről, Lutz szerint bizonyára keresztül tudta volna vinni akaratát a bécsi döntő koronatanácsban, Tiszát később sem támogatta eléggé a német diplomácia. Vilmos császár kielégítőnek találta a szerb választ. Bethunann-Hollweg higgadtságra intette Bécsét július 29-én, de üzenetét Tschirscky nagykövet nem közvettette. Ennek dacára a mozgósítások sorrendje mutatja a háborúra való készségezt: július 30-án délután 6 órakor megtörtént az orosz általános mozgósítás, 31-én követte ezt az osztrák-magyar általános mozgósítás, csak augusztus 1-én mozgósított a német birodalom. Grey maga is elismerte a német mozgósítás provokált voltát.

Súlyos érvekkel bizonyítja Lutz Greynek személyes felelősségét. Grey minisztertanácsnak tudta nélkül tárgyalt franciákkal, oroszokkal, velük megállapodott a tengeri és

szárazföldi haderő összeműködésének kérdéseiben. Grey maga elismeri, hogy ez így történt, de állítja, hogy ezek Angliát semmire sem kötelezték, illetve nem volt bennük semmi fontosabb megállapodás. Lutz fölveti a kérdést: *miért mondhatta Grey az angol parlamentben, hogy becsületesség volna Franciaország cserbenhagyása?* Hogyan lehetett vele szemben a végzetes napokban olyan erélyes Cambon francia követ, hogy kiesikarta Greytől azt a nyilatkozatot *Belgium semlegességének megsértése előtt, mely szerint az angol hajóraj felelősi fogja Franciaország atlanti partját német támadással szemben.* Mikor 1911-ben Asquith aggodalmasnak találta a francia és angol vezérkarok (Joffre és Fajrhalmé) közti megbeszélést, Grey azt felelte: megütközést keltene, ha katonai szakértőinknek megtiltanák a franciákkal való megbeszélést. Ezek a megbeszélések és nyilvános beszédek kétségtelenül fölébresztették az angol rőszről való támogatás renényét.

Szerinte Sasonow belátta, hogy módot kell találni Szerbia megérdemelt megleckéztetésére, a mozgósítást csak akkor akarta elrendelni, ha Ausztria-Magyarország csapatai bevonulnak Szerbiába. Ha Sasonow megmarad emellett az elhatározás mellett, a háború elkerülhető lett volna, mert Szerbiába való bevonulásra augusztus 5-ike előtt nem lehetett gondolni, Ausztria-Magyarország pedig német nyomásra már július 31-én engedékeny álláspontra helyezkedett. Oroszország időelőtti mozgósítását részben Greynek tulajdonítja Lutz Grey óvatosan viselkedett, t. i. semmit sem tett a szerb kormánnyal szemben, ahelyett, hogy engedéste erélyesen szölitotta volna föl, amit az angol sajtó egyértelmű állásfoglalásából ítélve remélhetett a bécsi külügyminisztérium, — viszont elővigyázatlan volt az oroszokkal szemben. Az entente-diplomaták már-már belelétké magukat abba a gondolatba, hogy orosz mozgósítás csak Szerbia megtámadása után következhetik, mikor Grey július 25-én ismételtén biztosította Benckendorff orosz nagykövetet, hogy 6 osztrák mozgósítás (Szerbia elleni mozgósítás és nem háború) esetén számít arra, hogy Oroszország mozgósítani fog. Benckendorff ezt július 25-én két ízben táviratozta meg Szentpétervárra. Grey ezekben a napokban arra törekedett, hogy a német mozgósítást kösleltesse, de nem bőkevágyból, hanem azért, hogy Németország elveszítse időbeli előnyét az oroszokkal szemben, — Németország t. i. aránytalanul hamarabb készen lehetett a mozgósítással, és gyorsasága kiegyenlíthette számbeli gyengeségét az oroszokkal szemben.

Mindent összefoglalva megállapítja Lutz, hogy a háború kitörésében Belgium kivételével valamennyi állam kormánya hibás volt. A versaillesi (és hozzátelhetjük, valamennyi Párizs környéki) békének „erkölest” alapja a központi hatalmak egyedüli felelőssége. Hindenburg szeptemberi nyilatkozata elárulja, hogy a németek ennek a kérdésnek tanulmányozá-

sával nem pusztán tudományos célt tűztek maguk elé. Amint a történetírók tudományos szempontból, úgy Hindenburg nyilatkozata politikailag húzta ki a békeszerződések erkölcsi alapját.

Ezt a tényt elvitálni nem lehet, s éppen ezért örülünk, ha a kérdés tárgyalásában tökéletes higgadságot észlelhetünk. Politizálás vádja nélkül megállapíthatjuk, hogy fokozatosan enyhébb áramlatba jutunk, ezt a fejlődési irányt nem fogják zavarni tudományos munkák, melyek érzelmi hátrókat nem pengetnek, hanem Lutz tanácsa szerint a teljes igazság kiderítésére töreksznek.

Török Pál.

Tilea Viorel Virgil: Románia diplomáciai működése 1919 novemberétől 1920 márciusig. Fordította *Botos János*. Lugos („Magyar Kisebbség” kiadása), 1926, 8°, 160 l.

Annak, aki egykor meg fogja írni a trianoni békediktátum összefoglaló történetét a tíkos tárgyalások megkezdésétől a békeokmány aláírásáig, de még inkább annak, aki Románia legújabbkori történetével foglalkozik, igen tanulságos olvasmányul szolgálhat Tilea könyve, amely a jelenlegi Oláhország határainak megállapítása körül nyílt színen és a kulisszák mögött folyt diplomáciai küzdelmeknek egy ránk nézve különösen fontos szakaszáról ad számot.

Mint a fordító előszavából olvassuk, Tilea még egész fiatal emberként lépett Maniu Gyula és vezérékara szolgálataiba. Nagy nyelvismerete alkalmossá tette arra, hogy az 1918 decemberében hazánktól elszakadt erdélyi oláhságnak már előre megszervezett ideiglenes kormányzó testülete: a Consiliul Dirigent diplomáciai megbízással küldje ki.

Mikor pedig 1919 november végén Bratianu Jonel miniszterelnök, mintán hasztalanul erőszakolta az entente-tal 1916 augusztus 17-én kötött tíkos szerződésnek — mely csaknem a Tiszáig terjesztette volna ki Románia határait — érvényesítését, félreállott s a liberális párt ellenzékéből létrejött blokkból új kormány alakult, Tilea is új szerephez jutott. Az új kormány miniszterelnöke: Vajda Sándor, volt magyar képviselő és Ferenc Ferdinánd trónörökösnek egyik bizalmas embere, tíkari minőségben magával vitte őt külföldi tárgyalásra. Tilea könyvében főleg e tárgyalások alatt szerzett tapasztalatait és benyomásait írja meg.

A munkán nemcsak írójának fiatalága és naivitása látszik meg, hanem erdélyi származása is, mely őt a magyar Erdély nyugati kultúrájához, szelleméhez fűzi, szemben a balkáni, vagyis az óromániai oláhság bizantinus világnézetével, erkölcsi felfogásával és politikai eszközeivel. Ez magyarázza meg azt a megvetését, mellyel Bratlanunak és a többi regát-beli államférfiúnak fanarióta intrikáiról beszél és másfelől azt az elfogultságát, mellyel Vajda minden lépését, nyilatkozatát kíséri. Az ő beállításában Vajda Nagy-Oláhsország

igazi megteremtője, amikor Bratianu esőkönyössége már-már „veszélyeztette az állam érdekeit” (17. l.).

Az bizonyos, hogy Bratianu-nak a békekonferenciával szemben tanúsított túlnyomó, sőt modortalan magatartása, mellyel az említett 1916 augusztusi titkos szerződésre támaszkodva, nyugati határuul nagyjából a Tisza vonalát kívánta biztosítani hazájának, szerfölött felbőszítette az Európa új térképén dolgozó urakat, akik hónapokkal előbb pompásan felszerelték az 1918 végén még számalmas rubázzathoz és fegyverrel Erdélybe vonult oláh csapatokat. A békekonferencia nemcsak az oláh hadseregnek Budapestre való bevonulását tiltotta meg — bár későn, mint Tilea mondja —, hanem a Km. Beláék ellen folytatott rablóhadjárat befejezése után 12 erélyes jegyzéket is intézett Bratianuhoz, hogy az oláh megszálló katonaságot vonja vissza a Románia számára megállapított határokra és hogy a konferencia által megszabott határokat fogadja el. Bratianu azonban részint válasz nélkül hagyta a jegyzékeket, részint kitérő feleletet adott rájuk, amint tette ezt az 1919 végi szerepléséből nálunk is jól ismert Clark-kal is, sőt megtagadta a kisebbségek védelmét biztosító szerződések aláírását is, mire november 15-én a nagyhatalmak ultimátumot intéztek Romániához, amely Tilea szerint „nyakunkra — t. i. az ő nyakukra — tette a kést” (22. l.).

Bár Tilea elítéli Bratianu magatartását, mégis csodálkozását fejezi ki az entente intézkedéseiről, hogy így hálálta meg az oláhoknak a civilizált világ javára tett óriási szolgálatát, melyet egyébként a magyar nép (!) és a világ közvéleménye (!) is nagyrabecsült (21. l.). De fején találja a szöveget, midőn megállapítja, hogy az entente c. rendelkezései vel is csak Oláhország érdekeit, vagyis nem a népek önrendelkezési jogát, a magyar nemzet javát szolgálta, meg akarván „akadályozni Romániának esetleges egészségtelen imperialisztikus terveit, amelyeket a hevégzett tények alapján szöhetett” (21. l.). Azt azonban már nem veszi észre, hogy Bratianu esőkönyösségével, majd lemondásával egyfelől fenn akarta tartani az 1916. évi titkos szerződésben megígért határookra vonatkozó igényeit, másfelől nem létezőnek kívánta tekinteni a kisebbségeket védő nemzetközi egyezményt. Ezért engedte kormányra jutni Vajdát, hogy így végleg elszakítsa az erdélyi oláhságot a régi államközösségből és ellhangzartassa autonómista törekvéseikkel. Annál fontosabb volt ez Bratianu-nak nézve, mert Maniu még 1918 október havában is 20 évi autonómiát kívánt Erdély számára,¹ bár ahhoz már nem volt elég erélye, hogy Bratianuval szemben meg is valótsa szándékát.

Vajda kormányra lépésekor azonnal átlátta, hogy Bra-

¹ L. a Brassói Hírek 1927. karácsonyi számában a Maniuról írt cikket.

tanának az entente-tal szemben tanúsított balkáni magatartása és a kisebbségeket kíméletlenül letipró politikája folytán külföldön jelentkezett kevésbé barátságos hangulatot személyes megjelenésével kell megjavítani. Jellemző, hogy amikor az oláh nemzeti banktól 50.000 francia frankot kért külföldi útjának költségeire, ez kitért a kívánság teljesítése elől, úgyhogy a Marmorosch féle banktól kellett a pénzt felvennie. Hasonlóképen igyekezett elgúncsolni Vajdát Antonescu párizsi oláh követ is, aki Vajda megérkezése előtt egy nappal kivette a párizsi bankokból az oláh állami összes pénzalapjait! (31. l.)

1920 január 28-án érkezik Vajda Tilea kíséretében először Londonba, ahol a vezető lapok és a kormánykörök igen szívesen fogadják, Vajda hangoztatja nyilatkozataiban az oláhok tiszta demokráciáját, a nagy szövetségeseivel együtt haladni kívánó politikáját, más oldalról rámutat arra, hogy a Friedrich féle választások Magyarországon „a reakció győzelmét jelentik és megerősítést a központosított és feudális kormányzati rendszernek, amely az álszabadelvűség palástjába burkolózik” (37. l.). Ismételten tárgyal az egyházak vezetőivel, akiket aggodalomba ejtett Erdély három magyar püspökének 1919 szept. 8-án a legfelsőbb tanáshoz intézett memoranduma és előtűnik „behíányította, hogy egyetlen nemzet sem toleránsabb a vallásfelekezetekkel szemben, mint a román” (38. l.). El kell ismernünk, hogy Vajda kijelentéseivel és síma, nyugateurópai modorával nagy eredményeket ért el angol földön új hazája javára.

1919 február 8-án tartották a magyar határok kérdésében első ülésüket. Ránk legkedvezőbb az olasz kiküldötték javaslata volt, akik nagyjából a régi erdélyi határ mellett foglaltak állást. (Csuesza—Belényes vonala.) Valami vel kedvezőlenebb volt az amerikaiak előterjesztése. Viszont legrosszabb volt az angolok ajánlata, akik a magyar szerb-oláh határt Szegedtől valamivel keletre tervezték, úgyhogy Makó is Oláhországnak jutott volna. Végül a franciák nagyjából a mai határral állottak elő, csupán Békésgyulát szereték volna még Oláhországhoz csatolni. „A négy állam által proponált határvonalhól és az ehhez kapcsolódó érvekből megismerhetjük azt is, hogy a különböző nemzetek milyen érzelmeket tápláltak irányunkban” -- mondja Tilea (41. l.). (Ugyan ezt elmondhatjuk mi is.) A legfelsőbb tanácstól elfogadott határvonalról pedig megállapítja, hogy bár „egypár” oláh többségű falu még mindig maradt Magyarországon, sőt itt maradtak a csabai tótok is, mégis „ha eltéknünk az imperiálista elvektől”, sikerült az összes románok egy országban való egyesítése, minél kevesebb magyarral” (!) (42. l.). Mindössze azt sajnálja, hogy a csabai tótokat nem kebelezhette be Románia, bár Benes is támogatva Vajdának erre irányuló „jogosult” (!) törekvéseit (57. l.).

Ezután Tilea „néhány magyar intrikát” leplez le. Ismereti többek közt Horfthynak a budapesti angol katolnai bizottsággal 1919 elején folytatott félhivatalos tárgyalásait, melyek célja volt, hogy az elszakításra ítélt területeken népszavazás rendelkezésük el, „vagy legalább is visszaadják Pozsony, Komárom, Sopron, Kassa, Nagyvárad, Arad és Temesvár városokat és ezzel szemben Magyarország egy a szövetségesek által felszerelt és vezényelt hadsereggel a bolsevisták ellen harcolna” (58. l.). Mihelyt Vajda a tárgyalásokról tudomást szerzett, Henry Wickham Steed-del, akivel még mint a Times bécsi tudósítójával és a magyarság esküdt ellenségével régi barátság fűzte össze, a Times akkori főszerkesztőjével cikket tétetett közze a világlap 1919 február 23-i számában. Ez a cikk és nyomában a Scotus Viatorok sajtóhadjárata hoktatta el a tervet (58. l.). Hasonló aluttomos módon akadályozta meg Vajda a cseh és szerb kiküldöttek támogatásával a legfőbb tanács március 3-i titkos üléséről bizalmasan szerzett érte-süléseinek Steedhez való juttatásával, akit ezért „a fel-szahadított nemzetek kirurgusá”-nak nevez - és a Times ban való közreadatásával Nittinek a régi erdélyi határral azonos határvonal megállapítása tárgyában előterjesztett és vala-melyest az angoloktól is támogatott indítványa sikerét, mikor a francia kiküldöttek: Berthelot és Cambon szinte magukra maradtak. „Hogy milyen fontosságúak voltak az ilyen sajtó-indulskréciók” mondja Tilea —, ezt mi sem bizonyítja job-ban, mint hogy március 15-én Vajdánál megjelent az olasz követség egyik tanácsosa és arra kérte, hagyjon fel az olyan hírek terjesztésével, amelyek az olasz delegáció által a magya-roknak adott segítségről szólnak, mert hiszen ezek nem felel-nek meg a valóságnak” (64. l.).

Ugyancsak Vajda és szövetségesei akadályozták meg, hogy a magyar békeküldöttség, mint tárgyaló fél meghívás-sék és meghallgattassék. „A meghívás” mondja Tilea — a legfelsőbb tanács részére szegyenletes eselekedet is lett volna, mert ezzel úgyszólván elismeri, hogy az általa kidolgozott béketervezet nem felel meg a követelményeknek és hogy a magyarok közreműködésére van szükség a módosításhoz” (60. l.). Steed a Times 1920 február 19-i számában „hihetetlen szentelenség”-nek nevezi a magyar kérést a népszavazás el-rendelése tránt. Vajjon van-e elég erős szó a Vajda és a Steed eljárásának megbélyegzésére? De a Tilea felfogása is jel-lenző, aki szegyenletesnek tartja a tisztességes tárgyalást nemzetek és országok sorsáról. Eg - fájdalom — ez az elv érvényesült a párizskörnyéki béketárgyalásokon!

Vajda úgy a kérdésben, mint az „autóállamok” és Ma-gyarország közt létesítendő szabadkereskedelem kérdésében is érvényesíteni tudta a maga álláspontját, bár — tegyük hozzá — főleg a franciák és eselek támogatásával. Hiszen már „1919 decemberében Scotus Viator londoni lakásán létre-

jött a tényleges együttműködés Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia képviselői közt a magyar propaganda kivédésére és érdekeink megvédésére" (113. l.). Sőt a szovjetellenes külpolitikai hangulathoz Oláhország megnyerte a nagyhatalmak hozzájárulását Besszarábia bekebelezéséhez is.

Vajda nagy sikereiről még aznap, hogy a hozzájárulást megkapta (március 3.), táviratilag értesítette az oláh királyt és Pop Csicsó István volt magyar képviselőt, akkor oláh miniszterelnök helyettesét. A címzettek azonban „a táviratokat nem kapták meg, az okiratok szövegét pedig a bukaresti külügyminiszternek csak akkor adták át, amikor a Vajda-kormány már megbukott”. A táviratokat egyszerűen ellopták, amint Tilea is megállapítja. „Az a tény, hogy éppen ezek a nagyfotosszerű táviratok, amelyek Vajda sikereiről számoltak be, eltűntek, háromféle dolgot bizonyít. Először, hogy a sikkasztók állami hivatalnokok voltak, másodsor, hogy ismerték az állami chiffrét, harmadszor, hogy a távirat-tolvajoknak és büntársaiknak nagy érdekük volt, hogy... a kormány gyors megbuktatását szorgalmazták éppen a miniszterelnök távollétében” (153. l.). „A fentemlítették eléggé bizonyítják, hogy nemyira illojális és aljas legycerekek barcoltak a politikai ellenfelek” — teszi hozzá (u. o.). Március 15-én Vajda már bukott ember, „akit hátulról gyáván szúrtak le akkor, amidőn rohamra ment az ország érdekében” (156. l.).

Ez volna röviden azon fejezetek tartalma, melyek a trianoni határok történetével s a Vajda miniszterelnöki szereplésének bennünket legközelebből érintő részleteivel foglalkoznak, bár a többi fejezet is, főleg azok, melyek a bán-sági szerb oláh s a máramarosi cseh oláh határokról, a besszarábiai kérdéstről, a kisentente formális megalakulásának előzményeiről, a Duna és a Dardanellák problémáiról szólnak, megérdemli figyelmünket.

A könyvből megállapítható, hogy Vajda volt nemzetünknek egyik legalattomosabb és legveszedelmesebb ellensége. Kinek londoni tárgyalásai alatt készséges segítőtársai voltak az általa még Bécsből ismert jóbarátai: Steed és Seton Watson, más néven Scotus Viator. Nélkülik jóval kedvezőbb határokat szabtak volna ránk a győztes hatalmak.

Szomorú vigasztalásul szolgálhat, hogy azóta mindhármat utolérte a nemesis. Vajda ugyanazon módon bukott el, ahogy ő kiüzdött volt hazája ellen. Steednek egy másik indiai kréciója miatt, melyet a génuai konferencia idején követelt el, távoznia kellett a Times főszerkesztői székéről, honnan világrészek sorsába volt beleszólása. Sőt legszívósabb ellenségünkkel, Scotus Viator-ral is megszakította már a Foreign Office az összeköttetést.

De mikorra fogják a bölesek, az igazak kihírdetni a gonoszok és tájékozatlanok által kútba dobott drágakövet; az egységes történelmi Magyarországot? Nagy Miklós.

Schacht, Hjalmar: *Die Stabilisierung der Mark*, Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1927. Deutsche Verlags-Anstalt, XI, 194 l. 80.

A német birodalmi bank sokatemelegedett erőskezdő és nem ritkán könyörtelen elnöke ezzel a könyvével egy memoárszerűen felépített, de tudományos értékkel és nagy forrásértékkel bíró munkát ad az olvasóközönség kezébe. A nagy példónyszám, amiben e könyv megjelent, mindenesetre indokolt: a téma, a márka stabilizálásának története, ma az általános érdeklődés közé tartozik és az írónak — aki ennek a hatalmas feladatnak végrehajtója volt — egyénisége már magában is biztosítja az érdeklődést. Gondoljunk csak azokra a 4 év óta átlag fészesztendőként megisméllendő felzúdulásokra, amik Schachtnek egy-egy drasztikus intézkedése nyomán fél Európa végighullámanak, szenvedélyes kommentárokat — inkább kontra, mint pro — váltva ki a pénzügyvilágból és az elméletet is állandóan foglalkoztatva. S ezek mellett a szerző megfelel a széleskörű érdeklődés kívánalmainak: elevenen, érdekesen ír, történetet ír és éreztetni tudja olvasójával, hogy nem csak a német história egyik legküzdelmesebb periódusáról van szó, hanem egyúttal a modern világ gazdaságtörténetének egyik legmeglepőbb és legérdekesebb fejezetéről. A témájával összefüggő teoretikus kérdésekkel nem igen foglalkozik, inkább csak saját véleményét adja az illető kérdésekről, mindig éreztetve, hogy ez a vélemény a gyakorlatból származott, és nyíltan hangoztatva, hogy ő a gyakorlat embere, aki csak a praxis tapasztalatai után indul, nem pedig teóriák után.

A márkastabilizáció történetének ismertetését Schacht az inflációs periódus vázolásával vezeti be. Az első fejezetben a háborús inflációval foglalkozik. Kiter a háborús financiák minden fontosabb kérdésére, a jegybank és a valutapolitika történetét tolva előtérbe. A háború finanszírozásának kérdésében a Helfferich ellenesek táborához csatlakozik, hibáztatva a hadinyereségadó megalkotása körüli késlekedését, főleg arra az érvre támaszkodva — és mindenesetre ez a legkihívóbb érv Helfferich adópolitikája ellen —, hogy a háború tömegtelen nyomora és szenvedése közepette nem lett volna szabad túrni egy kis csoport anyagi helyzetének a háború terhére történő enermis javulását, illetőleg az ebben rejlő kontrasztot, a nagy többség helyzetével szemben. Ha kritikájának élességét összevetjük W. Lotz-nak higgadt és objektív állásfoglalásával, önként vetődik fel a kétely, hogy nem befolyásolta-e itt Schachtot az ő és Helfferich politikai nézeteinek ellentétességéből származó antipátia.

A háború után Schacht azok között van, akik egy demokratikus politika alapján állva igyekeznek a teljes felfordulást megakadályozni. Bár a háború alatt máé tesz az államnak szolgálatokat — mint a bankvilágban tekintélynek örvendő szakembert felkéri Belgium megszállásának pénz

ügyi megoldásában való részvételére . . az összehozást követő évek államháztartási politikájának irányításában nem szerepel. Hogy mégis milyen élénk figyelemmel kísérte a fejleményeket, az abból a két fejezetből látszik, amelyekben a politikai és pénzügyi helyzet alakulását a háború vége től a szanálás megkezdéséig röviden összefoglalva ismerteti.

1923 október 15-én fogadja el a birodalmi gyűlés a Delf-ferich tervezetén alapuló, de erősen megváltoztatott javaslatot a járadékbank felállításáról. A magánvállalkozás formájában alakult bank célja a teljesen hitelét veszített államtól független, stabil, megbízható fizetőeszközt adni az országnak; ezt a célt azonban arany híján csak elég prekáriusan sikerül megvalósítani. Azonban a járadékbank felállításával egyidőben megtörtént a törvényes intézkedés a papírmárka stabilizációját illetőleg is, azaz, hogy a jegybank a járadékbank működésének megkezdésekor november 15-dike után többé nem boosáthatalott ki fedezetlenül jegyeket (az akkor cirkulálók az alkalmazott átszámítási kulcs alapján 200%-ig voltak fedezve); továbbá nem adhatott a birodalomnak fedezetlen hitelt. A helyzet ez intézkedések fogantatba vétele után egy időre tényleg kedvezően alakult, ami már nagyrészt Schacht közreműködésének köszönhető. A jegybank hitelrestrikciója nyomában fellépett pénzügyi a pénz forgási sebességét erősen lassította és ezzel önmagát növelte hatványozott mértékben. Ez a végtelenségig megnövekedett pénzügyi tette lehetővé, hogy a járadékmárka kurzuscsökkenés nélkül cirkulálhatott egészen addig, míg a pénzügyi növekedésével a pénzügyi helyzet lényeges enyhülése nem következett be.

Schacht a stabilizáció programmszerű terminusa előtt néhány nappal kapcsolódik bele a stabilizáció munkájába. November 12-én Luther akkori pénzügyminiszter közli vele, hogy a kormány egy külön megbízottat kíván a pénzügyminiszter mellé rendelni, aki a valutarendezés munkáját végrehajtsa és felszólítja a pozíció elfogadására. Luther sürgető fellépésének hatása alatt Schacht még aznap lemond egy német nagybanknál betöltött vezető állásáról, közli Lutherrel, hogy elfogadja a megbízást és másnap megkezdő hivatalos működését a pénzügyminisztérium egy sötét szobájában minden hivatali apparátus mellőzéseivel.

Mindjárt a kezdet imponáló energiájáról és céltudatos-ságáról lett tanubizonyságot. A kabinetben felmerült az idea, hogy még az utolsó napon hónapokra előre el kell látni papírmárka-hitelekkel az államot. Schacht erőlesen ellene szegült ennek a tervnek, amivel megakadályozta azt, hogy a stabilizáció által eltüntefendő fedezetlen papírmárka-öszön még az utolsó napon esetleg duplájára növekedjék. Igaz, hogy ha Luthernek nem sikerült volna mindig úgy egyik napról a másikra előteremtetni az államháztartás legégetőbb szükségleteinek fedezésére a szükséges eszközöket, mint ahogy ember-

feletti erőfeszítések árán sikerült, akkor nagyon kérdéses, hogy nem tartamok-e ma Schacht közbelépését katasztrofális hibának és túlzott merevségnek. Így, ahogy a helyzet tényleg alakult, Schacht mint határozottságának egyik diadalára tekinthet vissza a történetekre.

A másik sürgető kérdés Schacht hivatalbalépésekor annak eldöntése volt, hogy milyen módon firténjék a papírmárka stabilizációját. A dollár hivatalos német kurzusa november 12-én 630 milliárd volt, ugyanekkor a megszállás védelme alatt szabadon grasszáló kölni tőzsdén már 4 billióra értékelték. Schacht attól a törekvéstől indítva, hogy a november 15-éig még szabadon növekvő bankjegytömeg minél kevésbé terhelje a stabilizáció utáni helyzetet, az osztószám emelésére, vagyis a papírmárka árfolyamának leszállítására törekedett. Közbelépésének sokat támudott eredménye volt, hogy a dollár hivatalos árfolyamát a november 12-i 630 milliárdról november 15-ére 4200 milliárdra emelték, s ezt az árfolyamot választották a stabilizáció alapjául. A stabilizáció sikeréhez azonban nem volt bizalom semhol senki, s így ez az intézkedés a papírmárka további zuhanását idézte elő nemcsak a külföldi piacokon és főleg Kölnben, ahol a dollár november 20-ára 11 milliárdra emelkedett, hanem a belföldi magánforgalomban is. Ekkor Schacht egy drasztikus, de nagyon hatékony intézkedéshez nyúlt.

Németországban az inflációs időszak végé felé katasztrofálissá váló pénzhiány nyomása alatt mind nagyobb méreteket öltött a szükségpénzkibocsátás. Eleinte csak városok, hatóságok, később már nagyobb magánvállalatok is mind nagyobb tömegben árasztották el szükségpénzeikkel a piacot, a fedezeti szabályokat mind kevésbé tartották be, s végül főszemponttá nem a pénzhiány enyhítése, hanem a könnyű hitelszerzés és a valutatromlásban való nyereszkesedés lett. Különösen áll ez a megszállott területekre, melyeket a jegybank csak nagyon elégtelenül tudott ellátni pénzzel. Ugy látszik, hogy legalább is ezeket a ruhrvidéki szükségpénzeket a birodalmi bank még abban az esetben is elfogadta fizetésként, ha nem voltak fedezve, ami persze nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a bank teljesen elvesztette a jegyforgalom fölötti uralkodását. Schacht az 1923 végén keringő szükségpénztömeget 1 milliárd aranymárkára becsüli, aminek fele fedezetlen lett volna. Ugyanekkor a birodalmi bank jegyforgalma fél milliárd értékű, vagyis a szükségpénz még egyszer akkora jelentőséggel bír a pénzpiacon, mint a birodalmi bank jegyei. És november közepén ennek a különbségnek még nagyobboknak kellett lennie, mint az év végén.

Schacht tehát mikor a márkarontó spekuláció letörésére a pénzforgalmat eszükcentenai szándékozott, logikathatósabbnak találta a szükségpénzgazdálkodással leszámolni, ami a stabilizáció érdekében különben is elkerülhetetlen volt. Novem-

ber 17-én a Birodalmi bank közzétette, hogy 22-e után fedezetlen szükségpénzt el nem fogad többé, és felszólította a kihozsátókat, hogy a banknál felgyülemlett jegyeiket váltsák be. A hatás pánikszerű volt. A spekuláció fedezéseiről szükségpénzt többé nem használhatott, a Birodalmi bank hiteleket egyelőre nem adott, forgalmában levő jegyeinek összege nagyon csekély volt (november 23-án 224 millió aranymárka), a járadékmárka-jegyeké szintén, s emellett ezek külföldre nem is voltak vihetők — a spekuláció összeroppanása tehát elkerülhetetlenné vált. A támadások Schacht ellen — különösen a megszállott területek gazdasági körei részéről — soha sem voltak olyan hevesek, mint ekkor, de az eredmény föléltlenül igazolta eljárását. November 26-án a dollárt Kölnben még 11 billióval jegyezték, december 10-ére a stabilizált kursusra 4200 milliárdra esett s ezen a nívón meg is maradt. A következő 3 hét alatt a Birodalmi bank kasszáiba 200 millió aranymárkányi deviza folyt be, amivel a márka kurszusának tartása a külföldön lehetővé vált, — a spekuláció meg volt féltelve és a számlálás sikerében való bizalom hatalmasan megerősökedett. Luthernek hallatlan erőfeszítésekkel sikerült az államháztartást további fedezetlen hitelek igénybevétele nélkül tovább vezetni, ezzel a stabilizáció sikerét megszilárdítani és a fejlődést egy lényegesen száraz valuta felé lehetővé tenni.

Időközben a változás a Birodalmi bank vezetésében elkerülhetetlenné vált. Havenstein elnököt már régen hevesen támadták és követelték visszalépését és a stabilizáció után Havenstein hajlandónak is nyilatkozott a lemondásra. Utódjaként két embert emlegettek: Helfferichet és Schachtot. A bank igazgatóságának állásfoglalása ellenére Schachtot nevezték ki még december folyamán, megadva neki a lehetőséget ezzel, hogy megkettőzött hatalommal lásson hozzá a valutareform munkájához. Elnöki minőségében első dolga volt Londonba utazni, hogy ott egy arany-jegybank felállításához szükséges kölesön ügyében tárgyalásokat kezdjen. A tárgyalások kedvezően folytak, közben azonban megkezdte működését a Dawes-bizottság, melynek valuta-albizottsága szintén tervevette egy aranyjegybank alapítását és attól félt, hogy Schacht terveinek megvalósulása zavarná az övét. Schacht a járadékmárka kurzusromlásától félve, nem tartotta lehetségesnek a dologgal addig várni, míg a bizottság javaslatai a megvalósítás stádiumába jutnak, s ezért módosította tervét, hogy legalább egy arany-diszkontbank állíttassék fel, aminek a hitelnyújtási lehetőségessé tennék a járadékmárka hiteleknek és ezzel a járadékmárka-jegyek forgalmának esakkenését. Schacht közben arra is számított, hogy ha a bizottság jegybank-tervei zátonyra jutnának, azt az aranydiszkontbankot lehetne arany-jegybankká fejleszteni. A valuta-albizottság végül elfogadta a módosított pro-
 pozíciót, és 1924 áprilisában megalkult az új bank, főleg font-kölesinökre bázisozva, jegykihozsátási joggal 5 millió

font erejéig, ezt a jogot azonban egyáltalában nem vette igénybe.

Közben újra veszedelm fenyegette a márka stabilitását. A járadékmárka a tilalom ellenére kiszivárgott külföldre s a külföldi tőzsdék mindjobban növekedő diszagióval jegyezték. A beföldön is túlnagynak bizonyult az 1923 november óta folyton növekvő fizetőeszköz-mennyiség és elsöpréssel fenyegette a járadékmárkát, és ezzel a stabilizáció eredményeit is. Schacht ekkor a valuta védelmére megint egy brutális eszközökhöz nyúlt: a birodalmi bank hitelnyújtásainak kontingentálásához. Április 7-étől kezdve a bank beszüntette a diszkontálást, illetőleg csak annyiban diszkontált, amennyiben ez a régebbi hitelek visszafizetése révén, az április 7-i állomány emelkedése nélkül volt lehetséges. Ez az intézkedés hatalmas vihart idézett fel a birodalmi bank ellen és Schachtot a gazdasági élet hőhérjának bizelgő címéhez juttatta. Schacht nem tagadott, azaz érvelve, hogy egy egyszerű diszkontlábmelés az adott helyzetben elégtelen s emellett főleg a szolid gazdasági életet sújtaná, míg a spekulációt egy 20, sőt 30%-ra emelt kamatláb sem riasztaná el a jegybank igénybővételétől. Emellett ő főfeladatának a valutastabilitás fenn tartását tekintette s úgy vélte, hogy a rosszul megalapozott inflációs vállalkozások pusztulása — ezek nagyrészt közvetítő-kereskedelmi, s így arbrágító hatású alakulások lévén — előfeltétele az egészséges gazdasági élet helyreállításának. A fejlemények s utánuk a szakirodalom is, megint Schachtnak adtak igazat: a nagykereskedelmi index áprilistól júliusig 124-ről 115-re esett, s — ami a legfontosabb — június 3-ára a jegybank 10 év után először ismét abba a helyzetbe jutott, hogy a jelentkező devizai igénylőket teljes mértékben ki tudta elégíteni. Már pedig ez a helyzet, gyakorlati hatásában a készletek felvételével egyenlő lévén, a stabilizálási akció ezzel az eredménnyel befejezettnek tekinthető.

Hátra volt még az új jegybank felállítása és ezzel a stabil valuta megbízható bázisának megerősítése. Schacht részletesen beszámolt a tárgyalásokról, melyeket a Dawos-bizottság valuta-bizottsága e tárgyban folytatott s a kontroverziákról, melyek közte és a bizottság között felmerültek. Nagy elismeréssel nyilatkozik a bizottsági tagok megértő, jóindulatú magatartásáról, aminek köszönhető, hogy az összes fontosabb kérdésekben sikerült a saját álláspontját érvényre juttatnia. Így például a bizottság eredeti álláspontjának megváltoztatásával érte el, hogy a birodalmi bank reorganizálásának útját választották új jegybank alapítása helyett; hogy a bank vezetésénél érvényesülő külföldi befolyást aránylag egész esakélyre sikerült leszállítani; hogy a banknak nem kellett tüstént felvennie a készleteket, amivel egészen izolált helyzetbe került volna az akkor még majdnem teljesen papirvalutás Európában.

Az utolsó fejezetekben Schacht meglepedéssel ismerteti azokat a jelenségeket, melyek a német gazdasági élet gyűlöletét bizonyítják. Végül sikra száll a nemzetközi gazdasági együttműködés érdekében, fejtegetve azokat a pusztító jelenségeket, amikre a nemzeteknek a háború utáni izolációs törekvései eddig vezettek, és valószínűleg még vezetni fognak. Különösen sikra száll itt is, mint minden más adott alkalommal a Németországot megfojtani törekvő politika meggyőlvánulása ellen. „Nationalismus ist kein Recht, sondern eine Pflicht“ — mondja. Könyvenek azok a passzusai, melyeket nacionalizmusa diktál, az egyedüliek, melyekben rendes, rövidre fogott, tárgyilagos előadásmóddjától eltér, hol hangja néha a szenvedélyességig fokozódik. **Domanovszky Akos.**

Baas, Karl: Gesundheitspflege im mitttelalterlichen Basel. (VI. Band der Züricher Medizinisch-ehichtlichen Abhandlungen.) 120 lap. Art. Institut Orell Füssli Verlag, Zürich-Lipese-Berlin, 1926. Ára 6 — svájci frank.

A karlsruhei Baas professzor ismét egy értékes helyi történettel ajándékozott meg bennünket. Hangyaszorgalommal gyűjtötte össze a címben feltüntetett anyag felkutatható történelmi adalékait. Az első adatok Basel városának még római idejéből valók. Ezt követik a középkor intézkedéseinek a vizellátás, az utak karbantartása, a fürdőügy, a nyilvános házak higiénéja stb. terén, továbbá a baseli orvosok, sebészek, bábák és gyógyszerészek működésének ismertetése. Szól továbbá a régi kolostorok betegszobáiról, a városi kórházakról, a leprások házairól. Baas az összes adatokat vagy akta szerűleg, vagy a szakirodalom idézése alapján tárja elénk, s így munkájának példás alaposságát közvetlenül ellenőrizhetjük.

A munka egyaránt érdekelheti a történészt, a kultúrtörténetírót és az orvost. **Györy.**

Castiglioni, Arturo: Il volto di Ippocrate. Istorie di Medice e Medicina d'Altri Tempi, 389 lap, 135 ábrával. Società Editrice „Unitas“ Milano, 1925. Ára 60 lira.

Gondosan és érdekesen megírt tanulmányoknak, szám szerint 17-nek az egybegyűjtött sorozatát tartalmazza könyvünk. Egy részük Hippokratésből indul ki, másik részük azaz zájá vezet vissza; a Kos-szigeti mester a tengely, mely körül a legtöbb tanulmány tartalma forog. Különös figyelmet méltóak az olasz tárgyú fejezetek, a következő címek alatt: a Dante korabeli gyógyászat, Lorenzo Ghiberti szemészeti tractatusa, Benvenuto Cellini betegsége és orvosai, a pestist tárgyazó olasz könyvek, Antonio Maria Valsalva, Giorgia Baglivi, Carlo Goldoni mint orvos, Leonardo da Vinci mint anatómus és fiziológus stb., stb.

A vonzóan megírt esszay-k a gyógyászat kultúrtörténetébe engednek színes betekintést az olvasónak s a művészi kivitelű 135 ábra ezt a célt a legrhathatósabbban elősegíti. Itt legyen megemlítve, hogy szerzőnk irigylésreméltó tulajdonosa egy pazar gazdagsággal gyógyászati és főleg gyógyszerészeti majolikagyűjteménynek s így érthető, hogy az ezeknek szánt fejezet és ábrák különösen meglepő tárgyszeretettel összeállított részei a könyvnek.

Melegen ajánljuk t. olvasóink szíves figyelmébe a munkát, mely az olasz nyelv ismerete híján is sokat nyújt gondos kivitelű instruktív illusztrációival. Györy.

Krämcke, Franz: Friedrich Wih. Sertürner, der Entdecker des Morphiums. Lebensbild und Neudruck der Original-Morphiumarbeiten. Mit einem Geleitwort von Prof. Paul Krause. X + 93 lap, 3 táblás képpel. Gustav Fischer, Jena, 1925. Aru 5 márká.

Lord Bacon azon követelményei közt, melyeket a gyógyászat megoldandó problémáiként állított fel, tartozik az euthanasziáról való gondoskodás lehetősége is. Bizonyos, hogy megmondott orvos kezében a morphiun erre a célra is beválhat s hogy Bacon nem utópián törte a fejét. Több mint 120 éve immár, hogy az emberiség a jófalkony szer hírtokában van. Felfedezőjének nevét sokáig figyelmen kívül hagyták, egyéb tudományos érdemeiről pedig még kevesebb szó esett. Pedig a morphiun előállítására, ha a legjelentősebb, de mégis csak egyik részlete a helyi tudományos érdemeinek, hogy azzal együtt az alkaloidák egész vegyi csoportját is felfedezte és kidolgozta. Helyes természettudományi gondolkodásra vall Sertürner-nek az az 1831-ben világosan megfogalmazott tétele, mely szerint a kolerának „egy mérges, élő, tehát önmagát továbbtenyésztő anyag” a kórokozója.

Westfalia az utóbbi években megmozdult s mindent megtesz, hogy kiváló honfitársának emlékét felélessze és díszfényvel övezze. Paderborni tudósok ismertetői kezdték életét, működését és korszakos felfedezését. A münsteri egyetem orvostudományi tanársüllete tagjainak indítványára utat neveztek el róla. Gyűjtést indítottak meg továbbá, hogy Sertürnernek éremlektárlást állíthassanak fel a gyógyszer-tudomány intézetben. A paderborni udvari gyógyszer-tár épületét, melyben Sertürner 2½ éven át működött, máris egy emléktábla díszíti, melyen az áll, hogy „ebben a házban fedezte fel 1803-ban Sertürner a morphiunt”.

Az előttünk fekvő kötet is Sertürner emlékének felidézését és ápolását szolgálja. Szerzője behatóan ismerteti a jeles férfiú életrajzát, a második részében pedig újra közzéteszi mindazon tudományos közleményeket, melyeket a morphiun felfedezéséről írt.

A szépen illusztrált munka bizdításul és követendő példaul állítható oda a gyógyszerészeknek, mert megmutatja, hogy a patikában a tudományos munkálkodásnak is lehet helyet adni.

György.

A Napkelet lexikona. I--II. kötet, Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1927, 8°, 740—738 l. 57 műmelléklettel és 12 színes térképpel.

A háború előtt a nagy, valószínűs könyvsorozatokká dagadt lexikonok típusa volt népszerű, amelyet nálunk a részletizlet is favorizált. A Pallas után jött a Révai s mellettük a Franklin Kézi Lexikona és Ferenczi Műmentető Kis Lexikona sokkal szűkebb körben terjedtek el. A háború ezen a téren is nagy változást hozott. A közönség könnyvadászlási képessége erősen megcsökkent, a könyv előállításai költségei és ezzel ára is viszont jelentősen megnövekedett. A könyvek használatában tehát nagy eltolódás tapasztalható: a nyilvános könyvtárak forgalma megnövekedett, a magángyűjtés elakadt. Ezt a változást nálunk leg hamarabb a halottai körök vették észre és használták fel eszméik propagálására. A Világlexikonban erősen aláfestett kis cikkecskékben esempeztek szélsőséges és nemzetetlen fölfogásukat a jóhiszemű közönség részére.

Ez a veszedelem kísérlet és a változott szükséglet indították a Magyar Irodalmi Társaságot a jelen mű kiadására. Szerkesztésében aktualitásra törekedtek, a jelen mozgató eszméit, a jelenre ható egyéneket, a jelennek közéletében, művészetében és tudományosságában fontos eredményeket, vagy a multnak a jelenbe átnyúló elemeit hőrebben tárgyalták, mint a letűnt korszakoknak hatásukban esőkend neveit és erőt. Különös gondot fordítottak a jelen politikai eszméire, a világháborúra, a megszállt területek irodalmi életére. Mindez a kor szükségleteihez való alkalmazkodást jelent, de nem a nemzeti eszme eljítésével, hanem annak határozott érvényesítésével. Ebben az irányban hivatva van a Világlexikon káros hatását offensúlyozni és remélhetőleg nagy elterjedésre fog szert lenni, amibár ennek kétségtelenül nagy akadály, hogy a Világlexikon időközben második kiadásban is megjelent.

A történeti részt illetőleg próbákat tetünk és el kell ismernünk, hogy a elszavak jól vannak megválogatva; hiányok nem mutatkoznak. Egyes cikkek ugyan túlságosan rövidok, de ez a kis lexikonok velejárója.

—r.

Folyóiratszemle.

Hadtörténelmi Közlemények. 1926. évfolyam. I. füzet. — *Irányi Béla: A zászlóalj története Magyarországon kezdettől 1711-ig.* (Első közlemény.) Az 1926. évfolyam. I. IV. füzetének négy folytatólagosrikte a tanulmány első részét, a magyar bizánság történetének legrégebbi

korszakát foglalja magában, 1526-ig. Bevezetésképen szerző a lőpor felállításának, illetőleg hadielektra való felhasználásának időpontjával, körülményeivel foglalkozik a az ügyura, tüzerkedésre vonatkozó XIV—XV. századi külföldi irodalomban ismerteli. A továbbiakban az ügyuraok Magyarországon a középkorban volt előfordulására s elterjedésére nézve — leginkább a határszéli németnyelvű városokban — található legrégebbi adatok összeállítását kapjuk. Ez első emlékek s irodalom források (Husenwein kódex sth.) alapján szerző az ügyurák fajtáiról, anyagáról, formájáról, kaliberéről szól. *Pozder Károly: A Varsád Szentgyörgyvári G. számú nemzeti határőrszolgálatvezető.* Az erős centrális hatalom képzésére törekvő Habsburgok korán felismerték azt az értéket, melyet a török elől a határt-szelvényen végvélők orális területeire behúzódott délészáv harcokok számára jelentettek, igyekeztek tehát a laza összefüggésű telepoket szorosabb hadiszervezetbe tömöríteni. A XVI. század felvanán meggyarapodott katonai gyarmatok három megszüntetése osztattak, közöttük a legjelentősebbeknek, a varasdiak története képezi e dolgozat tárgyát. A varasdiak társulással együtt keményen kivették részüket a birodalom déli határainak védelmében, féktelen szabadesapataik a császári hadnak már a XVII. század egyéb háborúiban is szerves részét alkották. A primitív viszonyok között élő gyarmatok végleges rendezése III. Károly és Mária Terézia alatt következett be: vasközzel tartott, teljesen katonai közigazgatással beosztottak meg az elvadult területen, ugyanakkor a szabadcsapatok átalakították, reguláris ezredette sorozták. A varasdiak ezután a belőlük alakított 5. és 6. határőrszolgálatvezetőkre szolgáltak a császár zászlója alatt a XVIII—XIX. század összes háborúiban. Az általános viselkedésesség türelmére oktatásával, a katonai gyarmatok jelenlétüket elmozdítva, a határőrszolgálat mint speciális katonai alakulatok eltűntek a hadsereg formáihoz közül. — *Krajncz Oszkár: Magyarok a világban a török háborúiban. (I. kötet.)* A központi hatalmakhoz csatlakozott Törökország, hiányosan felkészült hadseregével, át hazszínterén volt kénytelen felvenni a küzdelmet, ezek közül az oriente-haderők helyesevvelű támadása a Konstantinápolyt keresztül Oroszország felé vezető út meghódítására irányult. A Dardanellák ellen indított kemény csaták s a Gallipoli-félszigeten befészelt angol francia csapatokkal vívott nehéz állásburek elvesztésége dacára a török erők a tengerzorosokot mindaddig megvédelmezték, míg a központi hatalmak, Szórhia bevétele után, nagy mennyiségű hadianyagot, társzaki csapatokat, kiképző tiszteket, kivéve az eddig magára hagyott szövetséges segítségére, a partraszállott oriente-haderők 1916 januárjában tartalékulná vált állásukat kiűrtették. A gallipoli-hadjárat utolsó harcaiban a monarchia néhány nehéz utógé is részt vett, ezek voltak az első zart es. és kir. katonai alakulatok török háborúban. — „Tárcs”: *Hungary Sándor: Egy honvédtiszt naplójából.* Feljegyzések a chingovani-völgy harcaikért 1917 szeptember végén beosztott harcokról: pergőüzrel előkészített olasz gyalogsági támadás visszautasítása. „Haditörténelmi önéletrajz”: *Lukács Imre: Hun-ker. (Első emlékeztető.)* (Első közlemény.) Hunker visszamenekedése nem annyira szerzőjük egységének sávjánál fogva, mint inkább a bennük található kor- és hangulatföld adatok érdekessége miatt érdemelték meg a publikálást. A németre első fejezetben szerző családjáról, gyermekségéről, ifjúságáról szól. Irásai hű képet nének egy jómódú famuláshiból származó, a kor szokása szerint jogat tanult német ifjú életéről, egyúttal jellemző apróságokat ábraképeket meg a századforduló pesti társaságának életétéről, a nepeleni háborúk idején Magyarországon uralkodott hangulatáról, az 1809-es hadjárattal megelözött előkészületekről, szállongó hírekről. — A „Haditörténelmi irodalom” covatában — c. — I. kiró Forster

Gyulának „Gróf Berchényi László, Franciainaszág marsallja” című könyvét; Sz. Beot József „A magyarországi 1918—19. évi forradalmi mozgalom és a városbelső története” című munkájának II. kötetét; *Ása Aladár* a fenn katonai lapokat ismerteti.

II. füzet. *Irányi Béla: A tüzérség története Magyarországon.* (Második közlemény.) Szerző összegyűjti az ágyú szerkesztésére, töltés-, tisztító- eszközre és irányzó készülékre vonatkozó adatokat; ezől az ágyúk szállításáról, ami a csövek nehéz volta, a lufetta kezdetleges konstrukciója és a rossz utak miatt nagy nehézségekkel történt. Míg magáról az ágyúról a kellekről a legrégebb idők óta számos írott emlék maradt fenn, a kezelést végző tüzérszemélyekre vonatkozólag alig találhatók egykori források. A várakban, városokban említtetnek ugyan tüzérek, ezek azonban — mint márkakörökben a dotációjuk alapján megállapítható — voltaképen szertűzések, tüzérszertár mesterek voltak, ami egyúttal azt is magyarázza: miért szerepel népes városok szótárszámláiban csak egy-két tüzér tisztsége. Különösen hézagosaak ismereteink a király, illetőleg az állam haderejének tüzérségéről, utóbbinak katonai szervezetről. — *Horváth Jend: Az utolsó véterai-magyar szövetség 1848—1849-ben.* A Dobroncei visszavonult kormány Windischgrätz téli hadjáratától fenyegettetve, fokozottabb mértékben keresett együttműködést az Ausztriát közös ellenségnek tekintő olasz nemzettel, különösen az osztrák uralmat lerázott és magát köztársaságnak deklarált Velencével. A Tisza vonala mögé szorított magyar kormány s a csehszlovák hadaktól korpulált Velence csak igen nagy kórtól és nehézségekkel érintkezhetett, így a két állam között létrejött szövetséget mindkét fél területén kívül s ugyanakkor útján köllötte meg Dunóban 1849 május 20-án. Kossuth megbízottja az aktusnál Beatió János volt, a vakmerő dalnát tengerész, ki az időben egyedül képviselte kicsiny hajójával a magyar hajóflottát az Adrián. — *Károlyi István: Magyarok a világháború török hátterében.* (2. közlemény.) A török birodalom dél nyugati részének védelmére felállított 4. hadsereghez csatolt VIII. hadtest (vezérkari főnöke a német br. Koss) feladata volt, hogy El Arisch felől előnyomva a Suez-csatornát s Egyiptomot igyekezzenek az angoloktól elragadni. A magiszmetek előretörések — bár 1915 februárban egyes török osztagok a csatornát valóban előrték s azon az átkelést is megkísérelték — a hadtest gyenge összeállítására s hiányos felszerelésére miatt nem sikerültek. Szerbia leverése után ugyan a 4. török hadsereg hadianyaggal ellátottat, kisebb német csapatokkal s egy magyarországi kiegészítői hogyi tarackos-osztálynal is megerősítették, a kitűnő védelemmel szemben azonban a csatorna ellen intézett újabb vállalkozás sem sikerült, sőt az angol ellenállásból a török hadak Dél-Palesztinába visszavonulni kényezarúlltek. A magyar tarackos-osztály s a később érkezett osz. és k. mezzelordó mezsírítégek a front nyugati szárnyának tengerfelől támaszpontját, Ghazit vélték az angol csapatok immórt heves támadásai ellen 1917 végéig, mikor a török haderek a Jaffa—Betlehem-vonalra húzódtak vissza. Az 1918 tavaszán újra kezdődött angol offenzívával szemben a osz. és k. tüzérség az év szeptemberéig, illetőleg a fegyverszünet megkötéséig kivette részét Palesztina védelmében. [„Fuggalék”: kimutatás a világháború folyamán a török hadvezetőség rendelkezésére bocsátott, illetőleg segítségére küldött német és osztrák-magyar katonai alakulatokról.] — *Szendrei János. Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban.* (Nyolcadik közlemény.) A versaillesi katonai s a brüsszeli kir. régészeti és fegyvermúzeumi magyar vonatkozású tárgyait (képek, fegyverek, vértesztek) ismerteti. — „Tárca”: S. C.: *Bonyodalmak a szeredi polvárvárosnál 1806-ban.* A tábori hadsereg veszteségeinek pótlására az összes felhasználható tartalék az ország belsejéből kivonatván,

a helyőrség nélkül maradt városok, így Szeged is, a biztonságai szolgálattal ellátására polgárőrségeket alakítottak; ezek laza felépítése a sorhadriesteket utánzó egyesruhájú a katonai hatóságoknak sok bosszúságra adott okot. — *Mátyás Elemér: Földi Miklós.* Válasz Moor Elemérnek az „Ungarische Jahrbücher”-ben megjelent cikkére. — „Hadtörténelmi okmánytár”: *Lakócsik Imre: Hunkár Antal emlékiratai.* (Második közlemény.) Az 1809. évi hadjárat szerencsétlen kimenetelre fejeződve azótította az inszurrekciót. Hunkár a veszprémi lovás felkelők százados-kapitányaként résztvett a nyugatmagyarországi harcokban, a győri csatában sebesülten fogságba került, onnét megszökött; a béke hamarosan megkötöttvén, Pesten telepedett le mint ügyvéd. Az emlékiratok e része igen értékes adatokat tartalmaz a francia háborúk történetére vonatkozólag. (Magyarország a hadjárat előtt, az inszurrekció szervezése, lovassági előírás-zolgálat Napoleon korában, a francia hadak magyarországi táborozása etc.) — „Hadtörténelmi iratok”: — *Ch — I. Reiszig Ede könyvét: „A jeruzsálemi Szent János-Jovagrend Magyarországon”: Sz. Brent Józsefnek „Az 1914. évi osztrák-magyar-szerb-montenegrói hadjárat” című munkáját; Sz. A Tenger című folyóiratban a Szent István csatahajó elsüllyesztéséről megjelent cikket ismerteti.*

III. füzet. *Légnyi Ditta. A tüzérség története Magyarországon.* (Harmadik közlemény.) Szerző a szerzbüzkedéssel foglalkozik: a löpor. lövedékek s az ágyú gyártásáról szól. A várak, városok jól felszerelt tüzérművészek tartották, kik a szerbrát kezeltek, a tüzfegyvereket (lovageket) kurban tartották s a szükséges lözetről gondoskodtak. Utóbbi, főleg a puskaipart nem raktározták nagyobb mennyiségben, inkább az alkatrészeket tartották készletben s a löport alkalmasul állították elő. A király — bár a budai személynél kivül városban is gyártatott lözereket, azokat jórésben a városoktól szerezte be. Az ágyú öntése ugyancsak a tüzérművesek dolga volt, ezt az akkori primitív eszközök, kezdetleges technikai felkészültség mellett nagy körültekintéssel kellett végrehajtani. Az olvasztás, formakészítés, kiöntés s a nyers cső kidolgozása sokszor csak több ezer megmértelt kísérletek után sikerült. — *Gyalókap Jenő: Földvár.* A mohácsi csatára vonatkozó források szerint a török tüzérség a csata folyamán Földvár falmaán állott, ez volt tehát az utkészet centruma. A régi Földvár falu helyét eddig a mustoni Földvár major mellett keresték, amivel ellentétben szerző azt — a terepviszonyok tekintetbevételével — a Majsa és Buzsikkos közötti távolságnak körülbelül fele táján határozta meg s ez alapján a Hunuel Gyula által a kérdésben elfoglalt álláspont megfontolásra ellenérveket sorakoztat fel. — *Nagy Vilmos: A 3. hadsereg átkelése a Dunán és Belgrad elfoglalása.* Az 1913 szeptember 6-án Bulgáriával megkötött katonai egyezmény leherévé tette a központi hatalmak számára, hogy az eddigi eredménytelen próbálkozások után Szerbiával lezámoljanak s rajta keresztül utat tárjenek a magárahagyatott Törökország megsegítésére. A Szerbia elleni akció végrehajtására rendelt német és osztrák magyar seregcsoport vezetőit Mackensen tábornagy vette át, ki a Duna—Száva vonalán át Nis felé haladó támadási irányt választotta, melyhez a Zajcar—Pirót felől ugyancsak Ném előretört bolgár haderőknek kelet felől csatlakozniuk kellett. A Szerbia összeroppanására vezető koncentrikus támadást Mackensen Belgrad megrohanásával vezette be. Október 7-én hajnalban a 3. os. és k. hadsereg VIII. hadteste megkezdte az átkelést, de csak nagy veszteségek után sikerült gyege osztagoknak ábrukat a Duna déli partján megvetniük. Az átkelt csapatok kétnapi, kritikus helyzetben vevett, nehéz küzdelem után erősebbet kapva, 9-én támadásba mentek át, melyet a Cigány-sziget felől a Száva átkelt XXII. német tartalékhadtest is támogatott. A két irányból folyogott

várost a szerbek kiürítették s a Dedinje-Vk. Vracar-vonalra vonultak vissza. A 3. hadsereg az elfoglalt Belgrádra támaszkodva megkezdhette előnyomulását Szerbia belseje felé. — *Benedek János: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban.* (IX. közlöny.) A bolgári Museo Civico-ról s Massigli Alajos grófnak ugyancsak Bolgáriában található magángyűjtékéről, magyarországi vár és ostromrajzairól, továbbá a Flotena és Milano múzeumaiban található magyar vonatkozású tárgyokról, emlékekről szól. „Tárca”: *Haugay Sándor: Egy kovácsdász napló-jából.* Képek a Podluka előtt 1917. október–novemberben vívott harcokból: élet az állásokban, rohamjárőr-tevékenység, Podluka elfoglalása, átadás a Tagliamentón. — „Hadtörténelmi okmánytár”: *Lukinich Imre: Hunkár Antál emlékiratai.* (3. és befejező közlemény.) 1822 óta Hunkár a család birtokot kezelte, résztvett a megyei életben s a 40-es évek parlamenti mozgalmaiban, tagja volt a folyók rendezése ügyében 1841-ben kiküldött deputációnak. Mint szemtanú szól az 1847/48-i országgyűlés fontos küzdelmeiről, a mérsékelte eseményekről, a bécsi küldöttség útjáról, az új minisztérium megalakulásáról, a rohamó eseményekről. 1848 májusában Veszprém vármegye főispánjává, az osztrák hadak előnyomulásával délvideki kormánybiztossá, később a legfőbb törvényesek bírójává nevezetvéen ki. hűségesen szolgálta a kormányt a nemzeti ellenállás megszervezésében. Feljegyzései értékes adatokat közölnek a forradalmi események ügynöközéséről, felszórásáról, a szereplő egyénekről a nagy küzdelem folyamán. Az összehívás után hirtelen kényeszerült Hunkár, haditörvényesek előállítását s Komáromban várőrségre vettetését, honnan 1855-ben szabadult s az osztrák-polizei hatóságok felügyelete alatt maradván, vidékre költözött. — „Hadtörténelmi irodalom”: — *y.*: Székfi Gyula. „Tomori” (megjelent a Népkelten); *Jedani Béla:* Halmai Barna: „Az 1526-i mohácsi csata keletkezése és igazi helye”. — *y.*: Steier Lajos. „Haynau és Páskovics”; *Sz.*: „Hadtörténelmi szemelvények a világháborúból (a Magyar Katonai Közlöny melléklete), ismertetések.

IV. fejezet. *Jedani Béla: A tűzsergő története Magyarországon.* (Negyedik közlemény.) Az ügyintéssel kapcsolatban az Orbán mester híres ostromgyűjtőről szóló forrásokat idézi szerző s az e körbeli rohamó illetőleg gyűjtő lövedékekre tett kitérés után az ágyú alkalmazásáról szól. A lövegek kezdetben csak várakban s ott is inkább támadó fegyverként, falmentésre voltak eszerősebben felhasználították; a tábori hadseregnek ritkán szerepeltek, legfeljebb megnyitották az útjukat. Eppen ezért tábori tűzsergről a középkorban nem lehet beszélni; szükség esetén a várak vagy városok ágyúit rendeltették ki eredeti kezébelegységükkel a mozgó hadsereghez. Megemlékezően még a tűzsergő mentelési módjáról s a magyar királyok folyamó (hajó) tűzsergőéről, lefejje szerző tanutmányának 1526-ig vezetett középkori részét. — *Jarkovics Emil: Besztercebánya erődítményei.* A középkori fővárosú Besztercebánya szilárdabb megerősítése a XVI. század második felében vált szükségessé, mikor a török Nógrád felől, majd — Drégely, Kökkő, Dvök elfoglalása után — közvetlenül is fenyegetni kezdte a bányavárosokat. Anyaguk hiányában a tanács az 1570-es években gerenda-palánkkal vette körül a várost, E körül felüli erődítések nemcsak a kormánykörök felügyelete s a katonák támogatása mellett bástyákkal megerősített körfalal eszerőltettek ki: a részletekben eszerőlt építkezések 1586-ban kezdődtek s 1615 táján fejeződtek be. A XVIII. század folyamán már elhanyagolt erődítések az 1761-i nagy tűzvész után rohamos pusztulásnak indultak s az 1800-as évek óta a város rendezésével sorban lebontattak. *Berkó István: Az 1848/49. évi magyar szabadságharc olasz légiója.* 1848 tavaszán 3 olasz (ombold-volonci) újonczsági eszerő állomásozott Magyarországon: a

Zanini és Cecepieni gyalogosok s a Koss-kunnyilovások. A 2. gyalogezred nagyobb része s a Koss-lovasok egy löredéke a magyar kormány rendelkezésére bocsátotta magát, ezek részben régi lovatartók között, részben más honvédekkelékekben szolgáltak 1849 tavaszáig, mikor kísérlet történt arra, hogy a magyar zászlók alatt található olaszokból a lengyel, tiroli, bécsi stb. légiók mintájára olasz légió szerveztessék. Az 1849 márciusában megalakult s Debrecenbe, helyőrségi szolgálatra rendelt formáció kifejlődése csak az év nyarán következett be, mikor porácsonokságát Monti Sándor ezredes vette át. Monti nagy agilitással fogott a szervezéshez: ruháért, felszerelésért zaklatta Kossuthot s a hadügyminiszteremet, követelte, hogy az összes olaszok csapatában egyesíttessenek. A munkája eredményeként hamarosan megerősödött légió (2 gyalog zlj., lovas osztággal) Gyula hadtestébe beosztva a Tisza balpartját védelmezte, majd a szántói vonásig után az utóvalhez vonultván, az Arad felé ozonlu hadtest visszavonulását fedezte. A temesvári eséta szomorú kimenetelének látván Monti Orsovára vezette csapatát s aug. 20-án elhagyta Magyarországot. A vidéki, illetőleg a pilipolii táborból a légió 1850 tavaszán török hadihajó Sardiniaiba vitorlázott s ott jún. 14-én feloszlott. — *Thaisz László: Honvédtüzérek Przemyslben.* Az 1914 áprilisában Varsóban megalakult 2. honvéd tábori ágyúezred a hadtörténet megőrzésével az orosz hadteret váltották s ott a 23. honvéd gyaloghadosztályba beosztva Przemyslben visszamaradt. A cikk az ezrednek október 5-9-i fegyvertényét ismerteti. — mikor a VI. védőkörlet ellen intézett erőse orosz támadás visszautasításában a honvédtüzérség oldalazó tüzével a XIV—XV. 66 Hl erődöket tárogatta — s az október 14—november 4 között végrehajtott kirohanásban való részvételéről szól. Az ostromgyűrűt kívülről (üléről) támadó Berovics segítségére indított kiterős erödménnyel járt: a 23. hadosztály érintkezésbe került a tábori hadereggel, az általános hadihelyzet következtében azonban a Hl (Berovics) hadsereg a Kárpátok felé visszavonult, így a 23. honvéd hadosztály a kételékébe tartozó 2. honvéd tábori ágyúezred visszahúzódt az ismét körülzárt Przemysl védővonalaif közé. „Tárcsa” R.: *A katonaság az 1810-i budai nagy tüzésches.* 1810 szeptember 5-én rettenetes tűzvész pusztított a Halászfürdőben s a Tabánban, elhanyagoztán egyúttal a Vár szelén s a Duna partján álló katonai raktárakat is. A Buda és Pest helyőrségének minden fegyverneve derekasan kivette részét az oltás és mentés munkájában. — „Hadttörténelmi okmánytár.” — y: *Maillard tábornok jelentése Győr várából (1805 nov. 9).* 1805-ben a franciák gyors elűnyomulásának hatásán alatt Alvinczy budai főhadparancsnok a győri vár restaurálására gondolt. Az általa kiküldött Maillard „Fortifications Districts Director” jelentése a védelem lehetőségeivel foglalkozik. — „Hadttörténelmi irodalom”: *b. j.*: József fő herceg tábornagy hadttörténelmi munkája; — y: Gróf Tisza István összes munkái; Sz.: Nagy Vilmos: A támadás; — ck.: Maurice Patéologus: A csi oroszországi a nagy háború alatt: könyvismertetések.

Tárca.

A megvakított Álmos herceg krónikása.

Már Pauler Gyula megállapította, hogy a Bécsi Képes Krónikában több részt kell megkülönböztetni.¹

E részek közül különösen értékes, egykorú szerzőtől írt és más adatokkal is támogatott rész az, amely Álmos herceg szomorú sorsát adja elő. Első átolvasásra látható, hogy a részt valamelyik Álmos és Vak (II.) Béla sorsán számakozó magyar írta, de még eddig senki se tett kísérletet a szerző kifizűrésére.

E végből először is megállapítandó e krónika írásának ideje. Erre a krónika következő szavai mutatnak rá: „Confirmauit enim est ergo regnum in manu eius (Bélae) et in imperio eius dedit Dominus in opprobrium eius usque in presentem diem, genuitque quatuor filios: Geysam, Ladislaum, Stephanum et Almonem.”²

E sorokat a szerző csak 1134 június hava után írhatta, mert II. Béla negyedik fia 1134 május elején született s 1134 júni 3-án keresztelték meg.³

II. Béla ellenségei (Horisz és III. Bogyoszló lengyel herceg) is csak 1135-ben vonultak vissza nagy gyalázzal az ő megbuktatására irányzott harcoktól.⁴

De viszont abból, hogy II. Bélának leányát, az 1136-ban született Zsófiát, 1139-ben már a császár fiának jegyesét⁵ nem említi, az következik, hogy művét 1135-ben írta.

Hogy a szerző egyházi férfiú volt, az a magyarság akkori műveltségi állapotából kétségtelen. Előadásából azonban az is nyilvánvaló, hogy valami köze lehetett Álmos herceg egyetlen, maradandóbb alkotásához, a dömösi prépostsághoz. Legalább is járt ott, mert csak úgy értesülhetett oly részletesen az építés megkezdésekor (constructio, alapkövetétel) történetekről és Álmosnak a dömösi egyház oltárához való görögös kapaszkodásáról.

¹ A magyar nemzet története. I. kiadás, II. k. 781. II. kiadás, II. k. 609.

² Historiae Hungaricae Fontes Domestici. II. 213.

³ Wertner: Az Árpádok családi története. 307—8.

⁴ Pauler i. m. II. kiadás, I. k. 244. Huber-Baróti: Ausztria története I. 284.

⁵ Wertner i. m. 302.

De legjobban elárulja magát a szerző a sajátmenti ütközet egyik előzményének leírásakor. Ez magyarra fordítva így hangzik: „Az árulók feje volt Tivadar „Synud“ neméből, társai voltak Falkos, Tótság és különösen Sámson, Tamás és Torda ispánok atyja. E Sámson azzal huncogott, hogy ő elmegy Béla király udvarába és ott sok ember előtt gyalázni fogja. Hallván ezt, mindnyájan helyeselték. Maga Borisz is csalfa reménytől rászedetve, előre nagy köszönetet mondott neki és biztatta őt, mert azt hitte, hogy Béla meggyalázása neki országot szerez. A király pedig a Sajó folyó közelében szállott meg és ülvén sátorában az ő főembereivel és vitézeivel együtt, imo Sámson belépett oda s azt mondá a királynak: Te hitvány kutya, mit csinálsz az országgal? Jobb lesz átengedned az uralkodást a te uradnak, Bortsznak és te állj a magad monostorában. Az ország főemberei ezen hirtelen felzúdulván, Ottho fia János, a király jegyzője és Synig-i prépost odaszállt Bud ispánnak: Mit várunk? Miért nem fogjuk meg? De, midőn meg akarták fogni, Sámson gyorsan lóra kapott és elfutott. A főembereknek nem volt kezüknél a lovuk, mert a közelből csak gyalog jöttek át a tanácsülésre, de mégis nagy kiabálás támadt. Bud ispán egyik katonája hallván a kiáltozást, egy nyergeletlen lóra ugrott és lándzsájával egész a Sajóig üldözte Sámson-t. Tivadar és társai hajón akartak szállni és Sámson-t gyorsan átszállítani, de nem jutottak akkorára át. Sámson tehát lovával a folyóba esett és üldözője ott a folyóban szúrta át lándzsájával.“

Sokszor átolvastam már életemben a krónikának ezen elevelen leírását s mindig gondoltam, hogy e jelenetet csakis az az „Ottho“ fia, János írhatta le, aki ott személyesen jelen volt és Bud ispánra rákiáltott.

De mégse merete meddig e véleményemet biztosnak állítani, mert a krónikában az is áll, hogy ez „Ottho“ fia János „notarius regis et prepositus Symegiensis“ volt.

E „prepositus Symegiensis“ egyházi hivatal sehogy se illik össze a királyi jegyzőséggel.

E „Symegiensis“ szó, mint tudjuk, a középkorban mindig Somogy megyét, vagy somogymegyecit jelentett. Volt „ecclesia Symegiensis“ is, csakhogy annak fejét nem prépostnak hanem apátnak hívták. Szent László történetéből nagyon jól tudjuk, hogy ő Somogyvárott apátságot alapított s az is maradt az egész 1553-ig, elpusztulásáig.²

Még nagyobb hőkkenő volt azonban előttem az, hogy 1135-ben Somogyvárott nem magyar, hanem délfraancia benedekrendiek laktak. Csak 1203-ban tett ezek helyébe Imre király magyarokat.³ A somogyvári szerzetesek közül tehát 1135-ben

¹ Historiae Hungaricae Fontes Domestici, Rec. M. Florianus II. k. 214. 15.

² A pannonhalmi Szent Benedekrend története. XII/b. k. 149–164. II.

³ Fejér. Cod. Dip. I. 468. II. 43, 446.

nem kerülhetett ki Álmós sorsán szánakozó magyarízesű, s a magyar urakat annyira ismerő szerző.

Nemrégiben azonban újra eszembe jutott, hogy a középkori írásban a nagy S és G betűk nagyon hasonlóak és össze téveszthetők. Eszembe jutott az is, hogy a régi magyarban sok helyütt gy-hangot ejtettek s eméltfogva e és i hangok előtt egyszerűen g betűt írtak ott, ahol később d hangot ejtünk és írunk. Így pl. 1291-ben a pestmegyei Dömösöd nevét „Gumchud“ nek, a pozsonymegyei Deresikát régen Gyursuka nak, Diós t Gyos nak írták.¹

Mivel tehát a megvakított Álmós krónikája nem maradt ráuk eredetiben, hanem ki tudja hányadik kéz másolatában, s mivel mint láttuk a szerző „prepositus Symigiensis“ nem lehetett, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy valamelyik másoló hibásan S nek nézte az eredetiben levő G betűt s így másolt Symig-et Gymsis, azaz a későbbi Dymis, Démes, Dömös helyett.

Ha pedig a krónikás 1132-ben dömösi prépost volt, akkor egyszerre megértjük, miért beszél oly részletesen a dömösi egyházzól. Hisz ő ennek volt prépostja s ha 1115-ben még nem is volt e hivatalban, az akkor jelenlevő dömösi kanonokok sokszor elmondhatták neki, miként akarta Botfia Benedek a megvakított Álmóst az egyház oltárától elszakítani.

A nemzetségek története is azt mutatja, hogy valamelyik másoló a krónika e részében hibásan olvasta a G betűt S nek. Ugyancsak a sajátos írói utközet leírásában most az olvasható, hogy „caput traditorum Tyodor de genere Gyomad“ vala. E férfiú tehát valamelyik előkelő nagy nemzetség tagja vala, mert csak ilyen állhatott olyan mozgalom élére, amelynek célja II. Béla megbuktatása vala. Audo „Symad“ nemzetséget nem ismerünk, sőt nem ismerünk Symad vagy Simád helynevet se, sem most, sem a múltban. Ellenben ha a Symad névben az S betű helyébe G betűt teszünk, Gyomad alakban mindjárt ráismerünk a Gyomad—Guagh—Gyomad-nak írt Gyomad nemzetségre s ennek tagjai még a XIII. században is szívósan ragaszkodnak a Tyodor: Tivadar névhez. Hogy e nemzetség valamikor gazdag és szétterjedt vala, mutatja, hogy Gáborján nevű tagja még a XII. században a Berettyó mentén, Gáborjában monostort alapított.²

A krónikás szerzőjének közelebbi meghatározására nuda tokat szolgáltatnak II. Béla megmaradt oklevelei is.

1137-ben ápril 11-én II. Béla oldala mellett ott volt a győreszentmártoni monostorban János jegyző is és a király képének lenyomatát (a peeséte) ő tette rá a király adomány levelére.³ 1138-ban pedig a „Dymisensis“-nek írt dömösi egy-

¹ Wezel: Árpád-kori Okmánytár. XI. 511, 136, 157, II. 244 stb.

² Karácsonyi: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. k. 91—92.

³ A pannonhalmi Szent Benedekrend története I. 90, 596.

ház alapítólevelének kiállításakor az a királyi kancellár, aki e levelet megpecsételi „Johannes filius Woth” vala.¹ Mivel az eredetiben fennmaradt 1137-i pannonhalmi adománylevelében Bernolt ispán neve Wornolt-nak van írva, a dömösi oklevél Woth személynevét nem tekinthetjük tollhibának, hanem a XII. század közepén szokásos írásmódnak s a W' belűt nem v-nek, hanem b-nek ejtve ki, fölfedezhetjük benne a régi magyar sűrűn használt Bot vagy Bat személynevet. E régi magyar Botok közül egyik legnevezetesebb az volt, aki Bajától délre monostort épített s azt az ő nevééről sokáig Botmonostorának, később Balmonostorának hívták (most bibá-san Bálmonostora).²

Ezek szerint tehát „Johannes filius Woth” Botfia János 1137-ben jegyzője és 1138-ban kancellárja volt II. Bélának s ez ugyanaz a személy, aki a sajtómenti ütközet leírásában „Johannes filius Otthonis notarius regis”-nak nevezi magát. Mivel a dömösi alapítólevél régibb és jobb másolatban maradt ránk, mint Álmos krónikájának a Bécsi Képes Krónikába foglalt részei, el kell fogadnunk, hogy az ő atyját Botnak hívták és a Bécsi Képes Krónika Ottho-alakja csak hibás másolat Woth helyett.

Ellenben nem tarthatjuk őt egy személynek a bozóki alapítólevelében említett 1139-ben előforduló „Johannes filius Tybus”-sal. Hiszen éppen azért kellett II. Béla korában a jegyző neve után az atya nevét is kitenni, mert egyszerre két János jegyző is szolgált a király mellett. Mások megelégszenek az egyszerű keresztnévvel (pl. Barnabás, Pál stb.).

Botfia János pályafutásáról tehát annyit lehet megállapítani, hogy ő 1132-ben dömösi prépost és királyi jegyző volt, 1137-ben királyi jegyző, 1138-ban királyi kancellár és valamelyik gazdagabb egyház (székesfehérvári, titeli vagy budai) prépostja vala, mert a dömösi prépostot ekkor már Saul-nak (magyarosan Sál-nak vagy Sávoly-nak) írják.

Műve, sajnos, nem maradt fenn eredetiben, sőt nem maradt ránk eredeti összefüggésében sem. A Bécsi Képes Krónika írója sok olyant beletoldott, amit Botfia János elhagyott, részint, mert nem tartozott Álmos és II. Béla sorsához, részint, mert az ő idejében és 1135-ben úgyszemint dolog volt. Viszont a Bécsi Képes Krónika írójának ezeket a tudósításokat bele kellett szúrnia Botfia János művébe, mert ő nem Álmos és Béla, hanem a magyar nemzet történelét igyekezett megírni.

Ezeket szemelődtt tartva, Botfia János művének tartjuk a Bécsi Képes Krónika következő részeit:

A LXV. fejezetből »

„Colomanus ilaque ... blesus” Hist. H. Fontes II. 200—01.

¹ Kluuz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. 97.

² V. ö. Csánki: Magyarország tört. földrajza. II. 189

„Cumque rex ad propria . . . quieverunt“ U. o. 201—2.
 „Post hec autem . . . diel non possunt“ U. o. 202—3.
 „Anno Domini M-o, C-o, VI-o . . . necessaria“ U. o. 203—4.
 szavakkal kezdődő és végződő részleteket.

A LXVI. fejezetből a

„Dux autem . . . imploraturus“ részletet. U. o. 204.

A LXVII. fejezetből a

„Anno Domini M. C. VIII. o. (hibásan M. CXIII.) . . . et ossa“
 részletet. U. o. 205—6.

A LXVIII. fejezetből a

„Potentiores regni . . . simulabat“ U. o. 207—8.

„Rex autem Stephanus . . . reversus est in Hungariam“ U. o.
 208—9.

„Interea imperatrix . . . redierunt ad propria“ U. o. 210—11.

„Rex itaque Stephanus . . . faciebat“ U. o. 211.

„Bela vero filius eius . . . succederet“ U. o. 211—12.

A LXIX. fejezetből a

„Regnavit autem . . . Stephanum et Almu“ U. o. 213.

„Quia vero Hungari . . . qui dicitur Seo“ U. o. 214.

„Rex autem et consiliarii . . . natars non potuit“ U. o. 214—15.

„Rex autem divino fretus . . . remuneravit eos“ U. o. 215—16.
 szavakkal kezdődő és végződő részleteket.

Bizonyára a szeme előtt lefolyt konor, megrázó események készítették Botfia Jánost, mint a dömösi egyház prépostját, hogy azokat leírja s a dömösi egyház öreinek érdeme, hogy a mű egészen el nem veszett.

Ha az itt kifejtett okok megállnak a bírálás előtt, Hartvik után Botfia János a második olyan történelíró, akit névszerint ismerünk.

Dr. Karácsonyi János.

KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Divald Kornél könyve:

**Magyarország Művészeti
Emlékei**

270 mélynyomású képpel.

Ára 32 pengő.

Kapható kedvező részletfizetésre is!

**BIBLIOFIL RITKASÁG!
EREDETI PÉLDÁNYOK!**

Virág Benedek könyve

MAGYAR SZÁZADOK

Kiadta a

**KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
1816-ban.**

Ezt a történelmi becsű ritkaságot diszes köntösben bocsájtja a nyomda az érdeklődő amatőr közönség rendelkezésére. Számos eredeti réznyomású illusztráció.

A két kötet ára disznóbőrbe kötve 50 pengő.

BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. GÓLYAVÁR.

A HORVÁT KÉRDÉS TÖRTÉNETE ÉS IROMÁNYAI A RENDI ÁLLAM KORÁBAN

Ez a két kötetre tervezett kiadvány Magyarország újabbkori történetének forrásai során a horvát kérdés történeti fejlődésének szabadságharc előtti korszakát ismerteti. A fősúlyt a kormánypolitika megvilágítására helyezvén, a horvát kérdést nem csupán magyar vonatkozásában, hanem mint az egész osztrák-magyar monarchia problémáját tárgyalja. A kérdésre vonatkozó irományokhoz sajtó alá rendezőjük, **Miskolcsey Gyula** írt terjedelmes bevezető tanulmányt. A kiadvány első kötete (640 lap) már elhagyta a sajtót. A második kötet a közeljövőben fog megjelenni. **A két kötet ára 40 pengő.** Ez az összeg az első kötet megvételénél előre fizetendő.

A Társulat tagjai a két kötetet kedvezményes áron, 32 pengőért szerezhetik meg.

FARÁDI VÖRÖS IGNÁC VISSZAEMLEKEZÉSEI AZ 1778—1822. ÉVEKRŐL

Ez a kötet Magyarország újabbkori történetének forrásai során az »Emlékiratok« sorozatában jelent meg. Farádi Vörös Ignác nem játszott a köztörténetben kimagasló szerepet, de ugyanakkor szoros, bizalmas viszonyban állott kora nem egy előkelő tényezőjével, sőt olykor magának is nem csekély része volt országos ügyek fejleményeiben. Visszaemlékezéseiben sok korjellemző, becses adatot találhat az olvasó a gróf Széchenyi István fellépése előtti Magyarországrol.

A visszaemlékezéseket sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal **Madaszar Imre** látta el.

A 212 lapra terjedő kötet **ára 10 pengő.**

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 8 pengőért szerezhetik meg.

A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ TÖRÖKORSZÁGBAN

Ez a kötet az 1848—49-es emigráció történetéről megindult sorozat második kötetében első kötete. A szabadságharc bukása utáni első hónapok történetét írja le a török földre menekült Kossuth új reményekre ébredését a kiadatásának kérdésében támadt európai bonyodalommal kapcsolatban. Együttal részletes képet ad Magyarország világhelyzetéről a szabadságharc végső szakaszán, különösen pedig Anglia egyre fokozódó érdeklődéséről a magyar ügy iránt. A történelmi tanulmányt írta és az iratokat sajtó alá rendezte **Hajnal István.**

A 903 lapra terjedő kötet **ára 25 pengő.**

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÍRÓI ÉS HÍRLAPI VITÁJA KOSSUTH LAJOSSAL

Ez a kötet Magyarország újabbkori történetének forrásai során mint gróf Széchenyi István összes művei VI. kötetének első része jelent meg. Tartalmazza a reformkorszak két kimagasló alakjának kemény vitáját (1840—1843 közt) arra nézve, mily úton lehetne a hátramaradt magyarságot és magyar hazát az előhaladás és biztos boldogulás útjára vezetni. A vita anyagát szövegkritikával, jegyzetekkel **Vissza Gyula** rendezte sajtó alá, ugyanő írta a bevezető tanulmányt is. A 64 ívve terjedő kötetet gróf Széchenyi és Kossuth egykori arcképe ékesíti. **Ára 25 pengő.**

A Társulat tagjai kedvezményes áron, 18 pengőért szerezhetik meg.

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D^o DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXII. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1928. ÁPRILIS—JÚNIUS.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.

1928.

Tartalom.

	Lap
<i>Gr. Klebelsberg Kunó</i> : Elnöki megnyitó	593
<i>Eckhardt Sándor</i> : A pannoniai hún történet keletkezése (2. közl., vége)	605
<i>Lederer Emma</i> : A legrégebb magyar iparososztály kialakulása (2. közl., vége)	633
<i>Tóth László</i> : A jubileumi búcsú kihirdetése Magyarországon 1776-ban (2. közl., vége)	646

Történeti irodalom.

<i>Kazal Zsigmond</i> : A magyar mezőgazdaság története a honfoglalás előtti időktől az újabb korig. Ism.: <i>Pleidell Ambrus</i>	666
<i>Esztergom Évlapjai</i> , III. évf. 1—2. szám. Ism.: <i>Iványi Béla</i>	667
<i>Juhász Kálmán</i> : A csanádi püspökség. Ism.: <i>P. E.</i>	669
<i>Opočenská, Marie</i> : Slovenkia uherských listin v domácím dvorním a státním archivu ve Vídni (1243—1490). Ism.: <i>Váczy Péter</i> ..	670
<i>Iványi Béla</i> : Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Ism.: <i>Holub József</i>	671
<i>Hudita, J.</i> : Histoire des Relations Diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVII. siècle (1635—1683.) Ism.: <i>Angyal Dévid</i> ..	673
<i>Hudita, J.</i> : Répertoire des Documents concernant les Négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie. Ism.: <i>Angyal Dévid</i>	673
<i>Vanyó Aladár Tihamér</i> : A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon. Ism.: <i>T. L.</i>	681
<i>Hofbauer, Silvester</i> : Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften im Reiche der Merovinger. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	682
<i>Gál, Alexander</i> : Die Summa legum brevis et utilis des sogenannten Doctor Raymundus von Wiener-Neustadt. Ism.: <i>Holub József</i> ..	685
<i>Pollak, Oskar</i> : Die Kunsttätigkeit unter Urban VIII. Ism.: <i>Wolff Rózsi</i> ..	691
<i>Barnes, Harry Elmer</i> : The genesis of the World War. Ism.: <i>Török Pál</i> ..	693
<i>Novak, Karl Friedrich</i> : Versailles. Ism.: <i>D. A.</i>	695
<i>Sternberg, Maximilian</i> : Die Bedeutung der scholastischen Philosophie für das heutige medizinische Denken. Ism.: <i>Györy</i>	697
<i>Folyóiratzemle</i>	698

Tárca.

<i>Lukinich Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1927. évi működéséről	705
<i>Hivatalos Értesítő</i>	709

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Figyelmeztetés t. tagjainkhoz!

Társulatunk pénztárnokának *Novák Nándor* m. kir. belügyminiszteri számvevőéségi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott!
Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

A tagdíj 1928. évre 10 pengő.

Elnöki megnyitó beszéd.

Mondotta dr. gr. Klebelsberg
Kuno a Magyar Történelmi Társulat 1928 május 10-én tartott évi rendes közgyűlésén.

A *politika* veszedelmet jelent az összes tudomány-
szakokra nézve, de a fertőzés veszélye egyik diszcipli-
nánál sem olyan nagy, mint éppen a *történelemnél*. Mert
nagyon könnyű összeféveszteni a történelmet a história
mezében való politizálással és azért nagyon hasznos, ha
a történelem művelői élesen megvonják azt a határ-
vonalat, amelyen innél minden politikai melléktekintet
nélkül tisztán tudományosan foglalkoznak vele és ame-
lyen túl következik a históriának politikai hasznosítása.

A *történelemnek mint tudománynak* arra kell szo-
rítkoznia, hogy a múlt események lényegét és nagy össz-
szefüggéseit felkutassa és tárgyilagosan előadja.

Az így megismert történelmi igazságot felhasználja
így az *elméleti politika*, az *államtan*, mint pedig a *gya-
korlati politika*.

Felhasználja az államtan, amely nélküle meg sem
élhet, meg sem mozdulhat. Aki benne él a gyakorlati
politikában, szükségképpen igen hamar arra a meggyő-
ződésre jut, hogy a filozófiai alapon felépített spekulatív
államtanok praktikus jelentősége alig van; lehet ez
igen szellemes játék a fogalmakkal, de a gyakorlati poli-
tikus, aki az élet nagy valóságai elé van állítva, aki foly-
vást megújuló helyzetekben és veszedelmek között kény-
telenül egy nemzetet vezetni és érdekeit istápolni, a speku-
latív államtan dogmái után indulni sohasem fog. Rész-
ben az események vaskényszere, részben intuíció, rész-

ben történeti példák vezetik cselekvéseiben. Hasznos úgy a társadalomtudományok, mint pedig a gyakorlat szempontjából csak az olyan államtan lehet, amely történelmi alapokon épül fel; hiszen a modern alkotmányokat is csak akkor érthetjük meg, ha egyfelől az angol parlamentarizmus történelmi kialakulását, másfelől a hatalmak megosztása tanának irodalom- és alkotmánytörténetét ismerjük. Ha tehát olyan alkotmánytant akarunk megkonstruálni, amely nem csak leckétet és posztulát, hanem amely a politikában cselekvésre hivatott embernek hasznos tanácsokat is ad, akkor az alkotmánytant történeti alapokon kell felépíteni. És itt sem szabad a fősúlyt a politikai doktrínák irodalomtörténetére helyezni, hanem magára a politikai történetre, az intézmények, a kormányzat és a közigazgatás történelmére. Csak ebből meríthető a gyakorlatban is hasznosítható tanulság. A német nép tudományos, gazdasági és katonai jelentőségét mindenki hánmulja, de politikai sikerei a múltban az általa egyéb tereken elért eredményekkel nem állottak arányban. Ha ennek okait kutatjuk, ez okok sorában egyik legjelentősebb az, hogy a németek az államtan ügynevezett igazságában olyanmire hitték, akárcsak a vallásos ember dogmáiban és azok szerint cselekedtek még akkor is, ha az ilyen cselekvésnek célszerűtlensége nyilvánvaló. A magyar életben is több jelét látjuk annak, hogy valami nagyszerű elvűséget találtak abban, ha valaki egy általa korábban hirdetett politikai ideológiához líven és annak megfelelően cselekedett akkor is, mikor a való életviszonyok már semmiképpen vagy csak részben illettek rá. Valami nagyszerűt láttak abban, ami voltaképpen jó adag hiúság és egoizmus volt, mert az ilyen nagyszerű elvűségnek azután a nemzet látta kárát, amelynek a célszerűtlen cselekedetek, még ha a legszentebb okból fakadtak is, csak bajt okoztak. Sohasem tudtam bámulni az olyan elvűséget, amely a nemzetnek kárt okoz és amely bajba sodorja.

Nem tartozom ahhoz az iskolához, amely a politikai ellenféltől mindig rosszhiszeműséget tételez fel és ehhez képest bármintó éles elméleti és gyakorlati ellentétben is állok a marxista szociáldemokráciával, mégis készséggel elismerem, hogy a szocialisták soraiban nagy számmal vannak meggyőződéses idealisták, kik a marxizmus állam és közgazdaságtanának alkalmazásától az emberi sorsának jobbrafordulását várták és e szerintük boldogabb kor eljöveteléért agitáltak, küzdöttek, esetleg szenvedtek is. Minő borzasztó kiábrándulást hozhat ezeknek a jóliszemű marxistáknak az orosz kommunizmus szemlélete! Hiszen a szocialisták már azért is felzúdultak, ha valamelyik május elsején egy-egy rendőr egy elvtársat megkardlapozott, egy másik elvtársat szocialista izgatásért elítélték, stb. És most annak a jóliszemű szocialista idealistának azt kell látnia, hogy Oroszországban százezrével mészárolják le az embereket, a titkos rendőrség, a cseka feljelentései alapján, gyanúkra támaszkodván, rendes bírói eljárás nélkül, hogy gondolat, szólás és tanszabadságról még csak szó sem lehet és hogy a rengeteg brutálisítás, vér és áldozat ellenére is a nagy Oroszország csak hanyatlik, a gazdagok elszegényedtek és a szegények nem lettek gazdagabbá s így az egész kísérletből nem jön ki semmi. En azt hiszem, hogy a legnagyobb csapás, ami egy magasabbrendű szellemi életet élő embert érhet, ha összeomlik, ha célszerűtlenné vagy éppen ártalmassá bizonyul az, amittől az illető nemzete vagy éppen az emberiség sorsának jobbrafordulását várta. Egyszerre inog meg az ilyen ember bizalma nemcsak egész eszmarendszerében, hanem saját ítélőképességében is. Ezek nagy lelki tragédiák, amelyekben főleg azok mennek át, akik a politikában apriorisztikus doktrinákkal dolgoznak és nem ismerik a való életet. Az ilyen politikuskok rendszerint legjobban teszik, ha visszavonulnak a közszerepléstől, mert a legkevesebb embernek van meg a lelki rugókonysága ahhoz, hogy a réginek romjain új politikai

ideológiát építsen fel, vagy ha sikerül is neki, az előzmények után a közönség csak ritkán hiszi el a politikai átalakulás jóliszeműségét és különösen önzetlenségét; az elv-változtatás mögött egonisztikus célokat gyanít.

A gyakorlati politikust és az elméleti államtan művelőjét a könnyűszerrel összeomló ideológiák elfogadásának veszedelmétől csak a nagy összefüggések történelmi szemlélete mentesítheti, amely megtanít bennünket arra, hogy a politika mennyire relatív és hogy a kor-szellem, a viszonyok és körülmények változásával mennyire változnak a doktrínák is. Nem is olyan régen jogbölcsészesek és államtudósok még azzal áftatták magukat, hogy filozófiai spekulációival, hogy a természettudományos módszereknek a természettudományok terére való átplántálásával örök igazságokhoz vagy természeti törvényekhez juthatnak el. Ezek a szellemi térré átplántált természeti álltörvények azonban hamarosan utópiáknak bizonyultak, amelyekben minden volt, csak éppen exaktság nem. Ismételni, hogy hasznavehető elméleti államtan csak történeti alapokon építhető fel. De a historikusoknak mindig *tiltakozniuk* kell az ellen, hogy az ekként nagy történeti anyaggal dolgozó államtudományi demonstráció magával a történelemtudománnyal *azonosíttassék*. Itt maga a történelem az államtudósnak csak anyagot ad, a felelőssége csak addig terjed, hogy ez az anyag a múltban tényleg történt eseményeknek megfelelő-e. De azokért a *következtetésekért*, amelyeket az államtudós a historiai anyagból levon, azokért az elméletekért, amelyeket a historiai tényekből indukál, a történelemtudomány már semmi felelősség sem terheli.

A történelem szavahihetőségének érdekében még élesebben kell megvonni a határvonalat a história és a publicisztika között, mert a publicisztika már tollal üzőtt gyakorlati politika. Az elméleti államtudós, legalább elvileg, a tudományt önmagáért műveli és minőségnek vagy legalább nem lenne szabad, hogy legyenek vele közvetlen gyakorlati politikai céljai. A publicista ezzel

szemben azért nyúl a tollhoz, hogy valami konkrét politikai célt érjen el és így nagyon közel fekszik a veszedelem alhoz; hogy a történeti eseményeket is tendenciózusan úgy állítja be, hogy azok bizonyítékul szolgáljanak az általa igazolni kívánt tétel helyessége mellett. Ezt a diszinkerciót gyakran nem teszik meg és merőben publicisztikus művek igen sokszor történeti munkák igényével lépnek fel és annak alakjába burkolódnak. Amikor például a liberális világnézet még küzködött a francia forradalom után restaurált monarchiák reakciójával, akkor a liberalizmus elméleti képviselői — tagadhatatlanul a legnemesebb intenciótól vezelve — világtörténelmeiket úgy írták meg, hogy minden kor eseményeit a liberalizmus eszményei érdekében állították be. A múlt század végén pedig, kristálytisza hazafiságtól máltyva, Beüthy Ákos történeti előadásban átment az egész magyar történeten, bizonyosságokat keresve a magyar nemzet állandó önállósági vágyai, függetlenségi tendenciái, államisága mellett. Az érdekes mű publicisztika volt a szó legnemesebb értelmében, de akadtak, akik történelemnek nézték. A historikusnak mindig ügyelnie kell arra, hogy a közönségben ilyen tévedésnek ne hagyjon gyökeret verni, mert bármily nemes a publicisztika célja, más maga a történelem és más a történelemnek elméleti vagy gyakorlati hasznosítása a politika mezőjén.

Abban a körlevélben, amelyet az 1918-i ominózus év tizedik fordulója alkalmából újévkor Magyarország összes oktatóihoz intéztem, egy új politikai ideológia alapjait igyekeztem lerakni: a *neonacionadizmusét*, amelyet azóta a cikkek egész sorában kifejtettem. Igazolással állandóan történeti tényeket és analógiákat vonultattam fel, de sohasem igyekeztem azt a látszatot kelteni, mintha itt a történelem műveléséről lenne szó. Részben államtani kutatásokat végeztem, részben gyakorlati politikai célokból publicisztikát íztem.

Mintán ezt minden félreértést kizáró módon, világo-

san megállapítom és így nem érhet az a vád, hogy a gyakorlati politikát a történettudománnyal összekegyéltém, egyúttal azt hiszem, hogy nem viszek be a Történelmi Társulatba, amelynek elvileg mindig politika mentesnek kell maradnia, gyakorlati politikát akkor, ha a nacionalizmusnak, mint elméleti államtani koncepciónak a történelemhez való viszonyáról szólok.

Miért beszélek nacionalizmusról, tehát valami újfajta hazafiságról akkor, amikor a hazafiságnak, mint konzervatív princípiumnak a múltban kell gyökereznie? Hiszen csak a radikalizmus gyökértelenül új, ellenben a nacionalizmus szükségkép keresi a kapcsolatokat a nemzeti múlttal és erejét éppen a nemzeti múlt szépségeiből és értékeiből meríti. Ez a kérdés kétségtelenül nagyon is beható magyarázatra szorul.

A régi Osztrák-Magyar monarchia, közjogi törvényszövegekre támaszkodva, hármút vitattunk is alkotmányjogi téren, valóban mégis különböző nemzetek, népek, néptörzsek és néptörzslékek egyesítése volt egy dinasztia alatt, ahol a fő összekötő kapcsolatot nem annyira az érdekek, mint éppen a közös uralkodóház alkotta. Ez a konglomerátum mint egység csak akkor maradt fenn, ha a keretébe tartozott minden egyes etnikum többséget vagy kevesebbet áldozott a maga nemzeti érzésvilágából és öncéluságából. A régi monarchia keretében talán még az osztrák-németek sem élték ki magukat nemzetileg teljesen, bár a közös intézmények német nyelvre e részben számukra egészen kiváltságos helyzetet teremtett. A monarchia többi nemzetének, népeinek, néptörzseinek és néptörzslékeinek pedig igen számottevő áldozatokat kellett a nagy egész érdekében hozniok, szóval a nemzeti gondolat teljességéből valamit mindig fel kellett áldozniok. Mindazok tehát, akik éppen a teljességben látták a politika lényegét, az erős nacionalisták, szükségképen tagadták a régi monarchia jogosultságát és ellenzéki helyzetbe sodródtak. Ez magyarázta meg azt a nagy erőt, amelyet a legutóbbi a kiegyezés

korában a negyvennyolcas politika jelentett, amely a monarchia egysége érdekében nem akart semmit feláldozni a magyar függetlenség teljességéből. Ez volt a magyar nacionalizmus legfőbb kérdése és legfőbb követelése 1918-ig. Ez a nacionalizmus azonban szükségképpen a meglévő helyzet tagadására volt kénytelen, tehát mint negatívum jelentkezett.

1918-ban a régi Osztrák-Magyar monarchia etnikus alkotóelemeire homlott, bár az új határok megvonása olyan esztelen volt, hogy még az etnikus megosztást sem hajtották következetesen végre. A magyar nacionalizmus többé nem találja szemben magát az összbirodalmi eszmével, ellenkezőleg, a függetlenségi gondolat helyébe lépett új végeélja, a területi épség helyreállítása, csak akkor érhető el, ha a korábban negatívumként jelentkezett nacionalizmus most nagy pozitív törekvéssé alakul át. Régebben az volt a beállítás, hogy nem akarunk egy összbirodalomnak csak alkotórésze, az Osztrák-Magyar monarchiának csupán egyik fele lenni, Cis-Laithania mellett csupán Trans-Laithania. Most az a jelszó, hogy meg akarunk erősödni avégből, hogy a békeszerződések igazságtalanságai korrigálhatók legyenek. A magyar nacionalizmus így évszázados negatívumából pozitívumná alakult át. És mivel ez az átalakulás a legnagyobb mértékben lényegét érintő, ezért nevezem az új-fajta pozitív nacionalizmust, öntudatos ellenében a korábbi negatív nacionalizmussal, neonacionalizmusnak.

A nemzeti alapgondolatban beállott e változással összhangban át kell alakulnia a magyar egyéniségnek is. Azelőtt, amikor *nem* akartunk az osztrák összbirodalom alkotórésze lenni, hanem nemzeti önállóságunkat meg akartuk védeni, valóban nagy számmal kellett lenni olyanoknak, akik a legfőbb kérdésekben mindig *nemet* mondtak. *Nem* akartunk közös udvartartást, diplomáciát és hadsereget, *nem* akartunk közös vándterületet és jegybankot. Ebben látom én egyik magyarízátát annak, hogy még ma is igen sok közöttünk a negatív gondolko-

zású ember. A nemzeti célok új, pozitív beállítása ellenben most azt követeli, hogy ma erősen többségben legyenek sorainkban a pozitív emberek, azaz, hogy mentül több legyen közöttünk az aktív, produktív, konstruktív, alkotó, teremtő ember. Ilyen egyéniségek nevelése a neonacionalizmus pedagógiai programja.

Én a pedagógiában is optimista vagyok, sőt annyira megyek, hogy azt állítom, hogy optimizmus nélkül igazi pedagógus el sem képzelhető. Én azt hiszem, hogy az egyes gyermeknek velük született öröklött hibái nevelés által kiirthatók, vagy legalább is letompíthatók, erényei és képességei pedig fejleszthetők és erősíthetők. Ezzel párhuzamosan azt is hiszem, hogy egész népek úgynevezett hibái, sőt bűnei is céltudatos nemzeti-neveléssel tompíthatók, a nemzeti erények pedig még ragyogóbbá tehetők. Ha ennek lehetőségében nem bízunk, akkor csak a tanítás kecsogtetne sikerrel, ellenben a nevelés nem. Én pedig a nevelő munkát legalább is egyenlő értékűnek tartom a pedagógiában a tanító munkával. Az olasz fasizmus is abból indul ki, hogy az egész olasz nemzetet újjá neveli. Jól tudom, hogy Európában igen sokan vannak, akik ennek lehetőségében kételkednek, de a székeszsírnek ellentmond az a hatalmas tény, hogy az olasz közszellem alig hat év alatt teljesen át alakult, már pedig a közszellem nem változhatik meg anélkül, hogy annak kitermelői és hordozói: az egyes állampolgárok is ne mentek volna át igen lényeges belső átalakuláson.

Ismétlem, meg vagyok róla győződve, hogy nemzeti hibáink nevelő munkával letompíthatók. Ha ez így van, akkor egyik leghasznosabb foglalkozás, hogy egész történelmi munkát átkutassuk annak felderítése végett, hogy melyek voltak azok a mindig visszaférő tulajdonságok, amelyek a történelem folyamán nagy katasztrófáinkat előidézték.

Ebből a szempontból legtanulságosabb a *hangtolló kurok* kutatása, amikor féktelenül tobzódtak fajunknak

azok a tubajbanságai, amelyek nagy bajoknak voltak kútforrásai. Persze, a pártviszályok megisméltölésének kimutatása nagyon is közhely lenne, mert a pártoskodás a maga katasztrófális következményeivel más népeknél is lösegesen előfordul. Nagyobb pszichikai mélységekre kell leszállhunk.

Árpád konstruktív honalapítása után következtek a céltalan kalandozások Európán-szerre. Kétségtelenül hanyatló kor ez, amelynek keservesen megadtuk az árát, mert ha a politikai ellenfeleink gyűlöletet akarnak ébreszteni ellenünk, még ma is, ezer év után, ezt hánytorgatják fel mint barbárságunk egyik bizonyítékát: a rablótámadásokat.

Szent István magyszerű szervező munkája után megint csak visszaesést látunk. A nagy király elhíházta végrendeletét, idegent, Orscolo Pétert, ültetett a magyar trónra, Árpád vérért a trónutódlásból kizárva. És mivel a kereszténység terjesztői túlnyomórészen idegenek voltak, az elhíházott végrendelet következtében beállott idegengyűlölet egyben kereszténygyűlöletté is vált, jött Vatta bizadása, amellyel szemben I. Endre eleinte gyenge: megint egy hanyatló kor tömérdek kultúrjóság pusztulásával.

Igen nagy Szent Lászlónak és Kálmánnak egymást követő uralkodása, de már Kálmán idejében kitor az Árpád-házban a belviszály. Megvakíthatja fivérért, Álmost és annak fiát, Bélát. De nem ért cél, mert már fia, II. István és másik fia, Boris között átláz testvérvisszály folyik. Vak Béla fia pedig ismét ellenségként törnek egymás ellen, ami lehetővé teszi a bizánci beavatkozást Magyarországon belső életébe.

III. Béla alatt azután valahogyan rendezőjövünk, de dedunokája, V. István, kun nőt vett el s ez fiában, Kun Lászlóban azután a vér végzetes erejével meghoszulja magát s az egész ország foszlék-bondlik. Ekkor történt az is, hogy az Árpádok korának magyar főiskoláját, a veszprémit, Csák Péter nádoz feldúlta, épületét, könyveit fel-

perzselt. Akkortájt így szüntették meg az egyetemeket! Míg a megelőző idők visszaesései annyira primitívek, hogy igen egyszerű képletekre vezethetők vissza, addig Kun László kora már némileg komplikáltabb, a reá vonatkozó történelmi források is bővebben vannak s így átvizsgálása a nemzeti hibák feltárása szempontjából is sokkal tanulságosabb.

Monarchikus államok életében mindig óriási krízis egy-egy dinasztia kihalása, de különösen éles a válság akkor, amikor az államalapító nemzeti dinasztia hal ki. Ez utóbbi volt az eset az Árpád-ház kihalása alkalmával. Kun László gyermektelen halálakor, tehát mikor az Árpádok főága kihalt, a magyarság a nemzeti Árpád-dinasztia megszakadásának végzetes következményeit ösztönösen érezte és ezért idegenből hazahozta a még életben lévő egyetlen Árpádot, III. Endrét, aki az Árpádok II. Endrétől származó fiatalabb ágának volt utolsó sarja. De ennek az ifjabbik ágának is, a fiúörököszt hátra nem hagyott III. Endrével magva szakadt. Egy német, egy szláv és egy olasz, mindhárom Árpád-leányok leszármazottja, versengett a trónért, míg végül Róbert Károlyban az olasz Anjouk három generáció tartamára konszolidálódnak a magyar trónon. De e közben már mutatkoznak a későbbi kettős királyválasztáskor felmerülő bajok előjelei.

Az igazi nagy bajok azonban Zsigmond halálával kezdődnek és tartanak egészen Mátyás trónrajutásáig. Ez a bomlásnak valósággal klasszikus korszaka, amelyet megszakít ugyan Mátyás uralkodása, de amely véhemensen folytatódik halála után elannyira, hogy még Mohács sem hozza meg a kijózanodást, hanem kettős királyválasztással és polgárháborúval súlyosbítjuk a nagy külpolitikai katasztrófát.

Milyen szomorú világot vet a magyar oligarchia leruinaságára az, hogy bár ismételten került a nemzet királyválasztás elé, bár ismételten változtak így a dinasztiák, mindössze kétszer emeltek ilyen módon - Aba

Sámueltől eltökélte magyar embert a trónra: Hunyadi Mátyást és Szapolyai Jánost, de a kettő közül is az utóbbit csak a nemzet egyik része ismerte el. Annnyira vetélkedtek egymás közt, annyira gyűlölték egymást, hogy inkább idegent hívtak be, csak hogy közülök valót ne legyenek kénytelenek maguk felett elviseelni.

Bár Mária Terézia kora az erőgyűjtés ideje volt a magyar népre nézve, a főnemesség lelki elszakadása a nemzetől szintén kóros jelenség, amely különösen azért, mert a vagyon abban az időben a főnemesség kezében volt, egyenesen katasztrófálissá vált.

Miután elszakadtunk Ausztriától, a függetlenségi gondolatot egyelőre féltenünk nem kell s most már komolyan hozzáláthatunk az 1848-49-ben elkövetett nagy hibák őszinte analizálásához, amelyek megakasztották az annyi sikerrel megindult és oly sok reménytel keeseg tető reformokat. Sőt hozzáláthatunk a kiegyezés korában, annak második felében, a millennium után a parlamenti élet terén mutatkozó bomlásnak boncolgatásához és okainak felderítéséhez.

Valóságos történelmi patológiára, történelmi kórboncoltan alapítására van szükség. A hanyatló korokat valószággal oda kell tenni a történelem boncolóasztalára, az így feltárt nemzeti hibákból preparátumokat kell csinálni, mint ahogy az orvosi elméleti intézetekben formálisan megőrzik a szerveknek egyes karakterisztikus betegségi eseteit. És ez nem nemzeti önkínzás, önsanyargatás lesz. Célja sem pusztán nemzeti önmegismerés. Ennek sokkal több, világosan fel akarjuk ismerni nemzeti hibáinkat, hogy azután a neonacionálizmus pedagógiája lőképen az iskolában természetesen felvehesse a harcot a begyökeresedett hibák és bűnök ellen. Ha végignéznünk nemzeti történelmünk gyönyörű fragikumán, állámulunk a sok erényen és a meghozott sok bonfájdozaton, a hazáért hőségesen kiontott tömérdek bonfivéren. És ha ennyi hazafiság ellenére is sorsunk

nemcsak rosszra fordult, akkor a nagy erények mellett nagy nemzeti bűnöknek is kell lenniök. Ezeknek jövő rombolásait pedig csak akkor tudjuk meggátolni, ha felismerve azokat, rendszeresen felvehetjük ellenük a harcot.

Itt jöhet a neonacionalizmus segítségére a történelemtudomány. Alítsa minél teljesebben és minél őszintébb előadásban eléink a hanyatló korokat, hogy azokból a magyar államtan elméletileg és a magyar publicisztika gyakorlatilag megállapíthassa a nemzeti terapeutika módszereit a neonacionálizmus pedagógiája számára.

Abban a biztos tudatban és meggyőződésben, hogy a magyar történelem sokkal több, mint egy tudomány-szak s számunkra nemcsak okulás és tanulság, hanem nemzetünknek egyenesen élető eleme, a Magyar Történelmi Társulatnak ítéi közgyűlését megnyitom.

A pannóniai hún történet keletkezése.

(2. közl., vége.)

5. *Maerinus*.

E talányos alakot, kitől a magyar-hún történet szerint a húnok Pannóniát elfoglalják, Petz Gideon konjekturái óta¹ nem igen vette szemügyre a kutatás. Petz szerint *Maerinus*, kinek neve *Matrinus* és *Martinus* (Thuróczy) formában is megvan a későbbi krónikákban, Attila kortársának, *Marcianus* császárnak nevét és alakját rejtí magában és Petz idézi Viterboi Gottfriedot (MGSS. XXII. 85.), aki *Marcianum*st határozottan *Martinus*snak írja (c. 47. *De Martino imperatore*).

Csak hogy ez a lefektetés sok mindent hagy magyarázat nélkül, amire Beyer Jakab is rámutatott.² Kézai ugyanis határozottan nem császárnak tünteti fel *Maerinus*st:

„Cumque eo tempore *Pannoniam, Pannfliam, Frigiam, Macedoniam, Dalmatiamque* Theetrarcha *Maerinus* natione Longobardus, urbe Sabaria oriundus, gubernaret, armis bellicis informatus...“³

Maerinus tehát sabariiai születésű longobárd ontber, ki egy időben kormányozta Pannóniát, a Balkánt és Kis-Ázsiát és a tetrarcha címet viseli.

Hogy jöhett létre *Maerinus* képteien alakja? A fogódzót, azt hiszem, *Maerinus* különös tartományainak nevei adják meg. Ezek később még egyszer előfordulnak: „*Pannoniæ, Pannflia, Macedoniæ, Dalmatiæ, Frigiæ Civitates*, quæ crebris spoliis, et obedi-tionibus per Hunos erant fatigatae natali solo derelictæ, in Apuliam per mare Adriaticum, de Ethela licentia impetrata, transierunt; Bleskis... remanentibus...“

Ezek az országnevek oly exotikusak, oly ritkák, hogy azt hiszem, ha együtt találjuk őket valahol, rátalálunk Kézai egyik forrására. S valóban meg is vannak abban a regényes compendiumban, melynek Mommsen az *Exordia Scythica* címet adta⁴ és melyben már Ruchl és

¹ U. l. m. 37. l.

² *A magyar-hún munda germán elemei*, Századok. 1905. 731. l.

³ MGSS. Auct. Antiquiss. XI. (1894) 311-322. l.

utána Földi J. Lajos felismerte Anonymus Scythia leírásának forrását.¹ E kivonat Cyrus, az amazonok, Julius Caesar, a scythák és Nagy Sándor történetének igen rövid kivonata.² Itt Julius Caesar történetében, melynek a középkorban, majdnem akkora regényes varázsa volt, mint Nagy Sándorénak, olvassuk:

„Postea abiit et perdomuit totum orientem occidentem meridiem, Asian, Greciam, Macedoniam, Syriam, Iudeam, Arabiam, Dalmaciam, Frigiam, Pamphiliam, Damascum.”³

Itt vannak előttünk Maerinus országa, Pannónia kivételével. Nem tartom lehetségesnek, hogy ebben az összeállításban még valahol egy mondatlan megtaláljuk őket. Sikerült megállapítanom ugyanis, hogy az *Exordia* ezen a helyen nem tesz mást, mint Eutropius *Breviarium*-ának VI. könyvét kivonatolja (MGSS. Auct. antiq. quiss. II. 92.) és Julius Caesar legendás alakja köré csoportosítja a római konzulok hódításait, melyek Eutropiusnál egymásután vannak elbeszélve. Ilyesformán kétségtelen, hogy a magyar író forrása van előttünk.

Hogy miért éppen ezeket az országokat választotta ki az író a sorból, az alább derül ki, ha majd Maerinus személyének eredetével megismerkedtünk.

De még valami került az *Exordia Scythica*-ból Kézai elbeszélésébe. Attila utolsó nejéről Kézai, Jordanestől

¹ Gag és Mágog. Iródtört. Közl. 1913. és már korábban Ruehl, Neue Jahrb. f. Phil. CXXII. (1880) 551. kk. II.

² Itt jegyzem meg, hogy szerintem lehetetlen Dares Phrygius iskolai olvasásából és kivonatolásából arra következtetni, hogy Anonymus Párisban tanult. Ugyanis az *Exordia Scythica*, mellett, mely Anonymusnak egyik főforrása, minden kéziratban megtaláljuk a trójai történelmi kivonattal is. A Codex Laurentianusban megvan Dares Phrygius trójai története és még egy elbeszélés Trója ostromáról, azonkívül egy Aeneis-kommentár és Apollonius Tyrius his-tóriája: egy valóságos középkori történelmi regénygyűjtemény! (L. Mommsen id. kiad. 308.) A hamburgi kéziratban pedig, mely oly feltűnően egyezik Anonymus-szal, szintén megvan a trójai háború története és egy Aeneis-kivonat. (L. Ruehl, Neue Jahrb. CXXI. 561.) Már pedig mindkét kézirat *otase* eredetű! Az első keletkezést helyét Mommsen a Monte Cassino keresi, a másodikról Waitz kiemutatta, hogy a X. század közepén készült Nápolyi János irodalmi érdekeinek szolgálatára. (L. Ruehl, id. h.) Azt hiszem, nem volna haszontalan, ha a hamburgi kézirat kiadatlan részeit is átvizgálnák az Anonymus-kutatók.

³ Id. h. 318.

teljesen eltérően, ezt írja: „Tunc interea Bractanorum Regis filiam *Micoll* nomine sibi adducunt ad amandum supra formam humanam pulchriorem...” Már Mattheei észrevette, hogy a Nagy Sándor-monda szerint Nagy Sándor is halála előtt veszi el Roxanét, a baktriai király leányát,¹ mint Attila. Bleyer e párhuzam értékét kétségbevonta. S íme az *Exordia Scythica* Nagy Sándor-történetében is megtaláljuk a baktriai király leányának és Nagy Sándor házasságának említését: „ad ultimum in terram Bactrianorum introivit et filiam Ioroastrae (oroastre; Zoroaster) regis Bactrianorum uxorem accepit”. A Codex Laurentianus szépségét is kiemeli, mint Kézai: „ad postremum in Bacterianis Rohane uxorem elegantis formam accipit filia Ioastrae rege Bacterianorum”.

Ha már most arra gondolunk, mi módon kerültek át Maerinus tartományai a hún történetbe, nincs okunk kétkedni abban sem, hogy a magyar író regényes színezésre törekedve, a másik világbíró életéből vitt át Attilába bizonyos elemeket; Jordanes adatát, mely csak egy egyszerű Illiccoról szól, nem találta elég plasztikusnak, mikor a magyarok nagy ősenek utolsó házasságáról van szó.

Még egy adat bizonyítja, hogy a hún történet írója előtt ott volt az *Exordia Scythica* a maga teljességében. Amikor Scythia leírását adja, mely más forrásokból is merít, megemlékezik arról, hogy a scythákat még senki sem igazta le: „Propter quod nec Romani Caesares nec Magnus Alexander, quamvis attentassent, potuerunt in eam introire.” Még Anonymus csupán Nagy Sándort említi, Kézai a római császárokat is idézi. Már pedig ugyanott, ahol Maerinus tartományait találta, az *Exordia* római császárok történetében olvasta ezt: „Mortuo Julio Caesare Octavianus nepos eius Romanum suscepit imperium... et subiugavit sibi totum mundum absque Scythiam et Indiam... et quamvis non esset Scythia et India illi subiugata, tamen cum muneribus ad eum miserunt, quaerentes ab eo pacem, quam acceperunt.” Ezután következik Scythia leírása, mellyel Anonymus szövege oly híven egyezik.

Mit gondoljunk ezekről az egyezésekről? Vajjon Kézai maga vitte át az *Exordia Scythica* regényes ele-

¹ Más variáns szerint (Marosvásárh. másolat): *Bactrianorum*.

² Zeltsehr. f. d. Altertum. XLVI (1902) 18. l.

meit Attilára, vagy az ismeretlen ősi hún krónika ismeretlen szerzője alkotta meg az ő Attila-történetét az *Exordia* segítségével? Kézai és Anonymus egyezései ama vallanak ugyanis, hogy mindkettőjük előtt volt már egy kész magyar-hún történet, melynek egyes elemeit (Seythia leírása, Attila vezérsége, Etzelburg elfoglalása stb.) mindketten átvették. Nem lehetetlen, hogy Kézai szövegének az *Exordia*ból származó részei is ilyen régiiek és talán az Anonymus-féle Seythia-leírás is ennek egy része volt. Így tehát Maerinus alakja és Attila utolsó feleségének regényes származása is talán ebből az őstör-részből eredhetnek.

Már most ki *Maerinus* és hogyan jut ezekhez az exotikus tartományokhoz? Petz Gedeon említi egyik jegyzetében,¹ hogy Trebellius Pollio latin történetíró beszél egy Maerianusról, ki előbb ellenesászárrá választotta magát, Ázsziába megy, majd Illyriumba, melyhez Pannóniát is számították, Aureolus leveri és megöleti. Azt hiszem, Petz Gedeon nem aknázza ki kellőképpen Trebellius Polliót, mert nem tulajdonít neki semmi fontosságot a húnellenes Maerinus személyének kialakulásában. Pedig Trebellius Pollio² beszél először is egy Maerianusról, aki jeles hadvezér és az imperiumba esapó gótokat és *scythákat* megveri (XXIII. 6.): „Pugnatum est in Achaia Marciano duce contra eosdem Gothos, unde victi per Achaes recesserunt. Scythiae autem, hoc est pars Gothorum, Asiam vastabant.” Majd alább így ír: „per eadem tempora etiam Scythiae in Asia Romanorum ducum virtute ac ductu vastata ad propria recesserunt”. Másutt (XXIII. 13. 10.): „Omnes inde Scythas Marcianus varia bellorum fortuna . . .” Itt olvassuk azt is, hogy a *scythák* Cappadociába és Bythiniába beesapnak (XXIII. 11.). Ugyanitt találjuk, hogy a *baetriaiak*, *hibérek*, *alánok* és *tauroscythák* az elfogott Valerianus esá szár kiszabadítására segítséget ígérnek.

Ezt a *scythákkal*, vagyis magyar szempontból magyar-húnokkal kapcsoló Maerianust a magyar hún történet írója májval egynek vette az ugyanevak Trebellius Polliónál számos helyen szereplő Maerianusnak, vagy számos helyen (XXIII. 1. 2; 3; 4; 2, 1; II 2, 18, 3.) Maerinusnak nevezett tyrannussal, kit a regényes fantáziájú Trebellius Pollio ama harminc tyrannus között lép-

¹ Id. n. 37. 1.

² *Scriptores Hist. Augustae* II. ed Peter (Teubner).

tet fel, kik Galienus gyalázatosnak mondott uralma ellen támadtak. Erről a Maerianus-Macrinusról írja Trebellius Pollio: „Et Maerinus retento in oriente uno ex illis, pacatis iam robus Asiam venit et Illyricum petit.“ Itt győzi le Aureolus.

Ez a két személy: a szittyaverő Marcianus és a Illyricumba jött tyrannus Kézai Macrinusának alap-alakja. Amattól a hún harcok, ettől a keleti tartományok eszméjét veszi át. Így értjük csak meg, hogy Kézai Macrinusának miért vannak keleti országai és hogyan háborgatják a húnok Pamphylia és Phrygia lakóit annyira, hogy Attila engedélyével Apuliába költöznek. És most megértjük azt is, miért kellett az *Exordium scythica* Julius Caesarja hódításai sorából éppen azokat a tartományokat kiemelni, amelyek Macrinus tartományai között szerepelnek. Macrinus Kis-Ázsiában harcol a húnok ellen, tehát a két kászásiai országot, Pamphyliát és Phrygiát kellett kivenni a sorból, másrészt Illyricumba jött Aureolus ellen: ezt képviseli Dalmatia és Macedonia, Graecia, Judea, Arabia és Syria nem szerepelnek Macrinus tyrannus történetében s így nem érdekelték az írót.

Trebellius Pollio az egyetlen író, ki Macrinus nevű keleti uralkodóról külön életrajzot ír, és csak önála falálunk egyúttal egy Marcianust, ki szintén keleten és pedig a scythákkal harcol. Más forrás mindig jöhet számba Kézai Macrinusának magyarázatánál.¹

¹ Egy érdekes szövegpárhuzamot is találunk a hún-történet és Trebellius Pollio között:

Ezúttal tehát inkább Paulinus őrizte volna meg az ere-

Trebellius Pollio
XXIII., 6.

per eadem tempo-
ra etiam Scythae
in Asia Romano-
rum iuvenem vir-
tute ac ductu vas-
tati ad propria re-
cesserunt (Marcia-
nus kergeti el őket.)

Kézai (a Tárnokvölgyi csata után)

Hunorum Autem re-
siduum in sua est re-
versum... Cognita
itaque armorum et
animi occidentis na-
tionis qualitate...

Bécsi Képes Kr.

Ex huius vero qui
manserunt, fugerunt
ultra Tysciam...
Experientes igitur
in prelio precesso
animositatem
romanorum...

Paulinus Hist satirica (CLXXVIII., 6)

A romanis tandem
vero repulsi in pro-
pria rediere. Cog-
nita occidentaliun
virtute...

Azok után, amiket Maerinus tartományainak eredetéről, valamint Micolt származásáról tudunk, el tudjuk képzelni, hogy a hún gesta írója lelkiismeretfurdalás nélkül tette meg a húnok ellenfelévé a Dunánál is, mert hiszen Pannónia elfoglalását kellett elbeszéli.

De hogyan került Maerinus a Duna mellé? Ennek igen különös, de kézzelfogható magyarázata van. Kézai ezt írja Maerinus származásáról: „*Maerinus natione Longobardus, urbe Sabaria oriundus...*”

Már most állítsuk ezzel szembe a Sulpicius Severus féle Szent Márton-életrajzot, mely a nagy pannoniai szent életének főforrása. Mindjárt első mondatában ezt olvassuk: „*Igitur Martinus Sabaria Pannoniarum oppido oriundus fuit, sed intra Italiam Ticini altus est.*” Maerinus tehát azért született Sabariában, mert Martinus is ott született, mind a kettő „*Sabaria oriundus*”; longobárd meg azért lett, mert Szent Mártont is Lombardia fővárosában nevelték (Ticinum = Pavia). A középkorban mindössze két adatot tudnak Sabariáról; az egyik, hogy a nuandók avarok kagánja Sabaria táját kéri a császártól lakóhelyül a szlávok betörései miatt (Einhard és mások), a másik az, hogy Szent Márton ott született.

Hogy Kézai történeti regénye valóban így alakult ki, azt az újabbban felfedezett, 1308 táján keletkezett kelet-európai útleírásból is bizonyíthatjuk, mely Magyarországról ezeket írja:

„*Et est notandum, quod regnum vngarie olim non dicebatur vngaria, sed messia et panonia... Unde et de beato martino qui de vngaria fuit, legitur lectione prima: fuitur martinus sabbariae panoniorum apido oriundus fuit. Panoni autem, qui inhabitabant tunc panoniam, omnes erant pastores romanorum, et habebant super se decem reges potentes in tota messia et panonia; deficiente autem imperio romanorum egressi sunt vngari de syeia provincia et regno magno, quod est ultra meotidas paludes, et pugnauerunt in campo magno, quod est inter sicambriam et alban regalem cum X regibus dietis et oppinuerunt eos et in signum victorie perpetuum erexerunt ibi lapidem marmoreum permaximum, vbi est scripta prefata victoria, qui ad huc perseverat usque in hodiernum diem; et hec victoria habita, acillem, qui erat potentior inter VII duces, qui egressi fuerunt de sieia, con-*

ditild szöveget? A párluzson magában véve nem elég erős alhoz, hogy Paulius kivonatát állítsuk a Kézai-gesta eredeti formájának.

corditer elegerunt et prefeceerunt sibi in regem et optine-
runt totam et inhabitaverunt eam...“¹

Íme egy szöveg, amelyben Sulpicius Severus kezdő mondatát közvetlenül a hún történet előtt idézik. Későbbinek látszik Anonymusnál, mert itt is, mint Kézainál, nem Attila hozza ki a húnokat, hanem a hét vezér. Ugyanesak Kézaiból kerülhetett elő a tíz király emlegetése, ezek Kézainál Actius alatt harcolnak Belyvidernél. Ugyanesak Kézainál található meg a köoszlop emlegetése (Cúve azon), csak hogy az ismeretlen szerző nem hún vereséget, hanem úgy látszik, a helyideri nagy csatát fűzi a köhöz és győzelmi emlékek fogja fel. Viszont a mai Kézainál régibbnek látszik a *pastores romanorum* sűrű emlegetése ennél az írónál, amit Anonymusnál és egyéb régi külföldi forrásokban is megtalálunk, valószínűleg a régi magyar Gesta alapján.

Ilyen régi elemnek tartom Szent Márton emlegetését is, aki csak Kézai újabb fogalmazásában válik Maeriuszá. Kézai a Szent Mártonra vonatkozó adatot beleillesztette a történeti folyamatba és más forrásaival egyeztetve a Sabariából származott Martinust, meglette Pannónia és a többi tartományok helytartójává, kinek katonai foglalkozását különben is minden legenda említi.

Mikor így a pannóniai hún honfoglaláshoz megtalálta a keresett ellentétet, színeket is keresett és talált hozzá. Bleyer Jakabbal szemben nagyon valószínűnek tartom, hogy mint Matthaei feltette,² Kézai a dunamenti csafák leírásánál Ammianus Marcellinus egyik passzusát követte (ed. Clark XXXI. 3. 5.), hol ez elmeséli, hogyan lépik meg a húnok a gótokat a Dnyeszternél. A Dnyeszter *Danastius* nevét nyilván *Danubius*-szal társította. Itt is holdfénynél lopóznak át a húnok a folyón és hirtelen meglepik az alvó gótokat:

¹ Anonymi Descriptio Europae Orientalis ed. Olgierd Górka, Cracov, 1916, 43. l.

² Ebből hangsúlyozzuk, hogy a középkori írásban a *e* és *t* betű igen sűrűn vállakoznak. Láttuk fentebb Attila nevének Acilla Acilles alakját. A magyar krónikák is hol Martinust, hol Maeriusust, sőt Martiusust is írnak. Pertz (MGSS. XXIV, 70) említi egy kéziratot, melyben Martinus császár neve helyett Maeriusus áll; ez a Cencius *Liber Cassiniana* után következő *Chronicon pontificum et imperatorum* ex cod. Veneto s. XIII.

³ Zeitschr. f. d. Altertum, 1912, XLVI, 4.

„Castris prope Danastii margines a Gothungorum vallo longius oportune metatis... rumpente noctis tenebras luna vado fluminis perpetrato Athamariem ipsum ictu petivere veloci... eunq[ue] stupeantem... coegerunt ad effugia properare montium praeruptorum.“
 Vessük össze ezzel a hírnök átkelésének leírását: „noctis silentio, super utres Huni Danubium in Siambrina transierunt, exercitum Maerini, et Ditrici, quem capere Potentia non potuit, in tentoris campis commorantem, crudeliter trucidarunt“.

Sabariáról még valamit olvasunk Kézainál. Mikor a velenceiek trójai származását elmondta, ezt teszi hozzá:

„Quidam autem Venetos de Sabaria fuisse opinantur. Sabaria vero habitata fuerat Longobardis, in qua erat generalis Schola orbis terrae nationi (?). Poetarum musis, et dogmatibus philosophicis elegantiter illustrata, Idolorumque erroribus diversis munitata, Quam quidem Archelaus Rex primitus devastavit, sed postea per Hunnos de Pannonia expulsum (i. e. a longobárdok), nuncque littora Ruvii Tyceini habitare dignoscuntur, qui et dicuntur Papenses.“

Hyesmit sehoh sem állítanak Sabariáról, sem az ó-, sem a középkorban, Sabariában világhírű iskola volt, mondja Kézai, s itt éltek a költők műzsái, itt éltek a legkülönbélebb filozófusok és virágzottak a legkülönbélebb pogány vallások.

Ezt a különös helyet eddig csupán Sebastyén Gyula magyarázta. Szerinte Kézai, akit valamely olasz egyetem studium generaléjén vezettek be a históriászerkesztés titkába, tudta, hogy Páviában ilyen főiskola van. Észébe jutott, hogy Szent Márton szülőhelyén, a pannonhalmi Szent-Mártonban, mely a középkorban, mint Szombathely, a *Sabaria* nevet is viseli, híres iskola van és ezért átviszi a másik, a szombathelyi Sabariába, Maerinus szülőhelyére.¹

Sebastyén Gyula azonban nem vette észre, hogy Maerinus éppen azért született Sabariában, mert Kézai Szent Mártonnal veti össze. Ennélfogva nincs szükségünk Szombathelyre és az egész elbeszélést a pannonhalmi Sabariára vonatkoztathatjuk, hol Szent Márton kultusza már Szent István óta megvolt és ahol már ettől az időtől fogva Szent Márton születési helyét keresték.

¹ *A magyar honfoglalás mondái*. I. 440. l.

Kézai tehát Szent Mártonhoz csinál egy pogány Maerimust, Pannonhalmának, a kereszténység magyar központjának pedig kieszel egy elődöt, egy pogány műveltséggel virágzó Sabariát, melynek lakói, mint Szent Márton, Páviába vándoroltak. Erre indíthatta talán a Pannonhalmán melletti római romok, az állítólagos Sica Sabaria látása is.

Azokban nem magyaráztunk meg mindent. Miért *tetrarcha* Maerinus? Hogy jut ehhez a különös címhez?

A ritka *tetrarcha*-szónak és címnek egy igen népszerű előfordulása van: az Újtestamentumban. Lukácsnál (III. 4.) olvassuk, hogy Heródes és testvére ezt a címet viselik: „tetrarcha autem Galilaeae Herode, Philippo autem fratre eius tetrarcha Ituraeae, et Traclonitidis regionis, et Lysania Abilinae tetrarcha...“ De ez a szentírásí szöveg még nem magyarázza meg, miért lett Maerinus is *tetrarcha*?

Hogy erre a kérdésre megfelelhessünk, előbb Kézainak még egy mondatát kell idéznünk. Mikor a longobárdok-lakta Sabaria dicséretét elmondta, ezt teszi hozzá: „Quam quidem Archelaus Rex primitus devastavit, sed postea per Hunos de Pannonia expelluntur (t. i. a longobárdok).“ Természetesen a történelmi semmiféle Archelaus gót királyról nem tud, aki Sabariát ostromolta vagy egyáltalán a longobárdokat háborgatta volna.

Ellenben a középkor legnépszerűbb és legtekintélyesebb chronológiája, a Szent Jeromos-féle Eusebius ezt írja (a. D. 7.): „In Herodis locum filius eius Archelaus ab Augusto substituitur et *Tetrarchiae* fiant quattuor fratres eius; Herodes Antipater Lysias et Philippus.“ És a 35. évnél: „Archelaus nono anno regni sui in Vienne urbem Galliae relegatur.“ Lejebb, a 220. évnél viszont ezt találjuk: „*Maerinus* praefecturam praetorii gerens imperator factus... *Maerinus* occiditur in *Archelaida*.“¹²

Visszont Orosiusnál, kire Kézai az előszavában hivatkozik, s kit valami epitomatoránál olvasott, megtaláljuk

¹ Kézirati var. Rex *Gothorum* Archelaus.

² A fenti szövegek így a régebbi Eusebius-kiadásokban találhatóak meg (1512, II. Stephanus; 1569, Basel), melyek még kritikai apparatus nélkül készültek; ugyanazok a szövegek ezek, amiket a középkor is olvasott. Az 1864-i Schöue-féle kiadásban *ethnaea* áll *tetrarcha* helyett. Különböen Prosper Tiro (Chron. Min. I. 405) és a *Chronica Gallica* (Chron. Min. I. 638), kik Hieronymust kompilálják, *tetrarchát* írnak.

Szent Jeromos adatának forrását (VII. 18. 3.): „Post hunc nonus decimus ab Augusto Ophillus *Maerinus*, qui praefectus praetorio erat, cum filio Diadumeno invasit imperium sed emenso anno continuo apud *Archelaidem* militari tumultu occisus est.”¹

Szerintem ezek lehetnek azok a szövegek, melyekből Kézai tetrarchája, Archelausa és a sabariai ostrom előkerült. Igaz, hogy értelmileg nem sok összefüggés van Kézai és forrásai között, de az eszmétársítást, ami Kézai történeti regényében a fontos, nyomon lehet követni. *Opilius Maerinus*st, a pretorból lett császárt Archelausban ölik meg. A hasonló nevű *Archelaus* palesztinai tetrarcha lett, apja, Heródes után. Kézai Maerinusst megleszi tetrarchának, amit a pretori ranggal egyenértékűnek vett és miután sabariai származásának mondja, ráfogja Archelausra, kitől a judeni tetrarcha címet elvette, hogy az gót király, aki Sabariát elpusztította. A tények teljesen megváltoztak, de az eszmétársítás fonálát könnyen megtaláljuk.

Igy tehát még egy Maerinusst kell beállítanunk az eddigi galériába, az egy évig uralkodott *Opilius Maerinus* császárt és így Kézai Maerinusának keletkezését, azt hiszen, sikerült maradék nélkül megmagyarázni. Marcianus vezér, Maerinus tyrannus, *Opilius Maerinus* császár és Szent Mártonból, összesen négy személyből áll össze Kézai Maerinusa, kit a hímokkal szembesített. Lehet, hogy ezt a szinkretikus munkát már ő készen találta, de az ispán-hispánok kieszelője egymaga is elég agyafúrt volt ahhoz, hogy egy ilyen történetet kitaláljon.

6. A longobárdok.

Már Bleyer Jakabnak feltűnt,² hogy a longobárdok milyen sűrűn szerepelnek a magyar-hún történetben. Maerinusst, láttuk, longobárd származásának mondja Kézai. Ennélfogva különös országaink lakosai is, kik

¹ Nem tartom lehetetlennak, hogy Archelaust személynek fogta fel Kézai és az *apud* szónak a középkori *per* értelmét adta s akkor érthető, hogy Sabaria ostromlójává lesz, aki Maerinusst a „sabariait” megölte. Persze a megölés tényét Kézai nem tarthatta meg, mert Maerinusnak Attilával szemben kell esnie. Az *apud* szóra v. ö. Vit. Goffried: *Apud Francos aedificatur Traiectum super Renam contra Fríxones* (MGSS XXI, 160).

² Id. ért. Századok. 1895, 731. l.

Attila engedélyével a tengeren Apuliába menekülnek, longobárdok lehetnek; a százhalmi csata előtt úgy is mondja a krónikás: „ubi ipsi Longobardi convenerant ad Potentianon civitatem, pertractans cum Maerino consilium“. Másrészt a velenceiek trójai eredetét magyarázva vitatkozik egy másik nézettel, mely Sabariából származott longobárdoknak tartja őket: „Quidam autem Venetos de Sabaria fuisse opinantur. Sabaria vero habitata fuerat Longobardis . . . Quam quidem Archelaus rex primitus devastavit, sed postea per Hunos de Pannonia expelluntur, nunquam littora fluvii Tycini habitare dinoscuntur, qui et dicuntur Papienses.“ Végül Aquileiát azért akarja mindenáron bevenni, mert oda menekültek azok, akik Éthela uralmát gyűlölték: „quis quamplures Longobardi de Pannonia, qui Hunorum et Ethelae contempserant, confugisse in ipsam ferrebantur“.¹

Azt hiszem, ezeket az adatokat is, melyeknek megfelelőjét hasztalan keresnök a középkori forrásokban, ugyanúgy magyarázhatjuk, mint Maerinus alakját: könnyű felismereni bennük az író merész kombináló fantáziájának gyümölcsét.

Mondottuk, Sabaria mi módon lehetett ismeretes egy XIII. századi középkori író előtt. Kézai vagy ősforrása sehol arra adatot nem találhatott, hogy longobárdok laktak előbb Sabariában, utóbb Páviában, Ticinumban. Ellenben tudta azt, hogy Sz. Márton Sabariában, Pannónia városában született és *Ticinumban*, Lombardiában nevelkedett. Ez lehetett egyik oka, hogy Kézai egyenesen Sabariából hozza ki *Ticinumba* a longobárdokat.

Másrészt tény, hogy a longobárdok a középkori forrásokban a húnoknak nevezett avaroknak engedik át Pannóniát, hogy Itáliába vonuljanak. Paulus Diaconustól, a longobárd történet ősforrásától Viterboi Gottfriedig ezt minden középkori forrás elmeséli.² És már Paulus Diaconus elmondja (II. 10.), hogy az aquilejai patriárka Gradoba menekül a longobárdok elől. A velencei őstörténetben aztán közhellyé tesz, hogy a hún meneküléskén kívül egy második szigetmenekülést beszélnek el: a lon-

¹ Ezért nem lehet tévedés az előbbi menekülés Apuliája Aquileia helyett, mint Bleyer gondolja. Egyik helyen engedéllyel menekülnek: *licentia impetrata*, másikon engedély nélkül, melyet büntetni kell.

² Paulus Diacon. II. 7. VII. Gottfr. MGSS XXII. 213.

gobárdok betörésének következményeképen.¹ Dandolo doge jól ismeri ezt a hagyományt, mert krónikájában² Cassiodorus híres levelét idézi, melyben az ő korabeli Velencét leírja, csupán azért, hogy azok véleményét cáfolja, kik Velence alapítását a longobárdok érkezésével kapcsolják össze: „quae etiam errorem dicentium Venetiam primo inchoatam fuisse ex adventu longobardorum excludit”. Nem valószínű, hogy Dandolo e helyre, melyet Paulinus Minoritánál nem találtam meg, Kézai polemikájának visszhangja lenne, hiszen Dandolo Kézait közvetlenül nem ismerte. Annál jobban ismerte azonban azokat a velencei krónikákat, melyeket Kézai is használt. Szerintem tehát Dandolo és Kézai polemizáló megjegyzése ugyanaból a forrásból eredhetnek, talán az elveszett *Chronica Venetorum*-ból.

Magát a longobárd történetet különben Kézai főforrásánál, Viterboi Goffriednál is megtalálta, sőt itt különös hangsúllyal van szó a *magyarországi* kivándorlásról. Goffried egyik fejezetének címe: *Quo tempore Lombardi habitabant in Ungaria* (MGSS. XXII. 192.). És valószínű, hogy Maerinus alattakói azért menekülnek Attila engedélyével Apuliába, mert ez az itáliai longobárd vonulásnak csakugyan a végső pontja, mint Viterboi Goffried is írja (MGSS. XXII. 205.).

Marte prius Gothis procul a regione remotis,
Gens venit Hunorum...

Ez ugyan itt a longobárdokat jelenti, de Kézainak ezt nem okvetlen kell tudnia. A hún támadás folytán a longobárdok elvonulnak Itáliába, ahol a lakosság hámulja őket hosszú szakálluk miatt:

Sie longobarda meruit gens illa vocari;
Nisa super Ligures (az óslakók) hoc ingenio dominari,
Vieit et Apuliam, bifore, rare, mari,

A magyar író pedig a longobárdok távozását a hagyományos történelmi beállítással szemben másképp magyarázza. Neki, a hún-magyar diésőség írójának nem felel meg a békés szerződés adata, tehát szerinte a hős Attila elől futnak a longobárdok, s Attilának ezért kell őket Aquileiában megfenyíteni.³

¹ Cipolla, Arch. Veneto XXVII. 366.

² Muratori, Antiqu. Ital. XII. 88.

³ A XII. századi *Historia Longobardorum Florentinae*

Ami Ticinum—Pavia említését illeti, Ticinum legendás ostroma szintén közhely a longobárd történetben. Paulus Diaconus (I. 27.) és a későbbi írók szerint három évig ostromolják hasztalan, míg végre Alboin megfogadja, hogy nem hántja a lakosokat s akkor egyszerre bevonul és ott lesz Lombardia királyává. Ezek az események tehát ugyanabban a forrásban lehetnek elbeszélve, ahonnan az előbbi polémiát merítette Kézai. Ticinum, mint Lombardia fővárosa, szorosan összefügg a venetiai őstörténet longobárd vonatkozásaival. Hogy a venetiai longobárdokat egyenesen Sabariáhból hozza le a magyar hűn történet írója, annak az a magyarázata, hogy Sabaria központosította magában az író számára Pannónia fogalmát s így rögzítette erre a városra mindazokat az adatokat, amiket a velencei őstörténet révén a longobárd történetből ismert.

7. *Potentiana.*

De van még egy pannóniai város Kézai hűn történetében s ez a rejtélyes dunamenti *Potentiana civitas*, ahol a hűnök első csatájukat vívják a nyugatiakkal. Egyeztetni próbálták a történeti Mogentianával, de míg egyrészt a Keszthely melletti Mogentiana messze van Százhalomtól, másrészt persze adósok maradtak annak a magyarázásával, mi módon juthatott a XIII. századi magyar író tudomására, hogy hajdan ilyen város is volt Pannóniában.

A helyes megoldás útjára, azt hiszem, Pauler Gyula mutatott rá egy figyelemre nem igen méltatott jegyzetében: „Nem talán Potentia emléke vegyült-e itt bele, ahol a mai Piemontban, Asti mellett, Stülicho a gótokat Alarich alatt 403-ban usgyverte? Itt ugyan nincs tudomásunk, hogy hűnök harcoltak volna a gótok ellen, de azt tudjuk, hogy Stülicho seregében három évvel később Radagais ellen hűnök is szolgáltak Uldin alatt.”

Azok után, amiket a hűn-magyar krónikás módszeréről eddig tudunk, semmi lehetetlent nem találunk ebben a fellelésben. S Pauler ötlete nagyon valószínűvé válik, ha ennek az eseménynek az elbeszélését megnézzük a középkori forrásokban. Az első Jordanes (Get.

MGH Hist. Ser. Rom. Langob. XIII, 600) már magyarokat tesz a hűn avarok helyébe.

¹ A magyar nemzet története Szt. Istvánig, 1900, 201. 3. jz.

XXX.), ki nem említi a húnokat. Nála Stilicho római vezér szőszegősen megtámadja a pihenő és mitsem sejtő Alarich gótpárt. Először győz, de a gótok összeszedik magukat és megverik Stilichot, majd Rómát feldúlják:

„...hic ergo Stilicho ad *Potentiam* civitatem in Alpes Cottianum locatum dolo accedens, nihilque suspicantibus Gothis ad necem totius Italiae suamque deformitatem ruít in bello quem ex improviso Gothi certantes primum perterriti sunt, sed mox recollectis animis et, ut solebant, hortatibus excitati omnem pene exercitum Stilichonis in fuga conversum usque ad interitum deiectum...“

Nem nehéz észrevenni, hogy ebben az elbeszélésben a hasonló hangzású *Potentia civitas* névén kívül az eseményekben is van bizonyos hasonlóság. A rómaiak, mint a húnok, hirtelen rajtaütéssel támadják meg a gótokat, de aztán ezek kerekednek felül és roppantul megverik a támadó rómaiakat, éppúgy, mint Macrinus, kinek sátrakban pihenő emberei a húnok lemészárolják, de akiknek szívetségese, Detricus, összeszedve erőit, a tárnokvölgyi mezőn főkerevei és a Dunán visszakergeti a támadó hunok seregét.

De valószínű, hogy vagy Jordanes elbeszélésén kívül is ismert még Kézai még egy más forrást is, vagy Jordanes valamelyik késői epitomátora hatott itt rá, mert van ennek az eseménynek olyan elbeszélése is, ahol a támadó fél *Attila az ő húnjaival!* A XI. századi (1027 után írt) észak-olasz *Chronicon Novadiciense*, mely föltek között a *Waltharius manu fortis* is feljegyezte, így említi meg a gótok világtörténeti fontosságú pollentiai vereségét:

„Tradunt multi, quia fuit civitas prisca in tempore; et ut vere credatur, exemplum hystoriæ Romanæ in medio proferimus. Dicit enim: De malis apud *Pollentium* gestis salagimus dicere aliquantisper. Quidam autem rex, nomine *Attila flagellum Dei*, obsedit eam multis annis: ad ultimum cepit eam, et misit maceses eius usque in terram.“¹

Erről a szövegről már D'Ancona kimutatta, hogy mindenképen magán hordja az olaszországi Attila hagyományok bélyegét.² Rómatud arra, hogy az olasz népszerű tradíció minden bajt Attilára ken rá és számos

¹ Pertz, MGSS, VII, 117.

² La leggenda d'Attila, 378. l.

történeti alakkal, így különösen Totilával, de ebben az esetben Alarich-al azonosítja és azok viselt dolgait viszi át személyére. Már most azt hiszem, hogy a hún-magyar történet írója előtt egy olyan szöveg állott, mely, mint Jordanes, részletesen elmondta ezt a vereséget, de amelyben Alarich helyett Attila állott, mint a *Chronicon Novoficiense*ben. Igaz, hogy Kézaihan még a kapitányok harcolnak Potentinnamál, de viszont tudjuk Anonymusból, hogy az eredeti hún történetben Attila állott a honfoglaló sereg élén. A pollentini gól győzelem valóban világtörténelmi fordulat volt a római birodalom történetében s érthető, hogy a magyar író, ki Attiláról egy ilyen történetet olvas, nem hagyja azt felhasználatlanul és beleilleszti fantasztikus pannóniai hún regényébe. A geográfia pedig, mint már fűbb esetben láttuk, nem hozta zavarba, az adatokat önkényesen kombinálta.

Sőt hajlandó vagyok azt hinni, hogy Potentia vagy Potentiana civitas létrejötténél egy szövegbeli félreértés is közrejátszhatott. Fentebb idéztük már Paulinusnak azt a mondatát, mely hihetőleg valamely népszerű olaszországi Attila-történetből került át hozzá és egészen bizonyosan régebbi, mint Paulinus világkrónikája: „*Hic enim (Atyla) osdrubalis ungariae regis nepos ex filia in potentia civitatem el probitate armorum*“ (CLXXX. 2.). A pollentini ütközetről már tudott Kézai, mikor szemé egy efféle mondaton fennakadt és a *potentia* szót városnévnek fogva fel, a Duna mellé helyezte át a nagy esata színhelyét, melyet egybevetett az Ammianus Marcellinus idézte gól vereséggel. Az efféle félreértés Kézainál egyáltalán nem volna egyedülálló, mert hiszen éppen nemrég magyarázta meg Moravesik Gyula Kézai titokzatos *Hunor*-át, mint egy paleográfiai rövidítésből eredő téves értelmezést *rex Hunorum*-ból.

8. *Miramammona*.

A hún történet írója sok erőszakot követett el a történelmi valóságon, de sohasem ment olyan messze, mint a hispaniai események elbeszélésében. Azt állítja, hogy a Galliába betörő Attila seregének egy részét *Miramammona*, illetve *Mirama* marokkói szultán ellen küldi, ki ennek hallatára eszeveszetten átmenekül Marokkóba a szevillai öblön keresztül.¹ Kimutatták már, hogy a

¹ „*Tertiam partem suae gentis contra Miramammonomam Soldanum scilicet Marroquae, cum electis Capitaneis desti-*

brachium Sibilie nevét. Viterboi Gottfried szolgáltatta Kézainak és arra is rámutatnak, hogy a különös szultán nevében az amojada szultánok közös címe, egy arab kifejezés rejlik: *Emir-al-Mumemin*, ami annyit jelent: „a hívők ura”. Petz Gedeon, ki ezekre rámutatott, egyáltalán egybevetette a szultán futását a spanyolok 1212-i nagy győzelmével, mely az arabok spanyolországi uralmát végleg megdőntötte.

Magunk részéről hozzáteljük ezekhez az egészen valószínű magyarázatokhoz, hogy az Emir-al-Mumemin szónak Kézaihoz hasonló változatai igen közönségesek a középkori forrásokban. Du Cange a *Miramomelinus*, *Miramomelinus*, *Mirumoni* alakokat idézi, más forrásból ismerem a *Miramolinus*, *Mumulinus* és *Miramonacelin* alakot,¹ sőt Isidorus Pacensisnál megtaláljuk a teljes *Amiralumuminin* formát is (Migne XCVI. 1264). De ennél fontosabb Kézai szempontjából, hogy a XIII. században már a krónikák is felveszik a spanyol események történetét és vele együtt ezt a esodilatós nevet is, mely úgy látszik, az irodalomban lassan egyszerűen a *szultán* értelemet kapja. Így megtaláljuk Paulinus világkrónikájában is (CCXXIV. 5.) *Miramomeminus* alakban az arabokon győzedelmeskedő Aldefonsus történetében. Nem tudjuk egyelőre megállapítani, milyen forrást használtatott Kézai, de egészen bizonyos, hogy ezáltal egyszerűen Nemeslelkű (VIII.) Alfonz érdemeit ruházta rá Attilára, ki 1212-ben Las Navas de Tolosa mellett főkereverte a mórok seregét.² A hispán-ispánok meséjének nagy kidolgozója részéről nem meglepő, ha Attilát VIII. Alfonzzal azonosítja. Ez a Kézai álléle turáni elme!

De hogy jutott Kézai arra a gondolatra, hogy marokkói szultánt szerepeltessen Attila idején? Szerin-

navit... Quo audito, Mirama de Vrbo Sibilie fugiit ante Hunos in Mariquam, brachio Sibilie transpassato.”

¹ Du Chesne, Hist. Fr. Ser. V. 766 C. 52 B és 426 B. Az első hely: „Miramolimus rex Africæ bellum grande indixerat Christianis...”

² Ha valamelyik középkori forrásban sikerülne megtalálni Tolosa helynév említését, akkor talán ezzel lehetne megnagyarázni, hogy Kézainál Attila győzelmesen bevonul *Tolosana civitas*-ba, hol a lakosság nagy örömmel fogadja: „a Civitas cum laude sua suscepta”. Addig azonban Floris-mund a catalaunumi csatában elesett Theodericus király fia Toulouse-i bevonulásunk magyar izé átalakítását kell benne látnunk. L. alább.

tem kétségtelen, hogy Jordanes szövege volt számára ezáltal is a kiindulópont (Get. XXXVI): „Convenitur itaque in campos Catalaunicos, qui et *Mauriaci* (var. *Mauricii*) nominantur.“ Ez a *Campi Mauricii* vezethette Kézai arra az ötletre, hogy *Maroquia* már szultánját, kit ez a kor egyhangúlag Miramonemusnak, vagy ehhez hasonlóan nevez, futtassa meg Attila hűnjai előtt. A *Campus Mauriacus* nem fogadta el a nagy esata színhelyéül, mert ő másképp nevezi — *Campus Belveder* nek —, tehát felhasználta és kibővítve egy legendás részletet esimált belőle.

9. *Belvider, Chalon.*

Nevés olyan titokzatos dolog van Kézai hún történetében, mint ez a *campus Belvider*, ahová a katalaunumi esata színhelyét inkényesen áthelyezi. Kézainál elő sem fordul a lípikus „in campis Catalaunicis“, mely Jordanes címbeszéde óta kézzől kézre jár.¹ E helyett így ír: „a nunc usque nactem in campo *Belvider* praedium est commissum“. A győzelem után pedig *Belvider*ben marad egy ideig Attila hűnjaival.

Pedig *Belvider* értelmes szó és vehetjük akár spanyol, akár olasz, akár francia helynévnek. Az olasz *Belvedere* nevű helységek száma tekintélyes, egy spanyol *Belver* is akad a Pireneusokban, de még több a *Beauvoir* nevű francia helységek száma.

Semmiféle adatot nem ismerek arra nézve, hogy a XIII. században hol keresték a katalaunumi síkot. Kézai nem is fogadja el a nagy esata színhelyéül, hanem Attila seregének egy részét küldi csak el *Catalauniába* (versus *Cathalaunos*), valószínűleg *Viterboi* *Gottfried* szövegén elfindulva: „Itaque in campis *Catalauniae* uterque exercitus sedet.“ Tehát már Kézai forrása *Catalauniáról* beszél és így csak kiszínezi *Viterboi* *Gottfried* adatát a már király és az ispán-hispánok történetével, amiből különben a *brachium Sibilinae* kifejezést szintén *Viterboi* *Gottfried*től vette.

A modern kutatás mind a mai napig nem állapította

¹ Kőröcsnyí János hipotézise (A székeleyek eredete. Akad. Ert. X.), hogy *Belvider*, mely *Bevinda* alakban is elő fordul a későbbi krónikákban, *Alvernia* elírása volna, ahova egy adat szerint a esata színhelyét kell tennünk, minden valóságosság híján van. Hol van még *Bevinda* is *Alverniától*?

meg egész bizonyossággal, hol volt a nagy csata színhelye.¹ A vélemények Châlons-sur-Marne és Troyes vidéke, a Marne és a Szajna völgye között ingadoznak.² Ránk nézve persze azt volna fontos tudni, hogy a XIII. században hol kereszték a csatateret. Erre nézve azonban nem ismerek adatot. Az egész nagy francia éhanson de geste-irodalomban pl. egyetlen egyszer sem fordul elő Attila alakja és története.

Már most különös, hogy a számos francia helység között, mely a Beauvoir nevet viseli, van egy, mely elég pontosan megfelel az újabbkori magyarizatoknak. Ez a Beauvoir Troyestől keletre kb. 40 km-re és Châlons-sur-Marnetól délre kb. 50 km-re az Aube völgyében, Brienne-le-Château mellett, Morvilliers és Chaumesud szomszédságában fekszik (Aube megye). Ez a helység a XIII. században elég fontos szerepet játszott, mert a német lovagrend franciáországi székhelye volt. Oklevelekben a *Bellocidere* (1209), Blaver (1281), Bellovisu (1282) és Belveoir (1286) neveket viseli.

Nem menném határozottan állítani, de talán meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy Kézai ezúttal francia eredetű helyi hagyományt használt fel, melyet ő akár útjain szedett fel, akár magyar földre vetődött franciáktól vagy német lovagoktól hallott. A *Campus Beltridar* e szerint a brienne-i temsőköt jelölné. Clairvaux nincs messze (kb. 30 km délre) ettől a Beauvoirtól és így eiszerencia közvetítés sem lehetetlen.

Francia közvetítést annál több joggal feltehetünk, mert egy másik bizonyítékunk is van arra, hogy Kézai közvetlenül értesül francia dolgokról. Attila galliai hadjárataát ugyanis így beszéli el: „Luxouium, Bizancium, Chaban, Masticomium, Lingonensem, et Lugdunum (?) Burgundiae destruxit civitates, descendens tandem iuxta

¹ Ammianus Marcellinus (XXVII, 2, 4) említi a Rabis mellett egy Catelauni nevű helyet, hol I. Valentinianus egyik vezére, Jovinus harcolt az allemannokkal. Méltányosulák e már kellőképp ennek az adatnak az értékét?

² A kérdés irodalmát l. D'Ancona, *La leggenda d'Italia*, 368. l. A Nouveau Larousse Illustré-ben olvassuk: „Il paraît aujourd'hui établi que l'action eut lieu au Campus Mauriacus à 4 km de Troyes, sur la route de Sens.” Általában Châlons-sur-Marne-t szokták elfogadni az útközvet színhelyéül. L. ezzel szemben Alföldi A. cikkét: *Les champs catalauniques*. Rev. d. Et. Roug., 1928.

³ L. Abbé Lalore, *Collection des principaux cartulaires du diocèse de Troyes*. III. köt. 223. l.

Rhodomun aduersus Cathalaunos . . .” Ebben az elsorolásban pontos geográfiai sorrendben következnek egymásután a városok: Luxeuil, Besançon, Chalon-sur-Saône, Mâcon, Langres és Lyon.¹ Ez magában véve még nem nagy dolog, de ami különös, az, hogy Chalon-sur-Saône neve *franciuil* és francia helyesírással van írva, elütően a többi városnevektől, melyeknek többé-kevésbé pontos latin nevét idézi. Ez pedig egészen magában álló jelenség magyar ember részéről: tudtommal ez az első eset, hogy magyar ember francia szót használ írásban. Ezt megint csak úgy lehet megmagyarázni, hogy Kézai vagy maga utazott ezen a tájon, vagy egy francia ember szájából hallotta ezeket a neveket és Chalon latin neve (Cabillonum) hamarjában nem jutott eszébe.

Hogy különben milyen önkényesen bánik el forrásaival Kézai, azt a catalaunumi esete történeti halottjának, Theodoricus gót királynak esete bizonyítja. Jordanes óta minden történeti forrás tudja, hogy a gót királyt egy hún nyíl találja, mire leesik lováról és lova összetapossa. Fia Thorismund pedig bevonul Toulouse-ba, hogy átvegye apja uralmát. Így meséli el ez Viterboi Gotfried is, Kézai kedvence forrása (MGSS XXII, 187). Kézainál azonban Derricusnak más szerep jut, neki a húnokkal szemben kell elesnie s azért helyébe Aldarius lép, kinek nevét mint *rex gepidarum*él Viterboi Gotfriednél találta (u. o.). És minthogy a esatát Kézainál Attila fényesen megnyeri, ő és nem Theodoricus fia vonul be Toulouse-ba: „intraverunt in Tolosanam Civitatem, ubi a Civibus cum laude summa sunt suscepti”.

10. Hogy jött létre a pannóniai hún-történet?

E szerint tehát a hún történet nem volna egyéb, mint egy tudákos elne önkényes tákolmánya rosszul megemésztett olvasmányai alapján.

Azonban ez csak félig igaz. A valóságban így kellett volna megfogalmaznom előbbi mondatomat: „szükséges tákolmány ismeri adatok egységbe hozatala és megmagyarázása céljából.”

Vannak ugyanis bizonyos konkrét tények, amelye-

¹ Ez a útirány némileg ellentmond annak, amit az előbb Belviderről mondtunk, mert ez oldalt elmarad, holott Kézai csak Lyon után említi. Anide várhatunk ennyi pontosságot Kézaitól?

ket eddig nem nagyon vettek számba a hún-történet ke-
letkezésének magyarázatánál, pedig szerintem ezek első-
rangú fontosságúak.

A honfoglaló magyarok, de más középkori népek is,
kik előttük itt éltek, nem voltak tudós humanisták, kik
tudták volna, milyen világ volt Pannóniában, ismerték
volna a római városok hajdani neveit, reudeltetését, pusztu-
lásuk körülményeit. Már pedig egész Pannónia és No-
ricum tele volt és van még ma is a nagy római városi
civilizációjú maradványaival. Különösen a dunamenti límes-
mentén voltak láthatók — és láthatók ma is, — a külön-
féle római állomások, táborok és városok rombadólt falai,
bár Kézai idején egészen bizonyosan még sokkal jobban
kiállhattak a falak a földből, mint ma. Az itt lakó magya-
rok tehát, mint Kézai, megpróbálták ezeknek a romoknak
neveket adni, sőt azok romlására is okot keresni. Ez az ok
a világrontó Attila volt. A simplex középkori történeti
felfogás nem tudatott mást, mint azt, hogy itt hajdan
rómaiak uralkodtak, hogy Pannónia volt az ország neve,
hogy Szent Márton ennek egyik városában, Salariában
született és hogy Attila erre járt. Tehát, ha ezek a haj-
dan láthatólag nagyszerű városok rumba dőttek, annak
esakis Attila lehetett az oka. Éz különben nem magyar,
hanem általános európai hiedelem volt; az alábbi bizo-
nyítékokat megelőzve, csak arra emlíkeztetünk, hogy
olasz földön az összes ó-venetiai városok pusztulását és
a tengerparti városok alapítását Attila átvonulásához
kapscsolják és, hogy Galliában sok helyi legenda szól
pusztulásairól (Páris, Orléans, Reims, Metz).

De kísérjük végig Kézai húnjait Pannónia elfogla-
lásában. Meglátjuk, hogy Kézai valamennyi helyneve
megfelel egy-egy mondaképző objectumnak.

Sicambriánál kelnek át húnok az éj lepte alatt és
ez a város lesz Attila székhelye. *Sicambria* Aquincum
középkori neve, Aquincumról már másutt kimutattam,¹
hogy nevééről sejtelné sem volt az egész középkornak.
Anonymus korában csak annyit tudtak róla, hogy ró-
mainak laktak benne, akiket Attila elkergetett. „Majd
királyi székhelyet állíttatott magának a Duna mellett a
hévizek fölött; minden épületet, amit ott talált, megújít-
tatott és az egészet igen erős falal vértette körül. Ezt
magyar nyelven most Budavárnak mondják, a németek

¹ *Sicambria*, Minerva VI.

pedig Feilburgnak hívják.)¹ Tudjuk, hogy ez a hiedelem léves, Attila székhelye sohasem volt Obudán, a hévizek felett. De az Feilburg név és Anonymus hozzáfűzött magyarázata bizonyítja, hogy általános hiedelem volt ez, elsősorban a német, másodsorban a magyar lakosság részéről, olyan hit, mely a *romok látása következtében alakult ki*, az okot kereső fantázia kielégítésére. Tulajdonképen ez az, amit mondának szokás nevezni. Valami érzékelhető történeti emlékekhez, (romok, kereszt, kő stb.) vagy természeti jelenség (szikla, hasadék, forrás, sőt kerek kavicsok is) magyarázatára készült történet, amelyeket Szendrői Zsigmond tömegével állít össze 1926 óta az Etnográfia évfolyamaiban a múlt és a jelen században gyűjtött alyagaiból. Ezek a helyi legendák ma is éppúgy élnek, sőt keletkeznek, mint hajdanán és egyáltalán nem látok különbséget e tekintetben a XIII. és a XX. század között, legfeljebb talán azt, hogy a XIII. században az eruditus emberek is hitték bennük, vagy, mint Kézai, egyenesen gyártottak ilyeneket. Így gyártotta pl. a névadási és testvérgyilkossági mondát, melyet a Buda és Feilburg nevek különbségének magyarázására eszelt ki egy történeti tény felhasználásával és a Bleda-Buda nevek azonosításával. Így tehát már két hagyomány fűződött az aquincumi romokhoz: Attila székhelyének hite, amely általános hiedelem lehetett és Attila Buda névadási viszálya, amit Kézai eszelt ki jellemző kombinációs merészségével. Harmadik hiedelem, mely szintén az aquincumi romokhoz tapadt, volt a sicambriai trójai-frank monda, melyet valami francia pap kapcsolhatott az „*urbs Attilae*”-hagyományhoz, a XII. v. XIII. században.² Ennek eredményeképpen az aquincumi romokat az egész középkorban a XVIII. századig Sicambriának nevezték s ezt a nevet fogadja el Kézai is Aquincum ősi nevéül. A trójai-frank átvonulási történet így lesz a pannóniai városok őstörténetévé.

Kézai tehát így képzelte el Ó-Buda-Aquincum történetét: építették a Trójából menekült sicambri-frankok, kik a Sicambria nevet adják neki; Valentinianus elkergeti a sicambereket és a rómaiak szállják meg; a húnok itt kelnek át és lepiük meg Maerinus seregét, majd Attila székhelyévé teszi (Feilburg) ki itt öli meg testvérét Budát, mert az magáról Budának merte elnevezni. Attila

¹ Pais D., Magyar Anonymus-ford. 22. l.

² L. erről bővebben idézett tanulmányomat.

halála után itt vívják meg nagy testvérharcukat Attila fia, mikor is Attila pompás székhelye, Eeilburg rombadőlt.

A sicambriai átkelés előtt említi Kézai *Potentiana civitast* v. *Potentiaul*. Mellette van *Zazholm*, Százhalom, Ditricus serege Százhalomba gyűlik, míg Maerinusé ugyanott, de inkább *Potentiana civitas* felől táborozik, miután olyan nagy a sereg, hogy a városba nem fér be („Ditricus... pervenit in Zazholm, ubi ipsi Longobardi conveuerant ad Potentianam civitatem“). *Százhalom*, amit Anonymus *Centum montes* néven említi az Érd-Batta mellett látható kelta dombtető, amelyet mint szerte Európában az ilyen dombokat, hún síroknak (Hünengräber) fogott fel a középkor. Természetes, hogy Kézai első nagy esatáját erre a vidékre helyezi. Tárnokvölgy, hol a esata lefolyik, közvetlen Érd alatt ereszkedik a Dunába.

Hát *Potentiana civitas*? Érd és Batta között van egy római limes-tábor, melynek romjait épp most bordják széjjel és mely a *Matrica* nevet viselte.¹ Ezt a rombadőlt várost, melynek nevét Kézai nem ismerhette, keresztelte el *Potentianak* a fentebb elmondott indokok alapján. Hogy valóban helyi monda volt a húnok és rómaiak harcra ezen a vidéken, azt Kézai kifejezése is mutatja: „*factur tamen Hmos is hoc loco potenter devicisse*“ (Maerinus és Ditricus t. i. in campo Tavernevelg).

Azonban az elesett húnokat és Cuve (Küve) kapitányt mégsem a Tárnokvölgybe temetik el társaik, hanem lejjebb a vaáli völgybe, amiért is e vidék egyes részei a *Cuve azoa* (*Küve aszója* = *Küve völgye*, a mi *Kajászó*) nevet kapja. De miért viszik el a húnok halottaikat 15 km-re délnyugat felé? Azért, hogy Kézai ezt az etimológiai mesét kieszelje? Nem, hanem, mert ott van a római út és mellette egy különös kő, valami írásos emlékoszlop, vagy szobor, ami magához köti a hagyományokat. Erről a köről két tanuságnak is van. Az egyik Kézai, ki ezt mondja: „Cuve kapitányt pedig amaz út mellett, ahol kőszobor van felállítva (prope stratam, ubi statua est erecta lapidea), szittyá módra ünnepélyesen a földnek át adták és ennek a területnek egyes részeit ezután Küve aszóának (Cuve azoa = Keve völgye) hívták.“

A másik tanu az az idegen szerzetes, ki 1308 táján

¹ L. Finály Gábor térképét: Arch. Ert. 1903. 164. l.

leírja Magyarországot s ezt írja: „És megküzdöttek (t. i. a magyar-húnok) azon a nagy mezőn, mely Sicambria és Fejérvár között van, a tíz említett királlyal és legyőzték őket és a győzelem emlékére ott *egy roppant nagy márványkövet emeltek* (erexerunt ibi lapidem marmoreum permaximum), ahol fel van írva az előbb mondott győzelem, amely a mai napig megmaradt.”¹

A két elbeszélés között lényeges különbség van: Kézai szobornak és inkább a nagy vereség emlékének magyarázza a nagy követ, az idegen szerzetes pedig győzelmi emlékeknek mondja az irdatlan nagy márványkövet, mert nem igen lehet kétséges, hogy mindkettő ugyanarról a kőről beszél. A két tanuságban ellenben közös a kő leírása; mindkettő ugyanarra a helyre teszi, bár az idegen utazó általánosabban fejezi ki magát; neki ugyanis a lokális kifejezések nem voltak oly ismerősek, mint Kézainak, de annál részletesebben írja le a nevezetes és úgy látszik nagy tiszteletnek örvendő követ. Mindkettő egyezik abban is, hogy a honfoglaló húnok és a rómaiak egyik nagy ütközetének emléke gyanánt magyarázza.

Mi lehetett ez a kő vagy szobor,² nem tudjuk. Abból, hogy a római út (strata) mellett volt, talán arra lehet következtetni, hogy mérföldjelző kő volt. De ez nem is fontos. A lényeges, hogy egy feliratos kő állt ott, amelynek a mondatfejlesztő ereje akkora volt, hogy egy roppant nagy hún-római ütközet emlékeül fogadtá kel.

De mikor a húnokat bajtársaik eltemetik, akkor Maerimus és Ditiens már Tullához (az alsóausztriai dunamenti Tullu) vonultak vissza seregükkel, hogy kiheverjék veszteségüket. Tulláról maga Kézai írja: „quae tunc erat civitas Latinorum, inter urbes Pannoniae.” De miért ide? Mert az osztrák Felső-Duna mentén szintén sűrűn vannak limestáborok, melyek még ma is láthatók. Ezek is mint Aquincum és Matrica belesetek a középkori Attila-routás hiedelmének körébe. Mindjárt a magyar határ mentén vannak Carnuntum hatalmas romjai, Hainburgtól Petronelláig. Erről írja Ranzanus a XV. században (M. Florianus, Fontes Dom. IV, 162): „Hainburgh quod designat castellum Hunnorum. In hoc tantum loco remansit Hunnae gentis nomen, quod

¹ Anonymi Descriptio, Cracov. 1916. 43. l.

² Thuróczy oszlopnak is mondja: „statua sive columna”.

olim fuerat terrori universis orbis terrae nationis." Petronella melletti carnuntumi romokról Bongarsius írja utinaplőjébe 1585-ben: „A costé a main: gauche Petronella, ein heiden statt, Hungaris Kisch Troia, ides^t parva Troia, *viciné par Attila*“.¹ Brown útleírásában szintén elmondja, hogy Attila magyar király teljesen elpusztította ezt a szép és régi várost, mikor betört ebbe az országba.²

Ezekből az adatokból kifűnik, hogy Carnuntum, Noricum nagy városa éppógy, mint Aquincum romjainhoz kapcsolta a középkor két nagy liedelmét: Attila pusztításainak és a trójai-frank átvonulásnak emlékét. Troia minornak, Kis-Trójának bizonyára azért hitták, mert trójai-frank alapításnak hitték, Attila pusztításainak és átvonulásának emlékét pedig nemcsak a romokban, hanem Hainburg nevében is megtalálták. De természetesen nem ismerik a város igazi római nevét. Feljebb haladva találjuk aztán *Celium* (v. *Cetium*) telep romjait, melynek nevéből: *Cetii mari* lett Zeiselmauer, Kézai *Cezummaurja*, hol a húnok a rómaiakat teljesen tönkrevetik és közvetlenül mellette *Comagenael*, mely *Tulla* városának római elődje. Ide gyülekezett Kézai szerint Maerinus és Detricus serege. Még feljebb van, mindig a Duna mellett: *Trigisame*, mely már a *Nibelungenlied* Attilájának székhelye lesz, *Treiscumüre* néven.³

A Cezummauri ütközettel aztán Pannónia elfoglalása be is van fejezve, Cezummaur után már csak egy helynév szerepel Kézai hún történetében: *Sceuan* vagyis Szőny, hol, miután Attila a Tiszántúlt bejárja (egyetlen tiszántúli helynevet nem idéz Kézai), megült és ünnepléses udvart tart és fogadja a germán fejedelmek hódolatát.⁴

¹ J. Bongars *Tagebuch seiner Reise...* kiadta II. Hagen, *Zur Gesch. der Philologie*, Berlin, 1879. *Ranzanus* is Troia minornak nevezi másutt, l. id. dolgozatomat, *Minornak* nevezi másutt, l. id. dolgozatomat, 159. l.

² V. ö. Petz G., *A magyar-hún mondia*, 36. l.

³ A magyarok történetében is van több ilyen monda képző tárgy Kézainál: a hóafoglaló magyarok Bánhidánál verik meg Zualapolog seregét: „iuxta Banhida in quodam peremerunt“, Tehát megint romok, amelyek ma is láthatók! A Dunát Zub (Szob) nál ússzák át s ott egy várat bevesznek, ahová Szvatopluk emberei menekültek: „castrum quoddam circa Danubium“, Ez megint *Cramerum* a dunai limesen! A Botond történetében is a görögök nem akarják

Ki ne tudná, hogy Szöny *Diigetio* dunamenti római limesvárossal azonos?¹

Nem akadunk tehát egyetlen egy helynévre Kézai-hoz, melynél vagy egy római telep romjait, vagy valami más érzékelhető emléket ne tudálunk volna. Sicambria-Zazholum-Potentiana-Pavarnuevelg-Curve azoa-Tulna-Cezumaur-Scenen, mint a nyolc helynév megfelelő ugyanannyi mondafejlesztő objektumok.² Ezek a helyek két csoportra oszlanak: Buda és Fejérvár között van az egyik, az osztrák Dunavölgyben a másik. Kézai ennek a két vidéknek a hiedelmét kötötte össze egy az olvasmányai emlékeiből és a magyar gestából³ összeállított történettel, ami természetesen nem sikerülhet neki másképp, mint a történelmi adatok igen nagyfokú elferdítése árán.

Az a tény, hogy a Dunán innen egyetlen helynév sem szerepel Kézai bonfoglalási elbeszélésében, már maga igazolja, hogy Kézai elbeszélésének kiinduló pontja csakis a rómaiak-lakta Pannónia és Noricum lehetett, ahol bőven voltak romok, melyek Attila és a

hetőmár a nyílást, hogy mutogatniassák; itt egy sérült kapu lett a monda kiinduló pontja. Solymossy Sándor nemrégiben a Toldi-monda objektumának a fontosságát mutatta ki.

¹ A XVI. században Brigetiót Potentianának is nézték: „Item zu Kumara sind wir vber die Thuma gefaren, iruz ein halbe meil underhalb, an einen Ort, alda vorzeiten ein grosse stat gewest, wie die Graben und verfallen heusser weitlenffig anzeigen, Soll Potentiana gewesen sein.“ (1533 júl. 17. Hans Derschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstanti nopol (Stud. z. Puggel-Gesch., VII.) München.—Leipzig, 1923; 3, 1.)

² A magyar hun-monda és hun-történet újabbban már csak óvatosan történetről beszélünk kutatói közül eddig csupán Sebastyén Gyula vette észre egyméhány Kézainál említett objectum mondaí fontosságát: „Szerintünk teljesen elegendő mondaí indíték lehetett az, hogy Százhalom... (ajkékán a nép felismerte azt, hogy az apró halmok régi népvándorlás-kori sírhalmok, vagy apró kurgánok voltak. Ehhez a nekropolishoz aztán a szabádmű eszpongó képzelem könnyen társíthatta a dunamelléki hun, avar és magyar ütközetek emlékeit. A Tárnok-völgygel kapcsolatba hozott Kövencsajáról már a krónikás feljegyzése alapján is feltehető, hogy a vezérek temetkezéseinek mondaí indítóka a köhölvány... volt.” (A magyar bonfoglalás mondaí I. 423.) Azonban ez a tulajó megjegyzés elvész a szövevényes hipotézisek tömkelegében és így maga Sebastyén Gyula sem tulajdonít a mondaí-objektumoknak különösebb fontosságot. E helyett inkább a hun hagyomány folytonosságát kutatja.

³ A magyar gesta és a hun-történet viszonyáról I. Hóman Bálint, *A magyar hun hagyomány*.

rómaiak harcainak emlékei gyanánt éltek a nép képzeletében.

Ő a hún-magyar rokonság hiedelméből merítette lelkesedését Attila személye iránt; a külföldi országokat bejárva mindenütt az ő legendás emlékével találkozott akárcsak idehaza Pannóniában. Ezek a szétszórt és mégis egy alakból táplálkozó hún hagyományok rendkívül hasonlítanak ahhoz az állapothoz, amit francia-spanyol földön találunk Nagy Károlyra vonatkozólag. Csakhogy az egyik a kereszténység hőse, a másik a pusztító Flaggellum Dei. A zarándokutak tele vannak Nagy Károly állítólagos emlékeivel; kövek, keresztek, kápolnák jelzik Nagy Károly útját, sőt az első keresztesek, kik magyar földön mennek át, a magyarországi római limes-utát is Nagy Károly készítette szentföldi útnak tekintették és ezen fellelkesülve folytatják útjaikat.¹ Attila útját ellenben mindenütt romok jelzik és csupán a tekintélyesebb és jobb állapotban megmaradt római városok, mint Aquineum és Brigetio, jutottak arra a dicsőségre, hogy Attila székvárosainak tekintsék, sőt Aquineumról azt állítja Anonymus, hogy Attila házait felújította és a várost erős fallal körülvette. Még a XVI. és XVII. században is közhiedelem volt, hogy a római kultúrát Attila pusztította el. Láttuk mit mond Ranzanus és Brown Carantunról; de még Erdélyben is, mikor egy XVI. századi utazó a római vízvezeték romjait látja, meg van győződve arról, hogy azt Attila pusztította el az ő magyarjaival.² És Viterboi Goffried egy századdal Kézai előtt a rajuanelléki xanteni romokról, melyek Castra Vetera római város maradványai, ezt írja (MGSS XII, 149):

Hanc urbem Sanctis rex Attila perdere sauxit...

¹ *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum* (Bongars, *Gesta Dei p. Francus* I, 1.): „Una pars Francorum in Hungariao intravit regionem, scilicet Petrus heremita, et dux Godefridus, et Balduinus frater eius, et Balduinus Comes de Monte. Isti potentissimi milites et alii plures, quos ignoro, venerunt per viam, quam iam dudum Carolus Magnus, mirificus rex Franciae, aptari fecit usque Constantinopolim.” Tehát megint egy római út, mint egy legendás hiedelem kialakulásának alapja!

² „... [voren] die noch vor Traianus Kayzers zeitten gelegt nussen sein gewesen vnd die vngern mit irem Attila verwüst”. Hans Dernschwain's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel* (1553/55). (*Stud. z. Fugger Gesch.* VII): 49, 1.

De a legnagyobb különbség mégis abban van, hogy míg a Nagy Károly útját jelző kápolnák, kereszték, ereklyék hagyományára a *Chanson de Roland* hatalmas épülete épült fel, addig is megvoltak, csak nem akadt utak, kövek, romok itt is megvoltak, csak nem akadt Turoldus, aki esodálatos költői képzelettel megírta volna a hún-magyar heroizmus époszát. Azaz akadt, csak hogy jóval később, a XIX. században, Arany János személyében. E helyett csak afféle Pseudo-Turpinust termelt ki a XIII. századi magyar szellemi élet.

Eznek a hagyománynak a hőse eredetileg Attila volt, mint azt Anonymus és talán Paulinus szövege bizonyítja és csak később, a magyar történet hatása alatt lett Kézai-nál a pannóniai honfoglalás személytelemé, a honfoglalás érdeme átszármazván a hét vezér vezette tömegre. Talán az Attila-mondák is befolyásolták Kézai ebben a tekintetben; ezek ugyanis mind magyarországi születésűnek mondják Attilát.

De Attila alakjának a háttérbe szorítása a pannóniai események elbeszélésében nem befolyásolta a helyi hagyományokat, melyek határozottan a húnokra és Attilára vitték vissza mondai anyagukat. A szönyei és budai helyi hagyomány beillesztésénél maga Kézai is elárulja a helyi mondák eredeti hősét: itt már ő is Attilát szerepelteti.

Kézai, vagy az eredeti ismeretlen hún történet szerzője tehát nem tett mást, minthogy ezeket a helyi hagyományokat, mondákat összeállította és saját olvasmányai kombinálásával egységes elbeszéléssé, *gestára* alakította. A helyi hagyományokhoz hozzá kell számítanunk a német lakosság, főleg az osztrák dumanenti lakosság uende-mondáit is, mert ezen a révén kerülhetett bele a veronai Detre és a Prelium Crumhelt mondája a magyar hún történetbe.

S ezzel megfeleltünk arra a sokat vitatott kérdésre: könyvekből összeszedett történet e Kézai elbeszélése, vagy mondai elemekből állt-e össze? Az alap, a topográfiai váz igenis mondai, még pedig egy általános európai hiedelem magyar és német változatai. Ezek a helyi mondák csupán abból állhattak, hogy itt is ott is azt mondták: „Itt ez valamikor nagyon virágzó római város volt, de jött Attila és lerombolta. Itt ennél az oszlopnál nagy esata volt a húnok és rómaiak között, amott az érdi halmokban és itt az oszlop alatt nyugszik a sok-sok

elesett hűn vitéz, a mi őseink, az első magyarok." Fíz bizony nem sok és Kézai Simon mesternek ugyanesak meg kellett erőltetnie kombináló képességét, hogy elégtelen forrásait kipótolja. Ihlete a hűn-magyar rokonság tudata volt és történetének vázát a dunántúli és a magyaroktól sokszor felkeresett Felső-Duna völgyi Attila-hagyományok szolgáltatták.

Ha leteszünk arról a téves képzetről, hogy a mondákat valami levegőben lógó szövődménynek tartjuk, elég könnyen megérthetjük a pannóniai hűn történet keletkezését és a világtörténeti adatokkal ellenkező kusza elbeszélését.

Kézai kénytelen volt ezeket az adatokat így összeszőni, hogy megmagyarázza valahogyan a helyi hagyományokat, melyek kézzelfogható emlékekkel jobban szölettek szívéhez és képzeletéhez, miní összes világtörténeti forrásai.

De ezen a különös történeten keresztül három európai monda esillámlik át: a trójai-frankok sicambriai mondája, a német nemzeti monda és a rettegett Attila világrontó hadjáratainak liedelme, mely a magyar író tollán a hofoglalás gestájává változott.

Eckhardt Sándor.

A legrégibb magyar iparososztály kialakulása.

(2. közl. vége.)

II. A kialakult iparososztály.

(*Éhkialakulás kezdetei.*)

Az előbbieken rámutattunk arra, hogy a magyar városok hospeslakossága csak részben idegen eredetű, részben azonban felszabadult elemekből rekrutálódott.

A hospes mellett — mint általánosan ismeretes — teljesen azonos értelmezésben alkalmazzák a „civis“ elnevezést városi lakosságunkra.

A civis kérelmével tulajdonaink jóval többet foglalkoztak, mint a hospesével és Tagányi és Hóman világos fejtegetései élesen állítják eléink ennek a társadalmi osztálynak, illetve az elnevezésnek évszázadonkénti változásait.¹ Hóman szerint a hospesek mellett „a várak birtokain szolgálatra kötelezett földműves és iparos várnépek osztálya“² képezi a városi lakosság zömét, máshol megint kifejti, hogy a várnépek süllyedése és ismét való emelkedése okozza az eltéréseket a „civis“ társadalmi osztályának értelmezésében. Úgy Hóman, mint sokkal régebben Szalay, a *függő* várnépi közösségekben látja a magyar városok kezdetét.³

Ismételten hangsúlyoznunk kell azt, hogy a városok keletkezésének problémája nem képezi és nem képezheti fejtegetésünk tárgyát. Csak azt akarjuk leszögezni, hogy a legrégibb városok lakossága, amelynek körében szükségszerűleg nagyobb iparszrétegnak kell lennie, nagy fönnyében függéséből felszabadult társadalmi osztály.

¹ Tagányi: A „polgár“ szó vitájához (Magyar Nyelv, 1908, 455. l.), Korösesnyei új magyarázata a „polgár“ szó eredetéről (Magyar Nyelv, 1909, 111. l.) és Hóman: Magyar városok az Árpádok korában.

² Magyar városok, 3. l.

³ Városaink a XIII. században, Budapest, 1878.

Távol áll tőlünk, hogy ezzel a megállapítással a régi német „hofrechtliche Theorie“ híveivé szögödjünk. A hofrechtliche Theorie a *lexiart* nagybirtokokon *fokozatosan* felszabaduló népségben látja a városi lakosság és ezzel a szabad iparososztály ösét. Mi azonban a különleges magyar viszonyok vizsgálatánál arra a megállapításra jutottunk, hogy nálunk a szabad iparososztály kialakulását társadalmi folyamatnak kellett megelőznie.

Ez a kétirányú társadalmi folyamat az, amely egyrészt a szolgálosztály egy rétegének „hospos“-sá, másrészt a várnép (eivis) városi polgárrá (eivis) válásában kulminál. Előtte mint harmadik kevésbé jelentékeny tényező járni a nagybirtokok népeinek helyszínen való emelkedése.

Erre a legutóbbi folyamatra legjellemzőbb példák: Esztergom, Győr és Pozsony helyzete.

A XIII. századi Esztergomban mint közismert két város áll egymás mellett. A királyi város lakossága az előbbiekben vázolt módon jött létre, míg a káptalani város lakói a káptalannak nagyrészt a helyszínen felszabaduló, emelkedő népei. A XIII. század végén a káptalani város mint teljesen egyenrangú ellenfél áll a királyi várossal szemben. Ez utóbbinak lakosai: a királyi hosposok, nem akarnak a káptalan hosposai is lenni. A káptalan által rájuk kirótt vámok stb. úgyszólván többletszolgáltatást jelentenek a káptalan népeivel szemben. Az 1288-i híres vásárvámszabályzat ugyanis kimondja, hogy minden Esztergomban lakó iparos és kereskedő a káptalannak adózni tartozik. (Ezt az adózást pedig kizárólag földesúri adónak lehet tekintelnünk.) Az iparosok heti $\frac{1}{2}$, a kereskedők heti egy frisiaticussal, a pékek heti egy kenyérrrel adóznak. Az iparosok, a vargák kivételével, úgy látszik, ez időben még nem kereskedők, mert a vargák adótételét külön említi fel a kereskedőké és az iparosoké közt is.

A mészárosok is a $\frac{1}{2}$ frisiaticuson kívül — mert hisz kereskedők — $\frac{1}{2}$ ökörbírral tartoznak minden levágott ökör után.¹

¹ Item singula mansiones fabriarum sartorum et aliorum operariorum qui suas fenestras habent in quolibet Sabbato dimidium frisiaticum debent. Item pistores de vico seu alibi quolibet Sabbato unum panem dant. Item tabernarii vini et Chervisie cuiuscunque metionis sicut et ubicunque in civitate Strigou. vendunt talia quolibet mensa tria pondera dant.

Vessünk egy pillantást az esztergomi káptalan *exanen*-i jövedelmeinek alótt kiváltságlevelére és látjuk, hogy pl. az itt engedélyezett két mézsárszéktől szintén csak heti két dénár értékű búst követelnek. Egyéb adózásuk tulajdonképen nincs, csak lehetőség és tehetségük szerint tartoznak évente kétszer ajándékot adni.¹

Az esztergomi királyi hospesek tehát a kétfelé való függőviszony ellen lázadnak és tagadják meg az adózás fizetését. Hogy ehhez mennyiigen járult még a konkurrenciától való félelem, arra később igyekszünk rámutatni.

Esztergomban tehát a különböző eredetű iparosok összeolvadása, mint különböző eredetű lakosság összeolvadása is igen nehezen jött létre.

A teljes összeolvadásnak legjellemzőbb példája Győr városa. Erre vonatkozólag elegendő, ha egy pillantást vetünk Győr városának 1271-i kiváltságlevelére, amelyben a győri püspök és káptalan népeit a győri hospesekkel együtt privilegizálja.² Bár ez a kiváltságlevelél kiemeli, hogy ezentúl is kötelesek a káptalannak „census“-t szolgáltatni és bár Villányi³ is hangsúlyozza különállásukat, mégsem állhatott fenn közöttük olyan éles ellentét, mint Esztergomban. Ennek oka, véleményünk szerint, abban rejlik, hogy a káptalan nem gyakorolt olyan erős nyomást a királyi hospesekre, mint Esztergomban. A földesúri népek helyszínen való emelkedésére különben jellemző példa a garamszentbenedeki apátság népeinek 1217-i kiváltságlevelé.⁴

Eszterint a kiváltságlevelél szerint a garamszentbenedeki apátság népei teljesen a városi hospesekéhez hasonló kiváltságokat nyernek el.

Item mercatores qui in loco fori sunt cum suis tentoriis singuli solvent in omni Sabbato unum fraticum; similiter et sutores de qualibet sessione Sabbato unum fraticum. K. II. 23. l.

¹ K. II. 707. l. 1315. évhől: „secundum temporis qualita- tem et facultatem suarum quantitatem...“ „et de qualibet macello singulis dominicis diebus macellarii ipsorum singu- las assaturas carnium scilicet duorum denariorum in eis ad valorem... darentur... teneantur“.

² Endlicher, 526. l.

³ Győrmegye és város anyagi műveltségtörténete, Győr, 1881. 104. l.

⁴ Krauz II. 212. l.

Nem akarunk most példát példára halmozni annak bizonyítására, hogy a hospessé, illetve civissé váláson kívül a földesúri szolgálónépek a helyszínen is emelkedésre, mondjuk felszabadulásra képesek voltak.

Mindezzel esupán arra a tényre akarunk ismételtén rámutatni, hogy első városaink lakossága és így a köztük levő iparosok is egy társadalmi folyamat befejezésénél állnak. Ez a társadalmi folyamat pedig a függésből való — helyenként csak részleges — felszabadulás volt.

A városi iparososztálynak ez az eredete megindokolja, hogy az iparosok még a teljes függetlenség felső fokát nem érték el.

Emellett azonban a feudalitás a középkori iparnak még más béklyókat is rak. A középkor ipara már eleve függővé válik abban a pillanatban, amikor földre van szüksége. Pl. a szőlő, a varga, a kovács iparát saját lakásában űzi, amely után csak a földesúri és egyéb adók megfizetésére köteles, amint fentebb kifejtettük. A molnárnak azonban egy bizonyos, víz mentén lévő földdarabra van szüksége, ahol malomát megépíthesse, a mészárosnak pedig egy tetszésszerű földdarabra — de mégis jelentősebb területre —, ahol az ökröket stb. levághassa. Ez a két ipar tehát egy különleges függő helyzetbe kerül. A molnár és a mészáros tulajdonképen sohasem független ember. Bérletje mindig egy bizonyos területnek, amely a földesúr tulajdona, amelyet a földesúr eladhat, elajándékozhat és akkor -- vele ajándékozta a molnárt és a mészáros is. Nem lehet ezt a viszonyt ugyanis szabad bérletnek minősíteni (eszerint a jobbágy is csak szabad bérlet), mert hiszen életviszonyaiban megőrzését jelentette a mészárosra stb. nézve ennek a bérleti viszonynak a megszüntetése.

Az egész viszonynak is teljesen más a jellege, mint a szabad bérletnek.

Egyes oklevelek kifejezetten „*molendinarios conditionarii*”-ről beszélnek³ és nem lehet szabad bérletnek tekinteni azt a jogviszonyt, mely csak egyoldalúlag szüntethető meg, ahol a bérletnek sem reménye, sem lehetősége nincs, hogy a bérlet tárgya valaha is az övé legyen. Ez a jogviszony a *földesúr* és a *szolga* (jobbágy)

³ Káltay levéltár 1326. okl., 185. sz.

viszonya, amint azt egyes okleveleink kifejezetten hangsúlyozzák.

A molnár, aki saját költségén építi fel a malom épületét, ennek nemcsak hogy nem birtokosa, hanem az után hatalmas évi (rendszerint természetbeni) szolgáltatással tartozik¹ és legfeljebb az építés évére nyerhet némi felmentést.² Ezzel szemben köteles a malom jókarbantartásáról gondoskodni, mert különben hatalmas bírságok terhelik.³

A fejlődésnek már sokkal magasabb fokát jelenti, hogy a molnár a malom *harmadrésznének* tulajdonosává válik,⁴ különösen amikor arról hallunk, hogy ez már általánosan elismert szokássá változott.

A mészárszékek (tulajdonképen húsvágóhelyek) szintén a földesúr tulajdonát képezik, szintén eladhatók és eladományozhatók. Legritkább és csak a későbbi időkben előforduló eset az, hogy a mészáros a mészárszéknek is tulajdonosa lett volna.

Számtalan olyan esettel találkozunk, mikor a földesurak eladják a mészárosok mészárszékeit (macella carnificum).⁵

Jellegző az a per is, amely György óbudai mészáros hagyatéka körül lefolyt. 1373-ban György óbudai mészár-

¹ Pl. Kosa óbudai polgár Erzsébet királynőtől bérelt maloméért évi 3 garfela búza vagy liszt szolgáltatására köteles. MODL. 5289, 1264. év. (A garfela szó vonatkozó l. számításainat régi ürmértékek.) Vagy pl. a pozsonyi káptalan által Nyhal Laurentiusnak bérelendő malom 2 pozsonyi mut (l. ürmért.) és 11 mérő búza, 12 mérő rozs évi szolgáltatásra kötelezi őket. MODL. 7313, 1387. év. Sós Pál molnár szilveszteri malma után évi 7 mut gabonát szolgáltat. Pozsonyi káptalan mag.-levéllára Capsa. C. fasc. 12. No. 29. Dedekek jegyzéséből.

² MODL. 5289.

³ L. n. ott.

⁴ Zsigmond király előtt patoki Móríc fia János, eladja egy malomát az esztergomi káptalannak „tertium partem molendini sui... portione videlicet molendinarius ab aliis propria sua pecunia redempta“. Esztergomi főkápt. levéltár. Lad. 38. fasc. 3. Nr. 1. 1395-ben.

⁵ Mihály fia, András molnár az esztergomi káptalantól „tertium partem ipsius molendini more aliorum molendinorum pro dietis operibus servitiis et laboribus tunc factis et exhibitis et in futurum exhibendis optinisset et habuerit“. Eszt. főkápt. levéltár. Lad. 24. fasc. 3. No. 5. 1420.

⁶ Pl. 1394-ben a körnövei tanács megerősíti azt a szerződést, mely egy Chrutz Miklós nevű nemes és a garabaszent-benedeki apátság közt létrejött és mely szerint az előbbi az

ros ügy végrendelkezett, hogy halála esetére háza és telke nejére, Katalinra, majd ennek esetleges halála esetére az óbudai apácákra szálljon.¹ Egyáltalán nem tesz említést azonban mészárszékéről, mely ügy látszik, természetesen az óbudai apácákra szállott vissza. Egy 1412-i oklevélben azonban arról hallunk, hogy Katalin asszony férje halála után elfoglalta a *mészárszékot* is, amelyet az apácák visszaköveteltek tőle. Azoknak a változó viszonyoknak a következtében, amelyekre már az előbb is rámutattunk, első fokon meg is nyerte Katalin a pert, ebbe azonban az apácák nem tudtak belenyugodni, úgyhogy fellebbezés következtében Katalint az országbíró elé idézik.² A per további lefolyásáról műsen tudomásunk, azonban ebből is látszik, hogy még a XV. század elején is vitás kérdés, hogy a mészáros ura-e saját mészárszékének.

A mészárosok tehát a gazdasági filozófiának egy meglehetősen alacsony fokán állnak még a XIV. század folyamán is. Az, hogy, mint rá fogunk mutatni, az első magyar céhképződmények az ő körükben jönnek létre,³ igazolni látszik azt az állításunkat, hogy a magyar céhek, melyeknek tagjai nagy részben éppen felszabadult (vagy gazdaságilag nem is teljesen független) egyének, mint testület is a felsőbbiséggel szemben némileg függő viszonyban állnak.

A XIV. században a városokban élő iparososztály, mely tehát társadalmi és jogi függésének állapotát elhagyta, gazdaságilag még meglehetősen gyenge.

Gyengesége pedig éppen két tényezővel szemben mutatkozik. A földesúrral és a konkurenciával való harcában. Mindkét esetben harc bátrabb és eredményesebb lesz, ha nem mint egyén, hanem mint testület lép fel. A középkor általánosan ismert és sokszor megtárgyalt világfelfogása is természetesen a testületi szellemnek kedvez. Iparososztály, mint egységes társadalmi osztály nem szerepel, de szerepelni kezdenek az *egyforma ipartűzők* testületei, a céhek.

apátságának eladta „*novem macella carnificum una cum medio Crencia habita*” ect. Észk. főkönyvt. levéltár. Lad. I. fasc. 8. No. 19.

¹ MODL. 6090.

² MODL. 9882., 1412. II. 6.

³ Újabb hangsúlyoznunk kell, hogy sem a Szepesség, sem Erdély céhei nem képezik fejtegetésünknek tárgyát.

Az, hogy az egyforma ipart űzők tömörültek céhekbe, ismét a középkor gazdasági viszonyaival függ össze. Az egyforma iparosok, mint általánosan ismeretes, egy utcában laknak.¹ Ezek az egy utcában lakó iparosok pedig úgy a külső konkurenciára, mint a földesurakkal szemben jobban védekezhetnek, ha egy egységes területet alkotnak.

Az első célszerű képződési tényezők, amelyekkel a magyar rokklata városokban találkozunk:

- az esztergomi pénzverők,
- az esztergomi mészárosok,
- az óbudai mészárosok és
- a pesti hajósok.

Szándékosan mellőzünk itt minden olyan céhet, amely a Felvidéken és Erdélyben jött létre. Mint ahogyan a bevezetésben megemlítettük, az idegen hospesek és a körükben létrejött céhalakulatok külön lapra tartoznak és egy külön értékezés tárgyát képezik.²

Az esztergomi pénzverők céhével, „villa”-jával a XIII. század folyamán többször találkozunk. Úgy látszik, a korai magyar céheknél gyakori ez a román mintára felfűzött testületekbe való egyesülés. A francia korai céhek is a „commune”-ök mintájára alakultak meg.³ Ezekről a pénzverőkről azonban semmi közvetlenebb tudomásunk nincs. Tudjuk róluk, hogy bírójuk és esküdtjeik vannak, de nem ismerjük harcukat. Ezek a pénzverők különben is a többi ipartól teljesen eltérő módon fejlődtek. Ezeknek nem kellett a konkurenciától tartaniok és úgy látszik, a felsőbbiséggel szemben sem folytattak komolyabb harcokat.

Az esztergomi mészárosok helyzete már teljesen más. Azokban a harcokban, amelyeket az esztergomi királyi hospesek az esztergomi egyház népei ellen folytatnak, több ízben találunk olyan példákra, hogy az egyház „mészárosait” megverték.

Úgy látszik tehát, hogy az egyházi népek közt levő mészárosok konkurenciája és az egyháznak ügyeikbe való beavatkozás ellen a mészárosok szervezkedtek.

1294-ben, az első nagy harc befejezése után ugyanis

¹ „Vicus pistorum” a többször említett esztergomi oklevelekben l. fent.

² L. Homan is Magy. városok.

³ Levasseur id. munka I.

testületileg tagadják meg az egyháznak az eddig kötelezett föl ökörbőr beszolgáltatását. Ezzel az érsek az esztergomi mészárosokat (számszerint 15-öt) egyházi átokkal sújtja.¹

Az esztergomi mészárosok első példái annak a harcnak, amelyet a gazdaságilag megerősödött, testületbe csoportosult iparososztály a földesúri hatalom ellen folytat.

Az, hogy nem saját földesuraik ellen folytatják ezt a harcot, nem jelent semmit. Az esztergomi érsekség földesúri jogokat akar gyakorolni és ez ellen láznak föl a mészárosok. Amikor ezek a mészárosok az érsek népei közül származó mészárosokat támadnak meg és vernek el, ebben mindenesetre közrejátszik a gazdasági konkurrenciától való félelem.

Amíg azonban az eddig tárgyalt oklevelek a XIII. századi céhek fejlődésének igen alacsony fokát mutatják, addig a magyarországi céhkialakulás korai periódusára jellemző dokumentumul szolgál az az oklevél, amelyet Trentel János tárnokmester és pozsegai comes bocsát ki az óbudai apácák kérelmére. Ebben az oklevélben az apácák kérésére megerősítik Erzsébet királyné 1369 i oklevélét. Ez az oklevél, amelyet szükségesen tartottunk lentebb teljes szövegében közölni, az óbudai mészárszékkel rendelkező mészárosmesterek kiváltságlevele:²

Nos Elizabeth dei gratia regina Hungarie nemine commendamus per presentes quod nos ad supplicationem magistrorum scilicet carnificum seu Jobagionum nostrorum de veteri Buda domos et macella habentium considerantes etiam huiusmodi supplicationes ipsorum fieri ad utilitatem et profectum curie et civitatis nostre predicte Veteri Bude hanc gratiam et libertatem duximus ipsis concedendam ad nullus carnifex vel venditor carnum in foro vel platea ipsius civitatis nostre Budensis exceptis feriis quintis quo die forum communem celebrari ordinavimus carnes vendere et exponere venditioni presumpcionaj solum diei magistri carnificum vel homines eorum in macellis ipsorum magistrorum de omnium genere carnis vendere valeant atque possint scilicet in ipsis feriis quintis tota die unusquisque tam extraneus quam hic existens omne forum tam in venditione quam in aliis rebus possit exercere si quos ante diei magistri carnificum aliis diebus carnes extra macella vendentes reperint et invenire poterunt extunc eosdem dampnificari volumus et convincimus testimonio presentium mediante quiquidem magistri carnificum singulis annis tria centenaria de sepo pro curia nostra

² Kn. II, 362, I.

Érzsébet királyné privilegizálja őket, hogy a szokásos vásárnapon kívül csak nekik legyen joguk húst árulni. Kötelesek azonban az említett mészárosmesterek a királynénak évente 3, budai várispánjának pedig évente 1 mázsa faggyút szolgáltatni.

A megerősítő levél már most — mint említettük — az óbudai apácák kérésére jön létre. Hogyan kerülnek azonban az óbudai apácák Érzsébet anyakirályné és az óbudai mészárosmesterek közé? Választ ad erre a többször idézett megerősítő levél. A királyné végrendeletében az évi 3 mázsa faggyú szolgáltatását az óbudai apácákra hagyományozta. Később azonban ezt a szolgáltatást beakarták szüntetni és ezért kérik az apácák a kiváltságlevél megerősítését. Miután Trentul János előtt *Buda város* bírója és esküdtt polgárai megerősítették, hogy az apácák kérése jogos, kiadja az oklevél hitelesítését. Egy látszik azonban, hogy az egész XV. századon át tovább folyt a vita, mert 1493-ban ismét megerősítették az oklevelet.¹

Ennek az oklevélnek rendkívül fontossága van a régi magyar céhek helyzetére vonatkozólag.

Eltérőleg az ismert céhoklevelektől — melyek, ismételtén hangsúlyozzuk, majdnem kizárólag a territoriumok városaihoz jöttek létre — ezt a kiváltságlevelet nem a város, vagy valamely szabad hatóság, hanem a királyné, tehát egy földesúr adja. A cél, mint nem teljesen szabad terület áll előttünk. A királynénak jelentős évi szolgáltatással tartozik és arra, hogy a királyné ezt mint földesúr, mint magánember nyerte el, bizonyíték az óbudai apácák kövefelése. A királyné végrendeletében átörökíti

et unum centenarium similiter de sepo castellano nostro de veteri Buda pro tempore constituto dare tenentur hoc adiecto quod ipsi magistri carnificum vel servitores eorum carnes non in carioro foro nisi secundum quod in civitate Budensi vendendi habebunt facultatem et si ipsi mensuram in venditione carnum pro luero eorum excederunt et hoc rationabiliter comprobari poterit extunc iisdem in rebus eorum debeant puniri iuxta qualitatem huiusmodi excessuum eorundem in quorum premissorum memoria has nostras patentes litteras prefulatati magistris carnificum iuxta nos concedendas pro conservatione ipsorum predictarum (sic!) Datum Buda veteri predicta in festo conceptionis virginis gloriose anno domini millesimo trecentesimo sexagesimo nono. Nennai Trentel János tárnokmester 1404-i megerősítésében MODL 5813.

¹ MODL. 5812.

az óbudai mészárosmesterek szolgáltatását és ezt még maguk a mesterek sem tagadhatják le. Az idők folyamán szeretőneked ez alól a teljes kötelezettség alól menekülni, de nem lehet: a királynőt mint földesurat az óbudai apácák kolostora váltotta fel. Ezek az óbudai mészárosok, kik mindannyian mészárszékekkel rendelkeznek, — tehát az ipari feudálitás kötelékéből már felszabadították magukat, még bizonyos — bár laza — függésben állnak régi urukkal és ennek örökösével szemben.

Ugyanerre a laza függő viszonyra mutat a pesti hajósok céhének története.

A hajósoké a külföldön sem ismeretlen alakulatok. Itt legelőbb a párizsi „vízi kereskedők” céhére kell gondolnunk, melynek eredetét egyesek szerint egészen a római időkől származó hajós-collegiumra vezetik vissza.¹ Ha ezt nem is fogadjuk el, tény, hogy ezek eredetileg a vizen való szállítást, később a közvetítő kereskedelmet bonyolítják le és mint ilyenek emelkednek fokról-fokra. VI. majd VII. Lajos királytól kapnak privilégiumot (1170) és a XIII. században már városágok állami képeznek az államban, várost a városban. Ekkor nevezik őket először *hansa*-nak, a német hansa mintájára.² Szervezetük a *francie commune* ökére emlékeztet, élükön egy „prévót” áll.³

Távol áll tőlünk, hogy a pesti és jentői hajósok szerény kis céhét ezzel a hafahans kereskedő-giftdével hasonlítsuk össze és mégis — sokszorosán szerény keretek közt — a céh kialakulása, fejlődése, harcain, szervezete rá emlékeztet. A magyarországi fejletlen és kezdetleges gazdasági viszonyok, a tenger hiánya stb. természetesen egészen más irányba terelik a meginduló fejlődést. Bizonyos, hogy ezek a hajósok is a vizen való szállítás mellett valamelyes közvetítő kereskedelmet bonyolítanak le. Ennek a mértéke azonban nem állapítható meg.

Amikor a XIII. század közepén először lép elénk, úgy látszik, már teljesen kialakult szervezete van, még pedig — hasonlóan az esztergomi pénzverőkéhez — egy

¹ Levassour: Histoires des classes ouvrières en France depuis la conquête de Jules César jusqu'à la Revolution. 1889. Paris. I. 285. L. Leroy stb., ellenük W. Gallion: Der Ursprung der Zünfte in Paris. 1910. Berlin & Leipzig, szerinte ez a céh 1086—92 közt keletkezett.

² Gallion id. m. 20. l.

³ Levassour id. k. 290. l.

városszerű testület ez, melynek élén bíró („villicus“) áll.¹ Ezt a villicust később — csakúgy mint a városbíró — hol „rector“-nak,² hol „iudex“-nak nevezik.

Ez a testületi forma és egyebek élesen választják el a hajósok céhét a többi — ezen munka keretében nem tárgyalandó — német eredetű céhektől. Egyébként a hajósok csak olyan erősen küzdenek teljes gazdasági függetlenségük eléréséért, mint az előbb ismertetett iparosok. A budai káptalan az, amellyel függő viszonyban állnak és 1268-i első szereplésük is jövedelmüknek a káptalan által követelt harmadrésze körül zajlik le.³ A káptalan azt állítja, hogy a sónak és egyéb árúknak a vámja, amelyeket a hajósok szállítottak (tributum seu *navium*-nak említi egy 1285-i oklevél)⁴ valamikor teljes egészében a káptalannak volt fizetendő, a hajósok teljesen maguknak tartják meg és még háromnegyed részét sem akarják beszolgáltatni, melyet pedig „beáthatalatlan idő óta“ fizettek. A hajósok erre, úgy látszik, kötelezik magukat, de már 1285-ben ismét perben állnak a káptalannal⁵ és újra a teljes harmadrész beszolgáltatására kötelezteknek. Ezt az oklevelet 1287-ben Kun László megismétli, kötelezi a hajósokat a vám megfizetésére.⁶

1326-ban hallunk ismét a hajósokról és itt, hol „iudex“-ük képviseli őket,⁷ már nyilvánvalóan mint kereskedőgild lépnek fel. Egyezséget kötöttek — eszerint az oklevél szerint — a káptalannal, hogy minden nagy, hárommel terhelt (rudas vagy mázsa) szekér után⁸ 1 királyi dénárt, vassal, rézzel vagy ólommal terhelt kis szekér után⁹ pedig 1 dénárt fizetnek. Ugyancsak 1 dénárt fizetnek 2 öres, vagy egy halas szekérért és egy állatokkal félig terheltért. Ha a szekér állatokkal egészen meg van rakva, 2 dénárt fizet; 1 tunella bor (ha nem saját hasz-

¹ Walter budai várispán 1268-i még többször idézendő oklevelében „nautis videlicet villico ipsorum...“ Fejér CD. 43. 479. l.

² III. Endre éviülküli oklevelében Wenzel A. C. O. X. 414. l.

³ A fentidézett okl. F. CD. 43. 479. l.

⁴ Ladomér esztergomi érsek oklevele 1285-ből, Knanz II. 196. l. ... de tributo salis, quod antiquum tributum officialibus Ecclesie Budensis integraliter solveretur...“ CD. fentidézett helyén.

⁵ Ka. fentidézett helyén.

⁶ Fejér V. 3. 394. l.

⁷ Fejér CD. VIII. 3. 56. l. Róbert Károly 1326-i oklevele.

⁸ „Curru magno vulgo Rudas seu Masa dicto.“

náltra, 1 dénárt, stb. Az a tény, hogy az egyezséget a *hajósokkal* kötik, hogy ezek vállalják úgyszólván a rizikót, azt hisszük, eléggé nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek a szállításon kívül bizonyos közvetítő nagykereskedést is bonyolítanak le.

Ez az egyezés, amely az Anjouknak a kereskedelmet előmozdító törekvéseivel függ össze, nem tisztázta a pesti hajósok helyzetét. Már III. Endrének egy évnélküli oklevelében is hallunk arról, hogy a budai káptalanon kívül a nyulakszigeti apácák is igényt tartanak a vám egyharmadára.² 1375-ben pedig — mintha az 1326-i egyezés nem is létezne — a budai káptalan és a nyulakszigeti apácák megegyeznek: az apácák lemondanak igényeikről.³

1392-ben viszont Zsigmond király megújítja a Róbert Károly-féle egyezséget és a hajósokat ennek értelmében kötelezi fizetésre.⁴

Azt látjuk tehát, hogy az egész XIV. század folyamán a földesúri hatalom az, amely szabad fejlődésében gátolja ezt az első nagyobbszabású kereskedő-céhünket. Igen érdekes már most, hogy miképen lép fel a földesúr helyére a város. Kovachich formulagyűjteményében közli Pest városának a hajósok céhével 1466-ban kötött egyezségét.⁵

Előben az egyezésben kötelezik magukat a hajósok, hogy minden 13 kőből akár idegenből hozott, akár helybeli bor után a városnak „Sanzthewr“ címén 1 forint vámot fizetnek. (13 kőből talán egyenlő ezidőben 1 tunellával, lásd a Róbert Károly-féle egyezményt.) Kivételt csupán az a bor képez, amelyet saját használatukra, vagy a céh használatára fordítanak.

Ez a várossal kötött egyezmény több tekintetben igen tanulságos. 1. Meglátjuk ebből, hogy a hajósok céhe a XV. században már nyilván kereskedelemmel — még pedig, úgy látszik, nagyobbára borkereskedelemmel foglalkozott, 2. hogy a várossal szemben különálló helyet foglal el.

Az elmondottakkal — úgy véljük — sikerült megbizonyítanunk azt, hogy a magyar céhek nem kizárólagosan

¹ „Cura minoris sive ferro, sive cupro, sive plumbo asseritus“.

² Weizel A. U. O. X. 414. l.

³ MODL, 6292, 1375. V. 23.

⁴ Fejér CD. X. 2. l. l.

⁵ Kovachich: Formulæ solennes styli etc. Pest, 1819. 876. l.

a német „import” termékei. Ha ugyanis a városi lakosság fejlődését tárgyaló megállapításokat elfogadtuk, az ezek körében létrejött korai céheknek a felsőbbség ellen folytatott harcai még inkább meg kell hogy győzzenek bennünket arról, hogy a magyar céhek kialakulását egy külföldi teória kaptafájára sem húzhatjuk.

A Szepesség és Erdély céhei ismét más lapra tartoznak; az előbbieken tárgyalt társadalmi fejlődés természetesen ezeknek létrejöttét nem befolyásolja. A német telepesek körében a hazájukból embrióban magukkal hozott céhrendszer a külfölditől eltérő gazdasági tényezők hatása alatt alakult ki. Mint azonban már többször hangsúlyoztuk, ezeknek a „német” céheknek fejlődése egy különálló értekezés tárgyát képezi.

Lederer Emma.

A jubileumi búcsú kihirdetése Magyarországon 1776-ban.

(3. közl. vége)

IV.

Amíg a magyarországi egyházmegyékben a jubileum kihirdetése és ünneplése minden különösebb zavaró mozzanat és az egyházi ügyekbe oly szívesen avatkozó kormányzat beleszólása nélkül történt, addig Horvátországban a kihirdetés, nyilván nem mindkét fél, a püspök és a kormányhatóságok hibáján kívül, csak hosszas huza-vona és hanyodalom után ment végbe.

A zágrábi egyházmegye igen nagy kiterjedése természetessé tette, hogy a bűvők a jubileum elnyerésénél itt is a pécsihez hasonló könnyítéseket élvezzenek. Dacára ennek a körülménynek, a legutolsó, 1751-i jubileum alkalmával, a történetíró Kereselich Ádám Boldizsár feljegyzései szerint, aki akkor a jubileum kihirdetése és sikere körül írásaival is buzgólkodott, ilyen természetű könnyítések nem történtek. Ennek ellenére a lakosság szinte tömegekben kereste fel a székváros templonait, úgy hogy a püspöki hatóságnak rendeletileg kellett szabályozni a templomlátogatások rendjét.¹

Nyilván ezt a szokást tartotta szem előtt Gallyuff József zágrábi püspök, amilyen 1776 március 17-én, május elsején kezdettől, egyházmegyéjének kihirdette a jubileumot, és jubiláris templomokul a székesegyházon kívül a ferencrendi, a volt jezsuita- és a felsővárosi plébániatemplomot jelölte ki,² azonban az egyházmegye

¹ T. Soteklins: Adami Kereselich Annuae 1748-1767. Zagrabiae 1901 (Mon. hist. slav. merid. vol. XXX.) 60-1. 66 ff. Klobučevsky Ferenc püspök rendelete is megjelent nyomtatásban: Epistola paraenetica ad Clerum Zagrabiensem Zagrabiae, év nélkül, Joannis Bapt. Weitz kuy. 4-ra. 12 szél. 1.

² Megjelent nyomtatásban is: Epistola paraenetica ad Clerum Zagrabiensem, Varasdin, év nélkül. Trattner János Tamás kuy. ívrét, 12 szél. Gallyuff irata nem tartalmazza a pápai bulla teljes szövegét, csupán a rendelkező részeket veszi át és ahhoz fűzi magyarázatait. Egyébként rendelkezései hasonlók Klímó és Eszterházy körleveleléhez.

székhelyétől távolabbi lakóknak, akiknek a Zágrábba való zarándoklás kétségkívül nehézségeket jelentett, semmi nemű engedményt nem tett. Gallyuff püspöknek ezt a túlzottan rigorozus, inkább a bulla betűjéhez, mint annak szelleméhez ragaszkodó eljárása magában még nem lett volna magva a később támadt bonyodalmaknak, ha egyrészt a püspök túlérzékenysége, másrészt a vele szemben álló báni hatóságok kétségtelen animozitása a helyzetet ki nem élte volna. Azonban a viszony Gallyuff püspök és a báni hatóságok közt már hosszabb idő óta feszült volt s így Gallyuff jubileumi rendelete alkalmas kiindulópontja lett a későbbi bonyodalmaknak.

Valóban a viszony elmérgesedése a püspök és az állambatalom helyi szervei közt nem volt újkeletű. Hozzájárult ahhoz a püspök gyanakvó, kételkedésre erősen hajló természete, amely mindig könnyen talált magának megoláhatatlannak látszó lelkiismereti aggályokat. Gallyuffnak ez a természete, amely őt cselekvéseiben mindig inkább a betűhöz, mint annak szelleméhez ragaszkodóvá tette, nem maradt ismeretlen egyházi felsőbb ségei előtt sem.¹ Ezen aggályos természetéből természetesen következett az a szívósság, amellyel Gallyuff az egyháziak jogainak és kiváltságainak minden betűjéhez ragaszkodott.

Egyrészt Gallyuff püspök egyéniségéből, másrészt az uralkodó egyházpolitikai rendszerből magyarízhatók azok az összeütközések, amelyek Gallyuff és a kormány hatóságok s különösen báró Skerlecz Miklós, a báni tábla ítélőmestere között még az előbbinek püspökké nevezése előtt (1772 február 28) keletkeztek. Skerlecz Miklós, aki 1758 óta a báni tábla ülnöke, 1762 óta pedig táblai ítélőmester volt, már hivatali működésének elejétől fogva a felvilágosodás eszméinek szolgálatában állott. Ugyanformán könnyen érthető, hogy Skerlecz hivatali működésének kezdetétől fogva a papsággal, köztük természetesen az akkor még csak kanonok, de már tekintélyes Gallyuffal, szinte folytonos harcban állott.² A vizsály

¹ 1772 június 25. Bees. A nuncius Pallavicini államtitkárt felkéri, hogy Gallyuffnak, az újonnan kinevezett zágrábi püspöknek esatolt magánlevelet, már csak a „jó prelatus” lelkiismeretének meggyógyítása miatt is, juttassa el a pápához. Arch. Vaticanum-Nunziatura di Germania, vol. 385, f. 385r-v.

² Úgy Skerlecz, mint Gallyuff működésére vonatkozólag sok érdekes adat található Keresztich Adám Bohizsár nap-

magvát tulajdonképpen Skerlecz akkor vetette el, amikor 1762 óta az adók felvételésének szükségét hirdette, ami a papság érdekeinek természetesen ellentmondott. Ehhez az elkeseredéshez csakhamar egy másik, személyes természetű, is járult, amikor a zágrábi káptalan megtagadta Skerlecz elhalt apósa, Rauch János végrendeletének kihirdetését. Skerlecz ekkor perrel kényszerítette a káptalant a kihirdetésre, viszont a káptalan közhitelének csorbítása miatti per indított Skerlecz ellen. Így érthető, hogy a káptalan 1762-ben hevesen, de eredménytelenül agitált Skerlecz ítélőmesterré választása ellen, kétségbevonva még kellő tudományos képzettségét is. Az 1764-i országgyűlés miatt pedig őt is gyanuba fogták a *Vexatio dat in intellectum* szerzősége miatt. Egészen természetes, hogy Skerlecz éppen a felvilágosodás eszme-körében mozgó politikai felfogása miatt Bécsben mindig nagyobb tekintélyre tett szert. A horvátországi és szlavóniai kinevezéseknél az ő véleményét is kikérte az udvar, amit, miután híre ment, a káptalan, éppen Skerlecz közismert egyházellenes érzülete miatt, magára nézve sérelmesnek és veszedelemesnek talált. A káptalan tagjai ekkor éppen Gallyuff kanonokot bízták meg, hogy Bécsbe menvén, ott az udvarnál igyekezzék Skerlecz befolyását esökkenteni és lehetőleg akadályozza meg azt, hogy Skerlecz, mint a horvát szlavónországi érdekek képviselője, a kancelláriához neveztesse ki. Bár az udvarnál Skerlecz kétségkívül nagy tekintélynek örvendett, amit az is elősegített, hogy a bán, gróf Nádasdy Ferenc, a hadvezér, az udvarnál félig-meddig kegyvesztett volt,¹ mégis Gallyuff működése nem volt minden eredmény híján, sőt a klórus kétségtelen sikerének volt nevezhető, hogy a királynő 1772-ben éppen Skerlecz ellenfelét, Gallyuff kanonokot nevezte ki a zágrábi püspöki székre.² Ennyi személyes harc után érthető azután az az éles állásfoglalás, amelyet a háni kormány, éppen az aufklárista

lóiban, V. ö. T. Smečklas, Balthasari Adami Kerschlich Annae 1748–1767. Zagreb 1901. (Mon. Hist. Slav. Merid. vol. 30).

¹ Nádasdy Ferenc báni működéséről röviden megemlékezik Noszjeczki Thurzó Kálmán: Fogarasi Nádasdy Ferenc gróf tábornagy. Hadtörténelmi Közlemények, 1915, 435–9, 464–71 ll.

² Skerlecz és a zágrábi káptalan összetűzéséről megemlékezik Berényi Pál is Skerlecz műveinek fordításához írott előszavában, amelyet itt magunk is felhasználunk. V. ö. Skerlecz Miklós báró művei, Budapest, 1914, (Magyar Könyvtársági Könyvtár. XV. kötet), 8–17. ll.

Skerlecz kezdeményezésére, Gallyuff jubileumot hirdető bullájával szemben elfoglalt, s amely hosszantartó viták kiindulópontjául szolgált.

Gallyuff püspök jubileumot hirdető levelével a horvát-szlavón-dalmiát királyi helytartóság március 30-án foglalkozott. Az ülésen jelen voltak Nádasdy Ferenc bán elnöklete alatt báró Wernek sardicai vál. püspök, báró Mallenich, gróf Erdődy, gróf Niezky, Komáromy és Hajnal tanácsosok, az előadói tisztet báró Skerlecz látta el. Az ülés határozatából ugyanazon a napon a királynőhöz intézett felterjesztés szerint a királyi helytartóság tudomást szerzett a jubileum kihirdetéséről, amely a hívők nagy tömegeit, akik azt elnyerni akarják, Zágrábba jönni kényszeríti. Ez az intézkedés ellentétben áll a királynőnek azzal a rendelkezésével, amely eltiltja a távolabbi helyekre történő búcsújárásokat. Feltehető azonban, hogy ezen rendelkezéstől ilyen kivételes alkalmkor el lehetne tekinteni. A pápai elhatározásnak azonban az a célja, hogy ezekben a végtelen kínésekben könnyű szerrel mentől többen részesüljenek. Természetes, hogy az egyházi államban, ahol minden városkának megvan a maga püspöke és székesegyháza, könnyű végrehajtani a bulla rendelkezéseit, a hívők egyéb kötelességeinek elhanyagolása nélkül. Nálunk azonban a bulla szó szerinti végrehajtása, amint azt Gallyuff püspök kívánja, elviselhetetlen fáradságot és súlyos anyagi kárt jelentene az adózó nép igen nagy részére, hiszen egyesek még 30 mérföldnél is távolabbról volnának kénytelenek Zágrábba menni. Ez a népre súlyos kiadást és éppen a nyári munkaidőben tetemes munkavesztést jelent. Azt javasolja tehát a királyi helytartóság a királynőnek, hogy hasonlóan ahhoz, amidőn a királynő a közterhek könnyítése végett az adózó népet némely ünnep látogatása alól felmentette, most az 1751-i jubileum alkalmával a magyarországi egyházmegyéekben érvénytelen volt felmentést a zágrábra is terjessze ki és jelöljön ki a királynő a jubileum elnyerésére néhány várost és nagyobb helységet, ahol a gyóntatáshoz megfelelő számú pap található.¹

A magyar udvari kancellária a királyi helytartóság felterjesztésére, amelynek soraiból az uralkodói hatalom mindenhatóságát vitató aufklärista Skerlecz szelleme

¹ Orsz. Levéltár—Kanczell. oszt., 1739 ex 1776.

árad felénk, gyorsan intézkedett. Április 8-i rendeletével meghagyja az összes magyarországi püspököknek, hogy egyházmegyéjükben a jubileum elnyerésére az egyházmegye székhelyén kívül megfelelő számú alkalmas helyet jelöljenek ki.

A zágrábi püspökhöz a kancellária a következő napon külön rendeletet intéz. A báni tanács jelentéséből értesült arról a kancellária, hogy Gallyuff a jubileum elnyerésére csupán zágrábi templomokat jelölt ki. Miután ilyen szigorú rendelkezésre a bulla szövege maga sem kötelez, az eddigi szokás és gyakorlat szerint pedig egyenesen arra tanít, hogy a búcsú érvényesen elnyerhető a plébániái egyházakban is, azért, tekintettel a zágrábi egyházmegye nagy kiterjedésére, a bívók súlyos megtérülésének és a házi és mezei munkák elmulasztásának elkerülése végett felszólítja a püspököt, hogy megfelelő módon intézkedni és arról a kancelláriát értesíteni szíveskedjék.¹

Gallyuff április 14-én a kancelláriához intézett levelében válaszolt a kancellária rendeletére. Böven előadja itt, hogy ő a pápai bullában kifejezett értelmet és akaratot tekintette csupán, amidőn a jubileum elnyerését a székvárosban lévő templomok látogatásától tette függővé. Ez a kötelezettség a bullában per expressum bennfoglaltatik, s ő már csak azért se látta szükségesnek ettől eltérni, mert az eddigi jubileumokat is így ünnepelték egyházmegyéjében. Különben sem lehetne az egyes plébániákon akkora buzgóságot kifejtteni, mint magában a székvárosban. Jól tudja, hogy az ő hívei annyira vágyanak az üdvösségre, hogy nincs senki, aki a saját lelkének üdvét a zárandokút kényelmetlenségei és a házi és mezei munkák jelentéktelen késedelme elé ne helyezné, ami tulajdonképen természetes is, hiszen egy rendkívüli, csak minden huszonöt esztendőben előforduló alkalomról van szó. Meg van róla győződve a püspök, hogy egyházmegyéjében soha senkinek eszébe se jutott volna a jubileum ünneplésének könnyítését szóvatenni, ha a királyi helytartóság nem támasztott volna nehézségeket. Ebből joggal következtethet a püspök, egészen világosan Skerleczre vonatkozó célzással, a vallásos buzgóságnak és alázatnak esökkenésére, ami érthető is, amíg a kormány emberei maguk is lauybák a hit dolgában. Különös az is, hogy a katonai hatóságok, szemben a polgáriakkal, semmi

¹ Mindkét rendelet ugyanott.

okot sem találtak eddig a jubileumi rendelet megváltoztatására. Igen érdekes Gallyuff igazolólevelének befejezése, amely érdekes fényt vet írójának aggódó, sokban formákat kereső lelkiületére. Kijelenti, hogy már kibocsátott rendeletén változtatni nem engedí a lelkiismerete. De különben is itt van rendeletének IV. szakasza, amely megengedi, hogy a betegek és a más okból akadályozottak ottthon is elnyerhessék a jubileumot. Ha tehát úgy tetszik, a lazább lelkiismeretűek keressenek maguknak valami akadályt és annak ürügye alatt felmentve érezhetik magukat a székvárosba zarándoklás kötelezettsége alól, csak azután ennek lelkük ne vallja kárát.¹

Gallyuff püspök válaszfelirata április 22-én érkezett meg a kancelláriához. Mivel a püspök nem engedett a kancellária felszólításának, az pedig nem érezte magát meggyőzve Gallyuff érvelése által, nem maradt más hátra, mint sürgősen kieszközölni egy királyi rendeletet a zágrábi püspök sérelmezett rendelkezésének megváltoztatására. A kancellária, tekintettel az elintézés égselően sürgős voltára, már harmadnap részletes előterjesztést tett a királynőnek. Itt a kancellár, miután részletesen ismertetí az ügy előzményeit, annak a nézetének ad kifejezést, hogy a többi magyar püspökhöz is ugyanez a pápai bulla érkezett, mégis szükségesnek látták könnyítéseket tenni. Megtehetette volna ezt jó lelkiismerettel a zágrábi püspök is, tekintettel egyházmegyéjének nagy kiterjedésére. Azonban a püspök erre a feltevésre azonnal válaszolt, hogy a népnek nincs semmi kifogása az ő rendelkezése ellen s így nincs is szükség a bulla rendelkezéseinek megváltoztatására, az egész mozgolódás csupán a királyi helytartóság hitközömbösségére vezethető vissza. A püspöknek ez utóbbi állításával erősen szembeáll Eszterházy kancellár előterjesztésében. A kancellár szerint a királyi helytartóságot nem vezette más, hozzáintézett előterjesztésében, mint tisztán az adózó nép java és érdeke. A királyi helytartóság minden akadályt elhárítani kíván a közelgő mező munkák elvégzésének útjából, amelytől a földműves egész esztendei megélhetése függ. Sőt, a kancellár véleménye szerint a báni tanács tagjai egyenesen kötelességmulasztást követtek volna el, ha nem így járnak el a zágrábi püspök búcsúhirdető iratával kapcsolatban. Eszterházy szerint a püspök túlzott

¹ Orsz. Levéltár—Kancell. oszt. 2066 ex 1776.

lelkismereti aggályokat támasztott önmagában, ezért királyi leirat által sürgősen felhívandó, hogy már kibocsátott búcsúhirdető iratának olyan értelmezését adja pótlólag, hogy a jubileum, Zágrábon kívül, a parochiális templomok látogatásával is elnyerhető, mert ennek a rendkívüli lelki kegyelemnek elnyerését nem megnehezíteni, hanem minden módon könnyíteni kell.

Eszterházy előterjesztése a királynő teljes beleegyezésével találkozott, amint azt Mária Teréziának az előterjesztésre írt sajátkezű feljegyzése: „Völlig versanden“ is bizonyítja.¹ Teljesen a kancellári előterjesztés értelmében kelt még aznap a királyi leirat, amelyet április 30-án kézbesített ki a kancellária Gallyuff püspöknek.²

A királyi rendelet határozott hangja a püspököt gyors eselekvésre készítette. Az ügy érdemleges elintézésének további halogatása csak még jobban kiélezte volna a helyzetet és a bizonytalanságot már a hívők miatt sem volt ajánlatos tovább fenntartani. Ezért Gallyuff püspök arra határozta el magát, hogy könnyítéseket tesz a jubileum elnyerése körül, olyanformán, amint azt a királyi rendelet kívánta, másrészt azonban elvi állásfoglalását ezzel a rendelkezéssel szemben íráshán újólág kifejti a királynő előtt.

Nyilván mert maga nem értett egyet a könnyítéssel, azért vitte Gallyuff az ügyet a konzisztórium elé, s ennek határozatából adta ki Popovich Ferenc püspöki helynök május 4-én a főesperesekhez intézett rendeletét, amely a királyi rendelet által megparancsolt könnyítéseket, igen ügyes formulázással, mint a püspök jubileumot hirdető iratának szükséges magyarázatát, adja tudtul a lelkészeknek. Miután a jubileumot kihirdető püspöki levél azon szakaszát, amelyik a hívőket a templomok látogatására Zágrába szólítja, egyik-másik lelkijátsztor túlságos

¹ Orsz. Levéltár—Kancell., oszt., 2143—1776.

² Hoc interim benignis normalis dispositionibus nostris, ne longiquiores processiones instar autem adversarentur, sed neque ratio conservanda miserae contribuentis plebis, ut pro ea, quam antelata Fidelitas Vestra diocesis in se complectitur, ampliori extensione, universos eiusdem populos... cum gravibus expensis et rei familiaris dispendio Zagrabiam ad plurimum quippe dierum distantiam pro peragendo... peregrinationes suscipere debeat, et hoc illo recte tempore, dum compertus labores maxime ferverent, a quibus contribuentem plebem advocare consultum nullatenus foret. Orsz. Levéltár—Kancell., oszt., 2143 ex 1776.

szigorúsággal értelmezi, azért a püspöki helynökök szükségességnek látja kijelenteni, hogy a püspök a hívőket általában hívja ugyan a székvárosi templonok látogatására, de arra őket kényszeríteni sem akarja. Éppen azért mindazok, akik szegénység, az időjárás mostoha-sága, a rossz utak, vagy bármilyen más komoly ok miatt a székvárosba való zarándokútban akadályozva vannak, a jubileumot saját plébániájukon is elnyerhetik. Természe-tesen a lelképásztorok ennek a kedvezménynek elbírálá-sánál szigorúan lelkiismeretük szerint járjanak el.¹

A káptalani helynök rendelete gyakorlatilag ugyan eldöntötte a kérdést, de Gallyuff püspök önmagában, lelkiismeretével ezzel még nem érezte azt elintézettnak. Május 12-én egy, a királynőhöz intézett hosszú levelé-ben utalván arra, hogy az adózó és dolgozó szegény nép lelki és anyagi jóléte neki éppen úgy a szívén fekszik, akár a királyi helytartóságnak, bejelenti, hogy a királynő parancsára a jubileumot hirdető iratának már nyilváno-san megadta a kívánt értelmezést.²

De Gallyuff még ezzel sem elégedett meg. A király-nőhöz intézett leveléhez még egy emlékiratot csatolt, amelyen annak bizonyítására szentelt, hogy neki miért nem volt és nincs is joga egyetemesen felmentést adni a székesegyház látogatásának kötelezettsége alól.³ Maga az emlékirat hét pontba foglalja össze a jubileumhirdetés miatt közte és az államhatalom között támadt vélemény-különbségek lényegét, emlékiratában most ezeket veszi tárgyalás alá. Gallyuff szerint a pápai bulla más magya-rázatot nem tűrő módon kötelezőleg előírja a székesegyház meglátogatását. A zágrábi egyházmegyében a régi szokás is emelleff szól, mert ugyanez a rendelkezés volt

¹ *Paupertas, temporum injuria, viarum asperitas di-versaeque aliae esse possunt legitimae rationes, propter quas populi fors alienius major pars ab eiusmodi huc Zagrabiam comparatione excusetur, ad easque reflectendo... Paroecia-e aliusdem non in consulto declaratum: legitime impeditos gratiam hanc iubilaei tempore suo paroecia, et in proprijs consenturus.* Orsz. Levéltár-Kanczell. oszt. ad 2417 ex 1776.

² Orsz. Levéltár-Kanczell. oszt. 2417 ex 176.

³ *Demissae reflexiones super eo, an ordinarius loci possit pro potentibus etiam et non impeditis legitime, ad com-paringendum alias quatuor ecclesias ad effectum iubilaei consequendi in diocesi determinare, praetermissa cathedrali in tenoribus Bullae pontificiae nominata.* Orsz. Levéltár-Kanczell. oszt. ad 2417 ex 1776.

érvényben az 1701., 1726. és az 1751. évi jubileumoknál is. Hogy egyes magyar püspökök más rendszert alkalmaznak egyházmegyéjükben, annak szerinte két oka lehet. Maga is hallotta, hogy egyik-másik püspök Rómából engedélyt kért és kapott a bulla ezen rendelkezésének enyhítésére (Gallyuff itt nyilván Klimóra gondolt). A másik pedig, lehet, hogy egyik-másik magyarországi egyházmegyéjében már hosszabb idő óta az enyhébb fel fogásnak megfelelő szokásjog van érvényben, amit valószínűleg a felsőbbség is szentesített. Azonban az ő egyházmegyéjében ilyen szokás eddig nem volt érvényben, s a nép teljesen elégedett lévén az eddigi rendelkezésekkel, neki semmi oka sem volt a pápától könnyítést kérni. Annál kevésbé tehetta ezt, mert a székvárosba való zarándoklás kötelezettsége csak minden huszonöt esztendőben egyszer fordul elő, ezt az áldozatot pedig mindenki könnyedén meghozhatja. Különbözik sokkal könnyebb a jubileumi szertartások elvégzése a székvárosban, mint megsztyva mindenütt a plébániákon. Nem minden előzettség nélkül fejtgeti ezután Gallyuff, hogy minden hatóság egyedül illetékes a maga rendelkezéseinek értelmezésére, tehát az egyházi rendeletek értelmezésére az egyházi hatóság illetékes. Végül utal arra, hogy a jubileumot kihirdető körlevelének május 4-én kiadott utólagos értelmezése mindazok számára, akik magukat akadályozva érzik, előlíti a kérdést. Azonban szükségesnek tartja megállapítani, hogy a Zágrábra való gyalogos zarándoklást tekintettel a dolgozó nép annyira is igénytelen életmódjára, jőformán semmi anyagi megterhelést sem jelent. Viszont a családtagok a néhány napi távollétet úgy tudják egymás közt beosztani, hogy az otthoni gazdaság nem marad munkáskéz és gondozás nélkül, tehát a székvárosba történő zarándoklás semmilyen gazdasági hátránnyal sem jár. Ezekkel az érvekkel igyekezett a püspök a királytól lelkipásztori buzgóságától, a maga igazáról meggyőzni.

Ugyanazon a napon, amidőn Gallyuff püspök levetelt és emlékiratát a királynőhöz elkészítette, jubileumi rendelete ellen új támadás indult. Ezúttal a katonai hatóságok útján próbálkoztak a püspök és rendelete ellen a támadással. Gróf Nádasdy Ferenc bán május 12-én felterjesztést intéz a legfelsőbb hadi tanácshoz, melyben előadja, hogy a bán (határvidéki) ezredék tagjai, ha a jubileumot elnyerni akarják, a püspök rende-

lete szerint Zágrába kell zarándokolniok.' Ez ellen számos ok szól, azonban a püspök a Felsőg körű kifejezett parancsa nélkül rendeletét változtani nem hajlandó, ő, a bán, pedig nem akar kelemenlenséget támasztani, azért ez ügyben a legfelsőbb haditanács közvetítését kéri, addig is a határörvidéki ezredeket a legfelsőbb ellátározás megvárására utasítja.

Ez az újabb akció Gallyuff rendelkezése ellen nyilvánvalóan magán viseli Skerlecz Miklós felfogásának nyomát. A bán felterjesztés minden szava az ő szellemének bélyegét viseli magán, egészen bizonyos, hogy ő is fogalmazta. Skerleczet úgy látszik nem elégtette ki a püspökhöz intézett királyi leirat, engedékeny, mérsékelt hangja. Az a körülmény pedig, hogy a püspök csupán feltételesen, a magukat súlyos okok által akadályozva érzőkre terjesztette ki az enyhítő rendelkezést, úgyesen kihasználva alkalmasnak látszott Skerlecz szemében arra, hogy a püspök hitelét és befolyását ezzel az udvarnál kisebbitse, olybá tüntetve fel őt, mint aki a királyi rendeletnek nem mindenben engedelmeskedik. Hogy a maga szerepét ez alkalommal háttérbe szorítsa, történt most az előterjesztés más oldalról, a katonai hatóságok útján. Hogy ennek a második felterjesztésnek az öle tisztára Gallyuff személye ellen irányult és csupán az ő lehetetlenné tételére irányult, mutatja az is, hogy a püspök május 4-i értelmezése szerint a határvidéki katonák méltán tekintették magukat a megjelenésben komolyan akadályozottaknak, az újabb előterjesztés érdemi leg tehát felesleges volt, csak hogy Gallyuffon hosszúl álljanak, kavarták fel ismét az ügyet.

Nádasdy felterjesztésével a haditanács május 25-én foglalkozott. Elősenek határozatából tájékoztatta a magyar kancelláriát a bán határörvidéken felmerült kétely felől és azon ólnjának adott kifejezést, hogy jó lenne ezt a kérdést a többi egyházmegyéhez hasonlóan elintézni.

¹ Es haben die Banal Regimenter bei dem Umstande, dass das denen Graniz-Pfarreien bekant gemachte Kirchen Jubilaum für der Metropolitim Ort Agram allethe beschränket worden ist, die Vorstellung bey dem General Comando eingelegt, dass denen Granitzer die Reise mit ihren Familien nach Agram von darunten sehr beschwerlich, und nachtheilig fallen würde, weilten sie andurch auf mehrere Täge von ihren Häusern abwesend, mithin vielen Kosten, und Versaummiss ihrer Feld und Haus-Wirtschaft ausgesetzt sein müssen. Orsz. Levéltár-Kanzell. oszt. Ad 280 ex 1776.

s egyben a kancelláriát az idevonatkozó rendelkezés ki-
eszközlésére, vagy a már notán megjelent rendelet meg-
küldésére kéri.¹

A kancellária június 4-én foglalkozott a haditanács
átiratával. Határozatában megállapítja, hogy a zágrábi
püspököt már utasította volt a kancellária előterjeszté-
sére a királynő, hogy a püspök a jubileum elhyerésénél
az elfoglaltságuk vagy más ok által akadályozottak
tekintetében a többi magyarországi egyházmegye gya-
korlatához tartsa magát. A kancellária erről értesíti most
a haditanácsot és egyben újfólag előterjesztést tesz a Fel-
ségnek, hogy a püspököt ismét szólítsa fel ennek a ren-
delkezésnek betartására. Úgy is történt. A királynő
június 7-én kelt rendeletével felszólítja a püspököt, hogy
a haditanács panaszának orvoslására azonnal intézked-
jék, hogy a határőrvidék katonái és azok családjai is a
már elrendelt könnyítéseknek megfelelően nyerhessék el
a jubileumot. A királyi rendeletet egyidejűleg megkapta
a királyi helytartóság is, ahol Skerlecz aligba lehetett
megelégedve a királyi rendelet mérsékelte, a püspököt
nagyon enyhén kezelő hangjával.²

Gallyuff azonban nem nyugodott bele a királyi ren-
delettel történt újabb figyelmeztetésbe, s június közepén
ismét egy német nyelven írott emlékirattal fordult a
királynőhöz.³ A püspöknek ez az emlékirata maga is
némiúgy igazolni látszik azt, hogy különösen a székváros-
tól távolabb fekvő helységek lakosai csak kisebb szám-
ban látogattak el Zágrádba. A határőrvidékről, írja a
püspök, nem jött egy lélek se, igaz, hogy ott eltiltották a
Zágrádba zarándoklást. Kevesen jöttek Verőce megyé-
ből is, ellenben a többi megyéből, különösen a közeli
helységekéből, nagyon szép számmal jöttek. Tévedés azt
hinni, hogy ezeknek a zarándokoknak a Zágrádba jöve-
tel anyai idejüket vette volna igénybe, hogy az a házi és
mezei gazdasági munkákat komolyabban is hátráltatta
volna. Erről szó nem lehet, hiszen ezek a zarándokok jó-
formán huszonnégy órát sem töltenek a városban, egyik

¹ Orsz. Levéltár-Kanczell., oszt. 2841 ex 1776.

² Orsz. Levéltár-Kanczell., oszt. 2841 ex 1776.

³ Gallyuff promemoriája minesen keltezte, de mert hi-
vatkozik egyrészt a június 7-i királyi rendeletre, másrészt
pedig a magyar kancellária már június 24-én foglalkozik
Gallyuff újabb memorandumával, tehát teljes bizonyossággal
feltelhető, hogy az június 15—18 közt íródott. Orsz. Levéltár-
Kanczell., oszt. 3186 ex 1776.

nap délutánján, úgy három óra tájban érkeznek meg, és elvégezvén ajtatosságait, másnap délelben egy óra felé már indulhatnak is vissza falujokba.

Éppen ilyen túlzás az is, a püspök szerint, amikor a zarándoklatok nagy költségeiről beszélnek. Az itteni nép ilyen alkalmakkor, már csak alázatossághól is, az útát gyalog teszi meg, élélme egy darab sajt és kenyér, itala pedig a víz. Szállást pedig, nemcsak falun, de a városban is ingyen kapnak jószívű embertársaiktól.¹

Gallyuffnak ezek a szavai, dacára annak, hogy velük tulajdonképen a maga igazát akarja bizonyítani, arra vallanak, hogy a távolabb lakók csak mérsékelt számban vettek részt a jubileumon, nyilván éppen a nagy távolság miatt. Ezért a püspök most már nem is hadakozik az enyhítést parancsoló királyi rendelet ellen, hanem abban az irányban fejt ki aggodalmait, hogy a hívők nem tevén szószerint eleget a bulla eredeti rendelkezéseinek, lényegileg nem nyerik el a jubileumot. Gallyuffnak ez az okfejtése, amelyet emlékiratában nagyon finoman és körülmenyesen ír körül, részletesen kifejtvén, előző emlékiratához hasonlóan, hogy a többi magyarországi püspök gyakorlatára való hivatkozás őt nem elégti ki és nem nyugtatja meg a lelkiismeretét, mert azok a könnyítést vagy különleges engedély, vagy pedig egy a felsőbbség által jóváhagyott szokás alapján gyakorolják; tulajdonképen finoman burkolt támadás a lelkiközből is teljesen önkényűen intézkedő államhatalom ellen. Az emlékirat itt egyenesen tagadja, hogy királyi rendelettel megváltoztatni vagy értelmezni lehetne bármelyik pápai bulla rendelkezéseit. A királyi rendelettel szembe szállni, mely úgy is céltalan és csak további bonyodalmak szülője lett volna, nem akar a püspök, ellenben emlékiratának végén kifejezetten kéri a királyuót, hogy kegyesen tegyen valamit az ő lelkiismeretének megnyug-

¹ Das büsige Volk, um sich der Früchten des Jubilaei desto würdiger zu machen, pfleget zu Füsse zu reisen. Sein tägliche Speiss ist das Brodt und ein Stück Käss, den ein jeder in seiner Reisetasche bei sich trägt, nebst einen Geschirre in der Hand, womit, da ihm dürftet, zu seiner Erquickung frisches Wasser schöpft. Ueber dies besitzt noch das büsige Volk bei dergleichen Gelegenheit so viele Menschenliebe gegen solchane andächtige Wanderleute, dass diese nicht nur in den Dörfern, sondern auch in den Städten selbst mit einer christlichen Nächstenliebe umfassen, und ohnengeltlich beherberget zu worden pflegen. Ugyanott.

tatására, hogy azok a könnyítéssel élő hívők valóban jogszerint is élvezik-e a jubileumot. A maga igazának nyomtatékaül még egyszer felterjeszti a püspök álláspontjának részletes megokolását, szöszzerinti másolatlan mellékelyén ismét a május 12-i levélhez esatolt emlékiratát.

A kancellária június 28-án foglalkozott Gallyuff újabb emlékiratával. Eljárásából minden esetre az derül ki, hogy nem akarta kiélezni a helyzetet és az ügy gyors, végleges befejezésére törekedett. A kancellária megállapítja tehát, hogy a püspök a királyi rendelkezések mindenben eleget tett. A püspök túlzott lelkiismereti aggályait ugyan a kancellária nehezen tudja megérteni, hiszen az összes töldü magyar püspök hasonló könnyítést adott híveinek. Ha azonban a püspök lelkiismeretét mégis megnyugtatóni óhajtja a jubileum enyhítésének érvényessége felől, úgy nem marad szünára más hátra, minthogy megnyugtatósért Rómához forduljon. A kancelláriának ezt az előterjesztését a Felség is jóváhagyta s azt Gallyuffnak július 11-én ki is kézbesítették. Ezzel a királyi leirattal, amely egyenesen megmutatta a püspöknek a kivetzető utat lelkiismereti aggályaitól, az ügy úgy a királynő, mint alárendelt hatóságai, a magyar udvari kancellária és a helytartóság részéről végleg befejezést is nyert.¹

Gallyuff azonban sietett élni azzal a felhatalmazással, hogy lelkiismeretének megnyugtatósára a kuriához is fordulhat ebben az ügyben, tehát Bécsben levő agense, egyik zágrábi kanonok, útján sietve Garanpi nunciushoz fordult. Leveleében részletesen emondja, hogy a horvát-szlavon helytartóság minő lépéseket tett a királynőnél az ő jubileumi rendelkezéseinek megváltoztatása érdekében. A királyi parancs kényszerének ellen nem állhatott ugyan,² de lelkiismeretének megnyugtatósára szükségesnek tartja, hogy a nuncius eszközöljön ki számára ebben a tekintetben olyanféle felmentést a papánál, aminőt 1751-ben a váradi, az idén pedig a pécsi püs-

¹ Orsz. Levéltár-Kancelli. oszl. Ad 3186 ex 1776.

² Sed cum nec hac declaratione mea quidquam proficiscem ac accepto alio mandato Regio absolute fuissim coactus, me exemplo aliorum Diocesanorum quoad extendendum pro annibus ad Parochiales Jubileum conformare . . . Gallyuff püspök levele Garanpihoz, mellékelye a nunciushoz Pallavicini bíbornok-állantütkárhoz 1776 július 22-én intézet jelentéséhez. Archivum Vaticanum-Nunziatura di Germania, vol. 395, f. 406^v.

pök kért és kapott. Szükségesnek tartja megjegyezni, hogy püspöktársai között még hárman vannak, akik osztoznak aggályaimon.

A nuncius előtt, bár alig hat héttel azelőtt foglalta el hivatalát, már nem volt ismeretlen Gallyuff összeüt-közése a horvát szlavyon királyi helytartósággal a jubileum miatt. Garampi tehát Rómába küldött jelentésében teljes tájékozottsággal, tömören foglalja össze Gallyuff vitáját az állami hatóságokkal, természetesen erősen hangsúlyozva a püspök hiúságát és ragaszkodását a kúria iránt, amelyet éppen ez alkalommal bizonyított be fényesen, és a maga részéről természetesen a legmelegebben ajánlja Gallyuff kérelmének teljesítését. Igen érdekes, hogy a nuncius hogyan fogja fel azoknak a püspököknek az eljárását, akik saját kezdeményezésükből tettek engedélyt a hiúsú kihirdetésnél. Garampi itt azt a finom megállapítást teszi, hogy ezek a püspökök a királyi parancsban azt az elháríthatatlan akadályt látták, amelynek fenforgása lehetetlenné tette számukra a négy székvárosi templom látogatását. Nyilvánvalóan igyekeztek a püspökök híveiknek biztosítani a jubileumot, az államtalalom által megszabott keretek között, mintán azzal szembeszállni úgy sem sok reménnyel kecsegtetett volna. Tekintettel azonban arra, hogy a Gallyufféhoz hasonló kételyek a jubileum érvényét illetőleg másokham is támadhatnak, a nuncius javasolja, hogy neki is adassék meg a felhatalmazás, hogy hasonló kétely felmerülése esetén az illető püspökök a felhatalmazást haladék nélkül megadhassa.¹

¹ L'enciclopedia memoriale contiene la serie di quanto è qui accaduto a Monsignor Vescovo di Zagabria rispetto alla pubblicazione del Giubileo. Avendo egli, adesivamente alla Bolla Pontificia invitato con lettera Pastorale i fedeli della sua Diocesi di rendersi a Zagabria alla visita della Cattedrale o di altre Chiese per l'acquisto dell'indulgenza, si sono sollevati i Politici, declamando e sull'inecomodo dei diocesani, e sul danno che ne verrebbe allo Stato per l'abbandono in quei giorni delle campagne, e di altre opere servili, essendo fin giunti a formare un calcolo con cui preudevano di dimostrare, che la città di Zagabria per il Concorso de'popoli forebbe essa sola in pochi giorni maggior guadagno di quello che la Sovrana ritragga nello spazio di dieci anni dai territori nei quali si estende la detta Diocesi. In seguito di un tal paradosso esei ordine dalla Cancelleria d'Ungheria al Vescovo di dover rivoare la sua precedente lettera, pubblicare di bel nuovo la Bolla, ed estendere il giubileo a tutte le parrocchie.

Két nappal később, július 24-én kelt és a bíbornok államtitkárhoz intézett jelentésében Garanpi ismét vizs-
szatért a zágrábi püspök ügyére. Úgy látszik, Gallyuff
nem szűnt meg a nunciust agense útján ismétellen tájé-
koztatni a jubileum eseményeiről. Ily módon juttatta el
ekkor is Garanpihoz a hírt annak, hogy hívei, dacára
a polgári és katonai hatóságok rendelkezésének, nem
szűnnek meg egész Szlavóniából tömegesen Zágrábba
zarándokolni, mert gondolják és mondják is, hogy a jubi-
leumot másként elnyerniök nem lehet. A kúriánál nem

Sono io testimonio di tutti i passi dati dal degno Ves-
covo per mezzo di un suo Canonico, spedito qui a posta
per scansare l'esecuzione di un tal ordine dimostrando
anche in iscritto, che non è in poter suo di alterare in conto
alcuno la prescrizione contenuta nella Bolla dell'estensione
del Giubbileo: ma nulla avendo ciò giovato, ricorre egli ora
per mezzo mio alla Santità di N. S. supplicandolo di volergli
concedere una tal facoltà. Che se la Santità di N. S. si deg-
nerà di accudire alla istanza, potrà facilmente prescindere
dalla fin qui enunciata e odiosa circostanza e insieme tener
ferma la giusta della estensione del Giubbileo, appoggiando
la grazia al tempo che ormai è per spirare della Indulgenza,
si che tutti quelli che sono stati fuori imposti dal visitare
le quattro chiese destinate dal Vescovo, possano acquistarla
con quelle opere e con quel numero di visite, che sarà egli
per destinare nelle rispettive loro Parrocchiali.*

Non in tutte le Diocesi il Governo Temporale del luogo
ha evitate le difficoltà di quella di Zagabria. La massima
porò generale di questo ministero è stata per la visita delle
sole parrocchie nelle Campagne e molti dei Vescovi hanno
interpretato l'ordine definitivo della Corte, come un effettivo
impedimento, per cui i popoli sparsi nelle campagne non
potessero accedere alla visita delle quattro chiese designate
in ogni diocesi. Con ciò hanno per avventura rese nulle, o
almeno esposte a pericolo di nullità le assoluzioni, dispense
e grazie speciali non che l'indulgenza stessa, che dipendono
dalla esecuzione delle opere prescritte dal Sommo Pontefice
per l'acquisto del Giubbileo, ed inoltre hanno col loro esem-
pio servito a rendere inalterabile la risoluzione della Corte,
e a indisporla contro le giuste rappresentanze del Vescovo
di Zagabria, come se fossero di non peso e valore. Sarà
forse bene, che io venissi autorizzato a compiere la stessa
facoltà anche ad altri Vescovi che a me ricorressero; giacché
so che almeno tre altri Vescovi d'Ungheria son stati con-
formi alla opinione del Zagabriense. Archivum Vaticanum
Nunziatura di Germania vol. 395, ff. 401r-2r.

* Gallyuffnak ez az értesítése, különösen ami a nagy
tömegeket illeti, aligha fedi a valóságot, hiszen a királynő-
höz intézett levelében maga is említette, hogy a távolabbi
vidékekről csak kevesen jönnek. Ez az újabb akciója a nu-
nciusnál inkább Rómába intézett kérésének alátámasztására
szolgált.

ülködött nagyobb nehézségbe a zágrábi püspök kérésének elintézése. Könnyítéseket a szent év megünneplésében más püspökök is kértek és élveztek, nem volt tehát nehéz Gallyuff kérésének elintézésére is megfelelő előmenyit találni.

Az ugyanevak Habsburg uralom alá tartozó lüttihei püspök még márciusban a kúriához fordult az illetékes kölni nuncius útján, és hasonló természetű engedelményt kért az egyházmegyéje számára. A pápai szék az engedelményt szívesen meg is adta, hiszen a cél az volt, hogy mentől többen vegyenek részt a jubileumon. Az 1776 március 30-án a kölni nunciushoz küldött utasítás szerint nemcsak a lüttihei püspököknek, hanem a nunciatura egész területén a nuncius felmentést adhat a székesegyház látogatásának kötelezettsége alól, ahol az szükségesnek és célszerűnek mutatkozik.¹

Ezt a rendeletet vette most elő a kúria a zágrábi püspök által kért engedelmény megadásánál. Pallavicini bíbornok-államtitkár augusztus 3-án megküldi Garampinak a kölni nunciushoz intézett rendelet másolatát azzal, hogy az alkalmazható a zágrábi püspök kérelmére és egybéliút is, hasonló kétség felmerülése alkalmával.² Amikor a bíbornok-államtitkárnak ez az utasítása Bécsbe érkezett, a nuncius éppen Magyarországon tartózkodott. Ezért Caleppi udítore, amint azt augusztus 27-én a bíbornok-államtitkárnak jelenti, azonnal utána is küldötte az utasítást a nunciusnak, aki azt szívesen továbbítani.³ Alighogy Garampi magyarországi útjáról Bécsbe visszerkezett, szeptember 19-én, a bíbornok-államtitkárhoz tett jelentésében még egyszer megemlékezik a jubileum megünnepléséről a zágrábi egyházmegyében. Magyarországon hallotta, hogy a nép, dacára a kormányhatóságok fellépésének és az így kieszközölt könnyítéseknek, valósággal töltött a székvárosba. Májustól szeptemberig körülbelül kétszázezren járultak a székesegyházban a szentségekhez. Maga is tapasztalta magyar-

¹ A kölni nunciushoz intézett rendelet másolata megvan: Archivum Vaticanum—Nunziatura di Germania, vol. 395, f. 404 r—v.

² 1776 augusztus 3. Róma. Pallavicini bíbornok-államtitkár Garampinához. Archivum Vaticanum. Nunziatura di Germania, vol. 665, f. 133r.

³ 1776 augusztus 27. Bécs. Caleppi udítore Pallavicini bíbornok-államtitkárnak. Archivum Vaticanum—Nunziatura di Germania, vol. 423, f. 132r.

országi útja alkalmával, írja a nuncius, azt a lelkesedést, amelyet a nép, más egyházmegyéekben is, több napi járó földről siet a székvárosba zarándokolni a jubileum elnyerése végett. Amellett a házi és gazdasági munkák sem szenvednek károsodást, mert rendszeren a családok két részben teszik meg a zarándokutát. Van sok olyan község is, amelynek lakói, különös buzgóságból, meg is akarták ismételni a jubileumot.

Mire ez a jelentés, amely az utolsó híradás az aggóató lelkiismeretű zágrábi püspöknek a jubileum kihirdetésével kapcsolatos tevékenységéről, október elején megérkezett Rómába, a jubileumi ünnepségek Magyarországon már vége felé is jártak, november elejével be is zárultak végleg, hogy legközelebb, csak félszázad múlva kezdődjenek újra, más idöket és embereket találva magukkal szemben.

V.

A jubileumi bécsi történetének egyes mozzanatait Magyarországon közvetlenül a joeselinizmus rendszerének uralmára jutása előtt eléggé meggyőznek arról, hogy az elkövetkezendő rendszer, már előre vetette árnyékát, már meg volt alapozva intézményekben és a lelkekben egyaránt.

Vajjon nem az uralkodói hatalom túl tengésének, mondhatni egyedülvalóságának volt-e a jele, hogy a bécsi unciatura, amidőn egy pápai bullát után nyomtatni kíván, elhez az államhatalom részéről engedélyt kényszerül körülményesen kieszközölni. Azután ezt a bullát, amelyet úgy az uralkodó, mint a kormányzatszervek már jól ismernek, előben a cenzurázott formájában is csak a kancellária közbenjöttével juttathatja el a püspökökhöz. Itt kezdődik azután a kormányzatnak a jövő fejlődést biztosan mutató beavatkozása. Éppen úgy, mint az örökös tartományokban, ahol az említett burzgani esethöl kifolyólag a kancellária siet a javadalom megvonásának fenyegetésével kényszeríteni az ordináriusokat arra, hogy még a szoroson hittani kérdésekben is, az államhatalom szándékai és érdekei szerint cselekedjenek, hasonlóképen a magyar kancellária is. Gallyuff

¹ 1776 szeptember 19. Bécs. Garampt Pallavicini bíbornok államtitkárhoz. Archivum Vaticanum—Unciatura di Germania, vol. 423. f. 155r—v.

búcsúrendeletével kapcsolatban, mindjárt első ízben oly értelmű indítványt tesz a királynőnek, hogy az ebben a hitbéli kérdésben is egyszerűen uralkodói szóval döntjön. Azonban sem a császár, sem a királynő nem engedtek az uralkodói mindenhatóság gondolatát túlságos buzgósággal propagáló kormánysszerveknek. Mária Teréziánál ez a tartózkodás, amely kiérezhető a Gallyuffhoz intézett levelek hangjából is, nyilván arra vezethető vissza, hogy egyéniségében őszinte vallásossága és ragaszkodása a katolikus egyházhoz, még egyensúlyban van az uralkodói hatalom terjedelméről vallott felfogásával. Fiánál, a császárnál, az uralkodói hatalom már minden más tényező felett korlátlanul áll, illetőleg minden erkölcsi és gazdasági erő is csak az uralkodó és korlátlan jogára alatt álló állambatalom szolgálatában és javára működhet az állam határain belül. Ez alól éppen nem kivétel az egyház sem, sőt azt elsősorban akarja a rendszer szolgálatára nevelni és állítani. A hivatalnoki túlbuzgóság azután sokkal kisebb elvlűséggel, mint amekkora sietős buzgósággal igyekezett az új rendszert és felfogást az állami élet vérkeringésébe átviinni, amint azt a zagrábi esetről is igen jól látni.

A rendszer eredményei azonban egészen másként mutatkoztak az örökös tartományokban, mint Magyarországon. A püspökök legnagyobb része ott még közjogi jellegű kiváltságok birtokosa, s mint ilyen, szívesebben látja magát a világi hatalomtól, a császártól való függőségben, mint a Rómának való alávetettségben. Az episkopalizmusnak ebből a fejlődelmi önkényhez könnyedén simuló felfogásából könnyűszerrel nőttek ki azután alig egy évtized múlva az emsi punktátiók.

Magyarországon egészen más a helyzet. A püspökök közjogi helyzetüknél fogva a Szent Korona tagjai, s közjogi méltóságuk megóvása érdekében az országgyűlésre támaszkodhatnak, egyházi ügyekben pedig az uralkodói hatalom túlsúlyával szemben mindig Rómában kereshetnek védelmet, aminek a magyar katolikus egyház történetében tradíciója is van. A püspökök közjogi méltóságából, az országgyűlésen való szereplésükből szinte magától adódik, hogy az állami függetlenségért folytatott küzdelmek mellett mindig kifejezésre jut a magyar katolikus egyháznak hitbéli dolgokban közvetlenül Rómától való függősége. Ezért nincs talaja és nincs is nyoma a magyar katolicizmus történetében az episkopá-

ús áramlatnak. Természetesen a püspökök általában megtartják a helyes határt az egyházi dolgokban a két kompetencia: Róma és a főkegyúri jogon át érvényesülő állami hatalom között. Jól észre vehető ez a jubileum ügyében is. Klimó még a gondolatát is elhárítja magától annak, hogy ő a jubileum kihirdetését közvetlenül Rómától vegye tudomásul, mondván, hogy ő ilyen rendelkezést mindig a nunciatura, mint illetékes szerv útján szokott kapni. De ugyanakkor Rómával szemben önméltóan hivatkozik a magyar katolikus egyház jogaira és érdemeire is. Gallyuff a sok huza-vona után is csak akkor érzi nyugodtnak aggódó lelkiismeretét, amidőn megkapja a királynőtől az engedélyt, hogy Rómához fordulhasson ebben az ügyben. Általában, s ez jellemzi az akkori egyházpolitikai helyzetet, a magyar püspökök jogaik és egyházi szabadságaik védelmében mindig Rómára támaszkodnak, az állandatalom túlkapásai, a főkegyúri jog szélsőkörü érvényesítésével szemben, amíg a szentbirodalomhoz tartozó országok és tartományok püspökei a fejedelmi, illetőleg császári hatalomhoz simulnak Rómával szemben. Ezt a különbséget a magyar és a birodalmi püspökök között észrevette nyomban a kitűnő szemű és éleselméjű Garampi nuncius, aki ezért jelentette 1776-ban magyarországi utazása után a pápának, hogy a magyar püspökök hűlebbek az egyház tanításához és a Szentszékhez, mint az örökös tartományok püspökei, s erejüket növeli, hogy testületet alkotnak, nem úgy, mint a birodalomhoz tartozóak.¹ De tudta ezt II. József is, s azért sietett a magyar trón elfoglalása után a kúria és a magyar katolicizmus között a kapcsolatot meglazítani. Már 1781 nyarán, amidőn a nuncius ismét Magyarországra kívánt utazni, II. József megakadályozta ezt azért, hogy a nuncius ne ébresszen utazásán újabb szimpátiákat Róma iránt.²

Az 1776-i jubileum tehát nincs minden történeti jelentőség híján. Az utolsó nagyszabású demonstrációja arnyalati különbségekkel is, de teljes egészükben Róma mellett álltak. A hívők sokaságához pedig még nem hatoltak el a felvilágosodás eszméi, ezek, amennyiben Magyar volt ez a magyar katolikus egyháznak Róma mellett, II. József egyházpolitikai eszméinek diadala jutása

¹ Lásd erről részletesebben: *Römische Quartalschrift*, 1926, 335-6, 349-50. II.

² Paul Mitrofanov: *Joseph II. Wien*, 1910, 679. I.

előtt. Ha eredményeiben nézzük, úgy találjuk, hogy a magyar püspökök, ha az egyéni felfogásból következő országra már eljutottak, még csak a kastélyok és vidéki udvarházak, kevésszámú külföldi műveltségű tanár és litterator könyvtárszobáiban voltak otthonosak, ahol Fel-ler abbé is találkozott velük. A nagy tömeg azonban, ha nem is mindenütt öntudatos meggyőződésből, hanem tradicionális szokásból követi ez alkalommal is a vallás parancsait, különösen ott és akkor, ha ezeknek az életviszonyaihoz megfelelő formában van módja eleget tenni. Az államhatalom maga pedig ekkor még nyíltan nem ellenséges egy ilyen Róma mellett való tüntetéssel azonos egyházi ünneppel szemben, ez a jóindulat még kétségkívül Mária Terézia személyes érzéseihez vezethető vissza, de esendben már igyekeznek eléje akadályokat gördíteni. Ezt az engesztelékeny, hékás hangulatot, amelyet a lelkekben az 1776-i jubileum megteremtett, hosszú időre elnyomta, csaknem megsemmisítően elsöpörte aztán a II. József egyeduralmával kezdődő egyházpolitikai forradalom.

Tóth László.

Történeti irodalom.

Kazal Zsigmond: A magyar mezőgazdaság története a honfoglalás előtti időktől az újabb korig. Előszóval ellátta Czettler Jenő. Budapest, 1927. 215 l.

Ismét egy könyv, amelynek hiányát a szakkörök régóta súlyosan érzik, és amelynek megírása mégsem volt időszere. Ma Acsádi Ignác, a magyar gazdaságtörténet egyik legtermékenyebb művelője, jogosan mondhatta' egy emberöltővel ezelőtt a gazdaságtörténetről, hogy „gyermekkorát éli ez a tudományszak minálunk s nem mondhatni, hogy bármi fényes lendületet vett a külföldön, bármi dús tanúsággal jutalmazza ott művelőinek fáradozásait, első évei nálunk valóni gyöngéd ápolásban, szerelők gondozásban repültek volna elő”. — még inkább elmondhatta volna ezt és elmondhatjuk ma is a mezőgazdaságtörténetről.

Általánosan ismert tény, hogy miután Európa nyugati államai már a XVII. század második felétől kezdve igyekeztek a merkantil gazdasági rendszerre áttérni, Magyarország gazdasági életében egész a legutolsó évtizedekig a mezőgazdaság dominált, s a XVII. és XVIII. század általános iparfejlesztési mozgalomának szele éppen csak az ország nyugati széléit érintette. Mindezeknek dacára nincs a magyar mezőgazdaság múltjának egyetlen korszaka sem, amelynek története behatóan meg volna világítva, sőt az alapelvek sincsenek lefektetve, amelyekhez a jövő kutatásuk igazodnia kellene. Mert Acsádi előbb idézett dolgozatát nem tekintetjük ilyenek.

Ilyen körülmények között a magyar gazdaságtörténetre szomorúan jellemzőnek kell regisztrálnunk azt aényt, hogy a magyar mezőgazdaság történetének megírására — hiányát érezve, — dilettánsnak kellett vállalkoznia, aki lehet nagyon kiváló gyakorlati gazda, de nem történész, saját bevallása szerint az aklevéles forrásanyag majdnem kizárólagos nyelvében, a latinban is idegen, és akinek történeti szakképzettsége, methodikai ismeretei nincsenek, sőt a vonatkozó szakirodalmat sem ismeri. Hogy csak a legszenberűbbeket említsük, nem ismeri Wenzel mezőgazdaságtörténetét, Tagányi

¹ A magyar gazdaságtörténet feladatai. — Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1895. 137. l.

cikkeit a magyar földközösségről, nincs tudomása Eckhart Ferenc művéről és a reugeteg értékes mezőgazdasági anyagot tartalmazó, sajnos, rövid ideig élt Magyar Gazdaságtörténeti Szemlééről sem. Legalább jelen munkából nem tudtuk megállapítani, hogy szerzője ezeket felhasználta volna, s emiatt a könyv végén felsorolt „forrásmunkák” között sem található. Pedig a magyar mezőgazdaság történetét a honfoglalás előtti időktől a legújabb korig összefoglaló munkában tárgyalni csak egy esetben látjuk indokoltnak: ha hozzáértő szakember a vonatkozó irodalom pontos felhasználásával igyekeznék megfogalmazni és megjelölni azokat a problémákat, amelyeknek megoldása a legsürgősebb, hogy megkezdődhessen a részletmunka, az esetleg évtizedek múlva megirandó szintézis számára.

Felteslegesnek tartjuk részleteiben is tárgyalni ezt a könyvet. Bár olvasásakor benyomásunk az volt, hogy a magyar gazdaságtörténet nem sokat nyert vele, — s egyetlen pozitív eredménye az lesz, hogy azoknak a gazdáknak, akiket a magyar történelem különben nem nagyon érdekelne, valami képet mégis fog nyújtani a magyar gazdaságtörténetről, — nem tagadhatjuk meg elismerésünket a könyv szerzőjéért azért a jóakaratóért, amely e könyv megírására indította.

Pleidell Ambrus.

Esztergom Emléppái. Annales Strigonienses. Az Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat közlönye. III. évfolyam 1. és 2. szám. Esztergom, 1927.

A lassan bár, de szépen fejlődő „Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat” évi kiadványa, amely eddig évenként egy füzetben jelent meg, 1927-ben két füzetben látott napvilágot, ami mindenesetre a Társulat izmosulásának és fejlődésének egyik örvendétes jele.

Az évfolyam 1. füzetében Keményfy Kálmán Dániel meleg szavakkal s szeretettel méltatja Esztergom néhai hírneves történész-kanonokját, Pór Antalt, s nemcsak életfolyását rajzolja meg, hanem röviden írja működésével, kulturális és művészeti alkotásával, végül Pór kedves és szeretetreméltó egyéniségével is foglalkozik. A történészek szempontjából helyes lett volna függelék képen Pór műveinek bibliográfiáját is összeállítani.

Szőcs Elemér, az immár köztismet középkori vártopográfus folytatja Esztergom vára története és topográfiája tárgyalását s ismerteti a várban 1304—1334 közt történt építkezéseket.

Dr. Sántha József városi tanácsos Esztergomnak 1848 49. évi történetével kezd foglalkozni s vizsgálódásának célja, hogy kikutassa, hogy miképen hatott a szabadsághozszalom Esztergom népére. Sinka Ferenc Pál immár harmadik köz-

leményben folytatja Esztergom vármegye öskoráró, szóló tanulmányát. Végezetül a Társulat 1926 évi közgyűléséről készült jelentést olvassuk. A közgyűlés kiemelkedő programpontja Walter Gyula nagyprépostnak a mohácsi vészéről tartott emlékbeszéde volt. Sinka Ferenc Pál és dr. Balogh Albin múzeumi igazgató évi jelentésével az első füzet befejezést nyert.

A 2. füzet első két cikke Csernoch János emlékének van szentelve. Leopold Antal parentálja el XII. János prímást, nagyságához méltó, magasan ívelő gondolatokkal; a néhai érsek kedves ódatkanonokja, Drabos János pedig Csernochnak az esztergomi érseki székhöz kifejtett nagyszabású és sokoldalú főpásztori tevékenységét ismerleti, s itt szó esik a róánk nézve nagyfontosságú Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III. kötet kiadási körülményeiről is.

A 2. füzet cikkei között terjedelemeire nézve legnagyobb dr. Lukács Pálnak „Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vesz idején (1500-1527)” című dolgozata, amely a bolognai egyetem könyvtárában őrzött nagyértékű káptalani jegyzőkönyvek alapján készült. Szerző dolgozatát hat részre osztja, s a káptalani jövedelmek, helyesebben ezek kezelésének és bérbeadásának ismertetése után a káptalan gazdasági szervezetének, majd a jövedelmek szétosztásának, azután ismét a kisebb jövedelmek ismertetésének tárgyalására tér át, azután a káptalani belső ügyek című, igen rövid fejezet után a jegyzőkönyvekből összeállítja az esztergomi kanonokok 1500-1527 közti névsorát, s ez cikkének legsikerültebb fejezete, amellyel eredményesen kiegészíti Kollányinak idevágó közismert munkáját.

A cikk besztását illetőleg szerintünk talán logikusabb lett volna először lehetőleg megállapítani a káptalan akkori vagyonát, összeállítani a káptalan „majorság”-ait, helyesebben birtokait és egyéb jövedelmi forrásait, azután lehetőleg számszerűen kimutatni a jövedelmeket, ami a divíziók alapján nem lett volna túlszűz, majd át kellett volna térni a jövedelmek kezelésrendszerének, a kezelés mikéntjének, a jövedelmszétosztás módjainak ismertetésére, nem felelkezve meg a káptalani belső életéről, a konzisztóriumok megtartásának, a káptalani önkormányzatnak részleteire vonatkozó adatok feldolgozásáról sem.

Azból a nagyértékű szöveg-részletből, melyet feldolgozás helyett szerző közöl, sok olyant is meg lehet állapítani, ami szerző figyelmét úgy látszik elkerülte. Így pl. a káptalani konzisztórium magánjogi követelések behajtására igénybe vehető „censuras ecclesiasticas”, s ezeket alkalmazhatta pl. a szenttamási préposttal szemben is, de úgy látszik, Tamás salonai püspököt ilyenért cenzurálni nem lehetett. Vagy pl. hogy officinális hivatalú püspök is vállalt, mint ahogy pl. a Szent Anna-városrész officinális 1507-ben a „dominus

episcopus Sanctuarientis", a salonai püspök pedig Csév és Bajon tiszteje volt.

A közölt töredékből látjuk pl. hogy a káptalan jövedelmét nemcsak a tizedek, vámok, hanem a possessiók után járó termény, munka és pénzbeli, azaz egyszóval úrbéri szolgáltatások, s így többek közt a Szent György-, Szent Mihály- és Szent Márton-napi adók, a hűsvágás vagy mészárszék hozadéka stb. is képezték.

Szerző mindenestre nagy szolgálatot tett a tudományoknak, midőn a jegyzőkönyvekre a figyelmet felhívta, azonban talán helyesebb lett volna a részletes feldolgozás helyett a jegyzőkönyvek teljes szövegét közölni, annál is inkább, mert a feldolgozáshoz némi egyházi jogi ismeretek is szükségesek.

A kanonokok névsorában „Asszonypataki” (De Rivulo Dominarum) Jakab neve: *Nagybányai*-ra helyesbítendő.

P. Virágh Rajmund Szent Ferenc centenáriuma alkalmából az esztergomi franciskánusok történetéhez járul néhány adalékkal a végül az 1927-ben Szent Ferenc VII. centenáriuma alkalmából tartott társulati díszközgyűlésről kiadott hivatalos beszámoló rekeszti be a tartalmas füzetet.

Mindenestre őszinte köszönetet érdemel a Társulat és annak derék vezetősége, hogy igyekszik teljes erejével és minden eszközzel felkelteni és ösztentartani a szűkebb háza és annak dicsőséges múltja iránti érdeklődést. Vajha a csonka ország többi vármegyéi és városai követnék az esztergomiak példáját.

Dr. Iványi Béla.

Juhász Kálmán: A csanádi püspökség. Arad, „Vasárnap”. Minorita Kultúrház, 1927. 32 r. 21 lap.

A magyar birodalom testéből részben vagy egészben kiszakított katolikus egyházmegyék, amennyire új, nyomasztó helyzetükben ezt egyáltalán tehetik, dicséretes buzgalommal ápolják dicsőséges múltjuk emlékét, mintegy néma állatközlésként azon elnyomó szisztémával szemben, mely az új, utódállamok részéről nemcsak az alattvalók nyelvét és nemzetiségét, hanem hitét, vallását is fenyegeti. Az elnyomásban kétségtelenül Románia vezet, de kétségtelenül Erdély katolikus magyarsága ápolja legmúltóbban történelmi hagyományait, amint azt több értékes történelmi monográfia tanúsítja: hogy csak a maguk körében maradjanak.

A csanádi egyházmegye a trianoni „löke” folytán nem is egy idegen úr alá került, hanem három részre szakadt. Egy töredéke megmaradt Csonka Magyarországnál, legnagyobb részén osztozik Románia és Szerbia. Hogy az így szétszakított részek egyházi jogilag később hogyan helyezkednek el, azt ma csak találgatni lehet, de annál fontosabb, úgy nemzeti, mint katolikus szempontból, hogy a közös múlt, a

történelmi összetartozandóság érzése elevenen megmaradjon elszakított vércünk lelkében. Ezt a célt segíti elő Juhász Kálmánnak egyébként teljesen apolitikus kis füzetke, amelynek külön érdeme, hogy moudanivalóját a legegyszerűbb ember számára is érthető módon és, gyakran nyilvánvaló álmegtágadással, egészen röviden adja elő. Akik csak kevéssé is érdeklődtek az utolsó években a magyar egyháztörténet iradaiban irant, azok nagyon jól ismerik a szerző munkásságát ezen a téren, amely eddig is elsősorban a esanádi egyházmegyéhez fűződött. Emléfgyva hibakeresés és kritika itt felesleges. Az a munkácska terjedelménél és nyilvánvaló céljánál fogva természetesen, hogy tudományos szempontból novumot nem hoz, bár mint kompendium jó, s bizonyos főkig hiányt pótol. Szuljekifv véleményem szerint egyébként a mai viszonyok közt gyakran többet ér egy-egy ilyen igénytelen könyveska, mint egy igen komoly képű monográfia, amely methodikusán, kifogástalanul dolgoz fel „egy fél vagy egy egész püspököt”, hogy Johannes Haller kifejezésével éljek.

P. F.

Opočenská, Marie: Slovenika uherských listin v domácin dvorním a státním archivu ve Vídni (1243-1490). Publikace archivu ministerstva zahraničních věcí. Řada II. č. 2. Prága. 1927. 64. l. 8⁶.

Ez a könyveska annak a munkaprogramnak a gyümölese, melynek célja eseh és szlovák tudományos erők vezetése mellett Felső-Magyarország (Slovensko) történetére vonatkozó oklevelek, kütfők összeírása 1490-ig. Opočenská, jelen regestagyűjtemény szerzője, a bécsi, udvari és állami levéltár anyagát dolgozta fel. Az oklevelek regestái, s az azokat kísérő jegyzetek latin nyelven vannak írva, ami lehetővé teszi, hogy a gyűjteményt eseh nyelvben járathat kulató is haszonnal forgathassa. Már az első regesta is egy olyan Árpádkori oklevélről szól, mely *Szentpétery*. „Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében” fel nem található. Az oklevél, mely — úgy látszik — nincs még kiadva, IV. Béla királynak 1248. jan. 24-én, Nyitrán, kelt adománylevele Simon ispán részére. Bár Opočenská nem tudott minden magyar forráskiadványban utánanézni, vajjon ez vagy amaz oklevél nincs-e már publikálva, bizonyosra veszem, hogy gyűjteményében a kiadatlán oklevelek száma jelentékeny. Így csak felemlítem, Opočenska szerint például nincs még közölve Erzsébet anyakirálynő 1290-ben, Aranyoson kelt adománylevele, melyben a verőesi hosperek terragiunát szerzik meg a prédikáló harátoz, s ama békeszerződés, melyet III. András kötött Alberttel 1291-ben. Hainburgban. A regestákat megelőző tanulmányban a közzétett anyag sorsáról ír a szerző, arról, hogyan, mi képen kerültek ezek az oklevelek Bécsbe. A eseh nyelvet nem értő olvasót egy francia nyelvű „Résumé” tájékoztatja az eredményekről.

Váczy Péter.

Iványi Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Budapest, 1926. Kiadja a M. T. Akadémia, 135 l.

Illes József *Bevezetés a magyar jog történetébe* című munkájában szépen megrajzolja a kodifikáció két irányának mozgalmasságát, amelyen két hatalmas határozás a Hármas-könyv és az 1584-ben megjelent *Decreta, constitutiones et articuli...* című törvénygyűjtemény. Míg azonban az első megalkotójával, Werbőczyvel, ha nem is eleget, de mégis foglalkozott irodalmunk, addig első törvénygyűjteményünk kiadójáról, Mossóczy Zakariásról, csak egyes elszórt adatokat találunk történetirodalmunkban.

Ennek a hiánynak a pótlására vállalkozott akadémiai székfoglalójával Iványi Béla, hogy méltó emléket állítson e nagyérdemű jogtulósoknak. Munkája tulajdonképp négy részre oszlik: az elsőben a M. család eredetét tisztázza és M. élete történetét rajzolja meg (7—42. ll.), a másodikban a Corpus Juris létrejöttének történetét világítja meg (43—69. ll.), a harmadikban M. könyvtárának sorsát vázolja (69—83. ll.), s a negyedikben, a Függelékben, a fontosabb levéltári emlékeket és M. könyvtárának általa megtulált részletes inventáriumát közli (84—135. ll.).

Ami a család történetét illeti, mindenekelőtt tisztázza azt, hogy a XVI. századtól jól ismert M. László, kamarai tisztviselő, és M. Z. két különböző családból való, tehát előbbi utóbbinak atyja nem lehetett. Az 1542-ben született M. Z. neve tulajdonképp Robosznik volt, s a M. nevet szülőfalujától vette. Hogy iskoláit hol végezte, nem tudjuk, de nagyon kiváló eszű és képzettségű ifjúnak kellett lennie, mert az ismeretlen családból származó s prolektorokkal nem rendelkező M. már 20 éves kora előtt nyitrai kanonok és a nyitrai adminisztrátor vikáriusa, 30 éves korában pedig tiszti e. püspök és kir. tanácsos! 1578-ban váci püspök és pilisi apát, hamarosan megkapta a ludányi apátságot is s végül 1582-ben nyitrai püspök lett. Sajnos, ez a kiváló férfi sokat betegeskedett, valószínűleg gyomorhaja kínozza, s 1587-ben, tehát alig 45 éves korában meghalt.

Mint említettük, már fiatalon a nyitrai adminisztrátor vikáriusa, tehát a szentszék elnöke, — az 1574: XVII. a felső részéről és a pozsonyi törvénytájról fellebezett perek felülvizsgálatára a kir. helytartó mellé rendelt bírónak. — Állandóan résztvett a királyi és nádori helytartói oklávákban, gyakran szerepelt különböző ügyekben mint királyi biztos és delegált bíró, adott jogi véleményeket, s amikor a nyitrai püspökség megürösödött, a váci püspök őt, mint a magyar jog kitünő ismerőjét, ajánlotta a felszéknek.

Kitünő jogásznak kellett tehát lennie, aki nagy gyakorlati tapasztalatokkal is bírt, s így megérthetjük, hogy látva az annyira szükséges, lehetőleg hibátlan s teljes törvénygyűjtemény hiányát, az a gondolat vetődött fel benne,

hogy ezen valami módon segítsen. Hogy milyenek voltak az állapotok e téren, azt épp műve bevezetéséből tudjuk. Igyekezett tehát összegyűjteni a törvényeket tartalmazó kéziratos gyűjteményeket, megegyezte az irodalomban *Uosvay-Codex* néven ismert kéziratot s ezek alapján akarta a magyar törvények kiadását előkészíteni. M., mint tudjuk, először Swanbucsnak adta át gyűjteménye egy részét, aki azt Bonfiniusának 1581-i kiadásában közze is tette, 1584-ben azonban ő és jó barátja, Telegdi pécsi püspök költségén napvilágot látott *Decreta etc.* címmel a nagy gyűjtemény, amely azonban M. munkája, s csak a végén levő indexet tartják némelyek Telegdi művének. Az 1628-i, második kiadás is iuxta Tirnaviensium, tehát ennek az alapján készült, de ebbe azután már felvétellett a *Hűrnaskönyv* is.

A harmadik rész, mint említettük, M. könyvtárát ismereti a szerző által megtalált Inventárium alapján, amely arról tesz bizonyosságot, hogy az ezer kötetet meghaladó könyvtár tulajdonosa nagy könyvbarát és gyűjtő volt.

De Iványi munkájának értékét nemcsak ezek az eredmények adják meg. Tudjuk róla, hogy ő ma Nagy-Magyarország levéltárainak egyik legalaposabb ismerője s így nemcsak értékezőse tulajdonképeni tárgya egyes kérdéseit tudja nagyon jól megvilágítani egy-egy elrejtett levéltári adat felhasználásával, hanem oly kérdésekről is nagyon érdekes s új dolgokat tud mondani, amelyek munkája közben valamiféle vonatkozásban felmerültek. Így pl. az 1598:VII. kapesán, amely arról szól, hogy a király segegyezze azokat az ifjakat, kik főiskolai tanulmányokat akarnak végezni, egész sorát adja az érdekes példáknak, hogy ezt mennyire meg is tartották (11—12. ll.); — a XVI. századi hivatalnok pályára jellemző M. László élete, amelyre egy lapnyi levéltári adatot sorol fel hazai és lécsi levéltárakból (érdemes volna feldolgozni!); a 45. lapon felsorolja azokat az országgyűléseket, amelyekről csak annyit tudunk, hogy megtartottak, de eredményeik teljesen feledésbe mentek (44—45. ll.). Részletesen tárgyalja a XV—XVI. századi törvényki hirdetési módokat (39—54. ll.); részletesen leírja az eddig még nem ismertetett debreceni törvénygyűjteményt, mely a ref. kollégium könyvtárában őriztetik (57—60. ll.); a 35—38. lapokon bemutatja azokat, akikkel, mint korának irodalmi s egyéb tekintetben is kiváló egyéniségeivel élénk összeköttetésben állt (Telegdi M., Oláh M., Bornemisza Pál, Verancsics A., Radéczi István, Sambucus, Gyulai Torda Zs., Illieini Péter, Nicasius Ellebodin, Castellanus, pozsonyi orvos és kanonok), s így érdekes adatokat szolgáltat ahhoz a humanista körhöz, amelynek történetével érdemes volna alaposabban foglalkozni. Ehhez a körhöz tartozott Istvánffy is, akivel bizonyára sokat érintkezett, s akinek kiadatlann versei közt több van a fentebb említettekhez.

Néhány megjegyzésünket a következőkben tesszük meg.

M. a kamarához intézett, járandóságait sürgető kérésében a legmagyobb szegénységről panaszkodik, akinek „egy darab kenyere sem akad”, a szerző hajlandó ezt szószerial venni, mert „nem tehetjük fel — írja —, hogy magas állású egyházi férfiu létére egy tekintélyes kormányzóket akart volna szinte becsapni és meslerségesen számlalul ébresztve a maga részére kedvezően hangolni” (34. l.). Egy kir. tanácsosi sulláriumot, kanonoki jövedelmet és fizetélérletet élvező, különböző ügyekben napidíj mellett eljáró c. püspök nem lehetett akkora szegénységben, bár kétségtelen, hogy e jövedelmek pontosaknak s biztosaknak akkor éppen nem voltak mondhatók; de ez a hang nem volt szokatlan ebben az időben, s nem tartották debonesztalónak még magasállásúak sem így könyörögni, illetőleg így megpróbálni a kamarától kilárogolni a járandóságukat, mert ez nem szeretett fizetni, még ha tudott is.

A 39. lapon elírás lehet a „nimum”, mert így nincsen értelme a mondatnak, hanem „ab hoste *minimum* tuncus”, amikor Nyitra megerősítéséről számol be. A törvényeknek az egyes vármegyék s városok részére való megküldéséről első ízben nem az 1471:XXXI. t.-e. intézkedett, mert már az 1459:XXX. t.-e. szól róla (Sylloge 171. l.), sőt V. László 1454-i törvénye is Szabolcs megyéhez intézett királyi levél formájában maradt fenn a Kállay-levéltárban.

Iványi Béla szép tanulmánya azonban történetirodalmunknak egy nagy hiányára és mulasztására hívja fel figyelmünket, arra t. i. hogy még ma sincs olyan törvénygyűjteményünk, amely az összes ismert törvényeinket kritikai kiadásban foglalná magában, s így sajnos, M. dedikációjának ismert szavai még ma is bizonyos tekintetben aktuálisak, nem nagy dícséretére történetirodalmunknak!

Holub József.

J. Hudita: Histoire des Relations Diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVII. siècle (1635—1683).

Thèse pour le Doctorat es Lettres. Présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, 1927. 8°, 432 l.

J. Hudita: Répertoire des Documents concernant les Négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au Paris, 1926. 8°, 260 l.

Hudita, kisenévi tanár e két vastkos kötetre terjedő munkája megérdemli komoly figyelmünket. Midőn e munkát ismertetni akarjuk, lehetetlen elmellőznünk Jorgának bírálatát, mely a *Revue Historique du Sud-Est Européen* (No. 7—8.)-ban jelent meg. Sőt azt hisszük, hogy nem lesz érdektelen Hudita kötetének ismertetésében Jorga észrevételeit is megbeszelnünk.

Hudita még kezdő, de rendkívüli szorgalmat fejtett ki a

levéltári anyag kutatásában és ezért igen sokat tanulhatunk munkájából. Nem elégszik meg a szorosan vett erdélyi-francia érintkezések ismertetésével, hanem fejtegeti a lengyel-francia, a török-francia viszonyokat és más, ezekkel kapcsolatos kérdéseket is. Találó megjegyzései vannak különösen XIV. Lajos török vagy erdélyi politikájáról. Általában a politikai motívumok kutatása iránt szerencsés érzékét el nem tagadhatjuk.

De minden dícséretes tulajdonsága mellett munkája ki nem elégítheti az olvasót. Most Hudita, hogy most egyebet ne említsünk, nem ismeri eléggé Erdély belső történetét. A magyar nyelvű történetírást egyáltalán nem ismeri. Innen van az, hogy legalaposabb fejtegetései is néha a tájékozatlanság benyomását teszik reánk. Nem bírja kellően megbírálni a diplomáciai jelentéseket, mivel nem ismeri a viszonyokat, amelyekre vonatkoznak. E hibával van kapcsolatban előadásának terjengőssége is. Szerfelett részletes, a diplomáciai tárgyalások történetének összeszorításához még nem ért. Részletei a kutatót érdeklik, de az olvasó tümörséget kívánna a szerzőtől s az eseményeknek világosabb áttekinthetőségét.

Jorga nagyon elégtelen Hudita történetírói módszerével. Bíráló észrevételei először is a *Histoire des Relations* bevezetésére vonatkoznak, mely, az igaz, hogy igen fogypatékos és líbás.

Jorga azt állítja, hogy Hudita oly tárggyal foglalkozik, „quo les Magyars — et pas eux seuls — ont depuis longtems étudiés dans les dernières minutes — bien que sans avoir recouru à la source diplomatique française”. Jorga téved. A magyar történelírók már évtizedek óta sokat foglalkoztak a XVII. századi francia és erdélyi diplomáciai kapcsolatoknak történetével. Merítettek az irodalomból, s egyébék közt a párizsi levéltárakból is. Elég Petrovich, Marezali, Gergely Samu, Károlyi Árpád, Molnár József, Kont Ignác stb. neveit említenünk, ha csupán a párizsi levéltárak használatát vesszük figyelembe. De természetes, hogy más levéltárak és a kiadványok is figyelembe vevendők. Elismorjük azonban, hogy újabban a román kutatók sok becses levéltári publikáció által gyarapították ismereteinket, különösen a XVII. századi erdélyi történetre nézve. E kutatókhoz csatlakozik most Hudita is, akiről el kell ismernünk, hogy a magyar tudósok nem magyar nyelvű munkáit, vagy kiadványait gondosan átnézte. De ez nem óvta meg nagy tévedésektől, különösen a *Histoire* bevezető fejezetében. Jorga mellán ütközik meg a Bevezetés ez első sorain: „Après la victoire de Mohacz (Molnás helyett) en 1526, les Turcs s'emparèrent d'une partie de la Hongrie. L'autre partie, la Hongrie supérieure, passa en même temps que la couronne du royaume à la maison d'Autriche.” A szerző tehát azt hiszi, hogy a török hódítás kora már 1526-ban kezdődött s így az 1541-ig terjedő évek tör-

tétele ismeretlen előtte. Igaza van Jorgának abban is, hogy hibáztatja Huditának ezt az összefoglalását: „Les Princes de Transylvanie... cherchaient à s'agrandir dans la Hongrie supérieure. Dans ce but ils trouvaient toujours des appuis parmi les habitans de la Hongrie, d'abord à cause, de leur mécontentement de l'administration autrichienne, ensuite à cause de leur protestantisme qui leur faisait voir dans ces Princes — passés à la religion réformée des le XVII. siècle — des protecteurs de la religion.” Hudita tehát azt hiszi, hogy a XVI. századi erdélyi fejedelmek — a katolikus Báthoryak is — kálvinisták voltak. Azt, hogy a Habsburg-uralom alatt élő valamennyi XVII. századi magyar protestánsnak hiszi-e, nem olvashatjuk ki egészen világosan nem eléggé szabatos előadásából. Talán csak azt akarta mondani, hogy az észak-keleti részek magyarjait vallási szimpátiák is kapcsolták az erdélyi fejedelmek törekvéséhez. Egyetértünk Jorgával abban is, hogy Huditának nem kellett volna Hammerre támaszkodva ezt írnia: „Bethlen Gabor, n'ayant pas réussi à prendre la couronne de Hongrie, demanda aux Turcs de lui permettre de réunir à la Transylvanie, les deux Principautés roumaines de Moldavie et de Valachie, dans l'intention de reconstruire l'ancienne Dacie et de prendre, „le titre de roi de Dacie”. Bethlen ambíciója messzebb terjedt. Egész Magyarországnak ura akart lenni, egyrészt a német császár, másrészt a szultán szövetségének felhasználásával. A Hammer által emlegetett „dáciai királyság” sok zavart okozott a történetírásban, még a magyarban is. Hudita idézett sorait így folytatja: „Ne pouvant pas davantage réaliser ce projet, il dirigea son ambition vers la Pologne, dont il espéra occuper le trône...” Jorga ezen a megjegyzésen is fennakad, ezt mondván: „Ses projets sur la Couronne de Pologne sont aussi bien douteux, car il n'avait ni les droits d'un Gabriel Báthory, ni la tendance vers les aventures de George Rákoczy II.” Jorgának ez a megjegyzése nem igen érthető, mert egészen bizonyos, hogy Bethlen élete utolsó éveiben sokat foglalkozott a lengyel trón megszerzése gondolatával. Ha megéri Gusztáv Adolfnak beavatkozását a német háborúba, lengyel trónkivételése bizonyára jelentékeny tényezője lett volna az európai történetnek. Itt tehát nem tévedett Hudita, mert oly kiváló munkára hivatkozott, mint aminő Roderich Goos: Oesterreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen, Wien, 1911. Kár, hogy Hudita ez alkalommal Albert Lefaiivre-re is hivatkozott. Pedig ennek könyve: Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie, csak „médiocre compilation”, mint ahogy Jorga helyesen jellemzi. Hudita exkurziói Erdély XVI. századi történetének terére rendszeresen szerencsétlenül végződnek. Jorga nem ok nélkül esővélja fejét, midőn Hudita e mondatait olvassa: „En 1514, après une insurrection de paysans, qui fut terriblement réprimée par les Seigneurs hongrois avec l'aide de Jean Szapolyai, prince de Transylva-

nie, la Diète de Hongrie avoit accepté une compilation faite par Verboezy — d'après le droit public du pays, et intitulée *Decretum bipartitum juris consuetudinarii*. Selon cette législation, les nobles avoient tous les droits tandis que les paysans sans étaient réduits à la servitude." Jorga erre helyesen jegyzi meg, hogy Szapolyai (így írjuk most névél) a mohácsi vész előtt még csak vajdája volt Erdélynek s hogy az erdélyi jobbágyságot nem a Werbőczy kódexe alapította meg. Hozzátehetette volna még, hogy Werbőczy *opus tripartitum*-át nem lehet *Decretum bipartitum*-nak nevezni, még ha Louis Léger tekintélyere hivatkozunk is. Másrészt igaz, hogy az 1544-i törvényhozás súlyosbította a jobbágyság helyzetét. Igen rossz néven veszi Jorga Hudítának, hogy Torda városát *Bem* nevezi Turdának, noha annak a környékén ölték meg Mihály vajdát.

Pedig akármilyen szent emlékek is esatolják a Turda névhez a románokat, az erdélyi történet újabkori nem magyar nyelvű forrásai is csak Turdát emlegetnek és nem Turdát. Azt hiszem, Jorga meg lehetne elégedve Hudita tamar hazafiságával. Hiszen mint Jorga bírálataiban a románokat Erdély „laborigénes”-jeinek nevezi, Hudita is azt mondja (27. l.): „La population roumaine, privée de sa noblesse qui s'était dénationalisée après la conquête de la Transylvanie par les Hongrois.” E hazafias fantáziák körébe tartozik a székelyeknek román eredete is. Mind e fantasztikus meséket ez a folyóirat már elég alaposan szétboncolta, úgyhogy kár volna rójuk több szót vesztegetni.

Nem értjük Jorgának következő megjegyzését: „Je ne erois pas qu'on puisse considérer comme un vrai règne la régence de Catherine (l'auteur écrit à la roumaine „Ecaterine“ ...) de Brandebourg, veuve de Bethlen; les femmes ne pouvaient pas régner d'après le droit dynastique hongrois.”

Ezt azért nem értjük, mert Bethlen már 1626-ban valóban fejedelemmé választotta Brandenburgi Katalint. Az igaz, hogy kormányzót választott melléje. De Katalin mégis uralkodott néhány hónapig és rövid uralkodása idején küzdött az önálló fejedelmi hatalomért a kormányzóval. Bár a magyarok nem szerették a női uralmat, nem ismertek oly jogot, mely kizárta volna a nőuralmat. Hiszen Nagy Lajos halála után megkoronáztatták Máriát a szent koronával.

Ellenben igen találó Jorgának az a megjegyzése, hogy „une élection de prince en Transylvanie érait faite d'après l'ancienne coutume royale et pas” „au nom du Sultan” (p. 28.). Tudniillik Hudita I. Rákóczi Györgyöt au nom du Sultan választatja meg fejedelemnek, mert így olvasta Lefaiyve-nek már említett könyvében.

Ellenben nem értjük Jorgának ezt az állítását: „Il est certain que personne à Vienne ne pensa à l'ingérence à une intervention armée contre l'élection de ce premier Georges Rákoczy.” Ezt az állítást Hudita ellenében koekázhatja meg,

Pedig Huditának igaza van abban, hogy Esterházy nádor halálosan gyűlölte Rákóczyt s fegyverrel támadta meg rögtön trónralépte után. Igaz, hogy a bécsi udvar bizonyán támogatja Esterházyt, de vállalatának sikerét jó szemmel nézve volna és az 1630 őszen megválasztott Rákóczyt csak 1631 április 3-án ismerte el fejedelmének a kassai békében, melyet Esterházy kénytelen volt megkötni a sikertelen harc után. Abban megint Jorgának van igaza, hogy Huditának nem kellett volna bírálni nélkül átvennie Hammernek azt az állítást, hogy Gusztáv Adolf magyar király akart lenni 1632-ben. De abban megint neki nincs igaza, hogy: „Il est certain que les Turcs ne voulaient pas élaisser Rákóczy, ni vassal tout à fait convenable.“ Már pedig ez a convenable vazallus a szahotái csatában diadalmasan szállt szembe a budai pasával 1636-ban. A portá szerette volna meghosszabbítani I. Rákóczi György merészségét, de nem volt arra akkor elég ereje. Rákóczi alkalmazkodott később, azonban tőkarékossága miatt nem volt kedvelt vazallusa a portának 1636 után sem.

Jorgának ingerültsége Hudita* ellen onnan magyarázható, hogy Hudita nincs elég tekintettel a román történet-irodalomra, különösen Jorga publikációit és munkáit többször melléli, ami valóban feltűnő hiány olyan román íróban, aki tárgyának német és franczia irodalmát oly alaposan vizsgálta át, hogy bibliográfiai kimutatásának hasznát vehetjük. Lehetséges, hogy Hudita tézisét olyan franczia tanárnak vezetése alatt írta, aki egyáltalában nem ismerte a magyar irodalmat és a román irodalomban sem volt elég járatos. A magyar irodalom elhanyagolása Hudita könyvében abban is nyilvánul, hogy a magyar személynévek és helynevek helyesírása többnyire hibás, úgy hogy néha nem is tudjuk, hogy tulajdonkép kiről és miről beszél. Jorga is megőrjíti ezt a hibát és felsorolja egy gyűjteményét a hibásan írt neveknek, így: Muncetz pour Munkács stb., pedig az ilyen hiba nem fontos, ellenben a Jorga felsorolásában van egy hiba, mely igazán fontos. Azt mondja, hogy Hudita könyvének 55. lapján: „Törös, doit être Török.“ Ez nagy tévedés. Hudita egészen pontosan veszi át Törös János nevét az Erdélyi Országgyűlési Emlékekből. Aki I. Rákóczi György történetével kapcsolatban foglalkozott, annak jól kell ismernie a sokat szerepelt Törös János nevét. Ennek a tévedésnek párja az a másik megrovás, hogy nem Apait kell írni, hanem Apaffyt. Pedig Apait sokféleképp írják, ő maga úgy írta alá nevét, mint Hudita írja. Jorga azután hozzáfog a *Histoire des Relations* tulajdonképp anyagának tárgyalásához. Elismeri, hogy Hudita előadásából kiderül, hogy a franczia politika már 1635 óta mennyire érdeklődött I. Rákóczi György beavatkozása iránt, de úgy mond, a komoly tárgyalások csak 1638-ban kezdődtek „ce qui ne ressort pas des détails accumulés sans ordre“. Ez nem egészen igazságos vád. Az adatok ugyan

elég tarkán vannak összeállítva az illető fejezetben, de az mégis kifűdik belőle, hogy Histerfeld 1638-i utazásával új és jelentékenyebb szakasza kezdődik a francia-erdélyi tárgyalásoknak. Azután foglalkozik Jorga az 1638. és 1639-i tárgyalásokkal. Itt nincs észrevétele Hudita ellen, hanem helyette magát a tárgyat korholja. „Tout cela” — úgymond — „représente très peu pour l'histoire générale. Le sujet en devient médiocrement intéressant; de bas calculs avec un homme qui lui-même manque complètement de sincérité. Une marge incidentale dans la guerre de Trente Ans.”

Nem tudjuk, hogy mirevaló ez a lekicsinylés. Az erdélyi francia viszonyok történetében a szóbanforgó alkudozások nem jelentéktelenek. Csak jelentőségükhöz mérten kell elő adni azokat. Az akkori európai politika több irányra találkozik a tárgyalásokban. Kétségtelen, hogy a pénzügynek vagy a lakarékoság ösztönének nagy része van azokban. Mindez nem lélektelenség, de valóság. A történet pedig nem herikus mesék gyűjteménye, hanem a valóság tükré. Hogy Rákóczi nem volt mindig őszinte, az igaz. De másképp el nem érthette volna azt, amit akart. A diplomaták nem az igazmondás erejére állnak szokták tündökölni. Ezután Jorga átfut Hudita munkájának tartalmán, itt-ott kibeszúrva néhány helyesítő vagy hibáztató megjegyzést. Ezekkel most már nem kell részletesen foglalkoznunk, csak azt emeljük még ki, hogy Jorga szerint Hudita könyvének legjobb része az, melyben a francia politika és a hajdusok érintkezését adja elő 1674-től 1677-ig. De erre nézve is megjegyzi, hogy Hudita alig használja e részben a magyar forrásokat. Mindehhez hozzájárulunk annál is inkább, mert a hajdusok történetét a magyar nyelvű elbeszélő források és levelezések nélkül megérteni teljes lehetetlenség. Ugyanezt mondhatjuk Thököly koráról is. Jorga azon vörzi, hogy Hudita befejezi a tárgyalást az 1688. évvel. „Il n'y a pas de conclusion” — úgymond — „comme il n'y a pas de plan suivi et de méthode bien définie.” Kemény ítélet. A konklúzió nem szükséges, mivel az olvasó összehasonlításában ügyis kialakul az a konklúzió, mely egyéniségének megfelelő. A munka terve abból az alap gondolatból nőtt ki, hogy mindent bele kell foglalni a szerzőnek, mi az erdélyi és a francia keleti politika megértésére szükséges. A módszerben vannak hiányok, amennyiben jelentékeny nyomtatott források elhanyagoltatnak, s néhány kevés figyelmet érdemlő könyv értéken felül becsüdtetik meg, de a szerző rendkívüli szorgalmú és kutató szenvedélyének ösztönösége szép eredményeket hozott létre.

Mielőtt az eredmények egy némelyikére rámutatnánk, kénytelenek vagyunk a könyv néhány oly tévedéseit felsorolni, melyek kikerülték Jorga figyelmét.

Különös az, hogy Hudita Barcsay Ákost „François Daniel Barczay”-nak nevezi (175. l.), pedig ennek a fejed-

lennek igazi nevét latin- és németnyelvű történetírókban is megtalálhatta volna. Azt állítja, hogy Teleki Mihály résztvett az 1675-i hadjáratban (268. l.). Egy régi történetírónak ezt a tévedését már Katona István helyreigazította. Aki nem tudja, hogy Teleki az 1672-i hadjárat után egészen 1678-ig nem vett részt a magyarországi háborúkban, az nem igen érti Teleki politikáját. Az 1678-i hadjáratot Hudita hibásan beszéli el. Gróf Würmb tábornokot alighanem valamely francia forrás nyomán Wrbnának nevezi (320. és kk.). Aztán azt állítja, hogy Thököly 1678-ban pénzt veretett ilyen felirattal: „Johanni Princeps Partium Hungariae Dominus.” Ez tévedés, melyet Pesslerből vett át. Ilyen felirású pénzt Thököly nem veretett 1682 előtt. A 344. lapon azt állítja, hogy a francia diplomaták Teleki leányát Wesselényi Pállal akarták elvételni, ami talán tolhiba. Wesselényi helyett bizonyára Thökölyt akart írni. A 357. lapon azt állítja Béthune egy varsoi jelentése alapján, hogy Apafi 1680 nyarán elkobozta Thököly erdélyi jószágait. Ekkor csak szerette volna elkobozni, de nem merté. Nem jól ismeri az 1680-i politikai helyzetet az, aki már ekkor elkoboztatja Apafival Thököly erdélyi birtokait. A *Répertoire des Documents Introductionjában* azt írja a szerző, hogy Erdély noha bizonyos tekintetben független volt, „les Turcs ont toujours considéré ce pays comme une Principauté vassale et à peu près dans les mêmes conditions que celles de la Moldavie et de la Valachie.” Ez az à peu près, ha jól megvizsgáljuk, igen is nagy távolságot jelent. Az erdélyi fejedelem méltósága mégis csak többet jelentett, mint a vajdáké.

A *Répertoire* 324 diplomáciai utasítást, vagy jelentést közöl francia levéltárakból, vagy kézirati gyűjteményekből. Az iratok jórésze fel van használva a *Histoire des Relations*-ban, de még ezeknek közlése sem felesleges, mert így ellenőrizhetjük felhasználásukat. Csak az a kár, hogy az iratokhoz igen kevés a jegyzet. Pedig a jegyzetek gyakran igen szükségesek. Szeretnék tudni, hány olvasó fog elgondolni a 203. sz. iraton, amelyben „Comte Fortits” és „Paola Seanaj” szerepelnek? A Comte Fortits tudniillik gróf Forgács Adám országhíró, a másik rejtélyes idegen Szalay Pál, aki 1678-ban Bécsben alkudozott az udvarral Thököly nevében. A kiadónak az ehhez hasonló rejtélyeket fel kell oldania.

Most már abbahagyva a kifogásokat, egyes példák kiválogatásával na akarunk mutatni arra, hogy mi mindent tanulhatunk e kötetekből.

A szerző gyakran és mindig igen érdekesen fejtegeti, hogy a francia politika midőn az erdélyi fejedelmekkel szövetkezik tulajdonképen a törököt akarja a c-sászár ellen ingerelni, csak hogy ennek a látszatát gondosan kerüli, nehogy jó keresztény hírnevén c-orba essék. Ezért mondotta Comte d'Avanx Bisterfeldnek 1638 nyarán „Ce sont là de ces choses

qu'il faut faire et qu'il ne faut pas dire." Minő jellemző mondas! Hány külsőleg jámbor diplomatai actiónak szolgálható e mondás mellett! — Croissy 1645-i jelentéseiből kiveltjük az erdélyi udvar laugulatát, Mikor a munkácsi szerződés már meg volt kötve, Rákóczi tanácsosai még mindig a császárral való békekötést sürgették. Voltak olyanok is közöttük, akik nem tudták, franciapártiak-e, vagy eszászáriak! (115. l.). Maga Rákóczi egyik pártot sem volt, hanem a maga és vallása érdekében sietett megkötni a békét a császárral. Elhítete Croissyval, hogy a porta tiltotta el a háború folytatásától, azért volt kénytelen megbékülni. A francia diplomácia még a linzi béke után is csak nehezen mondott le a reményről, hogy Rákóczit még felhasználhatja a császár ellen. (130. l., 137. l. s. kk.) A francia diplomácia 1648-ban ellenzte Rákóczi Zsigmondnak, György főnek lengyel trónjelöltségét (155. l.). Magyar történetíró még nem használta fel azt az adatot, hogy Bethlen Miklós még a vasvári béke előtt értesítette Marquis Ruvingnyt, Turenne bizalmasát, hogy a bécsi udvar és a magyar főurak közt igen feszült a viszony (196. l.). Mikor gróf Coligny, a francia segédsereg vezére Bécsbe érkezett, gróf Zrínyi Miklós július 8-án értesítette arról, hogy neki sok oka van a panaszra a német generálisok ellen (197. l.). Bámfly Dénes 1665-ben Grémonville-el beszélgetve kifejtette, hogy egy francia-lengyel szövetség felszabadíthatná Erdélyt a török iga alól és megvédelme a császárral szemben (214.). Érdekes, hogy 1671-ben Grémonville ajánlotta XIV. Lajosnak, hogy járjon közbe az elfogott főurak megmenetése érdekében (238. l.). Történetírásunk még eddig nem tudta, hogy Apafi komolyan gondolt a lengyel trón elnyerésére, úgy mint valamennyi elődje. Erre nézve Hudlitának adatai érdekesek (258. l.).

Teleki et akarta fogatni Thökölyt 1677-ben, midőn Béthune Boham vezetése alatt Lengyelországból csapatokat küldött a bujdosók erősítésére. Eunyire haragudott ekkor a föle elszakadt bujdosók hatalmának gyarapadása miatt (304.). Igen tanulságos Béthune az a jelentése, melyben Apafit, Bornemissza Annát és Teleki Mihályt jellemzi. Különösen az utóbbi jellemrajznak nagy hasznát veheti a magyar történetírás (347.). Révérend azt írja Bornemissza Annáról, hogy úgy ismeri az állam érdekét, mint a fejedelemség legügyesebb tanácsosa (347.). Amikor a franciák elfordulva az erdélyi udvartól, egészen a bujdosók mellé állottak, Erdélyben, úgy látszik Teleki környezetében, kutyáknak nevezték őket (372.). A *Repertaire*-ban közölt okiratok gazdag tartalmából szintén kiválogatunk néhány részletet. Torstenson azt mondotta Croissy-nak 1644-ben Rákócziról, *est on ostait ce prétexte de la religion au Ragoski, il se trouverait abandonné de toutes les troupes et de l'assistance que ce fondement lui acquiert auprès de tous les Calvinistes de Hongrie* (83. l.). Croissy 1645

márciusában igen érdekesen jellemzi a módot, ahogy Rákóczi tárgyalt vele: „Il dispute toutes les syllabes des autres articles avec une opiniâsreté incroyable, et m'allégué sans cesse ou un passage de la bible, ou un texte de droit, comme une decision dans les affaires que je traite avec luy." (86.) Béthone 1679 végén azon volt, hogy Thököly vegye el Teleki Mihály özvegy lányát. Ez a liaison szerinte „absolument nécessaire pour également unir et maintenir les affaires d'Hongrie et de Transilvanie (216—17. ff.). Ez a házassági terv nem volt eddig elegendé ismeretes. Nem tudtuk pontosan meghatározni idejét, sőt kételyek merültek fel, vajon egyáltalán lehető-e az a terv? Most ez ügyben világosan látunk, Akakia 1681 elején ismerteti az erdélyi hadsereg szervezetét és számbeli erejét (231. l.), Guilleragues a Béldi emigrációnak konstantinápolyi áskálódásait ismerteti 1681 márciusában (235.). Vitry igen jellemző módon írja le Thököly és Teleki 1681-i összejövésének jelenetét.

Lehetetlen még csak futólag is felsorolni mind azt az érdekes részletet, amellyel Hudita két köteté gyarapította ismereteinket Erdély és Magyarország XVII. századi történetéről. Kiadványát folytatni fogja XIV. Lajos haláláig. Nagy érdeklődéssel várjuk a folytatást. Angyal David.

Vanyó Aladár Tihamér: A katolikus restauráció Nyugat-magyarországon. (I. Sopron megye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai a XVII. század második felében.) *L'annonnalma*, 1928. VIII, 111 l.

Történetírásunk eddig meglehetősen keveset foglalkozott a magyar ellenreformáció belső történetével. Történetíróinkkal jobbjára csak a mozgalom politikai vonatkozásai, okai és következményei érdekelték, de azzal, hogy az ellenreformáció intézményei két ellenséggel, a törökkel és a protestantizmussal bírkozáva egyszerre, hogyan hódítottak tért lépésről-lépésre, minő volt a katolikus egyház belső élete ebben a korban, történetírásunk alig, vagy éppen nem foglalkozott. Annál feltűnőbb ez, mert e problémák megoldásához gazdag, kitadatlan forrásanyag is áll rendelkezésre az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben, amelyek, Mohl Adolf, de különösen Julius Kálmán érdemes munkáitól eltekintve, eddig csaknem teljesen feldolgozatlanul maradtak a püspöki levéltárakban.

Szerencsés gondolat volt felát az előttünk fekvő doktori értekezés írójának figyelmét az ellenreformáció történetének egyik, eddig mellőzött részletére irányítani, Sopron megye katolikus plébániái életének az ellenreformáció deflezióján, a XVII. század második felében, széleskörű szempontokból megrajzolt képe nemcsak a szorosan vett egyháztörténetet gazdagítja, hanem igen sok vonatkozásban a nemzeti történet egyetemes értékű megismerését és értékét is előmozdítja.

A könyv írója nemcsak tárgyát választotta meg jól, de

jó és alapos munkát is végzett. Gazdag levéltári anyagát nemcsak szerencsés kézzel csoportosítja, de mindenütt gondosan kiegészíti az eddigi kutatások már közzétett eredményeivel is. Felfolgozása, némely stilusbeli egyenlenségtől és modorosságtól eltekintve, jól megfontolt szempontokra épül. Felfogását egy pontban azonban nem osztjuk. Vanyó általában a legtöbb kérdésnél, de különösen ott, ahol egyházi kérelésekről, minth a canonica visitatio szabályszerű elrendelése és lefolytatása is, a tridentin zsinat rendelkezéseit figyelmen kívül hagyja, annak aktáit fel sem vette forrásai közé. Egyházi kérelésekben előszeretettel támaszkodik Timon Akos munkáira, akinek felfogását magáévá tenni látszik. Ez az egyoldalúság nem helyeselhető, mert az ellenreformáció nálunk is éppúgy, mint külföldön, egész szellemi fegyvertárát, metódikáját a tridentin zsinat rendelkezéseitől merítette. Nem lehet a magyar ellenreformációt sem a tridentinum ismerete nélkül helyesen értékelni, vagy a homályos kérdéseket magyarázni. A canonica visitatio elrendelésére és lefolytatására vonatkozólag is, amelyekre Vanyó Timonnál nem talál kielégítő magyarázatot, egészen részletes, a magyarországi gyakorlatba is átment rendelkezéseket tartalmaznak a tridentin zsinat aktái (Sessio XXIV. decretum de reformatione, caput III.). Ezeket az összefüggéseket munkájának megígért és méltán várt folytatásánál nem szabad figyelmen kívül hagynia. Éppen a további kutatások megkönnyítése végett lett volna szükséges a canonica visitatio fontosabb helyeit a jegyzetekben szövegről is közzétenni, különösen azokat a szövegrészeket, amelyek művészettörténeti vagy könyvészeti értékek. Ezeknél a kérdéseknél az eredeti szöveg teljes ismerete nélkülözhetetlen a további kutatások szempontjából.

Vanyó érdemes és hasznos munkája a bevezető tanulmányban rendi tanárképző főiskolájának egész alatti készült. Célszerű volna a főiskolának hasonló természetű kiadványait egy sorozatba foglalni össze, amely nemcsak alkalmatlanságtól mentes meg a rendszerint maradványokból álló értékeket, hanem a különben csak szűkebb körben ismert főiskola szíves tudományos munkájának is fényes bizonyítékaként.

T. L.

Hafbauer, Silvester: Die Ausbiudung der grossen Grundherrschaften im Reiche der Merowinger. (Veröffentlichungen des Seminars für Wirtschafts- u. Kulturgeschichte an der Universität Wien, 3. Herausgeg. v. A. Dopsch.) 1927. Elligius-Verlag. 128 l. 8°.

A könyv célja fölfedni a nagybirtok kialakulásában közreműködő okokat és tényezőket, továbbá megállapítani, hogy ezek a tényezők csak a Karolingok alatt léptek-e fel

miut új, mindent átformáló erők, avagy már a Merovingok korában is megvoltak és hatottak.

A probléma Inama-Sternegg rendszerével szemben van felvetve, s a könyv nem más, mint Inama elméletének pontról-pontra menő cáfolata. Inama szerint az ú. n. „Röding“, az irtás, a Meroving uralkodók alatt a kis paraszthirtokosok által történt, s csak a Karolingok korában veszi ezt a szerepet át a királyi, egyházi s világi nagyhirtok. Ellenkezőleg — mondja Hofbauer —, nagyhirtok és paraszthirtok egyaránt írtott Nagy Károly alatt éppúgy, miként utána. Maga az udás-vétel, a hirtok forgalma sem hiányzott a Merovingok birodalmában, a hirtoknak már akkor is értéke volt, nem volt olyan mozdulatlan, mint ahogy azt Inama gondolja. Ingatlanszerzés lehetősége korán megállapítható. De szolgálnepek tömegei a Meroving korban is szabadon gyűlhetek össze a földesúr hatalma alatt, egyrészt rabszolgák vétele útján, másrészt szabad települők, bospesek által, mert „ganz herrenloses Land hat es in der Merowingerzeit kaum mehr gegeben“ (41. l.). A Karoling-korszakot Inama szerint éppen a közszabadok pusztulása jellemzi. Azonban éhinség, a védőrendszer szigorra, mely gyöngéket az önzálogosítás által szolgálkká tett, hadkötelezettség, melynek mindenképp csak a függetlenebb gazdagok tudtak eleget tenni, a rabszolgákkal való hátrányos, de mégis gyakori házasság, a királyi bírók és comesek erőszakoskodásai, melyeknek sok szabad állapotú eseti, háborús pusztítások, s a tízed-kötelezettség, — mindezek a tényezők nem a Karolingok idejében bukkantak föl először, hanem már előbb is életben voltak és kényszerítették a közszabadokat, függetlenségüket veszítve, a nagyhirtok hatalma alá. Gyarapodott a földesúri hirtok önkéntes adomány és alávetettség folytán is. Az ezáltal kialakuló precaria- és buditió-formák, melyeknek előnyei a közszabadokra nézve tagadhatatlannok, ősrégiok, s számtalan esetben kimutatható jelenlétük már a Karolingokat megelőző időben. Inama elméletében a közös hirtokra, a „Mark“-ra is lassanként ráteszi magát a nagyhirtok; a szabad Markgenossenschaft, melyben a közszabadok nagyrészt hirtokegyenlőségben éltek, Hofgenossenschaft-tá alakult át. De ez sem, miként az immunitás kiépülése sem, írlható csupán a Karolingok rovására.

A tényezők, melyekből kiforrálódott a nagyhirtok, tehát hatottak már a Merovingok alatt is, ha nem is abban a mértékben, mint ahogy azok a Karoling-forrásokból szemünkbe tűnnek. Inama nézete, mintha a Meroving-társadalom és gazdasági élet a közszabadok tömegén, azok több-kevésbé egyenlő nagyságú hirtokain nyugodott volna és hogy így a nagyhirtok igazi jelentőségét, általános kifejlődését csak a Karolingok alatt érte el, — többé nem állhat fenn. A fűrcnyokból, kapitulánékból a társadalmi rétegek, a vagyoni

nagyságának gazdag sokfélesége tárul elénk, a „minor populus” mellett ott találjuk a műves, nobilis réteget. Ezeket a nobilitásokat pedig nagybirtokosoknak kell tekintenünk. Már Tacitus germánjai eon lettek birtokkal egyenlő mértékben ellátva, s már az ő idejében nem lehetett ismeretlen a germánok életében a nagybirtok.

Mint látjuk, Hofbauer mindenben mestere, Dopsch nyomdokait követi. Hofbauer nem mond többet, mint Dopsch, legfeljebb részletesebben, több forrásanyag felhasználásával mondja ugyanazt. A tanítvány nem nyújt újat, nem üt meg új hangot. A mestert igazolja, de ez az igazolás nem győz meg, kétséget támaszt, éppen mert oly tökéletesen sikerült, minden anyira egybehangzó s hibátlan. Nem érezzük a gondolatok elevenességét, a hallott dolgok monotonijája közben érdeklődésünk egyre lanyhul. Jó, jó — mondjuk —, hanna rendszere elavult, bár ez a rendszer zárt egész s roppant tiszteltetnivaló, de jobb szeretjük volna, ha Dopschnak sem volna igaza. Végre is túl vagyunk azon, hogy hanna gondolatnivaló halakozzunk, nem lehet mindig csak hátratekiintésünk, a „Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit” megjelenése óta új problémák, új kérdések merültek fel és éppen

Dopsch sal szemben. Ha volt már nagybirtok a Merovingok idejében, úgy akkor elsősorban is azt kell kutatnunk, milyen viszonyban volt ez a nagybirtok a nemzeti szervezettel, melyről Tacitus ugyanesak hírt adott, akkor milyen volt ennek a nagybirtoknak szervezete és helyzete, hogyan hatott a magántulajdon kifejlődésére, mennyiben gazdasági produktum ez a nagybirtok, — mindezek kérdések, melyekre a tanítványnak kellett volna megfelelnie. Dopsch gondolatának továbbfejlesztése ennek a gondolatnak életrevalóságát bizonyára jobban igazolta volna. Mert a történelemben aliből, hogy itt és ott ugyanazok a tényezők, még nem következik az eredmények azonossága. A történelem nem matematika, és hogy voltak hatalmas és gazdag emberek, nobilitások a Meroving-korban, ez még nem jelenti azt, hogy ugyanúgy voltak hatalmasok és gazdagok, szóval, hogy nagybirtokosok voltak, miként a Karolingok alatt. Bizonyos, hogy a nagybirtok más volt a germán törzsek korában, mint a Karolingok idejében és hogy a két korszak között számunkra éppen a különbségek a lényegesek. Dopsch azonban, s a mester módszerét alkalmazó Hofbauer, azt keresi s azt mutatja ki, ami a Meroving-korban is megvolt s a Karolingok alatt is megvolt, ami mozdulatlan s nem ami új, eleven és változó. Dopsch módszere megbénítja az időt, megállítja a mozgást, a meglévőt és a közöst emeli ki, nem a fejlődőt és individualisat. Módszere ezért történetellenes, atomizál s mindent kvantitatív viszonyokra bont széjjel. Nincsenek Dopschnak s nem is lehetnek igazi tanítványai, történetírásának szelleme és módszere miatt.

Váczy Péter.

Gál, Alexander: Die Summa legum brevis et utilis des sogenannten Doctor Raymundus von Wiener-Neustadt. Im Auftrage und Unterstützung der Saviny-Stiftung sowie der Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft von dr. jur. —, a. ö. Professor an der Universität Wien. Weimar, 1926. 731. l.

Az a Summa legum, amelyet Tomaszek osztrák jogtörténész fedezett fel és ismertetett 1883-ban (*Über eine in Oesterreich in der ersten Hälfte des XII. Jahrhunderts geschriebene Summa legum incerti auctoris und ihr Quellenverhältnis zu dem Stadtrecht von Wiener-Neustadt und dem Werböczschen Tripartitum. Sitz-Ber. der k. Akademie d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Klasse Bd. 105.*), méltán vonta magára széles területeken a jogtörténeti kutatók figyelmét. A németek közelről érdekelte, mert a XIV. századi német jogi irodalomnak érdekes, egészen különös terméke ez a Summa, főképp az anyag szisztematikus elrendezésében követelt szempontok eredetisége miatt, s azért is, mert annak a mozgalomnak a kezdetére vet lényt, amelynek eredménye idegen jogok receptója lett, — de feléje fordult a eseli, morva, lengyel és magyar kutatók figyelmé is, mert ezekben az országokban is elterjedt e Summa, sőt Tomaszek szerint közvetlenül ebből merített Werbőczy is.

Igy tehát e Summával olyan emléke lett ismertté a közép-kori jogi irodalomnak, amely a Hármaskönyv nagy jelentősége folytán nagyon közelről érdekelhette a mi jogtörténeti irodalmunkat is. Ha azonban ezen végigtekintünk, azt látjuk, hogy hosszú időn át kísérlet sem történt arra, hogy alapos kritikai vizsgálatnak vegyék alá a Hármaskönyvnek és a Summának a viszonyát, Kiss Albert az elévülésre vonatkozó tanulmányai közben behatóan foglalkozván a Hármaskönyv erre vonatkozó megállapításaival is, összevetette az egész Tripartitumot a Summával (Az elévülés a magyar anyagi magánjogban, Bpest, 1902, 60. l. 2. jegyzet.), de ezzel e fontos kérdés nem volt elintézettnak tekinthető. Végre Schüller Bódog, sajnos, korán elhunyt nagykészségű s éles julichumi jogtörténészünk, látott neki ennek a feladatnak s a Magyar Jogászegyletben 1907-ben nagyobb előadásban foglalkozott a Hármaskönyv ez állítólagos főforrásával, amely előadása aztán a következő évben a Magyar Jogászegyleti Értekezések sorozatában meg is jelent. (XXXV, k. 7. sz.) Jellemző, hogy a eshek már előbb elvégezték ezt a munkát, s Karel Kotlec, prágai egyetemi tanár már 1902-ben külön munkájában igyekezett e kérdést tisztázni, de irodalmunk figyelmét ez a prágai eseli akadémia kiadásában megjelent mű, úgy látom, teljesen elkerülte, s másik hasonló tárgyú munkájáról is, amelyben a szlovák akadémia meghívásából a Hármaskönyvnek Pengossich-féle, 1574-i fordítását adta ki nagyobb bevezetés kíséretében, csak Timon jogtörténetének egyik jegy-

zete emlékezik meg (5. kiadás, 634. l.), pedig Kadlec a kérdést W. Javára döntötte el. A kérdésnek erre a részére azonban majd később térünk rá.

Általános volt tehát az az élmény, hogy ez a nagy területek jogtörténeti irodalmát érdeklő munka teljes szövegében, kritikai kiadásban napvilágot lásson; a bécsi akadémia s ennek Savigny-bizottsága még a háború előtt el is határozta, hogy kiadja ezt a recepeió történetére annyira becses Summát s a kiadással Alexander Gál bízta meg. Mivel azonban a bécsi akadémia nem tudta a szükséges költségeket előteremtetni, 1916-ban a porosz tudományos akadémia vállalta magára a kiadást, de ez különböző nehézségek miatt (közben a kézirat is elkallódott s csak 1924-ben került elő) csak 1926-ban fejeződhetett be.

Gál terjedelmes bevezetésben tárgyalja mindazon kérdéseket, amelyek a művel és szerzőjével kapcsolatosak, s arra az eredményre jut, hogy a Summa feldolgozója nem lehetett az az „eminentissimus Doctor u. j. Raymundus Parthenopensis alias Neapolitanus”, akinek az 1506-ban nyomtatásban megjelent szöveg írja, az pedig egészen bizonyos, hogy sem az eredeti szöveg írója, sem pedig a mai Summa feldolgozója nem volt bécsiújhelyi, mert azokról a formális összefüggésekről, amelyek közte és a bécsiújhelyi városi jog között kimutathatók, határozottan megállapítható, hogy a Summának későbbi toldalékai, s így ezekből a Summa eredetére következtetni nem lehet. Ezért inkább hajlik arra, hogy Lengyelországba helyezze létrejöttét, ahol a kulturális és jogi viszonyok olyanok voltak, hogy kiszoríthatott belőlük ilyen jogi irodalmi termék. Míg ugyanis, — írja, — a XIV. században Ausztriában a római jog ismeretének csak gyenge nyomain lehet kimutatni, addig ugyanakkor Lengyelországban már régóta megvolt az érdeklődés a római jog iránt.

Az alapos, mjndente kiterjedő bevezetés után következik a munka tulajdonképeni része, a Summának latin és német kritikai szövege, bőségesen.

Tomaschek három latin kéziratot ismert, Seckel, aki 1898-ban foglalkozott a Summával, még két kéziratot fedezett fel s ő fedezte fel a nyomtatásban is megjelent szerkesztést, amikor sikerült neki az 1506-ban Krakóban kiadott *Comune in fidei Polonie regni privilegium*-ban levő Summa utriusque iuris doctoris Raymundi-t a Tomaschek-féle Summával azonosítani. Végül Gál maga is még négy, addig ismeretlen kéziratra talált. Ezeket és a meglevő két német szövegen alapul a rendkívül gondos, mintaszerű kiadás.¹

¹ Historikusainkat is közelről érintheti, ezért megemlítem, hogy mennyire foglalkoztatják a német jogtörténészeket az övékritikai és publikálási kérdések. Kantorowicz Humann, aki Gaudinónak líres büntetőjogi munkáját adta ki nemrég, továbbá Diplomatiának *De claris iuris consultis c. munkáját* (1919), 1921-ben kitűnő bevezetést ír: a szöveg-

Összesen tehát 10 latin és 2 német kézirat állt a kiadó-
nak rendelkezésére, — amelyek mind a XV. századból valók, —
illetőleg csak 9 latin, mert egyről azt állapítja meg Gál, hogy
eltűnt. Ez pedig az a pozsonyi kézirat, amelyről már Toma-
ssek mint elveszettéről emlékezett meg a Budai jogkönyv
kiadóinak bevezetése nyomán, s amelyről csak annyit sikerült
megtudnia, hogy Gyurkovits, pozsonyi városi tanácsos, gyűj-
teményében volt 1848 előtt. Ez a kézirat azonban, szeren-
esére, nem kallódott el végleg, hanem ismét megkerült s
1903 óta a M. N. Múzeum kézirtárában őrzetik, ahova
Gyurkovits Ferenc hagyatékából került, amint erre már
Schiller felolvasására tett megjegyzéseiben felhívta a figyel-
met kiváló jogtörténésziink, dr. *Gábor Gyula!* Gál idézi Schil-
lernek munkáját, — de csak Lusehin Reichsgeschichteje után,
— s így méltán esodálkozhatunk azon, hogy ha címe után
ismeretes volt előtte, nem talált módot rá, hogy ha nem is
tud magyarul, legalább lefordíttassa magának fontosabb
részeit. Ugyancsak Gábor hivatkozik már mindkét pozsonyi
német kéziraatra is, így a városi levéltárban levőt nem Gál
fedezte fel, mint írja (10. l.), mert már Király is tudott róla
s ismerteti is részletesen Pozsony város joga a középkorban
e. munkájában, csak nem ismerte fel, hogy ez a Tomasek
által ismertetett Summa német szövege.

Ilyen fontos magyar vonatkozású kérdésnél azt a kis
magyar irodalmat okvetlen át kellett volna néznie szerzőnek,
főképp pedig Schiller munkájára már a címe után is kívá-
nslóknak kellett volna lennie; ha ezt megnézte volna, akkor
még egy igen fontos kézirattal érezhette volna ki a Summa
kéziratainak a sorát. Iványi Béla tagársunk ugyanis, levél-
tárainknak fáradhatatlan és szereneséskező kutatója, Bártfa
város levéltárában megtalálván e Summa egy kéziratát, fel-
hívta erre dr. Gábor figyelmet, aki említett felszólalásában
(106. l. 2. jegyzet) ezt is megenlíti. Ezen a nyomon haladva,
ennek részletes ismertetését is megtalálhatta volna az Iványi
Béla tollából megjelent Bártfa város levéltára e. n. 511—
514. lapjain.

Ez a bártfai példány azért rendkívül jelentős a kéziratok
közé, mert ez az egyetlen, amelyik megnevezi a szerzőt. Ennek
a címe ugyanis: „*Summa legum civilium Raymundi etc.*“
Gál elsősorban azzal érvel Raymundus szerzősége ellen, hogy
„keine der Handschriften einen originellen Vermerk darüber
hat“, s csak az 1506-i lemgyel nyomtatványban szerepel e név.
Ezzel a XV. századi bártfai kézirattal azonban meggyengül Gál

kritikája: Einführung in die Textkritik. Syst. Darstellungen der text-
kritischen Grundsätze für Philologen u. Juristen. Leipzig, 1921. cíművel.
— A nevét jogtudós, Seckel pedig a jogi kéziratok és korai nyomtatványok
palaeográfiáját foglalta össze röviden. (Paläographie der jurist. Hand-
schriften des 12. 15. und der jurist. Drucke des 15—16. Jahrhunderts.
1925.)

érvéle, mert ez is a hagyomány mellett szól. *Landsberg*, aki mint Stintzing hatalmas művének (*Gesch. der deutschen Rechtswissenschaft*) folytatója s a jogi irodalom történetének legalaposabb ismerője, igen behatóan foglalkozott a *Zf. der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* husábjain (*Ger. Abl.* 47. k., 821—838. II.) e kiadással s bár a legnagyobb elismeréssel szól róla, egyes kérdésekben, így a szerzői illetőleg is, más álláspontot foglalt el, mint Gál. Nem lesz érdektelen, ha e kiváló jogtudós megállapításait összefoglalva bemutatjuk.

Szerinte 1300 körül, valószínűleg 1310-ben egy nápolyi Raymundus, aki nem volt hivatalos jogtudós, hanem talán bíró, itáliai jogászok és skolasztikusok írásaitól rövid, könnyen érthető szisztematikus tankönyvet írt fiúi számára koru egész jogáról, beleértve a büntetőjogot és az államjogot is. („Propter paternalem amorem, quem ad filios meos habeo, aggressus sum... nam summam legum... componere...”, — így kezdi a mű.) Ezt 1310—1340 közt egy német Ausztriában, valószínűleg Bécsújhelyt, a német jogot tartva szem előtt, átdolgozta három könyvbe foglaltva össze; az utolsó könyv, mely a büntetőjogot tartalmazza, kevésbé ügyes íróra vall, aki azonban feltűnő sokoldalú jártassággal bírt a német szokásjogban. Talán még némi átdolgozón ment át Lengyelországban, s így jött létre a *Summa* abban az alakjában, amint az most Gál kiadásában előtünk áll. Ezt a *Summát* erősen felhasználták a bécsújhelyi városi jog írásbelfoglalásánál, majd Ausztriában kommentálták, nálnok pedig Pozsonyban, némétre fordították. 1428-ban egy egészen idegen, 4. könyvet függesztettek hozzá, végül királyi parancsra felvételett, az 1505-i radomi országgyűlés hozzájárulásával, az új lengyel jogkönyvbe.

A mű első részéből legközelebből az a fejezet érdekel bennünket, amelyben a Hármaskönyvnek a *Summához* való viszonyát vizsgálja Gál.

Tomasehek annyit állapított meg, hogy Werbőczy „die *Grundpfeilen des Rechts*“ és „zu einem grossen Teil seinen eigentlichen juristischen Stoff“ ebből a forrásból merítette, — s ebből hajas azt kiolvasni, hogy a *Summa* a HK egyik fő forrása lett volna. Azonban, mivel jogtörténeti irodalmunk hosszú időn át nem igyekezett tisztázni ezt a kérdést, Tomasehek megállapítása oly formában ment át a köztudatba itthon is és külföldön is, mintha Werbőczy valóban ebből a forrásból merített volna nemcsak a *Prologus* általános részeihez, hanem a tulajdonképeni szokásjogi tételek tárgyalásához is. Így állította be e kérdést *Luschin* is nagyon elterjedt *Österreichische Reichsgeschichte* e, egyetemi tankönyvében, s Tomasehekre és rá hivatkozik *Zehnbauer* is, amikor 1916-ban megjelent *Einführung in die neuere Geschichte des ung. Privatrechts* e munkájában ezt írja a HK-ről: „ein Werk, das man mit Tomasehek und Luschin auf die

Wiener-Neustädter Summa... zurückführen muss und dessen deutsch rechtlicher Gehalt bisher allzu wenig beachtet wurde⁴ (10–11. l. lásd erről ismeretelésemet, Száz. 1922, 579.). A híres *Dareste* is annak idején úgy hivatkozott T. felfedezésére, mintha ezzel a HK. eredetisége veszített volna. (Hlles: Bevezetés, 160. l.)

(Gát a III. fejezetben (59–62. ll.) vizsgálja közelebbről a Summa és a HK. viszonyának kérdését. Ő is elismeri, hogy valóban feltűnnek Tomaseknek azok a helyek, amelyeket a Summa és a HK. egyes részeinek szó szerinti meggyezésére felsorakoztat, s e példák láttára bajos volna az átvétel lehető ségét tagadni, de — teszi utána. — a valószínűség mégis inkább ellenszól, vagy legalább is hiányzik a T. által eredménye számára igényelt feltétlen bizonyosság, még pedig azért, mert sikerült azt megállapítania, hogy T. párhuzamos helyeinek tekintélyes része közös forrásokra vezethető vissza, és sok esetben T. ellen szól az a körülmény is, hogy a HK. szövege a harmadik forráshoz közelebb áll, mint a Summához. Pl.:

Bern. Pap. Summa
I. 1. § 4.

Officium constitutionis duo ver-
culi comprehendunt:
*Quattuor ex verbis
virtutes collige legis:*
Permittit, punit,
imperat atque vetat.

Summa I. 6.

Lex autem quat-
tuor facit, unde ver-
sus: permittit, pu-
nit lex, precipit at-
que vetat.

Trip. Prol. VII. 3.

Quadruplex est
autem officium legis
quia omnis lex aut
permittit aut vetat
aut punit aut impe-
rat... Unde versus:
*Quattuor ex verbis
virtutes collige legis:*
permittit, punit, im-
perat atque vetat.

C. 2. D. 4. (Isid. V.
21.)

Qualis debeat esse
lex. Erit autem lex
honestata, iusta, pos-
sibilis, secundum
naturam, secundum
consuetudinem patri-
ae, loco tempore
conueniens, ne-
cessaria, utilis, ma-
nifesta quoque, ne
*aliquid per obscuri-
tatem in cautum
captione¹ continet,*
*nullo privato com-
modo, sed pro com-
muni utilitate ci-
uium conscripta.*

Summa I. 7.

Qualis debeat
esse lex. Erit autem
lex honestata, iusta,
possibilis, neces-
saria, utilis et ma-
nifesta, secundum
naturam, secundum
consuetudinem patri-
ae loco tempore
conueniens, pro com-
muni utilitate
civium
conscripta.

Trip. Prol. VI. 12.

Unde lex debeat esse
iusta, honestata, po-
sibilis, secundum
naturam et secundum
consuetudinem patri-
ae, loco tempore
conueniens, ne-
cessaria et utilis
manifesta quoque,
ne *aliquid per obs-
curitatem incautum
captione¹ continet*
... *nullo privato
commodo, sed pro
communium utilitate
conscripta.*

¹ Friedberg olvasása szerint *inconueniens*. Talán olyan szöveg volt W. forrása, amelyben a hibás „*incautum captione*” verzió volt!

Végül így foglalja össze ezirányú vizsgálódásainak eredményeit: „Die Annahme, dass auch im übrigen ein Zurückgehen auf gemeinsame dritte Quellen wahrscheinlicher ist als ein direktes Abhängigkeitsverhältnis, ist damit wohl hinreichend begründet. Dazu kommt, dass mehrere von T. herangezogenen Parallelstellen geradezu als Gemeinplätze in der mittelalterlichen juristischen oder publizistischen Literatur bezeichnet werden müssen, *den Schluss auf eine Entlehnung gerade aus der Summa also keinesfalls rechtfertigen*“ (62. l.).

Jól tudjuk viszont, hogy dr. Gálornak sok példát sikerült találni arra vonatkozólag, hogy ha a Summát és a Tripartitumot az eredeti forrással összehasonlítjuk, elesik az a feltevés, hogy mind a kettő *közös* forrást használt volna (i. l., 99. l.), de ez csak arra mutat, hogy a kérdés tisztázása nem könnyű és nem egyszerű, hanem csak az eredeti források a régi jogi irodalomban alapos s minimeiózus áttanulmányozása s egybevetése után érhető el.

Tomaschek azonban utat tartalmi kapcsolatokra is, amelyekre több jogintézmény tárgyalásánál talált, de ezekkel Gál nem foglalkozik, mert ez már túlhaladta feladata körét; pedig itt dől el tulajdonképen a kérdés, mert a Prologus általános részeinél kimutatható esetleges átvétel lehet fuitis Werhöczyt, módszerét, jogászai egyéniségét illetőleg, de a magyar jog lényegét, fejlődését illetőleg a HK. lényeges részeiben esetleg kimutatható hatás birta csak fontossággal! A T. által e részben kimutatott kapcsolatok sorát akarta kibővíteni legutóbb *Marg. Berent*, amikor Die Zugewinnstgemeinschaft der Ehegatten e tanulmányában (Breslau, 1915) azt állapította meg, hogy a HK. határozománya a szerzeményi közösséget illetőleg sokban megegyeznek az alsóausztriai vagyonjoggal, ill. a Summa idevonatkozó részeivel, s így hajlandó volt a Summát itt is a HK. forrásának tekinteni. A Századok 1922 i. évfolyamában részletesebben foglalkoztam D. e dolgozatával s utaltam *Hradil*nak egy hasonló tanulmányára, amelyben ő, nagyon helyesen és módszeresen, csak azt hajlandó B. megállapításából elfogadni, hogy a HK. III. B. 29. c. imben kétségkívül német jogi képzőművelet ismeretünk fel, de többet nem. *Heymann*, a berlini egyetem neves professzora, — aki házassági vagyonjogunkkal különös érdeklődéssel foglalkozott, mert ezt úgy történeti kifejlődésében, mint a tervezetben való szabályozásában magánjogunk legérdekesebb részei közé helyezte, — lehetségesnek tartja, *Hradil* ellenvetései ellenére is, hogy e jogintézmény az alsóausztriai jog hatása alatt jutott a mi jogrendszerünkbe, es lehetségesnek tartja azt is, hogy ezt a befolyást a Summa közvetítette vagy legalább is elősegítette, de igen helyesen rámutat a német eredetű városi jogaink közvetítő befolyására is, amit nálunk már *Kalocsaváry Bálint* is hangsúlyozott a szerzeményi közösségről írt tanul-

mányában. (A szerzeményi közösség, Bpest, 1900. 361. és M. jogi Lexikon V. k., 187. l.)

A Summa e kritikai kiadása, Gál alapos bevezető tanulmánya, a sokféle értékes tanulmányon kívül még azzal a figyelmeztetéssel is szolgál, hogy a Hármaskönyvvel kapcsolatos kérdések tisztázása tulajdonképp a mi feladatunk, a mi becsü felheli kötelességünk! Hogy mik jogtörténeti, főképp magánjogtörténeti irodalomunk elmaradottságának s nagy hiányainak az okai, s miképp lehetne új erőböz segíteni, azzal most nem foglalkozom, úgyis hosszúra nyúlt már ismereteléseim, - majd egy más alkalommal szólhatok talán róla a jogtörténet módszere s jogtörténeti oktatásunk rendszere vizsgálatának kapcsán.

Végül köszönetünkkel kell kifejeznünk a szerzőnek s a Summa e tudományos kiadását támogató s lehetővé tevő társaságoknak, hogy e mintaszerű publikációjával annyira megkönnyítették s elősegítették említett feladatunk elvégzését!

Holub József.

Oskar Pollak: Die Kunsttätigkeit unter Urban VIII. Aus dem Nachlass herausgegeben von Dagobert Frey unter Mitwirkung von Franz Jurschek. Band I. Kirchliche Bauten und Paläste. Dr. Bruno Pilser Verlag Wien 1928. 460. 4°.

Amióta a műtörténeti kutatások a stíluskritikai vizsgálatokon túlmenőleg, szélesebb alapon épülnek fel, a legtöbb problémánál szükségessé válik az okleveles anyag átkutatása es feldolgozása is. Amíg a történeti irodalomban a levéltárak anyagának módszeres feldolgozása már régen megindult, addig a műtörténeti irodalomban csak nemrégben kezdte kiépíteni módszerét, melynek alapja az emlékek stíluskritikai vizsgálata mellett a rájuk vonatkozó okleveles anyag vizsgálata. Az olasz Gaetano Milanese érdeme, hogy a reál-emlékek ismeretét a levéltárak okleveles anyagával támasztotta alá. A sienai levéltár műtörténeti anyagának Michelangelo levéltárának kiadását követte a kisebb helyi levéltárak módszeres feldolgozása, de csak a középkor és a renaissance művészetére vonatkozólag. A Michelangelót követő kor, a barokkművészet és az ezt megelőző manierizmus azonban a kutatásnak mostohagyermeké maradt és csak közvetlen a világháborút megelőző és az azt követő években indult meg a széleskörűbb érdeklődés iránta. (Lásd Gerevich Tibor: Questioni sull arte barocca, Roma, 1921.)

Az érdeklődés fellendülésének folyományaképpen adta ki J. A. Orbani 1920-ban a barokk Róma életének és művészetének megismeréséhez ma már nélkülözhetetlen munkáját (Documenti sull arte barocca, a R. Società Romana di Storia Patria kiadványa), amely a barokk Róma topográfiáját és művészi életét igen részletesen tárgyaló bevezetésen kívül tartalmazza Jeronimo Agnecchia pápai főszertartásmester

diáriumát (Arch. Vat. Miscell. arm. XII., tom. 43) az 1605-1621. esztendőkből, amelyben a római közéletre találunk érdekes és jellemző adatokat. V. Pál Rómáját főleg topográfiai szempontból tárja eléink az „Avvisi” kötetek (Cod. Urb. Lat. 1073) gazdag tartalma. A vatikáni levéltár kézírataiból (Cod. Urb. Lat. 1073-77, 1079-83, 1085) a szellemi és művészi életre vonatkozó adatokat könyvének következő fejezetében gyűjtötte össze, ez azonban inkább irodalmi, mint képzőművészeti vonatkozásokat tartalmaz. A római állami levéltár őrzi V. Pál számadási feljegyzéseit (Depositeria Generale di Papa Paolo Quinto), amelyek a legtöbb művész, főleg építészeti adatot foglalják magukba. XIII. Gergely, V. Sixtus és VIII. Kelemen pápa utzásait leíró kódexek (Cod. Urb. Lat. 813, 818, Cod. Ottob. Lat. 2694) valóságos tárházai a barok társadalmi viszonyait megvilágító adatoknak, de a Rómakörnyéki palotákra is találunk érdekes feljegyzéseket. Függeléként három római magángyűjtemény leltárát adja, az első az Alessandrino Bonelli-é 1598-ból (Cod. Vat. Lat. 6063), a második a Barberini-é 1631-ből (Cod. Barb. Lat. 1535), a harmadik a Massimi-gyűjteményén 1677-ből (Cod. Cappon. Lat. 260).

Eznek az olasz publikációnak szinte szerves folytatása az a kötet, mely évtizedes tudományos munka eredményeképpen, az osztrák történeli intézet egíse alatt, mint Max Dvorak és a műtörténeli kérdésekben is páratlan anyagudással rendelkező Ludwig Pastor által alapított kiadványsorozat (Quellenschriften zur Geschichte der Barockkunst in Rom) első kötete jelent meg és amely a háborúban elesett kiváló kutató, Oskar Pollak hátrahagyott műveinek első kötete, melyet Dagobert Frey rendezett, sajtó alá. A kiadvány tervezete több kötetre terjed, a most megjelent első kötet a római művészi életre vonatkozik VIII. Orbán pápa uralkodása idejében. A kiadott oklevelek a római egyházi, állami és családi levéltárakból valók, melyeket a kiadó tárgy szerint csoportosít. Első helyen vannak az ásatásokra vonatkozó szörványos adatok, majd következnek a hidak, kutak, templomok építésére és fenntartására vonatkozók, melyek között legteljesebbek és legértékesebbek a S. Carlo alle quattro Fontane és a San Ignazióra vonatkozó oklevelek, mert az építésnek minden mozzanatát híven kísérik. A templomok után a kolostorok, kollégiumok és oratóriumokra vonatkozó adatok következnek. A római paloták leghíresebbjei, a pal. Barberini, pal. del Quirinale és a Vatikán építésére, valamint külső és belső dekorálására vonatkozó értékes adatok gazdag sorát egy magyar szempontból is érdekes feljegyzés egészíti ki, melyből megtudjuk, hogy a pal. Falconierit Oratio Falconieri 1638-ban vette meg Giulia dal Duca di Latri di Casa Farnese-től 19.000 scudóért. Ezután még a torok, utcák és kórházak, a függelékben pedig a castelgandolfói pápai nyaraló,

a római neri Szent Fülöp oratoriuma és a S. Maria in Vallicella-templom építésére vonatkozó oklevelek következnek.

A korán elhalt Pollak munkáját Dagobert Frey, a római barokképítészet kitünő ismerője egészítette ki és készítette sajtó alá az őt jellemző páratlan tudós akribiával.

A gazdag tartalmú kötetet gondosan szerkesztett névmutató és a levéltári anyag pontos jelzeteinek felsorolása egészíti ki.

Dr. Wolf közli.

Harry Elmer Barnes: The genesis of the World War. New-york—London, A. Knopf, 1927.

Történelmi időkben esőkken az érdeklődés a történettudomány iránt, utának annál erősebben tör ki újra. Ezt tapasztaltuk a világháború alatt és után, s ezt a régi tapasztalatot kitünően értékesítették sokan különböző nagyságú pe-esenyéjük megsütésére. Legjobban H. G. Wellsnek sikerült, aki nagyszerű anyagi előnyökön kívül azt a páratlan erkölcsi hasznot is elnyerte, hogy sokan az ő világtörténelmének tulajdonítják a történelem iránti érdeklődés följulását!

Sok szellemes kísérlet, számtalan és nagyon különböző értékű visszemlékezés megjelenése után megindultak a nagy irattözeések a világháborúról: a Századokban ismertetett (német, orosz és angol) kiadványok a belga és osztrák-magyar külügyi levéltárak iratai új megvilágításba helyezték a világháború előzményeit. Ezeknek a kiadványoknak, saját európai körútjának tanulmányai alapján Barnes alaposan megrostálja a gyűlölködő politikusok emlékiratait. Az ő munkája néhány hasonlóval együtt remélhetőleg kiséprí a történettudomány templomából a kufárokat. Mintán munkája főleg azokon a kiadványokon alapszik, melyeket a Századokban szerencsém volt ismertetni, tartalmára itt nem terjeszkedem ki (ismertettem a Prot. Szemle 1927-i évfolyamában). De itt kell megemlékezni az elvi jelentőségű vonatkozásokról.

Mintegy a jövő történetírás képét látjuk a könyvben számtalanszor előforduló és mégsem föltűnő ismétlésben. A történettudomány anyaga annyira fűszaporodott időrendi és térbeli irányban, hogy áttekinlése a lehetetlenséggel határos. Az egyes korokról monográfiákat kell írni komoly ismeretössük végett, de az egyes korokon belül is annyira fölhalmozódott az anyag, hogy országok, évek szerint kell csoportosítani, s ha a történelmi munka részének kerettségét, sőt értetőségét föláldozni nem akarjuk, szüntelenül ismétlésekbe kell bocsátkoznunk. Nem elég egyszer megemlíteni, hogy háború előtt a német birodalom fegyveres ereje alig múlta fölül a franciát, holott Franciaország népessége jóval kevesebb, mint a német birodalomé és Franciaországot nem fenyegette két oldalról ellenség. Ismételni kell ezt akkor, mikor a há-

ború előtti propagandamunkáról van szó, annak illusztrálására, hogy a szembeálló tények dacára sikerült omlatni a világgal, hogy Poroszország a militarizáltikus állami és nem Franciaország. Ismételni kell akkor, amikor Poincarének ilyen vádjával szemben tisztázza a szerző a helyzetet, ismételni kell a háború előtti létszámenelések magyarázatánál. — Ezt a sok ismétlést nem érezzük fölöslegesnek, sőt a világháború előtti hanyolok politikai és gazdasági helyzet, a katechetikusok általános szövetségek és törvények főmunkájában szinte elszédülve, szükségét érezzük az ismétlésnek, amely világosan bizonyítja egyes állítások helyességét, másokat döntően cáfol meg.

Még Bossuet is így próbált világtörténelmet írni, hogy minden eseményt időrendbe szorított, most *időrendi* kérdés tisztázásánál, a megközelítések sorrendjének megállapításánál látnunk kell, hogy *időrendi* előadás értelmetlen volna. Az okokat, megközelítések sorrendjét országok szerint kellett csoportosítani, így ugyanazt az eseményt négy-szer-öt-szer kellett ismételnie Barnesnek.

A munka vitáit jellege nem szembeálló, pedig az egész egyetlen cáfolási sorozat: cáfolja a németellenes propaganda fordításait. Eközben számtalan olyan erős kifejezést használ Barnes, amelyet például római ember részéről elfogultságnak éreztem volna. Poincaré „hipokrita és tisztaságtalan” (hypocritical and dishonest), mikor azt állítja, hogy nem befolyásolta a külpolitika irányát, hiszen minden nap bejárt a külügyminisztériumba Izvolszky tanácsa szerint. „Hazudik” Poincaré, mikor Vilmos császárt vádolja a háború fölidőzésével; emlékirata: Au service de la France, csak azt győzi meg, akit megszállott az engesztelhetetlen hinni akarás” (possessed of an implacable will to believe). Poincaré viselkedése ugyanolyan gyűlölködő a háború után, mint volt előtte, elidegenítette Angliát és a világ nagy részét Franciaországtól.

Hasonló élességgel nyilatkozik Izvolszkiéről, de nem kíméli Greyt, Wilsont sem. Szembeszáll a németpártiság vádjával, igen, azt mondja egyik fejezetéről: „ez a fejezet a németek fehérmosása a tények alapján”.

Könyvének ez a vitáiratszerűsége nem egyetlen jellemző vonása a jövő történetírásnak, hiszen az alapvető tények tisztázása után a főkérdésben mégis egy nézetre kell jutnia a történettudósok köztársaságának, s a vitatkozó stílus könyvtelen lesz helyet adni a nyugodt előadásnak. Ez a vitatkozó irány azonban fokozza az érdeklődést az előadás iránt.

Eközben sokáig lesz vita tárgya Barnes művének történetíróeseteleti alapozása. Szerinte a világháborúnak biológiai alapja nem volt, mert a földön még elég hely van em-

berek részére, a gyarmotszerzés vágya nem biológiai, hanem lelki ok.

Itt az a kérdés merül föl, vajjon nem élő szervezetek a nemzetek, amelyek más élőlényekhez hasonló életjelenségeket mutatnak?

Barnes szerint darvinista oka sem volt a háborúnak, mert Darwin szerint az egyes állatfajok keretén belül azok az egyedek maradnak meg, amelyek az időjárással stb. szemben ellenállóbbak, míg a háború a legellenállóbb szervezetűeket irtotta, s Darwin állatai nem ugyanazon faj keretén belül folytatják harcaikat, hanem más fajokkal szemben. Itt az a gondolat szegül Barnes ellen, hogy igenis vannak harcok ugyanazon állatfaj keretén belül is: bikák, kakasok üldözik egymást, viszont az ember nem testi erejével győzött oroszlánok, elefántok és más vadak ellenében, hanem szervezett tömegereivel és technika eszközeivel, s ezt látjuk a világháború lefolyásában is: a szervezettebb és technikailag fejlettebb eszközökkel harcolók győztek.

Legbonyolultabb kérdésnek itt is a nemzeti élet kérdéseit látom. A háborúban nem Miché Schmitt vagy Gross akart győzni Jean Forgeron vagy Legrand fölött, hanem a német nemzet a francia fölött. Általában az egész világon ezt látjuk: egyik nemzet szolgálatra akarja kényszeríteni a másikat: osztályharc folyik a nemzetek között. A francia birodalom területén ki vannak zárva a választói jogból a sziáns fajok, bár katonai és más állami szolgálatokat teljesíteniök kell; Középeurópa területén mi történik, azt eléggé ismerjük.

Barnes, mint amerikai ember, nehezen tudja megérteni az európai népek túlérzékeny nacionalizmusát. Éppen ez a meg nem értés teszi őt arra képessé, hogy komoly büleséleti érvekkel győzze meg a háborúkat esztelen és fölösleges váltáról azokat, akik emberbaráti és vallásos érvek előtt még nem hajolnak.

Török Pál.

Nowak, Karl Friedrich: Versailles. — Berlin, 1927. Verl. f. Kulturpolitik. 345 l. 8°.

Karl Friedrich Nowak nevét a világháborúról és a központi hatalmak összeomlásáról írott könyvei s főleg a nyomokban támadt szenvedélyes viták nálunk is közismertté tették. A német béke történetét tárgyaló új könyve már nem a szenzációs leleplezések, nem az infimítás jegyében született. A versaillesi tárgyalások főszereplői közül már egy sem állott annyira közel Nowakhoz, hogy az illetőtől megtudott kulisszatitkok készítették volna könyve megírására. Új könyvében igyekszik ugyan még fenntartani azt a közvetlenséget, amit a főszereplőktől első kézből való értekezvélenséget, amit a főszereplőktől első kézből való értesülés adott előző könyvének. De ilyen közvetlen értesülés itt

már alig van, még leginkább a német delegáció és főleg vezetője, Brockdorf Rantzau gróf külügyminiszter szereplésének rajzát van módjában ilyen közvetlen forráshól merített intimitásokkal éleníteni, de ezek sem szenzációk, inkább csak színes apróságok. Egyébként nem ad újat; nagyrészen az eddigi publikációkra, memoárookra támaszkodik, ezeket foglalja össze, ezek alapján dolgozza fel a béketárgyalások ma ismert történetét. Könyve nem forrás, de nem is komoly történetírás. Inkább essay, amely a német nagy közönségnek szól, azoknak a tízezreknek, akiknek érdeklődésében hazájuk sorsa biztosít első helyet a versaillesi eseményeknek. De mint ilyen népszerűsítő feldolgozás elsőrangú ez a könyv. Nowak tényleg tud írni, jó stílussal, az érdeklődést mindig ébren tartva, a drámai helyzeteket jól kihasználva. Könyve azok közé tartozik, melyeket érdemes volt megírni — mert tényleges szükségletet elégít ki és mert szépen van megírva.

Hogy munkáját nem lehet történelemnek tekinteni, az részben már témájából következik — ma még nem igen lehet a béketárgyalások történetét megírni. De ha Nowak historikus érzékű ember lenne, akkor ugyanennek az anyagnak az alapján is egészen másképp írta volna meg könyvét. Amit ő ad, az tulajdonképpen csak Wilson tragédiája, a német békdelegáció szereplésének eleven képével megfelve. Wilson történetének az irodalma ma a legteljesebb, az ő szereplése és egyénisége áll legtisztábban és legelenekebbül előttünk, — Nowak tehát őt teszi könyve középpontjává, mellette Clemenceau, Lloyd George csak halvány, egydimenziójú mellékalakok. De nemcsak a forrásanyag természeté magyarázza ezt a beállítást. Természetes, hogy Nowak írói temperamentumára legjobban ez az újszerű alak hatott: ez a magát prófétának képzelő pedáns, ez az ahistorikus gondolkodású história-professzor, aki eljött az óvilágba, olyan dolgokban ílélt, amiket vagy nem ismert, vagy félreismert, olyan politikusokkal megmérkőzni, akiknek tökéletes művészetéhez egyáltalában nem értett, aki azonban minden lapossága és kis horizontja dacára mégis egy eszméért küzdött. Szóval újszerű volt, tragikus volt, alkalmas arra, hogy egységes teugelyt biztosítson Nowak művészi ambícióinak. Hogy nagy és feltűnést keltő szereplése dacára mégis Wilson volt az, aki a legkisebb befolyást gyakorolta a békeszerződésre, az Nowakot kevésbé zavarja. Hogy éppen a főszereplő, Clemenceau mosódik el legjobban elbeszélésében, szintén nem nyugtalanítja. Pedig itt nem is hivatkozhatik a források korlátaira, Clemenceauról jóval többet tudunk, mint amennyit Nowak mond róla. Ő tőle tulajdonképen csak azt tudjuk meg, hogy a francia miniszterelnök olykor tombolni szokott és hogy április elején meglátogatta Wilson, amely látogatásnak az eredménye az addig esőkönyös Wilson végleges felőrese és a tárgyalások teljes irányváltozása lesz. Hogy ezt hogyan esí-

nálta Clemenceau, azzal Nowak nem foglalkozik, még csak arra sem indítja őt e esoda, hogy a esodatévót kissé jobban szemügyre vegye.

Wilsonon kívül csak a német delegáció szereplésével és a német aláírás történetével foglalkozik behatóbban. Ez is érthető: itt jobban sikerült a szereplőket megkönyékeznie, részleteket és intimitásokat megtudnia, mint a big four tárgyalásait illetőleg. Nincs is arányban az a kimerítő részletesség, amivel ezeket a dolgokat tárgyalja, azzal a rövid nagyvonalúsággal, ami könyve előző részeit jellemzi, de ezen nem lehet fennakadni. A német nagyközönség, akinek Nowak könyvét szánta, mindenestre elvárja, hogy képviselőinek szerepléséről halljon valamit. Es végül: itt tényleg tud néhány ismeretlen és érdekes részletről, kár lett volna elhallgatnia őket, arányosságra törekednie éppen itt, amikor eddig ez egyáltalában nem tartozott munkája vezető szempontjai közé, — annyira nem, hogy az már gyakran a történelmi hüség rovására megy.

D. Á.

Steruberg, Maximilian: *Die Bedeutung der scholastischen Philosophie für das heutige medizinische Denken. Eine historische und methodologische Studie (Abhandlungen zur theoretischen Biologie. Herausgegeben von Prof. Dr. J. Schaxel, Heft 24.),* 22 lap. Gebrüder Borntraeger, Berlin, W. 35. 1926. Ara 1.80 márka.

A szerző meggyőzően mutatja ki, hogy a mai orvosi szó-lásformák egész sorozata Aquinói Tamás „Summa theologiae”-jából van merítve, való jelentőségük tehát csak abból érthető meg. Ilyformán orvosi gondolkodásunk egy része is ide, a scholastikába nyúlik vissza. Még Harvey is scholastikus deductióval dolgozott, amikor a vérkeringést felfedezte, nem inductióval. Harvey az általánosan ismert aristotelesi-scholastikus, metaphysikus feltevésből indul ki, amidőn kifejezetten idézi: „Natura nihil faciens frustra.” Ezért, érvel Harvey, a szívbillentyűk sem lehettek céltalosság nélkül teremtvé. Látnivaló, hogy nem valamely tényről van itt szó, hanem valamely tény magyarázatáról és demonstrációjáról.

A kis munkából okulhatunk: sokszor metaphysikát űz az orvos, amikor kórisimót állít fel, vagy amikor causalis therapiáról beszél, még ha nincs is annak tudatában.

A scholastikus irodalom alapos ismeretéről tesz tanu-bizonyosságot az érdemes szerző, kinek meglepő és találó fejtegetéseit élvezettel olvassuk.

Györy.

Folyóiratszemle.

Napkelet. 1927. 1. szám. — *Heitzsch Flóra* a *Lukács János* szerkesztésében megjelent *A Szepesség* c. emlékkönyvet ismerteti. — *Szerb Antal*: *Szent Istraán-könyvek*. Többek közt Babura László: *Nagy Szent Gergely élete* c. munkáját ismerteti. — *V. M.*: *A Mincza-könyvtár új füzetei*, ismerteti Dézsi Lajos: *Erdélyi arcképek és képek* c. könyvét. — *K. G.*: *Blaka Lujza és a Népszaház Budapest színi életében*. Votó György hasonló című könyvét ismerteti. — *Török Pál*: *A magyar posta története*. Hennyey Vilmos ilyen c. művének rövid ismertetése. *Török Pál*: *Itayuan és Panklerics*. Stejer Lajos könyvét bírálja. — *tyl.*: *A magyar mult tarlójáról*. Takáts Sándor hasonló című könyvét ismerteti. *Tóth László*: *Ludwig Pastor*. A pápák történetirójának rövid műltatása. — *Papp Viktor*: *Beethoven magyar vonatkozásai*, Beethoven halálának ezázodit évfordulója alkalmából a művésznak Magyarországgal való kapcsolatuit eleventi felé.

2. szám. — *Lakitsch Imre*: *Rákóczi felségértési pere*. Tisztázza Longueval kapitány Rákóczihoz való viszonyát és szerepét a Rákóczi ellen indított felségértési perben. Longueval a bécsi haditanács megbízásából felfüggetli Rákóczi környezetébe és feltétlen bizalmába, hogy kellő pillanathban Rákóczit árulniakinná tellessék. Ismerteti a Rákóczi elleni vizsgálat menetét, Longueval vádjai alapján elfogott társainak a vallomását, valamint az ezek alapján ellenük készített vádindítványt. A kiküldött bíróság ítéletére azonban már nem került sor. — *A. B.*: *Eger nevelődjéből*. Breznay Imre hasonló c. könyvének rövid ismertetése — *Heesey M. Angélica*. *Új Szentek Élete*. Ham Antal könyvének ismertetése. *Pigler Auror Dianal Korall*: *Magyar műveltségtörténeft* ismerteti. — *Kasza János*: *Hakoké*. Párluzamot von a barokk és rokokó között, röviden érintve legjellemzőbb sajátosságukat.

3. szám. *Papp Viktor*: *Beethoven Budán*. *Galamb Sándor*. *Józsi Mari emlékiratait*. *Halász Gábor*. II. *Katalin csász emlékiratainak* magyar kiadását. — *Szilágy Zoltán*: *Lambrecht Kálmán*. *Az ember*. — *Müller Lipót*: *Nagy József*. *Árnyalkodók*. — *Schmidt Henrik*: *Friedrich v. der Leyen*: *Geschichte der deutschen Dichtung* c. művét ismerteti.

4. szám. — *Goál Sándor*: *József főherceg könyve*. *József főherceg* nek „A világháború, amelyenrek én álltam” c. művét ismerteti. — *Gróf Klebelsberg Kuno*: *A népek szellemi egyműltaködése*. A római egyetem aulájában tartott beszéd. Vizsgálva az olasz művészet történetét, arra a megállapításra jut, hogy a modern szellemi kultúra majdnem összes ezé mottavó tényezője Olaszországból indult ki és olasz eredetű még akkor is, ha egyik másék külföldön érte el virágzásának tetőfokát. Ismerteti a magyar szellemi életnek a múltban az olaszsal való kapcsolatait és ismerteti az olasz-magyar szellemi együttműködés érdekesben tett intézkedéseit. — *Kastner Jenő*: *Mussolini*. Komolcsy László Mussolini életrajzát és a gróf Zichy Ráfalvó forlításában megjelent „Mussolini beszédei” c. munkát ismerteti. *Kastner Jenő*: *Magyar tarsang Nápolyban* (1792). II. Lipót koronázásán sügóra, Bourbon Pérdinánd nápolyi király is megjelent felségével és mindketten díszmagyarban vettek részt a koronázási szertartásokon. A magyar rendeket ez annyira meghatározta, hogy arany- és ezüstérmeket verettek tiszteletükre, amelyek Széchenyi Ferenc gróf vezetésével díszes követtség vitt el Nápolyba. Jelen ezek a követtség nápolyi fogadásását és az azzal kapcsolatos ünnepegeket ismerteti, egykorú lírlapkiadások után.

5. szám. — *Szekfi Gyula*: *Rusvorn gróf „gydra” magyarját*. Ismerteti azt az egyetlen esetet, amikor a magyar, még hozzá saját vezetés,

gyáváknak nevezte. A 15 éves török háború vége felé, 1698-ban történt. Rúsworm a zsoldosból lett császári fővezér, Budát ostromolta a pesti oldalról, megverte Sala Muhammed hasa seregét, felrobbantatta a Csepel szigetet a dunántúli parttal összekötő török hajóhidat s a sziget elfoglalását magyar hajókra bízta. Mivel nem lehetett tudni, mekkora erő rejtőzik a szigeten, a hajók 50 méter kúdszást kértek erősítésül, de Rúsworm visszalépett, hogy zsoldosainak életét nem kockáztatja értük. A magyarok erre puskaelhívás nélkül nézték az eseményeket, amiért a fővezér tisztje előtt napokig gyáváknak szidalmazta őket. A hajók a fővezérnek kijelentették, hogy arm gyávaságból nem harcoltak, hanem, mert a fővezér megvetésül tapasztalták. Hogy háforságukat bebizonyítsák, ajánlottak arra, hogy a Geilérthegy felé, délre, Buda és a Flumtő török sereg között süccet lánynak és erődöt csináljanak. A vállalkozást háromszáz hajdú életével fizetia meg. — *Török Pál: Az abszolútizmus kora Magyarországon.* Borzevichy Albert hasonló című művének ismertetése. — *Oroszlán Zoltán: Az Archaeológiai Ertesítő legújabb köteté és a magyar régészet.*

6. szám. — i. n.: *Szent Ferenc nyomdokain.* A magyarországi ferences tartományok áltai kiadott, nagyrészt a magyarországi ferenczudiek történetére vonatkozó cikkeket tartalmazó hasonló című kötetet ismerteti. — *ju— Pirány Jenő: Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok a Colombus előtti időkől az amerikai polgárháború befejezéséig* c. munkáját. — *Török Pál: Sándor Lipót főherceg nádor írtai éleü alatt Mályusz Elemér hasonló című művét.* — *Barna Gyula: A magyar tudománypolitika alapvetése* c. a Magyary Zoltán szerkesztésében megjelent hasonló című művét. — *ju— Balogh Károly: Magyar korszakok és fogadók a XIII. XVIII. században* c. munkáját. — *László Vince Halovány György: Assisi Szent Ferenc* c. művét, végül *M. E. Borbély István: A régi Törökország c. dolgozatát* ismerteti.

7. szám. — *Mályusz Elemér: Magyarország költészetje.* Kristály József hasonló című könyvének hírlata. — *Hajnal István: gr. Tisza István összes munkái* 4. sorozatának IV. kötetét. — *Fábián István: Maderspach Viktor: Menekülésem Erdélyből* c. könyvét. — *Kerecsényi Dezsi: Boros György: Braun Sámuel élete.* — *k. Bárfői Szabó László: A nádor-felsőségi gr. Széchenyi-család története* c. művének III. kötetét ismerteti.

8. szám. — *Hagy Etelka: Az utolsó cárné.* Ismerteti II. Miklós cár és Alice orosz-hungar hercegnő házasságának történetét és az orosz népek a német származású ifjú cárné iránti ellenzenyvét. Vázoja a cárnénak állandóan beteg lelkiállapotát, amelyet csak a trónörökös megszületése váltott fel kiessé, hogy azután a kis cárcyus betegség a cárnőt még inkább az okkultizmus felé terelje. — *Hajnal István: Osztrák nemzetiségű tervek Törökországban a századokt Kassuth ellen.* Részlet szerzőnek a Magyar Történelmi Társulat kötfülványssorozatában azóta már megjelent „A Kassuth emigráció Törökországban” c. munkájából.

9. szám. — *Székfi Gyula: György Lovát.* Részlet Hóman-Székfi-Magyar Történet c. művének sajtó alatt levő IV. kötetéből. — *Hagy Etelka: Az utolsó cárné.* Ismerteti Rasputin multját és gyémségét, a cárn udvarban való megjelenését és állítólagos esadatevő ereje következtében a gyermekeért aggódo, gyenge idegzetű cárnőre gyakorolt befolyását. Dacára minő botrányosabbá váló életének, minden kísérlet hiábavaló volt, Rasputint az udvarból nem lehetett eltávolítani. Befolyása mindinkább nőtt e a betegleki cárnőre akkora hatást tudott gyakorolni, hogy Nikolajevics nagyhercegét, az orosz hadsereg fővezérét is sikerült — egyen bosszúból — meggyilkoltatnia. — *Barna Gyula: Bárd Weisslényi Miklós úrnagydját* ismerteti.

10. szám. — *Hagy Etelka: Az utolsó cárné.* A világháború mind

súlyosban nehezedik Oroszországra. A veszített csaták és a mindinkább növekvő nyomor, felfordulás következtében az oroszok minden társadalmi osztálya az udvar ellen fordul, a cárnét német barátságával vádolják, sőt Rasputin korlátlan befolyása következtében maára hagyja a cárt a cári család is. — *V. M. Sziklószy László: Gyoparkossin Erdélyben* című könyvét ismerteti. — *Németh Antal: Szélszextudomány vagy mimológia?* Royden az európai eszmeélet történetének iradalmit ismerteteli.

11. szám. — *Halász Gábor: A magyar művelődés eszményei.* Karnis Gyula hasonló című művének ismertetése. — *Hory Etelka: Az utolsó cárné.* Vázolja a mindinkább növekvő, most már a hadseregben is terjedő légiületlenséget a cárnőnek a jelentől való teljesen hamis felfogását. — *Fábián István: Mester János; Kelet nagy gondolkodói* című munkáját ismerteti.

12. szám. — *Hekler Antal: Leonardo da Vinci utolsó vacsordja.* Részlet a szerzőnek a Napkelet könyvtárában megjelent „Leonardo da Vinci életrajza” c. könyvéből. — *Hajnal István: Béthlen.* Surányi Miklós hasonló című munkájának ismertetése. — *Hory Etelka: Az utolsó cárné.* Az orosz politikusok a mindinkább közeledő összuomás feltartóztatásának csak egyetlen módját látták: Rasputint el kell tenni láb alól, hogy a cárnőn keresztül a cára gyakorolt szuggesztív hatása megszűnjön de Rasputin hatása, a magyarrégek egyöntetű fellépésének dacára sem tudott többé segíteni. — *I. M. Lugosi Dániel: Kelemen László és az első „Magyar Játék Színi Társaság”* c. könyvét ismerteti.

13. szám. — *Hory Etelka: Az utolsó cárné.* II. Miklós cárt hívták még egyszer figyelmeztették a fenyegető veszedelemre és felelős miniszterium kinevezését sürgették, remélve, hogy ez még talán megmenthetné a helyzetét, de a cár kívánságuk elől ismét elzárkózott. A forradalom katoréja a cárt megrendítette és tiz nevében is lemondott trónjáról, de a cárné még mindig remélt. Pedig a cári család tragédiáját akkor már nem lehetett megakadályozni a szovjet napok alatt a helyzet ura lett. — *Fábián István: Godefrid Kurth: A modern civilizáció kezdetei* c. Michel Károly fordításában megjelent művét ismerteti.

Protestans Szemle. 1927. évfolyam, 1. szám. *Buzs László: A napár-reform és a Nemzetek Szövetsége.* A napár-reform előkészítése előljből, a Nemzetek Szövetségének közlekedési bizottsága által alakított külön bizottság munkálatairól s a beérkezett tervekről szól. „Kronika”: *Franziska Kristóf levele a mohácsi csatáról József Ferenc zengyi püspökhez.* Az 1526 szeptember 5-én kelt levélben Franzepán, ki még nem ismeri a csata végzetes kimenetelét, a harcúl való távolmaradása miatt megtagadja magát s a török további magatartását találgatva, a védekezésre vonatkozólag tanácsokat küld a király részére, illetőleg utasítást kér a püspök útján, körül azt hiszi, hogy Lajos királlyal együtt Budán tartózkodik. — *I. S.: Gróf Mikó Imre.* Megemlékezés a képviselőgyűgyi református kollégium nagy patrónusáról. — *Csékely István: Oragyer Hóbert, nekrológ.* — „Kritikai Szemle”: *Baros Gyula: Széchenyi-antológia* (a Népfőiskolai Széchenyi Szövetségek megbízásából *Pékete József és Váradi József* által összeállított emlékművek); *Buday Árpád: Erdélyi arcképek és képek (Décát Lajos* könyve; 12 erdélyi életrajz); *Salávik Mátvay: Magyarország: A Magy. Tud. Akadémia és a magyar jogtudomány.* *Luki Mich Imre: A Magy. Tud. Akad. és a magyar történettudomány.* *Karnis Gyula: A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia (akadémiai értekezések); Németh László: Irodalmi Lexikon (szerkesztette Benedek Marcell); A. A.: János Maróczai: Attila Tod in Geschichte und Sage* (különnyomat a Körösi Csoma Archivumból); *Szweiby Lajos: Páry Sándor: Széchenyi vallásos lelkülete; Hamvas József: Francesco Nitti: Holseizismus,*

Jancsmus. *demokrácia*: Kiseb értékezősek [Török Pál]: *Guidys József: Perényiék a magyar irodalomban*, u. a.: *Kelemen László: A lednygyógy*, Szónyi Sándor: *Kliment Jeno: Hunfaly-émlék*, u. a.: *H. Forster Gyula: Schudek Frigyes t. ang emlékezte*, u. a.: *Harsányi István: A pályarabok és a sárospataki iskola*, u. a.: *Schultzez Václav: A budavri Szalagy Brzsehet-lednygyógyászati története*, u. a.: *Ferdinand Fetsch: Garantieren de journeaux de sabres du temps des Aures, en Hongrie*, u. a.: *Várreni Zoltán: „Gottes Wort ist Unser Trost“* (Luther vigasztaló levele Mária királynéhoz. fordítás), könyvismertetések.

2. szám. *Róz Lajos: Újszövetség és görög filozófia*. A görög filozófiának a keresztény tanokra — azok kialakulása idején gyakorolt hatásával foglalkozik s a hellén follogás és az Újszövetség eziréli között mutatkozó rokon vonásokkal keresi. — *Dr. Podmaniczky Pál: A keresztényiség Kínában*. A kínai keresztény misszió múltjára tett kiteréssel, annak a legutóbbi időkben mutatkozó eredményeit ismereti. — „Kronika”: *A. A.: A római Dácia véppusztuláshoz*. A legújabb német szakirodalom további adatokat szolgáltat Dácia történetére vonatkozólag. Mind ezek arra mutatnak, hogy a tartomány a rómaiak részéről teljesen kiirtottak, tehát ezek is az olák kontinuitás-elmélet valótlanságát bizonyítják. — „Kritikai Szemle”: *Schneller István: Varga Sándor: A transzcendentalis deductio Kantnál*; *Kerecsényi Dezső: Csanádi: Michelangelo élete*; *Szlávik Mátyás: Divald Kernel: Magyar Művészettörténet*; *Mályusz Elemér: Graf Tisza István összes munkái* (III. kötet); *Kék Lajos: Magyar irodalmi lexikon* (összeállították *Ványi Ferenc, Fón Miklós és Tóth András*. Studium-kiadás); *Török Pál: György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája*; *Vajthó László: Bartóky János: Forpás* (viszsaemlékezés); *Kiseb értékezősek* [Zs.: *Tóth Endre: A tápi református egyház története*, *Papp Lajos: A szentesi református egyház múltjából*, *T. P.: Szivós Béla: Az arany bulla*, *Kék Lajos: Gárdonyi Géza*, *Szónyi Sándor. Dékány István: Tudományelméleti alapok a társadalomtudományokban*]. könyvismertetések.

3. szám. *Györfy István: A hajdúk eredete*. (I.) A Balkán-félszigetről a török hódítás következtében felhúzódo délszláv elemek a folytonos harcok között néhány évtized alatt lemorzsolódnván, a hajdúság a XVI. század második felében mindinkább a földönfutóvá lett alföldi magyarság sorajból került ki. A Boockay által letelepített hajdúk között már igen kevés szorb eredetű lehetett, legnagyobb részüket a Duna—Tisza-közérről s a Tiszántúl elpusztult hőcsoztási területeiről menekült magyar lakosság szolgáltatta. Az első telepítésekkel földhöz kötött hajdúság zöme Bihar megyében szállott meg. — *Mályusz Elemér: Polgáruddunk részlete a középkori országgyűléseken*. Régebbi történetíróink azon fölfogásával szemben, hogy Zsigmond a városok követeit az 1405. évi pozsonyi országgyűlésre meghívta s így a pulgárságot országos rendszéggel ruházta fel, kimutatja szerző, hogy azok az adatok, melyekkel eddig a városoknak az országgyűléseken már a XIV. század folyamán való részvételt bizonyítani akarták, nem állhatják meg a helyüket, az 1405. évi konventikulumban pedig nem volt országgyűlés, hanem csak egy, a király által bizonyos, csakis a városokat érintő ügyek elintézésére összehívott gyűlés, melyen a kir. városok (és mezővárosok stb.) követein kívül, más tag nem volt jelen. — *Németh László: Erdélyi József*. Iról portreit Erdélyről. „Kronika”: *Jaco Kálmán: Beethoven-kultusz Pest-Budán*. A XIX. század elején, a lejádoni kezdő főváros magas zenei kultúrát mutat. 1827 óta állandó kamarazene-társaságok működnek a kettős városban; hangversenyek műsorán — máz aktualitások mellett — sürün szerepelnek Beethoven darabjai. A Beethoven-kultuszt a színházak is ápolják, különösen az új Nemzeti

Szimbáz, mely tevékeny részt vett abban, hogy Pest Buda közönsége a jeles zeneszerző alkotásait előül-elsőfő háttérben magasztalhatta. — *Itéaz Lajos: Pestalozzi Henrik*. Halálának századik évfordulója alkalmából megemlékezés. — *A. A. Hazánk kultúravédő szerepe*. William Gordon Holmes: *The age of Justinian and Theodora* című munkájának bevezetésére hívja fel a figyelmet, melyben szerző helyes és megértésű tanuskodó észrevételt tesz a mi magyarcz nemzel történelmi hivatására. — „Kritikai Szemle”: *Uékány István: Spinoza levelei* (fordította és kommentálta *Posch Árpád*); *Máthé Elek: Szentek legendái* (összeállította *Itéaz József*); *Szulényi Odön-Balla Antal: A liberalizmus története*; *A. A.: Henno Brehm: Der Ursprung der germanischen Hieronymentik*; *Baday Árpád: Magyar Anonymus (Pais Dezsdé fordítása)*; *Török Pál: István Szabó László: A Sárospatai-Felsővidéki gróf Salchényi-család története* (III. kötet); *Zeinka Ferenc: Takács Sándor: A magyar múlt tarlójáról*; *Bruckner Győző: Fekete Nagy Antal: A magyar-dalmát kereskedelem*; *Arukházy Béla: Hammersteinlag János: J. S. Bach*; *Harsányi István: Fráter László: Legrégibb bíráfordításunk*; *Knaebl értekezések* [*A. E.: Zsoltányi Béla: A magyaroknál az. hitv. ev. egyház felállításának részvételé az országgyűlés felbontásában*]. *Zs.: Ligeti Lajos: István családja*, *u. a.: Erney József: Régi csah telepítések hazáinkban*, *u. a.: Erney József: Morcaország magyar nemi*, *u. a.: Szédeczky K. Lajos: A „tudár Erdély Székelyek és oldak*].

4. szám. *Gárdonyi Albert: Ráday Pál jogtörtéje a pestvárosi tanácsnál*. Ráday hosszú években át pereskedett Pest városával, mely egy Ráday felcsüggenék örökségét képező házast a Rákóczi-szabadságharc zavarában között lefoglalt s viszályosorszási; később is megtagadta. Szerző kimutatja, hogy Ráday tisztán anyagi szempontokból szorgalmazta a felcsüggenék ügyét, melynek megállapították ott protestáns gyülekezet számára összejöveteleket rendezzen. — *Győrffy István: A hajdúk eredete*. (II.) A hajdúság településében idők folyamán nagy eltolódások mentek végbe: a lakosság átköltözése vagy a kiváltságok elvesztése folytán eredeti hajdú települések megszüntek, viszont később: adományozások révén újabb telepek keletkeztek. A bihari hajdúság sorsának ismertetése után részletesen foglalkozik Győrffy a szabohosi hat hajdúvárossal a bizonyítékokat szolgáltat arra nézve, hogy a hajdúság között a XVII—XVIII. század fordulóján feltűnő szláv elemek nem a hajdóm rége származású hajdúk utódai, hanem a XVII. század vége óta mind nagyobb számban idevándorló (szláv (főleg rutén) s részben szláv törzsek bevezetését mutatják. — „Kronika”: *A. A.: Győrffy István emlékek Pannoniából*. A legutóbbi ásatások folyamán a Dunánálton feltárt fekeresztény építmények emlékeiről szél. — „Kritikai Szemle”: *Szulényi Odön: Konrad Burdach: Reformation, Renaissance, Humanismus*; *Szalávik Mátvás: Német keresztény művészettörténelem* (*Prens János: Die Deutsche Frömmigkeit im Spiegel der bildenden Kunst*); *Sziló Zoltán: Ford Henrik: Eletelem és működése*; *Gumbocz Endre: Pauer Arnold: Adatok a magyar kert kultúra történetéhez, főlegintettel Szechenyi hercegről*; *L.: Cseky. Stephan von: Ungarns Staatsrecht nach dem Weltkriege*; *Szanyi Sándor: Világtörténelem* (az Enciklopédia Rt. kiadása, II. kötet, kiadás); *Düzy József: Gyulai Pál iradalmi emlékei* (Papp Ferenc tanulmányai stb.); *a Kisfaludy-Társaság kiadása*); *Zsigmond Ferenc: Horvát István: György Géza. könyvmértékek*.

5. szám. *Hartók György: A régi és az új lélektan*. Filozófia-történelmi tanulmány. — *Papp Sándor: Brethoren halhatatlan szerelmestnek hitehagyott öse*. A Brunswick család eredetét, a kérdése vonatkozó eddigi megállapításokkal meggyezően, szerző is Brunswick Tóhádra vezeti vissza,

ki cseprengő iskolamesterből galgóczi lelkész s 1620-ban a dunáninneni evangélikus egyházkerület szuperintendense lett, majd az ellene irányuló zaklatások elkerülése végett katolikus hitre tért s mint galgóczi harmincezeres fejedelem élte át. Brunswick Tübra s későbbi leszármazottja. Antal, inkoznalosan emlékedve, 1775-ben grófi rangra emeltetett; az ő unokája volt Brunswick Jozsef grófné, ki mint Deethoven ideálja nyert nagy hírnevet. — „Kronika”: Szabó Imre: *Fröhdszka Ottokár*, nekrológ. — „Kritikai Szemle”: Szalay Ödön: *Adolf Faut: Romantik oder Reformation*; Kemény Lajos: *Balldcsy-emlékkönyv*; Trócsányi Dezső: *Bartók György: Az erkölcsei értékeszme története* (I. rész); Rács Rónay Károly: *Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok* (*Párdny Jenő* székfoglaló értekezése). Fencs Zoltán: *H. W. van Loon: Az emberiség története az ősembertől napjainkig*; Hajnal István: *Fejérfatoky László és Adány Antal: Pápai oklevelek*; Tolnai Vilmos: *A nagyvárúti Arany János-Társaság évkönyvei* (I. kötet); Köky Lajos: *Jászai Mari emlékiratai*, könyvismertetések.

Ungarische Jahrbücher. — 1924. I. füz. — *M. Kertész: Kulturschichtliche Spuren in der ungarischen Sprache. A szerző „Szókámmondások. (Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei)”* című, magyar nyelven 1922-ben megjelent munkájának eredményeit foglalja össze. — *Georg Schönmann: Ungarische Motive in der deutschen Musik.* A XVI. század elejétől számos adatot sorol fel, azok azt bizonyítják, hogy a németek a magyar zenét meglehetősen ismerték. Ezzel szemben a XVII. században a német zene erős francia és lengyel hatás alá került s a német zeneben magyar motívumok csak a XVIII. században bukkannak fel újra a magyar fő- és zenekarainak működése következtében. Ettől kezdve a magyar zene hatása a németre állandóan növekszik. — *Alexander Brückner: Ungarn und Polen.* Összehasonlítva a magyar és lengyel történelmet, megállapítja, hogy nagyon sok a rokon vonás a két nemzet történetében. Az analogiáknál azonban sokkal jobban bizonyítja a két nép egymásra hatását a nyelv. A két nyelv kölcsönszavait vizsgálva, azt látjuk, hogy míg a magyar lengyelből alig vett át egy-két szót, a lengyelben kb. 200 magyar kölcsönözés van, amelyek természetesen nemcsak a nyelvi, hanem a kulturális hatás is bizonyítják. Már a XVII. században találunk a lengyelben magyar kölcsönszavakat, de erős hatás csak a XVI. században mutatkozik. Ezek a szavak nagyrészt a fegyverzetrel és hadviseléssel összefüggő szavak. Az egymásra hatásnak igen sok bizonyítéka található a mondákban, legendákban és szépirodalomban is. — *Konrad Schönmann: Ungarische Hiltungler in der Literatur des deutschen Mittelalters.* Vizsgálva a német krónikák vonatkozó adatait, arra az eredményre jut, hogy a németek az Arpádok korában nagyon jól voltak tájékozódva a magyar nemzetiségi viszonyokról és a hősekről, künöket elf. nagyon jól ismerték, mert hiszen a külföldi hadjáratokban, különösen mint a német tojodolások nek adott szerződésük, nagyrészt ezek szerepeltek. Részben ennek a követ kezmenye az is, hogy Magyarország nyugaton még a XIII. században is barbár, félpogány országának tekintették. — *Ludwig Sraek: Nachrichten über Finnland bei deutschen Autoren des 16. und 17. Jahrhunderts.* XVI. és XVII. század német munkáinak néhány Finnországra vonatkozó adatait ismerteti.

2. szám. — *Gunda Prinz: Die Siedlungsformen Ungarns.* A magyarországi települéformákat földrajzi szempontból tárgyalja. — *Walter Andersson: Die Entwicklung der ungarischen Häterverfassung.* A magyar táncokháztársaság szervezőjét ismerteti. — *Andreas Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien.* (III. közlemény.) Azóta hasonló címmel az egész munka az Ungarische Bibliothek kötetei között önállóan is megjelent. — *Paul Arras: Repertenbeiträge zur Geschichte des Mathias*

I. Corvina. Regeszatiak közül Hautzen lausचित्zi város levéltárából, amelyek Mátyás királynak Podjebrad György cseh királyhoz való viszonyát és Mátyás király lausचित्zi uralmát világítják meg. Az oklevelek, amelyeknek regeszatai itt közölve vannak, az 1458-1490. évekből valók. — R. G.: *Neue ungarische Sprachdenkmäler*. Rövid megemlékezés a legújabbban felfedezett 6 új magyar nyelvemlékről.

3-4. szám. — *Zoltán von Magyarj: Das Ungarische Budgetrecht*. Rövid történeti bevezetéssel. — *Jos. Markwart: Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert*. Nuru'd din Muhammad i 'Aufi perzsa utazó anekdotagyűjteményének egy részét ismerteti és folytatja, amely három részre tagozódik és az első rész a Volgamenti bolgárok földjét, a másik Jugrát, a harmadik pedig az Ezer-tó vidékét és az északi tengerpartot írja le. — *Gyula Prinz: Die Siedlungsformen Ungarns*. (Végs.) A magyarországi településeket földrajzi szempontból tárgyalja. — *Adam Senger: Der Reiter im Kaiserdom zu Bamberg*. Ismerteti a bambergi dóm híres lovasszobrához fűződő mondát és a többi kombinációt olvelve arra a megállapításra jut, hogy a lovas csak Szent István magyar királyt ábrázolhatja. — *Emerich Zemplén: Die Sozialführer Ungarns*. Bemutatja a magyarországi szovjet főszereplői közül Kun Béla, Pogány József, Szamuely, Kunfi és Lukács György alakját és azt a nagyipari berendezkedést, amellyel a proletárcsúrlalom biztosítására törekedtek. — *Konrad Schönemann: Zur Herkunft der Siebenbürger Székler*. Ismerteti röviden Hóman, Edélyi László és Karácsonyi theoriáját a székelyek eredetéről. Mindhárom felfogását cáfolni igyekszik.

Tárca.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1927. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! Néhány nap mulva, május 15-én lesz a 61. fordulója Társulatunk első közgyűlésének, amely kimondta a megalakulást. Egy magyar történelmi társulat létesítését a Magyar Tudományos Akadémiának élénk tevékenységet kifejtő történelmi bizottsága mellett *Horváth Mihály* azzal indokolta, hogy „csak két feltétel alatt lehet virágzó állapotban a nemzet történelmi irodalma: ha a költő-gyűjtemények gazdagok, a nemzeti élet minden ágazataira kiterjedők és — mi nem kevésbé lényeges — ha a nagyközönségben érdekeltség létezik azok iránt és élénk a történeti érzék.” (Századok, 1867. 9. l.) Azok a kísérletek, melyek a Magyar Történelmi Társulat megalakulását megelőzték, a Horváth Mihály által megfogalmazott szükségleteket kívánták kielégíteni, s ha törekvéseik pillanatnyilag nem is jártak eredménnyel, ahhoz bizonyára nagymértékben hozzájárultak, hogy a magyar társadalomban egy magyar történelmi társulatnak hiánva tudatossá kezdett válni. Innen van az, hogy Társulatunk megalakulása után néhány hónappal már 62 alapító és 560 évdíjas rendes tagról adhatott számot, 1881-ben pedig elérte az 1630-as taglétszámot, amelybe a 211 alapító tag nincs beszámítva. A másfélezeres szám volt Társulatunk állandó taglétszáma, amely 1910-ben 1357-re esökkent ugyan, de a világháború évében ismét elérte a korábbi átlagot.

Trianon s a középosztály gazdasági leromlása következtében évdíjas tagjaink háromnegyed részét elvesztettük s ugyanakkor az alapító tagsági díjak is teljesen elértéktelenedtek. Ha tudjuk, hogy ma a Századokat kerekén 1200 példányban expedáljuk, s ha tudjuk másrészt azt is, hogy 1919-től 1927-ig 700 új évdíjas rendes tagot vettünk fel, nem kell különös tehetség annak elképzeléséhez, hogy hol állottunk a trianoni békekorszak első éveiben. De — Tisztelt Közgyűlés — nem látszik feleslegesnek egy kissé közlelebbről is megtekinteni azt a 700-as taggyarapodást, mely Társulatunkat annyira amennyire átsegítette a válságos éveken. A felvett 700

tagból 239 volt tanár és tanárjelölt, még pedig jelentékeny arányban a tanítórendekből, 198 hivatalnok és tisztviselő, 58 iskola és egyesület, 36 múzeumi és levéltári tisztviselő, 30 ügyvéd, 24 hivatásos katona, 20 katolikus egyházi férfiú, 19 banktisztviselő, 14 orvos, 12 gyógyszerész, 12 földbirtokos, 10 tanító, 10 nő, 7 protestáns lelkész és teológus, 6 joghallgató és 5 kereskedő. A túlnyomó többség tehát azok sorából került ki, akiket a megváltozott viszonyok legerősebben sújtottak, míg azok, akikre a vagyon és a származás magasabbrendű kötelezettséget rótt, Társulatunk létezéséről és működéséről alig látszottak tudomást venni. Meg vagyok arról győződve, hogy amily arányban halad a magyar értelmiségnek gazdasági megerősödése, olyan arányban izmosodik meg majd Társulatunk is, mert ezt az eleven történelmi érzékkel és tudattal bíró társadalmi osztályt nem kell figyelmeztetni a magyar történelem szeretetére és azon intézmények támogatására, melyek a történelmi érzék felkeltését és tudatosítástételt valják főhivatásuknak.

Mindaddig, míg ez a szükséges gazdasági fellendülés be nem következik, nekünk természetesen számolnunk kell a rendelkezésre álló szükséges anyagi erőforrásokkal és működésünk terjedelmét ehhez kell arányosítani. Így egyelőre le kell mondanunk arról, hogy folyóiratunk, a *Sziszakok*, a régi terjedelemben és havonként jelenjék meg, holott kétségtelen, hogy egy havi folyóiratnak nagyobb lévő a publicitása, az olvasóközönséggel való érintkezés közvetlenebbé, mélyebbé és általánosabbá csak ezáltal válik. E tekintetben hadl hivatkozzunk a havonta kétszer megjelenő Természet-tudományi Közlöny halására, mely folyóirat 1914-ben 10.274, 1921-ben 11.500 példányban jelent meg s a folyó évi március 15-i kimutatás szerint 17.540 tag számára küldetik szét, évfolyamonként körülbelül 60 ív terjedelemben. Ekkora taglétszámmra mi egyelőre nem gondolhatunk, de mindenesetre törekednünk kell a taglétszám minél nagyobb mérvű gyarapítására. Számolnunk kell azonban azzal, hogy akkor, amikor nagy vidéki kultúrközpontok vannak kialakulóban, melyek nem akarnak többé a Főváros kulturális életének puszta függvényei lenni, hanem helyzetüknek és hagyományaiknak megfelelően önállóbb irodalmi és tudományos tevékenység kifejtésére törekcszenek, minő magatartást tanúsít-

sunk e törekvéssel szemben? Nem kétséges, hogy a magyar történelmi irodalmi szolgálata azt javasolja, hogy bizonyos tekintetben nekünk is bele kell kapcsolódnunk a vidéki központok tudományos életébe. Fel kell élesztenünk alkalmas formában a Társulatunk által a korábbi évtizedekben nagy sikerrel alkalmazott vándorgyűlések gondolatát s ezeken a helyi történelem problémáinak felvetésével és megvitatásával mindenekelőtt a lokálpatriotizmust kell élővé tennünk, hogy idővel ez úton az általános magyar, vagy a magyar történelemmel kapcsolatban álló egyetemes történelmi kérdések iránt is tudatos érdeklődés alakuljon ki a magyar értelmiség lelkében. Ez a szolgálat visszahatásában azt eredményezné, hogy Társulatunk számára szinte intézményesen biztosítva volna az az érdeklődés, amely lehetővé tenné a Századok lékabeli terjedelmét.

Áttérve ezután Társulatunk múlt évi működésének történetére, elsősorban jelenthetem, hogy 1927-ben egy rendes (márc. 24) és egy rendkívüli (febr. 24) közgyűlést, továbbá négy ig. vál. ülést (jan. 20, márc. 22, május 9, nov. 10) és két felolvasó ülést (ápr. 8, dec. 20) tartottunk. A rendkívüli közgyűlés az évi tagdíjak tekintetében volt hivatva dönteni, de egyúttal alkalmas szolgált arra is, hogy ügyvezető alelnökünk *dr. Csánki Dezso*, Társulatunk nevében melegen üdvözlje Előnkünket társulati elnökségének tízéves fordulóján. Megemlíthetjük, hogy az április 8-i felolvasó ülésen *Michel Lheritier*, a Comité International des Sciences Historiques főtitkára szerepelt egy általános érdekű felolvasással.

Jelenthetem továbbá, hogy a Comité International des Sciences Historiques göttingai ülésén Társulatunkat és egyúttal a Magyar Tudományos Akadémiát *Eckhardt Ferenc* társulati tag és a jelentésttevő főtitkár képviselték, a június végén Varsóban megtartott kelet-európai történész kongresszuson pedig Társulatunk és a Magyar Tudományos Akadémia együttes képviseletében *Hodinka Antal*, *Metich János*, *Döréky Adorján* társ. tagok, a főtitkár és titkár vettek részt. Ez alkalommal a főtitkár az erdélyi és lengyel kapcsolatok egyik részletéről felolvasást is tartott, utóbb pedig, mint a Kongresszus által kiadandó évnegyedes folyóirat szerkesztőbizottságának megválasztott elnöke, közvetlenül befolyt a szerkesztés irányításába.

Társulatunk működése a múlt év folyamán sem mérli ki az ügyrendszerű ülések pontos megtartásában és a különben gondosan szerkesztett és változatos tartalmú társulati folyóiratnak, a *Századok*-nak megjelentetésében. Folytatuk a korábban megállapított programnak megfelelően azon *írásművek kiadását* is, amelyek hivatva vannak Magyarország újabbkori történetét új alapokra helyezni. A múlt évben a következő forráskiadványok jelentek meg: *Miskolczy Gyulától: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában* (8° 640 l.) c. mű I. kötete, *Madzar Imrétől: Parádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778—1822. évekről* (8°, 212 l.), *Hajnal Istvántól: A Kossuth emigráció Törökországban* c. mű I. kötete (8°, 903 l.), *Fiszola Gyulától: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* c. kiadványának I. kötete (8°, 64 ív) és végül *Gergely Sándor* szerkesztésében Teleki Mihály levelezésének VIII. kötete, mely a lapnyitó erdélyi fejedelemség legválságosabb éveinek (1678—79) történeléhez szolgáltat új adatokat. Az eddig megjelent 18 kötetnyi forráskiadvány, nemkülönben *Hóman Bálint* ig. vál. tagtól szerkesztett *Magyar Történettudomány Kézikönyvének* tudományos összefoglalásai a legbeszédesebb bizonyosságai annak a tudatos és teryszerű munkának, amely Társulatunkban évek óta folyik.

Társulatunk 1927 folyamán 70 új évdíjas rendes taggal gyarapodott. De veszteségünk is van, 1927 nov. 21-én dőlt ki közülünk *Szendrey János*, igazgatóválasztmányunk 1886 óta tagja, a magyar művészet- és hadtörténelem érdemes kutatója. Az ő helye a jelen közgyűlésen kerül betöltésre.

Tiszelt Közgyűlést! Az előadottakból talán kitűnik, hogy a múlt esztendő Társulatunk életében nem jelentett holtponzt: eredményekről, sőt tagjainknak az adott viszonyokhoz mért jelentékeny gyarapodásáról is számot adhatunk, ami arra mutat, hogy Társulatunknak a köztudatban gyökere van. Ez kétségkívül megnyugtató, de egyúttal arra kötelez bennünket, hogy hagyományainkhoz híven minél szorosabb kapcsolatokat igyekezzünk teremteni a magyar történelem iránt érdeklődő társadalommal, mert Társulatunk működését minden eshetőséggel szemben csak így biztosíthatjuk.

Dr. Lukátsch Imre.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1928. évi január hó 31-én d. u. 5 órakor tartott felolvasó- és igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Csánki Dezso ügyv. alelnök elnöklété alatt dr. Angyal Dávid, dr. Balany György, Gyalókey Jenő, dr. Hajnal István, Kollányi Ferenc, Lux Kálmán, dr. Madzsar Imre, dr. Mályusz Elemér, dr. Morvay Győző, dr. B. Szabó László, dr. Tóth Zoltán, dr. Závodszky Levente ig. vál. tagok és dr. Kossuthi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést a üdvözlő a megjelenteket.

1. Elnök felkérésére dr. Tompa Ferenc ávdíjas rendes tag megtartja „Az óskori kutatás történettudományi feladatai” című előadását. — Elnök a nagyérdemű előadásért köszönetet mond az előadónak a az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hiteltelősére Kollányi Ferenc és dr. Madzsar Imre ig. vál. tagokat kéri fel.

2. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi igazgatóválasztmányi ülés óta beérkezett tagajánlásukat. Évdíjas rendes tagul ajánltanak: dr. Tóth Endre theol. akad. tanár Pápa, aj. dr. Kapossy János évd. r. tag; Tanay Ferenc prem. kanonok Vép, aj. Horváth Tibor Antal évd. r. tag; Waldapfel Eszter bölcsészettanhallgató Budapest, aj. dr. Doma novszky Sándor másodalelnök; M. Barna Bertalan min. tanácsos, Markó Árpád őrnagy Budapest, dr. Bálint Nagy István orvos Miskó, Breznay Imre tanítóképzési igazgató Eger, Győrkoa József leánygimnáziumi igazgató, Schostyán Béla reálskolai tanár Pécs, Angolköszeszonyok leánygimnáziuma Eger, valamennyit aj. a titkár. — Megválasztatának.

3. Titkár bemutatja a legutóbbi bejelentés óta elhunyt és a Társulattól kilépő tagok névjegyzékét. Tudomásul szolgál.

4. Elnök jelenti, hogy az elnökség az 1927. évi számúadások felül vizsgálataira szakértőül Strömpl János nyug. vallás- és közoktatásügyi minisztériumi főszámtanácsost fogja felkérni. Egyben javasolja, hogy az igazgatóválasztmányn az ugyancsak e célból kiküldendő bizottságba Schiller Bező és dr. Paulinvi Oszkár évd. rendes tagokat válassza meg. — Az igazgatóválasztmányn nevezetteket a számvizsgálóbizottság tagjainul megválasztja.

5. Titkár jelenti, hogy az ügyrend 6. §-ának A) pontja értelmében lejárt az 1925—1927. évkörré választott gazdasági bizottság megbízása. Az új gazdasági bizottság mandátuma az ügyrend értelmében az 1928—1930. évkörré fog szólni. Titkár az elnökség nevében javasolja, hogy az újonnan megalakítandó gazdasági bizottságba a bizottság eddigi tagjai, nevezetül dr. Forster Gyula tiszteleti, dr. Aldásy Antal, dr. Császár Elemér, dr. Déry Ferenc, dr. Gombos F. Albin ig. vál. és dr. Zeinka Ferenc évdíjas rendes tagok választassanak meg. — Az igazgatóválasztmány nevezetteket a gazdasági bizottság tagjainul megválasztja.

6. Titkár jelenti, hogy a folyó évben újra esedékessé válik a „Stilgyi Sándor-alap”-ból folyósítandó jutalomdíj odaítélése. Ez alkalommal a Századok 1923-1927. évfolyamaiban megjelent cikkek fognak ügyelniebe vésztetni. Az említett öt évfolyamban megjelent dolgozatok elbírálá-ára, illetőleg a jutalomdíj odaítélése tekintetében való javaslatkérdésre bizottság lévén kiküldendő, titkár az elnökség nevében javasolja, hogy az igazgatóválasztmány a bírálóbizottságba dr. Angyal Dávid elnöklete alatt dr. Madzsar Imre és dr. Gombos F. Albin ig. vál. tagokat küldje ki. Az igazgatóválasztmány úgy határoz, hogy a jutalomdíj a Társulat „Forgótöke” című folyószámlájának tehetsz 200 pengzre egészítessék ki a egyben a javaslatba hozott igazgatóválasztmányi tagokat a bírálóbizottság tagjánul megválasztja.

7. Dr. Morvay Győző ig. vál. tag kérését intéz az elnökséghez, nem volna-e szükséges, hogy a Társulat kezdeményező lépéseket tegyen az irányban, hogy Fraknói Vilmos tiszteleti tagnak a Kerepesi úti temetőben lévő sírja megfelelő díszes sírlékművel jelöltessék meg. Kollányi Ferenc ig. vál. tag küldi az igazgatóválasztmánynak, hogy a sírlékműt a Szent István Akadémia fogja felállítani s a szükséges intézkedések már meg is történtek. Dr. Balanyi György ig. vál. tag megemlíti, hogy Fraknói Vilmos sírját a budapesti kegyveszélyi főgimnázium növendékei gondozzák. Intézkedés szükséges nem forogván fenn, a bejelentések tudomásul szolgálnak.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent

Dr. Kassányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Csánki Dezso s. k.,
elnök

Hitelesítettük:
Kollányi Ferenc s. k.,
ig. vál. tagok

Dr. Madzsar Imre s. k.

A Magyar Történelmi Társulat 1928. évi február hó 1-én d. u. 5 órakor tartott rendkívüli igazgatóválaszt- mányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Csánki Dezso ügyv. elnök elnöklete alatt: dr. Aldásy Antal, dr. Balanyi György, dr. Friedreich Endre, dr. Gombos F. Albin, Gyulókay Jenő, dr. Hájnal István, dr. Hekler Antal, dr. Jakubovich Emil, dr. Madzsar Imre, dr. Mátyusz Elemér, dr. Morvay Győző, dr. Székfu Gyula, dr. Vargu Elemér, dr. Závodszky Levente ig. vál. tagok, dr. Deményosky Sándor másodelnök, dr. Kassányi Béla titkár, mint jegyzőkönyv-vezető.

Elnök megnyitja az ülést, üdvözl a megjelenteket s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Aldásy Antal és dr. Jakubovich Emil ig. vál. tagokat kéri fel.

8. Elnök jelenti, hogy az Országos Magyar Gyűjteményegyesetm Tanácsától átirat érkezett, amely szerint dr. Károlyi Arnyád államtitkár a Bécsi Magyar Történelmi Intézet igazgatói állásáról lekötözött s felmentését kéri. Mínt hogy a Magyar Történelmi Társulat s az Országos Magyar Gyűjteményegyesetm között 1924. évi április hó 29-én kötött egyezség 2. §-ának b) pontja értelmében az intézet igazgatóját a Gyűjteményegyesetm igazgatótanácsa a Magyar Történelmi Társulat jelölése alapján kezze a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak kinevezésére.

illetéleg megbízásra javaslatba, elnök felhívja az igazgatóválasztmányt a jelölés megújítására. — Dr. Mordsey Imre felszólalása után az igazgatóválasztmány a Bécsi Magyar Történelmi Intézet igazgatói állására dr. Eckhárt Ferenc ur. kir. kultúrminiszteri osztálytanácsost jelöli, s felkéri az elnökséget, hogy ezen határozatát az Országos Magyar Gyűjtőmunkaegyesület Tanácsával közölje.

Elnök még szavakban emlékeztetve meg dr. Károlyi Árpád tiszteleti tagunk a Bécsi Magyar Történelmi Intézet megszervezése s felvirágoztatása körül szerzett érdemcímül, az ülést bekecszi.

Kelt mint fent.

Dr. Kosányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.,
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Áldásy Antal s. k.,

Dr. Jakabovich Emil s. k.,
ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1928. évi február hó 23-án, d. u. 5 órákor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök mint elnök megnyitja az ülést s üdvözlö a megjelenteket.

9. Elnök felkérésére Morkó Árpád évdíjas rendes tag megtartja „A budai Jókáparancsnokság szerepe Kossuth Lajos 1837-1840. évi fogsága körüli” című előadását.

Elnök a magyarországi felolvasásért köszönetet mond a főtbb tárgy nom lévén, az ülést bekecszi.

Kelt mint fent.

Dr. Kosányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.,
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1928. március hó 31-én d. u. 5 órákor tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök ehoklete alatt: hr. Forster Gyula tiszteleti tag, dr. Áldásy Antal, Gyálóky Jenő, dr. Berzög József, dr. Mályusz Elemér, dr. Morvay Győző, Póth Jenő, dr. B. Szabó László, dr. Závodszyk Levente ig. vál. tagok, dr. Damjanovszky Sándor másodalelnök és dr. Lukinich Imre főttitkár mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést, s üdvözlö a megjelenteket.

10. Elnök felkérésére dr. Török Pál évdíjas rendes tag felolvasza „Malvezzi János Mária konstantinápolyi követjárása” című értekezését.

Elnök köszönetet mondva a felolvasónak, az ülést 5 percre fel-függeszti.

Szünét után elnök az ülést újból megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Áldásy Antal és Gyálóky Jenő ig. vál. tagokat kéri fel.

11. Elnök felkérésére főttitkár bemutatja a legutóbbi igazgatóválasztmányi ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagul ajánltanak: vitéz báró Tham Károly ny. altábornagy, Budapest, aj. Gyálóky Jenő ig. vál. tag; Harsányi Gyula leánygimnázium tanár, Kőszeg, aj. dr. Szentpétery Imre ig. vál. tag; dr. Kertész Gutfthárd ciszl. r. tanár, Pécs,

aj. dr. Varga Danián alapító tag; dr. Pogrányi Nagy Félix külügymin. s. titkár, Budapest, Tóth Elemér gazdasági intéző, Bakóca, Péterfi Erzsébet, Nagy Erzsébet, Molnár Ilona, Schwab Mária egyetemi hallgatók, Budapest, Turz István nő felsőkerekekedelmi iskola, Baja, valamennyit aj. s főtítkár. Megválasztatnak.

12. Főtítkár jelenti, hogy 1929 november havában lesz 300 éves fordulója Bethlen Gábor halálának; ezzel kapcsolatban felveti a kérdést, nem volna-e alkalomszerű a nagy erdélyi fejedelm emlékének irodalmi formában való megörökítése úgy, miként 1926-ban a mohácsi ütközet 400 éves fordulójának megörökítése, egy emlékkönyvvel. — Az igazgatóválasztmány Fületh Jenő ig. vál. tag javaslatára a felvetett gondolathoz hozzájárul s annak megvalósítására az elnökséget kéri fel.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést összehívja.

Kelt mint fent.

Dr. Lukács Imre s. k.,
főtítkár.

Dr. Csáki Dezso s. k.,
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Áldás Antal s. k.,

Gyulócay Jenő s. k.,

ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1928. évi május hó 8-án d. u. 5 órakor tartott igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Dománovszky Sándor másodelnök elnöklése alatt: dr. Angyal Dávid, dr. Balanyi György, dr. Döry Ferenc, Fest Aladár, dr. Frisnich Endre, dr. Hajnal István, dr. Herzog László, dr. Mátyusz Elemér, dr. Moray Győző, Fületh Jenő, Soós Elemér, dr. B. Szabó László, dr. Závodszky Levente ig. vál. tagok, dr. Lukács Imre főtítkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kosátsy Béla titkár mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök meghívja az ülést, üdvözli a megjelenteket s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Angyal Dávid és dr. Döry Ferenc ig. vál. tagokat kéri fel.

13. Titkár bemutatja a Gazdasági Bizottság jelentését az 1927. évi zárózámadásról, a számvizsgálóbizottság jelentésének és az 1928. évi költségvetési tervezetnek felülvizsgálatáról.

A Gazdasági Bizottság jelentésével kapcsolatban az igazgatóválasztmány a) elhatározza, hogy a számvizsgálóbizottságnak egyidejűleg bemutatott jelentését azzal az indítvánnyal terjeszti a közgyűlés elé, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentés a szokásos fenntartással megadások; b) elfogadja a bemutatott 1928. évi költségvetést s azt a közgyűlésnek is elfogadásra ajánlja; c) végül indítványozza a közgyűlésnek, hogy az az elnökségnek a gondos ügyvitelért s a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, a számadási iratok átvizsgálására felkért Strömpl János rendes tagnak s a számvizsgálóbizottság tagjainak, névszerint Schiller Rezső és dr. Paulinyi Oszkár rendes tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki.

14. Elnök felkérésére dr. Angyal Dávid ig. vál. tag, mint a folyó évi január hó 31-iki igazgatóválasztmányi ülésen megválasztott bizottság elnöke, bemutatja a Bizottságnak a Szilágyi Sándor jutalomdíj odaítélésére vonatkozó jelentését. A Bizottság javasolja, hogy az igazgatóválasztmány a Szilágyi Sándor jutalomdíjjal a Századok 1923. 27. évfolyamában megjelent dolgozatok közül dr. Bartonik Emmának „Az Arpádok trónöröklési joga” (Századok 1926. évi 9—10. szám) című értekezését tün. tesse ki. — Az igazgatóválasztmány a javaslatot elfogadja.

15. Titkár bemutatja a május hó 10-ére meghirdetett évi rendes közgyűlés tárgysorozatát. Az igazgatóválasztmány a tárgysorozathoz hozzájárul.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt munk. font.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Domonovszky Sándor s. k.,
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Angyal Dávid s. k.,

Dr. Dory Ferenc s. k.,
ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1928. évi május hó 10-én d. u. 5 órakor tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök a közgyűlésen megjelent társulati tagok és vendégek üdvözlése után az ülést megszabású beszéddel nyitja meg. A megnyitó beszéd után a közgyűlés jegyzőkönyvének hitelesítésére *dr. Breyer István* érdíjas rendes és *dr. Petrovics Elek* ig. vál. tagot kéri fel. Ezek után

16. *Dr. Jánossy Dénes* érdíjas rendes tag felolvassa „Kossuth politikai tervei az Amerikai Egyesült Államokban” című értekezését. Elnök a felolvasásnak köszönetet mond a nagyérdemű felolvasásért és az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után az elnöklést *dr. Csánki Dezso* ügyvezető alelnök veszi át.

17. Elnök jelenti, hogy az alapszabályok értelmében lejárt az 1921-1927. évkörré választott elnökség megbízatása. Az új elnökség megválasztásának megejtésére a szavazatszedőbizottság elnökeül *dr. Áldásy Antal* ig. vál. tagot, tagjainul pedig *dr. Lukács Pál* és *dr. Fleidell Ambrus* érdíjas rendes tagokat kéri fel. Elnök a választási eljárás időjére koronökkül *dr. Angyal Dávid* ig. vál. tagot kéri fel.

Dr. Angyal Dávid koronök elfoglalja az elnöki széket a főkéri a titkárt, hogy az alapszabályoknak az elnökség választására vonatkozó rendelkezéseit olvassa fel. Az alapszabályok idevonatkozó pontjainak (12., 13., 30. §-ok) felolvasása után koronök elrendeli a titkos szavazást és a szavazás tartására az ülést felfüggeszti.

Szavazás után koronök főkéri a szavazatszedőbizottság elnökét a szavazás eredményének kihirdetésére. *Dr. Áldásy Antal* bizottsági elnök megállapítja, hogy összesen 45 érvényes szavazat adatott be. Az elnöki állásra 45 szavazattal *dr. gróf Klebelsberg Kuno*, az első alelnöki állásra 45 szavazattal *dr. Csánki Dezso* és a második alelnöki állásra 44 szavazattal *dr. Domonovszky Sándor* eddigi elnök, illetve alelnökök választották meg.

Koronök a szavazás eredményéhez képest *dr. gróf Klebelsberg Kuno*t, *dr. Csánki Dezso*t és *dr. Domonovszky Sándor*t az alapszabályok értelmében az 1928-33. évkörré a Társulat megválasztott elnökének, illetve alelnökeinek jelenti ki. Koronök üdvözlően az újonnan megválasztott elnökséget, főkéri a jelenlevő *dr. Csánki Dezso* elnök és *dr. Domonovszky Sándor* másodalelnököt az elnöki szék újból való elfoglalására. Az elnökség helyét ismét elfoglalván, *dr. Csánki Dezso* első alelnök köszönetet mond a közgyűlésnek a megválasztásért, kijelentve, hogy úgy érzi, hogy az újból megnyilvánult bizalom elsősorban azon nagy érdemnek elismerése, amelyeket *dr. gróf Klebelsberg Kuno* elnök a Társulat felvirágoz

tulása és cselekvés munkájának biztosítása körül szerzett. Elnök dr. Angyal Dávid igazgatóválasztmányi tagnak a korábbi tiszti betöltéséért a közgyűlés köszönetét fejezi ki.

18. Elnök jelenti, hogy az alapszabályok értelmében lejárt az 1922—1927. évkörré választott igazgatóválasztmányi tagok meghíratása. Az 1922—27-iki évkörből 9 kilépett és egy elhalt, az 1926—31-ikéből 1 elhalt, összesen tehát 11 tag helye üllendő be. Elnök elmondta a megüresedett 11 igazgatóválasztmányi tagsági hely betöltésére az alapszabályok 20., 21. és 30. §-ai értelmében a titkos szavazást, a szavazatszedőbizottság elnökeül dr. Szentpéteri Imre ig. vál. tagot, tagjainak pedig dr. Kaposy János és dr. Vargha Endre évl. rendes tagokat kéri fel. Elnök a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

Szavazás után

19. Elnök az ülést újból megnyitja, s felkéri dr. Lukátsch Imre főtitkárt a Társulat múlt évi munkásságáról szóló jelentés bemutatására. — A jelentés (közölve a Századok 1928. évf. 4—6. számában) felolvasatván, tudomásul szolgál.

20. Elnök jelenti, hogy a folyó hó 8-án tartott igazgatóválasztmányi ülés a Szilágyi Sándor jutalomdíjjal a Századok 1923—27. évfolyamaiban megjelent dolgozatok közül dr. Bartoniek Emmának „Az Árpádok trónöröklési joga” című értekezését tüntette ki. — Tudomásul szolgál.

21. Elnök felkéri a szavazatszedőbizottság elnökét, tegyen jelentést az igazgatóválasztmányi tagsági helyek betöltése réljából elrendelt szavazás eredményéről. Dr. Szentpéteri Imre, mint a szavazatszedőbizottság elnöke jelenti, hogy az igazgatóválasztmányi tagokra összesen 46 érvényes szavazat adódott be, melyből dr. Friedreich Endre, dr. Jakubovich Emil, dr. Komáromy András 40—46, Barabás Samu, vitéz dr. Házi Jenő, Kollányi Ferenc, Reiszig Edo 45—45, dr. Gerevich Tibor 44, dr. Ballagi Aladár, dr. Morvay Győző, dr. Zsinka Ferenc 41—41 szavazatot nyert. Elnök e bejelentés alapján dr. Ballagi Aladárt, Barabás Samut, dr. Friedreich Endrét, dr. Gerevich Tibort, vitéz dr. Házi Jenőt, dr. Jakubovich Emilt, Kollányi Ferencet, dr. Komáromy Andrást, dr. Morvay Győzöt és dr. Reiszig Edét az 1928—33. évkörré, dr. Zsinka Ferencet az 1931. év végéig terjedő évkörré megválasztott igazgatóválasztmányi tagoknak jelenti ki.

22. Elnök felkéri a számvizsgálóbizottság jelentésének, az 1927. évi zárszámadásnak és az igazgatóválasztmány által megállapított 1928. évi költségvetésnek bemutatására. — Titkár kéri a közgyűlést, vegye tudomásul a bemutatott jelentést és számadásokat s adja meg a felmentést Novák Nándor társulati pénztárnoknak a szokásos leintartással. Egyben az igazgatóválasztmány megbízásából javasolja, hogy a közgyűlés az elnökségnek a goulós ügyvitelért és a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, Strömpl János nyug. vállas- és közoktatásügyi minisztériumi főszámtanárnoknak, a számadások felülvizálatára felkért szakértőnek, Schiller Rezső és dr. Paulányi Oszkár számvizsgálóbizottsági tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki. — A javaslatok elfogadtnak.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést beukozszi.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Csáthi Dezso s. k.,
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Breger István s. k.,

Dr. Petrosics Elek s. k.,

Javaslat a Szilágyi Sándor-jutalomdíj odaítélése tárgyában.

A Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányától nyert megnevezelő megbízás alapján előírottak átvizagoltuk a Századok 1923—1924. évfolyamaiban megjelent dolgozatokat abból a célból, hogy a tek. Választmányunk javaslaton, tehesünk a Szilágyi Sándor-éle alapítvány kamatának kiadása ügyében.

Dár folyóiratunk fentfőzött körteit jórészen még mindig a világ háború okozta kisebb terjedelemben jelentek meg, mégis jóval több értékes tanulmány foglaltuk beünk, hogysem feladatunk, a megjutalmazásra legmáltóbbnak kiválasztása, ne lett volna meglehetősen nehéz. Komolytémát véltük két oly szempont alkalmazásával, melyek bár kifejezetten előírva nincsenek az alapítvány szövegében, érvényesítjük mégis egyrészt tárgyi okokból természetesenek mondható, másfelől igazolást talál azon t. tagtársaink eljárásában, kik ugyane feladat elvégzésére már előbbi években nyerték megbízást.

Korábbi bírálás példájára mi is úgy véltük, hogy a Szilágyi Sándor-éle jutalomdíj legmegfeleltőbb és legelőszerűbb módor a hatalalh történetkutató nemzedék buzdítására és munkásságának méltatására használható fel. Mellőztük ezért idősebb, illusztris nevű történettudósainknak cikkeit, sőt általában azokét, kiknek munkássága máris elismeréssel és külső méltánnyal is találkozott. Mellőztük másodsorban tárgyi szempontot tekintve — az oly dolgozatokat, amelyek nem annyira a tulajdonképeni történelmi, hanem rokoni tanulmányok, mint a művészet, vagy nyelvtörténet mezőjén mozognak.

Hogy kisebb, alkalmi jellegű vagy adalékszerű cikkekkel szintén kiékesztésünk a kiválasztásra alkalmasak köréből — bizonyára szükségtelen bővebben megokolnunk.

Mind a megszűkítés után is több oly tanulmány jelölhető ki a fenti időközben megjelentek sorában, amelyek „szép feldolgozás, magasabb feladása vagy tudományos kritika“ szempontjából díjazásra érdemeseek. Bartónék Emma örökségési a magyar királyiavutatóról és az Arpádok trónörökléséről, Horváth Debra farsálatanulmánya Szalárdiról, Paulinyi Oszkár dolgozata, a magyar évszázalérol vagy Vácu Péternek „A királyi seryensek és a patrimonialis királyság“ című legutóbb megjelent tanulmánya egyaránt lelkiismeretes forráshasználaton és helyes módszeren alapuló, új eredményeket hozó munkálatok. Ha a felsorolt szerzők közül az első helyen említettnek egyik dolgozatára esett választásunk, tettük ezt ennek érdeméből kívül már azért is, mert a tek. Társulatunk alkalmasat óhajtottunk adni arra, hogy jutalmával ezúttal nő-íróit tüntessen ki. Az a megfontolás volt vezetónk, hogy nő-íróink számára, kik nem régi idő óta léptek a történettudomány munkásai közé, úgy a diszciplínában, mint másoknál is aránylag kevesebb alkalom és adotti lehetőség kínálkozik arra, hogy munkásságuk külső elismerést arasson.

Mind ezek alapján van szerrepsénk a tek. Társulatnak javasolni, hogy a Szilágyi Sándor-éle ötvenkénti jutalomdíjjar ezúttal *Bartónék Emma* „Az Arpádok trónörökléséről jaja“ című a Századok 1926. évi október—decemberi fűzetében megjelent értekezésének odaítélési méltóztatásak.

Budapest, 1928. évi május hó 7-én.

Dr. Madzsar Imre s. k.

Dr. Angyal Dávid s. k.

Dr. Gombos F. Albin s. k.

Az 1927. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgató-választmány 1928. évi január hó 31-én tartott ülésében alulírottakat bizta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1927. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírott napon a következőleg jártunk el.

Ez idén is felkértük Strömpl János nyug. m. kir. vallás-és közoktatásügyi miniszteri számvevősegi főtanácsos urat, hogy mint szakértő a pénztárnok által vezetett könyveket, a számadáshoz mellékelt utalványokat, nyugtákat és számlákat, s a m. kir. postatakarékpénztár, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület s a Földhitelbank értesítéseit és számlakivonatait tételről-tételre vizsgálja át és eljárása eredményéről tegyen jelentést.

Strömpl János úr, mint szakértő, kérésünknek eleget tévén, lapaszatlapjairól az 1. 7. alatt mellékelt jelentésben számolt be.

E jelentés alapján folyó évi április 21-én Kovács Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1927. évi bevételt 13.455 P 90 fillérben, az 1927. évi kiadást 12.774 P 42 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1927. évi december 31-én 681 P 48 f volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1927. évi december hó 31-én kelt 89. számlakivomata szerint 681 P 48 f pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett, Forgatóke című folyószámla ellenőrző könyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 1927. évi december hó 31-én 215 P 84 f, a Földhitelbanknál pedig 183 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásul csatoljuk a 2. és 3. 7. alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1927. évi december hó 31-én összesen 1.080 P 32 f készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatokként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv összesített bevételéből és kiadásából az átutalásokat levonván, nehogy azok a zárószámlást módfelelt nagyra növezzék és esetleg helytelen következtetésekre adjanak okot —, a Magyar Történelmi Társulat 1927. évi összes be-

vételeit 14.074 P 85 fillérben és összes kiadásait 12.994 P 33 fillérben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1927. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 1.080 P 32 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1927. évi zárószámadás meghírálására. Ezt a zárószámadást 4. % alatt esatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási tiszta (t. i. az átutalások nélküli) eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1927. évi december hó 31-én 1.080 P 32 f volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 65.450 koronát tesz ki. Ez a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 65.450 korona névértékű értékpapírban. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 5. % alatt esatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz. Őriz még a nevezett takarékpénztár egy Pesti Magyar Kereskedelmi Bank-részvényt is. Erről a részvényről az 1911. és 1912. évi pénztárvizsgálati jelentésben a számvizsgálóbizottság kiemerítően tájékoztatta a tisztelt közgyűlést. Ez a részvény a Ternay István adományára s felelőrszben a Régészeti és Émlékértékesítő Társulat tulajdona.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1927. év folyamán 3 különböző rendelkezési alapot kezel. A 3 alapnak a pénzei folyószámlákban vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. Thalv—Szilágyi-alap 1927. évi december hó 31-én a 6. % alatt esatolt számlakivonat szerint 7 P 26 f készpénzmaradvánnyal zárult. Ennek az alapnak a 7. % alatt esatolt letéti jegyzék szerint 103.000 K-nyi értékpapírvagyona is van.

2. „Magyarország újabbkori történelmének forrása” című alap, mely a 8. % alatt esatolt számlakivonat szerint 1927. évi december 31-én 219 P és a postatakarékpénztárnak 1927. évi december 31-én kelt 16. számú hűbítelési lapja szerint 5.392 P 15 f készpénzmaradvánnyal és a 9. % alatt esatolt letétjegyzék szerint 70.000 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

3. Az Alapítványi folyószámla 1927. évi december 31-én 4.007 P 40 f készpénzvagyonnal rendelkezett, a 10. % alatt esatolt számlakivonat szerint, a Forgótőke című folyószámla letételében pedig ugyanakkor a 11. % alatt esatolt letétjegyzék szerint 18.300 K n. é. értékpapír és 150 K-ás befétékönyveeske volt. A Forgótőke c. folyószámla ezenkívül 1 db. 1.250.000 K

n. é. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvényeivel is rendelkezik.
Végezetül felsoroljuk a „Magyar Történelmi Társulat” című folyószámba értékpapírjait az 5. §. alatt esatolt letétjegyzeik alapján, szembeállítván az 1926. december 31-én volt eredményeivel:

	1926	1927
1. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézete záloglevél 4½%-os	200 K	200 K
2. Magyar koronajáradék-kötv., 4%-os ..	31.400 „	31.400 „
3. 6%-os hadiköles-kötvény	22.350 „	22.350 „
4. 5½%-os állami pénztárjegy	11.500 „	11.500 „
5. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvénye (közös a Régészeti és Emléktani Társulattal)	— „	— „
Összesen:	65.450 K	65.450 K

Eljárásunk során meggyőződést szeroztünk, hogy Novák Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, emélfogva felkérjük a tisztelt közgyűlést, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Budapesten, 1928. évi április hó 21-én.

Maradtunk tisztelettel

Dr. Paulinyi Oszkár s. k.
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1927. év végével.

A) Alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék-kötvény ..	31.400 K	
2. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézetű záloglevél 4½%-os	200 „	
3. Magyar Járadékkötvény 6%-os ..	22.350 „	
4. Állami pénztárjegy 5½%-os	11.500 „	
5. P. H. E. T. Egyesületi folyószámlán		4.007 P 40 f
Összesen:	65.450 K	4.007 P 40 f

B) Nem alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék 4%-os ..	16.500 K	
2. Magyar járadékkötvény 6%-os ..	1.800 „	
3. Takarékpénztári könyv a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban ..	150 „	
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1.250.000 „	
5. A folyószámlákon		398 P 81 f
Összesen:	1.268.450 K	398 P 81 f

Az A) és B) rovatban lévő összes
törzsvagyron 1927. évi december
hó 31-én 1.353.900 K + 4.406 P 24 f

A Magyar Történelmi Társulat 1927. évi zárószámadása.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1927-re	Kiadomány 1927-ben
1. Pénztári maradvány	3358 72	3358 73
2. Alapítke utáni kamatok	2—	250
3. Forgótöke utáni kamatok	50—	131 63
4. Tagdíjak, tagdíjhátralék, előfizetés	4500—	5870 35
5. „Századok” és egyéb régi kiadványok eladásából	2000—	545 74
6. A vall. és közokt. miniszter segélye	2000—	2000—
7. Rendkívüli bevételek	1000—	581 15
8. Remélhető új alapítványok	1000—	1454 20
9. Átfutó pénzek	100—	130 50
	14010 72	14074 85

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	1500—	2518—
2. Szolgák díjazására	100—	59—
3. Irodai költségek	500—	943—
4. A „Századok” 1926. évi nyomdai költ- ségeire	1440—	1643 62
5. A „Századok” 1927. évi nyomdai költ- ségeire	3600—	4426 67
6. A „Századok” írói honoráriumaira ..	3500—	1505 40
7. Egyéb nyomtatványokra	1000—	—
8. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	100—	92 72
9. Rendkívüli kiadások	1000—	238 92
10. Alapítványok tökécsülésére	1000—	1435 40
11. Átfutó pénzek	100—	130 50
	14840 —	12994 53

Összegezés:

I. Bevétel	14010 72	14074 85
II. Kiadás	14840 —	12994 53
Hiány, illetve fölösleg	— 829 28	1080 32

A Magyar Történelmi Társulat 1928. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1927-ben	Előirányzat 1928-ra
1. Pénztári maradvány	3358-73	1080-32
2. Alapítke utáni kamat	2-50	2-50
3. Forgótöke utáni kamat	131-68	120-—
4. Tagdíj, tagdíjhátralék előfizetés	5870-35	5500-—
5. Századok és egyéb régi kiadványok eladásából	545-74	400-—
6. A vall. és közokt. miniszter segélye ..	2000-—	2000-—
7. Rendkívüli bevételek	581-15	500-—
8. Remélhető új alapítványok	1454-20	500-—
9. Átfutó pénzek	359-—	200-—
	14303-35	10302-82

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2518-—	2520-—
2. Szolgák díjazására	59-—	70-—
3. Irodai költségek	943-—	1000-—
4. A Századok 1927. évi nyomdat költsé- geire	1645-62	1700-—
5. A Századok 1928. évi nyomdai költsé- geire	4426-67	4800-—
6. A Századok írói honoráriumára	1505-40	2200-—
7. Egyéb nyomtatványokra	—	200-—
8. A takarékpénztártól felszámított díjak	92-72	100-—
9. Rendkívüli kiadások	238-22	500-—
10. Alapítványok tökécsítésére	1435-40	500-—
11. Átfutó pénzek	359-—	200-—
	13223-03	13790-—

Összegezés:

	Eredmény 1927-ben	Előirányzat 1928-ra
I. Bevétel	14303-35	10302-82
II. Kiadás	13223-03	13790-—

Fölösleg, ill. hiány: 1080-32 — 3487-18

KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Divald Kornél könyve:

**Magyarország Művészeti
Emlékei**

270 mélynyomású képpel.

Ára 32 pengő.

Kapható kedvező részletfizetésre is!

**MOST JELENT MEG!
FINNEK, ÉSZTEK**

Szerkesztette

TELEKI PÁL gróf.

A mű Finn- és Észtország sok eredeti fényképpel illusztrált leírása és a finn-észt—magyar testvériség ünnepének óhajt maradandó emléket állítani.

Ára stílusos kötésben 14 pengő.

Kiadja a

KIR. MAGY. EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. GÓLYAVÁR.

M O S T J E L E N T M E G I

**A
HORVÁT KÉRDÉS TÖRTÉNETE
ÉS
IROMÁNYAI A RENDI ÁLLAM KORÁBAN**

II. kötet.

Ez a kiadvány Magyarország újabkori történetének forrásai során a horvát kérdés történeti fejlődésének szabadságharc előtti korszakát ismerteti. A fősúlyt a kormánypolitika megvilágítására helyezvén, a horvát kérdést nem csupán magyar vonatkozásában, hanem mint az egész osztrák-magyar monarchia problémáját tárgyalja. A kérdésre vonatkozó irományokhoz sajtó alá rendezőjük,

Miskolczy Gyula

írt terjedelmes bevezető tanulmányt.

Az első kötet 640 lap, második 576 lap. **A két kötet ára 40 pengő.**

*A Társulat tagjai a két kötetet kedvezményes áron,
32 pengőért szerezhetik meg.*

MOST JELENT MEG

a Walter de Gruyter et Co. cég (Berlin
W. 10.) kiadásában négy kötetben a

MINERVA JAHRBUCH

1928-as évfolyama, amely a kultúrvilág
tudósainak és tudományos intézeteinek
lehető pontos név- és címjegyzékét adja.

Tudománnyal foglalkozó egyének és
társaságok számára nélkülözhetetlen.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D. DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXII. ÉVF. 7—8. SZÁM. 1928. JÚLIUS—SZEPT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST
1928.

Tartalom.

<i>Lukinich Imre</i> : Dürer Albert származása	Lap 721
<i>Kiss István</i> : Trónbetöltés és ducatus az Arpád-korban (I. közlemény)	733
<i>Miskolczy István</i> : András herceg tragédiája és a nápolyi udvar (I. közlemény.)	766

Történeti irodalom.

<i>Divald Kornél</i> : Magyarország művészeti emlékei. <i>Ism.: P.</i>	801
<i>Magyarország tükre</i> : <i>Ism.: Morvay Győző</i>	804
<i>Constantinesco, Mitifa</i> : L'évolution de la propriété rurale et la ré- forme agraire en Roumaine. <i>Ism.: b. m.</i>	806
<i>Székely János</i> : La réforme agraire en Transylvanie et l'histoire. <i>Ism.: b. m.</i>	806
<i>Lukinich Imre</i> : A Bethleni gróf Bethlen-család története. <i>Ism.: Varju Elemér</i>	809
<i>Lukacsics Pál</i> : Az esztergomi főkapitány a mohácsi vész idején. <i>Ism.: Pleidell Ambrus</i>	820
<i>Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár</i> . <i>Ism.: Varga Endre</i> ..	820
<i>Hárich János</i> : A veszprémi apáca kolostor birtokainak története. <i>Ism.: Pleidell Ambrus</i>	822
<i>Szabó István</i> : Debrecen 1848—49-ben. <i>Ism.: Fekete Nagy Antal</i> ..	822
<i>Szalai Béla</i> : A fiumei vasút keletkezése. <i>Ism.: Varga Endre</i>	824
<i>Szádeczky K. Lajos</i> : A békervezés kérdése. <i>Ism.: mgy.</i>	825
<i>Halphen, Louis</i> : Les barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XI. siècle. <i>Ism.: Domanovszky Sándor</i>	826
<i>Dopsch, Alfons</i> : Verfassung- und Wirtschaftsgeschichte des Mittel- alters. <i>Ism.: Eckhardt Ferenc</i>	828
<i>Kulischer, Josef</i> : Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. <i>Ism.: Váczy Péter</i>	832
<i>Áldásy Antal</i> : Zsigmond király és Spanyolország. <i>Ism.: Patek Ferenc</i>	836
<i>Lhéritier, Michel</i> : Pour une mise au point générale de l'histoire du XVIII. siècle. <i>Ism.: D. S.</i>	837
<i>Braubach, Max</i> : Max Franz von Österreich. <i>Ism.: Tóth László</i>	838
<i>Folyóirat szemle</i>	841

Tárca.

<i>Balanyi György</i> : Ballagi Aladár †	845
<i>Váczy Péter</i> : Helyreigazítás	847

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Figyelmeztetés t. tagjainkhoz!

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott!
Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Dürer Albert származása.

A Dürer Albert személyével és művészetével foglalkozó és a XVIII. század folyamán Németországban miúgy nagyobb népszerűségre vált iradalomnak nálunk aránylag későn támadt visszhangja. Gróf Ráday Gedeon volt az első, kinek figyelmét Dürer magyar származásának kérdése lekötötte s aki Dürernek a *Joachim Sandrar*tól még 1675—79-ben kiadott családtörténete,¹ illetőleg az itt közzétett adatokat irodalmilag feldolgozó *Arend*,² *Doppelmayr*,³ *Knorr*,⁴ *Schöber*⁵ és mások művei alapján, mely művek nagyrészt az ő híres péceli könyvtárában is megvoltak, kétségen felül állónak tartotta a művész magyar származását. Ráday abban a meggyőződésben volt, hogy a Nürnbergbe szakadt művészcsalád „Dürer” neve a magyar „Szárász” családnévnek német fordítása.⁶ *Kazinczy Ferenc* azonban, kivel gróf Ráday Gedeon még 1788-ban közölte volt véleményét Dürer

¹ Teutsche Akademie der edlen Bau-, Bild- und Malerey-Kunst. Nürnberg. I—II. k. 1675—79. A Dürerre vonatkozó rész I. 222—229. II. A későbbi kiadásokat felsorolja *H. W. Singer*: Versuch einer Dürer-Bibliographie. Strassburg, 1903. 27. l.

² Das gedächtniß der ehren eines vollkommensten seiner und aller nachfolgenden zeiten Albrecht Dürers etc. Gosslar, 1728.

³ *Doppelmayr*: Historische Nachricht von den Nürnbergischen Mathematicis und Künstlern. Nürnberg, 1730. 135—55 és 182—190. II.

⁴ *Knorr G. W.*: Allgemeine Künstlerhistorie etc. Nürnberg, 1759. 21—30., 31—92. II. V. 6. *Singer*: i. m. 26—27. l.

⁵ Albrecht Dürers, eines des grössesten Meister und Künstler seiner Zeit. Leipzig und Schlez, 1769. 5—6. l. *Arend* és *Schöber* műveire l. *Eötvös Lajos* cikkét, *Századok*. 1871. 655. l. *Murr Kristóf* folyóiratát (*Journal z. Kunstgeschichte* etc. Nürnberg, 1775—88.), mely részletesen foglalkozik a Dürer-családdal. Ismertetette *Eötvös Lajos* a *Századok* 1871. 352—54. II.

⁶ *Annalen der Literatur und Kunst* etc. Wien, 1812. IV. 122. l. Jegyzetben, *Kazinczy Ferenc* 1812. május 15-i levele *Rumy Károlyhoz*, *Kazinczy levelezése*. IX. (1899) 464. l.

származásáról, s aki ennek latása alatt a kérdéssel maga is behatóan foglalkozott, csak annyit volt hajlandó elfogadni, hogy Dürer magyarországi származású volt ugyan, de maga már nem volt magyar.¹ Ugyanezen elvi állásponton volt később *gróf Teleki Sámuel* is, aki azonban azt vallotta, hogy „az érdekeit művészek elei nyilván őstörzsiökös magyarok voltak és eredetüképen vagy Döry vagy Száraz, vagy más ily hangzású nevet viseltek”.²

Gróf Káday Geórgon, illetőleg gróf Teleki Sámuel névmagyaroztatát utóbb *Pannoni Theureuck József*,³ *Toldy Ferenc*,⁴ sőt Békés vármegye első monografusa, *Huan Lajos* is átvette.⁵ Innen van az, hogy midőn 1871-ben a Magyar Történelmi Társulat tüzetesen kezdett foglalkozni Dürer Albert származásának kérdésével, s *Cséplő Péter* történetírót a nagyváradi egyházi levéltárakban végzendő kutatásokra felhívta, Cséplő Péter kutatásainak súlypontját arra helyezte, hogy egy Száraz nevű családnak Váradon való létezését a XV. század folyamán, okleveles adatokkal igazolja, ami sikerült ugyan neki,⁶ anélkül azonban, hogy ezzel a származás kérdését érdemi módon megvilágította volna.

Ezek előrehozatása után önként fölmerül az a kérdés, hogy milyen források szolgáltak ez ellentétes vélemények és általában a Dürer-kérdés alapjául? A Dürer-kutatás anyagát a Dürer Albert fogalmazásában fennmaradt ú. n. *Familienchronik*ből meríti; a származás kérdésére vonatkozólag ez az egyetlen forrás, megérthető tehát, hogy ennek úgyszólván minden egyes adata és kifejezése kritika tárgyává tétetett. A *Familienchronik* bennünket érdeklő részlete magyar fordításban így hangzik:

„Dürer Albert, az idősebb, nemesi családból született Magyarországon, egy *Eulas* nevű faluban, mely falu a Váradtól délre 8 mérföldnyire eső Gyula nevű városkának közvetlen közelében feküdt. Nemzetisége állattenyész-tésből élt. De nagyatyám, kit *Dürer Antal*nak hívtak.

¹ Kazinczy Ferenc id. levele. U. o. 1812 június 23-i lev. U. o. IX. 509. l.

² Tudományos Gyűjtemény, 1828. IV. 6. l. jegyzet.

³ V. ö. Eötvös Lajos cikkével. Századok, 1871. 658. l.

⁴ A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1862. II. 19. l.

⁵ Békés vármegye hajdانا, I. k. Pest, 1870. 111. l.

⁶ V. ö. Századok, 1871. 659 és 1872. 64. l.

gyermekkorában az előbb említett Gyula nevű városkába került egy aranyműveshez, akinél ezt a mesterséget kitanulta, azután meg is nősült, feleségül vevén egy *Erzsébet* nevű hajadont, kitől egy leány, *Katalin* és három fiú származott. A legidősebb fiú, *Dürer Albert* volt az én édesatyám, aki szintén aranyműves lett, s aki tisztalelkű művész volt. A második fiút *Lászlónak* hívták, ez szíjgyártó lett. Ez utóbbinak fia, *Dürer Miklós*, unokaöccsem, aki most Kölnben él, s akit ott *Magyar Miklós*nak neveznek; ez is aranyműves s mesterségét itt Nürnbergben tanulta atyám mellett. A harmadik fiú neve *János* volt, kit nagyatyám taníttatott s aki utóbb Váradon plébános lett, s ott is élt több mint 30 esztendőig. Az én édesatyám, *Dürer Albert*, később Németországba ment, huzamosabb ideig tartózkodott Németalföldön a nagy mestereknél, s végül Nürnbergbe jött Kr. születése után 1455 június 25-én, Szent Eligius napján. Ugyanaznap tartotta *Pirkheimer Fulöp* az ő lakodalmát a várban s a nagy hársfák alatt fényes táncmulatság folyt. Édesatyám azután az öreg *Holper Jeromos*nál, későbbi nagyapámnál, szolgált hosszú ideig, egészen addig, míg 1467-et nem szánláltak Krisztus után. Akkor az ő esinos és derék leányát, a 15 éves *Borbálát*, hozzáadták feleségül; a lakodalmat Szent Vitus nap előtt nyolc nappal tartották meg.⁶¹

Ebből az előadásból, melynek hitelességéhez nem fér kétség, a *Dürerrel foglalkozó német tudomány az alábbi következtetéseket vonta le:*

Dürer Albert családja *német* származású volt: ezt igazolja a művész nevének kívül elsősorban az *Eytas* szó, Dürer nagyatyja születéshelyének neve, mely helység, „mint már a név is mutatja, idegen, valószínűleg német telepítés volt, Nagyvárad közelében“.⁶² A német származás mellett szól az is, hogy idősebb Dürer Albert fiatal

⁶¹ *Lange-Fuhse* szövegkiadása után: Dürers schriftlicher Nachlass, Halle, 1893. 3-4. II. Magyar fordítása Századok, 1871. 655-56. *Haas L.*: Dürer Albert családi nevééről stb. Békéscsaba, 1878. 14-15. *Szendrei J.-Szentiványi Gy.*: Magyar Képzőművészek lexikona, I. 408. l.

⁶² *A. von Eye*: Albrecht Dürers Leben etc. 1892. 15. l. *M. Thausina*: Dürers Briefe, Tagebücher etc. Wien, 1872. 202. l. U. attól: Dürer, Geschichte seines Lebens u. seiner Kunst, Leipzig, 1876. 29. l. Thausing e mű második kiadásában (Leipzig, 1884. I. 31. l.) csak annyit állít, hogy Eytas telepítés volt. Továbbá *Lange-Fuhse*: id. kiadv. 3. l. 2. jegyzet.

korában Németországban és Németalföldön hosszabb időt töltött, mert hiszen a hosszabb külföldi tartózkodás szükségképen „feltételezi a német szokások és a német nyelv ismeretét”; emellett azt is figyelembe kell venni, hogy az iparűzés és a vándorlókodv sokkal közelebb állott a német, mint a magyar természethez,¹ s hogy a XV. században „hallatlan dolog volt, hogy egy magyar nemesi család sarjai, bármily szegény családból származtak legyen is, iparos pályára lépjenek és pedig ősi lakóhelyük tözsomszédságában”.²

Mint látható, a Dürer-család német származását vitató ezen ellenvetések csak *fellelések*, melyek nincsenek történeti adatokkal alátámasztva. Vegyük ezeket sorban vizsgálat alá.

A Dürerrel foglalkozó német tudományos irodalomban a Dürer-család német származásának legfőbb érve, miként arra már hivatkoztunk is, a Familienehronikában a család ősi fészkeül megjelölt *Eytas helység neve*. „Eytas — írja Christian Meyer — annyit jelent, mint telep; ha azonban — úgymond — valamely vidéken az egységes nemzetiségű lakosság valamely helységet telepnek nevez, akkor ebből az elnevezésből idegen bevándorlásra lehet csak következtetni.”³ A kérdés ezek szerint tehát az, hogy *mi az Eytas név jelentése* és hogy a névből levonható-e azok a következtetések, melyeket a német Dürer-irodalom általában elfogadott és igazoltaknak tart.

Már 1818-ban megjegyezte a *Tudományos Gyűjtemény* egyik írója, *Kunics Mihály*, hogy a Dürertől megnevezett Eytas azonos a Gyula közelében fekvő Ajtóssal, melyet csak „a német ajak” változtatott Eytassá.⁴ A *Tudományos Gyűjtemény* ezen megállapítása, mely azonban csak helyes megérzésen alapult, utóbb feledésbe merült. Innen van az, hogy *Ornós Zsigmond* 1859-ben Kétegyházával,⁵ *Márki Sándor* 1871-ben a biharmegyei Atyás

¹ *A. Springer*: Albrecht Dürer, Berlin, 1892. 11–12. l.

² *M. Thausing*: Wiener Kunstbriele, Leipzig, 1884. 95. l.

³ *Ausgewählte Selbstbiographien*, Leipzig, 1897. 23. l. „Ajtós = Niederlassung, was, auf deutsche Ansiedlung schliessend lässt,” írja u. ö. 33. l. jegyzet.

⁴ *Tudományos Gyűjtemény*, 1818. XII. 116. l. Ugyanaz *Tud. Gyűjt.* 1819. V. 116. l.

⁵ *Adatok a művészet történetéhez*, Pest, 1859. 195. l. és *Századok*, 1871. 657. l.

faluval' azonosította. *Haan Lajos*, Békés megye első monografusa, a Gyula szomszédságában lévő Ajtós nevű pusztaban vélt ráismerni Eytásra, mely puszta „a XIV. századtól fogva egész a XVI. századig, sőt valószínűleg még azután is falu volt”. Szerinte e helység nevét a Fehér-Körös folyó egyik foka, az Ajtós fok napjainkig fenntartotta. Az itt végzett kutatások valóban annyit legalább is igazoltak, hogy e területen valamikor templom és egy nagyobb, kastélyszerű épület állott.² Legújabbán Békés vármegye másik monografusa, *Karácsonyi János* még közelebb hozza Ajtóst Gyulához, amideőn az 1566-i adóösszeírás azon szavai alapján, hogy „az ajtósiai Gyula város szélén laknak” („habitant in fine oppidi Gyula”), Ajtós helyét a Gyula város közvetlen szomszédságában lévő vereskereszti szőlők helyén keresi.³ A kérdés érdemi részét tekintve, teljesen mellékes, hogy Haan-nak vagy Karácsonyi Jánosnak van-e igaza, mert hiszen a lényegben, hogy t. i. Ajtós Gyula város közvetlen szomszédságában feküdt, mindkétfel megegyeznek. Ez pedig teljesen fedi Dürer helymeghatározását, aki azt írja, hogy Eytas „közvetlen” a Váradtól nyole mérföldnyire eső Gyula mellett feküdt („zunächst dabei gelegen“), Gyula és Várad tényleg nyole magyar mérföldnyi távolságban vannak egymástól.⁴

A földrajzi adatok ezen egybevágása mindamellett nem teszi feleslegessé annak a kérdésnek vizsgálatát, hogy mi az *Ajtós-Eytas* névnek jelentése s lehet-e azt a „telep” szóval azonosítani, ahogy azt számos német Dürer-kutató teszi? („Ajtós = Niederlassung.”)

Olyan történeti adatokat, melyek azt igazolnák, hogy Békés megye területén a XV—XVI. században idegen telepítvények léteztek volna, nem ismerünk; a megye e korban egyike volt a színtiszta magyar megyéknek. Színtiszta magyar község volt Ajtós is, aminek bizonyossága az 1525-i határjárás Csaba, Kígyós és Ajtós közt, mely számtalan dülő- és határnevet tartalmaz, melyek azonban mind magyar hangzásúak.⁵ Elképzelhető volna-e ez akkor, ha a lakosság idegen származású lett volna? De

² Századok, 1871. 518., 658. l. V. ö. *Haan L.*: Dürer Albert családi nevééről. Békéscsaba, 1878. 17—19. ll.

³ *Haan L.*: i. m. 19., 22. ll.

⁴ *Karácsonyi János*: Békés vármegye története. II. k. 1896. 9—11. ll.

⁵ *Karácsonyi J.*: i. m. II. 11. l.

⁶ *Haan L.*: i. mű 22. és 45—48 ll.

miudezt nem tekintve, nyelvészetileg kétségtelen, hogy az *Ajtós* név az *ajtó* tőszó származéka, ez viszont minden valószínűség szerint az *ajt* igéből ered.¹ Az *Ajtós* szó eredeti jelentése idővel elhomályosodott ugyan, s így nem állapítható meg teljes határozottsággal, hogy a név valamely korai építkezés emlékéét őrizte-e meg, ahogy Haan véli,² vagy pedig onnan vette-e nevét, hogy első lakosai a magyar királyoknak, esetleg a békési várnak voltak ajtósai,³ ajtónállói, mint Karácsonyi állítja,⁴ esupán annyi bizonyos, hogy e községnek az oklevelekben található *Ajtós* s a csak Dürernél említett *Eytas* alakját etimológiailag *semmiféle telepítéssel vonatkozásba hozni nem lehet*, sem a magyar, sem a német nyelvben.

Honnan vette hát akkor Dürer Albert az *ő családi nevét*? Ismeretes, hogy a művész atyja, bár már 1468 óta nürnbergi polgár volt, esupán 1470-ben van fel-
említve a Dürer (Thürer) családnévvel; azelőtt és azután rendszerint csak mint Holper Jeromos vejéről („Albrecht, des Holpers Eidam“) tétetik róla említés a nürnbergi emlékekben. Annak a Lászlónak a fűd, Miklóst, aki Nürnbergben nagybátyjánál tanulta az ötvösséget s aki 1493-ban nürnbergi polgár és háztulajdonos lett, „Niklas Thürer“ néven említik. Viszont ugyanerről a Miklósról azt írja Dürer a *Familienchronik*ban, hogy Kölnben Magyar Miklós (Niklas Unger) volt a neve.⁵ Ez a hiányos és ingadozó elő- vagy családnévhasználat arra mutat, hogy a Németországban való megtelepedés első tizedeiben Dürer Albert atyjának és Németországba szakadt atyaiságának még nem volt állandó, véglegesnek tekintett családnéve s a Thürer“ (Düree) és Unger névvel esupán származásuk helyét vagy nemzetiségüket akarták közelebbről megjelölni.

Arra az összefüggésre, mely a *Dürer-Thürer család-név és Ajtós neve* közt feltételezhető, először Haan Lajos mutatott rá, midőn megállapítja, hogy a Dürer (Thürer) családnév az ősi Ajtós helynév német fordí-

¹ *Gombocz Z.—Melich J.*: Magyar Etymológiai Szótár. 40. l.

² *Békés megye hajdانا*, I. 110. és Dürer Albert család-i nevérről. 25. l.

³ Ostiarius, Thürhüter, Magyar Nyelvtört. Szótár I. 35. l.

⁴ *Békés vármegye tört.*, II. 9. l.

⁵ *Thausing*: Wiener Kunstbriefe, 94. l.

⁶ *Századok*, 1873. 451. és Arch. Értosítő. 1873. 159. l. Továbbá *Thausing*: i. m. 90. l.

tása.¹ Az ily, jelentéssel bíró, családnevek latinosított alakjával a humanizmus korában mindenütt találkozunk. Ez akkor divat volt. Sőt az írásbeli érintkezésekben még a XVII. század elején is² szokásos volt a családnevek fordítása. Az tehát, hogy a Németországba szakadt idősebb Albert és unokaöccse, Miklós, az ősi származáshely német fordítását használták elő- vagy családnévül, e korban sem szokatlan, sem kivétel nem volt.

Az ősi származáshelyre való emlékezés bizonyítéka az ú. n. *Dürer-címer* pajzsában látható ábra is, mely nem egyéb, mint egy arany hármashalmon álló nyitott aranykapu vagy ajtó. A *Familienechronik* tanúsága szerint Dürer ősai nemesek voltak: a szöveg idevágó kifejezése: „aus scim Geschlecht“, „sein Geschlecht“, a nemesi származás tudatát igazolják Dürernél, amit a legkiválóbb Dürer-kutatók egyike, *Thausing* is kétségtelennek tart.³ Annak tehát, hogy Dürer nemesi címet használjon, jogilag nem volt akadálya. Más kérdés az, hogy vajjon az ú. n. Dürer-címerek valódi címerek-e, vagy csupán önként felvett névmagyarázó művészjelvények-e?

Az ismert ú. n. címerképeket vizsgálva 1490—1523-ig, arra az eredményre jutunk, hogy azok szerkezetben és kivitelben eltérnek egymástól. A címerpajzson látható ajtó ábrázolása más az 1490-i,⁴ más az 1515-i⁵ s végül más az 1523-i címerrajzon,⁶ a pajzs fölötti sisak alakja

¹ Századok, 1873, 647. l.

² Az erdélyi szász városok fejei ez időben pl. az erdélyi fejedelmekkel folytatott levelezésükben neveket is magyarra fordították. Pl. Albert Huet = Süveg Albert, Michael Weiss = Fehér Mihály stb. A családnevek magyar és németnyelvű változataira Sopron város oklevéltárában is találunk példákat a XV—XVI. századból. Így 1458-ban említve van *Vászondáros* Mihály, aki 1463-ban mint *Vászondás* Mihály, 1465-ben pedig mint *Laimbeter* Mihály szerepel. (*Házi J.*: Sopron v. tört. I. r. IV. köt. 275., V. köt. 79. és 155. l.) 1465-ben „*Turckh Ambros hauptmann zu Odenburg*” egy ugyanazon évben kelt latin oklevélben mint „*Ambrosius Therek* alias capitaneus civitatis Soproniensis” szerepel. (U. o. V. 152. és 163. l.) 1479-ben „*Jacobus Erdely*, magister civium civitatis Soproniensis” úgy is van említve mint „*Jacob Sübenbürger*, dieselb zeit bürgermeister dieselb”. (U. o. VI. 136. 158. l.) 1557-ben *Kertészcs* alias *Garlner* Kristóf szerepel. (*Házi J.*: XVI. századi magyarnyelvű levelek. 24. l.)

³ Wiener Kunstbriefe, 93. l.

⁴ *Szendrey János*: Dürer Albert származása és művészete. Budapest, 1886, melléklet.

⁵ *Scherer*: Dürer. Stuttgart u. Leipzig, 1904, 267, 297. l.

⁶ *Scherer*: i. m., 219. l.

és helyzete sem egyezik az 1490-i s az 1523-i címerrajzban, s végül a sisakdíszként alkalmazott szerecsen-törzs alakja és elhelyezkedése is különböző a két címerrajzban. Még ha megengedjük is, hogy *e változatok nem érintik a lényegét*, mégis alig képzelhető el, hogy egy már használatban lévő ősi családi címer egy emberöltő alatt ilyen változatokat mutathasson. Ha Dürer Albert magyarországi ősei tényleg használtak már címert, akkor feltehető, hogy ahhoz, mint nemesi származásuk jelvényéhez, az új hazában is ragaszkodtak, s kegyelethől bizonyára óvakodtak volna azon változtatásokat eszközölni, még ha az eredeti címer rajza egyébként nem is felelt volna meg a művész folyton fejlődő és tisztuló ízlésének. Hiszen ismeretes, hogy az egyes családok még abban az esetben is ragaszkodtak az ősi címer változatlan alakjához, ha azok eredetileg gúnycímerek voltak, s a címszerző őst nem tüntették fel kedvező színlben. Erre való tekintettel az ismert Dürer-címereken ismételtelen előforduló alakítások alapján arra kell gondolnunk, hogy a jelen esetben tulajdonképen nem egy ősi családi címer megváltoztatásáról, hanem egy Dürer Albert, esetleg atyja által tervezett névmagyarázó vagy beszélnő művészjelvény megszerkesztéséről, illetőleg időnként történő módosításáról van szó, amiben a kor szokását követték. Így pl. Couteau párizsi nyomdász (1492—1530) késeket, Le Noir párizsi könyvnyomdász (1489—1520) szerecseneket, De la Porte párizsi nyomdász (1524—28) egy kaput, Lescoq troyesi könyvnyomdász (1509—1530) kakast, Le Moulin roueni nyomdász (1519) malmot stb. használtak névmagyarázó jelvényképen.¹ Ezek némelyike szabályszerű címerszalakot mutat. Azt hisszük, hogy ebbe a kategóriába kell sorolni az ú. n. Dürer-címereket is, éppen az azokon megállapítható változtatások alapján, amelyek alig egy nemzedék alatt történtek.

Természetesen az a feltevés, hogy a Dürer-családnak nem volt ősi családi címere, nem érinti az ő magyar nemesi származásukat, amelyet — mint láttuk — első sorban a Familienehronik adatai emlegetnek. Nem lehetett ugyan az Ajtós községben a középkor folyamán birtokos *Ajtósiakkal való vérségi kapcsolatuk sem*, amit főleg Haan vitat,² a rendelkezésünkre álló oklevéles ada-

¹ V. ö. *Silvestre: Marques Typographiques*. Paris, 1868. 1—2. k.; a fenti példákat innen vettük.

² Dürer Albert családi nevééről, 25. s. köv. II.

tok alapján azonban az Ajtósi-családdal való kapcsolatot nem mutatható ki.¹ A kérdés érdemi részét tekintve, ez nem is lényeges, mert a fentiekből úgyis nyilvánvaló, hogy Dürer Albert ősei a békésmegyei Ajtós községből Gyulára telepedett magyar nemesek voltak. A család magyarsága mellett nem jelentéktelen érv a *László* névnek a családban való használata is, mely szinte elképzelhetetlen volna oly családban, mely idegen származású lett volna s amelyben az idegen származás tudata élt.

Ha bizonyítottának vesszük is azt, hogy Dürer ősei magyar nemesek voltak, még mindig felelnünk kell arra a kérdésre, melyet a német Dürer-kutatók vetettek fel, hogy t. i. *lehetett-e egy magyar nemesi család tagja városi polgárává, illetőleg valamely iparral foglalkozó céh tagjává?*

Ismeretes, hogy a városi polgári elem azon törekvésénél fogva, mellyel magának a városi közélet minden vonatkozásában szabadkezet akart biztosítani és a közügyek intézésétől a közterhekben résztvenni vonakodó nemességet lehetőleg távoltartani igyekezett, a középkorban a nemeseknek a városokban való megtelepedése s ott a polgárjog megszerzése akadályokkal járt. Utóbb, különösen a XIV—XV. század folyamán, német mintára, az a jogelv alakult ki nálunk is, hogy mint azok, akik valamely városban ingatlant szereznek, tartoznak egyúttal a közterhekben is résztvenni.² Ennek a jogelvnek kodifikálása azonban kétségtelenné teszi, hogy a nemességnek a városokban való megtelepedése a XIV—XV. században már nem volt szörványos jelenség, hanem nagyobb méreteket öltött; sőt vannak jelek, melyek arra mutatnak, hogy a polgárság a nemesség betelepülését egyenesen elő is segítette.³ Alig képzelhető el ezek után, hogy a városban megtelepedett s a közterhekben részes nemes elől a polgárjog megszerzése el lett volna zárva. Sopron város polgárai közt pl. 1321-ben: Petrus, filius comitis Petri de Dag, civis Soproniensis szerepel; 1326-ban Medgyesi Miklós comes birtokos nemes és egyúttal soproni polgár („civis Supruniensis“) volt, ennek fiát, Pongrácot 1373-ban már csak egyszerűen soproni polgár-

¹ *Fejérfataky László* a Turul. IV. (1886) 38. l.

² *Relkonié Néda*: Buda város jogkönyve. Bpest, 1905. 120. l.

³ *Relkonié Néda*: i. m. 120. l.

ként találjuk felemlítve, 1400-ban említve van: nobilis vir Petrus filius Stephani de Harka, civis de Sopronio, 1490-ben pedig: nobilis Valentinus Allewtdy, civis Soproniensis.¹ Ismeretes továbbá I. Károlynak 1331-ből való azon okirata is, melyben Péter ötvös Szepes megye alispánjaként és a szepesi vár várnagyaként van felemlítve,² ami tehát azt igazolja, hogy egy nemes városi polgár, sőt polgári nyelvtanból természetesen következésképp, valamely céhnek tagja is lehetett, anélkül, hogy nemesi jogainak tényleges gyakorlásáról le kellett volna mondania. Felemlíthetjük, hogy 1575 május 26-án a pozsonyi ötvös céh az „ellen und vesteu“ Sebastian Liebhardtot választotta meg első és az „ellen und vesteu“ László Schaffaritzot második céhmesternek,³ ami szintén arra mutat, hogy nemes polgárok céhtagok is lehettek.

E szórványos adatok tanúsága szerint nem látszik lehetetlennek, hogy Dürer Albert nagyatyja gyulai polgárrá lehetett még abban az esetben is, ha nemességét továbbra is meg akarta tartani; még kevésbé foghatótt fenn akadály e tekintetben akkor, ha a városba települő nemes nemesi jogainak gyakorlásáról kifejezetten vagy hallgatólagosan lemondott.

A kolozsvári magyar polgárság 1453-i, fűhbész névet tartalmazó összeírása, a magyarságnak az ipari életben való hatalmas előrenyomulásáról és térfoglalásáról tesz bizonyosságot.⁴ Az összeírás nemesek azt igazolja, hogy az eredetileg német polgárságú Kolozsvár közéletében a XV. század derekán a magyar iparosok jelentős szerephez jutott, hanem azt is, hogy a magyarok ekkor már minden iparágban hűségesen voltak képviselve. Nyilvánvaló, hogy a XV—XVI. század folyamán a magyar városok és nagyközségek céheinek tagjai maganyelvű és nemzetiségű iparosokból alakultak meg: ilyen volt pl. a gyulai, debreceni, szegedi, bácsi, váradí és pécsi ötvös-céh. Ugyanczen idő alatt azonban a német céhek tagjai közt is már mind gyakrabban fordulnak elő magyarok

¹ *Házi Jenő*: Sopron város tört. I. r. I. k. 35., 47., 264. és VI. k. 75. l. Mátyusz Elemér írt. Századok. 1921. 22. 567. l.

² *Wagner*: *Analecta Scepusii*, I. 131. és *Bredetzky S.*: *Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungern*. Wien. 1865. IV. 62—63. l.

³ *Mihalik József*: Háromszáz év a pozsonyi ötvösség történetéből. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. V. (1911) 105. és 107. l.

⁴ *Kiatta Szabó Károly*. Történelmi Tár. 1882.

(pl. Budán, Kassán, Pozsonyban stb.) és pedig főleg ott, ahol a céhszabályok a felvétel elé nemzetiségi akadályokat nem gördítettek. Annak tehát, hogy Dürer Albert, mint gyulai polgár, tagja lehetett a gyulai ötvös-céhnek is, sem elvi, sem gyakorlati akadálya nem volt.

A XIV—XV. században, midőn Magyarországon a külföldi egyetemek látogatása nagy lendületet vett, nem lehetett szokatlan az iparos-céhek tagjainak külföldi vándorútja. A külföldi egyetemlátogatást illetőleg legyen szabad arra hivatkoznunk, hogy pl. Mátyás király uralkodása alatt (1458—1490) kétezernél több magyar ifjú nevét találjuk beiktatva a páduai, bécsi és krakói egyetemek anyakönyveibe, akkor, midőn itt a pozsonyi egyetem is működött.¹ Magáról Gyuláról 1415—1449 közt 13 tanuló fordult meg a bécsi s 1436—1449 közt öt tanuló a krakói egyetemen. Természetesnek kell tartanunk, hogy a vándorló egyetemi ifjúság példája ösztönül szolgált a tehetségesebb vagy tehetősebb céltagok számára is, különösen olyankor, midőn Magyarország belpolitikai életéből hiányzott az állandóság s az ország nyugalalmát szakadatlan pártküzdelmek vagy külső háborúk veszélyeztették. Ha arra a húsz esztendőre gondolunk, mely Zsigmond halálától Mátyás király trónra lépéséig tartott (1437—1458), megérthetjük,² miért küldte Dürer Antal az ő tehetséges fiát külföldi vándorútra.³

Úgy hisszük, a fentiek alapján a nemzeti elfogultság vádjá nélkül állíthatjuk, hogy Dürer Albert ősei magyar nemesek voltak, kiknek ősi lakóhelye a Gyula löszomszédságában levő Ajtós község volt; állíthatjuk,

¹ V. ö. *Lukáts Imre: A magyarok egyetemjárása külföldön. (Magyar Zoltán: A magyar tudománypolitika alapvetése. Budapest, 1927. 154. l.)*

² *Dr. Klebelsberg Kuno: Dürer. Posti Napló 1928 április 15. szám.*

³ Megemlítjük, hogy a krakói egyetem anyakönyvében 1436-ban egy „Johannes Anthonii de Julia” is előfordul (Album studiosorum universitatis Cracoviensis. I. Cracoviae, 1887. 88. l.). Nem lehetetlen, hogy ugyanarról van szó, aki 1449-ben a bécsi egyetemen tanult. (*Schrauf K.: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Budapest, 1892. 107. és 198. l.*) Ez esetben Dürer Antal fiára Jánosra is gondolhatnánk, ki utóbb nagyváradai plébános lett. Az azonosításnak azonban, amennyiben Dürer Albert Familienchronikája családtörténetileg pontos adatokat tartalmaz, kronológiai nehézségei vannak.

hogy az ősi származáshely tudata állandóan élt a Gyulára és onnan Németországba szakadt családtagoknál, aminek bizonyossága nem csupán az ősi Ajtós név német fordításának családi vagy előnévül való felvétele, hanem a közismert névmagyarazó címer vagy művészjelvény alkalmazása is.

Dr. Lukinich Imre

Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban.

(I. közlemény.)

A trónbetöltés Árpád-kori történelmünk elsőrendű ható tényezője volt. Sok visszavonás, viszály magva, sok vérontás és gazdasági pusztulás okozója, de van egy üdvös eredménye: semmi sem hatott annyira arra, hogy az eredetileg abszolút királyi hatalom korlátlanul ne érvényesülhessen, mint az, hogy a királyoknak örökös ungcéményekkel kellett párthíveket lűségekre készíteniök.

Bár történetírásunk nem méltatta, sőt észre sem vette e fontos momentumot, mégis oly nagy figyelmet fordított e kérdés tanulmányozására, amilyent nálunk csak kevésbé fontos kérdések szoktak megérdemelni.

Eznek az az oka, hogy a történetírók között nagy nézeteltérések merültek fel a tekintetben, hogy milyen jog alapján töltötték be a trónt az Árpád-korban. Nem lehet elképzelni a trónbetöltésnek oly variációját, amely mellett dícséretes vakmerőséggel ládvszát nem tört egy-egy nekihevíült tudósunk.

A nagy zűrzavarban van valami rendszer. A formalizmusra oly sokat adó jogászok a fűzfába ojtott alma analógiájára (melyet a legjelesebb pomológusok is a mesék országába utalnak), megkoncipiálták az *örökösödésbe ojtott választás* elméletét, és ehhez általában ma is ragaszkodnak. A vérbeli hisztorikusok közül ízlése és tanulmányai szerint egyik török, másik szláv, a harmadik nyugati analógia után indult, és koraszülött meggyőződése igazolására az egyik adatot kiemelte, a másikat lebecsülte, vagy tekintetbe se vette. E kényelmes módszer végre Domanovszky Sándort arra indította, hogy a kérdés tárgyalása során az első józan kritikai hangot megpendítse: minden esetet külön, komolyan kell tanulmányozni.

Talán az ő intelmének köszönhető, hogy Bartoniek Emma a Századok múlt évi 9—10. számában oly komoly értekezést írt, amilyen ezideig e tárgyban nem jelent meg.

Azonban, amit Domanovszky Sándor kívánt, még nem minden; és bár Bartoniek Emma értékezése is a régielhez képest figyelmenre méltó, a kérdést mégsem dönti el, mert egyfelől nem használt fel minden adatot, másfelől nem tudott szabadulni régebbi tanulmányai hatásától és az adatok egyoldalú mérlegelésétől sem, ami természetesen erőszakolt, helytelen következtetésre vezetett.

Nagyobb emóciót nem keltett, ismeretlen kérdés tárgyalásánál nem nagy erény az objektivitás megőrzése, mert ott jó részt az adatok diktálják az író meggyőződését, de egy ilyen sokat vitatott, fontos kérdéshez nem tudunk hozzákezdeni annyi ártalmatlan tudatlansággal és elfogulatlansággal, amennyi a tárgyilagosság biztosítására szükséges. Bármennyire erőltetjük is, nem tudjuk feledni, amit olvastunk; nem tudjuk kiverni fejünk-ből, ami észrevétlenül, elhamarkodottan meggyőződéssé izmosodott bennünk. Egy ilyen kérdés teljes objektiv megoldásának két feltétele lehet: hogy az adatokat egészen újra gyűjtsük és azok tanulmányozása és interpretálása alkalmával a legszigorúbb kritikai elvekkel vértessük fel magunkat.

Mikor ezelőtt 15 évvel először kellett elődnöm e tárgyat speciál-kollégium keretében, e meggyőződésemet követve, először is teljesen új adatgyűjtéshez kezdtem és a következő megfontolással igyekeztem a szigorú kritika ösvényén megmaradni.

Abból, hogy hátrai kérdés miatt nemzedékekben keresztül intézményszerűvé vált a viszálykodás és háborúskodás, két féle következtetést lehet levonni: *a)* vagy ősi jogrend hiánya, tehát a szabadság túltengése miatt nyíltak alkalom az erőszak állandó alkalmazására; *b)* vagy pedig az ősi jogrend erőszakos megbolygatása okozhatja azt, hogy új jogrend kialakulásáig ne lehessen béke.

Ezt az általában érvényes megállapítást a trónhetöltésre nézve a következőképen lehet formulálni: *a)* vagy nem volt eredetileg meghatározott öröklési rend és a szabad választás elfajulásai és ezek korlátozására irányuló törekvések szülték a zavarokat; *b)* vagy pedig megvolt a szigorú öröklési rend, de azt egy új jogrend érdekében felforgatták.

Hogy a két eshetőség közül melyik a valószínűbb, azt az egyes adatok és esetek futólagos áttekintése is könnyen és fellebbezést kizáró bizonyossággal dönti el.

Adatok és esetek kritikai szempontból, különösen az objektivitás szempontjából nem egyenlő értékűek. Elméletileg úgy állana a dolog, hogy egy író munkájában előforduló megjegyzést általában szubjektívnek tarthatunk, míg egy kritikailag tisztázott esetet objektívnek kell tekintenünk. De mi kell ahhoz, hogy egy esetet kritikailag végleg tisztázottnak tekintäessünk!... és még akkor is ebből az esetből csak szubjektíve tudunk következtetni! Ez az eset értékéből sokat von le az adat javára.

A kettő közötti különbséget a jogász-hisztórikusok nagyobb dicsőségére a következő példával illusztrálhatom.

Konstantinos császár, kinck ősi állapotaink ismertetése miatt oly nagy bálával tartozunk, egy eddig kellő figyelemre nem méltatott nyilatkozatával felvilágosít arról, hogy megvolt a trónretöltésre nézve az ősi jogrend.

"Ἐχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἀρχοντα ἀπὸ τοῦ γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατ' ἀλοκουσίαν". Ezen nyilatkozatban fontos a κατ' ἀλοκουσίαν, amely azt jelenti, hogy pontosan meg volt szabva a sorrend, tehát a választást kizáró öröklési rend, amely szerint Árpád utódai a fejedelmi méltóságot elnyerték.

Ezzel szemben az egész Árpád-koron keresztül a primogenitura diadalának korszakát is ide szárnítva, van négy eset a választásra.

Józan kritikai észszel ezt a négy esetet apróra meg kellett volna vizsgálni, meg kellett volna állapítani, hogy nem rendkívüli esetek-e, és csak azután kimondani a nagy szót. Jogász-történetíróink azonban (enyhítő körülmény, hogy nem vették észre Konstantinos nyilatkozatát) négy tipikusan rendkívüli és jórészt kétes esetből megállapították a generális szabályt és ehhez ma is fanatikusán ragaszkodnak. Természetes, hogy ebből nem a négy szomorú eset a hibás, mert ezek ennek dacára mai napig megmaradtak elszigetelt, kivételes eseteknek, még objektivitásuk szűzies hamvát sem veszítve el; hanem a szubjektív következtetés!

És ezzel a példával szerencsésen túl is estünk a felállított alternatíva elsőjén: az ősi trónretöltés szempontjából választásról szó sem lehet.

Hogy a rém sírjából vissza ne kívánkozzék, még egy göröngyöt dobunk utána.

¹ Honfoglalás kútfői 127. l.

A történelem nem a formalizmus tudománya, a történelem a fejlődést tünteti fel; tehát más módszerrel, más kritikával dolgozik, mint a jogtudomány. Szép, ha idegenek is látogatást tesznek a történelemmél, de ha művelni akarják, akkor el kell sajátítaniuk módszerét. Az Árpád-kori trónöröklési rendet nem lehet az Anjou- vagy Jagelló-kori, vagy XV--XVII. századi szemüvegen át nézni. Jogi szempontból természetesen a legutolsó az irányadó; a történelem azonban az *eredetre* és annak alapján a *fejlődésre* kíváncsi.

Miután megállapítottuk, hogy az eredet szempontjából választási jogról szó sem lehetett, mert az ősi öröklési rend pontosan meg volt szabva, most már csak az következnék, hogy megállapítsuk, hogy milyen volt az ősi öröklési rend, és mi okozta, hogy nem érvényesülhetett szabadon.

Ha a kérdést heceses szakirodalmunkból kellene megállapítanunk, kétségbeejtően komplikáltnak és nehéznek találunk a feladatot; mert írónk egyenlő hévvel kardoskodának a *primogenitura* (az Árpád-kori oklevelek filialis successioinak, sőt IV. Béla *paterna successio*-nak is nevezi; mi középeurópai módon *linealis successio* néven fogjuk emlegetni) a *seniorátus* és a *testvérörökség* mellett.

Pedig a kérdés igen egyszerű. Ha az emberek nem lennének olyan szerelmesek saját találmányukba, éppen olyan rövid kirándulással el lehetne intézni az ügyet, mint a választás kérdését. Így azonban a meggyőzés komplikáltabb eszközeihez, az egész fejlődés bemutatásához kell folyamodnunk.

Útravalóul csak egy kritikai elvet.

Az Árpád-kor első szakában, III. Béla uralkodása előtt két jogrend harcol egymás ellen. Ezek közül egyik bizonyára az ősi, a másik az új jogrend. Miről ismerhetjük meg, hogy a változó esetek közül melyik képviseli az ősi jogrendet?

Arról, hogy az — ha erőszak meg nem akadályozta — önként, mindenki által elismerve érvényesült akkor is, mikor a királyi családnak több tagja volt életben. Ezzel szemben az olyan eseteket, melyeknek erőszak adott életet és amelyek ellen nemcsak a jogtól megfosztott családtagok tiltakoztak, hanem a nemzet nagy többsége is állást foglalt, amely a nemzet és a családtagok ellenállása nélkül megszilárdulása előtt csak akkor érvénye-

sülhetett, mikor kiirtotta vagy elűzte a család összes tagjait, *a régi jogrendből fakadóknak* nem tekinthetjük. Mily léha felületesség kellett ahhoz, hogy valaki az erőszakoskodó, törvénytelen úton járó öröklési rendet nyilvánítsa ősi öröklési jogrendnek csak azon alapon, mert az átmeneti korszak alatt néha jogtalan utakon érvényesült és a végén diadalra jutott!

Mindenki észreveszi, hogy a lionális szukeesszióról beszéltek és miként a választást, azt is kizárom a nyomozás köréből.

Maradt tehát a szeniorátus és testvérörökösödés mint a melyről irodalmunkban beszéltek, és még egy, amelyről nem beszéltek, de amelyet mégis nyilván kell tartanunk: *a rokonságfoki örökösödés*, (successio gradu-
alis) amelynek értelmében a család azon tagját illeti meg az uralom, aki a családalapító őshöz a származás rendjén *életkorára való tekintet nélkül* a legközelebb áll. Lehet e tag néha a család legidősebb, de akár a legfiatalabb tagja is, lehet a király testvére vagy fia a genealogia állása szerint.

Szeniorátus, testvér- és rokonságfoki örökösödés sok rokonságot mutat: bizonyos esetekben mindhárom szerint ugyanazon családtagot illeti az örökség és csak ritkább esetekben mást és mást. Éppen azért igen éber figyelemre volna szükség, hogy pontos megállapításra juthassunk. Megkönnyíti feladatunkat az, hogy a három öröklési rend közül is elege kell zárunk a testvérörökösödést, mely csak a magyar historikus öröklésének és rövidlátásának szüleménye, de általánosan öröklési rendnek el nem fogadható, mert éppen oly korlátolt területen mozgó, alárendelt fogalom, mint a fiú örökösödés, vagy primogenitura. Egyikről nem lehet beszélni, ha a királynak nincs testvére, a másiktól, ha nincs fia.

Tehát komoly alakban csak a szeniorátus és graduális szukeesszió jöhet szóba. Melyik volt az ősi öröklési rend a keltő közül, azt már csak az esetek tanulmányozása után lehet megállapítani, de elvben megállapíthatjuk előre, hogy csak azt jelenthetjük ki ősi öröklési rendnek, amely a normálisnak jelölhető esetekben még az átmeneti korszak alatt is mindig érvényesült.

Ilyen gondolatokkal kezdtem forrásanyagom újabb áttanulmányozásához és megállapítottam, hogy az *ősi jogrend a rokonságfoki örökösödés volt*.

Azóta 15 év telt el. Ez idő alatt újra meg újra átolvastam az Árpád-kori forrásokat, figyelembe vettem kezdetben észre sem vett adatokat. Időközben Fraknói szokásos felületes értekezése megnyitotta az újabb értekezések áradatát; de meggyőződésem azóta sem változott. Tulajdonképen változtatás nélkül kellene kiadnom értekezésemet, mely a trónbetöltés kérdését a források alapos kritikai ismertetése kíséretében teljes terjedelmében a fejlődés sorozatos feltüntetésével tárgyalja.

Azonban időközben megjelent Bartoniék Emma értekezése.

Ez az értekezés a dolog lényegét tekintve semmiben sem mozdította elő a kérdés megfejtését, azonban oly komoly formában és a részleteket illetőleg annyi helyes megjegyzéssel ismerteti a források nagyobb részét, hogy mai szomorú viszonyaink között feleslegesnek tartom azok ismétlését.

A nyomdafesték drágaságának áldozatul hozom tehát értekezésem formai tökéletességét.

Anélkül, hogy polemizálnék, arra törekszem tehát, hogy mintegy kiegészítsem Bartoniék értekezését; bővebben tárgyalva azon részeket, hol a kérdésbe eddig be nem vont adatokat kell ismertetnem. vagy véleményem szerint helytelenül interpretált források jelentőségére kell rámutatnom; egyébként lehetőleg röviden csak éppen annyit mondok, amennyi az adandó kép tökéletessége és üdültsége szempontjából nélkülözhetetlen.

Árpád-kori történelmünket a trónbetöltés szempontjából könnyebb áttekintés végett három korszakra osztom. Az *első korszakban* az ősi öröklési rend korlátozás nélkül érvényesülhetett; — a *másodikban* új öröklési rend kel harca a régivel és a ducatus annak védelmére átalakul; — a *harmadikban* a lineáris szukcesszió diadalmasodik azonban a viszályok korának átkos örökségként az ifjú királyság és ducatus intézményével megnyomorítva.

E három korszak eseteit ismertetem oly röviden, amennyire az a tanulság kára nélkül lehetséges.

I. KORSAK.

Az ősi öröklési rend.

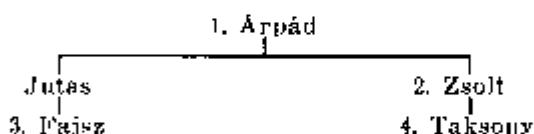
Az első korszakból kevés adatunk van. Konstantinos idézett nyilatkozatából meg lehet állapítani, hogy a

trónörökösödésnek meg volt a határozott sorrendje (ἀκολουθία) amit némileg megerősít az Anonymus által fenntartott vérszerződés is.

A másik fontos adat szintén Konstantinos munkájában fordul elő. Tőle tudjuk meg, hogy a fejedelemségben kortársa volt Árpád unokája, Falis, kinek nevét krónikáink meg sem őrizték.

Bartoniek Emma, amiben különben többen megelőzték,¹ elfogadja Falisz (Pauler olvasása szerint Fajsz, Szabó Károly olvasása szerint Vál) fejedelemségét és e tekintetben elődeivel és vele egyet értők. Vitás azonban az, hogy hová helyezzük fejedelemségét. Pauler hajlandó feltételezni, hogy Zsolt nem volt fejedelm, hanem Árpád után rögtön Fajsz következett; de mivel Anonymus még azt is tudja, hogy Zsolt gyermek (kb. 10 éves) korában követte Árpádot és más krónikáink is megemlékeznek róla, véleményem szerint a fejedelmek sorából nem törölhetjük, hanem Zsolt uralkodása után, Zsolt és Taksony közé kell beékelnünk. Meg kellett ugyanis előznie Taksonyt, mert Konstantinos megemlékezik róla is, anélkül, hogy fejedelemségéről tudna.

E szerint a fejedelmek sorrendje a következőképen alakult:

Ez az örökösödési rend — minthogy az ἀκολουθία kizárja a választást, arról győz meg, hogy amíg az ősi rend érvényesülhetett, addig a rokonságfoki örökösödés volt a szabály. Lineáris successióról szó sem lehetett, mert azzal együtt jár a ius representationis, amely szerint, ha az uralkodó öröklésre jogosult, első szülött fia még atyja életében meghal és fiú gyermeke marad, az lesz a trón örököse, és nem a második, vagy harmadszülött fiú. Már az is kizárja a lineáris successiót, hogy Zsoltot Fajsz és nem fia, Taksony követte a trónon.

A korlátozás kora Gézával köszöntött be, ki a kereszténységet erőszakkal is terjeszteni kezdte és aki más

¹ Szabó Károly: A magyar vezérek kora. 228. lap. Pauler: A magyar nemzet története Szent István koráig. 47. lap. Turul, 1894. évf. 7. l.

irányvű nyugati hatásnak is utat engedve, *felvette a királyi címet.*¹

Ő tette az első kísérletet az ősi öröklési rend megváltoztatására is, még pedig igen hőlesen nem erőszakkal, hanem a nép látszólagos akaratával.

II. KORSZAK.

Az ősi öröklési rend korlátozása és a ducatus.

Milyen leszármazói éltek Árpádnak Géza korában, pontosan nem tudjuk; de annyi bizonyos, hogy Gézának volt testvére is. A lineális successión kívül bármelyik öröklési rend szerint testvérét illette volna a trón. Géza azonban „convocatis . . . Hungariae primatibus cum ordine sequenti per communis consilium colloqui filium suum post se regnaturum populo praefecit et ad hoc corroborandum a singulis iuramentum exegit. Tehát az ő fia, *István*, nem az ősi öröklési rend alapján, hanem favore principum et plebis² jutott atyja trónjára.

E tekintetben is, mint a királyi cím felvételéül, valószínűleg Hunt és Paznan lovagok tanácsára a náluk divatos mód szerint járt el. A véreskezű király jelenléte természetesen korlátozza a szabad vélemény nyilvánítását és még ezenfelül Géza esküvel is megköti a jelenlevőket. Azonban mi lett az eredmény!?

Furesán fest az a favore principum et plebis, mikor Istvánt mindjárt trónraléptekor lázadás fogadja. Kupán fejedelem lázadása Istvánt trónjától, „*atque birodalmától*“ akarja megfosztani,³ ami azt bizonyítja, hogy voltak, akik az ősi rend megsértését, még ha választás formájában történt, sem akarták tűnni. Tehát az első választás

¹ Hogy külföldi kútfők, még hiteltérdemlő közel egykorúak is! — királynak nevezik Gézát, nem volt titok eddig sem. A Hartvik-legenda első szerkesztése is annak tartja, mit a javított és bővített Hartvik-legenda gondosan kijavít. Már ezt elsőrendű döntő momentumnak tartom. A *Pozsonyi Krónika* határozottan írja Hunt és Paznan lovagokról, kik Géza alatt jöttek be: Istorum etiam consilio et auxilio rex est Geycha constitutus. *M. Florianus: Fontes domestici. IV. k. 28. lap.* Természetesen, ez a címfelvétel *önkényes* volt, — és ezért igyekeztek az utókorral feledtetni, amire közismert II. Endre véleménye, aki kiemeli, hogy Szent István nem *önként* vette fel a királyságot, illetőleg a koronát.

² Hartvik-legenda.

³ Pannonhalmi alapítólevél.

esetét már ezen alapon is rendkívülinek, az ősi joggal ellenkezőnek kell tekinteniünk!

A második választási esetet, mely azonban nem érvényesülhetett. István király produkáltatta volna, aki azt óhajtottá, hogy utána az ő fia, *Imre herceg* legyen a király. „Hunc sibi fore superstitem, hunc regni haeredem votis omnibus desideravit“. Sőt Kézai szerint le is akart mondani a trónról, és a koronát át akarta adni Imre hercegnek. Részlete királyi vérből való nőt választott feleségül *ut ex utraque regali linea regna posteritas in posterum succederet*.¹

Német mintára bevezetésül újra szervezte a királyi tanácsot és arra ruházta a trónbetöltés jogát is. Hyen értelmében mondá Intelmeiben: *consilio constituuntur reges*; a papságról pedig, melynek a tanácsban is oly előkelő helye és döntő szerepe van, a koronázással pedig törvényes színezetet ad az uralkodásnak: *sine enim illis nec constituuntur reges*.

Tehát nem is volna meg az a hiány, amit Domonovszky a választás ellen felhoz, hogy t. i. nincs a választásra jogosított határozott szervezet, azonban mindez az ősi öröklési rend ellen nem bizonyít.

István még többet is tett Imre örökségének biztosítására. Nem akarta, hogy fia is lázadásokkal küzdődjön trónra léptekor; éppen azért megvakíttatta azt, akit az ősi öröklési rend szerint a trón megilletett volna, *Vazul herceget*, mire fiai elmenekültek az országból.

Nem akarom itt az ismert adatok felsorolásával fűrasztani az olvasót. Csak utalok arra, hogy hazai forrásainknak a belső valószínűséget nélkülöző előadása szerint ezt a kegyetlenséget felesége, Gizella követte el azért, hogy testvérét (!?) Pétert trónra emelhesse; míg az Altaichi évkönyvek emberibben, helyesebben Istvánnak tulajdonítják a kegyetlenséget, sőt úgy a kis, mint nagy évkönyvek arról is tudnak, hogy István örökbe is fogadta Pétert.

Történetírásunk, igen helyesen, elfogadta az Altaichi évkönyvek tanúságát, — megrögzött szokásunk szerint azonban további kritika nélkül. Azt már nem méltatták figyelemre, hogy István *filium fratris sui digniorem in regno eiecit*. Sőt éppen azt állították, hogy Vazul azért kellett megvakítani, mert mélt-

¹ Szent Imre-legenda.

tatlan volt a trónra és István művét lehetett félteni uralmától.

És kinél volt méltóbb a trónra? Kinél volt több joga (mert a dignior itt azt is jelenti!) a trónra? Vajjon érdemes lenne-e azt hangoztatni, ha Péterrel és nem Imrével állana szemben Vazul?

És miért vakítottatta meg István csak Vazult és miért nem *gyermekkeit* is, akik Péterrel szemben szintén „méltóbbak” a trónra? Kegyetlenségben féltőn nem szoktak megállni, amiért azt Kálmán példája bizonyítja. Bizonyára azért, mert az ősi öröklési rend szerint Imrével szemben már nem lehetett örökösödési joguk, nem állhattak tehát útjába Imre királyságának.

Hogy Vazul megvakítása és fiai menekülése még Imre életében történt, azt a felsorolt bizonyítékok és lélektani indokokon kívül chronológiai tanúság is támogatja.

Megbízható egykorú kútfők szerint Vazul fiai menekülésük alkalmával fiatal *gyermekek* (parvuli, puerili aetate) voltak. Hazai kútfőinkből tudjuk azonban, hogy legidősebb fia, J. Endre király, igen magas kort ért meg: *senio confectus* koronáztatta meg fiát és veszítette el az ütközetet öccsével szemben. Ha feltételezzük, hogy Imre halála, sőt Péter deignálása után (1038-ra teszik az Altaichi évkönyvek) kellett menekülnie, se őt, se öccsét nem lehetne parvulusnak nevezni.¹

Ezeknek alapján megállapíthatjuk azt, hogy István Vazult azért tette az uralkodásra képtelenné, mert a trónra neki lévén joga, azt fia, Imre részére másképp nem biztosíthatta.

Vazul fiait ellenben nem bántotta, pedig éppen oly könnyen bánthatta volna, mint atyjukat; azok ijedtükben menekültek el. Valószínűleg őket Imre halála után vissza is akarta hívni az országba,² de ebben Péter (talán

¹ Jól tudom, hogy más forrás szerint bizonyos rheumatikus fájdalomak gyöngítették el és a *senio confectus* nem kell okvetetlen szószórtot venni; de halálakor lehetett 50 éves. Ha feltételezzük, hogy Imre halála előtt érte atyját a tragédia, akkor ő 20 éves lehetett, — tehát *puer* korban, — öccsére pedig ráillik a *parvuli* kifejezés. — Az *Annales Altahenses* parvulija egyenesen kizárja, hogy Vazul megvakítását 1038-ra tegyük.

² Ha szabad a legendák és krónikáink zagyva előadásából következtetni, István különös figyelemmel örködött a fiatal hercegek élété fölött és ő tanácsolta, hogy meneküljenek!

az István ellen elkövetett merénylettel függ össze!?) megakadályozta. Hazai forrásaink gyarló, következetlen előadásából ki tudunk olvasni ennyit.

István kedélye élete végén elborult; akarata megtört és halála után Péter lépett trónra, Péter után pedig *Abá Sámuel*, kiket későbbi királyaink nem tekintettek törvényes királyoknak, hanem usurpátoroknak. A zág-rábi és váradí, valamint esztergomi krónikák István halála után 11 évig üresnek tekintik a trónt (regnum vacavit!).¹ II. Endre és IV. Béla is Taksony dédunokáját, I. Endrét tartja a második törvényes királynak.

Ez a helyes jogi álláspont minket is felment az alól, hogy a rendkívüli két esettel bővebben foglalkozzunk a trónöröklési rend tárgyalása során. Annál nagyobb figyelmet érdemel az *I. Endrével* kezdődő restauráció.

Többen felvetették és Domauovszky igen plauzibilis alakban bizonyította, hogy a Lengyel- és Csehországban tartózkodó Vazul-fiakra nem maradtak hatástalanok az ottani viszonyok. Egyik szerint ott ismerték meg a senioratust, másik szerint a paragiumot, az ország felosztását az öröklésre jogosult fejedelmi sarjak között; erre vezetik tehát vissza, hogy I. Endre után határozott kísérletet látunk a senioratusra (?) és az ország felosztására is. Lényegében szerény véleményem szerint ez a megállapítás nem helyes.

A Vazulfiak az ősi öröklési rend áldozatai voltak; csak az előzől ősi rend győzelme vezethette őket vissza hazájukba és csak ennek visszaállítása és megőrzése lehetett az ő kívánságuk. Ha valami hasonlatost láttak külföldön, az ugyan erősíthette őket elhatározásukban, de annyira nem befolyásolhatta, hogy érdemes legyen annyi szellemes erőlködésre, mert egyetlen adatkával sem lehet igazolni, hogy I. Endre vagy utódai alatt csak halvány kísérlet is történt volna a senioratus meghonosítására.

Arra a meggyőződésre jutottam, hogy a tekintetbe vehető normális esetek kétségtelen tanúsága szerint I. Endre visszaállította az események logikájából következő ősi, rokonságfoki örökösölést.

De mielőtt az eseteket tanulmány tárgyává tennénk, meg kell tekintenünk egy igen fontos, eddig tudomásom

¹ *M. Florianus*, I. m. III. k. 262. lap. *Kunoz: Kortan*, 505. l.

² *Fejér: Codex diplomaticus*, I. k. I. l. és III. l. k. 423.

szerint a kérdésbe be nem vont (bár Pray által ismert!) forrást: *Laskai Osvátnak Szent Lászlóról tartott beszédét.*¹

Laskai Osvát jó messze esik I. Endrétől. Több mint 400 esztendőre! Múltán tünhetnek fel tehát merényletnek a történelmi kritika ellen az ő szentbeszédét komoly történelmi források között emlegetni és arra építeni.

Pedig a dolog úgy áll, hogy kérdésünkre nézve egyetlen forrásunk sem vet oly határozott fényt, mint ez a késői munka és egy sem érdemel ennél nagyobb hitelt.

Ő ugyanis Szent László legendáján kívül felhasználta Szent László szentté avatási jegyzőkönyvét is és abból véletlenül oly részletet közöl, mely ugyan műve tendenciájával ellentétben áll, de annál több hitelt érdemel.

Közlöm itt beszéde vonatkozó részeit, mivel könyve rendkívül ritka eredetiben, azon figyelemzetéssel, hogy Szent László uralkodásával kapcsolatban még vissza kell e szövegre térniünk.

Nam de eius sanctitate dubitabant diversi homines; scilicet magnates et sapientes, fortes milites et legati Papae solempnes. Primo quidem de sanctitate regis Ladislai dubitabant magnates et sapientes notantes eum *indiscrete de pessimo ambitionis vicio* pro eo, quod fratrem suum, Salamoneum, filium Andreae albi, privaverat regno et ipso vivente ipse regnaverat; adducentes ad suum intentum multa scripturarum argumenta.

Néhány idézet után így folytatja: Hi namque dicebant: Licet multa vivens is rex faciebat sanctitatis opera, tamen vix ei praefecerant... (megint idézetek a Szentírásból és Szentatyákból). Sed horum dubium dissolvamus in persona beati regis Ladislai, qui est os nostrum, et caro nostra dupliciter: scilicet scripturae auctoritate et divina revelatione.

Primo inquam, quod beatissimus os nostrum regnum fratre Salamone vivente occupaverat legitime et non per ambitionem, probemus scripturae auctoritate.

¹ Pray: Dissertatio historico critica de Sancto Ladislao Hungariae rege, 6. és 10. l. — A munkát Temesvári Peibárnak tulajdonítja.

² A könyv szerző neve nélkül Sermones de Sanctis parvulis a quodam fratre Hungaro ordinis Minorum de observantia compertati Biga salutis intulati feliciter incipiunt. Haguenau 1506. — Sajnos, korábbi kiadásokhoz nem juthatam hozzá.

Több bibliai idézet után ismerteti a krónikák nyomán a királyi család származását Péter uralkodásáig, majd így folytatja: *Cumque Hungari gravarentur per regem Petrum cum ei introduxerunt haereticos legitimos regni, scilicet Andream, Belam et Leventhe tunc inter se dispositione praehabita: ut unus quousque viveret, regnaret, post cuius mortem etiam si successorem haberet, alius regnare deberet, deinde tertius et sic inter trium fratrum generationes circumfret regimen. Primo igitur Andreas Albus, qui maior erat natu, regnavit. Qui genuit Salamonem, quem contra iuramentum suum et lectum foedus adhuc in eunis coronavit Bela metu mortis consentiente; Leventhe vero in infidelitate obiit, et sic regnum legitime ad Geysam et sanctum regem Ladislaum erat devolutum.*

Tehát a szenttéavatás ellenségeinek idézeteivel szemben nemcsak hasonló idézetekkel száll szembe, hanem a magyar történelem, a magyar krónikák tanulságait is felvonultatja. De a legfőbb érveket itt is a szenttéavatás jegyzőkönyvéből meríti, Béla királyságát meg sem említi; ellenben tévesen úgy tüntetve fel a dolgot, hogy Endre után az egység szerint Gézát, utána pedig Lászlót megillette a trón.

A legfontosabb tárgyunk szempontjából az, hogy a szenttéavatási jegyzőkönyv a hercegek között létrejött megállapodást határozottabban körvonalazza, mint bármely más forrásunk, nem véve ki a legvilágosabb, de késői Turóczy krónikáját sem. Szerinte a trónöröklési rend úgy alakult a hercegek visszatérése után, hogy a három testvér és azok generációi egymást követik a trónon és így *az egyes izakon körülmegy az uralom*.

Ez a komoly részletes adat már félreérthetetlenül a successio gradualist, vagy rokonságfoki örökösödést igazolja; — ugyanazon örökösödési rendet, amelyet a fejedelmek korára nézve is megállapíthatónak véltünk. Tehát ennek alapján kimondhatjuk, hogy a jogos örökösökbe lépett Árpád-házi hercegek ugyanazon ősi örökösödési rend uralmát állították vissza, melynek atyjukkal együtt áldozatai lettek.

¹ Hogy Bélát nem tekinti királynak, ez igen fontos momentum, mert Béla nem koronáztathatta meg magát, azaz egyszerű okból, mert nem volt mivel. Az a korona, melyet I. Endre Konstantinos Monomachos császártól nyert, Salamonnál volt; — valószínűleg Salamon azon időtájtban vesztette el, mikor Nyitrát ostromolta; így találhatták meg Nyitraivánkán; a Szilveszter-féle koronát csak Szent László hozatta vissza.

Endre Bőlának, a trón közvetlen örökösének, *jogai biztosítására* átengedte az ország egyharmad részét: az ú. n. *ducatust*.

A Képes krónika úgy tudja, hogy ez volt az ország első felosztása és ez lett a viszályok és bajok veteményes kertje.

Ebben alaposan téved a krónika, mert miként a hercegek között létrejött megállapodás is az ősi öröklési rendet állította vissza, a *ducatus* intézménye sem volt újkeletű.

Hogy a fejedelmek korában a trón örökösét megítették-e azzal, hogy az ország egy részének élére állították, nem tudjuk, valamint azt sem, hogy Laure és Péter forrásainkban emlegetett *ducatusa* milyen természetű volt; de arra már határozott adatunk van, hogy Péter uralkodásának első felében az ország egy részét, *mint ducatum*, Aba Sámuel kormányozta¹ és mikor a német császár Aba Sámuel elűzésére az első hadjáratot vezette, de az országlakók kérésére Pétert mégsem ültette trónra (1042), a kíséretében lévő Endre hercegnek átadatta az ország egy részét.²

Miként a *ducatus* nem új dolog, az sem igaz, hogy ez hintette el a viszály magvait, hanem az, hogy Endre és néhány utóda nem respektálta a kötést, a régi jogrend szentségét, mert amint találóbban írja ugyanazon Képes Krónika *carialis amor et consanguineitatis affectio solet impedire veritatem*.

Ez tulajdonképen az Arpád-kori trónviszályok kulcsa. A királyok idegen példára (jobbára német és pápai hűbéres országok példájára) idegen származású feleségük és híveik unszolására és atyai szeretetükből kifolyólag is az ősi öröklési rend felforgatása árán még

¹ Az elsőrendű források után, azoknak legtöbbször szó szerinti felhasználásával dolgozó *Aventinus* írja *Annales Bolorum* c. munkájában, hogy Péter elűzése után bekére akarta bírni Aba Sámuelt és neki többek között ígérte: „*se ducatum, quem superioribus annis tenuerat, concedere, modo regis nomen inane abdicet. Omnia largiturum, quae periverit praeter diadema et sceptrum. — regni insignia — promittit*. Aba azonban nem bízott az ígéretek őszinteségében, 1710. évi lipocsei kiadás.

² Az *Annales Altahenses* szerint kilenc város volt e területen. Hannoveri, 1871. kiadás, 32. l. Erről megemlékezik *Aventinus* (498. l.) és *Hermannus Contractus* is.

neutelen eszközök segítségével is diadalra akarják juttatni a successio linealíst.

A ducatus csak annyiban szerepel, mert nem engedi a jogos trónörököszt védtelenül kiszolgáltatni az uralkodó önkényének.

A ducatus is olyan tárgy, amellyel történetírásunk ezideig csak per tangentem foglalkozott. Minthogy szorosán összefügg a trónöröklés kérdésével, mint annak legfontosabb eleme, még értekezésem formai egységének veszedelme sem tarthat vissza attól, hogy annak ismeretására ki ne térjek. Ezzel azt érem el, hogy az olvasó együtt találja a legfontosabb tudnivalókat, én pedig a további tárgyalás mentén nem leszek kénytelen mindöntalan kitérni egyik vagy másik vonatkozásának ismeretására.

Ducatus elvont értelemben jelenti általában a trónörököszi intézményt, tárgyi értelemben pedig azt a területet, melyet a trónörökös csaknem függetlenül, csaknem teljes felségjoggal és királyi módon berendezett udvartartással bírt. E terület általában az ország egyharmad része volt és kezdetben a Tiszántúlra, később Horvát-, Tótországra és Dalmáciára terjedt ki. A ducatus területe eredetileg talán csak arra szolgált, hogy a trónörököszt a többi alattvaló sorából kiemelje és neki alkalmat adjon arra, hogy jövendő hivatását előre megismerje; az ősi öröklési rend ellen intézett merényletek után azonban I. Béla ducatusa óta e terület és a dux ebből táplálkozó hatalma biztosíték, zálog arra, hogy a király semmiféle erőszakos eszközzel nem tesz kísérletet a trónörökös jogainak megsemmisítésére. A király uralma alatt álló országrész lakóinak nagy része sem bírható rá ugyanis az ősi öröklési rend erőszakos felfogatásának támogatására; ez és a ducatus ereje együtt mindig nagyobbak látszott, mint az ezzel szembeállítható királyi hatalom.

A dux, illetőleg ha több uralkodó herceg is volt, megkülönböztetésül a *magnus*, vagy *supremus dux*¹ (magyarul uram) nem annyira alattvalója, mint uralkodótársa² a királynak, amit oklevelek is ékesen hirdet-

¹ Ego Magnus, qui et Geysa, *supremus* Hungarorum dux, postea vero gracia Dei rex consecratus. *Fejér: Codex dipl. I. k. 428. l. Proy: Specimen Hierarchiae. I. k. 322. l.*

² *Freisingi Ottó* az országnak ezt az együtt birtoklását *consortium regni*nek nevezi.

nek. Így mindjárt a jól ismert tihanyi alapító oklevél és ez alapelv marad: *regnante praefato victoriosissimo principe et cum eo nobilissimo duce Bela.*

A trónváltozás tehát egyszerre áll be a királyságra és ducatusra, és miként a királyt, a trónörököszt is ünnepléses formák között ültetik székébe. A király jelvénye a korona és kormánypálen, a trónörökösé — ha a várkonyi jelenetből következtethetünk — a kard és a Szilveszter-féle korona visszahozása óta a Dukas Mihály-féle korona, de mindenesetre ahhoz hasonló pántkorona volt.

Ily értelemben olvassuk a pozsonyi évkönyvben az 1097. évnél: *Ladislaus rex obiit et frater eius Lampertus dux, quibus Colomanus et frater eius Almus succedunt in regnum...* és a következő évnél: *Colomanus rex coronatur et frater eius Almus diadema induitur.*¹

Trónváltozás alkalmával a rex a regnum, a dux a ducatus birtokába lép,² rex és dux együtt fejezik ki a főhatalom, az ország egységét³ és csak az a király dicsékedhet és dicsékezik azzal, hogy az egész ország ura,⁴ akít az ország megfosztott attól, hogy dux uralkodótársa lehessen, mert már családjának nem volt az országban élő tagja. A család első ilyen tagja: II. István azonban nem találta nagyon boldogítónak azt a helyzetet és mielőtt megtudta, hogy Béla herceg életben van, utódról kívánt gondoskodni. Ő sógorát, Sault kívánja, ellenfelei azonban forradalmi jelleggel egyszerre két utódot választottak, valószínűleg testvéreket, Bors és

¹ Koller Historia episcopi Quinqueeclesiensis I. k. 495. lap.

² Regnum és ducatus közötti különbséget élesen fejezi ki a krónikának különben belső valószínűséget nélkülöző előadása Vid szerepéről. Vid a király és hercegek közötti ellentétet kiakarván használni, a ducatum kívánta, ami egyet jelentett azzal, hogy ő lesz a király. Ezt fejezi ki László beszéde, melyet a csatatéren feltalált Vid ispán haltestéhez tartott: nem volt fejedelmé sarj, mégis ducatumt akart, nem volt királyi vérből, mégis koronát kívánt. — Ugyanígy szempontról Salamon anyjának szemrehányása: *Nonne semper dixi, quod sufficit tibi corona Hungariae et ut daret ducatum in pace fratribus tuis.* Ha ezen előadást nem is fogadjuk el szószerint, de regnumra és ducatusra jellemző marad.

³ Absolon spualatói érsek írja: *iustitiam meam querebam; relatum est hoc regi, quom duci et toti regno.* Weazel: A. U. O. VI. k. 101. l.

⁴ *Plenum ius et regimen totius regni Hungariae* — írja.

István ispánt, az egyiket bizonyára királynak, a másikat trónörökösnek.¹

Hangzott el olyan vélemény is, hogy a ducatus a szláv paragiium hatására keletkezett. Erről még akkor sem lehetne beszélni, ha I. Endre előtt nem fordult volna elő, mert paragiiumot a szláv uralkodóesalád minden öröklésre jogosult tagja kap, azonban ducatusot eredetileg csak a trónörökös.

Később, mikor a dinasztia több hibértartományt szerzett és a dinasztikus politika túltengett, a királyi család minden tagja (nőági rokonok is) kapott ducatusot, sőt olyik regnumot is, azonban a trónörökös ducatusának sérelme nélkül.

Mint hogy a fiúörökösödés meghonosodásának a ducatus állott útjában, azok a királyok, kik a linealis successiót életbe akarták léptetni, a duxot igyekeztek a ducatustól megfosztani. Így Kálmán kiesikart esküvel Álmost, II. Géza Lászlót mondatja le a ducatusról. Miután Géza herceget Görögországba száműzte és az országban nem volt más családtag, III. Béla tette az első erőszakmentes kísérletet arra, hogy az ősi öröklési renddel a ducatus intézményét is eltörölje. Ezért másodszülött fiának, Endrének, minden jót hagyott, de ducatus nem.

Endre, bár nehéz szível, de mégis beletörődött abba, hogy Imre után ne ő legyen a király, de a ducatusról nem tudott lemondani. Már pedig ha nem a trónörökös bírja a ducatusot, az egyet jelenti az ország egységének, területi épségének megbontásával. Így fogta fel a dolgot III. Ince pápa is, midőn Endre törekvéseivel szembeáll és Imrét biztosítja, hogy „*ad integritatem regni tui et tui honoris augmentum efficaciter intendimus*”. Endre ennek dacára kivívja a ducatusot és szerződésben biztosítja, hogy azt fia is örökölhesse. Ez már az ország egységének nyílt megbontása.²

A fiúörökösödés biztosításánál királyaink elsőszülött fiukat még életükben királlyá koronáztatták. A koronázás szentsége elégséges biztosíték lenne arra, hogy a trónörökös atyja halála után minden zavaró momentum nélkül, biztosan trónra lép, úgyhogy más hatalmi biztosítékra nem is lenne szükség. Ámde megszokásból és

¹ *M. Florianus* i. m. III. k. 243. l.

² Erről bővebben Imre uralkodásánál.

talán azért, hogy Endre-féle kísérletek szerint a ducatus illetéktelen kézbe (a görögországi Géza-ág!) ne kerülhessen, az új jogrend és az ország egységének hatható-sabb védelme végett jónak tartották, hogy az ifjabb királyt is a ducatus urává tegyék, annak birtokába baktassák. E tekintetben csak annyi változás történt, hogy a ducatus területét a király tetszése szerint jelöli ki.

Igy megtörtént az a szerencsétlenség, hogy az ifjabb király trónörökösi jellegét tovább is a ducatus fejezi ki, amit elárul az is, hogy IV. Béla és V. István trónralép-tük után ifjabb király koruk alatt történt intézkedései ket *tempore ducatus nostri* kifejezéssel illetik.¹

Szerencsétlenség, mert a ducatus-szal öröklő gyer-mek kezébe került olyan nagy hatalom, mely környeze-tét annak kiaknázására csábítja, amit csak úgy érhet el, ha az ifjabb és öreg király — a felkelő és lenyugvó nap — között a viszály magvát elhinti. Ennél pedig nin-esen könnyebb. Hálás eszköz erre az idősebb és fiatal emberek között uralkodó világnézeti különbség és esa-ládi perpatvarok felhasználása.

Ha az ifjabb királynak nem volna ducatusa, egy pár szigorú szóval el lehetett volna az ilyen eseményeket simítani: így azonban ezrek vérének kellett folynia. A tragikus az volt, hogy az első fegyveres összeütközés-hől ellenállhatatlan kényszerrel folyik *veszedékek harca*, melyen a jobb belátás és a fel-feltűnő békevágy sem tud változtatni. Kötnek békét ugyan, sőt néha a pápá-val is megerősítették azt, hogy tartósabb legyen; de lélekben kibékülni még sem tudnak: ismét meg ismét fegyverre kelnek egymás ellen.

Nem segíthet ezen trónváltozás sem, mert az gyö-keres rendszerváltozást kell, hogy jelentsen. Az ifjabb király ugyanis trónralépése után nem mellőzheti mel-lette híven kitartó, sokszor vele szenvedő híveit: és nem bízhat azokban, kik fegyverrel állottak vele szemben. A hatalomról lecsúszott néhai kormánypárt veszedelme-sebb tud lenni, mint bármely ellenzék: az Árpád-korban árulástól, sőt gyermekrablástól sem riad vissza, csak-hogy kellemtelkenkedhessen és jövődő diadalát elő-készíthesse.

E miatt az ifjabb királtsággá emelkedett linealis

¹ *Fejér*: Codex diplomaticus IV. j. k. 147. l., *Huzai ok-mónyár* IV. k. 22. l., VI. k. 188. l., VII. k. 143. l., VIII. k. 142. l.

successio diadala után sem hozott több nyugalmat, sőt több bajt és visszavonást okozott, mint uralomra törekvése korában. De mindennek nem a filialis successio, sem az ifjabb királyság intézménye, hanem az azzal össze nem férő ducatus az oka. *Erről a ducatusról* már joggal elmondhatjuk a Képes Krónikával, hogy seminarium malorum et dissensionum vált.

Ezen kitérés után — melyet a figyelmes olvasó nem tart feleslegesnek — visszatérhetünk I. Endréhez.

Róla tudjuk, hogy fia, Salamon trónöröklése kedvéért Bélát szép szóval, meggyőzéssel, de eselvetéstől sem riadva vissza, metu mortis kényszerítette, hogy trónigényéről lemondjon. Még azt is elhíhetjük, hogy az ország érdekét összlanguzathá tudta hozni fia érdekével, mert valószínű, hogy a német császár leányát nem adták volna feleségül olyan herceghez, kinek jóideig reménye sem lehetett a királyság elérésére. A fejlemények ismeretebbek, semhogy érdemes lenne recitálni; de már a *Béla* uralkodása utáni viszonyok bővebb megbeszélését kívánnak.

Meg kell állapítanunk, hogy bár Endre Salamont már a bölcsőben megkoronáztatta,¹ egyetlen hang sincs arról, hogy Béla törvénytelenül uralkodott, mert az érvényes öröklési rend szerint a trón őt illette, és ezt a koronázás formáságánál fontosabbnak tartották.

Béla halála alkalmával Salamon nincs az országban; Béla elsőszülött fia, Géza tehát jászi könnyűséggel királyi koronázathatva volna magát; ehelyett azonban Salamonhoz — aki jóval fiatalabb, mint ő — hódoló követtséget küldött, igézte az ország átadását, és csupán a trónörökösöt megillető ducatusot kötötte ki magának. Hódolatát kifejezte azzal is, hogy Salamont királlyá koronázta.²

Alljunk meg e ténynél egy pillanatra. Ha a linealis successio lett volna az ősi jogrend, vagy csak az némi-leg megszilárdulhatott volna, el lehetne-e képzelni Gézá-
nak ezt az eljárását? Hiszen a linealis successio szerint atyja után csak őt illetné a trón.

Ha életkor szerint öröklődne a trón, szintén nem lehetne a *fiatalabb* Salamonnak joga a trónra. Gézának

¹ A *Pozsonyi énkönyvben* olvassuk: 1057. *Andreas rex infirmatur et Salamonem filium suum coronavit.* Koller: I. m. I. k. 403. l.

² *Chronicon Monacense. M. Florianus: Fontes domestici* III, k. 234. l.

ez az egy követsége elégséges arra, hogy a linealis successia és senioratus elméletét halomra döntse; pedig Géza ennél még határozottabb bizonyítékot is produkált.

Mikor Salamon király és a berecegek közt döntő harcra került a sor, Gézát győzelme az ország urává tette és magát a görög császártól kapott koronával királlyá koronáztatván, a ducatust öccsének, Lászlónak engedte.¹ Már a harc folyamán kérte VII. Gergely pápa támogatását, aki győzelmét istenítéletnek jelentette ki. A pápa és a görög császár elismerése megnyugtatlantta volna uralma jogosságáról, de krónikáink szerint lelkiismerete mégis gyötörte. Úgy gondolta, hogy vétkezett, midőn a *törvényes* királyt trónjától megfosztotta, nem tudta magát törvényes királynak tekinteni és a püspökök segítségével Salamonnal tárgyalni kezdett az ország átengedéséről. A Salamonnal ellenszenvező krónika sem tartja rendkívülinek Géza uralmát, amit azzal enyhít, hogy szerinte Géza compellentibus Hungaris suscepit coronam.

Mit jelent ez? A krónikák előadásából arra következtethetnénk, hogy Gézát a korában különösen mély vallásos érzéshől fakadó büntudat gyötöri; ánde ez nem valószínű. Középkori ember a harc kimenetelében Isten ítéletét látta; Géza annál inkább megnyugodhatott ebben, mert éppen a szigorú erkölcsű pápa hirdette előtte: az Isten ítél! Salamon elveszítette szentségtörő merénylete által azt a jogot, amelyet a koronára bírt; Isten ruházta rá az uralmat, a vallás szempontjából elintézettnek tekinthetők tehát a dolgok, de nem a magyar öröklési jog szempontjából. Géza győzelme nem változtathat ugyanis azon, hogy Salamon közelebb áll a családalapító őshöz, tehát az ősi öröklési rend szerint őt illeti a trón minden körülmények között. A harc hevében Géza túlmehetett a vélelem határán, jogtalanságot követett el, de ezt lebiggudása után mint felkent király is beismeri és jóvá akarja tenni. Azonban a halál megakadályozta szándékában.

Halála után trónra lép az, akinek a ducatusz adta és ezzel örökösévé tette; öccse, *László*; de ő esodálatosan nem a ducatusban, hanem *választásban* keres jogaimeit a trónralépésre.

Kétségtelen, hogy ő az első királyunk, akit forrá-

¹ I. m. 237. l.

saink szerint szabad akaratából választott a nemzet. Választásáról nemesak krónikáink írnak, hanem trónralépéséről értesülve a pápa, az esztergomi érsekhez intézett levelében *rex neoelectus*-nak nevezi.¹

A *Chronicon Monacense* szerint *consona omnium Hungarorum voluntate*... et *precibus compulsus* lépett trónra, más krónikáink még ékeesebben körülírják választása tökéletességét.

Mit jelent ez a szokatlan választás?

Azt, hogy a nemzet ez alkalommal nem az ősi öröklési rendet veszi tekintetbe, hanem *annak ellenére* az alkalmasabb trónrajutásához nyit utat, amely szempont jogosságát a legkiválóbb pápák minden öröklési renddel szemben már többször elismerték és amire VII. Gergely ez alkalommal is kész volt.

Ha megállapítottuk, hogy az öröklési rend ez ideig -- ha csak erősnek meg nem akadályozta -- mindig érvényesült, már abból is következtethetünk arra, hogy László választása annyira rendkívüli, hogy ebből az örökösödésbe oltott választás elméletét nem lehet megkonstruálni.

A fejlemények és összes hazai kútfőink előadása egyenesen ki is zárják az ilyen kísérlet ésszerűségét.

Kútfőink egy része azt állítja, hogy Lászlót rá lehetett vetni, kényszeríteni ad regni gubernaculum, de a választást annyira nem tartotta jogszerűnek, hogy meg sem koronáztatta magát el regnum Salamonii reddere constituit *ducatu sibi retento*. Laskai idézett beszédéből azonban azt látván, hogy még az utókor sem tudott kibékülni a jogrend felforgatásával és igen előkelő emberek, vitéz katonák, nagyurak, bölcsek és a pápa követői Lászlót usurpatornak, törvénytelen uralkodónak, bitorlónak tekintették; ennek alapján már kételkedhetünk László választásának, elismerésének egyhangúságában, mint ahogy nem felel meg a tényeknek az sem, hogy László nem kívánta a királyságot és nem is koronáztatta meg magát. Éppen ő volt az, aki a Szilveszter-féle koronát Rómából visszahozatta, miként azt egy másik értekezésemben kimutatom. Az sem igaz, hogy ő, cui nullum ius competiit in regno, váravárt az alkalomra, hogy a királyságot Salamonnak átadhassa. Hogy a való és tendencia hogyan barcol a krónikák előadásában, érdekesen

¹ *Fejér: Codex diplomaticus* I. k. 442. l.

mutatja az, hogy ugyanazon krónika néhány sor után nyugodt lélekkel elmondja ezzel szemben azt is, hogy kibékült ugyan Salamonnal, de *regno indiviso* neki csak királyi eltartást biztosított; sőt újra bezáratta, könyörögve Istenhez, hogy léritse Krisztus törvényére, hogy neki a trónt átadhassa!?

Ez a következtelen zagyvaság mind azért van, hogy László emlékéül az utókor előtt a bitortlás szemnyétől megtisztítsák.

A tényt maga a krónika sen tagadja; Lászlónak egyik szerkesztés szerint nullum ius competiit in regno, a másik szerint pedig: *ius legitimum non habebat . . . sed omnia ex facto fecit, non de iure*. Neki, amíg Salamon élt, csak a ductusra volt joga; amde enyhítő körülményt hoznak fel mellette: nem ő a hibás, hanem az ország, mely őt törvénytelenésre kényszerítette.

És most álljunk meg egy pillanatra! Miért nem illeti meg a trón Salamonnal szemben Lászlót?

Mert Salamont már megkoronázták!? Nem. Hiszen Salamon megkoronázott király volt, mikor Béla elűzte őt és atyját; Endre halála után mégsem tartották Bélát bitortlónak, minis erről egyetlen hang se. Megállapítottuk már, hogy ha a linealis successio vagy senioratus elve szerint öröklődnek a trón, Béla után csak Géza következhetett volna. Géza uralkodása után pedig, kit istenítélet alapján mindenki elismert törvényes királynak, linealis successio szerint Kálmánt, a testvérörökösödés elve szerint Lászlót illetné a trón. Ha mégis azt látjuk, hogy Géza nem tartotta magát törvényes királynak és a kifejezetten László-párti krónikák szerint sem volt semmi jussa Lászlónak Salamonnal szemben, sőt választása dacára a hálás utókor is bitortlásnak tekintette az ő királyságát oly időkben is, mikor az Isten az ő szentsége mellett esodatételekkel tanuskodott; akkor már *kizártak az ősi trónbetöltés jogos eshetőségei közül a fű, a testvér, a legidősebb családtag öröklési jogát, ki a választás lehetőségét, amelyek után nem marad más elképzelhető öröklési rend, mint a rokonsági fok, a gradualis successio.*

Igy nézne ki a Domanovszky által kívánt eset szerinti kezelés, amire keresve sem találhatnánk jellemzőbb példát! Amily kevés figyelmet szentelt azonban Bartoniék László uralkodásának, annál fontoskodóbb a

Kálmán esetében, pedig ez oly világos, hogy szót sem érdemelne, ha erőszakkal el nem rontanák az esetet.

Bartóknek Emma *Kálmán* uralomrajzolásában a primogenitúra győzelmét csak azért látja, mert neki *Almos* elsőszülöttsége jogán engedte át a trónt. Hát bármely öröklési rend szerint nem *Kálmánt* illette-e az örökség? Van-e oly öröklési rend, mely szerint, ha a családnak két testvéren kívül nincs más tagja, a fiatalabb testvér megelőzheti az idősebbet? Természetesen nincsen; de előfordulhat oly eset, mikor az uralkodásra alkalmatlannak ítélt esaládtag kizárását meg lehet kíséreni, hogy az alkalmasabb kerülhessen trónra.

Mikor divatosabb volt a kögyetlenség, a látó- és hallóérzékektől való megfosztás vagy kivégeztetés várt az ilyen szerencsétlenre, később megelőgdedtek a száműzéssel, vagy ami ezzel egyet jelentett, azzal, hogy szerzetesi fogadalmat tettek vele, vagy pappá szentelték. *László* az utóbbi, szelíd keresztvéni eszköz alkalmazásával akarta *Kálmánt* a trónöröklésből kizárni.

Gyámja volt *Géza* két fiának. A nagyobbik, *Kálmán*, jóeszű gyerek volt, de visszataszító külseje, bénasága, kancsalsága és rúlsága miatt nem látszott alkalmasnak az uralkodásra.¹ *László* felűt pappak nevelte és várad püspöknek szenteltette őt,² míg a ducatum *Álmos*nak adományozta.

Bár *Kálmán* felszerülte után sem lett vonzóbb külsejű, de mégis örökségi jogai védelmére imponálóan tudott fellépni. Elárulta, hogy a rút külső alatt van férfias lélek, akarat és erő. Langyelországba menekült, seregét gyűjtött és a *Lászlóval* rossz viszonyban levő pápától a dispensatiót is megszerezte,³ hogy japsága se legyen

¹ A *Képes Krónika* szerint az a jóslat okozta mellőzését, hogy véreskezű uralkodó (fusus sanguinis) lesz. *Azorius Institutionum moralium c. monokájában* az ő esetét is felhozza arra, hogy rút külsejű, bÉna örökös is elfoglalhatja a trónt. II. k. 1202.

² *Kálmánról* minden forrásunk egybehangzóan állítja, hogy püspök volt; egyik verzió nem egész határozott formában egrí, a másik várad püspöknek vallja. Mivel a *Várad Krónika* is (*M. Florianus; Pontes domesticj IV. k. 250. l.*), melyet egy várad kanonok írt, „a mi egyházunk“ püspökének írja, ennek nagyobb hitelt kell tulajdonítanunk.

³ Felteszem azt, hogy még *László* életében megtette és mivel a pápai székekkel *László* Horvátország megszerzése óta ellenséges viszonyban volt, ezt könnyen meg is kapta. Addig nem is lehetett jogai védelmére komoly lépést, míg a kánoni

útjában igényei érvényesülésének. Ez a fellépés imponált Lászlónak, kibékült Kálmánnal, meghajolt az ősi örök-lési rend előtt, — és ezek után a ducatus birtokába lépett Álmos sem tehetett egyebet, hogy idősebb testvérének *sincera simplicitate* átengedje a trónt.

Szerepelhet itt az elbeszélés rendjén a *ius primogeniturae*, de nincs a világon olyan derék mikroszkopium, amelynek segítségével ebből az esetből a linealis successióval egyet jelentő primogenitura érvényesülését meg lehetne állapítani. Mert a mikroszkopium gép és nem tévedhet, de az emberi agy könnyen... Kálmán trónralépése csak akkor képzhetne megbeszélésre méltó esetet, ha lett volna az Árpád-családnak más olyan tagja, akit bármely öröklési rend értelmében megilletetheti volna a trón.

Kálmán és Álmos viszonyáról a krónikák elég bőven írnak; de hát ez a multnak csak data. Ez a dal nem árulja el, hogy mi miatt tűztek össze.

Kétségtelen tény, hogy László és Lampert halála után Kálmán és Álmos egyszerre lépett a királyság, illetőleg a ducatus birtokába; az előbbi koronával, az utóbbit diadémával ékesítve iktatták tisztségébe.¹ Az is bizonyos, hogy egy ideig jó viszonyban éltek, de miután Kálmánnak fia született, azon mesterkedett, hogy Álmost a ducatustól megfossa,² és a linealis successiót az ősi öröklési rend rovására érvényre emelje.³ Úgy látszik, hogy erre felhasználta a horvátok lázadását, de különösen az indíthatta Álmost arra, hogy a kényszernek engedve lemondjon, mert hívei elhagyták.⁴ Könnyelmű, kedvteléseinek élő ember volt, szeretett vallászni, utazni, és Kálmán, miután esküvel is megerősítette lemondását, megadott neki minden eszközt kedvtelése kielégítésére.

akadályt el nem háritotta. Erről is tud összes krónikánk. *Kézai* laikus módon írja, praesul erat et exiit translatu*s* in regem... A többiek dispensációról beszélnek.

¹ *Kaller* i. h.

² Jellemzően írja *Annalista Saxo*, hogy Álmos, spoliatus tam rebus, quam ducatu, quo inter Hungaros clarus, ut dicitur fratrem regis, a rege secundus claruit... a császárhoz, ille tőleg római királyhoz fordult segítségért. Idézi *Katona* III. k. 237.

³ A *Képes Krónika* leírása, hogy az ellentétel az intrikusok besugárásai okozták, alig hihető el.

⁴ Az első hang, hogy az alattvalóknak van véleménye. Es ez a vélemény elég helyes: ha ellentét van közöttük, intézzék el egymással, de ők nem halnak meg, mint elődeik!

Szunnyadt azonban lelkében, és a végén felülkerekedett az elődeit is annyira jellemző ragaszkodás a joghoz. Nem tudott eléggé szimulálni. Kálmán kémei előtt elárulta, hogy kiereszkolt lemondását a ducatusról érvénytelennek tekinti, mert neki a Képes Krónika gyönyörű parabolája szerint oly természetes joga van a ducatushoz, mint a varjúnak a károgháshoz. Joga visszavívása végett longyel, eseb, német és görög segítséggel is próbálkozott, ami Kálmánt meggyőzte arról, hogy ha behunyja szemét, minden esküje ellenére *ipse ei succedet*.

Bár fiát *Almos hozzájárulásával* 1113 körül királlyá is koronáztatta,¹ de tudta azt már a Salamon esetétől, hogy ez a koronázás nem sok értékű; ha Almos akarja, fiát megakadályozhatja abban, hogy a királyság birtoka lépjön.

Mint hogy súlyos betegség támadta meg, melynek szenvedései miatt beszámíthatatlan állapotában elveszítette türelmét, melyet eddig Álmossal szemben gyakorolt, példátlan kegyetlenséggel ragadtatta magát Álmos fiával szemben is.

Küldte a parancsot, hogy mindkettőt vakítsák meg, később pedig parancsot adott arra is, hogy Álmost végezzék ki és fiát, Bélát kasztrálják.

Ez klasszikusan biztosítaná a lineális successiót; nem lehet így ugyanis senki, aki az ő lineája uralmát veszélyeztetné.

Azonban bár az utóbbi embertelen parancsokat nem hajtották végre, de a Görögországba menekült Álmos és alig néhány éves,² elrejtett vak fiacskája nem akadályozhatják meg, hogy *II. István* trónra lépjen.

Diadalmaskodik a lineális successio, de minő áron! Az erőszak diadala volt ez, ami nem szülhet maradandó sikereket. Amde történt egy hiba Álmos részéről is: kétségtelesen megégyezett Kálmánnal arra nézve, hogy a lineális successiónak feláldozzák az ősi öröklési rendet; bár erőszakolva lemondott az ősi öröklési rendből fakadó jogairól és lemondását esküvel is megerősítette. Kálmánnak és Álmosnak feltétlen joga van új öröklési rendet megállapítani és ehhez másnak nem is lehet beleszólása. Jogilag tehát az ősi öröklési rend megbukott

¹ *Pray* (Annales I. k. 113 l.) az 1113. évre, *Kutona* (H. C. III. k. 34. l.) 1114-re teszi koronázását.

² A krónikák szerint anyja kebléről szakították ki.

volna, ámde Almos erőszakos kényszerítése és az a kegyetlenség, mellyel Kálmán az új rend diadalát beszennyezte, még megnyújtja a kimúlásra kárhoztatott jog életét.

Istvánt csak azért tekinthetjük törvényes uralkodónak, mert a család új „törvényt” hozott és atyja halála után meg is koronáztatott.

Mint hogy fia neki nem volt és atyja második házasságából származó fiát, féltestvérét, Boricsot, nem ismerte el törvényesnek, éppen az ő kizárása végett kísérletet tett arra, hogy utódot jelöljön, de mikor értesült arról, hogy Almos herceg fia, Béla él, őt ismerte el utódjának, kinek javára *le is mondott a trónról*.

II. Béla uralma tökéletesen van előkészítve. István lemondása még emeli uralma törvényes erejét és mégis van olyan — az igaz késői — verzió is, hogy őt is választották, vagy legalább is — miként Ransano írja — a szenátus elismerte.

Egy nyomatékosabb elismerésre szükség volt azért, mert a vaktságot akadálynak tekintették az uralomra,¹ de szükség volt a törvénytelennek tekintett Borics ellen is, akit — amennyiben törvényes származású lenne — akár az újonnan elismert lineális successio, akár az ősi graduális successio szerint -- Bélával szemben megilletné a trón. Ez az indoka annak, hogy Béla nemcsak fegyverrel áll ellen a jogait fegyveres erővel kikényszeríteni törekvő Borics ellen, hanem vizsgálatot is rendel aziránt, hogy törvényes vagy törvénytelen származású-e. A vizsgálat természetesen megállapítja, hogy „törvénytelen és így semmi módon nem méltó a királyi koronára”.²

Ez a vizsgálat három szempontból érdekes. I. Általános, alkotmányjogi szempontból, mert azt jelenti, hogy a trónöröklés kérdése már nem tisztán a királyi család ügye; van egy szerv — kétségtelenül a jogtudósokkal kiegészített királyi tanács --,³ amely bizonyos esetben

¹ Eseteit felsorolja Azorius: *Institutionum moralium...* Tomus II. 1035. évi kiadás.

² Középkori felfogás szerint a törvénytelen gyermekeket azért kell kizárni, mert vakmerők, kalandor fermésztörek. Erről is régi példák felsorolásával bőven ír Azorius.

³ Mikor Borics az átvonuló kereszties francia seregbe rejtőzik, Borics kiadását követelik és a francia király a ius asyli-ra hivatkozik, a magyar követek azt felelik, hogy a mi tudósaink (magister) szerint törvénytelen nem illet a jog védelme.

vizsgálat tárgyává teheti, hogy a trónöröklési rend szerint kit illet az uralom. 2. A szeniorátusi elmélet szempontjából, melyet a Borics fellépése teljességgel kizár, mert II. Béla kétségtelenül idősebb volt¹ és ezen alapon Borics az ő uralmának jogosságát kétségbe nem vonhatta volna. 3. Végül a vizsgálat eredménye szempontjából, mely kimondja azt, hogy törvénytelen származású családtag méltatlan a koronára.

Ez azért érdekes, mert tulajdonképen Vazul fia is — legalább az egyház szempontjából — törvénytelen származásúak, amely precedenst a jogai érdekében mindent megmozgató Borics bizonyára fel is használ. Ez lehet az oka, hogy csak a korábbi szerkesztésű kútfőink beszélnek arról, hogy Endre, Béla és Levente Vazul fia voltak, a későbbiek már Szár Lászlótól származtatják őket, akiről legalább nem jegyezték fel, hogy törvénytelen házasságban élt.

II. Bélának természetesen az volt törekvése, hogy a fattyú Borics ellen elsőszülött fiának, Gézának a trónt biztosítsa. Bár nincs adatunk arra, hogy megkoronáztatta, de neki adta a ducatum, sőt kisebb fiának, Lászlónak is — *communis regni consilio* — a boszniai hercegséget adományozta.² Amit a később lábrakapott dinasztikus politika első jelének kell tartanunk.

II. Gézának mégis sok küzdelme volt Boricesal, bár ő az országban nem támaszkodhatott számottevő pártra. Szerencsésen győzedelmeskedett is e bajon, de azért, hogy újabb kísérletet tett a lineális successio meghonosítására, sok vizsály magvát hirtette el. Ez is szorosan összefügg Borics követelésével. Borics ügye ugyanis azzal az ítélettel, mellyel őt II. Béla meg akarta semmisíteni, nem nyert befejezést. Ezt az ítéletet még az országban sem tartotta mindenki — külföldön pedig éppen nem tekintették — helyesnek, amint nem is tekinthették a törvényes házasság alatt nemzett herceget törvénytelen származásúnak. Ennek jelét adták a külföldi uralkodók, a német és görög császár, lengyel, cseh, orosz fejedelmek, kik vele mint egyenrangúval érintkeztek és, őt kiváló tulajdonságaiért barátságukkal tüntették ki, sőt a görög császár családjából adva neki feleséget,

¹ Ha nem is annyival, mint Pauler Gyula állítja ismert művében.

² *Fejér: Codex diplomaticus. II. k. 88. l. Kukuljevicz: Codex dipl. II. k. 90. l.*

családjába fogadta. A jogtalanul üldözött ember dicsfénye vette körül bomlokát, és ezt ő ki is tudta használni. II. Géza uralkodása alatt is állandóan fenntartotta összeköttetését magyarországi pártjával és a II. kereszt-hadjárat alkalmával a hazánkon átvonuló VII. Lajos francia király seregéhez csatlakozott, mert állítólag hívei azzal bíztatták, hogy ha bejön az országba és élükre áll, el fogják üzni Gézát. A tervet azonban elárulták és Géza Borics kiadását követelte, sőt amikor a francia király a ius asylyre hivatkozva a követelés teljesítését megtagadta, hibetetlen nagy összeg pénzt ajánlott fel kiadásáért. Hiába volt azonban az ígérlet és a magyar tudósok azon érvelése, hogy a ius asyly védelme nem terjed ki fattyúra, — VII. Lajos kiadását megtagadta; Borics pedig időközben megszökött.

Az a tudat, hogy ez a veszedelmes ember az országban bujkál és titkos híveivel összeköttetésbe lép, újabb fordulatot adott a trónöröklési jog rendezésének.

Mint hogy az ő igénye egyaránt érintette a király és öccsei érdekét, és mint hogy törvénytelen származásának megállapítása nem bizonyult elégséges védelmi eszköznek, közös megegyezéssel olyan öröklési rendet állapítottak meg, mely Borics igényeinek érvényesülését kizárja.

Ha Európa fejedelmei Borics herceget törvényes származásúnak tekintik, őt az ősi öröklési rend szerint meg is illette a trón, de a *linealis successio* szerint csak Gézát illelheti.

Bár a trónöröklési rend megváltoztatása elsősorban a királyi család tagjait érdekelte, de bevonták a tanácskozásba az ország előkelőit is.

Ezeket a következő alapon állapíthatjuk meg:

1. A Képes Krónika közvetlenül Borics szökéséngk elbeszélése után látszólag összefüggés nélkül elmondja, hogy a király testvéreinek fejedelmi ellátást (ducales expensas) biztosított.¹

Mit jelent ez tulajdonképen? Ugyanazt, amit Szt. László esetében, aki Salamonnak királyi ellátást, vagy Kálmán esetében, aki Almosnak fejedelmi ellátást biztosított, de a királyságtól, illetőleg trónörökösödési jogtól megfosztotta. Különbség csak annyi van, hogy Géza nem

¹ M. Florianusnál II, k. 220. l. Előfordul még kevesebb logikai összefüggéssel a Pozsonyi Krónikában is, I. m. III. k. 244. l.

fosztotta meg öccseit a ducatustól, hanem a ducalis ex-pensa biztosításával szemben megnyerte hozzájárulásukat a linealis successio behozatalához. Ugy értelmezéssel helyreállíthatjuk a Képes Krónika előadásának logikai kapcsolatát.

2. Hogy a hercegek (vagy legalább az idősebb, László) hozzájárultak, azt abból állapíthatjuk meg, hogy egy ideig Gézával még jó barátságban voltak. Feltétlenül megállapíthatjuk ezt Lászlóra vonatkozólag; csak a meggondolatlan, heves, összeférhetetlen István hozzájárulása iránt lehet kétségünk, aki nem sokára ellagytta az országot és öröklési jogai védelmére mindent megmozgatott, míg Görögországban megállapodva, igen szerencsés házasságot kötött. A legszebb görög nő lett felesége, kinek révén a nagyatoró görög császárral rokonságba lépett és pártfogását is megnyerte. László csak később ment utána. Minthogy ő a trónöröklési rend megváltoztatásához önként hozzájárult, ez magyarázza meg az ő passzív magatartását. Mikor Mánuel görög császárral győzelmesen térnek vissza és Mánuel László passzív magatartása miatt Istvánnak követeli a trónt, az ország előkelői (közöttük Behus, II. Géza régi híve, sőt talán III. István gyámja is) megállapítják, hogy az ősi öröklési rend szerint Lászlót illeti meg a trón és őt fogadják el királyoknak.

3. Géza az új öröklési rend szerint fiának, Istvánnak adta a ducatus, őt meg is koronáztatta és vele együtt uralkodott.⁴

4. Hogy a nemzet is tudomásul vette az új trónöröklési rendet, illetőleg helyesebben, hogy ezen ügy tárgyalásába bevonták az ország előkelőit — mondjuk: a királyi tanácsot —, abból lehet megállapítani, hogy az ősi öröklési rend védelmére többé nem szólalnak fel. Istvánt kevesen, Lászlót se sokan követik a hajlogásban: a többség a görög befolyás korszakában igen hüvös magatartást tanúsít és amennyiben érzelem nyilvánul, az a békebonító IV. István személye iránt való gyűlölet; különben egykedvűen hajolnak meg a legyőzhetetlen kény-

⁴ III. István II. királlyá koronázását Katona (i. m. III. k. 727. l.) 1158-ra, *Schmitt* (Archiepiscopi Strigoniensis) pedig 1162-re teszi, azonban előbbre kell tennünk, mert már 1152. évi oklevélben előfordul, hogy együtt uralkodik vele. *Regnante Geysa una cum filio suo, Stephano duce*. *Wenzel*: A. U. O. I. k. 62. és VI. k. 101. l.

szer előtt. A görög esászár hatalma trónra emelheti azonban egyik herceget a másik után, de koronázásuk, mely királyságuknak törvényes színezetet ad, nem lehet simán. A szigorú erkölcsű Lukács érsek a *jog, erkölcs és illendőség* (!) ellen trónratörő bitorlóktól megtagadta a koronázást és így az ősi szokás ellenére annak a kalocsai érseknek kellett elvégezni a koronázási szertartásokat, akinek erre nem is volt pápai felhatalmazása. Csak a felsorolt előzmények után tudjuk megérteni Lukács érsek magatartását, amely pedig igen komoly érv volt a lineális successiót valló tudósok szemében. Mi is annak ismerjük el, de csak arra az időpontra, amikor történt és ebből visszafelé nem következteünk.

5. II. Géza korától kezdve megváltozik krónikáink felfogása, jogi meggyőződése. Kivétel nélkül összes krónikánk és genealógiai feljegyzéseink II. Lászlót és IV. Istvánt bitorlónak (usurpátor) tekintik. Csodálatos egy változás; eddig ez a megtisztelő név csak azoknak járt ki részükről, akik az *ősi öröklési rend ellenére* jutottak trónra. Ez is azt bizonyítja, hogy II. Géza uralkodása alatt kellett valami változásnak történni, ettől kezdve mást követel a *jog, erkölcs és illendőség* és ez a változás a lineális successio megállapítása, elrendelése volt.

6. Ezt a változást hirdeti a királyi cím változása II. Géza és fia III. István uralkodása alatt. Még pedig *II. Géza korában: Ego Geysa secundus, Rex, secundi Belae regis filius, sceptrum paterni regni iure haereditario optineus. III. István korában: Ego Stephanus Dei gratia sublimis ac triumphator Hungarorum Rex, Geissae illustris regis filius, paterni regni gubernacula deo amuente obtineus.*¹

Ezek után megállapíthatjuk, hogy *jogi szempontból* a lineális successio II. Géza korában diadalmaszkodott; de viszont az események, a történelem szempontjából nem szabad elhallgatnunk, hogy az új rend nem tudott megszilárdulni. Nemcsak azért, mert Mánuel görög esászár a gradualis successio, az ősi öröklési rend érdekében érvényesítette befolyását és II. Lászlót, majd IV. Istvánt trónra emelte, hanem azért is, mert III. Béla részére a ducentust az ősi rendnek megfelelően öröszakolta ki.

¹ Zichy oklevéltár. I. k. 2. l. *Fejér*: i. m. II. k. 164. 170. l.

Ezzel kapcsolatban azonban néhány kritikai észrevételt kell tenni.

Az idősebb István herceg (így különböztetik meg II. Béla fiát II. Géza fiától) magyartartásának, menekülésének pontos ismerete, valamint a successio linealis elrendelésének időpontja nélkül nem mondhatunk határozott ítéletet az új intézkedésről és annak jogi és erkölcsi erejéről. Ha István nem járt hozzá és hívoival mindjárt elhagyta az országot, egész más szerepe van az ő magyartartásának és Mánuel beavatkozásának is, legalább IV. Istvánt illetően.

Mánuel császár és történetírója, Kinnamos „prókátorságát” és az ősi öröklési rend mellett érvelését történetíróink ízlésük, mondjuk pártállásuk szerint értékelik. Az újabb történetírók általában úgy fogják fel a dolgot, hogy Mánuel érveléseiből az ősi öröklési rendre nem lehet következtetni, történetírójának pedig nem lehet hitelt tulajdonítani. Ez véleményem szerint igen nagy túlzás.

Kinnamosnak nem volt sommi oka arra, hogy hazudjon, ő a testvér öröklési jogát sem formulázza határozottabban, mint a már idézett Annalista Saxo vagy Freisingi Otto. Nagy kár, hogy munkájából kimaradt az a rész, melynek elbeszélését megígéri, hogy micsoda alapon avatkozott be Mánuel a magyar ügyekbe. Ezt az alapot azonban kitalálhatjuk. A görög koronák küldéséből, mint elődei is, azt a következtetést vonta le, hogy Magyarország görög hűbér. Ezért már az önérzetes II. István is támadó hadjáratot indított Görögország ellen, de vereséget szenvedvén, a háborút csak a császár főségének elismerésével értelet véget, legalább is a logika szerint. Ezért keresik a joguktól megfosztott hercegek igazságuk védelmét nemzedékeken át Görögországban. Mánuel beavatkozásának is ez az alapja, amit bizonyít az az eskü is, melyet III. Bélának le kellett tennie, mielőtt a magyar trón elfoglalására indult.

A császári méltósággal különben is vele jár, hogy az igazság őre; ily alapon avatkoznak bele a magyar trónviszályokba a német császárok is, éppen Mánuellel szemben is, III. István kérésére. Ő alulvalójának tekinti tehát a magyar királyt, azért bíraskodik a trónviszályok ügyében és befolyását az ősi jogrend érdekében érvényesíti. Ez az ősi jogrend annyira exotikus Európában és annyira ismeretes egyfelől különlegessége, más-

felől a sok trónviszály miatt, hogy azt mindenki ismerte. Nem kellett tehát ügyvédi rabulisztika és nevvimok fel-találása, hogy Mánuel a magyar ügyekbe beavatkozhassék. Azt, hogy helyt nem álló érveket használt fel, nem lehet állítani. Ha 6 III. Istvánnak anyyira ellensége lett volna, hogy vele szemben az eszközökben nem válogat, akkor IV. István után hátrán követelhetné volna a trónt III. Béla részére, azonban ő ebben az esetben is azt kívánta és vívta ki, ami az ősi rendnek megfelelt: a *ducatust*.

Ezekután Kinnamos hitelére csak annyi megjegyzést, hogy ő, bár őt helyen is ír a magyar trónöröklési rendről, apróságokban, idegen elfűt könnyen össze-téveszthető nevekben téved, de a lényegben nem. Abban meg éppen komoly, igazságra törekvő történetírónak tűnik fel, amit kortársairól ír. Még azt is bevallja, hogy nem tudja, hogy Géza király miért gyűlölte öccseit! Mindig jellemző egy történetíróra, ha kimondja azt a szót, hogy *nem tudom*. Tényleg azt, amit tud, ami Géza fia és öccsei között történt, oly híven adja elő, hogy azt korrigálni semmiben sem lehet. Éppen azért el kell fogadnunk azon érdekes adatát is, hogy a trónörököszt urainak nevezték.

A felsorolt és kritikailag tisztázni megkísérlett esetekből kiderül, hogy az ősi öröklési rend a *successio gradualis* volt, amely mindig érvényesült, ha erőszakkal érvényesülését meg nem akadályozták, de még az erőszakkal szemben is mindig ellenállást tanusított. Öröklési rend lévén — ezzel szemben, mint bármely jogrend-dél szemben! —, érvényesülhetett erőszak, de már lényege kizárja azt, hogy akár választás, akár az uralkodó kijelölési joga ezzel megfűthetett volna.

Bartoniék értekezésének egyik nagy hibája, hogy a király utódkijelölési jogát megállapítja.

Pontosan megszabott öröklési rend mellett ilyen joga a királynak csak akkor lehetett, ha a család egyedül őő tagja volt: ennyit a régi magisterek is tudtak.

Kálmán erőszakkal kikényszerített esküvel mondata le Almost a *ducatusról*, II. Géza már a család jogosult tagjainak (vagy egyik tagjának) hozzájárulásával, tehát a jogi formák lehető megtartásával próbálkozik.

Nem helyes Bartoniék azon megjegyzése sem, hogy a törvényes uralkodáshoz szükséges volt a nép *consensusa*: a magyar király uralkodásának törvényes jellegét

a felkenés¹ és koronázás adja meg, melyet *victoritate apostolica* az esztergomi érsek végez. Tehát szigorúan véve csak az esztergomi érseknek van joga annak bírálataba becsátkozni, hogy a királyt megilleti-e a trón vagy sem. Bár az esztergomi érsek e jogát lehetőleg a főpapokkal és királyi tanáccsal egyetértve gyakorolja, de az akkori koronázásban több lévén az egyházi, mint közjogi elem, döntő szava az érseknek van. Az esztergomi érsek döntése ellen csak a pápához lehetett fellebbezni. Ez az oka annak, hogy II. Lászlót és IV. Istvánt nem ismerte el az utókor törvényes királynak és III. Béla is csak a pápához intézett fellebbezése folytán lehetett törvényes király. A népnek még akkor csak az lehetett a feladata, hogy hódolatát bemutassa az új királynak és átok terhe alatt hűséget esküdjék.

Hogy a nép mégis ellenszegül a törvénytelen, erőszakos kísérleteknek, annak megvan a maga oka: minden ilyen kísérlet háborút és külföldi beavatkozást vont maga után, mely pusztulást okozott és az ország önállóságát is egyre jobban fenyegette. Hosszú időn keresztül az a vélemény, hogy csak az ősi rend becsületes megtartása lehet a békés fejlődés alapja. Természetesen ezt a meggyőződést táplálja az a ragaszkodás is, mellyel a rokonaitól elszakadt, idegen befolyások alá került nemzet ezen legfontosabb és legidősebb intézményéhez még akkor is ragaszkodik, mikor más intézményei az idegen befolyásnak áldozatul estek. Minél mélyebbre süllyed a trónviszályok miatt a királyi hatalom, annál inkább nő az alattvalóknak, a nemzetnek az a vágya, hogy saját sorsát a trónviszályok eshetőségeitől függetlenítsse. Kálmán és Álmos viszályában a passzivitás, II. István alatt a királyválasztás kísérlete a nemzet ébredésének jele; de ez még nem jelent jogot!

Téves végül Bartoniek azon megállapítása is, hogy az ifjabb királyság intézménye III. Béla uralkodásával francia befolyásra kezdődik. Elég szép számmal koronáztak meg királyi gyermekeket atyjuk életében azelőtt is.

III. Béla alatt más fontos dolog történt. Ő vezette végleges diadalra a linealis successiót. **Dr. Kiss István.**

¹ Alólúzom a szent olajjal való felkenést, mert ez is a magyar királyi méltóság jelentősége mellett vall. Igen keves ország volt, melynek uralkodóját ezzel kitüntette az egyház.

András herceg tragédiája és a nápolyi udvar.

Ez alkalommal olyan tárggyal foglalkozom, amelyet már évszázadokon át sok külföldi és magyar író feldolgozott és jparkodott azt minden oldalról megvilágitani. Hogy én mégsem tartom feleslegesnek ezt a témát feleleveníteni, annak két oka van. Az egyik ok, hogy közelebbről foglalkozom a szereplő egyénnel, amit eddig nem tettem meg, másrészt a rendelkezésemre álló adatok és a lelki okok egybevetésével az igazságot törek szem megállapítani.

A hazánkat oly közelről érdeklő szomorú eseményt a történetírók kétféleképen adják elő. Az olasz krónikások egyik csoportja — jelöljük őket az ez időben bizonyos tekintetben anachronizmus számba menő ghibellin jelzővel — egyenesen Johannát állítják oda, mint a gyilkosság értelmi szerzőjét, s velük egyetértenek a magyarok is, míg a másik rész, a guelf krónikások csoportja, András herceg faragatlanságának, tapintatlanságának és magyar környezeté — főleg Fra Roberto — erőszakosságának, hatalmi törekvésének tulajdonítják a katasztrófát. A XVI. század humanista történetírója, Costanzo, a helyile merítő Summonte és követőik valósággal olasz nemzeti ügyet csinálnak abból, hogy Johannát tisztázzák a gyilkosság vádjá alól és a szerencsétlen herceget és magyar környezetét vádolják a katasztrófa előidézésével.

Az újabb írók közül különösen az angolok hajtanak Costanzo felfogásához,¹ de akad magyar író is, aki bizonyos fölényes gúnnyal beszél az Anjou-kor tiszteletreméltó kutatóiról, Pór Antalról és Fraknóiról, meglehetősen kellemetlen világításban mutatja be Nagy Lajos sze-

¹ Főleg Saint-Clair-Buddley: *The queen Joanna I of Naples, Sicily and Jerusalem, countess of Provence, Forcalquier and Piedmont, an essay on her times.* London, 1892, és Robert the Wise and his heirs 1278-1352. London, 1897. című munkáiban. F. M. Steele művét: *The beautiful Queen Joanna I.* Londres, 1910. nem tudtam megkapni.

mélyét, hogy kimutassa Johanna ártatlanságát, s mi a végeredmény? Kénytelen bevallani, hogy nem lát tisztán a dologban.' En nem merek ilyen határozottan belevágni a kérdésbe, amire megvannak az okaim. Olaszországi kutatásaim során nagy súlyt helyeztem főleg ennek a kérdésnek a tisztázására, de az eredmény nem volt kielégítő. A nápolyi Anjou-registrumok — éppen a Johanna korára vonatkozók — csak részben maradtak meg, s a meglevőkben semmi sincs, ami az aversai gyilkosság ügyében útbaigazítana bennünket. Öváry említi, hogy Camera birtokában volt egy mémoire, amelyet ő forgatott, sőt szemelvényt is közöl belőle az Anjou-kori Diplomáciai Emlékekben. Tekintettel arra, hogy ennek szerzője, Niccolò d'Alife, Johannának kedves embere és nagy szerepet vivő egyén volt, fontosnak tartottam annak megszerzését. Tudomásomra jutott, hogy az eredeti példány Amalfiban van Camera örököseinek a birtokában, egy másolata pedig a nápolyi Società di storia patria napoletana tulajdona. Megkísérlettem a mémoire megszerzését, illetőleg az engedély megnyerését, hogy belőle legalább jegyzeteket készíthessek, de — bár protekciót is igénybe vettem — azt a választ kaptam, hogy bizonyos ideig nem engedik meg az emlékiratnak forrásként való felhasználását. Még egy lehetőség mutatkozott, hogy Johanna szerepére vonatkozólag valami pozitívumot szerezhessenek. Nagy fáradsággal sikerült a vatikáni levéltár katalógusaiban ráakadnom a suessai püspöknek a pápához intézett jelentésére. Ez a jelentés az előzetes vizsgálatról szól és bizonyára fontos adatokat tartalmazott.¹ Ehhez sem tudtam hozzájutni, mert — a prefektus állítása szerint — az egész fondo elveszett, ami — tekintve a levéltár viszontagságos múltját — könnyen megeshetett. Így kénytelen vagyok a közvetlen bizonyítékokról lemondani és a rendelkezésünkre álló adatok és érvek felsorakoztatásával támogatni megállapításaimat.

Történeti előzmények. András herceg eljegyzése.

Anjou Károly kiváló politikai érzékkel felismerte a Balkánon terjeszkedni óhajtó Anjou-hatalomra nézve a magyar udvarral való összeköttetés fontosságát és létre-

¹ Kropf Lajos: Az aversai gyilkosság. Kolozsvár, 1896. (Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1896. évfolyamából.)

² Misc. Rer. Ant. I. pag. 65.

hozta a házassági kapesot fia és utóda, Károly és V. István leánya, Mária között. Ismerve az ő politikájának nagyvonalúságát, fel kell tételeznünk, hogy nem tévesztette szem elől azt a tényt sem, hogy ekkor már az Árpádok családjából csak 2—3 férfitag volt életben s így számitani lehetett a férfiág kihalására, amely esetben családjának Mária joga révén megnyílik az út a magyar trónra. A következmények megnutatták, hogy jól számított. Kun László halála után Mária hitorlónak nyilvánította III. Endrét és saját trónigényeit átruházta legidősebb fiára, Martell Károlyra, annak számára követelte a koronát. A hereceget meg is koronázták magyar királlyá, ez a koronázás azonban a magyar közjog szempontjából érvénytelen volt. A fiatal hereceg különben is meghalt 24 éves korában (1295-ben) és egy kis gyermeket, Károly Róbertet hagyott maga után.

II. Károly részint mert el akarta kerülni a kiskorú király uralkodása alatt beálló zavarokat, részint mivel a kis hereceget Magyarország trónjára szánta, unokáját az örökösödésből kizárta és VIII. Bonifác pápa hozzájárulásával a primogenitura jogát átvitte az általa is „bölcs”nek tartott harmadik fiára, Róbertre. Hogy ez az eljárás tényleg a dinasztia öfenntartási ténye volt-e, miként azt Walter Goetz állítja,¹ azt egy másik értekezésemben fejtem ki.

A kiskorú örökös természetesen nem tiltakozhatott nagyatyja rendelkezése ellen, de annak halála után — most már mint magyar király — rögtön követeket küldött Avignonba, jogtalannak nyilvánította nagyatyja rendelkezését és a maga részére követelte a nápolyi koronát. Célját nem érte el; V. Kelemen pápa Róbert javára döntött és sietett őt megkoronázni. A koronázás befejezett tények elé állította a magyar királyt, ki nem is lépett fel ezután a koronára vonatkozó igényével, de követelte atyai örökségét: a salerno hercegséget és a Monst, melyeket Martell Károly mint trónörökös hirtokolt. Róbert csorbíthatatlanul akarta megőrizni fiának, Károly calabriai hercegnek, a birodalmát s így Károly Róbertnek többiben megújított követelését elutasította.

1328-ban Róbert terveit halomra döntötte a halál, mely megfosztotta fiától, kinek két kis leánya maradt,

¹ W. Goetz: König Robert von Neapel (1309—1343). Seine Persönlichkeit und sein Verhältnis zum Humanismus. Tübingen, 1910. 13. l.

Johanna és Mária. Az öregedő Róbertet mélyen lesújtotta fiának elvesztése, másrészt testvéreinek, a tarentói és durazzói hercegeknek törtétese a trónra, undorral, a folyton megújuló magyar igények pedig a jövőt illetőleg aggodalommal töltötték el. Az egykorú krónikák és egy egykorú provencai költő¹ elbeszélése szerint a lelkiismeretfurdalás is elővette a pietizmus felé forduló királyt és elhatározta, hogy azoknak hagyja a nápolyi koronát, akiket ő attól jogtalanul megfosztott, t. i. Károly Róbert fiainak. Így vetette fel a nápolyi-magyar házasság eszméjét abban a reményben, hogy ezzel leszereli a magyar udvar esetleges támadását, elejét veszi testvérei viszálykodásának és biztosítja országának a nyugalmat.

A pápa szívesen fogadta a tervet s ő közvetítette és siettette a házasságot.

A középkorban a fejedelmi házasságokat rendszeren gyermekkorban kötötték, a két érdekelt fél passzív szereplésével. A középkor felfogása szerint a leány jogilag nem szerződő fél, csak szerződési objektum, „aki az átadás tárgyát képezi.“ A fiú mint önálló szerződő fél szerepel, az atya csak tárgyaló fél s a fiú is megteszi az eljegyzési nyilatkozatot.² Ez elmélettel szemben azonban a valóság az, hogy sem a fiúnak, sem a leánynak nem volt módjában — már koránál fogva sem — akaratát nyilvánítani.

Ez az eset állott fenn András és Johanna házasságánál is, hiszen mikor hosszas tárgyalás után létrejött a megegyezés, Johanna 7, András 6 éves volt.

Károly Róbert 1333-ban díszes kísérettel megindult Nápolyba András fiával együtt. Róbert igen szíves fogadtatásban részesítette őket, fényes ünnepek keretében megtörtént az ünnepélyes eljegyzés s az új pár részére a Castel Nuovóban külön lakosztályt rendeztek be.

András helyzete a nápolyi udvarban. Az intrikák.

A kis magyar herceg tehát a nápolyi udvarba került és érkezésekor a furor praedicandi-ban szenvedő királyt őt is prédikációval fogadta, melynek jeligeje: „Hic est filius meus dilectus, in quo mihi bene complacui.“ Math.

¹ L. Barts: Denkmäler der provenzalischen Litteratur. Stuttgart, 1856. 55. l.

² M. Stieber: Böhmische Staatsverträge. Forschungen zur inneren Gesch. Oesterreichs, H. 8. Innsbruck, 1913. 62. l.

3, 17.² Rövidesen kitént azonban, hogy ha Róbert előtt kedvelt volt is a fiú, de annál kevésbbé volt kedvelt az udvar előtt. Ez az udvar arra számított, hogy Károly calabriai herceg halála után a Durazzói- vagy Tarentói-ház valamelyik tagja fogja nőülvenni a trónörökös Johannát s így a király környezetébe már eleve két részre oszlott: a Durazzói- és Tarentói-pártra, aszerint, amint érdekei az egyik vagy másik családhoz fűzték, az egyik-től vagy másiktól várta nagyraavagyó terveinek megvalósulását. Ekkor váratlanul felmerült a magyar lázasság gondolata s megjelent az udvarban egy idegen gyermek, ki más légkörben nőtt fel, akire nézve idegenek a nápolyi udvar urai, s kinek bizonyára saját környezetében meglesznek a maga emberei, akikre az ország kormányzásában támaszkodni fog. Ilyenformán gyűlölettel tekintettek a szerencsétlen kis hercegre, mint hivatlan betolakodóra.

Ha az udvaroncok gyűlöltek a kis herceget, elképzelhetjük, hogy még fokozottabb gyűlölettel tekintettek rá a király testvérei, a Tarentói és Durazzói hercegek, mint olyanra, aki őket, kik a trónhoz közelebb állanak, jogos örökségüktől megfosztja. Egyelőre még lefoglalta a két családot az egymással folytatott viszálykodás. Ugyanis mikor Róbert testvére, Pülöp meghalt, ennek legidősebb fia, Pülöp, majd ennek halála után testvére, Róbert, mint címzetes konstantinápolyi császár, hűbér esküt követelt nagybátyjából, Jánostól, Achaja fejedelmétől, amit János nem volt hajlandó letenni. Elhöl e keseredett küzdelem fejlődött ki a két család között, míg végre Róbert király úgy oldotta meg a kérdést, hogy Jánosnak Achaiáért, mely a Tarentóiak birtokába ment át, Durazzót és területét adományozta hercegi ranggal.² Így a megoldás látszólag lecsillapította a kedélyeket, de alattomhan tovább izzik a gyűlölet és a vetélkedés, mert most már mindkét család arra irányítja egész törekvését, hogy valami módon biztosítsa magának a trónt. A Tarentóiak és Durazzók működése kétirányú: egyik egyrészt egyik a másikat háttérbe akarja szorítani, másrészt utat és módot keres, amellyel a két királyi herceg-

¹ W. Goetz i. m. 60. l.

² Baronius: Ann. Eccl. 24. v. ad ann. 1332. 18. §. De Blasius Isten büntetését látja benne, hogy éppen Achaja volt az első ok a családban a vetélkedésre. János herceg ugyanis úgy akart a fejedelemség birtokába jutni, hogy elvette Matilde

nőt szabaddá teheti és kezükkel a koronát családjának biztosíthatja.¹

Igy indul meg András herceg ellen az aknamunka, melyben a két egymást gyűllő család egyetért. Úgy látszik, a herceg magyar környezetébe hamar felismerte a helyzetet és értesítette tapasztalatairól a magyar udvart, mert Károly Róbert több ízben küldött külön követet Nápolyba, hogy fia helyzetéről híven beszámoljon.²

Az előtérben a Tarentói és Durazzói hercegnők állnak. A fontosabb szerep a gonoszlelkű Valois Katalinnak, e. konstantinápolyi császárnénak és tarentói hercegnőnek jut. Fényes rokonsággal díszkedhetett, amennyiben rokoni szálak fűzték úgy az Anjoukhoz, mint az imént Franciaország trónjára került Valoisokhoz. Anjou I. Károly leánya, Beatrix, Courtenay Fülöphöz, az elűzött Balduin konstantinápolyi császár fiához ment nőül, leányuk, Katalin, Valois Károly neje lett, s ebből a házassághól származott Valois Katalin. Katalint eredetileg a burgundi herceg fiával, Hugóval, jegyezték el, de V. Kelemen és Szép Fülöp francia király közbenjárására ez az eljegyzés felbomlott és a 12 éves Katalin Fülöp tarentói hercegnek, aki neki atyja lehetett volna, lett a második felesége (1313). Igaz, hogy némelyek szerint Valois Katalin sánta volt, de Fülöp szemében nem a testi hiba, hanem a Konstantinápolyra való igény volt a fontosabb.³

Katalin a pápai udvarral Franciaország útján találta meg a kapcsolatot és fivére, VI. Fülöp francia király, azon dolgozott, hogy Katalin fiának megszerezze a hercegnők kezét és Nápoly trónját.

Rokoni összeköttetésein kívül kiváló támazsra talált Katalin Niccolò Acciajuoliban. A szép és eszes firenzei kereskedő már több gyermek atyja volt, mikor 21 éves korában Nápolyba került. Itt szakított előbbi foglalko-

d'Bainaut-t, akit azán hamis vád alapján börtönbe záratott, s a szerencsétlen nő ott töltötte egész ifjúságát. *Racconti di storia napoletana*, Napoli, 1908. 153—56. és 190—1. II.

¹ Máriát Lajos magyar trónörökösrel jegyezték el. A Tarentói és Durazzói hercegi családban három-három fiú volt.

² Így többek közt Csúr Tamás, a kis herceg egykori tanítója, is több ízben járt Nápolyban. L. Pór A.: Csúr Tamás. 1896. 12. l.

³ De Blasis G.: *Racconti di storia napoletana*. Napoli, 1908. (Nuova bibl. di letteratura, storia ed arte II.) 149—51. l. R. Cagrese: *Roberto d'Angiò e i suoi tempi*. Firenze, 1922. I. k. 19. l.

zásával és az éppen akkor özvegyé lett Valois Katalin szolgálataiba állt.

Anyira megnyerte a fiatal özvegy tetszését, hogy ez csakhamar reábizta fiai nevelését, sőt birtokainak kormányzását is. A bizalom megnyilatkozásában nagy része volt Acciajuoli megnyerő külsejének is, hiszen rövidesen köztudomású lett, hogy a császárnő a volt kereskedővel szerelmi viszonyt folytat.¹ Acciajuoli jó barátja, Boccaccio, szerint „Miklós beleszeretett Katalinba és őt elcsábította“, valószínűbb azonban, hogy nem az egyszerű kereskedő közeledett a hatalmas úrnőhöz, hanem Katalin volt a kezdeményező.

Pirenze eszes és eszközökben nem válogató fia szédületes karriért csinált, s 1335-ben, négy évvel Nápolyba érkezése után, már lovag és hűbérúr volt. Torracca találoán jellemzi őt: „Ravasz, vakmerő, igen ügyes, skrupulusok nélkül esodílatosan értett hozzá, hogyan lehet hasznot húzni a körülményekből és hogyan lehet lerakni nagyságának alapjait“.² Hatalmas birtokokat kapott Katalintól és fiától, Róberttól, de — meg kell vallani — híven is szolgálta őket. Ő eszközölte ki, hogy János herceg Durazzóért lemondott Achajáról,³ s azután minden főrekvése arra irányult, hogy neveltjei egyikének megszerze a trónt, s ő szerepel a háttérben, mint a császárné sugalmazója.

A másik főszereplő János durazzói herceg neje, Agnes, Archembaudnak, Perigord grófjának és a híres és hírhedt Brunissenda de Foixnak leánya, tehát szintén francia, ki 1321-ben lett János herceg második felesége.⁴

Agnes ugyan nem dícselkedhetett olyan hatalmas rokonsággal, mint Katalin, de neki sem volt oka kétségbeesni, mert neki is befolyásos támasza volt fivérében, Talleyrand kardinálisban. Nem lesz talán érdektelen, ha ezzel a háttérben nagy szerepet játszó egyénnel röviden megismerkedünk.

¹ M. Palmieri: *De vita et rebus gestis Nicolai Acciajoli etc. Muratori R. I. Ss. VIII. k. 1205—6. l.* Az udvaroncok értesítették is a fiatal hercegeket: „*ch'egli usava colla Madre*“. Fil. Villani: *Le vite d'uomini illustri Fiorentini*. Venezia. 1747. 88. l.

² Torracca F.: *Giov. Boccaccio à Napoli*. Roma, 1916. 117. l.

³ Tanfani L.: *Niccolò Acciajuoli*. Firenze, 1863. 26. l.

⁴ Házassági szerződésük közölve Lünignél: *Cod. Italiae Dipl.* 1726. II. k. 1069—96. l.

Elie Talleyrand 1301 körül született. Mivel a perigordi gróf fiára nem várt valami nagy vagyont, szülei egyházi pályára szánták, hol szép előmenetelre volt kilátása. Anyja ugyanis V. Kelemennél nagy befolyással rendelkezett, s bár Kelemen nemsokára meghalt, az ő kreaturái nem hagyták el az ifjút. Ennek jele, hogy 1324-ben már limoges-i püspök, 1328-ban pedig auxerre-i püspök lett. Közben — úgy látszik — a királynak is fontos szolgálatokat tett, amelyekkel sikerült megnyernie annak kegyeit. Protekció és pedig elsősorban a királyi támogatás nyitotta meg neki az utat a bíboros-kollégiumba is (1331). XXII. János levele, melyet ez alkalomból hozzá intéz, nem tud egyház körül szerzett érdemekre hivatkozni, csak előkelő egyének közbenjárására és a francia király sürgető kérésére, melyek a pápát arra bírták, hogy felvegye a bíboros-kollégiumba.¹ A Durazzók érdekeit felát a pápai udvarban Talleyrand bíboros képviselte, ami annál fontosabb volt, mert Nápoly tudvalevőleg pápai hűbér volt.

A hercegnőknek fontos segítőtársuk volt az udvar. Az udvar már II. Károly korában mélyre süllyedt; magának a királynak a magánéletéről is híres hírek keltek szárnyra, Róbert pedig annyira túltette magát az erkölcsi törvényeken, hogy második neje, Sancia, el akart tőle válni, s csak a pápa közbelépése akadályozta meg szándékában. Az olasz írók a francia nőket vadolják, hogy ők hozták be a léha szellemet a nápolyi udvarba. Itt figyelembe vesszük, hogy Valois Katalin, Ágnes durazzói hercegnő, a calabriai herceg neje stb. mind franciák voltak, kik Szép Fülöp udvarának romlott légkörében nevelkedtek, bizonyos fokig igazat kell adnunk az olaszoknak, de azt is meg kell állapítanunk, hogy a XIV. század erkölcsi tekintetben is átmeneti kor, mely-

¹ A pápának Talleyrandhoz intézett levele így szól: „Tekintetha véve a különböző képességek érdemét, melyekkel a minden jónak adományozója kitüntetett és a dícséretes bizonyosságokat, melyeket különböző állású férfiak, de különösen Krisztusban kedveltünk, Fülöp, Franciaország jeles királya, felőled nyújtának, ezek és mások alapján, melyek lelkiünket arra indították, remélve, hogy nagyon be fogsz válni velünk és testvéreinkkel, a római egyház kardinálisával, ugyanazon egyház terheitnek viselésére, azon testvéreinkkel tartott beható tanácskozás után és azok tanácsából... téged azon kardinálisok testületébe sorozandónak és proshyter kardinálissá felveendőnek tartottunk. VIII. Kal. Junii. a. XV. Reg. Vat. 116. k. XIII. r.

ben a középkori vallásos külszín már csak gyengén takarja a kiróbbanó renaissance-életörömet.

Az udvar értéktelen, szűk látókörű férfiakból — még a „böles“-nek nevezett Róbertet sem véve ki¹ — és romlott nőkből állott, akiknek szórakozásul szánta Boccaccio *Decamerou*-ját. A házasságtörés napirenden volt. Ithamarnak, Fülöp tarantói herceg első nejének, botránny nagy port vert fel. Valois Katalin szerelmi viszonyáról nyíltan beszéltek, Róbert törvénytelen gyermekci az udvarnál nevelkedtek és Petrarcanak, Boccacciónak, Acciajuolinak törvénytelen származásán senki sem ütközött meg. Vénusz a húzódozó Piamettát hátorítja: „ne tegyen lagymataggá, hogy azt mondd: férjem van... a te városod, amely megszűnölhatatlan ilyen társnőt tud neked mutatni, neked is elnézi azt“².

Az ország tele van rahlókkel, az urak dacolnak a királyi hatalommal, de a közügyekkel komolyan senki sem törődik; tánc, multság, hajózás, novellázás, kirándulások és szerelmi udvarok (*corti d'amore*) közt folyik le életük.

Az előbb életvidám király fia halála után mindinkább elfordul a világtól, prédikál, teológiai fejtegetésekbe boesájkodik és tánuogatja a spirituálisokat, sőt a fraticelliket a povertá-ért folytatott harcukban, szeretné az udvart megreformálni, de ez épp oly kevésbé sikerül neki, mint a miszticizmusba elmerült Sancianak, ki kedvelt minoritáival, nyílt és titkos fraticellikkal, löti meg az udvart. Hiába. Példájukat senki sem követi.

Ebben a léha, bár nem szellemtelen, de lélektelen udvarban nevelkedik a két kis gyermek, s a mindenhez tapadó gyermeki lélek ezzel a romlott szellemmel telik meg. Még András szerencsésebb helyzetben van. Magyar környezete iparkodik lelkét megívni az erkülesi pestis-fől, s ez annál könnyebb feladat, mert, amint a jelek mutatják, András alapjában komoly, elmélyedésre hajló természet volt és éppén ezért ragaszkodott magyar környezetéhez.

Égészen más az eset Johannáival. Ó bizonyos erkülesi terheltséggel született,³ s impulzív nő természetével

¹ W. Goetz i. m. valóságos dieshinuuzsi zeng Róbertról, míg Caggese (i. m.) a levéltári anyag alapján bebizonyítja a Róbertról szóló magasztaló nyilatkozatok alaptalanságát.

² Idéye Torracónál i. m. 168. l.

³ Anyja léha asszony volt, s atyjáról szintén kedvezőtlen Villani véleménye.

színté szívta magába a mételeyt. Szerencsétlenségre nincs, aki visszatartaná. Nevelése Filippa de Cathania kezében volt. Ez az asszony olyan érdekes életpályát futott meg, amilyenre alig van példa a középkor történetében.

Filippa Trapaniban mosónő volt, férje pedig halász. Róbertnek 1301-ben fia született, Lajos és Jolanda hercegnő dajkát keresett fia mellé. Ekkor terelték figyelmét Filippára. A dajka igen ügyes asszonynak bizonyult, kitűnően tudott alkalmazkodni úrnője szeszélyéhez és megnyerte a kis herceg szeretetét. Róbert herceg szene-sülja, Rajmondo de Cabanis, egy mórt vásárolt, akit szakácsként alkalmazott, s mivel jól főzött, megnyerte ura kegyeit, aki őt megkereszteltette, felszabadította és saját nevét adta neki. Mivel Filippának közben meghalt a férje, a calabriai hercegnő férjhez adta kedveltjét a mór szakáchoz. Az egykori mosónő alkalmazkodni tudó természetével elsajátította az udvari szokásokat és látva úrnője szeretetét, merész és nagyravágyó lett. Többek között azt kérte a hercegnőtől, hogy eszközölje ki, hogy férje a lovagok sorába emelkedjék. Kérését teljesítették és Róbert 1305-ben 20 uncin arany évjáradékot rendelt neki a calabriai hercegségre. Ettől kezdve szédületes ívben emelkedik pályájuk. A kis Lajos herceg 1310-ben meghalt, de Filippa és ügyes férje az udvarban nélkülözhetetlenek lettek s míg a nő Károly calabriai herceg körébe került, férje kamarás, majd szenesál lett. Mikor a calabriai hercegnek leánya született, Johanna, Filippát adták melléje neustrául.¹

Ez a pályaútás hihetetlennek tűnik fel a modern ember előtt, de elfogadhatóvá válik, ha meggondoljuk, hogy milyen érték volt a léha, megbízhatatlan, folyton lázongó urak mellett egy olyan egyén, ki lehetséges volt, urához megingathatatlan hűséggel ragaszkodott, s aki érezte, hogy a porból emelkedett fel és mindent urának köszönhet.

A calabriai hercegnő halála után a kis Johanna anyjaként szerette Filippát, aki iparkodott minél jobban kihasználni helyzetének előnyeit.² Nagyszerűen bele-

¹ Minieri Riccio: Genealogia di Carlo II. d'Angiò Re di Napoli. Arch. st. Nap. VII. k. (1882) 49. l. és Costanzo A.: Storia del regno di Napoli, Milano, 1831-32. II. k. 37-38. l.

² Egyik adománylevelében azt mondja róla: sub eius cura et sollicitudine a nostra pueritia crevimus. Minieri Riccio: Notizie storiche tratte da 62 Registre Angioini etc. Napoli, 1877. 134. l.

találta magát az udvari viszonyokba. Alantas származásának durvaságához, melyet a külső máz csak eltakart, járult a finom kör raffinált romlottsága, ez vitte őt bele az udvari intrikákba, neki lett legnagyobb és végzetes befolyása Johannára és így vált egyikévé a „*tragic Women*” eknek, miként Baddeley a Johanna környezetében lévő nőket nevezi.

Az ifjú Boccaccio, aki Marino Bulgarotól és Costantino Roccatól értesült Filippa alacsony származásáról, megbotránkozással látta, hogy az egykori mosónő mindenható személy a trónörökösönél, s csodálkozva szemlélte a pompát, melyet kifejtettek Filippa férjének, Rajmondó de Cabanisnak, a S. Chiraban végbement temetésén, amelynél egy királyé sem lehetett volna különb¹

A Cabanis-család most már az ország mágnás-családjai közé tartozott. Filippának három fia volt: Károly, Perretto és Róbert. Perretto meghalt 1336-ban, Róbertet papnak szánták, de ő elhagyta a papi pályát s nemsokára Eboli grófja lett és utyját követte a szenesati méltóságban. A két leány közül az egyik Terlizzi grófné, a másik, Sancia, Moreone grófné lesz.²

Filippa leánya, Sancia, Johanna környezetében volt s az érzéki hercegnő nagy szeretettel ragaszkodott a rendkívül romlott és cinikus nőhöz. Filippa mellett Sancia gyakorolta a legvégzetesebb befolyást Johannára. Mikor férjhez ment, anyja 600 uncia arany hozományt adott neki, Johanna pedig elárasztotta kedves barátúóját alopányokkal.³

Ebben a környezetben nőtt fel a hercegnő, amely környezetet látva, Petrarca lelke szomorú események

¹ Idézve Torracánál 107–8. l.

² Camera M.: *Elucidazioni storico-diplomatiche su Giovanni I. Regina di Napoli e Carlo III. di Durazzo*. Salerno, 1889. 9. l.

³ Pl. „nobilit Sancia de Cabannis, comitisse Marconi, socie nostre domestice concessio medietatis castri Misone.” *Minieri Riccio: Notizie etc.* 135. l. Sancia férjhezmenetelekor 500 uncia aranyat ígér, de ezt „propter multiplicia onera incumbencia nostre camere” nem tudja teljesíteni, ellenben 50 uncia évi jövedelmet biztosít neki és utódainak a Faro mellett kézzre szálló birtokokból. *Reg. Ang.* 338. V. 120. f. (Nápolyi kir. levéltár.) Filippa és Sancia hatását Johannára I. *Notarii Dominicci de Gravina: Chronicon de rebus in Apulia gestis*. Muratori R. I. Ss. t. XII. p. III. Carducci-Fiorini kiad. 1903 13 l.

előérzetével telt meg. A királyi pár fiatalsága, az udvaroncok erkölestelensége azt súgták neki, hogy „sok farkas őrizetere bízott két húrányt lát és országot király nélkül”.¹ Előre látja a katasztrófát, „de ki merészelne beszélni”.

Igy beszél Petrarca, az Anjouk odaadó híve, Johanna udvari papja és lamularisa. Boccaccio erkölesi felfogása lényegesebb; ő fiatalon jutott be a nápolyi udvarba, jól érezte magát a romlott légkörben, neki tetszett a „leggiadretta Giovanna”, de azért munkáiba beleszóvi az udvari erkölcsök elriasztó rajzát.²

Ez a környezet méletyeezi állandóan a fejlődő érzéki nőnek lelkét és iparkodik figyelmét a gyermekorban lévő, nálánál fiatalabb jegyestől elterelni s a nápolyi királyi ház serdültebb hercegei és déleleg lovagjai felé irányítani. Ez annál könnyebben sikerülhetett, mert a komoly, kissé talán felszeg magyar herceg ügyesen tudta a körülrajongott, szép, élvágyó és könnyelmű nő lekötni.

András jellemének megítélése nagyon eltérő. Az egykorú írók Andrást általában durvának, erűszakosnak, műveletlennek rajzolják, néha még olyanok is, akik különben az igazságot akarják megírni. Itt figyelmenbe kell azonban vennünk, hogy az olaszok féltékeny szemmel nézték a magyar környezetet s Andrásban az idegen befolyás exponensét látták s ezért bizonyos antipátiával beszélnek róla. Boccaccio „nimium durus”-nak mondja a magyar herceget, de ő teljesen az udvar felfogását adja vissza. Frisano Carnacciolo, Johanna életírója, így jellemzi Andrást: *Andreas vero barbaricus mores, feritatenaque Pannonicam penitus imbiberat, quam et coelum et educatio suggesserant*.³ Ebből kiténik az író lenézése a magyar nemzettel szemben, de őt nem vehetjük külön-

¹ *Ep. fam. V. 2. és V. 15. l.* még Nicola A. Rillo: Francesco Petrarca alla corte Angioina. Napoli. 1904. 56—57. l.

² Boccaccio Johannával szemben elfogult. Pl. dícséri a királyt, de a lelkézdagabb is énekelve mehet éjjel-rappal, ahova akar. (*Delle donne illustri. Trad. G. Betussi. Vinegia. 1545. 148. l.*) Ezzel szemben az a tény, hogy magának Johannának az ezüstjét kétszer rabolták el a Resinába vezető úton. Petrarca tanúsága szerint pedig nem jelent kisebb veszélyt éjjel Nápoly utcáin járni, mint az erdő közepén. *De rebus fam. I. V. ep. 6.*

³ *Johannae I. reginae Neapolis vita. Muratori Ss. t. XXII. p. II.*

ben sem komolyan, mikor munkája bevezetésében kifejezésre juttatja, hogy célja Johanna jó hírének megvédése, tehát célzatos munkát ír.

Felcsendes dolog volna felsorolni a többi krónikást és történetírókat, kik úgyszólván az említettek nyomán beszélnek, csak azt emeljük ki, hogy ezzel szemben a pápa a nyert információk alapján nagy díszséggel emlékezik meg a herceg nemes erkölceséről,¹ Petrarca pedig — aki éppen nem volt a magyar érdekek képviselője — Andrást „puer alti animi“²-nek nevezi,³ halála után pedig „mitissimus, innocentissimus, raro indolis puer“⁴ és „magno spei rex“ jelzőkkel díszíti fel.

Egy tényt le kell zárunk: hogy a magyar környezet részes volt — bár akaratlanul — a katasztrófa előidézésében. A kis herceg kiszakítva a családi körből, idegennek érezte magát a nápolyi udvarban, magyar környezetéhez, mellyel anyanyelvén közlekedhetett s mellyel felcsevejlhetne az elhagyott otthonnak, az édesanyjának és a gyermekjátékoknak emlékét, melegen ragaszkodott, s ezek a magyarok nem törekedtek a gyermekkel megkedveltetni a romlott környezetet, sőt ellenkezőleg. Az imént lezajlott Záh-esetből levonták a tanulságot, hogy hova vezet a léha udvar, s a serdülő gyermek lelkét óvták az udvar romlott levegőjétől és erkölcsi tartalommal iparkodtak megtölteni. Így mindig nagyobb lesz az űr közte és az udvar, valamint Johanna közt. Az udvar mindig nagyobb gyűlölettel tekint a föle idegenkedő hercegre és magyar környezetére, melyről feltételezi, hogy föllékenységből zárja el föle urát és magának akarja biztosítani annakidejében a hatalmat. Sőt maga az öreg Róbert is aggodalommal látta, hogy leendő utóda nem tud az udvarhoz simítani és a nápolyi erkölcsökhöz alkalmazkodni. A Tarentói és Durazzói hercegnök észreveszik a király lelkében véghemenő átalakulást és ki akarják azt a maguk részére használni.

A király halálát közeledni érezte s teljesíteni akarta a Károly Róberttel kötött szerződés első részét, 1342 hűsvét utáni negyvednapra kitűzte András és Johanna esküvőjét.⁵ A szerződés másik felét azonban nem teljesítette.

¹ Levelében a herceget „bone indolis, ingenii virtuosi ac elegantis circumspicietis et industrie“ jelzőkkel illeti. Déprez: Clément VI. 325. l. 1333. sz.

² L. IV. epist. 5.

³ A források tévednek, mikor a lovagáuitést és a házas

A szerződés értelmében András és Johanna együtt uralkodnak, s most Róbert mégis úgy intézkedik, hogy csak Johannát koronázzák meg, András pedig a „királyné férje” címet viselje. Ha házasságukból gyermek nem születik, Mária örökölje a trónt.¹

Róbert rendelkezése megpecsételte András sorsát. A király halála után az addig annyira-amennyire elnyomott szenvedélyek felszabadultak, a szerencsétlen fiatal hercegnek többé semmi tekintélye nem volt, az udvaroncok — főleg a Cabanis-család — nyíltan gúnyt űztek belőle s úgy hántak vele, mint valami udvari bolonddal. Ugyanekkor teljes erővel indult meg a kettős küzdelem: a családé András kiszorítására és az udvaré a gyűlölt magyar befolyás teljes letörésére.

A gyilkosság és résztvevői.

Róbert mekkája mellé kormányzótanácsot rendelt és úgy intézkedett, hogy Johanna csak 25 éves korában veheti át a kormányt. Johanna azonban nagyatya rendelkezéseivel és a pápa, mint hűbérúr, intézkedéseivel nem törődött, önállóan intézkedett és olyan emberekkel vette magát körül, akik neki mindenre kész szolgái, a magyar befolyásnak pedig halálos ellenségei voltak. Így kinevezte Artus (Artois) Károlyt főkamarássá, De Cabanis Róbertet pedig főudvarmesterré. Az országban teljes volt az anarchia, az udvarban pedig az erkölcsi züllés. A zárvarban úgy a Tarentóiak, mint a Durazzók nyíltan pályáztak a trónra.

Az első sakkhúzást Ágnes durazzói hercegnő tette meg, mikor sikerült keresztülvinnie, hogy Károly fia két hónappal Róbert király halála után eljegyezze Mária hercegnőt, a preumptív trónörökösöt. Így utat nyitott családjának a trónhoz.

Katalin császárné a legmélyebb felháborodással ságot 1343 húsvétiére teszük, holott már ekkor házások. Pör is ebbe a hibába esik. Csór Tamás. 14. l.

¹ Camera M. a rendes csapáson halad, mikor elmondja, hogy Róbert szomorúan látta, hogy András lelke 8 év utáni sem nemesedett meg, bár az olasz mesterek sokat fáradtak vele, s látta a magyarok törtetését a hatalomra, azért összehívta az ország főurait és lelkükre kötölte, hogy csak Johannát koronázzák meg. Annali delle duo Sicilie. Napoli. 1860 II. k. 463. l.

² V. ö. Pór A.: A történeti jelenetek korhű rekonstruálásáról. Századok, 1893 683 s. köv. II. és Öváry L.: Nápolyi Johanna. U. o. 498 s. k. II.

értesült róla, hogy vetélytársa hebelátott a kártyájába és őt megelőzte, s most minden törekvése arra irányult, hogy a házasságot megakadályozza. Terve úgy látszott, sikerülni fog. Johannát a házasság ellen hangolta és a hozomány körül felmerült ellentétek áthidalhatatlanoknak látszottak. Ekkor azonban Ágnes hercegnő Ceccano Margit udvarhölgy segítségével megszöktette Máriát, s mivel úgy értesültek, hogy a királynő kész Durazzói Károly életé irán is megakadályozni a házasságot, az esküvőt a Durazzói-palotában tartották meg. Durazzói Károlynak most már fontos érdeke volt András *koronázásának* megakadályozása.

A császárnő mindenáron meg akarta szerezni eszládjának a koronát, de erre már csak egy mód volt: ha Andrást eltesszi láb alól és Johannát egyik fiával elvéteti. Ezzel elhárítja útjából a gyűlölt magyar herceget és bosszút áll a Durazzókon is. Minden jel arra mutat, hogy a terv az eszes firenzeitől származott, a kivétel a ravasz és mindenre kész Katalinra hárult. Az első feladat volt, hogy meggyerje Filippát és Sanciát szövetségessül. Erre szükség volt azon benső viszonynál fogva, melyben Johanna a két nővel állt és azon befolyás miatt, melyet ezek a királynőre gyakoroltak.

A meggyőzés hamar létrejöhetett s egyelőre arra irányult, hogy a két nő Johanna szívét iparkodik minél nagyobb gyűlölettel megtölteni férje iránt és figyelmét Katalin legifjósabb fia, Róbert felé irányítja. Viszonzásul Katalin is támogatja a Cabanisok ügyét a királynőnél és Róbert trónrajutása esetén fényesen meghálálja szolgálataikat, András eltávolítása egyébként a Cabanisoknak is érdekében állott, mert trónrajutása esetén semmi jót sem remélhettek.

Az érzéki élvezetekbe merült Johannának férjétől való eltávolítása nem került nagyobb fáradságba, hiszen már suttogtak különféle szerelmi viszonyokról, melyeket a fiatal királynő folytatott, sőt András előtt sem maradt ez titokban. Sikerült összehozni őt Róbert herceggel is és ettől fogva a romlott nő szemérmetlenül folytatta a szerelmi viszonyt a herceggel is, de másokkal is, sőt — ez mutatja a mély süllyedést — egyszerre többel is. Férjét teljesen megvetette, s mint Matteo Villani mondja, teljesült a bölcs Salamon mondása: Az asszony az elsőség birtokában férjének ellensége lesz.¹

¹ 1. 1. c. 9.

A nápolyi udvarra azonban bombaként hatott a hír, hogy a magyar királyi család nem hajlandó betenygolni a házassági szerződés egyoldalú megszegésébe és energikus lépéseket tett VI. Kelemennél, a hűbérúrnál, András megkoronáztatása érdekében.

A koronázás sok érdeket sértett volna. András, aki fojtott dühvel tűrte megajánztatását, megrendszabályozta volna a királynét, elzárta volna a trónra törtető hercegek elől az odavezető utat, magyar környezetére támaszkodva méltó megtorlásban részesítette volna a vele szemben tiszteletlenül viselkedő udvaroncokat és megtisztította volna az erkölestelen udvart. Nem esodálhatjuk tehát, hogy az udvar megmozdult, mint valami megzavart hangyaboly. Egyelőre a koronázás megakadályozása, illetőleg az időnyerés a cél. Katalin lépéseket tesz ebben az irányban a francia udvar, Agnes Talleyrand bíboros, Johanna pedig titkos követet küld. Az avignoni udvarban Talleyrandnak volt a legnagyobb befolyása, mert Kelemen neki köszönhette megváltatását és hálás volt iránta.

András magyarjai aggódva szemléltek az eseményeket, s a magyar udvarnak lefestették a helyzetet és felhívták a magyar király és anyja figyelmét a fenyegető veszedelemre.¹ A források András környezetében főleg egy Róbert nevű barátot emlegetnek ki, mint aki leginkább szívén hordta a magyar herceg érdekeit, de durvaságával és hatalomvágyával nagy része volt a tragédia előidézésében. Ez a barát az olasz írók szerint magyar volt és iparkodnak őt a lehető leggyűlöletesebb alakban bemutatni. Ezzel szemben már Baddeley kifejezte gyanúját, hogy a barát, akire az olasz írók minden rosszat rákennek, nem is magyar, hanem olasz.² F. Forcellini napjainkban tanulmány tárgyává tette ezt a kérdést és érdekes eredményekre jutott. Elsősorban kimutatta, hogy Petrarca leírásából, melyben említi ugyan a barát nevét, de nemzetiségét nem, hogyan esinált Costanzo esapongó fantáziája olyan históriát, melynek hatása alól a történetírók egészen napjainkig nem tudták magukat kivonni. Costanzo humanista történetíró, akinek szemel

¹ Ez elfogadhatóbb, mint Gravina állítása, amely szerint András értesítette anyját a helyzetről. Chron. de rebus in Apulia gestis. Muratori Ss. t. XII. p. III. Carducci—Florini kiadása. 1903. 10. l.

² Robert the Wise etc. 241. l.

előtt nem a történeti igazság, hanem a művészi cél lebeg, s mivel ő a poézis fényével veszi körül Johannát, szűksége van hüübakra, akik felelőssé tehet a gyilkosságért és a felfordult állapotokért, s erre alkalmasnak találja Fra Roberto személyét. De azt sem akarja, hogy nemzetéhez tapadjon ez a szégyenfolt, tehát megteszi a barátot magyarnak. Ezzel szemben Forecellini kimutatja, hogy Fra Roberto igenis olasz volt és azonos azzal a Robertus de Miletóval, ki Clarenónak, a pápával szembehelyezkedő spirituálisok vezérének, egyik leghívebb követője volt. Így jut szerephez a miszticizmusba merült öreg királyi pár körül, s befolyását növeli az a körülmény, hogy rokonai, a de Miletók, az udvarnál nagy szerepet játszanak. Így érthetjük meg, hogy hatalmas urakkal, a királyi ház tagjaival is szembe mer szállani.¹

Egyébként egy érdekes ellenmondás van a Costanzo-féle elbeszélésben, amely Forecellini figyelmét is elkerülte. Petrarca Fra Robertót azért állítja be olyan gyűlöletes színen, mert mikor már majdnem elérte célját, a Pipinók kiszabadítását, ez a „háromlábú szörnyeteg“ akadályozta azt meg. Costanzo szerint a barát András nevelője, tanítója, rossz szeleme volt, aki nélkül a herceg semmiben sem határozott. És mégis, mit látunk? Hogy a Pipinók elsősorban éppen az akarat nélkülű Andrásnak köszönhetik szabadulásukat. Fra Roberto személye bennünket tovább nem érdekel, legfeljebb még azt említhetjük meg, hogy őt valószínűleg Róbert király rendelte a magyar herceg mellé és igazi szerepe az öreg király halála után kezdődött. Így tudom megmagyarázni Petrarca epitheton ornansát: „aspide immondo uscito dalla tomba di re Roberto“.²

Visszatérve az események elbeszéléséhez, a szomorú hírek arra bírták az aggódó anyát, hogy útra keljen azzal a szándékkal, hogy, ha a hírek nem túlzottak, hát hazahozza. 1343 július 24-én érkezett Nápolyba. A magyarok híven lefestették előtte a helyzetet, s bizonyára fia is kiöntötte szíve keserűségét, ami Erzsébetet megerősítette elhatározásában.

¹ F. Forecellini: L. „Horrendum tripes animal“. Studi di storia napoletana in onore di M. Schipa. Napoli, 1926. 167-199. l.

² L. M. Camera: *Elucidazioni storico-diplomatiche etc.* 3. t. Természetesen Camerának Costanzon alapuló állítása, hogy Károly Róbert adta volna a barátot fia mellé (L. Annali II. 390. l.), minden alapot nélkülöz.

A királyi udvar nagy rémülettel értesült Erzsébet szándékáról, mert András elvitele a nápolyi udvarból világraszóló botrány lett volna és Johanna ennek irán sem nyerte volna vissza szabadságát. Azért Johanna és a hercegnők iparkodtak az anyát kedveskedéssel elámítani, az udvar hölgyei és urai pedig elhatározása megmásítására bírní. A legnagyobb befolyású urak egyike, a királyi ház rokona, a közbecsülésben álló Bertrando del Balzo (Bertrand de Baux) kezességet vállalt András sértelenségéért. Az anya ingadozni kezdett. Egy koronáért ma is nagy áldozatokra készek az érdekeltek, a középkorban pedig még nagyobb volt annak a becsé. Erzsébet félre hagyta magát vezetetni. Egy találta, hogy a magyarok sötétebbnek látták a helyzetet, mint a valóság, közvetlen veszélytől nem kell tartani, a koronázás pedig, melyet követői útján Avignonban megsürgetett, elejét fogja vágni a fondorlatoknak. Ez is olyan jellemvonása a középkori ember lelkivilágának, amelyből mi csak az általános emberit vagyunk képesek megérteni. Mindenesetre a mi szemünkben nagy könnyelműség volt Erzsébet részéről, hogy fiát Nápolyban hagyta, ha fedi a tényeket, amit a gyilkosság után ír a pápának: „Mikor Nápolyban tartózkodtam, ott általánosan el volt terjedve, egy előkelő személy, kit most megnevezni nem akarok, értésekre adta és világos jelek is előrulták, hogy titokban fiam meggyilkolását tervezik.”¹

Hogy ki volt ez az „előkelő személy“, azt természetesen mi sem tudjuk határozottan, de talán nem tévedek, ha az imént említett Bertrand de Bauxra, Humbert dauphin apósára, gondolok, aki talán az anya lelki tusáját látva, vállalta magára András örözetét.

Erzsébet hazatért, a pápa pedig értesülve a nápolyi viszonyokról, a derék Aymerik bíborost küldte Nápoly kormányzására. A bíborost azonban gyűlölettel fogadta az önállóságra törekvő Johanna, a benne terveinek akadályát látó királyi család, a féktelenséghez és a királyi adományokhoz hozzászokott főnemesség és a nép, mely elvből gyűlölt minden pápai követet.

A magyar udvar nem adta fel a játszmát, követeli útján sürgette András megkoronázását. A magyar igé-

¹ Fraknoi közli: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékekkel. Budapest, 1901. I. k. 211. lap.

nyeket támogatták az öreg királynénak, Sauciának, Johannának és a nápolyi báróknak követei is.¹ De míg ez a nyílt színen történt, Johanna alattomban tiltakozott a koronázás ellen, sőt határozottan kijelentette: „Méltóztassék... tudomásul venni megmásíthatatlan szándékomat, hogy fiszteleendő férjemenemnek a koronát nem engedem át.”²

Feltűnik ennek a levélnek a határozott hangja. Johanna elődei nem merészelték ilyen hangon beszélni a pápával, s nem is teheték volna meg megtorlás nélkül. Johanna azonban biztos volt dolgában. VI. Kelemen a félrendsabályok embere volt, aki irtózott energikus fegyverek alkalmazásától és akinek elve volt: „Senkinek sem szabad kimenni elégedetlenül a fejedelem színe elől.”³ Johannával szemben pedig kezdettől fogva elfogult volt, amit a királynőnek a francia királyi családdal való rokonságára viteltünk vissza.

Most is eleget akart tenni mind a két félnek s ezért a középutat választotta. Johanna tiltakozása és a nápolyi hercegek aknamunkája dacára megengedte, hogy András a királyi címvel éljen és Aymerik legátus bizonyos feltételek teljesítése után megkoronázza, de — mellőzve a magyar udvar követelését, — csak „mint a királynő férjét”, vagyis tényleges hatalom nélkül. (Az 1344. jan. 19-i konzisztórium határozata.)

Ez a megoldás egyik felet sem elégítette ki. Johanna nem akarta, hogy férjét megkoronázzák, s inkább a saját megkoronáztatását is halogatta, amin a pápa ki is fejezte esodálkozását.⁴ De a megoldás nem elégítette ki a magyar udvart sem, mert Andrásban nem áruyékkirályt akartak látni, hanem a magyar Anjouk jogigényeinek birtokosát.

¹ Theiner: *Mon. Vat. Hung.* ill. I. k. 664—65. l. 992. sz.

² Közölve Baddelcynál: *Robert the Wise etc.* 316. l.

³ G. Mollat: *Les papes d'Avignon (1305--78)*. Paris, 1912. 83. l.

⁴ *Reg. Vat.* 139. V. 405. reg. 1345 szept. 20-ról. Az az állítás, hogy Johanna András életében megkoronáztatta volna magát, téves. A pápa most helyezte a koronázást kilátásba; a koronával „melyet annyi ideig elmulasztottál fejedre tenni”, majd Vilmos legátus fogja megkoronázni, mert „ad perfectionem et honorem status tui principaliter pertinet inunctionis et coronationis recipere insignia”. E. Cerasoli: *Clemente VI. e Giovanna I. di Napoli* (Arch. stor. Nap. XX XXII. évf. 1895—97.) közli Kelemen regestáit, de telve hibával, s így az eredeti regestrumokból közlöm az idézeteket.

Johanna Durazzói Lajost küldötte Avignonba.¹ A követ személyét nagyszerűen megválasztotta; ha kérése teljesítését egyáltalán remélhette, ezt Talleyrand unokaöccse révén legbiztosabban elérhette. Durazzói Lajos feladata volt, hogy Aymerik visszahívását ki-
eszközölje, illetőleg meghívását hat hónapra korlátozza és András megkoronáztatását elhalasztassa.

A pápát egészen zavarba ejtette Johanna viselkedése és míg Durazzói Lajost követtársaiyal visszatartotta, Hugo de Bauxot, Provence szenesalját, a királynéhez küldötte, hogy szerezzen bizonyosságot annak igazi szándékai felől.² Egyszersmind figyelmezteti a királynőt, hogy ne változtassa folyton kívánságát, hanem komolyan körvonalozza, amit kérni akar, hogy kérését a tisztesség határai között teljesíthesse.³

Lajos herceg követsége eredményesen végződött, a pápa Aymeriket visszahívta és András megkoronáztatását nem sürgette. Ez alkalommal azonban Durazzói Lajos — tekintettel arra, hogy a magyarok pénzzel dolgoztak, — szintén elhez az eszközhöz folyamodott.⁴

1344 nyarán a királynő súlyos betegségbe esett és ez alkalommal meghatotta az a szeretetteljes gondoskodás, mellyel férje őt körülvette, s a házastársak közé rövid időre visszatért a béke és egyetértés, amiről a jólelkű pápa nagy örömmel értesült.⁵ A jó viszony azonban nem tartott sokáig, gondoskodott erről Johanna környezete. Az öreg Sancia királyné 1344 tavaszán zárdába vonult, majd Aymerik is eltávozott, s így az udvar megszabadult azoktól, akik egy kissé fékezni tudták és Johanna udvara, hogy Gravinai Domonkos szavaival éljünk

¹ Egyik oklevelében (1344) így szól: „Spectabili Domino Ludovico de Duratio absentis in Romana Curia pro bono republicano et servitiis Reginalibus etc.“ Minieri Riccio: *Notizie storiche* 327. l.

² Déprez: Clément VI, 117—18. l. 1007. sz.

³ „petitiones tuas studeas ordinare, quod per nos possint et debeant honestate servata debita... ad effectum exauditionis adduci“. Déprez i. m. 118. l. 1007. sz.

⁴ „cum unciis plus quam 100 m. a. et impetravit, ut domina Regina habeat balliatum... totius regni et dictum fuit etiam coronationem Regis Andree per eamque impeditam fuisse et quod voluit, obtinuit preemia mediante“. Chron. Suessanum. A. Pellicia: *Raccolta di varie croniche, diari ed altri opuscoli... alla historia del Regno di Napoli*. 1780—82. I. k. 64. l.

⁵ Déprez: Clément VI, 150. l. 1058. sz. 1344. aug. 26.-ról.

„mint valami közönséges csapszék, a világ gúnytárgyává lett.“¹

A pápa Aymerik előadásából értesült a züllött viszonyokról, melyek a nápolyi udvarban uralkodnak és most már elhatározta, hogy a koronázást tovább nem halogatja. 1345 január végén Amici Vilmos chartresi püspököt megbízta, hogy a királyi udvarból azokat, akik azt gúztetteikkel megbecstelenítik, s kik közül Aymerik előadása alapján hét urat és négy hölgyet névleg felsorolt, távolítsa el, majd június 10-én értesítette Johannát, hogy férje megkoronáztatását nem fogja tovább halasztani.²

Nápolyban még most is kísérletezték a koronázás megakadályozásával,³ de ez alkalommal a pápa erős volt, sőt Andrást is sürgette, hogy ne halassza a koronázást. Úgy látszik, hogy ekkor már komolyan aggódott András életéért és a koronázással akarta a veszélyt megelőzni.⁴

A pápa elhatározása megdöbhentette a nápolyi udvart. A középkorban egy megkoronázott király, -- hogy paradoxonnal éljünk -- hatalom nélkül is nagy hatalom és ki fogja visszatartani az elkieseredett Andrást, ha élni akar a hatalom eszközeivel? Mi vár Johannára, ki megvetését minduntalan érezte a férjével; aki Róbert tarentói herceggel, Eboli gróffjával, Artus Bertrauddal, Capanovall szemérmetlenül folytatta a szerelmi viszonyt? Mi lesz Katalinnal, ki köztudomás szerint fiát Johann karjai közé vezette, ki fiát már a trónon látta, s most nemcsak elzárul előtte a trónhoz vezető út, de még ki számíthatatlan veszedelem is fenyegeti őt és családját?⁵

¹ Chron. 9. l.

² Reg. Vat. 139. V. 92. reg. A koronázással Amici Vilmost ennek akadályoztatása esetén Raymond reatei püspököt bízta meg.

³ „non obstantibus quorundam coloratis contradictionibus“ -- írja a pápa Nagy Lajosnak Theiner i. m. I. 682. l. 108 sz.

⁴ Vilmos legatusnak azt írja: „pro conservatione vite sue Andree ac augmento honoris et status sui“ küldötte őt. Andrást buzdítja, hogy koronáztassa meg magát „quia . . . statuo tuum cupimus paternis affectibus prosperari, adhortationibus nostris adiciamus, ut sicut decet principem, matris intendens moribus et puerilia queque dimittens, sapientium virorem et illorum presertim, qui salutis, honoris et commodi tui felicitia incrementa zelentur, utaris consiliis et ipsorum directionibus acquiescas. Reg. Vat. 139. V. 407. reg. Ugyanekkor Mária hercegnőnek jelzi, hogy elrendelte András megkoronázását „tanquam vir ipsius regine . . . dictaque Regina iure suo“. Reg. Vat. 139. V. 408. r.

⁵ Tarentói Róbert feltűnő sok adományban részesült.

Mi vár a Cabanis-esuládra és a többi udvaronera, kik a királyné kedvében óhajtottak járni és az ő védelmében bizakodtak, mikor Andrást megboesájthatatlan sértésekkel illették? Ezek annál inkább sejthették a jövőt, mert a meggondolatlan ifjú király, mikor közeli koronázásáról értesült, elkeseredésében félre nem érthető nyilatkozatokat tett és új zászlaján jelezte, hogy mit tartogat azok számára, akik őt megalázták.

A sok fenyegetett existencia csak egy menekvést látott, ha halogatás nélkül elteszik láb alól a herceget. Már most az a kérdés merül fel: ki volt az értelmi szerző?

Az ifjú Jolannáról romlottsága mellett sem fetelezhető fel, hogy a gyilkosság gondolata tőle eredt. Nagy Lajos Durazzói Károlyt kivégeztette, mint öccse halálában egyik főrészest. Állítólag a kivégzés előtt levelet is mutatott fel a hercegnek, amelyben a gyilkossághoz való hozzájárulásról volt szó, s Lajos a pápának is jelezte, hogy fontos oka volt rá, hogy a herceggel olyan kegyetlenül járjon el. A pápa bizonyítékokat kért tőle Károly herceg részvételére vonatkozólag, de a király csak mende-mondára tudott hivatkozni. Ha mélyebben tekintünk a dolgokba, arra a következtetésre jutunk, hogy nem is volt érdeke Durazzói Károlynak András halála. Ő mint Máriának, a prezumptív trónörökösnek, férje, számított a trónra és rá nézve fontos volt András koronázásának megakadályozása, mert különben Jolanna halála esetére férje újjában állhatott Mária trónrajutásának, de András halála nem hozhatta őt közelebb a trónhoz, sőt feltételezhető, hogy a 19 éves királynő hamarosan férjhez megy, s a házasságból gyermekek származnak, kiknek joga megelőzi a Durazzókét. Rá nézve előnyösebb volt az Andrással fennálló, sokáig sterilisnek látszó házasság.¹

1345 májusában Monopoli városát adja neki a királynő (Reg. Ang. V. 346. f. 121.). Júnusban megkapja Suessát, Pontenciát (Reg. Ang. V. 347. f. 61.), majd elnyeri a Baronia s. Severit (u. ott f. 62.), majd mint „potencie nostre regalis dexterum brachium” részére elrendeli Suessa és Potencia rögtöni átadását (Reg. Ang. V. 345. f. 129.).

¹ Ciraletolo a Durazzókat vádolja meg a gyilkossággal, de ő elfogult. I. m. 12. l. A Chronicum Saense di Andrea Dei szerint a Tarentolak és különösen Lajos herceg és Durazzói Károly voltak a főbűnösök (Muratori Sc. t. XV. p. 113.), az ő előadását is megcáfolta a vizsgálat, s Villani Mité szerint is ártatlannak találták Durazzói Károlyt András halálában. I. I. 11.

Küküllej János azt mondja bizonyára nápolyi magyarok elbeszélése alapján —, hogy „ex procuratione militis Chenza“ történt a gyilkosság.¹

Sancin azonban, — mert kétségtelen, hogy a „miles“ tráshiba — hármennyire elvetemült és mindenre kérés nő volt is, csak eszköz lehetett, de az értelmi szerzõt, az összeesküvés megszervezőjét másban kell keresnünk. Ehhez közelebről érdekelt és nagy hatalommal rendelkező egyén kellett, kitől a gyilkosok védelmét és jutalmat remélhettek.

A királyi ház hercegeit ártatlanoknak találták a gyilkosságban, ellenben a források elítélőleg beszélnek a császárnőről, Katalinról. A mód, ahogyan a Durazzói hercegnõt elvette láb alól, s a Durazzói Károly ellen tervezett merénylet, hogy Mária megszökötéséért bosszút álljon,² mutatja, hogy öt erkölcsi törvények és elvek nem befolyásolták. Ő minden eszközt megengedhetőnek tartott, hogy féktelen nagyravágyását kielégítse és családjának a koronát megszerezze. Aljas lelkületét legjobban mutatja az a tény, hogy ha valaki, ő tudhatta, hogy Johanna másokkal is szerelni viszonyt folytat, s ez sem akadályozta meg abban, hogy fiát Johanna karjaiba vezesse. Kétségtelenül benne, korának egyik legerkösestelenebb asszonyában kell keresnünk az értelmi szerzõt. A szenvedélyes, önmagán uralkodni nem tudó nő mellett ott áll Niccolò Acciajuoli hidegen számító megfontoltságával és nyugodtságával. Acciajuoli jól tudja, hogy királygyilkosság vádjával terhelve a trónt elnyerni nem lehet, tehát Katalinnak exponensekkel kell dolgoznia, míg ő maga a háttérben marad. Ezek a cselekvő személyek Johanna környezetéből kerültek ki, akik tudták, hogy a királynő szabadulni óhajt férjétől és nem volt titok előttük Róbert herceg szerepe se, benne tehát a jövő emberét látták.

A konstantinápolyi császárné, ha tekintélyét meg akarta óvni és a háttérben akart maradni, nem állhatott szóba mindenféle udvaroncokkal. Neki magasállású és megbízható emberekre volt szüksége. Ilyeneket talált Filippában és Sanciában, kiknek érdekük volt, hogy András elpusztuljon, s akik alkalmasak voltak arra, hogy a királynét megfelelő lelki diszpozícióba hozzák és őt a tervnek meg-

¹ Schwandtner J. G.: *Scriptores rerum Hungaricarum*, 179. l. IX. c.

² Dominiaci de Gravina: *Chronicon* etc. 12. l.

nyerjék.¹ A végrehajtáshoz azonban főfőközvetítőre és szervezőre volt szükség.

Acciajuoli erre nem alkalmas. Ő idegen és a császárné embere, az udvarban nem volt elismert tekintélye. A firenzei azonban talált megfelelő egyént, ki megfelelő tekintéllyel is rendelkezett és megbízhatóságra mellett elég elvetemült volt, hogy ilyen szörnyű gaztetre vállalkozzék. Ez az egyén Artus (Artois) Károly volt.

Artus Károly Róbert király természetes fia, kinek anyja, Cantelma Cantelmo, Sancia királyné udvarhölgye volt. Cantelmát Róbert Bertrando d'Artoishoz adta nőül s így jutott Károly az Artois névhez. Bertrand 1305-ben meghalt és a király a fiút a királyi házban neveltette s Roccaromana hárosággal tüntette ki. A gyermek-éjű 1317-ben már kamarás volt és újabb adományban részesült, Pannalucet kapta. Befolyása mindinkább nőtt s a király végrendeletében az ország egyik kormányzójává rendelte. Mikor Johanna főkamarássá kinevezte, már Sant' Agatha és Montedoresi grófja volt.²

Artus Károlyt a királyi családhoz tartozónak tekintették és így Katalin feltűnés nélkül kiűtethette őt bizalmával és közölhette vele a gyilkosság tervét anélkül, hogy meg kellett volna alázkodnia, ami a szigorú hierarchia korában szintén fontos tényező. A közvetítő Acciajuoli volt, kinek nővérét, Andreát, Károly feleségül vette és így a firenzei teljes bizalommal tárhatta fel előtte terveit.

Artus Károly annál készségesebben vállalkozhatott az összekötő szerepre, mert fia, Bertrand, sőt talán ő maga is Andrásnál a proscibáltak listáján volt.³

¹ Erről a pápa is értesült és azért írti Johannát: „ne lingua tertia quae confederatos consuevit distinguere, quomodolibet inferat huicmodi amoris et unitatis federi nocumtum”. Ugyanekkor megfenyegeti, hogy ha intéseire nem hallgat, kénytelen lesz más eszközökhöz nyúlni. Déprez: Clément VI. 323–25. l. 1333. sz.

² A kinevező oklevélben azt mondja róla a királynő, hogy őt „approbata fides, experientia certa commendat. Carolus... a juvenili etate annisquae teneris cum inelitis progenitoribus nutritus, probavimus experimento continuo eum nobis in commissis sibi officiis virtuosum, suis itaque crescentibus meritis ipsium... magnum regni Siciliae camerarium in vita sua presentialiter ordinamus etc. Reg. Ang. V. 338. f. 80. Majd megengedi, hogy birtoka csak a fiágon öröklődjék. U. o. f. 81.

³ Gravinaui Domonkos tévesen az öreg Károlyról mondja,

Kikhez fordulhatóit Arlus Károly? Azokhoz, akik ismerték Johanna érzületét férje iránt; akik méltóságokra, adományokra áhítoztak, s akiknek András megkoronázása esetén féltékenők kellett viselkedésük miatt méltóságukat, sőt életüket is.

Itt elsősorban a Cabanis-család jön számításba. Filippa és Sancia voltak Johanna rossz szellemei, ők fejlesztették ki az ifjú nőben az erkölestelen hajlamokat, ők mutatták ki legfeltűnőbbben megvetésüket András irányában, nekik volt tehát legtöbb okuk félni a jövőtől. Másrészt ők nyerhették meg legbiztosabban Johanna hozzájárulását a gonoszlethez. Hasonló az eset a család férfitagjainál, Róbertnél, akit a közvélemény szintén megvádolt azzal, hogy viszonyt folytatott a királynővel.

Ugyancsak a királynővel folytatott szerelmi viszonyról gyanúsították Jacopo Capanot, aki magister rationalis volt és aki szintén részes volt az összeesküvésben.¹ Meg kellett nyerni a királyi udvarmestert, Raymond de Cathaniat is, ami szintén sikerült. Carlo Gambatesa neje, Sancia de Cabanis útján jutott a társaságba.

Szerep jutott még Margherita di Ceccanonak, egy Sanciához méltó udvarhölgynek, Carlo de Cabanis neje nek, ki többek között Mária hercegnőnek megszöktetését is intézte.

Miként Erzsébet királyné levele rámulja, már az ő nápolyi tartózkodása alkalmával beszéltek András meggyilkolásáról, s valószínűleg már ebben az időben, vagy kevéssel később megnyerték a tervnek Johannát is, aki a nagyobb szerepet játszó egyéneket előre megajándékozta birtokokkal és méltóságokkal. Így Cabanis Róbert, ki Róbert uralkodásának végén (1342) lett aludvarmester.² Johanna kinevezte udvarmesterré és valósággal elárastotta adományjaival. Pl. 40 uncia arany évjáradékot rendelt számára, mint királyi udvarmester számára, majd pár hónap múlva kinevezte országos udvarmesterré, Calabriában birtokot adományozott neki. Ez mind 1343-ban történt. 1344-ben kijelentette a királynő, hogy

hogy szerelmi viszonyt folytatott a királynővel, holott ez fiáról, Bertrandról volt köztudomású. I. m. 13. l.

¹ „mert nyilvánosan beszéltek, hogy házasságtörő viszonyt folytat (Johanna)... Jacopo da Capano úrral” stb. G. Villani I. XII, c. 51.

² Minieri Riccio: Genealogia di Carlo II. etc. Arell. st. Nap. VIII. 385. l.

— bár országos udvarmester lett — azért megtartja a királyi palota főnökségét is, áprilisban újabb hűbérbirtokot kapott, novemberben pedig nagy szolgálataiért Eboli grófságot kapta (400 uncia arany értékben) s ezzel az ország egyik leghatalmasabb főura lett.¹

Még ezzel sem zárult le Róbert pályája. *Egy hónap-
pal* a gyilkosság előtt Johanna az ország főkapitányává és Principatus iusticiariusává teszi.² Hogy Róbert nem becsületességeért, kiváló munkateljesítményeért kapta a sok kitüntetést és birtokot, hanem erkölcstelenségével és eselszövéseivel érdemelte ki azokat, bizonyítja az a körülmény, hogy Aymerik bíboros Avignonba való visszatérése után kérte a pápát, hogy idézze meg, hogy viselt dolgairol számot adjon és fossa meg állásától. A megidézésből és büntetésből azonban semmi sem lett, mert a ravasz Róbert a pápa fivérének nagy szolgálatot tett és így büntődése nem esett.³

Raymondo de Cathania kevéssel a gyilkosság előtt lett a király udvarmestere, kétségtelenül akkor, amikor a gyilkosságban való részvételét kúlatásba helyezte. 1345 augusztusában ő és utódai 20 uncia arany évi jövedelmet kaptak.⁴

Jacobo Capanot a királyné férjével lovaggá ültette és neki egy öltözet drága ruhát ajándékozott.⁵ Gasso

¹ Johanna Róbertot, „qui pueris nos a pueritia semper in melius se laudabiliorem reddidit... advertens etiam servicia genitricis sue, que puericie et infancie curas atque labores non alia, quam materna sollicitudine subiit... ipsum premissum pensatis necdum benemeritum, sed maioribus dignum nostri hospitii, quamdiu vixerit, senescillum... duximus etc. Reg. Ang. V. 334. f. 50. A calabriai adományra l. Reg. Ang. 334. f. 53. Férje udvarmesterévé teszi: Reg. Ang. 341. f. 117 (1343 nov. 1-ről). 40 uncia járadékot rendel neki: Reg. Ang. V. 333. f. 218. Országos főudvarmesterré nevezi ki „propter sinceritatem, fidei, obsequiositatis promptitudinem, zelique fervorem, nec minus conciliorum laudabilis industriaeque probate multiplicia merita“. Reg. Ang. V. 337. f. 165. 1344-ben hűbérbirtokot kap: Reg. Ang. 341. f. 117. Eboli grófság: Reg. Ang. 341. f. 220, a privilegiális levél 1345 május 25-ről; Reg. Ang. V. 345. f. 292 Anyjával együtt erdős birtokot kap: Reg. Ang. 335. f. 6.

² Reg. Ang. V. 334. f. 120.

³ Boddoley: Robert the Wise etc. 334. és 337. l.

⁴ Reg. Ang. 342. f. 282.

⁵ Pergamene della regia Zecca 43. Nápolyi kir. levéltár.

Dynisinet, Terlizzi grófját, kinek felesége Filippa egyik leánya volt, kinevezte a királyné főmarsallá.¹

Igy a főszereplők egyre megkapták jutalmukat, illetőleg annak egy részét. Katalin mindent elkövetett, hogy Andrást ingerelje és minél több ellenséget szerezzen neki.² Ebben kétségtelenül kezére járt András tapasztalatlansága és emberismeretének hiánya is. Különösen sokat ártott neki a Pipino grófokkal való barátsága. Az öreg Nicola Pipino Róbert király barátságával dicsekedhetett, fiai azonban: Giovanni, Pietro és Lodovico nyugtalan, féktelen, bírvágyó emberek, akiket féktelen természetük banditák szövetségessévé tett, s ezekkel raboltak és gyilkoltak. A rokon Della Marrakkal folytatott fegyveres viszálykodásuk feldúlta Barlettának és egész környékének nyugalmát. Róbert király maga elé idézte a küzdő feleket, a Marrák meg is jelentek, de a Pipinok Minervino várába zárkóztak. A király ostrom alá vette a várat és a Pipinok — anyjuk tanácsára — meghódoltak, Róbert mint lázadókat börtönbe vetette őket, javaikat elkobozta s alig vette figyelembe anyjuknak, Altamura grófnőnek jogait. A Pipinoknak azonban magas pártfogójuk akadt Giovanni Colonna bíboros személyében, ki a pápát is meggyőzte a Pipinok részére s Róbert halála után Petrarceát küldötte Johannához, hogy a foglyok kiszabadulását kieszközölje (1343 őszén). Sancia királyné is a foglyok pártjára állt, de mint Petrarca panaszolja, semmi befolyása sem volt többé az udvarnál.³ A Pipinok ellenségei, főleg a Della Marrák és szövetségeseik, a Sanseverinok, valamint Fra Roberto, „ez a mérges kígyó“ meggyűlölték Petrarca törekvéseit.⁴ Végre mégis sikerült kiszabadulniuk, főleg András révén, kinek környezetéhez csatlakoztak. Giovanni azonban ugyanaz a gögös, összeférhetetlen természet maradt, aki volt és folyton bosszún törte a fejét. Ezzel növelte András, a védelmezője, iránt való gyűlöletet, amely végre a gyilkossághoz vezetett.⁵

¹ Reg. Ang. V. 397. f. 92. Filippa leánya Gassonak első felesége lehetett, mert özvegye Margarita Pipina volt. Minieri: *Notizie storiche*, 18. l.

² Gravina: *Domonkos* i. m. 14. l.

³ De rebus fam. V. ep. 3. Ed. Fracassotti, Firenze, 1864.

⁴ Petrarca: *De rebus fam.* V. ep. 6.

⁵ Caggese R.: *Giovanni Pipino conte d'Altamura. Studi di storia napoletana etc.* 141—65. l. L. még Minieri Riccio: *Genealogia di Carlo II. d'Angiò etc.* 361—83. l. Déprez:

Sancia királyné 1345 július 28-án meghalt, s augusztus elején az a hír érkezett Nápolyba, hogy a pápai követ a bullával megindult. A királynő kegyét élvező társaság, mely nyíltan András életére tört, mikor értesült a pápai követ közeledéséről, megdöbhent annál is inkább, mert — miként említettük — András meggondolatlanul elárulta, mit tartogat ellenségei számára. Ha életüket meg akarták menteni, gyorsan kellett cselekedniük.

Már júniusban tartották Capuában összejövetelet, hol András haláláról tárgyaltak, akkor azonban még nem volt sürgős az ügy s nem tudtak megegyezni. Ugyanígy meghiúsult a nápolyi tárgyalás is. Mikor azonban a veszedelem közeledett, végre sikerült megállapodásra jutni,¹ s belevontak még a társaságba több, Johannáért lelkesedő és felfelé törekvő ifjút is, valamint András szolgálattevő olasz környezetét: a Caracciolo-testvéreket, kik közül Euzebetto főajtónálló volt, s csak az imént kapott a királynőtől 30 uncia arany évjáradékot,² Corrado di Catanzarót, Giovanni és Rostaino di Lagonessát, Nicola di Melizzanót, a király ajtónállóját, Corrado d'Unfredo di Montefuscót és fivérét, Pietrot, Johanna titkárát,³ Francesco de Lucco komornyikot, Paccio Mambriccio di Tropea kamarást és istállóimestert,⁴ Cecco di Quinserinót, Bertholdo Bulgarit, Pietro di Pinót és Giovanni Polosellót.

Ebből látjuk, hogy nagy és jól megszervezett társaság volt ez, ha nem is vesszük szó szerint Nagy Lajos kijelentését, hogy „a gyilkosságnak nem ketten, hanem kétszázan voltak a részesei”.⁵

Clément VI. 93. l. 269. sz., 158. l. 378. sz., 119 l. 1010-1011. sz. Gravinai Domonkos l. m. 9. l.

¹ A Chron. Estense szerint Johanna parancsára. Muratori Ss. XV. 422. l. Az estei krónika azonban erősen Johanna-ellenes. Minieri Riccio úgy véli, hogy végleges megállapodás Casasanában (Quisisana), Castellamare melletti történt. Genealogia di Carlo II. etc. 54. l.

² Reg. Ang. V. 342. l. 268.

³ Catanzaróra l. Reg. Ang. V. 353. l. 178. - Pietro de Montefusco még 1345 nov. 30-án Johanna titkára. L. Minieri Riccio: Notizie storiche etc. 135. l. Corrado di Unfredo megadományozása 1345 júl. 3-ról kelt, L. Minieri Riccio: Genealogia di Carlo II. d'Angiò. Arch. stor. Nap. VII. c. 54. l.

⁴ Russo F.: Santa Brigida nella leggenda e nella storia. Janciano. 1913. 23-24.

⁵ Bertrand híboros szavaira G. Villaninál l. XII. c. 107.

A megegyezés értelmében a szerencsétlen királyt elesalják Nápolyból és hurkokkal megfojtják. Itt több kérdés merülhet fel: miért volt szükséges ennyi embert beavatni a tervbe? Miért nem hajtották végre Nápolyban a gyilkosságot? Miért nem ölték meg áldozatukat méreggel, amit feltűnés nélkül meglehettek volna és miért választották éppen a legborzasztóbb halálmenet?

Az első kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy a halálmenet több embert igényelt, s azonkívül András mellett ott volt magyar környezete, sőt olasz hívei is nagy számban voltak, tehát minden eshetőségre elkészülve, nagy erővel kellett fellépni, mert a meghiusult kísérlet a gyilkosok életébe került volna.

A másik kérdésre az a válaszuk, hogy Nápoly kedvelte az ifjú királyt, s azonkívül akadály volt Durazzo-i Nároly is, aki András barátjaként viselkedett, s aki Johannával neje hozományja miatt feszült viszonyban volt. Károly nagy fegyveres erő birtokában volt és megakadályozta volna a gyilkosságot, vagy rögtön bosszút állt volna a gyilkosokon.¹ András magyar környezetét sem lehetett volna eltávolítani, mert ez állandóan résen állt.

Végre, hogy miért választották a hurkot, erre választ a középkor babonás gondolkodásmódja ad. Sancia de Cahanus kísérletet tett méreggel, de — úgy látszik — az ifjú szervezet győzedelmeskedett felette s így támadt az a babonás hiedelem, amiről Gravinai Domonkos tesz említést, hogy Andrást az anyjától kapott gyűrű megvédte vastól és méregtől.²

A pápai követ már Nápolyhoz közeledett, mikor a cinkosok — ismerve András vadászszenvedélyét — fel-

¹ Gravinai Domonkos i. h. 15. l. A királynővel való viszályra az adott okot, hogy Johanna nem volt hajlandó kiadni a Mária részére kikötött örökrészt. Reg. Ang. V. 335. f. 25—29. Később Johanna kísérletet tett a herceg megnyerésére és Botont várost adományozta neki. Reg. Ang. V. 334. f. 85.

² Gravinai Domonkos i. h. 15. l. A Chron. Estense szerint a királyné parancsára kétizhen is adtak be mérget Andrásnak, de „propter aliquam, quae secum ferebat“, a mérég nem hatott, mire Johanna kegyvesztés terhe alatt parancsolta meg, hogy férjét megöljék. I. h. 422. l. A krónika állítását a pápának Bertrand híboroshoz írt levele is megerősíti: „sane quia quedam, ut asseritur, utriusque sexus persone ante necem dicti Regis in ipsius mortem per venenum et potiones mortiferas ac diversa maleficia nequiter fuerant machinate“ etc. Reg. Vat. V. 140. n. 306.

kérték, hogy vizslákkal, sólynokkal menjenek vadászni.² Egész nap ortei földön vadásztak s estére Aversába tértek vissza, hol lakoma zárta be a vadászatot. A királyi pár nem a kastélyban szállt meg — azt a kíséretnek engedték át —, hanem a falakon kívül fekvő San Pietro a Maiella kolostorban, melyet máskor is használtak a királyi család szállásául. A királyi pár körül csak a szolgálattevő személyzet maradt.

A megegyezés értelmében éjjel a teremőr, Thommaso Pace, kopog a király hálószobájának ajtaján³ s közli, hogy Nápolyból fontos hírek érkeztek, melyeket azonnal tudatni kell. András neje biztatására kiment.⁴ A király és a királyné szobája egy loggiával volt elválasztva attól a teremtől, melyet fogadásra és tanácskozásra használtak. Ide esült az ajtónálló a királyt. Már a sötét loggia alatt a nyakába dobta a hatalmas termetű Bertrando d'Artus a selyem lassot, míg a többieknek, Carlo d'Artusnak, Gasso Dymisiacomak, a Lagonessáknak, Pace úr két fiának, Jacopo Capanonak, Niccolò Milazzanonak le kellett a királyt fogniok. Azonban az erős ifjú a kétségbeeséstől fokozott erővel küzdött gyilkosaival, segítségért kiabált és közben folyton húzódozott vissza szobája felé, hogy legyvert vegyen magához. El is jutott az ajtóig, de közben Niccolò Milazzano, vagy a királyné komornája bezárta mögötte az ajtót s nem tudott bejutni. Mivel a többi ajtó is zárva volt, a túlerővel küzdő király, ki már fáradt is volt, sehol sem talált menedéket.

A nagy kiabálás megzavarta az orgyilkosokat, úgy vélték, hogy lödöbögést hallanak s féltek, hogy a magyarok neszét vették a dolognak és jönnek uruk megmentésére, ezért már-már elengedték a herceget, mikor Bertrando „ki hünöseblnek érezte magát másoknál”,⁵ még egyszer rávetette magát Andrásra, a többiek segítségével földrerántotta, ott összerugdosták és a hurkot nyakára szorítva, a kertre nyíló erkély rácsára akasztották, majd a holttestet a kertbe dobták és az ajtót nyitva hagyva

¹ Valószínűleg szept. 12-én ment ki a királyi udvar Aversába, mert Johanna szept. 12-én még Nápolyban ad ki oklevelet, 13-áról már Aversából keltezi az oklevelet. Reg. Ang. V. 351. f. 272. és f. 267.

² Baluzius szerint teljesült a közmondás: Nulla peior pestis, quam familiaris inimicus. Vitae paparum Avenionensium. Nouvelle ed. par. G. Mollat. 1914. I. k. 244. l.

³ Villani G. I. XII. c. 51.

⁴ Chron. di Parthenope. Bibl. Vat. Ms. Ottob. 2940. sz. 79. l.

eltávoztak. Eredetileg el akarták a holttestet a kertben földelni, de ebben a segélykiáltások megzavarták őket.

Az egész dulakodás Johanna szobája közelében ment végbe, de a gonosz nő férje segélykiáltásaira meg sem mozdult, a közelben csupa beavatott tartózkodott, csak Erzsébet, András öreg dajkája, futott a zajra az ablakhoz és kiáltozott segítségért. Ez zavarta meg a gyilkosokat. A dajka egy ideig nem mert elhagyni szobáját, s ez volt a szerencséje, mert az elvetemült gonosztevők őt is eltöltők volna láb alól, hogy árulójuk ne lehessen. Mikor már a zaj teljesen elült, Erzsébet gyertyával kezében előjött és mivel ura hangját vélte felismerni a hangzavarban, elsősorban őt kereste. Az ajtóhoz ment, névén szólította a királyt, de semmi választ nem kapott. Johanna a szobában volt ugyan, de életjelet nem adott magáról. Az öreg asszony ekkor fellérmázta a barátokat, velük kereste a királyt és megtalálta a kertben harokkal a nyakán. A holttestet a templomba vitték és reggelig imádkoztak mellette. Közben a királynőt is értesítették a katasztrófáról, de ő nagy zavarban volt és nem akart reggelig felkelni. Reggel a nép a királynőhöz tódult. érdeklődött a gyilkosok után, a bűnös asszony ott állt

¹ Gravina Izoldának nevezi András dajkáját s ezt a nevet őle átvették a történetírók és a történeti kézikönyvek is. En sohasem tudtam megérteni, hogyan jutott a magyar asszony ehhez a germán névhez, s ennek is sikerült nyomára akadnom. Az Anjou-regisztrumok tanúsága szerint Nápolyban elég gyakori volt ez a név, de a magyar asszony sohasem halgatott erre. Johanna sem nevezi őt Izoldának, hanem Izabellának. „Isabelle Ungare Cambellane et Nicolao filio familiaribus et fidelibus nostris... consideratione serviorum suorum, que diu prestiterunt et. m... Sicilie regi, quove Isabella ipsa presertim presencialiter prestat in educe clona spectabilis ducis Calabrie, primogeniti nostri“ etc. Johanna oklevele; Reg. Ang. V. 351. f. 201. és V. 356. f. 160—61. Mikor a pápa gratulál Johannának fia születésekor, többek közt ezt mondja: „filium astantibus et presidentibus tam dilecta in Christo filia Isabella (sic!) Ungara nutrice quondam viri tui“ etc Reg. Vat. V. 139. nr. 910. Tehát András dajkája Izabella volt, ez a név pedig egyenlőnek vétetett a magyar Erzsébettel (pl. Kun László neje). Az Izolda név felerősélesen alapszik, i. i. Johanna dajkáját hívták Izoldának (J. Polderien), kiről a királynő többször megemlékszik (pl. „pro serviciis, ... nobis prestitis tam circa educationem et ablaetacionem nostram... quam, quia nutrix et cambellana, domestica familiaris nostra fuit et est, Reg. Ang. V. 337. f. 22. (Kiindva Minieri Riccio: *Nuzie storiche* etc. 135. l.). Ez az Izolda a gyilkosságba is belekeveredik.

előttük pírulva, könnytelenül s nem merle szeméit a tömegre emelni és csakhamar a várba menekült.¹

Nem tartom érdektelennek, hogy az erősen magyar párti, de elég jól értesült Chronicon Estense előadását is ismeressem.

Eszerint a királyné, kinek a krónika állandóan a „meretrix” jelzöt adja, hozzájárult a gyilkossághoz,² valamint abba is beleegyezett, hogy mivel Andrásnak sok híve, özveje van Nápolyban, Aversába csalják a királyt. Éjjel a két kamarás nyitvahagyta a király ajtaját, Bertrand és Terlizzi gróf bementek a szobájába, s mikor a király feléjük közeledett, Bertrand a hajába markolt. A király bátrálva így szólt: ez esánya játék! Míg Bertrandtal küzdött, kinek kezéből egy húsdarabot kiharapott, Terlizzi hurkot vetett a nyakába s megfojtották. A holttestet levitték, hogy egy istállóban eltemessék, de mivel lovasok zaját vették hallani, visszavitték a terembe, honnan az ablakon kidobták és szobájukba vonultak. A dajka a zajra felébredt, ura szobájába ment, de ott csak a királynét találta az ágyon ülve s tőle kérdezte: hol van az uram? A királyné azt felelte: nem tudom, hol van; a te urad nagyon fiatal. A dajka látva, hogy a királyné nagyon zavart, gyertyával kezében kereste a királyt, s mikor a kertben megtalálta, visszament a királynőhöz: Asszonyom! — mondja —, a király a kertben alszik. Hagyd őt aludni! — válaszolt a királyné. A dajka azonban visszalért urához s ekkor látta, hogy a király halott. Száját felnyitva, megtalálta abban a Bertrand kezéből kiharapott húsdarabot. Amikor a királynőnek jelentették a katasztrófát, kíséretével lóra ült és Nápolyba ment.³

¹ Gravinau Demoukos i. m. 15—16. l. Így mondta el Magyar Miklós úr is az esetet Villan! János öccsének. G. Villani. I. XII. c. 51. A dajka szerepét feltétlenül autentikusnak vehetjük, mert ezt bizonyára a magyaroktól hallotta az író, akiknek *magyarul* emondta a megrenült dajka a rómes éjszaka eseményeit, de másokkal nem mert azokról beszélni. Gravinau Demoukos i. m. 17. l.

² „quo omnia fiebant ex voluntate Meretricis uxoris dicti Regis”. Chron. Estense. Muratori Ss. V. XV. f. 421.

³ Chron. Estense i. h. 421—22. l. A Johanna-párti Chron. Mutinense szerint az árulók a király ajtaja előtt összeverték a kardjaikat, mintba viaskodnának, s a belső ajtó öre elkezd kiabálni, hogy ezek kiint összevagdadják egymást, mire András, neje *kérése ellenére*, kiment s ekkor vetették rá magukat a gyilkosok. Muratori Ss. XV. 612. l.

Ebben az elbeszélésben különösebb figyelmet érdemel a dajkának a királynővel folytatott párbeszéde, melynek komoly történeti magva van. Johanna ugyanis férje halálát tudatta a firenzei signoriával s ebben azt a szemérmetlen hazugságot szötte bele, hogy András zabolátlan ifjú létére gyakrabban szokott éjjel kiut esatangolni, s ez alkalommal is ezt eselődte és így esett a gyilkosság áldozatául. A párbeszéd ugyanezt fejezi ki.¹

A pápának úgy látszik -- nem merésztelt ilyen átlátszó hazugsággal előállni, mert a pápa vigasztaló levelében azt írja, hogy „ahol a legnagyobb biztonságot kellett reményelni, ott volt elkészítve a halálos hurok, míg ily kiváló fejedelmi férfiú ellen éppen azok követték el áruló és eselszövő módon ezt az oly nagy és istentelen gaztettet, véres kezekkel, akiktől remélte, hogy mások cselvétecséitől megvédelmezik“.²

Az eseményrel kapcsolatban két kérdés vár tisztázásra. Az egyik András halálának napja. Pör Antal³ szeptember 19-re teszi a gyilkosságot, mert azt véli kiolvasni Gravina Domonkosból, hogy a támadás éjjel után történt. Ezzel szemben az összes egykorú források 18-ra teszik a halál idejét. 18-adikát ír a sírfelirat is.⁴ Johannáról feltételezhetjük, hogy tudta férje halálának a napját, s a firenzeiekhez írt levelében ő is 18-ra teszi ezt. Hivatkozhatunk a pápa levelére is, melyben a gyilkosságot „circa primum noctis silentium“ ra teszi, amit véleményem szerint leghelyesebben „az első álom“ idejének fordíthatunk.⁵

¹ Johanna érdekes levele így szól: „Dum quidem cetero diebus huius mensis ipse eandem dominus vir noster tarde hora intrandi cubiculum descendisset ad quendam parvam configuratum grifo aule nostri hospitii in Aversa, imprudenter et incaute, ymmo juveniliter, sicut frequenter ibi et alibi suspecta hora abire consueverat, nullius in hoc acquiescens consilio, set tantum sequens motus precipites juvenutis non admittens socium, set hostium post se firmans; usque expectassemus eundem, tanquam in ipso cubiculo capte fuisset, a somno ex mora nimia, quam traherat; nutrix sua, bona et honesta domina, ipsam cum candela cepit anxie querere et tandem prope murum dieti parci eum reperit jugulatum.“ Szept. 22-ről. Anjoukori Dúpl. Eml. II. k. 97--98. l. 90. sz.

² Reg. Vat. V. 139. m. 435.

³ Nagy Lajos. Magyar Tört. Elett. Budapest, 1892. 106. l.

⁴ Itt Pör helytelenül szept. 17-nek veszi a XIV. Kl. Oct.-t. I. m. 109. l. jegyz.

⁵ Theiner I. k. 703--6. l. 1067. sz. A Chron. Mutinense szerint „in prima hora noctis“ történt a gyilkosság. I. h. 612. l.

A második kérdés: hol voltak a magyarok a gyilkosság idején? Erre a kérdésre a legelfogadhatóbb választ János minorita adja meg: „A gyilkosság idejében és órájában András király kényszerítette a magyarokat, hogy szállásaikra menjenek. Mert jóllehet, sokak útján fűfőbe jutott a gyilkosság gyanúja, melyet neje tervez ellene, de ő érezve saját ártatlanságát és tekintetbe véve neje áldott állapotát, nem tudott ennek hitelt adni.” A magyarok tehát a várban voltak elszállásolva, a kolostor pedig, hol a gyilkosság végbement, a falakon kívül volt és Rajmondo de Cathania a várkaput azon az éjszakán bezáratta és a kulcsot magához vette, Johanna, anélkül, hogy férje holttestét megtekintette volna, vagy ellakartásáról gondoskodott volna, a várba vonult és valószínűleg hosszasan ott tartózkodott, mert szeptember 24-ről még Aversából keltezett oklevelei találunk.² Úgy látszik, megvárta, míg Nápolyban lecsillapul az izgalom és ott biztonságban érezheti magát.

A fővárosban tényleg nagy felháborodást keltett a gyilkosság híre; Durazzói Károly sietett Aversába, a holttestet bevitette Nápolyba, de temetéséről ő sem gondoskodott, hanem egy nápolyi kanonok, Ursillo Minuto³ takarította el a nápolyi székesegyház Szent Lajos-kápolnájában. Később Francesco Capece fehér márvány síremléket készíttetett a hercegnek és felirattal látta el sírját. Jelenleg a földön egy lábla van elhelyezve, mely-

¹ Chron. Dubnicense. Ed. Mathias Florianus: Pontes domesticæ V. II. p. 144., 154. §. A későbbi írók magyarozatúai erőszakoltak. Summonte szerint a magyarok félték, hogy darabokra vagdalják őket (II. k. 422. l.) Costauzo szerint: „staudogli Ungheri, perchè era di notte, sepolto nel sonno e nel vino”. Istoria. II. k. 35. l. A magyar krónikás bizonyára első kézből kapta adatait.

² Reg. Ang. V. 355. f. 35.

³ Nagy Lajos hálás volt a kanonok iránt, ki később is a magyar király hívei közé tartozott. A magyar király és Johanna között pápai közvetítéssel létrejött béke értelmében a magyar király híveivel szemben a királynő nem fog magtorlást gyakorolni, de — úgy látszik — Johanna nem tartotta meg az ígérését, mire a magyar király Kelemen pápához fordult. A pápa figyelmezteti tehát a királyi párt, hogy a magyar király híveivel, különösen Ursillo Minuto kanonokkal, kit ő a magyar király iránt való tiszteletből káplánjává nevezett ki és Petrus de Bellanteva, kiknek érdekében Nagy Lajos az imént szót emelt, kegyesen bánjanak és a magyar királyhoz való ragaszkodásukért semmi kellemetlenségük se legyen. Theiner I. k. 817—18. l. 1252. sz. 1352 július 15-ről.

nek felírása szerint 1732 november 29-én (érdekes véletlen, hogy András születésnapjának előestéjén) földrengés következtében a fal erősen megrongálódott, a sír a renoválásnak újjában állott, s ezért Francesco Pignatelli nápolyi líboros-érsek áttétele András hamvait a sekrestye elé (1733 febr.). Summontenál viszont a következő kijelentést találjuk: „A mi időnkben Annibale érsek áthelyezve a sekrestyét az említett kápolnába, a király sírja a sekrestyecajtó előtti falba helyeztetett.”¹ Summonte pedig jóval előbb élt a fentemlítt átalakításnál.

András eltakarításáról és sírjának emlékkal való megjelöléséről tehát idegenek gondoskodtak, neje pedig megelégedett azzal, hogy 1345 okt. 27-én misét rendelt férje lelkiüdvéért.²

Dr. Miskolczy István.

¹ Summonte G. A., *Historia della città e regno di Napoli*. Napoli, 1675. II. k. 423. l. András sírfelirata így szól:

Andreae Caroli Uberti Paemoniac Regis F.
Neapolitanorum Regi Joannae Uxoris dile et laqueo necato
Ursj Minutuli pietato hic recondito

Ne Regis corpus insepultum sepulchrove facinus
Posteris remaneret

Franciscus Berardi P. Capycius
Sepulchrum titulum nomenque

P.

Mortuo annorum XIX.

MCCCXLV; XIV. Kl. Octob.

Faksimiláját (az évszám hibás) l. Millénumi Magy. Tört. III. k. 172—73. l. közt.

² „In cubella (sic!) matoris Neapolitano ecclesie, in qua corpus... Regis Andree... reverendj domini viri nostri quiescit”. Reg. Ang. V. 354. f. 104.

Történeti irodalom.

Divald Kornél: Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1927. Kiadja a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Nagy 8°. 256. l.

Címe alapján ítélve, olyanak várhatnók e könyvet, mint például Georg Dehio példászerű *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*-je, vagy legújabban Josef Weingartner munkája, *Die Kunstdenkmäler Südtirols*; az ingatlan és ingó műemlékek topografiai sorrendben felvett, szigorúan csak az adottságokra és feltétlenül hiteles meghatározásokra szorítkozó lajstroma. Bármely égető szükség lenne is művészeti kultúránk emlékeinek a lehetőségig teljes, megbízható összeállítására, Divaldnak ebben a könyvében sem ezt kapjuk. Néhány oldal felütése meggyőz arról, hogy a nagyérdemű szerzőnek ugyancsak a múlt esztendőben, a Szent István Könyvek sorozatában megjelent, Magyar művészettörténet c. munkájának átfoglalmozásával, hivatott és gazdagabban illusztrált kiadásával van dolgunk. Nem inventáriumot kapunk tehát, hanem történefirást.

Maga a szerző bír leginkább tudatával annak, hogy a hazai művészet múltjában sok még a probléma és nem egy ponton teljesen hiányzanak az előtanulmányok. Lelkiismeretes kutató tehát ezidőszereint nem gondolhat arra, hogy végső szintézist adjon. De számot adni arról a képről, mely az eddig ismert emlékekből és az összegyűjtött adatokból már kialakult, megrajzolni azokat a kereteket, melyekbe a jövő kutatások eredményei beilleszthetők lesznek s rámutatni a megoldandó kérdésekre - ez, igenis, elsőrendű szükség volt s ez Divald Kornél két legutóbbi, összefoglaló munkájának minden elismerésre méltó érdeme.

Az őskori, római és népvándorláskori előzmények rövidre fogott ismertetésének jut az első fejezet; teljes joggal, mert egyre nyilvánvalóbb, hogy a népvándorláskori művészetnek az antik romjain fakadó művészet fejlődésében, ennek irányításában számottevő szerepe volt." Ezt követi az Árpád-kori székesegyházakat és a XI. századbeli királyi monostor-templomokat tárgyaló rész. Itt és a „Román és átmeneti stílus templomok a XII—XIII. századból” c. III. fejezet között természetesen nem lehetett éles határvonalat vonni. Annát zártabb egész a csónesves stílus építészetünk emlékeit összefoglaló gazdag részlet. Legtöbb anyagot azonban a szerző művének két következő fejezetében zsúfolt

össze: „A középkori szobrászat és festészet emlékei” s a „Csúcsíveskori szárnyasoltárak és rekonstrukciók”, ezek ama területek, melyeken egy életen át folytatott, legszenélyesebb kutató munkájának eredményeit tárja elénk. E lapokt valóban csak büszkeséggel és tisztelettel lehet olvasni: büszkeséggel, hogy művészeti kultúránk egykor ily pazar virágzásban állott s tisztelettel a lelkes kutató iránt, ki a feltárás munkájában oroszlanrészt vállalt. A két utolsó fejezet som-másabban mutatja be egyrészt a renaissance, másrészt a barokk, rokokó és a klasszicizáló stílus emlékeit, melyek nem a szerző esetleges előítélete az oka, hanem nyilvánvalóan az előmunkálatoknak itt különösen gyér és gyakran megbízhatatlan volta.

Hatalmas emléksmeretén kívül példás érdeme a szerzőnek, hogy ítéleteit igazi történelírói elfogulatlansággal, nagy körültekintéssel alkotja meg. Midőn rekonstruáló munkájában a fennmaradt műemlékeken kívül, az írott forrásokat is segítségül hívja, csak gondos forráskritika után alkalmazza ezeket. Számos közkeletű állítás dől meg így végérvényesen. Példa erre Villard de Hounecourt kassai szereplésének legendája, Divald nagy mértékben valószínűvé teszi, hogy a híres francia építész magyarországi működését várak építésével és az egyi székesegyház tervezésével kell kapcsolatba hozni.

Amde nemcsak a kutatás alaposságán és módszerességén, hanem a művészeti és fejlődési problémák éles meglátása és a felfogás eredetisége is kitűnteti a hazai műveltségírás e legújabb, legteljesebb összefoglaló munkáját. E téren bizonyára senki sem szerzett több jogot színtetikus ítéletek alkotására, mint éppen Divald, aki a legközevetlenebbül, autopsia alapján ismeri az óriási anyagot. De éppen ezért, ugyancsak ő érzi leginkább azt a nagy felelősséget mely a sokszerűségnek közös nevezőre hozatalában rejlik. Apodiktikusan tehát csak ottan állít, ahol újabb, váratlan leletek állításának semmi körülmények között sem mondhatók ellent. Ilyen végleges jellemzésnek tekinthetők a magyar bazilikális székesegyházakról mondottak. Ahol azonban még újabb tanúságot tevő emlékek kerülhetnek felszínre, vagy, ahol esetleg jeveltári kutatásoktól várható a kérdések tisztázása, szerzőnk a maga nézeteit, hármiy alaposak és meggyőzőek is azok, mindég kifejezetten hipotézisekként közli. Rendkívül érdekes és gondos tanulmányozást kíván az a több helyen hangzottatott véleménye, hogy Buda már a csúcsíves stílus korában is legjelentősebb művészeti középpontunk volt s a művészeti mozgalmak innen terjedtek el ország szerte, centrifugális irányban. Mindazonáltal tökéletes tárgyilagossággal vizsgálja a magyar művészet külföldi kapcsolatainak kérdését is. Rámutat a Bizáncból, Olasz-, Német- és Franciaországból kapott elemekre és hatásokra, de ter-

mésztereszen mindenkor nyomtatékosan felhívja a figyelmet a helyi viszonyokból következő módosító színezetre, a spekulikus hazai sajátásra. A külföldi művészettörténet részéről számos esetben történt kísérlet, hogy emlékeink egyes csoportjait, mert német, osztrák vagy cseh kapcsolatok mutatnak, egyszerűen kiszájtítsák a magyar művészet multjából. Divald nemcsak egyszerűsmindenkorra leszámol ezekkel a törekvésekkel, hanem alapos megokolással egyes külföldi műemlékeken, vagy emlékesoportokon magyar hatást is kintat (pl. dunántúli román templomok hatása Ausztriára, 58. old.).

Mindent összevéve, a magyar kultúrának jelentékeny fegyvere ez a könyv. Nagyon fontosnak tartanók tehát, ha a legközelebbi jövőben, javított és bővített illusztrációk anyaggal, német kiadása is megjelenhetne. Ismerve azt a nagy érdeklődést, melyet az utóbbi időben a német művészettörténeti kutatás hazai művészetünk emlékei iránt tanúsít, bizvást állíthatjuk, hogy a német fordítás kiadása üzletileg sem lenne hálátlan vállalkozás, a legkomolyabb értelembe vett propagandisztikus jelentősége pedig felbecsülhetetlen.

Nem vétünk a könyv megbecsülése ellen, ha úgy véljük, hogy ezt az anyira kívánatos idegennyelvű kiadást néhány szempont alkalmazásával s bizonyos apróbb korrekciókkal még használhatóbbá lehetne tenni. A most előtünk fekvő kötet ökonómiajál helyenként még némi egyenetlenség jellemzi. Hogy csak egy-két példát említsünk, a vértesszentkereszti és jáki templom méltatását, nagy fontosságuk kiemelése mellett is, az adott keretekhez mérten talán rövidebbre lehetett volna fogni. Nagy élvezettel, sok tanulsággal olvassuk a XVII. századi eperjesi lakóház típus ismertetését, de az a henyonásunk, hogy ez a részlet is aránylag túl terjedelmes. Arcz Ábrahám selmeobányai kőművesmesternek 1640-ben kelt szerződése nyelvi és művelődéstörténeti szempontból egyaránt rendkívül érdekes, de in extenso közlése, kivált ha ez az egyetlen okmány, melyet a könyvben lenyomatva találunk, mégsem eléggé indokolt egy ilyen összefoglaló, nagy távlatokat nyitó munkában. Ezeknek és még egy-két ilyen részlet torjelenének összébbvonásával helyet lehetne nyerni egy, szerintünk, nagyon is érezhető hiány pótlására. Csaknem teljesen nélkülözzük ugyanis a magyar ötvös-művek ismertetését. Tekintve, hogy éppen ebben a művészetben a magyarság századokon át vezető szerepet játszott, kívánatos lenne legalább a legfontosabb emlékek bemutatása. Ugyancsak említeni lehetne egykorl európai híru kertművészetünk néhány példáját.

Másik kívánságunk lenne — s ennek kielégítése inkább a kiadóra vár, — bő név- és tárgymutató a kötet végén.

Szeretnók, ha az irodalmi utalások is bővülnének, míg

nyuguncsak ezek közül egy-két értéktelen munka említése nyugodtan mellőzhető lenne. Így a 167. jegyzet meglehetősen ötletszerűen idézi Max Sauerlandt felületes könyvét a XVIII. századi német szobrászatról. Ellenben okvetlenül említendő lett volna Richard Hamann egyik újabb munkája (*Deutsche und französische Kunst im Mittelalter*, Bd. II. Marburg a. Lahn, 1923.), mely Lébény és Ják templomaival is bőven foglalkozik, mégpedig — s ez nagyon figyelemre méltó, sőt, bizonyos szempontból, szomorú tanulság — a magyarországi egyetemi művészettörténeti intézete által készített fényképfelvételek alapján. Még érthetlenebb, hogy Budapest barokk műemlékeinek irodalmából hiányzik Schoen Arnoldnak a budavári Szentháromság-emlékről szóló, érdekes munkája.

Tárgyi korrektúrát csak kevés és inkább mellékes részlet kíván. A 126. jegyzethez megemlítjük, hogy Pannóniai Mihályt nem lehet Cosimo Tura tanítványának nevezni, minthogy a magyar származású mester már 1415-ben működött Ferrarában, míg Tura valószínűleg csak 1482-ben született. A 174. kép Heraklius keletrómai császárt ábrázolja, amint a szent keresztet Jeruzsálembe viszi. A 219. oldalhoz megjegyezzük, hogy Troger győri freskóművét nem keretezi stukkódísz s az egésznek az 1744. évre datálása nem szabatos, mert ekkor a munkának csak kisebb része készült, míg a nagyobbik rész 1747-ben fejeztetett be. Számos képaláírásban is a datálást pontosabbá lehetne tenni s az évszázad helyett az évtized, sőt egyes esetekben a pontos keletkezési év is megjelölhető lenne. P.

Magyarországükre. A magyarok eredete és nyelve, Magyarország történelme, földrajza, alkotmánya, szellemi élete és közgazdasága, amerikai kapcsolatai, Trianon. (Csonka-Magyarország térképe Nagy-Magyarország keretében.) Kossuth Lajos newyorki szobrának leleplezése alkalmából kiadta a Magyar Nemzeti Szövetség. Budapest, 1928. 310 oldal.

Ez a könyv 18 író (Ajtay József, Fenyő Miksa, Gombos Albin, Janesó Benedek, Jánossy Dénes, Kádas Károly, Kiss József, Lampérth Géza, Linthay Béla, Máthé Elek, Pivány Jenő, Pongrácz Aludár, Péterfy Oktáv, Szávay Gyula, Sajóhelyi István, Szöllösy Zoltán, Tanfi Iván) munkája. Bárány Péterfy Zsigmond, a Szövetség elnöke, hangulatos ajánló-sorokkal vezette be. Sok példányban vitték ki Amerikába a Kossuth-szobor leleplezésekor a kivándorolt magyarok részére, de különösen magyarul nem beszélő utódaiknak — mint halljuk — angol nyelvre is fordítják.

A történeti rész Magyarország történelme 8 fejezetben, a magyar alkotmány történeti kialakulása, irodalom, tudó-

nány, művészet és zene, mit tett Amerika a magyar nemzetért? mit tettek a magyarok Amerikáért? és végül Trianon. E részek közül az alkotmánytörténet, Amerika és Magyarország, Trianon a legsikerültebb fejezetek.

Az öszes 19 fejezet egyikéről sem tudjuk, hogy ki a szerzője. Elunélfogva nem állapíthatjuk meg, vajjon az egyes fejezeteket, de különösen a történeti részeket stílus- és főfogásbeli ingadozását kinek rovására írjuk, nem találjuk megmondani, hogy a gyakran előforduló ismétlések kiktől erednek. Valószínű, hogy ezt a részt többen írták, de nem hangolták egybe. Erre vall, hogy koronként szárazabb előadás váltakozik lendületesebb kitérésekkel és a magasabb hangnemből az alacsonyabbba eséssel. A közvetlenül elbeszélő és színező tárgyalásból átesap szigorúan tudományos összefoglalásokra, vagy pedig a költői hangulatkeltekből a száraz elméletbe merül. A magyar történet hősi korszakait festői beállításba helyezik. A világosi fegyverlettel előtti korszakokat nagy általánosságban rajzolják, míg az utána következőket napjainkig nagy részletességgel írják le, amivel e szakasznak elég világos képét nyújtják és a legújabb kor fejlődésének egyes fázisait erősebben domborítják ki.

Nem királyok története, de a nagyszabású királyok korát megérteti, sőt igen sokszor kritikát is gyakorolnak, még pedig elég terjedelmes kitérésekkel (Iákó román, pánszláv kérdés stb.). Az etikai momentumok kiemelésére nagy súlyt fektetnek, különösen akkor, midőn ki akarják emelni Magyarországnak szerepét a Nyugat védelmében. Szinte a panegyris hangjába esnek.

Vannak tehát olyan előnyei a könyvnek, melyek a külföldi magyar embernek hazafias érzékét erősítik vagy fölkeltik. Ez a munka főcélja és főereje is. Emellett azonban nem mulaszthatjuk el, hogy néhány szépséghibájára is rámutassunk. A kidolgozáson sok helyütt meglátszik a sietőség, mellyel íródott, sőt elcsúszott munka benyomását kelti. A nyomdai korrekтура nem pontos (220. o.), Bagor Gizzi, Herceg József (221. o.), Klinsor Miklós III. Endre udvari zenészet A nyelvészek között Zsolnai Gyula (209. o.); másutt honor. regius áll (126. o.). Tévedéseknek műsősíthetők: a decretum szó majd törvényt (8. o.), majd királyi végzést (163. o.) jelent; III. Bóla és Albert király alkotmánytörténeti szempontból minesen megemlítve. Szerintük Gizella királyné fivére (cíviszódo II. Henrik) az egyház szentjei közé került (24. o.), holott ennek fia volt a római-német császár és szent Henrik. Vajjon ma még állítható-e, hogy Magyarország „Kelet-Európa államai és kulturális életében századokkal lemaradt Nyugat-Európa mögött és ez a lemaradottság a kemény idők bizonysgául mind mai napig elevenen érezhető”. Tudtunkkal kultúrfölényünket éppen ennek ellenkezőjével akarjuk bizonyítani! A vérszerződés pontjait a

történelmi részben nem említik, a 48-as törvények 12 pontját hangsúlyozzák, de csak 11-et sorolnak föl (78. o.), ezeket később sem pótolják (175. o.). Szerették volna, hogyha a magyar feltalálók között fölemléítették volna Jedlik Anyost is, továbbá a hírneves orvosfeltalálót, a gyufa magyar találmányát etc. Beszélnek újabb magyar zenéről, színművészetről, de az újabb magyar festészetéről alig ejtenek pár szót. Nem tudjuk, hogy mit keres a hírneves magyar színművészeink sorában Wild Mária (221. o.)?

A könyv nem tárgyal a magyar munkáskérdésről, jóllehet újabb kutatások (pl. Beniczky Lajos emlékiratai, Kiadta Steier Lajos) rendkívül érdekesítő adatokat szolgáltat a 48-as évek előtti időkből. Ennek kapcsán a szocializmus fejlődéséről sem emlékszik meg, holott ezek olyan kérdések, melyek nemcsak a külföldet, hanem a külföldi, de különösen az amerikai magyart fölfőtte érdeklik. A nemzetiségi kérdésnek történetét is nélkülözzük. Történelmi megvilágítása kizárólag a mi javunkat igazolja. Ezek olyan kérdések, melyek ma a mi külpolitikánkat irányítják és befolyásolják is.

Ez a munka nemcsak amerikai magyaroknak szolgálhat hasznos okulásul, hanem az összes külföldi 7 millió magyarunk is. Több külföldi nyelvre lefordítása propaganda szolgálatot teljesítené.

A munkát számos történelmi és irredenta-kép díszíti. A kiadó törekvése csak sikerre számíthat. **Morvay Győző**

Mitita Constantinesco: L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie. Bucaresti, 1925. Cultura Nationala. 8°, 480 p.

Székely János: La réforme agraire en Transylvanie et l'histoire. (Extrait de la Revue des études Hongroises et Finno-Ougriennes.) Paris, 1927. Champton. 8°, 33 l.

A román agrárreform alkalmából Bukarestben egy könyv jelent meg Constantinesco tollából, amely historial alátámasztással akarja indokolni a hírbet agrárreformot, különösen annak erdélyi részét. Egy könyv, amely komoly, tudományos mezbe állított tárgyalással nagyképpen hihető akar szerezni adatainak, ámbár a legfeltűnőbb ferdtések halmaza. Szerencsére ez a könyv megkapta jól megérdemelt méltatását egy magyar ember: Székely János részéről, aki franciául, a francia követség előtt, amelyhez Constantinesco könyve is címezve volt, teljes felkészültséggel szállt szembe Constantinesco állításaival.

Constantinesco, az oláh történetírás tradícióihoz híven, az erdélyi oláhok autochtont voltát hirdeti. Szerinte ezek római kolonnsok utódai, akiket a magyarok a X.-XI. század folyamán őst helyükről a Kárpátok közé szorítottak vissza. Területeiket a magyar király eladományozta és az adományföldek jogi viszonyai föntették el lassankint az ősi „római” szokáso-

kat. Székely ezzel szemben rámutat Constantinesco ellenmondására, aki állítólagos bizonyítékait és forrásait (ezek persze oláh történetírók) elfelejti idézni és újabb idők intézményeit régebbi időkbe vetíti vissza. Egyben ismertetni a mai tudomány álláspontját. Dáciát Aurelius a barbár támadások hatása alatt 260—272 között ürítetteti ki. Ettől az időtől kezdve semmi nyoma római életnek. Más provinciákban, ahol tovább folyt a római kolonizálás, maradtak topográfiai adatok; Dáciában ezeknek nyomon sincs. Majdnem ezer éven át kutatunk hiába az oláhság itt-tartózkodása után, akikben a szomszédos gótok, gepidák, avarok szükségszerűen feltételezhető hatásának sincs legesekélyebb jele sem. Legerősebb adat az oláhok autochthon volta ellen *Melich János* tanulmánya Erdély toponomasztikájáról. Ez abból indul ki, hogy a földrajzi neveket az új hódító a régi lakosságtól átvesszi, ami által következtetni lehet az őslakosságra. A IX., X. században bolgár-török nyelvű kolonisták laktak Erdélyben, mert a legfontosabb folyónevek: Temes, Körös, Szamos, Maros, e nyelvből jönnek. Magyar nevek a IX., X. században Samus—Somus, Kris, Maris—Moris, Timis. Magyar végződésük s. De honnan e végződés? Az oláhból nem jöhetett, mert ott már a VI. VII. században elkopott minden szónévi s és így alóbb, hogy ma oláhl is s-ro végződnek (Somos, Mures, Timis, Kris) arra következtethetünk, hogy az oláhok nem laktak állandóan Erdélyben. Egy oláh nyelvész, Pusentiu, is arra a megállapításra jutott, hogy egyetlen latin-oláh eredetű földrajzi név sincs sem Dáciában, sem a Balkánon. Az oláhok balkáni vándorlásairól a bizánci történetírók tudósítanak.

A XII. század végén Izsák Angelus császár elleni lázadásuk kudarcával járt és ezért a Duna balpartjára menekültek. Lassanként átlépték mostani hazájuk határait és a kunok hatalmának megtörése után átszivárogtak Erdélybe. A XIII. századból van erre először okiratunk. Maguk a magyarok is csak a XI. század második felében vették végleg birtokba Erdélyt. Ha ekkor oláh ellenállásra találtak volna, nem hagyták volna őket exponált helyeken. Első adataink az erdélyi oláhokról 1241 előttről vannak. Ezek az Olt-melléki oláh telepítésekre vonatkoznak. A tatárjárás után már gyakrabban szóba jönnek, mert a telepítés a századforduló körül egyre folyik.

Az oláh telepesek szociális és jogi helyzete teljesen azonos a többi nemzetiségűekével. Nem voltak szabadok, csak a XIV. századtól kezdve fejlődött ki egy új osztály, amelybe az adómentes katonakötelesek tartoztak. Alapítanul beszél tehát *Constantinesco* az oláhok lassú kifosztásáról. Elfelejteti azt is, hogy az egykorú európai társadalom összetétele semmiben sem különbözött az erdélyitől és éppen ezért az 1437-i és az 1514-i parasztlázadásokat oláh nemzeti mozgalomnak tartja. Nem veszi figyelembe, hogy az oláh jobbágyság fel-

paraszti anyagi leromlása a királyi közigazgatás patrimoniális rendszerének megszűnésével függ össze. A királyi adományok ugyanis a nemesség birtokába mentek át, akik között azonban ott voltak a nemességre emelt oláh kenéz családok is. Ezeknek a birtokrajzításával romlik le az oláh jobbágyság helyzete. A nemzetiségi elfoglaltság hangoztatásának jogosultságát bizonyítja a kenézesuládból származó Hunyadi János és Mátyás szerepe.

Az oláh fejedelemség zsarnok politikája megindította a nagy vándorlást Erdély felé, amelyet magyar szász részről azért türttek, sőt vettek szívesen, mert a türök hódoltság folytán elpusztultak egész vidékek. Egykorú tanu szerint a XV. század folyamán éri el az oláhság száma a magyarokét és a szászokét. A jobbágyság szociális helyzetének XV. századi leromlásában nagy szerepet játszott az új pénzrendszer is. Az 1437-i parasztlázadás egyáltalán nem volt oláh nemzeti mozgalom; főfészeke magyar területen volt, vezetői sem oláh nevűek. Érthetetlen állítás, mondja *Szekely*, az 1514-i parasztlázadás oláh nemzeti jellege, hiszen magyar területen, magyar vezetővel zajlott le.

A bíráló ezután a jobbágyságnak a XVI. század folyamán egész Európában bekövetkezett újabb anyagi leromlásával foglalkozik, hogy érthetővé tegye a magyar viszonyokat. Mután Constantinescu több téves okiratértelmezésére rámutat, hangsúlyozza, hogy az oláh jobbágyság sorsa teljesen azonos volt a magyarokéval, sőt olykor szerencsésebb, mert pl. az oláhok a Magyarországon 1551-ben behozott nouát nem fizették.

Mihály vajdát is nemzeti hősként állítja be Constantinescu, holott a földhözköltöttség és a robat súlyosbításával a jobbágyság elnyomója volt. Hatalmát egyébként is a Báthoriakkal elégedetlenkedő székelyeknek köszönhette.

Szekely megállapítja, hogy az oláh jobbágyságnak Valachiában és Moldaviában még rosszabb volt a helyzete, mint Erdélyben. A bojárok teljesen szabadon rendelkezhetek velük. Itt Constantinescu a gazdasági fejlődést hozza fel mentességül, míg a magyar viszonyoknál csak gyűlölettel magyaráz mindent. Bár a XVIII. század folyamán mindenütt javulás áll be, a bojárok alatt csak tovább romlott a helyzet, úgy-hogy kivándorlásra kényszerülnek. Legszívesebben Magyarországra jöttek. Ebből az időből és nem Traján idejéből való tehát a Muroş, Körös, Szamos melletti oláh telepek. Helyzetük jobb volt, mint régi hazájukban. Élvezték Márta Terézia és II. József jobbággyvédő intézkedésének előnyeit. A magyar nemesség ellenszorgulása nem az oláhok ellen irányult, hanem előjogaik védelmének természetes megnyilvánulása volt. A felülről védett jobbágyság lázadásai nem hiányoztak (1794), de ezek gazdasági és nem nemzetiségi természetűek voltak. A szociális reformok lassanként teret is nyertek, a napoleoni háborúk után külön erdélyi reformpárt is alakult és 1848 jú-

nibusban az oláh és magyar jobbágyok a magyar nemes egyenjogú polgártársává lettek.

Ezt a tényt Constantinesco is elismeri. Saját hazájukban később is hiába küzdöttek az oláhok hasonló jogkiterjesztésért. *Székely* a császári patensek eredetét is a 48-as törvényekre viszi vissza Constantinescival szemben, aki csak a dinasztia érdemeinek adózik elismeréssel.

Egy újabb vádja Constantinesconak, hogy a magyar főurak a tagosítással és birtokrendezéssel akarták az oláh jobbágságot az osztrák (Dtörvények által nekik juttatott földből kiforgatni. Tehát a 48-as törvények magyarságát tagadja le egyrészt, másrészt pedig a tagosítás és birtokrendezés gazdasági szükségességét felejtí el. De meg azt is, hogy a tagosítást és birtokrendezést maguk a jobbágyok szorgalmazták, természetesen saját maguk legnagyobb kárára. Tapasztalatlanságuk, földjeik felszerelhetlensége szegénységbe hajtotta őket. Az 1875-i és 1880-i idevonatkozó törvény hátrányai különben sem oláhellenesek voltak, hisz egyformán értek magyar és oláh kisbirtokosát.

Utolsó fejezetében az oláh szerző az erdélyi erdőségek 1000 éves birtoklását igyekszik bizonyítani. *Székely* rámutat arra, hogy a bizonyítékul felhozott okiratok egyikő (1224-ből) csak a fogarasi erdőségre vonatkozik, amelynek közelében éppen az első oláh telepek voltak, a másik pedig egyszerű hamisítvány. Végül összegezi az okokat, amelyek a magyarországi és erdélyi birtokviszonyok különbözőségét magyarázzák. Ilyenek voltak pl. a török hódoltság kisebb pusztítása és a régi szász és székely telepek megmaradása.

Nagyon kívánatos volna, hogy *Székely* bírálata mentül szélesebb körökben terjedjen el Franciaországban. Az ilyen komoly hangú cáfolat csak rá fogja vezetni az elfogulatlanul ítélőket arra, hogy a román történetírás kérdéseinek nem szabad oly könnyen hitelt adni s a Constantinescoéhoz hasonló könyveket nem lehet az objektív történetíradalom terekei közé számítani.

b. m.

Lukinich Imre: A Bethleni gróf Bethlen-család története.

Budapest, Athenaeum r.-t. kiadása. (1927) 4 r. 4 lev., 591 old., 12 melléklet, 439 szöveggéppel.

Régi keletű mondás, hogy a nemzetek története a családokéból tevődik össze. Némi korlátozások mellett ez meg is felel a valóságnak; csak annyit kell hozzátennünk, hogy minél nagyobb a nemzet s az ország és minél közelebb érünk saját korunkhoz, annál inkább csökken ennek a közkeletű mondásnak az értéke.

Bizonyos azonban, hogy az ország történetének a családokéval való azonosítása Európában kevés országra illik olyan mértékben, mint a XVI—XVIII. századbeli Erdélyre. Amióta Magyarországnak ez az értékes darabja sorsunk sze-

renesétlen kialakulása folytán Szent István birodalmának többi részétől elkülönült, története egy vágányon haladt a szerepét vivő nemzetségeivel. Ezeknek az akaratja, érdeke, szervezkedése, tozszalkodása szabta meg az erdélyi politika irányát: a kispemesség s a nép csupán szenvedő alánya volt a nagy családok vagy a belőlük kiemelkedett egyes személyek tevékenységének.

Két pár kéz ujjain körülbelül elszámálhatjuk a főrendű családjakat, amelyek harmadfél századon át Erdély vészek-hánya hajojának kormányát markukban tartották, vagy legalább azt igazgatni segítettek. Közülük már nem egy letűnt a színtérről. Elmúlt a Bóthoryak sűrűvértű dinasztiája és a Rákócziak fejedelmi háza; kihaltak az Iktári Bethlenek, a Irbédei, a Kendefly és Kemény gróf családok. Másokból még él egy-egy ivadék, de a közszceplés teréről a család már visszavonult. A legnagyobbak közül még megvan három, amelyek nemcsak a múltban vitt vezérszerepet, hanem még ma is a régi Erdélyhez hasonlatos életet folytató Csonka-Magyarországon a föhatalmat gyakorlók köze számít: a Hanfly, a Bethlen és a Teleki-család.

Alig van név, amely e háromnál többször fordulna elő Erdély történetében. Mégis közülük kettő a sok és részletes előmunkálat dacára sem talált eddig történetíróra, míg a harmadik, a gróf Bethlen család monografiája csak imént került ki a sajtóból. Megírására Lukinich Imre vállalkozott, Erdély egyik jeles és megszorgalmú historikusa, kit eddigi munkássága egyenesen kijelölt erre a feladatra.

Családtörténeti munkák gyakori hibája, hogy írók eleve azzal az elhatározással fognak tollat, miként a tárgyalandó családra mindenképen rásütik a kiválóság bélyegét. Ezért feltűnőbb a legnaivabb hagyományokat, hogy segítséggel a köznapi élet sokszor megisméllődő eseményeit bevonassák a poézis zománcával. Lukinich Imre vérbeli történet íróhoz illően, teljes mértékben távoltartja magát ottól a gyarlóságtól. E tekintetben munkája példászerű; sine ira et studio, letűnt mondani hideg tárgyilagossággal beszél el a család történetét, holott sok alkalma lett volna a lelkesedésre és dícsőítésre. Röviden végez a hagyományos genealógiai mondakkal, s teljes részrehajlatlansággal bírálja el a nevezetesebb családtagok közszereplését. Tegyük azonban hozzá: nem nagyon kellett színoznia az eseményeket s dícsérnie a szereplőket, hiszen a Bethlen Bethlenek hétszázados története egyformán hővelkedik nagyérdékű fordulatokban és kiváló személyiségekben.

A család középkori történetével szerző röviden végez. E háromszázados korszakra alig több, mint két fejezet jut s ezek sem hőszavúak. A Beese-Gergely-nemzetség eredete Árpád-kori történetünk egyik érdekes problémája. Könyvük *Karácsonyival* tartva, azt mondja, hogy Kézai közlése

a nemzetség idegen származásáról nem állja meg a helyét. A *Cornes Vilmostól* való származást bizonyára Kézai sem állítja, ha sejtli, mennyivel később élt ez a kalandos sorsú (Magyarországon valószínűleg sohasem járt) férfiú, mint a nemzetség első szereplő tagja, a XII. század második felében kimutatható *Ant*. Pedig a névadó őseket még előbbre kell helyeznünk egy, esetleg két nemzedékkal. Reeséről és Gergelyről maga Kézai azt beszéli, hogy III. Béla¹t ifjú korában elkísérték Bizánca, ami 1164 körül lehetett. Testvérek voltak e azok, vagy távolabbi rokonság állott fenn közöttük, nem lehet megállapítani. Feltéhető, hogy a családi vagyoni alapját ők vetették meg III. Béla bőkezűségéből. Az a körülmény, hogy egyik ősi birtokuk, amely épp Heese nevével viselte, Csepel szigetén feküdt, érdemeik és a királyt elismerés jelentős voltára vall, mert másként az uralkodó aligha adott volna nekik saját családi birtokából egy darabot.

Ugy látszik, a két ős közül Gergelytől jött le az Alma-kereky-, Apaffy- és a Bethlen család, míg Heese ivadéka a Lóti-, Tóthy-, Somkereký- és Virágosbereký-családokban éltek tovább. Az első, aki magát *Bethlenről* nevezi, Jakab fia, Apa (1258—1270). Ennek Jakab nevű fiától származtak a Bethlenek, Miklóstól pedig az Apaffyak.

Sajnos, a család régebbi tagjairól csupa perbeli oklevél maradt ránk, a rossz magyar szokásnak megfelelően, amely csak a vagyoni jogi irásokat ítélte elteendőeknek. Innen van, hogy a régi Bethlenek közéleti szerepéséről alig van adatunk ezekből a mozgalmas időkből. Nyoma van, hogy szolgáltak a királyi udvarban, viselték tisztségeket,² résztvettek hadjáratokban, volt köztük követségben járó férfiú is: csupa alkalmak, amelyekben a nemes ember az uralkodók elismerésére és jutalmazására számíthatott.

Szerző ezek elbeszélése kapcsán átveszi Wertner Mór egy tévedését, amelyet, mint a középkorba ahogy sem illőt, ki kell irtani iradalmunkból. Wertner ugyanis Bethlen (II.) Gergelyt képtelen túlzással „az első magyar hadseregfelügyelőnek” teszi meg, holott valójában csak azzal bízta meg Zsigmond király, hogy a Havasalföldre a török ellen küldött seregében ellenőrizze, van-e a *zsoldosok között* megfelelő számú nyilas és jókarban van-e ezeknek a lövőkészséget.

A család első felemelkedése különben Zsigmond korára esik, arra az időre, amely a családok egész sorát vitte a mágnások közé s mintegy kicserélte a régebbi főúri rendet. Mivel sok más szerepvivő család, a Bethlenek is képviselve voltak egy taggal Zsigmond király fényes kíséretében, amely követte az uralkodót szerle Európában, részt véve a vándor-

¹ Itt becsúszott egy kis tévedés a *comes* címet illetőleg, amely a XIII—XIV. században nemcsak sem jelentett méltóságot.

látó városok által rendezett vidám mulatságokon, epp úgy, mint az erőt s ügyességet kívánó tornákon. Ez időből maradt fenn Bethlen Gergely kir. udvarnoknak ismeretlen helyről írt levele, amelyben egy lovat kér *rokondtól*, Töttös Lászlótól, miután az övéi rendre elhullottak. Tudvalevő, miként esempeszték be magukat a paraszti sorból hirtelen kiemelkedett Töttösök a Becse—Gergely-nemzetségbe, ami ugyan a XIV. század derekán Becsey Töttösnek szép summába került, de meg is hozta a hasznát a nemzetség igazi leszármazottainak, akik, mint a példa mutatja, a gölyaköltötte rokonságot még sok évtized múltán is hasznosítani tudták. Mátyás alatt is volt udvarbeli ember a családból, Bethlen Miklós, rövid időre az alsóausztriai Betsz városka főkapitánya. Egészen véve a család tagjai mégis inkább birtokaikon éltek; lekötötte őket a gazdálkodás, a tulajdon védelmezése s a nemesség alkos szenvedélye: az állandó pörösködés.

A mohácsi vész után Erdélyre mozgalmas idők következtek el, heinük ellenállhatatlan kényszer ragulta az embereket a politikai szereplésre. Innen kezdve a család az események sodrában él.

Lukinék történetírói kvalitásai ott bontakoznak ki teljességükben, ahol egészen otthonos területen mozog, tehát művenek az erdélyi fejedelemség korszakát tárgyazó részben. Megtápszuk ez ennek a résznek terjedelmén is; mellette úgy a korábbi, mint a későbbi korszakok eltörpülnek. Kellő mennyiségű adat birtokában előadása folyamatosan gördül, a száraz anyag megtelik élettel s a genealógiai mű élvezetes olvasmányává válik. A család története bekapcsolódik az országos események leírásába, ami annál természetesebb, mivel a XVI. századtól kezdve a Bethlenek többé-kevésbé kivették részüket a nyilvános életből, sőt gyakran tényezői a kalandos eseményeknek, amelyekből a kis ország szerencsétlen története összetevődik. Három teljes fejezet jut Bethlen János életére, Bethlen Miklóséra éppenséggel hét, és méltán, mindkettő érdekes és értékes alakja Erdély történetének. Nagy kár, hogy a szerző előtt zárva volt a Kolozsváron maradt Bánffy-levéltár, ahol Bethlen Miklós életére, különösen bécsi tárgyalásaira döntő fontosságú adatok találhatóak.

Valóságsgal Erdély története porog le előttünk a család életének tükrében. A kép, ha a művelődéstörténeti vonatkozásoktól eltekintünk, minden, csak nem felemelő. Pártharcok szövetségéi, morális szempontból mélyen lesújtó eredményekkel, hitelhagyások, a sokszor haszonlesésből, s csak néha nemesebb célokért elkövetett árulások nyomják rá az egyéni helyeget az anyországtól elszakított tartományra. Amint olvassuk, hogy Bethlen János országos főkapitány († 1552) eleinte Ferdinánd híve, majd János királyé, mikor ennek a csillaga van emelkedőben, amig ismét jobbnak nem látja a német királyhoz állni és hogy egyformán tudott odnadó párt-

fele lenni előbb György barátnak, utóbb Castaldónak s látnunk kell, hogy ő nem kivétel, hanem prototípusa az erdélyi politikusnak, akkor nem zárkozhatunk el a szomorú megállapítás előtt: ezek az urak inkább széltépvé akarták látni hazájukat, csak ők lehessenek a különálló kis Erdélyben a hatalom birtokosai.

Az országos szereplés eszeppet sem rokonszenves eseményeinek tanulmányos története mellett örömmel pihen meg az olvasó egy-egy kultúrtörténeti részletnél, amelyeknek feljegyzéséért különös hála illeti meg a szerzőt. Kiválóan érdekes, hogy a XVI. század elején megisméllődik a XII—XIII. századra nézve csak gyanítható tény, miként a család egyik tagja messze idegenből származott hölgyet vesz nőül s francia hajítást ölt be az ősi magyar törzsbe. Bethlen Balázs bizonyosan az utvari szokások elsajátítása céljából szolgált a II. Ulászló királyt, amikor 1595-ben nőül vette a francia eredetű Anna királyné egyik nádvarhölgyét, *Angelica Maria de Choroze-t*. A távol nyugatról jött hölgy jól érezhette magát a gazdag Erdélyben, legalább erre vall, hogy férjének 1596-ban bekövetkezett halála után újból magyar emberhez, Ebesfalvi Nagy Mátéhoz ment nőül, Bécses adalék Bethlen Farkas 1650. évi feljegyzése ezüstnemiúrról; ezt messze felhívja a Bethlen Ferencné Kamuthy Zsuzsánna hozománylájstroma 1627-ből, Bethlen Annár 1632-ből és Borbálác 1656-ból. Ezek a terjedelmes jegyzékek ugyan kissé zavaró módon szakítják meg az elbeszélés fonálját s talán jobban illettek volna egy okleveles pótlékba, mindazonáltal nem csekély gyarapodást jelentenek művelődéstörténeti anyag készletünkhöz és telve vannak érdekes adatokkal. A család történet szempontjából nézve, bennük tükröződik vissza legfeljebb a Bethlenek gazdagsága, s ami ez időben körülbelül egyet jelentett, előkelősége. Minő érdekes megtudni, hogy Bethlen Ferenc, mikor mint öreg Rákóczy György fejedelmi követe 1650-ben Bécsben járt, a császártól nemcsak báróságot kapott, hanem hozzá (amit talán nagyobbra tartott) „igen szép tarkásan aranyozott második korszóstól”. De volt neki aranyos mosdókészlete a lengyel király és Turtensohn generális ajándékából is, ami arra vall, hogy barátságát, közbenjárását többfelől keresték. Korjellenző, hogy ezüstnemiujében a viselő kamulakon felül 18 díszes *kalán* volt, de csak öt villa, mert a villát kiki magával szokta volt hordani, ha vendégségbe ment.

Kamuthy Zsuzsánna hozományában feltűnik az öltözetek nagy száma. Nagy hiba, hogy a sokféle ruha-nevet még nem igen tudjuk megérteni s érzékeltetni. Minő volt például a Kamuthy-kisasszonynak adott *kalán-szoknya*, vagy milyen szabású a *korzoróányos tant-űj*? Mint rendszeren, itt is igen szerény a festi-felhőnemű darabszáma, szemben a felsőruhával. Bethlen Borbála díszes hiutót is kapott hozományba.

amely befől veres atlaeal volt borítva, hátul bőrös ládával, két szőnyeggel és két bürsonyuzatú vánkossal volt ellátva s háromszáz forintba (akkor igen nagy összegbe) került. Hal, szíronyos lámba fogott pejlő járt vele. Volt azonban a hozományban két (pártánul használt) gyöngyökkel, kővekkel rakott koronácska is. Talán az egyik ugyanaz, amelyet gróf Mikos Arminné Bethlen Klementina grófnő 1918-ban a koronázási kiállításán tett közszemlére.

Hogy a munka egyébként is telve van mű- és művelődés-történeti adatokkal, egészen természetes, annak a családnek történeténél, amelynek tagjai Lukinich megállapítása szerint, szenvedélyes építkezők voltak. Erdély legérdekesebb kastélyai és egy sereg temploma köszönhetik létrejöttüket a Bethlen-család tagjainak.

A XVIII-XIX. század túlbő anyaga már nem engedte meg a részletező és leíró tárgyalást. Szerző az újabb időkre kénytelen volt az adatok tömegét összeszűríteni, hozzájuk adva a kor jellemzésére néhány egykorú, a Bethlenekre is vonatkozó feljegyzést. Pedig a szélesen elágazott előkelő családnak a XVIII. században is sok kiváló és hősiességű életrajza méltó tagja élt, nem is szólva azokról, akik művelődés- vagy irodalomtörténeti tekintetben érdemlik meg a figyelmet. István († 1737) feleségét Maeszkassy Krisztinát szöktetés útján nyerte el, ami akkor országos botrányszámba ment, hogy aztán csakhamar külön váljon tőle. Sándor († 1793) a hetéves háborúban vitézkedett, Imre († 1834) tehetséges író, Gábor († 1768) politikus, az aranygyapjas-rend lovagja, Adám († 1772) tábornok, a Mária Terézia-rend lovagja, a hetéves háború egyik kiváló szereplője, a túlnulikus Miklós (1781) katolikussá lett, Párkay († 1733) sokszorosan kitüntetett altábornagy, Pál († 1794) szintén vitéz tábornok, a tudománykedvelő Gergely († 1816) a nagyenyedi kollégium jóltevéje, a förlénelbarát és gyűjtő Elek († 1841), s akit először kellett volna említenünk: Bethlen Kata, mind megérdemelnének egy-egy bő életírást, amely természetesen el nem férhetne az összefoglaló családi monográfián keretében.

Ha még megemlítjük, hogy a szabadságharcban a családnak *huszonegy* férfitagja vett részt, talán sikerült Lukinich könyve nyomán fogalmat adnunk a Bethleni Bethlenek nagy jelentőségéről s a családtörténet érdekességéről.

Genealogiai szempontból sajnálatos nélkülözünk egy megfelelő lezármazási táblát, amely áttekintést adna a nagyon ezéttérjedt családról. E hiányosságot pótolni lehetne abban az alakban, amint arra az érdemes Ehle Gábor adott példát a Károlyi-család genealogiáját feltüntető kitűnő lezármazási táblájában.

Nemi kárpótlásul terjedelmes névlistromot (egyben mutatót) kapunk a család tagjairól a keresztnévek betűrend-

jében. A névsor majdnem teljesnek mondható,¹ s kitűnő beosztása használatát igen könnyűvé teszi.

A család címeréről is találunk adatokat a műben, de ezek nem visznek el a címer eredetének megfejtéséhez. A Bethlen-címer legelőször Miklósnak egy 1489. évi oklevélre nyomott pecsétjén fordul elő, egészen ma használt formájában. Közel egykorú ezzel a Gergely 1500. évi sirkövén látható, amelyen a négyszer eszavarodott kígyó a szokásos jobb oldalra tekintő elhelyezkedéssel ellentétben balra néz. Ettől a középkori heraldikában mindennapos eltéréstől eltekintve, a címer maig megtartotta régi alakját,² ami a magyar heraldikában meglehetősen ritka eset.

Nem lehet kétséges, hogy ez a címer volt a nemzetség ősi jelvénye is. Az Apaffyaké, úgy, mint a XV. század elején megjelenik, legjobb esetben valamely Zsigmond-féle armálistra vihető vissza. Van azonban az Apaffy-címernek egy olyan része, amely ősi eredetűnek látszik s ez a *sisakdísz*, aliban az egyszerű alakban, ahogy az almakereki templom egyik boltzáró kövére van vésvé: álló szőlőlevél, amelyről két oldalt egy-egy fiirt lóg le. Valószínű, hogy a teljes címer kialakulása idején a kígyós pajzshoz a szőlőleveles sisakdísz járult,³ amely aztán a Bethlenek ágánál időjárástól éppúgy elveszett, mint ahogy a Bánffyok címeréből eltűnt az ősi, még Dénes nábobtól maradt (szárnyra helyezett) csillag, hogy helyét adjon a pajzsbeli gríffnek. Ha a gróf Bethlen-család tagjai teljes címerüket akarják viselni, a sisakdísznek alkalmazható, előfőpösen állított kígyó helyett nyugodtan alkalmazhatnák az almakereki zárókö sisakdíszöt.

Könyvünk az Apaffy-címernek egy színesen adott rekonstrukcióját is közli (melléklet a 272. laphoz), mint a *XIV. századi* formát. De ez a címer stílusára nézve legjobban esetben a XV. század végének felel meg, összehasonlításában és színeiben pedig merőben hantis, egyenesen félrevezető a gyanútlan szemlélőt. Ezt azonban nem a szerzőnek, hanem a

¹ Hozzá csupán teljesség kedvéért három adatot közlünk, amelyek sikerültek a szerző ügyelmét. Gróf Bethlen Ráza † 1816 május 29). Első férje gróf Kun István, a második Albiu Bakay Dániel. - Sámuel † 1810 november 21-én, 48 éves korában. - Zsuzsánna, Barossz Abrahám öboster felesége † 1826 április 24-én, 70 éves korában. A névsorban szereplők közül Anna, gróf Bethlen Pál és Kemény Krisztina leánya szül. 1790, † 1800 február 24-én. - Borbála, báró Bánffy Lászlóné † 1830 május 30-án, 65 éves korában.

² Egy eset kivételével. Ugyanis amikor I. Lipót 1693 március 1-én Bethlen Sámuelt bárói rangra emeli, címerét is meghívta. A kígyó alá (amelyikről elmaradt a korona) zöld talajt helyez: a pajzsablótti sisakra pedig két szembenéző arany gríffet, amelyek egy köztük levő szőlőfürtöt tartanak. (Erdélyi a Bethlen-levéltárban.) Ezt a bővíttet címet azonban a család tudtommal sohasem használta.

³ Lehet, hogy az 1693-i bővíttet címerben a gríffok által tartott *szőlőfürt* ennek az ősi sisakdísznek a rekonstrukciójára.

heraldikai stílusérzékkel hadilábon álló rajzolóinak kell felírni.

Az Apaffy-féle pajzs címert eredeti alakjában Apaffy Péternek 1493. évi oklevélén levő gyűrűpecsétje tartotta fenn: jobbra fordított pallas, amelyre a felső bal sarokból (a lenyugvó napból eredő) sugarak esnek. E címer közel áll ahhoz, amelyet a Sye család 1418-ban Zsigmondtól kapott: kéken leveles koronára balra fordított, vértől esepedő pallas. Szokathatnánk tehát nem mondható. A hozzá tartozó sisakdísz legrégebb (1400 körüli) alakja a már említett alona kereki sarokkövön van; a kettő együtt (csékély eltéréssel) egy 1561 évszámúval ellátott ezüstkanálon látható,² de ezen a pajzsbeli ábra fordított elhelyezést nyert. Ez az igaz Apaffy-címer. A színeket illetőleg kizárólag késői, XVII. századi adatokra vagyunk utalva; ám ezek egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a pajzs *fekete*. Ennyi adatból lehet a címert helyesen blazonálni; lesz pedig az: feketében jobbra fordított ezüst pallas, amelyre a bal sarokból előtörő arany sugarak esnek; sisakdísz a takaróba tűzött, két felőre fúrttal kísért, álló szőlőlevél természetesen színekben; takaró (valószínűen) fekete-ezüst. Hogy a XVII. században aztán a sisakot minden díszestől együtt lehúzták a pajzsról, az szemorvó bizonyosságot a heraldikai érzék teljes elhomályosulásának Erdélyben. De a pajzs színét ekkor sem eszéltek fel vörösről (3), noha azt Frank Rádlint szász ispánnak a nagy-szebeni városi fegyverlárbán őrzött 1586-i zászlaján ma is meg lehet állapítani.

A családi címerek kutatója ezenfölül is talál a kötetben hasznos adalékokat. A kihalt, nevezetes Kamuthi-család címereit eddig csak a Siebmacher gyarló közléséből ismertük. Itt a 155. lapon végre teljes alakjában megtaláljuk Kamuthi Zsuzsanna Bethlen Erecenő 1631. évi síremlékén. Hasonlóképp hecses új adat a Várady-család címere egy a keresdi várban levő emlékkövön, a Bethlen-címer társaságában. Bár az ábrán nincs felírás, elbízható, hogy a címer: *pajzsban jobbra fordult, felomlott jobb lábában pálmagát tartó hattyú*, a kolozsvári gazdag kereskedő, Váradai Miklós leányát, Barbálát, Bethlen Miklós első feleségét illeti. A feltevést alkalomunk van megerősíteni egy eddig kiadatlan pecsét alapján. A „Cassan lakozó Nemzetes Várady Péter“ uram, 1640 máj. 12-én kelt írásra nyomott pecsétjén szintén hattyút visel címerében, azzal a különbséggel, hogy az nála nem tart ágat, ellenben nyaka felülről nyíllal van átlóva.³ A 149. lapon az Ostrosith-címer egy változata van közölve, a Borsai Nagy családját pedig kétszer is (396. és 407. l.) meg-

¹ Turai, VIII. 84. l. Csérghői Géza közleménye.

² Eredeti a Magyar Nemzeti Múzeumban.

³ Ibrányi-levéltár a Magyar Nemzeti Múzeumban.

kapjuk, a Siebmacher-beliniél jobb alakban: török fejet pallasra tűzve tartó páncélos jobbkar, két összekötött szárú palmaág között.¹

Lukinich könyve a leggazdagabban illusztrált munkák egyike az utolsó tíz év magyar könyvtérképében. Tizenkét külön nyomott és negyszázharminckilenc szövegbeli kép, dísz, hasonmás stb. van benne, tehát majd minden oldalára esik egy illusztráció. Az ábrázolások között sok az új, eddig seholnan nem ismert dolgot, épületek, műtárgyak képei, amik nagy nyereséggel jelentenek a kutatókra. Amikor ezt örömmel és elismeréssel rejeztráljuk, azt is meg kell állapítanunk, hogy az illusztrálás módja korántsem elégszi ki az ilyen díszmunkával (*de sőt minden tudományos kiadvánnyal*) szemben támasztható igényeket. Ma már szabály, hogy minden, a fényképező kamerával elérhető tárgy képét komoly munka fotografikus reprodukciójában tartozik közölni. Ezzel szemben könyvünkben épp az új, másott meg nem jelent ábrázolások — alig valamelyes kivétellel — tolrajoklan vannak adva. Még hozzá e rajzok nagyobb része a legszerényebb mértéket sem üti meg. A készítő olyan rajzolóirány követője, amelyet örömmel hittünk már a multénak s amelynek föléledésétől, azt reméltük, már nem kell tartanunk Rajzai megtévesztésig hasonlítanak néhai jó Miskovezky Viktoréhoz, akinek rengeteg műemlékébrájaközött alig akad hasznavehető, nagy kárára a kutatásnak, amely évtizedeken át hit a képeknek. Lukinich rajzolójának vannak meglepő kezdetlegességű, szinte gyermekesen naiv képei (pl. Radnól látóképe a 251. lapon). Látszik, hogy nem volt tisztában a céllal, amiért e képeknek a műben szerepelniök kell, ezért aztán nem a bemutatásra szánt épületekre fektette a súlyt, hanem a környező vegetációra és a fantasztikus felhőzetre. Így esik meg, hogy a *Bátrányos-úr romjai* feliratú képen hiába keressük a romokat, mert azok csak pár milliméternyi fekete foltocska alakjában jelentkeznek. Azt szinte rösteljük megemlíteni, hogy perspektívája legtöbbször elferdült, az anyagszerűség visszaadásában nincs szerencséje s a bűség sokszor — nem megfelelő.

Amíg azonban épületekről van szó, nincs nagy baj; azok még sokáig lefényképezhetőek lesznek s az már magában véve nyereség, ha a gyarló ábra felhívja rájuk a szakbeli kutató figyelmét. Másként áll az eset a szépszámú faragványokkal, ajtókkal, ötvöstárgyakkal s más res mobiles-sel. Minő becses lenne ez az anyag jó képekben s mily keveset ér gyenge ábrákban. Pedig ezek egy része most, hogy fel van költve az érdeklődés, tübra fog kelni (mint sajna, igen sok helyen a megszállott Erdélyben) és a kutató számára nem marad más, mint a rossz kép. Mit ér az ábra, ha pl. az ajtókeretnél tűnődtünk

¹ Siebmacher, Siebenbürgen, 135. tábla, 198. 1.

kell, kőből vagy fából faragták-e azt (269. l.)? Hosszu sorban vonulnak előttünk az érdekes feliratok köve, de a felirás sehol sincs *faragotva*, csak szemafikus betűkkel a rajzoló kezevonásaival a tudása szerint beléjük van írva. Ince egy példán rá, hogy e megőcsésíthatatlan hanyagság mit eredményez. A 47. lapon egy sírkő rajzát kapjuk ezzel a megjelöléssel: „Bethlen—Thoroczkaý sírmlék...” A kővön a Bethlen-címer mellett egy másik, amelyről a hozzáértő rögtön látja, hogy a Thoroczkaý-családdhoz semmi köze. Nézzük a felirást a kőből, hogy a hanyagul rótt betűk jórészt értelmetlen szavakat adnak és valamilyen elrontott szóból (THOROT) vélték kiolvasni a nevet. Némi utánjárással megállapítjuk, hogy a sírmlék nem az 1584-ben elhunyt „keresdi” Bethlen Gergelyé, akinek Thoroczkaý Kata volt a felesége, hanem a másik, „Báni” Gergelyé († 1575 után), akinek második, férjét túlélő neje, Károlyi Kalára vala. S meg van fejtve a címer (hármaz halmom álló madár, a „karvaly”, amelynek lábából emaradt a szív) s egy kis kereséssel megállapítjuk a feliraton a követ állító özvegy nevét is, persze eltorzítva... *Hoc thoe helyett* caro statuit coniugi monumentum Clara cui agnomen stirpis e Ist Karolyi.... Ez a tévedés semmiesetre sem történik meg, ha a súlyos rajz helyett az olcsóbb fénykép áll a szerző rendelkezésére; akkor a halálozás évét is megtudnók, amit a nyelvet nem értő rajzoló felderíthetetlenül elferdített.

A hibás felírások száma majdnem annyi, mint a közöltéké. A baszterei ág. ev. templom Bethlen-széke¹ némesak gyarlón van visszaszűzve, de ráadásul felébe egy, csak a rajzoló fantáziájában termett mondatszalag van illesztve a rosszul másolt felirattal. Eltorzult a felirás a Bethlen Farkas számára készült emlékkövön (25. l.) is, Ennek stílusa az 1660 körül elhunyt Nicolai Ilés híres szobraszeri vall és szemlékép sem illik a hozzárajzolt mondatszalagon olvasható 1719. évszámhoz. Érdekes, hogy ezzel a faragványgyal (a 335. lapon) még egyszer találkozunk, de most más helyről (egyszer Bonyhárvól, másodszer Bethlenből), és ezúttal más felirattal. Ugyanevak rossz felirata van Kunuthi Zsuzsanna sírkövénél és hancs az 1670-es évszám Bethlen Elek címerén mert a kő Nicolaitól való, aki pedig ez évben már nem élt.

Végtelemül gyarlók az ötvösművekről készült rajzok,

¹ A szép reneszánsz statutu (közölve képpen és leírásban az Archaeologiai Értesítőben, Cj folyam, XXXV. 256. l. Roth Viktor úrú felirata szerint *Pater Benedictus de Bethlem ordinis praedicatorum* megrendeléséte készült. A baszterei Szent. Dominikos-zendi ház e békési tagja a négy Bethlem (Bethlen) nevű erdélyi helység hírnemekéből vehette eredetét. Aligha volt némesember, mert akkor a padra alkalmazott címerpajzsban nem az 1516. évszám, hanem család címer talált volna helyet egy nem sorozatú a Bethlen-család tagjai közé, amelyek sorában a Benedek nevet ez időben hiába is keresnénk.

nem is szólva arról, hogy a serlegek, polharak közé a levitéz-left romantika beteg izelésében babér- és tölgyágak fonódnak. Ha igazat beszél a rajz, úgy a Váradi Miklós 1638-ból datált kelyhén (189. l.) a talp, szár és nodus XV. századi s csak a vésett díszű (?) cuppa való a XVII. századból. Hozzá a rajzoló odavázolta az augsburgi hitelesítő-bélyeget, de nem is sejtjük, hogy van az heitvetl Egészen gyermekes vázlat van külön mellékleten közölve a bethleni ref. egyház ezüst edényeiről; nemkülönben az alsórákosi pompás reneszánsz ónkamráról (401. l.), amely a rávésett (1699.) évszámúval legalább száz évvel öregebb. Ezeket már csak egy málja felül: az almakereki templom freskóiból vett részlet, A Sz. Gellértet, Istvánt, Lászlót, Imrét és talán Sz. Zsigmondot ábrázoló, glóriájuk és jelyvényeik által biztosan jellemzett s így semmikép sem Beese—Gergely-mendolletet feltüntető kép egészen hamis, pedig ez jobban megérdemelt volna egy jó, színes reprodukciót, mint a kötet bármelyik melléklete. Sajnálattal nélkülözzük az almakereki templom szerencsésen fennmaradt szárnyasoltárának képét, holott az kétségtől a Beese—Gergely-nemzetség legnevezetesebb középkori emléke, de talán ennek elmaradása kisebb baj, mint az abból frivol módon kétféleképen is, de mindenkor teljesen hamisan kirajzolt ábrája a donatornak és donatrixnak, akik semmivel sem szolgáltak rá a rólok közül torzképre.

A szerző rendkívüli érelmének kell tudni, hogy rajzolásának mind e hibái, sőt bűnei mellett (amint segíteni nem tudott, mert Erdélybe bemenni s ott utazgatni) nem volt módjában) könyve mégis bőséges kútforrás a műtörténet és a műipari emlékek kutatója számára. Hogy példát adjunk: a hírneves Nicolai Illésnek, Erdély legjelesebb XVII. századi szobrászatának munkáiból olyan sorozatot nyújt, amióvel (hozzátéve a már előbb ismerteket) részletes képet lehet rajzolni a művész pályafutásáról. Az itt közlötök majdnem mind hiányoznak Roth Viktor felsorolásában.¹ A magyaros díszítés egyik feltűnést keltő példája a bonyhádi kiscelli kastély itt először közölt főbejárata (171. l.). Ime, a kőbe vésett *székely kapu*, bizonyosságul annak, hogy — mint minden műipari produktum — az is előbb az úrrend használatában alakult ki s azután jutott le a néphez, amelyről fennmaradt, amikor előképei már majdnem hírnevő nélkül elpusztultak. A szép ajtókeret felirása szerint 1675-ben készült. Vagy említsük-e a XVII—XVIII. századi világi építkezés emlékeit, amelyeknek majdnem mindenikében megfelhetni a magyaros sajátosságok nyomait.

Mindent összevéve, Lukinich Imre könyve szép és derék könyv, kiváló nyereség családtörténeti nagy monográfiákban szegény iradalmunkra. Sokan, nemcsak a történeti

¹ Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen, Strassburg, 1906.

tudományokkal foglalkozók, forgathatják haszonnal és minden magyar ember gyönyörűséggel.

Hinni szeretnék, hogy a Bethlen-család történetét Erdély többi nagy családjának épp ily kiadós története fogja követni. Ma, amikor Erdély a törökénél sokkal gonoszabb uralom alatt nyög, amikor az öslikos magyarság kiposztálása minden eszközzel folyik, kétszeres kötelesség a világnak megmutatni, hogy amíg ezeken a területeken a magyarok gyakorolták a hatalmat, addig virágozott a kultúra s akkor idáig terjedt a művelés Európa. És miben tükröződnék ez hívebben vissza, mint a vezető családok történetében.

Varjú Elemér.

Lukács Pál: Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején. Esztergom, 1927. 8°. 30 l. Különnyomat az „Esztergomi Évtáji” 1927. III. évfolyam 2. számából.

Lukács Pál, az Eötvös kollégium tanára, olaszországi tanulmányútján a bolognai egyetem könyvtárában egy magyar vonatkozású latin kódexet talált. Az esztergomi főkáptalan 1500—1527. között tartott ülésének töredékes jegyzőkönyve ez a kódex, amelyben országos fontosságú események nem maradtak ugyan följegyezve, mégis tartalma érdekes fényt vet a mohácsi vész előtti szomorú magyar időkre. Ennek a kódexnek az ismertetése jelen dolgozat.

A káptalani ülések, amelyeknek jegyzőkönyveit Lukács ismerteteli, majdnem kizárólag a káptalan gazdasági ügyeivel foglalkoztak. A jövedelmek kezelésével és beszedésével megbízott káptalani tagok megválasztása, a jövedelmek felosztása és az azok elleni panaszok, egyes jövedelmi források bérbeadása képezik a főkáptalan ülésének napirendjét, amely nem egyszer civódásokra is vezetett és azt eredményezte, hogy a számadáskönyvek átvizsgálására a káptalan számvizsgálókat küldött ki kebeléből.

Lukács dolgozatából általában elég érdekes képet nyernünk az esztergomi főkáptalan mohácsi vész előtti jövedelméről, gazdasági szervezetéről, de különösen a jövedelem beszedéséről és a káptalan tagjai között való szétosztásáról és adatai — főleg a kanonokok névsorával — sokban kiegészítik Kollányinak az esztergomi kanonokokról írt munkáját.

Plecselti Ambrus.

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerkesztő *Zsinka Ferenc*, XI. évfolyam, 1+2—4. szám. Budapest, 1927. Magyar Prot. Irodalmi Társaság, 208 l.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társulat, szűkös anyagi viszonyai miatt, Egyháztörténeti Adattárát 10 évfolyam után megszüntetni kényszerült s annak újból való megindítására, a háborút követő gazdasági összeomlás következtében, eddig

a jelenlegi Irodalmi Társaság sem gondolhatott, míg most, — nagy erőfeszítéssel hár — sikerült azt 15 évi szünetelés után új életre támasztania, úgyhogy az Adattár végre is XI. évfolyamához jutott el.

Az 1927. évben megjelent 1 füzetből álló első és 3 füzetből álló második szám összesen több mint kétszáz oldalon 93 rövidebb s egy hosszabb közleményt tartalmaz. Az első 93 darab a reformáció első századából való emlékek gyűjteménye, legnagyobb részét Zsinka Ferenc, kisebb részben Herczog József és Harsányi István által publikálva, kiknek az adalokat a nemzeti múzeumi levéltár „Dörzsanyag”-a (50 db) és az ugyanott elhelyezett családi levéltárak (18 db), továbbá a Szent Ferenc rend gyöngyösi kolostorának (10 db) s a pápai ref. főiskolának (8 db) könyvtára, valamint az Országos Levéltár kincstári osztálya (4 db) szolgáltatta. Három szám eredetije végül a sárospataki főiskola könyvtárában (2 db), illetőleg a gyöngyösi ref. egyház birotékában (1 db) található.

Az 1525–1597. évekre vonatkozó s időrendben összeállított közlemények eredetük és tárgyuk tekintetében igen változatos képet nyújtanak. Vannak közöttük királyi rendelkezések és adománylevelek, országos méltóságok s főpapok különféle természetű intézkedéseinek okiratai, kérés- és panaszlevelek, török főemberek által kiadott oltalom- és útlevelek, anyagi vonatkozású megállapodások dokumentumai s magánlevelek a legkülönbözőbb személyektől és személyekhez (nőtisztek nagyobb számban is) stb.

Terjedelmük szerint az egyes számok ugyancsak igen eltérők egymástól: míg az első 93 darab — néhány hosszabbtól eltekintve — átlag $\frac{1}{2}$ –1 lapos rövid szöveget mutat, a 94. számot viselő közlemény 72 oldalt foglal el. Ez az utolsó, az egész évfolyamnak több mint egy harmadát kitevő publikáció Miskolci Csulyak István liskai ref. lelkész, zempléni esperes önéletírását, egyház- és iskolatörténeti vonatkozású feljegyzéseit, esperesi naplóját és leveleskönyvét tartalmazza.

Az 1927. évfolyam tehát elég gazdagnak mondható s még értékesebbé teszi a gyűjteményt az, hogy a minden szempontból könnyen felhasználható formában közölt iratok legnagyobb része — így többek között 9 töröknyelvű dokumentum is — eddig ismeretlen volt. Ilyen kezdet után örömmel lehet üdvözölni az újból megindult vállalkozást, mely reményt nyújt arra, hogy a további füzetek még számos, a protestáns egyháztörténet határait meghaladó s Magyarország általános történelmére, főleg kultúrtörténetére nézve is érdekel bíró adatot fognak összegyűjteni s így a feldolgozás számára hozzáférhetővé tenni.

Varga Endre.

Hárich János: A veszprémvölgyi apácakolostor birtokainak története. (1526—1773.) Pécs, 1928. 8°. 39 l.

Érdekes, a szokásostól eltérő tárgyú kis disszertáció. A legrégibb magyar apácakolostor birtokainak történetét mondja el, azt, hogy hogyan jutottak a veszprémvölgyi apácák birtokaikhoz, hogyan igyekeztek azokat megtartani akkor is, amikor a veszprémvölgyi kolostort a török előnyomulása következtében el kellett hagyniuk, hogyan jutottak a lassan kihalt apácák birtokai a győri jezsuita-kollégium kezére és milyen viszonytárságokon mentek át, míg végül a jezsuita-rend felszámolása következtében a tanulmányi alap részévé váltak, hogy tovább is anyagi erőt nyújtsanak annak a magyar kultúrának a fejlesztésére, amelyet már majdnem nyolc évszázadon át szolgáltak.

Sokat lehet tanulni ebből a kis értekezésből. Mindezekelőtt azt, hogy doktori értekezés számára kiválsóan alkalmas az ilyen, látszólag jelentéktelennek látszó kis téma, különösen, ha az helytörténelmi vonatkozású. Sok olyan adalékot, jellemző vonást hoz felszínre, ami átfogó kérdések kutatójának figyelmét kikerüli, és saját kis körének viszonyait sokkal határozotabban, biztosabban és élesebben tudja bemutatni, mint azt generális tárggyal foglalkozó telítetné.

Kár, hogy adatait — amelyeket különben az Országos Levéltár jesusitájában együtt talál, — nem tudta a szerző eléggé felhasználni. Erre vall például az, hogy anyagának egy részét „A veszprémvölgyi apácák birtokaira vonatkozó pörös ügyek” címmel mindegy függelékül csatolja a dolgozat végére, holott a XVIII. századi birtokviszonyok nagyon plastikus képét állíthatta volna az olvasó elé, ha ezeket az adalékokat a dolgozat törzsébe szervesen beilleszti és megfelelőleg felhasználja. Többet vártunk e kis munkából a mezőgazdaság történetére vonatkozólag is. Kár végül, hogy Hárich az anyaggyűjtésnél az illetékes vármegyék levéltárait figyelmen kívül hagyta.

A dolgozat mindazonáltal érdekes, s tekintve, hogy majdnem áttörő, említett fogyatékságai nem eshetnek súlyos elbírálás alá, hiszen az áttörő hibáiból tanulnak követői. Reméljük, hogy lesznek követői. **Pleidell Ambrus.**

Szabó István: Debrecen 1848—1849-ben. A debreceni m. kir. Tiszai István Tudományegyetem történelmi szemináriamunkái közleményei. Debrecen, 1928. 66 l.

A nemzeti függetlenség törekvés harcainak bő irodalma ismét gazdagabb lett ezzel a füzettel, aminek jelentőségét fokozza, hogy annak a városnak történetét ismereti a szabadságharc korából, amelynek szereplése — mint ideiglenes kormány székhelynek — az ország fővárosa után legjelentősebb volt.

Debrecen korábbi történetének és a városnak a reformországgyűlések alatt kialakult állásfoglalásának rövid ismeretelése után szerző a műreaisi események hatását tárgyalja. A város az országos politikai átalakulás következtében a maga kebelében is keresztülvitte a szükségesnek mutatkozó közigazgatási és gazdasági (urbaniális) változtatásokat: Debrecennek az 1848-i törvények értelmében szabad királyi városból köztörvényhatóságúvá való átalakulása és ennek következtében a tisztviselői állások átszervezése és betöltése a legteljesebb rendben történt; a jobbágyság megszüntetésevel járó urbaniális ügyeknek rendezése, ami sok helyen komoly egyenlenségekre adott alkalmat, Debrecenben szintén nagyobb akadályok nélkül folyt le.

A debreceni polgárság veleszületett méltóságát és hűgadságát az egész szabadságharc alatt megőrizte, annak dacára, hogy a fenti átalakítások mellett az általános fegyverkezés a város nyugodt életét erősen megzavarta. A nemzet- és polgárország felállítását és felfegyverzését a legnagyobb gonddal és gyorsasággal vitte keresztül a város, majd nemzetőrségét önként indította a harcra. A kivetett katonaságot főleg számmal állította ki s tüzéséget szervezett, amely éppúgy, mint nemzetőrsége, bátran megállította helyét a harcban. A város a csapatok kiállítására, felszerelésére és továbbá ellátására érdekében súlyos áldozatokat hozott, melyeket csak hatalmas kölcsönök felvételével bírt fedezni. A pénzügyi nehézségeket még fokozta a város által teljesített nagymennyiségű fuvar, a katonák és menekültek elszállásolása, mely terhek a kormány és a parlament adóköltözése után a régi arányokat messze felülhullták; nem is említtve hogy a szabadságharc végén a kiürült városnak még a megszálló ellenséges csapatok sarcolását is el kellett szenvednie.

A kormány és a parlament adóköltözésével a civilváros belső képe még inkább megváltozott. Debrecen az ország fővárosa lett, honnan a tavaszi felszabadító harcok megindultak. A hadiszerencse forgandósága által adott helyzetet nem értékei túl a szerző Debrecen történetének javára, nem esik a vidék monográfia-íróinak — kik központot igyekeznének teremteni a legjelentősebb helységekből is — örök hírlójába és csak annyiban ismerteti a kormány ott időzésével járó változásokat, amennyiben a város életére befolyással voltak.

Azokat az óriási anyagi és pénzügyi áldozatokat, melyeket Debrecen a szabadság ügyének előmozdítására hozott, felsorolja a szerző, arról azonban, hogy honnan vette a város a szükséges eszközöket, álalmat, felszerelést, nem mindig kapunk teljes képet. A szabadságharc gazdasági oldala az, amit az e témakörrel foglalkozó tanulmányok a politikai események teljes ismertetése mellett is ügyszólván egészen figyelmen kívül hagynak pedig ez az általános háborús insé-

gek rendes és ismert sablonjától sok tekintetben különbözik s az adatok nagy száma miatt könnyebben vizsgálat tárgyává tehető.

A szerző terjedelmes és gondosan összeválogatott forrásanyag alapján állította össze munkáját. Nagy kár, hogy a hatalmas forrásanyag teljes felhasználásában a kiadáshoz szükséges anyagi eszközök hiánya erősen korlátozta; ennek következménye az is, hogy több helyen kénytelen az adat-szerűségnél és regesztázásnál maradni. Ezen, a szerzőn kívül álló ok azonban nem csökkentheti munkájának értékét, mely nagy köszönettel és szorgalomról tesz tanúságot s megérdemli, hogy mint a szabadságharc irodalmának legújabb termékét, elismeréssel fogadjuk. **Fekete Nagy Antal.**

Szalai Béla: A Fiumei vasút keletkezése. Budapest, 1928. „Élet”, 1. 40. l.

A magyar állam által elfoglalt zárt geográfiai formátum kontinentális fekvésénél fogva, csak éleletrős, expanszióra képes államszervezet győzhette le azokat a nagy természetes akadályokat, melyek területét a tengertől esaknem teljesen elválasztották s a XVI.—XVII. század csapásai alatt össze-tört Magyarország előtt a beállott változások következtében éppen akkor zárult be az adriai út, középkori uralkodóink folyton megújuló, nehéz küzdelmeinek gyümölese, amikor a hajózás igazi jelentősége kibontakozni kezdett. A magyarság így, a kényszerkörülmények folytán, fizikai és lelki kapcsolatát a tengerrel hosszú időkre elveszítette s még azután is, hogy a partvidék és a belső területek között a politikai összeköttetés helyreállott, majd kétszáz esztendőnek kellett elteltie, míg a magyar állam s gazdasági élet lassú megerősödése a tengerek felé magának újra utat törtetett.

A magyar koronának jutott partvonal rövidsége s az a hatalmas felvirágzás, melyet tengeri forgalmunk a világháború előtt néhány évtized alatt elért, nagy jelentőséget ad a kérdésnek: mik voltak azok a tényezők, melyek az Adriához vezető forgalom kifejlődését az újabb időkben megakadályozták, hogyan hárultak el ezek a nehézségek s hogyan lett Fiume, a belső termelési területekhez közlekedési lehetőségét nyerve, Magyarország tengeri kereskedelmének esaknem kizárólagos lebonyolítójává.

A szóbanforgó dolgozat -- a fenti szempontok figyelembe vételével -- annak a természetes fejlődésnek óhajtja rövid összefoglalását nyújtani, melynek végső eredménye Fiumének az anyaország gazdasági és kulturális életébe való bekapcsolódása volt. Szerző a téma vizsgálatát a XVIII. század első felénél, az első kísérleteknél kezdi, majd valamivel részletesebben ismerteti a kérdés további sorsát a XVIII.—XIX. századok fordulójá óta, amikor a fiumei út,

illetőleg — a megváltozott technikai viszonyokhoz képest — a fumei vasút az energiát gyűjtött s szélesebb perspektívát nyert nemzet érdeklődésének előterébe tolódott. Szól a Triestet féltő államhatalom hátráltató befolyásáról, az egymással ellentétes vasúti tervekről s egyéb akadályokról, melyek a megvalósulást újra és újra elodázták, míg végre is a lassanként kiépülő vonalak 1873 őszén a közvetlen vasúti összeköttetést a tengerparttal megnyitották a Fiumének. Magyarország egyetlen kikötőjének gyors felemelkedését lehetővé tették.

Szalai a fumei vonal államosításával (utolsó szakasz: 1889) fejezi be disszertációját, mely tehát az adriai út újabb-kori történetének vázlatát. Mint ilyen, nem terjeszkedik ki az események és összefüggések részleteire, mindössze regisztrálja azokat, áttekintést ad a fejlődés mozzanatairól. Eppen ezért a tárgy feldolgozásához kevés levéltári anyagra volt szüksége, a felhasznált iradalom azonban elég terjedelmes.

Varga Endre.

Szadeczky K. Lajos: A békerevizió kérdése. A Magyar Nemzeti Szövetség kiadványa. Budapest, 1926. Hornyánszky r.-i. magyar királyi udvari könyvnyomdája, 162 oldal.

A Magyar Nemzeti Szövetség minden alkalmat megragad, hogy a hazai közönség előtt ismertesse azokat a mozgalmakat, melyek a békerevizió körül mind a külföldön, mind idehaza fölmerülnek. Ebben a könyvben összefoglalva olvassuk az 1925. év november haváig a külföldön, kiválón Angol, Olasz, Német, Franciaországban, Amerikában és Norvégiában akár szóban kifejezett, akár írásban megjelölt és javunkra szóló parlamenti beszédeket, vagy könyvben és folyóiratokban közreadott, a revíziót hangzóztató közleményeket. A szerző először a Külügyi Társaságban, majd ebben a könyvben állítja össze e megnyilatkozásokat. Mindnyája kivonat, mely a lényeges gondolatokat fűzi egybe. Legnagyobb mérethen foglalkozik a londoni parlamentnek, az amerikai unitáriusok és a református presbiteri szövetségnek felszólalásaival az erdélyi visszaélésekről, legkövetkezőben kivonatolja Nitti Francesco könyveit, ugyancsak kimerítően ismerteti Knight Frank, Tardieu André, Tisseyre Ch. iratait, végül a francia szellemi munkások fölbíását.

A között ismertetések nem merítik ki teljesen a külföldi véleményeket, ámde a jelentékenyebbek mind megszólalnak. Szükségeseznek tartottuk volna, hogyha az angol parlamentben elhangzott felszólalásokat még kimerítőbben ismertette volna, mert ezek a legjelentősebbek és a külföldi közvéleményre az élő szó erejével hatottak, míg az írásban megjelent munkák egy kisebb körnek érdekkörébe tartoznak. Külön foglalkozik Snowden, Henderson, Coolidge, Suuts, Asquit.

Newton, Mac Donald, Grey, Troubridge, Hansen és Baldwin különböző beszédeivel. Keményesek előttünk nemcsak személy szerint, hanem munkásságuk után is. Az ellenkező megnyilatkozások közt fontos Seaton Watson (Scotus Viator) objektív véleménye is, amely a kisebbségek pártját fogja.

Tudjuk, hogy a Dawes-féle tervezet, a Locarno-egyezmény és a török egyezségek mind a versaillesi, mind a sévresi békét máris módosították, ami magában véve igazolja, hogy a békek nem örökéletűek. Ajánlatos volna, hogy ha ezt a kérdést évenként összefoglalva tárnók ki mind a magyar, mind a külföldi közönség előtt. Voltaképen a mi megnyugtatósnakra íródott ez a könyv, de szükséges, hogy a külföldön is ilyen formában állandóan ébren tartsuk a revízió kérdését. Igen hasznos és olyós munka. Szemvedéseink és a rajtuk esett igazságtalanságuk tübböze.

A könyvet sok trianoni kép és térkép is gazdagítja.

(mgy.)

Louis Halphen: Les barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle. Paris 1926. Alcan. 8e. 393 l. 40 francs.

Louis Halphen, a bordeauxi egyetem tanára, Philippe Sagme párisi egyetemi tanár társaságában egy új 20 kötetre tervezett világtörténetet indított meg. A hatalmas vállalkozást a szerkesztők a kiváló munkatársak egész sorával óhajtják megoldani, akik közt találjuk pl. G. Fougères, H. Pirenne, H. Hauser és L. Eisenmann nevét is.

A munka súlypontja a legújabb kor történetére esik. A Napoleon utáni idők 1815-től, hat kötetre vannak tervezve, a nemzeti eszme ébredését G. Weill, a demokratikus forradalmak korát (1848—1860) A. Pugaud, a nemzeti eszme diadalmának korát (1860—1878) L. Eisenmann, az ipari fölemelkedés és gyarmati imperializmus idejét (1878—1904) H. Hauser, a fegyverkezést és a világháborút D. Pasquet dolgozza föl, míg a jelen állapotok ismertetésére szintén L. Eisenmann vállalkozott.

Nagy érdeklődéssel tekinthetünk azonban az újkori történet két köteté elé is. Az egyik — a sorozatban a 10-ik — a Francia befolyás korát tárgyalja a XVII. században és a modern tudomány keletkezését, a másik — a 12-ik — Európa szellemi és politikai újjászületését és az amerikai szabadságharcot. Mindkettőben érdekes lesz a szellemi tényezők fejlődésének tárgyalása Ph. Sagme tollából.

Egyelőre csak a vállalat ötödik köteté fekszik előttünk, a másik szerkesztőnek, L. Halphen nek a középkori történet szakavatott tudós tanárának tollából. A népvándorlás története ez, nem a szokott keretekben és formában. A hunok feltűnésével kezdi Európában, tehát a IV. század közepén

és a XI. századig halad, a szeldzsuk törökök ázsiai hódításáig. Így természetesen a germán népek nem állanak olyan kizárólagosan a tárgyulás középpontjában, mint az különösen német munkákban történni szokott.

A világháború óta a francia történetírásban némi germánellenes irányzat látszik érvényesülni. A nyár folyamán Oslóban tartott VI. nemzetközi kongresszuson Pirenne a középkor alakulásának megítélésében a revízió szükségéről hangzottarta és a germán népvándorlás átalakító hatását lekecsinyelve, az iszlámra mutatott rá, mint amely a középkor kialakítására döntő jelentőségű. Előadását azzal végezte: Mohammed nélkül nincs Nagy Károly. Ez az előadás azonban éleink ellentmondásokat váltott ki. Különösen Dopsch mutatott rá hiányaira, hangsúlyozva, hogy skandináv területen, ahol a kutatás az északi germán kultúrának olyan esodás emlékeit tárta föl, az előadó nézetét nem lehet szó nélkül elfogadni. A lengyel Halecky pedig Pirenne előadásából azt a következtetést vonta le, hogy a középkor csak akkor tekinthető kialakultnak, amikor már Kelet-Európa is berendezkedett, tehát körülbelül abban az időpontban, amelyet Halphen a népvándorlási kor lezárásán! Fölvesz.

Távolról sem akarnak ebbe a vitába belebocsájtkozni. A magyar szempont ugyan rámutathatna arra, hogy a bolgár és a magyar honfoglalással a keleti néparadat még nincs lezárva, hogy bessenyők, kúnok, tatárok és mongolok is kapcsolódnak az Ázsiából megindult vándorláshoz, de itt nincs helye ennek a kérdésnek. Fröntösvérel csak arra akartunk rámutatni, hogy Halphen már esztendőökkel e vita előtt, köriüthetül a Halecky-féle felfogásnak megfelelőleg oldotta meg a kérdést! Nem az ókor és középkor ezarióját tolta erre az időre hanem az átmeneti korszakot tolta ki a XI. századig; hiszen a népvándorlást eddig is átmeneti korszaknak tartották és a németek szívesen román-germán időszaknak is nevezték. Ez ellen a heosztás ellen nem is hozható fel az egyoldalság vagy elfogultság vádja, az nem mindenáron való változtatást, hanem kerülve a feltűnést, nyugodt és szélesebb körű megítélésen alapszik.

Az araboknak természetesen így módon elég tekintélyes méltóság jut, 90 lap, az egész kötet ötödrésze, de ott, ahol a régi római birodalom földarabolódásáról van szó, ez a méltóság semmiképp sem aránytalan. Több helyen érdemelt volna talán a keleti birodalom, amelynek történetével kissé mostohán bánt a szerző. A germán népek történetéről az olvasó nem kap olyan részletes képet, mint szokásos, de ez nem elfogultságból származó következmény, hanem az egész mű heosztásának természetes folyománya.

Ami hegmünket közelebről érdekel, az az a 10 lap, amit a szerző a bolgároknak és az a 12 lap, amit a magyaroknak szentel.

Összefoglaló munka nem mehet vissza az első forrásokra. Halphen is az irodalomból merít. Ismer több magyar munkát is: Csudayt, Marezollt, Paulert, Csánki; Árpád és az Árpádok c. művét, Szinyeít és Zichy tanulmányát a Nyelvtudományi Kézikönyvben, amelyet azonban Sauvageot kritikája alapján kalandosnak nyilvánít; különben azonban nagyrészt német könyvek után indul.

A magyarság beállítása egészen helyes, s amit külföldi munkákban nem mindig találunk meg, jóakarató. Különösen szépen szól a kereszténység felvételéről és arról a szerepről, amelyet a magyar állam azután Európában betöltött.

Néhány kérdésre mégis rá akarunk mutatni, amelyek egy eselleges második kiadásnál kijavíthatók: 323. l. egyszerűen átveszi egyes krónikák leírását, hogy a régi magyarok megisszák ellenségeik véréit és nyersen eszik a húst. — Ugyanott említi, hogy korbáccsal kellett őket harcba kergetni; ez az adat azonban 954-re, tehát már a békés foglalkozásra való áttérés korára és várostörtenre vonatkozik! Túl-ságosan keletre teszi lakhelyeiket, amikor a VIII. században Turkesztán vidékére helyezi őket (324. l.); semmi valószínűsége sincs annak, hogy az Etelközbe való átköltözés 15—20 éves lassú fejlődés eredménye volna. Amit Konstantinusból tudunk, ennek egyenesen ellentmond. A kalandosoknál jó lett volna hangsúlyozni, hogy ugyanazon évben többfelé kalandoznak, ami a kalandozások jellegének megítélése szempontjából szükséges (329. l.). Henrikkel a békét 924-ben kötötték, az kilenc évre szól (tehát nem 926-ban hét évre), de a bajorokra nem terjedt ki. 933 után csak Szászország-felé szűnek meg a támadások, viszont a 954-i hadjárat nagy arányait a német politikai háttér magyarázza meg, amelyet itt néhány szóval érinteni kellene.

Nagy érdeklődéssel tekintünk ezek után az új francia világtörténet (Peuples et civilisations) további kötetei elé, amelyek bizonyára nálunk is el fognak terjedni.

Domanovszky Sándor.

Alfons Dopsch: Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Gesammelte Aufsätze. Wien (Seidel u. Sohn) 1928. 8°, 620 l.

Dopsch Alfonsnak, kit különösen Budapesten tartott előadása óta nálunk is sokan ismernek, s akit Akadémiánk kültagjal sorába is megválasztott, hatvanadik születésnapján a bécsi egyetem aulájában tartott meleg ünnepség keretében, melyben Bécs egész tudományos világa résztvevett, szép új könyvet nyújtottak át tanítványai. A vastkos kötet eltér az ilyen alkalmakkor szokásos „Festschrift”-től, mert nem a tanítványok, hanem a mester értekezéseit tartalmazza. Nem mintha nem lennének Dopschnak, az ő nagy hírű szemináriumának tanítványai, kik hasonló ajándékkal tudtak volna

kedveskedni tanároknak. Nem egy közülük írt már a nemzetközi tudományos irodalomban is elismert munkát, hogy csak Hans Hirsch, Theodor Mayer és Erna Patzelt neveit említssem. A tanítványok inkább arra használták fel a jubileális alkalmat, hogy tudós tanáruk szétszórt és így nehezen használható kisebb munkáit gyűjték össze, mint hogy szaporítsák eggyel az „emlékkönyvek” özményt, melyek divergáló tartalmú és különböző értékű cikkeikről fogva hamar elmerülnek a feledésbe.

Dopsch tanítványai a kötet közrebocsátásával kétszeres szolgálatot tettek a történettudományoknak: megkönnyítették a jog- és alkotmány, valamint a gazdaságtörténettel foglalkozók munkáját és sikerült tudományos arcképet adtak mesterükről, ki ezeknek egyik legkiválóbb művelője. Bár a kötet 35 év munkásságának gyümölcseit gyűjti össze, s bár a közölt értekezések különböző tárgyúak, lehetetlen elolvasásuk után más benyomásra jutnunk, mint hogy itt oeltudatosan dolgozó, harmonikusan fejlődő tudós élme termékeivel állunk szemben, kiknek éles kritikája évtizedes meggyökereedett véleményeket döntött meg, s aki típusa az analízáló s mégis a szintézist is előmozdító pémet iskolának a Sicekek, Brunnerok, Mühlbacherok fajtájából.

A könyv első részében a túlyomóan alkotmány-, második részében a par excellence gazdaságtörténeti értekezések foglalnak helyet, ami azonban nem jelenti azt, hogy az elsők a gazdaságtörténésznek, az utóbbiak a jogtörténésznek nem nyújtanak sok tekintetben okulást, nem éjtik őt gondolkozóba. Ezek a történeti diszciplínák szorosan egymásra vannak utalva: a gazdaságtörténet a jogtörténetnek köszönheti megalapozását, a jog- és alkotmánytörténet nem egy problémáját csak a gazdaságtörténetnek sikerült, kielégítő módon megoldani. A kötet több cikke jelentősebb könyvekről írt bírálat, melyek azonban kiegészítésekkel önműllő értekezésekké váltak. Gazdag tartalmukat e helyen még futólag sem vehetjük át, csak utalok a legfőbb eredményekre, bár ez nem ad megfelelő képet a könyvben rejlő gondolatok gazdagságáról. Ez értekezések ereje éppen a részletekben a historikus módszerrel rejlik.

„Die Leudes und das Lebenswesen” című cikkben Brunnerrel szemben kimutatja, hogy a hűbériség már a Merovingkorban vette kezdetét. A „Die Grundherrenrechte der Karolingerzeit” az immunitás és az advocatia (Vogtei) sokat hánytorgatott kérdéseivel foglalkozik. Szerinte ez utóbbi intézmény még a római korból származik. Megcáfolja azt a nézetet, hogy a „Vogt”-okat Nagy Károly idejében a király és hivatalnokai nevezték ki, tehát mintegy államosították az intézményt. Nagy Károly az advocatiának csak az egyház érdekében való működését akarta biztosítani és teljesen az egyházjog szellemében járt el erre vonatkozó intézkedéseit.

ben. (21. l.) Egy másik értekezése: „Reformkirchen- und Landesherlichkeiten in Österreich“ — azon újításokról szól, melyeket az advocatia terén a területiális fejedelmek hozsítottak meg s kimutatja ezek szoros összefüggését a fejedelmi hatalom kifejlesztésére irányuló törekvésekkel. Bár Dopsehnek az osztrák „Landesherlichkeiten“ korai teljes kifejlődéséről szóló tanulását már megtámadták, annyit el kell ismerünk, hogy az ő érvei mégis erősebbek a korábbi okoskodásoknál, melyek mindent az osztrák hercegség határtartományi szerepéből akartak megmagyarázni. Egy cikkben azzal foglalkozik, hogy Albrecht, Habsburgi Rudolf fia hogyan járt el a fejedelmi hatalom kiépítésében, Kienleandó ebből a hercegi tanácsnak hivatali irányban való fejlődése, az átmenet a középkori alkotmányból az újabb felé. (97. és köv. ll.) Below feltűnést keltő könyvét „Der deutsche Staat des Mittelalters“ ugyanilyen cím alatt hosszasan ismerteti és Below-val együtt a felvilágosodás kora történeti szemléletének tulajdonítja azt az általános felfogást, mely szerint a középkor a pátriarchális és magánjogi rend kora volt, mellyel szemben a felvilágosodás korában újonnan fellépő modern állam fogalma áll. A jogtudomány történeti iskoláját is nagyon befolyásolta ez a nézet, mely ezen a réven lett általános érvényű. Mikor azután a történeti segédtudományok felvirágzása folytán az induktív módszer utat lát magának a dogmatikus történet szemlélettel szemben, először a jogtudományi kérdések tanulmányozásának elmélyülése következett le s csak utóbb merült fel a főprobléma, hogy vajjon a középkorban is volt-e igazi állam vagy e helyett a közjogi hatalom csak magánerek kifolyása volt-e. A régi elmélet a földbírtokban látta a modern állam embrióját. Ezzel a felfogással száll szembe elsősorban Below s hozzája csatlakozott. Below eredményeit több helyen kiegészítve, Dopseh is. Nagyon helyesen mutat rá Below könyvének egyik hiányára: nem tárgyalta az állam és az egyház viszonyát a középkorban, holott a két hatalom egymásra való kölcsönös hatása a középkori alkotmány egyik legfőbb sajátossága. (112. l.) Hangsúlyozza az uralkodók személyiségének fontosságát az alkotmánytörténelemben is, mely tényezőre az újabb univerzális irányú történetírás nem fordít elég figyelmet. (132. l.)

Három cikk - „Steuerpflicht und Immunität in Österreich“, „Zur Geschichte der patrimonialen Gewalten in Niederösterreich“, „Zur Geschichte der Finanzverwaltung Österreichs“ — az osztrák hercegség több fontos középkori alkotmánytörténelmi kérdéséről tisztázza. Így kimutatja az elsőben, hogy a rendes egyenes adók kivételének jogalapja a legfőbb bírói hatóság (hohe oder Landesgerichtsbarkheit) volt, nem pedig az advocatia vagy földesúri jogok, sem a hadi szolgálat. (181. l.) A másodiknak eredménye annak bebizonyítása, hogy a falusi bírúskodás (Dorfgerichtsbarkeit) szo-

rosan összefügg a földesúri hatósággal. E tanulmányok szerint — s ezt a magyar analógia miatt emele ki — a rendkívüli adó kivetése az osztrák hercegségben is a XIII. század első felében lett szükséges. (396. l.) A középkori osztrák pénzügyigazgatásról szólva bemutatja, hogy a fejedelmi hatalomnak hogyan sikerült a hűbérviséget a hivatal-szervezet terén megtörni, ezt mindinkább a fejedelemtől függővé tenni s így a tulajdonképeni hivatalnokai viszonyt meglerementeni. Az osztrák hercegségben aránylag korán — már a XIII. század végén — volt a pénzügyek terén aránylag fejlett hivatali szervezet. (498. és köv. ll.) Ezen és más újabb osztrák alkotmánytörténeti kutatások egyik fontos eredménye az a megállapítás is, hogy I. Miksa császár hivatali szervezete, mely joggal tekinthető Közép-Európa újabb-kori közigazgatásának alapjául, nem idegen, — mint eddig hitték, — burgundi minta szerint jött létre, hanem a Habsburgok egyes országáiban, különösen Tirolban már meglévő fejedelmi intézmények egyenes folytatása. (367. l.) Két cikk a csehországi németiségre vonatkozó történeti kérdésekkel foglalkozik, melynek egészséges törzséből való Dopsch is.

Nagyon tanulságos, hosszú cikk Sombart műszerűvé vált könyvének „Der moderne Kapitalismus” ismertetése. A mű középkori részét joggal részesíti előtérő híralatban. A megvetés, mellyel Sombart az eddigi gazdaságtörténet jogtörténeti megalapozására tekintett, nagyon megboszulta magát könyvében, melynek különösen a társadalmi viszonyokat tárgyaló része teljesen elhízott. Egy cikk az agrártörténeti források kiadásának kérdésével, egy másik a gazdaságtörténet módszertanával foglalkozik s annak szélesebb alapokra való fektetését, a segéd- és rokonudományok; a geopolitika, őstörténet, nyelvtörténet, papyruskutatás, az összehasonlító etnológia, a pénztörténet, de a szellemtörténet újabb eredményeinek felhasználását is sürgeti. (550 s. köv. ll.) A könyvet igen jó tárgymutató egészíti ki.

Azoknak, akik Dopschuak a Karoling-korról és az európai művelődésalapjairól szóló nagy munkáit ismerik, nem fogok újat mondani azzal, hogy ezen kisebb cikkeknak is főérdeme metodikai szempontból az evolúció hangsúlyozása, melyet szerinte még mindig nem vesznek eléggé figyelembe. A történeti fejlődésben nincsenek hirtelen változások, elemi katasztrófák, előzmények nélküli ugrások, de nincsen változatlan megállapodás sem. Nem jól érti meg Dopsch kutatásainak irányát az, aki azt hiszi, hogy ő csak a változatlant, az állandót akarja mindenütt kimutatni azon elvi alapon állva, hogy semmi új sincs a későbbi fejlődésben, aminek nyomait nem találók meg a korábbi korszakban.¹ Ő csak a kutatás

¹ Szükségesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy egy az utolsó füzetben megjelent bírálat írtében megjegyzésével (684. l.) a szerkesztőség nem ért

kereteinek lehetőleg nagy időbeli tágítását hangsúlyozza, nem uniformizál a történeti fejlődés egymásutánjában, hanem ellenkezőleg felhívja a különbségekre a figyelmet az egymásnélletti jelenségekben, kiűzi a jelszavak, a teoretikus formulák ellen. „Darwin korában — írja a pénzügyi- s általában a gazdaságtörténetről szólva — azt hitték, hogy állandó, lépcsőzetes haladást lehet kimutatni a primitív művelődési viszonyoktól kezdve egészen a legújabb korig úgy, hogy egy bizonyos korban általános, minden ország és nép számára egységes formula érvényes. Először tiszta terménygazdaság, azután pénzgazdaság, előbb társadalmi kötöttség (szolgaság), azután emelkedés a szabadság felé.” (360. l.) Dopsch nem akar új iskolát alapítani, melynek tagjai — iurant in verba magistri. Hiszen ő maga figyelmeztet a veszélyre, hogy „szilárd iskolai axiomák kialakulása aggasztó elfogultságot és egyoldalúságot okoz”. (216. l.) Hogy néha túllő-e a célon, azt még hosszas tudományos kutatás és vita van hivatva megállapítani s ha hangzanak is el ellene itt-ott rosszaló kritikák, sokkal nagyobb, túlhajomó azok száma, akik Dopsch tudományos működésében hálásan ismerik el a kritikai szellem megerősödését. Történetírásának módszere és szelleme csak akkor kifogásolható komolyan, ha nem a történeti adatok mérlegelésére, összefüggésük analízisére, hanem elgondolásokra akarjuk felépíteni az általa művelt történettudományi ágak rendszerét.

Eckhart Ferenc.

Kulischer, Josef: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I. Band Das Mittelalter. München u. Berlin. Verlag von R. Oldenbourg 1928 X + 351 l. 8°. (Below—Meincke: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte III. Abteilung.)

A könyv maga tulajdonképen fordítás. Az eredetileg orosz nyelven megírt munkának csak az első részét dolgozta át, írta meg újra az író német nyelven. Mint kézikönyv, a leningradi professzor munkája ideális segédkönyv, mint gazdaságtörténet — az első és mindeddig az egyetlen, mely nem akar több lenni gazdaságtörténetnél.

Ha összevetjük Köttschke pár évvel ezelőtt megjelent általános középkori gazdaságtörténetével, akaratlanul is Sombart mondására kell gondolnunk. Az eddigi összefoglaló munkákban — mondja a nagy közgazdász — jogi, társadalmi, alkotmánytörténeti szempontok uralkodtak, a gazdasági élet ábrázolása, éppen az, ami tisztán gazdaságtörténeti, mondhatni, egészen háttérbe szorult. Köttschke több mint 600 oldalas könyvének egyik bírálója nem riadt vissza az össze-

egyet, hogy tebát a szerkesztőség véleményét is az itt közölt ismertetés tükrözi vissza.

Szerk.

hasonlításról sem. Egybevetette az ú. n. bevezető, államszervezetről és társadalmi tagozódásról szóló fejezeteket a tulajdonképeni gazdaságtörténeti részek terjedelmével. A kissé talán tiszteletlen módszer eredménye meglepő volt: a könyvnek nagyobbik fele nem foglalkozott gazdaságtörténeti kérdésekkel. Bizonyára roppant szoros a kapcsolat egyrészt gazdaságtörténet — különösen annak egyes területei (pl. a földesúri birtok és népek helyzete) —, másrészt szociális tagozódás, jogi viszonyok között, de ez semmiképen sem indokolhatja nem-gazdaságtörténeti kérdések önálló tárgyalását. Nem lett volna e jobb, ha a gazdasági viszonyok ábrázolása közben történtek volna ezek a kitérések? Kulischer így járt el.

Kulischer másik érdeme, hogy elsősorban a közöst, az általánost emeli ki, azt, ami a középkori gazdasági életet tipikusan jellemzi. Mindig bizonyos ország viszonyait ismerjük meg, ez képviseli az általánost, és az így nyert kép köré csoportosítja a jellemző és lényeges, itt vagy ott mutatkozó eltéréseket. Ezzel az eljárással sikerült a történelem talaján maradnia, nem konstruál levegőbehangzó elméleteket: a kérdésekkel szembenálló elméletek ismertetése kapcsán munkája adatok alapján épült fel. Nyilvánvaló, hogy a főszerep egyszer Németországra, máskor Angliára esik, ha maga a szüntér Anglia, Németország, Franciaország, Olaszország területén túl nem is terjed ki. Ezzel a módszerrel szemben Kötzschke minden fejezetben belül az egyes országokon iskolás rendben vonul végig, kezdi Németországgal, s végzi Magyarországgal — aminek következtében könyvében számos ismétléssel találkozunk.

Túlsgósok sok újat, valami genitálisan szemléltető vonalvezetést természetesen Kulischer könyvétől sem kívánhatunk. Korántsem szabad azonban azt gondolni, hogy gazdaságtörténete elvek és tények monoton regisztrálásában merül ki. Ami könyvét szimpatikussá teszi, az éppen szellemének hátsorsága. Könyve határozott eredményeket és útveket nyújt. Röviden, pár szóval foglal össze és ismerteti, jellemző elméleteket, s találó megjegyzésekben mutat rá a fennálló magyarázat elégtelenségére. Szinte minden sorában megcsillan a realitás iránt való érzékenység, a legfontosabb kérdések is átlátszó lesz, a megoldás egyszerű, ha nem is mély: gondolkodása nem annyira szellemes, mint inkább józan.

Sokszor bizony túlságosan megtépzazza illuzióinkat, nem nagyon szépítget, nincs nagyon a dolgoktól elragadtatva (pl. a régi romantikus felfogással szemben a céhek önző szükségültségének rajza): ez volt, tehát ez van. Itt-ott valóban szakítlan örömmel mutat rá a tények tanúsodására. (Pl. amikor az egyház felfogását a kamuffal szemben ismerteti, s hogy miképp festett a tilalom a „valóságban“). Magára a módszerre szolgáljon ez a kis mutató: A középkori parasztelel

rajza közben megemlíti, hogy vannak adatok, melyek a parasztok szűkös életéről, mások ellenkezőleg, mértéktelen evés-ivásról, kikapongásról és uraskodásról számolnak be. Azt mondja, ezek a tények egymással összhangba hozhatók, mert „ein hartes, entbehrungsreiches Leben im allgemeinen und grosse Ausgaben für Speise und Trank, wie auch für Kleidung an Festtagen, bei Hochzeiten, Taufen, Kirchweihen, müssen recht wohl zusammen.“ (161. l.) A tudákos-ság bizonyára nem appellált volna az életre.

Munkájának első kötete, mely a középkort öleli fel (a második kötet valaminek később fog megjelenni), két részre oszlik: az első a korai középkort (Julius Caesartól a XI. századig) tartalmazza, a második szól tulajdonképen a középkorról és annak késői szakaról (a XII. XV. század). Egy bevezető kép nagy vonásokban jellemzi a korai középkor gazdasági életét. Itt fenntartja a Bücher által megállapított „geschlossene Hauswirtschaft“ fogalmát. A Caesar és Tacitus korabeli mezőgazdasági viszonyokról megállapítja, hogy a földművelést irték már a germánok. Állást foglal a Markgenossenschaft mellett, tagadja, hogy a „Sondereigentum an Grund und Boden“ kifejlődött volna – viszont elismeri, hogy a földesnőség elemei már Tacitus korában megvoltak. A közsabadokat nem irtotta ki egészen a nagyhirtok, mely szörbirtoklást mutat (Dopsch), s ami szervezést illeti: nem volt egyéb, mint „ein Konglomerat aus zahlreichen Kleinbetrieben, das weder in technischer, noch in wirtschaftlicher Hinsicht irgendwelche bedeutendere Fortschritte gegenüber den früheren Zuständen aufweisen konnte.“ (56. l.) Az ipar nem dolgozott e korban pinera, bár voltak vándoriparosok is. Nagy általánosságban a kereskedelem, az árucseré még alig volt kifejlődve. A másik korszakban a csere a gazdaság alapja lett „und zwar nicht bloss der städtischen sondern auch der Wirtschaft auf dem Lande, indem sowohl der Grundherr als auch der Bauer für den Markt zu produzieren begannen.“ (100. l.) A robotszolgálatokon nyugvó „Villikationsverfassung“ felhólik, kifejlődnek a hárletrendszerek, a nagyhirtok általakul meghatározott évi pénzjövodelemre támaszkodó gazdálkodással. Ez és a pénzgazdálkodás segítette elő a parasztok helyzetének fokozatos javulását. Külön fejezetben szól a parasztlázadásokról, melyet a mezőgazdaság és a parasztélet ábrázolása zár le. A könyvnek egész másik fele a városi élet, az ipar, kereskedelem, a közlekedés, a pénzkereskedelem és a hitellüggek előadására van szentelve. Elveti azt a nézetet, mintha a középkori város nem ismert volna lényeges vagyonkülönbségeket. (175. l.) Sőt ellenkezőleg, rámutat a vagyon egészenegyenlőségre. Részletesen tárgyalja a céhek kialakulását, s Below mellé áll, miként a nagy- és kiskereskedő kérdésében is őt követi. Tagadja, hogy csak zsidók és lon

hardok foglalkoztak hitelüzletekkel. Ezek a fejezetek a legtanulságosabbak -- s értéküket emeli még, hogy Kötzsheke kézikönyvében éppen a városi élettel kapcsolatos kérdések vannak túlrőviden tárgyolva. Váczy Péter.

Áldásy Antal: Zsigmond király és Spanyolország, Székfoglaló értekezés, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1927, 8. 127. II.

Áldásy Antal munkásságának legsajátosabb területe az az időszak, amely az erkölcsi és politikai alapjaitban amugy is megkérdőjelezhetően meggyengült pápáságnak két, majd három olmedientúrára történt oszlását, tehát az u. u. nagy schisma korát, továbbá az így felmerülő ezer haj és visszacsúcs törvénytörések eszközeivel leendő orvoslását célzó törekvések idejét, nagyjában a XV-ik század első felét öleli fel. Nem mondjuk ezzel, hogy ezen az -- egyébként zárt és kerek egészet alkotó -- korszakon kívül nem terjedt volna történelmi működése, vagy érdeklődése, még ha kizárólag a nem magyar vonatkozású középkori világtörténetet vesszük is. Azt pedig mindenki tudja, hogy tudós működésének terjedelemben talán túlnyomóan nagyobb fele, s az, amelyet a magyar közönség valószínűleg jobban ismer, ezen a területen kívül, a magyar és rokon heraldika, genealogia és líbriográfia körébe esik, ahol sok tekintetben egészen alapvető kulató, s ami ezzel gyakran egyenértékű, szervező munkát végzett. Valóban mintaszerű oklevél- és regesta-publikációiról, levéltárosi és tanári működéséről nem is szólva. Mégis, talán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy főbbirányú működésének elágazásai közül éppen a fent körülírt korszak tanulmánya áll legközelebb szívéhez. Mint fiatal ember, ezen a téren kezdte tudós működését, s tudományos pályája minden kiemelkedőbb fázisát egy-egy ide vonatkozó dolgozat jelzi, melyek jórészt a Tudományos Akadémiában, illetve a Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályában kerültek eredetileg előadásra. Mintha jelezni akarta volna ezzel is, hogy amikor minden külső befolyástól menten, egyedül a maga hajlandóságára hallgatva, választja témáit, akkor első sorban középkori világtörténelmi kérdések, s főként az említett időszak problémáit érdeklik. Talán nem csupán a véletlen dolga ez. Talán közrejátszott az a körülmény is, hogy nálunk nehezen képzelhető népszerűtlenebb kutatási ág, mint éppen a középkori egyetemes történet, s aki ezzel nem csupán mint olvasó akar foglalkozni, vagy nem akar a saját maga kiindója lenni, csak akkor hallathatja szavát, ha oly magas pódium áll rendelkezésére, mint az Akadémia felolvasószéke, vagy hasonló -- igen gyérszámú -- intézmény, mely a közönség divatjaira való tekintettel menten a tudományt tényleg önmagáért műveli.

Nagy kár pedig, hogy ez így van. Mert ezekből az ő

értékre és terjedeleme persze különböző dolgozataiból egy imponáló elgondolás látszik kibontakozni: megrajzolni Zsigmond külpolitikáját, nemzetközi kapcsolatait legalább főbb vonásaiban, vezetőfonalat adni annak a kornak diplomáciai történésehez, amelyben a középkor nagy politikai és eszmei elgondolása: a nyugati kereszténység egysége talán utoljára lép fel, mint elevenen ható erő a középkor folyamán, a szent római német birodalom külső alakjában. Tudjuk, hogy ehhez a grandiózus kísérlethez az erőt Zsigmondnak jórésztben Magyarország adta. Ez a tény, bár elmosódóan, mutatkozik Zsigmond nemzetközi politikájának külsőségeiben is. Kétségtelen azonban, hogy ha ennek a kornak, Zsigmond külpolitikájának történetét részleteiben is jobban ismerjük, mint ahogy a ma rendelkezésre álló éppen nem gyér források alapján ismerjük, nem csupán több nyomát látnók annak a szerepnek, amelyet a magyar elem a középkori világ emez univerzális törekvéseiben játszott, de meglátnók a gyökereit sok magyar intézménynek is, amelyek, Zsigmond korában lépve fel, a késői, majd nem legutóbbi időkig jelentős szerepet játszottak a nemzet életében. De még ha ez a várakozásunk esalóka lenne is, Zsigmond törekvései az egyházi egység helyreállítására már azért is kell hogy érdekelnének bennünket, mert ez egység nélkül elképzelhetetlen lenne az a szerep, amelyet a papság játszott Magyarországnak a félhold ellen vívott küzdelmében. A Hunyadiak ebben a tekintetben — s tán másban is — a Zsigmond fáradozásainak gyümölcseit aratták, a pápaság ekkor fizette vissza azokat az áldozatokat, amelyeket a magyarság Zsigmond alatt az egyház egysége érdekében hozott. Azok a problémák tehát, amelyekre Áldásy, mint a késő középkor kutatója, elsősorban fordít figyelmet, eminenter magyar érdekek, s csak sajnálnunk lehet, hogy egész működését ide koncentrálva, eddig összefoglaló előadást erről nem adott. A fentebb elmondottakból folyik, hogy a felelősség ezért nem őt terhel, s tekintve az ő munkakedvét és munkaképességét, reméljük, hogy ezt a feladatot megoldatlanul nem hagyja: részlelmunkáit egybefogva és kibővíve, kiegészítve, megírja Zsigmond nemzetközi politikájának összefoglaló történetét. Magyar feladat lenne ez, s benne a tárgyi tudás, a korszak s a főszereplő lelkének megőrzése egyaránt megvan.

Áldásy dolgozása módja ebben az értekezésében nagyjában az, mint az előzőekben. Ismeri jól a forrásokat, de épp oly jól tudja az értékük közti különbséget is. Nem maniakusan a terjedelmes, öncéllá való bibliográfiának, ami különösen a háborúelőtti német szakirodalmat alig élvezhetővé és át nem tekinthetővé tette a túllengő jegyzetelés révén. Ha ő valamit idéz, az az idézet tényleg mond valami lényegeset, s azokkal a forrásokkal, amiket ő megnevez, tényleg érdemes megismerkedni. Az sem célja elsősorban, hogy mindenáron

új anyagot hozzon napvilágra. Különbösen azok a gyűjtemények, amelyek nekünk magyaroknak ma könnyebben hozzáférhetők, nem sok újat ígérnek. Ertem alattuk az osztrák és olasz területen fennmaradt emlékeket. Póthasz nálla ellenben az eddig kellően alig ismert Thallóczy gyűjteményt. (V. ö. például 37—38. lap.) Ez ez helyes is. Ezek a — kiadott vagy kiadatlan — gyűjtemények annyi újat tartalmaznak, annyira csak nyers, jórésztben ismeretlen matéria voltak maig, hogy a mai nohezebb idők kutatójának elég feladatot nyújt ezek rendszeres feldolgozása, s jó munkát végez, aki rendszeresen feldolgozza azt az anyagot, melyet egy boldogabb kor emberei, bőségében az időnek s az anyagi eszközöknek, csendes évtizedeken keresztül összehordtak.

Ami ezekben a lényeges forrásokban lényeges adat van, azt a szerző példás methodikával rövid, de egészen világos képpé fogja össze. Aki ezt a könyvet olvassa, annak tiszta és megbízható fogalma van arról, hogyan lett XIII. Benedek, a spanyol pápa, súlytalan tényező az egyház egységének kivívására irányuló küzdelemben. Ez, I. i. Zsigmond előzetes tárgyalásai és perpignanai utazása a dereka a könyvnek. Az utolsó oldalakon olvasunk Zsigmond spanyol érintkezéseiről — a címnek megfelelően — más, éppen magyar szempontból néha igen érdekes dolgokat, a főtéma azonban az, amelyet fent említettünk. Sajnáljuk, hogy azon — Thallóczy gyűjteményből származó — leveleket, melyek lényegét a szerző a 118. lap 1) jegyzetében közli, egész terjedelmükben nem olvashatjuk. Még inkább áll ez az Országos Levéltár Dl. 10.389. és 10.390. számú okleveleiről, melyekre a jegyzet, tartalmukat röviden jelezve, utal. Patek Ferenc.

Michel Lhéritier: Pour une mise au point générale de l'histoire du XVIIIe siècle. Paris. Extrait du numéro 10 de la „Revue d'histoire moderne“ 1927. 8°. 20 l.

Franciaországban 1925-ben új tantervet hoztak be. Ez a történelmi anyag beosztását is lényegesen megváltoztatta s a régebbi anyag lejjebb szorításával a legújabb kor történetének biztosított több teret. A korábbi 1902. évi tanterv szerint a *seconde*-ban még 1715-től 1815-ig tanították a történelmet, míg az új szerint erre az osztályra az 1610-től 1787-ig terjedő anyag jut. Ez új tankönyveket is tett szükségessé s ez indította Lhéritiert, aki a XVIII. század specialistája, a fenti füzet közzétételére, amely egyben a legújabb tudományos irodalom alapján az eredményekben beállott változásokra való utalásokkal bizonyos irányításokat tartalmaz a tanárok részére, hogy e kor előadását milyen szempontok szerint tárgyalják.

Nagyon tanulmányosnak a kitünő szerzőnek ezek a megjegyzései; különösen a külső politika alakulását és a nyugati államok történetét illetőleg. A mi viszonylatunkban 11. Jé-

zsetet Mária Terézia rovására túlértékeli. Azt a megállapítást, hogy a Julajdonképeni Ausztriában talán II. József reformjai tolták el a forradalom kitörését 1848-ig, nem mernök aláírni.

A kis füzet a francia történeti oktatásban nagy változásokat jelent. A korábbi francia tankönyvekkel szemben új szellemet jelentenek az ilyen bejelentések: *L'histoire anecdotique ne nous suffit plus, vagy: nous nous garderons de peindre des portraits qui interrompent le récit, et nous renoucerons à donner des biographies.* A nemzetek kölcsönös megértése szempontjából pedig nagy jelentősége van Lhéritier ama kijelentésének, hogy az idegen népek történetének megértéséhez a tankönyvíróknak az illető népek irodalmához kell fordulniok.

Érme, a módszerben a franciák kénytelenek a korábbi tradíciókkal szemben változtatásokra, amelyeket a megnövekedett anyag diktál. A mi speciális helyzetünkben mi már régebben kénytelenek voltunk a paramosóból szempontoknak engedni, s ezért a mi könyveink talán inkább megközelítettek azt a célt, hogy a fejlődés általános vonásait egyszerűen összefoglalják. Nálunk már nem lehetne fölvetni azt az óhajt, hogy a XVIII. század főrekvésait nemcsak államok szerint, hanem egységes jellemzésben is meg kell ismertetni. Igaz, hogy ezt az előnyt mi viszont azzal fizetjük meg, hogy a különböző országok fejlődésében kevésbé tudjuk különböztetni a különbségeket, azt ami a fejlődésben ott nemzeti.

D. S.

Max Braunbach: Max Franz von Österreich. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster. Münster, 1925. Asehendorf, 8°. 486. l.

A német tudományos irodalom programmszerűsége mellett, amely a történetírásban is az egyetemes érdeklődésre számot tartó problémának mellett, de éppen azok megoldásának alátámasztására, rendszerint nem hagyja figyelmen kívül a helytörténeti, a biográfiai és az azzal szorosabban összefüggő egyéb kérdéseket sem, szinte érthetetlen, hogy az utolsó kölni választófejedelmnek, Miksa Ferenc főhercegnek, Mária Terézia legfiatalabb gyermekének eddig nem akadt életrajzírója. Pedig Miksa Ferenc életének változatos pályája, amely szélesebb területeken mozgott és valóban sorsdöntő időkre esett, megérdemelné akkor is íróját, ha vele nem az utolsó kölni egyházi választófejedelem szállt volna sírba, akinek elmúlása egy ezresztendő, a középkorból szinte anakkronizmusként fennmaradt intézmény megszűnését jelentette.

Miksa Ferenc 1756 december 8-án született és Mária Teréziának tizenhatodik gyermeke volt. Fiatal korában a katonai pályára szánták és két esztendői nyugateurópai és

Itáliai utazás után, 1776-ban, a katonaeletet Szombathelyen meg is kezdte. De két esztendő múlva egészsége annyira hanyatlott, hogy a katonai pályáról végkép le kellett mondania, amivel megszűnt az a lehetőség is, hogy Magyarország katonai fő kormányzója legyen, pedig erre volt szánva már katonai pályájának kezdetétől fogva. A főherceg azután felgyógyulva, a hajlamainak sokkal megfelelőbb papi pályára lépett. Ez az elhatározása megnyitotta számára a szent birodalom területén elérhető legmagasabb egyházi méltóságok egyikét is, mert a kölni káptalan 1780 augusztusában, Poroszország heves ellenzése dacára, utódlási joggal, az elagott Miksa Frigyes érsek választófejedelem condjutorává választotta. Miksa főherceg 1784 tavaszán foglalta el trónját és legfőbb gondját az egyházi fejedelemségekben, így a költöbben is, meglehetősen elhanyagolt közigazgatás és tanügy képezte, amelyeknek a megújításán, gondosan kiválasztott munkatársak segítségével, uralkodásának rövid másfél évtizede alatt, valóban eredménnyel is fáradozott.

Egyházipolitikai felfogásának valósággal próbaköve volt állásfoglalása a nunciusi jogkör értelmezése körül a pápa és a német egyházfejedelmek között támadt összeütközésben és ennek folyományaképpen eszakkozása az ú. n. enusi pontifikátókhoz. Állásfoglalása dacára is, amely tulajdonképpen logikus következménye volt annak az ellenmondásnak, amely az egyházi választófejedelemek kettős, spirituális és temporális jellegéből önként adódott, még sem volt a josephinizmus híve és bátyja egyházipolitikai reformterveitől mindig távol állott. A jó közigazgatás és az eredményes népoktatás hathatós támogatása azonban közös vonás mindkettőjük uralkodói működésének.

A francia forradalomnak már az első hullámai elhorrítással fenyegették a választófejedelemséget, amely rövidesen hadszíntérré lett. A francia forradalmi seregek győzelmei Köln területi épségét veszélyeztették, s a campoforniói béke a választófejedelemet a Rajna balpartján lévő területekről való lemondásra kényszerítette. Az új koalíciós háború új megpróbáltatások elé állította a választófejedelem szept. A Innevillei béke pedig már az egyházi választófejedelem létalapjait ingatta meg, a secularisatio elkerülhetetlennek látszott. A sors ettől a csapástól azonban megkímélte Miksa Ferencet, mert a betegeskedő fejedelemet Bécsben, 1801 július 26-án szenvedéséitől és a sors csapásaitól megváltotta a halál.

Reubach munkájának bírálója nehéz feladattal áll szemben. A kritika élét a szerző maga veszi el azzal, amikor előszavában felsorolja azokat a nehézségeket, amelyekkel munkája megírásakor, az inflációs idők legsúlyosabb éveiben meg kellett küzdenie. Különösen az anyag összegyűjtése körül merültek fel leküzdhetetlen akadályok. A viszonyok

miatt esupán a münsteri és a düsseldorfi állami, a kölni érsekség történeti levéltáraiban, valamint a bonni egyetemi könyvtár kéziratgyűjteményében kutatható személyesen. Már a gazdag anyagot ígérő bécsi állami levéltárban Braubach nemcsak hogy személyesen nem kutatható, hanem egy kisebb terjedelmű anyagból (Miksa Ferenc levelezése Metternichkel, Schallal és Florottal) eltekintve a bizonytalan idők miatt, több levéltári anyagot még kikölesönzés útján sem volt alkalma feldolgozni. Ezen, a szerző akaratán kívül túlnadt hiányon kívül, amelyről előszavában lekiáltóerősen be is számol, feltűnő, hogy sehol sem utal arra, hogy munkájánál a római levéltárakat is figyelmen kívül hagyta kényszerűlt. Pedig a bécsi és a kölni pápai nunciusok jelentései elsősorban Miksa Ferenc egyházpolitikai felfogását illetően, elsőrendű fontosságúak. Garampi bécsi nuncius például 1780-84 közt, összefoglaló jelentésében állandóan külön fejezetet szentel a coadjutor főhercegnek, az általa elmondottak nagyon sok jellemző és fontos adattal járulnak nemcsak Miksa Ferenc életrajzához, de személyével kapcsolatosan az udvarnál uralkodó különböző egyházi és politikai áramlatok megismeréséhez is. Ezeknek, valamint a bécsi állami levéltár Romána anyagának felhasználásával éppen Miksa Ferenc fiatalabb éveinek ma kissé hézagos képét lehetne volna teljesebbé. (A főherceg 1775-i római útjára vonatkozólag, amelyet Braubach csak futólag említ, v. ö. Századok, 1928, 535—750. ll.). Azonban az anyaggyűjtés teljességének ezen kétségkívül meglévő, de a viszonyok miatt érthető és menthető hiányai dacára is, Braubach nagyon jó munkát végzett. Az okiratos anyag hiányait a nagy gondtal összeszedett irodalom alapos felhasználásával igyekezett pótolni. Széleskörű egyházi és helytörténeti ismeretei pedig a feldolgozás kritikai nehézségein segítettek át. Egyik kritikusa, Franz Schnabel (Historische Zeitschrift, Band 136 (1927) 355—7. ll.), azzal, a német történeti kritikában egyébként meglehetősen szokatlan váddal sújtja, hogy túlságosan terjengős. Mi inkább azt hisszük, hogy a túlságosan egyoldalú forrásanyag használata, amelyről fentebb szóltunk, okoz több helyütt észrevehető, az értékelést is befolyásoló hiányokat. Mi inkább Braubach egy másik kritikussával, Otto Redlichel (Historische Vierteljahrschrift, 1927, 100-2. ll.) tartunk, aki Miksa Ferenc életrajzát kitűnő és hasznos munkának mondja. Egyúttal azon reményének is kifejezést ad, hogy Braubach ki fogja adni a választófejedelem levelezését is. Reméljük, hogy Braubach ekkor nem hagyja majd figyelmen kívül a bécsi és a római levéltárak most sajnálatosan mellőzött anyagát sem, amelyek méltó és egyben szükséges kiegészítésül szolgálnak majd mestani jeles munkájához.

Tóth László,

Folyóiratszemle.

Budapesti Szemle. 1926 január. *Gróf Klebelsberg Kuno: Magyar kultúrpolitika a háború után.* A Collegium Hungaricum felállítása ügyében Berlinben tett látogatás alkalmából a Friedrich Wilhelm Egyetem aula-jában tartott beszéd. — *Magyary Géza: A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar jogtudomány.* Jogtudományunk már az Akadémia megalapítása előtt igen fejlett, a tekintélyes nagysági szakirodalom azonban illegennyelvű s szellemileg nem felelt meg a kor felfogásának. A tanulmány kifejti, hogyan indult meg, az Akadémia működésének behatása alatt, mindkét irányban előnyös fejlődés; hogy foglalta el a latin helyét a nemzeti nyelv a téren is, hogy szült hozzá jogrendszerünk a reformtörvények korának szelleméhez s hogyan érvényesült az Akadémia irányító befolyása jogtudományunk további alakulására. — *Császár Elemér: Bayer József emlékezete.* (I. közlemény.) Bayer életrajza s a magyar irodalom- és műtörténet téren kifejtett hatalmas írói munkásságának ismertetése s múlt század fordulójáig. — *Balogh József: Klasszikus műveltségünk és a keresztény latinság.* *Radó Antal: Lény, a műfordító.* — *Balogh Jenő: Gróf Széchenyi István osztrák munkái.* A Magyar Történelmi Társulat kiadásában megjelent sorozatról, különösen a Viszota Gyula által szerkesztett *Naplók I. kötete*ről szól. — *Vértes József: Újabb adatok gróf Széchenyi István első szerepléséről.* „Privatbibliothek“- és „Staatskonferenz“-névtárat közöl Széchenyinek az 1825. évi országgyűlésen való részvételére vonatkozólag. — A „Tudomány” című rovatban Kenedy Géza *Attilio Vigevano* könyvét (*La legione Ungherese in Italia*), Karl Lajos pedag. *Eckhardt Sándor* munkáját (*A francia forradalom ezmei Magyarországon*) ismerteti.

Február. *Mitravics Gyula. Gyulai Pál* esztétikája. — *Kálmán Károly: Az erdők fenntartásának nemzetközi biztosítása.* — *Császár Elemér: Bayer József emlékezete.* (II. közlemény.) A januári számban megkezdett életrajz folytatása és befejezése. — *Magyary Zoltán: A magyar tudomány nemzetközi helyzete.* Abból az alkalomból, hogy a M. T. Akadémia rectoriumára a világháború után először gyűlések össze Budapesten nagy-számú, részben volt olaszokból álló delegátusai, perspektívát igyekeznek nyújtani a magyar tudománynak a tudomány nemzetközi viszonyaiiban való megítélésére. Tájékoztatót ad a tudományos kutatás, a tudományos munka megszervezése s az eredmények módszeres összegyűjtésére terén a külföldön a legutóbbi években megindult magyaranyú tevékenységről s a magyar tudománypolitikának a bekapcsolódásra irányuló törekvéseiről. — *Csiksz Béla: Franciaország állami pénzügyei és Cullman kibontakozási kísérlete.*

Március. *Angyal Dávid: Gyulai Pál, a kritikus.* Azon lelki folyamatot feleli, ahogyan az előbb költő-beszélyirő Gyulai az értékezés és esszé írás hajlott, illetőleg az irodalmi kritikának szerelbe magát. — *Takács Sándor. A magyar főszérség praetória.* A mohácsi vész után a megbénult magyar gazdasági életnek jóformán csak egy jévedelmező ága maradt, a kivételi márkakereskedelem ami egyúttal a hazai kamaráknak is igen tekintélyes jévedelmet hajtott. A bécsi kormányzások azonban évezredekön át mindent elkövettek, hogy ennek hasznát Ausztriának szerezzeék meg. A legforgalmasabb hármezadokat ezért az onkos tartományokba helyezték át — amivel a magyarországi kamarákat állandó pénzülelemgri-kárhoztatták —, másfelől az ausztriai és délnémet birodalmi városokat arra kényeserítették, hogy vágómárhaszükségletüket ne közvetlenül Magyarországból, magyar tőzseréktől, hanem a fölesztópiacé tótt Bécs kereskedőtől vásárolják. Ez; később, állami támogatást élvező, monopolizált állatkivitel társaságok szervezésével, a német nyelvterületek forgalmából

a magyar tözséreket egészen kiszorították. Minthogy viszont az Itália felé irányuló meghaladás, kivételülösen jurett olasz appaldatorok kapták bérbe, a hajdan oly gazdag magyar narchukernskodó-osztály elsorvadt s a XVIII. század elejére teljesen eltűnt, átadván helyét a külföldi kivitel vállalkozások német, rác és oroszny bevásárlóinak. — *Korn's Gyula: A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia.* A Magyar Tudós Társaság általános programjához képest, a filozófia szakosztály, megalakulása után először is a tudományág műszavainak összegyűjtéséhez és rögzítéséhez kezdett. Továbbnyugra a műnyuly megteremtésén tö: a szorosabbra vett filozófia és filozófia-történeti iradalomra, sőt neveléstudományunkra is fejlesztőleg hatott. Szerző: a külföldi szellem áronlatokkal kapcsolatban — a XIX. század folyamán Magyarországon uralkodott filozófia irányokat s filozófiatudományunk kibontakozását ismerteti. — *Ildkány István: A közéleti nyírástestének okai a modern társadalomban.* — Az „Irodalom és Tudomány” rovatában i. *Hóman Bálint Hómóna és háhnygyománny* című tanulmányáról szól.

Aprilis, Lukács Imre: A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar történettudomány. A XVIII. századból kezdtek után a források módszeres vizsgálataán alapuló történetírásunk megszokott s az Akadémia megalakulása idején voltaképen tudományos szempontból, vett történetírásunk nem voltak. Ehhez képest a történettudományi osztály működését a külföldi szakirodalom kiválóbb alkotásainak lefordításával kezdte, amivel a feldolgozás technikájára példát nyújtott, másfelől magyar olvasóközönséget teremtett igyekezett. Egyfeljűleg, a lehetőséghöz képest, a magyar történelmi forrásainak összegyűjtését is szorgalmazta, e téren azonban nagy eredmények csak a forradalom után mutatkoztak. Az abszolútizmus idején s azóta is számos gyűjteményes munka jelent meg s nagy jelentőségű forráspublikációk vettek kezdetüket, közöttük a Magyar Történelmi Tár (1855), a Monumenta Hungariae Historica (1857) stb., stb. értékes sorozata. A forrásanyag hozzáférhetővé tételén kívül a történeti kutatáshoz szükséges segédkönyvek, a témakörbe vágó értekezések s fordítások seregének elvezetése által az Akadémia, illetőleg a Történelmi Bizottságtörténettudományunk fejlesztésére s fejlődésére döntő hatást gyakorolt. *Mátsa József: A parlament reformja.* — *Balogh József.*

Adolf von Harnack. — Csékey István: Az ézet köztársaság alkotmánya és állápolatának helyzete. — *Nagy Miklós: Világostól Trianonig.* (Első közlemény.) Pethő Sándor közismert munkáját vszi alapos vizsgálata alá kimutatja a könyvben található félreértéseket és hiányokat. — Irodalom”. Wildner Ödön. *Georges Girard: La jeunesse d Anatole France.* ismertetés.

Május. *Gaal Jenő: A magyarországi nemzeti érzelésben való egyrálte világszeret.* Apponyi Alkari grófró. szál nyolevanadik születésnapja alkalmából. — *Bárdi Wlaszár Gyula: A kisbányai jayrdélem és a nemzetek szövetsége.* *Zetorich Koraül. Képek a vasút történetéből.* Összeállítások a lófogató és a gőzvezető járművek gyorsasága között: a nagyobb ellenállású vas- és acélöntvények alkalmazásának jelentősége a közlekedés biztonságának növekedésére; mozaikok a vasút éstörténetéből. — *Papp Ferenc: Gyulai költészetnek értékel.* — *Nagy Miklós: Világostól Trianonig.* (Második közlemény.) — A „Tudomány” rovatban *Árd Pál Lukács Imrenek A szentnéri béke története és akien tára v.* munkájáról szól.

Június. *Berezsegy Albert: Gyulai Pál emléke.* (Megnyitó beszéd a M. T. Akadémia Gyula-emlékünyvén.) — *Ferenzy Zoltán: Deák egy ismeretlen felirata.* A nagy károlyi beszéd miatt óta-porbe fogott Wesselyi védelmében kezdettől fogva jelentős szerepet játszott Deák, Wesselyi elítélésében után, súlyos feliratot szerkesztett, melyet Zala megye rendinek közgyűlése márványra lett. A felirat a legutóbbi két évtized ree-

ményet áttekintve, teljes képet terjeszt az uralkodó róla a kormányzat és a kirónához feltétlenül ragaszkodó nemzet közötti ezerarcúellen viszonyról és a kormányzat hibás ezellenéről, ami specialisan a per folyamán tapasztalt inkonzys és szabálytalan intézkedésekben is megnyilatkozott. A felirat az udvarnál mily benyomást gyakorolt a hozzájárult alhoz, hogy a kormány a törvénytelen ítéletek ügyében hamarosan engedett. — *Kenedy Útza: Háború és népszaporodás.* — *Nagy Miklós: Világtól Trianoniaig.* (Harmadik közlemény.) — A fenti című könyv bírálatának befejezése. — *Barabási Kun József: A magyar közjog új tankönyve.* Tomcsányi Mór munkájával foglalkozik. — Az „Irodalom” rovatában ky—a az *Ádý-tradalom* újabb tomkeit ismerteti.

Revue des Etudes Hongroises et Finno-ougriennes. 1927. Nos 1—2. *Eckhart Ferenc. Introduction à l'histoire hongroise.* Magyarul megjelent „Bevezetés a magyar történelembé” címen (Pécs, Tnd. Gyujt.). Ezáltal azonban kibővített bibliográfiát ad a szerző és a franciaikat érdeklő mozzanatokkal részletesebben foglalkozik. — *Sztrnyei Ferenc: Le romantisme français et le roman hongrois avant 1848.* Részlet a szerző „Novella és regényirodalmunk fejlődése a szabadságharcig” című munkájából. — *Emile Haraszti: Les hussards hongrois en Alsace (Clément Harth).* Magyarul: M. Könyvsz. 1926. 31. — *Thiesemann Tinádar. Erasmus en Hongrie.* (Móhács és Erasmus c. tanulmány alapján: Minerva, 1923.) — *Lász Lajos: L'inspiration française dans le protestantisme hongrois III.* Bénédict Pictet magyarorezig. hatásával foglalkozik. Eletrajzában elmondja, hogy a magyar protestáns diákokra is kiterjeszti védő jártfogását, egy Eszei nevű hallgatót hozzásegít tanulmányai folytatásához. Pictet magyarországi befolyását a sok fordítás felsorolásával bizonyítja.

Barabási Zoltán: H. F. Amiel, traducteur de Pictet. Eckhardt Sándor: Voltaire, Michel et la catastrophe hongroise de 1526. A mohácsi gyászemlékünnepel kapcsolatban ír Voltaire nek a veszes eseményre vonatkozó állásfoglalásáról. Ismerteti az *Annales de l'Empire* és az *Essais sur les moeurs* idevágó részeit, ahol Voltaire rokonszenvvel ír a magyarokról. A cikk felveti a kérdést, hol kell keresni Voltaire forrásait. Az egyikre a II. Rákóczi Fővár környzetéből kikerült *Histoire des Révolutions de Hongrie* (Amsterdam ou La Haye, 1739) c. könyvben mutat rá Innen veszi Voltaire a jehégyesség elnyomására, a magyar hadsereg létszámára és a Tengeri vezírségére vonatkozó adatokat. Másik forrása „Histoire Universelle de Jacques de Thou par l'abbé Prévost d'Exiles” (La Haye, 1740), ahol Voltaire Szolimánok II. Lajos arcképe előtt állítólagos elzárkózásáról olvasható. Munkájában ezt musénekin minősíti. Ismeretlen az a forrás, ahonnan az 1500 nemes kivégzését vehette. A magyar pusztulás rajza Voltaire-nél hasonlít az egykorú útleírásokéhoz, különösen Brown angol orvos lejegyzéséhez. A cikk egyben Michelet életrajzának bejegyzésével is foglalkozik. Michelet következtetlen Magyarorezig szerepének ismertetésében. Szolimán fellépését Európa megmentésének tartja és a mohácsi vérzelen inkább a török Magyarorezig felé való fejlődését üdvözli. Sammint a keresztényiség vereségét fájlalja. A cikknek aktuális tanulsága is van. Azt állja, hogy Voltaire szerkesztés informálásában két jó könyv szerepére rámutat, egyszerremind rácsimeltot arra, hogy mily nagy fontossága van a kultúrú jó könyvekkel való tájékoztatásnak. — *Székely János: Milita Constantinésco. L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie. Bucaresti, 1925. Cultura Natională.* E cikk alapos kritikája és váfolata *Constantinesco* könyvének, amely tendenciózusan állítja be az erdélyi oláhság történetét.

Ungarische Jahrbücher. 1925. év. I. sz. — *Wilhelm Thomsen: Aus Ostturkestan Fernungenheit.* Ismerteti Kéle-Turkeztán világtörté-

olm: multját, a keletlurkeztán: tudományos expedíciók történetét és a kutatások során feltárt nagymennyiségű kézirati és más történelmi emlékek jelentőségét. — *Robert Grögger: Die ungarische Universität, Isernetati röviden a budapesti tudományegyetem multját és mai szervezetét.* — *Béla Kosárhvi: Karl Tagányi (1858—1924).* Tagányi Károly történetírói munkásságát méltatja. — *Hans Heinrich Schaefer: Vilhelm Thomassens Gesammelte Abhandlungen.* Vilhelm Thomassens „Samlede Afhandlingar” címen 5 kötetben megjelent munkáját ismerteti. — *Elemér Moór: Neue Folklore-Literatur.* A többek közt Wilhelm Fraucngor: Denkmale der Volkskunat és Walter Anderson: Kaiser und Abt (Geschichte eines Schwanks) című munkáját ismerteti. — *Ludwig Schmidt: Die Wandalen und die Gozen in Ungarn und Rumänien.* Dicsősen hasonló című dolgozatát bírálja. — *A. Brückner: Zwei polnische Bücher über Ungarn.* J. Dabrowski két munkájának ismertetése. Az egyik történelmi tárgyú, címe: Wladyslaw I. Jagiellończyk na Węgrzech 1440—1444. (Jagelló I. Ulászló Magyarországon 1440—1444). — *K. S. Handbücher der ungarischen Sprach- und Geschichtswissenschaft.* Háyvalon ismerteti a Magyar Nyelvtudomány és a Magyar Történettudomány készülő könyvét. — *K. Schanemann: Zur Geschichte des Niederdor Sees.* E. Winkler: Die Zisterzienser um Neusiedler See című munkáját bírálja. — *C. Brinkmann: Die Agonie der Doppelmonarchie André de Hevesy: L'agonie d'un empire* című könyvét ismerteti. — *Ludwig Prohászka: Zur Kulturpolitik des Comenius.* Comeniusnak Herbert Schönbaum által németre fordítva „Ausgewählte Schriften zur Reform in Wissenschaft, Religion und Politik” címen kiadott dolgozatait ismertette.

2—3. szám. *Ylbertus Gererich: Von der älteren ungarischen Kunst.* Vázolja a középkori magyar művészet fejlődését és az azt befolyásoló külsőleg hatásokat. Hősebben foglalkozik Kolozsvári Tamással. — *Elemér Moór: Deutsche Spielmannsstoffe in Ungarn.* A hün-mondák és a Toldi-mondát vizsgálva megállapítja, hogy mindkettő német (klár), német énekmondók közvetítésével került Magyarországra. — *Konrad Schinmann: Hunnen und Ungarn.* Péman Bilint: A magyar hün-hagyomány és hün-monda című művét bírálja. — *Robert Grögger: Beiträge zur Völkervermischung im Mittelalter.* Max Voigt hasonló című munkáját ismerteti. — *Wolfgang Stehitz: Die Herkunft der Finnen.* U. T. Simelius ugyanolyan című könyvét ismerteti.

4. szám. *Hugo Mőtefnád: Der Schatzfund von Nagy-Szent-Miklós, Komitat Toronto, Ungarn.* A nagyzenzmiklósi lelet és származási idejének irradalmát ismertetve, az addigi különböző nézetekkel szemben megállapítja, hogy származási ideje a XII. századnál korábbi nem lehet, azaz előbb nem kerülhetett a földre. — *Fagen von Balogh: Die gesammelten Werke des Grafen Stephan Tisza.* Tisza István gróf összegyűjtött munkái 4. sorozatának 2. kötetét ismerteti. — *Paul Muas: Eine kritische Ausgabe des Laonikos Chalkondyles.* Chalkondyles: Historiarum domonstrationes című munkájának Darkó Jenő által szerkesztett kiadását ismerteti. — *Béla v. Prohászka: Ein Tagebuch aus der Türkenzeit.* Aur János Ferdinándnak Linkinich Imre szerkesztésében, a Történelmi Társulat által kiadott naplóját ismerteti. — *Johann Kardassonyi: Konrad Schinmann: Waren die Ahnen der Székler Ungenachahoren?* Kardassonyi válasza Schinmannnak az előző füzetben megjelent bírálatára és Schinmann viszonzválasza. — *Hans Heinrich Schaefer: Zur Beschriftung des Schatzfundes von Nagy-Szent-Miklós.* Supka G. val polemizálva megállapítja, hogy a nagyzenzmiklósi kincsek közül mindössze három olvasható a felírás. Ezek közül a felírás szerint kettő bizánci eredetű, a harmadik felírása pedig valószínűleg bolgár.

Tárca.

Ballagi Aladár

(1853 - 1928)

Ballagi Aladár halálával a magyar történetírás egyik legérdekesebb és legjellegzetesebb egyénisége dőlt ki. Igazi tudóstípus volt ő, kinek egész élete a tudomány lelkes szolgálatában és rajongó szeretetében égett ki. Még jóformán a gyermekéveket taposta, mikor a tudomány hivatott munkásai közé szegődött és attól fogva minden gondolatával, minden vágyával a maga elé tűzött nagy tudományos célok elérésén csüggött. Lelkében olthatatlan nosztalgia égett a magyar múlt után s ezért minden idejét és erejét a régi magyar élet képének megélevenítésére áldozta. Fáradhatatlan szorgalommal járta Európa nagy közgyűjteményeit, könyv- és levéltárait és mindenütt magyar vonatkozások után nyomozott. E tekintetben valóban óriási munkát végzett. Közép- és Nyugat-Európának, sőt Oroszországnak és a Balkánnak csaknem minden nevezetesebb lelőhelyén megfordult s könyvtárában és jegyzeteiben sikerült olyan gazdag magyar művelődéstörténeti anyagot összehalmoznia, mely nemcsak mennyiség, hanem érték tekintetében is egyedülálló. E mellett szorgalmas hívára volt az újkori egyetemes történelemnek is, melyet évtizedeken át előadott az egyetemen.

E két nagy terület, a magyar művelődéstörténet és az újkori világtörténet közt osztott meg irodalmi működése is. Az előbbi terén legkiemelkedőbb munkái: A magyar kir. testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Pést, 1872. II. kiadás. Budapest, 1877. A magyar nyomdászat tört. fejlődése 1472—1877. U. o. 1878. Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. Bevezetéssel és glos-

sariummal. U. o. 1884. Régi magyar nyelvünk és a nyelv-történeti szótár. I. k. I. f. U. o. 1903. Az igazi Bákóczy. U. o. 1916. Buda és Pest a világbirodalomban 1473—1711. I. k. U. o. 1925. Császári kormányzat Budán és Pesten 1686—1711. U. o. 1926. Az egyetemes történelem körébe vágó dolgozatai közül pedig említést érdemelnek: Wallenstein horvát karabélyosai. Budapest, 1882. Colberri. 1—11. r. U. o. 1887—90. I. Frigyes Vilmos porosz király. U. o. 1888. Franciaország hatása Európa művelődésére U. o. 1889. XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon 1700—1715. U. o. 1922. Ballagi munkáit általában az eredeti források kiterjedt használata, a nagy összefüggések állandó szemmel tartása és előadásbeli gondosság jellemzi.

De Ballagi nemcsak kutató tudós és nemcsak eredeti szempontokhoz igazodó író, hanem egyben nagyhatású tanító is volt. Úgyiszolvaán egész életét a főiskolai tanításban élte le. Huszonhároméves korában már a budapesti ref. teológiai intézet, huszonegyéves korában pedig a sárospataki főiskola művelődéstörténettanára volt. És még alatta volt a huszonötödik évnél, mikor magántanári minőségben kapcsolatba került a budapesti tudományegyetemmel, melynek aztán késő öregségig hű és kitartó munkása maradt. 1879-ben helyettes, 1883-ban rendkívüli, 1889-ben pedig rendes tanár lett és maradt 1924-ben történet nyugalmábanvonulásáig. Tehát több mint egy emberöltőt töltött az egyetemi katedrán s e hosszú idő alatt a történettanárok százait nevelte a magyar középiskola számára. Mint előadó tanár a legkeresettebbek közé tartozott. Előadásai hű tükrök voltak nagy műveltségének, bűnulatatosan gazdag és sokoldalú tudásának s ritka élet- és emberismeretének. Magyarízat közben inkább a tartalomra, mint a formára s inkább a változatosságra, mint a szigorú módszerességre helyezte a súlyt. Ha alkalmá nyílt rá, sohasem mulasztott el rámutatni a kínálkozó analógiákra. Máskor pedig egyéni élményeinek közbeszövéssel fűszerezte a tárgy egyhangúságát. Különösen finom érzéke volt a távolabbi összefüggések megérzésére és megérzékeltetésére. Ezzel a tulajdonságával korán hozzászóktatta tanítványait a történeti látáshoz, hozzászóktatta az okozati kapcsolatok kereséséhez ott is, ahol a laikus szem könnyen elcsúszik a felületen. Előadásai általában mindig eszméltetők és gondolkodásra késztetők voltak. Tárgyi és módszertani tekintetben egyszer-más-

szor talán többet nyújthattak volna, de eszmei tartalom dolgában fölötte állottak minden kifogásnak.

Ballagi a tudományban és az életben egyaránt az erős meggyőződések embere volt. Amit egyszer igaznak ismert föl, annak védelmében kész volt bármikor és bárkivel harcra szállani. A harcot inkább kereste, mint kerülte. Mint a harcok embere, mesterien értett a szellemi fegyverek forgatásához. Kiterjedt tudása és kitűnő dialektikája segítségével könnyű volt kikapogatnia az ellenfél legsebezhetőbb pontjait, melyeket aztán kegyetlenül kihasznál. Mert mint ellenfél, fölélményes és kíméletlen volt. Csak az elveket tekintette, melyeket meg akart védeni, az emberek személyével nem sokat törődött. Fölötte csak egy lebegett: az igazság. Mint ember, természetesen ő sem volt ment tévedésektől, de harcában soha más, mint a legteljesebb jóhiszeműség nem vezérelte. Harc közben sebet kapott és kapott, de a nemtelenségnek legkisebb árnyéka sem esett rája.

A harcok embere most már megbékélt. Hatalmas fegyvere, a toll, kihullott kezéből, igazságot hirdető szava örökre elnémult. Az élő Ballagi Aladár eltávozott körünk-ből, de emléke itt maradt sok száz tanítványának és tisztelőjének halás szívében.

Balanyi György.

Helyreigazítás.

A „Századok” ez évi 4—6. számában M. Opočenská „Slovenika uberských listin v domacím, dvorním a státním archivu ve Vídni” c. regestagyűjteményét ismertettem (670. l.). Bécsben megfelelő segédeszközök (oklevéltárak, indexek, stb.) hiányában nem volt módomban Opočenská munkája felett kritikát gyakorolni. Ennek következtében ismertetésem, mely a számos tévedést tartalmazó könyvecske eredményeit közli, sajnálatos félreértésekre adhat alkalmat. Ismertetésem helyesbítése útján kívánom ezeket megelőzni.

Az Opočenská szerint 1248 jan. 24-én, Nyitrán kelt első oklevéllel kapcsolatban azt írtam, hogy az „Szentpétery, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében fel nem található”. Opočenská hibás dátum-megoldása által félrevezetve, nem vettem észre, hogy a *kérdéses oklevél a Szentpétery-féle Kritikai Jegyzékben a helyes 1243 jan. 24. dátum alatt (731.) szerepel*. Az oklevél tehát nem hiányzik a Kritikai Jegyzékben.

Opočenská felületességét misem mutatja jobban, mint az ő — Leiter Jakabja. Ugyanis az első oklevél regesztájában „cum insula *Feneto* et aliis pertinentiis suis“ olvasható cum insula, *feneto* et... helyett, mintha *feneto* tulajdonnév volna. Eppen így az általam megemlített 1920., 1921. évről kelt okleveleket, melyeket Opočenská kiadatlanoknak jelez, a Hazai Okmt. (VIII. 279), illetőleg Fejér (VI. 1. 180.) már régesrégén közölték.

Váczy Péter.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS!

Az 1868—1918-ig fennállott régi magyar királyi honvédség ötvenéves történetéről a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár által kiadandó díszes munka immár nyomtatás alatt áll és ez év októberében kerül szétküldésre. A mintegy 400 oldalra terjedő vaskos könyv a régi honvédség keletkezésének, fejlődésének és háborús szereplésének minden mozzanatáról megemlékezik, s nemcsak a honvédség esapatainak és parancsnokságainak, hanem a koronaőrségnek, a méneskarnak, a csendőrségnek, a képviselőházi őrségnek és a népfelkelésnek történetét is tartalmazza. Számos és igen részletes táblázatával, mint forrás-munka, mindenki számára becses adatgyűjteményül szolgál. Amellett a legapróbb részletekig terjedő pontossággal készített, színes- és feketenyomású művészi képei a pompás művet nemcsak kedvessé teszik, hanem a régi honvédség öltözetének és felszerelésének illusztrált, hiteles emlékkönyvévé is avatják. Előfizetési ára 25 pengő. Megrendelések, a pénz egyidejű beküldése mellett, a m. kir. Hadtörténelmi levéltár I. csoport igazgatójához (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4. szám, III. em.) intézendők.

A honvédség helyőrségi könyvtárai egy-egy példányt hivatalból kapnak.

Az illusztrációk közül kiválasztott 10 színes és 10 színezetlen képet tartalmazó képeslevelezőlap-sorozat szintén kapható. Egy sorozatnak az ára 6 pengő.

M O S T J E L E N T M E G I

A HORVÁT KÉRDÉS TÖRTÉNETE ÉS IROMÁNYAI A RENDI ÁLLAM KORÁBAN

I. és II. kötet.

Ez a kiadvány Magyarország újabbkori történetének forrásai során a horvát kérdés történeti fejlődésének szabadságharc előtti szakát ismerteti. A fősúlyt a kormánypolitika megvilágítására helyezvén, a horvát kérdést nem csupán magyar vonatkozásában, hanem mint az egész osztrák-magyar monarchia problémáját tárgyalja. A kérdésre vonatkozó irományokhoz sajtó alá rendezőjük,

Miskolczy Gyula

írt terjedelmes bevezető tanulmányt.

Az első kötet 640 lap, második 576 lap. A két kötet ára 40 pengő.

*A Társulat tagjai a két kötetet kedvezményes áron,
32 pengőért szerezhetik meg.*

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

A magyarság évezredek sorsútjának — a Honfoglalástól Trianonig — legigazabb és legtárgyalogosabb képe.

A dicsőséges magyar mult ismerete hozzá tartozik minden művelt magyar ember lelkiberendezkedéséhez.

32 év óta nem jelent meg ily nagyjelentőségű munka a magyar könyvpiacón. — Írói: Hóman Bálint és Szekfű Gyula a budapesti egyetem tudós professzorai, a történettudás elismert szaktekintélyei, az írásművészet mesterei.

7 kötet

Merített papír.

Félbőr maroquin-kötés.

Nagyszámú kép- és térképmelléklet. Egy-egy kötet ára 20 pengő.

Novemberben 2 kötet jelenik meg. Díszes és az egész műről tájékoztató prospektus.

ingyen.

BUDAPEST MÚZEUM-KÖRÚT 6. GÓLYAVÁR.
POSTAFIÓK IV. 242.

AZ ÚJPESTI KÖZMŰVELŐDÉSI KÖR

fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából elhatározta, hogy a következő pályafutott tűzi ki:

A társadalmi egyesületek szerepe Magyarország közművelődésének emelésében 1878-tól 1928-ig.

A jutalmat csak irodalmi értékű mű kapja meg. — A pályamunkákat 1930. évi május hó 1-ig kell az Újpesti Közművelődési Kör elnökségéhez (Újpest, Árpád-út 68. sz.) benyújtani. Jutalma 1000 (egyezer) pengő. — A Körnek jogában áll a pályadíjnyertes munkát saját költségén kiadni, a szokásos írói tiszteletdíj fejében. — Amennyiben a Kör ezen jogával 1930. évi május hó 1-ig nem él, a munka felett szerzője rendelkezik.

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. — (Dr. Csikó Elemér.)

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D. DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LXII. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1928. OKTÓBER—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST
1928.

Tartalom.

	Lap
R. Kiss István: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban (II. közlemény, vége.)	849
Miskolczy István: András herceg tragédiája és a nápolyi udvar (II. közlemény, vége.)	869
Történeti irodalom.	
Révész—Kováts—Ravasz: Hungarian Protestantism. Ism.: <i>Török Pál.</i>	888
Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Ism.: <i>Paulinyi Oszkár</i>	889
Scheffler János: Hám János szatmári püspök és kinevezett primás emlékiratai 1848/49-ből. Ism.: <i>Theurewk—Pallaghy Attila</i>	897
Asztalos Miklós: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Ism.: <i>Hajnal István.</i>	898
Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. Ism.: <i>Szelényi Ödön</i>	900
Albisi Barthos Indár és Kurucz György: Történelmi Atlasz a világtörténelem tanításához. Ism.: <i>vitéz Málnási Ödön</i>	901
Waas Adolf: Vogtei und Bede in der deutschen Kaiserzeit I—II. Ism.: <i>Ila Bálint</i>	903
Fotino, Georges: Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier Roumain. Ism.: <i>Székely János</i>	907
Bacile, G., di Castiglione: Castelli Pugliesi. Ism.: <i>Woff Rózsi</i>	915
Hofer Johann: Die Wiener Predigten des hl. Johannes Kapistran im Jahre 1451. Ism.: <i>Tóth László.</i>	918
Degering, Hermann: Teuerdank. Ism.: <i>Lám Frigyes</i>	920
Kollmann, Ignatius: Acta Sacrae Congregationis de Propaganda fide res gestas Bohemias illustrantia. Ism.: <i>Galla Ferenc</i>	921
Šimrak, Johannes: De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. Ism.: <i>Galla Ferenc</i>	921
Lemmens, P. Leonardus O. F. M.: Hierarchia Latina Orientis 1622—1922. Ism.: <i>Tóth László</i>	933
Histoire et historiens depuis cinquante ans. Ism.: <i>Arday Pál</i>	934
Folyóírat szemle	938
Tárca.	
R. Kiss István: Maghi János közjegyző írta a Nyirkállói Tamásnak tulajdonított formulás könyvet.	947
Hivatalos Értesítő	950

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Figyelmeztetés t. tagjainkhoz!

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme megváltozott!
Az új cím: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban.

(II. kötet, vége.)

III. KORSZAK.

A lineális successio és ifjabb királyság.

III. Béla nagy nehézséggel küszködve foglalhatta el a trónt. Ezt nemcsak az a híresztelés okozta, hogy ő mérgeztette meg III. Istvánt, hanem az, hogy benne Mánuel görög császár exponensét látták. Ez pedig politikai és egyházi szempontból is rossz útlevel volt.

Politikai szempontból azért, mert Mánuel komolyan vette azt a középkori nézetet, hogy akinek a császár koronát ad, annak és utódainak hűbérura is lesz. III. Bélának tényleg, mielőtt trónja elfoglalására indult, esküt kellett tennie, hogy mindenben figyelemmel lesz a császár és a rómaiak érdekére.

Az ország közvéleménye gyanítja a megegyezést és éppen ezt nem kívánja, mert megszokták, hogy a görögökben ellenséget lássanak, de meg azért is, mert a görög befolyás nemcsak politikai, hanem egyházi befolyást is jelentett.

Ez a befolyás már akkor mutatkozott, mikor a győzedelmes császárt a magyar főpapok görög egyházi szertartások szerint voltak kénytelen fogadni.

Gyér adatainkból és közvetve az egyházak védőszentjeiből és a keresztnevekből következtethetünk arra, hogy a keleti egyháznak kezdetben sok híve volt hazánkban. Ez nem is lehetett másként, mert a két egyház között Magyarország az elválasztó, átmeneti terület. Kétségtelen, hogy időnként a görög egyházi befolyás igen erős volt, és bár Magyarország hivatalosan a római egyházhoz csatlakozott, de türelmet tanúsított a keleti egyházzal szemben is, amely a végén túrhetőbb is volt, mint az országban még mindig lappangó pogányság. Ezért nálunk később indul meg a szakadárak elleni küzdelem, mint általában. E küzdelem részint a elgnyi reformokból táplálkozik, részint pedig Mánuel császár kíméletlen befolyásának reakciója gyanánt jelentkezik

és Lukács érsekben megalkuvást nem ismerő, kiváló, diadalmas vezérre talált. Az ő szellemi eszközökkel kivívott diadala szegte szárnyát a görög befolyásnak!

Orgyilkosság vádjával terheltlen, az ország és egyház árulójának színében kell Bélának trónját elfoglalni;¹ természetes tehát, hogy nem szívesen fogadják és ellene öccsét, Géza herceget akarják trónra emelni, mert úgy gondolják, hogy azt a köz érdeke parancsolja.

A jog és erő Béla oldalán van, aki igen ügyesen leszereli az egyház ellenállását azzal, hogy a pápának — mint Mánuelnek — szintén titkos fogadalmat tesz; fogadalmat valószínűleg arra, hogy a megszakadt pápai hűbéri viszonyt visszaállítja.

Ez az oka, hogy magasabb érdekekre hivatkozva, éppen a pápa sürgeti az ő megkoronázását,² ami 10 hónap és 10 napi várakozás után meg is történik.

III. Bélát akár a gradualis, akár a linealis successio alapján megillette a trón. Ha anyja és öccse szívesen fogadták volna, talán híve marad az ősi öröklési rendnek; de így kénytelen volt önvédelemből is atyja példáját követni. Állásfoglalását elárulja királyi címével, melyben atyai örökségre vezet vissza hatalmát és különösen elárulta azzal, hogy öccsének, Gézának, nem adta ki a dugatust, sőt mikor követelőzött és idegen segítségért is kezdett kilineselni, őt elzáratta és később (1189) száműzte. Ezzel Géza ágát szerencsésen ki is kapcsolta a magyar történelemből.

Elsőszülött fiát, Imrét, életében kétszer koronáztatta meg; először még gyermekkorában (1185 előtt),

¹ III. Ince írja Imrének: *Specialiter tamen clarac memoriae patrem tuum apostolica sedes toto communi promovere curavit ita, quod cum propter quasdam causas -- sicut credimus tibi notas -- regalem non posset obtinere coronam, felicis recordacionis Alexander papa, praedecessor noster post multas exhortationes, praeceptiones, et comminationes Strigoniensi archiepiscopo factas, ut el regtum diadema conferret... tandem Colocensi archiepiscopo districto praecepit, ut ipse illum... coronaret. Balusius: Epistolarum Innocentii III. libri XI. — I. k. 40. l.*

² Meg kell jegyezni, hogy olvassuk róla krónikáinkban és pápai levelekben, hogy választás útján került trónra; azonban Lukács érsek közismert ellenállása s az anyakirályné állásfoglalása kizárja a választást, mert köztudomás szerint a választás csak egyhági lehet. Niketas görög történetíró csak királyvá nyilvánítról beszél, ami már elfogadható.

mikor neki kellett helyette az esküt elmondania,¹ és másodszor (1195) serdült korában (aetas legitima). Természetesen neki adta a ducatum, ez alkalommal Horvátországot és Dalmáciát.²

Gondja van arra is, hogy az esztergomi érsek kizárólagos koronázási jogát a pápai székekkel elismertesse, mert a kalocsai érsek is a körülmények folytán többször koronáztán, a trónöröklési jog szabályozásának sikerrel veszélyeztetlenné volna az ország kimondhatatlan kárára, ha egyszerre két királyt koronáztak volna meg. III. Sándor, III. Klemen, III. Coelestin és III. Ince pápák és utódaik egymásután intézkednek ez ügyben, ami mutatja, hogy a szentszék is milyen figyelemmel kíséri az ügyet.

Az oldalág kikapcsolását, a koronázási szertartás rendezését és fia kétszer megkoronáztatását sem tartották elégséges biztosítéknak a linealis successio döntő diadalára. Volt már arra eset, hogy más király is kikapcsolta a maga módja szerint az oldalágot, de ha több fia maradt, a régi öröklési rend igényei fellelevenedtek. Neki is három fia volt és Imre trónralépésének biztosítására kétszeri koronázása és a nép hűségesküje csak a száműzött Géza herceg visszatérése ellen látszhatott elégségesnek, de semmi biztosíték nem volt az iránt, hogy Imre öccsei a saját érdekében nem eszakkoznak-e az ősi rendhez. *Addig az ősi öröklési rend megváltoztatását nem lehetett biztosítottak tekinteni, amíg példát nem produkálhatnak arra, hogy az oldalág a linealis successióba erőszak nélkül, önként belenyugszik.*

Ezt a nehéz kérdést III. Béla végrendeletében oldotta meg, melynek megtartására fiait esküvel kötelezte.

Elsőszülött fiának, *Imrének*, hagyta osztatlanul a királyságot egész területével, — kisebb fiainak hagyott várkastélyokat, uradalomkat és pénzt, de ducatumot egyiknek sem.³ Különösen sok pénzt hagyott második fiának, végrendeleti ügy, az eskü és a keresztes fogadalom mind

¹ Erre direkt adatunk nincs, de más esetekből (pl. III. László, V. László) másként nem is volna értelme.

² Anno 1195. indictione 12. regnante D. N. Béla, Ung. Dalm. Ranae rege et Emerico eius filio bis coronato Dalmatiam et Croatiae feliciter gubernante. Erre vonatkozólag olv. Katona I. m. IV. k. 438. és 463. l. Mon. Salv. Merid. XXVI. k. 77. lap. Az 1185 előtti koronázására *Fejér*: I. m. II. k. 221. l. az utóbbira VII. i. k. 183. l.

³ *Quaedam castella, praedia magna et pecuniam infinitam* — írja Godofred apát. *Katonánál* i. h.

Endre hercegnek, de azzal az esküvel is megerősített kötelezettséggel, hogy atyja halála után hadjáratot vezet a Szentföldre.

Ezzel tulajdonképen négyszeres biztosítékkal bástyázta körül intézkedését. Megszüntette a ducatus, mely az oldalág igényeit alátámasztotta és az egyházat egész hatalmával intézkedései támogatásához kötötte, mert a az egyház védelme alá tartozik, és megsértése egyházi átkot von maga után.

Így azzal a nyugodt meggyőződéssel hűnyhatta le szemét, hogy intézkedéseit nem forgathatja fel emberi hatalom, és az ország is végre annyi visszavonás után élvezheti a belső békét.

Amde rosszul számított. Második fia, Endre Berecg, megszegte fogadalmát.

Nem a tróntól akarja megfosztani Imrót, mint némelek állítják, nem is a trónörökségért küzd, hanem a ducatus, az ország egy részét akarja megszerezni.

Láttuk már a ducatus futólagos ismertetésénél, hogy követelése egyet jelentett az ország egységének megbontásával.

Mikor III. Coelestin pápa értesült Endre szentségtörő merényletéről, *universis in Hungaria constitutis sub poena excommunicationis* megparancsolja, hogy Endrét a király ellen se fegyverrel, se tanáccsal ne merészeljék támogatni.¹ A hatalmas III. Ince pápa még energikusabban lép fel és fenyegetően tárja Endre szemé elé szentségtörésének következményeit, többek között következő, az új trónöröklési rendre jellemző nyilatkozatot téve: *....., ne si onus tibi a patre iniunctum et a te sponte susceptum occasione qualibet detractaris. paterna te reddas successione indignum et haereditatis emolumento priveris, cuius recusaveris onera supportare. Sciturus extunc anathematis te vinculo subiaccere et iure, quod tibi si dictus rex sine prole decederet in regno regnum ipsum ad minorum fratrem tuum appellatione Hungariae competebat ordine geniturae, privandum et postposita devolvendum.*²

Ennél fontosabb, világosabb nyilatkozatot nem ismerünk a trónbetöltésre nézve az Árpád-korban. Kiderül

¹ Az eredeti pápai levél nem ismeretes, de idézi a részét III. Ince *Bolusius*: *Epistolarum Innocentii III. libri XI. l. k. 5. l.*

² U. o. 6. l.

ebből, hogy a pápai szék tudomásul vette III. Béla intézkedéseit a trónbetöltésre nézve. Ezen intézkedés szerint a királyt gyermeke követi a trónon, csak ha nincs gyermeke, követhetik testvérei ordine geniturae. Az örökési rendből azt, aki méltatlan volt a trónra, ki lehetett zárni, — és ez ellen a pápához lehetett fellebbezni. Ebből is következik, hogy a méltatlanság esetét az esztergomi érsek állapította meg.¹

Fudrét a pápa fenyegetése nem rémítette meg. Igen jó társasága volt. Istentelen merényletét számos püspök és szigorú szerzetesi rendek apátjai támogetták, nem azért, mert Imrével nem rokonszenveznek, hanem azért, mert magyar emberek és cselekedetükben az a kitartó konzervatívizmus nyilvánul meg, mely a magyar történelmen végigvonul az ősi maradványokhoz való ragaszkodásban. Endre hívei kitartása árán diadalmaskodik. Imre békét köt vele. Kiadja a ducatust. A békét megerősíti a pápai követ és később a pápa is.² A békeokmány-
nak a legjellemzőbb pontját ismerjük. E szerint a királyságot Imre fia, a ducatus az azonban Endre elsőszülött fia örökli.

Tehát megtörtént, amitől tartani lehetett: ezzel az ország kétrészre bomlása a jövőre is elismertetett és csak a szerencsés véletlennek köszönhető, hogy II. Endre trónralépésével megszünt.

Az egység egyik pontja szerint Imre és Endre is kötelezte magát arra, hogy a Szentföldre hadjáratot indít. Neki is készülnek és igyekeznek kihasználni azt, hogy a keresztes vitéz a pápa különös védelme alatt áll. Imre arra kéri a pápát, hogy rendelje el eszesemőfia megkoronázását és Endre családja, ducatusa védelmét és Imrével kötött szerződésének megerősítését kéri.

III. Luce elégét tesz mindkettő kérésének. Elrendelte Magyarország érsekeinek és püspökeinek, hogy Imre fiát, Lászlót, *köt az Úr az ő kegyelméből jogos örökössé ren-*

¹ Ezzel nem azt mondom, hogy *concedit*.

² Compositionem inter Te et charissimum in Christo filium nostrum, Illustram regem Hungariae... apostolicae sedis legati manibus versatam et ab eo postmodum confirmatam, sicut sine pravitate provide facta est et ab utraque parte sponte recepta et pacifice hactenus observata..... auctoritate apostolica confirmamus. Ez és a következő idézetek mind megtalálhatók *Halsius: Epistolarum Innocentii III. libri XI. című és Theiner, Fejér és Katona közlismert munkáiban.*

delt, koronázzák meg és hassanak oda, hogy neki mindenki hűséget esküdjék, a vonakodókat egyházi átokkal is kényszerítvén.

Endrét is kérése szerint különös védelmébe fogadta és említett megállapodásuk egyik pontját kiemelve írja: Akarjuk, hogyha az Úr időközben fiú örököszt adna nekcd, (masculum tibi dare dignaretur haeredem)¹ következék utánad a te hercegségedben és míg lörvényes korát eléri, élvezze az apostoli szék különös oltalmát.

A két testvér azonban nem a hitetlenek, hanem egymás ellen készült. Így Imre csak később, újabb pápai rendeletre (1204 aug. 26.) koronáztatta meg fiát, amely a pápa megállapítása szerint a szokásos formaságok között *absque contradictione cuiuslibet et praedicio ali-cuius ab universitate fuerat celebrata.*

Tehát nem mondott ellene senki, mert nem is sér-tette senki jogos érdekét, mivel a Görögországban lévő Géza herceget nemlétezőnek tekintették. És ha ellemon-dott volna? — Döntött volna a pápa, kinek engedelmes séget kellett fogadni az új királynak.

A koronázást az osztergomi érseki szék vacantiája miatt egyik verzió szerint a kalocsai, másik szerint Imre nevelője és kedveltje — Bernát spalatói érsek végezte.²

Ezzel el is dőlt a linealis successio dádala. Ezt a gyakorlatban is igyekezett Imre biztosítani, midőn élete végét közeledni érezte. Kibocsátotta hörtönéből Endrét és vele kibékülve fia gyámjává tette.

Ez igen nagyjelentőségű dolog. jogi szempontból na-gyobb értékű, mintha Imre Endrét megvakíttatta, vagy kivégeztette volna.

Midőn Endre a gyermekkirály gyámságát vállalja, nemesak elismeri királyának, hanem a gyámi tiszt er-kölesi súlya meg is köti; egyházi átok sújtaná, ha gyám-fia java, érdeke ellen cselekedne.

Endre Imre halála után meg sem várta, hogy az új király nevére pecsétet véssenek; azonnal jelentette Imre

¹ A királyságra nézve forrásaink sohasem használják a fiúörökös kifejezést, hanem általában proles, suboles, libert, ami alatt leányt is kell értenünk. A ducatus öröklését kizáró-lag a fiúk részére kötötték ki, mert egy leány kezén idegen hatalmat képviselő fejedelem kezére is kerülhetett volna az ország egy része.

² Valószínűbb az előbbi. Ez a püspököknek a kalocsai érsek ellen előterjesztett panaszából derül ki, míg a második verzió Mon. Slav. Mer. XXVI. k. 81. l.

halálát a pápának és azt, hogy ő lett László gyámja és törvényes koráig az ország kormányzója.

Hogy milyen lelkiismeretesen töltötte be gyámi tisztét, az más kérdés: de *megtörtént végre az, hogy a linealis successio az ősi öröklési rend szerint jogosult tag ellenmondása nélkül, sőt nyilvános segédkezésével érvényesült. Ettől a döntő pillanattól számíthatjuk annak diadalmát a gyakorlatban.* Ezután már komoly formában kötelező erejét nem is vonja kétségbe senki. Tovább is háborognak ugyan a jó magyarok, miut a sóstenger, de ezután e tájtól veszélytelen szellők lengedeznek; — másnnan jön a vihar.

Endre magatartása az erkölcsi kötelesség és a pápa komoly intélnéi ellenére is menekülésre kényszerítette az anyakirálynét és a kis királyt. Magukkal vitték a koronát is, ami az első jel arra, hogy *egy* koronának a sok közül nagyobb jelentőséget tulajdonítanak.

Endre csak László halála után koronáztatta meg magát. Bátran fel lehetett volna vetni vele szemben a méltatlanság kérdését, de nem volt jelen az országban méltóbb praetendens. Megkoronázták tehát a szokásos módon, csupán Inre nevelője és barátja, Bernát spalatói érsek tüntetett távollétével.¹

Az unalomravágyó Endre boldogságát tetézte az, hogy felesége anyai örököknek nézett elébe. Meg sem várta, hogy elsőszülöttje a napvilágot megpillantsa, már is a pápához folyamodott, hogy rendelje el *születendő gyermeke* megkoronázását.

Mindenesetre szokatlan kérés, mert véletlenül leánya is szüfethetett volna. Kétségtelen, hogy történelmünk egyik legérdekesebb dokumentuma lenne Endre kérelme, ha teljes szövegében korunkra maradt volna. Tartalmára csak a pápa rendeletéből következtethetünk, aki megparancsolja a főpapoknak és főuraknak, hogy Endre király születendő gyermekének (soboles, protes) esküdjenek hűséget, mit ha elmulasztanának, az esztergomi érsek és váradi püspök átka alá esnek.²

Igen érdekes jelenség, hogy alig szilárdult meg a linealis successio, máris legszélsőségesebb formáját veszi fel: *a szoros értelemben vett primogeniturát.* Az igaz,

¹ Endre meghívta őt is. Mon. Slav. Merid. I. helyén.

² A kiadásokat idézi Potthast, I. k. 229. l. A közkezen forgó forrásművek közül Kulonánál V. k. 38. Fejérenél III/1 k. 56. l.

hogy akkor Endre a görögországi számkivetett Géza-ágon kívül egyedüli férfitagja volt családjának és a linealis successióért hozott elméleti áldozata is feljogosította e kérésre.

Ez időtől kezdve okleveleinkben igen gyakran olvassunk primogenituráról. Ez indította Fraknóit arra, hogy a primogeniturának ősi öröklési renddé avatását megkísértse anélkül, hogy fogalma lett volna arról, hogy ez a szó a nőkre is kiterjedő elsősülötti örökösödési jogot jelenti.

A görögországi ág nem tett le arról a reményről, hogy trónra juthat. Géza éppen ezért menekült Görögországba és házasodott be a császári családba, mert onnan régen a mellőzött, jogaikban sértett Arpád-hercegek hathatós támogatást kaptak; ámde rossz idők jártak a császárságra, melyet a III. kereszties hadjárat teljesen felforgatott. Géza fiai mindazonáltal fenntartották magyarországi összeköttetéseiket. Bár II. Endrével szemben a rokonságfoki örökösödés alapján sem illette meg őket a trón, pártjuk egyre növekedett, mert az a megvetés, mellyel Endrét multja miatt illették és az a gyűlölet, melyet áldatlan uralkodása keltett, még a jogrenddel sem törődött. Többen összesküültek Endre ellen és be akarták hozni Géza fiait, azonban levelüket a sebenicói ispán elfogta és az összeesküülést felfedezte.¹ A megtorlás nem olthatta el a gyűlöletet, az tovább is lobog és következetlen úton keres kielégülést. Gertrud meggyilkolása alkalmával gyermekeit is kikarták irtani² és mivel Endrének véletlenül fia született, már 1214-ben az ő primogenitúsát, Béla herceget akarják trónra emelni ellene (nobis viventibus et nolentibus).³

Akkor Béla még igazán sérülletlen gyermek; minél határozottabb jeleit adja fejlődése során annak, hogy nem hasonlít atyjához, annál alkalmasabb lesz személye arra, hogy az elégeletlenség körülötte jeccecsedjék és így a görögországi ág feledésbe menjen. Legalább is adataink nem beszélnek többé ez ágról, ha csak a Béla herceg ellen 1229-ben megkísérelt merénylet nem ezen ág törekvéseivel függ össze.⁴

¹ Erről bővebben értekezett *Miklószy Zoltán*: II. Endre és a trónkeresők, címen.

² Miska ispán alig tudta Bólat megszöktenni. *Fejér*: *Codex diplomaticus*. III/5. k. 151. l.

³ *Theiner* *Vetera monumenta*. I. k. 2. l.

⁴ *Fejér*: i. m. III/2. k. 193. l.

Mivel az uralomhoz betegesen ragaszkodó Endre még fiától is feltette a trónt, nem sietett Bélát királlyá koronáztatni. Szentföldi hadjárata azonban kényszeríti arra, hogy végrendekezze és mindent jó rendben hagyjon. Vannak halvány jelek, melyekből arra lehetne következtetni, hogy távozása előtt Bélát királlyá koronáztatta, viszont más jelek szerint csak visszatérte után (1218).¹ Végrendelete szerint, melyet a pápa helyeslőleg megerősített, Magyarországot elsőszülött fiának, Bélának, a galicisi királyságot Kálmánnak hagyta, et eorum alterutri, vel utrique sine liberis decedenti Andream instituens successorem.²

Érdenes ezt az idézetet alaposan szemügyre venni. Megvan benne a legszélsőbb linealis successio kötelező ereje: harmadik fia csak abban az esetben örökölhet országot, ha bármelyik bátyja *utód nélkül* hal meg (nem fia utód!). Ez esetben bármelyik bátyja után örökölhet: tehát ha Béla halna meg Kálmán előtt, akkor ő lenne Magyarország királya, mert Kálmán kapott egy országot; külön dinaszticiát alapíthat és így ő kielégítettnek tekintetik. Hiba lenne azonban abból, hogy II. Endre végrendekezik, az uralkodó utódkijelölési jogát megállapítani. Endre végrendekezése az elfogadott primogenitúra sérelme nélkül történhetett!

Volna még Endrének egy oklevele, melyből ki lehetne olvasni, hogy a király szabadon rendelkezik a trónnal. Mikor a zágrábi püspökség összes kiváltságait megerősítette, kifejezte azt a kívánságát, hogy miként elődei, utódai is megtartsák azokat. És ha bán vagy fejedelem (dux) az előbb írt jogok ellen hármút el merne követni, ha királyi vérből való lenne, örökre érje atyai átok *et nunquam ad coronam, quam haereditario iure habere dedebit, possit pertingere, sed toto tempore vitae suae sit vagus et profugus suisque satiare non valens, sed semper aliena mendicans!*³

Mindenesetre a szankciónak súlyos formája ez a

¹ Fejér: III. j. k. 414. lap. Theiner: l. m. 421. szerint: Cum dominus rex noster de partibus Ultramarinis rediens per terram nobilis viri Lascari transitum faceret filium eiusdem filio suo primogenito Belae illustri iam in regem coronato et in regni gubernacula post se Deo propitio successuro desponsavit uxorem. Ebből ki lehet olvasni, hogy már Bélát a keresztos hadjárat előtt koronáztatta királlyá.

² Fejér: l. m. 189. lap.

³ U. o. 213. l.

szörnyű átok, de nem kell komolyabban venni, mint más szankeiök lehetetlen büntetéseit. Éppen csak azért említettem föl, nehogy véletlenül valaki felfedezze és a trónöröklési jogra előhamarkodott káros következtetésre vete-medjék.

Endre uralkodásának nagy részét primogenitus fiával való viszálykodása tölti be. Amily óvatos volt Endre a gyermek Bélával szemben, éppen annyira könnyelmű lett fia felserdülése után. Mindenik fiát ki akarta elégíteni még életében, mindháromnak egy-egy koronát akart adni. És ezt a célját majdnem el is érte. Bétát Magyarország, Kálmánt a pápától nyert anyai koronával Galícia királyává koronáztatta,¹ Endrének pedig házassági szerződésben az örmény királyságot biztosította. Azonban a két utóbbi királyság összeomlott. Nagy könnyelműségében úgy kárpótolta tehát kisebb fiait, hogy mindeniknek odaadta az ország egy részét, mint ducátust: Bélának a tiszántúli részt, Endrének — míg Kálmánt el nem üzték — a szlavyon, boryát és dalmát királyságot, mikor pedig Kálmánt elűzték, Szlavyóniából esínült ducátust részére, melyet a nagyra-vágyó Kálmán regnum-nak keresztelt el.

Iz a könnyelműség természetesen nemcsak a királyi hatalmat gyöngítette és kevesbbitette jövedelmét, hanem az ország egységét is megbontotta, amit az juttatott sajnos kifejezésre, hogy volt idő, midőn hercegek, öreg és ifjú király harcban állanak egymással. Endre herceg a quibusdam vesano ductus consilio befört a Kálmán „bírodalmába“, Béla pedig fegyveresen szegült ellene atyjának.

A lineális szuceesszió tulajdonképen alkalmasabb lenne a királyi tekintély és hatalom konzerválására, mint bármely más öröklési rend. Endre szédelgő dinasztikus politikája és destruktív könnyelműsége, miként Imre uralkodása alatt nem engedett nyugtot az országnak, saját uralkodása alatt még mélyebbre sülyesztette a királyi tekintélyt és hatalmat és részeire bontotta az országot.

Legmélyebb nyomokat hagyott maga után Bélával való viszálya, mely uralkodása második felét betölti. Első felvonása családi színezetű perpatvar alakjában jelentkezik és még akkor Endre az erősebb: kiüzi Bétát

¹ Wenzel: A. U. O. VI. k. 374. és 546. l.

az országból. Kezdetben a pápa is Endre mellett foglalt állást, mert nem lehetett fia megkoronázása alkalmával az a szándéka, hogy életében más uralkodjék helyette,¹ azonban meggyőződik a szentszék is arról, hogy Endre bomlasztó lényének ellensúlyozására Bélát kell támogatnia. Már III. Honorius pápa *öt rex iuvenis*-nek² címezi, hatalma és tekintélye emelésére mindent megtesz. Eddig a megkoronázott hereg nem viselhette a királyi címet, eddig voltak általános érvényű rendelkezések, törvények, melyek a ducatusra is kiterjedtek,³ most már a pápai szék az ifjabb király földjét önálló regnumnak tekinti és feljogosítja, sőt kívánja, hogy ott a perpetuításokat felforgassa. Az ország reorganizálására alakult ellenzék csoportosul az ifjabb király körül, mélyreható elvi ellentét választja el az öreg királytól, és ez emeli a *Dei gratia et voluntate patris* uralkodó ifjabb királyt az öreggel legalább is egyenrangú tényezővé. Ez az ifjabb királyság történelmi alapja, amely tehát jóval előbb született meg névleg is, mint azt Bartoniék Euma megállapította.

A magyar alkotmány természetéből folyik a precedensek hatalma.

II. Endre alatt volt értelme annak, hogy Béla szembelhelyezkedjék atyjával, és az ifjabb királyság hatalmát kifejlessze; de IV. Béla uralkodása alatt a szokásnál nem volt semmi más alapja annak, hogy elsőszülött fiát, Istvánt királlyá koronáztassa, neki, sőt kisebb fiának, Bélának is ducatum adjon. Azonban a precedensek alapján úgy fogják fel, hogy az jár a heregeknek.

Ez alapon Béla 1245 augusztus 20-án elsőszülött fiát Istvánt királlyá koronáztatta és Erdély dux-ává tette. Horvátországba és Dalmáciába pedig felesége, Mária utazott le és „*fidelitatem requirebat ab illis gentibus filio suo Belae adhuc in puerili aetate constituto, quem super illas partes ducem praefecerat, quod dominium ei naturalis iure competebat, utpote qui secundus erat regis filius primogenituro iam Stephano Hungarici regni diademate insignito.*”

¹ Theiner: i. m. 60. l.

² U. o. 33. lap.

³ Ezek végrehajtására van palatinus et cancellarius totius regni!

Mon. Slav. Mer. XXVI. k. 208. l.

Tehát a *ius naturale*-ből vezetik le ezt a veszedelmes jogot.

Mintha abban is a szokásjog uralma nyilvánulna, hogy az öreg és ifjú király most is fegyverrel támad egymás ellen. Most azonban nem elvi ellentét, hanem családi perpatvar választja el őket és ez annyira elfajul, hogy IV. Béla Istvánt *extra terminos terrae nostrae* — más oklevelek szerint *extra terminos terrarum regni nostri* (1?) — *voluit effugere*¹ tehát birodalmából ki akarta űzni. Később annyira elmérgesedett a viszály, hogy Béla „rossz fiát“, Istvánt meg akarta fosztani az öröklési jogtól és örökösévé „jó fiát“ Bélát kijelölni. — Különösen felesége nem tud kibékülni Istvánnal, — és István mellözését nagy körültekintéssel készíti elő. Béla hitbér címén nagy birtokokat, erős várakat adományoz feleségének oly feltétel alatt, hogy azokat gyermekei közül „a legkedvesebbeknek“ adhassa, vagy hagyományozhassa. Bélát is elhalmozza adományokkal: bár övé Szlavónia, Horvátország és Dalmácia, neki adományozza Nyitra, Pozsony, Mosony, Sopron, Visegrád, Baranya, Valkó, Somogy, Zala és Ócsa várát. Ha ezekhez hozzátesszük a feleségének adományozott várakat, csak akkor domborodik ki egész valójában a tény: még ha nem is sikerül Istvánt megfosztani trónjától, de ezek az adományok megakadályozzák abban, hogy igazán király lehessen. Természetesen megerősítette Béla ezen adományokat a pápával is.²

István azonban mégis győzedelmeskedik és mivel *post obitum seu transitum inelitae recordationis domini regis Belae IV., karissimui genitoris nostri, plenum ius et regimen totius regni Hungariae iure geniturae ad nos devoluta fuissent rege regum et domino dominantium largiente*,³ ellentmondás nélkül trónra lépett és magát megkoronáztatta.

V. Istvánnak két fia volt: László és Endre. Természetesen örököse az elsőszülött László, mint ezt István abban a magántermészetű oklevélben is hirdeti, mely-

¹ Hazai Okmánytár. VIII. k. 111. és 118. l.

² *Pothast* i. m. II. k. 1590. 1919, 1533, 1536. (18971—18979) sz. Hogy Béla Istvánt meg akarta fosztani a tróntól, azt IV. László több levelében állítja. *Fenzel*: A. U. O. IV. k. 24, 25.

³ A. U. O. XII. k. 3. és 8. lap. II. O. VIII. k. 1271. *Fejér* i. m. k. 153. l.

ben az egri püspökség kiváltságait megerősítette.¹ Első szülöttje nem László, hanem Erzsébet volt, de szó sem volt most arról, hogy leány örökölje a trónt, nem is lehetett már azért sem, mert Erzsébet apáca lett.

Lászlónak István nem adott ducatum, tudomásunk szerint meg sem koronáztatta. Úgy látszik, szándéka volt a káros intézményt megszüntetni, ámde ebbe sem nyugodtak bele a viszály magvetői: Joachim bán elrabolta Lászlót.

E szörnyű merényletet István nem sokáig élte túl. Halála után a kiskorú Lászlót királlyá koronázták. Okleveleiben miként nagyatyja és atyja, ő is hirdeti, hogy örökségi jogon lépett trónra. Ezt néha egyszerűen említi, máskor azonban a természeti jogból származtatja le,² de miként elődei, úgy az ő formuláiban is általában előfordul az ordo geniturae-ra hivatkozás, ami a III. Béla által statuált rendnek jellemző kifejezője. N. Gergely pápa pedig midőn trónralépése alkalmával üdvözl, bizonyára az Imre—Éndre-féle oklevelek alapján primogenitura regiae excellentiae successor-nak nevezi.

Alatta megismétlődik az eddig hallatlan gyermekrablás. Most az V. István trónraléptekor Csehországba szökött Henrik bán rabolta el László öccsét, Éndre herceget és exercitum ducere *contra coronam regiam* et hastam dirigere *contra personam nostram, non sunt veriti.*³

Megszokták u. i. nemzedékeken keresztül, hogy az ország király és trónörökös és hercegek között darabokra osztassék és így minden valamire való embernek jusson valami udvari tisztség. István trónralépése után az ország egységét hirdeti: *övé a plenum ius et regimen*

¹ Mint hogy népes négy fia általában kötelezi, hogy veszelj idején a püspök legyen a király fiának öre és a eskőtized ¹/₃ részét nevelni tartozik részére, hogy mikor felnő, legyen lona elegendő és ha atyja megöregszik, felelve a zászlót kormányozzassa az országot és védekezzenesse a gonoszok támadása ellen.

² Egyik oklevelében pl. olvassuk: *Post transitum eiusdem patris nostri nobis ad coronam regiam et regni solium iure successorio seu ordine geniturae annuente Domino sublimatis.* (Kubinyi: Árpád-házi oklevelek I. k. 91. l.) Másutt ... a tempore obitus karissimi patris nostri, Stephanus regis... cui nos exigentibus iuribus naturalibus ordine geniturae successimus. Kovachich: Supplementum ad V. C. I. k. 46. l.

³ A. U. O. IV. k. 3. és XII. k. 112. l.

totius regni Hungariae és ugyanez a külső egység uralkodik László alatt is.

Nemcsak a főurak egy részének nem tetszett ez a változás, hanem a ravasz Otokar eseh királynak sem.

Valószínű, hogy benne volt az első rablásban is az ő keze, Endre elrablásánál ezt kétségtelenül megállapíthatjuk. Az ő terveinek u. i. az kedvezett volna, ha Magyarországham a régi trónviszályok felelevenednek. Ezért már V. István életében kísérletezett II. Endre István nevű fiával, kit IV. Béla törvénytelennek híresztelt és tőle minden támogatást megvont, de a pápa és európai közvélemény miként Boricsot őt is törvénytelennek tekintett.¹ Miután nem sikerült neki ez úton viszályt csinálni, fordult a gyermekrabláshoz.

Különben Lászlónak nem volt gyermeke; öccse is korán meghalt. Akik az ország jövőjéért aggódtak, fájdalommal látták, hogy László külön él feleségétől és így utódot nem remélhettek. Ezért, mint általában ismeretes, feleségével összezesték. De így sem következett gyermekáldás.

Igy egyre élénkebben fordult a figyelem II. Endre unokája, Endre herceg felé, akit a másik Endre hercegtől való megkülönböztetésül velencei melléknéven emlegettek.

Egykorú oklevelekből meg lehet állapítani, hogy ő már IV. László alatt megfordult az országban; ő maga pedig trónralépése után kiadott okleveleiben azt állítja, hogy még László életében megkapta a ducatust, amit el is kell hinnünk, mert krónikáink is így tudják a dolgot.²

Történetírásunk ezen nyilatkozatait nem méltatta figyelemre, pedig e kérdés a trónbetöltés szempontjából igen fontos, mert e nyilatkozatok szerint ő közvetlenül a ducatusból lépett a trónra és így őt sem lehet választott királynak tekinteni.

Álljanak itt a legjellemzőbb nyilatkozatai:

I. *Nobis regnum Hungariae primo et principaliter aduentibus comes Ogyoz filius Buzád nostro se iungens*

¹ *Pauler*: A magyar nemzet története, II. k. 285. l.

² Így a Pozsonyi Krónika röviden, de jellemzően írja: *Post cuius obitum eodem anno dux de Venetiis coronatus, qui vivente adhuc Ladislao rege deductus fuerat. M. Florianus l. m. IV. k. 38. sz. 96. l. III. k. 110. A Képes Krónika bővebben, de ugyanoly értelemben, U. o. II. k. 293. l.*

lateri multa fidelitatis opera exhibuit indefesse. Demum annuente gracia Salvatoris nobis regni gubernacula adeptis et regia diademate decoratis.¹

2. Gyarmán ispánt adományyal tünteti ki, mert követségben volt nála a főpapok és bárók parancsából és megbízásából, — idem etiam *tempore ducatus nostri* domino Albertino fratri nostro carissimo tam in veni-endo ad Nos, quam etiam in conducendo eundem ad patriam suam . . . érdemeiket szerzett.²

3. *A primo adventu nostro in regnum nostrum, vide licet tempore ducatus nostri, antequam regni gubernaculum adepti fuissetis iure et ordine geniturae ac sacro diademate insigniti et etiam post coronationem nostram, cum iam Deo propitio in totius regni regimen successissetis usque ad haec tempora.*³

Okleveleiben általában az öröklési rendre hivatkozik választást sehol sem említi, pedig van olyan oklevele, melyben több soron át valószínűségi ódai szárnnyal emlékezik meg erről.⁴

Tehát krónikáink és okleveleink egybehangzó bizonyossága alapján megállapíthatjuk, hogy III. Endrét már IV. László uralkodása alatt elismerték trónörökösnek, — (vele a királyi tanács már korábban érintkezésbe lépett!) a ducatus birtokába beiktatták és ducatusában fogadta bátyja, Albertino látogatását — közvetlenül ducatusából emelkedett a trónra; tehát választásról szó sem lehetett, csak legfeljebb a körülmények által indokolt nyomatékossabb elismerésről.

Mínt hogy az *ordo geniturae* még ily körülövel is érvényesült, III. Endre azt hiszi, hogy ugyanazon öröklési rend érvényesült az egész Árpád-koron keresztül és hirdeti: Cum Sanctus rex Stephanus regni Hungariae sit apostolus et eius successores in eiusdem vicem succedant ordine geniturae!⁵

Mínt hogy a gyakorlatban érvényesülő *ordo geniturae* a nőket eddig nem juttathatta trónra és Endrének fia nem született, uralkodásának sok gondja között arra is gondol, hogy kit tegyen örökösévé.

¹ Wenzel: Az Árpád-kori Új Okmánytár XII. k. 525.

² Hazai Okmánytár, VIII. k. 365. l.

³ U. o. 403. l.

⁴ Knauz: Esztergomi főegyház oklevél, II. k. 215. l. *Fejér: Codex diplomaticus VI. 2. k. 216. A. U. O. VII. k. 497. l. XII. k. 502. l. H. O. VIII. k. 295. l.*

⁵ Wenzel: A. U. O. VI. k. 433.

Midőn VIII. Bonifacius pápa János vasmegyei főispán és társai kérésére a kiskorú Carlo Umbertót nyilvánította királlyá,¹ Endre ez ellen Ausztriában és Csehországban keresett összeköttetést és nagybátyját Morosini Albertinót országgyűlésen honfiúvá fogadtatja, majd fiává fogadja, feljogosítván őt a trónöröklésre is. Neki adományozta, mint trónörökösnek „a királyi gyermek első méltóságát: a szlapon hercegséget”² kiköti azonban, hogy ha fia, vagy fiai születnének, akkor ő vagy fiai (illetőleg fiúágon leszármazó utódai) a saját fiai között az ifjabb helyét töltsék be, úgy, hogy ha egy fia lenne, Albertino a második, ha kettő, — a harmadik fiának számítson és így tovább a királyi fiúk között mindig utolsó helyet foglalván.

Feltűnő itt a pontosság az öröklési esetek megjelölésében és terminológiában.

Az eddig előforduló suboles, proles, pueri helyett III. Endre már határozottan filius, haeredes masculini, és linea masculináról beszél, kizárván ezzel a nőág örökösödésének lehetőségét.

Nyer az oklevél jelentőségében, ha figyelembe vesszük, hogy ezen oklevél kiadását az országgyűlés hozzájárulása előzte meg.³

Nagy hiba lenne azonban ebből visszakövetkeztetni és megállapítani, hogy tehát Iure és II. Endre alatt is az említett kifejezések alatt fiút kell érteni. Eddig olyan kifejezést, melyből csak a fiúk örökösödési jogára lehetne következtetni, Iure és II. Endrének a ducatusra vonatkozó egyességét kivéve még csak véletlenül sem találhattunk. Bármilyen gyarló a középkor terminológiája, ez nem lehet a gyarlóság következménye, hanem annak a jogállapotnak a tükré, hogy vegyescen fiúk és nők örökölhetnek (successio mixta).

III. Endre azonban éppen ezt nem akarja. Egyetlen leánya apáca lett, ha ő a nőág örökösödését mégis elismerné, akkor örökbefogadásról és fogadott fiának trónörökléséről szó sem lehetne. Ő éppen azt akarja elérni, hogy a nőági öröklési igények ne érvényesülhessenek és ellenfele, a már királynak nyilvánított Anjou Károly, trónra ne juthasson.

¹ *Pragm.* Annales I. k. 306. l. *Fejér:* i. m. VI/2. k. 225. l.

² *Fejér:* i. m. VII/5. k. 504. és 545. l. és Óváry Lipót: *Mácolatok.* I. k. 43. l.

³ Erről a Fejérpataky-Emlékkönyvben értekeztem.

Endre halálával mégis csak letörött az Árpád-család terebélyes fájának utolsó arany galyaeskája...! Megindult a *nődgi* örökösök között a nagy versengés a magyar királyságért; de Albertino igényeiről nem is olvasunk.

*

Ime, megismertük az Árpád-kori trónbetöltés tarka eseteit, minden esetet oly megjegyzéssel kísérve, hogy azok értékelésére feleslegesnek látszik összefoglaló ismeretetésbe bocsátkozni.

A figyelmes olvasó észrevette, hogy a legellentétebbnek látszó esetekben is van bizonyos logikai rend.

Legfontosabb momentum (mint minden intézmény történetében, itt is) a kiindulási alap pontos ismerete. — Megállapítottuk, hogy Árpád utódai meghatározott rend (ακολουθία) szerint nyerték el a főhatalmat. Ebből önként következik, hogy a meghatározott öröklési renddel nem férhet össze se a választás, se az uralkodónak utódkijelölési joga.

Attól kezdve, hogy Géza fejedelem önhatalmúlag felvette a királyi címet és utat nyitott az idegen befolyásnak, az ősi öröklési rendet sok támadás érte, de életképesebbnek, szívósabbnak bizonyult minden más ősi intézményünknél. Kerek 200 esztendőn keresztül minden generáció megpróbálkozott, hogy szörnyű erőszakkal, az öröklésre jogosult oldalág kiirtásával és szelídebb eszközök (a nemzetre való apellálás, (választás), a jogosult tag pappá szentelése, törvénytelenül nyilvánítása, fenyegetésekkel, ígéretekkel való lemondatása) alkalmazásával diadalra juttassa az Európában általában dívó linealis successiót. E 200 év alatt a trónbetöltés körül sok furcsaság történt és éppen e furcsaságok okozták, hogy ma oly nehezen tudjuk kellően értékelni az egyes eseteket. Elszigetelt, *kivételes* esetekből igyekeztek rendszert gyártani és a választás jogát, a legidősebb tag, a testvér, a fiú örökösödési jogát, sőt legutóbb az uralkodó utód kijelölési jogát is megállapítani. Ezzel szemben megállapítottuk, hogy egyik eset sem gyökerezik jogban, mindenik csak kérész életű, jogtalan kísérlet. Az ősi öröklési rend ellenére utóddá kijelölt és választással eskü alatt is megerősített Istvánt lázadás fogadja, — a szintén választott Szent László uralmát az utókor még a szentnek kijáró tisztelet mellett is törvénytelennek tartja.

A család legidősebb tagját sem illethette a trón, ha Géza uralma a *fiatalabb* Salamonnal szemben saját elismerése szerint is törvénytelen volt és ha Borics herceg az idősebb II. Bélával szemben is annyira jogosan követelhetette a trónt, hogy jogelmének elvesztése végett törvénytelené kellett nyilvánítani. A fiúörökösödés sem gyökerezhetett az ősi jogban, ha I. Bélát nem követthette jogosan fia, Géza, és ha Gézának fia, Kálmán, csak László után uralkodhatott. Testvérörökösödéstről sem beszélhetünk, ha Gézát követő testvérét, Lászlót, még választással megerősítve sem ismerték el jogos uralkodónak Salamonnal szemben.

Mint a lejedelmek-kora, úgy a királyság két első századának normális trónbetöltési esetei és az erőszakolt eselekkel szemben megnyilvánuló jogi felfogás is egyaránt azt igazolják, hogy az ősi öröklési rend a *successio gradualis*, a rokonságfoki örökösölés volt. Jog szerint tehát a család azon tagját illette meg a trón, aki életkorára való tekintet nélkül a leszármazás rendjén a családalapító őshöz legközelebb állott. Ez lehetett néha a család legidősebb, vagy legfiatalabb tagja, néha az uralkodó testvére, máskor pedig fia a geneológia állása szerint, éppen azért ebben a kérdésben dönteni a geneológiai tábla figyelembe vétele nélkül nem szabad, mert abból; ha *egy* esetben a legidősebb tag, más esetben a testvér, vagy fiú *jogosan* lép trónra, még nem szabad senioratusra, testvér-, vagy fiúörökösödéstre következtetni.

Ilyen esetkék túlbecsülése és analógiák hajhászása vezetett elhamarkodott következtetésekre és jogosulatlan általánosításokra; a történelmi módszer ellen azonban Fraknói követte el a legszörnyűbb merényletet, midőn okleveleink primogenituráját meg sem értve a fiúörökösödési jogot megállapította; pedig visszariaszthatta volna Vazul, Álmos és Béla tártongó szemürege, az, hogy Béla *metu mortis* egyezett bele Salamon megkoronázásába és hogy anyai Árpád-herceg kereste az erőszakkal érvényesülő fiúörökösödés ellen a külföld védelmét.

Megkísértettük tisztázni a trónörököszt megillető *ducatu*s kérdését, melynek gyökerét már Szent István korában megtaláltuk és megállapítottuk, hogy ez I. Endre uralma óta záloga lett volna annak, hogy a trónörököszt jogaitól nem fosztják meg.

Volt azonban eset arra, hogy a folytonos trónvillongásba belefáradt, megritkult alattvalók nem voltak haj-

landók vérüket ontani és ha már vérnek kellett folyni, úgy gondolták, — igen helyesen! — hogy az ellenfelek párbaja kevesebb áldozattal dönti el a kérdést. A józan-észnek ez a megmozgása, a nyomasztó abszolútizmus közepette az első lépés az alkotmány felé, aminek jele az, hogy ugyanazon nemzedék megtette a második lépést is, mikor II. Istvánt a nemzet érdekét nem szolgáló háborúban eszerben hagyta és bár jogtalanul és eredménytelenül, királyválasztással is kísérletezett. A trónviszályok nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az eredetileg abszolút királyi hatalom korlátokra találjon és hovatovább alkotmányos formák közé szoríttassék.

Hiba volna azonban erről arra következtetni, hogy az ú. n. nemzetnek első törekvése is az volt, hogy a trónbetöltésre befolyást nyerjen, mert bármily meglepően hangozzék is, ki merem mondani, akkor még politikai értelemben nemzet nem is volt és még jóval később is nem a nemzet, hanem a *társadalmi osztályok* alázatosan előterjesztett kérelmükkel, királyi kiváltságlevél útján külön-külön kívánták gyógyítani azokat a sebeket, melyek a legjobban fájtak. Hogy a király kísérete, lovászai, pecérei, díszuai kárt ne tegyenek, azt merik kérni, mert közvetlen érdekük; hogy jutathánának azonban arra a gondolatra, hogy a királyi család ügyébe beleszóljanak, mellyel szemben csak hódolatról lehetett szó. Ha mégis a király és trónörökös között háború tör ki, — mint másfajta belső háborúban, ki-ki meggyőződése, vagy érdeke szerint csatlakozik egyikhez, vagy másikhoz. Még azt is merik kívánni, hogy meggyőződésüket szabadon követhessék, de már arra gondolni sem mernek, hogy király és trónörökös viszályát kizáró intézkedést tegyenek, vagy kérjenek. Csak így kell érteni azt, hogy a „nemzet” többsége a király vagy dux, ez vagy azon öröklési rend mellett foglalt állást.

A trónöröklési rend tehát kizárólag az uralkodó család törvénye, alattvalónak abba beleszólása nem lehet, megváltoztatásához a család összes tagjának hozzájárulása szükséges. Égészen más tehát annak a királynak a helyzete, akinek két-három testvére van, mint annak, aki egyedül élő tagja családjának. Ezt sohasem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni az egyes uralkodók intézkedéseiből levonható következtetések értékelésénél.

A trónralépő király uralmát a felkenés és koronázás teszi törvényessé. A koronázást auctoritate apostolica

az esztergomi érsek gyakorolja; ő és ellenmondás, illetőleg felebbezés esetén a pápa jogosult eldönteni, hogy az illető családtagot az érvényes öröklési rend szerint megilleti-e a trón. Az alattvalókat csak az eskü letétele, csak a hódolat illeti. Az országgyűlés III. Endre alatt is csak tudomásul veszi a király intézkedését.

Van még egy igen fontos csatlakozó kérdés: a külföld beavatkozása, mely az ország önállóságát annyiszor veszélyeztette. Péter, Salamon, III. István a német hűbér-, I. Endre, I. Géza, Almos, Borics, II. László, IV. István és III. Béla a görög hűbér-, Szent István, Szent László, Kálmán, III. István és trónralépte után III. Béla a pápai hűbér útjait építik, melynek bővebb tárgyalása nem tartozik ide, de amely igényeknek jelentkezése országos értekké tette, hogy a trónöröklési rendet pontosan megtartsák és külföldi beavatkozásra alkalmat ne adjanak.

Kétszáz év tapasztalata elégségesen megmutatta, hogy az ősi jogrendnél erősebb az apának az a természetes kívánsága, hogy fia legyen örököse, tehát a kívánt békesség csak úgy érhető el, ha utat nyitnak ahhoz, hogy mindig a király gyermeke örökölje a trónt. III. Bélának a pápai szék erőteljes támogatásával sikerült is az új öröklési rendet, a linealis successiót diadalra juttatni, amely már II. Endrétől kezdve jogilag (bár nem a gyakorlatban) a legszélsőbb elsőszülöttségi jog formájában jelentkezik; csak III. Endre szorítja meg ennek szélsőségét, kizárólag a fiúágra szorítva az örökösödési jogot.

Az új trónöröklési rend nem hozott nyugalmat az országnak; nem mintha nem érvényesülhetett volna szabadon, hanem azért, mert az ősi öröklési rendből átörökölte a ducatus-t és ennek terhére tetézte még az ifjabb királyság intézményével. Intézményszerűvé vált ezáltal a királyi család viszálya, ami csak tovább fejlesztette a nemzeti jellem kedvezőtlen alakulását, — a ducatus pedig mindjárt a linealis successio diadalakor megbontotta az ország egységét is.

Ily mélységeket tár fel az Árpád-kori trónbetöltés kérdése, amely önmagában tekintve sem érdektelen és e mélységekkel Árpád-kori történelmünk legtanulságosabb részlete.

Dr. R. Kiss István.

András herceg tragédiája és a nápolyi udvar.

(II. közl., vége.)

A megtorbis.

A gyilkosság háttérében működő értelmi szerzők és részesei iparkodtak magukról a gyanút elhárítani azáltal, hogy a pápa előtt mélységes fájdalomuknak adtak kifejezést. Johanna pedig a tropezi püspököt Nagy Lajoshoz küldötte, hogy tolmácsolja fájdalmát és hitvallást tegyen ártatlanságáról,¹ s Erzsébetet, András dajkáját, vette fia mellé, aki a gyermek születésénél is — nem cél és ok nélkül — jelen volt. Miként említettem, a pápához is levelet írt, melyben játszott a kétségbeesett özvegyet, de emellett iparkodott a közelgő viharban a pápa jóindulatát biztosítani és szívérének két várat adományozott a Provence-ban 700 uncia arany értékben.²

Katalin esászárné, mikor látta a gyilkosság nyomában támadt nagy felháborodást és látta, hogy a gyanu feléje terelődik, sietett szintén részvétét nyilvánítani a pápa előtt és kérte, hogy méltó büntetésben részesítse a gyilkosokat. A pápa udvariasan köszönetet mondott a részvételért és buzdította a esászárnét, hogy legyen segítségére a legátusnak a bűnösök kinyomozásában.³ De — úgy látszik —, hogy a ravasz asszony már fainak készítette az utat a trónra, mert a pápa inti Tarentói Lajost, hogy béküljön ki a Durazzókkal és akkor anyja kérésében „jóindulatú és neki kedvező” lesz.⁴

¹ Reg. Ang. V. 349. f. 23. Johannának Nagy Lajoshoz intézett levele és a király válasza apokrif.

² „Sane beneficia grandia atque grata saneti in Christo Paris... Clementis... filiali pridem in nostre mentis affectibus reverencia revolventes viro magnifico Guillelmo de Zambono vicecomiti Bellifortis, ipsius domini Pape germano ac eius hereditibus et successoribus utriusque sexus... castra de Medis et de lauseto posita in predicto comitatu Provincia... pro valore annuo florenorum auri septingentorum... in perpetuum dedimus, donamus, tradimus (sic!) atque concessimus etc. 1345 nov. 29-ről. Reg. Ang. V. 349. f. 23.

³ Reg. Vat. V. 139. n. 817.

⁴ Reg. Vat. V. 140. f. 60.

A gyilkosok nem számítottak olyan felháborodásra, amilyent a vadállatias kegyetlenséggel végrehajtott gyilkosság a népből kiváltott, biztonságban érezték magukat a királyné védőszárnyai alatt és nem gondoltak menekülésre. Tényleg — eltekintve az első zavaros napoktól — hónapokon keresztül nyugodtan élhettek abban a meggyőződésben, hogy nagyobb hullámokat már nem fog verni a dolog.

Megváltozott azonban a helyzet, mikor híre érkezett, hogy a magyar király nem fogadta el Johanna igazolását és szörnyű megtorlást helyezett kilátásba, a pápa pedig 1346 február 1-én bullát adott ki, melyben a legnagyobb egyházi büntetésekkel sújtja a gyilkosokat és jelzte, hogy ezeket követni fogja a bűnösök kinyomozása után a világi büntetés is.¹

Nagy Lajos fenyegetése különösen a királyi család tagjait rémítette meg és iparkodtak a fenyegető veszélyt megelőzni. Ezért legalább azt a látszatot akarták kelteni, hogy nagy buzgalmat fejtenek ki a bűnösök kinyomozásában. Ebben előjárt Durazzói Károly. A hercegnek több oka volt a fellépésre. Ő a gyilkosságtól távol állt ugyan, de — miként látni fogjuk — mégis egyik közvetett előidézője volt a katasztrófának. Neki tehát le kellett szereznie a magyar király bosszúját. Azonkívül a Durazzók vetélytársai voltak a Tarentóiaknak, kik a gyilkosság után előlérbe léptek. Nem volt titok Károly előtt az a viszony sem, melyet Róbert herceg már András életében folytatott a királynővel és sejtette, hogy Johanna most mint özvegy kísérletet fog tenni, hogy Róberttel házasságra lépjen, amint tényleg hat héttel a gyilkosság után már kérte a dispencziót a Róberttel kötendő házassághoz. Ez a házasság Durazzói Károly trónigényeit teljesen illuzóriussákká tette volna, s ez esetben csak Nagy Lajos kezéből remélhette a koronát. Ez fűtötte tehát Károly buzgalmát a megtorlásban.

A Tarentóiak is nehéz helyzetben voltak. Ha nem vesznek részt a gyilkosok üldözésében, a közvélemény, mely úgysis hünrészességgel vádolta őket, gyanuját igazolva látta volna. Ez indította őket arra, hogy szintén megtorlást követeljenek. Hogy mind a két család önző

¹ Theiner I. k. 703—6. l. 1067. sz. Számosan, többek közt a marseilleiek is sürgették a pápánál a bűnösök megbüntetését. Baronius: *Annales eccl. Barri-Ducis*. 1871. V. 25. ad a. 1345. 51. §.

érdekből eszelekedett, bizonyítja az a körülmény, hogy Tarentói Lajos Durazzói Károlyt el akarta útjából távolítani,¹ Károly pedig kész volt a calabriai hercegség fejében a bosszúról lemondani és Johanna védelmére kelni.

Károly nem érte el célját, s ezért ügynökei a nép fel-lázításán fáradoztak, minek következtében napról-napra izzóbb lett a hangulat Nápolyban. A királynő nem érezte többé biztonságban magát a fővárosban, tehát a Castel Nuovóba zárkózott és szigorú fegyverviselési tilalmat bocsátott ki.²

Az izgatásnak meg lett a következménye. Hónapokkal a gyilkosság után, 1346 március 6-án, Nápolyban teljes volt a felfordulás.³ A fegyveres tömeg a Castel Nuovo elé vonult, kiáltozni kezdett: Halál az árulókra, kik meggyilkolták az urunkat! Közben a királynét is reprodukálhatatlan kifejezésekkel illették.⁴ Mikor a tömeg magatartása fenyegetővé vált, Rajmondo di Cathania udvarmester, bízva a királynő körül tömörült nemességben, fegyvereseivel kitört, hogy a tömeget szétverje és a királynő fegyverviselési tilalmának érvényt szerezzen, de vesztére tette. A felbőszült tömeg a fegyvereseket az erődbe visszaszorította, Rajmondot pedig elfogta. Most lépett előtérbe Durazzói Károly, majd Tarentói Róbert is. A hercegek Rajmondot megkínóztatták, az idős ember nem bírta elviselni a kínokat, vallani akart, s elmondta a gyilkosságot elejétől végig, a gyilkosság főszereplőjéül Roberto de Cabanist jelölte meg és a résztvevőket is megnevezte. Rajmond vallomása alapján megvizsgálták

¹ Gravina Domonkos i. h. 24. l.

² A papok is kikelték a templomban az istentelen gyilkosok ellen, akik „interfecerunt innoxium in domo sua”. Vatikáni könyvtár, Ms. Vat. Lat. n. 4376.

³ A királynő edictumában talán tévedésből mondja: „Cum olim infra mensem *februarii* XIV. Ind... quoquidem tempore multitudo cupiosa (sic!) hominum popularium Civitatis nostra Neapolis divina inspiratione commota... quodam proditores diffamatos de nece... Regis Andree... morantes intus in Castro novo... ut ipsorum caperet de personis etc Reg. Ang. V. 353. f. 302.

⁴ A nép fegyveresen volt területenkint megszervezve és súlyos esztékben a duomo összes harangjai adták jelt a fegyverkezésre. L. Schipa: *Contese sociali napoletane nel medio evo*. Arch. stor. Nap. XXXII. p. 323. A Chron. Suessanum a nép viselkedésére vonatkozólag azt mondja: „multas iniurias Dominae Reginae intulerunt, quae pro verecundia et pudore narrare non decet”. I. h. 72. l.

a király holttestét, megtalálták a zsineget, s így igazolva látták az udvarmester vallomását. A tömeg most egy Tommaso di Jacea nevű szabóval zászlót készítettett András képével, azután visszatért az erőd elé és ismét felhangzott a kiáltás: Halál az árulókra és az aljas királynőre! amiből arra lehet következtetni, hogy Rajmondo a királynő szerepére is kitért vallomásában. Maga a királynő beszéli el, hogy napokig ostromolta a tömeg az erődöt és követelte a gyilkosoknak: Cassónak, Terlizzi grófjának, Roberto de Cabanisnak, a Lagonessáknak, Niccolò Milazzano ajtónállónak, Filippának és Sanciának, kik mind a királynő környezetében voltak, kiadatását. „Mint hogy ezeket — mondja a királynő — csak úgy könnyen ki nem adhattuk nekik, a leghevesebben támadtak az erődre; a várra és a bentlevőkre különféle hájtógépekkel köveket, lándzsákat és nyilakat szórtak és az erőd hídjának külső kapuját felégették.“ Végre a királynő kénytelen volt kiadni a Cabanisokat, a Lagonessákat, Milazzanót, kiket a hercegek börtönre vetettek.¹

Érdekes a hercegek eljárása, kik a foglyokat mindig maguknak követelték azon a címen, hogy ők palotájukban biztos őrizet alatt tudják őket tartani, a valódi ok pedig az volt, hogy így a bűnösök vallomásából az került nyilvánosságra, amit ők közölni akartak.

Durazzói Károly Terlizzi grófot, Filippát és Sanciát egy gályára vitette és megkíncoztatta őket. Sancia csak hosszú kínzás után szólalt meg és „borzasztó dolgokat vallott“ — mondja a Johanna-párti mutinai krónika.² Társai kínzás közben szintén vallottak és vallomásaikat írásba foglalták.

Johanna kényelmetlenül érezte magát, s királyi haragjával fenyegette Károly herceget és a justiciariust, ha az elfogottakat szabadon nem bocsájtják, de ezek a nép fenyegető magatartása miatt, még ha akartak volna is, nem tehettek eleget a királynő követeléseinek.³

A bűnösöket törvényszék elé állították, s mikor érte-

¹ Johanna a bűnbocsátó edictumában leírja az ostromot. Reg. Ang. V. 349. f. 92. Ki van adva az Anjoukori Dipl. Emlékekben (II. k. 146—47. l.), de helyenkint megesebnkítva, és Minterinél: Notizie storiche etc. 112—16. l. de líbásan. Az eseményt elmondja Villani G. l. XII. c. 52. — Chron. Estense I. h. 422. l. és Schipa: Nobili e popolari in Napoli etc. Arch. stor. Italiano s. VII. V. III. 190—201. l.

² Chron. Mutinense I. h. 613. l.

³ Villani G. l. XI. 52.

sültek, hogy Róbert, ki a Cabanisok közül még szabadlábban volt, palotájában tartózkodik, őt is elfogták, kínzásnak vetették alá és belőle is kicsikarták a vallomást. Másnap a nép követelésére¹ halálra ítélték őket. Általában a bosszú eszköze a nép volt, míg a nemesség egy része a királynővel tartott, részint a magyar párt iránt való gyűlöletből, részint a jövőre való tekintetből, míg a másik rész a saját javára használta ki a zavart, felbontotta a hűbéri kapcsokat és birtokát a királyi birtokból növelte.²

A bűnösök kivégzésénél megint egy érdekes körülmény ragadja meg figyelmünket. Terlizzi grófnak és az udvarmesternek nyelvébe horgot vertek, hogy ne tudjanak beszélni. A források persze úgy említik a dolgot, mint a szörnyű bűnnek megfelelő büntetést, pedig ez elővigyázati rendszabály volt. A bűnösök az utolsó percig reménykedhettek abban, hogy a királynő meg fogja őket menteni, tehát óvakodtak vallomásukba belekeverni a királynő és a hercegek nevét, de féltő volt, hogy a halállal szemben állva megered a nyelvük és olyan kijelentéseket tesznek, melyek az egész királyi családot veszedelembe dönthetik. A bűnösök máglyán végezték be életüket. Máglyán halt meg Sancia is, míg Filippa — valószínűleg a kínzások következtében — a börtönben pusztult el.³

A felbujtók és a gyilkosság végrehajtói közt az összekötő szerepet az öreg Artus Károly vitte, míg fia, Bertrand, a gyilkosságnál játszott főszerepet. A felbujtókra fontos volt az ő biztonságba helyezésük vagy elpusztításuk, hogy árulók ne lehessenek. Johanna a Castel Nuovo ostromakor nem volt hajlandó az Artusokat kiadni,⁴ de azok einkostársaik sorsán okulva jónak látták a fővárost elhagyni és sziklaváraikba vonulni. Hogy jól számítot-

¹ Gravinaí Domonkos hangsúlyozza, hogy a nép követelésére történt az ítékezés. I. h. 23. l. — Az egykori predikátor is kiemeli: „percussit autem populus omnes, qui coniuraverunt contra regem”. Ms. Vat. Lat. 4876. n.

² Johanna rendeletet adott ki „pro conservacione generalis nostris dominis et ad illud minime quoquo modo volentium conatus illicitos reprimendos”, s ebben követeli a jóvá-tételt és a birtok elkobzásának terhe alatt 15 napos határidőt tűz ki minden illegitím kapocs felbontására. Reg. Ang. V. 351. f. 13.

³ Reg. Ang. V. 353. f. 23. — L. még Gravinaí Domonkosnál i. h. 20–23 l. és Chron. Suesanum 67. l.

⁴ Mollat: Les papes d'Avignon, 186. l.

tak, igazolták a következmények, mert a nép palotájukat feldúlta.¹ Az Artusok mégsem kerültek el sorsukat. Katalin ugyanis — kire mindinkább ráirányult a gyanu, — félt az Artusok árulásától „ugyanazon bűn részese lévén“, s azért kezébe akarta őket keríteni.² A császárné tehát fegyvereseivel körülfogatta S. Agatha várát, hol az Artusok tartózkodtak. A köszvényben fekvő Artus Károly esodálkozott Katalin érkezésén, aki tudatta vele, hogy fontos megbeszélni valója van a gróffal, s mivel Károly beteg, maga keresi fel Acciajuoli és 10 lovag kíséretében. Sógorának jelenléte eloszlatta az öreg Artus esetleges gyanuját, fiát, Bertrاندot, leküldte a császárné fogadására és kinyitatta a várkaput. Míg azonban a császárné Artussal tárgyalt, katonái behúzódtak a várba, adott jelre megszállták a fontos pontokat és a császárné a két Artust elfogatta. Bertrاندot Melfibe szállíttatta, míg Károlyt magával vitte.

Az országbíró kérte az Artusok kiadatását, de eredménytelenül, mire panaszával a pápához fordult. A pápa nem tudta mire vélni Katalin eljárását, mert ő a magyar udvar fenyegető magatartásának és a márciusban lejátszódott eseményeknek hatása alatt elhatározta, hogy erélyesen nyul bele a dologba, s megbízható egyénekre bízta a nyomozást és a vizsgálat megejtését, hogy minél előbb ítéletre kerüljön a sor. Először az egész vizsgálatot Bertrand de Bauxra, Humbert dauphin apósára, akarta bízni, mint a magyar udvar előtt kedves emberre, de az alább jelzett okból mégis kivette hatásköréből a királynőt és a királyi család tagjait és ezek ügyében Bertrand t. s. Marei bíborost delegálta.³

Bertrand de Bauxnak teljhatalmat adott Kelemen, s elvárja, „hogy nem hajolva sem jobbra, sem balra, nem kedvezve senkinek“, azon alapon ítélkezik, amint szorgos kutatással az igazságot megismeri. „Szándékunk pedig, amit nem akarunk előtted titkolni, hogy, ha Johanna királyné... és a királyi család tagjai bűnösöknek találhatnának, ami távol legyen és nem hihető, a fentebb mondott gyilkosságban, ellenük, akiket, ha úgy esnék, *saját ítélkezésünkre* tartva fenn... ne járj el, hanem, ha a mások ellen folytatott nyomozás közben ellenük valamit

¹ Camera: Flucubrazioni etc. 48. l.

² Camera: Flucubrazioni. 59. l.

³ Reg. Vat. v. 139. n. 1366.

vallanának, azokat irasd meg nekünk híven és anélkül, hogy köztudomásra jutnának, pecséted alatt ne késlekedjél elküldeni.

Mivel különböző nem megvetendő tekintélyű személyek írásbelileg közölték velünk, hogy a bűn végrehajtói ellen folytatott nyomozásban nem tisztán, teljesen és híven jártak el, mivel a nyomozás jegyzőkönyvében sok, az igazsággal ellenkező dolog foglaltatott, amelyeket el kellett volna hagyni, de még több maradt el és hallgattatott el, amiket le kellett volna írni, úgyhogy abban sok bűnösről, hogy a méltó büntetést elkerüljék, hallgatnak és ártatlanokat az igazság és igazságosság ellenére belekevernek, felhívjuk figyelmes gondosságodat és jó hírneved épentartása érdekében azt tanácsoljuk, hogy mint nagylelkű férfiú haláláig az igazságért harcolva másoknak bűne ne rovassék fel neked, mint nem igaz úton járónak, a nyomozásban az igazság serpenyőjét tisztán és szorgosan tartva a mondott gaztett iránt való kiváló buzgalommal úgy derítsd ki az igazságot, hogy a vétkek bűnei kivilágoljanak, és az ártatlanságot a büntetés, vagy a gyalázat nyilai egyáltalában ne sebezzen meg.¹

Bertrand kardinálisnak szintén megadja a pápa az utasítást. Jelzi, hogy András gyilkosai ellen elrendelte a földi igazságszolgáltatást és általánosságban lelki büntetéssel sújtotta őket. Majd a gyanúsított férfiakat és nőket megidézte, háromhavi határidőt tűzve ki számukra. Később arra a gondolatra jött, hogy helyben könnyebben végbemehet a nyomozás és bizonyítás, tehát megbízta Bertrand de Bauxot, hogy két nápolyi polgárt vegyen magá mellé ülnöknek és folytassa le a vizsgálatot. Azonban úgy vette észre, hogy Bertrand de Baux némelyek előtt gyanús, mint Johanna alattvalója és tőle nem várható, hogy a királyné és a királyi család tagjai ellen híven eljárjon, már pedig ő ki akarja minden személyi kedvezés kizárásával deríteni az igazságot, azért ezzel a feladattal Bertrand bíborost bízta meg. Szigorúan lelkére köti, hogy a gyilkosság ügyében szorgosan nyomozzon, s az igazságot iparkodjék kideríteni a királynőre, a királyi család tagjaira és minden méltóságra és állásra való tekintet nélkül, s sújtsa egyházi és földi büntetésekkel fellebbezés kizárásával. A nyomozásról pecsétje alatt küldött írásban számoljon be.²

¹ A pápa rendelete 1346 június 3-ról. Reg. Vat. v. 140 f. 48.

² Többek közt szívére köti Bertrandnak, hogy „supor

Ez az ügy igen kellemetlen volt a megbízóra is és kényelmetlenül érezhették magukat a megbizottak is. A pápára kellemetlen volt, mert itt nem csak egyének forogtak szóban, hanem a nápolyi királyság is. Nápoly pápai hűbér volt, s míg egyrészt a pápai udvar kevés biztos jövedelmű forrása közt a legjelentősebb volt a nápolyi királyság hűbéradója, másrészt a királyság fontos hatalmi tényező volt, melyre a pápaság nehéz helyzetekben támaszkodhatott. Az Anjouk, ha késedelemmel is, de megfizették az adót, s még nem fordult elő eset, hogy hűbérujuk ellen fordultak volna. Ha Johannára és a herecegekre rábizonyítják a bűnrészességet, a család elveszti Nápolyt és nem lehet visszautasítani a magyar Anjouk jogigényét, amely mellett oly szívósan kitartottak. Eltekintve attól, hogy a francia király levelesen ellenozte a magyar Anjouk hatalmi gyarapodását, kérdés, hogy a hatalmas magyar király nem idézi-e vissza a Hohenstaufoknak a pápaságra nézve annyira szomorú korát.³ Ezért remeg a pápa a gondolatától, hogy esetleg a nápolyi Anjoukat a hivatalos vizsgálat bűnösöknek találja és ez esetben eltiltja a vizsgálat eredményének közzétételét, hogy Nápolyt a beláthatatlan következményekkel járó felfordulástól megóvja.

Ha a pápa kellemetlenül érezhette magát az ítélőbíró tisztében, nem kevésbé lehetett kellemetlen megbizottaira a vizsgálóbíró tiszte.

Bertrand bíborosnak egy királyné ellen kellett fellépni a saját fővárosában és királyi herecegek ellen, kik a francia királyhoz közel állanak, a francia bábornokok pedig nagyrészt lekötelezettjei a francia királynak. Itt tehát érdekösszeütközés van, amely befolyásolja a bíró elfogulatlanságát. Bertrand de Baux pedig, amellett, hogy rokonságban áll a királyi családdal, a királynőnek

promissis et ea quoque modo tangentibus ac eorum circumstantiis, quibus mors ipsa detestabilis et dolenda tractari seu perpetrari poterit, quovis modo tam contra Reginam predictam, quam quovis alios utriusque sexus de genere regio domus Sicilie cuiuscunque dignitatis, preeminencie, gradus, status vel condicionis existant, nulli super his in aliquo deferendo, viis, modis vel formis, quibus melius fieri poterit, inquirere studeas... veritatem etc". Reg. Vat. v. 140. n. 454.

³ Ezért írja a pápa a királynőnek, hogy nagy aggodalmakat okoz neki: „*timor turbacionis regni tui, in cuius turbacione nos necessario turbaremur*". Reg. Vat. v. 139. n. 435.

alattvalója, tőle adományokban részesült,¹ és éppen a királynő környezete, védelmei ellen kellett eljárnia. Ezeket figyelembe kell vennünk, ha meg akarjuk érteni a bírák magatartását.²

Az első nagyobb akadály, mely Bertrand de Baux működésének útjában állott, éppen az Artusok ügye volt. Mivel szépszerével nem akarta a császárné kiadni a bűnösöket, a pápának kellett közbelépni. Kelemen felszólította Katalint, hogy Artus Bertrandot, kit az országbíró „ebben az átkos gáztettben gyanusnak talált“, adja ki, hogy törvényt lásson felette és „ebben segédkezzél vagy légy rajta, hogy segédkezzenek neki tanácsal, karhatalommal és megfelelő kedvezésekkel“. A pápa emlékeztébe hozza a császárnének, hogy ő maga írta az imént, hogy csak a pápa rendelkezését várja és mindent elkövet, hogy a szörnyű gáztett részesei elvegyék méltó büntetésüket. Most legyen rajta, hogy mindenkéi lássa, „hogy te buzgón vágyóddal és akarsz segédkezni... az ártatlan vér borzalmas ontásának megbosszulásában“.³ Felszólítása azonban eredménytelen maradt, mire újabb levelében elrendelte, hogy Katalin nunciusának, a cassinói püspöknek, adja át a foglyot, nunciusát pedig felhatalmazta, hogy ellenszegülés esetére, tekintet nélkül mindenre, súlyos egyházi büntetéssel kényszerítse a császárnét a fogoly kiadására.⁴

Bertrand de Baux a vizsgálat során Artus Károlyt is bűnösnek találta, s kérte ennek a kiadatását is. Artus Károly semmi jót sem várt az országbírótól, s azért a pápához folyamodott, hogy más bírót és helyet jelöljön ki számára. A pápa meghallgatta kérését és a bíborosok tanácsára úgy határozott, hogy Károlyt is Vilmos cassinói püspök vegye át, akinek kötelességévé tette, hogy

¹ Pl. mikor András herceg kíséretébe (comitiva) a királynő felvette, 200 uncea arany évi jövedelmet biztosított neki (1137 dec.). Anjoukori Dipl. Emf. II. k. 38. l. 33. sz.

² Helyzetüket súlyosította az a körülmény is, hogy ismerték a pápa féltelmét a királyi család merhelyegzésétől, másrészt pedig az energiátlan és babozó pápában kellő támaszt nem leltek.

³ 1346 okt. 8-ról Reg. Vat. v. 140. n. 598.

⁴ „ipsam ad hoc auctoritate nostra per censuram ecclesiasticam appellacione postposita compellatis“, Reg. Vat. v. 140. n. 601. A Katalinhoz írt újabb levelet l. Reg. Vat. v. 140. n. 599. A nuncius értesítése u. ott n. 600.

szigorú őrizet alatt tartsa foglyát az egyház valamelyik várában: Beneventben, vagy Rómában.¹

VI. Kelemen értesítette Bertrand de Bauxot is, hogy végeredményben úgy intézkedett, hogy a császárné adja ki Bertrantot az országbírónak, Károlyt pedig Vilmos nunciusnak. A többi bűnös ellen járjon el „minden személyi kedvezés nélkül”, az Artusokon azonban ne álljon a pápához való folyamodás miatt bosszút.² A királynőt és a királyi ház tagjait felszólította, hogy támogassák az országbíró és a nunciust nehéz tisztükben.³ Ugyanekkor utasítást kapott a nuncius is, hogy Artus Károly minden ingó és ingatlan vagyonáról leltart készítsen, s a javukat vegye az egyház kezelésébe. Aki a pápa rendelkezéseinek ellenáll, sújtsa egyházi cenzurával, még ha a császárné is és ezek ellenében világi karhatalmat is igénybe vehet.⁴

A pápa szokatlanul energikus fellépésének meglelt az eredménye, Katalin sok luza-vona után kiadta a két Artust, Károlyt a nuncius Beneventben az egyház börtönében helyezte őrizet alá, s a pápa kijelentette, hogy ennek ügyébe sem a királynőnek, sem az országbírónak nincs beleszólása.⁵

Katalin eljárása a két Artussal szemben bizonyosságot tesz ama feltevésünk helyessége mellett, hogy Artus Károly volt az eszköz Katalin kezében az András meggyilkolására szőtt tervben. Elképzelhetjük, milyen kényes helyzetbe került a császárné, mikor kénytelen volt foglyát kiadni. Azonban Károly rövidesen meghalt, még mielőtt az ellene megindított eljárást befejezték volna. A nuncius jelentése természetesen halálról beszél, a közvélemény azonban tudni vélte, hogy méreggel oltották ki életét, s a nyomok megint Katalinhoz vezetnek.⁶

¹ Lelkére köti, hogy őrizze, „ne ipse offendi ab aliquibus valeat quoquomodo.” 1346 okt. 8-ról. Reg. Vat. v. 140. n. 604. A pápa, mint a kitételeből kitűnik, tudja, hogy vannak, akiknek érdekében áll az Artusokat eltenni láb alól.

² Reg. Vat. v. 140. n. 605—6.

³ Reg. Vat. v. 140. n. 607—10.

⁴ Reg. Vat. v. 140. n. 613.

⁵ Reg. Vat. v. 140. n. 1019.

⁶ A nuncius jelentésében kiemeli, hogy Károly természetes halállal halt meg és kérdi, mi legyen birtokaival! Ezzel szemben a Chron. Estense azt mondja: „propter reverentiam Regis Roberti sui patris” megmérgezték. I. h. 423. l. Helytelen Gravinaí Domenico tudósítása, mely szerint

Károly halála azonban nem zárta le az ügyet. VI. Kelemen utasította Vilmos nunciust, hogy az öreg Artus ügyében folytassa tovább a nyomozást, s csak ennek befejeztével döntenek a birtok sorsa felül.¹

Bertrand, kit a nuncius szerfelett gyanusnak talált a gyilkosságban, Gravinai Domonkos szerint, amint meghallotta atyja halálát, mint a kutya dühöngeni kezdett, s pár nap múlva meghalt. Ezzel a tudósítással szemben a szicíliai krónika Bertrand halálát is mérgeznek tulajdonította.²

A Lagonissák közül is meghalt az egyik, Rostaigno, a másiknak, Jánosnak, ügyében pedig rokonai a pápához fordultak, ártatlanságát hangoztatták és panaszkodtak a szigorú és zordon börtön ellen. A pápa tehát utasította az országbíró, hogy János ügyében minél előbb ítélkezék és addig is egészséges helyen tartsa őrizet alatt.³ Ha ártatlannak találja, bocsássa rögtön szabadon.⁴

Mit tett eddig a bűnösök megbüntetése érdekében Johanna? A Castel Nuovo ostroma után, 1346 március 19-én kiadott egy rendeletet, melyben elítélő hangon emlékezik meg a hercegek és környezetük eljárásáról, kik eléje vágta a törvényes eljárásnak, de mivel mentő körülmény, hogy a bűn, amelyért bosszút álltak, igen súlyos és a büntetés készt, bűnbocsánatban részesíti őket.⁵

A bűnösök közül, miként láttuk, többen elvették méltó büntetésüket, vagy a börtönben pusztultak el, de a kivégzések a nép nyomására történtek, maga a hivatalos vizsgálat, amely fényt derített volna az egész gaztettre s amely pontosan megállapította volna a résztvevők és gyanúsítottak szerepét, egyre készt. A pápa szemrehányást tett Bertrand de Bauxnak a késedelemért. „Az

Károly Katalin börtönében halt meg és csak a holttestet küldte Beneventba. L. h. 26. l.

¹ Reg. Vat. v. 140. n. 1219. 1347 áprilistról.

² A nuncius szerint Bertrand „vehementer de morte predicta dicitur haberi suspectus”. Reg. Vat. v. 140. n. 1219. A Chron. Siculum szerint „ut communiter diceatur (sic) mortuus fuit veneno”. Ed. J. de Blasis. Napoli, 1887. Società Nap. di storia patria. Ser. I. 8. l.

³ Reg. Vat. v. 140. n. 318.

⁴ Reg. Vat. v. 140. n. 623.

⁵ Reg. Ang. v. 349. f. 92. Minieri tévesen márc. 14-re teszi az edictum megjelenését. Notizie storiche 112—116. L. Rövidítve Anjoukori Dipl. Eml. II. k. 146—47. l.

mondják rólad, hogy mindkét nemű sok személy ügyében... nyomoztál és a nyomozást befejezted, de igazságszolgáltatásról nem hallottunk, amin szerfelett csodálkozunk. Szorgosan buzdítjuk nemességedet, hogy ezen és más tőlünk kapott megbízatásodat érintő ügyekben buzgalmad ne lankadjon, hanem úgy törekedjél hivatalodat betölteni, amint az igazság megkívánja, hogy a te körültekintő bölcseséged ennek alapján kitűnjön.¹

A pápai szemrehányás azonban eredménytelen maradt. Elalítottuk, hogy milyen kényes volt a két bíró helyzete, s ebből magyarázható meg, hogy mai kifejezéssel élve, mindkettő amerikázott. Úgy látszik, Bertrand de Baux olyan adatok birtokába jutott a vallomások során, melyeket nem mert továbbítani még a királyi család ügyében eljáró Bertrand kardinálisnak sem. Ez viszont jó ürügy volt a kardinális részére, hogy a pápa sürgető felszólításaira azzal mentegetőzzék, hogy míg nem kapta meg Bertrand de Bauxtól a vizsgálati jegyzőkönyvet, addig ő nem tud megbízatásában eljárni. Így ment ez addig, míg az országbíró meghalt és az ügy elsekélyesedett.

Nagy Lajost éppen a huza-vona bosszantotta, mert abból azt kellett kiolvasnia, hogy a királyi család tényleg részes a gyilkosságban, az ő érdekében hiszül meg a komoly vizsgálat és a méltó megtorlás. Ez bírta arra a királyt, hogy maga szolgáltasson igazságot. Amint Nápolyba ért, rögtön parancsot adott, hogy azokat, akik öccse balálában bűnösök, végezzék ki. Ekkor végezték ki Sanciat és az ő vallomása alapján Isolda Puldericut, Johanna dajkáját.

Az aversai jelenet ismeretes. Nagy Lajos Durazzói Károlyt lefejeztette. A gyilkosságban való részvételt nem lehetett rábizonyítani, nem is volt érdekében — miként említettük — András halála, s a kivégzés a király részéről elhamarkodott dolog volt, mely súlyos következményekkel járt. A király felhevült lelkiállapotában Durazzói Károlyt tartotta a legnagyobb bűnösnek,

¹ 1346 nov. 25. Reg. Vat. v. 140. n. 751. Egy hónappal előbb írt levelében szintén szemrehányást tesz Bertrand de Baux-nak: „Porro sicut intelleximus, multe persone alie de dicto facinoroso flagicio, sicut asseritur, sunt suspecte; procedere contra eas ministrando absque persone acceptione cuiuslibet iustitiam non postponas.“ Reg. Vat. v. 140. n. 506.

² Gravina'i Domonkos i. h. 41. l.

mert ő félreismerhetetlenül a trónra tört. Ebből a célból szöktette meg Lajos király jegyesét és akadályozta nagybátyja útján András koronázását, s így — bár közvetve — okozója lett András halálának. Ezt hozza fel Károly herceg bűnőül Villani Máté is.¹ Megjegyzésre méltó még Gravinai Domonkos tudósítása is, mely szerint Giovanni Orsini nápolyi érsek azt tanácsolta a királynak, hogy ha nyugodtan akar Nápolyban uralkodni, Durazzói Károlyt végeztesse ki, a többi herceget pedig fogassa el, mert ezek — főleg Durazzói Károly — igen kedvesek a nép előtt s így azt bármikor fellázíthatják, sőt a király is öccse sorsára juthat.²

Az tény, hogy ha a hercegek szabadlábban maradnak, a változékony nápolyi nép, mely Lajosban idegent látott s idegen seregét gyűlölte, csakhamar a hercegek mellé áll. Durazzói Károlyban pedig már azért sem bízhatott Lajos, mert a herceg azok közt volt, akik őt behívták, aztán rövid ideig Johanna mellé állt a calabriai hercegség reményében, majd ismét Nagy Lajoshoz csatlakozott. Az sem lehetetlen, hogy Giovanni Pipino, ez a lelkiismeretlen főúri bravó, ki a gyilkosság után Nagy Lajosnál keresett menedéket, izgatta a királyt Károly herceg ellen.³

Az bizonyos, hogy Károly herceg kivégzése sok ellenséget szerzett Lajosnak, s ekkor fordult ellene Boccaccio is.

Lajos kezébe került még Corrado Catanzaro is, aki kínzás közben azt vallotta, hogy sajátkezüleg ölte meg Andrást. Őt kerékbe törték.⁴

Sokan felhasználták az alkalmat, hogy ellenségüktől megszabaduljanak, vagy a királynál érdemet szerezzenek és hamis vádakkal léptek fel, de a király ezeket bíróság elé állíttatta.⁵

A gyilkosság egyik résztvevőjét, Enrichetto Caraciolot, a provenccieiek fogták el több társával együtt, mikor a királynő Provencebe menekült. Az elfogottak mind a királynő kíséretében voltak. A pápa követelésére a provenccieiek kiadták a foglyokat, kiket Kelemen őrizet alá

¹ l. I. c. II.

² l. h. 86. l.

³ Caggese ugyan úgy véli, hogy Pipino nem találkozott a királlyal annak Nápolyból való távozása előtt, de ez csak feltevés. Giov. Pipino etc. 161. l.

⁴ „in rota acutissimis uovaculis circumdata“ tépték szét. Gravinai Domonkos i. h. 41—42. l. és Chron. Mutinense 614. l.

⁵ Gravinai Domonkos i. h. 42. l.

helyezett.¹ A proveneciek sürgették az ítéletet, de bizonyítékokat nem tudtak szolgáltatni, azért Nagy Lajost kérte a pápa: „Ha felségednek ezekre vonatkozólag valami bizonyíték van a kezei közt, szíveskedjék azt nekünk elküldeni.”² Ugy látszik, Lajos nem tudott adatokat szolgáltatni, Caracciolo kiszabadult, de sorsát mégsem kerülte el, mert Tarentoi Lajos Johannával való házasságtörésről vádolva őt kivégeztette.

*

A gyilkosság részesei, miként láttuk, előbb vagy utóbb kevés kivétellel elvették méltó büntetésüket. Katalin meghalt 1347-ben, csak Acciajuolinak sikerült megóvni állását, sőt ezután ért el pályája deklójére, de még nem tisztáztunk egy kérdést: bűnös volt-e Johanna, vagy csak a látszat szól ellene? A pápa tudvalevőleg Bertrand tt. sti Marci bíborost bízta meg az ellene folytatott vizsgálattal, majd mikor a bíboros megbetegedett, a suessai és páduai püspökök folytatták a vizsgálatot. Ezek időről-időre értesítették a pápát az eseményekről, de jelentéseiket csak a pápa válaszaiból ismerjük. A pápa pedig a kényes természetű ügyeket vagy külön követekre bízta, vagy a levélhez csatolt külön kísérőiratban tárgyalta meg, s ezek a kísérőiratok nem maradtak fenn. A suessai püspököknek ugyan megvolt még a XVIII. század végén is egy jelentése a vizsgálatról, de miként a bevezetésben említettem, ez is elveszett. Ha a részletekről nem is tudunk semmi közelebbit, de a végeredményt ismerjük, mert a pápa többször hangsúlyozza a magyar királyi családnak, hogy Johannára és a királyi család tagjaira nem bizonyult be a bűnrészesség. Viszont a magyar udvar, mely a Nápolyban tartózkodó magyarok révén alaposan informálva volt a viszonyokról, mindvégig kitartott Johanna bűnössége mellett és tiltakozott a lelkiismeretlen és egyoldalú nyomozás ellen.

A magyar udvar erőteljes fellépése arra bírta a pápát, hogy több ízben is megidézze a curiába a királynőt, de mivel a gyilkosság nevezetesebb résztvevői már nem voltak életben, nem volt senki, aki szemébe mondhatta volna a gyilkosságban játszott szerepét, s az elhangzó vádakra, melyeket bizonyítani úgy sem lehetett, a raffinált nő fölényes nyugalommal válaszolt és a pápa

¹ Reg. Vat. v. 141. n. 1110.

² 1348 febr. 23-ról. Reg. Vat. v. 244. K. n. 30.

bizonyíték hiányában kénytelen volt őt felmenteni. Ez azonban éppen nem jelenti, hogy a királynő ártatlan volt.

Előadásunk folyamán mindenki megalkothatta véleményét a királynő szerepéről, most csak összegezni akarjuk a tényeket. Kiindulunk abból, hogy maga Johanna bevallotta a bíboros-kollégium előtt, hogy gyűlölte férjét.³ Az is tagadhatatlan, hogy férje életében a romfogságnak szomorú tanujelét adta és szemérmetlenül folytatta szerelmi viszonyait különböző egyénekkal, s így férje csak kellemetlen akadály volt az útjában, kitől szeretett volna megszabadulni. Ezekről Andrásnak is volt tudomása és fényvetőzése, mely a Cabanis-családot ellene ingerelte, nejét is érintette. Mindenki előtt feltehető, hogy a gyilkosok a királynő bizalmas környezetéből kerültek ki, akiket ő elhalmozott kegyeivel. Ezekről feltételezhetjük, hogy tisztában voltak a királynő érzéscivilizációjával és olyan dologra nem ártották volna magukat, amivel a királynőt maguk ellen ingerlik, tehát Johanna előtt rekonszenves volt a férjétől való megszabadulás gondolata. Ezt bizonyítja viselkedése a gyilkosság alkalmával. A gyilkosság nagy zajjal járt, úgy, hogy a távoli szobában alvó dajka felriadt álmából, a közeli szobában tartózkodó Johanna pedig semmi életjelet nem adott magáról, pedig ő egy szavával megakadályozhatta volna a szörnyű büntényt. Mikor pedig a katasztrófa megtörtént, egyáltalában nem érdekelték őt a gyilkosság körülményeit, nem érdemesítette férje holttestét arra, hogy meglekintse és még csak eltakarítása érdekében sem tett semmiféle intézkedést.

Akármilyen rossz viszonyban él egy házaspár, a halál közelebb hozza az elhidegült feleket, s különösen ha a halál ilyen tragikus körülmények között következik be. A legelőnyösebb emberi érzés kényszeríti arra az életben maradt feleket, hogy feledje a vélt vagy tényleges sérelmeket és lerózza a kegyelmet adóját az áldozat iránt, kinek véres teste előtt könny szökik annak szemébe is, akit semmi sem fűzött egyébként hozzá. Johannában hiányzott ez az elemi emberi érzés is, ami csak úgy magyarázható meg, hogy egész lényét lefoglalta a brutális érzékiség, s csak arra gondolt, hogy férje halála, mely nem érte őt váratlanul, módot nyújt ennek a brutális érzékiségnek akadálytalan kielégítésére. Ez vakítja el

³ Mollat: Les pages d'Avignon. 189. l.

annyira, hogy még csak színelni sem képes a közvélemény félrevezetésére.

Az emberi elvetemültség eme tipikus példányának rajza azonban még mindig nem teljes. Amikor még a borzalmas eset hatása alatt kellene állania, amikor közel áll az időponthoz, melyben András állítólagos gyermekét megszüli, hat héttel a gyilkosság után a pápához fordul és dispensációt kér azzal a Tarentói Róberttel való házasságához, akivel férje életében házasságtörő viszonyt folytatott. Ezen a pápa is megbotránkozott és figyelmeztette őt, hogy ezzel csak kihívja a magyar királyi család bosszúját.¹ Johannát azonban nem tartja vissza a pápa figyelmeztetése, hogy rövid idő múlva már a Tarentói Lajossal való házassághoz kérjen engedélyt, ami mutatja, hogy a comlott nőt nem vezeti lelki vonzalom, hanem csak a mindig újabb tárgyra éhes elvakult érzékiség.

Nem csodálkozhatunk ezek után, ha a királynő viselkedése minden jóérzésű embert megbotránkoztatott, a magyar királyi családot gyanújában megerősítette és még legfőbb protektorát, a pápát is annak bevallására kényszerítette, hogy Johanna viselkedése a gyilkosság alkalmával és utána nem volt kifogástalan.²

De még mindig folytathatjuk a felvetett kérdés boncolgatását. Miért kellett Johannának elferdíteni az igazságot a firenzeiekhez írt levelében, ha ő magát ártatlannak tudta? Hogyan lehet azt megmagyarázni, hogy egy királynő, kinek kezében van a büntető hatalom, a megtorlás eszköze, még csak kísérletet sem tesz a gyilkosok üldözésére és megbüntetésére?³ Hogyan magyarázzuk

¹ Reg. Vat. v. 139. n. 607.

² „et quamquam modus, quem dicta Johanna mortis tempore et post mortem dicti Andrea regis viri sui scribitur observasse, commendandus procul dubio non existat“ Theiner I. k. 716—18. l. 1083. sz.

³ Csak 1346 okt. 7-én ad ki egy edictumot kényszerből, amelyben elmondja, hogy Bertrand de Baux a vallomások alapján hűnösnek találta Terlizzi grófját, Roberto de Cabanist, Rajmondot, Niccolò Milazzanot, valamint az Artusokat, Corrado Catanzarot, a két Montefuscolot és másokat, de az Artusok, Catanzaro és a Montefuscolok még nem vették el büntetésüket, tehát de Baux kéri a királynét, adjon a pápai rendelet értelmében karhatalmat, hogy ezeket elfoghassa, illetőleg kényszerítse a császárnét, hogy az Artusokat és Ulfredo Montefuscolot neki kiadja. Ezért elrendeli a királyné, hogy a justiciáriusok Bertrandot fegyveres erejükkel támogatassák hűbérük elvesztése terhe alatt. Anjoukori Dipl. Eml. II. 197—205. l. 191.

meg, hogy a gyilkosokat nemcsak, hogy nem büntette meg, de ott tartotta továbbra is környezetében, királyi védelmében részesítette, s mikor saját élete is veszedelemben forgott és kénytelen volt kiadni őket, királyi haragjával fenyegette a hercegeket és az ország-bírókat, ha a bűnösöket neki sértetlenül vissza nem küldik. El tud-e valaki képzelni ártatlan egyént, aki orgyilkosokkal, férje gyilkosával veszi magát körül, velük közösséget vállal, sőt kitüntetésekben is részesíti őket? A pápa már résztvevő levelében figyelmezteti, hogy nézze meg, kivel társulog és kitől kell óvakodnia,² s mikor figyelmeztetése eredménytelen marad, erőlyes hangú levelében utasítja (1347 jan. 31.) Bertrand kardinális, „hogy a királynőt intsd meg a nevünkben olyan úton-módon, amelyen eredményt remélhetsz és vedd rá, hogy olyan személyeket, akikről böles előrelátásod helyesnek tartja, környezetéből távolítsd el“.³

Hogy saját népe hogyan gondolkozott királynőjéről, megmutatta a Castel Nuovo ostromakor. Ez alkalommal a bűnösöket megkínózták, hogy vallomásra bírják, de éppen a főcinkosokat, akik ismerhették a háttérben, meglapululó mozgatóerőket, megfosztották beszélőképességüktől, s úgy vitték a nép elé. Így vallomásukból csak az jutott el a néphez, amit az érdekelt felek közre akartak bocsájtani. Mégis megtörténhetett, hogy valami kompromittáló adat a királynő szerepére nézve a népnek tudomására jutott. A krónikák pártállásuk szerint számolnak be a vallomásokról, s így azok után indulni nem lehet. Mindenesetre sokat enged sejtetni, hogy a hercegek a gyilkosok kihallgatását kezdetben nyilvánosan végezték, de csakhamar jónak látták kizárni a nyilvánosságot.⁴

¹ Cathanis Róbertet, az egyik gyilkost, még 1346 febr. végén azzal a kiváltsággal ruházta fel, hogy Eboli grófság jobbágynai a királynő engedélye nélkül területen kívül perbe nem hívhatók. Reg. Ang. v. 148. f. 163. Enrico Caracciolo a gyilkosság után teszi meg főkamarcássá, Schipa: *Contese sociali etc.* Arch. stor. Nap. 1907. évf. XXXII. k. 321. l. — 1349-ben pedig a magyar királyhoz osztlakozó Aquinoi Tamás aversei birtokait ajánlalkozza Caracciolo főkamarcás- és udvarmesterek kiváló szolgálatait jutalmul Reg. Ang. v. 360. f. 237. —

² Reg. Vat. v. 139. n. 453.

³ Reg. Vat. v. 140. n. 354.

⁴ Az *Istorie Pistoiesi* szerint Fra Moriale nyilvánosan a Piazza delle Correggen, mely a Castel Nuovo alatt volt, akarta megkínóztatni Rajmondo de Cathaniát, de a hercegek

Mint érdekes adalékot nem mellőzhetem azt az epizódot, amely Johanna avignoni tartózkodása idején játszódott le. Bertrand de Pozeret és neje kedvelt költők voltak, s vándorlásuk közben eljutottak Johanna avignoni udvarába is. Itt „daloltak nekik (Johannának és Tarentói Lajosnak) András erényeiről, jeles tulajdonságairól és haláláról“. Az ének után megajándékozták őket, de figyelmeztették, hogy „ne érintsék többé Andrást énekiükben“. A gonosz asszonyt bántotta férje emléke!

Nem mellőzhetjük el azt a körülményt sem, hogy Nagy Lajos és Erzsébet állandóan mint férjgyilkosról beszélnek Johannáról.² Bár a fájdalom gyakran igazságtalanná teszi az embert, de mégis feltűnik, hogy éppen a feleséget illetik ezzel a szörnyű váddal. Nem képzelhetjük ezt el másként, mint, hogy alapos értesülést szereztek a nápolyi magyarok útján a gyilkosság körülményeiről.³ Nagy Lajos első levelében a hercegeket is vádolja, míg a következőkben a vádat elejti ellenük, Johanna ellen azonban mindvégig fenntartja.

Megfontolásra méltó körülmény az is, hogy a források tanúsága szerint Acciajuoli úgy erőszakolta be Tarentói Lajost a királynő szobájába. Lajos herceg vágyódott a királyi trónra és mégis visszaborzad a gondolattól, hogy a királynőnek férje legyen, s házasságuk kezdettől fogva boldogtalan volt és a férj állandóan érezte megvetését nejevel. Nem gondolhatunk-e joggal arra, hogy a mult emléke állt a férj és feleség között? Különben maga Lajos is gyanús körülmények közt halt meg 42 éves korában. Jakub, a harmadik férj, egyenesen „férj-gyilkosnak“ nevezte nejét, miként ez V. Orbánhoz

nem engedték, hanem a Durazzói-palotába vitték. Ed. A. M. Biscioni. 1845. Milano. 300. l.

¹ De viris illustribus et foeminis, qui in hoc parlamento excelluerunt. Vatikáni könyvtár. Ms Vat. Lat. n. 8227. II. p. 314. f.

² Theiner I. k. 716—18. l. 1083. sz. és Schipa-album: E. G. Léonard: Lettres écrites par Elisabeth et Louis de Hongrie au pape Clément VI. après l'assassinat du roi de Sicile André. 266—7. l. 209., 210., 214., 215. l.

³ Gravina Domonkos elmondja, hogy a dajka nem mert beszélni a rémes éjszakáról, csak a magyarokkal *magyarul*. I. h. 17. l.

⁴ F. Villani írja Lajosra vonatkozólag: „come se per mano li tirasse, infino al letto maritalo esso Niccola le condusse“. Le vite etc. 88. l. - I. még Palmieri I. h. 1207—8. l.

írt levelében panaszolja.¹ Ezzel szemben Johanna védői azt hozzák fel, hogy Jakab nem volt beszámítható. Megengedjük, de honnan vette ezt a súlyos vádat évtizedekkel a gyilkosság után, ha az nem volt benn még mindig a levegőben?

Hátra volna még, hogy bonckés alá vegyem Johanna védőinek érveit, főleg Baddeleyét, de ezek részben az elmondottak folytán önmaguktól megdőlnék, részben pedig annyira gyengék, hogy cáfolatuk felesleges.

Azt hiszem, az elmondottak meggyőzhetnek mindenkint, hogy Johanna részes volt férje halálában. Azt nem bizonyíthatjuk rá és nem is hisszük, hogy az eszme tőle származott, de neki tudnia kellett az előkészületekről és a gyilkossághoz hozzá kellett járulnia vagy pedig hitelt kell adnunk Johanna bírónak, hogy ami gyanus dolog a királyné mellett szól és bizonyítható, „az nem a királynő romlott szándékából s akaratából, hanem varázslat és mesterkedés erejéből történt, melyeknek törékeny női természetem nem tudott és nem bírt ellenállni“.²

A megtorlás későn érte őt utol, de a közvélemény az isteni igazság sujtó kezét látta halálában.

Dr. Miskolczy István.

¹ Johanna elpanaszolja a pápának, hogy alig 8 nappal házasságuk után férje őt „viricida“-nak, „vilis meretrix“-nek nevezte. F. Cerasoli: Lettere inedite di Urbano v. à Giovanna I. di Napoli. Napoli, 1895. 7. l. Camera tévesen tulajdonítja a kifejezéseket Parentói Lajosnak. Fluencbraioni ecc. 83. l.

² Villani M. I. 11. c. 24.

Történeti irodalom.

Révész—Kovács—Ravasz: Hungarian Protestantism. Its past, present and future. Budapest, 1927. Bethlen Gábor.

Meg kell tanulnunk, hogyan kell könyvet írni Magyarországról a külföld részére. A békekötés idején számtalan apró füzet, azóta is sok kisebb-nagyobb propaganda-munka jelent meg idegen nyelveken. Lehet hasznos a népszerű propaganda-munkának is, mélyebb hatást mégis az alapos művektől várhatunk, azoktól, amelyeket forrásművekként lehet fölhasználni. Természetesen ezt is az idegen szempontjából kell mérni, különben külföldön meg nem értik.

A népszerű munkának elengedhetetlen feltétele a gazdag, szép illusztrációs anyag és a tökéletes áttekinthetőség. Súlyosabb munkánál is *örvendeztet* a sok és szép illusztráció, de okvetlenül *szükséges* itt is az áttekinthetőség. A hírlapíró, akinek kezéből a nyomdászgyerek húzza ki a holnapi vagy éppen a mai vezércikket, a politikus, akinek beszédében egy hangzatos fordulatra van szüksége, nem veheti hasznát annak a könyvnek, amelyikben a keresett adat után órákig kell böngésznie.

Ezekből az elvi szempontokból kiindulva, nem kifogácsolhatjuk, hogy a Hungarian Protestantism illusztrációs anyaga nem ideálisan szép. A könyv külső kiállítása csinos, de a képek nyugateurópai mértékkel mérve lehetnének szebbek. Az áttekinthetőséget előmozdította volna a helyre rendező mutató, de elég jól tájékoztat a részletes tartalomjegyzék is.

A minket elsősorban érdeklő történelmi részt Révész Imre írta. Világosan tájékoztatja az idegent a magyar protestantizmus mai álláspontról: legrégibb bibliafordításunk huszita biblia, Erdély a vallásszabadság klasszikus hazája, mely bizonyos tekintetben Svájcot is megelőzte, a magyar protestantizmus gyors elterjedésének egyik legfontosabb oka, a nemzeti katasztrófát követő vallásos elmélyülés. A mai magyar protestáns lélek kialakulására döntő hatással volt a századokon át tartó felső nyomás: ellenzéki és liberális ez a lélek. Ellenzékiége nyilatkozik meg abban, hogy inkább arra büszke, amit nem hisz, liberálizmusa általában több helyt konzervativizmusnak adott helyet, a vallásos élet terén elmélyülés tapasztalható. Nagyon termékeny gondolatokat

ébrezt a külföldi viszonyokkal való történeti összehasonlítás.

Kováts J. István írta le a magyar protestáns egyházak mai állapotát. Ebben a részben is találunk magunk is olyan adatokra, amelyek eddig nem tűntek föl: a csonkaországban élő unitáriusoknak azért kellett önálló folyóiratot indítaniok, mert Erdélyből kibozni nem volt szabad vallásos lapjukat; a köztudat csak arról panaszolt nálunk eddig, hogy odavinni nem szabad nyomtatványokat. Peltűné nagy a Romániába jutott protestáns lakosok száma: a milliót meghaladja.

Ravasz László írt a magyar protestantizmus jövő feladatairól, a feladatok közt egyik legfontosabbként említi meg azt, hogy részletesen meg kell írni a hazai protestantizmus történetét.

Bizonyos enyhe szemrehányást tesz a magyar missziós munka esekély volta miatt a magyar prot. egyházaknak, bár megemlíti, hogy a magyar egyházaknak idegen területeken való misszióra gondolniok nagyon nehéz addig, amíg az idegenbe velődött magyarok lelki gondozása nincs kiépítve.

A könyv forrásmunka jellegét domborítja ki a magyar protestantizmusról idegen nyelveken megjelent könyvek bibliográfiája.

Török Pál.

Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. (Magyarország újabbkori történelének forrásai. Kormányzat-és közigazgatástörténeti iratok.) Budapest. 1926. 8°. XII. + 939 l. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.

Az a vállalkozás, amelynek egyik kitéteről ez alkalommal megemlékezni szerencsénk van, rendkívül tudománytörténeti értéket képvisel, mert történetírásunkban ez jelentette az első elhatározó kezdeményezést a kutatás magasabbfokú, a tudományos kutatás legbensőbb lényegére is kiterjedő megszervezése felé. A „Fontes” elgondolása egyenesen a szervezett, egységes munkatervre alapuló kutatás szűkegségéből indulván ki, az előző korszak által sajátos állhatatossággal elhanyagolt újabbkori történelmünk feltárását célzó a történelem legkülönbözőbb ágazatait felölelő munkaprogramjában szilárd és szinte marandó keretet nyújtott ahhoz, hogy történetírásunknak tekintélyesebb számú kutatóerői az arra hivatott vezetőelmék leghatékonyabb irányítása alatt egymást kiegészítő, legyelmezett együttműködésben bőmőrittessenek. Ugyanakkor a kiadványok jellegének megállapításában igen szerencsés megoldást nyert az így bőmőrithető kutatóerők mentől eredményesebb foglalkoztatásának kérdése is. A Fontes által inaugurált monografikus — egy-egy kimagasló személyiség működésére, egy-egy intézmény vagy nagyobb horderejű kérdés történetére vonatkozó

forrásanyagot felölelő — forráskiadványok jelentették ugyanis történelmünk ez alig munkált területén a *hiányzó részletkutatás* pótlásában a legbővelebb előrehaladást. Nem szorítkozván csak a kiválogatott fontosabb iratdarabok nyers szövegközlésére, hanem azt a számbajövő forrásanyaguk az egészet kinknázó s az annak alajján felmerülő összefüggéseket megvilágító bevezetéssel és a legsokoldalúbb jegyzet-apparátussal egészítvén ki, e kiadványok a tárgyválasztás monografikus elhatároltságán belül szinte hiánytalan megoldását jelentik az adatgyűjtés időrabló munkájának, az egyes kérdéseknek illetlen fölgvártnámszerű kidolgozásában pedig alakítható, beépíthető anyagot nyújtanak az egész korszak történetének szintetikus feldolgozása számára. S mindent anélkül, hogy a feladatoknak csak az egészen kivételes történeti érték és iskolázottság által elérhető legmagasabb rendű voltát jelentenek, miért is megfelelő irányítás mellett lehetővé teszik a szerényebb tehetségek s kisebb tudományos multtal rendelkező fiatal kezdők eredményes foglalkoztatását is.

Mályusz Elemér műve az első, amely a Fontes kötetöknek sorában a kezdő fiatalokat képviseli, de — tegyük hozzá — a legbizelgőbb módon igazolván a Fontes megteremtőinek várakozását.

A mű tárgya első hallásra nem is valami sokat ígérő. Sándor Lipót főherceg nádor alakja nem élt a köztudatban; a szakirodalom is alig vett felőle egyebet tudomásul, mint hogy 18 éves korában választotta az 1790-i országgyűlés az ország nádorává s 1795-ben, huszontéromesztendőskorában, felrohant rakétáktól összeégetve ért tragikus véget Laxenburgban. Éppen e még legjobban ismert életadatok keltik fel az olvasó bizalmatlanságát: vajjon lehet-e egy gyerekeMBER működésének — még ha történetesen a nádor nagyfentosságú hatáskörének betöltője is — akkora jelentősége, hogy az hosszú esztendőlk fáradságos munkáját érdemelje, s önkéntlenül is arra a feltovésre késztetnek, hogy a tárgy feldolgoztatása inkább csak külső okokból kínálkozott, mintegy bevezető kötetnek az újabbkori történelmünk egyik legjelentékenyebb főlészadát felölelő „József nádor iratai” hoz. Mályusz műve azonban ez esetleg felmerülő kételyekkel szemben a tárgyválasztást mégis a legteljesebb mértékben igazolta. Igazolta pedig nemcsak azért, mert a közölt iratokban s a bevezetés jellemzésében a főherceg személye egy nyilt jellemű, új környezethez, a magyarsághoz őszinte érzelomel vonzódkó rokonszenves ifjú alakján tűnőve, határozott államférfiúi képességekkel rendelkező és a nemzet életében történeti szerephez jutott egyéniségként rajzolódik élénk, hanem — és legfőképen — azért, mert a *kiadvány szerkesztője* a rábizott feladat megoldásában a *legmagasabbrendű történetiról teljesítményt* tudta nyújtani.

Szerzőnk ugyanis egyáltalán nem érte be a bevezetésnek félgyártmány jellegével: nem csupán kiválogatta s alakítható tömbökké méretezte a tárgya monografikus elhatároltságán belül kifejtendő nemes — történeti értékű — építőanyagot, hanem egyúttal vállalta annak kidolgozását is. E feldolgozás során kivételes történeti érzéke a monografia középpontjába állított részegységnek — a nádor kormányzati tevékenységének — megismerését az egészszel való összefüggéseiben keresi. Anélkül, hogy előadását az 1790-95-ös évek Magyarországának általános történetévé szélesítené, megtartva kérdése monografikus elhatároltságának arányait, a történeti rekonstrukció elmélyítésében az elérhető legnagyobbat nyújtja: az egész kor történetének sűrített szintézisét, mintegy háttérül a nádor kormányzati tevékenységének. A tömören összefoglaló előadásnak ez az ökonomiája azonban nem jelenti a történeti vizsgálódásnak a történetésrészetek kellő bőségű ismeretét egyoldalú általánosításokkal pótló elnagyoltságát. Szintézisét ugyanis szerzőnk a legszélesebb körű, a korabeli Magyarország általános történetéhez méretezett anyaggyűjtéssel alapozza meg. Az így feltárt adatoknak és történetésrészeteknek sűrű tömegében szerzőnket rendkívül kifinomult történeti érzéke — látásmódása — bámolatlan biztossággal viszi rá az egyes események — jelenségek — logikertebb kapcsolataira, hogy azok intuitív értelmezéséből valóban csak keveseknek megadatott művészi alakító ereje lebilincselő elevenéggel alakítsa ki a korszak egyéni arculatát meghatározó átfogóbb összefüggéseket, illetőleg végső fokon a korabeli Magyarország életének azt a centrális problémáját, amely körül a történet különböző tényezői egymással összefüggő erőkomplexummá összefüvődnek s amelyre vonatkoztatva nyerik az egyes jelenségek s mozzanatok is legmélyebb történelmi értelmüket. A problémának illetően kialakítása s részletkutatás által előzetesen megmunkált területen is rendkívüli teljesítményt jelent. Mátyusz Ellenőrnél ezt még megszokozozza azon körülmény, hogy szintézise impozáns épületének úgyszólván minden egyes tömbjéért a nyers anyaghoz kellett visszatérnie, mert a mi előmunkálatot az általános történeti munkák vonatkozó fejezetei és az egy-két idevágó monografia éppen képviselt is, az mind kevés beépíthetővé oszalt anyaggal szolgált, olyanmivira, hogy Mátyusz munkájában e mozgalmas korszak történelme nem is annyira *tovább*, mint inkább *újraépítettnek* tűnik fel.

A korszak centrális problémáját szerzőnk abban a nagyszabású társadalmi meggalomban tárja elénk, amely a II. József uralkodásának utolsó évében a jozefinista kormányzat szülte általános elégedetlenségől robbanván ki, az események görgetegében ismételtlen más-más tartalmat nyer, hogy végül is az 1790—91 i országgyűlés által kiküldött országos bizottságok munkálataiban lefektetett regeneráló és továbbépítő reformban oszandúljon ki.

Első szakaszában azonban a mozgalom csupán a társadalom egyetlen rétegének: a birtokos köznemességnek gigantikus próbálkozása, hogy az idegen abszolutisztikus kormányzat elleni általános nemzeti megmozdulás lendületében a királyi hatalom teljes gúzshakötésével és a főnemesség háttérbeszorításával kizárólagosan a maga kezébe ragadja a politikai hatalmat. A jobbára külföldet járt s ott a felvilágosodás esztétit magába szívott ifjú, hogy azokat az alkalmazásban sajátos egyoldalúsággal maguk osztályérdekeinek szemszögéből interpretáló) protestánsokból álló vezérkar, élén a vezér ócsai Balogh Péterrel, az akkor — ezt tartjuk szem előtt — erősen nemzeti szellemű és a köznemesség által dominált szabadkőműves-páholyok révén meglepő ügyességgel szervezi a mozgalmat. Míg egyfelől a megyék követi utasításai négyzöldvén egyöntetűen a Balogh-féle programot szerint készülnek, másfelől az államhatalom fegyveres erejének kiegyenlítésére megtalálják a Bécsellenes Poroszországgal a kapcsolatot, itthon sem mulasztván el a kellő fegyveres erőről való gondoskodást. (A szent korona őrzésének ürügye alatt felállított nemzeti bandériumok, az armalista nemesség, valamint a jász-kúnok és hajdúk megnyerésére irányuló törekvések.) Ez a mozgalom megtorpant és összeomlott Bécsnek Poroszországgal való megbékülésén, amely a „társadalom és államhatalom” küzdelmében utóbbinak ismét akkora túlsúlyt biztosított, hogy a társadalom a végső eszköznél, a fegyveres harcok az igénybevételére többé siker reményével nem gondolhatott és amikor az országgyűlésnek a hitlevélre és a koronázás előtti törvényeikre vonatkozó követeléseit tekintetében az uralkodó azok teljesítésére, most már ereje tudatában, hajlatatlannak mutatkozott, a helyzet már-már úgy alakult, hogy a nemzetnek kell engednie s beismernie ezzel teljes alulmaradását.

A mozgalom fordulóponthoz érkezett, amelynek döntő, a helyzet további alakulását meghatározó mozzanatát Mályusz Elemér kutatásai az eddig kellő figyelemben egyáltalán nem részletezett 1790 szeptember 21-i királyi leiratban állapítják meg. E leiratban az uralkodó elutasította ugyan a rendek hitlevéltervezetét, hanem ugyanakkor biztosította őket afelől, hogy amennyiben a diplomatervezet pontjai a korábbi törvényeknek megfelelnek, azok a koronázás után törvénybe lesznek foglalhatók. Ha a birtokos köznemesség uralmi főrekvéseinek mindegyikét bukniuk kellett is, a leiratnak ez a záradéka lehetőségét nyújtotta annak, hogy a mozgalomban felgyülemlett rengeteg energia: a legnemzetibb szellemű és kora műveltségének színvonalán álló társadalmi réteg lelkesedése és eszlekvő akarata megfelelő érvényesülést találhasson most már az elsőnél szerencsésebb és egészségesebb célkitűzések szolgálatában. Az országgyűlésnek a koronázás utáni szakában pedig a felségjogokat körömszakadtáig védő

bécsi államtanácssal és a pillanatnyi engedékenységet megbánt uralkodóval szemben a rendek egyedül a hártalnak e zárulékéra való hivatkozással tulták kérésikarni az 1790/91-i törvénycikkben lefektetett alkotmánybiztosítékok szentesítését.

Ezzel a mozzanattal lépnek előtérbe s veszik át az országgyűlés tárgyalásainak s a nemzeti mozgalomnak az irányítását a nemzet tulajdonképeni, igazi államférfiai magaslatra emelkedett vezetéi: gróf Zichy Károly országbíró és Úrményi József perszonális. Kettőjüké a szeptember 21-i leirat létrejöttének érdeme, mint akik a rendek hittevéltörvézetének elutasítása után a formát feláldozván a lényegnek, a bécsi kormánykörök ügyes kikapcsolásával kisziklik az uralkodótól a leiratnak a fenti záradékkal történt kibocsátását. Kettőjüknek jutott osztályrészül, hogy munkatársaikkal, Pálffy kancellárral, a kancellária eszének tartott Pászthory Sándorral s Batthyány primással egyfelől a szélsőséges rendi radikalizmust fekeztve, másfelől a magyar ügyekben mérvadó Izdenczy hatása alatt könyörtelenül magyarellenes államtanácssal szemben engedményeket szereznek a különleges magyar érdekeknek és finom taktikai húzásokkal — több-kevesebb sikerrel — hártják át a régi abszolutisztikus politika útján haladó uralkodókat általános rendszerváltozást előkészítő terveit. Végül ugyancsak őket látjuk az élen, amint a körülményeknek II. Lipót hirtelen elhunytával boállott kedvező alakulása közepette a nemzetnek alkotásvágtyól fűtött erőt a legteljesebb érvényesüléshez juttatják az országos bizottságok rendszeres munkálatainak abban a széles látókörű reformmunkálatában, amelyből az egész korszak történetének hangsúlya esendül ki, s amelyben a nemzeti erők kiegyensúlyozottan, zavartalan összhangban annyi buzgalommal munkálnak a jövő épületén, mint talán soha még egyszer az ezrelév alatt.

E reform konzervatív: mert a meglévő életképes részeit megtartva, azok továbbfejlesztésével s tervszerű kiegészítésével keresi a továbbfejlődés útjait. És rendszeres: mert az állami és társadalom különböző kapcsolatait szerves öszefüggésükben vizsgálja. A közzgazdaságra, igazságszolgáltatásra, közoktatásra, a jobbágyság, magyar nyelvügyre, az adózásra esakúgy kiterjedt, mint a közpolitikai kérdésekre: országgyűlés, helytartótanács, megye reformjára, avagy a sajtószabadság kérdésére. A munka irányítása a nemzet legjobbjai, a viszonyokat évtizedes közéleti munkásság gyakorlati tapasztalataiból ismerők: Zichy, Úrményi mellett a primás, helytartótanácosok, alispánok kezében. Rézszesen pedig úgyszólván az egész nemzet, mert meghallgatnak, szívesen vesznek minden véleményt, legyen az akár egyeseké, akár testületé. A felvilágosodás új eszméi találtak itt a meglévő régi egészséges részeivel s múltbeli meghatározottságaival

összeegyeztetve utat, hogy feltárják a nemzeti lét új erőforrásait, hogy amit „nyugaton az államélet minden ágában a fejedelmi abszolútizmus leptelet életbe, most Magyarország saját erejéből és saját elgondolása szerint valósítsa meg”. S hogy mennyire reformok voltak e javaslatok, annak megdönthetetlen bizonyítékát Malyusz abban tárja elénk, hogy az 1825. 27. évi országos bizottságok munkálatai egy egész emberöltő múltán is sok tekintetben mőgötte maradtak e harminc év előttiéknak.

A mozgalomnak e kedvező végső kifejlésében derekas része volt az ifjú nádornak is. Egyenes lelkülete a legteljesebb bizalommal fordul új környezetbe, főként Zichy és Űrmenyi felé. Ugyanez a bizalom jellemzi a nemzethez való viszonyát is. Felfogása az országgyűléssel és kormányzati tevékenységével kapcsolathat felmerülő politikai kérdésekről a bizalomnak e tiszta légkörében alakulván ki, nincs rajta semmi esodálmi való. Ha azt látjuk, hogy jellemének két másik alapvonása: önállósága és igazságérzete Béccsel szemben következetesen a magyar nemzet alkotmányos kivánságainak védelmére készletti. Nem talán környezetének intrikus befolyása alatt, hanem mert meg van róla győződve, hogy helyesen eselekszik. Atyja életében azonban annak határozott célkitűzéseivel és erős akaratával szemben nincs döntő befolyása az eseményekre. Lényegesen megváltozik a helyzet Ferenc trónraléptével. A két testvér egymáshoz való viszonya a legmeghittelbb s minthogy közülük az ifjabbik, a nádor az erősebb egyéniség, magyar ügyekben a nádor véleménye lesz az uralkodó előtt mérvadóvá. Befolyása az Izdecszyek és Bulassák minden áskálódása ellenére is uralkodó bátyját, akinek trónfoglalása - jegyezzük meg Malyusz megállapítását — egyáltalán nem jelenti a reakció automatikus beköszöntét, a legteljesebb bizalomra hangolja a magyarsággal szemben.

Ez a bizalom, amelynek első jelei már az 1792-es országgyűlés jelentékeny vivmányában s főként a magyar integritásra nézve oly veszedelmes illyr kancellária megszüntetésében mutatkoznak, teremtette meg s biztosította a szükséges nyugodt légkört az országos bizottságok munkálatai számára. Ez elsősorban a nádor érdeme, akit azonban egyébként is országnérség illet meg e munkálatok sikeres lebonyolításából. Nemcsak hogy Izdecszyék elgáncsoló kísérletével szemben biztosítja a munkálatok folyamatoságát és szerencsés befejezését, hanem - mindennapos kormányzati teendőin felül — a legszemélyesebben veszi ki a részét maguknak az egyes bizottságoknak a munkájából is. A törvény intézkedése folytán az ő vállaira helyezik a munkálatok feletti főfelügyelet és azok adminisztrációjának lebonyolítása és míg két bizottság az ő közvetlen elnökléte alatt tanácskozik, a többi munkáját is allandó figyelemmel kíséri.

Ezek után valósággal sorstragédia erejével hat reánk az, ami az utolsó fejezetekben tárul elénk, hogy aminek szerencsés kifejlésén rajta volt szívének minden melegével, annak a harmónikus nemzeti építő munkának éppen ő lett az elhantolója a rövidesen bekövetkező gyökeres rendszer-változás felidézésével.

E hirtelen fordulat természetesen nem jöhetett magától. Mályusz Elemér fejlegelésai a nádor felfogásának e teljes és nemzeti szempontból végzetessé vált megváltozásáért perdöntő bizonyítékok alapján az utóbb nemzeti martírként tisztelt és — a kezdeményezők történeti ítéloképességének nagyobb dicsőségére — csak a közelmúltban disszidálásra temetett Martinovicra, erre a „pokolküldte romlott atheista papra” hárítja a felelősséget.

Martinovics jellemtelen, elvetemült egyéniségével már Fraknói Vilmos megejtette a megérdemelt leszámolást. Mályusz ezt most kiegészíti egyfelől az eddig meglehetősen félremagyarázott összeesküvés lényegének és Martinovics történeti felelősségének megállapításával. Az előbbire a mozgalom kettős tagozottságának a felismerése vezet rá. A „reformátorok” és a „szabadság és egyenlőség” társasága nem azonos célokat követett. Előbbi a nemzeti republika propagálásával csak a forradalom első etapjául volt szánva, amelynek elérésével került volna sor a második szervezetre (— ennek létezéséről egyébként az első szervezet tagjainak tudomása sem volt —), hogy most már a legalsóbb rétegeket mozgósítva, a féktelen és politikailag iskolázatlan tömeget juttassa uralomra s a magyar államiséget szertejázva, a magyarságot kiszolgáltatassa a környező idegen fajok özönének. Az összeesküvést ártalmatlanná tették, mielőtt még akcióképesse érve, a francia forradalom szédületes örvényeibe sodorhatta volna az országot, de így sem múlhatott el véres következmények nélkül.

Martinovics, hogy a tőle remélhető vallomások szalmaszálán menekülhessen, nem átalotta az összeesküvés hátterébe a nemzet legjobbjait, a nemzeti mozgalom vezetőit, odaállítani s ezáltal a nemzeti mozgalmat a saját sötét tervszövésének hírébe keverni.

Ma már kétségtelen: nem volt semmi való e szemérmetlen hazudozásokban. De az események e nem várt zuhatagában a gyanu, a kétely lassan-lassan mégis csak utat talált a nádor szívéhez. Az államért való aggodalmában egyre jobban alhidegült eddigi munkatársaitól. Hite megrendül munkálkodásuk s az általuk vezetett nemzeti mozgalom őszinteségében. S csalódottsága kínzó érzésével, aggodalmával magára maradván, mihamar megérlelődik benne a rendszer-változás szükségességének gondolata. Hogy ezt ő maga eszközölhesse, abban megakadályozta korai tragikus halála, de a magyar kormányzat élén álló férfiak — legmeghittebb

munkatársai — Zichy országbíró, Ürményi perszonális, gróf Haller és társaik mihamar bekövetkezett kieserülésének és az 1795-tel bekövetkezett reakciónak ő volt az értelmi szerzője.

A vezetők eltávolításával elerőtlenedett a nemzet szobbi jövőre hivatott megnoozdulása, hogy évtizedes elornyedtségnek adjon helyet, amelyből utóbb már csak a doktrínák radikálizmusa és a tömegszenvedély mozdíthatta ki.

Mályusz Elemér munkájának ez igazán csak a leglényegesebbre fogott váza is azt hisszük eléggé bizonyítja, hogy a nádor történeti szerepének s egyéniségének való megismeréséhez monográfiájának szintetikus megalapozottsága nélkül nem is juthatott volna el a szerző. Műve egyik leghevesesebb bizonytsága ama módszertani tétel helyességének, hogy a rész csak az egészrel való összefüggéseiben ismerhető meg.

Amint azonban Mályusz szüntetikus vizsgálatai megadták a kulcsot a nádor egyéniségének a megértéséhez, ugyanezt jelentik a korszak történetének számos más részlete számára is. Az összefüggéseknek általa eszközölt feltárásában ugyanis a továbbmélyíthető problémáknak zúfolt tömegét veti eléük, mindjárt szempontokkal is szolgálva azok helyes történeti felfogásához, amelyekkel szilárd kiindulási pontja, irányítója lehet a további részletkutatásnak. Hogy csak néhány legszembetűnőbbet említsünk: ott vannak a mozgalmas kor első vonalban álló egyéniségei: Zichy országbíró, Ürményi perszonális, Pászthory Sándor, Pálffy kancellár, Balogh Péter, Podmaniczky József, a Vay-testvérek, a Tekéiek, az ő működésük vezethet el majdan a magyar felvilágosodás megismeréséhez; ott van Rutthyány primás, kinek működéséhez esztergomi gyűjteménye örmagában is tárbaza a becses forrásanyagot. Mellettük figyelniel érdemelnek a reaktionáriusok is: Izdenczy a maga hatalmas közjogi konstrukciójával és Balassa Ferenc, Igen hálás témának ígérkeznek a magyar protestantizmusnak felvilágosodást közvetítő szerepe s nemkülönben maguk az országos bizottságoknak a munkálatai. Utóbbiak természetesen nem örmagukban kiszakítva, hanem az előzményeknek, az I. Lipót—III. Károly alatti berendezkedéseknek s a XIX. századi reformoknak a fejlődéstörténeti keretében.

Hogy azonban e lehetőségek — éppen a kutatás belső szerveztségének igazolására — kihasználatlanul ne maradjanak (minthogy a szerző történetírásunk szervezeti strukturájában erre alkalmas helyet ez idő szerint még nem foglalt el), kívánatos volna, ha a vállalkozás a munkaprogramjában is körvonalozott kisebb dolgozatok formájában saját maga gondoskodnék e részletkutatás szervezett lebonyolításáról, amhez bizonyára alkalmas munkatérnek kínálkoznának a Bécsi Történeti Intézetnek évről-évre változó rendes tagjai.

Végül ami magának a forrásanyagot a kiadását illeti,

e tekintetben legyen szabad az olvasót a szerző előszavára utalnunk (IX. X. L.). Az itt körvonalozott s az iratközlés munkája során szerzőnk által következetesen alkalmazott alapelvek az újkori, magát az iratok mérhetetlen tömegével szemben találó aktakiadásnak legtekintélyesebb módját illetik.
Paulinyi Oszkar.

Scheffler János: Hám János szatmári püspök és kinevezett primás emlékiratai 1848-49-ből. Budapest, 1928. Stephaneum. 93. lap.

Néhány évvel ezelőtt az esztergomi primási levéltárban folytatott tanulmányaim közepette került a kezembe néhai Hám János szatmári püspöknek — a kijelölt, de méltóságában a szentszék által meg erősített esztergomi érseknek — a naplója, jobban mondva a Szatmárt őrzött kézirati naplójának az az egyetlen biteles másolata, amelyet Hám boldoggá avatási processzusának megindításával kapcsolatban Meszlényi Gyula szatmári püspök 1893-ban küldött meg Magyarországra hercegprimásának.

A laikusok jóformán semmit sem tudtak a kétségkívül értékes naplónak a létezéséről, a szakértők is keveset. Ez utóbbiak körében az volt a vélemény, hogy a becses kézirat nyomtalanul elveszett.

Most Scheffler János szatmáregyházmegyei áldozópap foglalkozva a Hám-probléma feldolgozásával, a Szent István Akadémiában székfoglalóképen bemutatta, s a tanulmány a közelmúltban meg is jelent.

E munka négy részből áll: a bevezetőből, az emlékirat rövid leírásából, Hám primatuságának az ismertetéséből (ez a három rész mindössze huszonnégy oldalra terjed), végül az emlékiratnak a közzétételéből.

A bevezető szavakból nincs sok említeni valónk, legfeljebb annyi, hogy a tanulmány alkalmi munkának készült emlékeztetőül Hám püspökké avatásának a centennáriumára. (1928 április 15.) Mindaz, amit szerző a napló történetéről mond el, kevés és ki nem elegendő. A napló pedig, amelyet latin eredetiben és egyúttal magyar fordításban husábfusan ad közre, rendkívül érdekessége mellett jóformán minden jegyzet és magyarázat nélkül van, ami kétségkívül nagy mulasztás, s sokat levon a szerző munkájának értékéből. Miután 'Irsik' Hám boldoggá avatásának előkészítésére írt könyve sem kommentálja a naplót, ez a feladat a Hám-problémának többi vonatkozásában való megoldásával együtt még elintézésre vár.

Mindaz, amit a szerző Hám primatuságáról mond, arról tesz tanuságot, hogy az idevonatkozó irodalmat és irattári anyagot egyáltalán nem, vagy csak alig ismeri. Legalább

¹ *Irsik Ferenc*: B. a. Hám szatmári pp. élete 1924. Szatmár.

erre enged következtetni az a körülmény, hogy nem találunk hivatkozást sem Gyürky és Kessler tanulmányára,² sem Tomcsányi egyik munkájában³ tett jegyzetre, sem Berzeviczy könyvében⁴ tett észrevételekre. Nélkülözzük továbbá az esztergomi primási levéltárban mintegy másfélszáz aktaszám alatt őrzött levéltári anyagok a publikálását. Végül hiányzik mindannak a Hámsra vonatkozó és nem kevésbé érdekes irattári anyagok az ismertetése is, amely a bécsi állami udvari és házi levéltárban elfekvő minisztertanácsosi jegyzőkönyvekből (Ministerrath-Protocolle) lett volna meríthető.

Hám püspök alakja és a körötte zajló események kétségkívül megérdemlik, hogy velük behatóan és kimerítően foglalkozzanak. Ez a régi adósság, amelyet egyszer ki kellene fizetni. Ha pedig ezekről csak olyan tanulmány jelenik meg, mint amilyen a sorokban ismertetteim, féltő, hogy az adósságtörlesztés csak az egyre növekvő kamatra fog kiterjeszkedni.

Dr. Thewrewk-Pallaghy Attila

Asztalos Miklós: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés

(A „Híd” könyvtára, I. sz. A Collegium Transylvanicum kiadása.) Budapest, 1928. 8°, 205 lap.

Az erdélyi kérdést nem csupán a nemzetiségi kérdés szempontjából, hanem összefoglalóan a Magyarországgal való unió szempontjából vizsgálja a szerző. S csakugyan azon vesszük észre magunkat, hogy talán inkább érdekel bennünket az erdélyi magyarság állásfoglalása a magyar egységgel szemben, mint a nemzetiségek magatartása, hiszen ez utóbbról már régóta fájdalmasan tájékozódva vagyunk. Erdély jövő sorsát illetőleg ma mindnyájunknak számítanunk kell az ország rész autonóm különállására és éppen ezért érdekes a kérdés, hogy az ottani magyarság lelkiéletében milyen meggyőződéses és érzelmi alapjai voltak a külön Erdély gondolatának.

Asztalos munkája az alkotmányos élet 1790. évi felújulásával kezdi a behatóbb vizsgálatot, hangsúlyozván azt, hogy az erdélyi magyarság inkább csak az épp elmúlt bécsi abszolutizmus hatása alatt keresett menedéket az anyaországhoz való csatlakozás tervében s amikor az alkotmányos élet újra biztosítottak látszott, az egyesülésért való lelkesedés is lehadt. Az erdélyi országgyűlés 1791-es javaslatai már csak igen laza uniót kívántak Magyarországgal.

A következő évtizedekben Erdély alkotmányos élete el-

² Gyürky Ödön közleménye: A „Magyar Állam-ban, 1893. év 209. -- 211. ll. és Kessler Ferenc tanulmánya: Memoria servi Dei Johannis Hám eppi olim Szathmariensis. 1893.

³ Tomcsányi Lajos: Vita a főkegyúri jogról. Bpest. 1923.

⁴ Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon I. k. Bpest. 1922.

erőlenedett s végül szünetelt is, hosszabb ideig, mint Magyarország. Hogy miként lett újra aktuálissá az unió kérdése, Wesselényi, Kölessey, majd Kossuth agitációja folytán, s mint hódított tért a gondolat a két haza magyarsága között, majd részben a nemzetiségek körében is, — mindezt szinte évről-évre haladva mutatja ki a szerző egész az 1848-as év hírtelen nagy lendületéig, mely váratlanul s szinte előkészületlenül érve az unió híveit, megvalósított mindent. A személyes érdekek, nemzetiségi ellentéteknek, társadalmi és osztálykérdésnek számos változata érezette hatását az unió körül folyt küzdelemben. A szerző mindezek megfigyelésében megelégedés nagyterjedelmű iradalmára támaszkodik; különösen pedig az egykorú lírlapirodalmat használja fel igen eredményesen a vita hullámzásainak rajzában. Munkája mindenesetre bizonyítja azt, hogy Erdély autonómiájának részben való megtartása sokkal inkább megfelelt volna az akkori közszellem kívánalmainak, úgy nemzetiségi, mint magyar részen, mint a tökéletes egybeolvadás. S talán huszorosabb is lett volna, mert az erdélyi magyarság talán zártabb, önmagát erősebben védőmező-egységgé vált volna a nemzetiségekkel szemben és nem engedte volna magát egyre hátrább szoríttatni az egy Nagy-Magyarországban való tetlen bizalmában. Talán még bensőségesebbé vált volna így a kettészakadt magyarság kapcsolata, hiszen a teljes politikai unió még nem jelentett teljes lelki egybeolvadást. Jelenző megállapítása a műnek, hogy Széchenyi, Desseffy Aurél, Fáy András és Szalay László 48 előtti programjából csaknem teljesen hiányzik az Erdéllyel való unió, Kossuth maga sem titkolta soha, hogy Erdély kérdései meglehetősen idegen területet jelentettek számára. A szabadságharc. Bem diadalmas erdélyei hadjáratának diadonsége hozta tulajdonképpen először össze lelkesedve a Királyhágón innen és túl magyarságot. S az abszolutizmus kora érlelte meg véglegesen az egységet, Kossuth 1862. évi konföderációs tervére, mely Erdélyt Magyarországgal csupán szövetségi külön állammá volt hajlandó tenni, felzúdult már az egész magyarság.

Asztalos már több tanulmányával adta bizonyosságát annak, hogy az erdélyi kérdésnek szakavatott ismerője s jelen nagyobb munkája is tagadhatatlanul erős impressziókat hagy hátra az olvasóban a kérdés igen változatos részleteiről. Bár levéltári anyagot, mint maga is mentegetőzve említi, nem volt módjában használnia, a kiadott iradalmat jól ki tudja aknázni és van érzéke a dolgok távolabbi összefüggése, a kérdésnek elméleti oldalai iránt is. Mi mégis azt hisszük, helyesebben tenné, ha munkássága területét inkább megszoríttaná egy kissé s egyes problémáknál hosszabb ideig állana meg, intenzívebb feldolgozásra. Négy osztandó alatti egész sorát írta meg az értekezéseknek; e gyorsaság a fel-

dolgozás kárára vált. Oly kérdés szakembere ő, amelyhez az anyagból valami egész újat kell teremtenie az írónak, ha valóban újat akar mondani; és odaadó elmélyedéssel új levéltári anyag hiján is hozhat nagy eredményeket. E munkájának fogalmazása is sietésre mutat, erre mutatnak az aránylag elég gyakori sajtóhibák is. Erőteljesebb, összefoglalóbb szerkesztéssel, átgondolással, fogalmazással sokkal több eredményt mutatna fel a szerző munkássága a nagyközönség körében is.

Hajnal István.

Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története.
Debrecen—Budapest, 1928. 446 + VII. lap.

A magyar tudományosság eleddig meglehetősen elhanyagolta egyik tartozó feladatát és ez, hogy az egyes szaktudományok magyar fejlődését, kialakulását írja meg. E tekintetben még legjobban áll a magyar történettudomány és magyar filozófia története, míg a többi tudománysszakban inkább csak vázlatokkal rendelkezünk. Már ebből a szempontból is elismerést érdemel Mitrovics vállalkozása, aki épp annak a szaknak, melyben évtizedek óta nagy sikerrel munkálkodik, részletes és sok tekintetben mintaszerű történetét nyújtja. Faradsága nem volt csekély. Hiszen Kubai R. kis füzetén (1889) és Jánosi B. vázlatán (1915), meg néhány előmunkálaton kívül a nagy anyagot is neki kellett összegyűjtenie.

Anyaga szinte teljesen mondható, még az értesítőkből és folyóiratokban megjelent cikkek is alig kerültek ki a figyelmét. Tisztára véletlen lehet, hogy egypár név és dolgozat mégis kimaradt. Így pl. a tragikum elméleteit tárgyaló fejezetben *Losonczi Lajos: A tragikum c. Voikelt nyomán haladó tanulmánya* (Pozsony, 1899), a dramaturgiai dolgozatok közül: *Hevesi Sándor: Dráma és színpad 1896* és *A színjátszás művészete c. munkái; Sebestyén K. Dramaturgiája 1919; a művészettörtéleleti munkák köréből Ligeti Pál: Új Pantheon c. műve* (1926) stb. De ez igazán csekély hiány!

Még nehezebb volt az anyag feldolgozásának a mikéntje, tehát a módszer kérdése. Szerzünk itt arra törekedett, hogy a chronológiai módszert, az eszmék és problémák fejlődését feltüntető módszerrel összekapcsolja, ami általában sikerült, de itt-ott mégis nem volt mellőzhető, hogy ugyanazon esztétikus több fejezetben is elő ne kerüljön, meg az összetartozó problémák külön szakaszokban ne említessenek. Így pl. Beöthy Zs. *A tragikumról* írott művével a III. korszakban van megemlítve, élete és méltatása a IV. korszakban, majd ismét szerepel a nemzeti szellem vizsgálatánál: Erdélyi J. pedig mind a romanticizmus, mind az ideálcizmus korában szerepel; vagy pl. a tragikum elmélete a III., a komikum elmélete ellenben már a IV. korszakban van tárgyalva. Őriási nehézségeket kellett itt a szerzőnek leküzdenie, nem

csoda, hogyha itt-ott törekvése nem teljesen sikerült. A négy főkorszak megkülönböztetése azonban elfogadható. Ezek: I. Az úttörők kora. (Bessenyei, Szerdahelyi, Döbrentei, Buczy, Kazinczy, Bacsányi.) II. A romantizmus kora: Kőlesey, Schedius, Toldy, Bajza, Vörösmarty, Eötvös, Henszlmann, Erdélyi.) III. A réalideáizmus kora. (Greguss, Erdélyi, Arany, Gyulai, Kemény Zs., Salamon F., Szász K., Lévay J., Madách I.) IV. Az új század. Itt a problémák (pl. zeneelméleti, verselméleti vizsgálatok) és irányok (Böhm és iskolája, pszichológiai irány (Alexander stb.), biológiai irány (Pekár K. stb.) szerint csoportosítja az írókat.

Szerző nemcsak ismerteti az írókat és munkáikat és ezt mindig világosan, érthetően teszi, hanem jellemez és értékkel is, még pedig teljes sikerrel. Semmiféle elfogultságot nem tanúsít, hanem mindenkinek és minden iránynak megadja, ami megilleti. Nem mondható elfogultnak nemzeti tekintetben sem, mert mindenütt nyíltan megnevezi a külföldi, túlnyomólag német forrásokat, melyekből esztétikusaink merítettek. Külön is kiemelendők tartjuk Kőlesey és Gyulai méltatását; szépen értékeli Rákosi Jenőt is, legmagasabbra mégis Péterfy Jenőt állítja, akil esztétikai zseninek mond, ami talán mégis túlzás!

Látványos, hogy néhány kifogásom a mű nagy értékét és érdemét nem éri.

Egyébként, mint a legtöbb tudomány magyar fejlődésénél, az esztétika terén is szinte a legújabb időkig két vonás szembeálló. Az egyik az, amelyet már Erdélyi I. is megállapított a filozófiával kapcsolatban. „hogy nálunk a bölcsestetnek nincs származatos folytonossága, hanem csak szakadozott irodalma”. Molnár Atadár pedig a nevelési elméleteket illetőleg. Ugyanígy vagyunk a magyar esztétikával, ahol szervez fejlődésről alig beszélhetünk. A másik az, amelyet Mitrovics is nyomatékosan kiemel, hogy a magyar esztétikai írók túlnyomólag a külföldi írókra hivatkoznak, még kisebbekre is, *ellenben a hazai kísérletekről rendszerint tudomást sem vesznek!* A szolidaritás e hiánya, mely mindig nagy kárára volt a magyar tudománynak, hiszen közös erővel sokkal többet lehetett volna elérni — sajnos, ma sem azért meg egészen és kivált a filozófiai szakokban érvényesül, kevésbé a nyelv- és történettudományban.

Mitrovics nagybecsű munkája e szempontból is sok megszívlelendő tanulságot kínál. Szelényi Ödön.

Albisi Barthos Indár és Kurucz György: Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához. Középkor és újkor. A m. kir. Állami Térképészet kiadása. 1928.

A napokban hagyta el a sajtót albisi Barthos Indár és Kurucz György harmadik történelmi atlasza. Az új atlasz a középkori és újkori anyagot tartalmazza és egy évvel ezelőtt

megjelent okori tárgyú társával szemben is gazdagabb anyagot nyújt, mert 32 oldalon 33 térképe és 20 mellék-térképe van.

Ha az új történelmi atlasz egyes térképeit összehasonlítjuk a magyar történelmi kartográfiára eddigi termékeivel, akkor azt látjuk hogy az atlasz 53 térképe közül 11 a magyar kartográfiában teljesen új anyagú, ezenkívül 20 mellék-térképe is, míg 14 térképátolgozás és 8 térkép a szerzőknek magyar történelmi atlaszából való.

A szerzők úttörő munkát végeztek az „Európa Kr. u. 600 körül” c. térkép kidolgozásával, ahol először látjuk magyar kiindulási térképen az avarok birodalmát; „Európa 650-ben” is új lap. „A magyarok vándorlása a legújabb nyelvészeti kutatások szerint” c. térkép annyira új, hogy még a szerzőknek két évvel ezelőtt megjelent magyar történelmi atlaszában sem volt közölve. „Európa a X. század közepén”, „Európa 1000 körül”, valamint a kiválsan értékes két rokons-térkép: „Európa néprajza 1000 körül”, „Európa vallási térképe 1000 körül”, „A királyi hatalom terjesztése Franciaországban (987-1498)”, „Anglia és Franciaország II. Henrik idejében”, a gazdaságtörténelmi szempontból nagyon fontos „Európa kereskedelmi térképe a középkorban” c. lap. „Európai Oroszország kialakulása”, a kalmárunióra és a svájci szövetségre vonatkozó térképek, valamint Európát 1793-ban bemutató térkép szintén új a magyar történelmi kartográfiában. Ezek a térképek általában véve nemcsak kielégítő tartalmúak, hanem némelyiken olyan adatokat is találunk, amelyek Spruner, Kiepert, Wolf, vagy Putzger jó atlaszai-ból is hiányoznak. Ezzel a nagykiúsítségű szerzők ezen a téren kétségbevonhatatlannal nagy érdemeket szereztek.

Azok a térképek, amelyeknek tárgyát már magyar szerzők előzően feldolgozták, nagyobb részben szintén tartalmi gazdagodást mutatnak. Ilyen már a népvándorlás fontosabb útvonalait bemutató lap is, ahol először látjuk az avarok és frankok vándorlásának útjait és először látjuk együtt 1100-ig a népvándorlásokat. A keresztes háborúk korát bemutató térkép és a Cherven Flórisenál világosabb, áttekinthetőbb. Hasonló elöngyököt lehet látni „Európa a XVIII. század első felében” c. térképen Brózik Károlynak hasonló tárgyú térképével szemben.

Mindamellett nem hallgathatjuk el azt, hogy néhány térkép gazdagabb is lehetne. Így a magyarok kalandozásai-nak vonalaiból keveset látunk, különösen a franciaországi és itáliai kalandozásoknál. „Európa a XV. század második felében”, valamint „Európa a reformáció és ellenreformáció korában” c. lapok is Márki Sándornak, illetőleg Cherven Flórisonak hasonló tárgyú térképeivel viszonyítva, szegényebb tartalmúak. A hiányokon a szerzők minden valószínű-ség szerint segíteni fognak a második kiadásnál.

Az atlasz 32 oldalából 10 oldalon 8 olyan térképet találunk, amely vagy változatlanul, vagy lekisebbitve van átirajzolva szerzőknek magyar történelmi atlaszából. Ezeknek ismeretlenségével két évvel ezelőtt a Századokban foglalkoztam és ezért most csak azt kell megemlítenem, hogy a 8 régebbi térkép helyett inkább néhány újat kellett volna adni. Az Attila birodalmát bemutató térképet meg ma is nélkülözzük. Európát a magyarok hódoltság korában Márki Sándor nagyon gondos tanulmányok alapján egy régebbi atlaszban és falitérképen is bemutatta, míg az új atlaszban csak Nagy Károly idejéből és a X. század közepéről látunk térképet. A Habsburgok birodalmát a XVI. század közepén bemutató térkép ugyanolyan mértékben volna szükséges, mint a gyarmatok történetét ismertető lapok (1660, 1700, 1760, 1790).

Meg kell említenem még azt is, hogy szerzők a polgári iskolák számára külön is adtak ki egy történelmi atlaszt a legutóbbi hetekben, amelynek ismertetésél ezen a helyen fölöslegesnek vélem azért is, mert nagyrészen az eddig ismertetett atlaszokból van összeállítva az anyag. Azonban ebben az atlaszban a szerzők egy olyan lapot is adtak, amely tárgyánál fogva (Európa 1810-ben) a legközelebbi atlaszban fog megjelenni. Hiszük, hogy ez a lap is sokkal gazdagabb anyaggal fog megjelenni a kiadásra kerülő atlaszban, mint a polgári iskolák számára kiadottban.

A feldolgozás alatt levő utolsó történelmi atlaszban a szerzőknek módjukban lesz a gyarmatosítást, az Északamerikai Egyesült-Államok történeti fejlődését, a kontinenseket és közelebről a Dalkán-félsziget történelmi fejlődését bemutatni, ezenkívül pedig a külföldön élő magyarokat és a türáni népeket is. Az eddig készített három történelmi atlaszsal a szerzők általában a külföldi történelmi kartográfiában való nagy jártasságról, kiváló szorgalomról és nagy technikai készségről tesznek bizonyosságot, ezért szabad remélnünk, hogy a negyedik történelmi atlasz is méltó lesz az első háromhoz.

Az állami Térképészeti-intézet pedig az atlaszok kiadásával bebizonyítván áldozatkészségét, hiszük, hogy nem fogja elmulasztani mind a négy atlasznak együttes kiadását sem, amely alkalommal az eddig észlelt hibák is teljesen kiküszöbölhetőek lesznek, a teljes történelmi atlasz végéhez fűzött helynévmutató pedig az atlasznak használhatóságát fogja megkönnyíteni.

vitéz dr. Málnási Ödön.

Waas, Adolf: *Vogtei und Bede in der deutschen Kaiserzeit*, 1—II, Berlin, 1919—1923. Weidmann, XVI. 173. és 151. l. (Arbeiten zur deutschen Rechts- und Verfassungsgeschichte, I. és V.)

Ami kérdésben, milyen volt a középkori német állam jellege, természete, a vélemények főleg két nézet felé hajla-

nak. Az egyik szorint voltak benne szigorúan vett állami vonások, amelyek keretén belül a magán vonatkozások csak kisebb szerepet játszottak és a „staatlicher Charakter“ volt az irányadó. A másik állítás a középkori államot földesúri jogokon alapulónak tartja, melyet így a „grundherrlicher Charakter“ jellemez. A kérdés ma is „sub iudice“ van és eme ismertetendő munka is, bár a címéből az első pillanatra nem olvasható ki, tulajdonképen ennek a kérdésnek az eldöntését szolgálja. A Vogtei, de még inkább a Bette lényege, eredete és fejlődése adják a szerzőnek a kulcsot, amelynek alapján a középkori német állam természetét meghatározza.

A mű első részében a Vogtei kérdését veszi tárgyalás alá s mindjárt az elején leszögezi, hogy a Vogt nem egy hivatalnok volt, aki az egyházat annak megbízásából képviselte, mint azt eddig vélték, hanem sokkal inkább egy intézmény, amely bizonyos úri jogokon (Herrschaftsrechte) nyugodott. Ezeket a jogokat a német jogtörténet a „Munt“ néven ismeri és legeredetibb formáját a családfőnek a család fölötti hatalmában s rendelkezési jogában, úgy személyi, mint anyagi tekintetben, látja. Amint ezenkívül a Vogt synonymái, melyeket vele egyértelműen nagyon gyakran találunk (defensor, patronus és mundiburdus), szintén azt bizonyítják, hogy a Vogt bizonyos, védelemben gyökerező, jogokat gyakorolt. Waas a Vogtei és Munt azonosságát teszi fel, mely feltevést más kutatók gazdasági és jogtörténeti oldalról is megerősítenek.

A Vogtei tehát az úr és a védelemben levők közötti viszonyt jelenti, amely az úrnak a fölöttük gyakorolt védelemben és ebből folyó egyéb jogaihoz morúl ki.

A Vogtei leggyakrabban előforduló formája az egyházi Vogtei volt és éppen ezért Waas is ezt tárgyalja behatóan, a világi Vogteinek, mint kevésbé jelentősnek, kisebb figyelmet szentelvén.

A Vogtei viszonya a kolostorhoz az alapítólevelekben teljesen adva van és legjellemzőbb vonása, hogy a Vogtei az alapító családban öröklődik s arra az egyháznak semmi érdemleges befolyása nincs. „Die Vogtei ist... durchaus unabhängig vom Kloster und dies nicht etwa durch Missbrauch und Entartung, sondern kraft der Gründungsurkunde und des darin festgelegten Rechtes.“ (38.) Az öröklődést mi sem mutatja jobban, minthogy a szegények és kiskorú gyermekek is lehettek Vogtok, ami egy hivatalnok Vogt esetén nem volna elképzelhető, úgyszintén az sem, hogy az oklevelekben a Vogt évei száma ki van téve, a pénzeket pedig „Vogt von Gottes Gnaden“ szerepel. Ura ő az egyháznak és nem hivatalnok, amiből természetesen adódik a Vogtei és az „Eigenkirchenrecht“ azonossága.

A törökvis persze korán felmerül a Vogteit az egyháztól függővé tenni, ami azonban nagy nehézségeket talált útja

ban. A középkori jogszemlélet szerint ugyanis az adományozott jóra az adományozó joga továbbra is megmaradt és a birtok sorsát továbbra is ez határozta meg. Így a Vogtei nem más, mint egy maradványa a tulajdonjognak, amelyre az alapító a saját tulajdon birtokjoga alapján tartott igényt. Itt mutatkozik egyúttal a legélesebben a különbség a Vogtei és elődje a római patronátus intézmény között, amely tényleg meghízáshól kapott hivatal volt.

A Vogtei tartalmát tekintve, két részből állott, ú. m. egy személyi és egy dologi tényezőből. (Dingliche és persönliche Seite.) A dologi tartalom a Vogt tulajdonjogában az alapított kolostorra (Obereigentum) nyilvánul, ami persze a kolostor birtokjogát kétesse tette mindaddig, míg a kolostor fölött Vogtei volt. A személyi oldal ezzel szemben a Munthun mutatkozik, amelyből folyó jogai a Vogtnak az apát választása, később csak beiktatása, azután az egyháziak világi hírség előtt való képviselése, valamint csaknem összes egyéb ügyek intézése és végül a kolostor alattvalói fölött való hatalma, amely nagyon különböző és a teljesített szolgáltatásokban ítéltető meg.

A Vogt lényegének teljes tisztázásához vázolja ezután ennek viszonyát a patronátus és az immunitás intézményeihez. Ezek gyökereiükben római intézmények, azonban germán talajon germán tartalommal átítatva élnek tovább. Mivel pedig így ezek lényege a megfelelő germán intézmények szellemével teljesen megegyezett, a patronátus a Vogteike, az immunitás a Königsmuntha szívódott fel.

Ezek után rátér Waas a Vogteinek a királyság, pápaság és püspökségekhez való viszonyának, valamint a laikus világi nemességgel való kapcsolatainak a leírására. Ezek közül a királyság és a pápaság esetében a dolog magva tulajdonképen hatalmi kérdés volt, amely mint ilyen, a hatalmas investitúra harcban találta a legélesebb kifejezését. E harcba kapcsolódott be azután a püspökség, a világi nemesség, mint ennek bizonyos erőtegyezői és egy részében lebonyolítói.

A király ugyanis az összes birtokain levő egyházi alapítványok Vogtja volt és ezenkívül 754-től kezdve magát az egyetemes egyház természet szerű Vogtjának is tekintette. E nagy hatalom a pápára, aki magát tartotta az egyház fölött irányadó tekintélynek, féltendő volt. De nemcsak a pápák vették észre e hatalomban rejlő veszélyt, hanem a püspökök és a világi nemesség is, amely tulajdonképen a Vogtei tényleges birtoklója volt, mint az előbbi kettő képviselője.

A helyzet tehát a harcra kezdettől fogva úgy szólván adott volt, de mindaddig, míg az egyházban egy új szellem nem lett úrrá s a pápaság ügyei meg nem erősödtek, lappangott, nyíltan nem tört ki. De amint a franciaországi Cluny-ből kiindult reform Németországra is átesapott, amint 1059-től kezdve a pápaság ügyei is folyton erősödtek, nyílt

küzdelembe ment át az eddigi csendes forrongás s a nagy harc kezdetét vette. Eszközei a királyi és pápai rendeletek, amelyek ugyan kevésbé hatásosak voltak, oklevelek hamisítása, a Vogtei megvásárlása vagy esetleg zálogbavétele a világiaktól, amelyeket ezek többé ritkán váltottak vissza. Eredménye a hivatalnok Vogt megteremtése, akinek nem voltak többé uralmi jogai. Persze az eredmény nem volt mindegyre egyforma s még később is szerepet játszott a felek tényleges hatalmi helyzete.

A harc leghevesebb része természetesen a pápaság és a császárság között játszódtott le, amelynek eredményei ismeretesek.

A munka második részében a mindenkori adók kezdete, az első adó, a Bede kerül megtárgyalásra. E probléma pedig azáltal nyer jelentőségében, hogy ha a Bede eredetében tényleg földesúri adó volt és csak később vált az állam jogává, e megállapítás alapján el lehet mondani, hogy a német államnak a középkorban tényleg földesúri jellege volt.

A Bede eddigi levezetési a hadiadóból, a földesúri jogokból s végül a „Hochgerichtsbarkeit“ból Waas szerint nem állhatnak meg. Ő kimutatja, hogy a középkor összes adói Vogt-adók voltak és nagyrészt az élvezeti védelem fejében szedettek. „Die Vogtsteuer ist die einzige Steuer des Früheren Mittelalters und darum die alleinige Quelle der Bede.“ (126.)

Ezzel a megállapítással teljesen meggyezik az a tény, hogy a középkorban a szabad ember milyentévé az adófizetés teljesen összeegyeztethetetlen volt. Ez a felfogás tehát, mivel a Bede mindig csak függő emberektől szedtetett, ennek keletkezésénél még fennálló s csak később ennek az egész államra való kiterjesztésével tűnt el. A Bede szedési alapja így a Munt.

Mivel már most a Bede kezdete olyan adókban rejlik, melyek szedésére csak a Vogt volt jogosult s mivel viszont a Vogtei lényege éppen eme adók beszedésére jogosító Munt-herrschaftban rejlett, a Bede beszedése nem a Vogt jogiban, hanem e jogokat kifejező „Muntherrschaft“-ban fekkint. A Bede tehát „herrschaftliche Muntsteuer“. E megállapítást fedti teljesen a Bede belső felépítése, természetese is. Ez t. i. a Munt lényegének megfelelően a védelem fejébe fizetett személyi adóból (persönliche Vogtsteuer) és földadóból állott (Grundsteuer), amellyel a védett földje után fizetett, mivel ennek a főtulajdonjoga a védelembelépés után az úrra szállott át.

A végeredmény ezek után tisztán áll: a Bede „herrschaftliche Muntsteuer“ volt, amiből következik, hogy az állam legfontosabb erőforrásának, az adónak eredetét földesúri jogoknak köszönjük. Ez viszont önként adja a feleletet a középkori német állam jellegére nézve: „Der mittelalterliche

Staat ist im wesentlichen in Herrschaftsrechten begründet; in ihnen liegt seine stärkste Kraftquelle... Eine seiner wichtigsten Grundlagen ist die Vogtei und Bede." (151.)

Dr. Ha Bálint.

Georges Fotino: Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier Romain. Un chapitre de l'histoire de la propriété au moyen âge, Paris Duchemin, 1925. IV + 460 l.

Szerző szerint eddig nem sikerült a régi román jogszokások eredetének kérdését megoldani, mert csak a római és szláv jog irányában kutattak, „amelkül, hogy számba vették volna a szivós és erőteljes trák elemet”. Ő tehát erre az új útra tér, „habár eme régi korszakra vonatkozó források hiánya majdnem teljes”. (12 l.) Az írott emlékek hiányából azonban — szerinte — nem lehet arra következtetni, hogy a trákok nem adták át a románoknak „magát az életet”. Szerző tehát be akarja bizonyítani, hogy egy nép jogszokásai, melyeket egyáltalában nem ismerünk, hatottak egy másik nép régi jogszokásaira, melyeket — mint fölül fogjuk — csak nagyon kevésbé ismerhetünk meg.

Miőz metódussal akarja ezt a fantasztikus célt elérni? Ezt ő maga megmondja, s ezzel jellemzi egész munkáját. Szerinte persze a románok a dákok (= trákok) utódai. Az albánok az illynek (= trákok, leszármazottjai). Ennekfogva az albánok jogszokásai felvilágosítást adnak nekünk a trákok szokásairól. Ami tehát az albánok és a románok szokásjogában megegyező, az trák-dák eredetű. (40. l.) Ez valóban dobálódzás a hipothézisekkel. Az alaphipothézis, hogy a románok a dákok leszármazottjai, ami már csak Romániában megdönthetetlen dogma. Feltéve, de meg nem engedve, hogy a románok a dákok utódai, mi bizonyítja a dák-trák-illyr azonosságot? Nem tudja Fotino elképzelni, hogy a románok azt a kevés közös jogszokást, melyet az albánokkal ki tud mutatni, abban az időben vették át, mikor az albánokkal együtt éltek, amely tényre a román nyelvkiés is mutat, mint azt a filológusok kiderítették.

Furcsa jogtörténel, mely azzal a politikai megállapítással kezdődik, hogy a románoknak joguk van arra a földre, melyen laknak, s mely a legutóbbi évekig a Habsburgok és az orosz cárok uralma alatt állott. (37. l.) Nem szólva arról, hogy a románoknak az *általuk lakott* terület határait kissé bőven sikerült megvonni, önkéntelenül az a gondolat támad az olvasóban, hogy a munka célja, hogy kimutassa, hogy ez a nagy terület a jogszokások szempontjából is egységes román volt. Szerző tényleg ily újabb átfogó kapcsolatot próbál megkonstruálni, de ez a kísérlet balul ütött ki.

A román szokásjog dák eredetének lehetőségét szerző azzal az elheszéléssel akarja elhíhetővé tenni, hogy a falvakban élő dákok a román hódítás után a rómaiaktól csak

a nyelvet vették át, de tovább éltek saját szokásaik szerint. Sem a hódítás kezdete, sem annak megszűnte nem zavarta őket — miként ezt román mestereitől tudja — idillikus visszavonultságukban. (50. l.) Szóval a kontinuitás Erdélyben a dákokig visszamenőleg — a román korszak csak egy jelentéktelen epizód volt — elméletének kiinduló pontja. Az ellenkező nézet „est nu-jourdhui généralement reponssée” s bizonyítékkal felhozza a 80-as évek irodalmát és a legújabb román irodalmat. Eltekintve attól, hogy ugyanennyi, sőt több, ellenkező nézetű könyvet lehetne felsorolni, csak azt említem meg, hogy Fotino teljesen megféleldkezik egy könyvről, mely a legalaposabban vizsgáltta meg a román, magyar és a minden más irodalom figyelmenbe vételével a román jogot és jutott arra az eredményre, hogy a kontinuitás elmélete tartóhatatlan. A kitünő eseti jogtörténész, *Karel Kadlec* munkájára gondoltunk (Valasi a Vallasske právo Prag, 1916, 390. l.). Úgy látszik, e nézet miatt hallgatja el szerző ezt a könyvet, mely egyedül foglalkozik kritikai metódussal a szerző témájával. Ez annál furcsább, mert Kadlec kisebb munkáit bibliográfiájában felsorolja. Pedig Kadlec szép könyvéből sokat tanulhatott volna a román jogról, főbbet, mint Jorgának két lapon át felsorolt munkáihól. (Jorga mégis talált még két értekezést, melyet, bár tőle származik, szerző nem iktatott be a listájába.)¹

Miként a római, úgy a magyar hódítás sem zavarta a románok nyelvét beszélő dákokat esendes visszavonultságukban. Ők ezzel mit sem törődve, tovább éltek falvaikban és fenntartották az ősi dák jogot, s ebben a magyarok nem zavarták őket a legkevésbé sem. (65.) A hódító magyar királyok — mondja igazán nevetséges történeteszenkellettel — elismerték Erdélyben „a román nemzeti életet”, mert ha merték volna bántani, az oláhok fellázadtak volna, mert a „román paraszt, hármít mondjanak is, legyőzhetetlenül ragaszkodik ahhoz, ami az őseiktől származik”. (71. l.) A hódítók tehát, az uralkodó magyarok állandó félelemben éltek a hódítottakkal, az ősi műveltségű románokkal szemben (!)

Szerző megállapítja, hogy a „népies jogi hagyományok”, melyekkel foglalkozni készül, a földre vonatkoznak (61. l.) és hogy majd minden pör a hártokok határai ügyében folyt, de nem tudja azt, hogy maga a „*hotar*” szó a magyar nyelvűből került a románba, ami kissé gondolkozóba ejthette volna.

Ezen történeti bevezetés után, melyet tulajdonképen nem vehetünk teljesen Fotino szemére, mert ő csak „*inrat in verba magistrorum*”, következnek a középkori „*droit arnaire immobilier roumain*” bemutatása. Itt mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy nem volt még a kezünkben középkori jogtörténeti monográfia, mely oly kevés okleveles forrás-

¹ Préface l. jegyzet.

nyugatra támaszkodóknak, mint ez a vastkos könyv. Fotino fontos tételeket von le a középkori jogra vonatkozólag egy, vagy legfeljebb két-három adatból, melyek ritkán monnek vissza a XVI. századon túl, de igen gyakran meríti szerző példáit a XVII., sőt a XVIII. századból is. Ami középkori oklevél van benne, az eltekintve a fejedelmek néhány oklevelétől, csaknem kizárólag erdélyi, illetőleg magyarországi eredetű, magyar oklevéladótól kiállítva, de ezt az anyagot sem ismeri szerző teljesen. Ebben is Kadléc munkája felvilágosíthatna volna. Ennek az oklevelés emlékekben való szegénységnek magyarázata egyszerű. Mint minden népnek, a vándorló román pásztor népek is, melyet megtalálunk a középkorban, a Balkán-hegységtől, fel egészen Morváig, voltak primitív jogszokásaik, melyekről azonban nem maradtak írásbeli emlékek. Mikor pedig a románok Erdélyben fejlett közigazgatással bíró területen telepedtek le, hol írásbeli bizonyítással kapcsolatos bíráskodás volt megszerezve, ez nem maradhatott jogi életükre hatás nélkül. A románok letelepedésük alkalmával a XIII. században, de főleg tömegesebb beköltözésük idejében, a XVI. században, nagyon fejlett jogrend szerrel kerültek összeköttetésbe, mely a bíráskodás és a magánjog területén igen sok oklevelet produkált. A magyar jogterület oklevélgazdasága a középkorban — bizonyára a *locus credibilis* páratlan szervezete folytán — meglepően gazdag, az óriási török pusztítás ellenére, a nyugateurópai területekkel szemben is. A dunai fejedelemségek közül is, előbb a Magyarországból telepített Moldvában találunk fejedelmi okleveleket, de a román jogélet ott általában nem emelkedett a középkorban arra a fokra és rendezettségre, melyek az oklevelés bizonyítás a főköelléke. Innen van az, hogy szerző középkori anyaga tulajdonképen magyar anyag, még pedig nemcsak eredetjére, hanem jogi tartalmára vonatkozólag is. A Kárpátoktól délre csak néhány fejedelmi oklevélre tud hivatkozni és a jogtörténeti forrásokban való szegénység szálli a kényszerűséget, hogy a szerző újabb oklevelekre hivatkozzék. Hurmuzaki a románok legnagyobb oklevél-publikációjában a középkorból (1500-ig) 1663 oklevelet közöl, melyek között nem találunk 100 darabot, mely román hatóságtól származnék, s ezek is csaknem mind fejedelmi oklevelek, túlnyomó részükben államiszerződéses, illetőleg a fejedelmek hűséget fogadó oklevelei, eskély részben adománylevelek a XV. századból. Magánféltől, vagy bírói hatóságtól eredő oklevelet a Kárpátoktól délre eső területtől nem találunk Hurmuzakiban. A fejedelmi oklevelek közt csak pár darab van, mely nem sorozható a fenti két kategóriába. (Hurmuzaki II. 1. No. 660., 663. 686.) Ez a nagyfokú szegénység a jogélet írásos emlékeiben semmiesetre sem vezethető vissza csapásokra, melyek a történetírás e fontos forrásait később megsemmisítették, hanem túlnyomó részben arra, hogy, miként már

említettém, a román jogéletnek a középkorban még nem volt szüksége írásbeli bizonyítékokra. A román jogélet a Kárpátokon túl még a XV. században is azon fokon volt, melyen a magyar a XII. században. Hogy ily szegény okleveles anyag mellett nem lehet rekonstruálni a középkori román magánjog képét, az minden metodikusan dolgozó kutató előtt világos. Hogyan akarja szerző megoldani ezt a lehetetlen problémát?

Mindenekelőtt felvet két kérdést: „a) Vannak-e a román országokban olyan jogszokások, melyek valamennyi társadalmi osztályra vonatkoznak? b) Van-e közös joga valamennyi román országnak? Szóval volt-e „román nemzeti jog?” (68—69. ll.) Az elsőre forrásanyag hiányában nehéz felelet adni, a másodikra a politikai praesensnál fogva, igenlő a válasz. Az Erdélybe telepített románoknak voltak bizonyos területeken alsóbbfokú bíraskodási privilégiumaik — így különösen Hunyadmegyében és a nyolcszörényi kerületben — de román agrárjogról beszélni Erdélyben abszurdum. Erre az ezekre rugó erdélyi középkori okleveles anyagban szerző egyetlen példát sem fog kimutatni. A privilégiumon alapuló bíraskodásnál bizonyára voltak bizonyos jogszokások. Ez és semmi egyéb a néhány oklevélben előforduló *ius valachicum, ius valachiale*. A hat példa közül, melyet szerző fel tud hozni (71—72. ll.), öt erre vonatkozik, a hatodik pedig (1427) arról szól, hogy egy vidék románjai, régi szokás szerint, minő munkákat tartoznak teljesíteni a király varának fenntartására. De a bíraskodási esetek is megfelelőek a magyar szokásjognak. Ezt különben már Pesty is megemlítette.¹ Ezt a „*ius valachicum*”-ot megteenni általában agrárjognak, enyhén szólva, élénk fantázia szüleménye.

Milyen volt tehát a románok agrárjoga Erdélyben? A kenézszervezet, úgy látszik, általános volt a Magyarországon (Erdélyt is mindig beleértve) letelepített románoknál. A kenézeknek — a kenézség örökösét volt az illető családjában — eléinte bizonyos kiváltságos helyzetük volt, mely őket különösen ott, hol az általuk betelepített terület tulajdonjogát is megszerezték, ami a XV. században tömegesen megtörtént, lassanként a magyar nemességgel olvasztotta össze. Ezek a román családok — a tulajdonképeni román birtokoscsaládok — teljesen a magyar jog szerint éltek, amint erre még száz példa van. Ott, hol a kenézi bírtok a király kezéből magánkézbe, nem a kenézi kezébe került, a kenézes családok is visszasüllyedtek a köznép közé, mely telepés kiváltságainak elvesztése után ugyanolyan jogviszonyok szerint élt a földesúrral, illetőleg a nemessé vált kenézzel szemben, mint a többi jobbágyok. A *ius valachicum* miként

¹ A szörényvármegyei hajdani oláh kerületek, Budapest, 1876. A *ius valachicum*-ról Kadlec i. m. 223. lap.

mindentől, Magyarországon is telepesek joga, kis területek privilegiáriumokon alapuló joga, melyről komoly író általános jogrendszeret nem vezethet le.² Semmi köze sincs a tulajdonképeni román területek jogviszonyaihoz.

Oly általánosság után, hogy a románok inkább békésen megegyeznek, mint a bíró elé mennek (79. l.) megállapítja XVII. századi oklevelek alapján (89. l.), hogy a románoknál a birtok keletkezésének egyik formája az volt, hogy a műveletlen földet művelés alá vették és „a telepedés tulajdonjogot alkotott az államná való szervezkedés előtt”. Erre vonatkozólag a bizonyítással ugyan adós marad, de elvegre szívesen ellibértjük ezt neki — ami a fejedelemségeket illeti. De Erdélyben, melynek jól ismerjük a középkori viszonyait, másképp áll a dolog. Ott a középkor általános elve uralkodott, „nulla terre sans seigneur” sa föld a feltűrés után is, csak királyi adomány útján jöhetett a román telepesek, illetőleg a kenézek tulajdonába. Az egyetlen oklevél, melyet Fotino Erdélyből 1234-ből fel tud hozni, a XIX. században keletkezett hamisítvány, melynek még a szerzőjét is megállapította a magyar történetírás.³ Ha tehát szerző a román fejedelemségek területére vonatkozólag az előbbieket állítja, úgy már ezzel is nagy eitértést állapított meg a Kárpátok elválasztotta területek közt. Megemlékezik arról, hogy különösen Moldvában magyar hatásra (109. l.) meg volt a donatióból keletkezett tulajdon. Ugyanitt megemlíti Fogaras vidékét is, mint olyan területet, melyen a havasalföldi vajda — bizony csak rövid ideig — donatiókat eszközölt. Azt persze el felejtí az 1372. oklevélnél megemlíteni, hogy ezt azért tehetta, mert a magyar királytól hűbérbe kapta a földet, amint Vlád vajda maga sem tekintette azt saját területének, hisz adományában ki is fejezi, hogy az csak úgy érvényes, ha a magyar király helyben hagyja.⁴

A magyar jog hatása a románokra Fotino szerint is (111. l.) oly nagy volt, hogy még a Kárpátokon túlra is kiterjedt. Ezért volna fontos, hogy szerző a magyar jogviszonyokat jobban ismerje. Akkor nem kockáztatna meg olyan állítást, hogy a magyar királyi koronán „l'essence romano-bizantyne” (111. l.), aminek különben még ha igaza volna is, nem tudjuk, mi köze van a magyar donációs rendszerhez.

Egy fejezet az élők közti birtokátruházást tárgyalja. Az elővételi jogra vonatkozólag egyetlenegy középkori oklevelet tud idézni, egy 1268. évi Rodnáról. (122. l.) De Rodnának, a szász hányavátossnak a középkorban semmi köze a románokhoz. Az oklevélben előforduló személyek is németek.

² Kadlec i. m. 457 s. köv. 11.

³ Fogányi Károly, a „Századok”-ban. 1893. 53. l.

⁴ Hurmuzaki, II. 1. 199. l.

Szerző általában azt hiszi, hogy amit Hurmuzakiban talál, azt nyugodtan felhasználhatja a román jog ismertetésénél, pedig Hurmuzakiban igen sok olyan oklevél van, melynek semmi köze a románokhoz. Még csak pl. megemlíteni, hogy Hurmuzaki a vallón telepekre (Latini) vonatkozó okleveleket is felvette kiadványába. Az a bizonyítása, hogy az elővételi jog nem szláv-bizánci eredetű, gyenge. Csak egyetlen adata van, 1686-ból! Azt állítja megint — hogy a szláv hatástól szabaduljon — hogy a szerzett jószágot (*bien acquis inter vivos*) sem lehetett szabadon eladni, s erre idéz egy 1654. és egy 1758. oklevelet. Az a bizonyítása, hogy a románoknál nem tettek különbséget *bona aviatica* és *acquisita* közt nem sikerült. Magyarországon ez a különbségtétel általános volt. A szomszédok elővételi jogát illetőleg szerző nem ismeri a legjobb monografiát, mely román ember tollából eredt,¹ mely mélyebbre hatol, mint ő és feleslegessé teszi szerző fejtegetéseit.

Teljesen kezdetleges viszonyokra mutat a jog terén szerzőnek az a megállapítása, hogy a románoknál az ítélettel elintéztett ügyet újra lehetett kezdeni. (162. l.) Ez valóban nem származhatott a római jogból, de a szerző példái nem nyújtanak elég bizonyítékot ily fontos tétel megállapítására és nem középkoriak. Szól az „áldomás”ról, melynél megállapítja, hogy a szó magyar eredetű. Azt nem mondja, hogy ez a szokás a magyaroknál is meg volt és meg van.

Fotino oklevelei az egész fejezetben, Kárpátokon túlról valók. Ahol a Kárpátokon inneni területről hoz fel példákat, az csak az oklevél felismerésén alapszik. Így az adoptiva fraternitas-ra csak két példát hoz fel a középkorból (177. l.) Mindakettő magyarországi és mindakettő magyar nemesekről szól, habár az elsőben előforduló családok román eredetűek. Ezek a nemések a magyar jognak gyakran előforduló szerződését kötik meg. Erről még egy az ő bibliográfiájában előforduló könyvből is meggyőződhetett volna.² Tudatlansága arra is viszi, hogy a második oklevélben Báthory István nádort, a magyar rendiség első méltóságát és adoptív testvérét, Rozgonyi Istvánt, román joggal élőknek, románoknak teszi meg. Ezek pedig csak úgy kerültek Hurmuzakiba s onnan Fotino könyvébe, hogy az oklevélben zarándmegyei, részben oláhok lakta birtokokról van szó.

Eddig a román jogtörténészek azt tanították, hogy a románoknál, miként a szlávoknál is, a leányok ki voltak zárva az örökségtől. Fotino XV. századi oklevelek alapján kimutatja, hogy Moldvában a leányok épp úgy örökölnek, mint a fiúk. (205. s. köv.) Kénytelen azonban megcáfolni, hogy Fogarashan — teljesen a magyar jog szerint — a leányokat

¹ Draganeacu, Das rumänische Naberrecht, Zeitschrift für vergleichende Rechtswiss. B. 32. S. 194. ff.

² Szegedy, Tripartitum iuris Hungar. Tyrocinium. Tyrnaviae 1787

kellott praeficiálni, hogy örökölhessék a családi birtokot, (238. l.) Hol marad hát itt az egységes nemzeti jog? Ezután mégis külön fejezetet szentel az öröklés kérdésének Erdélyben, be akarván bizonyítani, hogy a románoknál a fiúk és leányok egyformán örököltek. Először megint az 1372. oklevelet idézi, melyről már volt szó, s amelyben Vlád oláhországi vajda a magyar király jóváhagyásának reményében adományt tesz egyik hívének, melyet annak leánya is örökölhet. Ez az egy eset nem igazolhatja román jogszokást, de különben a magyar királyok is gyakran tettek adományokat e klauzulával: „hereditibus et posteritatibus utriusque sexus”, amint azt szerző maga is tudja. (263. l.) Az adományban nincs tehát semmi, ami román hatásra engedne következtetni. A második példa oly oklevél, melyet Fogaras kapitánya, tehát magyar hatóság állított ki és amelyben román származású magyar nemesek a magyar jognak teljesen megfelelő jogügyletet kötnek. „Román nemesek”-ről a középkori Magyarországon lehetetlen beszélni, mivel nemzetiségi megkülönböztetéseket a reuli társadalom egyáltalában nem ismált. Szerző nem tudja, hogy a vásárolt birtokokban (bona acquisita v. empticia) a magyar jog szerint a fiúk és a leányok egyformán örökölnek.¹ Az oklevélben pedig egy különadott ásszög fejében a hitelezőknek átengedett birtok örökléséről van szó. Az 1570. oklevél szintén nem bizonyít semmit, mert nem derül ki belőle, hogy öröklött vagy pénzen szerzett jószágról van-e benne szó. Az 1652. iki nem egyéb, mint nemességadományozás. (265.) Ennek a leányok örökösödésénél nem lehet semmi szerepe. Amit Szeben vidékéről, Szelistyáról felhoz (266.), hol kétségtelenül szászok területein élő *jobbányokról* van szó, azt maga megcáfolja az ugyanazon vidéki szakadati példával, mikor a román parasztok a bíróság előtt azt vallják, hogy náluk az a szokás, hogy az ingatlanok a férfi-örökösökre szállnak. (271. l. 18. jegyzet.) Az 1615. és 1411. okleveleknél valószínűleg bona acquisitőról van szó. A Horvátországba, a Dráva és a Száva vidékére letelepített oláhok a XVI. században magukkal hozták balkáni testvéreik jogát. Szerző tudatlanságában ezeket Morvába helyezi. Fotino úr maga is érzi, hogy itt valami nincs egészen rendben és kénytelen rámutatni a magyar jognak a románokra gyakorolt hatására. (260. l.) Más helyen meg így ír: „Evidemment dans certaines régions soumisses à la domination politique des rois hongrois, le droit coutumier roumain qui consacra l'égalité des sexes à la succession ab intestat a pu être dans une certaine mesure atteint par le droit hongrois et par les systèmes féodaux au contact desquels il vivait”. Bizony hozzátehetjük, hogy a románok, amennyiben nemesekről van szó, teljesen a magyar joggal

¹ Verbóczy: Tripartitum P. I. Tit. 17.

éltek. Ezt szerző maga is bizonyítja a „quarta filialis” ra vonatkozó példákkal (267. l.), mely a magyar jognak általános és közismert institúciója.¹ A magyar családi jognak a birtokos románok teljesen alá voltak vetve, mint az számos oklevélből kitűnik. Román birtokjog Magyarországon sohasem volt! Az örökösödést illetőleg a saját bevallása szerint is csak „sous une forme conjecturale” tud trák hatásra következtetni.

Nem tartozik tárgyához, de a trák hatás kimutatása körül buzdulkozva foglalkozik Potino a „coniuratores” intézményével, mely szerinte a román perjog egyik legértékesebb intézménye. (253. l.) Ő maga is megjegyzi, hogy megvan ez a szlávoknál és a germánoknál és mi hozzátéhetjük, a legkiterjedtebb mértékben a magyaroknál is.² Mégis azt állapítja meg, hogy ez az intézmény trák eredetű — mert Jorga mondja. Egyéb bizonyíték nincs.

A magyar jogba tartozik az is, amit a dosról mond Erdélyben (a fejedelemségi példák keveset mondanak és a XVII. és XVIII. századból valók). Az 1488. oklevél egyszerű ajándékozás a rokonok részéről (munera nuptialia), mellyel egy egyszemű csúnya nő házasságát lehetővé teszik. (296. l.) A másik két oklevél (1499. és 1500.) nem egyéb, mint a leány jogának a családi hirtokból való kielégítése, de mindkét példa egyszerspúnd a legjobb bizonyíték Potino azon állítása ellen, hogy a leányok a fiúkkal egyformán örökölnek a magyarországi románoknál. Az 1499. oklevélben meg van mondva, hogy az élő leánnyal szemben „propter defectum seminis masculini sexus” a távolabbi férfirokonok örökölnek, — teljesen a magyar jog szerint. Szóval ha volt is leány, defectus seminis esete forgott fenn. Ugyancsak így van ez az 1500. oklevél szerint is. A szörényi oláh kerületek — kis terület — szokása („ritus volachiae”, „ius volachiae”) csak talán abban különbözött a magyar szokástól, hogy a lányokat pénzzel elárították ki, míg másutt gyakran földdel. A román kerületekben a földbirtok örökségéből, úgy látszik, még jobban ki voltak zárva a nők, mint egyebütt Magyarországon, ami, tekintettel a határvédelmi szolgálatra, melyre a románok kötelezve voltak, természetes. Ami a „serment prêté avec la terre du sillon”-t (335. és köv. l.) illeti, felesleges lett volna fejtegetéseibe hozzátékeznit, és itt is trák hatást feltételeznit, ha szerző ismerte volna a cseh tudós, S. Kapras nagybecsű értékesítését.³ Vagy el tudja szerző komolyan hinni, hogy a csehek és a magyarok is a trákoktól vették át ezt a szokást? A magyaroknál már a XIII. században gyakori volt,

¹ Verbóczy: Trip. P. I. Tit. 88.

² L. Hajnik: A magyar bírósági szervezet és perjog. Budapest. 1899. 317 l. és köv.

³ Der altböhmische Grenzcid im Grabe unter dem Rasou. Zeitschr. für vergleichende Rechtswissenschaft, B. 34.

úgyhogy oklevél-formula is fejlődött ki rá: „discautiatis pedibus resolutis cingulis glebam terrae super caput levando prout moris est iurare super terram...“ A magyarok bizonyára nem a diákoktól vették át ezt a szokást.

A munka végén szerző összefoglalja eredményeit, melyek veleje az, hogy a román jogéletnek semmi köze a rómaihoz. Minden analógia „simple illusion”. (366. l.) De szerinte a szlávok jogához sincs köze a román jognak. Mindezt azonban hirdette már Drăganescu, aki azonban nem keresett oly teljesen hypothetikus magyarázatot, mint szerző, kinek a dák-trák hatást sehol sem sikerült valószínűvé tennie. Ez nem is sikerül, mert maga is megállapítja, hogy „az illyr-trák korra vonatkozó források igen töredékesek és szegények.” (402. l.) A trák-dák hatást hazája határain túl nem fogják elhinni Fotino úrnak. Azon nem esorálkozunk, hogy Jorga, ki „Előszó”-t írt e könyvhöz, nagy örömmel üdvözlí azt és annak alapján a románok „spontán alkotó népi szervezet”, 17 millió ember jogának eredetét látja benne (I. l.). (Fotino úr később csak 14 millióról tud. 38. l.)

Mi is látunk a munkában nagy eredményt, még pedig negatívot. Kiderül belőle, hogy mennyire különbözött a románok jogi élete a Kárpátokon innen és a Kárpátokon túl. Szerző akarata ellenére újabb fontos érvet szolgáltat a román autochthonia elmélete ellen, amelyből kiindult. Ha a románok hazája Erdély lett volna és a vándorlás északról délre történt volna, úgy ugyanazon jogot kellene látnunk a Kárpátokon innen és túl, az erdélyi románok nem vették volna át az állítólag később bevándorolt magyarok jogrendszerét. Ellenkezőleg, az ő régebbi jogáruitök nem maradhatott volna hatás nélkül a magyarokra. Mivel azonban a románok Erdélyben a magyar jog szerint éltek, ebből következik az is, hogy betelepülésükkor készen találták és átvették a fejlettebb magyar jogot.

Szerző kísérlete teljesen meghiúsult. Uyen módszerrel nem lehet megalkotni a „román nemzeti jogot”. Nem győzünk eleget esodálkozni, hogy ezt a könyvet, mely a tévedések és könnyelmű következtetések láncolata, a párizsi jogi facultas thesis gyanánt elfogadta.

Székely János.

G. Bacile di Castiglione: Castelli Pugliesi, Roma Oficina Tip. Romana Buona Stampa, 1927. 8° r. 269 l.

A középkorban és a kora reneszánszban az olasz szellemi és társadalmi életnek két gócpontja volt: a templom és a vár, mindkettő a nemzet és alakuló nép erejének a záloga. A sok apró fejedelemségre és városállamra tagoltság folytonos háborúkat szült, amelyek állandó katonai, védelmi és

¹ L. számos eset idézését Hajnik i. m. 316 l., melyet még szaporítani lehet.

támadó készülséget tettek szükségessé. Ezért van az, hogy még a városi középületek is sokáig az erősítés jellegét viselték magukon (Pal. Vecchio, Firenze), a polgári építkezés pedig csak később és inkább Észak-Itáliában kezdett kifejlődni. A korai olasz építőművészet tehát a templom és a várépítészet művészetének nevezhető. Az erődfőtés mennyire az érdeklődésnek a középpontjában állott, bizonyítja az is, hogy még a legnagyobb építésszek, sőt festők is foglalkoztak várépítéssel (Leonardo, Michelangelo), s abban sokszor zsenijükhöz méltó feladatot is láttak.

Különösen fejlett volt a várépítészet a sok harcot látott és ellenségtől szinte állandóan fenyegetett Dél-Itáliában. Itt a várak nemcsak a vidékeknek voltak a védőbástyái, hanem békésebb időkben a művészeteknek és a tudományoknak is tűzhelyei.

Ezeknek a történeti és művészeti emlékekben gazdag délolasz váraknak egyik csoportját, a még ma is létező pugliai kastélyokat írta le történetileg és művészetiileg egy kötetben G. Bacile di Castiglione, aki Nápoly és Dél-Itália történetének megírásához több értékes munkával járult. Könyvének, mint azt az előszóban is mondja, kettős célja van. Az egyik, hogy a nemzeti élet egy fényes lefűnt korának ezen emlékeit a ma rendelkezésünkre álló technikai eszközök segítségével, fényképfelvételekkel, felmérésekkel és történetük megírásával megmentse a teljes pusztulástól és feledéstől; a másik pedig, hogy a most még csak a pusztta nevekből és számból álló adatokkal segítse elő a műtörténeti és hadtörténeti kutatásokat, azoknak a ma még jórészt ismeretlen építésszek életének és oeuvrejének kikutatásában, akik ezeket a várakat építették vagy alakították. Ez a problémakör szorosan kapcsolódik a műtörténeti kutatásokhoz, mert ma már tisztán látjuk, hogy az újkori építészetnek nem egy díszítő, sőt stuktív eleme származik a várépítészből.

Bacile di Castiglione könyve tíz vár: Anja, Bari Barletta, Copertino, Corigliano, Lecce, Orta, Otranto, Rocca és San Nicandro monografiáját foglalja magába. Ezek közül Bari, Orta, San Nicandro középkori eredetűek, Barletta, Copertino és Lecce XVI. századbeliek, a többi pedig Anjou-vagy az ú. n. átmeneti korszakból valók.

A feldolgozás módszeres hibája, hogy a szerző anyagát nem kronológikus sorrendben csoportosítja, hanem egyszerűen a várak nevének betűrendje szerint, ami nagyon megnehezíti a történeti és művészi fejlődés áttekintését.

A délitáliai korai középkori várépítészet (epoca sveva o normanna) jellemző sajátossága a nagy nyerskőből való felépítmény, a négy, vagy sokszögű alaprajz, a sok, főleg hat-szögű torony. Ebben a korai periódusban a délitáliai várépítészeiben bengeralakú torony nincsen, aminők pedig Észak-Itáliában és Franciországban ekkor már használatosak

voltak. A lucerai és oriai kerek tornyok Anjou-eredetűek. Ez a forma állandósult Dél-Itáliában is, a XVI. század második felében, amikor a tűzérőség szerepe általánossá lett. A kerek vártorony alkalmasságát a védelemre Leonardo foglalta össze abban, hogy az a támadás a legkevésbé hatékony, amely a legfüggőlegesebb helyen történik. Így lettek a cilindrikus és kazamattás tornyok jellemzői a várépítéssel átmeneti korszakának, amelynek legtanulságosabb példái Dél-Itáliában Otranto, Acaja és Corigliano.

Az otrantói török megszállás következményeképpen a XV. század végén és a XVI. század elején újjáépítették a középkori várakat és ez a korszak a pugliai hadiépítéssel fénykora. Ebben a korban dolgoztak itt a sienai eredetű Francesco di Giorgio Martini és tanítványai, Ciro di Castellurante és Giulio Antonio Acquaviva, s kívülük még a kiváló helyi építészeknek egész sora is dolgozott. Ez a periódus a bástyaépítéssel ideje. A középkori építészeti elemek ekkor elvesztik statikai funkciójukat és tisztán dekoratív részévé válnak az épületnek (pl. a félköríves toronylezárások). Ez a formához és a tradícióhoz való ragaszkodás jellemzője a pugliai művészetnek általában. Ebből eredt a konzervatív helyi építészek és az új bástya-rendszert megvalósítani akaró, javarészt idegenek közötti hosszú vita és küzdelem. A bástya-rendszerű várnak legtekélyesebb emléke az V. Károly által megerősített leccei vár, amely Gian Giacomo dell' Acaja, leccei építész műve.

A spanyol uralom megerősödése Dél-Itáliában, a főurak közötti belső harcok megszűnése és a török veszedelem elmúlása feleslegessé tették a nagyszabású várépítéssel és ilyet a XVI. század második felét követő időben nem is találunk többé.

A vármonografiák során, amelyek Lucile di Castiglione munkájában kiterjednek nemcsak a várépítés művészeti és technikai kérdéseire, hanem a kastélyok keletkezésére és későbbi történetére is, több neves építésszel és más művésszel ismerkedünk meg. A legnagyobb ezek közül Gian Giacomo dell' Acaja, az acajai vár (1506), a nápolyi San Elmo, a cotronei vár és a leccei Santo Spirito kórház építészte. Az acajai vár kápolnájában igen érdekes freskók vannak, amelyek a pugliai Cesare de Martino művei. A másik nagynevű építész Evangelista Menga, a copertinói és barlettai vár építészte. Menga ezenkívül dolgozott Goletiában (Tunisz), Moltában és Malta erődfőtési munkálatait is ő vezette. Barlettát V. Károly, Copertinót Alfonso Castriota építtette át, Copertino egykor Nápolyi Laszlo († 1414) birtokában volt, az egyik torony falán ma is látható a magyar címer. A kastély kápolnáját ismét egy érdekes festő, Giovan Saverio Stracella munkái díszítik, mesterük, Michelangelo és Rafaele tanítványának mondja magát. A várépítkezéseknél a szobrászat is

szóhoz jut, nemcsak a sokszor igen szép és művészi címereken, hanem az önálló kerek szobrok alakjában is. A legjelentősebbeket Coriglianóban találjuk, melyek Angelo Comione művei (1480 körül), aki a vár építésében is közreműködött.

A már eléggé ismert Acajan és Mengán kívül még egy egész sorát találjuk az ismeretlen építészeknek. Ilyenek Males de Stelliano, Minervus de Canusius, a barit vár építései, Bari a reneszánsz bástyaépítéssel előfutárja, még Giorgio Martini és Giuliano da Sangallo előtt. A várépítéssel művészetének és tudományának ilyen ismeretlen képviselői még Nicandro de Ignini és Nicolo Saetta, akik a leccei váron dolgoztak, Cesare Frisolo és a két Cayza testvér, Donato és Martino pedig a Francesco di Giorgio Martino által megerősített Otranto építései.

Bacile di Castiglione munkája nemcsak történeti és tudománytörténeti szempontból jelent értéket, hanem az építéssel történetéhez is értékes adalék. A számos helyi építészegyesület felkérása mindenkébb segíti elosztatni azt a véleményt, mintha a délolasz várépítéssel kizárólag a délfranciai várépítéssel példákra és francia építészetre támaszkodott volna.

Bacile di Castiglione megelőlegezett ennek a délitálmiai építkezéseknek mindig túltengő, francia hatást kereső, meggyökeresedett nézetnek az alapos és meggyőző cáfolatával. Nyilván hagyta azonban azt a problémát, hogy az olasz, illetve délolasz várépítésselnek volt-e része az európai s különösen a kelet-európai várépítéssel kifejlődésében. Érdekes probléma volna ez magyar szempontból is, mert tudjuk, hogy olasz várépítők különösen a XVI. század folyamán dolgoztak a magyarországi várakban is, (V. ö. Könyöki József: A középkori várak. Budapest. 1905. és különösen Herzog József becses adatközlősei a „Magyar Művészet”-ben: Adatok a hazai építéssel XVI. századi történetéhez. I. közl. 1926. II. évf. 1. szám 242-43. II. II. közl. 1927. III. évf. 2. szám, 113-14. II. III. közl. 1927. III. évf. 3. szám, 588-89. II.) Magyarországi munkáik megállapítása és művészettörténeti vizsgálata még jórésztben a jövő feladata.

Wolf Rózsi.

Johann Hofer: Die Wiener Predigten des hl. Johannes Kapistran im Jahre 1451. Wien, 1927. 8°, 24 l. (Különlenyomat a Jahrbuch der österreichischen Leo-Gesellschaft 1927. évi kötetéből.)

Amikor Kapisztrán János 1451 június első napjaiban Bécsujhelyről Magyarországon és Csehországba indulni készült, Bécs város tanácsa felkérte az éppen ott időző Aeneas Sylvius Piccolominiit, hogy hívja meg Kapisztránt Bécsbe, prédikációk tartására. Kapisztrán engedett is Aeneas Sylvius június 5-iki levelének és útitervét megváltoztatva, már június 7-én Bécsbe érkezett, ahol július 20-ig minden nap, rendszerint a Szent István-dóm keleti oldalán lévő kőszó-

székről beszédeket is mondott. Kapisztránnak úgy az 1451-iki, mint 1455-ben Hécsben tartott beszédeiről eddig csak az egykorúak elbeszéléseiből tudunk, maguk a beszédek szövege, vagy részletes tartalma mindmáig ismeretlen maradt.

Kapisztrán életének egy szerencsés kezű kutatója, Johann Hofer, most a müncheni állami könyvtár 1619). számú latin kódexében megtalálta a június 12.–július 20. közt elmondott harmincöt beszédnek ha nem is szó szerinti, de egy fültanútól, valószínűleg egyik jelenlévő paptól készített bő tartalmi kivonatát. Ezek a kivonatok, készítésük módját tekintve, nagyon hasonlítanak a Boroszlóban 1453-ban tartott beszédek már régebben (Eugen Jacob, Johannes von Capistrano, Breslau, 1911) közzétett kivonataihoz.

A müncheni kéziratban közölt beszédek, kivonatos jellegük dacára is, nemcsak Kapisztrán theológiájának megismerésére alkalmasak, hanem becses történeti adatokkal is szolgálnak. A beszédek két témakör körül csoportosulnak, amelyekhez befejezőképpen járul Kapisztránnak az előző évben kanonizált remittársáról, sienai Bernardinról mondott, három, történetileg is becses beszéde. Az egyik témakör a keresztény hit, a másik pedig a sienai szent Bernardin hatása alatt, részben tőle átvett gondolatok nyomán készült Mária prédikációk. Tartalmi szempontból ezek nem mondanak újat, mert a fennmaradt szövegek összevetéséből megállapítható, hogy ezekről a témákról már ugyanezeket mondotta el, a helyi vonatkozású kitéréséktől és példáktól eltekintve, Itáliában és Németországban is. (Kapisztránnak a német városokban elmondott prédikációját legnagyobb mértékben eddig kiadatlan kéziratok nyomán már részletesen ismertette I. Hofer: Zur Predigtätigkeit des hl. Johannes Kapistran in deutschen Städten, Franziskanische Studien, 1926. 120–58. l.)

Mindaz, amit Kapisztrán beszédeiben a bécsiek erkölceseiről mond, közvetett bizonyítéka annak, hogy Aeneas Sylvius erősen túlzott színekkel írta le az akkori Bécs társadalmi és erkülesi viszonyait. A beszédek általában tanító tartalmúak, népszerű theológiának is mondhatni őket. Polemizálni ritkán szokott, ilyenkor csak a hussziták és a zsidók ellen hadakozik. A husszitákkal folytatott polemikában fontos fejezet a bécsi beszédeiklus, mert itt foglalkozik először behatóbban az utraquista tanokkal. Jellemző és nagyon fontos ebből a szempontból pünkösdhétfői beszéde, amelyben a katolikus egyház áldozási gyakorlatáról beszél. Az utraquistákkal szemben, akik a communiót még a csecsemők számára is szükségesnek tartották, Kapisztrán Augustinus — mintha csak Jansenius okfejtését hallanók kétszáz évvel később tanítására hivatkozik, aki a méltatlanság érzetében dicséretesnek mondja a gyakori áldozásról való lemondást.

Kapisztrán zsidóellenes állásfoglalásához, amely a zsidóság előnyös gazdasági helyzete miatt a középkor végén szinte általános elkeseredéshől származott, a bécsi beszédek

újabb teológiai érveket nem szolgáltatnak. Érdekesek ellenben beszédeiben azok a részletek, ahol az itáliai, különösen a római és nápolyi zsidómisszióiról beszél.

Beszédeiben többször érinti Kapisztrán a pápa és a zsinat viszonyát is, ami itt különös aktualitással is bír, mert éppen akkor fordult el a bécsi egyetem teljesen a konciliaris theóriától, amely mellett egészen V. Felix lemondásáig tartott. Előző állásfoglalásából — Kapisztrán főmunkája (Tractatus de auctoritate Papae et Concilii vel Ecclesiae) a pápai hatalom kizárólagosságáról szól — természetesen kővetkezik, hogy itt is a pápai hatalom teljessége, tökéletessége és függetlensége mellett tör lándzsát.

Hofer bő ismertetése méltán kelt érdeklődést a beszédek mielőbbi publikációja iránt. Úgy az ő ismertetései, mint az *Archivum Franciscanum Historicum*-ban (Michael Bihl: *Deae epistolae S. Iohannis a Capistrano, altera ad Ladislaum regem, altera de victoria Belgradensi, 1226, 63-75. ll.*) és másutt (Miscellanea Franciscana) megjelent Capistrániak arra vallanak, hogy még a magyar történetírás számára, Böleskey Ödön munkája után is maradt felkutatásra váró és megoldandó probléma. Döry Ferenc és Lukács József régóta készülő Kapisztrán oklevéltára minden bizonnyal új összefoglalást ad majd a magyar Kapisztrán-kutatásoknak is.

Tóth László.

Hermann Degering: Tugendank, Bielefeld und Leipzig, 1927. Velhagen und Klasing, 68. l.

1517-ben — a 96 thesis esztendejében — jelent meg Nürnbergben pompás nyomásban, 118 fametszettel díszítve, Miksa császár verses műve: „*Die geuerlichkeiten und einsteils der geschichten des loblichen streytparen vnd hochberühmten helds vnd ritters heer Thewrdannekhs*“:

Ez Miksa életének tükre, hattyúdala is.

A legutolsó allegorizáló lovageposzt az „utolsó lovag“-nak köszönhetjük, aki zsoldos katonaságának megteremtésével tönkretette a lovagvilágot. A könyv szerzőjének Pfützing Menyhért nürnbergi prépost szerepelt, — de ő csak a kézirat megfésűlője; magától a császártól származik a mű eszméje, terve és kivitele, noha volt neki más munkatársa is. A költemény elmeséli, hogy hogyan nyerto el Miksa (Thewrdannekh = a kalandra vágyó) Burgundi Mária (Ernreich) kezét. Sok veszélyen és kalandon megy keresztül, míg céljához jut. Három nagy ellensége van: Fürwittig, Unfallo és Neydelhart. Fürwittig a vakmerőség perszónifikációja, Unfallo a véletlen veszélyeké, Neydelhart a rosszakaraté. — Az orosz poétikai értéke nulla, de művelődéstörténetileg igen becses. A sokszorosító művészet történetében korszakalkotó. (Facsimilében kiadta a teljes művet 1888-ban Luschtzer Simon Bécsben, az uralkodó ház évkönyveiben.)

Az 1517-i kiadás nyomdatechnikai szempontból igen kiváló. A korai könyvnyomdászok műveikkel a kézirat látványát akarták kelteni, nem azért, hogy a vásárlókat becsapják — kiadványaik elején vagy végén nyomtatványoknak mondják termékeiket —, hanem azért, mert a közönség így kívánta. Éppen a kéziratot utánzó betűk miatt sokáig azt hitték, hogy a *Teuerdank* szövegének minden egyes lapját falapra metszették és így sokszorosították; de a könyv öt helyén elcsúszott egy-egy betű és bebizonyosodott, hogy nem metszett lapokból, hanem betűknek rendszeres szedésével jött létre a szöveg. A kiállítás költségét a császár viselte; pergamentre vontak le néhány példányt. Ezeket a császár ajándékba adta előkelő ismerőseinek. A pergamentpéldányok fametszeteit még ki is festették. Ma szentségtörésnek látszik ez az eljárás, de a XVI. században jobban szerették az illuminált fametszeteket.

Degering 27 ilyen színes képet választott ki a porosz állami könyvtárban levő pergamentkiadásból. Ezeket adta ki facsimilékkal, bevezetéssel és magyarázó szöveggel — sok jegyzet kíséretében — egy kis díszműben, amely nem kerül könyvkereskedői forgalomba. A kiadócég ajándékba adja folyóirata barátainak. A Laschitzer-féle facsimile-kiadás igen drága, ennek a díszművecskének, amelynek az a célja, hogy népszerűvé tegye a régi xylografiát, pedig az a baja, hogy pénzért nem kapható. Rövidesen ritkaság lesz belőle. Nagy kár, hogy a magyar szempontból legérdekesebb metszet, amely Székesfehérvár ostromát ábrázolja, kimaradt. (Az eredeti kiadás 91. sz. fametszete.) Lám Frigyes.

Ignatius Kollmann: *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda fide res gestas Bohemias illustrantia.* Tomi I. Pars I. 1622—1623. Pragae 1923. Sumptibus Comitiorum Bohemias Deputationis. Typis Gregorianis. 475 lap.

Juannes Šimrak: *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. Secundum selecta documenta nondum edita, ex Tabulariis Romanis Vaticanis, S. Congregationis de Propaganda fide et Alimae Ecclesiae Zagrabiensis eruta.* Volumen I. De rebus gestis unionis in confiniis Croatiae ab episcopo Simone Vratanijs usque ad Subhan Stanislawic (1611—1661). Zagreb, 1926. Typis Typographiae Archiepiscopalis. 178 lap.

Amidőn XIII. Leó pápa 1881-ben megnyitotta a vatikáni levéltár rejtjeleit, a különféle római kongregációk levéltárai mint magánjellegű gyűjtemények továbbra is zárva maradtak a kutató világ előtt. Ezen levéltárak közül leginkább a S. Congregatio de Propaganda fide háromszázéves levéltára érdekelte a tudós világot, mint amely nemcsak szorosan vett

vallási és egyházkormányzati, hanem egyházpolitikai, sőt művelődéstörténeti anyagot is rejtett magában. A Propaganda való behatolás azonban csupán egyes kiváltságosoknak sikerült magas protekciók igénybevételével. Amidőn egyik történetbővárunk a munkácsi egyházmegye okmánytárának összeállításán munkálkodott, a boldog emlékü Fraknoi püspöknek XIII. Leó egyenes utasítására volt szüksége, hogy bizonyos kor darabjainak másolatát számára megszerezhesse. A század elején a kongregáció titkára, valószínűleg a minden oldalról megnyitkozott óhaj nyomására, engedett merészségéből és a kutatók némi könnyítéssel juthattak be a levéltáros dolgozószobájába. A jelenleg fennálló szabályok értelmében a levéltárba bejuthat bárki, nemzetiségi és vallási különbség nélkül, aki a kongregáció bíboros-praefectusától írásbeli engedélyt kapott. Mivel azonban a levéltárnak egyelőre sem kutatóterme, sem a kutatók rendelkezésére külön személyzet nincsen, a levéltáros naponként csak két kutatót hozsáthat be dolgozószobájába, akik hotenként kétszer szigorúan fél 10 és fél 1 között vehetik igénybe a levéltárt. Tekintettel a jelentkezők nagy számára megtörténik, hogy egyesek hónapokig várnak beosztásukra.

Az enyhült viszonyokat legcélelmesebben a cseh történet-szek használják ki, akik még a háború előtt úgyszólván a levéltár egész részük vonatkozó anyagát felkutatták és lemásolták. A publikálásnál az összegyűjtött tekintélyes anyagot sorozatokra (tomus), majd ezeket kötetekre (pars) osztották korok és egyes befejezett eseménycsoportok szerint. Az első sorozat első részének nyomdai szedését még jóval a háború előtt 1908-ban megkezdték, de a kötet csak a háború után 1923-ban jelent meg. Az egész kiadványt egy általános történeli bevezetésnek kellett volna megelőznie, mely azonban az első sorozat második része gyanánt van beigérve.

Kollmann Ignác műve a Propaganda levéltárának csupán az első két évi (1622-1623) cseh vonatkozású anyagát foglalja magában, mely azonban nagy mennyiségénél fogva részletesen megvilágítja a csehországi katolikus restauráció munkájának megindulását.

Az újkori katolikus megújulás európaszerte a trienti zsinathoz fűződik. A zsinat, mely ma is elevenen érezhető hatásaiban talán az összes zsinatokat felülmúlta, nem elégedett meg azzal, hogy a protestantizmussal szemben ünneplésen és végérvényesen leszögezte az egyház hagyományos tanításait (dogmák), hanem üdvös törvényeket is hozott a közérkölesők megjavítására, a hitélet föllendítésére és a lehangyallott egyházi fegyverem felemelésére. A papnevelés reformjával pedig a tanítóegyházat oly kifűnően képzett és fegyelmezetti papsággal látta el, mely a régi és újabb keletű szarzetességgel karöltve alkalmas volt a restauráció óriási munkáját végrehajtani. A század végén és a következő első

felében a katolicizmus teljes erővel végrehajtja belső reformját; európai vérvesztését elsősorban a külföldi missziók felkarolásával törekszik pótolni, de isteni küldetésének tudatában arra is vállalkozik, hogy a protestáns mozgalomtól elszakított lelkek millióit visszahódítsa és régi pozícióját a nemzetek között megszilárdítsa. Amidőn az egyes, különösen germán és szláv népek között, valamint hazánkban Pázmány és Esterházy vezetésével döntő küzdelmeit vívja, XV. Gergely pápa 1622 január 6-án, vízkereszt napján, mely a liturgiában a pogány népek elhívásának és a hitterjesztésnek ünnepe, megalapítja a hitterjesztés központi szervét: „Sacra Congregatio de Propaganda fide” címmel. Az új terület nemcsak a pogány missziókat vonja ügykörébe, hanem kiterjeszti hatalmát a belső egyházi megújulás és a visszahódító munka irányítására is. A beosztott bíborosok számára megfélemlően a földkerekséget tizenhárom részre osztja s az egyes körzetek hitéleti ügyeit a bíborosokra, mint azok referensjére bizza. Főintézkéseit a fejedelmi udvarokkal, egyházi és világi előkelőségekkel rendszeren a Szentszék nunciussain vagy azok hiányában a különféle apostoli delegátusokon, visitátorokon és ügyvivőkön keresztül bonyolítja le. Tevékenységének megindulásához körlevélben felszólítja a nunciusokat, terjeszsenek eléje kömerítő írásbeli jelentést országaik vallásügyi állapotáról, a legősebb kérésekről, azok megoldásának lehetőségéről, és felhívja őket a hitterjesztés ügyének minél intenzívebb előmozdítására s a jövőendő kongregációi határozatok foganatosítására. Ugyanekkor felkeresi a szerzetes generálisokat is, hogy megismerje az egyes rendek missziós tevékenységét s számot vehessen a tőlük várható segítséggel. A Szentszék is több ízben felhívja a katolikus világ figyelmét az új alapításra és felszólítja a fejedelmeket, főpapokat és híveket, hogy minden tőlük telhető módon és támogatással segítsék a kongregációt munkájában.

Ezen nagylendületű kezdet után nagyszámmal érkeznek a világ minden részéről az egyes országok és népek vallási helyzetét ismertető jelentések, melyek nemcsak a hitélet vérző sebeit tárják fel, hanem a sebek gyógyítására tervszerű módszereket is ajánlanak s a kongregáció segítségéért kiáltanak. Az egyes bíborosok a körzetükbe tartozó ügyeket át tanulmányozták, szakférfiak bevonásával feldolgozták és a kongregáció plénuma (Congregatio generalis) elé terjesztették. Bizonyos állandóan előforduló ügyesportokat, pl. a keleti missziók, külön gyűlésen tárgyaltak (Congregatio particularis), amely a hozzáutalt ügyeket a plénum közbejöttö nélkül végérvényesen elintézte. Az ügyvezetés széles látókört igénylő munkáját egy emberöltőn keresztül a fáradhatatlan és szentéletű Francesco Ingoli titkár végezte. A kongregáció kéthetenként rendszeren hétfőn, pápai konzisztórium esetén pénteken tartotta üléseit a prefektus lakásán,

amíg székháza nem volt. Különösen fontos ügyek esetében, máskor meg, hogy a pápa közelről megismerje a hitélet és hitterjesztés folyó ügyeit és aktuális problémáit, a kongregáció ülését a pápa jelenlétében tartották, ebben az időben legtöbbször az újonnan épült Quirinában, coram Sanctis simo, azaz a pápa őszétsége jelenlétében. A kongregáció határozatait s az azokkal kapcsolatos pápai brevüket és bul-lákat a prefektus vagy a titkár közölte az illetékesekkel.

Kezdetiől fogva különös gondozásban részesült a levél-tár. A gondosan borbekötött levéltári anyagot, melynek száma meghaladja a 6000 t, három főcsoportra osztjuk: 1. Gli atti della Sacra Congregazione de Propaganda fide azaz a részle-ges és egyetemes ülések jegyzőkönyveire; 2. Lettere volg. elnt. della Sacra Congregazione de Propaganda fide másszóval a határozatok alapján kiadott okiratok másolataira; végül 3. Scritture riferite nelle Congregazioni vagyis a beérkezett jelentések, mellékiratok, kérvények stb., melyek rendszeren fel-olvaszták a kongregációi üléseken.

Amiódön a propaganda kongregáció az imént vizolt nagyszabású tevékenységét megindította, a cseh protestánsok már elfejették volt a 30 éves háború üszkét, mely a leg-borzasztóbb katasztrófák egyikét zúdította Európára, sőt a fehérlegyi esatával, melyben Bethlen ezredei is résztvettek, a hosszú háború tulajdonképen már kezdetén eldőlt Cseh-ország számára. A „téli király“ elmenekült és az ország meg-hódolt Ferdinánd előtt, ki erős kézzel fogott hatalma meg-szilárdításához. A politikai átszervezéssel együtt járt a katho-licizmus restaurációja is.

Csehországban korán éharapódzott a protestantizmus csaknem minden áruyalatában. Elterjedését nagymértékben elősegítette a husszitizmus, melynek több tana meggyezett a reformáció tanításaival. A XVI. század folyamán Csehország vallásilag négy részre oszlott: a német városok Luther követ-tek, a cseh lakosság a husszitizmushoz és a kálvinizmushoz csatlakozik, s egy törpe kisebbség marad hű az ősi valláshoz. A protestantizmus elterjedése az alsó néposztályok rétegeiben különösen a földesurak patronátusának köszönhető. A vallási mozgalom fellegrára a IV. Károly féle prágai egyetem volt, amely nemcsak lelkeseket és protestáns-husszita szellemű állami hivatalnokokat adott az országnak, hanem a Habsburg-ellenes politikai aspirációknak is tüzfészke volt. Vele kap-csolatosan működött a vallási ügyek legfőbb konzisztóriuma, mely leginkább prédikátorokból és befolyásos főnagrakból állott. A reformáció, mint az északi államokban, hol túl-súlyra vergődött, Csehországban is a katolicizmus kiirtá-sára törekedett. Elfoglalta templomait, kihányta belőlük az ősi kultusz tárgyait, lefoglalta az egyházi javakat, a püspök-keket és egyéb főpapokat kizárta a törvényhozás terméből, a panságot megfosztotta az ingatlan birtokjogától. A XVII. szá-

zad elején teljesen uralta az országot. A katolikus püspökségek megszűntek, az újonnan visszaállított prágai érsekségnek sem megbízható papsága, sem politikai hatalma nem volt, a régi kolostori iskolákból alig maradt fenn egynehány, a körülbelül háromezer plébániából csupán mintegy háromszáz maradt meg az ősi hitben. Rendkívül súlyos volt az egyház helyzete a forradalom alatt, amikor egyetlen számbevehető bástyáját, a Jézus Társaságát a régi szerzetesrendekkel együtt az ország területéről száműzték s a kálvinisták számos excessusra ragadtatják magukat. Hasonló volt a vallási helyzet Csehország kapcsolt részeiben, Morvaországban, Sziléziában és Lausitzban is.

Ferdinánd király, amíg politikai téren teljes energiával fogott az ország újjászervezéséhez, tanácsosaira hallgatva egyelőre tartózkodott a mélyreható és tervszerű reformoktól. Carlo Caraffa az új bécsi püncius is csak akkor tudta őt szigorú fellépésre indítani, mintán Mansfeld a protestáns unió vezére kiszorult Felsőpfalzból és Bethlennel létrejött a nikolsburgi béke.

Ferdinánd a protestánsok politikai hűtlenségére hivatkozva megsemmisítette a Rudolf-féle kiváltságlevelet (*Litterae Maiestatis*), a prédikátorokat és tanítókat, elsősorban a kálvinistákat mint forradalmi izgatókat Prágából, majd az ország területéről kitiltotta, a kiűzött szerzetesrendeket visszahívta, a Huss-ünnepet betiltatta, a katolikus kultusz és a latin nyelv használatát visszaállította, végül az egyházi javak visszandására bizottságot alakított. Ezen rendeletek végrehajtása azonban éveken át húzódott, az egyházi vagyon ügye is csak 1630-ban nyert végleges kompozíciót.

A forradalmi szellem kiirtása, a huszitizmus és a protestantizmus megőrése csupán negatív út volt a katolicizmus restaurálásához. A pozitív munka irányítása az újonnan alapított kongregáció egyik legsúlyosabb feladata lón. A protestáns lelkészek eltávolításával beállott paphiányon a propaganda úgy törekedett segíteni, hogy a szerzetes generálisoktól szlávnyelvű papokat kért. A jezsuitákon kívül minoriták, kapucinusok, dominikánusok, sarutlan karmeliták, ágostonrendiek és premontreiek fejtettek ki jelentős munkásságot: vándormissziókat tartottak, iskolákat nyitottak és átvetették a plébániák ideiglenes vezetését, Caraffa jelentése szerint a nép tömegesen tért vissza a régi vallásra. A jezsuiták még a huszitizmus tüzfészkebe, Taborba is behatoltak s egy misszió alkalmával 50 előkelő polgárt térítettek meg. Az új papi generáció nevelésére szolgáltak a prágai és olmützi pápai papnevelők és a különféle szerzetesi kollégiumok. A prágai egyetemet a huszitizmus és forradalom szellemi fellegetvését Ferdinánd király a jezsuitákra bízta, akik azt helybeli főiskolájukkal egyesítették (*Universitas Caroli-Ferdinandea*). Az ő kezükben összpontosult az ország egész tan-

ügyi irányítása. A hűtlenség címén elkobzott nagybirtokokat lehetőleg katolikusok kapták, akik a földesúri és patrónusi jog alapján jobbágyaikat visszavezették az ősi hitre. Így lett a protestantizmus tömeges elterjedésének legerősebb győzeve a katolikus restauráció eszköze is. A legtöbb helyen a nép ellenállás nélkül fogadta az új vallási rendet, ami bizonyítja, hogy a cseh protestantizmus elterjedése a nép széles rétegeiben gyakran nem benső lelki szükséglet folyománya volt, hanem döntően ervényesültek abban külső hatalmi tényezők is. Egyes helyeken azonban a prédikátorokhoz való szívós ragaszkodás tanujele annak, mily mélységes gyökeret vert a cseh lélekben a protestantizmus és a kétszázéves huszszitizmus.

Megemlékezünk még a kaposolt országok restaurációs mozgalmainak megindításáról. Amíg a lutheránus Lausitz és Szilézia újjépítését Szászország közelsége s a csekély katolikus papság hiányos szelleme egyelőre megakadályozta, Morvaországban, ahol különösen az anabaptisták vetették meg lábukat, aránylag nagyobb nehézségek nélkül indulhatott meg a rekatolizáló munka. Ferdinánd a nuncius befolyására a földesúri hatalom védelme alatt álló anabaptistákat kiparancsolta Morvaországból. Egy részük önként elfogadta a katolikus vallást, a többi pedig szétszéledt a szomszédos országok nagybirtokain és városaiiban; egyes csoportok Thurzó Szaniszló és Illésházy Gáspár felsőmagyarországi falvaiban helyezkedtek el. A morva restauráció vezére Dietrichstein híboros, olomützi püspök volt, aki elsősorban saját birtokain hajtott végre a reformot. Fekütnést keltett Bonaventura kölni kapucinus atya működése Fulnechban, ahol 1623 május elsején a gyermekek felkutatták a családoknál levő huszszita és protestáns könyveket, melyeket a téli király képevel együtt nyilvánosan elégettek.

Caraffa nuncius, a katolikus ügy fáradhatatlan szószólója a császári udvarban, 1623 szeptemberében a propagandának küldött terjedelmes jelentésében beszámolván Csehország és a társországok vallási helyzetéről, már alapvető sikerekről szólhatott, melyek reményt nyujlottak a visszatérítő munka szerencsés befejezéséhez. Az eredmények biztosítására s a tervszerű munka intenzívebb folytatásához szükségesnek látta néhány elenyészett püspökség únielőbbi felújítását. Általában Csehország megszerzésére méltán nagy súlyt fektet az ország központi fekvésénél fogva s úgy véli, hogy a cseh protestantizmus megtörése a szomszéd országok vallási mozgalmára is jótékony hatással lesz. Öszinte elismeréssel adózik Ferdinánd buzgó támogatásáért s kívánja, hogy az újonnan megválasztott VIII. Orbán dicsőséges uralkodása alatt a küzdő Egyház győzedelmeskedhessen ellenségei felett s visszaszerezhesse régi fényét és virágzását.

Kolmann számszerint nyolevannyole darab iratot közül

az alig két év történetének illusztrálására, melyek tartalmuk szerint jegyzőkönyvi kivonatok, kongregációi határozatok, utasítások, brevék, nunciusi jelentések, egyházi és világi előkelőségek, misszionáriusok emlékiratai és beszámolói. A darabok kronológikus sorrendben következnek egymás után és kiegészítik egymást. A szerző lelkiismeretesen felkutatta a Kongregáció levéltárában lappangó iratokat, s ahol teheti, szívesen egészíti ki azokat egyéb pápai levéltárakban hangyaszorgalommal összegyűjtött eddig ismeretlen adatokkal. Az egyes számok élén előrebocsátja a szöveg vázlatos tartalmát, megjelöli levéltári helyét, a nyomatásban megjelen-teknei a kiadás címét. Ahol a szöveg megkívánja, a jegyzetben bőséges történeti felvilágosítással tájékoztatja az olvasót. A magyarázat nyelve a latin, ami nagyban elősegíti a tudományos lelkiismeretességgel készült kiadvány minél szélesebbkörű kényelmes használatát.

A Sacra Congregatio de Propaganda fide a hitterjesztés egyetemes és legfőbb organuma lévén, az európaszerte megindult katolikus újjépítés és a pogány missziók felkarolása mellett kezdettől fogva nagy szeretettel fordult a keleti egyház felé is, melyet évszázados beidegződött előítéletek tartottak távol az egyház egységétől. A földrajzi fekvés és a politikai helyzet egyaránt elősegítette a missziós kísérleteket különösen a Balkánon elszórt délszláv orthodox egyházaknál. Ezek a szétaprózott nemzeti egyházak Róma szövetségében vélték megbízhatóan megőrizhetni ószláv ritusukat a konstantinápolyi patriárkák egységesítő törekvéseivel szemben, mint ahogy töle várták a török iga alól való felszabadulásukat is. Rómának sikerült is hosszabb időre magához kapcsolni a különféle balkáni délszláv püspököket és patriárkákat, de az unió eszméje mégsem tudott mélységes gyökeret verni a szláv lélekben s Arzen ipeki patriárkával ismét a schisma lett úrrá fölötte.

Simrak János a keleti theológia tanára és a délszláv népek vallási mozgalmainak tudós kutatója azon oklevelek sorozatos kiadására vállalkozott, melyek az említett uniósz mozgalmakra vonatkoznak. Ezen első kötetében, miután számos forrásidézéssel vázolta az ipeki patriárkákkal, a montenegrói orthodox egyházzal s a befolyásosabb kolostorokkal folytatott érintkezéseket, a tárgyalás zömét az uszkokok vagy valachok uniójának illusztrálására szenteli s megelégszik csupán az első félszázad (1611-1661) eseményeire vonatkozó anyag közlésével.

Az uszkokok (vlachok, valachok) ószláv ritust követő orthodoxok voltak, kik 1530 táján a török elől menekülve a horvát-krajnai határvidéken, a Sichelberg (Zumberak, a kongregáció nyelvezetében Mons Feletrius) lábainál húzták meg magukat. A durva erkölcsű, alacsony műveltségű és babonás nép, mint a Délmagyarorezágon megtelepedett szer-

hek, püspöket vezetése alatt állott. A XVII. század első évtizedeiben működő főpapját, Vratanja Simeont a korinthusi orthodox érsek szentelte fel 1607-ben és reábizta a magyarországi, horvátországi és szlavóniai uszkokok kormányzását. Ezen megbízást később János ipcki patriarka „universorum Servianorum et Bulgarorum patriarcha” több metropolitával együtt megerősítette. Érdekes, hogy az okiratot aláíró főpapok csaknem mind magyar hódoltsági területekről valók. Sylvester, metropolita Rasziensis, Ananias metrop. Novobardensis, Joachim, metrop. Belgradiensis et Syrmienis, Sophronias, metrop. Studienticensis, Mardarius, metrop. Segediensis, Neophitus, metrop. Temesvariensis, Beszarion, episcopus Bechkerekensis.

1609-ben Dulrovich Márton, a gráci kollégium tanítványa, ki maga is orthodox szülőktől származott, a vlachok közé megy s alig két évi apostolokodás után Simeont megnyeri az uniónak, aki V. Pál pápától új joghatóságot kap. A püspök élete utolsó lehelletéig hűségesen megmaradt a római egyház kötelekében. Amidón aggkora miatt képtelen volt a főpásztori teendők végzésére, különféle tervek merültek fel a helyzet javítására és az unió fenntartására. A zágrábi püspök, ki rossz szemmel nézte, hogy egyházmegyéje területén más is gyakoroljon főpapi joghatóságot és nem bizott az uszkokok uniójának tartósságában, arra törekedett, hogy az új püspökséget megszüntesse s az uszkokokat beolvasza egyházmegyéjébe és a római rítusba. Ez a törekvés azonban, melyet utódai is magukévá tettek, Róma bölcs mérlegelésén meghiúsult.

A kongregáció döntésére befolyással volt a bécsi udvar is, mely a kérdést elsősorban katonai szempontból értékelte. A török területről menekült s mintegy 9000 családfőt számláló népet ugyanis a határvidék védelmére használta fel a hadvezetés. Amidón a püspökség ügye a kongregáció ülésében szőnyegre került, 1627 nyarán, még más súlyos okok is arra készítették a hadvezetőséget, hogy a határvédelemben kitűnően bevált uszkokok vallási érzékenységét sérteni ne engedje: a békekötés hiányában állandóan félni lehetett a török háborúk felújulásától s Bethlen Gábor váratlan támadásától. Ez utóbbi viselkedése pedig állandóan gyanús volt Rómában is. Már 1625 április 26-án írta a bihoros államtitkár Caraffa nunciusnak, hogy a fejedelem csak az aratás befejeztéig tartja szavát. Amidón tehát a bécsi udvar arról értesült, hogy a kongregáció a zágrábi püspököt az uszkokok vallási helyzetének megvizsgálására akarja küldeni, minden követ megmozgatott, hogy a kongregáció eme szándékát meghiúsítsa, s már ekkor azt ajánlotta a nunciusnak, hogy egy katolikus érzelmű vlach papot tegyenek a munkaképtelenné vált Vratanja helyébe.

A Propaganda előbb Rendič Albert ferencrendi szerzetest és samandriai címmel első belgrádi püspököt szándékoztatt Vratanja kisegítésére küldeni.

A belgrádi püspökséget elsősorban a hódoltság területén fópásztor nélkül szükölködő magyarság lelki gondozására alapította a Szentszék. Rendie kinevezési bullája és a kongregációnak az ügyre vonatkozó előzetes tárgyalásai ezen körülményt külön kiemelik. A kongregáció bíborosai 1624 december 17-én a Vatikánban, a pápa jelenlétében tartott egyetemes ülésükön a következőképen oldják meg a hódoltság területén fópásztoraitól elhagyott népek lelki gondozását. *Sacra Cong^o. annuente Santissimo Domino Nostro censuit fratrem Albertum de Ragusio Ord. Min. de observantia alias ad curam fidelium, quae in ea Hungariae parte, quae sub dominio Turcarum existit cum episcopali dignitate ab eadem Congregatione destinatum, promovendum esse ad titulum Ecclesiae Samandriensis cum provisione scutorum 200 a Sacra Congregatione, dum vixerit et iuxta formam Concilii Tridentini residentium, persolvendorum. Residentiam autem ipsius ordinariam censuit esse debere Tauriniam dioecesis Samandriensis in-segna oppidum vulgo Belgrado nunciatum, eidemque committendam esse curam pastoraalem omnium fidelium, qui in locis inter flumina Dravi, Savi, Danubii et Tibeschii et in specie Barca usque ad Temisvar habitant, ita tamen ut fidelium illorum, qui episcopus non habent, ut eorum ordinarius, vel administrator, illorum vero, qui habent episcopos, sed non residentes tanquam Sedis Apostolicae delegatus curam habeat pastoraalem. A belgrádi püspök magyarországi joghatóságát a kongregáció későbbi praetisa is feltételezi. 1626 március 17-én a kongregáció utasítja a püspököt, hogy a házassági elváltások megállítására a török birodalom magyarországi részein hirdesse ki a trienti zsinat házassági törvényeit s a megtörtént kihirdetésről terjesszen fel hozzá hivatalos bizonylatot.*

Ugyanazon év július 28-án a Quirinálban, a pápák újonnan épült palotájában, VIII. Orbán jelenlétében tartott egyetemes gyűlés felsorolván azokat a missziópüspököket, kik a kongregációtól kapják eltartásukat s akiknek a pápa megengedte, hogy római ügyvivőjük által is tarthatják ad limina látogatásukat, a belgrádi püspököt a következő körülményekkel kapcsolatban említi: In partibus Hungariae sub dominio Turcarum Episcopus Samandriensis Belgradí residens cum administratione ecclesiarum inter quatuor flumina, Savi, Dravi, Danubii et Tibeschii positarum. Az új missziós püspökség területének körülírásánál is állandóan e négy folyam szerepel. Amidőn a kongregáció, hogy véget vessen a belgrádi és boszniai püspökök egyenetlenkedéseinek, a két püspökség határát megvonja, a magyarországi részeket teljesen a belgrádinak ítéli a Szerémséggel együtt, a boszniainak, ki a skardonai címet viseli, csupán Pozsega és Diakovár vidékét hagyja meg.

Amikor pedig megtudja, hogy az új skardonai püspök

a pécsi jezsuitáknak joghatóságot adott, nyomban figyelmezteti, hogy intézkedését vonja vissza, mert nincs semmi keresni-valója Magyarországon (non ha die fare nell' Ugheria). Térjünk azonban vissza az uszkok püspökség ügyére!

A kongregáció, mint említettük, mellőzve a zágrábi püspök beolvastó terveit, előbb a belgrádi püspököt öhajította az uszkokok közé küldeni. A püspök ugyanis, miután a raguzai kereskedők és a bosnyákok között a belgrádi kápolna használata körül támadt versengésekben nem tudott békét teremteni, lemondott püspökségéről és lépéseket tett a kongregációnál, hogy mint apostoli visitator az uszkokok közé mehessen. Tételes okmányok hiányában még azt sem tudjuk, megfordult-e rendeltetése helyén. Annyi bizonyos, hogy működése rövid tartamú volt, mert már 1636-ban meghalt. A kongregáció előtt Terlecki Metód apostoli misszionáriust, a rutén egyesült metropolita papját, majd Nicephor bazilita szerzetest helyezte Vratanja mellé. A Rendié lemondásával megüresedett belgrádi püspökség betöltése is elegendően sürgős lett, mert a kongregáció tudta, hogy Magyarország törökkbirta területein számos hívő és plébánia van, kik főpásztori gondozásra szorulnak (gran numero di Christiani e di parochie, che hanno bisogno di Pastore).

II. Ferdinánd 1630 május 8-án a pozsonyi országgyűlésen véglegesen rendezi az uszkokok ügyét, amidőn Predojević Maximust, marciai szerzetest püspökké nevezi és utasítja, hogy kérje Athamarábh megerősítését VIII. Orbán pápától. Az új püspök Pallotto bécsi nuncius és bíboros kezébe le is tette a hűségesküt, amivel újból megerősítette népe unióját Rómával. Feltűnő azonban, hogy felezentelését az ipeki patriarkától kérte, akitől elődje példájára főpapi joghatóságot is kapott. Mentségül szolgál azonban az a körülmény, hogy a XVII. század folyamán az ipeki patriarkák némi unióban állottak a nyugati egyházzal. A későbbi uszkok püspökök is hasonló módon jártak el, hogy ezzel is dokumentálják ragazkodásukat ószláv rítusukhoz, mely nemzeti önállóságuknak is hathatós támasza volt a zágrábi püspökök és a horvát főurak beolvastó törekvései ellen.

A püspöki megnevezéseknél külön ki kell emelnünk azon sajátos körülményt, hogy azok mindig a magyar király részéről történtek s a rájuk vonatkozó okmányokat a magyar kancellária állította ki. Az uralkodó és a Szentszék. illetve a nuncius között a megnevezést megelőző tárgyalásokat is a magyar kancellár bonyolította le. Egy alkalommal, 1644-ben, Predojević Vazul esetében a király szakít az uszkokok püspöke címmel (Vratanjensis, Marciensis) s egy régi, elenyészett magyarországi címre (titulus Svidnicensis) gyakorolja a megnevezést. Ezen újítást azonban a Szentszék nem fogadta el azon régi elv alapján, hogy a görög szertartású püspök képtelen a latin titulusra (episcopus Graecus non est capax

tituli Latinj^o). A szokatlan cím többször foglalkoztatta a propaganda bíborosait. Elsősorban 1626-ban, amidőn utasították Caraffa nunciust, tudja meg, honnan származik a titulus episcopalis Svidnicensis. A nuncius értesíti a kongregáció prefektusát, hogy a magyar püspökök által felmutatott nyomtatott törvénykönyvben saját szemével látta a svidnici püspök nevét. Kovással később Kissennyei Seuey István, választott váci püspök és magyar udvari kancellár hivatalos bizonylatát is megküldi, mely így hangzik: Testor... Episcopatum Svidnicensem esse sub Archiepiscopatu Colocensi, immediate Coronae Hungariae subiecto... qui tamen... fere sub initio ruinae Hungariae ad nomen infidelium devenit a nomine pro titulo sibi conferendo inscitum est, unde credibile est a centum et quinquaginta vel etiam ultra annis nemini collatum fuisse... Cum autem libri regii seu Registraturae antiquiores Budae apud infideles in Bibliotheca haerent, quis ultimus possessor fuerit, scire non possum. Érdekes, hogy kevéssel előbb a nuncius már felterjesztett a pápának egy királyi ki nevezést, mely a svidnici címre szólt. Prop. Acta vol. 3. I. 262. v. 12. szám alatt a következő határozatot találtam: Instante D. Gregorio Kottmas ad Schavidnicensem in Hungaria ab Imperatore nominato per Bullarum sui episcopatus in partibus Infidelium existentis et redditibus carentis, expeditione per viam secretam, Sanctissimus, cognita e litteris Nuntii Caesarei precum Oratoris veritate, mandavit fieri, ut petitur (1625 szeptember 29).

A zágrábi püspökök szívós küzdelmeiből kiemelünk néhány mozzanatot, mely a magyar egyház jogait és a magyar király joghatóságát az uszkokok fölött közelről érinti s rávilágít arra a harmónikus viszonyra, mely a XVII. század folyamán a magyarok és a horvátok között fennállott. Vinkovics Benedek 1638-ban III. Ferdinándhoz felterjesztett emlékiratában esetelvéen az uszkok püspök és papsága vallási megbízhatatlanságát, felpanaszolja, hogy a püspökség megalapítása és Vratanja személyével történt első betöltése a zágrábi püspök, a kalocsai érsek, mint metropolita, sőt Magyarország primásának is megkérdőzése nélkül ment végbe... Ferdinandus Secundus... uti rex Hungariae et Slavoniae novum unum episcopatum sub nomine Vrataniensis in regno Slavoniae et dioecesi Zagrabiensi inscio Reverendissimo Francisco Ergelio, pro tunc episcopo Zagrabiensi existente, Inconsulto primatis Hungariae, archiepiscopo etiam Colocensi, Zagrabiensis dioecesis metropolitano, pro Raschtauis alias Valachis nominatis... circa annum Domini 1630, fundavit eundemque episcopatum certo eisdem... monacho Basiliano... contulit, ut apparuit ex donatione praefacti imperatoris et regis Hungariae superinde emanata et per me in anno Domini supra annulato visa et lecta. A jogsérelem, folytatja Vinkovics, annál súlyosabb, mivel az ipeki patriárka felhatalmazása a

horvát és szlavón területek rácin kívül a magyarországi részekén, Győr és Komárom környékén elszórt rác telepésekre is kiterjed. Imo idem archiepiscopus (Bulgariae sive Serviae), ut ex fide digno audivi, non tantum super Valachos in regno Slavoniae et dioecesi Zagrabiensi existentes, verum etiam super alios Valachos in Croatia, Styria et super illos etiam, qui in Hungaria Jaurini et Chomarini residerent, potestatem et jurisdictionem exercendi dicto... episcopo... dedisset, quam exercebat. Mivel pedig a jelenlegi uszkok püspök, fejtegeti tovább Viukovics Benedek, szakadárszellemtől és ebben az irányban kormányozza papságát és híveit, az ő püspöksége sérti az Anyaszentegyház jogait és érdekeit is. Ezért kéri a királyt, hogy megfelelő tudományú és istenfélő férfival vizsgálta meg az uszkokok vallási helyzetét. Posteaquam exinde praesudicia multa et sequantur et subsequuta sunt non solum Pontifici, primati Hungariae et episcopo Zagrabiensi, verum etiam religioni catholicae, Vestrae quoque Sacrae Maiestati, ac statui publico; eandem... humillime rogatum esse velim, quatenus... etc... A püspök hasonló felterjesztést küldött Rómába is, amelyben arra kéri a kongregációt, hogy Vazul püspököt eljelve, a magyar király egy alattvalóját tegye helyébe... nativo di quelle parti, e suddito del re d'Ungheria... Mily felséges harmonia és együttműködés uralkodott az anyaország és a társországok között, amidőn a horvát püspök ily hátor szöszlője volt a magyar egyház és király jogainak!

Símorak száznál több oklevelet közöl aránylag kiterjedelmű kötetében, melyek legnagyobb részét a propaganda levél-tárából kerültek elő. Kollmannól eltérőleg szakít a pusztán kronológikus módszerrel és az egyes személyek, kérdések vagy események köré csoportosítja az odavonatkozó oklevéltanyagot. Az egyes csoportokat rövid bevezetéssel látja el, ami nagyban elősegíti az egyébként is összefüggő anyag könnyű áttekintését.

Kollmann és Símorak kiadványai rendkívül gazdag és összefüggő oklevéltanyaggal lehetővé teszik a cseh katolikus reformáció és a délszláv uniók törekvések történetének részleges és igaz rekonstruálását, egyben bepillantást engednek a propaganda-kongregáció belső életébe is. Látjuk, hogy a pogány misztikum mellett mily elevenen kapcsolódik bele az egyetemes hitélet felledítésének nagy munkájába is. Figyelme érdeklődése mindenre kiterjed, ami a lelkek megmentését és az Isten dicsőségét szolgálja. Mint egyes részletekből láttuk, a kongregáció már megszületése első napjaiban bekapcsolódott a magyar egyház és nemzet életébe is. A királyság területén irányította a megújulás munkáját, a hódoltság területén pedig a vallás vigaszt nyújtotta elhagyatott, rabságban szenvedő testvéreinknek. A magyar történetkutatás eddig nem méltatott, új kincseshányára talált a propaganda levéltárban, mely bő anyagot rejteget különösen a török hódoltság vallási és művelődési viszonyainak alaposabb megismeréséhez.

Galla Ferenc.

P. Leonardus Lemmens O. F. M.: Hierarchia Latina Orientis 1622—1922, Roma, 1923—4, (Orientalia Christiana, I, 5; II, 4.), 72, 56. ll.

Szerencsés gondolat volt a pápai keleti intézet vezetőségétől a hitterjesztési kongregáció háromszázados jubileuma alkalmából közreboesájtani a propaganda kongregáció által közeli Keleten ujjáélesztett, vagy egészen újra alkotott latin szertartású egyházmegyék archoontológiáját. Gams munkája, amely az új kort is felöleli, már megjelenése idején is elavult volt hibái és hiányai miatt. Fubel alapvető munkája pedig új és bővített kiadásában is csak a közép-kor végéig terjed, megígért folytatására pedig, amelyet rendtársa, Sigismund Brettle készít, úgy látszik még hosszabb ideig kell várni. Lemmens jelen munkája azonban többet ad, mint amennyit a címe ígér. Nem csupán a főpapok névsorát és a szokásos szűkreszabott életrajzi adatokat adja, hanem a propaganda levéltárából gondosan összeszedt az egyes egyházmegyék alapítására vagy ujjíteremtésére vonatkozó adatokat, valamint a személyi változásokra vonatkozó fontosabb iratokat is, amelyeket minden egyházmegyénél külön bevezetésben foglal egységesen össze. Lemmens munkája ilyenformán tizenhárom egyházmegyének (Naxivan, Smyrna, Constantinopolis, Cyprus-Paphos, Ispahan, Babilonia, Cairo-Memphis, Aleppo-Berota, Aegyptus, Hierosolyma, Aden—Arabia, Delta Nili, Lybia—Tripolis) oklevéltárává bővül. Legnagyobb részük nem csupán a történelmi szempontjából beesés, hanem egyházi jogi szempontból is érdekesek, különösen a püspökségek alapítására és a püspökök kinevezésére vonatkozó rendkívüli viszonyok miatt a rendes szabályoktól igen gyakran eltérő esetek ismeretelése. Bennünket közellebről a konstantinápolyi latin egyházmegyére vonatkozó adatok érdekelnek, a Rákóczi-emigrációval való kapcsolatai miatt. A választott püspökök joghatósága és a török hódoltság alatt élő keresztények egyházi kormányzata szempontjából pedig érdekes a propaganda kongregáció 1629 augusztus 7-i ülésében hozott határozat: „Referente Card. Bentivolio litteras regis Persiae ad Christianissimum regem et ad Capuccinos missionarios et mandata ejusdem regis Persiae pro eorundem Capuccinorum admissione in Persiae regnum ac in urbe Bagdat seu Babiloniae... S. Congregatio... dixit ad providendum necessitati oleorum et ordinationis sacerdotum in regno Persiae in congregatione Cardinalium discutendum esse articulum, an conveniat et expedit notum ex Carmelitanis Discalceatis vel ex Augustinianis urbis Asphaan episcopum in Persia creare, qui sine pompa inter eosdem Carmelitanos vel Augustinianos manens omnes faciat episcopales functiones in regno necessarias, sicut cum felici successu creantur episcopus macariensis in Illyrico et episcopus scardonensis

in regno Bosnae ex Fratribus Minoribus de Observantia." A kongregáció a püspökség felállítására mellett döntött, amelyet a pápa 1629 október 2-án jóvá is hagyott.

Lenyemésnek ez a rendkívül hasznos munkája méltóan sorakozik a franciskánus keleti missziók történetéről írt egyéb jeles munkái mellé. Tóth László.

Histoire et historiens depuis cinquante ans. Methodes, organisation et résultats de travail historique de 1876 à 1926. Recueil publié à l'occasion du cinquantième de la „Revue Historique“ I-er. Vol. Paris, 1927. Librairie Felix Alcan. 8°, XVII+470 l.

A „Bibliothèque de la Revue Historique“ című gyűjteményben megjelent kétkötetes mű első része röviden összefoglalja a „Revue Historique“ félszázados jubileuma alkalmából a folyóirat történetét, majd az egyes európai államok 1876—1926 közötti történetirodalmát ismerteti különböző nemzetiségű írók által kidolgozott tanulmányokban. Franciaországban a XIX. század harmadik negyedében csupán egy általános történeti folyóirat volt, a katolikus és royalista „Revue des questions historiques“, míg a történeti segédtudományokat a „Revue d'archéologie“ és a „Bibliothèque de l'École des Chartes“ képviselték. A sedáni katasztrófa romjainak eltakarításával a tudományok nagy erőre kaptak és általános vágyakozás támadt új, köztársasági szellemű, liberális felfogású történeti folyóirat után. Így született meg 1876-ban Gabriel Monod-nak, az „École pratique des Hautes Études“ — Németországban és Olaszországban tanult — lelkes fiatal tanárának buzgalkodására a „Revue Historique“, melynek eddigelé 150 kötete és kilenc tartalomjegyzéke jelent meg. Az új folyóirat önálló kutatások alapján készült, finom stílussal megírt eredeti cikkeket közölt, de lapjait megnyitotta a kezdő történetírók előtt is és ezeknek módszeres nevelését szívvel-lélekkel elősegítette. Monod a kitűnő munkatársak egész sorát állította a francia történelmi renaissance zászlóját lobogtató, — 1876-ban évnegyedekint, majd egy évvel később kéthavonként megjelenő — folyóiratának szolgálatába. Munkatársai közül egyike volt a legkiválóbbaknak Gustavo Fagniez, a „Société de l'histoire de Paris et de l'Ile-de-France“ megteremtője, aki ötvenhárom alapítótársa közül egyedül érte meg a „Revue Historique“ ötvenéves jubileumát és másfél évvel ezelőtt halt meg. Társai közül kiváltak Duruy, Lavisse, Renan, Taine, Sorel, Quéicherat, Perrot stb. és a folyóirat hasábjain közték történetírói pályafutásukat Bourgeois, Hauser, Jullian, Langlois, Marion, Pron, Waddington stb. is. A Revue külföldi munkatársai közül Gardiner, Müllinger, Frederica, Steenstrup, Alfamira, Allen, Orsi, Wijnga, Blok, Vaucher, Lučickij stb. fejtették ki nevezetesebb munkásságot.

Maga Monod fáradhatatlanul dolgozott a „Revue Historique” felvirágoztatása érdekében. A Merovingok, Karolingok korára, a XIX. század történetére és a francia történelem bibliográfiájára vonatkozó történeti munkássága mellett állandó figyelemmel kísérte kritikai szemléiben az egyetemes történelem egész tanulmányterületét és az egyes országok minden nevezetesebb történetirodalmi jelenségét. Egész Európára kiterjedő levelezést folytatott a folyóirat szerkesztőségében és célrülhetetlen érdemeket szerzett a francia történetirodalmi munkásság céltudatos megszervezése körül. Harminchat éven keresztül állott a Revue kiváló igazgatása alatt és csak az utolsó öt évben osztotta meg igazgatói teendőt Charles Bémont-al, a Revue eddigi tífkárával és későbbi utódával, az „Ecole des Hautes Etudes” jelenlegi igazgatójával, ki Monod 1912 április 10-én bekövetkezett halála után egy évig egyedül, majd tizenkét éven át Chr. Pfister-el a strassburgi egyetem jelenlegi tanárával együtt vitte a folyóirat vezetését és irányítását. A világháború a „Revue Historique” felett sem repült el nyomtalanul és 1914-ben fasziculusai összevont alakban láttak napvilágot. Három év óta Charles Bémont Louis Eisenmann párizsi egyetemi tanárral együtt igazgatja a folyóiratot, melynek egykori szerkesztőségi tífkárai voltak még Louis Halphen, bordeaux-i egyetemi tanár és Robert-André Michel, ki a világháború elején hősi halált halt. Jelenlegi tífkára J. Letacommoux, ki egyúttal a folyóirat szóbanforgó jubileumi kiadványának is szerkesztője.

A Revueben megjelent cikkek nem tartanak számot bibliográfiái teljességre, hanem az 1876-1926 között végzett általános történeti munkásság módszereit, szervezését és lényeges eredményeit öhajttják összefoglaló képen bemutatni. Főleg a tudományos intézmények, akadémiák, történeti társulatok, egyetemek, múzeumok, levéltárak, egyes kiválóbb írók munkásságát részletezik, továbbá a forráspublikációkat és vezető történeti feldolgozásokat sorolják fel több-kevesebb rendszerességgel és alaposítással. Általában véve nagyon használható és értékes áttekintést nyújtnak az európai történetírásnak a jelzett időszakban elért eredményéről és az egyes európai államok modern történetirodalmáról. De a részletekben annál szembetűnőbb hiányosságokat és aránytalanságokat vehetünk észre a tanulmányok tartalmában és terjedelmében. A könyvben közölt huszonnégy cikknek ugyanis csaknem a felét francia történetírók írták a saját felfogásuk és tudásuk szerint. Ennek tulajdonítható, hogy pl. Olaszország történetirodalmáról nagyon is vázlatos ismertetést olvashatunk Jugoszláviáéhoz képest, vagy, hogy a Franciaország és Portugália történetirodalmáról szóló cikkek csaknem egyforma terjedelműek, továbbá, hogy Spanyolország történetirodalma sokkal létezősebb ismertetésben részesült, mint Nagybritannia történetirodalma. Viszont a kü-

lőnböző nemzetiségű írók által készített cikkeknél, pl. míg Magyarország történetirodalmának ismertetése csak kilenc oldalra terjed, addig Románia történetirodalmáról Jurga huszonegy, Csehszlovákia történetirodalmáról pedig Sušta huszonnégy és fél oldalon számol be, tehát mindkét utóbbi állam történetirodalmának kidolgozása sokkal részletesebb, mint pl. Franciaországé. Az egyes tanulmányok terjedelmének ez az indokolatlan és rendkívüli aránytalansága már a felületes olvasóban is azt a meggyőződést keltheti, hogy ennek a különben értékes műnek nem sikerült feladatát egyenletesen megoldani. Ha a Revue igazgatósága a könyv szerkesztését előre megállapított egységes elvek szerint alkotta volna meg, bizonyára elkerülte volna az ilyen szembevetendő értékelési fogyatékoságokat.

Hasonló aránytalanságokat és hiányokat találhatunk az egyes tanulmányok tartalmában is, ami arra mutat, hogy a tanulmányok tartalma szintén nem készült egységes elvek szerint. Egyikben-másikban hemzsegek a bibliográfiai adatok, míg a történeti módszerről és a történeti munkásság szervezetéről alig esik szó. Mások ismét filozófiai magaslatra emelt elmefuttatásokat közölnek módszeres kérdésekről, de a történeti munkásság lényeges eredményeiről csaknem megfeledeznek. Legrendszeresebbek a Dopsch és Fueter által Németország, Ottenthal által Ausztria, Cahen által Bulgária, Linvald által Dánia, Guinard által Spanyolország, Halphen által Franciaország, Briant és Lhéritier által Görögország, Bull által Norvégia, Cederberg által a Balti államok, Handelman által Lengyelország, Kareev által Oroszország, Bring és Wittrook által Svédország, Dery által Törökország történetirodalmáról írott cikkek, amibár utóbbinál semmi értelme sincs a Törökországról szóló idegen irodalom részletezésének. Jó áttekintést ad még Bémont is a Nagybritanniáról írott cikkében, de munkája elsősorban bibliográfiai jellegű.

Rövid ismertetés keretében az összes európai államok történetirodalmáról írott tanulmányok részletes tartalmi híralatába nem bocsátkozhatunk, e helyett azonban a minket legjobban érdeklő Magyarországról készített cikk tartalmát vesszük közelebbről szemügyre. Ezt az ismertetést Marczali Henrik írta, sajnos, nagy felületességgel. A helyett, hogy a kiegyezés utáni hatalmas magyar történetirodalom fejlődés gondolatából indult volna ki, — mint legtöbb munkatársa a saját országára vonatkozólag, — bevezető sorában megállapítja, hogy hazánkban a tárgyalt korszakban sok autodidakta ragadott történetírói tollat és hogy a szabadságharc és Bach-rendszer kora izzó hangulata miatt nem volt alkalmas szigorúan részrehajlatlan történetírók nevelkedésére, továbbá, hogy Horváth Mihály, a nagy magyar történetíró, tizenhétéve évig élt száműzetésben és úgy került visszatérése után az akkor alapított Magyar Történelmi Társulat elnöki

székébe. Ezután a bevezetés után már jórészt hatástalan marad a föllendülésnek Marczali által való konstataciója, egy-két akadémiai kiadvány felenlítése, Römer, Pulszky és Hampel érdemeinek méltatása, különösen akkor, amikor hangsúlyozza, hogy a mi történetírásunk ekkortájt mindazek ellenére még messze állott a nyugati népektől.

Sajnos, az 1876–1926. évek közötti magyar történeti munkásság módszereinek, szerveztségének és lényeges eredményeinek a leírása ilyen tónusban halad a cikkben mindvégig. Marczali bibliográfiai jegyzeteiben sok 1876 előtt megjelent könyvet sorol fel feleslegesen és szövegében nem az általános fejlődést rajzolja, hanem kiragad egyes neveket és kérdéseket a történetírók közül és a történetirodalomból és azokat tárgyalja az ellenszenv, vagy rokonszenv hangján. Kiemeli Salamon Ferencet, Szilágyit, Paulert, Fraknóit, Kerékgyártót és Thulyt, utóbbiak azonban szemére veti, hogy hazafiassága szélsőséges volt. Úgy tünteti fel az Anonymuskérdést, hogy az teljesen lefoglalta a magyar történetirodalom érdeklődését és a dualizmus korában szinte egyebet sem tettek történetíróink, mint az Anonymus-kérdés körül folytattak egymással, — a tiszta látást elhomályosító, szenvedélyes vitákat. Marczali szerint a világháború óta is a névtelen jegyző a magyar történeti kritika „schibboleth”-je épügy, mint azelőtt. De ez nem is eszalálható, mert hiszen reakció uralkodik Magyarországon a történetírás berkeiben is 1920 óta, mondja Marczali. („*En ce domaine aussi, c'est l'esprit de réaction qui triomphe.*”) Ilyen szavak olvasása közben bizonyára nem gondolhat a külföldi szakember nagy elismeréssel és megbecsüléssel a magyar történettudományra. Mert hiszen valószínű az érzéhati ki ebből a sajátoságos értékeléssel merírt eikkből, hogy Magyarországon csak akkor keletkezett igazi új éra a történetírás terén, amikor Marczali, mint Waitz, Wattenbach és Monod tanítványa (ilyesféle megjegyzések ismételtén előfordulnak a cikkben) „A magyar történeti kútfői az Árpádok korában” című munkájával akadémiai jutalmat nyert. Ebben az érzésében megerősíti a jubileumi kiadvány szerkesztősége is a külföldi olvasót, mikor jegyzetben külön felhívja figyelmét arra a körülményre, hogy a magyar történelmi elsősorban Marczali műveinek (Magyarország tört. II. József korában, Az 1790–91. évi országgyűlés tört. stb.) köszönheti föllendülését.

Kétségtelen, hogy Marczali Henrik érdemes munkásságot fejtett ki úgy a magyar, mint a világtörténetírás terén, ezt szerki kétségbe nem vonhatják. De hogy a magyar történetírásnak az utóbbi ötven év alatti erőteljes föllendülése *elsősorban* Marczali érdeme lenne, ezt még a „Revue Historique” szerkesztőségének bizonyítása mellett sem fogadhatjuk el. Ellenben tény az, hogy Marczali ezzel a fölületes cikkével valószínűleg kompromittálta a külföld előtt a magyar történetirodal-

mat. Mert viszonylagosan egy országban sem volt nagyobb szerűbb fejlődés a történetírás terén a tárgyalt korszakban, mint éppen hazánkban, hol a különféle oklevéltárak egész sorra hagyta el a sajtót, az Akadémia Történelmi Bizottsága és a Magyar Történelmi Társulat minden alkalmat megragadtak a történetírás színvonalának emelésére, vidéki régészeti és történelmi társulatok alakultak, történelmi kritikánk hatalmasan fejlődött, a történelmi segédtudományok nagy eredményeket értek el stb. Például Csánki nagy történelmi földrajzának a nyugateurópai történetirodalomban sem igen találjuk párját, de Marczali a nevét még említésre érdemesnek sem tartja. Cikkében olyan nevekkel mint Tagányi, Karácsonyi, Károlyi, Fejérváthy, Angyal, Békessy stb. egyáltalában nem találkozunk, pedig ezeknek a kiváló szakembereknek mindegyike a történelemnek más és más ágát vitte virágzásra, Marczali tudomást sem vesz az 1920 óta megindult „Magyarország Újabbkori Történelmének Forrásai” című külföldi kiadványról, az 1920—1925 közötti évekből csak Grexa (A Csaba-monda és a székely-hun hagyomány, Tóth Zoltán (Mátyás király idegen zsoldosserege), Hóman, Erdélyi László (Székely-kérdés), Jakubovich (Anonymus) és Fehér Géza (Bulg.-mag. Beziuhugon) munkáit sorolja fel, de ezekkel kapcsolatban is a székely-kérdésről és Anonymus-irodalomról elítélően nyilatkozik. A „Revue Historique” értékes jubileumi művének első kötete így csak kellő óvatosság mellett használható. Fájlatjuk, hogy bevezetésében Chr. Pfister „a világháború előtt idegen járom alatt nyűgő” Csehslavó kitérő stb. beszél, ami azt az érzést kelti bennünk, hogy a szerkesztelmi arányosság is sajnálatosan politikai propagandacélokra eshetett áldozatul.

Dr. Ardey Pál.

Folyóirat szemle.

Historische Zeitschrift. — 1925—26. Bd. 133. Heft 1.

Koehne, Karl, Burgen, Burgmannen und Städte. A középkori városok keletkezése körül Werner Sombart és Helwig között folyó vitához szól hozzá ezerszó. Szerinte ezek a városok, amelyek első formájukban valamely kezdetleges vár körül alakultak, először Lotharingiában fejlődtek ki a IX. sz. végén és onnan terjedtek ki kelet, nyugat és dél felé, főként a normannok és a magyarok támadásai ellen védelmiül. Sombart szerint a várkatonaságnak mint földjéradék tulajdonosoknak a várakban való összetömörülése folytán a középkori városok nemcsak erődítványi és építészeti, de gazdasági szempontból is mint várak, illetőleg helyőrségi városok keletkeztek és tiszta fogyasztó, tehát nem termelő városok voltak. Helwig szerint azonban vitás, hogy ennek az agrárkatonaságnak lényeges szerepe lett volna a városkeletkezésben. Koehne azoknak az adatoknak az összerakásából, amelyek főként I. Henriknek a magyarok és részben a szlovák támadásai ellen tett intézkedéseiről maradtak fenn, megállapítani igyekszik a várkatonaság jogi és gazdasági jellegét, valamint a várak felelőtlenségét és kötelezettségét, terjedelmét és befogadóképességét. Megállapítja, hogy a huna-

tásos katonáknak a városban való ideiglenes vagy állandó jelenléte, vala mint a környékbeli egyéb lakosság ismételt testületi látogatása, amellyel I. Henrik elrendelt, nagy befolyással volt a vár körül vagy a városban be telepedett kereskedők és iparosok tevékenységére. Ezekből és más adatokból megérthetünk tekintni Sombart állításait a középkori városok kizárólagos jognyelvére illetően, valamint azt az állítását is, hogy csak azokban a helységekből voltak a „militáris” városképzők, amelyek a „várak számára kiválasztott helyeken” vagy azokra támaszkodva fejlődtek. — A folyóirat feljegyzí, hogy Jorga N. a *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine* 9. évfolyamának 3—4. számában a 193—223 oldalon „*Les plus anciennes chroniques hongroises et le passé des Roumains*” (A legrégebb magyar krónikák és a románok múltja) címen értekezik. Ismerteti Srbik H. előadását a bécsi Tudományos Akadémián, melyet 1924 május 31-én tartott „*Die Bedeutung der Naturwissenschaften für die Weltanschauung Metternichs*” címen. Metternich ifjúsága idejétől élénk érdeklődött a természettudományok és az orvostudomány iránt. A nagy befolyást gyakorolt az ő állam- és társadalombölcseleti felfogására. Mint Hunholdtnak, neki is eszménye a XVIII. század univerzalizmusának egyesítése a XIX. század exakt kutatási módszerével. A természeti törvények szerinte egyenlő mértékben érvényesek az egyes emberre, mint a nagy társadalomra és annak egyes részére, az államokra, egy házakra és családokra. Metternich naturalizmusa — Srbik szerint — abban a sorba tartozik, amely Comteban, Lamprichben és Spenglerben folytatódik.

Wertheimer, Eduard v.: *Notizen zur Geschichte der letzten Jahre Bismarcks (1890—1898)*. Noha célja, hogy visszatérjen azokra az eseményekre, amelyek a kanclerár bukását idézték elő és amelyről a Preussische Jahrbücher 184. kötetében írt, de hangsúlyozza itt is, hogy Bismarck rá bocsátása II. Vilmos német császár egyik legvégzetesebb és legkárosabb elhatározása volt, amely az összes nagy államokra gyakorolt hatásában egyenlő volt a német birodalomba vetett bizalom megrongálásával. Számos újabban megjelent forrás vet kedvezőlen világot II. Vilmos egyéniségére, végtelen önbizalmára. Így teljesen meg volt győződve Bismarck elbocsátásának helyességéről, valamint arról is, hogy holcven csak akadtak, mikor tőle kívánta az első lépést a kibéküléshez. Maga I. Ferenc József abban a hamis hitben volt, hogy a válás a császárnak nehezebbre esett. Eppen ellenkezőleg, sietette a lemondást. Caprivi hivatalba lépése után első dolga volt a császárnak, hogy a világot megnyugtassa Németország jövőjét illetően, amilyen Kálnoky külügyminiszter és Reus herceg bécsi német követ is támogatták. Bismarck nehezen nyugodott bele elhódításába, szellemen annyira megsokta a hivatásával való foglalkozást és továbbra is kritikaiával kísérte a német külpolitika folyását, attól tartván, hogy eltér az ő irányától; két vasat a tüzben tartani (Rückversicherungstrag). E célból szűkekre volt a sajtóra. A hazáin kívül igénybe vett külföldi újságíróknál is, így a németellenes és rosszhírű franciát, Henri des Houx-t és az ugyan csak rosszhírű orosz Lavrovot. Az interjúk a kormánykörökben és különösen a császárnál nagy visszatétetést keltettek. A császár és Caprivi a nyílt visszatétéstől tartózkodott, de tudtára adták a külföldiaknak, hogy Bismarck nyilatkozatainak nincs jelentőségük. Tényleg Kálnoky, az orosz király és sokan mások elítélően nyilatkoztak Bismarck eljárásáról. Bismarck egyes jelek szerint talán megnyugodott volna helyzetében, ha fiának, Herbertnek bécsi esküvője alkalmával I. Ferenc Józsefnél tervezett és előkészített kihallgatását II. Vilmos személyes közbelépésével meg nem akadályozta volna. Bismarck éles hírlapi támadásokkal fordult a kormány és császár ellen, mire II. Vilmos utasítására a kormány

nem éppen lelkiismeretes módon igyekezett a közvéleményben kétféle hatást előidézni, így nem csodított J. Vilmos levelét. E. Ferenc Józsefhez, amelyben Bismarckot szörnyű kitételekkel illette és mint a monarchia ellen-ségét állította be. A császár lelkiismeretét terhelte ez az eljárás, a német közvéleményben is rossz vért szült a Bismarckkal való ellenségeskedés, mielőtt is 1893-ban, amikor Bismarck súlyos beteg volt, közelített hozzá; ez azonban sem most, sem későbbi alkalmakkor nem volt befolyás azinte, bárha 80. születésnapján, szemben a halálan centropárt elutasító magya-tartásával, a császár meleg szavakkal találta távollésére. Sőt a „*Hamburg-er Nachrichten*” 1896 október 24-i számában megjelent „*Fürst Bismarck und Russland*” c. cikkkel kapcsolatosan, amely a német-orosz viszonybízto-ritási szerződésnek 1890-ben való meg nem újításáról közölt leleplezéseket és amelyek különösen az osztrák-magyar monarchiában keltek nagy izgalmat, arról is szó volt, hogy Bismarck ellen bünyvádi eljárást indítas-unk. Minthogy azonban a császárnak sikerült Ferenc Józsefnek kimagya-rázkodnia, elégtették a tarvet. Bismarckot neje halála mulasztól lehan-golta, annyira, hogy a császár további közelései kísérletei és a mellőzé-sek hiába hagyták 1898 július 30-án bekövetkezett haláláig. *Clair Maximilian* ismerteti *Aldobrandino Matrezi: Il Risorgimento italiano in un Carteggio di Patria Lombardi*. Miláno: Hoepp 1924. c. könyvét, amely a milánói Trotta-Bentivoglio bárói család levéltárából közöl esa-lóbi és baráti leveleket, Ezek a Risorgimento 1820—60 közötti eseményeit kísérik és számos adatot tartalmaznak az egykorú olasz, osztrák és más európai országok politika, viszonyaira és személyiségeire nézve. — A folyó-irat ismerteti Müller, G. A.: *Die Grafen des Kronstädter Distriktes bzw. der Kronstädter Provinzialverbanden* c. az *Archiv des Vereines für Sieben-bürgische Landeskunde*” 1925. évi 2. és 3. számában megjelent cikkét. Szer-into különbséget kell tenni a Barcság szabad községeit magába foglaló kerület, mint önkormányzati körtelek és a kerület, mint grófság között. Megállapításáért szerint grófok gyanánt 1377—1390 kivételével csak magyar nemesek jöhettek tekintetbe. A grófság a XV. században fokozatosan szűnik meg. A királybárók nem német helyettesei a grófok. Készletesen rajzolja a gróf hatáskörét. — Megemlíti, hogy *Hupp George II. a The American Historical Review* 1925 áprilisi számában felhívja a figyelmet arra a különbségre, amely a reichsstadti egyezményekre (1576 július) vonat-kozik a Wertheimer (Andrássy II.) által használt és Pribram és Cooldige által (Secret treaties of Austria-Hungary II, 189.) publikált szöveg, valamint a Krasny-Archiv-ban közzétett füljegyzései között mutatkozik. A legfontosabb ezek közül Hercegovura nem említése az orosz szövetségben. Gorjanow közleményeiből kitémük, hogy Andrássy szerint Hercegovina ki-hagyása „*Japsna de pluma*”-ün nyugszik. Rupp szerint Andrássy szövége nem tekintendő hitelesnek, ami referens szerint alaposabb vizsgálatot kíván.

Paul Johannes: Die nordische Politik der Habsburger vor dem dreissigjährigen Kriege. Szerző szerint a hátsügyi flottinterveknek a 30 éves háborúban való felvetését nem lehet az osztrák politika teljesen új gondolatának tartani. Azok a javaslatok, amelyeket Olivarez 1624—25 telén az osztrák követ elé terjesztett, akkor már egy 60 évszázadra men-tek vissza alapvonalaikban, az 1570 körüli időkre, amikor a spanyoloknak érdekükben állott a velük harcban álló németalföldiek sül legfontosabb kereskedelmi piacaitat elzárni. Valóban, az északi államok és a Keleti-teger akkor kerülnek bele a spanyol politika érdek körébe. Ezt elősegítette az a körülmény, hogy a katolikus hajtamú III. János elgyengült orszá-gának támogatást a katolikus hatalmaknál keresett és e célból felajánlotta flottájának hárbeadását Spanyolország számára Németalföld és Dánia ellen irányuló éllel. A katolikus hatalmaknak a svéd udvarban járó köve

tei azonban nemcsak ezt a célt szolgálták, de az ellenreformációnak is igyekeztek talajt nyerni. Az 1575-ben bekövetkezett spanyol államesed folytán azonban II. Fülöp nem képes a kívánt összeget fizetni és az ellenreformációba törekvések is eszébe jutottak a spanyol szövetség teremtését János király elgondolta. Zsigmond trónörökös, akire a lengyel trón is tekintett, anyja révén nyíltan a katolikus vallásra tért. 1593-ban trónra lépése alkalmával kettős esküt tett, egyet a rendek kívánságára az ágostai hitvallás fenntartására és egy másikat a pápa követ kezébe, amelyben előbbi érvénytelennek jelenti ki. Lengyelországi távolléte alatt azonban a főnyomó protestáns ellenség Károly herceg vezetésével felállt ellene, mire elhatározta, hogy fegyverszünettel tér vissza. E célból meg akarta nyerni a Hansa-városokat és Dániát, és pedig Spanyolország erős támogatásával. Ezek a törekvések és hadjáratai azonban eredménytelenek maradtak. Zsigmond minenképp a Habsburgokra támaszkodott. Neje, Anna is osztrák hercegnő; Károly herceg ezzel szemben a Habsburg-hiz ellenségének keresztelt támaszt. Az egymásután lefolyt svéd-lengyel, svéd-dán háborúk magva éppen a keleti lengyel legemléke kérdése volt, amely a svéd-holland szövetséghez vezetett és ami által Svédország még inkább Habsburg- és katolikus-ellenessé lett. Végül IV. Fülöp és Olivarez új erőt öntöttek a spanyol politikába és a lengyelekkel együtt a most háttérbe szorított Hansa városokhoz fordultak, de eredménytelenül. Vége 1624-ben sikerült a császári hadak győzelme után a császár támogatását is megnyerni a spanyol-lengyel keletkezési politikának. A habsburgi politika álma az északi tengereken való uralomról és az északi protestantizmus kiirtásáról a megvalósuláshoz közelített.

Katolikus Szemle. — 1927. évi 1. füzet. — *Kardassanyi János.*

*Hogyan jötték a görög szerzetesek Visegrádra? Ellentétben véleményünkkel szemben kifejti, hogy a visegrádi kolostort 1065 után I. Endre építtette a szászai benedekrendűeknek, akik Ratislay cseh herceget követték a menekülésben Magyarországra s hogy a benedekrendűeknek hazájukba történő visszatérése után a kolostorba azok a görög szerzetesek telepítettek, akik I. Géza nejevel, Színadini-vel jöttek az országba. — *Zhorovszky Ferenc S. J. bírálja Lambrechté Kálmán: Az őszember c. művét s ráfolja azon állítását, mintha Wasmann a származás tanát s a bibliai teremtés tanát összeegyeztethetőnek ismerte volna el. — Patrick Béla Birkás Géza: A francia irodalom története a legrégebb időktől napjainkig. Friml Aladár Wessely Ödön: Korczera zenelési problémák c. művét ismerteti és méltatja.**

2. füzet. *Gölfy László S. bírálja Kühr Flóris O. S. B.: A kezesfény hőrszere története c. művét.*

3. füzet. *Bárfai Szabó László: Székelyi és Wesselényi barátságának első évei. A báró Wesselényi Istváné Jósika Agnes kezében megjelent Wesselényi-napló 1. kötete a Székelyi naplója alapján ismereti a barátság keletkezését s a közös külföldi út előkészítését, elamzi a két férfi közös és ellentétes jellemvonásait. — Kühr Flóris: A középkor-szellemi élete címen ismerteti M. Grabmann, Mittellalterliches Geistesleben cím alatt kiadott munkáit. — Balanyi György Jörgensen Hirschler: Aszisi szent Ferenc élete, Babura László Giovanni Rosodi: Jézus pápa, Friml Aladár a Krónis Gyula szerkesztésében kiadott s bevezetésével ellátott: Az elszórt magyar nyelv közoktatásügye, Koudela Géza Izoz Kálmán: Buda és Pest zenei művelődése (I. k.). Sz. H. Clemens Graf zu Brandis: Die ungarische Seele c. művét ismerteti.*

4. füzet. — *Balogh Albin: A római Pannónia keresztényiségéről.* Föl sorakoztatja az adatokat, melyeket főképpen a martirologiumból s az ásatások által feltárt tárgyi emlékekből merít. Marcus Aurelius quádus hábo-

rúja idején a legio fulminata esodálja már keresztény katonák jelenlétét igazolja, de ezek a hadjárat befejeztével elhagyták a tartományt. Diocletianus idején már sok a keresztény. A kereszténység elterjedése délről északra haladt, de az avar uralkodó alatt a rómassággal együtt teljesen eltűnt. — *Hártfal Szabó László: Széchenyi és Wesselényi barátságának első frei.* Pólytatása a két férfi között keletkezett barátság s az együtt tett külföldi út ismertetésének. — *L. O. ismerteteti a Fekete József és Várdai József összeházasításában megjelent: Széchenyi vallomásai és tanításai. Faltendbüchl Ferenc Kís Szerája: A bukonghéli opátsg c. művét.*

5. füzet. — *Turi Béla: Gróf Klebelsberg Kuno kultúr munkája.* A cikkirő a gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916-1926 cím alatt megjelent mű ismertetése kapcsán méltatja gróf Klebelsberg kulturpolitikai tevékenységét és eredményeit. Ez a munkásság a M. Történelmi Társulat olaszki székének elfoglalásával indul meg a felolvasó a kultúrpolitika minden ágát. — *Sz. O. Berzevicsz Albert: Az abszolútizmus kora Magyarországon c. művének 11. kötetét. Gálffy László S. J. Keyserling H. gr.: Új világ születése c. művét. H. E. a Ványi Ferenc szerkesztésében kiadott Magyar irodalmi lexikont ismertetik és bírálják.*

6. füzet. — *Mihel Károly: A fehér faj vadsága.* Megállapítja, hogy a fehér faj tekintélye csökkent a színes népek előtt, főleg utóbbiaknak a világháborúba történt bevonása következtében. A négerok azt követelik, hogy az idegen fajok hagyják el Afrikát. A barna faj legerősebb képviselője, az indiai nép feletti uralom fokozatosan kieszik Anglia kezéből. A sárga faj betudatra örvend s a kínai uralalom Európa végzetébe jut. A fehér fajt gyűlöli a színes népeket a kereszténység által lehet ismét megnyerni. — *Martin Ansel Butanyi György: Assisi Szent Ferenc. Hártfal Szabó László József József tábornagy: A világháború, amilyenek és láttam (1.) c., Zoltány Irén a Gyalai Pál irodalmi emlékei címen Papp Ferenc által sajtó alá rendezett. Birócs Frigyes a Jászai Mari emlékiratai c. a Lehel Zoltán által sajtó alá rendezett. Szabó Vendel a Szent Ferenc nyomdokain. 1226—1926. c. jubileumi. T. Gy. Takács Sándor: A magyar múlt terelőjéről c. kiadványt ismertetik és bírálják.*

7. füzet. — *Biró Ferenc: Gróf Apar István.* Apar erdélyi kincstartó (1635—1704) életének és működésének ismertetése. Kiemeléssel az erdélyi pénzügyek rendbehozása, valamint a katolikus érdekeknek a Diploma Leopoldinum előkészítésénél történt védelme terén kifejtett fáradozásaira. — *Butanyi György a Szentek legendái című s Héray József által régi és új legendás könyvekből fordított és összeállított. Balogh Albin Karácsonyi János: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. 997—1095. c. kiadványokat ismertetik és bírálják.*

8. füzet. — *Ulanovszk Heszó: A modern államcazma.* Rövid áttekintést nyújt az államcazma fejlődéséről a középkortól. A modern államcazma cikkirő hátrás tartalmának fogja fel s ennek megfelelően az egyén és állam, a nemzet és állam s az állami és államihozilleti szempontjából vizsgálja. Ma még nem ismerhető fel, hogy az új államcazma az etikai irány vagy az arachia felé halad-e. — *Várdai Béla Bartha József: Két nemzedék magyar irodalma 1875-1925. Kornis Gyula Samogyi József: A fenomenológia története és kritikai elemzése c. művét ismerteti és bírálja.*

9. füzet. — *Turi Béla: Ki felelős a világháborúért?* Cikkirő M. Paléologu endékválalából kiemeli azokat a részeket a világháború megindulásával foglalkoznak s H. E. Barnes amerikai tanárnak a háborús feloldozásról Budapesten tartott előadása mellé állítja Katinik, hogy Francia- és Oroszország — miközben a békés kibontakozást meghínásítottak — természetesen az irányban dolgoztak, hogy a provokáció látszatát

Németországra hárítják. Az emlékratok tehát igazolják Burnes elméletét, hogy a csekk felelősség Szerbiát, Francia- és Oroszországot egyenlő arányban terheli s a többi államok utolsó helyen Németország és Anglia — csak utának következnek. — *Sziklay János: Lonkay Antal emlékezete.* Szerzőnek a Szent István Akadémián felolvasott visszaemlékezése, melyben Lonkaynak a katolikus napisajtó megalapítása s a katolikus érdekek védelme körül kifejtett tevékenységét méltatja. — *Brisot Frigyes Gyula: Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. 1850—1904.* Bártfai Szabó László Hureóth Jenő: *A magyar kormány adriai politikája 1848—49-ben* c. művét ismerteti.

10. füzet. Hunauer A. István: *Az egyház kultúr munkája Mexikóban.* Calles önkön azon kijelentésével szemben, hogy az egyház 400 éven keresztül semmit sem tett Mexikó kultúr munkájáért, azt fejtegeti inkább, hogy a kultúra éppen a spanyol uralkodó 300 éve alatt az egyház kezében virágzott fel s hogy a hanyatlás az utóbbi száz év alatt hozott egyházellenes törvények következményeként jelentkezik. — *Halassy György: A magyar ferences provincia kialakulása.* Az első ferencesek 1217. nyarán a tengerpart felől igyekeztek megközelíteni Magyarországot, de az útbaeső népek magatartásán meghiúsult vállalkozásuk. Megtelepedésük később következett be. Cikkirő egykorú ferences írók adatai s a magyarországi oklevéles anyag alapján a magyar ferences provincia megszületésének évét 1232-ről toszai s alkotóját Bombarone Illésben jelöli meg. — *Metteker Kálmán: Lászlókkal való kódolás.* E szokás s általában a pápát megillető külső tisztelgényelváltások eredetének s fejlődésének ismertetése. — *Halassy György: Korea Gyula: A magyar művelődés eszményei. 1777—1848. I—II., Sz. D. Bártfai Szabó László: Gróf Széchenyi István (A sárvári-felsőlendéki gróf Széchenyi-család története. III. k.), Aistleitner József: Dárdai Antal: Udábel és Assur. II. Művelődés, Áldásy Antal: Hureóth Jenő: A modern Amerika története 1492—1920. Várdai Béla: Dárdai Kornél: Magyarország művészeti emlékei* c. művét ismertetik is bírálják.

Napkelet. - 1928, I. szám. — Németh László: *Faj és irodalom.* Cikkirő a fajság és nemzetiség között fennálló ellentmondásból indul ki s arra az eredményre jut, hogy a fajtságot nem az alkati jelleg egysége hanem a különböző alkati embercsoportok közös életéből származó tartalom teszi ki. E tartalom tényezői között a nyelv és a „sors” közössége s a nemzeti kultúra a leghatékonyabbak. A teljességben mindig megnyilatkozik a fajtság. A magyar teljesség s a magyar nép sorsa közös, a magyar kultúrát törzsszínének legtöbbször a népéletben is feltalálható. Elkerülhetetlennek ítéli, hogy a nem fajmagyar irodalom teljesen lezárkadjon a magyarság tételéről. *Miskolczy István: Johanna királyné és az avarai tragédia.* A napolyi udvar romlottságából s a lélektan körülményekből azt a következtetést vonja le, hogy Johanna az avarai gyilkosság tetvére, ha az oszmán nem is tőle származott, be volt avatva s kivételhez beengedését adta. — *N. — Hekler Antal: Leonardo da Vinci, Török Pál Lukács Imre: A bethlemi gróf Bethlen-család története, r. s. Dárdai Kornél: Magyarország művészeti emlékei. Szarka Géza: Maurice Paléologue: A cár országa a nagy háborúban (II. és III. k.)* c. művét ismerteti. 2. szám. — *K. Gy. Olgy Ferenc: A magyar kultúra válsága (I. 1918—1927. n. Markó Miklós: A régi mulató Magyarország híres cigányzenészei* c. művét ismerteti.

3. szám. — *Mályusz Elemér: Kossuth műkedvelésének társadalomtörténeti háttere.* Szemügyre veszi a Kossuth fellépését megelőző század s az utána következő ötven év társadalomtörténetét s a következő megállapításokra jut. A társadalmi vezetőszerep már a rendiség korában egyre szűkebb rétegek közé kerül, ami a materiális okok mellett elsősorban a

nyugati szellemi áramlatok hatásának tulajdonítandó. A felvilágosodás eszméinek hatása alatt a műveltség elveszté egyházi jellegét s a társadalmi vezetőszeropet a klerustól mindinkább átveszi a főnemesség. A francia forradalmi eszméit a köznemesség karolja fel, de a királyi hatalom ellentállása s a Martiuvitei baklőrletével kihívott reakción s lassú evolúció is megakad. A reformkudv ellakad s a köznemesség műveltségi színvonalá emelked. A vezetőszerop ismét a főnemesség, de ez nem ért meg Széchenynek reá épített nagy terveit. Az igazi robbanóanyag a szegény nemesség lett, mely magához emeli a jobbágy-ságot s vezetője lesz. Az adópolitika által forradalmasított szegény s a beladás ideális híveiv szegődött birtokos nemességét vezére, Kossuth diadalra viszi, de politikai iskolázottság hiányában elbukik. A birtokos s szegény nemesség a szabadsághure után is megőrzi társadalmi vezetőszeropét s a mult század végén az a feladat vár reá, hogy a nemzeti kultürközöséget polgárosítsa, mire névze a multban az alapfeltételek megvannak, ezután pedig a nemzetiégt értelmiséggel kellene egy vezető csoportta olvadnia. Mindez azonban elmaradt, mert a század végén a társadalmi organizmusát az internacionális eszmék megbontották. A polgárság szétporladt, a nemesség pedig egy új Kossuth nélküli nem vonerte fel feladatát. — *Farkas Gyula* ismeretli a *Burra Gyula* átirásában s a tájkozttatásával ellátott *Margit-legendák* adást. — a, pedig *Fáti István: Elmélkedések a világháborúról* (1. k.) c. művé.

4. szám. — *László Vince: A középkori ember imádságai.* A magyarországi kódexekben fennmaradt imádságokból következtetéseket von le a középkori ember jellemzésére. Ez imádságok vagy szoluszások, vagy ezon létező-elmekedtet s utalkodó motívumként az aszkétikus életideál nyilatkozik meg bennük. Jellemző vonásaik még, hogy nagy szeretettel idéznek egyrészt Jézus szenvedése, másrészt Mária dicsősége körül s hogy az imádkozó rendíthetetlenül hisz az imádság erejében. — *Hédegy Tivadár* ismeretli *Papp Viktor: Beethoven és a magyarok* c. művét.

5. szám. — *Kaszó János* ismeretli a *Korvus Gyula* által Magyarország közokttatásügye a világháború óta cím alatt összeállított munkái. *Fátián István Takáts Sándor: A török hódoltság korából* c. művet a *B. Gy. a Gragger-émlékkönyvet.*

6. szám. — *Gadl István Lambrecht Kálmán. Az őszember előtti, h—J Jós Tibor: Ady are a történetfilozófia megvilágításában* c. műve ismeretli. — *Kaszó János: L. Ziegler, az új német kultúrfilozófia* címmel ismeretli a jelentőségében általa Spengler s Keyserling mellé állított harmadik nagy új német gondolkodó újabb műveit s filozófáit.

7. szám. — *Óvri-Avary Károly: Aranyásd honvédtisztiek Ausztráliában.* Az 1848—49. évi magyar seregben tábori lelkészként szolgáló bárdó Mednyánszky Cézár 1853 ban két volt honvédtiszttel Ausztráliába indult, hogy mint kereskedő szerencsét próbáljon. Ami azonban a hajóút alatt tükrözöttek s Mednyánszkyék a kalandor aranyá-asra adták fejüket, miközben több aranyásd volt honvédtiszttel hozta össze őket a sora. A cikk ongból magyarra átdolgozta Mednyánszky fejegyzéseinek az ausztráliai vállalkozásra vonatkozó részét közli. — a. usztatja ritéz *Házi Jenő* soproni oklevéltárának új (VI.) kötetét.

8. szám. — *Cs. B. Trócsányi Zoltán: A magyar mult kétkönapjai. Magyar régiségek és iurcsádok* I—VI. k. c. művét, *Fátián István* a világháború orosz külügyminiszterének Sz. D. Szászov-nak *Fézetes évek* címmel kiadott emlékiratait ismeretli.

9. szám. — *Solymossy Sándor Itakim Géza: Magyar néphiedelmek s népszokások*, az a Szent István-könyvek sorozatában megjelent *Mészárosi Antal: A magyar katólikus egyháza és az állam 1848—49-ben.* R.

Kozma Hung Deák Crescens Lajos. Márta-legendák c. munkáját, *Gy. J. Gróf Gyulay Ferenc naplója 1703—4* c. eredőkirat kiadványt ismerteti. — *Hajnal István* adatokat közöl *Katona József*ről.

10. szám. — *Markó Arpád: Kossuth fogsága*. Közli a hadtörténelmi levéltárból a Kossuth elfogatására kiadott királyi köziratot s a fogságból Kossuthnak szülőhöz, valamint a hozzátartozóknak Kossuthhoz írt kiadatlan leveleit. E levelek egy része aggályos tartalmuk miatt nem jutott el a címzethez (visszaadattak Kossuthnak, a hozzá címzettek pedig megsemmisítettek), de a várparancsnokság másolatot vett róluk s ezek fennmaradtak az utókorra. Ismerteti a katonai parancsnokságoknak a vizsgálati fogoly őrzésére kiadott rendelkezéseit s Kossuthnak a fogságban tanúsított magatartásáról, továbbá az elfogatásnak a népre gyakorolt hatásáról készített jelentéseket, ezek alapján pedig az elfogatás és fogvatartás körülményeit, a részletes uraitást, mely a fellgyeletet s a bánásmódot szabályozta, legfelsőbb jóváhagyással Bécsben készítették. — *Török Pál* ismerteti *Hajnal István: A Kossuth-majortató Törökországban* c. munkáját. — *Eckhardt Sándor* ismerteti a szegedi Széphalom könyvtár *Zolnai Béla: A jancsista Rákóczi. Pukánzky Béla: A százéves magyar irodalomtudomány. Szerb Antal: Udvari ember* című ezámait. — *Gáspár Pál* bírálja *Simonidesz Lajos: A világ váltásai* c. művét.

11. szám. — *Markó Arpád: Kossuth fogsága*. Folytatja a kiadatlan levelek közlését s a jelentések ismertetését, melyek főleg a perbeli védelem előkészítését, az ítéletet s az amnestiát tárgyalják. Az adatok jubbólán a fogság első éveire vonatkoznak. — *Gezsi Lajos Kálmán Károly: A magyar Alföld*, — *Iványi Béla és Gárdonyi Albert: A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története* c. művét ismerteti. — *Németh Antal* a magyar és lengyel színház történetében mutatkozó analógiákról értekezik röviden.

12. szám. — *Halász Gábor: Homok és atkafészok* címen ismerteti a Nemzeti Múzeum új szerzeményeinek kiállítását. — *Hajnal István* ismerteti és bírálja *Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története és irománya a rendi állam korában* c. művét.

14. szám. — *Gárdi Sándor* ismerteti *Stieve Frigyes: Németország és Európa 1890—1914*, című, a világháború előzményeinek történetét tárgyaló művét.

Tárca.

Maghi János közjegyző írta
a Nyirkállói Tamásnak tulajdonított formulás könyvet.

A Kovachich kiadásában¹ megjelent formulás-könyvek között a Nyirkállói Tamásnak tulajdonított gyűjtemény váltotta ki a legnagyobb figyelmet. Nemcsak azért, mert régi szegényes irodalmunkból kaptunk egy nevet, hanem azért is, mert tarka tartalmánál fogva egyaránt érdekelte azokat, akik diplomatikával, magyar történelemmel, irodalom-, jog-, és nyelvtörténettel foglalkoztak. A gyűjtemény ugyanis valóságos okleveleken kívül történelmi feljegyzéseket, jogi jegyzeteket, verseket és magyar nyelvtörvédeket is tartalmaz.

Sajnos, a Kovachich kiadását nem lehet kritikai kiadásnak tekinteni. Meg lehet állapítani, hogy nagyrészt Dobai Székely Sámuel másolatát használta fel, — és az egész gyűjteményt igen szerencsétlenül három részre bontotta. *Scriptores minores* c. munkájában adta ki a történelmi feljegyzéseket — a *Formulae solennes* bevezető részében a verseket és azon följegyzések egy részét, amelyeket nem tekintett formuláknak, de az oklevelek között hagyott véletlenül sok becses jogtörténelmi értékű feljegyzést, amelyekre érdemes lett volna felhívni a figyelmet, mert így bizony máig ismeretlenek maradtak. Pl. Béla király (valószínűleg IV. Béla) decretumának töredéke, különböző értékek hírsági becsára, az életkorokhoz kötött jogi cselekvőképesség stb.

A kiadás attól eltekintve is, hogy szétbontotta a szöveget, gondatlan; tele nyelvtani alapon is megállapítható hibákkal. Ebből lehet következtetni arra, hogy a magyar szavak másolata sem hű. Ehhez járult, hogy Kovachich a kódexet sem írta le szakszerűen.

E fogyatékok miatt újabban többen érdeklőd-

¹ *Formulae solennes styli in cancellaria curiaque reguda foris minoribus* stb. Pest, 1799.

tek az eredeti kézirat után' (Csontossi József, Simonyi Zsigmond, Szilády Aron) azonban csak azt állapíthatták meg, hogy az a magyar tudomány kimondhatatlan kárára elveszett. Kovachich kiadása után az eredeti kéziratról a következőket lehet megállapítani:

Az első lap bejegyzése szerint 1606-ban Mladosevits Horváth Miklós birtokában volt a kódex.

A XVIII. század végén valahol — usziam — megszerezte a híres gyűjtő, Dobai Székely Sámuel és eladta Klimó György pécsi püspöknek, aki úgy az eredetit, mint Dobai másolatát kiadás céljából Kovachich Márton György rendelkezésére bocsátotta. Az eredeti és a Dobai-féle másolat Klimó püspök hagyatékával a pécsi székes káptalan birtokába került és a pécsi püspöki könyvtár LL. n. 7. és GG. n. 17. jelzés alatt *Nyirkálló Thomae: Stylus cancellariae Mathiae regis Ms. 1467.* címen katalogusba vette.

Az eredeti kéziratot utóljára kimutathatólag Haas Mihály pécsi kanonok használta, ki később szatmári püspök lett.

Meg lehet állapítani, hogy a formulás könyv szerzőségét már Dobai Nyirkálló Tamásnak tulajdonította és mivel Kovachich Dobai másolatát használta, a szöveget nem olvasta át kellő figyelemmel, hanem befolyásolni engedte magát Dobai téves megállapítása által. Így ő is már a címben a gyűjtemény szerzőjének Nyirkállót tüntette fel.

Dobai megállapításának alapjául az szolgált, hogy a könyv végén több vers között előfordul a következő határos vers is:

Ars est discenda, postea exercenda, tenenda.
 Scelus curando crescit, usus operando
 Accipio non multum, sed parce dilige numquam;
 Nummus in exilio comes optimus est peregrino.
 Haec per manus huius, aegret cuius ocellus unus.
 THOMAE DE NYIRKÁLO, fac Christe, medetur ut illo.

Kétségtelen, hogy ezt a verset Nyirkálló (Kállay) Tamás írta. Azonban ha e gyűjteményben kétségtelenebb utalás nem lenne a kódex írójára, még akkor is nehezen nyugodhatnánk meg abban, hogy e pár sor szerzőjét tekintsük az egész gyűjtemény írójának, mert

¹ Századok 1902. évfolyam 43. lap. Szilády Aron: Sermo-nes dominicales I. kötet, XI. l.

Kállay Tamásról tudjuk azt, hogy a bécsi egyetemre 1427-ben iratkozott be¹ és 1430-ban szerezte meg a baccalaureatust.² Minthogy pedig megállapíthatjuk, hogy a formulás könyvet 1476 és 1490 között, sőt a végét 1490 után írták, és minthogy ilyen gyűjteményt csak kezdő ember írhat, igen elhamarkodott következtetésnek kell tekinteni, hogy Nyirkállói Tamás 66—80 esztendőskorában fájós szemével ilyen munkára adta volna a fejét. Rá vonatkozólag a pusztán tényállás az, hogy az ő kis verse talán más verseivel együtt belekerült ebbe a gyűjteménybe, amelyhez neki különben semmi más köze nincs.

Nemcsak a szerző kilétét állapította meg elhamarkodottan Dobai és Kovachich, hanem a gyűjtemény természetét is. Ők a Mátyás-féle kancellária hivatalos formulás gyűjteményének (*stylus curiae sub Mathia rege!*) tekintették a kódexet. Az igaz, hogy sok, Mátyás neve alatt kiadott oklevél (az is túlnyomóan a praesentia regiatól, az országbírótól) van a gyűjteményben, de szép számmal vannak hiteles helyi kiadványok, világi és egyházi bírósági ítéletek, közjegyzői kiadványok és fellebbezések is. Tartalma tehát, ha csak az okleveleket tekintjük, akkor is vegyesnek mondható. Ezért csak Mátyás-kori oklevélgyűjteménynek tekinthetjük, de nem *kancelláriai* formulás könyvnek.

A gyűjtemény tüzetes tanulmányozásával könnyen megállapíthatjuk azt is, hogy ki írta a kódexet.

A *kódex legeteje*n (mert a megelőző bejegyzések Kovachich szerint a belső palliumon voltak) a következő versszeten akad meg a szemünk:

Si fo ponatur et haui iungatur

Et aes associatur, quis scripsit, ita vocatur.

Ebből kiderül, hogy aki a könyvet írni kezdte, *János* nak hívják.

A további bejegyzések elárulják Jánosunk családi nevét is. A Kovachich által külön közölt bejegyzések közül egyik így szól:

Memorialis. Anno D. 1476. feria sexta proxima antedominicam Reminiscere in domo magistri Benedicti de

¹ *Schrauf*: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen I. k. 68. l. olvassuk: 1427. Thomas de Kalo pauper. Ez megcáfolja Szilády azon felhívését, hogy a közismert előkelő nemes Kállay család tagja.

² *Praknó*: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században, 45. l.

Wyfalw, canonici beati Petri Apostoli de Vetere Buda.
Haec Io. de Magh, notarius.

A további bejegyzésekből megtudjuk, hogy Maghi János 1476-ban császári, 1490-ben pedig pápai közjegyző lett.

1476. publicus sum notarius per dominium Thomam Jan. Budae in domo domini Kiliáni notarii civitatis Budensis electus in festo stae Catherinae virginis et Martiris hora duodecima vel quasi.

És egy másik bejegyzése szerint:

NB. quod tandem anno domini videlicet 1490, feria quinta proxima post festum beati Mathiae apostoli sum creatus in notarium publicum auctoritate apostolica in capella Sti Michaelis archangeli in Pest fundata praesentibus honorabili domino Andrea plebano ac discretis viris Urbano, Paulo et Mathia capellanis, nec non Benedicto de Wyudvar rectore capellae beati Michaelis archangeli.

Ez a két bejegyzés már határozottabb; első személyben írja le, hogy 1476-ban imperiali auctoritate, 1490-ben pedig apostolica auctoritate közjegyző lett. Hogy honnan vettem az *imperiali auctoritate*-t? Néhány oklevél szövegéből, melyeket mint notarius publicus imperiali auctoritate saját neve (Johannes filius Clementis de Magh) alatt adott ki.

A formulás könyvben ugyanis van néhány saját oklevele, még pedig ilyenek a 63, 76, 122, 231, 232, 240, 403, 405, 413, 425, 426, 429, 430, 437, 438, 440, 469, 483, 484, 485. szám.

Ezen saját neve alatt kiadott oklevelek és bejegyzések alapján megállapíthatjuk azt is, hogy az egri egyházmegyéhez tartozó pap volt. Budán előbb valamelyes főjegyzői állást töltött be, így kapta meg a közjegyzői kinevezését. Az oklevelekből még azt is meg lehet állapítani, hogy szorosabb kapcsolatban volt a budai káptalannal.

Egyes kiadványaiból kitűnik, hogy atyját Kelemennek hívták, és egyik oklevélben családja több tagjával fogott bírúként szerepelt a rákeveit mészárosok ügyében.

Ennyi, amit róla tudunk; de az a kevés hozzásegít alhoz, hogy a formulás könyv természetét megismerjük.

Hozzá, mint közjegyzőhöz, a felek sok oklevelet elvittek megmagyarázás, tanács, folyamodványok és bírósági beadványok vagy hiteles másolat szerkesztése vé-

gett. Ő ezeket bevezette egy jegyzőkönyvbe. Innen van az, hogy a formuláskönyv 1476. évi oklevelekkel kezdődik, tehát éppen azon évvel, midőn közjegyző lett. Fordultak hozzá régebbi oklevelekkel is, így van IV. Bélától (380. sz.), Zsigmondtól (415. sz.), Alberttól (229), I. Ulászlótól (177) és V. Lászlótól (68. sz.). De nemcsak királyi oklevelekkel, hanem pápai és hiteles helyi kiadványokkal is. Saját kiadványaiból az is kitűnik, hogy voltak, akik csak egy cédulúra feljegyzett tényállást adtak kezébe és ő ennek alapján szerkesztette meg a közhiteles oklevelet.

Közben verseket (melyek közül egyikét valószínűleg népdalból fordították), hasznos tudnivalókat, történelmi értékű feljegyzéseket is belevett könyvébe, ami csak emeli könyvének értékét. Így vezette be Kállay Tamás versét is, amely a tévedésre okot adott.

Mindezekből kitűnik, hogy ezt a gyűjteményt nem szabad többé kancelláriai használatra szánt formuláskönyvnek tekintenünk. Saját hasznára készítette azt egy kezdő közjegyző, még pedig nemcsak pro memoria, hanem mint a gyanánt is, ami kitetszik abból is, hogy egyik-másik formulát a címbe megdicséri, hogy nagyon szép, de meg abból is, hogy összegyűjt pl. egy esomó szebbnél-szebb arengát (257—279. szám) és számtalan clausulát, hogy saját oklevélkiadványaiban mintául használhassa.

Ezeknek megállapítása után a gyűjtemény csak nyer becsben; mert oklevelek és formulák, történetek és jogállapotok, egykorú költészet ismertetésén kívül befekintést nyújt egy széplelkű, költészetet, históriát és horoszkát szerető esászari és pápai közjegyző műhelyébe, ami annál fontosabb, minél kevesebb tudnak a magyar származású és Magyarországon működő közjegyzőkről.

R. Kiss István.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1928. évi október hó 11-én d. u. 5 órakor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést és üdvözi a megjelenteket.

23. Elnök felkérésére dr. Harasztó Emul évdíjas rendszeres tag megtartja „Kleinheinz Ferenc Navér József nádornak ajánlott, ismeretlen, kéziratos zeneművel” című előadását.

Elnök a nagyérdékü felulvasásért köszönetet mond a több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kassányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Domonvitzky Sándor s. k.,
elnök.

**A Magyar Történelmi Társulat 1928. évi november hó 29-én
d. u. 5 órakor tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.**

Dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök hosszabb beszéddel nyitja meg az ülést és melegen üdvözi a Társulat vendégét, comm. Alessandro Cutolo-t, a nápolyi városi levéltár igazgatóját és az ülésen megjelent előkelő közönséget.

21. Elnök felkérésére comm. Alessandro Cutolo megtartja „La questione ungherese a Napoli nel sec. XIV.” című előadását.

Elnök köszönetet mond a nagy tetszéssel fogadott előadásért a több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kassányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno s. k.,
elnök.

M O S T J E L E N T M E G I

A HORVÁT KÉRDÉS TÖRTÉNETE ÉS IROMÁNYAI A RENDI ÁLLAM KORÁBAN

I. és II. kötet.

Ez a kiadvány Magyarország újabkori történetének forrásai során a horvát kérdés történeti fejlődésének szabadságharc előtti korszakát ismerteti. A fősúlyt a kormánypolitika megvilágítására helyezvén, a horvát kérdést nem csupán magyar vonatkozásában, hanem mint az egész osztrák-magyar monarchia problémáját tárgyalja. A kérdésre vonatkozó irományokhoz sajtó alá rendezőjük,

Miskolczy Gyula

irt terjedelmes bevezető tanulmányt.

Az első kötet 640 lap, második 576 lap. **A két kötet ára 40 pengő.**

*A Társulat tagjai a két kötetet kedvezményes áron,
32 pengőért szerezhetik meg.*

MOST JELENT MEG

a Walter de Gruyter et Co. cég (Berlin
W. 10.) kiadásában négy kötetben a

MINERVA JAHRBUCH

'1928-as évfolyama, amely a kultúrvilág
tudósainak és tudományos intézeteinek
lehető pontos név- és címjegyzékét adja.

Tudománnyal foglalkozó egyének és
társaságok számára nélkülözhetetlen.

Új adatok! Újabb szempontok! Legújabb feldolgozás! Harminckét év óta nem jelent meg ilyen nagyjelentőségű munka a magyar könyvpiacón. A modern történetírás legkiválóbb megnyilatkozása. A magyarság évezredes sorsútjának legigazább, legtárgyilagosabb képe

Magyar Történet

Írták: Hóman Bálint és Szekfű Gyula

a budapesti Egyetem tudós professzorai, a történetkutatás elismert szaktekintélyei, az írásművészet mesterei. Ez a nagyszabású mű

7

kötet. Egy kötet ára

20

P. Kapható

részletre is! Decemberben két kötet jelent meg! Kötetenként kb. 22–28 ívnyi terjedelem. Félbőr maroquin-kötés. Merített papír. Nagyszámú kép- s térképmelléletek. Díszes, az egész mű beosztását és tartalmát tárgyaló prospektust ingyen küldjük!

**KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6
POSTACÍM: BUDAPEST IV, POSTAFIÓK 242. SZ.**